- Title – आयुर्वेद रसायन
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari – देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning –

- End –

- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject -
- Revisor -
- Author - हेमाद्री
- Remarks- के सूत्रस्थान 'अष्टाङ्गहृदयम्' पर हेमाद्री की आयुर्वेद रसायन नामक टीका है।

A-1 Shelf-4

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ग्र॰वि॰
२

॥अन्यथा कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्तु नोद्दिष्टमिति मदनफलेन पिप्पल्यादीनां च तुल्यं प्रमाणं प्राप्नुया
त् पिप्पलीमिश्रितान् गलान् यवागूं कृशयेच्छ्रितान् मधुयष्टिकया वा युतान् यवा उष्णाम्बुना माक्षिकयुतेन वास
ह पिबेत् ॥ अथवा यष्टीलोलादीनां पत्रोदकेन वा सह पिबेत् ॥ अथवा तपेल्लादिभिः पिबेत् ॥ अथवा कल्पोदितानि व
मनकल्पोक्तानि वमनानि योग्यानि प्रयुंजीत बलकालविभागवित् ॥ अस्यार्थः इह बलावस्थायां तथा व्याधिबला
वस्थायां वेदं वमनं दातुं योग्यमिति यो विभागवेत्ति स बलकालविभागवित् ॥ कृते कृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्बुद्धिमा
बलं दोषाणां समुदीर्णानां पचनाय शमाय च वमनयोग्यो यो ज्वरी स कृते वमने अपरस्तु वमने प्रयो
ग्यः सोऽकृतवमने विशेषेण मुपवासं लङ्घनं कुर्यात् एवं कृतवमनो कृतवमनो वा ज्वरी सर्वथा लंघ
नं कुर्यात् किमर्थमित्याह दोषाणां वातादीनां समुदीर्णानां समंतात् समुच्चानामुत्पन्नानां पाचना
य तन्नार्थं शमाय शान्त्यर्थं च निरामाणां पुनः समुदीर्णानां शान्त्यर्थमेव ॥ आमेन भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं तु वि
पच्यते तस्मादादावेव नवज्वरितानुपवासयेत् दोषेणामारब्धेन वातादिना वा सहैकलोलीभूतेनाग्ना
छन्नेछादितेऽग्नावन्नमामाशयस्थं न विपच्यते भस्मनेव यथा वाह्योऽग्नौ स्थापितेतो यतंदुलादिकं स्थालीस्थं नाव
पच्यते तथैवामाशयस्थमन्नमामेन छन्नेऽग्नौ न विपच्यते यतश्चैवं तस्माद्धेतो रामदोषस्य पूर्वोक्तस्य पच
नं पाकमवधिं कृत्वा ज्वरितान्नरानुपवासयेत् ॥ नवज्वरेऽल्पमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे तक्रं पवि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

2

ऽमामस्य बलमुत्साहं ॥ अजः परं धातुतेजः क्षपयित्वा तु रक्तं च विधानं गलेशि ह प्रयोगवशादंगीकृतः लंघनेनेति
जातेष्वकुस्ववचनं तेन न कदाचिदेके न लंघनेन कदाचिदनेके दोषक्षये जायत इति द्वयं तत्रोत्क्लिष्टे समुत्क्लिष्टे कफ
प्रायेबलेमले सहृल्लासप्रसेकान्नद्वेषकासविसूचिका सद्योभुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः वमनं वमनी
हस्य शस्तं कुर्यान्नदन्त्या या श्वासातीसारसंमोहहृद्रोगविषमज्वरान् तत्र तस्मिन्मले उत्क्लिष्टे स्वजन्मगुणकमले
स्थानतोधिके तथा च कफप्रायेकफबहुले वा तात्स्वपित्तान्स्वेवेति मामप्यो ह्युत्पते समुत्क्लिष्टे स्वस्थानाच्चलिते वहिर
निर्याते तथा बले शिथिले उत्क्लिष्टेपि पिहिकदाचित्स्थानावस्थाद्वलात् एतेदेवकफोत्क्लिष्टादिकं दर्शयति
सहृल्लासप्रसेकहृदि हृल्लासादीनां द्वंद्वः सहते वर्त्तते यस्मिन् हृल्लास उद्वमनमिवानुभवः उद्वमनेच्छा दयस्य
प्रसेकः पानीयस्यैव निष्ठीवनं सद्योभुक्तस्येत्यादि रेहृदेशमलेसति सद्यः कृताहारस्य ज्वरे संजाते विशेषेण सामे
ज्वरे वमनमर्हस्य वमनं शस्तं वमनार्हो वमनविरेचनाविधौ प्रोक्ताः ॥ अन्यथा तु ज्ञाविधिविपर्ययेण तद्वमनं कृतं श्वा
सादीन्कुर्यात् तथानुत्क्लिष्टेऽकफप्रधानः स्थिरे हृल्लासादिरहितो विपरीतः वमनद्रव्याण्याह पिप्पलीभि
युतान् गालानकलिंगैर्मधुकेन वा उष्णमम्भसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा पटोलनिंबकर्कोटवेत्रपत्रोदके
नवा तर्पणेन रसेनेक्षोर्मद्यैः कल्पोदितानि वा वमनानि प्रयुंजीत बलकालविभागवित् गालानमदनं ॥ अस्य
बनिरपायत्वाच्छ्रेष्ठत्वाच्च पिप्पल्यादिद्रव्येभ्यो तेन महोपयोगिभ्यो बहूपयोगितया प्रधानत्वमस्यान्मगुपन्यासः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पर्पटोशीरसाधितं शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तरुणज्वरापहं तेभ्य उद्रिक्तपित्तादिभ्यः पिपासितेभ्यो घनादिसा
ज्व.चि. धितं शीतं तोयं हितं पानीयसाधनेवतं त्रातरेविधिरुक्तो यथा कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य तोयस्य प्रस्थमाव
३ पेत् अर्द्धावशेषं तत्क्वाथं तोयमानेत्वयं विधिरिति ७ उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना तस्मा
त्पित्तविरुद्धानित्यजेत्पित्ताधिकं धिकं पित्तं विनाकुष्मा न विद्यते ज्वरस्तु उष्मणा विना नास्ति संतापलक्ष
णत्वात् ज्वरस्य यतश्चैवं तस्माद्यानि पित्तस्य विरुद्धान्याहारविहारादीनि तानि सर्वास्मिन्ज्वरे त्यजेत् पि
त्ताधिके पुनरधिकं कृत्वा अतिशयेन त्यजेत् पित्ताधिक इत्यत्राधिकग्रहणे नेदं प्रतिपादयति सर्वो ज्वर
स्त्रिदोषजो यस्मात्तदपादृश इति ॥८॥ स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लंघनं न केवलं ज्वरे पित्तविर
द्धानि त्यजेत् यावत् स्नानादीश्च त्यजेत् स्नानादीनामपि तेषां हरत्वाशंकया सत्यत्वे प्राप्ते अचिंत्यप्रभावत्वा
त् ज्वरे विरुद्धानीति तत्सेवनं निषेधति प्रदेहश्चंदनाद्यनुलेपः परिशेषं च लंघनं त्यजेत् यल्लंघनमु
पयुक्तमुपवासलक्षणं ततो यदन्यत्तत्परिशेषं शक्त्याद्येकादशप्रकारं च तत्त्यजेत् उपवासलक्षणं तु लं
घनं नवज्वरे कर्त्तव्यमेव ।९। अजीर्णे इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाममाव
हेत् आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव यथाजीर्णे सामे तीव्ररुज्यपि शूलघ्नमौषधं न पिबे
त् हि यस्मात्तदौषधं पीतमस्याममवस्थायां भूय एवाम स्तत्कोपयमयात् तथैव सामे ज्वरे दारुणपीडा
व तित्तदानीमामपक्वायथैर्मुस्तापर्पटकाद्यौषधं न पिबेत् हि यस्मात्तदौषधं पीतमस्याममवस्थायां भूय राम

३

लयंतीनानस्रोतसामार्द्दवं जनयेत् उदीर्य चाग्निं स्रोतोभ्यो मृदूकृत्य विशोधयेत् नीलपित्तानि
लस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनं निर्द्दोषाद्विहरं प्राणानामवलंबनं विपरीतमतः शीतेदोषसंघातवर्द्धनं तस्मा॰
वान्तेरोगत्यार्त्यं स्तोकं वातकफज्वरे उष्णांबु पिबेत् तस्मिन्मितिस्त्वपित्तखेनं निर्दिशति नजिद्द ॰अल्पाल्पमिति प्राक
रेगुणकारेगुणवचनस्याद्दितं तदुष्णांबुपीतं कफं वातस्यानं विलयं नीत्वा विलीनं विग्रहतामापाद्य तस्मान्मास्तुनि
वर्त्तयेत् तथाग्निमुदीर्य सामिदहं कृत्वा स्रोतांसि विशोधयेत् किंकृत्वा मृदूकृत्य तेषां स्रोतसां मार्द्दवमुत्पाद्य तथा
लीनान्यप्रवृत्तस्वरूपाणि च तानि पित्तानि लस्वेदशकृन्मूत्राणि तेषामनुलोमनं प्रवर्त्तनं तथा प्राणानां जीविता
स्यानामवलंबनं तदुष्णजलमाश्रित्य तथा प्राणाः प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः ॰अनेन चोष्णांबुकमेकघनव्याजेन वातक
फज्वरस्वरूपमपि किंचित्प्रकाशयति तथा वातशोषितेन कफेन स्तानीभूतेनान्तर्दृष्णा जायते तथाग्निकम
ग्निमांद्यं स्रोतसामसुद्दत्वं तथा लीनानि पित्तादीन्यत्रस्फुरिते ७ उक्तमेवं गुणत्वेपि कुर्यान्नैकान्तपित्ते उ
द्रिक्तपित्ते दाहभ्रमोह्वातिसारिणि विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणे रक्तपित्तिनि एवं गुणमप्युष्णांबु एकांत
पित्तजे केवलपित्तले ज्वरे ज्वरिणि न युंज्यादिति तथा उद्रिक्तमधिकं पित्तं यस्मिंस्तत्र न युंज्यात् तथात
दुष्णांबुदवथ्वादिमति नरे न युंज्यात् चक्रवादिभ्यो यस्ती वृ[illegible]ष्मा प्रवर्त्तन्ते स दवथुः सर्वांगीणास्तीव्रकुष्मा
दाह मोहभ्रमः तथा विषमद्याभ्यामुत्थिते जाते ज्वरे तथा ग्रीष्मकाले तथा क्षतश्च क्षीणश्च क्षतक्षीणः क्षतः
क्षीणो धात्वपचयवान् तस्मिंस्तथाभूते नरे युंज्यात् तथा रक्तपित्ते निरक्तपित्तवति ७ घनचंदनशुंठ्यंबु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

च्री
४

ग्यावस्था इत्ययं षडहेनेत्यादिना वा निर्दिष्टः कालयोग्यावस्था युक्तं लंघितलिंगैरुक्तमित्यादिना प्रयायो
ग्यावस्था उद्दिष्टा पित्रादिना वातिक्रान्तः क्षेपयोगयोग्यावस्थेति यथावस्थं दृष्टव्यं क्रमस्तु यथा वातश्लेष्मके सामे ज्वरे
प्रथमं लंघनं कुर्वीत च स्वेदनं द्वित्र्यादिदिनलक्षणं च कालं लंघितलक्षणयुक्तस्य यवागूवादि पेयाद्यन्नमुक्त
स्यानंतरं मुस्तापर्पटकादि तिक्तरसोपयोगः इति क्रमार्थः ज्वरे लंघनं कुर्वीतेत्युक्तं ग्रस्य विशिष्टविषये पवादमा
ह। ग। शुद्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरेषु लंघनं नेष्यते शुद्धेन वातेन मदोषाद्युद्धेन यो ज्वरः स शुद्धवातज्वरः क्ष
यणधात्वपचयादिलक्षणेन यो ज्वरः स क्षयज्वरः प्रत्यग्नेत वि वायुनिःसंप्रहारादिसमुद्भवः स आगंतुज्वरः
यथाप्रक्तरणो ज्वरः स जीर्णः ते विद्यंते ये बांतरएवंभूतास्तेषु लंघनं नेष्यते तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह। ग।
तेषु हितं शमनं यत्न करोते न हिय स्मात्तेषु शुद्धवातादिज्वरेषु शमनं हितं शमनं स्य च संतर्पणं यत्तर्पण रू
पणं हि विधातं किं तच्छमनं तेभ्यो हितमित्याह। यत्न कर्षणं बृंहणमित्यर्थः यद्येवं ततस्य ष्टमेव बृंहणमित्ये
तदेव कस्मान्नोक्तं किं शमनं यत्न कर्षणमिति पदद्वयोपादनेन कः मः प्रयोजनार्थमेतदुक्तं तथा वाय
मथो विशिष्ट उभयोपादानेन प्रकाश्यते यथान सर्वे सार्विकयापहृद्रूपणं शमने तत्तेभ्यो हितं किं तर्हि किं
चिद्बृंहणं शमनं तत्तेभ्यो हितमिति। ग। तत्रेत्यादि तत्र सामज्वराकृत्या जानीयाद्विशोषितं द्विविधोपक्र
मज्ञानमवेक्ष्य तत्र लंघने तेषु ज्वरेषु मध्ये सामज्वरस्याकृत्या लक्षणेन ज्वरोपद्रुवतीदणास्त्वमित्यादिना ग्रवि
शोषितमलंघितं विद्यात् लंघने लंघनलक्षणं पेयादि द्विविधोपक्रमज्ञानं द्विविधोपक्रमणीयाध्याये क्त

राम
४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवमामावस्थत् अत्र च सामरस्तु केवलामर इति गम्यते अल्पेष्वजीर्णे भेषजमनुज्ञातमेव तथा चोवाच तंत्रकारः
जीर्णेशने तु भैषज्यं युंज्यात्स्तब्धगुरूदरे दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः संधुक्षणाय चेति तस्माद्बहुलामर इति बोध्यं अ
पात्र हृस्तमाह दीर्घे विषमहेरिव यथा हीर्घविषघ्नमप्यभिहितमहीनां तदेव विषं कुर्यात् ।७। सोदर्दपीनस
श्वासमे जंघापर्वास्थिमूलिनि वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः स एव नेयत् स्वेदमत्र शास्त्रहातावकुर्यात् द
गेन्प्रपाटवं उदर्दः हृदयः प्रागुक्तः उदर्दस्य पीनसस्य श्वासस्य च तेः मस्त्रवन्नेत यो ज्वरस्तस्मिन् तथा जंघाच
पर्वास्थि च अस्थीनि च तत्र शूलं तद्विद्यते यस्य तस्मिंश्च तथा वातश्लेष्मात्मके वातकफोद्भवे स्वेदः शस्तो
हितः यस्मा च चितः स्वेदादीन् प्रवर्तयेत् अग्नेश्च पाटवं दीप्ततरत्वं विदध्यात् ।८। स्नेहोक्तमाचारविधिं स
र्वशस्त्रानुपालयेत् तथा स्नेहोक्तं स्नेहविध्यध्याये कथितमाचारविधिं च सर्वेशोनुकुर्यादित्यर्थः ।९। लंघ
नस्वेदनकालो यवागूवस्तिक्तकोरसः मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा मलानां वातादीनां एव
कस्थितानां संसर्गस्थितानां सन्निपातस्थितानां च सामर्थ्याल्लंघनादयस्तिक्तरसा वा स्या नां पाच
नानि स्युः यथावस्थमवस्थानतिक्रमेण कस्यांचित् ज्वरावस्थायां लंघनमुपवासलक्षणं मलानां पाचनं
स्यात् कस्यांचित् स्वेदनं स्यात् कस्यांचित् यवाग्वः पेयाः कस्यांचित्तिक्तकोरसस्तिक्तरसाश्रितद्रव्योपयोगः
एवमवस्थावशाल्लंघनस्वेदनं च कृत्वा षडहादूर्ध्वं यवागूवस्तिक्तकोरसः पाचनान्यविपक्वानां मलानां तरु
णज्वरे स्युः तत्रामाशयस्थ इत्यादिना ग्रंथेन निर्दिष्टो लंघनयोग्यावस्था सोदर्दपीनस इत्यादिना स्वेदनयो
नादयस्तिक्तरसांतास्तामलानामेकैकशः पाचनानि स्युः अथवा क्रमेणैव पाचनानि स्यु यथा लंघनेर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

7

पिबेद्दोषसम्भूतोवा सांत्वं पेयान्नवज्वरे इति कियंतं कालं ज्वरितं पेयाभिरुपाचरेदित्याह षडहमित्यादि पेया
अ.टि. भिर्ज्वरितं षडहं यावदुपाचरेत् षण्णामह्नां समाहार स्तद्धितार्थोत्तरपदेत्यादिना समासः राजाहःसखिभ्यष्टजि
ति टच् न सरूपादेः समाहार इत्यनुदेशः अह्नष्टखोरेवेति टिलोपः तथा षडहाद्वेगापि यदि शांते ज्वरः तदा दोष
५ द्रव्यापेक्षया भक्तयूषादिभिरुपाचरेदिति आमादृतुगमयति मद्रुत्वे चेति अथवा षडहे तीतेऽपि यावत् ज्वरो
मार्दवं गच्छति तावत् पेयाभिरुपाचरेत् ननु तर्हि किं षडहं चेत्यनेन अत्र केचिदेव माहुः षडहादर्वाक् प्रायेणाम
द्रुतायामपि जातायां षडहं यावत् ज्वरितं पेयाभिरुपाचरेदिति द्योतनार्थं षडहं चेति कृतं अपरे तु काल एव
बाहुल्येन ज्वरमार्दवस्येति तत्र पेयानां च मिदं कृतमिति मन्यन्ते ज्वरमार्दवेनु जाते पाचनादियोगः कार्यः तथा चव
दन्ति ततः पक्वेषु दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशाम्यते कषाय इति अथ तामेव पेयामनुपक्रमते । ७ । प्रागलाजा
पेयां सुजरां सशुंठीधान्यपिप्पलीं ससैंधवां तथाम्लार्थी तां पिबेत्सदाडिमां प्राक्सर्वेभ्यः पेयाभ्यो लाज
पेयाम्लो लाजपेयां पिबेत् ननु यवागूप्रकृतिजां पेयं कीदृशीं सुजरां अल्पलाजत्वात् यस्माच्छीघ्रं जरां याति
तां तथा सशुंठीधान्यपिप्पलीस[illegible]शुण्ठ्यादिभिः सृतामिति बोध्यं अत एव ससैंधवामिति पृथक् निर्दिष्टं अ
ठी२ न्यथा सशुंठीधान्यपिप्पलीससैंधवामिति निर्देशं कुर्यात् मुनिरप्याह लाजपेयां सुजरां पिप्पलीनागरैः सृता
मित्यादि ससैंधवामित्यत्र सशब्दस्य ईषत्पर्यायत्वात् अल्पसैंधवामिति बोध्यं[illegible] तथाम्लपा पीयो ज्वरी राम ५

लक्षणं चावेक्षेत लक्षणं च वैमल्ये इंद्रियता सर्ग इत्यादि ।८। युक्तं लंघितं [illegible] लिंगैस्ततः पेयाभिरुपाचरेत् यथा
सौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः यद्दा मृदुत्वे वाज्वरो या
वद्वा पुयात लंघितं लिंगैर्विशोषितं लक्षणे युक्तं ज्वरितं नरं तस्मात्तं पेयाभिरुपाचरेत् किंभूताभिः यथा
सौषधसिद्धाभिः यद्वाल्पस्य यथा स्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः यथा सैव तदौषधं च यथा सौषधं वातादेः एय
ग्नस्तस्य समस्तस्य सन्निपतितस्य यद्यस्य यो यमौषधं तेन सिद्धाभिर्विस्पमाले पेयादिद्रव्यैर्येयाय पेयैः सेवेः क्र
ताभिरित्यर्थः किंभूताभिः मंडः पूर्वैः प्रथमोऽभ्यवहारो यासां ता मंडपूर्वा इत्क्रियारव्येयं एतद्धिव्याख्यायमाने स
वीसां पेयानां मंडपूर्वाणां ज्वरेभ्यवहारः प्राप्नोति ततस्तु स्वस्थ विरुद्धं बहुपिच्छो वा समंतु वीमात्सिकां दिमां पेयांपि
वेत् तामपि मंडपूर्वांपिवेन्नकेवलामिति एतद्व्क्रियमाणं विरुद्धं स्यात् तथा कथितामलकेग्रत्यये पिद्गश
मनेघुमंडः तयाघुवहुपिन्नो ज्वरी वा मंडः स्मृतः पिप्पलीमुद्गयुक्तो लाजानां बुद्धिमेनिनेत्येवं स्वरूपः पेया
यास्तु ज्वरघ्नत्वमुक्तं न यास्तेपि सम्यक् लंघिते त्वालामंडात् किंचिद्धनाभिः पेयादिभिरसावुपचरणीयः न
स्यज्वरेण स्ताभिः पेयाभिरग्निर्दीप्यते समिध्यते समिद्भिरेधैर्यथा वाह्यपावकः मुनिनाप्युक्तम् तास्तु भेष
नसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपिकाः स्वेदना यद्वा यो स्वलत्वात् मृदुत्वात् तट प्रशांतये आहारभावात् प्राणायसर
त्वाल्लाघवाच्च ज्वरघ्नो ज्वरसात्म्यत्वात् तस्मात् पेयाभिरादितः ज्वरानुपाचरेद्धीमानिति खारणादेष्युक्तं ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

किंभूतां पिप्पल्यामलकैः कृतं तथा सर्पिषा तद्धि सम्यगाज्येन संस्कृतं तथामलः पुरीषादिर्दोषो वातादि
ष.वि. स्तेषामनुलोमनी स्वमार्गप्रवर्तिनी। ७ चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः कोष्ठविबद्धे सरुजि को
६ ष्ठे विबद्धे विबद्धदोषाधिष्ठाने तथा सरुजे चविकादिभिः साधितां पेयां पिबेत्। ८। पिबेत्परिकर्तिनि कोल
वृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृतां गुदस्रावेदनिद्रुसव्यात्रांसि मलकनागरैः सिताबदरमृद्वीकाशारिवा
मुस्तचंदनैः तृष्णाछर्दिपटीदाहज्वरघ्नीं क्षौद्रसंयुतां तु पुनरर्थे परिकर्त्तनं परिकर्तछेदनमिवानुभवः
स यस्मात्तस्मिन्परिकर्तिकोष्ठे तस्मिन्परिकर्तिनि तु कोष्ठे कोलादिभिः साधितां पेयां पिबेत् श्रीफलं बि
ल्वफलं। ९। कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि पेयादिषु हेरैरौषधैर्मांसरसादयोऽपि पेयाया योगं
कर्त्तव्याः तथाच संग्रहेप्यागीहः कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि रसोत्र मांसरसः यूषा मुद्गादि
संबंधिनः क्वाथाः अत्रादिग्रहणात् पानीयमस्तु तक्रव्यंजनादयो गृह्यंते पेयादिषु बहुद्रव्यपरिमाणादिषु प
दार्थेषु दशाद्युक्तिभागा अवगंतव्यं तथाच तंत्रांतरे पेयायूषरसाद्येषु रसालापानकादिषु द्रव्यमात्रं
प्रयुंजीत लोकसिद्धं यथार्हतः इति यस्य पुंसो यत् परिमाणे द्रव्ये मात्रा योग्या तस्य तत्परिमाणैरेव पेयाद
यः कार्या इत्यर्थः अन्ये त्वेवमन्यंते पेयायूषरसाद्येषु द्रव्यपरिमाणमल्पमेव कल्पयितव्यं पानार्थं च यत्
द्रव्ये साधितं तोयमुक्तं तदल्पपरिमाणद्रव्यैरेव साधनीयं अल्पपरिमाणेनैव हि द्रव्येण तद्योयं सम्यग्भवा
च्यते तथाच खारणादिरपाठात् बहुद्रव्यो घनः क्वाथः स्वच्छमल्पौषधं जलमिति अथ पाक्रिया सामान्ये

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्रहं ग्राययेत सतां पंचकोलांपेयां सदृदाडिमां पिबेत पूर्वस्याः पेयायाःसदाडिमत्वमेवास्याविशेषः कोपसर्जेन
चेतिसहशब्दस्य समभावः ।७। रक्तशालिवृहत्पिप्पल्योवा सशुंठीमाक्षिकांहिमांपिबेदितिवदंते। रक्तशालिरामित्रवर्चा
हरीबहुपिप्पल्योवा सशुंठीमाक्षिकांहिमां पेयांपिबेन्नो कांनान्यथायोज्वरी धान्यपिष्ठन्यावन्नान्याद्येशुंठी
गृह्णातु ग्रत्रच शुंठाः दूष्ये मध्ये मधोगा मधुरपा कत्वादग्निमांद्योत्मा रुलेपद्मीलशक्तित्वात युक्तः पिप्पे
वयोगाः एवमन्यत्रापि शुंठ्याप्रयोगो विंत्यसंधवे तुताकन्मात्रेमर्वत्रविरुद्धमेव ।७। वस्तिवास्थशिरःशूलीच्या
घृगोगहस्रसाधितां वस्यादि शूलीच्या घृगोगहस्रसाधितांपेयां पिबेत ।७। पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पल
धान्यकैः सिद्धांज्वरातिसारपेयांपेयांदीपनपाचनी पृश्निपर्ण्यादिसाधितां पेयांदीपनपाचनीज्वरातीसारवा
नमूलांपिबेत दीपनीचासौपाचनीचेतिपुंवत्कर्मधारयेतिपुंवद्भावः ग्रत्रापि ग्रहत्तनकद्वंशं पतः सर्वत्रपेया
प्रसंगे ग्रम्लाधौयोज्वरी सदाडिमां पेयां पिबेदित्युक्तं तस्मात्किमनेन ब्रूमः ग्रम्लामिलाघौभवतुवामाभवतु त
थाप्यम्लामेवज्वरातीसारी पिबेदित्यस्यायोद्योतनार्थमम्लामित्युक्तं ।७। ह्रस्वेनपंचमूलेन सिद्धांपेयांहि
हिक्कारुकश्वासकासवान् पंचमूलेनमहतावकफार्त्तो नरोपिबेत यवसाधितां शिथिवर्चाः सप्तवापिबेल्या
मलकैःश्रतां यवागूंसर्पिषाभृष्टां मलदोषानुलोमनी पिबेत्सिद्धामित्यत्रवदंते ह्रस्वेनवृहत्यादिनापंचमूले
नसिद्धांपेयांहिध्मादिमान्पिबेत कफार्त्तोनरोबिल्वादिनामहतापंचमूलेनसह यवसाधितांपिबेत तंडुला
एवात्रप्रकृतित्वेनयोज्याः यवागुंकाथएवविबद्धंविष्ठच्छेवर्चः पुरीषंयस्यानरस्यसनरःसप्तवांयवप्रधानांपिबेत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ज्व॰चि॰ ७

ॐ

वागःपानादेनरेयवाग्वंजीर्णायांलघ्वन्नपुरस्तोजातबुभुक्षःसन् द्वितीयेन्नकालेदनमश्नीयात् किंभूतं
भृष्टतण्डुलायस्मिन् किंकेवलमोदनंभुंजीतनेत्याह इत्येत्यादि इत्कलावणिकैः तुलत्थादीनांसंबं
धिभिर्यूषैः क्वाथैरोदनमश्नीयात् अथवाऽप्रवक्ष्यावशामुद्गलावजैरोदनमद्यात् मुद्गलावजैरितिव
क्ष्यरसैरितिपृथक्निर्देशोलावजरसाधनेप्राधान्यज्ञापनार्थं तथालावजरसाःसंस्कार्याःसंस्कार
कास्तुमुद्गाःअतएववृद्धमात्रा णांलावानामल्पानांचमुद्गानामत्रोपयोगःकार्यइत्यवतिष्ठते नातिमां
सास्तनुरसाद्दकलावणिकाःस्मृताइतिकेचिदाहुः अन्येत्वाचक्षते अल्पमांसपद्मेनहोदकलावणिकाइति
इत्यर्थःषडहेनेयोबलंदोषंचरक्षता इतिपूर्वोक्तेनप्रकारेण प्रथमोज्वरस्यषडहेनेयोतिवाह्योनान्यज्व
रस्यसंबंधीत्ययमितिनिर्देशाल्लभ्यतेकिंकुर्वताभिषजाषडहेनेयःबलेरक्षता तथादोषतत्कालेसामं
तद्यन्यतमंपृथक्संसृष्टंसन्निपतितंवा ततज्वरकारणंरक्षतातद्धंतोकुर्वताततथाऽप्रसोदोषःक्षसा
ध्यतामसाध्यतांवानयाति अत्रचयदिकेवलबलरक्षार्थंसंतर्पणंक्रियेत तथासंतर्पणस्यामवृद्धिहेतुत्वात्सा
मोदोषोवर्द्धते अथामदोषक्षपणार्थमपतर्पणंकुर्वीत तदाबलहानिःस्यात् तस्मान्मध्यमपारक्षा
अविरोधेनवैद्येनोभयंरक्षतोपक्रमःकार्योनात्रावहेलाकार्येत्यर्थः।७। ततःपक्वेषुदोषेषुलंघनाद्यैः
प्रशस्यतेकषायोदोषशेषस्यपाचनःशमनोपवा लंघनाद्यैस्तिक्तरसावसानैस्तत्कालोचितैर्ज्वरिकार्है
सामसमलपक्षहेतुभिःपक्वेषुदोषेषु ततःषडहादूर्ध्वंकषायःप्रशस्यते मुस्तापर्पटकादिःपाचनःप्राम

राम ७

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ण्यस्योभयस्य पृथक्संज्ञाविनिर्देशो द्रव्यपरिमाणभेदादयं क्वाथ इदं जलमिति ज्वरिणं च प्रथमं यथाऽप्रक्षाः पे
यादेयाः तथा षडङ्गमप्रक्षाः एव देयाः अथ पिनासाः मयानक्वाथो प्यते । ववडुपरिमाणद्रव्यसाध्यत्वेहु नत
यातिक्तरसद्रव्यकृतापि प्रथमं ज्वरे देयं हि अस्वेदनिद्रानरस्तृष्णार्त्तस्य मितादिभिः साधितं । एवं पिवेत् किं
सर्वत्र ज्वरे सर्वाः सर्वदा सर्वस्मिन्देशे पादेया नेत्याशंक्याह । ० मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ग्री
घि ष्मे तयोर्वाधिकयोस्तृड्दाहदाहपीडिते उर्द्धप्रवृत्ते रक्ते पेयपेयानेकं ति मद्योद्भव इत्यादि षड्पर्यंगु पेयानेकं ति मुनयः
तिशयः मद्येनोद्भवति यस्तस्मिन्मद्योद्भवे ज्वरे तथा मद्यनित्यपुरुषे तथा कफे पित्तस्थानगते सति तथा ग्री
ष्मकाले तथा तयोर्वाधिकयोः तयोरिति पित्तकफयोः परामृश्यते पित्तकफयोर्वाधिकयोः पित्तस्थानगते
न कफ इत्यत्र तयोरेव प्रक्रान्तत्वात् तथा तृट्छर्द्दिदाहैः समुदितैः पीडितपुरुषे तथा ज्वरास्तस्मिंश्च प्रत्येकं तु तृड्दाहे
वज्ञातेव अस्वेदनिद्रतस्तृष्णार्त्तस्युलैः दाहार्त्तेपि सक्षणविद्वत्पित्ते चेत्याह तथाधःप्रवृत्ते रक्ते ज्वरस्तस्मि
न्नपेयानेकं ति तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह । ० । तेषु तु ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं वा लाजतर्पणं पिवेत्सशर्करामधु कं५
तेषु पुनर्विषयभूतेषु लाजतर्पणान् लाजसक्तून्पिवेत् । पिवावसरे ननु यवसक्तून पिवेत् ज्वरापहैः फल
रसैः द्राक्षादीनां ज्वरघ्नानां फलानां रसैः स्वरसैः अथवा तद्रसैः क्वाथैः अथवा वहुजलैः क्वथितशीतलैरित्यर्थो
द्रष्टव्यः किंभूतान् लाजतर्पणान् सशर्करामधून् । ० । ततो जीर्णे च तर्पणे यवागूं वा मोदनं वा हुतानश्रीयादूष
तंडुलं दकलावणिकैर्यूषैः रसैर्वा मुद्गलावजैः ततस्तर्पणपानात् ततरं जीर्णे तर्पणे यवागूं वं वेति य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

13

प्र.टि. ८ संस्कारेण धातुमनुमतानि स्वकलान्यायतिक्तान्यनक्तानि किंतर्हि विशिष्टप्रभावत्वं दर्शयंति घनादीन्येव विशि-
ष्टप्रभावत्वं चान्यत्रापि दृष्टमेव यथा शमीफलं मधुरमपि केशघ्नं तथा ग्रस्तमप्यामलकं पित्तकफघ्नं सैंधवं
लवणमपि चक्षुष्यमित्याद्यन्यदप्यूह्यं तस्मात् कृतादीनां पाचनीयसंस्कारो यथा योगं न वज्रेपि दिशति । तिक्तः पित्ते
विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे कषायस्तिवत्येते ज्वरस्य प्रकृतत्वात् पित्तज्वरे तिक्तः कषायकल्पना प्रयोज्यः इति
तिक्तः पित्ते विशेषेणेत्यत्र विशेषनिर्देशो यदोषा हि पित्तज्वरे तिक्तरसाधिष्ठितद्रव्यकषायप्रयोगस्य प्रयोज्यत्वेन के-
लं पित्तज्वराख्यव्याधिदोषघ्नत्वात् तथा तिक्तो रसो निसर्गात् एव ज्वरघ्नः शास्त्रेस्मिन् पठितः यथा तिक्तः स्वयमरोचि-
ष्णुररुचिं हन्ति तृड्विषं कुष्ठमूर्छाज्वरोत्क्लेददाहपित्तकफाञ्जयेदिति मुनिरप्यवोचत् तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णु-
रप्यरोचकघ्नो विषघ्नः कृमिघ्नो मूर्छादाहप्रशमनस्त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्न इत्यादि तस्माद्युक्तमेव यथा तिक्तर-
सस्य ज्वरघ्नत्वं तथा नान्येषां रसानामित्यवेहि दुष्टादिसद्द्रव्यस्य तिक्तरसत्वादेव ज्वरघ्नत्वस्य प्रतिपादितत्वा-
दिति पुनर्यत् ज्वरघ्नत्वमुक्तं तच्छास्त्रोक्तमेवेति बोध्यं गुडूच्याश्च मुनिर्गुणानाह यथा तिक्ता मता त्रिदोषघ्नी ग्राहि-
ण्युष्णा रसायनी दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तानुदिति एवमन्येषामपि द्रव्याणां माधवसामर्थ्यं गु-
णैर्बोध्यमित्यूह्यमपि पुनरुच्यते तन्मेषां तत्स्यकर्मणः शङ्कोत्क्षिप्य बोध्यं कटुक इत्यादि कटुरसाधिष्ठितो ज्वरघ्नद्रव्य-
विशेषतः क्वाथः कफे कफज्वरे प्रयोज्यो न तु यः कश्चित् कटुकद्रव्यकषायः सर्वेषां ज्वरघ्नत्वानुपपत्तेः यस्मा-
त् द्रव्यप्रभावाद्विशिष्टमेव कटुरसाधिष्ठितं किमपि यत् द्रव्यं तत् ज्वरघ्नमिति मंतव्यं एतदेव च तस्मात्त्वायंग्रे

राम ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्येन पाचनसंज्ञया विहितत्वात् तथा वक्ष्यमाणः कलिंगकादिरुद्दिष्टो कसमापनः पंचप्रकारः शमनः प्रशस्यते प्रा
धान्येन शमनसंज्ञया विहितत्वात् तथा चाभिधास्यते तंत्रकृता पंचैते संततादीनां पंचानां शमना मता इति तदेतदुभ
यं पाचनशब्देनोक्तं त्यादिष्टो मुस्तापर्पटकादिः शमनश्चोक्तं त्यादिष्टः कलिंगकादिः कषायः स्याद्यः प्रशस्यते कषायपाच
नत्वात् दोषशोषस्य अत एव पक्केषु दोषेषु लंघनाद्यैरित्यल्पपक्केषु पक्कप्रायेषु वा दोषेषु दोषेष्विति
दोषमन्यथापक्कस्य पाचनमयुक्तमिव स्यात् पिष्टपेषणन्यायेनानर्थकत्वात् तथा चापक्वेषु पहृत्सुजाते तदग्निः
पचति पचंतमग्निं पाचनः पाचयति एवं च पाक्याभावात् किमग्निः पचतु किं वा कषायः पाचयत्वित्यनुपपन्न
मिवैतत् स्यात् यदा पुनर्मुस्तापर्पटकादिः कलिंगकादिरन्यो वा कश्चित् कषायः कफाद्यन्यतमो वा तादृशो दोषज्वर
नो६ शांत्यर्थं प्रयुज्यते तदा पाचमेवन्नपि शमनसंज्ञेन पाचनसंज्ञः ननु प्रथम एव दिने तिक्तरसकषायमनुजेने
तं तत्र कृतं तथा चोवाच घनचंदनशुंठाम्बुपर्पटोशीरसाधितं शीतं तेभ्यो दद्यात्तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहमिति त
त्कथमेतत् अत्रोच्यते ॥ ज्वरितः प्रसक्तं न षोडशं पानं किंचिद्धि तरुणीयनवमद्येक्षुरसदधिमस्त्वारनालक्षीरा
दीनामप्रयोज्यत्वेपि ज्वरे पेयं विधानि निषिद्धानि तत्र कृद्भिः शिशिरजलमप्यामदोषस्रोतःसंरोधाग्निमांद्यादी
नावहेत् ज्वरं गाढतरं कुर्यात् तस्मात् पानार्थं तिक्तसाधितमुष्णं तु मेने द्रव्याणि चात्र स्वल्पमात्रयैव योज्यानीत्य
नेतरमेव प्रत्यपादि किं च ज्वरितः तृषितो जलं बहुशो धं पातुमपि न क्षमेत किं च कति पयान्येव घनादीनि जल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

म्न पटोलबकवटो नावा ही व षौ निम्बयोस्तोयपटोलबकवटादीनाभ्यां पटोलबकं वराङ्गाद्देति पटोल
वटादिः नयाव्यमेनो धपि व्यलेनि वटादिः ज्ञीलेद्दी एतत्वात्तज्ञी एतत्वयेनसि शुष्ककरी
क्रियाकार्यतिशेषः शुष्कलमति शयेनसंव्याधिस्पर्शः संशुद्धाविदद्भ्रमेसापिहिंगुमेव्यादिसा
धुत पिवेत इति संशुद्धः कृतवमनविरेचनो विदग्धमेविदग्धत्वसहविरेचनस्यानुरोधने पिवेत
किंभूतं हिंगुसव्याद्दि साधितं मन्नाद्दिपाहोत्यवस्थावाचीतेन संमहाद्गस्य हिंगुरुत्ती रवि
त्रकवियंगुसमगामरुत्तातासिद्धत्वेगचावचूर्णप्रतीवापमित्यस्य पाठस्य सूचेनाभवति
हिंगुसव्याग्नि साधितमित्यपरेवपुः नत्र साधानु विशेषमत्रविदग्धमित्युवाच नत्र कृते
हिंगुसव्याग्नि साधितमित्यपरेवपुः नत्र साधानु विशेषमत्रविदग्धमित्युवाच नत्रकृते
ति मस्यचिकित्सावदिष्टाक्रमः किं चैतत्साधनाव्यस्यास्तीति प्रतियाद्द्यितुं चिकित्सामुप
दिदेश शास्त्रकारः अत एव मत्रे तेस्य साधानाच्चिकित्सानापादिशत् मत्रप्रभान्तेवृवि
दग्धभान्तेवपारव्यसाधत्वादेवापरूमंतनाभ्यधात् वातनाद्यान्तेविषुत्वाबधकुर्यादित्युक्ते
कुलपदं याद्यान्तेवषुविशेषलचिकित्सावस्याति अत्र यान्तेवपाठाव्याधवृत्तक संज
त पयकुलपदपायास्त्रचंदनवस्यनेनुपत गुह्यरोगचतत्सर्वेकार्यसान्तरवासिकं अत्र या
तेवमेप्यनाम्निपान्तेविस्त्रीरजसिजलंपिवेत किंभूतंपाठादेर्जात पाठाप्राचीनाव्याध
त्रिकटुकं वृत्तकःत्रुटिःवेवमित्यादि कुलपारव्यरजसिपृथ्यारव्यचापिचंदनंपयमत्रच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गात्रस्य कास्थ्यापनं मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुक्तं रक्तपित्तेस्त्र वातजे श्यावर्तवे भा
र्गिभद्रदारुसिद्धं सर्पिः पानं काश्मर्यफलदुग्धसहाससिद्धं वा क्षीरं मधुकमृणालबिसालाकन्दंप
यः सर्पिः सह तैलं प्रियंगुतिलकल्कं वा योनौ धारयेत् सरलमुद्गपर्णीकषायः प्रक्षालनं पि
त्तजे काकोलीद्वयविदारीमूलकल्कायं मधुकपुष्पकाश्मर्यफलकाथं वा सशर्करं पिबेत्
श्वेतचंदनक्वाथं चेत्यादिकं संग्रहाद्बोध्यं इदानीं कुणपचिकित्सामाह कुणपेपुनः
धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितं काथयेत् सर्पिर्यथा वा विपक्वं मसृणादिभिः कु
णपाहृयेतुरेत सिद्धानुक्तादिद्रव्यसाधितं घृतं पाययेदित्येके इति शेषः सर्ववाम्सृणादि
भिः प्रसनादिगणोक्तद्रव्यैर्बीजैर्घृतं विपक्वं पाययेत् ननु कुणपइति सामान्योक्तावपि
कथं रेतसोऽति विशेष उपलभ्यते पूयरेतः प्रकरणादपि च कुणपास्वस्य पुरस्तादुपक्रमं व
क्ष्यति यथ कुणपपूयास्वइति तस्मादेतत्सर्वे हृन्नहणपुक्तं पुनर्ग्रहणं मसृणादि
दुष्टरेतो योन्याक्रान्तं क्रियां न कुर्यादिति नित्यानयति सांप्रतं ग्रन्थिसंज्ञरेतसमुपक्रमं ब्रूते पला
शभस्मास्मभिदा ग्रन्थ्याभे पूयरेतसि पलाशस्य भस्मपलाशभस्मा [illegible] तभित्
पाषाणभेदः पलाशस्य चाश्मभिच्चैतेन विपक्वं घृतं ग्रंथ्याभे ग्रंथिनाम्नि रेतसि पा
ययेत् पूयेत्यादि पूयाख्ये रेतसि परूषकवटादिभिः विपक्वं घृतं पाययेत् परूषकस्य वट

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेनेदं द्योत्यते कषायः प्रयोजितो वश्यमेव विषमज्वरं कुरुते अरुच्यादीन पुनर्नावश्यं कुरुत इत्यर्थः

प्र॰चि॰ तदेवं कषायो रसविशेषो मलत्त्वाद्देवनवज्वरे निषिध्यते ननु कल्पनावशात् तथा मुनिः यः कषायः कषा

९ यस्तु स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे ननु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यत इति आ सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये द

शाहतः केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्यौषधं योज्यमामोल्वणेन तु सप्ताहादनंतरमष्टमाहादौषधं ज्वरघ्नं यथायोग्यं स्ता

दिकस्य न याकल्पितं योज्यमिति केचिदाचार्या आहुः अन्ये तु दशाहादूर्ध्वमौषधं मुस्तापर्पटकादिकं योज्यमाहुः

केचिदाचार्या लघ्वन्नभुक्तस्य नरस्यौषधं योज्यमित्याहुः लघ्वन्नशब्देनात्र पथ्यादिकं मन्यते उदन्तस्य लघु

त्वोक्तेः लघ्वन्नं भुक्तं येनासौ लघ्वन्नभुक्तः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठांतस्य परनिपातः परमतमप्रतिषिद्ध

मनुमतमेवेति सर्वमेतत् प्रमाणं प्रयोगार्हत्वात् आमोल्वणे तु न आमाधिके ज्वरे लिङ्गरूपे पुनरौष

धं ज्वरघ्नं मुस्तापर्पटकादिकं षडहादूर्ध्वं सप्ताहाद्दशाहाद्वा न योज्यं किमिति चेदाह। ह। तीव्रज्वरपरीतस्य दो

षवेगोदये यतः दोषेष्वनिवृत्तेषु तद्धास्तैमित्यकारि अथवामाने मेघ ज्यं भयोज्वलयति ज्वरं तीव्रज्व

रेण परीतस्य ज्वरिणः पुंसो दोषवेगोदये दोषस्यामाद्यारम्भस्योल्वणस्य वातादेर्दोषस्य वेगो [illegible] मुस्तापर्पट

कादिनो क्लेशाद्दोषवेगस्तस्योदयः प्रादुर्भावो दोषवेगोदयः अथवोल्वणस्य वातादेर्दोषस्य वेगोदयस्त

स्मिन्दोषवेगोदये सति अथवा तथैव दोषेष्वामारम्भेष्वतिनिवृत्ते अतिशयेनसंचयं प्राप्ते वातादौ वा

राम

९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पक्वतः कफे कटुकेयोज्यः इति जगाद ॥७॥ पित्तश्लेष्महरत्वेपि कषायस्तु न शस्यते नवज्वरे मलस्तंभात्कषायो
विषमज्वरं कुरुते हृल्लासहिध्माध्मानादिकानपि नव्यास्ते पच्यंते कषायस्तंभिता मलाः ॥ नियन्त्रिता विम
र्गाबाबद्धं यत्पित्तज्वरं वद्धुमकफवातत्वात्स्थूलानाहादिकानपि कषायः कषायरसाधिष्ठितद्रव्य
जः कषायः स पित्तश्लेष्महरत्वेपि नवज्वरे तरुणज्वरे न शस्यते कुत इत्याह मलेत्यादि कषायोऽत्र यो
जितो मलस्तंभात्कारणाद्विषमज्वरं सततकादिकं कुरुते कषायस्तंभिता हि मलाः क्रोशमप्राप्तिपन्नत्वात्स
म्यक्समयं तं तंधिस्रोतोलीनाः कषायपानविहतवेगाः प्रशमनत्वाद्विषममेव ज्वरं कुर्वंति यदि हि तेषां कषाय
दानेन शक्तिर्हानिर्न कृता स्यात् तदा संततमेव ज्वरं कुर्युः तस्मात्स्वल्पत्वात् सततादिकं विषमज्वरं कर्तुमेषां
युक्तं ननु पित्तश्लेष्महरत्वेपीत्यनर्थं यतः कषायः पित्तकफहेति एवमुक्तं अस्यैवैतत् अर्थविशेषज्ञापनार्थं तु
न रक्तं नवज्वरे एकदोषजे सन्निपातजे वातकफजे वातपित्तजे केवलं कषायो न शस्तो पितु पित्तश्लेष्मज्वरेपि न
शस्तः तस्मात् पित्तकफजे पि ज्वरे नायं योग्य इत्यर्थः तथा कषायो यो जितो न केवलं विषमज्वरं करोति यावद
न्यानपीस्त करोति अत्रापि मलस्तंभादिति संबध्यते तेन य ध्यादिशब्देनानिपतरूपाणामनेकानां व्याधीनां ग्र
हणं प्राप्तं तथापि मलस्तंभातयेव्याधयउत्पद्यंते अरुच्यादिरूपास्तेषामेवेदं ग्रहणमर्थमेवं संबंधः कृतः तथा वि
षमज्वरान्हृल्लासहिध्माध्मानादिकानपीत्येकविभक्त्यैव निर्देशः कर्तुमुचितं पृथङ्निर्देशो यः कृतः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मुस्तापर्पटकादयः कषायाः यथायोगं योगानतिक्रमेण योग्याः कषाया यस्मिन् यस्मिन् ज्वरे दातुं युक्ताः सन्तु त्वयो
ग्र·टि· ज्याः इति यथायोगयोज्याः किंभूताः एते सुरित्याह दोषपाचनाः दोषस्यामाख्यस्य पक्वाशयस्य पाचनाः तंत्रांतरे चो
१० क्तं प्रयुक्तं पाचयेद्दामं यत्तत्पाचनमुच्यते पित्तादित्रिजन्मिनामस्य यस्मात्तच्छमनं मतमिति अत्र मुस्तापर्प
टस्य पूर्वमुपन्यासो ज्वरनाशने अन्योन्येभ्योस्य मुस्तापर्पटस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थः तथा वाचार्योऽन्यत्रोक्तं म
ध्ये मुस्तापर्पटकं ज्वर इति निर्दिशति तस्मान्मुस्तापर्पटस्यैव ज्वरनाशने ज्यायस्त्वमित्यवेहि व्याधिप्रतिपक्ष
त्वात् ।७। कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी पटोलसारिवा मुस्ताः पाठा कटुकरोहिणी पटोलनिं
ब त्रिफला मद्वीका मुस्तवत्सकाः किराततिक्तममृता चंदनं विश्वभेषजं धात्री मुस्ता मृता क्षौद्र मद्वीका
क समापनाः पंचैते संततादीनां पंचानां शमना मताः ।।८।। कलिंगकादयो द्राक्षांकैः समापने येषां ते
द्राक्षांकसमापनाः पंचैते पंचानां संततादीनां यथासंख्यं शमना मता मुनीनामिति शेषः दुरालभामृता
मुस्तनागरं वातजे ज्वरे अथवापि प्पल्यादिकं वातजे ज्वरे कनीयो वृहत्यादिकं पंचमूलं च वातजे ज्वर इति
योज्यं ।९। पित्ते शक्रयवा यने कटुकाचेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा सधन्वयासमूनिंब पित्ते पित्त
ज्वरे शक्रयवादयः समाक्षीका मताः पित्तजेपि मुस्तापर्पटकं धन्वयासकिराततिक्तकाभ्यां सहितं हितं ।१०।
वत्सकाद्यो गणः कफे अथवा वृषगो गुडूची शृंगवेर दुरालभा वत्सक मूर्वाभार्गीत्यादिः कफमतः अथ
वारग्वधादिः गंगोधी मुस्ता ।११। आरग्वधं धालक्ष्म्या प्रोक्तो दीपनपाचनं अथवापि षली मूलं शम्याक कटु

अथवापिप्पलीमूलगुडूचीविश्वभेषजं कनीयः पंचमूलं तु ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषउल्लेखनएवसंज्ञास्तैमित्यमावश्यंकरोतितस्मिंसंज्ञास्तैमित्यकारिणि यतोयस्मात्तदानीमामच्छन्न
तयापावकेनापच्यमानंभेषजमौषधंमुस्तापर्पटकादिशृतादिकल्पनाकल्पितंतदौषधंप्रयुक्तं भूयःपुन
रपिज्वरंज्वलयत्युत्तेजयतिनशमयति तस्माद्यामोल्वणेज्वरेनषडङ्गाद्वैनापिसन्नाहान्नवदोषाङ्गाद्वैभेष
जंयोज्यमित्याह ॥ मृदुज्वरोलघुर्देहश्चलिताश्चमलायदा अचिरज्वरितस्यापिभेषजंयोजयेत्तदा मृदुज्वरे
उपद्रवमृदुतयालघुपटुर्देहः चलितामलामूत्रपुरीषादयः मृदुज्वरेत्यादिलक्षणामवस्थायदाभवति तदत्र
स्यावस्थायामचिरज्वरितस्यापिअनतिक्रान्तषडहस्यापिभेषजंयोज्यं अपिशब्दात्किंपुनःषडहेतीतेज्वरि
तस्यैवंलक्षणामवस्थामुत्पन्नायांतदौषधंवायोज्यमित्येवंव्याख्याध्यवस्थाकालातीतोपिगरीयसीत्युक्तं
भवति अथतदौषधमाह ॥ मुस्तयापर्पटंयुक्तंशुण्ठ्यादुःस्पर्शयापिवा पाकंशीतकषायंवापाठोशीरंसवा
लकं ॥ पिबेत्तद्वच्चभूनिंबगुडूचीमुस्तनागरं मुस्तयासहपर्पटंयुक्तमथवाशुण्ठ्याधन्वयासेनयुक्तंपाकंशीते
शीतकषायंशीतकल्पनाकल्पितंवाकृत्वापिबेदितिवक्ष्यमाणेनसंबंधः पाठाचउशीरंपाठोशीरंबाल
लकेनसहशृतंशीतंवापिबेत् स्वरसकल्कफाण्टाख्यकल्पनाभ्यः शृतशीतकल्पनाद्वयकल्पितस्या
स्यतथासामर्थ्यस्यदृष्टत्वादेतत्कल्पनायुगलमुपन्यस्तवान् चसमुच्चयेभिन्नक्रमः तद्वदित्याह
नकेवलंमुस्तापर्पटंपिबेत् तथापाठोशीरंसवालकंपिबेत्तद्वद् निंबगुडूचीमुस्तनागरमपिपिबेदि
ति ॥ यथायोगमिमेयोज्याः कषायादोषपाचनाः ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ इमेपूर्वोक्ता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

21

क्वाद्यः कफपित्तज्वरघ्नंति ।७॥ सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाघनं पटोलपत्रनिंबत्वकत्रिफलाक
.शा.टि. टुकायुतं सन्निपातज्वरे व्याघ्र्यादिकुर्कातं पाचनं ।७॥ नागरं पौष्करं मूलं गुडूचीकंटकारिका सकासश्वास
११ पार्श्वार्त्तेवातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे नागरादि पाचनं वातश्लेष्माधिके ज्वरे कासादीन्निहंति ।७॥ मधूकपुष्पम
द्वीकात्रायमाणापरूषकं सोशीरंतिक्तात्रिफलाकाश्मर्यं वाल्पयेद्धिमां कषायं तं पिबेत्कालेज्वरा सर्वानुप
पोहंति मधूकपुष्पादिकं कालेशास्त्रोक्ते शीतकषायं पिबतज्वरान् सर्वानेकदोषद्विदोषत्रिदोषजानपो
हंति उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनमिति परस्मैपदं ।७॥ जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकं बद्ध्वावटक
टुकाद्रात्रौ पीतं त्रिफलाद्युज्वरान् जातिपत्रवामामलकानिमुस्तधन्वयासकं तद्वत्सर्ववद्धितकषायं कल्य
पिब्बापिबेत्सर्वान्ज्वरान्हंति धन्वयासकं चेति वाशब्दो लघुत्वाद्दुष्टव्यः तदेतैस्तु भिर्द्रव्यैरेतत्पाचनं के
चित्तु धन्वयासकं पठयोऽवलंबंति तस्मादेतत्कृतापि कषायः पंचवद्द्योध्यः तथा वदुर्गविदे पुरुषः कट्फलादि
कं कषायं पिबेदिति वदंते ननु द्विसमिति शीतस्यमलस्तंभहेतुत्वात् ग्रस्य वोषधस्य शोधनरूपत्वात् गुडा
सुधागुडइत्यन्ये ।७॥ जीर्णौषधो नैव पेयाद्यमाचरेत् श्लेष्मवान्नतु पेयाकफवर्द्धयति पंकं पांशुषु वृष्टिवत् जी
र्णं परिणतमौषधं यस्य स जीर्णौषधः सन् पेयाद्यमेव पूर्वोक्तमन्नं भुंजीत अयुतइत्यन्नमिति कृत्वा पेया
देरप्यन्नत्वं श्रेष्ठिशब्देन पूर्वादिग्रहः न च सर्वैः कश्चित्पेयादिकमाचरेदित्याह श्लेष्मवान्नतु जीर्णौषधोपि
श्लेष्मवान्नरः पेयादिकं नाश्नीयात् किमित्याह पेपेत्यादि यतः पेयाकफं वर्द्धयति विलीनरूपस्य कफस्य स्या

राम
११

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

काथनं दशिवंबधादियुक्तं ज्वरे रक्तभ्रमादिघनावसाने दीपनपाचनं ॥ ७ ॥ द्राक्षामधूकमधुकं लोध्रकाश्मर्यसारि
वा मुस्तामलकह्रीबेरपद्मकेसरपद्मकं मृणालचंदनोशीरनीलोत्पलपरूषकं फांटो हिमो वा द्राक्षादिर्जाती
कुसुमवासितः युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजं ज्वरं मदात्ययं छर्दिमूर्छां दाहं श्रमं भ्रमं उर्द्धगं रक्तपित्तं
च पिपासां कामलामपि द्राक्षादिरयं गणः पांडुःसद्यो मिथुन श्रृतस्त्येव लक्षणः तथाहि माशीतो वा रात्रिं द्वे
स्थितस्त्येव लक्षणस्तथाजातीकुसुमैः सुगंधीकृतः मधुसितालाजैर्युक्तो वातपित्तजं ज्वरं जयति मदात्ययादी
श्च ॥ ७ ॥ पाचयेत्कटुकीपिष्टां कर्षे रमितनीरे सुचा निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् कटुकांपानी
येन पिष्टां कर्षपरिमितं द्रवं रसं षट्प्रमितं तत्पाम्यचौ पाचयेत् तस्यारसो निःपीडितः सर्पिर्युक्तो ज्वरदोन जयति ॥ ७ ॥ क
फवाते च वातिक्तं पाठारग्वधवत्सकाः पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा क्वाथः छिन्नोद्भवोद्भवः वातश्लेष्मणि वा
दयो मताः अथवा गुडूचीसंभवः क्वाथः पिप्पलीचूर्णयुतो मतः ॥ ७ ॥ व्याघ्रीमुस्तमस्ताक्वाथः पिप्पलीचूर्ण
संयुतः वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् व्याघ्रादिक्वाथः कणाचूर्णसंयुक्तो वातश्लेष्मज्वरादि
न् ॥ ७ ॥ पथ्याकुस्तुंबरीमुस्तशुंठीकट्फलपर्पटं सकट्फलं वचामार्गीदेवाह्वं मधुहिंगुमत् कफवातज्वरे श्वे
कुक्षिहृत्पार्श्ववेदना कंठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति पथ्यादिपाचनं सिद्धचूर्णमधुहिंगुभ्यां
द्विशाणमात्राभ्यां संयुतं कफवातज्वरश्वासादीन्पराकरोति ॥ ७ ॥ आरग्वधादिसक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् त
थातिक्तारक्षोशीरत्रायंतीत्रिफलामृताः आरग्वधेद्रव्यवादिर्माक्षिकसहितः कफपित्तज्वरं जयति तथाति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

23

रद्दात्तयत्नभर्जनकादिरहितान् तथातिक्रमयुक्तान् तद्दशाविरूपसमं गन्धवर्णस्पर्शयुक्तान्वाच्चेत् संयाह्लाद
करान् तथा रुचिकरान् ज्वरिणां स्वस्थस्य वा रोचिष्णून् तथा पटून्सलवणान् ।७। रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्व
ज्व·चि· रहिताः रक्ताद्याः रक्तो महान् सकलमस्त्यादयः तथा षष्टिका व्रीह्यादयश्चापि जीर्णाः पुराणा हिताय पथ्याः ।८। श्लेष्मो
१२ ज्वरे वीततुषास्तथा वाट्यकृता यवाः श्लेष्मोत्तरेरवभस्त्रेष्माणि ज्वरे वीततुषा अपनीतत्वचो यवास्तु पथ्याः कीदृ
शा वाट्यीकृताः भृष्टविदलीकृता इत्यर्थः ।९। उदनस्तैः शृतो हिङ्गिः प्रयोक्तव्यो यथायथं दोषदूष्यादिबलतो ज्वर
घ्नक्वाथसाधितः उदनस्तै रक्तशाल्यादिभिः पूर्वोक्तैः शृतः कृतो ज्वरिणां पथ्यायथं यो यस्मात्तदानोचितः स तस्य प्रयोक्त
व्यः किंभूतः हिङ्गिः स्रुतो हिङ्गुवारो ग्रीनुवारान्जलं दधाधौतश्रुतः कथं प्रयोज्यः दोषदूष्यादिबलेन ज्वरघ्नैर्ज्व
रापहैर्द्रव्यैः क्वाथं कृत्वा तेन क्वाथेन साधितो दोषस्य वातादेर्बलं तथा दूष्यस्य रसादेर्बलमपेक्ष्य स्यादिग्रहणादे
शकालवयः सत्वसात्म्यशरीराहारबलं गृह्यते एकाहादिकानां ज्वरिणां मकृतयथानामेव कुलत्थमुद्गचणका
दिभिर्यूषानुक्त्वा सप्रतिसामान्येन ज्वरिणां कृतपथ्यानां यूषादीनाह ।१०। मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वराप
ल१ हः मुद्गाद्यैः शिम्बिधान्यैर्लघुभिः कृता यूषास्तथा कुलत्थैः कृता यूषा ज्वरघ्नाः मुद्गाद्यैरित्यादिः प्रकारे तेन मुजरा
मकुष्ठमसूरादयो गृह्यन्ते मुद्गशब्दस्यादौ निर्देशः श्रेष्ठत्वं बोधयति एष साध्यव्याधौ यादृल्येन मुद्गयूषः कार्यमुद्गा
नोपपन्नत्वात् तथा चोवाच मुनिः मुद्गाद्याः शिम्बिधान्यानां पथ्यत्वे श्रेष्ठतमा इति ननु मुद्गाद्यैरित्यादिशब्देने
वकुलत्थाग्रहीता एव किं पृथङ्निर्देशः न वक्ष्यमाणे कुलत्थ एवं गुणाः ।११। कुलत्थाः पाकेऽम्लाः शुक्राश्चमभ्या

राम
१२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नभावतामुत्पादयति संस्थानविशेषमुपर्युपरिभावं यतो यदा यमुत्पादयति ननुसाककफं सान्द्राद्वर्द्धयतीतिव
र्द्धयतेरर्थो नेकार्थत्वाद्धातूनामिति एवं वा यो नु तंत्रकारदर्शनाद्वगम्यते तथाचाह पंकं पांसुवृष्टिवदि
ति यथा पांसुवृष्टिः पतति ननु पंकं वर्द्धयतीति शिथिलरूपतां प्रांसुना मयास्य निबिडरूपतामिति षामुत्पा
दयति न पांसुन्नवृष्टिर्वर्द्धयत्याधिक्यं नयति न वर्द्धयतेरत्रार्थः तंत्रकारस्यापि एवं विवक्षितो भविष्यत्
तदानीमत्रैवं स्पष्टमेव दृष्टांतमदर्शयिष्यत् तथा च पाकः पंकं वर्द्धयति यथा वृष्टिर्नदीजलमिति तच्चतंत्रका
रो मुनेर्वानुसारेणाह । श्लेष्माभिष्यन्नदेहानामतः प्रागपि योजयेत् यूषान् कुलत्थचणककलायादि
कृतान्लघून् रूक्षोष्णान्तिक्तरसोपेतान्हृद्यान्रुचिकरान्पटून् अभिष्यन्न इति अभिपूर्वात्स्यंदेः स्रव
णार्थो व्युत्पादितः श्लेष्मणा स्तुतिरूपेणाभिष्यण्णः क्लिन्नरवदेहो येषां ते श्लेष्माभिष्यण्णदेहास्तेषामतो
ज्वरेण प्रागपि प्रथमपथ्यावसरेपि यूषान् योजयेत् किंभूताच्छ्लेष्मवतः पुंसो जीर्णौषधस्य यूषान्यो
जयेदित्यपि शब्दस्यार्थः किंभूतान् कुलत्थादिकृतान् तथा लघून् ननु कुलत्थादीनां लघुत्वात्तत्कृता
यूषा लघव एव भविष्यन्ति तत्किं लघूनित्यनेन अत्रोच्यते शिंबिधान्यानां मध्ये गुरवोपि राजमाषमा
षादयः संति तन्निरासार्थमेतत् अत्रोच्यते अपि च लघूनित्यनेन यूषप्रकृतिद्रव्यैरल्पपरिमाणैः कृ
तानिति द्योतयति यतोल्पपरिमाणैः कुलत्थादिभिः कृता लघुतराः स्युः तस्माल्लघूनिति युक्तं तथा

25

क्षी

पथ्यं अप्यवदरंति तन्निषेधा येन तदुक्तं एवंविधानि रुचं जनानि तेमनानि रसक षायाएयोदनेन सहाप्यवह्नेयानि ॥८॥
अनुपाने पि योजयेत् तानि क्वथित शीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः अनुपानेप्यनुवप्य पश्चात् पाने पि योजयेत्
१३ तथा क्वथित शीत शीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः सात्म्यवशादनुपाने पि योजयेत् ॥९॥ सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनां
ते भोजयेल्लघु श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा सज्वरं नरं दिनांते भोजयेदथवा ज्वरमुक्तमचिरका २
लज्वरमुक्तं किंभूतं भोजनं भोजयेत् तदा तस्मिन् दिनांतास्यकाले श्लेष्मक्षयविवृद्ध उष्मा सभावोऽस्या
नलस्य जाठरानलस्य श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा अनलः अत एव च बलवान् तदुक्तं वयमुक्तं शाक्तः ॥१०॥ यथोचितेऽथवा
काले देशसात्म्यानुरोधतः प्राणाल्पवह्निर्भुंजानो न ह्यजीर्णे न पीड्यते अथवा यथोचिते काले प्रायः लघु
पथ्यं भोजयेत् कथं भोजयेदित्याह देशेत्यादि देशसात्म्यवशात् तं भोजयेन्नैवमेव नन्वेवं सति यस्य पूर्वाह्नका
ले भोजनमुचितं तदा तस्य भोजने दीयमाने को गुणः स्यादित्याह प्राणेत्यादि नन्वेवं सति यस्य पूर्वाह्नकाले
भोजनमुचितं तदा तस्य भोजने दीयमाने को गुणः स्यादित्याह प्राणेत्यादि यस्मादल्पवह्निर्मंदाग्निः पूर्वाह्ने भुं
जानः अजीर्णे न पीड्यते न बाध्यते अधुना सर्पिःपानकालं निरूपयति ॥११॥ कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लंघिते
सर्पिर्दद्यात् कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे पक्वेषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रव
वृद्धकृत् लंघनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् काषायस्य मुस्तापर्पटकादेः पानं कषायपानं तेन नितराप
थ्यान्नैः पेयायूषादिभिर्दशाहे इत्यनेन प्रकारेण लंघिते निक्रांते तदेति प्रायेणाल्पीणः कफः संभाव्यते अतो

सज्वरं ज्वरमुक्तं वा भोजयेत् यथापथ्य उचितः सात्म्य आहारकालस्मिन् भोजयेन्नयथोचितेदिकाले ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सपीनसान् कासार्शः कफवातांश्च पूर्वेति पिन्नास्तदः पां इत्येवमुक्तत्वाद् स्लविपाकित्वादत्तिपिन्नास्तकारित्वानकु
लत्थानां यूषो बहुद्रव्यपरिमाणेबहुमात्रो यवगुरुश्च ज्वरस्यानशांतये संपद्यते प्रत्युत रक्तये स्यादिति संभाव्यते पि
त्ते विरुद्धत्वात् तस्माद् अल्पपरिमाणद्रव्यसाधिताल्पमात्रया कुलत्थयूषः श्लेष्माद्युपशमकृत् तथा यवन्मात्रः
स्यान्नावानेव प्रयोज्यतर इति स्थितं। कारवेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः वार्ताकु निंबकुसुमपटोल
फलपल्लवैः अत्यंतलघुभिर्मांसैर्जांगलैश्च हिता रसाः व्याघ्रीपरुषककोलीगुडूचीआमलकदाडिमैः संस्कृताः पिप्पली
शुंठीधान्यजीरकसैंधवैः कारवेल्लकादिका भीरसा ज्वरे हिताः मुनिस्तु कारवेल्लकादीनां शाकत्वमेवेच्छति स्वार
णेदप्युक्तं पटोलं सफलं निंबं कर्कोटं कटुकल्लकं शाकं पर्पटकं चैव स्यादिति तथा जांगलैर्जांगलदेशप्राणिजै
स्तदभावात्तुल्यैरन्यदेशप्राणिजैरपि मांसैर्हिता रसाः व्याघ्र्यादिभिः संस्कृताः तथा पिप्पल्यादिभिः संयुता इति
वक्ष्यमाणेन संबंधः संस्कारमात्रयोगमा नः पिप्पल्यादयो त्रयो ज्यास्त्यर्थः। सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता
वाम्लता कृताः प्रायेण केचिदेव सितामधुभ्यां युता अवस्थावशान्न सर्वे एवं विधा भूता रसा यूषाश्चैवं विधाः कार्याः
कृताकृताः दाडिमामलाजिरशुंठ्यादैरपि संस्कृता यूषा रसाश्च कृता विपरीता स्त्वकृता। अन्नकाले तक्रसिद्धानि
रक्तानि भंजनानि च अच्छान्यनलसंपन्नानि अनम्लेन तक्रेण सिद्धानि तथा रक्तान मध्यवह्नहंतुमभिलाषितानि त
थाच्छानि तनूनि न घनानि तथा अनलसंपन्नानि वह्निपक्वानि हितकृत्सम्यक्पक्वमेवाच्छीकृत्य च शुंठीजीरकादिना

केचि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संस्कारमनुरुध्यते सुतरां न दुग्धादिदृष्टा यथा स्वौषधसाधितं यस्माद्धृतं सर्वेषां वातपित्तजितामग्र्यं ८

प्र.द्वि. सदागतिः तस्य संशमने सर्पिर्दीप्तस्येवांबुवेश्मनः तद्वदेव तेजसस्तज्ज्वरकृत्स्व इति वचनादेहोष्माजात्वरो
न लोमकूपेतन स्येवज्वरकृतत्वात् तथोक्तं मलास्तत्र स्वैः स्वैर्दुष्टा इत्यादि यावत्ज्वरं निर्वर्त्तयंति इत्यादि जाठ
१४ रानलस्येवज्वरकृतत्वे तेन ज्वरकृता तेजसा तेजसानूहितस्यचतुम्यः सर्पिः संशमने च शब्दाद्वान्यस्यापिग्र
तएवाह वमनेत्यादि वमनादिभिरौष्म्यलाङ्घिः कृतेस्तदानीयः स्याद्भवेदग्निवलः प्रवृद्धत्वाद्धिममर्थाधा
न५ तुः कोधातुः सहचारी यः सहचरतीत्युक्तोवाताख्यो धातुरग्निना सह चरति नन्वेवं परस्परसहचरभावव
२८ ग्निरपि वायुना सहचरंति ततोग्निस्वभावत्वात्पित्ताख्योपि धातुरिह सहचारी प्राप्नुत्तान्निवृत्त्यर्थं सदागतिरि
त्याह सदागतित्वेवायोरेवात्यर्थत्वेनोपपद्यते इति पित्तस्याग्रहणं किं कस्य यथा संशमनं गृहंबुवेश्मनोः
गृहस्य दीप्तस्य ज्वलितस्य जलं यथा।टी। वातपित्तजितामग्र्यं यथानतयाःप्रन्यान्यौषधानि वातपित्त
जित एवतए वसायाम्मध्यात् सर्पिर्दद्यात् ज्वरे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वर इत्यादि यस्माच्च स्मृतं संस्कारमनुरुध्य
ते अनुवर्त्तते गुणान्तराधानं संस्कारस्तं च यस्मात् घृतं मुहूर्तिशयवैलक्षण्याद्नुरुध्यते आत्मसात्करोति
तैलादिस्तमेव ग्रमुमेव वन्यापमंगीकृत्य मुनिरेवोच्चते नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते यथा सर्पि
रतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतामिति हि यस्मात् सुतरां संस्कारमनुरुध्यते घृतं तस्मात् घृतं जीर्णज्वरातांर्त्तेरेज्वरेनि
र्विकल्पं दद्यात् कीदृशं यथास्वौषधसाधितं यथायथं व्याधिप्रतिपक्षैरौषधैःपक्वं।टी। विपरीतं ज्वरोष्मा

इति स्नेहः संस्कारमनुवर्त्तते न तु यथा घृतं संशेत्यमनहेदेव संस्कारमनुवर्त्तते इत्येव च स्नेहविशेषप्रतिपादि १ राम १४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दशाहे लंघिते इत्युक्तं आमज्वरसंज्ञानिवृत्तिमुपदर्शयितुं सप्तमे ह्यष्टमे वाह्नि निज्वरस्य जायते तथा च मुनिः स
सप्ताहेन हि पच्यंते सप्तधातुगता मलाः निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनीति तस्मात् कषायपानप
थ्यान्नैरिति दशाहे लंघिते कफे मंदे जीर्णे प्राये सर्पिर्दद्यात् किंभूते ज्वरे वातपित्तोत्तरे वातपित्ताधिके अ
स्यामवस्थायां पक्वेषु निरामेषु वातादिदोषेषु सर्पिर्दद्यात् पक्वेषु सर्पिर्दत्तममृतं महागुणमित्यर्थः अन्य
था पुनरपक्वेषु दोषेषु कफोत्तरे तत्सर्पिर्दत्तं विषामयं विषतुल्यं दशाहेति क्रांतेविस्यात् अतोऽस्यामवस्था
यां सर्पिर्दत्तं ज्वरस्य तदुपद्रवाणां च वृद्धिं करोति तस्माद् अस्यामवस्थायां सर्पिःपानमयुक्तं तत्र कफोत्तरे स
ति लंघनादिक्रमं कुर्यात् कियंतं कालं आ कफसंक्षयात् यावत् कफस्य ज्वरकारिणोऽधिकस्य संक्षयः सम्य
क्क्षयो न तु धातुक्षयो विधायकः ततः कफज्वरेपि विडंगादि सर्पिर्वक्ष्यति । गा देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णो
नुवर्त्तते जीर्णः पुराणो ज्वरोऽनुवर्त्तते नुबध्नाति कुतः देहधात्वबलत्वात् देहधातवस्तदारंभकारसरुधि
रादयो देहग्रहणाद्धातवः तेषां श्लेष्मणोपि धारणाद्धातव उच्यंते देहधातूनामबलत्वं तस्माच्च जीर्णो ज्वरोऽनुब
ध्नाति न स्वभावमात्राद्देवेति चशब्दस्यार्थः जीर्णज्वरस्य शांत्यर्थं देहबलाधानार्थं च सर्पिःपानं हितमिति दशे
यत्नाहाराबाहूदं कृते जे ज्वरलक्ते तस्मात्पूरितस्य च वमनस्वेदकाथाम्बुकषायलघुभोजनैः यःस्यादेति बलोधातुः सहचारी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स घृतेज्वरकासहः ॥ त्रिफलादीनि समस्तदलानि चैषकाथो घृतेन सह पेयाजितो ज्वरकासह ।
नामलकीभिः बिल्वमुस्तादि मपालनिस ।
स्यात् ॥२४॥ पिप्पलीद्वयवथाविति क्वाथा सिवामलका विषमं हलीमकं ॥ खरुचिमरा
वैद्दातयाति विषयाम्स्थिरयाच ॥ घृतमाशुनिहंति साधितं ज्वरमग्निं
तापमेह यावेमथु पार्श्वशिरो रुजेदवं ॥ पिप्पलादिभिः साधितं घृतमाशु ज्वरं हंति विषमा मन्यादींस्त्र
२५ बा ॥ तैल्वकं पवनजन्मनि ज्वरे पाजयेवृवनयाविधा जितं ॥ तैल्वकं घृतं वातव्याधि चिकि सिता कं त्र
वृनयारहिते पिबेत् ॥ २०॥ तिक्तकं कं रघ घृतं व पैत्तिके यच्च पालनिकया मृतं हवि ॥ २१॥ पैत्तिके ज्वरे
तिक्तकं कुष्ठ चिकित्सिता कं तथा वृष घृतं रक्तपित्त चिकित्सितोक्तमेत्रैववावसमाणेयोजयेत् ॥
पालिनिकया त्रायंत्यायन घृतेन पक्कं । तच्च पित्तज्वरं जयेत् ॥२२॥ विडंगसेव वेलचम्पाठामाबा ज्वर २५
त्रिनिसिंधु द्रवपाव श्लैके ॥२३॥ पलाशके क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं पचेत्तु लीलकपंप्पिविडंगादिभिः
पलप्रमाणेः घृतप्रस्थं क्षीरतुल्यं चतुर्गुणं ॥ जलं पचेत् । तच्चोपयुक्तं जीर्णायः कफज्वरं हंति ॥
२४॥ गडूच्यारसकल्काभ्यां त्रिपलाया वृषस्य च ॥ मृद्वीकायाबलायाश्च स्नेहाः सिद्धाज्वर छिदः ॥
गुडूच्यादीनां पंचानां पथक रसकल्काभ्यां सिद्धाः पंचस्नेहा ज्वरछिदो जीर्णज्वरघ्नाः स्युरित्यर्थः ।
२५ बा जीर्णेघृतेन च भुंजीत मृदुमांसरसौदनं । बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदं । घृतेनचपरिणतेन स

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णं जयेत्पित्तं च शैत्यतः स्नेहाद्वातं घृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफं। घृतं विपरीतं ज्वरोष्माणं ज-
येत्। ज्वरनिवर्त्तक उष्मजाठरानलो रूक्षतीक्ष्णादिगुणः संपन्नः स्यात् निरस्तो ज्वरनिवर्त्तको घृतं तस्य
स्निग्धशीतत्वादिगुणयोगाद्विपरीत। एवं विपरीतं ज्वरोष्माणं घृतं जयेत्॥ पित्तं च शैत्यतः। शैत्या
द्घृतं जयेत्। न स्नेहात्पित्तं स्नेहमिति वचनात्। स्नेहात् स्निग्धत्वात् घृतं वातं जयेत्। कफं स्नि-
ग्धशीतत्वादिना तुल्यं योगसंस्काराभ्यां जयेत्। योगो युक्तिः कफज्वरहरैर्द्रव्यैः सह योजना। संस्कारो
गुणाधानं। योगश्च संस्कारश्च योगसंस्कारौ। तथा च वक्ष्यति। स्नेहमेव परं विद्यात् दुर्बलानलदीप
नं॥ नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपीति अत्रावक्तव्ये घृतं स्नेहनत्वं दीपनत्वाभ्यां वातशम
नं कुर्वन् ज्वरोष्माणं देहपत्वंश्चानस्य विनिवार्य ज्वरोष्माणमपि रोधयति दाहादि पुनस्य घृतं विपरीतगुणत्वाच्छ
म५ मं करोतीति न वह्निं। ननु यथा स्नेहाद्वातं रोधयति। तथा तत एव स्नेहात् किं नेति घृतं समानगुणत्वात्पित्तं
५४ शमयतीति भ्रमः। जीर्णज्वरो लघ्वन्नादिभिरतिरूक्षो ज्वरोष्मणा पित्तं रूक्षतमेव संपन्नं। स्नेहभागपरित्यक्ता
त्संस्कृत। मतः कथं रूक्षत्वाच्चयत्। न च घृते पित्तमेव शमयति न वातं कोपयति सम्यक्प्रभावत्वात् स्नेहन-
त्वाच्च। ०॥ पूर्वं कषायपाः सघृताः सर्वे योगा यथायथामलं॥ पूर्वं कषायाः प्रागुक्तानि पाचनानि सह घृतेन प्रयु-
ज्याः। कथं यथायथामलं दोषानतिक्रमेण॥ ०॥ त्रिफलां पिचुमर्दत्वचं मधुकं बृहतीद्वयं॥ समसूरदलं क्वाथः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रथमं पसंसेवं मेऽप्रच्यमेद त्वाऽन्नं नरं पेयाविलेप्याद्योयवाक्रमेदपाकृत्तवमनविरेचनानि
१६ नरंपः येयाद्यववारणाक्रमः साम्ये सर्वो मूर्च्छने । [illegible]मानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेतेन मलं सदा । पक्को
पिहि विकुर्वीत दोषः कोष्ठकृतास्पदाः । प्रतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन् संसर्ग्गेन येन । ज्वरेणातिक्लिष्ट
मुखे क्षीन ज्वरोत्क्लिष्टमलं पुरीषाख्यं च्यवमानं परं न मुपेतेन न हि धारणे प्रयत्नेन कुर्यात् पनतो
५५ षेनिमित्तं किमित्यसे न विधीयत इत्याह ।। पक्कोपीत्यादि । दोषः पुरीषाख्यो यतः पक्कोपि शाष्ट्र
किमुत्पापक्वः कोष्ठेऽऽमपक्वाशयाख्यकृतगृहीतमास्पदमवस्थितिर्येन स एवंभूतो विकुर्वीत वि काः६
रं कुर्यात् । प्रतिप्रवर्त्तमानं वा तं मलमपक्वं पाचयन् संसर्ग्गेन येन । नत्वाम एवं संग्रहीतव्य इत्याह
दोषा ।। आमसंग्रहणं दोषोपक्रमे ईरिताः आमशब्दः पुरीषाख्यस्य दोषस्य पच्यमानावस्थावलन
णार्थः आमस्यापक्वस्य संग्रहणं । तस्मिन्नामसंग्रहणे ये दोषा भवंति तैर्दोषोपक्रमणीयाध्याय दोषोपक्रमे६
ईरिता उक्ताः ।। तथा च तत्रोक्तं । उत्क्लिष्टान् अधऊर्द्धं वा न चामान् व[illegible]हतः स्वयं । धारयेद्दोषधैर्दोषा
न वि धृतास्ते हि दोषदा इति ।। तस्मादामसंग्रहणार्थमौषधं न देयं । तथा आमज्वरे ष्यामनिर्हरणार्थ
५३ मौषधं देयमिति । प्रतिपादयन्नाह । आपाययेद्दोषहरणं मो[illegible] हृदामज्वरेनृपः । प्रसृसंकमस्य
पिसंकरान्तेण परामर्षात् । प्रतिप्रत्यपायं पथ्येनैव सूक्तं नेत्रकला । नत्र च वाक्ये रूपकाख्यालंकारः ।
नस्याद्यव न लोजनं । तदपरामोपस्येस्मिन्तियस्मिन् स्पष्टादक्षयोर्योगः । अस्मादर्शनं । यः सेवेत कुनृप ६
एष सुतं तं कमेर्वंकर स्यान्नेनपरामर्षेण ॥

१६

32

तिम्रद्वतीहृत्यं मांसरसोद्यानेभुंजीत हि यस्मादल्पं बलं दोषहरं भवति । क्वचरसोनमतिशयेन बलकरं स्यात् ॥६॥
कफपित्तहरा मुद्गकारवेल्लादिजा रसाः । प्रायेणातस्मान्नहिताजीर्णो वातोत्तरे ज्वरे । स्थूलोदावर्तविड्बंधभजन
कफपित्तहरा मुद्गकारवेल्लादिरसाः कफपित्तहरा जीर्णे ज्वरे वातोत्तरे प्रायेण
नात्यरवहिता: प्रतनएवतस्मान्नाहरणास्मुद्गकारवेल्लादिरसाः ॥७॥ तथाप्येतद्वमपिचेतज्ज्वरः कुर्वीत शोधनं ल४
नहिता: तेह्यपयुक्तः स्थूलादिकृतात्यरवहिताश्रसु:
शोधनार्हस्यवमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् । आमाशयगते दोषे बलिनः पाययन्बलं । एवमपि कृते
सतियदिज्वरो न शाम्यति । तद्दाशोधनार्हस्य नरस्य प्रागुक्तं पिप्पलीभिर्युतानालानिस्यादिकं
वमनं योजयेत् । दोषे आमाशयगते सति बलवतः पुंसो वमनं योजयेत् बलं पालयन् रक्षन् ॥८॥
पक्वेनु शिथिलदोषं ज्वरेवा विषमेहजे । मोदकं त्रिफलाश्यामात्रवृत्पिप्पलिकैः सरैः सखितामधु
भिर्दद्यात् दोषापचं वातेरचनं आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेनवा । पक्वे पुनर्दोषे तथा शिथिले
लेश्रविष्टस्रयवा विषजेमेद्यात्थवाज्वरेमोदकं त्रिफलादिभिविरेचनं दद्यात् ॥ श्रयवा पय ला२
सात्रीरेण मृद्वीकानां रसेनवा आरग्वधं ॥९॥ त्रिफलात्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिवेत् । त्रिफ
त्रायं वा पयसा ज्वरी पिवेत् ॥१०॥ विरिक्तानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमं । विरिक्तानां ज्वरि
णां च शाश्वद्भूमितानां च यथाक्रमं क्रमानतिक्रमेण संसर्गी कर्त्तव्या स्यात् पर्धाहार्यमंडः पूर्वः

आषादांवा दोषविज्ञानकं मोदकि मिश्रामलके स्त्वन्सर्वैः समासहिताद्वोद्रेण गुटिका इत्तिकद्यात् ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्णशीतमुस्तंचेतिकल्काः॥अथवाधारोष्णमेवकालेहिमंअपतुंतीतयथाविषयंकालेप्रयोजयेत्॥अ
ग्र॰ तोन्यथानिरूपितानाक्षीरा पथ्यापिविषयादन्यथाअन्येनप्रकारेणप्रयुक्तंक्षीरंज्वरंहंति॥काष्टयः
वि समुत्थितंज्वरंसमं द्राक्षामर्कराघृतंश्वेतशीतमधुनेत् इत्याहज्वरनाशनं॥क्षीरंसुष्ठाद्युतंश्वेतमनंत
९८ रशीतमधुपुनंतद्वाहिजिह्वितपथ्यः॥ग्रानंद्राक्षापबलायष्टीसारिवाकणचंदनेः॥चहंतुदुग्धेनांभसा
वापिप्पल्यावाश्वेतंपिबेत्॥नाहृदितितेनपूर्वोक्तेनवपसातुल्यंतहमद्राया पूर्वोक्तश्वेतशीतंतत
उद्दाहज्वरहृननतथाद्राक्षादिति:श्वेतमनंतरंशीतंमधुपुतंतद्द्राक्षादिजिह्वितपथ्यः॥अथवास्तीरंचतुर्गुणे
नश्वेतंपिबेदथवापिप्पल्याश्वेतंपिबेत्॥कासा श्वासाशोथःमूलात्पार्श्वमूलाच्चिरज्वरात्॥मु
च्यतेज्वरितःपीत्वापंचमूलीसृतंपयः॥पंचमूलेनश्वेतंक्षीरंपीत्वाकासादिभ्योमुच्यते॥सुच्छनेरंतिक
मेकत्रैरितः॥चिरज्वरात्दीर्घकालानुबंधीज्वरः॥गास्तनमेरंडमूलेनवालबिल्वेनवाज्वरात्॥धारो
ष्णंयापयःपीत्वाविवद्धानिलवर्चसः॥सरक्तपिच्छानिस्रतेसनतृट्शूलप्रवाहिकात्॥एरंडमलेनवा
थवावालविल्वेनश्वेतमथवाधारोष्णंक्षीरंपीत्वापुरुषोज्वराद्विमुच्यते॥किंभूतात्ज्वरात्॥वि ॥किंसा॰
वद्धानिलवर्चसः॥विवद्धेविशेषेणवद्धेअसम्यक्प्रवर्तनेनादनिलवर्चसीयस्मिन्ज्वरेसतिबद्धा
निलवर्चास्तस्मात्तज्ज्वराद्विमुच्यते॥तथारक्तंचपिच्छाश्रावः॥ताभ्यामुपलक्षिताश्रुतिस्रुतिर

९८ नामावि
शेषमद

। किं कुरुते वपि रसस्य कर्षणं जायते स्यति। ७ ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न च विरेचनं कामं तु पयसा तस्य निरू
हैर्वा हरेन्मलान् ज्वरेण क्षीणस्य पुंसो वमनं हितं न च विरेचनं न हितं। तर्हि कथं दोषनिर्हरणं तस्य स्या
त्। कामम् इत्यादि। तस्य कामं यथेष्टं कृत्वा पयसा निरूहैर्वा मलान् हरेत्। ८ क्षीणस्य चिरनस्य प्रक्षीणश्ले
ष्मणो दाहतृष्णतः। क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः। क्षीरमुक्तं तस्मात् सर्वपयस्तत स्य क्षीणस्य चिन
स्य नष्टप्रकर्षेण क्षीणः श्लेष्मा यस्य तस्य प्रक्षीणश्लेष्मणः तथा दाहश्च तृष्णा च ते विद्येते यस्य तस्य दाहतृ
ष्णतो न एव पित्तानिलाभ्यामार्तस्य पीडितस्य क्षीरं पथ्यमप्यतिसारिणः। किं पुनः प्रक्षीणः श्लेष्मा यस्य
तस्य क्षीणस्य चिरस्य पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य क्षीरं पथ्यमिति सपि शाखार्थः। ९ तद्वत् पूर्वं लंघनोत्संप्लुष्टं
वनमिवाग्निना। दिव्याम्बु जीवयेत् तस्य ज्वरं स्वाशु नियच्छति। तच्च क्षीरं लंघनोत्संप्लुष्टं जीवयेत् कायस्य स
श्वासं तामुत्पादयेत्। किं किमिव। अग्निना दग्धं वनं यथाम्बु जीवयेत् प्ररोहयेत्। तथा पयः
प्रक्षीरमिति। लंघनशोषणात् सामान्यं लंघनवान्स्य तस्य भवेत्। शरीरलाघवकरं यत्तद्द्रव्यं कर्म वा
पुनः तल्लंघनमिति तेषामित्येवं लक्षणं ननु विशिष्टमुपवासलक्षणं पोष्यतावशात्। तस्य ज्वरिणः
पुंसः क्षीरमाशु ज्वरं नियच्छति न केवलं जीवयेदिति चार्थः। १० संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारो
ष्णमेव च। विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हन्त्यतोऽन्यथा। यत एवं महागुणं क्षीरं तस्माद्धेतोः संस्कृतं द्रव्यांतरे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

35

न॥७॥प्रतीएककफपित्तस्यत्रिकपृष्ठकटिग्रहे॥दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुंजीतानुवासनं॥प्रतीए
कफपित्तेयस्यपुंसस्तथादीप्ताग्नेर्बद्धवर्चाश्चत्रिकपृष्ठकटिग्रहेस्तस्यानुवासनंप्रयुंजीत॥ पाकाले
१८ ॥पटोलनिंबघन्दनकटुकाचतुरंगुलैः॥ खिरावलागोक्षुरकमदनोशीरवालुकैः॥पयस्यर्द्धो
दकेक्वाथंक्षीरशेषविमिश्रितं॥कल्कि तैमुस्तमदनकृस्नामधुकवत्सकैः॥वस्तिर्मधुघृता
भ्यांचपीत्वैयतज्वरनाशनं॥प टोलाद्यैःक्वाथंक्षीरेर्द्धोदकेक्षीरशेषंतयाभिमिश्रितंकल्की
कृतैर्द्रव्यैर्मुस्तादिभिःमधुघृताभ्यांचयोजितं॥वस्तिर्ज्वरनाशनंदद्यात॥७॥चतस्त्रःपर्णिनी
पृष्ठीपर्णीशालपर्णीपद्मगान्॥क्वाथयेत्कल्कयेद्द्राक्षापानाह्वाफलिनीफलं॥मुस्तंचवस्तिस्स
गुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहा॥चतस्त्रइतिमुद्गपर्णीमाषपर्णीशालपर्णीपृश्निपर्णीमादि॥चतस्त्रःपर्णि
नीःफलादीनस्यकाथयेफलंमदनफलंतथापथ्यादीनकल्कयेत॥इत्येवसगुडाद्वैवस्तिर्ज्वरहत॥
१८॥जीवंतीम दनमेदांपिप्पलीमधुकंवचां॥ऋ द्धिंरास्नांबलांविल्वांशतपुष्पांशतावं
री॥पिष्टाक्षीरंजलंसर्पिस्तैलंचैकत्रसाधितं॥ज्वरेनुवास नंदद्याद्यथास्वेहंयथामलं॥जीवं
त्यादीनिद्रव्याणिस्नेहस्यचतुर्भागमात्राणिजलेन पिष्टाक्षीरंस्नेहसमंचतैलात्सर्पिश्चतुर्गु
णंजलंतैलंसर्पिर्द्रव्याच्चतुर्गुणमित्येकत्रसाधितं पक्वमेतत्ज्वरेनुवासनंदद्यात॥पथास्वेहंय १८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तिसारः सहतयावर्त्तेतेयः तस्मात्तथाविधानज्वरात। तथासहनयासहमूलेनतयाप्रवाहिकया
निःशाविकायरसहनयावर्त्तेतेय स्तस्मात्तथाविधात्ज्वरात्प्रमुच्यते। ॥ सिद्धं सुंठीवलाव्याघ्रीगोक्षं
टकगुडैःपयः॥ श्योफमूत्रशकृद्धा तविबंधज्वरकासजित। शुंठ्यादिभिः साधितंपयःश्योफादिजित।
३॥ वृश्चीववित्ववर्षाभूसाधितंज्वरश्योफनुत्। वृश्चीवादिभिःसाधितंपयोज्वरनुदिति। वृश्चीवःश्वेतपु
नर्नवा। स्थूलपुनर्नव वर्षाभूः। पुनर्नवद्वयंवित्वंचात्रयोज्यं। ॥ शिंशपासारसिद्धंवाक्षीरमाशुज्व
रापहं। शिंशपासारेणसिद्धंश्रृतंक्षीरमुपयुक्तमाशुनानुचिरेणज्वरहृत। क्षीरस्यचापलेववेधिरतीसारचि
कित्सितोक्तः। पयस्तुकाथ्यमुस्तावाविंशतिमितमनुसारेणानुकल्पः। तत्रोत्तरेत्वेवमुक्तं। द्रव्यादष्टगुणं
क्षीरंक्षीरात्तोयंचतुर्गुणं। क्षीरावशेषःकर्त्तव्यःक्षीरकाथेत्वयंविधिः। ननुकिंवातपित्तोत्तरेज्वरेघृतंप्र
धानमाश्रीयतांपूर्ववचनप्रामाण्यादथवाक्षीरंप्रधानेमनद्व चनप्रामाण्यादित्यत्रसंशयः। अत्रो
च्यते उभयमपी दघृतंक्षीरंचवातपित्तोत्तरेज्वरेप्रधानमवस्थावशात्सात्म्यवशाच्चक्वचित्किंचिदुप
युज्यते। ॥ निरूहस्तुवलेवह्निं विज्वरत्वमुदंरुचि दोषयुक्तःकरोत्याशुपक्वेपक्वाशयंगते। निरूहोयुक्तो
दोषपकेतथापक्वाशयंगतेसतिवलादीन्प्राग्भवकरोति। ॥ पित्तंवाकफपित्तंवापक्वाशयगतं
हरेत। स्रंसनंत्रीनपि मलान्वस्तिःपक्वाशयाश्रयान्। पित्तंकेवलंकफपित्तंवापक्वाशयाश्रितं
स्रंसनेविरेचनेनहरेत। वस्तिप्रयोजित स्त्रीनपि मलानवातादीन्हरेत। क्षीरस्यावपक्वाशयमाश्रिता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

७ के॰

चरेत्॥ दाहे सद्धर्धौतेनाभ्यंगमाचरेत्॥ सेकांश्चागणैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः॥ दूर्वादिभिर्वा पित्त
घ्नैः शोधनादिगणोदितैः॥ शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः क्वाथकल्कीकृतैश्चरेत्॥ तैलं सक्षीरमभ्यंगा
त्सद्योदाहज्वरापहं॥ सत्रोक्तैः तत्र स्थानादितैर्मधुराम्लकषायकैर्गणैः॥ तत्र मधुरगणोऽघिनेह
१९ मत्यादि॥ अम्लगणो धात्रीफलाम्लीकेत्यादि कषायगणः पथ्यान्तमित्यादि॥ तत्र चैते म
धुराम्लकषायवर्गास्तत्र दूर्वादिभिर्गणैः दूर्वानेनेति निर्दिष्ट एकः तिमोधाम्यद्वितीयः॥
न्यग्रोधपल्लवत्वङ्पुष्पेत्यादि॥ चतुर्थः सारिवोशीरेत्यादि॥ एतैः पूर्वोक्तैर्गणैः पित्तघ्नैः शोधनादिगण
संग्रहोक्तैः शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैर्भवजैस्तध्यासन्नितोवीर्यैत् अशीतैर्गणैः अक्काथाः क्वाथाः
कृताः अकल्काः कल्काः कृतास्तैः क्वाथकल्कीकृतैरेतैर्गणैः तैलं क्षीरेण सह पचेत्॥ तत्र पक्वमभ्यं
गात् अवहेण सद्योऽनचिरेण कालेन दाहज्वरं नाशयेत्॥ ७॥ शिरो गात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेप
घ॥ येत्॥ न केवलमेतैर्गणैस्तैलं पक्त्वा दाहज्वरं शमयेत्॥ यावत्तैरेव शीर्षे तं गात्र नातिपिष्टैः किंचि
त्पिष्टैः प्रलेपयेत्॥ सुपिष्टैर्हि तैः प्रलेपस्तु दाहं तु न शाम्यति॥ तथा चोक्तं॥ ॥ श्लक्ष्णपिष्टघनोप ले४
अस्य न स्यात् दाहकृत्॥ त्वगाने स्याच्छमलोरोधादिभिः तत्कृत्वा न्यथाम्गुरोदित्यनेनैवाभिप्रायेणाशी
तज्वरेषु स्यति॥ तैः सुपिष्टैर्लेपयेदिति॥ गात्रग्रहणेनैव शिरोग्रहणे लब्धे पुनः शिरोग्रहणं विशेषा
र्थं॥ विशेषणं शिरो विलेपयेत् स्य विशेषेण ज्वराश्रयत्वात्॥ तथा चोक्तं॥ विमुक्तो स्य पित्तशिरो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

याम्ललेपोयस्मिन्नवेरोदोषावातादोषः स्नेहपानमपस्तत्रनदद्यात् ॥ कायेवस्तिद्विवुवस्तेनेवस्तपेज्वरनाश
नाः । यैवस्त्यः सिद्दिवुक्वने नर नाशनास्तेचेद्याइति शेषः ॥ ८ ॥ शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिंद्रियबोध
नं । जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनं । स्नेहकं मूर्धशिरसो दाहतृष्णेपेत्तनाशनं । जीर्णज्वरे विरेचनास्वा
सा४ नस्यं दद्यात् । कीदृशं तन्नस्यं स्यात् । शिरोरुजे गौरवं च श्लेष्माणं च हरन्ति तच्छीलं तत् । तथेंद्रियाणां च बुरा
दीनां च बोधनं । तथा रुचिकृत् । मूर्धशिरसः पुंसः । स्नेहकं स्नेहनमिश्रं स्निग्धं नस्यं दद्यात् । दाहे तृषि
सि पित्तज्वरे नस्यं दद्यात् ॥ ९ ॥ धूमकं दूकषवलानयथादोषं च कल्पयेत् । प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकं
गमया पहान् ॥ धूमादीश्च यथायोगं कल्पयेत् । कं मर्त्तानप्रतिश्यायादिघ्नान् ॥ १० ॥ अरुचौ मातुलुंगस्य
केसरे साम्लसैंधवं । धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् । अरुचौ स मातुलुंगबीजपूरकस्य
केसरं सघृतसैंधवमास्येन धारयेदिति संबंधः । अथवा धात्र्यादीनां कल्कं धारयेत् ॥ ११ ॥ यथोपशायसंस्प
र्शान् शीतोष्णद्रव्यसंकल्पितान् । अभ्यंगालेपसेकादीन्ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते । कुर्याद्जनधूमांश्च
ये वांगतुजे पित्तान् । तथाश्रिते जीर्णज्वरे अभ्यंगादीन्कुर्यात् । यथोपशायं यथासुखावहं संस्पर्शा
ये षां तान् । तथा शीतवीर्यद्रव्यैकल्पितान्योजितान् ॥ तथांजनधूमांश्च कुर्यात् । अंजनधूम
नागंतुजेपित्तज्वरे नैयेवकुर्यात् सद्योगत्वादागंतुजेऽप्रतिषिद्धा एव तानिति पुनः । कृतमतिशायार्थ्यं ।
विशेषणा आगंतुजे पित्तज्वरे अंजनविषघ्नद्रवेनानकुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाभ्यंगमा

ने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भिः रक्तपाकरसैर्भीतन्तरणान्तद्विषये तैलं पचेत्। तेन तैलेन सुखोष्णेनाभ्यं जमाचरेत्॥ ततोस्य पि
ष्टमालेपयेत्। कवोष्णैस्तैः परिषेकमवगाहं च कल्पयेत्। केवले रक्तपित्तदुष्टे स्नेहगोमूत्रसु
२० भिः। आरग्वधादिवर्गस्य पानाभ्यं जनलेपनैः। धूपानगुरुजान्यांश्च वर्द्धने विषमज्वरे। तेषाए
वांते द्वयोः सुपिष्टै रतिसन्दोर्लेपयेत्। तेषां किंचिदुष्णैः परिषेकमवगाहं च कल्पयेत् प्रलेपयेत्
। तद्वत्तेषेव मुस्तादिभिः केवलैश्च परिषेकादिकं कल्पयेत्। आरग्वधेन्द्रयवेमादिश्च पानाभ्यंजनले
पनेकल्पयेत्। अगुरुजांश्च धूमान् कल्पयेत्। तांश्च धूमान् विषमज्वरे रवर्द्धने। तांश्च कल्पयेत्॥०॥
अग्न्यनग्निकृतान् स्वेदान् स्वेदिभिषक् नभोजनं। गर्भभूवेश्मशयनं कुथाकंबलरल्लकान्। निर्द्धू
मदीप्तैरंगारैर्हसंतीचहसंतिका। गमयं सत्रबणं नक्रं कुलत्थव्रीहिकोद्रवान्। संशीलयेद्
पथुमानपश्चात्पदपिपिन्नत्। इयितास्तनशालिनः पीनाविभ्रमभूषणाः। यौवनासवमत्ताश्च
नमालिंगेयुरंगनाः। वीतशीतेन च विलायतास्तेनापनयेयुनः। तथास्वेदान् शीलयेत्। किंभूतान्।
नाग्निक तान्स्वरे अग्निकृतांश्चा स्वेदविधुक्तान् तथा स्वेदयति। साधु स्वेदियद्द षजं भोजनं च। तच्च संशीलयेत्॥ गर्भे
गर्भगृहाभ्यंतरे यद्वेश्म मध्ये गर्भ॥ तत्र शयनं शय्यां। तथा कुथादीनावरणं विधेयानां। तथा हसं
तिकादिकाः शीलयेत्। किं भूतेः निर्द्धूमदीप्तैरंगारैर्हसंतीरिव। तथा मद्यादीश्च संशीलयेत्।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ज्वरो यस्मान्न मुंचति । अविमुक्तस्तु विशेषो ज्वरः पुनरेव तिनमिति ॥ तस्मात्कृतसंशोधनो लेपनार्थं
पा२ पृथ गुरुदानं गात्रकायेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् । तथा च नालसलिलदीनि सूक्ष्मघनादिभिः । तथा
गणानां कायस्थत्वाय तेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ॥ तथा रनालादिभिः परिषेकादि योजयेत्
।गाकपि छेमानं तु तुंगाम्लविदारीरोध्रप्रदादिभिः । बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टजेन वा । लिप्तं
गात्रं हि तुम्माहछर्दिसस्याच नाशमाप्नोति । कथितथादिभिर्बदरीपल्लवोद्भवेन वा फेनेन लिप्तं गात्रं सति
दाहस्य शाम्यति । अथोवर्णितं पित्तश्लेष्मदोषोपक्रमक्रमः । न च शीतम्पतः रोगिस्य दाहे न
शाम्यति ज्वरः । यस्माद्दोषोपक्रमणीयं धातुपित्तहरः क्रमो वर्णितस्तूक्तः । न च क्रमं शीलयतोऽस्य सततं ज्व
रो दाहेन सह नश्यति । गावीधाम्भिः कमस्पर्शे तगराः गुरु कुंकुमैः । कुष्ठस्याणुयष्टीलेपः सरला
मरदारुभिः । नखरात्मागुरुत्वाचन्दनैलाहयचेमके । पद्मीकाशिमतुसुरसाहिंस्याध्यामकसर्षपैः ॥
द्राक्षामूलामलैतकैः ह्रीबेरपत्ररोहिषैः । तमालपत्रभृंगीकमल्लकीधान्यदीप्यकैः । मिशिमाषकुल
त्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीहयैः । अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीततैलं ज्वरे पचेत् ॥ कथितैः काल्किनैर्युक्तैः स
रासो बीरकादिभिः । तेनाभ्यंगात्स्वाधमन । वीर्योष्णस्य रूपसं स्पर्शरूपयथावीर्यतः । स्पर्शोत
श्चोष्णस्तगरादिभिर्द्रव्यैर्यरपरैरपि तद्विधैः रूपवीर्यै रूपस्पर्शाश्रकाप्यैः कृतैः कल्कीकृतैरस्य रादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५१

कारः कृतो भवति। एवमुक्तेन तस्यापि तत्पर्यायैरेकरूपया क्रियया सुखेन संनिपातो ज्ञायते। न देवं द्वन्द्वोल्बणैको
ल्बणदोषजेनिते सन्निपाते चिकित्साक्रम उक्तः॥ संप्रति समदोषजे सन्निपाते चिकित्साक्रमं दर्शयितुमा
ह॥ कफस्थानादि॥ स्थितिः स्थानं। कफस्य स्थानं च कफस्थानं। तेषामानुपूर्वी क्रमस्तयानुरूपकस्तस्मान
२१ सन्निपातज्वरे समलान् जयेत्। तत्र कफः प्राक् जेतव्यः। ततः पित्तं ततो वायुमिति कफानुपूर्व्यानुसारेण। उक्तं च। न५
स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राकृतावस्थे श्लेष्मणोऽवधां शिरस्सु रसिकं कंठं च प्रलिमेन्तरं चिः कुमः तदस्मावक्वं भोज्यपा
द्वयावचारणे प्रसमम्भवहारे स्त्रुणो दोषविनिग्रहः। तस्मादादौ कफस्य घ्रामः कायहृद्रोगे लोहितः। म
धस्यापि यतः पित्तमाशुकारि विवर्धते। अन्नेतावानसरवस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रहं॥ अपस्यापीवन
दनुनिग्राह्यः स्यात्समीरण इति॥ ॥ स्कस्तुत स्थाह॥ जयेत्ज्वरे ते स्वारेच क्रमात् पित्तकफानिलात्। प्रा
यणेनापाम्नतयाच्चदेते ज्ञो विशीयते। विमास्य सरनापि ज्ञात्रयाच्चमडुद्धता। तस्यानुगतः श्लेष्म
गैरिवापत्तिजाद्यकृत। वायुश्च वह्नेर्वरयंपयास्वृहः सततेयाल्देये। ज्वरो दि सारोगस्तस्मात्स्वदोषजयेत्क्र
मः। कफपित्तानिलानान्यत्र क्रमादात्कुर्यादपि। यस्मादामाशयोद्भूताद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः। क्रमेण
च्यनतत्रापि प्रवृद्धाः स्वामाशयस्थिताः। स्वाशयेषु प्रवृद्धानां स्थितीव्यासुकामिता॥ वितायकर्मभिः
स्वस्वदोषोद्रेकं यथामले। मे बन्नेयाजयेत्तं नु स्मीकुर्यान्न क्रमं भिषतीति। समे ताद्दु॥ क्रमा

२१

जज

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेपथुसं तमंगनाश्लिंगेत्वुईपितादिगुणयुक्ताः। गतशीतेन च विदित्वातन्स्तापो वा. पुनरपयेत्। एतच्च
कुर्वन्ताभिसंभोगाभिलाषं निवारयेति। अधुना सन्निपातचिकित्सितमुच्यते।। वर्द्धनेनैकदोषस्य तर्प
णेनाल्पस्य च। कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान्न यन्मलान्। हीनाधिकमात्रत्वेन विषमदोषजे
सन्निपाते वर्द्धनेनैकदोषस्यार्थात्। क्षीणस्य क्षीणयोर्वा स्थितस्य स्थितयोर्वा तर्पणेन देशकालबला
न्मलान्नयेत्। कथं विषम दोषजे सन्निपाते वर्द्धनेकदोषस्य सन्निपातज्वरस्योपशान्तिः। तस्माद्वृद्धेन मम
युक्तं अत्रोच्यते।। सन्निपातस्य नेदोष एसमात्वन्तेनादोषज्वरकारिणेनैतासुखेनजंतुशक्यतेतिव
माश्रयत्वान्क्षीणस्यनुदोषस्यवर्द्धनेनदोषस्यम्यमुत्पाद्येकरूपयात्रियया सन्निपातः सुखेन जंतुशक्य
ते। तस्माद्वृद्धेनानेकदोषस्येति वक्तुंमुक्तं। तथा च वात्यक्षयेनदोषशीतलघुरुक्षादिरूपेर्वृद्धेर्वृद्धिर्भवति।।
व५ वर्द्धमानेन च तत्रस्यापि तु कफोपि वं प्रायेण किंचित्तलयं यातः। तत्स्तयाद्यासोज्वरोपि मृदुतां गतः। सुखेन
व४ शक्यते जंतुं। तथैव पित्ता ख्यस्य दोषस्य सन्निपातस्य स्यज्वरस्य यातीक्ष्णोष्णकटुरूपयात्रियया वर्द्धनेन
वातकफावपि किंचित्तलयं यातः। ततस्तयाद्युज्वरोयसेम्मृदुतां गतः। सुखेन जंतुशक्यते।। एवंकफाख्यस्य दोषस्य
सन्निपातस्य स्यज्वरस्य स्निग्धमधुरशीतादिकयाक्रियया वर्द्धनेन तत्रस्यावातपित्ताख्यौ दोषौ किंचित्प्रायः
लयं यातः। ततस्तयाद्यज्वरोयसौ मार्दवं गतः सुखेन तमः। इत्येवं दोषत्रयस्यापि ज्वरकारणेन तथा युक्त्या प्रती

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कस्मिन्नल्पप्रदेशे मांसप्रदुष्टे रक्ताः शोफः संजायते तेन शोफेन नाल्पेन कश्चिद्देहे विमुच्यते। कश्चिद्देवं येने ४३
नास्य रोगस्य नाव स्यमसाध्यतेति सूते। अत एव चिकित्सामत्राह। आरक्ता वेस्य नेः शीघ्रं सर्पिः
पानेश्च तं जयेत। प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्जीवनैः कवलग्रहैः। रक्तावसेचनादिभिः कवलग्रहैरिति रागं तं जये
२२ त॥ प्रदेहः प्रलेपः॥ ॥ शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति॥ शाखानुसारी तस्याशु मुञ्चेद्वाह्वो
र्दोर्क्रमात्सिरां। आदिशब्देन स्नेहनस्वेदनादयो गृह्यन्ते। शीतोष्णादिभिरुपक्रमैर्यथायथं ७६
पृथक्वातपित्तश्लेष्मसंसर्गसन्निपातज्वरप्रशमनैः सम्यक्प्रयोजितैर्ज्वरो यस्य न प्रशमं न गतः। तस्य
शाखानुसारित्वात् हेतोर्बाह्वोः क्रमादेकैकस्मिन्न युगपत् द्वयोः भुजयोः सिरां मुञ्चेत॥ शाखाशब्देनात्र
केवलं रक्तं विवक्षितं न मांसादयः। अत एव रक्तस्यैव विकित्सामुवाच। भुजयोः सिरामिति। मांसगतानां हि
शास्त्रालाराग्निकर्मादिचिकित्सा। तस्माच्छाखाशब्देन रक्तस्यैव ग्रहणं युक्तं॥ ॥ अयमेव विधिः कार्यो
विषमे वा यथायथं। ज्वरे विभज्य तत्तादीन्। यश्चानन्तरमुच्यते। अयमेव पूर्वोक्तो विधिर्विषमे
[illegible]
[illegible]
[illegible] २२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digi... ...ation USA

जज

मरक्तपित्तकफाः सर्वे ज्वरदस्मे(?) तले। वातादीनां यथापूर्वं यतः स्यात्माविकं बलं । कफे पश्चात् ... मन्दुमे
वप्रमाणं यत्र। यथा पक्वामतः प्राक्समादोदोषनिषजितैः। नित्यं भोगेन दृष्टो हि समं सैन्यपरा जयध्वति ॥
स्थानं पूर्वं वादोषान्तुल्यकक्षां जयेत। स्थानं यस्य प्रविष्टो दोष संभवति। तथा हि ज्वरकाहि दोषप्रस्ता
वादामाशयाग्रेते तेनामाशयस्थो दोषः प्रागेव लघ्वनः पक्वाशयस्थ इति स्थानानुपूर्व्या स्यात् माहात्म्य न५
स्यचिकित्साक्रमः कार्यः। तथा प्राग्ज्वरे। आमाशयगते वा योकपेपक्वाशयाश्रिते। रक्तपूर्वं
यास्तेद्यपूर्वं स्थानानुरोधतः। इति। नेत्थं कफस्थानानुपूर्व्यावाल्यवालामलान्जयेत॥ यद्यपि कफ
स्थानानि कंठादीन्यपि। तथापीह ज्वरकाहि दोषप्रस्तावादामाशयाग्रेते। तथा चोक्तं आमाशयस्था
हत्वाग्निं सामो मार्गान्निपिधायतन। विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनमिति॥ नेत्थं ज्वरे लोमपाचना
दिः। क्रमा क्रकायिकस्यवतिष्ठते॥ ननु कफस्यानुपूर्व्यावस्थत न्नवाच्यं। यंस्तुल्यकालं त्रिदोषवैषम्ये सन्निपा न
तस्य क्रिया कार्या। इत्याग्नि त्रिदोषघ्नानि। अत्रोच्यते ज्वरनाशनानि हि आग्नि त्रिदोषघ्नानि विरलानि। एकदो
षघ्नानि पुनर्ज्वरहंतॄणि त्रिदो... भूयांसः समर्थतराणि बहुतराणीति कफस्थानानुपूर्व्यावत्नुक्रमपि च दो
षकालादिवशाच्चिकित्साप्रकारांतरोपयमुपयुज्यत इति॥ सान्निपातचिकित्साप्रक्रमादिदमाह॥ ... सन्नि
पातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारुणः॥ शोथः कर्णजयेत तेन कश्चिदेव विमुच्यते। सन्निपातज्वरस्यावसान

त्र २

45.

विषमज्वरजित्॥ ९॥ सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखि तित्तिरिकुक्कुटान्। मांसं मेध्योष्णवीर्यं च सहान्नेन
प्रकामतः। सेवित्वाऽहः स्वप्यात् एवा पुनर् रूक्षिखेन्नः। सुरां च तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षं च मांसं
२३ मेध्योष्णवीर्यमन्नेन सह बहु सेवित्वा ततः दह्नः स्वप्यात्। यस्मिन् दिने तद्रूनं तद्दिवसं शयीत॥ ततः दह्नः स्वप्या
दिति कालाध्वे नारसं न सेयात्॥ इति द्वितीया। अथवा पूर्वाह्ने पीत्वा भुक्त्वा नरः पुनर् रूक्षि खेदमेतत्॥ ९॥ सर्पिषो
महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत्ततः। सर्पिषो वा महतीं मुख्यमां मात्रां पीत्वा पुनश्छर्दयेत् दुष्टमेतत्॥ १०॥ नीलिनी
मज्जरोधां वलत्वं नां कटुरोहिणीं। पिबेज्ज्वरस्याममनेन स्राव सोत्सेवपादितः। नीलिन्यादीन् एष्यत् कुंज्वरस्य म
नवा सेवक नस्लर स्विद पिबेत्॥ ११॥ मनोह्वा सैन्धवं कृष्णा तैलेन नयनांजनं॥ योज्यं। मनोह्वादिकं तैलेन न
यनांजनं प्रयोज्यं॥ अंजनं शोष्टाम्रतः ऐप्यहिस्यात्॥ इति नयन शोष्टात्र प्रयुज्यः॥ १२॥ हिंगु समा आग्रीवसा
नस्यं ससैन्धवं। पुराणं सर्पिः सिंहस्य वसां तद्वत् ससैन्धवं॥ हिंगुतुल्या व्याघ्रीवसा नस्यं ससैन्धवं योज्यं व्याघ्री
ति स्त्रीलिंगनिर्देशः स्त्रियाः गत्वर्ण्याश्चिंसत्वात्॥ प्रभावस्य॥ अन्यथा पुंलिंगेनैव निर्देश्यं कुर्यात्। पथाव
त् पुराणं सर्पिः सिंहस्य वसां तद्वत् ससैन्धवेति। ॥ ॥ पलंकषा निंबपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी। सर्षपाः स
यवाः सर्पिर्धूपो विषमज्वरजांकुरधाः मवचा सर्जनिंबार्का गुरुदारुभिः। धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्यो परा
विटा।

२३

जेजे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digiti... ...tion USA

मेपि विषमज्वरे सततकादौ पृथ्वा संख्वानादीन्। विभज्य कार्यः। अनंतरं मधुनैवेत्यादि विधिं रचयेत पटोल कटुका-
दिभिः सोपि विषमज्वरे कार्यः। ६। पटोलकटुकामुस्ता प्राणदा मधुकैः कृतः। त्रिचतुःपंचशः क्वाथा विषम- ज्वर२२
नाशनाः। पटोलादिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिः पंचभिर्वा कल्कात्क्वाथा विषमज्वरनाशनाः। ७। योजयेत्त्रिफलां मुस्तां गु-
डूचीं पिप्पलीं पृथक्। त्रिफलां वा पथ्यां वा गुडूचीं पिप्पलीं वा पृथक् पृथक् योजयेत् सततकादिके विषमज्वरे।
ज्ञानैस्तैर्विधानेन सगुडं भल्लातकं मध्यापिवा। लंघनं बृंहणं वापि ज्वरागमनवासरे। अथवा तैलरसायनाद्यनै-
विधिभिर्गुडसहितं भल्लातकं वा योजयेत्। यस्मिन् ज्वरागमनदिवसे प्रोक्ते प्रथमं लंघनं बृंहणं वा योजयेत्। ८।
प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतं। जीर्णं नवं दधि पयस्तक्रं सर्पिः षट्पलं। कल्याणकं पंचगव्यं तिक्तकं वा
वृषसाधितं। प्रातः सह तैलेन लशुनं योजयेत्। प्राग्भक्तमित्यादि। भक्तात् प्रथमं प्रलं वा घृतं च जीर्णं पुराणं यो-
जयेत्। तथैव दधि तथा पयः तथा तक्रं। षट्पलं च सर्पिः। द्वयं चिकित्सितोक्तं प्रातः प्राग्भक्तं वा योजयेदित्यर्थः।।
कल्याणमुन्मादप्रतिषेधोक्तं पंचगव्यमपस्मारप्रतिषेधोक्तं तिक्ताख्यं कुष्ठचिकित्सितोक्तं न यावृषसाधितं
रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं प्रातः प्राग्भक्तं वा योजयेत्। त्रिफलाकालतक्कारीकाथदत्थास्थितं घृतं। तिल्वकत्वक्-
कृतावापं विषमज्वरजित्परं। त्रिफलादिकाथचतुर्गुणेन सर्पिर्दधि समं माबरेयाप्रबलकृतावापमतिरोयन

मनोज्वरेऽप्येष यथादोषं यः शमः शमनं तेन नन्वथाभिघाताभिनवि विवेकः सजेयः। आदिशब्दाच्छोकभीशोकादिपरि ४७
रा.का.भ्यां २ ग्रहार्थः। अधुना क्रोधजादीनां पृथगुपक्रममाह। क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः। भयशो
कजौ तावुभाभ्यां भीतेश्च नेशो क्रोधजो ज्वरः कामोपयोगेन शान्तिं याति कामजश्च ज्वरः क्रोधेन शाम्यति भय
२८ शोकजौ ज्वरौ कामक्रोधाभ्यां शान्तिं यातः। तथा ज्वरो कामक्रोधजो भीशोकाभ्यां शाम्यतः। भूतापायर्वता
मंत्रौषधि विधिर्दैवव्यपाश्रयः। शापाभिचुष्टज्वरे दैव व्यपाश्रयः। शापा चुष्टज्वरे दैवव्यपाश्रया विधिः का६
कार्यः। शापामुनिपित्रादिभिः सक्रोधैर्दत्तः। आगन्तुज्वरः केवलामूर्छादिना पितेन नरमेले। तस्माद्दोषानुसारेण तत्रा
हारादि कल्पयेत्। अथ शापाचुष्टज्वरः पूर्वं केवलो भवति। पश्चान्नरमेले योनिनाडिभि वीर्यते। तस्माद्द का
तो लक्षणज्वरेषु दोषानुसारेणाहारादि कल्पयेत्। ननु शापाचुष्टज्वरे वा नाड्यादिकोपो नास्ति तेन एव। नतु
ना लक्षणज्वरेषु दोषानुसारेणाहारादि कल्पयेत्। ननु शापाचुष्टज्वरे वा नाड्यादिकोपो नाश्लेन एव। नत्वे
मितितेष्वाहारादिकं दोषानुसारेण कल्पयेत् इत्याह। आगन्तुर्ज्वरोऽनुबध्नाति मारुतादीन्विनाकृतः। यस्मा
द्वातादीन् तेन विनाकृते ज्वरो नानुबध्नाति। तस्माद्दवश्यं तेष्वपि वातादिकोपः संभाव्यते। अत एव च
तदनुसारेणाहारादिकल्पनं। आगन्तुज्वरकाले स्मृतिं चास्य द्वारिभिर्विषयैरेत। अस्य च ज्वरिणो ज्वरकाले स्म
रणं हारिभिर्मनोहरैर्विषयैरेतद्विस्मारयेत्। कारणमाह मनः सुखं संक्लेशकरचिन्तानाशनं। सुखं रागद्वेषाद्यनुपद यार
तं तथाकरणपाश्चात्यकृपा प्रसन्नेन सर्वज्वरविनाशनं स्यात्। आगन्तुजदा बल लाभाच्च क्षामाम्लानमेषु न
। गुर्वसात्म्यविदाह्यन्नपच्चात्तस्वरकारणं। बललाभान्मवलला भमवधीकृत्य माषामादि स्विन्नाच २८

भ्राजितः। पलंकषादिधूमः सर्वेषु ज्वरेषु कार्यः। अथवा वैशालार्जुनताविशालत्वाविटपुरादिभिः सह अपराजि ४८
ताख्यायं धूपो ज्वरेषु कार्यः। ।गा० भूतनस्य जनत्रासाय येचोक्ताश्चि न्हैवेकेते। येत्व चिज्ञविकले उन्मादाय स्माद्धूपा
५२ दे उक्ताः। ते च विषमज्वरे योज्याः। विक्तनामवैके कर्मप्रज्ञादिलाभस्यार्थे शुल्क। ।गा० वैद्या अपं च भे वक्ष्यं ज्वरान् सर्वाना
पाहन्ति। विशेषाद्विषमान् प्रायसो ह्यागंतनुबंधजः। न केवलं धूपादेयान्तरं नाशयंति। दैवाश्रयं चौषधं मणि
मंगलबल्युपहारप्रायश्चित्तजपहोमादिकं सर्वान् ज्वरान् आगंतन्निजांश्च व्यपोहति। उपसर्गोद्भवस्यागंतुज्याथोद्वनामि
तितद्भावः। विशेषेण विषमान् व्यपोहति। यस्मात्ते विषमज्वरा प्रायो गंतवो भूतादीनामनुबंधाज्जाता। ।गा० पया
स्येवसिरां विधेच्छांते विषमज्वरे विषमज्वरशांतो समायथास्वं दोषा उपहत्यासिरां विधेत। । संतते च
रसादिधातुस्थज्वरे चिकित्सोक्ता। यथा रससंस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्वामनलंघने। सक्तसंशमनो लेप रक्तेमा
दमस्तकु स्थिते। तीव्रां विरेकं मांसस्थे। मेदोघ्नमेदसि स्थिते। अस्थिस्थे वातशमनमभ्यंगस्वेदमर्दनं। ज्वरे वात
२५ निशमनं विशेषाद्धूलिकर्म च। मज्जस्थ शुक्रस्थयोर्ज्वरयोरसाध्यत्वान्न चिकित्सोक्ता। ।गा० केवलानिलवीसर्प
विस्फोटाभिहते ज्वरे। सर्पिःपानहिमालेपसेकमांसरसाशनं। कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनं। केवला
निलजे ज्वरे सर्पिःपानादिकं कुर्यात्। पश्चात् रक्तमोक्षादि साधनं यथास्वमुक्तं तच्च कुर्यात्। ।गा० औषधीगंधजे पि
त्तशमनं विषजिद्विषे। औषधीगंधजे पित्तशमनं चिकित्सितं। विषे विषज्वरे विषजिच्चिकित्सितं। ।गा० इष्टैरर्थैर्मनोहै
अयशोकोदोषशमनं च। हिताहितविवेके अज्वरं क्रोधादिजं जयेत्। क्रोधादिजं ज्वरमिष्टैरभिमतैरर्थैर्विषये स्तथा।

४ न्महेत्यमनाभियोगजं बालमंत्रादिसापनं न्महेत्यज्वरे मनाभियोगजं बालमंत्रादिचिकित्सितं २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. D... ...ation USA

॥ अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः २

ध्यायः ॥७॥ ज्वरचिकित्सादनंतरं रक्तपित्तचिकित्सितमुच्यते। पितामहेश्वरस्य ललाटानलभवा
२५ नत्संतापाद्रक्तपित्तमभिवृद्धं। अतो रक्तपित्तचिकित्सितमनंतरं मोप्रयुक्तं॥ तथा निदाने यद्विष सा२
णेनोक्तं। तदेहविशेषणस्वरूपं कृत्वा निदानप्रायमपि भ एतेन रक्तपित्तस्य हि प्रकारविज्ञानं ॥७॥ ऊर्द्ध
बा गं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवं। रक्तपित्तं सुखकाले साध्यं यन्निरुपद्रवं। बलिनो बलवतः पुं
सो नस्निपायदुत्पन्नमूर्द्धगं रक्तपित्तं। तत्साध्यमेदुपक्रमेत्॥ तथा पदेवोर्द्धगमवेगं बलेनैयको दोषः मप
कफारवानुगानुबलो यस्य तदेककदोषानुगं तेन निदाने प्रणुक्तं। ऊर्द्धं साध्यं कफात्तप्रमादिति। तथायव वप
वमविरोमनं। तथायमसुखकाले तद्व्याधिप्रतिपत्तावभ्रं तदे मंते शिशिरे वा जातं। तथा यन्निरुद्व ७६
वं विकृतिविज्ञानीयाध्यायोक्तै रक्तपित्तमसारं रक्तमित्यादिना यन्निर्दिष्टैरुपद्रवैरहितं तमतो लवणाम्ब
हि पर्ययस्त्वलवणामूर्द्धगमपि रक्तपित्तं॥ तदर्थाद्साध्यं याप्यं वा स्यादिति गम्यते॥७॥ अधोगं याप्यमेद्व
ते पचेदोषद्वयानुगं। अधोगं रक्तपित्तमूर्द्धगरक्तपित्तात्ते कदोषानुगादिविशेषणविशिष्टमपि या
पयेत्। पद्वेदोषद्वयानुगं वातकफाभ्यां हीनबलाभ्यामनुगतमूर्द्धगं पित्तं यापयेत्॥७॥ शांतं शांतं पु
नः कुप्यन्मार्गान्मार्गांतरं च यत्। अ तिप्रवृत्तं मंदाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत्॥ शांतं शांतं नमतिशयेन
शांतं पुनः कुप्यतेकोपे न गच्छदूर्द्धगमेकदोषानुगमधो गं वा स्यजेत्। अन्यमार्गादूर्द्धं नासादिकाम्भ्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di... ...tion USA

रत। स्नानं च पयः पिष्टान्नादि गुरुत्वात् प्रागधीतं। तथापि अभावात्तज्ज्वरं करोतीति तद्वर्ज्यं। एवं व्याख्यायामादि
ष्वपि चिन्त्यं। अपरमनुक्तमपि ज्वरकारणं तद्दर्शयितुमाह। स्वारम्भाद्युक्तं। पिष्टान्नं दधि तैलशाकं मांसं
श्रि। शुष्कं तिलान् दधि। गव्यमाहिषे वाजाविगवयश्वकरमादिषु। मांसेषु शाकानि सर्वमेव त्यजेत्
ज्वरी। तथान्नं तत्र तित्तिरिक्रौञ्चचवर्तक कुक्कुटाः। गुरुत्वान्नादिवर्ज्याः। सुरक्ते सापद्ये ज्वरहन्ति॥
ज्वलवल्लरेपि सहसा सर्वाणीनो भवन्त्या। निर्वृत्तेहि ज्वराशीघ्रं मापादयति दुर्बलं। तथा सविज्वरोपि पूर्वा २६
नुभूतः सरसाग्रतमेणैव सर्वाणि भक्तैरनस्यात्। सर्वाणीति इत्यनुपसर्गो नत्यादि नरखः। ययोविरोता
स्पदृता ज्वरा शीघ्रमेव दुर्बलं व्यापादयति। ततः प्राणहरैर्यस्मात्तस्मात्तस्याविशेषतः। तस्मात्
सम्यग्वस्थायां तन्न कुर्याद्विवर्जितं। यस्मात् ज्वरः सद्य एव प्राणहरः इति तस्मात्कारणात्तस्य ज्वरिणो वि २५
रुग। शेषेणान्यरोगे [illegible] भ्यः सकाशात्संस्यासामपथ्यमानयद्धजीर्णविषमाचिरनिचज्जरायुवस्था
यां च तद्बलं घनपाचनं क्षीरसर्पिर्विषयाश्चान्यपि विस्मृत्वा ज्वरमुक्तं। औषधादेर्या विधुः कृतम
४८ पुंसां ज्वरं घ्नति। किं पुनरपचारादिकृतं ज्वरं न घ्नतीत्यपि सम्बन्धार्थः। भोनुम भोगिनिर्दोषकमेतत्त।६॥ ६
ति श्रीमद्गोकदत्तपुत्रश्रीम[illegible]दत्तविरचितायां मधुकोशटीकायां ज्वरचिकित्सितं प्रथमा

पानादिकं भिषग्जितमोषधं कुर्यात् ॥ ॐ ओषधयो मलयश्च सुमध्वाः साधु गुरुद्विजदेवतपूजा शीतलकामनसो २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

51

वंठमार्गेगलिस्त्रात्माहिवसर्पिर्मांसारमुमलनालजन्मिति। तथा। गुदागमे विशेषेणलेष्मारक्तेनवलि
विष्यते। इत्यादि। तथा पित्तारक्तस्यस्यमलास्सर्वत्रमूलमन्नतत्रास्तामध्यात्मलोवानेकप्रकारवातेनचलो
२६ तान्वाविकि त्साविशेषंप्रयोजयेत्॥ तथाचवक्ष्यति॥ रक्तपित्तंनिदानंमुखप्रान्तेनवातेनल्वरोपयः॥ पु
स्याषधागमिस्यादि॥ तथाबलंज्ञात्वा॥ यतोचवक्ष्यति॥ यथाल्पंमेषधेपादिप्रयोजयाद्यतनाकालंशतो॥
देशोद्विविधःशारीरोभूमिदेशश्च॥ तत्रशारीरोमुखनासाद्यवयवस्थः। ऊर्ध्वगंरक्तपित्तंसमपित्ता
साम्प्रवृत्तेनचान्यत्॥ भूमदेशस्त्रिविधोप्यास्यानजांगलानूपसाधारणभेदेन॥ तत्रजांगलेल्पदोषप्रमनूपे
ला॰ स्यनसाधारणेचान्यत्॥ कालोमुहूर्त्तादिः शीतोष्णवर्षलक्षणश्चावस्थिकश्च॥ तथाच॥ शीतेकालेल्पा
दयामन्यस्मिनकालेत्यादयोमोषधंरक्तपित्ते॥ शारीरवलेनसमत्वसाल्पवयःप्रकृति प्रभृतयोग्रह्यन्ते
अवस्थाचज्ञात्वा॥ अवस्थावशाद्रक्त पित्तस्यहिअवस्थाविशेषेणन्यदोषधंस्यात्॥ ग॥ सन्तर्पणे
बलिना॰ स्थैवद्दुदोषस्यसाधयेत्॥ ऊर्ध्वभागंविरेकेणवमनेनचाधोगतंशमनेनर्ध्व णेवान्यल्लंघ्यस्याभ्यां तेवस्य
च॥ संतर्पणोत्थंवलिनोबहुदोषस्यानरस्यरक्तपित्तमूर्ध्वगंविरेकेणसाधयेत्॥ अधोभागंतुवमनेनवदी च
ति॥ लंघनायुत्तमधोगमपिशमनेनप्राचरेत्॥ बृंहणाद्दुत्पन्नमूर्ध्वगमपिलंघनैरुपाचरेत्॥ क्षिप्रार्थः॥ ग॥
ऊर्ध्वप्रवृत्तेशमनारसातिक्तकषा [illegible] यकौ॥ उप वासश्चनिःशुंठिषडंगोदकपायिनः॥
तसाधयेत् यत्न्स्यनर्पणान्त्यं बृंहणोर्ध्वशमनैःनवदं विकित्सितंनिरपेक्ष्य अनुजोतत्या ह लंघवृत्तानं २

२२
२६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. D

52

लक्षणान्मार्गान्तरं गुदमेढ्रलक्षणं यदुक्तं देवं यत प्रवृत्तं। तच्च त्यजेत्। यदिति। इत्यः; शोतः शिरः इत्येकनिया
देशोपाहृतिरूपं। तथा अन्तिप्रव[illegible]त्तमूर्ध्वमार्गादधोमार्गाद्वायदत्तं पित्तं। त[illegible]त्यजेद्रक्तस्य प्राणायतनत्वात्
उक्तं च जीवितं प्राणिनां रक्ते। निष्ठति तिष्ठति। तदा मे दा गतेर्यत प्रवृत्तमधोमार्गं मध्वं गत्वा। तदपि विरि
द्धायतक्तमता [illegible] त्यजेत्॥ तथा हि मेदामेतः कृतकालो मस्तनीरणे योषधमविते सपुतरणं यतद्धितं। रक्त
पित्तं गतं विपरीतप्रा[illegible]यं यत। तत्र यथा। तथा य त्रिरोधमर्द्दगमपोगं वात तत्पित्त जेतद्धिषमत्वात्। यते
नतद्रमन [illegible] विषयं भवतुमर्हतितिनापि विरेचनविषयं। तथा यत द्विपयगेहिमार्गप्रवृत्तं गुणपद्र[illegible]क्तपित्त
नदपि त्याज्यं प्रतिलोमैर्यथाभावात्। तथा चोक्तं। असाध्यमुभयायनं प्रयाप्य प्रतिलोमत्वादिति। ग
तानानिदानमयमनं मला वतुवलेविलं। देशकालावाप्य वस्था चरक्तपित्ते जेपत। लंघनं वृंहणं चारो प्रयाप
शोधनं शमनं तथा निदानादित्वानुक्रमेत रक्तपित्त ऊर्ध्वगे अधोगेवा आदौ प्रथमतएव लंघनं प्रयो
वारे ज[illegible]पेतः। अपवाद्धृंहणमपि शोधनं शमनं वा। तत्र निदाने नीतोमास्मकटु म्लादिसेवनेमतस्तानेहि
तश्रेरान वर्जनेउपयुत्तेनं॥ तथाच वक्ष्यति। यत्किंचित् [illegible]क्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेदिति। अपतम
द्धौधालवणं त्वानां। तथाच वक्ष्यति। ऊर्ध्वगं तर्पणं योज्यं। प्रागपि तत्र याऽरक्तपित्तेतु सकफे तद्यथि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सिता २

५३

२८ यत्नानुद्धृत्यानि पानादिष्विति शर्थः ॥ एवमूर्ध्वगे रक्तपित्ते विधिः । ऊर्ध्वमुक्त्वा अधोगे रक्तपित्ते विधिः । सितया
ह वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं सघृतं सितामधु । सक्षौद्रं वा जलं दोषयुक्तं वा मधुकोदकं ॥ द्विरिंवा स्यान्नि ।
दोषा मदनफलेन संयुक्तं तर्पणं मधुम्यां सह वमने देयं ॥ वालको पममया दिस्त्र मभिप्रायः ॥ अथवा
सशर्करं जलं फलसंयुक्तं । मधुकोदकमथवा क्षौद्रसंयुक्तमथवा क्षीरमथवेक्षुरसं ॥ सर्वमेतन् ४
मदनफलसंयुक्तं पृथक् पृथक् देयं ॥ ०॥ शुद्धस्यानन्तरो विधिः ॥ यवागूमथ पेयादि । अथवा ज्वर
लङ्घनात्तावलं ॥ ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते तो धोगरक्तपित्ते नोवा यथाक्रमं विरेकवमनाभ्यां शुद्धस्यानन्तरं यथायो-
गं यथाविधिमथ पेयादिः प्रयोक्तव्यः ॥ उक्तमेथ्यादिर्योगे पेयादिरिति पर्यायः ॥ ०॥ मंथो ज्वरो रक्त
दोदिः पित्तप्रधाने फलेन कृतः ॥ मंथो ज्वरो रक्तदाहा मधूकमधुकस्यादि पित्तप्रधानादानादिभिः फलेकृतः
॥ प्रयोक्तव्यः ॥ ०॥ मधुखर्जूरमृद्वीकापरूषकसितान्वितम् ॥ मंथो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तु-
भिः ॥ दाडिमामलकाम्लो वा मंदाग्न्यम्लाभिलाषिणः ॥ [illegible]
अपवामध्वादिना द्रव्यपंचकेन कृतेन पंचसारारव्येन लाजासक्तुभिः ससर्पिष्कैर्मंथो हितः ॥ मंदाग्नी-
नामम्लाभिलाषिणां दाडिमामलकाभ्यामम्लश्च मंथः ॥ प्रयोज्यः ॥ अधोगे प्राक् पेयायोग्यसुक्तं
॥ अतस्तान् एव पेयाब्रूते ॥ ०॥ कमलोत्पलकिंजल्कपृश्निपर्णीप्रियंगुका ॥ उशीरं शाबरं रोध्रं शृंग-
वेरं कुचंदनम् ॥ ह्रीवेरधातकीपुष्पं बिल्वमध्यं दुरालभा ॥ अर्द्धार्द्धैर्विहितापेयाव्यस्ते तेपादयोगिकः ॥

किं २

२८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

दुर्बलस्याभोजनस्य च शीघ्रं धारयेत्तद् ६

ऊर्द्ध्वप्रवृत्ते रक्तपित्ते शुंठीरहितं षडंगं मोदकं पिबेत्ः पुरस्मिन्न कषायो रसो नाम नातर्पण एव वा सः ॥ 54

॥ अधोगे रक्तपित्ते बृंहणेन मधुरो रसः। अधोगे तु रक्तपित्ते बृंहणेन मधुरो रसो हितः तेन। ऊर्द्ध्वगे तर्प-
णं पेयं पेया पूर्वमधोगाने ॥ ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते प्राक्पूर्वं तर्पणं पाययेत् यावत्सात्म्यता ॥ एवमधोगे रक्त-
पित्ते प्राक्पूर्वं पेयां पाययेत् ॥ ॥ अक्ष्मतो बलिनो दुष्टं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ॥ धारयेदन्यथा शीघ्रमग्नि-
२५ वच्छीघ्रकारि तत् ॥ बलिनो रक्तपित्तस्य नो रक्तम् दुष्टं दुष्टं न धार्यं न स्तम्भनीयं ॥ तद्धि दुष्टं रक्तं स्थितं पाण्डुविद्र-
कान् विसर्पविद्रधिप्लीहादीन् रोगान् करोति। अन्यथा विधिविपर्यये सति। यस्मात् अग्निवच्छीघ्रं
मरणकारि तद्रक्तमस्तम्भितं स्यात् ॥ ॥ तृष्णामाकषायेण कल्केन च सशर्करं ॥ साधयेद्विधिव-
ल्लेहं लिह्यात् पाणितलं प्रभवतः ॥ रक्तनाशु रक्तगापि मुच्यते ॥ यथामामाल विकारे दुष्टे ते। तयोः कषाये २६
ण तथा तयो रेव कल्केन मात्रामाश्रित्य तद्युक्तम् अत्र चक्रं टकास्वकाले हवते क्वाथकल्कशर्कराणां
परिमाणं वेद्यमिति ॥ वृद्धवैद्यव्यवहारः। तुत्थकेनाचिपलाशयामापिप्पली शर्करां मधु ॥ मोदकः सन्नि-
पाते ई रक्तशोफज्वरापहः ॥ त्वक्समसिता न हृत पिप्पली पादसंयुता ॥ तथा त्रिवृता सिभि
२२ मोदकः वटकः यथा कंदा पमाणं च पद्धकाद्यं च म वद्वेद्वाध्यं। सर्वमोदकः सन्निपातेन रक्तशो-
फज्वरस्त द्वयते ॥ पूर्वोक्तस्य लेहस्य विषयनिर्देशादेव विषयो वेद्यः। त्वक्समसिता पिप्पलीपादसं-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

55

।केवलंवाजलेशृतंक्षीरंनिहंति॥ मध्वंभोमास्तिकयुक्तेपानीयं॥ फलांबुवाह्रीवेरोदिभिर्वापिनेष्रेणा
लेःकृतं॥ ८॥ यथाःसवास्तुकःपास्तोविवेधेनित्रिरिपुनः॥ उदंबरस्यनिर्यूहसाधितोमारनेपधिके॥
२८ सनवस्यवर्गस्य स्तहन्त्यरक्तोधस्यचकुकुटः॥ सयासरायास्वमांसस्यवास्तुकेनविवेधेसतिरक्तपित्तिनःश
ब४ स्तः॥ नित्रिरस्तुमारेनधिकेनउदंबरस्यकाथसाधि तःशस्तः॥ प्लक्षस्यकाथसाधितेनवर्हिलामयरस्त
ह्न्मारेनधिकेशस्तः॥ वर्हिलाइतिफलवर्हाम्यामिनः॥ नैयग्रोधस्य निर्यूहेकुकुटःशस्तः॥ उदं
बरादिकाथसाधनेतित्तिर्यादीनांमांसंप्रशस्तंतु॥ ८॥ यत्किंचिद्रक्तपित्तस्यनिदानंतच्चवर्जयेत्॥ यत्किं
चिद्रक्तपित्तस्यकारणंयेनभेसजितेनतज्ज्ञानंतच्चवर्जयेत्समीहेत॥ ८॥ वासारसेनफलिनीमृद्लोध्रांजनमा
क्षिकं॥ पित्तासृक्शमयत्पीतंनिर्यासोवाटरूषकात॥ ८॥ शर्करामधुसंयुक्तोकेवलोऽप्यतोपिवा॥ वृषः वा६
स्वेजयत्यस्रस्यपरमौषधं॥ वासकस्यरसेनफलिन्यादिकंपीतंरक्तपित्तमाशमयति॥ अथवाट
रूषकस्वरसःशर्करामधुयुक्तःपीतोरक्तपित्तंनयेत्॥ अथवाकेवलोवासारसः॥ अथवावाकपि तावृषः
शी घ्रंरक्तंजयेत्॥ सत्त्वेवायस्यात्तस्यरक्तस्यपरमौषधं॥ ८॥ पटोलमालतीनिंबचंदनद्वयपद्मकं॥ रो
ध्रोवृषस्तंदुलीयःकृष्णमन्मदयंतिका॥ शतावरीगोपकन्याकाकोलीमधुयष्टि
का॥ रक्तपित्तहराकाथास्त्रयःमधुशर्करा॥ पटोलाद्यःवृषाद्यःशाकाद्यः काथा॥ मधुशर्करायुता

म१

२८

भनिंतसेवाजलसमस्त्र : एष्हिपलिपि। विदारगंधामुद्गास्रंला सर्पिर्दे र एका॥ कमलोत्पले
मादिभवगौरद्वे होवे पेपा विहिता:॥ पादयोगिकावद्वातं तेमनि वसेमेसाहप :॥ जांगलानिचमां
सानिशीतवीर्याणिसाधयेत॥ पृथक् पृथक् जलेतेषां एवारस: कल्पयेद्भिषक्॥ शीतामसशर्करातोयद्र
लहन्मांसरसानपि॥ इक्षुदन्तानेनन्लानव्याघ्रतसृष्टान् सशर्करौ॥ मांसानि जांगलानि [illegible] शी
तवीर्याणि अत्रमांसदिप्रधानि तुर्वोक्तपेयायथा जानां पृथक् पृथक् जलेसाधयेत्॥ अनेनतरसिन्
रसेएवारस: कल्पयेत्॥ कीदृशा : शीर्तलस [illegible] या सशर्करातोयद्रवं तद्वदित्यनेन शीतलं वमांसरसानामति
दिशति ननुसशर्करातोयद्रवत्वम[illegible]पायोगार्द्दत्वात्॥ अतएवाह॥ तान्मांसरसानीक्षुदन्तानन्लाभिला
षिणः अनन्लाभिलाषिणानन्लानेव॥ तथा [illegible] एव मृष्टान्॥ सशर्करान् शार्करौ॥ ॥ सूक
शिं५ विभवधान्यरक्ते शार्क चशस्यते॥ अन्नस्वरूपविज्ञा [illegible] तेपदुक्तं लघुशीतलं॥ तथा सूक संवेतथा पुक्कान८
न्यशार्कं चरकपित्तेशस्यते॥ अत्रस्वरूपविज्ञानीयेध्याये यदुक्तं च लघुशीतलं च॥ ॥ पूर्वोक्तमेवु
पानीयं पंचमलेनवाश्रतं॥ लघुनाश्रतशीतं वामध्वं माषापलांबु वा॥ पूर्वोक्तमंबु षडंगसुंठी
रहितपानीयपानं अथवालघुनापंचमूलेन श्रृतं॥ पानीयस्य अवगा [illegible] तत्रकारैर्विधिरुक्त:
यथावर्षेगतहितानाद्रंमस्यकाथपत्रप्राश्यिकेभति॥ अर्द्धश्रृतं सपाकमजलपाके त्वयं विधिरिति

पद्मनकंतप्रोषरं तद्वल्लमित्यर्थः ।। ५ ।। पैत्ते पित्तज्वरे त्रिफला कषायाम्लं प्रयोजयेत् ।। पित्तज्वरे
चपकषायाद्युक्तं त्र्यूषणवाधनं कटुकांचेति सद्योहृद्य स्वाद्याम्लं कषायानि प्रयोजयेत् ।। ६ ।। क
षायैर्विविधैरेभिर्दीप्ते नाग्नि जिनकफे रक्तपित्तं न च क्षाम्यत्तत्र वातोल्वणे यपुः ।। यूषाच्छागम्
२६ तेन द्रद्वमं पंचगुणेंभसि ।। पंचमूलेन लघुना स्तेत सस्थिता मधु । जीवकर्षभकद्राक्षा वलागो
क्षुरनागरे ।। पृथक् सत्तं क्षीरसपत्नं सितया युक्ता । एभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः कषायैः अग्नौ
दीप्ते कफे च विजिते सति यदि रक्तपित्तं न शाम्यति ।। तत्र वातोल्वणे रक्तपित्ते सति छागपयो यु
ज्यात् ।। पंचगुणेंभसि गव्यं क्षीरं क्वथितं तद्वदुक्तेन द्रोणेन समानगुणं तत्स्वयं युञ्ज्यात् ।। अथवा लघु
ना पंचमूलेन शृतेन गव्यं सशर्करां मधु तद्वदुक्तं ।। तथा जीवकर्षभकादिभिः पृथक् पृथक् शृतं
सद्यस्तेनाथवा शर्करया सह तद्वद्गुणं ।। ७ ।। गोकंटकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः । हन्त्या
शु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगं । गोकंटकादिभिः शृतं पाशालिपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी
भिः शृतं शीघ्रमेव रक्तं सवेदनां हंति । विशेषेण मूत्रमार्गगतं । विशेषग्रहणादन्यमार्गग
मपि रक्तं हंतीति द्योतयति ।। ८ ।। विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।। वटप्ररोहैः शुंगैर्वा
शुंठ्युदीच्योत्पलैरपि ।। विण्मार्गगमागते रक्तपित्ते तु विशेषेण मोचरसेन शृतं क्षीरं हितं ।। वटप्ररो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitize

रक्तपित्तजयं नीतियोगं। श्रृंगवेरवाल्कमार्द्वीपिप्पलीगुडलेन योज्यः एवं युक्तं नेत्रानर। यासाकुटजत्व
क्कांउशीरान पुष्पा मधुसावरा॥ निम्बमार्द्वाः प्रयोगः आलम्ब्याहिंगुलेन नेइतियलाघ्यंक काथ्योवासुशीतः श
र्करान्वितः॥ पिबेद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतोरसं॥ अथ यवाषलाघान्वक्काथः सुशीतः शर्करायुतः पर्वो
क्तगुणः॥ अथवा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशकृतोरसं पिबेत्॥ गवाश्व त्ववइस्फोटायनस्य मध्वरा दृक्ः॥
दा॥ मतोदुग्धं घृतरक्तलियामारापतं शकृतं। मधिनमं घ्यमतिरक्तपित्तवारायनाछकन्तं दोदुग्धेलस
सहलियात्।८। प्रतिनिस्सरं नरक्तस्य दोदुग्धेन रुधिरं पिबेत्॥ जांगलं मतं येहृज मांसं पित्तयुजं वृन्तं॥
प्रतिश्रुनरक्तस्य जांगलं रक्तं दोदुग्धेन सह पिबेत्॥ प्राजंयकदपक्कं पित्तयुतं मवयेत्॥ चंदनोशीरजलदला
जामृङ्कणायवः॥ वलाजलपर्युषितेः कषायो रक्तपित्तहा। चंदनादिभिर्जलाजलपर्युषितेः कषायो
रक्तपित्तजित्॥९॥ प्रमादस्वदनं भोजनस्य मम दुःस्वल्पोष्णजः। सुशीतः सक्तिनादोद्रः शोणितानि
प्रवृत्तिजित्॥ चंदनादिजा प्रमादः सुशीतः शर्करामाद्विकाभ्यां सहरक्तस्थानि प्रकृतिजयेत्॥१०॥ अथा
थवाने वकुंभेस्रावयेद्दितुंगरिकाः। स्थितं तद्भुम माकाशा रात्रिप्रातः शृतं जलं। मधुमद्विकवां भो
जकतेत्रं संचतद्भुलं। इतुंगरिकाश्रा पेघ्यमभ्रमादासंकुद्राजलेस्रावयेत्॥ नवकुंभे रात्रिमाका
शगुतं कीटाघुपदनंयथानस्यात्तथास्थितं। नदितुंगद्रिकाजलंप्रातः शृतं माद्विकं विकिसित

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

59

भवति। तद्देवत्रायमाणया स्तंतं रक्तपित्तघ्नं।७॥ रक्तेऽपि एसकफे स्वयितेकंठमार्गगे। लिह्यान्माक्षिक
सर्पिर्भ्यां तारमुस्त लताजलं॥ रक्तपित्त वति पिप्पल्यामलक्यार ससहमीतयासकफेस्वयितेगंधि
सदृशेनपाकंठमार्गगे सतितारमुस्तलजं माक्षिकसर्पिर्भ्यां लिह्यात्। ननुतारस्यैनेहणदिगुणयो
३० गादक्तपित्तेनयुक्तउपयोगः तत्कथमिहतमनुमेनेतंत्रकृत्॥ ब्रूमः। उस्मलादीनिशीतस्वभावानि
नत्समुस्तश्चतारः स्वयोनिमनुकरोतिविकारणानुविधायित्वात्कार्यांणां तत्स्वभावतेति॥ तार
स्वरूपंच विधंदनात्मकंधत्तेनदेवंकंठमार्गगस्यरूफानुबंधस्य मयितसाररक्तस्यतारोघनमा
दीकाभ्यां सयुक्तो विघटनपूर्वंशोधयत्येवननुतस्यकोपायस्याहितियुक्तात्रतारोपयोगः॥७॥
गुदागमे विशेषेणशोणितेवस्तिरिष्यते॥ गुदागमे रक्ते विशेषेण च स्तिरिष्यते॥७॥ घ्राणवेरुधिरे तम
शुद्धेनावनं चानेषचयेत्॥ कषायपयोगात्पूर्वोक्तात्क्षीरेक्षादिरसलुतात्॥ क्षीरादीन्स
सितांस्तोयकेवलं वानलंक्लिं।। रसादाडिमपुष्पाणामाम्रास्थः शाद्वलस्य वा। घ्राणगेरुधिरेशु गेर
द्धेसतिनावनमनुषेचयेन्ले संदद्यात्। कषाययोगात्पूर्वोक्तात्नवासकादीन घ्राणगेनुषेचये
येत्॥ किंभूतान्। क्षीरेक्षादिरसेनालुतानसद्रवान्। आदिशब्देन मांसरसघृतादिवद्येते। क्षीरादी

१षक् १षकृतयोभोजरेणुश्यामामधुकजं। भोज्ञरेणकादिजं १षक् १षकृतया
माक्षिकघृताभ्यां लिह्यात् ५ ३०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. D

हैमस्यनंदीरमथवावटस्यशुंगेषयमोद्भूतमुकुलैश्च पल्लवप्रायैः शुष्कुटीमोमलैर्वाश्रृतंपयोहितं।
८॥रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सावात्रकल्पयेत्॥रक्तशाल्यस्यातिसारदुर्नाम्नोः संबंधः॥रक्तातिसारस्य
प४ रक्तार्शसश्चयाचिकित्सा।नाम त्र रक्तेयोजयेत्॥९॥पीत्वाकषायान्पयसाभुंजीतपयसैववा।क
षायागरेभ्योविपक्वंपाययेत्घृतं।कषायान्पूर्वोक्तान्पयसापीत्वापयसैवाश्नीयात्॥१०
एतैर्वाकषायास्त्वेयोगोविपक्वंघृतंरक्तपित्तिनेपाययेत्॥११॥समरलमुसलकेतुंसवषमस्कगु
णोभसि।पक्वार्धशावशेषेणघृतंतेनविपाचयेत्।पुष्पगर्भंचतच्छीतंसक्षौद्रंपित्तशोणितं।
पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः।तिमिरभ्रममूर्छासर्पस्वरसादांश्चनाशयेत्॥१२॥
मत्स्यपत्त्रवादिपुत्त्रवषमस्कगुणेजले।पक्त्वातेनाष्टांशावशेषेणक्वाथेनघृतंविपाचयेत्॥किंभ
तेनसुष्पगर्भेनस्यवषस्यपुष्पाणिगर्भः कल्कघसत्वं तच्चशीतीभूतंक्षौद्रेणसहपित्तशोणि
तादीन्नाशयेत्।१३।पालाशवृंतस्वरसेनतद्गर्भंच प चतद्घृतं।सक्षौद्रंतत्स्वरक्तंप्रतेयेवत्रायमा
णया।पलाशवृं तानांस्वरसेनतद्गर्भंपलाशवृंतकल्कंघृतंपचेत्॥तच्च क्षौद्रेणसहरक्तंपि

कायास्य कारणेन तत्वनोचन मार्गः॥ तथा च कायसंग्रहे भाषुक्तं। तत्राधोधिक्रोणितेन: उर्द्ध प्रवर्तते
मादि। एवं वातस्य विहतो यो दोषः कफरणं वा कफादि समस्त रक्तापुपक्वे मे ले एवमं संक्रमात्रनेतं जाठेन स्नेहोप
तेषां भे मिन तेममस्मा भेषजं कुर्युरिलिवा सार्थं मादाविमुक्तं। तथा पथ्यादिभिरुपाचरेत्। तथा च दैवविद्गुनो यस्मिन्नका
शतवल्लिभिरुपाचरेत्। सर्पिस्त्रवातकाशामर्द्द भक्षिवेर्भेत्रसमनं नरं पीयमाने र्द्वैतैर्भेजयेत्॥ दीर्घस्त्र॥
३१ उद्दभक्ति वे स्तितिद्ध इमक्ताभि पयाद्यिर्भिभ्रे पर्यं सकाद्विनान्समासः॥ अथ धात्वादिनाद्विकण। तथा वात
प्रसिद्ध रेत्से तेदंघपियोजं। तथा सवर्षं तालकास्स्नेह हविरेचनेः रुपाचरेत्॥ ॥ अथ घृतान्याह। गुडूचीकंर
२८ कारीभ्यां पथ्यं त्रि शाला लाद्वसे॥ प्रस्थः सिद्धो घृतलाढानं कषायानु हद्भि दीपनः। गुडूच्यादिकं टंकायां अथ घ कृ
प्रस्थं कयत्रिं शत् पलं तस्मा चोरसस्तस्मिन् घृतात् प्रस्थः सिद्धो घृतलाढानं कायादिजित् तिस्त्रापिपंचम
एनाम्बपस्तितुत्रिफलाप्रपारात्मेनवाधपाः॥ ७॥ दारुरास्नावचाहिंगुपाठापथ्याह्रूपान्यके॥ द्विपले सर्पिषः प्रस्थं तथ
पंचकोलयुतं पचेत्। स्त्रामलस्यानिर्यं दूपीतोमंद्रानुपापिना। सर्वसर्पासहस्रार्षी गतोरोगगुल्मनुत्॥
दारादिभिः पंचकोलयुतं द्विशाद्धमात्रं कल्कैर्ज्ञामलक्वाथे सर्पिषः प्रस्थं पचेत्। स्व सर्पिः प्रस्थामृतानु ल२
पायिनापीतः कासादिजित्॥ ८॥ द्रोणेपासाधयेद्वाश्मात्रामलक्यानावरी। पलाग्निमता हिंगु तकुंपवदर
यवं॥ तुला हिंचमुंसमा स्वस्ते तत्साधयेद्यनाढकं॥ समंदीरं पलांशाश्चजीवनीयेः समी तनत्। प्रयुक्तं वातरोग ३१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

नृसर्शर्करान्वितस्यात् ॥ तयोर्वा तथा तोयमर्थोत्क्वथितं वा केवलं जलं हितमिति हित्वच्यति ॥ त
था दाडिम पुष्पाल्लंर सरस यामृतफला स्वरसयो दूर्वा पारसाम संपरयकृ एषवृ द्धितं ॥ ७ ॥ कल्पयन्तौ
नवर्षाश्चप्रदेहाभ्यंजनादिषु ॥ तीरवीर्यावर्गोवप्रलेपाभ्यंजनादिषु कल्पयेत् ॥ ७ ॥ यस्यपित्तज्वरे प्राप्तं व
हिरंतस्य भेषजं ॥ रक्तपित्ते हितं तत्सर्वं तत्र तीर्णमहितं च यत् ॥ तत्रापि तज्ज्वरे भेदितं मोषधं वर्धितं रोगं ॥ ॥
तत्र रक्तपित्ते हितं ॥ तथाय ज्वरे नहीरोगचाहितं ॥ तदपि रक्तपित्ते हितमिति ॥ ७ ॥ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्र
ना८ श्रीमदरमलदत्तविरचितायां मदनादयटीकायां रक्तपित्तचिकित्सा नाम द्वितीयोध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ रक्तपित्त
चिकित्सानंतरं कासचिकित्सितस्यारंभः ॥ तस्य च संबंधो निदानस्थयंनयक्तेनवाक्तः ॥ ७ ॥ अथा
तः कासचिकित्सितं व्याख्यास्याम ॥ केवलानिलजे कासे स्नेहैरादावुपाचरेत् ॥ वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैः
श्च पयायूषरसादिभिः ॥ लेहैर्धूमैस्तथाभ्यंगस्वेदसेकावगाहनैः ॥ वस्तिभिर्बद्धविट्कान्तं सपित्तं
त्वूर्ध्वभक्तिकैः ॥ घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ॥ केवलानिलजे कासे दोषान्तरासंस्पृष्टोस
स्नेहैर्वातघ्नसिद्धैरादावुपाचरेत् ॥ ननु शुद्धस्य वातस्य स्नेह एव प्रधानोपक्रमस्तदिमयावसाने
षु तत्पुनरन्यदुपक्रमस्मादादावित्येतन्नानार्थः ॥ उच्यते ॥ वातः केवलेदोषान्तराक्षतमार्गः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दुग्धजलेन सैंधवसहितां पिवेत् ।। मस्तुनासशर्करां शुंठीं वा पिवेत् । अथवा द्राक्षायुक्तां पिप्पलीं रिष्टं वा पि
वेत् ।३।। पिवेद्दाडिमरसं तक्रं वा मदिरां दधि मस्तुभिः । अथवा घृतमधुसंसैंधवं ।। अथवा वदरसं तक्रं मदि
रादिभिः पिवेत् ।। वहुवचनो पादनाच्च मदिरापो द्राक्षामस्तुना वा सौवीरकं वा नतु द्राक्षामलकानि । पि
३२ प्पलीकल्कं वा घृतमधुसैंधवयुक्तं पिवेन्मस्त्वादिभिः ।३।। कासी सपीनसः धूमं [illegible] मं स्नै
हिके विधिना पिवेत् ।। हिध्माश्वासोन्नः धूमांश्च क्षीरमांसरसाशनाः । कासी पीनसी च स्नैहिकं धूमं
विधिना पिवेत् । क्षीरमांसरसाशनो हिध्मोन्मानश्वासो [illegible] धूमान् पिवेत् ।।३।। मान्यान्नेयो
दकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।। रसैर्मांसानामनुपानां यवैर्भोजयेद्धितान् ।। मान्यादिजैर्मांस
रसैर्यवमाषाणामनुपानां यवैः शाल्यादीनि हितानामायेन ।। हिता नि निदेश्य कालादि सा मयवं
घवान्यन्यतमं यन्नपथ्यं । नहुं नीपत प्रतिपादयति ।३।। यवानी पिप्पली विल्वमध्यनागरचित्रकैः । रास्ना
जाजीपथ्यकार्षीपलाशावदिपोषकैः । सिद्धांस्निग्धामम्लवर्णपेयां [illegible] पिवेत् ।। कटीहृ मनिलप
त्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशनीं ।।३।। यवान्यादिभिः सिद्धां स्निग्धामम्लवर्णपेयां वा तेजकाश ।
पिवेत् । कट्यादि श्वासहिध्माप्रणाशनीं ।।३।। दशमूलरसे नहुत्पञ्चकोलगुडे [illegible] । चितं ।।
म२ पिवेत्पयो सतिलां [illegible] क्षीरेपीवा सैंधवा ।। नहुत्सूर्वोज्र गुड [illegible] मलकायसिद्धां पञ्चकोलगुडयु
तां पेयां पिवेत् ।। क्षीरेपी क्षीरसंस्कृतां वा पेयां वा तेजकाशा पिवेत् ।। विभक्तां सतिलां तिलसहितां । तथा ।

....

३२

बुधा न नावनवलिभिः॥ पंचकासान् शिरःकंपो निवंदत्कोवदनो। सर्वांगैकांगरोगो श्वसनी हिक्का नि
लान् जयेत्॥ रास्नादीनि पलोन्मितानि कुलत्थयवदश्यवान् हिंकुस्वोकमात्रान् अजमांसस्य च पंचाशत्पलानि
जलद्रोणे पाचयेत्। तेन क्वाथेन घृताढकं संसाध्येत् तुल्यक्षीरं [illegible] लिके मेदामहामेदाजीवनीयजीवन्तीका [illegible] काकोल्यादिभिः॥ त
द्घृतं समीरणे श्वासकासादीनां लेह्यपानादिभिः प्रयुक्तं पंचकासादीन् जयति॥३॥ विदार्यादिगणक्वाथकल्कसि
द्धं च कासजित्॥ विदार्यादिगणस्य क्वाथकल्काभ्यां च सिद्धं सर्पिः कासजित्॥४॥ अश्मन्तकबीजस्य वल्कजं तु घृतं जत
पत्त्रके॥ सविडंगं घृतं सिद्धं चूर्णं वा घृतमस्तुना॥ लिह्यात्सयक्ष्मा नु पित्तेरादि कासादिपीडितः॥ अश्मन्तकबीजादि सि
र्विडंगसहितैर्घृतं सिद्धं कासजित्। तेषां वा अश्मन्तकबीजादीनां चूर्णं घृतमस्तुना लिह्यात्॥ अनु पश्चाच्छागं क्षीरं कासो
नाभिपीडितः पिबेत्॥५॥ विडंगनागरं रास्ना पिप्पली हिंगु सैंधवं॥ भार्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया॥ स
गिन ६ कफानिलजे कासे श्वासे हिध्माहतानि च॥ अथवा विडंगादिचूर्णं घृतमात्रया यथा यथायोग्यं दुग्धमध्यान्नमथवा
स ५ पिबेत्॥ वातजे वै कफे कासे श्वासे हिक्कासु च॥ दुरालभा शृंगवेरं सटी द्राक्षा सिता पलं॥ लिह्यात्कर्कटशृंगी च कास
ह ५ तैलेन वातजे॥ दुरालभादीन्कर्कटशृंगी च वातजे कासे तैलेन लिह्यात्॥६॥ दुःस्पर्शा पिप्पली मुस्तं भार्गी
कर्कटकी सटी॥ पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णमेतत्प्रलेहयेत्॥ निदिग्धिका स्वामी शुंठी च समभार्गी तद्दैवत्य च॥ दुःस्प
दी र्शादिनि चूर्णितानि पुराणगुडतैलाभ्यां लिह्यात्॥ तद्वच्च पुराणगुडतैलाभ्यां भार्गीसहितां शुंठीं लिह्या
त्॥७॥ पिबेच्च कफजे कासे सलिलेन ससैंधवं॥ मस्तुना सहितां शुंठीं दध्ना वा [illegible]॥ पिप्पलीक
मवलेहयेत् तथैव पिप्पलीसहितां शुंठीं पुराणगुडतैलाभ्यां॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धुनालेह्यपेत्॥ गोर्दोवत्ससत्क्षीरं पयस्क्षीरं [illegible] वजे: शाकं संमधुनालेह्यपेत्॥ आत्वेगेलालाबाष् मद्दीकापि
प्पलीमलपोत्थेरं:॥ लजं मुस्तावदीरास्ना धात्रीफलविभीतके:॥ शर्करा द्राक्षासर्पिर्भिलेह्या हृद्रोग
कासहा॥ वेगलादिभिलेह्य हृद्रोगकासहाभवति॥ ७॥ मधुरं जीगलरसैर्युत स्यामाक कोद्रवा:॥ मुद्गादिय
३२ षशाकेश्च निर्मलकेर्मा त्रयाहिता:॥ घन श्लेष्मनिःसृताश्च निर्मलकाः मधुसंयुता:॥ लांगले रसे मधुरस्तथा
मुद्गकुलत्थादिषु वसत्या निर्मले: श्लोकश्च सस्य वाद्या [illegible] मात्रयापरिमितार्हिता:॥ घन श्लेष्मलि
॥ छ लेह्यसनिर्मल कमपुष्क गौधालय मुस्तनु कपे व पिकाश्चर सादिभि:॥ शर्करांभोनुपानार्थं द्राक्षे तु रस
रसापय:॥ ननु कपपित्ते गालव: वाष्किराश्च रसादिभिर्हिता:॥ अनुपानार्थं शर्करांभोहितं॥ द्राक्षे तु रस
पपश्च॥ ७॥ कोकिलो बृहतीमदाद्रुपं मञ्चवनगरे: पित्तकासे रसक्षीरपपाचषानप्रकल्पयेत्॥ का
कोल्यादिभिर्मांसरसाहीन पित्तकासे प्रकल्पयेत्॥ ७॥ द्राक्षाक्षणं च मलेन ल रमचपञ्चजलेन॥ नेन
क्षीरसृतं पिबेन्मधुशर्करं॥ साधितेन तेन घ्यासात्क्षीरं मधुनान्वितं॥ नपादादार्दनलेपञ्चत
॥ ननवाग्ननलेन साधितं पयासक्षीरं माहिषं युतं पिबेत्॥ ७॥ षट्धीं विदारी शर्करा॥ किंचभेषजं॥
पिप्पलीरसं पिबेत्सलवं कल्पेगच्छ नमश्चितं॥ बद्धानि जलपिष्टा व हमलपर्ने रसं घृतमिश्रितं पिबेत्॥ ७॥ शर्क
रोगैश्च वसुकमापपायाध्ध दुरालभा॥ कल्कीकृत पञ्चसर्पि: क्षीररस प्रगुणे नन तू॥ पानभोजन लेह्येषु प्रयुक्तं पि
त्तकासजित्॥ लिह्याद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत्॥ शर्करादीन कल्कीकमा च गृणेन क्षीरस सर्पि: पवेत्॥
नच सर्पिपानादिषु प्रयुक्तापित्तकासजित्॥ तेन श्वासे शर्करादीनां चूर्णे लिह्यात् अथवैवमवक्वाथं पिबेत्॥ ७॥
कफकासी [illegible] पिबेद्दाहेसुरकाष्टान्मदीपितानां स्निग्धं पविष्टं नव्याषपवहा रावचूर्णितं॥ स्निग्धं विरेचयेत् हृन्मध्ये
तेन जलेन क्षीरं कथितं मधुशर्करायुतं पिबेत्॥ ६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

सैसैंधवं।।मातुलुंगकेतुकुटंवारोहेर्मांसैर्वामज्जसैंधवं।।अथवामस्तास्यैर्मांसैःसाधितंमापघनेसैंधवंवापयेत्पिबेत्।।उ
वासकेवायसीसाकंकुमसग्रसुनिषण्णकः।।कुटकार्याः।।पलपत्रंवालत्वकंचमूलकं।।लेहातैलाद्याभृदान्ती
रेचनुरसगोडिकाः।।दधिमस्तारनालाम्लफलालुमदरापिबेत्।।वास्तुकादयःशाकविशेषास्तैलादयः।।स्नेहाभ
स्याःतीक्ष्णसिंधविनो [illegible] हिताः।।तीक्ष्णचतुरस्सपगुडस्थनवाम्लिमत्तीरेचनुरसगोडिकाः।।देहान्तपवपत्तस्थय
नेतनस्वेःसवधानइतिभाष्यकारवचनात्स्वेरप्यत्रसंबधःइचनुरसंबधितोगुडासबधिनःश्रमसाद्भितानुस्वेवति
ष्ठेतानयादधिम[illegible]स्तादीनिपिबेत्।।इतिवातजेकार्श्येप्रायेणपथ्यमन्नपानमुद्दिष्टं।।पित्तकार्श्येसकफेवमनं
सर्पिर्वाहितं।।तथामदनकाश्मर्यमधुकक्वाथेपित्तेर्जलैः।।पलपष्ट्याह्वकल्कोवाविदारीक्षुरसाम्लुनेः।।पित्तेकार्श्ये
मनेकफपुनर्नुसर्पिषःवमनंहितं।।अन्नवच्चवक्ष्यति।।पित्तकार्श्येतनुकफेविरेकायत्रिवृत्ताम्मिति।।तस्मादत्रार्थाद्धृतक
वत्क्वाथ्यं।।नकेवलंसर्पिर्वावमने।।यावन्मस्तादिभुक्।।पितेतैलंदुमूत्रमवस्थावृशाद्धितं।।अथवामदनफलमधुकक
ल्कविदार्यादिरसंसूत्रेवमनेहितं।।पित्तकार्श्येतनुकफेतक्तंमधुरैर्युतं।।गुडाद्भिरकाययुतोघनेश्लेष्मणिलिप्तेहितं।।
पित्तेकार्श्येतनुकफघनेश्लेष्मणिक्त्रिवृत्तंमधुरैर्युतंविरेकायदेयुज्यात्।।घनेकफेतिक्तैः।।सहत्रिवृतंयुज्यात्।।उ
तलोषाहिमस्वादुस्निग्धंसमर्जनेभजेत्।।घनेकफेतुशिशिरंरूक्षंतिक्तंपरसंहितं।।सतदोषानेराहिमंमधुरं
स्निग्धंसमर्जनेविरेकार्थंतरपपादितंसंभजेत्।।घनेकफेशीतंनथारूक्षंतिक्तंसंयुतंसमर्जनेभजेत्।।लेहाःपि
त्तेसिताधात्रीलोद्ध्रदाक्षाहिमासलेःसकफसाद्रमक्षिकःसघनासानिलेहितः।।मद्दीकार्दुरालंतेत्रिफलापिप्पलीशर्क
राप्रले।।लेहःसमधुनागौर्वीतीरयष्ट्याह्वसं।।पित्तेकासेसिताभिर्लेहितः।।सकफेपित्तेसाद्रमक्षिकालेहो
हितः।।सानिलेपित्तेसघनोलेहोहितः।।तथामद्दीकामूलिकाचपाठात्रिफला।।पिप्पलीशर्करापलेम च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

67

गोमयं। एवं खर्जूरसं ग्रं मधुना व्याघ्रीवार्ताकमंग... जान्।
।नयामधुनामरिचं लिह्यात्। मार्द्वीकेनवा गुरुं लिह्यात्। कासश्वासमापशाकुनः स्वरसस्य प्रसिन स्वच
३४ देवदारु वदी रास्ना वर्कं टाख्या दुरालभा। पिप्पली नागरं मुस्तं यथा धात्री सितोपला। लाजा सिता पला सर्पिः
शृंगी धात्री पलोद्भवा। मधुतैलयुतालेहास्त्रयोवातानुगेकफे। देवदार्वादयो मधुतैलयुतालेहास्त्रयः श्लेष्मा
ङ्गदितः वातानुकफ स्युः। अत्र शृंगी धात्री फलो द्रवेति केचिद्विभीतकमामलकमादुः। अन्ये तु शृंगी कर्कट
शृंगीति क्रियाचरसेन।। ।। हपल दाडिमाद्दस्योगुडाद्धाद्याम्पल त्रये।। रोचनं दीपनं स्वर्यं पीनसश्वास कास
जित्।। दाडिमस्य पलेद्वे गुडस्यद्वे त्रिकटुकानां पलत्रयमिश्रेणतद्दाडिमाद्यं चूर्णं रोचनादिगुणं पीनसादिजिच
।। गुडस्थाने च एतदाडिमे श्वासकासजित्। मात्र्य नद्याद्वे कर्षात्राई पलोन्मितं। गुडादिकं क्रमेणपलद्व
यमद्दं कर्षकर्षमद्द कर्षं पलप्रमाणं पूर्वोक्त गुणं।। ।। पिवेन्नरोत्रं कपथ्यादि सशृंगीकं च पाचनं।। तथा ज्वर कि
ने४ घत्नेपास्वरं। सरलेन च थिमं त्रवृत्पकाश्रीजलेपिवा। दीप्यकाद्दिकंगामत्र्यवक्यितं जलेयवाक्कथितं। पि
पली सहितं कषकाश्रीपिवेत्।। तैलभ्रष्ट चवेदहीतिकल्कान्सह सितापलं। पोयकषकाथाम्लकुलत्थस... तिलाल्पे
१२ नं। पिप्पलीवकल्ककर्षं शर्करनेलेनपच्यकुलत्थसलिलाल्पे नं कषकास्याद्वयेनपाचयेत्। गोरसम्लाढवेप्रस्थयु १२
नस्यात्तस्मिन् पचेत्। पुष्कराह्व शटीविल्वसुरसाव्योष हिंगुभिः। पेयायानुपानं तच्छर्दिपीनसे श्वासामयापहे।।

३६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

मरिचैर्युक्तैः॥ नीलोत्पलविदारीकैर्लेनतक्रं सगौवास्यघोजयेत्॥ बलामुद्गकुलत्थानां रसैस्तैः कटुकैरैः॥ कासश्वा
क२ सवान्विव्याधिहताय काणालिहेतेः॥ धान्वनैलरसैर्लीहैस्तिलसर्पिषुतैर्व्रजेत्॥ कफकासी पूर्वं सुरकासश्वा नर२
दीपिनायः स्मृतः सैरसस्नेहोपयबवारकं धूमं पिवेत्॥ स्निग्धं च सन्तमन्नैर्विरेचयेद्दृढं सधौममदि वयुक्ता
यथाबलहानिनासाबादिनिभाव॥ कैविरेचयेत् नीहोणबिस्के॥ विभ्रमनमानुरं॥ बलवन्तं सस्नेहं गीचयेद्या
दिपरिपाटीचास्याघोजयेत्॥ यवादिभिर्यथायोगमुष्णैः स्नेहैः लघ्याककुटुकैः॥ प्रसन्नकटुकैः॥ कास
मर्दकादियुक्तैः॥ पत्ननिभवाधान्यानां भालैः विलबुम्भवाकेलास्यं पोरसास्नमांसरसैः सह सर्पयः॥ तया
स्नेहस्निग्धादिनेः सहोदसमलाबु घर्मीकुम्भयम धंवुवापिवेत्॥ मलैः पोवकरसामाककपटोलैः
संस्थितं निशां॥ पिबेद्धारिसहैतोद्रं कालेष्वत्र सवान्त्रिषु॥ दशमूलीं तादीनपिवेत्॥ अथवामलैः पो
ष्करादिभिर्निशां संस्थितं वा त्रिस्थितं वारितोद्रेण सहपिवेत्॥ अथवागुडं च सचत्रिषु कालेषु वाहिम
धावसानलवणेषु पिवेत्॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृंगवेरं विभीतकं॥ शिखिकुक्कुटपित्यानां मषी
तारायवाक्षव॥ विशालापिप्पलीमूलं त्रिवृनाचमधुद्रवा॥ कफकासा[illegible] दशोलहाराग्नवः श्लोका
होपाजिता॥ पिप्पलाद्यपञ्चयोलहास्त्राकाईर्यीजितानाः॥ मधुनामसिचलिद्यात्पुनेवच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सर्पिषः कोऽक्षशापले चला विंमलानि च। मत्स्यण्डिकाया अर्द्धायाः पुनस्य नवधि श्येत्॥ दर्वीलेपिनि सी
न चप्यकूद्धिकुडवं हिपेत्॥ पिप्पलीनां नवनीर्या माक्षिकस्यानवमत्र चालेहोयं गुल्म हृद्रोग दुर्नामस्वा
सकासजित्॥ व्याघ्रास्तुलां तुलां मर्दितां जवलं च तु द्रोणे पचेत्॥ प्राढयस्थित जले संस्कृ मिखाया दी
३५ निफलाई प्रमाणेन निश्चयेमं तिवेत्॥ अग्निरक्षाग्निकृष्णं बक॥ घृतस्य च बाडशपलानि। मत्स्यण्डिकाया
विमलाश्च त्वारिंशत्पलानि। मध्यस्थेन संक्षिपचेत्॥ दर्वीलिपतीति दर्वीलेपी॥ तस्मिन्दर्वीलेपिनि सी
नवलेहे सति प्रक्षेपकं द्विकुडवप्रमाणं पिप्पल्यादि क्षिपेत्॥ अयंलेहो दुर्नामादिजित्॥ आमाशमनं च पिवेद्दुग्धं
शाधनं बहुलकफ॥ तथा आमशमनं संपिवेत्॥ घने श्लेष्मणि शोधनं धनं संपिवेत्॥ अथ तमेव धमना
हा॥ व॥ मनःशिलातालमधुकमांसीमुस्तेंगुदीत्वचि॥ धूमं कासप्रविधिना पीत्वा तीर्थं पिवेद्दनु॥ निश्चूतं
तद्गुडयुक्तकासं धूमानि हंति सः॥ वातश्लेष्मो ज्वरात्कफासानचिरात्तं विरचयेत्॥ तेषां सर्वेषां च धूमंका
शाघ्रविधिना सप्ताहं दिनेन पीत्वा अनुपश्चात् निष्ठ्यूतं तेन काम्लमतीरं गुडसर्व्विन पिवेत्॥ स धूमः पीतवातश्लेष्मा
नरानूर्ध्वमं सोष्ठिरेननासास्ववहंति॥ वितत नातितिसाधेतेन भिरवादिनोगतैनरः॥ व॥ नमकः कफकोपेन तु
सोचत्पित्तानुबंधजः॥ पित्तकायाक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत्॥ कफानुबंधे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियां
॥ पित्तानुबंधयोर्वात कफयोः पित्तनाशनी॥ पवनेकफानुबंधे सतिकफहरां क्रियां कुर्यात्॥ पित्तानुबंधयोर्वात
नर.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by

दशामलकाथार्के घृतस्य प्रस्थं पुष्करमूलादिभिः कर्षप्रमाणैः पचेत् ॥ तद्वै पयानुपाने सर्ववातकफा
मयघ्नं ।७। ग्नि ... गुडूचीपत्रसमाधितेन वा कासजित् घृतं ॥ निर्गुंडीपत्रैस्समाधितं घृतं कासजित् स्यात् ।७। घृ
तेन सह विडंगानां व्योषयवक्षारैश्च समाधितं ॥ विडंगानां रसे व्योषयवक्षारैः समाधितं ॥ घृतं पूर्वोक्तं गुणं ।८। पुनर्नव
२४ शिवादिकासेरुकाशाम्लदशमूलपटोलवृहतीप... रसैः पयः संयुतैः ॥ घृतं त्रिकटुनावसिद्धमु
पयुज्यते सन्नायते न कासा पित्तमज्वररक्तपांडुरोगकुष्ठेभ्यो भयं ॥ पुनर्नवादिरसैः पयसायुतैः त्रिकटुनां कल्के
न च सिद्धं घृतमुपयुज्य पीतार्कशादिभ्यो भयं न जायते ॥ कसुमस्युतानां मेपुनर्नवकलाभ्य पृथ्वीगुरुः ॥
अत्र पुनर्नवादिरसैः घृतम्वनुगुणं दीक्षस्य घृतसमं ॥ घृते व्योषाच्चनुगुणमिति पाकक्रमः ।७। समू
लफलपत्रायाः कंटकार्या रसाढके ॥ घृतप्रस्थं बलाव्योषविडंगशठीदाडिमैः ॥ सौवर्चलयवक्षारमूलाम
लकपाष्करैः ॥ वृश्चीवरलीपथ्याप्रयानीचित्रकर्द्धिभिः ॥ मृद्वीकाचव्यवर्षाभदुरालभाम्लवेतसैः
॥ शृंगीतामलकीभार्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥ कल्कैस्तत्सर्वकासेषु ... हिध्मास्वेव वाते ॥ कंटका
र्यास्समूलफलपत्रायाः रसाढके बलादिभिः कल्कैः घृतात् चतुर्थांशप्रमाणैः घृतप्रस्थं पचेत् ॥ तच्च सर्पिः स
र्वकासादिषु प्रयुज्यते भिषग्भिः ॥ इदं च कंटकारीघृतं कफव्याधिविनाशनं ॥८॥ पञ्चकोलं तु लोत्तुगं चेदयामा श्री
टकं स्थितं ॥ तिप्पल्यं ते त्रसं चूर्णं व्योषरास्नामृतागिनिकान् । शृंगीभार्गीघनं चैव धन्वयासानुपलिहेत्कान् ॥

ह्रं

पानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ काथाभ्यां मधुरौषधैः साधितं सर्पिः पिबेत् ॥ अथ वातजे हिक्के
४ ३६ कम्पितं सैन्धवं मरिचं शीतं पिबेत् ॥ आमलकानां च रसेन तोये सिद्धं सर्पिर्युक्तं पिबेत् ॥ रसायनोक्त वि
धानावापि पिप्पलीप्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ काथीय वा स्थिमूलीच लिह्यान्वा घृतमाक्षिकाः ॥ मधूकमधु
कद्राक्षालक्षीरी पिप्पलीं वला ॥ काश्मीर्यवीजपूरलवंगाश्च सघृतमाक्षिकान्मधूकादीन् लिह्यात् ॥
३ ॥ त्रिजातमर्द्धक [illegible] र्षांशं पिप्पल्यार्द्धपलं सितं ॥ द्राक्षामधूकखर्जूरं पलांशं सक्तुना च समितं ॥
मधुना [illegible] नागकेशरान्गुटिकाः प्रयोज्याः पित्तशोणिते ॥ कासश्वासारुचछर्दि मूर्छाहिक्कामदभ्रमान् ॥
ततलवस्वरभ्रंश ज्ञी दम्भोफादामारुतान् ॥ रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि ॥ त्रिजातक
ज्ञा५ महैकर्षप्रमाणं कणाकर्षषट् पमौं सितानाद्विकपलेशास्त्रवंगत्वचर्णिन मधुना [illegible] गुटिकाः प्रयोज्याः पित्त
रागान्नादीन् घ्नन्ति ॥ ३ ॥ वर्षाम [illegible] रक्तपालिन्नं दुलजेर [illegible] न ॥ रक्तष्ठीवी पिवेत् सिद्धं द्राक्षारसप
याघृतैः ॥ मधूकमधुकक्षीर सिद्धं वा तंदुलीयकं ॥ पुनर्नवास्थिचूर्णं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ सिद्धं र
क्तष्ठीवी पिवेत् ॥ अथवा मधुकादिभिः सिद्धं तंदुलीयकं पिवेत् ॥ ३ ॥ यथास्वं मार्गे [illegible] विसर्तरक्तं कु
र्याच्च भेषजं ॥ मोर्मोत्थानमुस्तादिना विस्तेन रक्तेस्य याययं रक्तपि [illegible] चिकित्सितान्नेमौषधं कुर्वात् ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by

71

कफयोः ॥ पित्तनाशनीं क्रियां विदध्यात् ॥ ६ ॥ वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धं चार्द्रे विरूक्षणं । कार्यं कर्म
सर्पिस्तु कफजे तिक्तसंयुतं ॥ वातश्लेष्मात्मके शुष्के कासे स्निग्धं कर्म । आर्द्रे तु कासे विरूक्षं कर्म । कफजे
तु कासे सर्पिस्तिक्तसंयुक्तं विरूक्षणं कर्म ॥ ७ ॥ उरःक्षतेन कासे यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् । क्षीरेण शालीन्
जीर्णे ऽद्यात् । क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ क्षतः उरःक्षते सति सद्यः शीघ्रमेव लाक्षां माक्षीकयुक्तां क्षीरेण पि
बेत् ॥ क्षीरेणैव सह शालीन् अद्यात् सशर्करं ॥ ८ ॥ पार्श्वबस्तिसरुक् चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुतां ॥ भिन्नवर्चाः
समुस्तातिविषापाठां सवत्सकां । पार्श्वबस्तिसरुक् अल्पाग्निश्च तां लाक्षां सुरायुतां पिबेत् । भिन्नपुरीषो नरो मु
स्तातिविषापाठावत्सकान्वितां लाक्षां पिबेत् ॥ ९ ॥ लाक्षां [illegible] सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितां ॥ त्वक्क्षीरी
समितं क्षीरे पक्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥ इत्यादिका विशमं यथि पद्यं वे सचंदनैः । एतत् पयो मधुयुतं संधा
नार्थं पिबेत् ॥ लाक्षादि [illegible] क्षीरेण पक्वा नरः क्षीरं दीप्ताग्निः पिबेत् ॥ १० ॥ यवानां चूर्णमामानां क्षीरे
सिद्धं घृतान्वितं ज्वरदाहे सितामधुसंयुक्तं पयः पिबेत् ॥ यवानामामानां चूर्णं क्षीरे सिद्धं घृतयुतं ज्वर
दाहे पिबेत् ॥ अथवा शर्करामधुयुतं पयः पिबेत् । [illegible] पिबेत् सर्पिर्मधुरौषधसा
धितं ॥ कुक्कुटादिकं वा [illegible] मरिचं ? हिमं । चूर्णं मामलकानां वा क्षीरेण पक्वं घृतान्वितं ॥ रसायन वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गवलादः क्वाथे क्षीरसमे घृतं पचेत् पिप्पली
गवलादः क्वाथे क्षीरसमे घृतं पचेत् पिप्पली नागबलाक्वाथ २
४२ वासीकल्कैः सिद्धं हन्ति हिक्कां पक्षाघात नागबलाक्वाथ

पति ।। हन्त्यार्द्धाश्चिरं पानं स्यात् जीवनीयस्य सर्पिषः ।। क्षुद्धाहुताशे न रोगप्रपित्तरक्तातिसारं पिबन् ।। हन्ता
४ पति ।। हन्त्यार्द्धा निपुपानं स्यात् जीवनीयस्य सर्पिषः पानं स्यात् ।। इति संभावनायां लिटू ।। क्षयवाले रोगं घ्नयत पित्तरक्तावि
चापी नाम्नजीनीयस्य सर्पिषः पानं स्यात् ।। इति संभावनायां लिङ् ।। क्षयवाले राजयक्ष्मणि पित्तरक्तवि
राधनत ।। कुर्यात् ।। ७ ।। यष्ट्याह्वनागबलाक्वाथेन क्षीरतुल्यपयस्या हिक्कलेः सिद्धं घृतं हन्तकासाहितां ज्ञा
३ वनीयगणः प्रियंगुर्वीरी क्षीरापुनर्नवाः ।। बला भार्गी स्वगुप्ता ऋद्धिवृद्धी नाम लक्वीधगणः ।। स्थानांकं पयस्या
चपंचमूलं चपल्लघु द्राक्षा तो हा हिक्कपलेमधुरस्निग्धं घृतं ।। तेषु च सर्पिषः प्रस्थं कर्षांशेनात्मजाण क
ल्कितैः क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितं ।। प्रस्थार्द्धे मधुनः शीते शर्करार्द्धं तुलारजः ।। कल्क
द्विकं च मरिच त्वगेलापत्रकेसरं ।। विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथाबलं ।। अम्लं प्राशमिमं न
लराणां मम्लं घृतं ।। सुधाम्लतरसंप्रयत्नतीरमांससमाश्रिता ।। नरपस्तु क्षतक्षीणा दुर्बलव्याधिक
र्शितान् ।। स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ।। कासहिक्काज्वरश्वासदाहपिपासास्रपित्त
नुत् ।। पुत्रदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहं ।। जीवनीयो गणः स्वयं श्वदंष्ट्राद्यं स्मरेज्जीवनीयाह्वं
गणादि भिकर्षांशैः स्वरसं चूर्णितं नेत्री रधात्र्यादि स्वरसघृतं प्रस्थं पंचकं ।। द्राक्षाद्यं नागादीन्यत्रादि
शोधनेनालिकर नीकाचाद्यमहः ।। क्षीते घृते माक्षिकसमं चार्द्धपलानि शर्करा चूर्णपलानि पंच्च ३८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

३॥ मत्स्यान लज्जो मेदः॥ सरामद्यं स सैंधवं मद्यद्वाः तस्य पु पुष्करजायामेदः सुरया मत्स्यमीयसेंध

४२ वैमद्यान॥ ४॥ नामा द्वौलः हेमारस्त्रोमेदन्निद्रा विनिद्रीस्निमान॥ स्पृनद्वीर सुरत्तसद्यास्सघृत

दीरसर्करं॥ नामन्वीलः तेनोरस्त्रोमेदनिद्राद्दीमास्त्रिः स्पृनदीरस्य संवेधिनासोत्तलसप

नसोदूरशर्करमजा मेदस्य यान॥ ५॥ शर्करासव गोपमेजी वर्षे भक्तो मधु॥ स्पृनदीरानुपानं वालिह्या

दीलाद्ननः कृशाः स्त्रथवा दीलद्तत॥ कृशावार्कर्वालिह्यान॥ कथं दीरानुपाने॥ ६॥ कथापिपिसि

तनिर्देहपूतनमहेपिवत्रमः॥ पिप्पलीसोदूसेपुत्रे मांसपोगिनवर्द्धनं॥ सवनामद्दी एनादिः क्षमात

पिसिनस्य निर्देहपतेन पिष्टभेवन॥ किंमतःपिप्पलीदोद्वाचिनं नच मांसपोगिनवर्द्धनेस्यान॥ ७॥ न्य

मोयोद्वरास्त्र मासवशाल्यप्रियंगुभिः॥ तालमस्त्रस्त्रेनू क्तुपिपालस्त्र सपद्यवे॥ साध्यकैः

स्ता दीराद द्यान्नाजेन सर्पिषा॥ आसादनं ततो वस्त्रात्तोगस्त्रुक तैल द्विय॥ मोत्राधादिभिः स्त्तादी

रासमुद्दूतेनशापिषाशाल्पादनं तेनारसः दीणशुक्रादिस्पृनेरोद्यान॥ ८॥ वातपित्तादितेनभ्यंगतोत

त्रभेदकूनमेतः॥ तैलस्वानिलरोगेषु पीडितमातरि स्त्रुनाः॥ वातपित्रपीडितेगात्र भेदेनाभ्यंगे प त

तैमतः॥ मानविद्धनवातेन पीडितेरुत्तितेलेर्वातरागेषु रम्यं गोमतः चयाष्टदींयत्तेम पीतिघ्रान

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वदिन ।७। धात्रीफलधिदारीतु जीवनीयरसात घृतात ॥ गव्याजयोश्चपयसोःप्रस्थंप्रस्थंविपाचयेत ॥ क्षि
४२ द्रप्रेतं सिताद्रोणहिप्रस्थंविनयेत्तत ॥ यस्मापस्मारपित्तास्रक्षतशोषहरं यापदं ॥ वयःस्थापनवृष्यं मां
सस्तुस्कल्पदंधात्र्यादिरसस्यप्रस्थंगव्या जयोःक्षीरयोप्रस्थेचविपाचयेत ॥ सिद्धपूतंच ततस्तस्मिन घृ
३८ शर्कराद्र्याःप्रस्थ्याहौविनयेत्सियत । ततः त्र्याद्विलाद्रसिाएनचघृतेय स्मादिहिता तथावयःस्थाप
नादिगुणं ।८। घृतंनवपित्तेप्यधिकलेह्याहौनाधिकेपिवत ॥ क्षीरंनिर्वापयेत्पित्तमस्यत्वाहूतितानलं ॥ सक्लाम पित्तं ६
यानिलंपीतमप्यालंनिरुणद्धिहि ॥ पित्तेप्यधिकेघृतंलिह्यात वातेधिके घृतंपिवत ॥ क्षीरंघृतंनिर्वापयेत्तं
शामयेतत्त्वनलंचनहंति क्षीरंपयाचयत्पाति ॥ क्षेम निर्वापकं पित्तरेकेनवमनेनवा ॥ तद्वाप्यधिकेपित्तक्षीरं
घृतेसंशामयति ॥ स्रस्तवाद्वलोरा अग्निनहंति ॥ मंदस्याग्नेराधिकमेधनंनयति ॥ पीतंसन्नयजमनिलमा
क्रामतिप्रसह्यजयति ।ऊष्माणंजाठरंवह्निंजाग्लत्पमानेरणा ह्याश्चवस्थमयति । शामंकिंचन्नयति ।९। धा
मलीफलकुरंगानामेतान्येवघृतानितु । त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैःस्त्यानानियोजयेत ॥ सर्पिर्गुडान समधं
शान्कृत्वा दद्यात्सपानुचारेतोवीर्यकरंतुष्टिंनरास्तुवलमाप्नुयात ॥ धात्र्याणंतीफलानांकुरंगानांचत
णामेतान्येवघृतानिघृतानि स्यानानि त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैःसदद्याजयेत ॥ सर्पिर्मिश्रान्
घृतंकुत्वास्त्यान अस्रायंसद्गावार्यः विलापनेनाधिकेनद्रवनपावहूर्मोद्यंनावशयंभवनत्वं नर ३८

76

मामखिवाही निद्दिकारिकाणि चूर्णानि तानि प्रदिश्यन्तस्मान्मात्रां यथाबलेलिह्यात्॥ अमृतप्राशए

तमृतं घृतं नराणां अमृतं तनुसमं महागुणत्वात्॥ यथा नागानां सुधा देवानाममृतं॥ एवेन सुधाम्र

४२ मतरसंप्राणप्रभो नदीरमां सरस्वान्निषा। एतच घृतं नष्टशुक्रा दीप्ताग्निं च पिबेत॥ कृष्णादिनुत घृतं

क्षीरादिघ्नं॥ अत्र च मधुरस्निग्धं दुर्लभानां द्रव्याणां नामपि पथ्यालाभे च प्रमाणमधिकं चायोज्यं॥

यथा सामान्यपरिभाषा ज्ञातव्या कृष्णाद्यापरिपूर्णाः स्युरिति। ८। श्वदंष्ट्रादीरमेजिव्हाबलाकाश्म भेद

तृणं दर्भमूलं पृथक् संभिपलांशार्धभक्तैः स्थिरा। पाठिका निपचेत् घृतं रसेनैव चतुर्गुणेन॥ कल्कैः

स्वगुप्तानी वनीमरर्षभकजीवकैः॥ शतावरीहिमहोकाशर्करा आवली विश्वैः॥ प्रस्थः सिद्धोऽयं

वातहातपित्तहृद्गुल्मशूलनुत॥ मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासश्वासक्षयापहः॥ धातुःस्त्रीमद्यभाराध्व

खिन्नानां बलमांसदः॥ श्वदंष्ट्रादीनि पलिकानि तेषां रसेनैव चतुर्गुणेन स्वगुप्तादिभिः कल्कैः घृतात्

प्रस्थः सिद्धो वातपित्तहृद्रोगशूलनुत॥ मूत्रकृच्छ्रादिघ्नः॥ तथा धनुरादि खिन्नानां बलमांसदः॥ ९॥

मधुकाष्टपलद्राक्षाप्रस्थक्वाथे पचेद्घृतं॥ पिप्पल्यष्टपलैः पृथक् घृतप्रस्थं पचेत्॥ घृते च सिद्धे तु

शीते समतिद्वौ द्राक्षाशर्करायाः पृथक् गोपले विमिश्रयेत् एतच्च घृतं समसक्तु तनुतीलरक्तगुल्म

रक्ते प्रस्थ सिद्धे च शीते च पृथक् अष्टपलं द्वौ शर्करायां विमिश्रयेत् समसक्तु घृतसीलरक्तगुल्मे पुनाद्धितं घृते च सिद्धे च शी

ते समति मधुप ... पिप्पल्यष्टपले २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

77

एषप्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परं ॥ मंडूकपर्ण्याः कल्कोऽयं [illegible] विधेयाः पयसा च ॥ नागबलामूलस्य पलं क्षीर
४२ युतं पिबेत् । किंमतं वृद्धिकर्माभिवृद्धिं तमासं यावत् ॥ किं मतेन नरः ॥ दीर्घं वर्जनं ॥ अन्नं त्वादनं सन् । अथ प्रयो
गः सस्तु पुष्ट्यादिकरः ॥ एवमेव कल्को मंडूकपर्ण्याः [illegible] यथा सुखमाकार्यः ॥ पादशेषजलद्रोणे त्वश्व
२१ गंधातुलां ॥ तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् । पलार्द्धिकैः सातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ प्रपौंडरी
ककाश्मर्यपियालकपिकच्छुभिः ॥ अश्वगंधासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकंटकैः ॥ काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशु
लाद्विजीवकैः ॥ एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ जयेत् तृष्णाभ्रमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परं ॥ वर्णायुष्य
मोजस्यं वलीपलितनाशनं । उपयुज्य च षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ नागबलायाः मूलं वारिद्रोणस्य
देशांशं यथा भवति तथा पचेत् ॥ तेन नागबलाक्वाथेन तुल्यं सिद्धं घृतं तथा क्षीरेण तथा पलार्द्धप्रमाणैरतिबला
दिभिः कल्कैश्च साधयेत् ॥ एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तादीन् जयेत् ॥ तथा सुष्टु बलादिकरं ॥ तथा ब[illegible]य
हितमायुष्यमोजस्यं वली[illegible]पलितघ्नं च ॥ तथा षण्मासानुपयुज्य वृद्धोऽपि तरुण इव [illegible]ति ७२
॥ दीप्यन्तो विधिरेवं स्यात् मंदे दीपनपाचनं ॥ यस्मात् [illegible] हतेनांशमात्रेण भवति तु द्रवे ॥ दीप्तस्य ७
ह्यग्नेः समेष विधिः स्यात् मंदे दीपनपाचनं ॥ यस्मात् [illegible] राजयक्ष्मा पुंसः ॥ हतिनाशश्चेदुपक्रमः ॥ द्रव

३८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by

गुडेन॥ समधृंशतं॥ कृत्वा वटकान्। शर्करायाः पलानि पंच चाष्टौ मधुनः पलानि षोडशमात्रं दद्यात्॥ मुनि
नाह्यवमुक्तं॥ विदारीक्षुरसप्रस्थे प्रस्थं कूष्माण्डघृतान्पचेत्। शर्करार्द्धतुलां शीते द्रौ द्राई प्रस्थमेव च। द्विपा
सर्पिगुडान्कुर्याद्धिक्काश्वासज्वरापहान् निति॥ पयसा स्यादि ... पयः पिबेत्॥ ततः सर्पिगुडे रेतोवीर्यादीन शी
घ्रतरं प्राप्नोति॥ वा॥ पीतनन गास्विन्नकूष्माण्डं तुलां स्विन्नां पुनः पचेत्॥ घृतयवसर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्स... वदिपत्।
खण्डात्तु शतेन का... मृद्वीकं जीरकादध्याज्जिज्ञातान्धान्यममरिचं च त्वग गुर्दपलांशकं। अवतारे नशीते च दत्वा क्षौद्र।
पलार्द्धकं। एवं ... नामध्यवस्थापं ... निर्हेमुपयोजितं। कासहिध्माज्वरश्वासमरक्तपित्तहतं ... दयात्॥ उरःसं
धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदं॥ अश्विभ्यां ... विहितं हृद्यं कूष्माण्डकरसायनं॥ पीतान्यु ... पात्रितानि त्वगस्थीनिय
स्मात्कूष्माण्डात्तस्य तुलां स्विन्नां सतीं ... पुनः सर्पिषः प्रस्थघृतयन पचेत्॥ ... चकूष्माण्डमाषीक वर्धसाते
खण्डाच्छतेक... मुक्तो हि पलं जीरकाश्च पलद्वयं त्रिजातकादि प्रत्येकम द्विपलांशं क्षिपेत्॥ अवतारितशीते च चा
सिनेतो द्रुस्थवा... पलानि दत्वा ... विलोड्यास्थापयेत् ... घृतादिसमायो
गः स्यात् उपयोजितं च तत्कासादीन् हंति उरःसंधानं करोति मेधादिप्रदं॥ ... कूष्माण्ड
ष्माण्डकारवं रसायनं॥ पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षा ... भिवर्द्धितं। पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्यमक्॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुडान्तुलां॥ तैला ... अथधा ... श्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः॥ त्रिपिप्पली कषायेण दत्वा गोदर्वी लेपवन्नाथं चा॥ शी
ते प्रस्थद्वयं दत्वा मृत्पिप्पलीचूर्णं क्षिपेत्॥ चूर्णीकृते त्रिजातान्तु ... त्रिपलं क्षिपेन्नूतनः॥ धान्यपुराण ...
कुंभस्थं मासं स्वादेच्चूर्णं ततः॥ रसायनं वसिष्ठोक्तं ममतं सूक्ष्मगुणाधिकं॥ सत्त्वस्थाने निःपरीहारं सर्वं तु सुचस
४२ ४० स्यते॥ ... दशमूलादिद्रव्यकोनपलप्रमाणं॥ वाटः अलंवुसा॥ अथ विरं शालीयं॥ चेद्र स्वावाकुचौ॥ हरी
तकी नामका दशशतानि॥ यवानां माढकौ द्वौ॥ अवभूमौ लक्षेण पचेत्॥ यवस्वेदं सति चावतारयेत्॥
तस्मिन् क्वाथे पञ्चपथ्यासहितां पुराणगुडात्तुलां तैलाढौ नां पृथक् पृथक् प्रस्थं क्षिपेत्॥ ततोऽग्नौ तरपु
नः पचेत् संदर्वी लेपः॥ दर्वी लेपसमये नाथं शीते सति प्रस्थद्वयं दत्वा पिप्पलीनां च तुष्पलं चूर्णितं त्रि
घृतस्तंभ उत्सर्ग जातात्तु त्रिपलं क्षिपेत्॥ ततोऽनन्तरं पुराणकुंभस्थं धान्यमध्ये मासं निधेतत्॥ मासादूर्ध्वं पूर्ववत्खादेत्॥ मं १८
तत्र कद्धि विति रेष॥ पालिकं सैंधवं सुंठी द्वे च सौवर्चलात्पले॥ कुडवं शाल्मिन्द्रोत्पलं दाडिंपत्रमा
त्रकात्॥ एकैकं मरिचाजाज्योः द्वान्यका ह्व चतुर्थिके॥ कवाद्रस्समं ततो मात्रामन्नपानेषु दापयेषु॥ शार्क
रायाः पलान्यत्र दशाद्वे च प्रदापयेत्॥ रुचं तदीपनं बल्यं पार्श्वा ... त्रि घास्मकासजित्॥ सैंधवे ... लवणं
पलप्रमाणं॥ ... सुंठी पलप्रमाणं॥ पालिकमिति पलं परिमाणमस्यति ठक्॥ पालिकं पालिकी चेति
नपुंसकं मनपुंसके नैककमेव॥ सौवर्चललवणं च द्वे पले॥ कुडवप्रमाणानि रुदाम्लादीनि॥ अर्जे
कं कुडवं॥ तस्मात्तत्र॥ एकामेकां मरिचाजाज्योः चतुर्थिकां पलसंज्ञा॥ धान्यकात् द्वे चतुर्थिके॥ शर्क
रापलानि वद्वादशात्र देयानि॥ तथा च मुनिः॥ पालिकं सैंधवं सुंठीमिमारभ्य यावच्छर्करायाः पलान्यत्र
एतद्रसायनं वसिष्ठेन कथितं॥ अग्निं ... लेदा मुखे ... धिकं सत्त्वस्थानां निःपरीहारं सर्व ... [illegible] ८०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by ...

नुशाकृतिग्राही उपक्रमः ॥ गोदन्तामलकास्वयगुडोषधपुष्पीयष्टीबलाः। हस्तिपिप्पल्यामार्गीपिप्पलीमू
४२ लचित्रकान्। भार्गीपु[illegible]ष्करमूलंच द्विपलं प्रतनयावादकं। हरीतकीशतंचैवं जलेनैवाढके पचेत्॥ प
क्वस्वेदकषायेऽतंपूतं तत्राभयाशतं। येवकं तुलां दत्वा कुडवंचपयस्यकृष्णान्। तैलात्सपिप्पलीचूर्णा त्रि
हरीतीनेचमातृकान्। लेहेन्द्रेचाभये[illegible]नित्यमतः स्वादेद्रसायनात्। ततः द्वलीपलितं हत्वा हर्षायुर्व
लवर्द्धनं। पंचकासान्क्षयंश्वासंसहिध्मांविषमज्वरं। मेहगुल्मग्रहण्यार्शोहृद्रोगारुचिपीनसान्। अगस्त्यवि
हितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनं। दशमूलादिपुष्कराणि द्विपलप्रमाणयवानामाढकं हरीतकीनामेकंशतं जलस्य प
चाढकं पचेत्। यवैः स्विदे च सति तत्कषायं पूतं तत्र चित्तमभयाशतं गुडतुलां दत्वा तथा घृतं तैलपिप्पलीचूर्णानां
प्रत्येकं कुडवं च दत्वा पचेत्। सिद्धंशीते च लेहमातृकं कुडवं दत्वा अत्रतो लेह्यात्। रसायनात्त्रिभागपलद्वय
मात्रं द्वे च हरीतक्यौ नित्यं स्वादेत्। तत्र च भुक्ते वलीपलितं हन्यात्। वर्णादि वर्द्धनं। तथा पंचकासादीन् हन्ति। अ
गस्त्येन महर्षिणा निर्मितमेतद्रसायनं धन्यं श्रेष्ठं मेतत्। अत्र च तैलघृतमधूनां समांशानाममपि विरो
धः पाकात् छन्नं नरोच्यते। अदन्नामलकीबला मधुरे द्वे पिप्पलीद्वयं। पाठाश्वगंधापामार्गस्वगुप्तातिविषाम मा
ताः ग्र्वलविल्वंत्वं दन्तीमूलं पत्रं च चित्रकान्। पयस्याकुटजं हिंस्रा पुष्पंसारं च बीजकान्। वाटस्य विरंमज्ञा
नविकं कतशतावरी। पूतीकरंजश्यम्पाकं चंद्रलेखा रतासहाचरं। सौम्यं तनकनिवत्वग् गोक्षुरं च पलांशकं॥ य
वप्रासहस्त्रं सखतयवानां वाटकद्वयं। पचेद्दशगुणे तोये यवस्वेदे च तारयेत्। पूतं दिपत्स्य पथ्याचततत्रजीसि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गिरस्वदाल्पनेश्व। स्त्रकाशीधूमानद्विमेदादीनांपिवेत्। ७। द्विमेदाद्विबलापर्णीकल्कैःशैमसुभावि
४२ ४० ते।वर्ज्जितंवापिवेद्गमेजीवनीयाघृतानुपः। द्विमेदादिभिःकल्कैःशैमसुभाविते वर्ज्जितंमांधूमंपिवेत्।
जीवनीयाख्यंघृतमनुपश्चात्वापिवेत्। ७। मनःशिलापद्मजगंधाबकक्षीरनागरैः। तद्वदेवानुपानं
तुमार्करेतस्तुडोदकं। मनःशिलादिभिस्तद्वदेवद्विमेदादिभिर्यथाम्भंपिवेत्स्वनुमार्करोदकमिक्षुरसंगु
डोदकं।वापिवेत्।।उष्कसाहस्या।दिक्षुरसोपीतउदकंशष्कलगरहीतं। ७। पिष्टामनःशिलातुल्यामा
र्द्रयावट।शुंगया। ससर्पिषंपिवेद्धूमंतित्तिरिप्रतिभोजनं। मनःशिलामार्द्रयावटशुंगयातुल्यांपि
ष्टासहसर्पिषाधूमंसतित्तिरिप्रतिभोजनेपिवेत्। ७। लेपनेरक्तंपूर्वकुर्याद्देनेश्रव ईनं।वटुदोषाय
सस्नेहमृदुदद्याद्विरेचनं। लेपजकोशपूर्वांगेवेदनंकुर्यादग्निसंदीपनंच।। बहुदोषायकाशिनेस्न
हेनसमंमृदुविरेचनंदद्यात्।। नेदवाह।। ७।। याम्येकनत्तेनयामद्दीकारसुजया।। तिल्वकस्यकषाये वि
दारीस्वरसेनच।। सर्पिःसिद्धंपिबेद्युक्त्यातीक्ष्णदेहाविशोधनं। शम्याकनाथवात्रिवृतयाद्राक्षारसयुक्तया
तिल्वकस्यकषायेण विदारीस्वरसेनच सर्पिःसिद्धंयुक्त्यादेशकालादिबलेनतीक्ष्णदेहाविशोधनंपिवेत्
७२ ।।पित्तेकफधातुसुचतीलिकृतपकाशयवाच।। घृतंकर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितंपिवेत्। पित्तत्तीत्त

६०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

82

च

दस्यादेव प्रदापयेत्। कृत्वा चूर्णमिमं तु मात्रामित्यादि। तस्माद्दत्त्वाप्ययं स्नेहयोनिर्दिष्टो वो धः। प्रमादा
द्वैके चित्त पठंति। अयं चाजीर्णं चव वह्निरुच्यं तद्दीपनमित्यादि। शर्करासमं तत्र गणं तु रुच्यं त्वमस्य कपमिवो
पपद्यते। तस्मात्पुन्नोत्र शर्कराप्रयोगाइति। एतच्चूर्णं कृत्वा घृतोऽस्माच्चूर्णामात्रापथ्या विना मन्नपाने
षु दापयेद्दद्यादिति शेषः। एतच्चूर्णमिदं दीपनं बलरूपा श्वासाग्निजित्। ।७। एकां षोडशिकां धान्याद्दद्या
चाजाजिदीप्यकान्। ताम्पादाद्विमद्य तात्म्लह्हि हि: सौवर्चलात्पलं कुडवाः कर्षदत्विष्टसमध्यात्सचव प
लानिच। तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्करायां विमिश्रयेत्। षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत्। ।पा
२ रूपकादेकां षोडशकां क्रमसंज्ञा। अजाजिदीपकानहह्हेषांष्कि। ताम्प्यम जाजिदीप्यकाम्पादाद्विमद्धत्वा
म्लस्विष्टिः प्रमवकचनस्य षोडशीकाद्यस्यार्थः। तथा सौवर्चलात्पलं द्वि। शुकश्चः कर्षेकपित्थमस्य मज्जनः पंच
पलानि। तदेतच्चूर्णं शर्करायाः षोडशपलैः सम्मेलयेत्। अयं षाडवोऽन्नपानेषु पूर्ववत्प्रदेयः स्यात्॥
दि। ग्रहीर्यकस्यः केचित्षोडशिकां पलमित्याहुः। ।८। विधिश्चायत्सविहितो यथावस्थं दत्तो हितः। तेन चावस्था
वशात्पथ्यसेवायाविहितो विधिः सहितः॥ ८॥ नित्यं वैव त्रिदोषच कफवृद्ध उरःशिरः। दालनकाशि
तो यस्य सधूमान्तापि वदिमान्। तत्र दोषवनिवृत्तेषु गोजे सतिके पैद्ध पस्य कासवतः पुंसउरः॥

दे।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कुर्यात् ताम्रचक्रिकां त्रिफलाभार्गीदशमूलैः सचित्रकैः। कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जलैः। श्रृतैर्
नागरकुः स्वरसपिप्पलीवह्निपौष्करैः॥ पिष्टैः कर्कटशृंगा च समैः सर्पिर्विपाचयेत्॥ सिद्धमेतच्चूर्णि
४२ तौहारोदोषं चलवर्णाग्नि चाहलायुधो ह्या पिवन्मात्रां हृद्यकण्ठानि पीड़िताः चक्रिकादिभिर्जलैः
तैर्नागरादिभिः पिष्टैः समैः सर्पिर्विपाचयेत्॥ सिद्धमेतद्घृतं चक्रिलाहारो हृद्य च सैंधवादी निलवण ९५
निचद्वामात्रां प्रयुक्तं तत्तान घृतं सपिवेत्पूर्वाह्णे पुरुषः। वाकारामदीभ पामुस्ता पाठाकटुल
नागरैः॥ पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या सुरसेन्नवा। एतन्मात्रेर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढकौ। पंचष्ठी
वत्सली हसर्वकासहरं शिवं। काश्मर्यादिभिरेतत्प्रमोक्षं क्षीरद्राक्षापारसाढे घृतप्रस्थं पचेत्॥ शोषादि
हरं शिवं चारोगमकरं। वृष मार्कवी गुडूचीनां पंचमूलफलात् कुलत्थः॥ रसकल्के घृतं पचेत् हंति कासज्वरा
रुचीः। वृषादीनां पंचमूलफलात् कुलत्थरसकल्कैः। पक्वं घृतं पक्वं घृतं कासादीन् हंति॥ हिंगुलेदारसरसे
सिद्धं वा क्वाथसंयुतं। पिबेद् परिभक्तस्य पक्वतार पुंननरः॥ पिप्पली मुड सिद्धं वा क्षीराद्वीरयुतं घृतं। अथ
वा दाडिमस्वरसे हिंगुलेप्याक्वथकल्कसंयुतं सिद्धं घृतं भक्तस्य साहारस्या परि पक्वतार युतं पिवेत्॥ पिप्पली
गुडाभ्यां वा चतुर्गुणेन घृतेन च तावतं चतुर्गुणं जलं घृतसमं घ माती रेतिपक्वं पिबेत्॥ एतानि पिनिविकार्ये
सर्पींषि क्षयकासिनां॥ गुरु सुहोर्ष बद्धकठोराः स्यान्संचविमुच्येदु॥ एतानि पूर्वोक्तानि घृतानि ४२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

मेदेदोषे समस्ते लिवंजले घृतं मंडेन लघुना नुवास्याभिश्रके त्वा नया

फाणितं बुबदलपकाशी कर्कटकाद्दिव घ्नं घृतं पिवेत्॥ वा॥ विदारीभिः कदं वैर्वी तालसस्येश्च साधितं
प२ ।घृतं पैत्रमूत्रस्य च वर्णेपि वृद्धनिर्गमे॥ विदारीभिरिति बहुवचनं वीरादिदार्या ह्रिका विदारिका गन्ध नि२
गणार्थं। एवं कदं वैरित्य त्रापि धारा कदंवा हिग्रहणं यं ज्ञानो बहुवचनमिसन्थे। तालसस्यैः
पैलवी साधितं घृतं पयो वा पिवेत्॥ मूत्रस्य च वर्णेपि वृद्धे निर्गमे सति॥ वा॥ तन्त्य सवदनै पायो
[illegible] णां च तैलेन चैवं [illegible] विधेयं अतिक्रिया लघुना घृतं मंडेनानु [illegible] वास्यः मिश्रके [illegible] त्वा [illegible]
[illegible] घृतं तैलेनानुवास्य॥ वा॥ जांगले प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः॥
क्रम [illegible] शः प्रसहास्तद्वन्मेयोज्याः पिशिताशिनः॥ उ॥ छ्या प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्य स्रावयंतिते। स्वसं स्फुद्दे
श्रते पुष्टिं कुर्यान्नम [illegible] स्वहनुसः जांगलैर्मांसैर्हविलावलादिभिस्तदभावात् सहजैरपि प्रतिभुक्त
घ्रा४ स्यानंतरं तथैव पिशिताशिनः॥ सप्रसहाः पिपाद्यैः प्रयोज्य॥ नानुवासित माक्रस्य जांगलमांसप्रति
भुक्तस्यैव प्रसहाः पिशिताशिनस्य ये घ्यास्तगिनमां [illegible] यभयात्॥ तप्रसहाः प्रमाथिभोत्तयो घ्यास्तपाव वा३
स्रोतोमः२ लिप्तमपः कफं च्यावयंति। प्रमाथिद्रव्यलक्षणं च रवा रंगादेशास्थितं। यथो स्रोतोसिद्दोवलिमानि प्रमथ्य वि
रुणत्तियत्। प्रविश्य सोत्साने [illegible] प्रमाथीति संज्ञितं॥ ते स्रोतोभिः स्फुटैः सम्यग्वहन्नरसः पुष्टि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग

इशर्करं पुनर्लिह्यात ॥ ७ ॥ पथ्या शुंठी घन गुडै र्गुटिकां मुखे धारयेत् सर्वेषु श्वासकासेषु । केवलं वा विभीत

कं ॥ पथ्या शुंठी घन गुडै र्गुटिकां मुखे धारयेत् सर्वेषु श्वासकासेषु । केवलं वा विभीतकं मुखे धारयेदि

४३ तियाज्ये ॥ ८ ॥ पत्र कल्कं घृतं भृष्टं तिलकस्य सशर्करं पिबेद्वा कण्टकारिका छर्दिन्नटकाद्या मातिसारन्

न ॥ पत्र कल्कं तिलकस्य घृते भृष्टं सशर्करं छर्दिन्न दाहिति । पिबेद्वा पत्रस्य कल्कं सिद्धान्नहन्त ॥ अथवा

कण्टकारिका पत्र कल्कं घृताच्छ घोदि जित ॥ ९ ॥ कंटकारी रससिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥ सगौरा

मलकं साम्लः सर्वकासभिषग्जित ॥ कंटकार्या क्वाथ मुद्गयूषः ससंस्कृतो हिंगु सैंधवाद्यैर

गौरामलकान्वितः । सर्वकासेषु भिषग्जित नामो षधं ॥ ९ ॥ वातघ्नौषध निःक्वाथ तीरयष्यान्नर

सानपि ॥ विष्किरान्प्रतुदान्बैलान्दापयेत्क्षय कासिने । वातघ्नौषधपानानि क्वाथ सिद्ध दीर

मथवा पेयाः रसांश्च विष्किरमांसजान्प्रतुदजान्वा तथा विलेषु भवा वेला प्राणिनस्तेषां र

सान्क्षय कासिने वैद्यो दापयेत् ॥ १० ॥ घृतकासे च ये धर्माः सानुपानानि दर्शिता ॥ क्षयकास्य

पि ते योज्या बृंहणं यच्च यत्स्मृतिः ॥ दीपनं वा गतः श्वासं सभ्व क्षितावनं । क्षयकासा

र्मा बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ क्षतकासे च ये धर्माः हिमदे मास्य सानुपानाः उक्ताः । ते च क्षयकासे पिया

४३

वहेनानिदीपकाः स्त्रिनां स्युः।हिक्काश्वासक्षयं ठोरःस्रोतन सावति श्रुहये स्युः॥॥प्रस्थैकं निमितं यवक्वाथे
विंशतिं विजया पचेत्।स्विन्नां मर्दयित्वा तामस्मिन्नेव पुराणात्तु पलं गुडात्।पिप्पल्याद्विपलं कर्षं मनो
ह्वाया रसाञ्जनात्॥दत्वा हिंदं पचेद्भूपः सलेहः श्वासकासनुत्।यवक्वाथे प्रस्थप्रमाणे हरीतकीविंशति
पचेत्।स्विन्नास्ता हरीतकीः स्तास्मिन्क्वाथे मृदित्वा पुराणात्तु गुडात्षट्पलं पिप्पल्याद्विपलं कर्षं मनः
शिलायाः साञ्जनार्द्धकर्षं दत्वा अस्मिन्क्वाथे पुनः पचेत्।सलेहः श्वासकासजित्॥॥धाविपांसश्च
याद्गव्याः सघृतक्षौद्रशर्करं।श्वासकासहरावर्द्धिपादोवा मधुसर्पिषा।एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडा
न्वितं।लेहयेत्क्षारमेवं वा सुरसैरण्डपत्रजं॥लिह्यात्र्यूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा।पद्मकं त्रिफलाव्यो
षं विडंगं देवदारु च।बलारास्ना च तच्चूर्णं समं समशर्करं।श्वासे क्षौद्रघृताभ्यां वा लिह्यात्कासहरं प
रं॥नहन्मरिचचूर्णं वा सघनक्षौद्रशर्करं।धावि पांसंवधिनः स्वचयाद्गव्याघृतक्षौद्रशर्करान्विताः
।श्वासकासहरावर्त्तिर्ला ममरस्य वा पारौ दग्ध्यो मधुसर्पिषा सद्यः श्वासकासहरो।अथवा एरण्डपत्र
स्य क्षारं व्योषतैलगुडसंयुतं लेहयेत्।एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण सुरसैरण्डपत्रजं क्षारं व्योषतैलगुडा
न्वितं लेहयेत्।अथवा त्र्यूषणचूर्णं पुराणगुडसर्पिषा लिह्यात्।तथैव मरिचचूर्णं पुराणघृतेन।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

87

वेभ्योपि प्राकृतेभ्यो देहस्या चरेत्। किंभूतं। स्निग्धैर्नरूक्षैर्वा नक्तोपक्रमयात्। किंभूतं लवणान्वितेन तै
लेनाभ्यंगं किंभूतं सतिस्राणादि आहते स्वेदः खबु हीनः सुधांसुस्थासहि धावेतामथितः
पिंडितः कफः सु[illegible]लीनोप्यतिशायेन स्लिष्टश्च मर्मतो नयति कफ[illegible]जंगततयाविलीनो सकफ
४४ हृत्प्राप्तः सुनिर्हरः स्यात्सुखेन निर्ह[illegible]र्तुं शक्यते॥ तथास्नातमेवावायुस्तब्धानां मृदुत्वं च
स्यात्। मरुतश्चानुलोमता स्वमार्गगामित्वं स्यात्॥७॥ स्विन्नं च भोजयेद्वन्नं स्निग्धमानूप
जैरसैः॥ दध्युत्तरेण वा[illegible]यान्नंतोस्य वमनं नंमृदुः। विशेषात्कासवमथुहृद्गुल्मस्वरसादि
तौ। पिप्पलीसैंधववचोद्भयुक्तंवाताविरोधियत्॥ स्विन्नं च वसं[illegible]स्निग्ध[illegible]स्यादिकं नर
त्यवान्ज्जिमन्नपजेः। स्तूकरादिमांसजैरसैः मद्भोजयेत्॥ अथवा स्वेद[illegible]स्नेन नरमस्य
स्वासहिधावते दध्युत्तरस्याद्याः सरेण वमनं मृदु द[illegible]धात्॥ विशेषेणकासान्वितेवम
नेदद्यात्॥ तत्र वमनं पिप्पलीसैंधववचोद्भयुक्तं वाताविरोधिवाततेन करोति यत्तद्द्यात्॥
८॥ निर्हृतेन सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे। स्रोतसः[illegible]च विशुद्धत्वं रसविहितांनिलः ४४
निर्हृते कफे सो स्वासहिधावान्सुखमश्नुते स्रगनिवृत्तेः। किंभूते कफे। दुष्टा विग्रहःशरीरं

४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

ज्यः। यत्र यत्स्माग्निबलमेतेरं हणमग्निदीपनं स्रोतोविशोधनं। तत्र येते काशब्दयेज्यं। तथा ४४

च तत्क्षकासिभ्यो कासेन सर्वं चिकित्सितं बल्यं प्रशस्यते॥ सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो

यतस्ततः। यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितं॥ सन्निपातोद्भवः क्षयकासो घोरो दार हि त ४

णायते भवति। तस्मात्‌ यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं। तदेवमिति॥ ३॥ इति श्रीमद्वै

द्यदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां कासचिकित्सितं तृतीयोऽध्या

यः॥ ३॥ कासचिकित्सितानंतरं श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यायते॥ संबंधोऽत्र निदान

वदनंतरः॥ अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः। श्वासहिध्मायतस्तुल्यहेत्वाद्याः

साधनेतरेतः॥ तुल्यमेव यस्मिन्‌ श्वासहिध्माः तुल्यहेत्वाद्याः प्राप्तादिग्रहणेन प्राग्रूपाश्रया

गृह्यंते निदाने पुनः श्वासैकहेतुः प्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः इति॥ ततस्तस्मात्‌ हेतोः सा

धने चिकित्सिते श्वासहिध्मयोस्तुल्यमेव विहिते॥ तदार्तं चपूर्वं स्वेदैरुपाचरेत्‌॥ स्निग्धैः ल

वणतैलाक्तं तैः स्वेदैर्ग्रथितः कफः॥ स्रोतःस्वलीनोऽपि विलीनो स्वकोष्ठप्रासः सुनिर्हरः॥

स्रोतसां स्यान्मृदुत्वं च मारुतस्यानुलोमता॥ तथार्तं श्वासहिध्मार्तं पूर्वमुपक्रमे भः स

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एणद्भुरात रमुदीर्यते वृद्धिं याति ॥ तस्य वायोर्मार्गमस्मान्नयथोक्तान् कर्णविरेचनं पेयेत् ॥७॥ मरुरां
तैलकृतसंमुद्धे धूमे लीनमलं हरेत् ॥ पूर्वसात्कृतायां क्रियायामपश्यमे सति कृतसंशुद्धेः स्रास
विधमात्तस्य लीनमस्तु ॥ शेनः स्निग्धं मलं कफाख्यं धूमेव समोरणं हरेत् ॥७॥ हरिद्रा
४५ पत्रमेरंडमूलं द्राक्षां मनःशिलां ॥ सदेवदार्वलं मांसी ॥८ पिष्ट्वा वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ॥ तां घृताक्तां पि
वेद्धूममथवा लाघृतसंपुनान् ॥ मधूच्छिष्टं सर्जरसं वा गुरुं वा गुरुं वेदनं वा तथा स्त्रं वा लालां वा स्नाव
वा गवां ॥ ... गोधा तु रंगैणचर्म शृंग खुरास्थि च ॥ गुग्गुलुं वा मनोह्वां च शालनिर्यासमेव च ॥
शाह्लकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं वा घृताल्लुनं ॥ हरिद्रादीनि पिष्ट्वा तेन वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ॥ तां वर्त्तिं घृ
ताक्तां कृत्वा धूमं पिबेत् ॥ सामर्थ्यादग्निसंस्पृष्टां अथवा यवान् घृताक्तान् धूमं पिबेत् ॥ म... सिद्धं
सिक्थकं सर्जरसं घृतं वा एकीकृत्य धूमं पिबेत् ॥ अथवा गुरुश्रेष्ठं अगुरुं वा अगुरुश्रेष्ठं प्रक
ल्पागुरु धूमं पिबेत् ॥ अथवा चंदनं अथवा गवां शृंगं धूमं पिबेत् ॥ अथवा बालान् धूमं पिबेत् ॥ अथ
वा स्नायु गवामेव धूमं पिबेत् ॥ सामर्थ्यादग्निसंस्पृष्टां खुरस्यास्थि ह्रीबादिवान्तपुसकं ॥ गु
ग्गुलुं वा अथवा मनःशिलां शालनिर्यासं वा धूमं पिबेत् ॥ सल्लक्यादि घृतं तु तेन ॥८॥ ...वरंप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by

येन तस्मिन् । तथा स्रोतःसु विशुद्धेषूपलेपादिरहितेषु वायुरविहतो न केनचिद्विरुद्धगतिः
स्रोतःसु चरति ॥ ६ ॥ आनाहोदावर्त्तनमकं मातुलुंगाम्लवेतसैः । हिंगुपीलुविडैर्युक्तमन्नं स्यादनु
लोमनं ॥ ससैंधवं फलाम्लं वा कोष्णमद्यान्न विरेचनं । आनाहमाना हतमकः शासनविशेषणः आनाहे
चोदावर्ते च स्रवतमकं प्रध्मानोदावर्त्तनमकं तस्मिन् प्रवक्तव्याज्ञया विधेः ध्मासासवति मातु
लुंगाद्यैरम्लैर्या हिंगुपीलुविडैर्युक्तमन्नमनुलोमकारि स्यात् । अथवाम्लफलमेव स्यात् ससैंधवं ।
न सह फलाम्लं फलेन वातानुलोमनेन न पीत्वा परादिनाम्लं फलम्लीकृतं न तथा कोष्णमद्यं दुर्गं वि
रेचनं दद्यात् स्रोतःशुद्ध्यर्थं किमेवं क्रियत इत्याह ॥ ७ ॥ एतैर्न्वा कफसंरुद्धगति प्राणप्रकोपजाः ॥ तस्मात्त
मार्गशुद्ध्यर्थं मद्यादि धर्मोपधानं हितं ॥ तस्मादेतद्धि ध्मानाद्यास्त्वोपलेनसंरुद्धगति यस्मादेवं कफसं
रुद्धगतिश्चासौ प्राणश्च तस्य प्रकोपजास्ते जाताः ॥ तस्माद्धितो मार्गशुद्ध्यर्थं तस्य प्राणस्य वायो
र्मार्गविशुद्धिनिमित्तमपथ्यप्रकोपधनं हितं ॥ एतच्च दृष्टान्तद्वारेण स्पष्टयति ॥ ८ ॥ उदीर्यते भृशतर
मार्गरोधाद्वहज्जलं ॥ यथा तथानिलस्तस्य मार्गमस्मादि शोधयेत् ॥ यथा मार्गस्य रोधाज्जलं
वहद्भृशं तरस्यतरामुदीर्यते उद्रियाति ॥ तथाप्यनिलः स्वभावेनावहन्मार्गरोधात्मार्गस्यावर

२।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

91

यस्मान्नसंशोधनायोग्या।स्तस्मान्नेयाकषायादिभिः संशमयेत् ष्ट्वासहिध्मारति
श्राव:।८।दीप्तलतानिसारास्कपित्तदाहानुबंधजानु।मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्मा
४६ श्वासानुपाचरेत्।।दीप्तलतानिसारास्कृपित्तदाहानुबंधजान।।हिध्माश्वासान्मधु
रादिभिरुपक्रमेत्।।कुलत्थदशमूलानांकाथ्येस्तुजांगलारसा।यूषाश्च।कुलत्थ्यैर्वाथ्य दशमूलानां४
जांगलरसाः यूषाश्चसः।।शिग्रुवार्त्ताककासघ्नवषमूलकैः।पल्लवैर्निंबकुलकबृहती
मातुलुंगजैः।।व्याघ्रीदुरालभाश्रृंगीविल्वमध्यत्रिकंटकैः।सामृताग्निकुलत्थैश्चयूषाः
स्यात्कथितेजले।।तनदद्याबरसादिबलामुद्गैःसचित्रकैः।।शिग्वादिभिश्चजलेकथितैर्यूषः
स्यात्।।नथैवरास्नादिभिर्यूषस्यात्।।पयाचचित्रकाजाजीश्रृंगीसौवर्चलैःकृतः।।दशमूलकृ
वाकासश्वासहिध्मारुजापहा।।पयाचचित्रकादिभिर्जाम्रयवाद्दशमूलेनकृतः।।साचकाथ्य ल२
हिद्दरा।८।।दशमूलषटीरास्नाभार्गीविल्वहिंगुपुष्करैः।।कुलीरश्रृंगीचपलानामंक्यमनोषधैः।
पिबेत्कषायंजीर्णेस्मिन्पयसानेरवसाधितं।दशमूलादिभिःकषायंपिबेत्।।अस्मिन्व
४६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection

स्वेद[illegible]नीयानामस्वेद्या[illegible]नामपि दाहं। स्वेदयेत्सामितातीरस्सोह्यस्वेदसर्वैः। ऊरुस्तम्भादि
कोपनाहेष्वस्वेदाध्यायोक्तभेदजैः। ऊरुःकंठकृष्णदुर्भिः सामेत्तामविधिंचरेत्॥ अत्र मंदस्वे
दनीयान यान्स्वेदाध्यायपान्युक्तानि द्रव्याणि न तैर्नेतेरूक्षा विकोपनाहेष्वस्वेदयेत्॥ सा
मत्व स्यास्य सद्धावत्त्वामविधिचरे[illegible]न्निरामीकरणाय॥ ८॥ अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवन
नाशनैः॥ स्निग्धैरस्सयोग्यैर्मांसरसघृतक्षीरादिभिराहारैर्लयाच्छ्रमं योगश्रमामनयेत्॥ ९॥
अनुल्लिखितकफास्त्रन्दुर्बलानाञ्शोध[illegible]नात्॥ वायुर्लब्धास्प[illegible]दो मर्मसं
शोष्याशु हरेदसून्। अनुल्लिखितानामसिक्तानां दुर्बलानां च शोधनाद्धेतोः पवनो लब्धा
स्पदः सन्नन्यस्थानाश्रयवशाद्दासादितसामर्थ्यः। अत एव मर्मप्रपीडनस्वभावत्वात्संशोष्य
शीघ्रमसून्हरेत्। तस्मादेवंविधान्नरान्धातुश्वासवेतान्स्शोधयेत्। अत्रैतान्पयामृतां शोधये
दित्यर्थोक्तं भवति। तथा चैतेषां संशोधनादारोग्यं संपद्यते। अनुल्लिखितकफादीनां शो
धनायोग्यानां तर्हि किं कार्यमित्याह ॥१०॥ कषायतिक्तमधुरैस्नेहाद्यैस्तेषां[illegible]प्रशममापादयेत्॥ यतो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

93

पयन्॥ स्वरसः समयस्मिस्यतुल्याणं चिरीवतः॥ हिध्माश्वासे मधुकणातुलैः पित्तकफान्
गा सप्तपर्णस्य पुष्पमाछूटस्यस्वरसः चीरीवान्तपुष्पाणां वास्वरसः तैनोमधुकणापुतो
पित्तकफानुगे हिध्माश्वासे सन्निपायपेयत्॥ ठ॥ उत्कारिकान्तर्गकघमामधुलीकृतनागरैः
४८ ।पित्तानुबंधे पानगयापवनेत्वनुबंधिनि। स्याविष्ठुरसामिवकणाघृतप्रास्पकरासि ते॥
पित्तानुबंधिनि हिध्माश्वासेनुगादिभिरुत्कारिकायोज्या॥ मधूलीजलजामधुयष्टी॥
गोधूमविशोधा वा॥ पवनेपुनरनुबंधिनि सतिस्थाविदादिभिरुत्का[illegible]रिका निष्पादि
तायोज्या॥ ठ॥ सुवर्चलारसः खो घसर्पिभिः सहितं पयः॥ अनुपात्पोदनेपेयं वाजपित्तात्
बंधिनि॥ चतुर्गुणांबुसिद्धं वाधारं सगुडनागरं॥ हिध्माश्वासेवातपित्तानुबंधिनि सतिसु
वर्चलादिरसाद्यैभिः सिद्धंपयोनुशास्यादने भुक्त्वापश्चाद्वारिपयजमथवादेशसा
त्म्यादिवशात्॥ अथवा चतुर्गुणांबुसिद्धं छागं क्षीरं सगुडनागरं पिबेत्॥ पिप्पलीमूल
मधुकगुडगोश्वशकृद्रसान्॥ हिध्माभिष्यदकासघ्नान्लिह्यान्मधुघृतान्वितान्॥ पिप्पी
लीमूलादीन्मधुघृतान्वितान् हिध्माभिष्यंदकासघ्नान्लिह्यात्॥ [illegible]॥ गोगजाश्ववराहो
ष्ट्रखरमेषाजविड्रसं समधु कै कशोलिह्याद्धृद्रुसेकमाथवापिबेत्॥ चतुष्पाच्चर्मरोमा ४८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Colle

कषाये च तैलेन तेन खदंष्ट्रामूलादिभिः साधितं तोयं पेयं पिबेत् ॥ ८ ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गकु
लत्थभुक् । कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिहिध्माश्वासप्रशांतये ॥ तथा शाल्यादिभुक् स्यात् कासादिशांतये
थी । सक्तून्वार्ककुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान् ॥ यवानां दशमूलादिनिःक्वाथालुलितानपि
वन् ॥ अथवार्ककुरक्षीरभावितानां यवानां संवर्धितः सक्तून् समाक्षिकान् दशमूलबलीपादि
३५ निर्यूहालितान् पिबेत् ॥ ९ ॥ मूलेन पाचयेत् क्षारहिंग्वाविड्दमानः ॥ सपौष्कर षड्ग्रीवोषमातु ३५
लुंगाम्लवेतसान् ॥ अन्नेन्द्राग्नो मस्तुनारादीन् योजयेत् ॥ १० ॥ दशमूलस्य वा क्वाथमथवा देवदा
रुणः ॥ पिबेद्वा वारुणीमंडं हिध्माश्वासी पिपासितः ॥ हिध्माश्वासवान् पिपासितो दशमूल
स्य क्वाथं देवदारुणो वा अथवा वारुणीमंडं पिबेत् ॥ ११ ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजंतुघ्नचित्र
कैः ॥ कल्कितैर्लिप्ते यत् भाजने दृढे सुधे तत्रं निक्षिपेत् ॥ तत्र तक्रं मासस्थितं दीपनं श्वासकास
जित् ॥ १२ ॥ पाठां मधुरसां दारुसरलं निशि संस्थितं ॥ सुरामंडे स्पलवणं पिबेत् प्रसृतिसम्मितं ॥
भार्गीशुंठ्यौ सुखांभोभिः क्षारं वा मरिचान्वितं ॥ स्वक्वाथप्रपिष्टालुलितं वा षिप्लं वा पाययेत् वा ॥
पाठादिकं सुरामंडे निशि स्थितं किंचिल्लवणं पलद्वयमात्रं पिबेत् ॥ अथवा भार्गीशुंठ्यावुष्णां
बुना पिबेत् ॥ यवक्षारं मरिचयुक्तं वा ॥ हिंगुपत्रिकां हिंगुपत्रक्वाथेन पिष्टां तेनैव तालोडितां या

कल्किते लिप्ते सुदृढे निःक्षिप्तकुतभाजने तक्रं मासस्थितं तद्दीपनं श्वासकासजित् पिप्पल्यादिभिः ... ५

त्वावेप:

गौ चंडावालकपोष्करे। शाकेरा स्नुलं चूर्णं हि धात्रा सह रेचयेत्॥ वचादिके चूर्णपर्वगुल्मं॥७॥
तुल्यं गुडं नागरे च मर्दयेत् वा॥ तुल्यं सगुडं शुंठी च मर्दयेत् लस्य वाहयेत्॥८॥ लशुन सपलांडु
कमलेगजनकस्य वा। चंदनाद्या रसं दद्यात् नारी दीरेण नावनं। स्तन्येन मक्षिका विष्ठा मल कं क
रसेन वा। लशुनादीनां मलेपि स्नातीरेण पृथक् नावनं च स्यात् हिध्मा श्वासात्रोय॥ चंदनाद्या
रसं नारी ती रसेन संदद्यात्। मक्षिका विष्ठा स्तन्येन सहनस्यं दद्यात्॥ ... मूलकं करसेन
वा॥९॥ कृष्णा सौव ... चैल दारु वयस्था हिंगु चोरकैः। सक्वाय स्य घृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत्। नसी
वच्छ्री वनीयं वालिह्यात् ... धुसाधि ... त॥ कृष्णादिभिः कल्कै मस्तुरसामलरसेन स्नेहपानविमुक्ते
परिक्षामा श्रित्य घृतं पक्का हिध्मा श्वासात्रो पिबेत्॥ जीवनीयैर्वा द्रव्यैः कल्कैः ... रसमाहि
कं लिह्यात् पिबेत्॥ विषपभेदादे ... सम्भाव्य ... किम् ... विकिषयकणादिभिः
पक्वं घृतं पीतं हिध्मा श्वासात्रो ... पाद्यं ... लपलाशश्रितकः षष्ठी। पद्ध ... तान्
... घृतं पीतं ... लाभिः पाचयेत्॥ हिंगुपादे घृत प्रस्थ
लकं जीवन्ती बिल्वपेशिका। वचापत्रं च नालीसा ... पाचयेत्॥ हिंगुपादे घृतप्रस्थ
पीतमाशु निहंति तत्॥ श्वासानि लार्शानि हिध्मा ... पार्श्ववेदनः॥ जिजो ... भिः क

नामारो ... जीवनीयैः पुनः कल्कैः ... तेथा मारान्यापति ... जो ... पाकु ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Co...

स्थिरखुरस्थ गोदुग्धोमथी॥ तेयेरुवा सिगंधा याल्लिह्यात् श्वासीकफोल्बणः॥ षटीपुष्करधात्रीधीपुष्प
रेवा पकणा निन्ने गोक्षिंजनवःधमांवा स्वरसं वा कपित्थजं॥ रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैंधवपिप्पली-
॥ घृतं तैलं ह्वे एवा पथ्या विडंगो प्रानपिप्पली॥ कोलाल्लछ्वामलद्राक्षा पिप्पलीनागराणि वा॥ गुडतैले
लनिशाह्राक्षा कणा स्वा धत्र निवा॥ पिबेद्रसांबु मद्यं स्नेलेहोषधजां स्विवा॥ यागजादीनां या कद्रसं वद् ५४
कफः समान्विक मेवेकशो लिह्याव॥ अप्यथा पिबत्॥ अक्ष्या चतुष्पदां चर्मीदि जो मधीं पिबत्॥ ब्राह्मी
या६ कप्राधि रसस्य गंधों अमषीन्दन्नमधुना लिह्यात्॥ षटीपौष्करादीन्वा लिह्यात्॥ पथ्याविडंगादीन्वा घ
तक्षौद्रेणवा लिह्यात्॥ कोलादीन्वपूर्ववल्लिह्यात्॥ पौष्करं सकणं वा लिह्यात्॥ मेषिकादीन्लिह्यात्॥ वा६
कपित्थजं स्वरसं वा॥ कपित्थस्वरसेन धात्र्यादीन्लिह्यात्॥ पथ्याविडंगादीन् घृतक्षौद्रेणवा लिह्यात्॥
कोलादीन्वा पूर्ववल्लिह्यात्॥ गुडादीन्वा॥ अथवा लेह्यस्यास्य स्यादेवौषधानां चूर्णानि मासरसादिभिः
पिबेत्॥ जीवंतीमुस्तसुरसत्वगेलाहृदयपौष्करं॥ चंडातामलकी लोहभार्गी नागरवालकं॥ कर्कटाख्या
षटी कुष्मानागकेसरचोरकं॥ उपयुंजेयथाकामंमे हिक्काश्वासकेरं॥ पार्श्वरुक्ज्वरकासघ्नं हिध्माश्वास
हरं परं॥ जीवंत्यादिकं चूर्णंभुंजे॥ पार्श्वरुग्धा हिघ्नसूक्ष्महिध्माहिहरं लोहमगुरु॥ ७॥ षटीतामलकीभा

चूर्णं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

97

वातघ्नं। तथा ह्युष्णशीतं कफवातघ्नं प्रायेणोष्णमेव भवति। उष्णमिति यदिदमुक्तं॥ तद
ति प्रायेणोष्णमतीव दुष्टमिति प्रतिपादनार्थं। तथा वातानुलोमनात् कफवातघ्नत्वे ३२
नेव वातानुलोमकारित्वेन लघुप्राधान्येन वातघ्नमिति यदेतत्स्निग्धेन यद्युक्तं। तद्धि धा
श्वासार्तैः कफवातघ्नमधिकायां सत्त्वमेतत्प्रतिपादनायान्यत्र एवाह। प्राय[illegible]श इति॥ प्रा
४९ यशो वा दुर्बलेन यस्तु तरां मारुतशमनं॥ न हि धातुश्वासार्तैः सत्त्वं। किमित्यत्र क्रियत[illegible]
इत्याह॥ भाव। सर्वेषां च दरोग्याल्पः शाकमप्रायशो मेव तु॥ नात्यर्थं शमने पाये भक्ष्यो।
शाकयक्षकरीने। शमनेर्बृंहणेऽप्रातो भ पिष्टतानुपाचरेत्॥ सर्वेषां हि श्वासार्तानां हि यस्मा
हृद्रोगविधीयमानो कदाचिदेकत्र स्यात्॥ योपायो रोगाधिकमन्यरोगप्रादुर्भावो वा भवेत्॥ सम्प्रा
यशात्यसन्धाशाक्यः साधयितुं सुखसाध्यः। तथा तेषां शमने भेषजादौ क्रियमाणे पाये
य[illegible] दिदेवान्स्यात्॥ स नात्यर्थं नातिपायेन किं तर्हि मध्यमया च स्याद्धि धा श्वा
सरणात्यर्थं च कर्षणे भेषजादौ क्रियमाणे पापाये जायते॥ सम्भवोऽन्तरा वा शक्यः॥ साधयि
तुं न शक्यते। यत एवं कर्षणे शाक्यमप्रापायो भवति॥ खलोऽस्मात्कारणात् ज्ञातं न हि श्वासा श्वासा ४९

भूया १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Co

ल्के:कर्षोन्मितैर्हिंगुनः।पादस्त्रनुर्थांशो येयांतेरवं विधेर्घृतंपचेत्॥तत्पीतंहृत्कफावर्तस्तो
तसां प्रमाथ्यिन यो तेषां विबन्ध मुन्मादयन्नपस्मारानिलादीन्हंति।ठा।अर्द्धेन्श नपिबेत्सर्पिः
तोरणपटुनाथवा।यन्वंतरे रुषघ्नं तदाधिक्यं हृत्पुत्रादिवा।यन्वेतवादिघ्नं स्मार्द्धांशेन
तोरणश्रयवापटुना लवणेनचार्द्धांशेन सर्पिःपिबेत्॥यन्वेतत्प्रमेहोक्तं।वृषघ्नंरक्त
पित्तोक्तं।दाधिकं गुल्मोक्तं।हृत्पुत्रादिकमुदरोक्तं।ठा।पीतं वृश्चिकसहसा त्रासवित्तापभिस्तु
चः।हर्षघ्नो श्वासंरोधाद्धिंतं कीटैश्चदंशनं।सहसा मृगिस्य वा ज्ञातं सेकस्येवं विधा सासा
न्नं स्पर्शितां वुना सेका हितः॥त्रासस्थितस्य हृद्यागवत्तकर्मविदंतापमेव धनतं।… भीर्भ
ये।शुक्रशोकस्य तस संतापः।त्रासादयस्त्रतस स्तामसगुणोद्भवाः।दुष्टाश्चस्स पापरगु
णसहिष्णुना।रजोगुणादयः।तयोधुत्रासस्पराधः।एनेवसर्वविधश्वासासाज्ञेयहिताः
तथा कीटैः पिपीलिकादिभिस्तस्मिनदंशनेहितं।एवंविधाश्वासस्तोविशेषाश्चिकित्सा
मुक्तासामान्येनाद।ठ।यत्किंचित्कफवातघ्नमुष्णंवातानुलोमनं।तत्सर्वं प्रायशस्त्वयच्छस्य
तरोगमस्तापहं।यत्किंचिदार विदारोषधादिककफवातोपचयकृत्संहितो वानिहंति॥।तत्कप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५ ९७

वमनक्षमे लामदनफलादिना विशुध्य ॥ ८ ॥ विरेचनं दद्यान् न ह्यामात्त्वप्रदुमान् ॥ शार्करामधुसर्पी
भिः पयसा मांसरसेन वा ॥ द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां च रसैर्युतान् ॥ त्रिवृन्नादीनि केवलः शर्क
रामधुसर्पिर्युतान् विरेचनं दद्यात् ॥ अथवा यथासात्म्यं त्रिवृतादीन् दद्यात् ॥ नवज्वरे नवा सह त्रिवृ
तादीन् विरेचनं दद्यात् ॥ रसैरिति बहुवचननिर्देशात् द्राक्षादीनां पृथक् रसैरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥
५० शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं बृंहणदीपनं ॥ हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ शालि
षष्टिकगोधूमयवमुद्गसमायितं ॥ शुद्धकोष्ठस्य सतो यद्धितं बृंहणं दीपनं च विधिं प्रयुञ्जीत
॥ [illegible] तथा अन्न [illegible] पानानि हृद्यानि हृदयप्रियाणि ॥ तथा वातघ्नानि लघूनि
॥ च युञ्जीत ॥ बाहुल्येन तदुक्तं ॥ तथा च ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गमितिं तथा शा
लादिकं वर्धापितं युञ्जीत ॥ ८ ॥ अजैडीनां घृतं मांसं सकुला ... ॥ मधु मांसं वरा
हं वा इति तच्छास्त्रोपसंहितं ॥ जा तं त्रगुणं ... छर्दिषु न वला जसो कांकोलकादि केमत
मांसं हितं ॥ विंभतं ... उपसंहितं ॥ काकादयः ... दशाष्टकं दृष्टार्थान ॥ क्रिमि न
... सर्वं ... तत्स्यात् ॥ यस्मात् तत्त्वगुणसितं ... संपद्यते ॥ न बलापर्वो जसः ॥
... पथ्यारसादिषु चक ५
वा ॥ मगाद्याः पित्तकफयोः चलमाने प्रसहादयः ॥ विसवारीकता ॥ पथ्यारसादिषु चक

सान २ ... का ... नम

वराहेति न ... ताजद्रीरघृतं मांसं तन पानस्यान्नं सचह ... एककाकाल ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Colle

नभयि स्वेद्वा हुल्येन यमनेन भेषजाद्यैस्तथा स्वेहोरेत्यचरेत् ॥ अ ॥ पुनः कासश्वासादीनां पञ्चानामप्येषां
सामान्ये न कश्चिद्विशेषो न त्वनुसारः ॥ ७ ॥ कासश्वास न यत्र हिक्का श्वासास्त्वन्यभेषजैः कासेनैर्भे
षजैः श्वासादीनुपाचरेत् ॥ श्वासघ्नैः कासानुपाचरेत् ॥ एवं परस्परं सर्वे यथा
क्तैर्भेषजैः सर्वानेतानुपाचरेत् इति ॥ ७ ॥ इति श्रीमद्गोविन्ददासपुत्रश्रीमद्रूपदत्तविर
चितया मदनांगहर्षटीकायां श्वासहिक्काचिकित्सितं चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्वासहिक्काचिकित्सानं
तरं राजयक्ष्मचिकित्सितारंभो यतः कासश्वासस्वरभेदादीन् न्यभेषजैरुपाचरेत् किंतु ॥ राजयक्ष्मा
॥ तस्मादेतदारभ्यते ॥ अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्वि
न्नस्य शोधनं ॥ ऊर्ध्वाधोपक्षिण कुर्यात्स्नेहयन्त्रकर्षणं ॥ एवं भूतस्य राजयक्ष्मिणः ऊर्ध्वाधः शोध
नं वमनं विरेचनं वा कुर्यात् ॥ अस्निग्धस्विन्नस्य शोधनानर्हत्वात् स्निग्धस्विन्नस्य ग्रहणं बलिनो पार्थ्ये
किंभूतं शोधनं स्नेहमीषत्स्निग्धं ॥ तथा यन्त्रकर्षिणं देहस्य न यं ॥ यक्ष्मिणा इति हृद्योपनाय
त्यादिनाइति मन्वर्थीयः ॥ तत्र वमनमाह ॥ ७ ॥ पयसा फललयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ॥ सर्पिष्मत्या यवा
ग्वा वावमनद्रव्यसिद्धया ॥ वमेत् ॥ पयसा वीरेण मदनफलालिप्तेन राजयक्ष्मी वमेत् ॥ ए
वं तेन वमनं कार्यं ॥ मधुरेण वा मांसरसेन मदनफलयुक्तेन वमेत् ॥ अथवा यवागा वा घृतवमातया

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पणीतिभिश्चन स्तुभिर्हृतोन्यनागरकेण धाकल्पयेद्यानुकूलोस्य तेनान्ते सुविपन्नवान्॥ अतितरां पु
राणं च मद्यं जीर्णस्त्रोतो विशुद्धिकरं पिबेत्॥ पिनाद्विशुपिक्षप्रवाते पुपयायु   मामधादीन् विवेण
पिबेत्॥ अथवा पंचमूले सिद्धं पिबेत्॥ आमलकाद्यजलं वर्णीतीभिश्च तस्तुभिर्वाजलं पक्वं पिबेत्
धान्यकनागराभ्यां वास्तुतं   पिबेत्॥ अस्य च यद्भिर्णमनुकूलो यन्त्रवानपरिचारको न्तं सुवि
तेन पंचमूलादि जलेन कल्पयेत्॥ अनुकूलाद्विरहणमन्नाति शयार्थं दशमूलेन पयसा सि
द्धं मांसरसेन वा॥ बलागर्भं घृतं योज्यं कृत्वा मांसरसेन वा॥ सद्यो द्रवपयसा सिद्धं सर्पिर्द्राक्षागुणे
न वा॥ दशमूलक्वाथेन नयापयसाश्चथवा मांसरसेन कलाकल्केन साधितं घृतं योज्यं॥ कृत्वा
न्मांसरसेन वा बलागर्भं पक्वं घृतं योज्यं॥ क्षीरेण दशगुणेन बलागर्भं सिद्धं घृतं   सद्यो द्र
योज्यं॥ ३॥ जीवंती मधुकं द्राक्षा फलानि कुटजस्य च॥ पुष्कराह्वं शटी कृष्णां धात्री गोक्षुरकं
ल२ बलां॥ नीलोत्पलं तामलकी त्रायमाणां दुरालभां॥ कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परं॥ जीवं
त्यादीनां कल्कीकृत्य घृतं च चतुर्गुणे जले पक्वं रोगराजहरं परं॥ ३॥ घृतं खर्जूरमृद्वीका म
धुकैः सपरूषकैः॥ सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहं॥ कल्कीकृत्य पक्वमिति चरके॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collecti

102

सितः॥ भद्रमुस्तपिप्पलीतैलेन सर्पिषा वा वाय याययं॥ रसिकामदवः स्निग्धाः पटुद्रव्या
भिः संस्कृताः॥ हिता मोलककोलत्थाम्रहतं पृषतम्लसाधिताः॥ मृगाद्याः स्यावि
प्रतुदाः॥ पित्तकफे पो हिताः॥ वातप्रसहामहाम्लापुराद्यो हिताः॥ किंभूता वेसवारीकृताः
पथ्याः॥ तथा रसादयो मांसरसाद्य कल्पिताः॥ तथा सर्षपतैलेन भद्रमुस्तपिप्पल्यादि
कालाद्यपेक्ष्य याययं भक्ष्याः तथा रसिकाः प्रम्लरसवंनः॥ प्र शंसायां ह्येव मन्वयी
यः॥ मद्य्वानतीक्ष्णः तथा स्निग्धाः सैंधवादिभिः कृतसंस्काराः हिताः॥ तद्वत्तैयवमूलका
ली६ दिकृताः पथ्याः॥ ठ॥ सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरं॥ सदाडिमं सामलकं स्निग्धमजंरसं
सं पिबेत॥ तेनयस्य द्वे निवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः॥ पिप्पल्यादिभिः संस्कृतमाजमांस
वे१ रसं स्निग्धं पिबेत् मांसरसानामवश्यं स्निग्धत्वे पि स्निग्धमिति ग्रहणमवगाघृतस्नेहेन दि६
स्निग्धत्वं कार्यमिति प्रतिपादयति॥ तेनरसेन पीतेन षट् विकाराः पीनसादयः॥ पीनस
श्वासकासाः समर्दहस्वरभेदाः रचितितिमात्मयंते॥ ठ॥ पिबेच्छूलनरो मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनं तोर
॥ पित्तादिषु विशेषेणाम धूम्रपानादवारणीतः॥ सिद्धं वा पंचमूलेन तामलक्यां यवजलं॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

103

जीवंतीपिप्पलीयष्टीकैरीरसहितं पक्वं शोषजित्॥ ७॥ अश्वगंधाघृतं क्षीरा ह्रूं तं च सक्षितापय-
ः अश्वगंधपाक्तात्क्षीरात् चतुर्गुणं शर्करासितायुतं पूर्ववत् गुणं॥ ८॥ साधारणामिषतुलां
जलद्रोणद्वये पचेत्॥ तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः॥ साधयेत् सर्पिषः प्रस्थं
वातपित्तामयापहं॥ ९ मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा॥ कासश्वासस्वरभ्रंशशोष
हृत्पार्श्वशूलजित्॥ १० साधारणस्य विलेशयप्रसहानां मांसस्य तुलां जलद्रोणद्वये पचेत्॥
तेनाष्टभागशेषेण क्वाथेन जीवनीयैः पालिकैः सर्पिषः प्रस्थं पचेत्॥ मांससर्पिः संज्ञमेतत् पी-
तं मांसरसेन वा युक्तं पीतं वातपित्तघ्नं कासादिजित्॥ ११॥ एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्र-
कान्॥ सारान् निष्ठगायत्रीशालबीजकं मे न॥ भल्लातकं विडंगं च पृथग् अष्टपलोन्मितान्॥
सलिले षोडशगुणे षोडशांशावशेषितं पचेत्॥ पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धं चूर्णीकृतं पला-
निषट्॥ त्वक्क्षीर्याः द्विपं त्रिंशत् सितायाः द्विगुणं मधु॥ घृतात् त्रिजातात् त्रिपलं ततो लीढं खा-
जाहृतं॥ पयोनुपानं तत्प्रोहं रसायनमयं मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति वा चिरात्॥ मे-
हगुल्मक्षयव्याधिपांडुरोगभगंदरान्॥ एलादिप्रत्येकं अष्टपलं प्रमाणं षोडशगुणे जलेपाद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection

रक्तं वातादिभिः कल्कीस्वधृतंपक्वं पिप्पलीचूर्णेनयुक्तं वैश्वपीदहरं।७॥दशमूलरसतात्वीतान्सर्पि
र्युदुग्धपान्नवं॥सपिप्पलीकंसतोद्रेनतसंस्वरबोधनं॥शिरःपार्श्वास्थशूलघ्नंकासश्वासज्वरापहं॥
पंचभिःपंचमूलैर्वाश्रृतात्पद्धतुक्षीराघृतं।स्वामलककषितान्नीराघन्नसर्पिर्दद्यात्गुडान्वितं॥ततःपि
प्पलीक्षौद्रान्वितमात्रयापेनस्वरबोधनं॥शिरःपार्श्वांसशूलघ्नंकासादिहरं॥अथपवापंचभिः
पंचमूलैःसृतात्क्षीराघडंशेन घृतं॥तत्सर्वगुणं।७॥ वानांपंचमूलेनांरसेक्षीरचतुर्गुणे॥
सिद्धंसर्पिर्जयत्येव नघ्नाग्निरणःसमकंबलं॥पंचानांपंचमूलानांरसेक्षीरचतुर्गुणे [redacted]
[redacted]॥पक्वमेनतस्याग्निरणःसमकंबलंपीनसास्विमेतनत्वघृतंजयेत॥७॥पंचकोल
यवक्षारषट्पलेनपचेत घृतं॥प्रस्थापात्मितंतुल्यपयः स्रोतसांसंहिशोधनं॥गुल्मज्वरोदर
प्लीहग्रहणीपांडुपीनसान्॥श्वासकासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानिलान्जयेत्॥पंचकोला
८२ दिनाषट्पलेनकल्केनघृतप्रस्थंतुसक्षीरंपचेत्॥तत्स्रोतसांविशोधनंस्यात्॥अश्वानु
क्तमपिजलेस्नेहाच्चतुर्गुणेष्टेपपूर्वोक्तस्यायात॥तद्यद्गुल्मादीनजयेत्॥रास्नाबलागो ८२
क्षुरकस्थिरावर्षाभू वाविवाजीवंतीपिप्पलीगर्भसक्षीरंमेषजितघृतं॥रास्नादिकाथ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिकं घृतं पिबेत्॥ मार्कवो भृंगराजः॥ तच्च सर्पिः कासहृत्क्रिमिघ्नं बल्यं च स्यात्॥ उत्तरमन्त्या
दिति मयूरवंशसकादित्वात्समासः॥ नतमत्राध्यात्मादिव्याख्येयं॥ अथवा स्वातिगलेन नी
५२ लपुष्पसहचरेण सिद्धं घृतं मे पिबेत्॥ बदरीपत्रकल्केनाघृतं नस्यं ससैंधवं॥ चयवाबदर्याः
पत्रकल्कं घृतं नस्यं ससैंधवं योजयेत्॥ तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्पलैः॥ हंसपद्या
श्च मूलेन पक्वेन नस्तो निषेचयेत्॥ अथवा तैलं मधुकादिभिः पक्वं नस्तो वक्षेचयेत्॥ कृमिघ्नं विडंगपा
न६ लं मदयपलं हंसपादी कीटमारिका नृह्ल इति नासिकायाः॥ यवं नत्तुड्र षित्प नेन नसिनस्या
देशः॥ सुखोदकानुपानं च ससर्पिष्कगुडोदनं॥ अश्नीयात्पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं च योजयेत्॥
तथा गुडोदनं सर्पिषा सह सुखोदकमनुपानमश्नीयात्॥ पायसं चैवं सुखोदकानुपानं मद्यात्
स्वेदं च स्निग्धं योजयेत्॥ पित्तोद्भवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोनुपः॥ क्षीरवृक्षांकुरक्वाथकल्क
सिद्धं समाक्षिकं॥ क्षीरवृक्षांकुरादिक्वाथकल्कसिद्धं घृतं शृतशीतक्षीरानुपः पिबेत्॥ मधुयष्टि
काश्चितं पायसं ससर्पिष्कं भुंजीत॥ बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च॥ सिद्धं सलवणं
सर्पिर्नस्यं स्यात्पूर्वमनुत्तमं॥ बलादिभिः सिद्धं सर्पिः ससैंधवं परं नस्यं स्यान्नस्ये॥ विदारिगंधा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collect

यंतापास्थितं घोऽशावद्धा धियप्य। स्या तयापचेत्॥ तेनक्वाथेन पुनर्घृतप्रस्थं पचेत्॥ सि
द्धे चास्मिन् घृते तु गाहीयाः पलानि षट् सितायाश्च पलानि। माद्वीकं घृतात् द्विगुणं
प्रदेहा विसर्पश्च ः॥ त्रिजात काम लत्रयं॥ नतणं तस्मिन्वादीपनं॥ खजाहतं दर्व्यालोडि
तं तं पूर्वी द्दलीढं पश्चानुपानं रसायनमध्यं त्रयं भागंदरं गुल्मं च स्याच॥ अश्वत्थ गुल्मा
दीन् हंति॥ ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः तेनेयोज्यादापि तं॥ ये च वदन्ते सर्पिर्गुडा गादि
ताः नेच तेयपियोज्याः॥ ... पिप्पली तीरी सर्व राद्विगुणाः त्रमात्॥ चूर्णिताः
मर्दिताः द्राक्षा सर्पिषा वा के लेहिताः॥ सर्पीषः कामलाय श्वासपार्श्व कफ नाशनाः॥ व
गन्धादयः त्रमेण हिंगुणाः च र्णिता मुक्ताः माध्वीक सर्पिषा वा के लेहिताः सर्पिषः॥ स्वराय
हिताः सुंकास्तादि घृतं विधाया स्वरसादम् स्य तस्य माद्यियो यत्॥ ... पिणाः
स्वरसादविरोधेन स्य ध माद्यियोऽसे॥ ... पिबाने के का सं पिवे तत्र रम किं॥ का
समर्दक वातेको मर्क स्वरसे सर्वतं॥ ... धितं कास जिन्हायां निद्रुमा ... गलेन
वा॥ ... नेषु च स्वरसादे स मध्ये वा तेन स्वरसाः कासमर्दादि साधितमेवा नर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१०७

मिश्रितं। एवमरुचावरोचकव्याधिविशेषः सर्वव्याधिभ्यो गरीयान्। येनापथ्यमपि यद्भुक्तं तस्मात्
दपीदं प्राणसंधारणार्थमन्नमेव प्राणिनां हि प्राणा इत्याह। एवं च सर्वव्याधिषु रुचिरेव पूर्वं
५४ ज्ञेया। ततो ज्वरादय इत्यर्थादुक्तं भवति॥७॥ बहिर्वेत्युर्मसाचित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधं हिका लो
दंतपवनं मनोयनुखधावनेन। कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत्॥ बहिर्मृजा वा
हिःशुद्धिः स्नानादिना बहिःपरिमार्जनं चित्तनिर्वृत्ताश्चित्तशुद्धिः। तथा चित्तनिर्वाणमरोचो हि
तं हृद्यमौषधं चानयोर्हि कालो सायं प्रातरारंभो दंतधावनं भक्षयेत्। तथा मुखधावने कषा
येरास्यं क्षालयेत्। प्रायोगिकं स्नैहिकं धूमं पिबेत्। तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोप
ला:। शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्याः परमं तिभोपनरुचिकराः। सामान्येनारोचके चिकित्सि
तान्युक्त्वा विशेषमाह॥४॥ वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया। हरेणुकृष्णाकृमिजिद्द्राक्षा
सैंधवनागरान्। एलाभार्गीयवक्षारहिंगुयुक्तं घृतेन वा पाययेत्। छर्दयेद्वा वचाम्भोभिः। वा
तेनारोचे समुत्थे हरेणुकादिभिश्चूर्णं प्रसन्नया पिबेच्च। एलाभार्ग्यादियुक्तं घृतेन वा पाययेत्। छर्दा

रुचिकरा भक्ष्याः तथा तालीसचूर्णवटिकाश्च तथा सकर्पूरसशर्कराः शशांककिरणाश्च। ५४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collecti

ग्गालिप ल्ली॥७॥ प्रपौंडरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला। साधितं क्षीरसर्पिश्च नत्स्यैतावनेपरं
लिह्यान्मधुरकार्णं च हर्म्मिं मधुघृताप्लुतं। प्रपौंडरीकादिसाधितक्षीरोद्भवं सर्पिः अद्येन स्यं॥ मधु
२२ रकाणां च मधुरैः सद्रव्याणां चूर्णं मधुघृतान्वितं लिह्यात्॥८॥ पिवेत्कहृनि मंत्रेण कफजे रूक्ष
भोजनः। कट्फलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुप्लुतं। व्योषदारुग्निचविका भार्गीपिप्पलमध्यनि
वा॥ कफाद्भेवकहूनि कटुकरसानि द्रव्याणि मंत्रेण पिवेत्॥ रूक्षभोजनश्चस्यात्॥ तथा कट्फलादि
कं तैलेन मधुप्लुतं लिह्यात्॥ व्योषादीनि वा एवं लिह्यात्॥९॥ यवैर्यवाग्रूयमके कणधात्रीकृतां पि
वेत्। भुक्त्वाद्यात्पिप्पलीशुंठी तीक्ष्णं वा वमनं भजेत्॥ यवैरपादानेयमके स्नेहपेकणधात्रीकृता मे
तत्क्वाथसिद्धां यवागूं पिवेत्॥ तथा भुक्त्वा पिप्पलीशुंठी वा खादेत् अथवा तीक्ष्णं वमनं भजेत्॥१०॥ शर्क
रा द्राक्षा मिश्राणि श्रितानि मधुरैः सह। पिवेत्पयांसि पयसो च्येवेद्वनाभिहतः स्वरः। यः स्रोच्चैर्भाषमाण
स्य स्वराभिहतः। समधुरैः सह शर्करादानि शर्करामाद्वीकामिश्राणि पयांसि पिवेत्॥११॥ विविनमन
२५। मरवोहितैर्हितं हितं॥ अरोचके विचित्रैरन्नपानैर्विधमन्नं हितं पथ्यं। किं भन्नं हितं पथ्यं पदिनं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वायुः श्लेष्माणमस्यति कफप्रसेकं जने विहान्स्निग्धोष्णैः स्वेदैर्विनिर्जयेत् वायुः श्लेष्मलं हि प्रतिश्लेष्मकाणः प्रतिप्रसेकेन

वर्णते स्वर्द्धभागप्रमाणे ।। एतच्च द्विपिप्पल्यादि गुणा गुडः सर्करं दीपनं काम्लादि जिह्वपंड्वादि
एकू २ ग्रंथस्थ वातानुलोमनेच ।। ७ ।। कीम्रता प्तीस्जेल सार्करीसुखितेयं वेः प्रसेकक त्विन
५५ तानैभक्ता श्राध्याह्वलीवमेत ।। कटुतिक्तैः लघाश्चूलं भक्षयेज्जांगलं पलं ।। सुष्कं श्लेष्म
वान्त ।। स्थूलग्रंथ एकादिरसानुपः ।। अर्की दिजेल रात्रिस्थितेयं वेः सन्नु कासिताल
मत्ताश्च प्रसेकमत्तेयव ।। बलवान्स्कटु तिक्तकै र्वमेत ।। नयाम्लं जांगलं मांसं भक्षये
त ।। सुष्कां श्लेष्मता च भोज्यविरोधान्स्लघुतरान्नमत्तयेच ।। चणकादिरसमनुपथ्या त्विव
त ।। ८ ।। श्लेष्मातिप्रसेकेनेदेनु भू ननं । तकफप्रसेकं विहानस्निग्धोष्णै स्वेनि
र्जयेत ।। [illegible] प्रतिप्रसेकेनेदेनु श्लेष्मन ।। नकफप्रसेकं वि
[illegible] ।। पीनसे पि ।। भीमभवमयोत्र प्रयोजयेत् ।। वि
मधानुकारिकापिंडैः शिरःपार्श्वगलादिषु ।। लवणाम्लकटुष्णोश्च रसान्स्नेहोपसं
हितान् ।। विरोधमपीनसम्भांगामन्स्नेहान्स्वेदाश्च स्निग्धान्प्रतिलेपनं ।। कटु
कारि कापिंडैः कुशिरःपार्श्वगलादिषु ।। लवणादीश्च रसांश्च स्नेहोपसंहिता
रसीलेपन ।। ७ ।। शिरोसपार्श्वश्च लघुयथादोषमिधिं चरेत ।। उदकान्तपापिमिति

इमंकमंपीनसेवमयोइशिषवपोजयेत ७ विरोधाम्पीतसम्भांगानभ... ५५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collecti

रूप्याद्युरितिनिहंतिसमपार्श्वकरं श्लेष्मकासचिहृत्पार्श्वकसस्वासगलामय

व

जैलेवीमेतत्॥७॥पित्ताम्लभ्रमगुडवातिभि ः हलिह्याहाद्मार्के रामपि लवणेनसममात्रिकं।पित्ताढ्
ढ्वेगुडवारिणावमनं।शर्करादिकं लिह्यात्॥जातीफलाहं सेन्द्रिवजैले दीप्यकारग्वधोदकं।पा
नेसमघृरिष्टाम्लतीक्ष्णाःसमधुमाधवाः।पिबेच्चूर्णमिवपूर्वोक्तं हरेण्वाघुष्मवारिणाम्लफादेवे
चकेनिंबजफलेर्वमनं।दीप्यक कर्णिकारयोरुदकंपानं समादीके।अरिष्टाम्लतीक्ष्णाःसमाक्षी
कमाधवाःपानं।हरेण्वादिचूर्णंपूर्वोक्तंमुष्णांबुनापिवेत्॥७॥एलालवंगनाग कुसुमलीक्ष्णा
कृष्णामहोषधं।भागवृद्धंसमशर्करंप्रमेहकादीनहंति॥यवानीतितिंडीकाम्लवेतसोषधदा
डिमं।क वाकोलंचकर्षांशा सितायाश्चचतुष्पलं॥धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गंचार्द्धभागिकं।पि
प्पलीनांशतंचैकंद्वेशतेमरिचस्यच॥चूर्णमेतत्परंरुच्यंग्राहिहृद्यंहिनस्तिच॥निबंधकासहृत्पा
का।५ र्श्वप्लीहार्शोग्रहणीगदान्॥यवानीत्यादिकार्षिकाः शर्करायाःपलानिचत्वारिधान्यकादिक
मर्द्दिका।बिंदुशतेमकेपिप्पलीनांद्वेशतेमरिचस्यचूर्णमिदंपरंरुच्यंतथाहृद्यायहितं॥ हिविबं
धादीन्हंति।तालीसपत्रंमरिचंनागरं पिप्पलीशुभा॥यथोत्तरंभागवृद्ध्यात्वगेलेचार्द्धभागि
के।तद्वच्चंदीपनंचूर्णंकफगुल्मशर्करा।कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत्॥पंडुज्व
रातिसारघ्नंमूढवातानुलोमनं।तालीपत्राद्यं॥यथोत्तरमुत्तरोत्तरभागवृद्धाः॥त्वगवएला

110

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मधुपिप्पलिकायुतं ॥ छ धातोरोधबहत्वाग्निनतान्यपि छमन्तिसार्थते तस्मात्तिसारस्य व
लोविहितंहितमोबधं बृहत्वेनोवहत्वाग्निनत्वाक्कारणात् पिच्छया महातिसारिणेय
द्यौ तस्मात्तिसारस्य हत्वोचयदुक्तमौषधंतद्धितं ॥ छ पुरीषंपक्वेनोरक्ते छ भ्रंतोराज
यक्ष्मिणः सर्वधातुक्षयार्त्तस्य बलंतस्य हिविड्बल तथाराजयक्ष्मिणः सुश्रुतः सतः
पुरीषंपक्वेनरक्षेत् किमित्याह यस्मात्तस्यशोषिणः सर्वधातुक्षयार्त्तस्य सतोविड्बल
मववलंतथात्वाक्त्रिबलं ॥ छ मांसमेवाश्नतोयुक्त्या माद्वीकं पिबतोनुच ॥ अविधा
रितवेगस्ययस्मानलभतेरतं मांसमेवयुक्त्यादेशकालसात्म्यादिलक्षणयाभयतोमा
द्वीकंचपश्चात्पिबतोवेगमधारयतोयस्माच्छतरमवकाशानलभते ॥ छ हृद्यंसमद्यं मा
द्वीकमनिष्ठानस्योधुमाधवान् यथाहृमनुपानार्थं पिबेत्मांसानिभक्षयेत् श्नातोविवधमा
द्वार्थवलात्तः पृष्ठ्यचलनत् तथासुरादीननुपानार्थं पिबेत् मांसानि भक्षयेत् ततसुराद्य
नुपानमांसभक्षणाञ्चश्यानोविवधमांसार्थवलायाजनसञ्चपृष्ठ्य ॥ छ स्नेहद्रोण्यांबुकाष्ठ
बुसभ्यक्तमवगाहयेत् उत्तीर्णमिश्रकैः स्नेहैर्भयोभ्यक्तंसुखैःकरैः मृद्गीयात्सुखमा
सीनंसुखंवाहत्वेयन्त्यरं स्नेहद्रोणिकाष्ठपुसभ्यक्तंसंतमवगाहयेत् ततःकाष्ठद्रोहूत्तीर्ण
मृपःपुनर्मिश्रकैः स्नेहैर्गुल्मोक्तैरभ्यक्तंसुखैःसुखावहैर्नेदुष्करैःकरैः सुखंनतिष्ठन्तंम
द्वीयात्परमविशायेनसुखंयथाभवति तथाहृत्तैयेन ॥ छ जीवंतीशाल्मलीप्रचिविकसास

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection

सं १ ७ 112

रुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ तैलेनाद्याः स चतुःस्नेहाः ॥ शिरोंऽसपार्श्वशूलेषु दोषानुसारेणोपक्रमः का-
र्यः ॥ निर्बुद्धोदकानूपमांसेश्च तु स्नेहयुताः सुसंस्कृता उपनाहाः इष्टाः दोषसंसर्गेऽथ्यते ॥ प्रलेपा-
न तत्य पथ्यान् सुखोष्णाननुकुर्वीत चैव ॥ बलारास्नातिलैस्तद्वत् ससर्पिर्मधुकोत्पलैः ॥ दोषसंसर्गे च वृं-
हनगरादिभिः प्रलेपः इष्यते ॥ तथैव बलादिभिः सघृतं मधुकोत्पलयुतैः ॥ ७ ॥ पुनर्नवाकुम्भ-
गंधाबलाबीराविदारिभिः ॥ नावनं धूमपानानि स्नेहश्चोत्तरभक्तिकः ॥ तैलान्यभ्यंगयो-
गीनि वातिलकर्मिन् तथा बलं पुनर्नवादिभिर्नस्यं नस्य धूमपानानीष्यन्ते तथा उ-
त्तरभक्तिकाश्च स्नेहाः ॥ तैलान्यभ्यंगयोगीन्यभ्यंगयोग्यानि प्रशस्तानि तथा वातिलक-
र्मणि पाकस्नेहः स्यात् कवलस्ते ॥ ८ ॥ शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमस्रं हरेद् भिषक् ॥ शृ-
गाद्युक्त शृंगजलौकालाबुभिः यथायोगं वातपित्तकफदुष्टं रक्तमस्रं पस्रिमला हरेत्
॥ ९ ॥ प्रदेहः सघृतैः श्लेष्मः पद्मकोशीरचंदनैः ॥ दूर्वामधुकमंजिष्ठाकेसरैर्वा घृतप्लुतैः ॥
प्रलेपः पद्मकादिभिः सघृतैः श्रेष्ठः दूर्वादिभिर्वा घृतप्लुतैः ॥ १० ॥ वटादिसिद्धतैलेन
शतधौतेन सर्पिषा ॥ अभ्यंगः परिषेकः स्यात् सक्षीरमधुकांबुना ॥ वटादिना न्यग्रो-
धादिना सिद्धतैलेनाभ्यंगः शस्तः शतधौतेन वा घृतेन तथा क्षीरेण सेकः शस्तः

९।०.१४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दीप्तेनले ततः लंघनं प्राग्रूपे वा पाचनं समं तत्र योजयेत् बलिनो बहुदोषस्य वमनः प्रत्ननेव बहु उत्क्ले-
शेन मुत्क्लेशवोद्दोषाणाम् मुखछन्नावस्थेव ॥ आमाशयोत्क्लेशोत्थमेवोर्जन्म यासां ताः आमाशयो-
त्क्लेशानवाः आप ॥ छ दीपनं तस्मात् प्राक् प्रथमं लंघनं हितं आयाम हत्वा तन्जाया ॥ छ दी-
प्ता मामाशयोत्क्लेशोत्थमवार्थं वायोः कुलेकोजयेत् ॥ आमाशयोत्क्लेशोत्थवावार्थवायोऽय-
नतद्योजयेत् कार्यकारणोपचारादेवं निर्दिष्टं वानजां हि छर्दिमुद्दिश्य अन्यास्तु छर्दिषु लं-
घनं कार्यं लंघने कृते पानुपशान्तेव तास्तु न तत्रास्तु छर्दिषु वमनं कार्यं बलिनः तस्मात् दु-
र्बलस्य ॥ अथवा बहुदोषस्य तथा उन्नतमनारतं बहुमतो वमनं योजयेत् ॥ छ ततो विरेक-
क्रमयोगहृद्यं मद्यैः फलाबुभिः क्षीरैर्वा सह मात्रा ईगता दोषं नयत्यधः शमनं दोषधं॥२॥
दुर्बलस्य तदेवानु ततो वमनादनन्तरं विरेकं दोषधं क्रमशो न सहसा योजयेत् किं भूतं विरे-
कं हृद्यं हृद्यस्याप्यहितं कैः सह मद्यैर्मार्द्वीकादिभिः नयापि फलाबुभिः शोधनद्रवाक्षादि
फलानि छाद्नि तैः ॥ अथवा क्षीरैर्गोक्षीराद्भिः सह किमेवं स्यादित्याह सद्यईदृग्
न्याद् यस्मात्सविरेक उर्द्ध ईदोषं छर्दीनुगमधोनयति न केवलं शोधनं वमनं विरेचनं
वा तत्र योजयेत् यावत् शमनमपि यद्दोषधं तदपि तत्र योजयेत् ॥२॥ दुर्बलस्य पुनः कुम-
स्तद्वशमनमेव प्रयोजयेत्संशोधनासहत्वात् ॥ छ वा तमुद्दिश्य प्रेयसात्म्य मन्नं लघु च शस्य-
ते उपवासस्तथा पथ्या रेभाः काबलिकाः खलाः शाकानि लेह्यभोज्यानि रागषाडव-
पानकाः भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि स्नानघर्षणं गंधाः सुगंधयागंधफलपुष्पा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collecti

पुनर्नवोऽश्वगंधामदन्यामार्गनिर्कारीमधुकं बला विदारी सर्षपाश्च कुष्टं तंदुलाश्च नसीतिलं
माषास्तिलाश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् एवं चूर्णं त्रिगुणेन दध्ना युक्तं समाहितं एतदु
द्वर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदं जीवनाद्यं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् विकसा मंजिष्ठा एवं चूर्णं सर्व
मात्रिगुणेन दध्ना युक्तं समाहितं एतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्ट्यादिप्रदं ॥ गौरसर्षपकल्केन स्नानी
योषधिभिश्च सः स्नायात् अनु सुखं स्नायेज्जीवनीयोपसाधितैः गंधमाल्यादिकां भूषाम
लक्ष्मीनाशनीं भजेत् सुहृदां दर्शनं गीतं वादित्रोत्सवसंश्रुतिः बस्तयः क्षीरसर्पींषि मद्य
५८ मांससुशीलता दैवव्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितं गौरसर्षपकल्केन स्नानीयैः स्नानादि
गंधद्रव्यविशेषैरौषधिभिश्च सह देवादिभिः अनंतोहमंत्रादिके सुखावहैः सुस्नातो भिस्नायेज्जी
वनीयद्रव्यसाधितैः स्नायात् तथा गंधैश्चंदनकुंकुमादिभिर्माल्यैः कुसुमैः शिरसा धृतेनालंकारा
दिनहरणे लक्ष्मीघ्नी सेवेत् तथा सुहृदां बंधूनां दर्शनं गीतस्य वादित्राणां तथोत्स
वस्य पुत्रजन्मविवाहादेः संश्रवणं तथा बस्तयः क्षीराणि घृतानि क्षीरसर्पींषि मद्यमांसानि
सुशीलता तथा देवव्यपाश्रयं बलिमंगलादिकं तथाथर्ववेदोक्तमथर्ववेदविहितं च प्रश
स्तमेतदत्र तात्पर्यं ॥ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
राजयक्ष्मचिकित्सितं पंचमोध्यायः ५ ॥ राजयक्ष्मचिकित्सितानंतरं छर्द्यादिचिकित्सि
तमारभ्यते यतो यक्ष्मण्येव प्रायेणैते उपद्रवभूता जायंते अत एतदारंभो युक्त इत्याह ॥
अथातश्छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar

गुडूच्यंबुवा पिबेत् पित्तजायां छर्द्यां विरेकार्थं त्रिवृत्कल्कं तेनाथवा द्राक्षारसेन क्षीरेण वा हृद्यान्नेलवं
वा सर्पिषा वज्जं पित्तजे छर्दिज्वरे हेमला धात्रीफलं मधुना हरेणु मन्नं तन्त्र स्थ मिश्रयेः केशरैः
स्वादुतिक्तकैः ॥ मानुरा विसृष्टमानं नवमं न विरेको लाजैर्मधुयुक्तं पिबेत् किं मलतमधुशार्करं
अथवा यवागूं लाजैः समधुशर्करा चेत् पिबेत् स्त्रियामित्येव कवाबः नथामुद्गजेर्वजनैर्जांग
लमांसैश्च व्यंजनैः शालिषष्टिकम् अद्यात् मुद्गषष्टिकांश्च संमृशीतलजलं पिबेत् मुद्गादिभिर्वा
सहनिशास्थितं जलं पिबेत् द्राक्षारसादिना यथायोगं पिबेत् ॥ जंबाम्रपल्लवोशीरवटमु
लावरोहजः कषायः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ॥ छर्दिज्वरमतीसारं मूर्छां तृष्णां
च दुर्जयं जंबाम्रास्थिजः कषायः क्षौद्रान्वितः शीतो वा शीतकषायः पीतः क्षौद्रयुतश्छर्दिं
नहंति ॥ धात्रीरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्गदललाबुना कोलमज्जा सिता लाजा मक्षिकाविट्
कणांजनं लिह्यात् क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा मुद्गदलैः स्तनमंबु मुद्गदलाबु
नद्धात्रीरसेन सह पिबेत् अथवा मुद्गदलानाम बुमुद्गदलाबुशीतं शीतकषायं पिबेत् को
लास्थिमज्जां क्षौद्रेण लिह्यात् पथ्यां वा क्षौद्रेण लिह्यात् द्राक्षां वा बदराणि वा लिह्यात् ॥ क
फजायां वमनं निंबकृष्णापिंडीतसैंधवैः युक्तेनकोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् आरग्व
धादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् मंथान् यवैर्वा बहुशः छर्दिघ्नौषधभावितान् कफघ्न
नं हृद्यं च रागाः साजेकं मृलरणाः लीढमनःशिला कृष्णा मरिचबीजपूरकान्नस्वरसेन
कपित्थस्य च सक्षौद्रेण वा भिजयेत् खादेत् कपित्थं सक्षौद्रं मधुना वा दुरालभां कफजायां
छर्द्यां निंबादिभिर्युक्तेनकोष्णजलेन वमनं दुर्बलं च नरमुपवासयेत् आरग्वधादेनिर्यूहं शी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar

न्नपानजाः मुद्गमात्रस्य सहसा मुखे वशीनांबुसेचनं तत्र सर्वास्वपि छर्दिषु पारसुद्धाहिगुलपुनं
मन्त्रशमने कांबलकादिलज्जालुकृतान्नचर्णकथितं तथा फलानि स्नानमुद्वर्तनादिरुपेतवर्षः
सुगंधयः श्यामनागंधाः गंधद्रव्यपुष्पफलान्नपानजाः शस्यंते अत्र गंधशब्दे न गंधद्रव्याणि मु
द्गमात्रस्य सहसा वृमिनेत्रवारिणा सेचनं मुखे शीतांबुसेचनं इति सामान्येन छर्दीनामुपक्रमाः
अधुना विशेषमाह छ वातिमात्र छर्दिषु सर्पिः पीतं ससैंधवं किंचिदुष्णं विशेषेण तत्र कासहृद्
पद्मं वा आषत्रिलवणं दत्वा सिद्धं वा दाडिमांबुना समशुंठीदधिधान्यकेन तुल्यांबु वा पयः अथ
सैंधवसर्पिर्वा फलाम्लावेष्टिरा रसः स्निग्धं च भोजनं सशुंठीदधिदाडिमसाधितं कांक्षं सलवणं वा
त्रहितं स्नेहविरेचनं वातजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैंधवान्वितं किंचिदुष्णं विशेषेण हंति पीतंतन्
लीढं मरातकं तत्र तथा चाह अक्रमतानिलपीतमिति तस्मान्पीतं घृतं छर्दिं हंतीति युक्तं
अथवा त्रिकटुत्रिलवणान्वितं सर्पिः पीतं पूर्वोक्तगुणं दाडिमांबुना वा शुंठीदधिधान्यकेन सहसा मा
त्रेणयोगकल्पनया सिद्धं घृतं पीतं पूर्वोक्तगुणं जलतुल्यं वा पयः सिद्धं पूर्ववत् अथवा वेष्टिरः को
कुलाडिजोरसो बहुसर्पिः सैंधवो मारुतजां छर्दिं हंति किंभूतः फलेन मातुलुंगादिना अम्लोऽम्ल
नाप्लावितः स्निग्धं च भोजनमशनं दधिदाडिमसंस्कृतं हितं छर्दिं हंति अत्र समारुतछर्दिषि
हतेरंडतैलादिना विरेचनं स्नेहविरेचनं कांक्षं सलवणं च हितं छ पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्व
रसेस्त्रवृत् सर्पिर्वा तिल्वकं योज्यं दुग्धं चम्लेच्छधामकं ऊर्ध्वं मधुरैस्लिन्ते स्वादुतिक्तैर्विशुद्धिमान्
पिवेन्मंथान्यवाग्रवालाजैः समधुशर्करं मुद्गजांगलजैर्वाथ व्यंजनैः शालिषष्टिकं ४८ द्र ह
लोहममवं सुशीतं सलिलं पिबेत् मुद्गोशीरकणाधान्यैः सहवा संस्थितं निशां द्राक्षारसं सवेत्रा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

४ ष्टतं विधिं हृद्ग्रहबस्तिशूले नयात्सार्धिमृद्वाहरेणोपयाकालमुपधुंज्यात्स्कहिंप्रवाकोगृमप्रपाति
उपजातिवद्धे तैलेनलेहोपाक्तं शृतेन बद्धेनाथ क्षीरमद्यानस्वरुणा वा रसेन लाजाख्येलैःपिबेन्म
पमतिपापगहरंवरमिति छर्दिविवोकिन्नादनेनरहृद्रोगसापनमुच्यते हृद्रोगगुरूहरूव्याल
सवंधान ७ हृद्रोगवातजे तैलं मस्तु सौवीरतक्रकं पिबेत्सुखोष्णं सविड्गुल्मानाहार्ति
जिच्चतन्न वातजे हृद्रोगे तैलं सुखोष्णं किंचिद्रुसम्पिबेत् विमले मस्तु सौवीरतक्रात्तैलवि
धुनेपचासिंमलेरवं नयाससहविडलवणेनसविड्गुल्मादिजित् ७ तैलं चलवणैः सिद्धं समूत्रा
म्लं तथा गुणं लवणैः पंचभिः सैंधवादिभिर्मूत्रेण कांजिकेन च तैलं सामान्यपरिभाषया
पक्वं तथा गुणं गुल्मादिजित् ७ बिल्वरास्नायवानं कोलं देवदारु पुनर्नवा कुलत्थान पंच
मूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले तैलं तन्नावने पाने बस्तौ च विनियोजयेत् बिल्वादिजलपक्त्वा
तस्मिन्जले कांजीमते तैलं पचेत् नत्तैलं नस्यपाने नु बासने च विनियोजयेत् नत्वपूर्वसम
७ शुंठीकयस्यालवणं वयस्याहिंगुवापूरे पथ्याचक्रन्तं पार्श्वहृद्रुजागुल्मजित् हृच्चं शुंठ्या
दिभिः पक्वघृतं पार्श्वहृद्रुजादिजित् कयस्या काकोली वयस्या आमलकी ७ सौवर्चलस्य
द्विपलेपथ्यापंचाशत्शासने घृतप्रस्थं साधितं प्रस्थाहृद्रोगश्वासगुल्मजित् सौवर्चलस्य प
लद्वयं पथ्या पंचाशत् तत्पयुज्य घृतप्रस्थं हृद्रोगादिजित् ७ दाडिमं कुष्ठलवणं शुंठी हिंगवम्ल
वेतसं अपतंत्रक हृद्रोग श्वास घ्रचूर्णमुष्णं दाडिमादिपंचकमपतंत्रकादिजित् ७
पुष्कराह्वसटीशुंठीबीजपूरजटाभयाः वीजाः कल्कीकृताः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar

नेऽलेहयुक्तं पिबेत् यथान्यत्र वैद्यैर्बहुशः छर्दिषु बोधयितुमाविलैः ॥ कफघ्नमन्नं हृद्यं च रागाः सा
र्जकभूस्तृणाः ॥ लीढं मनःशिलाकृष्णामरिचैर्बीजपूरकात् ॥ स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रं लवणान्वि
जयेत् ॥ स्वादेत्कपित्थं सत्र्यूषं मधुना वा दुरालभां ॥ कफजायाश्छर्दिनिवारणाय पुंसा मनःशि
लेन वमने दुर्बलं च नरमुपवासयेत् ॥ आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रसमन्वितं पिबेत् ॥ बहुवारा
न् छर्दिनिबोधयितुमाविलैः पिबेत् यथान्यत्र पिबेत् ॥ कफघ्नमन्नं हृद्यं च मुक्तं हृद्यं जयेत् ॥ रागाः सकुठे
रकभूस्तृणा लवणमिश्रिता निर्वीताः ॥ मनःशिलादिकं बीजपूरसेन सक्षौद्रं लवणं मिजयेत् ॥ कपि
त्थस्य वा रसेन माक्षीकान्वितेन मनःशिलादिकं लीढं वमिं जयेत् ॥ कपित्थं वा सत्रिकटुकं म
धुना स्वादेत् ॥ धन्वयवासं वा मधुना लिह्यात् ॥ अनुकूलोपचारेण यान्ति हृद्यार्थजा याम
हृद्यार्थजा छर्दिर्मनसानुकूलोपचारेण शाम्यति ॥ कृमिजां कृमिहृद्रोगगदितैश्च भिष
जितैः ॥ यथास्वं परिशेषाश्च तन्नजाश्च यथामयाः ॥ कृमिभ्यो जातां छर्दिं कृमिहृद्रोगगदि
तैरौषधैः शमयति ॥ न केवलं कृमिजां छर्दिमेव शमयति यथास्वं परिशेषाः याश्च यथामयाः
कृमिहृद्रोगकृतोपेतापि कृमिहृद्रोगगदितैरौषधैर्जैः शमयन्ति ॥ छर्दिप्रसंगेन हि मातरिश्वा
धातुक्षयात्कोपमुपैत्यवश्यं कुर्यात्तमस्मिन्नमनानि पानं विधिं बृंहणमानमनीयं सर्पिर्गु
डामांसरसाघृतानि कल्याणकत्र्यूषणजीवनानि ॥ यथास्वं वृष्याणि हितानि लेह्या छर्दि
प्रसंगेन प्रशमयन्ति ॥ यस्मात् छर्दिप्रसंगेन नानुबंधेन धातुक्षयस्तस्माद्धेतोर्मातरिश्वा
अवश्यं कोपमायाति ॥ अतो हेतोर्वमनानि पानानि विधिं लमनं बृंहणं च ॥ कुर्यात्पुनः सद्रक्त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृद्रोगे वातिके हितं क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमामिषं दीप्तेऽग्नौ सात्म्यत्वात् हृद्रोगे सद्भावायामे ५

पुनर्नवैः भार्गीस्थिराबलाब्दाखे महास्नेहं विपाचयेत् दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः सनिषे
वितः नष्टिलत्वं हल्लवल्यावात् हृद्रोगनाशनः रास्नादिभिर्महास्नेहं दधिपादं विपाचयेत्
दधिपादस्त्वनुभाग समालत्व यस्मिंस्तथाभूतं तथाम्लैः कांजिकादिभिर्लाभतो यथालाभे
ऽनयैव कल्पनया समहास्नेहो निषेवितः स्तब्धत्वं हल्लावल्यावात् हृद्रोगघ्नः स्यात्
० दीप्तेऽग्नौ सद्भावायामे सहृद्वलकपननस्वापामे नचवर्तते यः तस्मिंस्तथाभूते क्षीरादि
हितं औदकामिषं मत्स्यादिमांसं आनूपामिषं वराहादिजमांसं ० एतान्यवचार्याणि हृद्रोगे
पुत्रनुषणि शेषवस्तुलभजाउयामसंयुक्तं पित्तवातिके वातहृद्रोगमुक्तान्यन्यवस्तूनि चतुर्षु
हृद्रोगेषु नानि ज्ञारादीनि वर्ज्यानि न प्रयोज्यानि नकेवलमेषु नानि वर्ज्यानि यावत्तस्म
जाउयामसंयुक्ते वातिके पि हृद्रोगे एतानि वर्ज्यानि ० कफानुबंधे तस्मिंस्तु रूक्षोष्णमाचरे
त्क्रिया तस्मिन् वातिके हृद्रोगे कफानुबंधे तु सति रूक्षोष्णां क्रियां सेवेत पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्यास सि
ताक्षौद्रपरूषकैः युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ततः पित्तज्वरोक्तं च वाह्यांतःप
रिमार्जनं कट्वीमधुककल्कं च पिबेत्सा सितं मभसा पैत्ते हृद्रोगे द्राक्षेक्षुनिर्यासादियुक्तो विरे
को हृद्यः स्यात् शुद्धे सम्यगनंतरं क्रमः पित्तहा स्यात् सतु पेयादिकः कार्यः तते पित्तज्वरे च याव
हितं तत्र शुद्धिरुक्ता सा चात्र कार्या कटुकामधुककल्कं शर्करान्वितमंभसा पिबेत् ० श्रेयसा
शर्करा द्राक्षा जीवकर्षभकोत्पलैः बला खर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितं सक्षीरं मा
हिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनं श्रेयस्यादिभिः साधितं क्षीरान्वितं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रो
गघ्नं श्रेयसी हस्तिपिप्पली माहिषं घृतं स्यात् निर्दिष्टं शीतलमज्ञात ० प्रपुंडरीकमधुकविशालं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Co

क्षारघृताम्ललवणैर्युतः त्रिकत्रिफलाम्लहराः क्वाथः कोष्णोऽशनहृद्गुल्मे यवानीलवणक्षारवचा
जाजीमधुःकृतः सपूतिदारुबीजपूरविज्ञकाथहिंगपौष्करैः पुष्करमूलहृदयः वक्रीकृतः विश्व
लघुघृताद्विपुन्नाः वीतात्रिकत्रिफलाम्लहराः त्रिकत्रिफलाहृदयस्याद्यानीशुद्धदन्तिकाद्वरग
वित्रवः हृद्रोगप्रसंगादनन्तचिकित्सा प्रयुक्ता क्वाथश्चकोष्णो यवान्याद्दिप्य देवदारुसहितेन हृ
लो त्रिकत्रिफलाम्लहरः ॐ वधमुंठी बीजपूरः बीजपूरबीजपूरकमित्यनेन ७ वचकोलषष्टि
पथ्यागुरुबीजपूरपौष्करं वारुणीकल्कितेन पथमकेलवणान्वितं हृत्पार्श्वमूलयोनशूलवान्
गुल्मोदरे शुच वचकोलादिकं प्रसन्नयाकल्कितेन पथमकेल्लवधयुतं हृदादिमूलव गु
ल्मादिशुचरवादेन ७ स्निग्धाग्नेहृद्विनाः स्वेदाः संस्कृतानि चूर्णानि च इह हृद्रोगे स्वेदस्निग्ध
हितवचनस्निग्धकानि च ७ लशुनादयः पञ्चमूलेन सूठनावासाधितं जलं वारुणीदधिमण्डवाधान्य
म्लवापिवेत्तृषि तृषि सत्पाहृत्स्विन पञ्चमूलेन सूठनावासाधितं जलं पिवेत् वारुणीमण्डं दधिम
ण्डं वापिवेत् काञ्जिकं वा ७ सायामलभम्लामहृषिमारतदृष्टिने त्रिवेगासद्वायासप्रमा
हतुहितारसाः स्नेहास्यालिनिरिवेचनशिखिवनेकदन्तजाः श्यायामश्याहेयः सह श्यायामा
द्विभवित्तेनयन हृदयं नास्मिंस्तथामारतदृष्टिने सन्निक्रियेवाचिकित्स्यं पूर्वोक्तासद्वायप्रमा
हपुनः हृदिमारतदृष्टिने रसानि निर्धाहिताः स्नेहादनावदुस्नेहाहिताः ७ बलातैलसहृद्रो
गः पिवेद्वासुकुमारकं पथ्याहृद्यात्तपाकवामहास्नेहं तथान्तरं सहृद्रोगान्नरो बलातैलं पिव
न् सुकुमारकं वा पमहात्म्यं घृतं पथ्याहृचतन्त्रनपाकं पथ्याहृद्यात्तपाकं शतकृत्वः पाकतैल
लेवातशोणितनं पिवेत् महास्नेहं तथा तमपिवेत् नमवचाह ७ रास्नाजीवकजीवन्तीबलाव्याघ्री

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रयोजयेत् ॥ शान्तशूलं यस्य भुक्तेन्ने जीर्यत्यल्पे जरांगते । स्यामेस्त्र कुष्ठकृमिजित्तल्लवण |२|
हृष्यनिल्वकैः सदेवदार्वतिविषमूलैस्सुखाम्बुनापिबेत् यस्य तु सो भुक्तेन्ने तत्काल एवानिमूल
स्यात् जीर्यत्यन्ने मध्यमायां पाकावस्थायामल्पमूलं स्यात् जरां गते किंस्यात् तथा पार
णेनेन्नेनु शाम्यते सतरः कुष्ठादिभिः मूलैस्सुखाम्बुना पिबेत् ॥ यस्य जीर्णेधिकं स्याद्धेतुः स
विरेच्यः फलैः पुनः जीर्यत्यन्ने तथा मूले स्नेहितैः स्थूले सदाधिके यस्य तु सो जीर्णे सदाम
धिकं मूलं भवेत् स स्नेहैर्विरेचनद्रव्यस्नेहैर्विरेचनीयः जीर्यत्यन्ने तु पच्यमानावस्थायाम
धिकं मूले सति फलैर्विरेच्यः तथा च मुनिः स्नेही कार्यो विरेचनानि रुक्षजं तानि वरं षकं
आरग्वधोपामलकं हरीतकी विभीतकं कंपिल्लकांपवितं चत्रपुसं च मुकूलकं नीलि
काकुवलं पीलु भवेत्फलविरेचनमिति यस्य पुनः सदाधिकमेव मूलं केवलं न भुक्तमा
त्रे जीर्णे जीर्यति वा स पुरस्तात् मूले स्नेहितैः सप्तलादिद्रव्यैः समन्वितैर्विरेच्यः तथा चोक्तं
सप्तला शंखिनी दन्ती द्रवन्ती गिरिकर्णिका त्रिवृच्छ्यामा मादकी यश्च प्रकीर्या सीतलीत्
या ॥ सप्तला शंखिनी गवाक्षी चर्मकषा गिरिकर्णिका सप्तविदिला चैव भवेन्मूलविर
चनमिति ॥ प्रायो निलारुद्धगतिः कुप्यत्यामाशयान्ततः तस्यानुलोमनं कार्यं शु
द्धिलंघनपाचनैः बाहुल्येन मारुतो रुद्धमार्गस्सामाशयं गतः कुप्यति तस्य मरुतः शु
द्ध्यादिभिरवस्थावशाद्धात्मैः समस्तैर्वा प्यनुलोमनं कार्यं ॥ कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृ
मिजे हृदयामये कृमिजे हृद्रोगे सर्वमेव च कृमिघ्नमौषधं ॥ तृष्णासु वातपित्तघ्नो वि
धिः प्रायेण युज्यते सर्वासु शीतो बाह्यान्तर्लेपाः शमनशोधनैः तृष्णासु सर्वासु वात
पित्तहरः सर्वो विविधिरिष्यते तथा बाह्यान्तरश्च शीतो विधिः तथा शमनं शोधनं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वक्सेरकाः हंसपंठीशैवलाख्ताभिः हृत्तीरं विपचेच्छृतं शीतं समधुनं चेहेत्स्याद्दुर्वर्गीकृतं च
पनं वल्लिव इत्यान्हाइदैलं मधुकसाधितं प्रपौंडरीकादिभिः क्षीरयुतं पचेत् घृतं शीतीभू
तं समन्माक्षिकाय पानेन चोष्णरोग स्याद्दुर्वर्गीणादृक्षादिना पचेत्कृतं तच्चाहितं तथावासिम
धुकसाधितं मधुकेन पक्वं तैलं माक्षीकान्वितं रद्यातं ॥ काकादूर्ववसान्विताः पिचुमदंववा
बुना कुलत्थधान्वोष्णरसेनाईणमद्यपवासनं कफाद्रवेहृद्रोगाश्विन्नानिववचाभ्यांकृथितेन
जलेन वमेत् कुलत्थजांगलादिरसभुक् ॥ पिबेच्चूर्णं वचाहिंगुलवणद्वयनागरान् सेला
यवानिककणयवक्षारान्सुखाबुना फलधान्याम्लकौलत्थपूरुषमूत्रासवैर्लया पुष्कराह्वा
भयाशुंठीषटीरास्नावचाकणाः क्वाथं तथा भयाशुंठीमाद्रीकीलदुकंटकैलान चूर्णं व
वादिमपउष्णोदकेन वा पिबेत् यवानिकायवानीभेदः तथा फलधान्यादिभिर्वीएकनरेण
पिबेत् तथा पुष्कराद्यैःक्षारंतिपूर्वीजैरक्षाबादिभिः पिबेत् तथा हरीतकादेः क्वाथं पिबेत् ॥
क्वाथे रोहितकाश्वत्थखदिरोदुंबरार्जुनैः सपलाशवरक्षोबनरवच्चूर्णान्वितेकृतः सुखोद
कानुपानस्य लेहः कफविकारहा रोहीतकादीनां क्वाथत्रिकटुत्रिवच्चूर्णयुतेकृतो लेहउ
ष्णोदकानुपानः कफविकारहा ॥ श्रीशिग्रुकिन्नितेनाक्तं तुलादिकांभसि पचेदितिश्रमाणानु
सारेण परिमाणमत्र निरूप्यं ॥ वेत्रपानुल्मादिनाज्यानसाराश्नविविधान् पिबेत् क
कहृद्रोगप्लीहगुल्मे पानिगदिनानाज्यानि सर्पींषि न पाहाराश्च नानाविधास्तानि
वेत् ॥ प्रयोजयेच्छिलाजुं वा ब्राह्मं वा त्ररसायनं तथामलकलेहं वा प्राशं वा गाहितानि
श्मितं शिलाजतु प्रयोजये यहा ब्राह्मं रसायनं रसायनाध्यायोक्तं तथामलकलेहं वार
सायनोक्तमेव च्यवनप्राशरसं ॥ अथवा प्राशं पलेहं यगस्त्यनिर्मितं काशचिकित्सितोक्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रसैर्मांसैः [illegible] तथा मुद्गमसूरादिकानां पूर्वजीव
नीयरसयुक्तैर्भोजनं हितं तथा शीतैः शीतवीर्यैश्च दुग्धादिभिस्तथैव लघुरसास्तदक्षीरघृत
तस्य हितं क्षीरादुद्भवं घृतं क्षीरघृतं तथा सक्तवस्यापि तो हितानि बीजपणलेपणलाण्डुवाहिता:
तथा दाहज्वरपउक्रालेपा हा दूर्वादिभिर्वनितापेन घेरस्यादिगं चनिर्दिष्टा सेचहिता:
तथा निरीहत्वनिर्मावारलं हितं तथा मनसोरति निवृत्तत्वात् तथा महासरितं महा
हृदां महातरुणानां च दर्शनस्मरणानि हितानि इति रक्तासृक्सामान्येन चिकित्सितं
नो८ मुक्तं विशेषेणाह ऊर्ध्वगामावर्ध्वं त्यापास गुडेदधि शास्याने रसाश्च वेहलां शीतः
विसर्यादिगणाम्बुवा ववनोत्याघाने क्वाथांदधि गुडेन सहशास्याने मांसरसाश्च वेह
णाः शास्याः तथा विसर्यादिगणाम्बु विदारिपंचांगुलक्वादिभिः स्तनेनापशस्त
पित्तजापासितायुक्तः वकोदुंबरजोरसः तत्क्वाथ्या वाहिमसहस्रारवादिगणांबुवा
नाड्धे श्रगणाः शीतकषायानसमितामधुन मधुरेरो बधेसहन सीरवृक्षेश्च कल्पिता
न बीजपूरकमृद्वीकावटवेतसपल्लवान् मूलानि कुशकाशानां पथ्याहे चजलं स्तन
ज्वरारितवाद्राक्षादि पंचसारांबुवा पिवेत् पित्तान्याणशर्करान्वितः वकोदुंबरफल
जोरस स्तेषामुदुंबराणां वा क्वाथादिमः तह्सितायुक्तः शास्याने तथैवसारवादिग
णाम्बुशास्याने तड्धेः शीतवीर्यैश्च गणैः कृतानशीतकषायानसासितामाक्षिकान्
पिवेत् तथैव मधुररसे [illegible] द्राक्षादिभिर्द्रव्यैः कल्पितानान् क्षीरवृक्षैश्चाश्वत्थादिभिः कल्पि
तान् शीतकषायानसशर्करामधूनपि बीजपूरकादिपल्लवान् कुशकाशानां मूलानि म

[illegible] तस्माचानृ
[illegible] ॥ यातरिलना [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Ha[...]

च शस्यते ॥ हिमांबु शीतं सक्षौद्रं नहुत्रैसंचनकुलं निर्वापितेन तप्तलोष्ठकपालसिकता
दिभिः स्वशक्तं वा कथितं पंचमूलेन वा जलं दर्भपूर्वतृणमंथश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः
वाद्यश्चामयवैः शीतैः शार्कराम्लाक्षिकान्वितैः यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरंत
नैः शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धं च भोजनं हिमांबुपरिषिक्तं च पयसा सितया मधु
रसैश्चान्नम्लवणैर्जांगलैर्घृतभर्जितैः मुद्गादीनां तथा यूषैर्जीवनीयरसान्वितैः
नस्यं क्षीरघृतसिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसैः निर्वापणाश्च गंडूषास्त्रत्स्थानोदिता हिताः
दाहज्वरो कालेपाद्यानिरीहत्वमनोरतिः महाहारिहृदादीनां दर्शनस्मरणादि च हिमां
बुश्रानपिवत्तं जलं शीतं माक्षिकेण सह शस्यते भोमं च जलं तहुतं हिमांबुसमानगुणं
शुचि पृथ्वासिनश्चेतद्रशाइत्यादिलक्षणलक्षितं तच्च शस्यते तस्यादिव्यजलस्यैव गुणं
पक्षतं तेन हुतं तप्तलोष्ठकपालसिकतादिभिस्तप्तेनान्तिर्वापितं शीतीकृतं शस्यते
अथवा तद्देवसमशर्करं शस्यते अथवा दर्भपूर्वतृणरवेन पंचमूलेन क्वथितं शस्य
ते तथा लाजसक्तुभिर्मंथः प्रशस्तः तथा श्यामेरभ्रष्टैर्यवैर्वाद्यः प्रशस्तः शीतीभूतैः
शर्करामाक्षीकयुक्तैः यवागूः शालिभिस्तथैव शर्करामाक्षिकान्विता शस्ता तथा चि
रंतनैः कोद्रवैः शर्करासयुक्ता यवागूः शस्ता तथा शीतेन शीतीकृतेन द्रव्येण शीत
वीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धं भोजनं हितं अथवा शीतजलपरिषिक्तं सपुष्पं पयसा सशर्क
रामाक्षिकं भोजनं हितं अथवा केवलं पयसा सितामधुरसेवनारसैर्जांगलैः वि
चिदम्लवणे घृतभर्जितैर्भोजनं हितं अथवा केवलं पयसा सितामधुरसेवनारसैः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मथपयवकोलजसक्तुभिः सन्नाणवगानिलिंवेन्मिलपिण्याककांजिकैः ॥ पानपानेविषयवको
लाद्यैः सक्तुभिः सर्वार्द्धरसमथं पिबेत् सर्वाणि कांगानि तिलपिण्याककांजिकेस्तिपेत् ॥ शी
तस्नानाम्बुमद्यांबु पिबेत् द्वानगुडांबु वा शीतस्नानाच्छेन पाम्बुयाम्बुपिबेत् तएवमानिनि
सक्तुपिमपट्टनिलत्नबरूप गुडजलंवापिबेत् ॥ मद्यादद्देजलमद्यं स्नानाम्लवणापुलं मद्या
त्पानादेजलं मद्यस्नानेनाम्लवणाभ्यापुष्टं पिबेत् ॥ स्नेहकीस्नानसम्निसुखभा
वपिपासाजलं स्नेहेनजीर्णानसम्निर्घस्मसनरस्त एवम्निसर्पि उष्णजलं पिबेत् ॥
स्नेहादुष्णांबुजीर्णस्नुजीर्णान्मंडपिपासनः स्नेहानपुनरुष्णौ पान्तुपिपासेत उष्णांबु
नापिवेत जीर्णान्तुस्नेहान्मंडमेव पिबेत् ॥ पिबान्नियम्यान्नानुषिनोहिमस्यईगुडाद
कं स्नेयान्नेनभुक्तेनन्तषिनोहिमस्याईनुहिनशीतलंगुडोदकंपिबेत् ॥ गुर्वाद्यन्नेन
तृषितः पीत्वोष्णांबुनतुल्लिखेत् गुर्वाद्यन्नेनभुक्तेनतृषितः पीत्वोष्णांबुनतु वीयमन्न
मुद्दमेत् ॥ तयजायासयहितं सर्वमंगलभोषधं तयजायासनतृषितस्यहितंपयं द्रष्टणमो
बध नत्सर्वरोगस्य ॥ कृशाद्दुर्बलस्नानक्षीरक्षागारसायवा कृशादीनांतृषितेक्षीर
हितमपवाक्षागोरसोहितः ॥ क्षीरचसोद्धवानापांहपवकासहरैः शृतं सार्द्धवानाग
तृषितस्यकासहरैः शृतंक्षीरंहितं चशाहानाम्नासरसम्य ॥ रागोपसर्गजानानायांधान्यां
बुमधुनिलामधुपानेमशस्तसर्वाक्रियारोगाद्युपरुयां रोगोपसर्गोज्नानायांतृषि
धान्यांबुस्वसिलमाक्षीकंपानंप्रशस्तं सर्वाचक्रियारोगाद्युपरुद्धयाशास्ता ॥ तृष्यन्
पूर्वमपक्षीणोनलभेतजलं यदि मरणंदीर्घरोगंवाप्राप्नुयात्सतारितेननः सात्म्यान्नपानभेष
...पुजनसः प्रज्ञापण
...पेतरोघोन नजानु
...एकरूपाणारिलगेण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्वामिर्युतोर्ध्वगान्तमद्यंनरसमेपद्रते ५

पुष्कं चैत्मूर्जलेसरत्नंपिवेत्। शीतमिति प्रकृतत्वाद्योगमुक्तात्वाच्चात्रयोज्यं ॥ अथ वातज्वरचि
कित्सितोक्तं द्राक्षामधूकेत्यादिकंफांटमेतिन कषायं वापिवेत्। पंचसारांबुवा मधुरवर्ग
रसहीकेत्यादिरक्तपित्तोक्तं पिवेत्। कफाद्रुवापायवमनंनिंबप्रसववारतल्ला बिल्वादिकौ
पंचकोलद्र्भपंचकसाधितं जलंपिवेत्। जम्बाम्रहृत्सदोदशार्करं मुद्गयूषं चसव्योष
पटोलानिंबपल्लवं यवान्नं नीरुक्तकवलं नस्यलेहाम्बशीलयेत्। कफान्ययोर्न्नसा
र्यांनिंबपत्रवारीयेन वमनं रास्नाबिल्वादिभिर्जलं साधितं कफान्तक्वाथं पिवेत्। रज
न्याहरिद्रयाजलेसहितं पिवेत्। सोदुशार्करं कफन्नक्वाथा मुद्गयूषं च त्रिकटु पटोलनिंबप
ल्लवान्वितं पिवेत्। यवान्नं नीरुक्तकवलं नीरुक्तनस्यं नीरुक्तलेहं च शीलयेत्। ७ सर्वेरा
मांचतन्द्रीं क्रियेरुक्तवमनं तथा ज्वरारुणारत्वरखवाः पलाम्लोष्णाद्युमस्तुभिः सर्वैरा
मांचतन्द्रीं क्वाथां सन्तानं द्वितीं सन्निपाते प्रीणमप्रीणं चक्रियाः इत्यनं तथा च वमनामिहं ज्व
रणारत्कपरवदाहियुक्तं नफलाम्लेन उष्णजलेन नवामस्तुनावाइष ७ अन्नान्यथानंर
मुक्तं हिमं मधुपंचकालविते। अन्नामयाद्दन्नविरहान्तक्वाथां सत्याम् ज्वरमुक्तं रसीतेन मंथ
च कालप्रकृतिसात्म्यादिवितर्पिवेत्। ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ वातकफप्रकृतिनो ह्मामंदोपयः वातप्रकृतिनापित्तश्लेष्मप्रकृतिना
पित्तप्रकृतिना च हिमांमंथापयाः एवं कालसात्म्यादिबुनिरूप्यं सत्कषः सर्वेषामुक्ताः
शीतोदकपरिप्लुताः नानिद्रवो नानि सांद्रा मथ इत्याभिधीयते ७ लावज्वरमान्नामांसर
सं मद्यं वासाहितं पिवेत्। श्रमात्रेष जातानां मांसरसं मद्यं सशर्करं पिवेत्। अनपान्साहिते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ननु न ह्लिनानदेवस्तोम्यैरेणप्रक्षाप्यालं मद्यं नु हीनवृत्तिभिर्दशभिर्गुणैर्योगान्न मद्यं नरमपेक्षते ५

वा६४

षयुक्तं न चैवमनन्तं स्वाने दशगुणैर्मद्यमपि युक्तं न न मद्यमद्यस्य मद्येनैव शांतिर्युक्ता ननु
यदि विषसादृश्यं मद्यस्य न नो यथा विषस्यैव विधानेन शान्तिस्तथा मद्यस्यापि मद्यान
रेण शान्तिः स्यादित्याशंक्याह ॥ विषं तत्कर्षवृत्तिभिः तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्न र
मपेक्षते मद्यमन्नदेवस्यात् किंतु गुणैर्दशभिरुत्कर्षवृत्तिभिरधिकशक्तिरुपयोगान्म
वधाद्विषं विषान्नरमपेक्षते एवं तीक्ष्णादीनां गुणानां हीनोत्कर्षभेदाद्विषान्मद्यस्य वैल
क्षण्यं ॥ तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः
क्षारतां गतः यान्कुर्यान्मदतृष्णाद्यान् ज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् मद्योक्तिः ॥ तदोषेण रुद्धः
स्रोतस्सु मारुतः सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु जीर्णमद्यदोषस्य प्रका
शलाघवे सति यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहंति तान् तीक्ष्णोष्णेन तथा ऽतिमा
त्रेण तथा ऽम्लविदाहिना मद्येन पीतेनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां च गतो यान्मदादीन्
कुर्यात् तथा मारुतो मद्योक्तिः ॥ न दोषेण स्रोतःस्वरुद्धाद्याद्ारुणाः मूर्द्धादिषु वेदनाः कुर्यात्
तान्मदादीन्वेदनाश्च वेदना मद्यमेव यौगिकविधिना युक्तं निहंति किं मद्यस्य गुरुत्वस्य जीर्ण
मद्यदोषस्य तथाप्रकाशतायां लाघवे सति तथा नाम्लेनानुमानात् त्वयाऽत्र क्षेषः ननु
यदि मद्यमेव नान्निहंति ततः प्रतिचिकित्सान्तरारंभानुपयुक्तः नैव बह्वाद्विचिकित्साः प्रतिरो
गं प्रोक्ताः तस्माच्चिकित्सान्तरापत्यासायुक्तमेव ननु कथं तान्मद्यमेव निहंतीत्याह
॥ क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यंदनाद्ल
यस्मात्क्षारोऽम्लोपसंहितो द्रागेव माधुर्यं याति ऽम्लेषु च मध्ये श्रेष्ठं दोषविष्यंदनाद्यथा ॥
...दाम्लेन न तानु
...र्कं खाना रि न क्षा...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जोऽल्पकांक्षान्नमज्जेयसुरः न स्यां तित्तिनायाम् मन्याविवर्धकोऽस्माधिप्नाकित्सितु पूर्वोमयनहीलः
सनतत्कक्षकृपिपासितायाद्धिजलेन लभने न दामरत्नंहेर्घरोगेवा प्राप्नुयात् नन क्ष्महेनो त्स्वारिनं
शीघ्रतरं न स्यान्नरस्य पूर्वमन्यथा रोगेभ्यः सात्म्यान्नपानमत्र जेत्स्वभं जयेन ननोपरं रोगाभि
मवं क्रियत इत्याह तस्मात् विजितायां तस्यां मन्यापि रोग उपक्रमितुं शक्यः ॥ इति श्रीमृ
गांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां ॥ हृ
चिकित्सिते षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ छर्द्यादिचिकित्सादनंतरं मदात्ययचिकित्सितारंभः क्रिकित्सा
सामान्यहेतुर्पि नत्तक्ष्मायाधयावानन विवेकारत्न नथा मदात्ययस्यापि ॥ अथातो मदा
त्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् कफस्थाना
नुपूर्व्या तुल्यदोषमदात्यये ॥ यं दोषमदात्यये पश्यादपि चिकित्स्यः तुल्यदोषे पुनर्मदात्यये क
फस्थानानुपूर्व्या दोषान् प्रतिकारयेत् किमित्येवं क्रियत इत्याह ॥ पित्तमारुतपर्यन्तः प्राय
एहि मदात्ययः ॥ यस्मात् पित्तमारुतावसानो बाहुल्येन मदात्ययः स्यात् कफस्थानानुपूर्वीव्या
व्याख्यानं ज्वरचिकित्सिते व्याख्यातं ॥ हीनमिथ्यातिपीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ समपीते
न तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥ मद्यस्य विषमाहरपानात् हीनमिथ्यातिपीतेन मद्येन यो व्याधिरु
पजाने स व्याधिस्तेनैव मद्येन समपीतेन सम्यङ्मात्रया पीतेन शाम्यति यावत् देहे न सं
भ्रान्तिर्यावन्न संभ्रमते मनः तावदेव चिरं न क्षेममद्यादात्मवतां सदैत्यवं लक्षणं पानं सम
मपीतं येनैव माद्वीकेनाथवा माधवेन गौडाद्विना वा यो जातो व्याधिः स तेनैव माद्वीका
दिना शाम्यति कुत एवं स्यादित्याह मद्यस्य विषमाहरपानात् यथानीहाराद्विभिर्दोषाभिर्गुणैर्वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्निग्धलवणाम्लं तथा रागाः षाडवाश्च मांसान्नकपेशीभिः संस्कृता हिताः लघु लघुमे
षामनुचर्यायामुक्तं तथा गोधूममाषयावविकृतिर्हिता किंभूता मृदुरचीकृता चित्राकारा नाना
प्रकाराः सुखप्रियाः बहुनखचिकृता तथा माहिषीकादयो अभिलीप्सकवाहलीच हिता किंभूता
सुराभलिवलाशीताच तथा नवगन्धगुडाम्ल तथा दाडिमाम्लरसो हिताः पंचमूलाम्ल
नीपसाहस्राम्ल क्वाथः मुष्ठीधान्याद्यं क्वाथादि हिताः तथा मस्त्वादि हितं तथा मध्वासवादि
उष्णं हितं प्रावरणमाच्छादनं घनं हितं अगुरुजप्रधूपो घनो बहलो हितः अगुरु कुंकुमः
पंकानुलेपनं हितं तथा प्रियाः हर्षेण पीनस्तनाः आलिंगनं वरिष्ठं गतस्त्वत्प्रयुक्ताः संवाहने
बुशरीरमर्दनेषु च प्रयुक्ता हिताः कुचाश्रयउरः वक्षः श्रोणयस्तनेन शालेन तथा स्त्रिय एवं
तथा यौवनेनोष्णगात्रयष्टिः शरीरलतिका यासां ता एवं ॥ पित्तोल्वणे बहुजले शार्के
रं मधु वा यत्र रसे दीप्तिस्वरवर्णानां स्वेतरुद्भवाः सुशीतं स्वास्थ्ये नाम्नां तु योज्यं नाह
कुचपानकं स्वादुवर्गकषायेवीयुक्तं मद्यसमाहितं पित्ताधिके मद्यान्यपबहुजले
शार्करं योज्यं मधुमाध्वीकं वा रसे दीप्तिमान्द्ये युक्तं तच्च सुखं शीतं कृत्वा पाठ्यं पयस
काल एव तु मधुराणि पेयानि नाम्लानि तेषां कफपित्तकरत्वात् तथा च मुनिः अम्ल
पयःखर्जूरद्राक्षाबदराणि परुषकाणि च पित्तश्लेष्मप्रकोपीनीति नाह कुचसुशीतं पान
के योज्यं किंभूतं समहासिनासत्तु भिर्वर्जितं पत्नेदेवं पञ्चवर्गलाजानां योज्यापोम्पनर
त्वाल्लनुयवाना तथा स्वादुवर्गस्य क्वाथेन संयुक्तं मद्यसमाध्वीकं योज्यं ॥ शालि
वाष्टिकमसूरीयाढकशाजैलकपिंजलैः स्तीनमुद्गामलककपटोलीदाडिमैरपि शालिष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नीहृल्लासच्छर्द्यादेः पुराणेऽन्ने दीपनाद्यैश्च लघ्वमगुणैः साम्यं तत्वात्सहतं दृढा स्वधातुसाम्यकरं प
र पुराणमदात्ययनिद्रानाशे स्त्री हृल्लासच्छर्द्यादिगुणैस्तु यामद्यवर्गीरपि दीपनाद्यैर्गुणैः करणे
भूते स्त्रेदेव मद्यं सद्यु धातुसाम्यकरं धातुसाम्यकरमिति जनो हेतोनरेव ॥ समाहमयपरा
देवाकुर्धात्वानात्ययोवधं जीर्णे ननावना पाने काले न द्विपयाम्यन्ते समाहमयवाष्टराते
पानात्ययोवधकुर्यान्नाथवंकालपनतेवनाकालेन विमार्गगस्यपानेपरि तमनि ॥
परेतत्तानुवधुनि योरोगलस्याभवजं पथ्यपथ्यपयुंजीत कृतपानात्ययोवधः ॥ ततएतस्मा
त्कालात्परमद्वयोरोगानुवधान्ति नस्यरोगस्य कृतपानात्ययोवधस्य पथ्यासंभवजं प्रयुंजी
त इतिसामान्येन चिकित्सितमुक्त्वा विशेषेणाह ॥ नवपानोत्थले समद्यं दद्यान्मिश्रं कृत
पुनं बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमदीप्यकैः यवानीहपुषाजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः
शूल्यैर्मांसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिः स्रसंस्कृतैः उष्णस्निग्धाम्ललवणमद्यमांसरसाहिताः
आम्रामातकपेशीभिः संस्कृताराग खाडवाः गोधूममाषविकृतिर्मृदुस्निग्धासुखाग्नि
या आर्द्रिकार्द्रकं कुल्माषयुक्तमांसादिगर्भिणी सुरभिर्लवणा शीता निगदा वा छवा
रुणी स्वरसोदाडिमात्स्याः पंचमूलात्कनीयसः सुंठीधान्यात्तयामस्तुसुक्तायोषान्म्न
कांजिक अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमुष्णप्रावरणं घने घनस्रागुरुजो धूपः पंकस्रागुरुकुंकुमैः
कुचोरस्रोणिशालिन्यायौवनोष्णांगयष्टयः हर्षणोलिंगनयुक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च
ते घुमदात्यये धुम श्लेष्मवातादधिक मदात्यये पित्त कृते मद्यं दद्यात् बीजपूरकाक्षिमर्दी सा
न्याद्विशणात् सममैलेर्षीर्लोर्दीपनायोगयुक्तं तथा मद्यस्यमद्दुरस्समांसमसरसाहिताः किंभूताः उक्ताः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्चानिपानाद्ध्वांतो हीतेनेन स्निग्धा हते पः श्लेष्मगलनालोष्ठजिह्वानिःकृष्णवेष्टने वा 131
पयेत्कामस्तो मस्तनि शोष्यवचमाहते मदानिवालाहृतो ध्वांतो हि लेलस्वीभूतेनेतामि
वाहते सोमनेष्टनिपः पुरुषः श्लेष्मगलनालोष्ठः कृज्जिह्वा निःकृष्णनिःसार्यवेष्टने इति
स्रतन्त्रलुठति नेतरेकामतः ॥ पाः पंमानिशोष्यैयः पवनस्तेनाहतं पाययेत् ॥ काल
दाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः पंचाम्लकोमुखालेपः सद्यस्तश्मानियच्छति को
लादिभिः पंचाम्लकोमुखालेपोदाहकृत् श्लेष्मशमयति ॥ नवेप्रात्र श्लककानो स्नायवे
रक्ताभमूर्छितः दाहप्रकुरुते घारे नत्रातिशिशिरोविधिः ॥ अग्निनातिरसेस्तम्भोर
हली बधये तिष्ठते पानस्य मद्यस्य कांक्ष्या त्वचं प्राप्य पित्तरक्ताभ्यामभिमूर्छितो निर्मि
त्तनोदाहहरारुण प्रकर्षलकुरुते नत्रदाहशीतो विधिः कार्यः शीतोपचारे तलशाम्य
ति सलिलदाहमांसरसेस्तम्भनरे रोहितः सिक्तागारं बधये हे ॥ इति शोषः बधयेदिति
प्रदाहितान्मिन्नेहसः ॥ उल्लेखनो पवासाभ्यां जयेन्मुखोमा त्वलं पिबेत् शुंठ्या
धन्यतनमोदकं शीतकषायं पिबेत् ॥ निरामस्तु धनेकाले पाययेद्बहुमाहिकं
शार्करं मधु वर्जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ॥ स्रस्तनार्गलसंयुक्तं पवानी नागरान्वितं
ततो निराममज्ञात्नसंधसंतकालेपथ्याचितेशार्करं बहुमाहिकं बहुदोषं पाययेत्
मधुमाद्वीकं वा बहुदोषं हयमध्ये नत्रमाला नष्टाऽपरिहम मप्यादिकृतं पाययेत्
त सीधुवा पाययेत् क्रिमज्ञास्ताय तर्थ्य लासैः संयुक्तं पवानीसुंठीभ्यां संयुक्तं
॥ कृषत्वप वगो धूमं ततुनालेन भोजयेत् उष्णाम्लकटुतिक्तेन कोलत्थ्येनाल्प
...नुमनसः प्रसोपलक
...पदाहीन तन्त्रानु
...एकृष्णातारिलाणा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टिकं भुंजीत केः सह स्वरसादिभिः सर्वदशत्वात् क्षिप्रान्नस्य वृक्षणेन स्नेहीनामिति जेः श्रेयः ॥ कफ
पित्ते समुत्क्लिष्टे मुल्लिखेत् तद्विदाहवान् पीत्वा बुद्धिमांस्तथा भुक्तं वा भुक्तोद्गारसंयुते द्राक्षारसं वा
संसर्गीत दीप्ताग्निः पटिष्ठः नष्टाग्निर्दीप्यते नष्टदोषशेषान्नपाचनः तद्विदा
हवान् सदाहपीतकफपित्ते समुत्क्लिष्टे समुत्थितं स्वस्थ्या नाम्नु ताभासं संस्मृत्य गमेन किं कृ
त्वा अंगुलीन पीत्वा मद्यं वा भ शितोऽ इक्षुरसेन संयुतं पीत्वा अथवा द्राक्षारस पीत्वा वम
नेन रसंसर्गः तर्पणालादिभिः सुष्टुहितैः कृतवमनादिकस्यानेन रं वे कादिक्रमः संसर्गोन्नु
क्तो एवं कृते सति न स्पर्श दाहस्य पत्तो दिनदीप्यते किंभूतः दोषशेषस्यान्तस्याहारस्य
पाचनः ॥ कासे रक्तं निष्ठीवे वार्ष्णेलन रजासु च नष्टच्छायाविदाहायां सालेश्याहृद
याः स गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसः सशृंगवेरं भुंजीत निशि निशि पतिभोजने
कासे रक्तनिष्ठीवसहिते वार्ष्णादिरजासु च नष्टच्छायांविदाहसहितायां हृदयउरसि च सो
क्रेशसति गुडूच्यादीनां रसम् अथवा पटोलस्य रसं संस्कृतानामेव भुंजीत श्लेष्मस्तिमितनिशि
रात्रि सुप्तानिनामात्रार्थः इत्यन्वयो भावः ॥ नष्टाग्नेर्वातेऽति लवणानां पित्ते समुद्धते द
धाद्राक्षारसं पाने शीते दोषानुलोमने जीर्णे च्छागमधुराम्लेन छागमांसरसेन च अति
नष्टाग्नेश्चतुरस्राय वा न पित्ताधिके सति द्राक्षारसं पानं दद्यात् किंभूते शीतले तथा दोषा
नुलोमने जीर्णे च तस्मिन् छागमांसरसेन मधुराम्लेनाश्नीयात् ॥ नष्टान्नरसाः पिबे
न्मद्यं मदरसेन वृहद्कं मुस्तदाडिमलाजांबुजलं वा पर्णिनीसृतं पटोलमूलकं देवी
स्वभावाद्देववाहिमं तृषि समस्तामलां मद्यं मदरसेन वृहद्कं मद्यं पिबेत पर्णिनीभिः कृपि
तेवा पटोलादिश्रृतं वा सर्वमेवनन्नीतपानं यत्नोयस्वभावाद्देववाहिमामिति ॥ म

वा८६ १३३

१२ मिर्दृष्टिनाभिः सहृद्यन्त्राणरत्वं तेनतेनचकफाधिको महात्ययोद्भावेदृशं संयाति ॥ यदिदं क
र्मनिर्दिष्टं एवमन्यदोषबलप्रशस्ति सन्निपाते द्वाविधेनन्यथापि विकल्पयेत् तत्रवातोल्वणेमद्या
भिघातादि पित्तोल्वणे बहुजलमिम्यादि तथा उल्लेपनो एवं मा भांजोयेत् श्लेष्मोल्वणे मि
ताहृदि चात्रिविधं सन्निपाते एवमन्यदोषबलं प्रतिलक्षणोक्तमर्मनिर्दिष्टं कर्मसमुक्तं तत्के
वलमत्रत्रिविधसन्निपाते श्रोषापि द्वाविधे सन्निपाते विकल्पयेद्विविधं कृत्वा कल्पयेत् कु
र्याद्वैद्य इति शेषः एतदुक्तं भवति वातोल्वणे मदात्ययजे सन्निपाते यत्कर्मनिर्दिष्टं तथापि
त्तोल्वणे मदात्ययजे सन्निपाते यत्कर्मनिर्दिष्टं तदेव वातपित्तोल्वणे कुर्यात् एवं दोषबल
मपेक्ष्य सर्वस्मिन्मदात्यये चिकित्सितं कुर्यात् षड्विधः सन्निपातः स्थिरो द्वितायमद्यो
त्पन्नस्यपेने उत्कर्षलयदोषेनैकोमध्येनहीनदोषस्त्रिभिः उत्कर्षलयदोषहानुमध्येनैको द्वितीय
कः एकोमध्येनदोषः स्यान्हीनवृत्त्यान्तत्तीयकः उत्कर्षलोगएवस्यादल्पनहीनचतुर्थकः
उत्कर्षलयदोषहानुगल्पेनैकश्चपंचमः एकोल्पेनतनुमध्येनहीनदोषाविति षष्ठकः उत्कर्षि
ण सर्वत्र सुरेवमवतिष्ठेत्तमः मध्येन सर्वविषयदोषैरसमवतिष्ठते ष्टमः अल्पेन सर्वविपद
नदोनुनवमः स्मृतः अल्पेनैकामध्येनैकल्परोमन्ये इति स्मृताः सन्निपातस्य मुनिनाद
शभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ त्वग्नागकुसुममगधामरिचाजाजिधान्यकैः पर्षकमधूकेलाम्
राहुक्ष्मासितान्वितैः एककपित्थरसहृद्यपानकं शशिबोधने मदात्ययेषु सर्वेषुपथ्यं स्यात्ति
स्रृपनं त्वगादिभिः शार्करान्वितैः कपित्थरसयुक्तं कर्पूरसन्नाधिवासं पानकं सर्वेषुमदात्य
येषुपानकं रस्यात्मिलवृद्धिकरं ॥ नाविक्षोभ्यमनोमद्यं शारीरमविहन्यवा कुर्यात् मदात्यय
तस्मादिष्मानेहर्षलोकक्रिया यस्मात्मानसम् अप्रनाविक्षोभ्य अपि तु मनसः प्रोत्सादकृत्वा

९६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णांवाम्लमूलकजैश्छागोरसैर्वा धन्वचारिणां अम्लवेतसवृक्षाम्लपरूषकव्यावदाडिमैः
नथाकोलरसेन तद्वल्लावतित्तिरपक्षिमांसभोजनं कीदृशेन तनुनाम्लरसेन यथाम्लेन उक्तं
नाम्लकटुतिक्तेनाम्लरसेन ॥ अथवाम्लमूलकजैः रसैश्छागोरसैः धन्वचारिणां मांसैः
भोजयेत् कीदृशैः सहाम्लवेतसवृक्षाम्लसैंधवपटोलत्रिकटुकदाडिमैः ॥ प्रथमतः शौण्डमार
वहारिनार्दिकपेशिकं बीजपूररसाद्यम्लमर्दनीरसवर्जितं करीरकरमर्दादिरसैश्च वस्तुव
हुशाल्वलं प्रथमक्षाराच्छागलवणं विकल्पितनिमर्दकं यथाग्निमत्स्यमांसं समाधवनिग
दं पिबेत् मांसं यथाग्नि ॥ अत्र विकल्पितनिमर्दकं यत्नाधवेनिगदं पुराणं पिबेत् कीदृशेन
मांसं विविधप्रकारैः कल्पितनानिमर्दकोपयेन मांसेन तद्विकल्पितनिमर्दकं नैद
वविविधप्रकारत्वेन निमर्दकं स्यात् प्रथमतः उक्तदोषः शुंठीमरिचहारिनार्दिकपेशाधापि
स्तरेवं हारिनार्दिकस्य शास्त्रकृतादीधिकाराः पेशापउक्तं ते बीजपूररसादिभिरम्लस्यो
मत्स्यपथ्यापथ्यस्नेहादिनानीरसाः शास्त्रकृताः शुण्ठ्याद्या वर्जितानां व्यंजनप्रकाराः पत्रनैद
वं तथाश्कर्षणम्लं मांसं छागलवणपत्रं तदेवं विविधकल्पनं कृतं क्रियाविशेष
णान्नानि ॥ सिन्नासौवर्चलाजाजीतिन्तडीकाम्लवेतसं त्वगेलामरिचार्द्धांशम
छागलवणहितं स्रोतोविशुद्ध्यग्निकरं कफप्रायमदात्यये सिन्नादीरछागलवणमन्त्र्य
मर्दकफाधिकमदात्ययहितं स्रोतःशुद्धिकृदग्निदीपनं च ॥ रूक्षोष्णक्षारदर्शनादुष्णस्नान
भोजनलंघनैः सकामाभिः सह स्त्रीभिः पुरुषजागरणेन च मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रम
मुपशाम्यति रूक्षोष्णक्षारदर्शनादिभिर्लंघनेन तथा युक्त्या देशकालाद्यपेक्षिण्या सकामा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सोरवस्तयो बृहल्लाक्षिवाः ॥ अत्रांगोपाश्रादनस्यानान्यन्यवानेचवानक्षिन् नयोर्विशिष्यधंस
कयोर्धनस्तीरेचविशिष्टत्वान् नयावस्तकावृहल्लाः क्षिवाः निरवायाः नयात्रम्भगान्ती
निपद्यवानशिंदन्नवाने नद्वत्स्यान् ॥ पुत्रमद्यस्यमद्योत्यानमायिसप्रजायन ॥ अनो
स्ववस्तानेयोगायः सुखायेवकेवलं पुत्रमद्यस्य एसामद्योत्याकाधर्मेण जायन पुत्रम
द्यत्वाद्युतः ॥ अतोस्माद्धेतोरस्यमद्यस्य संयोगावस्थाने यः केवलसुखायैवस्यात् ॥ अधुना
सुरांसंपन्नामाह ॥ अग्निर्नेयामहन्नेजोबलसारसवनेचया दधानेदंचयावीर्यप्रभाव
वैसवंचया ॥ अत्र मकरकेतोर्यापुरस्यार्धबलस्यवा सोत्रामणोद्धिजमुखेयाकुन्नाशीच
हूयते यासर्वाबाधपूर्णानमथ्यमानानसुरासुरैः महोदधेः समुद्भूताश्रीशशलका
मनेःसह मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः मदशक्तिमनुजनीयास्येवैर्बहुभिस्थि
ता यामासाद्यविलासिन्योयथार्थनामविभ्रति कुलांगनापियांपीत्वानयत्नुद्रनमा
नसा ॥ अननालिंगिनेरगैवः पिवेनामुनेरपि नरंगमंगमकुलीनक्लीनेमानिनीमनः ए
कंपसाद्यकुरुतेयाहृयारपिनिवृत्तिं यथाकाममभटावाशिवपरिहृष्टाप्सराणए नवव
सुरवायुहृयामासाद्यसज्जनसन्न याशीलविन्नापिचिरंबहुधा बहुविमर्द निम्रह
शीलिवेगनन्तपूर्वमिवसवते शाकोद्दगारानिमयेयादृष्ट्वानाभिमन्यते गाष्टीमहा
त्सवाद्यानन्तयस्याशोभतेबिना स्वत्वास्वत्वाचबहूदृशाविपुलैः शालेनयथा ॥ अत्रम
त्वापियापीत्वेयसत्नास्वर्गलवत्वा ॥ अपीडमनयनेदुःस्यहृदयष्टिनयायथा ॥ अनिर्दश
सुरवास्वादास्वयंवद्धेवयापरं इतिचित्रास्ववस्थासुप्रियामनुकरोतिया प्रियानिप्रियतोया

...नासवती...पीदंशान्नि नत्रानु-
...एकृष्यानारिनेया...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवमनयया कथंचिन्मद्यात्ययं कुर्यात् यतश्चैवं तस्माद्धेतोर्हर्षोन्मादकात्कृत्यादाहसा ना
भो.२ ह्यौन्मत्यपातन्नस्यान्यात्म लघ्वादेकस्मात्तद्दुर्लभत्वात् ॥ मधुरम्लमनात्युष्ण मदद्दोषः अने
व्यपि नवत्वाभावात्कफं क्षीणानां तेषां दौर्बल्यलाघवे तस्य मद्यस्य विभक्तस्य पानावपित्ताधिकस्य च
क्षीणेष्वापतत्वस्वस्थानेरौक्ष्यं वर्धनया वयः स मधुद्विमान मनात्यं यूवकाम बुभूने ध्यपि वदिम
दृद्दोषामद्यात्ययाव्याधिनेशामयन् तस्य मद्यनवि द्राय स्यात् एवं च कफा सौम्य धातोः क्षी
णेन एव जाने दौर्बल्यलाघवे अल्पप्रमाणेनैव कार्यं च सलिलत्ताद्दीप्ताममर्षाद्धानापत्रया
रातिरिक्तता वातपित्ताधिकस्य च क्षीणे जरस्य तथा पथ्यं यथा मन्दोद्विकापतत्वस्य तैरौ
क्षं वधामिति वपश्च शुद्धिधौ मयाहीनाम् उपसंस्थान मित्यर्थः ॥ मद्यक्षीरान्याहि क्षौला क्षी
रमाश्च वपुष्यानि देऽज स्वल्पानुलोमसर्वविपरीतं च मद्यं तनः हिप्य स्यान् स्वनुलं गुलोः सर्वैःगु
णैर्दिष्ठम्रांसः क्षीरमद्यात्वविपरीतगुणाः तथा च मुनिः स्वादुशीतमृदुस्निग्धं बहलं
श्लक्ष्णपिच्छिलं गुरुमन्दं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः तद्वं गुणमेव जः सामान्यादभि
वद्धयेरोगिः ततश्चैवं तस्मान्मद्यक्षीणस्य क्षीणमांसः क्षीरमांसश्च वपुष्याणि वर्धितापय
ति तत्परं दत्वं यथोक्तहेतुभावात् ॥ वयसा विविधेन रागबलेनात्ततनिवर्तयेत् क्षीरस्था
नम ध्यचक्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् तविस्मयध्वंसकौ ॥ स्यातां तापद्वैर्यथा वयसा रागम
दात्मपाल्मेनिवर्तितेबलेजातेसत्ति मद्याचितः पुमान्नतत्र प्रयोगनिवर्तयेत् मद्यं चा
स्त्वाल्पं क्रमेणोपयुंजीत यथा विस्मयध्वंसकौ द्वैवरूपद्वैरसानस्यतस्य विस्मयादृद्वा
विकाराः कायशिरोरोगाद्याः ध्वंसकोपद्रवाः श्लेष्मनिष्ठीवाद्यः ॥ तयोस्तु स्यात्त्वं ते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लोभमेते यथावद्विप्रयुक्तः सेवितश्चेत्सेवितश्च इति नष्टिर्भवः पावाप्रसन्नाक
पाः अन्ते गाम्भीर्यादिह न सोमभेते यथावद्विप्रयुक्तः सेवितश्चेत्सेवितश्च एतानेव तानि स्थिते पाण्डुरमापद्युस्थितेम
लुषापिप्रीमेषप्रसन्नाख्यश्चाह नीलमैत्रवपास्मान् एतास्तानि स्थितेन पाण्डुरमापद्युस्थितेम
मते ॥ अनिर्दिश्यप्रमलमीपसुखपास्मिन्नास्वादेहेन यावद्विधः पाक्षाद्यप्रस्याः सेवपाके
वलमात्मनेव वेद्या इति पूर्वोक्तेन यथा प्रकारेण विप्रासुना नानाविधा स्वबस्योस्तुश्रियावल्
भामनुकरोत्यनुहरति प्रियापजेन मार्थः मलपकल हार्थः ॥ अप्रसन्नाकुपिना प्रसन्ना
स्त्रकोपा ॥ अनिर्दिष्टः सुखास्वादः सुखोपलम्भो यस्याः इति यन्त्रं एवं यां शीलयित्वेमा
दिः सर्वोपिनेयः प्रियायामपि यासः न पाचयस्मात्सुराप्रियाः इष्टा ॥ प्रतिद्विपनां सुष्टव
ल्लमभवयाति यत्प्रियस्य प्रकृतत्वात्सुराप्रियस्य विशेषलाभ यत्र मेयाति या सुराशीलि
नि॰ रतिपासतिरैपावापातिपाकुष्टिरितियासेवादिभिस्तुता पानाप्रवृत्तो सम्यो येषां पानो
धिकारोसयमेशास्त्रे प्रतिषिद्धत्वात्तां पूर्वोक्तगुणांसुरां विधिना वक्ष्यमाणेन नापिवेत
॥ संभवन्ति च ये रोगा महोदानिलकफाद्भवाः विधियुक्तादृते मद्यात्तेनेन सिद्ध्यन्ति दारुणाः
नेमहोनिलकफाद्भवा रोगा न संभवेदास्तादुः सहायो विधियुक्तान्मद्यादृते नेनेन सिद्ध्यन्ति
ति विधियुक्तेन मद्येन सर्वे महोदानिलकफजा रोगाः सिद्ध्यन्तीति भावः ॥ अमितदेहस्य
तावस्थाप्रस्थापानेन निवार्यते ॥ अन्यत्र मद्यात्तिमदाद्विविधो बाधसम्भवात् देहस्या
रवस्थाप्रहिक्लनदेहमहाद्विका ॥ अपि यस्यापानेन निवार्यते मद्यादन्यत्र किं भवतान्नि
गदान् तथा विविधो बाधिसम्भवान्मद्यमेव विधवर्जयित्वापानं निषिध्यते इत्यर्थः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तिपत्रियस्य विशेषणं या श्रीर्नित्यं वैमारकतिकीवाणकापुष्करिणीतिलतुला देवदानवगंधर्व
यक्षराक्षसमानुषैः यानेयक्षेत्रैः सेव्यानुनासुराविधिनापीयते यासुराश्विनंमदनेजो
ह्रीणंदधाति ॥ अश्विनमित्याश्विनात्शिवमित्यण् नस्ताद्धितइतिटिलोपः यातेइनलपक्षे
तिप्रकृतिभावः याचसुरासारस्वतंबलमुत्साहंपैदंचवीर्यशक्तिंवैभवंचप्रभावंमाहा
त्म्यंदधाति यावामदनस्यास्त्रप्रहरणं बलभद्रस्यापुरुषार्थः परंप्रयोजनं याचसौ
त्रामण्यांयज्ञेद्विजास्तुताशेचयाहूयते याचमहोदधेः सर्वौषधिसंभूतिर्देवदानवैर्विलो
ड्यमानाल्लक्ष्म्यादिभिः सहोत्पन्ना याचसुरामदरागंत्रिमत्तजनैः बहुधर्मधारिभिरा
कारैःस्त्र्यनार्यांसुरांपीत्वाविलासिन्योमृगलोचनानायपार्थमन्वर्थेनामविमानानि वि
लासाविघ्नेयासामिति यांपीत्वाकुलवामलोचनाप्रहृतमानसासापत्नी॰प्रत्नंगालि
गतैरंगैर्मुनेरपिचेतः कुपितयति नरंगभंगाकुटिलाभ्रकुटिलरंगभंगभ्रकुटि सप
नेर्जनानिप्रणयकलहविशेषास्तेमानिन्यांमानसमकंप्रसाद्यहृयोरापत्नीपुरुषयोर्नि
वृत्तिंसोरव्यपासुराकरोति यांसुरामास्वाद्यघनराः समरेन्तमिवप्राणांस्त्यजन्ति की
दृशापुरुषपदेषुभटस्याप्रपुरुषस्याः प्रवाप्तिस्तयापरिभ्रष्टामुदितास्वरः संघोय
स्मिल्लाहवेनस्मिन् यासुराबहुभिः प्रकारैराहाराद्मधावसानेलस्मलेस्तयापाव
टुवित्रहां मधुमाधवादिभिरनेकश॰रीरंशीलपित्वापिनित्यंहर्षस्यातिवेगेननन्तवं
मिवनन्दयप्रमिवसेवते योदृष्ट्वाउपलम्भास्वादादिना शोकादिभिर्नाभिभूयते यस्याः सुरा

मल्लिकनकसमुन्मेषरावनवैर्विचित्रैस्तरलविविधलोचनैश्चामवस्त्रावृत्तांगे ॥ अपि मुनिजनचित्तं
ज्ञामसंचारिणीभिः स्मितकिरहरणलीलालोलशेवालीभिः स्त्रियाभिः स्तनजितवरकुंभादंतिगौरवाद्गल
समाकुलमीश्वरस्वप्नमानं ॥ इति ननंदध्यानीभिरसंस्थितं नरलक्षित्तविलासमनकार्म्मलल याव
नासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः संवादिमालापुगपवतनैर्गोपिभिरिन स्तनः नालेकृतन
लिनीदलानिले यति लोकृतमतीव शीतलैः दर्शनपिविदेधहूर्यानुगस्वादितं किमुनचित्त
जन्मनः कुसुमसमृगैः कृतवासमल्लिकया ज्वलया वसनाद्य स्फाटिकसुक्तिगतं सतं
गकांतमनंगमिवोद्दहदंगा नालीसायंरूपमेलादिकवाहूच्या स्वयमागवयः स्थापनं वा
नत्यार्थिष्णोभूमिभागे सुमृष्टेतोयान्मिश्रं स्नापयित्वा ननश्च ॥ ५ निमानसस्तनिमानन्निम
मनूनाधिकमाचरन् ॥ ३ चितेनापचारेणसर्वमेवापपादयन् ॥ जितविकासितासितसरोजन
यनसंक्रान्तिवर्द्धितश्रीकं कांतामुखमिवसारसहृतमधुवागलपिवेन्मद्यं ॥ स्नातोनरः सुरा
हीनप्रणमायपथास्वंपथायोगपसमस्तस्वपरिकरस्तं वृज्जिंकृत्वा ॥ अथपानभूमिगधजले
नकर्पूराशीराहिनावासितेनांबुनास्नभिषिक्त्वास्नथयेत् कीदृशी ॥ आहारमडपस्थानिकटोष्ठ
ता वीनमद्यस्याहिदूरव्रजनशापाभाहिस्यात् वसनतिलकवृत्तं ॥ अथभूमिस्थपणादनत
रंशयनीयस्थितामद्यं पिवेदितिवस्यमाणेनसंबंधः किंभूतं सुष्टुस्नातन्नेपस्तनपश्चदप
ट नयाकमनीयरम्योभिरादिस्त्रहिनः स्वयशाइत्यादि किंकुर्वन्नसमान्नीयं पशः कथक
द्विसंघोनिशामपनं किंभूतं सहृत्तं मनस नृत्यं दृयमपिविलासः शोभि विलासलक्षणवाक्

श्रावयन् कीदृशं उद्भूतं नयाऽप्रति लोकमुद्धतस्यं स्वागताऽवृत्तं नयाविलासनीनांसंबंधि [illegible]
[illegible] एकृष्णानातिल [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰मानं चेन्नागलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितं मद्यं महापग्राप्य तथा कारणमेकं मान
वेज्ञागलं मांसं विधानेनाप्युपकल्पितं मद्यं भिन्नो वधुनं कथं स्वपारणमपि पुनरपि मद्य
मेव मत्स्य घायन्तोह ॥ ७ ॥ तुलीक्रमारनमाधिधयानिनोलस्युनस्य च मद्यमांसविपुनस्य प्रयो
गः साक्रियान्तुलः लशुनस्य चरारणनस्याधिविनाशिनः मद्यमांसराहितस्य क्रियान
गुलः स्यात् ॥ अस्यार्थेव स्पष्टः ॥ ८ ॥ निगूढस्यात्महरणे शाहराग्निकर्म्मणि पीतमद्योपि
वहनेसु खं वेद्यविकल्पनां नयानिगूढस्यात्मार्थं शलश्च स्य हल्स्यात्महरणेः पाकर्वलान
घायास्वास्तिकर्म्मणि पीतमद्योनरः सुखमहें शानवेद्यविकल्पानां कदर्थनां सहते ॥ ९ ॥
अनलोद्वेजनं स्याच्छोकभ्रमविनोदनं नचानः परमस्त्यन्यत्संशयबलपुष्टिकृत् तथा अने
लस्याग्नेरुद्वेजनं स्याच्छोकादिघ्नं नचकदाचित्तस्मान्मद्यात् परमन्यत्तत्र पुष्टिमस्मात्
प्यादिकृत् ॥ १० ॥ रसेनात्मज्ञो विज्ञेनस्मात्प्रयमात्मवतां सदा आप्त्रितापाप्त्रितहितं परमं धर्मसा
धनं यतएवं महागुणमद्यं तस्मात्सर्वोविनेरहितानानरणनेया आत्मवतां सुधीमतामनीयं
आप्त्रितानामुपाप्त्रितानां च हितं परमं धर्मसाधनमुपायः अथास्य पानविधिमाह ॥ ११ ॥ स्ना
नः स्वलमस्युरविप्रगुरुन्याप्यास्वर्वत्तिविधायचसममलपरिमहस्य आपानभूमिमथगंध
जलाभिषिक्तामाहारमतुपमनीयगतामुपयतं स्यात्ततोपशयनेक्षमनीयमितम्भत्पर
मणिसमवेनः स्वपशः कथकचारणसंपरवृत्तानि शामयेत्तत्रिलोकविलासिनीनां चवि
लासशोभिगीतेसत्तसंकुलनूपुरघोषैः कांचीकलापसलाकिंकिणीरवैः क्रीडाविहंगमकृतानुनादैः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰६१ न२ वा१ १४१

१६ नरो ग एवं चकोरनेत्रस्तम्भमगमुहूहन उत्प्रेक्षते ऽभनेनं वैराग्यमिव धारयन्तनेन कोसौ यादृक्
त्वान्न शेधकवृत्तं प्राक्पूर्वनाली सा यदि चूर्णमेला दिकं वा हृद्यमथवा वयस्यापनेरसायनो
त्तं प्राश्यमसेवयित्वा तथा सुमहेतुवलिप्रभूमि मार्गान्याह्यि प्रोमशुद्धवाना निकृतेभ्यो देव
तानवकृष्माण्डादिभक्ष्यत्वात्तोमिश्रमद्यद्रावयित्वा वक्ष्याञ्जसं दापयन्तस्य मिन्यर्थः तनश्च
ननं रूपिवेत् मालिनीवृत्तं किं कुर्वन् ऽग्रमनाधिकं पूर्वोक्तं निम्नमाचरन् धनिमान्ने स
लिमाष्ट्रसहितं तुषितं नपाध्यनापचारेलद्वृत्तमेवोपवादयन् किंभूतमद्य विकसितचन्न
तु हितासितसरोजे च विकसितासितसरोज उतनयनं विकसितासितसरोजयाभ्यान
पनाभ्यां तेन यादिध तयोः संज्ञायां प्राणि विवलनतयाः संवर्द्धिताऽक्षोधिस्यमारकस्य तद
वं तथा सोऽरमेलाहूतोऽरस्यगतिज्ञाद्भुमरसार्थीयनतदेवं सुरमेभावः सोऽरमहूतनाबलघु
पूर्वोदिरमाण तच्च कोतामुखमिव यत्ताजितं विकसितासितसरोजनयनयोर्यासंज्ञाति स
वारः सकदासेहितताशिता तयासंवर्द्धिताऽक्षोः शामायस्य तदेवं सकदासेहितनेहिमु
वसितेनरराजेते तयोतमसौ लमुखसुगाधिभवतीति सोऽरमहूतमधुपमलं विपुला
तु या न्यथा वादभाक ० दीनेववचवकद्वृपारजनं सन्मात्य सर्वेतेनामगत्वा हारमुव
पुरः सुमिवजोमुंजीतमयोचव मासापूपघनादिकानिहरनेयुक्तं समावर्चलेः हि
स्त्रिवेनाशचाल्पमेवबानितासेवलानार्थपिवेत् एवमनेनप्रकारेण चषकद्वयंपी
त्वा तत्तो नंतरं वासजनं सर्वं वेषपादिकमपि सन्मान्यतयाऽप्राहारमुवंगत्वा सुमि
वजः शामनवेद्यस्य पुरागमंजीत ऽभत्रचाहारमुविमांसापूपादिभिर्युक्तं द्विस्त्रिवीसर ॥

२१६१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्थानागमनानां हर्षप्रदेनैव कर्मणा चैव उन्माद्यन्ते विशेषायः श्लिष्टः ऋतुविलासः स्मा
न तथा नन्दीनमधुरनूपुराह्वे सख्या कांचीकलापैः स्फुटास्तथा स्फुरन्मः किंकिणः सुस्मघ
टिकायषां नेत्र ध्याविधे स्तपाक्रीडाविहंगे सारसादिभिश्च कृतानुनादे उपजातिवृत्ते ए
वं नेपथ्ये लूनके स्तवनीभिः पुनवरिते स्तनः सर्वार्धमाले एवं ह्यनुपमानेन मत्तीवक
धने विभ्रमेण वनेषु मल्लिकनकसमुत्थेन यावि चित्रैर्नानाविधैः न था सजलं नानाप्रकार
लेखं पेसामवस्त्रेन नाकृत मनापेषा नेः किं भ नाभिस्तनमोभिः मुनिजनचित्तक्षोभप्रदा र
नीभिः तथाचाकित नख्वे सेपाहारिणस्तहन्नै श्रेसाधुप्रहस्तेन यां स्ताभिः बाहुकानत कर्त्रैविलु र
तथा वल्लभाभिः मालिनीवृत्ते तथागतमिति प्रसस्थिनमनवास्थितस्तरवं दधतीभिः
पतस्तनाभ्यां निर्तेवेनचश्चनादधिकं गौरवादलस तथाश्वरस्तप्रभार्यः सभ्भमोमध्यं तस्मा
दाकुलं गमने ॥ १२ एवं च तरलविनानाविलासमनेकार्मितोवशीकरण दुतविलंबेनमा
हतमोभरे तथानन्तगोभिरिनस्तनोपुगपत्संवाधिमाल किं भनाभिः पैवनाहवाभ्यांम
त्राभिः तथा विलासेनाधिष्ठित श्रान्ताश्चितेयासानाभिः तथाचकीहृशंमदं नालवंना
टिभिरानिशीतैः शीतलीकृते दर्शनेच्छवं रूपमद्युकामस्य वशानुगं जनं विदधत्कंदर्प्या
स्थपनत्वात् किन्तमुक्ति पुनः पीठ सत्का मवशं जनं कुर्यात् सारलोगुकपुनारयाद्भता
तथाचूतरसादिभिः कृताधिवासं सुगंधीकृते तथा मल्लिकयापुष्पावशेषेलोज्ज्वलपा
विकासितयासनाथं युक्ते तथा स्फाटिकस्य विकारः स्फाटिकी स्फाटिकी चासौ भुक्ति स्थन
स्थागतास्थिते स्फटिकस्यपस्फाटिकी नि सुप्तेषुवङ्गावाभावादुर्निवारः स्मारः तथास

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नस्मरायीनरं ।। किं मतं मद्यं । वरतनुवदनसंगम्या सुरभिनरं ।। तथापद्मरागमलिंदु
नमिचद्रवत्वमिवप्रांतमासवरूपधरं । यतः स्मरतिस्मेमेण्णत्यमपिमद्यंपिवतोमहा
भवति ।। ततो मद्यमोज्जसम्प्रत्तायेहनुः ।। अतः तजः तयपरिहरन ।। समद्यपायीपा
नानंतरंस्मायीत्वाप्यात् ।। नजभजजलगा भवदिनर्कुटकंनृत्तरा । ३ ।। जन्ययुक्तापिव
न मद्यंनत्रिवर्गाद्धीयते ।। असारसंसारसुखंपरमंचाधिगच्छति ।। एषपिस्यामि
भोगोयस्य हलीयः सुरैरपि ।। इत्थमेवप्रकारयायुक्तोमद्यंपिवन पुरुषस्त्रिवर्गाद्ध
र्मार्थकामलक्षण्णाद्यस्मान्नहीयते । हीयतइतिकर्मकर्त्तरितङ् ।। असारसंसारस्यपर
मंसुखंवाधिगच्छति । प्राप्नोति अयंमद्यपानलक्षणएषपिस्यायमो सुरैरपिस्पृह
णीयः ।। ४ ।। अन्यथाद्विविपत्तस्यात्पश्चात्तापधनंधनं उपभोगेनरहितं भोगवाति
त्तिनिश्चयेन । निर्मितेनकर्त्तव्यंपुण्यविधिना । विधिपालकः ।। तस्मादेवस्थयापानंवा
नस्यसततंहितं ।। जित्वाविषयलुब्धानामिंद्रियाणांस्वतंत्रतां ।। अन्यथा एवमपिमो
गमकुर्वतो द्विविपत्तस्सततीसुधनद्वमंपश्चात्तापेधनेस्यात ।। सहेवविपद्विचिंतयति ।।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कं॥ पिबेत्॥ मांसाद्यूरति केचित्॥ पेदुःनिरिरा नुकंतायाः सेवल्गानायें रंजनार्थमल्पमेवपि
वेत्तनुवद्धशाहूलविक्रीडितं कांतारंजनपानंश्लाघयन्नाह॥ गारहसिदयितामंके कृत्वा 144
भुजांतरपीडनात्पुलकितनर्नुजानानाखेदां सकंपपयोधरं॥ यदिसरभसंसीधूद्धारस्नपा
पयतेकृतीकिमनुभवतिलेश्मा प्रापरधा॥ ततोगरुहनं त्रनां भजीववीएगायदिप्रियेंमीधोः
सरकेंनपायपते ॥ ततः किंकस्मात् हीनं त्रंगदेहाफकरणसंपादनं तेरा
मनुभवति॥ किंकृत्वा रहसिअंके उत्संगेदयितांकृत्वा किंभूतां भुजांतरपीडनात्पुलकित
शरीरां॥ नयजातखेदां॥ तया सेवपयुकुचां रोमांचस्वेदकंपाः सात्विकाभावाः शृंगारस्य
विभावकाः॥ दयितायागतिबुद्धी य हिनाकमंत्वं॥ पायनइति निगरणक्लनार्थभ्वस्य
तिपरस्मपदप्रोक्तेन पादस्पाचेत्यादिना निषिद्धं चस्वेमाद्यान्मनेपदं॥ भवतिहरणीमोमो
न्हो गारेसहधिसन्नके॥ चरतनुचत्र संगातिसुगंधिनरसरं कंद्धुतम्भवपद्मरागमणिमा
सवरूपधरंभवतिरतिश्रमेणचमदापिवेतात्यमयिरूपमनः जनःपरिहर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा६२ न 145

स्निग्धोष्णैर्भोजितस्नातो पानं वा नोत्तरः पिवेत्

अभ्यंगोद्वर्त्तनस्नातो वासधूपानुलेपनैः। स्निग्धोष्णैर्भोजितान्नैश्च स्निग्धोष्णैर्भोजितो मद्यं

वाताधिको नरोऽभ्यंगोद्वर्त्तनादिभिः स्निग्धोष्णैर्भोजितः शीतलैः। पैत्तिकभोजितस्नान्ते पि

९८ पिवेत्॥ ॥वातिकोपचारैर्वि[illegible]विधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः चन्दनानुलेपनादिभिर्मधुरस्निग्ध

वेन्मद्यं न सीद[illegible]ति॥ पित्तिको विविधैः शीतोपचारैः शिशिरैर्यवगोधूमभुक् पि

शीतले स्नान्ते सद्मद्यं पिवन्न सीदति॥ ॥उपचारैः श्लैष्मिकाय वगोधूमभुक् सन्मद्यं मगि

वेत्॥ श्लैष्मिको जांगलैर्मांसैर्मद्यं मरिचैः सह॥ रूक्षैः स्नातः सह पिवेत्॥ ॥नत्र वाने हितं म

७६ श्लैष्मिके रूपचारैस्तथा मांसैर्धन्वोद्भवैर्मद्यं कपि माद्वीकारिष्टमाधवं॥ तत्रैव तु मद्यं बुम

द्यं प्रायः पैष्टिकं गौडिकं॥ पित्ते सम्भोमधुकपि माद्वीकारिष्टमाधवं हितं॥ पित्ते स्नातं समाद्वीकं

ध्यवानाधिकेनैव प्रायो बाहुल्येन मद्यं पैष्टिकं गौडिकं च हितं॥ ॥प्राक्पिवेत्तु श्लैष्मिको मद्यं मुक्तस्या

चमद्यं हितं॥ कफे माद्वीकारिष्टमाधवं हितं॥ यथोक्तं मदोषायेषु यथा॥ श्लैष्मिकः प्राक्तनं म

परिपक्विकः॥ वातिकस्तु पिवेन्मध्ये समदोषाय यथा॥ १६३

...ुनामहृष्टाग्रयपर्ग्रं चम

...स्वान तत्रानु...

...एकशानारिन...

१५६३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रमयाधनेप्राप्नोतबभोगोस्मिन्नैरिति उपभोगंविनाभोगावानेतिसो ह्लुहमुच्यतेनगृह्य
ते।निंदि तत्वमेवास्यप्रकटयति।निर्मलत्वस्यादित्रयमैत्रिकदर्थः।उत्तासीविधिनानिधिना
पालकोनिर्मितःकृतः।यतएवं।तस्मान्नपीन स्वमव्यस्वव्यवस्थयानियमेनपानंहितं॥न
नुकथंनिसर्गतोविषयलुब्धे इंद्रियेषुव्यवस्थापालयितुंशक्यतइत्याह।जित्वेत्यादि॥
विषयाभिलाषिणामिंद्रियाणांस्थानेजित्वानियमेनव्यवस्थयापानंकर्तुंशक्यतइत्य
र्थः।६।विधिर्वसमतामेषभविष्यइत्सवत्सुधे।यथाविपत्तिर्नेमेद्यं पा तव्यंमात्रयाहितं॥
वसुमतांयत्निनामेषविधिः।यत्नुभ विष्यद्दृस्वसेषांवतेर्विपोपपत्तिर्यथायुक्तिहितंमद्यं
मात्रयापातव्यं।७।यावद्दृष्टेनसंभ्रांतियावन्नद्दोभ्यतेमनः।तावदेवचिरंतव्यंमद्यादात्म
वत्तासदा॥यावदेवदृष्टेनसंभ्रांतिर्यावदेवमनोनतोभ्यति।तावदेवमद्यादीमनास
वेदा चिरंतमंनिवृत्तिःकार्या।एषएवसमयोगः॥एतद ति क्रमोतियोगः॥यथाक्रमा
मेयागाद्धीनसलतोणाहीनयोगः॥दोषदेशाप्रकृत्यादीनपरीक्ष्यासिध्यायोगः॥८॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा७८

याच्चनावनं।मृणालबिसमहूश्रवावालिह्याद्दोणदूतःमसयाः।दुरालभां वा मुस्तां वा क्षीरेनेन स

लिलेन वा।पिवेन्मस्तिचकोलास्थिमज्जोशीरादिकेवलं।धात्री फलरसे सिद्धं।पथ्याक्वाथेन

वाघृतं।प्रसन्नवेगेषु मदादिषु मुखस्य नासयोः स्याद्[illegible]वरोधनं हितं।मानुषावातीरं पिबेत

प्रेनेन वमानुषीं क्षीरेणानस्यं दद्यात्।मृणालादीसहरीतकीमादीवेणवालिह्यात्॥ २४

अथवा धन्वयवासं मुस्तं वा मधुना लिह्यात्।अथवा शीतेन जलेन [illegible] मरिचादीन पिवेत

अर्कसरनागकेसरं।अथवा आमलकरसे सिद्धं घृतं हरीतकी क्वाथेन वा सिद्धं पिवेत्॥ग॥

कुर्यात्क्रियां यथोक्तं च यथादोषबलोदयं।यथोक्तं च क्रियां दोषबलोदयानुसारेण कुर्यात्

ग॥पंचकर्माणि वक्ष्यानि सेवनं रोगिणनस्य च।सत्त्वस्यालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च॥

पंचकर्माणि वमनविरेचना[illegible]स्थापनान्वासननस्याख्यानि चेष्टानि॥रत्नमोदश्च॥

सत्त्वस्यालंबनं माश्रयणं॥तथा ज्ञानं म[illegible]हाभूतेन्द्रियतन्मा[illegible]त्रमनोबुद्ध्यहंकारपुरुषा

दीनां।विषयेष्वगृद्धिरनभिलाषः।ग॥मदेषु तीव्रेषु मूर्छायेषु च योजयेत्॥तीक्ष्णं

संन्यासविहितं चिकित्सितं योजयेत्॥ग॥आशुप्रयोज्यं संन्यासे सुतीक्ष्णं नस्य

प्र२

विषजेषु च मदेषु मूर्छायेषु च प्रवृद्धेषु तीक्ष्णं नस्यादि संन्यासोक्तं यो
जयेत् तथा विषजेषु मदेषु विषघ्नं १

[illegible]न।मदष्टा अथ पञ्चक[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पूलगदेननोमन

घं पिबेत्। पैत्तिके भक्तं मुक्त्वा पिबेत्॥ वातोत्तरः पुनर्मध्ये भक्तस्य पिबेत्। समदोषो यथेष्ट
या पूर्वं मध्ये वा पिबेत्॥ आमदद्युवातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छा स्वयं व्यन्ते। सर्वत्रापि विभा
षणपित्तमेवापनलयेत्। मेदश्च प्रायेण वातपित्तघ्नं चिकित्सितं मूर्च्छासु मध्ये यथुचेष्य
ते। सर्वत्र क्वमेद मूर्च्छाय च पित्तमेव जानीयात्। एवं तेषामुपक्रमः॥ कामलानां प्रदेहाम
णसिकाम्रजनमालता॥ सितायुक्तं तैनुखर्जूरकाश्मर्यस्वरसापयः। सिद्धं मधुखर्ज्जूरा रसा
प्रवालः सदाडिमा॥ वृष्टिकाः शालयो रक्ताय वा सर्पिः स्वजीवनं। कल्याणकं महानिक्तं स्वद्यं लप
पसाग्निकः। पिप्पल्यो वाशिलाहेत्वा रसायनविधानतः॥ त्रिफलायाः प्रयोगो वा समघृतं दोषशर्कराः
शीतः प्रदेहाः पयो मधुखर्जूरा द्राक्षादिना सिद्धं। तथा रसः मांसरसाद्यः। प्रवालं सदाडिमानि वि
ता। तथा शालयो रक्तशालयः इत्यर्थः। वृष्टिकादयश्च तथा घृतं कल्याणकादिकमुन्मादय प्र
तं येधोक्तं। महातिक्तं कुष्ठचिकित्सितोक्तं। षट्पलं राजयक्ष्मचिकित्सितोक्तं। तथाहीरेणचित्रकं। तथा
पिप्पल्यो रसायनविधानेन अथवा शिलाजतु रसायनेन विधिना। अथवा त्रिफलासमघृतं तोद्र
शर्कराप्रयोगो वा॥ ६॥ प्रसक्तवेगग्रहितं मुखनासावरोधनं। पिबेद्वामानुपीदीरनेनद

१४९

वा ६५ नविरेचनाभ्यांधूमेनस्रोतोणान्नह्मावेणाच। अनुबंधमयाद्यकारणान्नस्यानुरसफलायेहनुनोमनःस
म्य। मतंयतस्ततस्तदेवकार्यमिति॥ इतिश्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया म
ष्टांगहृदयटीकायांसर्वांगसुंदराख्यायांमदात्ययचिकित्सितंसप्तमोध्यायः॥ ॥अथानं
तरमर्शश्चिकित्सितमारभ्यते। संबंधश्चास्यानिदानएवोक्तः॥ अथातोर्शसांचिकित्सि
तंव्याख्यास्यामः। कालेसाधारणेव्यभ्रेनातिदुर्बलमर्शसं। विशुद्धकोष्ठंलघ्वल्पमनुलोम
नमाशितं॥ शुचिंकृतस्वस्त्ययनंपुनःविप्रैःत्रमसम्यं॥ शयनेफलकेवान्यनरोत्संगेव्यपा
श्रितं॥ पूर्वेणकायेनोत्तानंप्रत्यादित्यगुदंसमं। समुन्नतकटीदेशमथयंत्रणवाससा॥ २०
सक्थ्नोः शि रोधयायांचपरिक्षिप्यसम्यक्सुस्थितं॥ आलंबितंपरिचारैःसर्पिषाभ्यक्तपायवे॥
तेनास्मैसर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादृजुयंत्रकं। ॥ शनैरनुसुखंपायौततोनाहस्तुप्रवाहणं
न्तु। यंत्रेप्रविष्टंदुर्नामलेप्तगुंठेनयानुच। शीलाकपोत्पीड्यभिषक्यथोक्तविधिनादहेत्॥
ताडेनाथवाङ्गुलिनक्षारेणाज्वलनेनवा। महतोबलिनःस्थिरत्वेवीनयंत्रमथानुरं। स्वभ्य क्तपा
युजघनमवगाह्यनिधापयेत्॥ निर्वीनमंदरस्यस्यततोऽस्यावारमाविशेत्। एकैकमतिसम्पाद। १९६५

...नेन
...दुना। महत्स्वाश्रयपर्श्वेचस्म
...कृ...ना...न न्नानुव
१९६८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मज्जने। धूमः प्र धमनं तोदः स्त्रीभि स्नानखानरे। किशानां लुंबनं दाहोदंशो हृद्यान हृस्त्रिके। कद्वन्ल
गालनं वकेत पिकक्ष्वघर्षणं। उष्णेनोलघ्वं संत स्नलशुन स्वरसं पिवेत्। खादेन्सको घलवणं वी
जपूरककेसरं। लघूनन्नप्रतिनीतेण भमद्याद्धानो विशुद्धये॥ स्वपास्थी घृसदुनी हेण्नस्य मज्जन
धूमः प्रधमनं च प्रयोज्यं॥ स्त्रीभिर्नोदादिकं चन्न यावेके कदनां मस्त्रिवादीनामम्लानं मातुलुंगादी
नां च गालनं प्रयोज्यं। तथा कपिकच्छ्वघर्षणं। एवमुपक्रांताः सन्तु त्थितेनोलघ्वे चेतन स्रसनल
शुनस्वरसं पिवेत्। तथा वीजपूरककेसरं ससैंधवलवणं भक्षयेत्। स्रोतोविशोधनार्थं लघ्वन्नं
लघ्वन्नप्रतिभुंजीत कीदृशं तीक्ष्णम। लघ्वन्नप्रतीतिमद्यंलघ्वन्नं स्वप्रतिनामात्रार्थं इति समासः॥
८॥ विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः॥ पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैः मायामशीलनैः॥ ग्रं
सनैर्हेलेरवनैर्द्रुमैः शाकिनस्यावसेवनैः॥ उपाचरेत्तं प्रनष्टमनुबंधभयात्पुनः॥ तस्य संवर्द्धि
तव्यं च मनः प्रलयहेतुतः॥ तं मदादिमंतमुपाचरेत्। केसं रोणैर्विस्मापनैर्विस्मयकारिभिः॥
विपर्यासात्स्मिन्द्रौशैर्विनितिर्यस्मयजैर्वियान्विषुकि स्फुटिचि विस्मापनैर्विरूपं॥ तथा प्रियस्य
श्रवणेन दर्शनेन च॥ गीतवादित्रशब्दैः पटुभिर्मनोहरैः॥ तथा व्यायामशीलनैः॥ तथा च वम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बा०८६

पर्वाप्लवे अस्तनविष्टे केश्मपाश्रितं । अथवा अन्यनेरासंगेश्मपाश्रितं । उत्सिन्नविशिष्टा १५१
नस्थानकृविशेषः । नैरासंगेश्मपाश्रितमितिनवृत्तिं द्वे कृत्पम्नदृणावे चस्थानि रासेर्ष्य
अन्येयासंगेश्मपाश्रितमितिकथं कलापूर्वेणकायेनोन्नतं कृत्वानाधेरेणतथाप्रस्ना
दि [illegible] न्यग्रुदंप्रतिश्राभिमुखेनश्रादित्यंप्रत्यादित्यंयग्रुदंयस्यतं । यस्यादिश्यादित्यो
कृ५ गतः । तस्मादिशः [illegible] सेनसंमुखंमुदेनास्थानमभिन्यधः । समंचातथासम्पगुन्नतः
कटीदेशोयस्यतं अथसमुन्नतकटीदेशावरणादनंतरमपीसंसप्ता । सप्याहिरोधरायां
परिच्छिन्नस्समन्तात्तिभमाक्रांतेकलोकेन । यत्रतंवाससायात्रणार्थवासःकर्पासादिम
यंपत्रणवाससस्पृष्टकलाम्थितं ॥ तमानुरनयापविवादिकेरालं वितनिष्ठितंकला २१
~~देनैनिरूध्यात्प्रणयेत् । ततोनागांत्पतिनवाततर्पिना [illegible]~~
~~[illegible]~~ श्रवष्टभ्पसम्पकुस्थापितं । ततोनंतरं [illegible] नामवातसर्पिषाभ्य मस्मेडुः
क्तपापवेघताभ्यत्नं यं [illegible] त्रं [illegible] स्रत्नसुखंकलाभ्यनेमनेनिदध्यात्प्रणयेत् ॥ ततोनंत
रगुदप्रणालीकंयंत्रं नेम्प्रवाहणात्प्रवाहणोनहेतुनायंत्रे प्रविष्टं तुनामहदृष्टाअथपर्श्रेचम
[illegible] आनारिल [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

152

समुपाचरेत्॥साधारणेत्यादिहुसंतादिविकालेनयथाव्यभ्रेविगतोष्णे॥तथानातिदुर्बलमग्नीमपि
चि२ नृविंसप्राणमत्रयोग्यपदत्वात्कर्त्वात्यर्थाहितसंबंधाकार्यः॥तथाविशुद्धकोष्ठादिकंकर्त्वेन
नोस्मैसर्पिर्मात्रायंत्रंनिदध्यादिति॥संग्रहेचोक्तं॥अथस्वस्तुबलवंतमग्नीमभिरूपदुतंयथा
ईस्नेहोपलिप्तगंधस्यतमामुकवंतसमेशुचौविविक्तेदेशेसाधारणेव्यभ्रेकालेस्नेहफलवेश
सू५ व्यायांवाप्रत्यादिगु दमनस्यसंगतिनिषिक्तपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकंयंत्रणमारके
नपरिवृत्तिमगतीवाध्विकसंबंधिदेशमलज्जार्हैराप्तपरिवारकैः॥सुपरिवृत्तहीनैस्त्वाततोस्मैघृता कृ६
भ्यक्तंयंत्रकेनिदध्यादिति अर्थसमितिअर्थोसिविद्यतेयस्येत्यर्थः॥अर्थोहितावादेच॥किंभू
तं॥विशुद्धोवमनविरेचनादिनाकोष्ठोयस्यतं॥तथाअन्नमात्रांतंकृतां॥किंभूतं लघुस्वभा
वात्॥अल्पंचमात्रया॥तथाअनुलोमनंवातवर्चसांप्रायेणप्रवर्तकं॥तथाशुचिंमृज्जाता
भ्यांकृता॥तथाकृतंस्वस्त्ययनंयस्यतं॥तथाभुक्तेविशेषेविप्रस्तैश्चयेनतं॥तथाअव्यथं
व्यथारहितमव्ययनव्याधिनाअपीडितं॥तथाआसायनेव्यपाश्रितंसम्यगासमाश्रित्यस्थितं॥अ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तैलेनाहिंगुलालेप्य वराटकं यथा यथा स्वेदयेदनु पिंडेन तु वैस्वेदेन वा पुनः सकृत् तापिंडिकाभि
ईगांस्त्रगंधानां तैलसार्पिका रास्नायाप्रहपुखावाक्वायंतैःकार्षिकमर्धकैः न क्षाराज्जानाभिर्कानदा
होपस्थान्त्रावशिथौव्यदाहाहाहानहेस्वप्नानिमीलानं वह्निमित्ता स्त्रयावकवान्नानं गुदकील
कानकसिस्थपस्थविलेपनादिविदेनतैलेन सर्वेवयेत् किंमानां हस्तप्रमाणं कर्षणकान एवं
मुक्तानामत्यलस्ताणां सर्वथा वा मुनंगादिवसवासेवयेत् मनुसक्काथानातलाव समारिरंजेनपि
दुस्वेदेन स्वेदयेत् पिंडस्वेदापुनिर्नोक्तः पद्यानितिलमाषकुल्त्थान्तघृतनेलामिषादनैः वा
पसेःकृसरैर्मांसैःपिंडस्वेदानप्रयोजयेत् इति याज्ञ सयवाद्य वस्त्रैदस्वेदविधुक्तेन स्वेदयेत् ८८
पुनःशाल्वाउलोकिकाउक्ता अथुक्तः यथेदूसारमिदं पुंसारमिति पिंडस्वेदनाथवाफलं ना
तैलसर्पिका हि गंधानां पिंडिकाभिः स्वेदयेत् अथवा रास्नायाप्रहपुषाकावायिंतैः कार्षिकाधि
कैर्वा स्वेदयेत् तैलसर्पिवाशिगन्धैरल्पत्रानुवर्तनीय कृष्णगंधायाइमकार्षिकगंधिकार्लं अ
थान्यादिकलः अर्कमूलशाखोपत्रनत्रकशाःसर्वकसुक मार्जारचर्मसर्पपंक्तधूपनहिनम
शांसं नथाप्रवगंधास्तुरसा वृहतीपिप्पलीघृतं अर्कमूलादिचर्मसर्पपैर्नधूपनहिन नथाग्र
प्रवगंधादिकं पृथगचधूपनहिन अन्यान्मलपिष्टैःप्रमृतवीजैः सज्जालकमदुलेपितं छा
ययाशुष्कं वह्निर्गुदजशान्तनी कांजिकेनपिष्टैर्मूलतस्त्वलांकोबीजैःसयान सन्नोमूनपल
स्यजालकं न ज्वालकं जालकाकारपल्लवाहैर्भागः चर्द्धकर्कशालेपितं छायायाशुष्कमिन्नबा
वह्निर्गुदजशान्तनी अन्नजालमूलजीमूतनलेहे वा सारसंयुते गुंजारसेणकृष्माण्डवीजैर्वह्निस
याथागुल्लः सज्जालमूलजीमूतेन कृतायालेहस्तस्मिनलेहे सारसपुने गुंजादिबीजैः कृतावह्निसया

...नागुदः हेतुःसिद्धं. प्र८८
...लसलं यथाख्यान् तत्रानुव
...वनः सकृपाताहितक्षेणा...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ज्ञाकथा वेल खंड प्रावृतल देह [illegible] ज्य प्रकृतनन्तान्दुनीय ऊर्द्ध्वं वीक्षिमिश्रा वेदोपाय यत्कर्मविधिना प्रकृत्या
नादिनन [illegible] देहेन एवं मवधारयेत् [illegible] दुर्द्धं दुर्नाम [illegible] लनेन
वादेहेन यथोक्तविधिना [illegible] प्रयुञ्ज्यात् महेहिन वह्नि दुर्नाम तु बलवतः पुरुषस्य [illegible]
[illegible] यथाकालं देहेन अथानन्तरं [illegible] वधायस्य [illegible] कायुजघनम [illegible]
[illegible] रसस्या वारमुष्का [illegible] कारीस्या [illegible] दिक [illegible]
एकैकं दुर्नाम [illegible] पूर्वोक्तेन प्रकारेण [illegible] तुल्यकालं [illegible] अथैतां कर्मा
दिक्रमं दर्शयितुमाह ॥ [illegible] नतः वह्निर्यासः वह्निर्यासः प्रावृत्
[illegible] मथुपाचरेत् अनन्तरं [illegible] ततः [illegible] मुपाचरेत् ॥ [illegible]
[illegible] नुलोमना [illegible] बलो [illegible] रसो [illegible] नुलोमने
[illegible] बलवर्णयोर्वृद्धिः ॥ वस्तिकर्मलेन
[illegible] वर्धमकुष्ठसुरभिमिश्रितलेहामवगाहयेः [illegible] पुन
१२६ [illegible] लेपयेत् ॥ [illegible] परिषेकावगाहयेः वरुणा [illegible]
[illegible] पुनर्नवेः सुरवी सुरभिम्यां [illegible] प्रयोजयेत् [illegible] वाहीरतैल
[illegible] पुष्पीनाल्पशाकुद्रौदि स्नेहान् [illegible] दीपनानि [illegible] घातविदे
[illegible] परिषेकावगाहयोः प्रयोजयेत् अन्नं च [illegible] वधस्तेन
[illegible] प्रयोजयेत् ॥ अथा [illegible] नगतान [illegible]
न [illegible] विल्वमूलाग्निक [illegible] कुष्ठः [illegible] सचयेत्

[illegible] प्रयोजयेत् अथवा क्षीरं [illegible] तैलादिकं तैलं वा परिषेकावगाहयोः २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१७८

कृमिविंशमेवचनैमैवसुंठानोगुडेनानुजयेत् केष्मोरसः स्त्रीराज्ञातदुत्पन्नः किंभजान् वह्निचूर्णं वचूर्णिता
त्रिवृत्कचूर्णिवकौशान् नमेवमेरवह्नि विवन्नरस्नेनेवचमारसेनभुजानोगुडजानुजयेत् बहुमूलावचूर्णि
स्मामूलानांमथितेनरसः पिबेत् अथ मन्जीर्णेच
नाडिनिकचित्वठान बहुमूलाशालावरी ॥ कोविदारस्यमूलानांमथितेनरसः पिबेत् अथ मन्जीर्णेच नस्मिन्पथ्यान्यस्मन् दुर्नाम
पथ्यानिमुच्यनेहनामभिः कोविदारमूलचूर्णमथितेन पिबेत् जीर्णेचनस्मिन्गौल्मिकान् पिबेत् हिंगवादीननुनक्र
१७५ भिमुच्यनेनस्वपितानाम्रस्य पर्यः ॥ गुडहरीतकीयुक्ते जीर्णे महागिनि गौल्मिकान् पिबेत् कलिंगमगधाजोभिः सूरणानां
वारवादेनुडहरीतकी नक्रेणवापिवेत् पथ्यावल्लानिकुटजत्वचः मंदाग्निर्नरोगौल्मिकानगुल्म
वह्नितान् उष्णाबुनावात्रिवृद्वीबाह्निकमस्वनसं गुडस्यपथ्यमूलानां मंदाग्निर्नरोगश्च वर्णाद्वर्णविकार
चिकित्साभवान् हिंग्वादीनचूर्णानिपिबेत् इहडवानिर्हैशाद्ननरं चमथितराह्नश्रवणाद्वर्णविकार
वह्निंवादीनचूर्णानि नक्रेणवापिबेद्दिनियुक्तं अनुनक्रवानक्रानुपानाहुडहरीतकीभक्षयेत्
अथवा पथ्यादीनक्रेणपिबेत् अथवा कलिंगादीनेणवह्निनान्मूलदमापद्यपाभागेनपथ्यानरं
वह्निंतांसनक्रेणपिबेत् ज्योतिष्मिनकः अथवोक्षजलेनत्रिपट्टाशिपिबेत् ॥ पुनः बिल्वकपित्थाभ्याम
हेमवधबिडेनवा अरुष्करैर्यवान्यावा प्रदद्यात्नक्रत्यैल दद्याद्वाहपुषाहिंगुचित्रकेनरूसयुतं मासन
क्रानुपानानि खादेत्पीलुफलानिवा पिबेदहरहस्तक्रनिरन्नोवाप्रकामतः नक्रेणनपलपवसन्ने
दद्यात् किंमनबिल्वकपित्थाभ्यां युक्तं मथवामहौषधविडेनयुक्तं मन्लानकेर्वायुक्तं मथवायवानी
पुनःदद्यात् नक्रनर्यामेवबिल्वाद्भिः पथ्याक्रैः सहभुंजीत नान्यकिंचिद्दिनिसूचयितुंप्रदद्यात्
न्यास्तः अथवाहपुषाद्धिनक्रान्वितदद्यात् मांसंपीलुफलानिनक्रानुपानानिवाखादेत् अथवाइष्टपा
१७२ अरुद्धिनानाशीतक्रंपिबेत् ॥ अन्यथर्मदकपायनेतक्रमेवावचारयेत् अन्यथर्मदकपायनेनरस
सायंप्रातर्वानक्रमेवावचारयेद्याल्लवनं अतएवेवकारात्रनिर्दिष्टः ॥ सप्ताहंवादशाहंवामा
सार्द्धमासमेववा बलकालविकारज्ञोमिषक्तनक्रंप्रयोजयेत् सायंवालाजसक्तूनांदद्यात्नक्रावले
...ानुवध...
...नागुदः हेतुःस्मिरे १७८
...लसलयदास्यात् नक्रानुव
...वनः एक...पानादिन...

१५५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्नान् हृद्विपिबेद्धीमान्

त्पन्नगुदजपाननौ ॥ स्नुक्क्षीराद्वीनि रागलेपस्य पाणाः मूत्रेण क्लिन्ने हलनवाकुरोकक्कान्येन गुजाप
ले स्नया स्नुक्क्षीरेण हरिद्रा कृतानि शुगहरिद्रानकाले पः स्नुक्क्षीराद्वीनि रागलेपस्य पाणाः पूर्वे
गुणानेन मूत्रेण क्लिन्ने पिष्टः कुर्कुटस्य कृदाहिमर्लेपः पूर्वेगुणः ॥ स्नुक्क्षीरपिष्टैः वहुयाह
लिनी वारणास्थिभिः कुलीरस्य गोद्विजपाकुष्टार स्तनुल्यकैः सिग्नुमूलक जैबीजैः वरेस्व घ्राने
बजैः पीलुमूलेन बिल्वेन हिंगुना च समन्वितैः सुधाक्षीरपिष्टैः बहुयाद्भिर्लेपाहितः पीलुमूलेन वि
ल्वेन हिंगुना च युक्तैर्लेपाहितः ॥ कुलाहरी वबीजानि पिप्पल्यः सैंधवं गुडः अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला
च प्रलेपन कुलाहरि त्रिफलानां प्रलेपनं पूर्वेगुणम् ॥ आर्द्रवयः स्नुही काण्ड कटुकालाबुपल्लवाः करंजो व
स्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसां ॥ अर्कक्षीरादिवस्तमूत्रान्तं प्रलेपनमर्शसां श्रेष्ठमाह ॥ अनुवासनं वे लेपः
पिप्पल्यादेश्च पूजितः आनुवासनिकेरिति अनुवासनेन वान्यानुवासनकानि अध्यान्मादिन्वान् ठक ते
इवैः पिप्पलीमदनमिल्वादिभिर्वस्यमाणैर्लेपार्शःसु पूजितः ॥ एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यंजनानि
च एभिरेव पूर्वोक्तैर्लेपनद्रव्यैरभ्यंजनानि तैलानि च कुर्यात् ॥ धूपनालेपनाभ्यंगैः प्रस्रवंति गुदांकुरा
संचितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखी धूपनादिभिर्गुदांकुराः संचितं दुष्टरुधिरं प्रस्रवंति ततः सुखेन स्युर्तेन
सुखी रुजा विरहात् संपद्यते ॥ आवर्तमानमुष्णं कठिनेभ्योहरेदसृक् अर्शोभ्योजलजा शस्त्रसूची
कुर्चैः पुनःपुनः अर्शोभ्य उष्णं कठिनेभ्यो रुधिरमावर्तमानं जलौकाशस्त्रादिभिरसकृद्
रेत् शीतोष्णादिभिरयक्रमः कस्मादुक्तः नक्रियतइत्याह ॥ शीतोष्णस्निग्धरूक्षैर्हि न व्याधिरुपशा
म्यति रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् यस्माच्छीतादिभिर्व्याधिर्नशाम्यति रक्ते दुष्टे सति तस्मा
द्रक्तमेवावसेचयेत् नतु शीतादिभिर्यत्नः ॥ यजानीगारसः क्षीरं हृद्विचूर्णावचूर्णितान् पिबे
त्समेव तत्तैव भुंजानगुदजान् जयेत् [illegible]

वा८

क्षीरेणलभतेबलंदेहपुष्टिनाशयेत्: दशादिदशाके र्दहाः पिप्पलीत्वयापनेत्वान् हिपिबेद्वीत्वा
देहस्यवृद्धेस्त्वबलंप्राप्नोति दशापिपिप्पल्यादिः प्रथमेदिनेपंचादशाकानानेनएवं दशाद्दशक्ष
नेदशाकास्त्रदशादिदशाकाः प्रथमेदिनेदशपिप्पलीस्त्रिलकर्षेहूयंचक्षीरेणवेपा:पनेन
रमेतिदिनेदशपिप्पलीः पिप्पलीवर्द्धमाननायेनवृद्धेनिलकर्षेहूयेनसहक्षीरेणवीत्वा
देहस्याग्नेश्चबलंलभते अत्रकालस्यानिर्दिष्टत्वाद्देहाग्नेर्बलमिछतायथेष्टकालः
प्रयोगःकार्यः क्षीरस्यचात्रप्रमाणमनुक्तेसामान्यपरिभाषया वचास्यकर्षमालोड्यतेन
द्रवस्यपलत्रयंइतिदशमूलकल्प ॥छ॥ दुग्धपक्वेनबिल्वेनयवान्यानागरेणवा एकैके
नापिसंयुक्ताःपाठाहेम्नःशीसंयुक्ता धन्वयवासकेनपाठायुक्ताबिल्वेनवापाठायुक्तांवा
मावापाठायुक्ताःशुण्ठ्यावापाठायुक्ता एकैकेनापिवंपाठायुक्तांदुन्नीमानांरजंहंति
एकैकेनापीत्यपिशब्दात्द्वाभ्यांत्रिभिश्चतुर्भिश्च एकैकेनेत्यकरातहसेकं बहुब्रीहिव
हिनिहिन्वबहुब्रीहिविग्रहावान्यपूलुक ॥छ॥ सलिलस्यवहेपक्काप्रस्थाईममयात्वचां
प्रस्थधात्र्यादशपलंकपित्थानांततोर्द्धतः विशालालोध्रमरिचकृष्णावेल्लेलबालुकं
हिपलांशंपृथक्कृत्वादशांशेपूतेगुडात्तुले दत्वाप्रस्थंचधातकाः स्थापयेद्घृतभाजने
पक्षात्सशीलितोरिष्टःकरोत्यग्निनिहन्तिच गुदजग्रहणीपांडुकुष्टोदरगरज्वरान्
स्वयंपुञ्जीहहृद्रोगगुल्मप्रहमवमिकृमीन् सलिलस्यवहेद्रोणचतुष्टयप्रक्काहरीतकी
तचांप्रस्था ईमहपलानामामलकदलानांप्रस्थंकपित्थस्यपलानिदशानः कपित्थाद
ईनविशालोवंचपलांशेधात्रिकं हिपलांशंपृथक्पृथक्कृत्वादशांशेपूतेचास्मिन्गुडात्तुले
लेदेदत्वाधातकाःप्रस्थंच ननोघृतसर्देभाजनेस्थापयेत् पक्षात्जैषीलितः ॥छ॥ अपारि
...र्यारसान् ...नेत्रानुबंधकात्
...मितोगुदः हेतुःस्त्रिपं
...वयंनलक्षणयस्तास्यान् नेत्रानुब
...राहविनः एकस्थानारिल...

८८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मलविलै दीपि मंदं साधयेत्

सुखं च चूर्णितान्वातवर्चोनुलोमनान् ॥ सगुडं नागरं पाठां गुड[illegible]मूत्राधि-
षितां भक्षयेत् गुडं वा हरीतकीं तथा गुडेन सह सुंठीं पाठां वा प्रभक्षयेत् अथवा गुडयवक्षा-
रसहितां भक्षयेत् गुडेन वा सह हरीतकीं भक्षयेत् किंभूतां गोमूत्रे अधिवासितां ॥ पथ्याशतं द्वि-
पात्र्यां तु गोमूत्रे संसाधयेत् पक्वान्नवादेत्समधुनी हे हे हन्ति कफोद्भवान् दुर्नाम कुष्ठश्वय-
थुं गुल्ममेहोदरकृमीन् ग्रंथ्यर्बुदापचीस्थौल्यपांडुरोगाढ्यमारुतान् पथ्यानां शतं द्वयं
पथ्याशतद्वयं तस्मान्गोमूत्रद्रोणेन मूत्रसंज्ञं यथावन्मूत्रसं पावधि पक्वान् हे हे पथ्ये एकोपते
खादेत् किंभूते समधुनी माक्षिकयुक्ते पथ्याशतद्वयं चोपयुक्तं कफोद्भवान्नाशयति दुर्ना-
मादीन्हन्ति ॥ भल्लातकं गोजटानां कल्कं मज्जां मूत्रेण यः पिबेत् गुडवार्ताकभुक्तस्य न स्युरर्शासि
गुदांकुराः भल्लातकं गोमूलकल्कं यः पुरुषो जा मूत्रेण पिबेत् किंभूतः गुडवार्ताकभुक्ते न तदा
हारः तस्य पुरुषस्य गुदांकुरा दुर्नामानि न स्युः ॥ अभयारसेन तु वा पथ्यां तत्केल्यांसह
पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडान्वितां अथवा सनवहृतीं भक्षयेदनुलोमनी हृ
ते गुदाश्रयदोषगुदजाकान्तिसंसयं अभयारसेन त्रिफलाकाथेन तत्र वनोदद्यात् अभया
वा तत्केण सह खादयेत् पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडयुक्तां भुंजीत अथवा पथ्यान्
त्रिवृद्दंतीभ्यां सहानुलोमकृतां भक्षयेत् गुदाश्रयदोषहृते सति गुदजाः संक्षयं यान्ति आश्रया
भावे आश्रितानामनुपपत्तेः तस्मादनुलोमनमर्शः सु हितमित्यर्थः ॥ दाडिमस्वरसाजाजी
यवानीगुडनागरैः पाठया च युतं तक्रं वातवर्चानुलोमनं सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकम
देवधं पिवेत्सुरां वा हपुषा पाठा सौवर्चलान्वितां दाडिमादिभिर्युक्तं तक्रं पाठया वा वात
वर्चोनुलोमनं स्यात् अथवा सीधुं चित्रकसुंठीयुतं पिवेत् गौडं वा चित्रकसुंठीयुतं पिवेत्
अथवा सुरां हपुषादियुक्तां पिवेत् ॥ दशमादिदशाकैर्द्रुतः पिप्पलीद्विपचव्यतिलान् पीत्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चा०८१

कोलामयाम्लारयवानीबिडसैंधवैः सपाठाधान्यमरिचैः सबिल्वैर्दीपनं मद्दनं साधयेत्तक्रयवान्या

म्लगुदवैकल्ये क्लान्ता प्रवाहिकागुदभ्रंशमूत्रकृच्छ्र ॥ ७ ॥ पंचकोलाभिः सिद्धं सहितं घृतं वचे

न तच्चगुदहादिवेदनादीन् जयति ॥ ८ ॥ पाठाजमोदधनिकाश्वदंष्ट्रापंचकोलकैः सबिल्वैर्दधिचां

गेरीस्वरसे चतुर्गुणे हंत्याज्यं सिद्धमानाहं मूत्रकृच्छ्र ॥ ९ ॥ प्रवाहिकां गुदभ्रंशार्त्तिं गुदजान् हल्लीगु

मरीस्वरसेन चतुर्गुणे घृतं पक्वं चांगेरी घृतमेतदानाहादीन्

हमासनान् पाठाद्भिः चांगेरीस्वरसे दधि च चतुर्गुणे घृतं पक्वं चांगेरीघृतमेतदानाहादीन्

हंति ॥ ९ ॥ सोवर्चलनिर्वलावाणां रसानम्लानसुसंस्कृतान् दद्यात्लावर्तकानां च दद्यादि

वातसंगहे मयूरतित्तिरादीनां सुसंस्कृतानम्लान् रसान् विड्वातसंगहे निवृत्यर्थं दद्यात् ॥

वातसंगहे मयूरतित्तिरादीनां सुसंस्कृतान् प्रत्यग्रकपवान् घृतं शाकं च लघुभेदि च

वास्तुकाद्यनं तद्वत् पाठामूलीकादि पल्लवान् प्रत्यग्रकपवान् घृतं शाकं च लघुभेदि च

वास्तुकादीनां तद्वत् तीक्ष्णमात्राबुना शार्दुलिका

सहितं गुप्तमके मयैः सिद्धं दधिसरेः सह धनिकाः पंचकोलाभ्यामपि तथा मात्राबुना शार्दुलिका

पाः किशलयैः शाकैः शार्दुलकस्य च पुनर्नवामारिधूमनद्रह्देन सुरभीकृतं सजीरकसमरिच

विद्वेसौवर्चलं लवणं वा तेन तस्य रसं स्वल्पं मंदाग्नेर्विड्वर्चसः कल्पयेदन्नं शाल्यन्नं व्यंजनेन सा

कवद्रसान् गोमोधूमगालोड्याल्पविशेषा कल्पभोजनं वास्तुकादीनां शाकं तथा श्व

रमपि शाकं पक्वपचानघृतं कोशातिकादिकं लघुभेदि च नच सहिं गुप्तथाय मकेमयैः सिद्धं नलित

तथा दधिसरेण धनिका पंचकोलाभ्यामपि तथा मात्राबुनाचाम्लं तथा शार्दुलिकापाधनि

काया: किशलयैः वल्लवैर्युक्तं तथा शार्दुलकस्य शाकलेर्युक्तं तथा हृद्येन मनःप्रियेणागारे धू

धूपेनहिंगवादिना प्रासिद्धेन सुरभीकृतं तथा सजीरकं तथा मरिचं तथा विडसौवर्चलवणा

भ्यामुपस्कृतमधिकं वा तेन तस्य व्यवनाधिकस्य पुरुषस्य तथा स्वल्पस्य तथा मंदाग्नेस्तथा व

विड्वर्चसः कल्पयेत् रक्तशालिमद्दनस्य व्यंजनेन मनोरमं शाकं वा कल्पयेत् पंचकोलकारेण

कुर्यादित्यर्थः व्यंजनानि निपाठे पुनश्चिंतनं तथा रसान् गोमेधाद्दीनां तानुवर्धवातं

...संस्मिन्नो गुदः हेतुः स्निग्ध

...त्वयर्थं नलसंस्थापयत् स्थानं नत्वानुव

...गृहसेविनः शाकं पाचनादिनतमा...

चा०८१

159

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ ६ ॥ सुखं ॥ शमनं करोति निरीषवर्त्ति गुदजादीन् हंति ॥ ७ ॥ जलद्रोणस्य ... न
कानन् वालिकान्याद्दशेबेनुशिपक्षुद्रनुलोमवरं पूर्ववत्सर्वमस्यास्कादानुलोमनेरस्वयं ज
लस्य द्रोणे दंत्यादीनां वालिकानां पचेत् कादशावशेषमिन गुडानुलोमिवेन वरमन्यासर्व
मस्य दंत्यारिष्टस्य पूर्ववदम याति ॥ ८ ॥ नुलोधान्यकीवरिस्मालघृतमाजस्थापनवद्रोणेर
मस्य दंत्यारिष्टस्य पूर्ववदमयारिष्टः ॥ अयं पुनस्त
कालपानादिस्मान् ॥ आनुलोमीत्यादि ॥ आनुलोमी वातविलंधनुरस्मयारिष्टः ॥ दंतीपाठात् विजया
नोऽस्यानुलोमिनरः ॥ ९ ॥ पचेद्गुरालमाप्रस्थद्रोणे वांप्रस्थैः ॥ दंतीपाठान् विजया
वामामलकनागरैः तोस्मिन्नप्स्मिनाशानंदघ्नान्याद्दस्यन्मच पूर्ववन् लिपकुंभनुफलि
नीकृष्णाच मृजुस्माक्षिकैः ॥ अवाद्रोणे धन्वयाहप्रस्थैर्दन्त्यादिभिर्द्विपलिकैः सहपचे
न नास्मिन्यादस्य काथे सिनायाः शतं क्षिपेत् ॥ अन्यत् धान्यकी वरमालादिकं पूर्ववद
न नास्मिन्यादस्य कथेसिनायाः शतं क्षिपेत् ॥ अन्यत् धान्यकीवरमालादिकं पूर्ववद
त्न नास्मिन्याद्दस्य क्वाथे सिनाया शतं क्षिपेत् ... कुंभं लिंपेत् यत्रा
मयारिष्टवत्कार्यं लिपेदित्यादिनुर्विशेषविशेषस्तु फलिन्यादिभिः कुंभं लिपेत् यत्रा
मयारिष्टवत्कार्यं लिपेदित्यादि
यं निःक्षिप्यने दुरालभारिष्टः ॥ १० ॥ प्रायमतकमानुलोमाय फलाम्लवापिवेद्धृतेन वस्ता
चित्रकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितं पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरं प्रायमतकम
क्रान्तः पूर्वं घृतं पलेमानुलुंगाद्यैरनुलोमनप्रायैरम्लैः पक्वं पिवेत् तथा चित्रकाभ्या
सिद्धं पक्वं यवक्षारगुडाभ्यां युक्तं घृतं पिवेत् ॥ अथवा पिप्पलीमूलसिद्धं गुडयवक्षारना
गरसहितं पिवेत् ॥ ११ ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्घृतं दध्नाच्च साधितं वातश
कृन्मूत्रविबंधघ्नं ॥ पिप्पल्यादिभिर्दधिसहितैः साधितं घृतं वातशकृन्मूत्रविबंधघ्नं
॥ १२ ॥ पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेन पचेद्धृतं वचासकादिप्रतीवापमर्शोघ्नं दीपनं परं पला
॥ १३ ॥ पलाशक्षारजलेन त्रिगुणेन वचासकादिप्रतीवापघृतं पचेत् तच्चार्शोघ्नं परं दीपनं च ॥ १४ ॥ पंच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यं जलस्यात्रानुरूपस्यापि च नुगुणः प्रकल्पः एवं हि द्रव्याणि सम्यगनुरूपस्यानस्य: तत्रान्तरेणा
त्रं स्नेहस्वेदौ रसमांसादेः वा कृपयेदेति न चुचिन्न तत्वं च नुगुणं तत्रैव जात्यौ दानार्थं प्रावयेत्
न मुंचान्तरस्वेदं वाक्रोशादिभिः स्वस्त्यने एम्याक् कृवाकोन जायेनत स्मात्त्रावं वानस्वेद [illegible]
न च तैलं हि गुल्मवतां नामवर्ती साध्यं हि तेन अनुवासनास्थापनेन तैलं गुरू निःसरणं हीनं जयं
न ॥ निरूहं वा प्रयुंजीत सक्षीरं वाचमूलिकं इमकत्रस्नेहलवणं क तैर्युक्तं फलादिभिः
अथ वा निरूहं वा चमूलिकं एमानक्षीरमत्रस्नेहलवणान्वितं फलादिभिः पूर्वोक्तैः क
तैर्युक्तं प्रयुंजीत स च पूर्वोक्तगुल्मः एमानं क्षीरं यास्मन् तन्नस्य क्षीरं यास्मिन् तन्नस्य क्षीरं
एमान स्याष्टदस्त्रे वैनिरोगाविभागास्ससमाहः इहमूत्रस्नेहलवणलेर्वितैनिएमकत्रस्नेह
लवणलेवितैनेएमूत्रस्नेहलवणलाफलादिभिः पूर्वोक्तैः [illegible] भवः एहा
हुस्त्र [illegible] हार्थः ॥ सर्वसां मुख्यार्थ निनहैविधानत्र मुख्यार्थ सार्थ [illegible] मुक्ता अ
धुनारक्तार्श साम्यमाह ॥ अथ रक्तार्श सांवीस्यमारजस्य कफस्य च अनुबंधन तःस्निग्ध
रूक्षं वा योजयेद्धिमं रक्ताशोधिकारपितंस्य सर्वदा अत्यभिचारित्वात्तदा चिन्मारतानु
वंधकदाचित्कफानुबंधस्य लिंगानाविशेषोपलब्धि स्निग्धरूक्षं वा यथानाहोषधं योजयेत्
एतच्चोभयमपायधीनतत् सांघिक निपसन्निहितत्वात् वातानुबंधी स्निग्धकफ
नुबंधी स्यारूक्षं चिकित्सितं योज्यं वातानुबंधकफानुबंधयोर्लक्षणमाह ॥ शकृत्श्या
वं खरं रूक्षमधो निर्याति नानिलः कट्यूरुगुदशूलं च हेतुर्यद्दिच रूक्षणं तत्रानुबंधवात
स्य स्रुक्तरक्तार्शः निवृत्तिः हस्य श्या श्वेतावीनागुरूः स्निग्धा सपिच्छाः स्तिमितोगुदः हेतुः स्निग्ध
गुरुर्वैद्या द्यथाक्तवाम्लक्षणं न शकृच्छया वातिमल वर्जनं लक्षणं यथास्थान तत्रानुव
धो वा न यस्मावं बोधा हेतुरस्मिन् लक्षणं च हेतुरा सेवितः शकृच्छ्यानादि लक्षणं [illegible]
[illegible] यनस्य चलादि [illegible]
[illegible] लहयोपा [illegible] वकएहा [illegible]

जिनो मांसस्य हितं नवैव माहारं निरूपयन्नाह ॥ मदिरां शार्करं गोमूत्रं सानुगन्धं ... वादक
अरिष्टं सम्मस्तु पानीयं पानीयं वाल्ला कुमृतं धान्येन धान्याम्लं तु ठीस्यां कं टकारिकं वाथवा ॥ अतेनु
नु स्याम षेवा वातनवर्चोनुलोमनं मदिरा हितान पानीयं पानं ॥ अथ वा पानीयं जलमतिशये
न स्याम ष्ठेवा वातनवर्चोनुलोमनं मदिरादि हितान पानीयं वातं तु ठीस्यां कदाचित्कं टकारिकया
नात्माम ल्प कं स्वनेषु याथा योग कदाचिद्धान्येन कदाचिद्धान्याम्लं तु ठीस्यां कदाचित्कं टकारिकया
पूतं कदाचिदुक्तं स्यानेक दाचिन्मध्येयाम्यनावसानेषु ध्यामाद्र नावस्याहि रूपत्वेनेवाम न्नरुप
मध्ये सैषामेते मदिरादिपानं वातनवर्चोनुलोमनेन योर प्रवर्त्तनो पात्तदयापथ्यापाशिप्रवर्त्ते
नमित्यर्थः वातस्यानुलोमनं च पवने मार्गे ताया अनुलोमनं पवनो हि क्रिया वातनि पाव
नां देहगतानां भावानामनुलोमनः संमार्ग्गेन यथा च प्राग अधा चि विवरेष्ठानां ... पित्तादिम
लाचयाना विदेपसहारकः स्वःस्मादि ॥ अशीस्स्तु वातानुलोमनं कार्मिमितिदर्शयितुमाह ॥
विष्टोने कफ पित्तानामानुलोम्यं हितं निर्मले गुदे शान्तिगुदजाः पावकस्यापि वर्द्धने प
विष्ठानेकफपित्तानामानुलोम्यं ततः गुदे निर्मलं भवति गुदे च निर्मले गुदजाः शाम्यन्ति पा
स्यादि हि वातादीनामानुलोम्ये सति गुदे निर्मले संविद्धान कफपित्तानुलोमनं भेषजान्न पानादि
वकः कामाग्नि स्यापि वर्द्धते यतः नस्मादर्शसां विष्ठानकफपित्तानुलोमनं भेषजान्न पानादि
यत्नेदेयमिति भावः ॥ उदावर्तपरीतायेषु चान्यात्यर्थं विरूक्षिताः विलोमवाताः शूलार्त्ता स्तेषि
ष्टमनुवासनं ये पुरुष उदावर्त्तेन युक्ता ये चातिशयेन विरूक्षिता स्तथा विगुणपवनाः शूलवी
दिताश्च तेषु अनुवासनमिष्टं तेन केनचित्तैलेनेति शेषः तदेवानुवासनमाह ॥ पिप्पलीमदन
बिल्वशताह्वामधुकं वचा कुष्ठं बटी पुष्कराह्वं चित्रकं देवदारु च पिष्टा तैले विपक्तं द्विगुणक्षी
रं संयुतं ॥ अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनं गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकां
कं टरू रुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वंक्षणाश्रयं पिप्पल्यादिवचुर्णं पिष्टां गुदेशतं पकान ... उत्थान
बहुशोफ जयेत्तच्चानुवासनेन पिप्पल्यादीनि पिष्ट्वा जलेन तेलं द्विगुणक्षीरेण संयुतं पक्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथ बाले नैव तंदुलजलेन पिष्टं मधुरकं मधामार्गो विबेत् ॥ तुलां द्रोणेषां पचेदष्टौ पाः कुटज
त्वचः नीरसां त्वचि क्वाथे द्रोणस्य जले कुलानां एवं गाढं लिनी मोचरसान् मुष्टिं शक्रान्
समान् तैश्च शक्रयवान् पूतेन तोयां दर्वीप्रलेपनं पक्वां वलेहं लीढा वातं च यथाग्नि बलं पिबेत्
पेयां मंडं पयश्छागं गव्यं वा छागदुग्धं भुक् लेहोयं वा मस्य पत्नामसृग्रक्तान् तीसार वायुजान् बल
वद्रक्तपित्तं चरसं वेदूद्रं मधोपिका कुटजत्वक् तुलां द्रिये नरिहेतु जले पचेत्
द्विविमवेदिकां द्विशागद्दिबावायेत् एतं द्वंद्वं सामान्य परिभाषा परिमाणे कृत्स्ने नये ववाक्ता
जट छ सामान्य परिभाषा परिमाणेन च कृत्स्ने नेमे कत्वं ... नद्रपवरहार्थं माह नीरसा
पामित्यादि तावत्य चैद्यावदेषां कुटजत्वचं नीरसां स्यात् नीरसत्वं च क्वाथे ... शक्रयवा
येमवति तस्यां च नीरसायां सम्यक् परिमाणः कृत्स्नोव ... ताभिन्नं क्वाथेन ... चूर्णी
कृतान् समंगादीन्मुष्टि शक्रान् पलपरिमाणान् दद्यात् तैश्च समंगादिभिः सर्वैः समानितं
यवानद्यात् ततान्तं तरपूते दर्वीप्रलेपनं पक्वां लीढावनमवलेहं मनं तरं यथाग्नि बलं
लानुसारे लेपादिकं पिबेत् किंभूतः सन् छागदुग्धभोजनः अयं लेहो रक्तातीसारं रक्तार्श
सि च शमयति रक्तपित्तं च प्रबलं ... मधोवा प्रवक्ष्यते ॥ कुटजत्वक् तुलां द्रोणे जले पचेदष्टा
शशेषितं कल्कीकृत्य क्षिपेत् तत्र नार्द्रपलिकं त्र्यं ... मोचरस बलादाडिमजां त्वचां
बिल्वकर्कटिकां मुस्तं समंगां धातकी पलं पलान्मितं स्वापलं कुटजस्येव तत्वचः त्रिंशत्प
लानि गुडस्य घृतान्यूने च विंशति तं मध्वं लेहं तं याति धान्ये पक्षोष्यतं लिहेत् सर्वातीसार
हरो ... सकासान्निपच्छति ... कुटजत्वक् तुलां जलद्रोणे पचेदष्टांशशेषितां तावत्
नत्वाष्टांशशेषिते क्वाथे पूतेस्मिन् कल्कपिष्टान् नार्द्रपलादीन् पलप्रमाणान् क्षिपेत् बि
ल्वकर्कटिकां बिल्वफलानि कुटजत्वचं त्रिंशत् पलानि घृतस्य पलानि ... प
लानि त्रिंशत् ततेन स्वर्णलेहं ... यानं पक्वं सम...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वात्यर्त्तं नदावानानुबंधत्वं रेवं न शक्यविद्म्बत्या [illegible]
त्पत्ने श्लेष्मणोनुबंधस्यानुमापकं । अस्य श्लेष्मणस्तस्य चिकित्सा धावधुत्को [illegible] म
त्यादिकं च बलस्य लाहानस्यानुबंधविद्यात् कफाश्लिष्ट्या मन्यादिकाल्ल बलस्य कफस्यानु
बंधविद्यात् ॥ दुष्टे हि शोधनं कार्यं लंघनं च बलवान् बलं दुष्टेवातादि दृष्ट्यैन से संघया बलं बला
न्निक्रमेण कदाचिल्लंघनं शोधनं कार्यं बहुदोषस्य शोधनं किंनरस्य लंघनमुपवासः स लंघनं
कार्यं ॥ यावच्च दोषैः कालुष्यमुनेस्मावद्दुष्टत्वं यावच्च दोषकालुष्यस्य कालुष्य मनेर्मले
सामदोषदुष्टत्वात् नावच्छुनेः प्रकृतत्वा देसस्य न पुनर्लंकार्यं तथा भुजाथास्त्रं श्रुतेः स
रवहस्ताय पन्नोऽनकार्थं इत्यर्थः ॥ दोषा लंघो चनार्थं च वोट्टसधुस्त्वलापच संग्रहाय चरक
स्यापरं निर्कैरस्याचरेत् कालुष्यरहितानाचारकम्भुतेः परमननरंदे वालं हामानाथ भ्रूस्यर्थं तथा
वहेः मधुस्त्वलापनयार्थं रक्तस्य सम्यक् हस्तार्थे निर्कै किंनरस्या क्रानेद्रे श्रेसम्यक् समुपाचरे
त् इति सामान्योपक्रमार्थं कार्यं विकारशान्त्यर्थमुपदिष्टा ॥ यत्पुनः प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वा
तोल्वणमेव वा स्निग्धैस्तत्साधयेद्युक्तैः पानाभ्यंजनवस्तिभिः यत्पुनः प्रक्षीणदोषस्यानिरा
मपस्य रक्तं स्रवेत् वातादिकस्य वापुरुषस्य यद्रक्तं स्रवेत् वातादिकस्य वापुरुषस्य यद्रक्तं स्र
वेत् तत्स्निग्धैः पानादिभिर्युक्तैः साधयेत् ॥ यत्तु पित्तोल्वणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते स्तंभनीयं
तदेकांतान्न चेद्बहानकफानुग यत्पुनः पित्तोल्वणं रक्तं ग्रीष्मकाले प्रवर्तते तदेकांतेन स्तंभनी
यं तत्र दोषस्थितेः पित्तप्रकारित्वात् किंसर्वमेव घर्मेणैर रक्तं स्तंभनीयं तेनाह न चेद्बहानकफानुग
तं वातानुबंधं तु लंघनादिभिर्विचिकित्सेत् एकपद्मपि वेत्याकां श्रुंठी कुटजवल्कलं कि
रातं ग्रुंठी कुटजवल्कलं क्वाथं तं पिबेत् किरातनिक्तकादिनाक्वथितं पिबेत् अथवा दाडिम
जं त्वचं पिबेत् ॥ कुटजत्वक्कालेन सर्वमात्रिकं घुलवल्ल्यं पिबेत् तुलनीयेन कल्किते
वामपत्रकं कुटजत्वचमिंद्रयवान् रसांजनानि श्वनदुलजलेन पिबेत् घुलाश्वयात्रिविधा

ऽशृंगीविल्वसमादधिकं तज्जयेद्यवनाचरेत् प्रायेणलेहैस्तिक्तैश्च तैलेश्चानाधिकानि दुर्नामानि
वनायमवंति तस्मादेतेनाग्नकल्पेषु वचनं जयेद्यत्नं कुर्यात् ॥ इत्याहाधिर्नः प्रबलमग्ने चलोच कफा
नितो शोनोपचारः कर्तव्यः सर्वेषामनभ्युक्षनये रक्तपित्तं प्रवद्धं हृद्दाक फानिलो वाग्प्रव
लावुपलभ्यते तत्र शान्त्यर्थं शूलेनोपचारः कर्तव्यः ॥ नवेद्दूर्वास्वरसस्तथा स्याच्छोणिताद्भव
तेनः रक्षेः कोश्मश्मसंविर्भिर्वर्धितः कथ्यन्ते ॥ हे च पञ्चक वा श्लेष्म कामने लपयाघ्नेः
पद्मेवरासमानत्तस्याप्रानत्तदारसेलपयेत् रक्तमूत्रेः ॥ प्रवर्धीतकेनरोगानुन्मादनीयाने
नस्याज्जिनेः नचकवा क्षोर्येयायाग नेलपयोघ्नेः सचयेत् ॥ पञ्चाशत्कुशकाशशरणां मूलं
पुष्पं च शाल्मलेः नाग्नो धान्यद्वराख्यस्य भुजागमहिपलोन्मिता ॥ त्रिप्रस्थे सलिलस्येन
क्षीरप्रस्थे च पाचयेत् क्षीरशेषं कषायं च तस्मिन्पूतेविमिश्रयेत् कल्कीकृतं मोचरसमं
मंगां च रक्तोत्पलं किंजल्कमेव बीजं कमलस्य च केसरं पिप्पलीवल्लिरयं सिद्धः सघ्नन्तो
दुशर्करा प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तस्रावज्वरापहः ॥ पलाशाद्दीनां मूलं शाल्मलेः पुष्पनया
मग्नोधादीनांच शुगाए तेनद्वपकदंबकं पञ्चकेद्विपलप्रमाणेजलप्रस्थत्रये क्षीरप्रस्थ
च पाचयेत् क्षीरशेषं च कषायं तस्मिन्पूतेससनिक कल्कीकृतंमोचरसादिमिश्रयेत् मोच
रसादयोत्र प्रत्येकं भागमात्रशाणलक्षमात्राम्नाम्नाः वत्सकत्वकोशानकाद्येनि सत्याविंशा
तिपलप्रमाले कार्षिकाणामेव द्रव्याणाम्प्रन्नुज्ञानात् ॥ प्रपिच्छावस्तिः सिद्धा घ्नतमा
क्षीकशर्करान्ततः प्रवाहिकादिहरः ॥ स्वल्पमात्रत्वानिरूहो वा स्निग्धवपिच्छावस्तिरस्या
त ॥ यष्ट्याह्वपुंडरीकल्कतथामोचरसादिभिः क्षीरद्विगुणितः पक्वोदेयः स्नेहानुवास
पा२ नं मधुयष्टिकल्कप्रपौण्डरीकेल्कनथामोचरसादिभिः पूर्वोक्तैः क्षीरद्विगुणितः स्नेहपक्वः स्ने
हानुवासनेदेयः ॥ मधुकोत्पलरोध्राम्बुसमंगाबिल्वचंदनं चविकातिविषामुस्तंपा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ङ्गः प्रभृतीन्जयेत् ॥ रोध्रनिलाम्भोवरसंसमंगां चंदनोत्पलं पाययित्वाजन्तुर्यदन्यथा
लीलेनैवमाजयेत् रोध्रादीनजान्दुर्ग्यनेनक्वाथयित्वा ॥ आमातुरस्य लीलेनाजजीरेण माजयेत्
एतच्चावपुक्तं पूर्वगुणं ॥ पद्मादकपुष्पकाननानावृपस्याद्दीरमेरटं हुप्पिलामधुपानतः
शीतनेनोयनतेनवा पद्मादृत्यादि सर्करामाक्षीकं शीतजलेननेत्रा जपपसावा वानरो
क्षीरमाररामधुरसावा ॥ हिमकेसरपद्मादृसेकं वानेतुलावुना ॥ अथवा चंदनानागके
सरमधुकारशीरंजतुलामसावानकं पूर्वोक्तगुणं ॥ यवानीदूपवाः पाठाविल्वसंक्षीर
साजनं चूर्णमस्तोदितः मस्तेपवज्जैवानिशोणितं यवान्यादीनां चूर्णं जलेन पीनोवाने
मलेपवज्जेवानिशापेनरक्तेहितः ॥ दुग्धिकाकंटकारीमांसहेदन्मवीभिः प्रशस्ताने ॥ अथवा
धानुकीरोध्रकुटजनवकृपलोत्पलेः सकेसरेयविज्ञारदाडिमस्वरसेनवा दुग्धिकाकं
टकारीमांसवक्तं सर्पिरास्मिन्निश्वपेप्रशस्तने ॥ अथवा धानक्यादिभिः सिद्धं घृतं हितं यव
ज्ञारदाडिमस्वरसेनवा सिद्धं घृतं हितं ॥ शर्करामाजार्कजरूसहितं सहवानिलैः ॥ अम्
लरक्तगुदजानवनीतेनतिष्ठति शर्करापद्मकेसरसहितं मध्वम्लब हून्त्यहानि भुक्तं न
वनीतंरक्तार्शांसि गमयति तिलैर्वासहाभ्यस्तनवनीतंरक्तार्शांसि गमयति ॥ छागा
ननवनीतावजक्षीरमांसानिजांगलः ॥ अनम्लो वाकदम्लोवा सुवास्तुकरसोरसः रक्त
शालिः सरोदधिः वष्टिकस्तरुणी सुरा तरुणंमांसुरामंडः शालिनस्योषधं परं ॥ छागसंबंधीनि
नवनीतानि नवाजांगलरसादीनि रक्तस्यवरमौषधं ॥ यथादकरसादोपुवलातुःकं
वलोपिवा जयन्मधुलवणरक्तमारनच प्रयोजितः वयादिषु प्रयोजितः वलातुःकेव
लोवारक्तमन्युल्वणवातेवजपति ॥ वातोल्वणानिप्रायेण भवेन्मयसानिस्रुते

166

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रकं जर्जरं स्नेहमत्राक्रमं नई संविपाचयेत् एतत्संधाय मृत्पिल्लिते ज्ञारः कल्याणको ह्ययं सर्पिनः
सर्पिषा युक्तो मन्दे वाग्निश्च प्रयोजितः उदावर्तविबंधार्शोगुल्मपाण्डूदरकृमीन् मूत्रसंगाश्मरी
शोफहृद्रोगग्रहणीगदान् मेहप्लीहहरं जानीहि त्वाशकार्शांसि नाशयेत् त्रिवृद्दन्तीजटी
कृतं स्नेहमूत्राम्लामत्कमनैः संचूर्ण्य पाचयेत् शरावसंपुटे ॥ घनएव हि शरावसंधौ मृत्पिल्लिते
इति ॥ अथ चक्रल्याणको नाम क्षारः सर्पिषा पीतः मन्दाग्निना वामकेयुक्तः सन्नुटावर्तादीन्
नाशयेत् ॥ सर्वविकुर्यौ घृतं मरीसा गाटदर्वीसां यच्चागाटदर्व्वीसा मरीसा ज्ञात्वा न बहुसर्वकु
र्यात् ॥ ज्ञात्वा पूतिवल्क दन्ती तुल्यम् पथ्यचेत्पादशेषे च तस्मिन् देया शीतिर्गुडस्य प्रतनुकर
जसो ह्यौषधेषु पलानि एतन्मासेन जातं जनयति परमाम् पलः पत्रिंशांशं शुकं कृत्वा नु
लोमं प्रजयन्ति गुदज प्लीहगुल्मोदराणि द्वयास्तुलया समाहाराद्दन्तुलं पूतीकरंजत्वच
स्तुलाहृयं जलद्रोणपचेत् तस्मिन्पादशेषे तस्मिन् गुडस्यार्शीतिः पलानि देयानि त्रिकटु
कस्य सूक्ष्मचूर्णस्य पलानि द्वयानि एतन्मासेन मुक्तं जातं प्रबलमग्निं कुरुते ॥ आनु
लोम्यकृतत्वात् गुदजादीन् जयन्ति सर्वधारावत्तं ॥ पचेत्तुलां पूतिकरंजवल्कात् हेममूलान्
चित्रककण्टकार्यौ द्रोणे चपेच्चावशेषे पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् पलिकं च सत्तुर्णि
त्रिजातत्रिकटुकं पथ्यकदलीमागधमभेदं पुष्करमूलधान्यचव्यहपुषामार्द्दवमल्लवंतस
च शीतीभूते क्षौद्रविवाल्पुपेतमार्द्दादाक्षाबीजपूरार्द्रकैश्च पुत्रकाम गादिकाम्लेषुयोगः
र्षिः एतमासमात्रेण जातं चूर्णं कवामवेद्दुर्नाम्नां वह्निदीपनं परमं वातगुल्मोदरगुल्मप्ली
हा२ हानाशमकृच्छ्रघ्नं पूतीकरंजत्वच स्तुलां हृनुले चित्रककण्टकारीमलयोर्जलद्रोणचतुर्थपचेत्
पादशेषे च तस्मिन् पूते गुडस्य शतं दद्यात् उपजाति वत्तं त्रिजातिकादिसूक्ष्मरजो कृत्य
तोकं पलप्रमाणेन निक्षिपेत् ॐ पञ्चदासकं एतच्च शीतीभूते संसो ... दाक्षा

167

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शः...

...मूलमनुलोम... ...नयेद् ...
...पकाथ पाचनं ... कुष्ठादीन् जयति
...गुदजं कुष्ठादीन् ... चित्रकैः ... प्रसह्य

ठान्नारोपयवागूभिः शार्ङ्गीत्वचनागरं संस्पृष्टो चित्रकं देवदारु च वातगुल्मे ... चित्रकैः ...
वर्जितं । अर्शांसि निहन्त्याशु हन्त्येव पाण्डुरोगं ज्वरं तथा मन्दाग्निं गुदभ्रंशं वस्त्यानाहं प्रवाहणं पिपासा
ध्मातो वा सम्मूलं देयं तन्नरमोचं मधुकादिङ्गुदीभिः स्वहन्तु ... भागप्रमाणे ... रीस्वरसे घ
नाच्चनुगुल्मे घृतं साधितं त्रिदोषजित् । अर्शः प्रशान्ते ... घृतं देयं पवनः परमो वधः ॥ अन्या
स्यान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि वर्जयेत् । नित्यमग्निबलापेक्षी वर्जयेत् । एवं वातार्शः कृता
मनिशं पिबेत्सर्जयति उदावर्तान्निमग्नाज्यतैलैः शीतलद्रवपूर्णैः सुस्निग्धैः स्वेदयित्वैव
निमस्य गुदे ततः । अर्के ... तकरांगुष्ठमात्रमनुलोममनी दद्यात् ... माणवर्तितां पिप्पली
नीलिनीफलैः चित्रमूलिने हिंगुलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः तद्वन्मागधिकाराठमदनधमैः सर्ष
पैः उदावर्तेनार्तं नरं तैलैः शीतलरूपेहैलगुरुगुरुकुंकुमादिद्रव्यसाधितैरभ्यज्य सुस्नि
ग्धैः पिण्डैः स्वेदयेत् ततः स्वेदादनन्तरमस्य उदावर्तवतो गुदे अर्केत्ययम... वर्तिं दद्यात् तत्क
रांगुष्ठसंनिभा मानुरहस्वांगुष्ठसदृशी तथानुलोमकरी दद्यात् त्रिवृता । केः कृतां वर्तिम
न्याह श्यामेत्यादि श्यामादिभिः सैंधवादिलवणयुक्तैः सस्मरजीकृतगुडगोमूत्रसंयुक्तैः
वर्तिः त्रिवृता तथैव मागधिकामदनफलगृहधूमसर्षपैर्गुडगोमूत्रान्वितैर्वर्तिं त्रिवृता ॥
एतेषां मैव चाचूर्णं गुदेनाद्याद्विनिर्दिशेत् । अथवैतेषामेव पूर्वोक्तानां चूर्णं नाड्या गुदेवि
निर्दिशेत् ॥ नादीघानेस्तुतीक्ष्णानुवासनाग्नं प्रयोजयेत् अजकुर्याद्गुदामसरावि ...
नो स्यात् अथानुबंधे वा तद्विरेचनैः स्नेहरेचनैः अनुवासप्रश्नेरेत्याद्विसंज्ञो मारसतवर्चसोः
नहि घातेकार्यैकर्तुमशक्नेनास्मिन्नर्शसि स्नेहैस्तुतीक्ष्णानिदद्यात् सर्वाग्निरसानुरसगुदेषु
रविसमत्वचानानानुलोमयेत् पुनरनुबंधस्तत्स्नेहरेचनैर्विरेचनीयमनुवासनीयश्च
वस्माद्दोषाद्देनोऽग्निसत्त्वपुरीषसंचयं गोमवान् ॥ विपर्ययत्रिकटुक... दन्त्यादन्त्यरश्मि

प्रवलयविनिहन्ता शंशसंख्यदब्ब्यतुल्यभागाः तोयमध्ये दोलायां चित्रकमूलं सम्यक्तुल्यं [illegible]
वामदृष्ट्वा नतः पुराणगुडवलान्वितं हत्वा पुनरपि क्वाथ्य पावकं स्यात् दुग्धं गलं श्रोणिमद्राव
दवस्यं विरामं त्रिकटुकासिद्धं पुराणं लेह्यं नित्यमभ्यस्य कामलागुदजकुष्ठादीनि जयति
॥ अग्निं च प्रकृष्टं कुरुते कामलनीवृतं ॥ गुडभल्लातकं विलासं प्रयोगचित्रकैः ॥ पञ्चकोल
त्रिगुलिका नामिकारं च मूलीविना गुडादिकां गुलिका ॥ अभयसहितदुर्नामानि हन्ति नागकाश
च ॥ मल्लातकं सैन्धवं कृत्वा पवनो गुरुपाकं वतं ॥ स यानि तैलं लवणं दुर्नामानि विनिवर्तयेत्
सैन्धवं कृत्वा महायोगमतो पुटपाकवतं पक्वं तैलं लवणं जिनमदंशो पादुर्नाम वा पक्वा मायं
॥ मरिचपिप्पलीनागरचित्रकान् क्रमविवर्द्धितभागान् समाहृत्य तान् सर्वाणि च तुल्यं चूर्णं
योजितान् कुरुगुडेन गुडान् गुदजान्छिदः मरिचादीनि क्रमवर्द्धितभागानि चित्रकं च तुल्यं
चूर्णयोजितानि गुडेन गुदांकुरान्छिदः दुर्नाविलंबनं ॥ चूर्णीकृताः वन्यशूरणस्य भागाः स्तेनो
दृत्वं चित्रकस्य महौषधानि हासमरिचस्य चैकोगुडेन दुर्नामजया पिण्डी शूरणसेनाकृता शूरण
भागाः बोडश चित्रकभागाः अष्टौ नागरस्य द्वौ मरिचस्य चैको गुडेन पिण्डी कृता दुर्नामजया
यस्मात् उपजाति ॥ पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जवेल्लाग्निभिः शिवानुल्यैः वज्रवासुरवड्वजर
पतिवहुगुर्वपि भोजनं चूर्णैः पथ्यादिभिः शिवानुल्यं प्रागेव गुरु च भोजनं वज्रवासुरवड्वज
रपति ॥ अर्थाः पूर्वोक्तं पथ्याद्यं माज्ञाय नाम वालमसमानि विधिविदो वदन्ति सर्वो द्वयनादत्त
त्रापि ॥ कलिंगलांगलीकृष्णावृहद्दारुणामाङ्गिलिकेलेः भूनिम्बसैन्धवगुडैर्गुडमगुदजनाशनाः
कलिंगकादिभिर्गुडावटिकाः अर्शोघ्रा ॥ लवणोत्तमवह्निकलिंगयवाश्चिरविल्वमहापिचु
मर्दयुतान् पिव सप्ताहं तनमथितानालुं जितानपक्ष्मर्दनुभव छमासं वा गुदजः सैन्धवादीनितक्रेलो
डितानि पिवेदिति ॥ इति गुदाहनि ॥ मथनोटकपाठ्यक्रारचिनं ॥ मुसकथुमल्लातकमय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हिमस्त्रोवेतनमिस्तुगंठिकामिश्रपयेच्छं घृतं ह्यार्द्रः वाते माश्रमा त्रेलप्रानेबुक्तोषिनिवत्सूमा
तोनसंबंधः श्रुतमिदं मर्शसांकुरुत्रामिवक्रूरपत्रनुलोमकस्तेनशक्तिसामर्थ्यान न पाप रवहि
हेपवतं पकृतादिष्ठंच शलिलिनोचत्तं ॥ काथीच छ ग्रंथिकादिघृतमाह वस्त्रनालितेन्मास्तहवि
मंजने घृतोनाहूपलेमिदाममधुफला खर्जूरपात्रीफलेः पाठामादिदुरालभाम्लाविडुलेधा
षत्वगलोलकैः स्पृक्काकोललवंगवेल्लचपलामूलाग्निकैः तालिकैः गुडपलशतनया
जितनिवातेनिहेलमितं प्रपिवेच्छप्लपत्रमात्राने निश्चामयनिगुल्मकुशानसगुल्मानलब
लंप्रवलंकरोतिचाशु पीलुरसस्पृक्काणंवस्त्रपूतं ह्यार्द्रभांजेन्मास्तमदाहिमाहूपलप्रमालेः
वाठादिमिश्रपालिके घृतीन मद्यधानकी मधुफलाद्राक्षा मार्द्रीरणका विडुलोवनसः
शार्दूलाविक्रीडितं नपागुडपलशतेनयोजितंनिवातेधृतपसमात्राहनेनरप्रपिबन्नरद्
दमशीलिसगुल्मंचरामयति दुर्गाग्निबलंचशकृद्विधत्ते घृतिहिनामना छ एकेकशो
दशपलेरसामूलकुंभवाठाहूपार्केघुलाबल्लभकटकलानां दग्धेश्रुतेनकलसेनजलेन
पक्के पादस्थितेगुडतुलापलपंचकंच दद्यात्प्रत्येकं क्वाथचव्यामयाना वहूर्मुष्टी द्दह्य
वस्त्रारनश्च दर्वी मालिपनहोति लीढागुडोय गुल्मप्लीहार्शः कुष्ठमेहाग्निसादान् दशाम्
लादीनां प्रत्येकं दशपलेदग्धेजलद्रोणेनश्रुतेजलेपक्के पाददशावेचाग्निनगुडतुलांवा
पादीनां च प्रत्येकं पलपंचकंचदद्यात् चित्रकस्यपलद्वयंयवक्षारस्यचपलद्वयंचदद्यात्
दार्वी मालिपनदार्वीलेपीसन्तयगुडोलीढोभक्षितोगुल्मादीन्प्रशाकरोति वसंतेतिल
क वैश्वदेवीचरतं छ नाराचघृतं चित्रकमूलतुलाईसाधयावत्पादस्थलस्थमर्यादः ॥
दत्वाजीर्णे गुडस्यपलानिक्काथमपः साधनपाक्समेमतेन त्रिकटुकमिसिपिप्पलीकुष्ठ
मुस्तावरंगकामारगुदहेनेलाचूर्णकीर्णावलेहः जयतिगुरजकुष्ठ [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा१८ (171)

तीसारेऽपि वातेनाश्वामाशयान्नयः । आकृष्य हृत्वेनोत्तरकालं लंघनं हितं न दाहि रोगस्य प्रा
क्रहात्वपदवयावस्तंभावी लंघनमपि प्रथमत्वपच्चेयहेतुः ऽनलस्तल्लयुक्तं ७ मूलानाहश्वसेकार्ज्ञेया
मयद्व्लिसारत्वं मूलानाहित्सरार्ज्जेमनिसारित्वं वामयेन्नन्तरं आगलंघनं हितं वमनं चैनं त्सामान्य
पित्तजादि स्वेष्टवस्त्वपत्युष्णाविक्तसिनं वा ध्यानं केवलं वा न्नजं ७ दोषाः शांतिविनावचविदग्धाहारम्
र्छितानः ऽपतीसारेत्याहकल्यानेनबुध्यदोषं वमभवजं मयेनलेशायदृत्तेषुस्यापमेवबलान्महु यच्चदो
षाः शान्तिविनाऽशांति स्वयनवृद्धिगतास्तया विदग्धेनयक्तापकस्यपत्वाहारेलमूर्छितानाएकचा
मग्राऽपतीसारापकल्पनेसवदूर्ने नबुध्यानेचानमुक्तेशाऽलबिकारकरालभस्मनस्मवनाबी
जस्माकुरात्ययनावृष्णानाबस्यवातिसाराना न्नोकोषाभ्यतान्तेषास्तमदृत्तेनापतीसारकरालप्र
तिसमुच्चानामस्तबुनयास्वयमेवयन्त्रोविनाबलातस्य सुबलस्वभावेषुनेषु नयाऽनेषु दोषपंचदा
पथ्यामिति नसम्यक्प्रवर्तन्तेमेवमभवजं ननुवाचनाहि विभिन्नपर्चः समहृतौषधकुरुजत्वगा ।
हिकं व्याधिप्रतिबद्धमतकस्मात्तत्रनप्रयुज्यते ऽपपिवाम्यामन्हेपठिथ्यातिकुरुतोनिसा रइति
नसाद्गतसंस्थाद्वेषबधदानुमुच्चिनामितिपामन्यानेनंप्रत्याह ७ प्रयोज्यननुसम्याहारादिपूर्वक
मतिसारिलिं बन्नद्द्मेवजबर्वमामातिसारंरलएवृत्तेनयाजं नुसंहोवधारणार्थमत्रपूर्वम
हलंपश्चाद्दीपदोमातिसारं लाहीपमानकुर्यात एवेनिदोषानयन्ति साम दोषं ष्वजितसारकार
म६ लिप्रथमसंपिभदेनमोषधं दानुर्विशिष्टायामवस्थायां समानकार्यमपिकदाचिद्दतिसारिणागु
णायसंवदानेनातीसारप्रतिपद्यतमनमपिचसमहृणमौषधमितिकृत्वा ७ ऽपविवाधानानु
रजाऽशूलसंमिन्नकारिणिप्राणदाप्राणासदोषविवृद्धसंपर्जिनी विवद्धत्वात्संकृत्वाप्रवर्त्तमा व४
नेदोषाएवविबंधनात्दोषानादिकारिणि नयामनासमन्दोषसंमहृणनवध्यमपिप्राण
दाहरीनकीपाणंनदूदानीतिप्राणदाम वनीति एवंबहुदोषाणामनीसारिणांप्रायेत्तेष
उपक्रमोबोधः मध्यदोषाल्पदोषयोस्त्वाह ७ पिवेत्प्रकर्षापिनामन्येषु [illegible] ह

८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मुक्तमेव यन्माद्वीकेषु नुवन्सकलकं सर्वेषु सर्वर्तुषु कालेष्वेव च ॥ ... सप्रतिमात्रार्थ इति
र्कः सुमल्लानकं मेव यन्मद्यं प्रधानमुद्दिष्टं ॥ माद्वीकेषु नरः सुकुटजं नर्कं मेघस्य मद्यं कृपि
ते सर्वे चर्कः सुमुखे माद्वीकेषु च सर्वर्तुषु कालमेव यथा मन्थिनमग्न्यं बलं प्रबलां च हृद्यं च चाहतेवा
इन्दुकृतायां ॥ छ ॥ भिन्नावि विधानानुलोमनाय यन्मात्रं नस्वाभिन बलाय यच्च नदन्नपानो वा
धमर्शिहेन सङ्गविवर्जितविदर्शनं मस्थान् विविधान् स्यान् कृपादिकृपान् भिन्नाव्यदन्नपा
नो वधमार्शविनं मारुतस्यानुलोमनाय स्वचन्ति प्रवर्तनाय नष्टाय वच्चाग्निबलाय गानव
ईनाय संपद्यते नष्टं वाच्यमानो बद्धं दुर्नामवनाशनं ॥ प्रस्कन्दघृतेनाक्तादिकं परिज्ञेयं दन्नपा
नो वधमारुतस्य विविधकरमाग्निसादनेन च नतेननाविवर्जितसेवकं उपजायते कृतं ॥ छ ॥ अर्शो
निसारस्य हृल्लविकाराः प्रायेण वाम्याया निदानं भूताः हल्लेन लेहिततमं मन्निहीष्टैर
वेद नस्य विशेष च नोक्तं ॥ अर्शोतिसारस्य हि एवान्योन्यनिदानभूताः परस्परं हेतुभूताः
वाकुल्येन ॥ अनलेन च स्यन्न एते रोगा भवंति दीपितस्मिन्नोन संति यतः ततोस्मात्कारणा
त्तेषु रोगेषु विशेषणाग्निरक्षेदिति इन्दुकृतायां ॥ छ ॥ इति श्रीमद्गोवर्द्धनपुत्र श्रीमदरुणदत्त
विरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदराख्यायां मर्शचिकित्सितं ८ष्टमोध्यायः ८ ॥ अ
थातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ छ ॥ अतीसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामाश
यान्वितः ॥ हत्वाग्निं वातजोप्यस्मात्तस्मात्कृतोस्मिन् लंघनं हितं यस्माद्बाहुल्येनाग्निं हत्वा
मंदीकृत्य आमाशयान्वयो भवत्यतीसारः ॥ अस्मात्कारणादस्मिन्नतीसारारम्भे आद्यो वातजे
पि पूर्वं लंघनं हितं ॥ आमाशयोन्वयो जन्मभूरस्यातिर्यस्य सः आमाशयान्वयः ॥ अपि शब्दात्
कदाचित्कफादिजे सुतरां लंघनं हितमिति द्योतयति लंघनशब्देन चोपवास एव हग्रहो
ते शोधनादीनां लंघनानामवस्थावशाद्दुक्तमपाननत्वाद्वृथिष्ठ ग्रहणेन कश्चिदुपद्रवादाव
प्रारभ्यते अर्शोतीसारयोः परस्परं निदानभूतत्वेन चिकित्सासामान्याद्दनन्तरमाह ॥ अथातोऽतीसारचिकित्सितं ६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वा भोजयेदिति स्नातमस्नातेन घोतयति ॥ अनुलं लघुत्वं लघुत्वं प्रति अनुप्रति मात्रार्थ इति समासो
ऽव्ययीभावः एवं क्रियमाणे सति सारी स्त्रोतोग्रवह्निचिप्राप्ताति न त्याव वह्निबलं देहबलं एवं च भुञ्जा
नस्य ... मुपदिशयन्ते ॥ नतनु णवति सोमानयवाग्वानविलोनवा सुरया मधुना वा यथ
था सात्म्यमनुपाययेत् कदाचित्तक्रेणाक्कदाचित्काञ्जिकेन कदाचित्पयसा कदाचिद्धिलेनका
ञ्जिसुरया कदाचिन्माद्वीकेणेति यथा सात्म्यमनुपाययेत् ॥ भोज्यानि कल्पयेदूर्द्ध्वं ग्राहिदीपनपा
चनैः बालबिल्व वृक्षधान्य हिंगुवृक्षाम्ल दाडिमैः पलाशहपुषाजाजी यवानी विडसैंधवैः
लघुनां पंचमूलेन पंचकोलेन षाडवया ॥ अस्मात्तु मादूर्द्ध्वमनन्तरं भोज्यानि भोक्तव्यानि कल्प
येदिति सारिणे ग्राहिदीपनपाचनैरेव संग्रहणानि दीपनानि पाचनानि द्रव्याणि तानि
सर्वाण्यतिसारिणे पथ्यानीति एवं संक्षेपेणातिसारिणो चिकित्सितमुक्तं तदेव विस्तरेण लक्ष
यति बालेत्यादि बालबिल्वादिभिर्भोज्यानि कल्पयेत् ॥ शालिपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या
च साधिता दाडिमाम्ला हिता पेया कफपित्तसमुल्वणे ॥ अभयापिप्पलीमूलबिल्वैर्वातानु
लोमनी शालिपर्ण्यादिभिः साधिता दाडिमाम्ला पेया कफपित्ताधिके हिता ॥ अभयादिभिः पेया
वातानुलोमनी ॥ विबद्धदोषबहुलो दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते कृष्णाविडंगत्रिफलाकषायै
स्तं विरेचयेत् पेयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नदीपनैः कृतां यो बद्धदोषोऽविबद्धमल्पाल्पं कृत्वा
ऽतिसार्यते तं कृष्णादिकषायैर्विरेचयेत् विरिक्तस्य च तस्य ततः पेयां वातघ्नदीपनैर्द्र
व्यैः कृतां युञ्ज्यात् ॥ आमपक्वातिसारेषु तु दीप्ताग्नावुपवेशयन्ते सफेनपिच्छं सरुजं सविबंधं पु
नः पुनः ॥ अल्पाल्पमल्पशमलं निर्विड्वा सप्रवाहिकं दधितैलघृतक्षीरैः सशुंठी सगुडां पि
बेत् ॥ बिल्वानि गुडतैलेन भक्षयेद्धा शालीं वा गाढविड्भिहितैः शाकैर्बहुस्नेहैस्तथा रसैः
क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाडिमसाधितैः शाल्योदनं तिलैर्माषैर्मुद्गैर्वा ... दाम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भूतीकपिप्पलीशुंठीवचाधान्यहरीतकी ॥ अथवा बिल्वधनिकामुस्तनागर [illegible] वचा
वचाकृमिजिन्नागराणि वा शुंठीवचाघनमाद्रीबिल्ववस्तकहिंगु वा मध्यदोषातीसारी भूतीका
दीनपिबेत् किमर्थं तस्मान् नायमकृच्छ्रितानान् ननु कृच्छ्रितानामिमे नावदेवास्तु किं प्रमाहेनकृमः प्रक
र्षेणकृच्छ्रितानाः प्रमथ्याक्रूपणस्मृताः यकृच्छ्रितानामामस्य पाचकं प्रतिपादनार्थं प्रमाहेहाकारि प्रमथ्या
यामूर्त्तेनतोनरेलङ्गणमुक्तं यथाम्रतनः कषायानिर्यूहः क्वाथ्यपूर्वाकृतन्यासः कृतयूषः प्रमथ्या
चद्व्यान्तर्हि कृतनाकृतनेइति नदेवंद्वयंकर्हि कृतयविष्टाप्यत्रियते स कृतपूर्वाभल्पेन स एव च
प्रमथ्यास्याद्ध्वाचः तस्मात्मध्यदोषातीसारे भूतीकादीनि पिष्ट्वा प्रकर्षेण कृच्छ्राय पिबेत् प्रमथ्या
रूपेण पिबेदित्यवतिष्ठते मुनिनाप्युक्तं प्रमथ्यां मध्यदोषेभ्यो दद्याद्दीपनपाचनीमिति किं
कुर्वन्पिबेत् विशमबयन लंघयन प्रस्रजन्नात्मानमेव ॥ अथवा बिल्वादीनि पिबेत् ॥ अथवा
विड्गादीनि शुंठ्यादीनि वा पिबेत् ॥ अथ्यानेनाल्पदोषाणामुपवासातिसारेण ॥ अल्पदोषा
णामतिसारिणामुपवासः स्याद्येन तृष्णाद्यवधारणार्थः ॥ अत्रोपवास एवाल्पदोषाणां रा
स्याने न वहुदोषमध्यदोषाणां तत्रापर उपक्रमः एतेन तथा नेवास्याशनेनइति सर्वमतीसारे लदोष
देशाद्यनुरोधेन कदाचिल्लंघयेत् ॥ वचा प्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्पटकेन वा ह्रीवेरनागरा
भ्यां वा पिबेद्धर्वा पाचयेज्जलं तृषि संजातानायादोषदेशाद्यनुरोधेन कदाचिद्वचाप्रतिविषाभ्यां विप
क्वं जलं पाययेत् कदाचिन्मुस्तापर्पटकेन कदाचिद्वालकनागराभ्यां पाचयेदित्यत्र कर्त्तेमिश्रा
पाक्रियापदेवरस्मैपदमन्यथा पादस्याद्यत्पादाक्षिनापरस्मैपदेनिषेधः स्यात् ॥ युक्तेन्नकाले
क्षुत्क्षामं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् तथा सर्वोषधप्रशान्तिर्विमग्निबलंबलं यो यस्मिन्काले क्षुत्क्षा
ममतीसारिणं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् नापरस्माधानेमिव लंघनाचितं सम्यग्लंघनादनं
तरमेव भोजयेत् ॥ अपि तु सम्यग्लंघितलक्षणोत्पन्नमथतीसारिणं किंचित्कालप्रतीक्षणं कृ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मकेसिद्धः खलो यमकवराजितः दीपनः पाचनो ग्राही रोचनो विविधान्नाशनः अस्थिस्थिमःस्पष्टेः
बद्धमलविल्वशिल्वमज्जाचूर्णमरिचादीनां निःसिद्धं संयुक्त्या यमकस्य दधि तथा मुद्गरसगुडेन यापप
मकवस्नेहखलो यमकवराजितो नाम दीपनादिगुणः विविधान्नाशनः प्रवाहिकाघ्नः ॥ को
लानां बालबिल्वानां च कल्कैः शालिपर्णप्रच मुद्गमाषतिलानां च धान्यपूर्वं प्रकल्पयेत् ए
कथं यमके महे दधिदाडिमसारकं वर्चःक्षयशुष्कमुखं शाल्यन्नेन भोजयेत् दध्नःसरकं
यमके महे सगुडनागरं सुरां वा यमके मण्डं भोजनार्थं प्रयोजयेत् फलाम्लं यमके महे पूर्व
गञ्जनकल्पवा मण्डान् वा यमके स्नेहेन खादेद्वा बाष्पचूर्णितान् माषान् सुसिद्धान् सहदा
घृतमण्डोपसेवनात् रसं सुसिद्धं फलवाष्पागमसंभवानराधिजं पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेह
नागरं रक्तशाल्योदनं तेन भुञ्जानः प्राप्नोति वर्चःक्षयकृतैरामसुविकारैः परिमुच्यते को
लादीनां कल्कैः शालेर्यवस्य च कल्कैर्मुद्गादीनां च कल्कैरेकधान्यतिलमिश्रं धान्ययूषं प्रक
ल्पयेत् किं भक्तं यमके महे तथा दधिदाडिमसारिकं ॥ अम्लं दाडिमं दाडिमसारं दाडिम
सारो विद्यते यस्मिन् तत् दधिदाडिमसारिकं वर्चःक्षयपुरीषक्षयं प्रतिशुष्कमुखं मुख
शोषं वायुवस्थान्ति मतिसारिणं तेन पूर्वेण शाल्यन्नं भोजयेत् शालिमहाशालिरक्तशाल्यादी
नां महतः ॥ अथवा दध्नःसरं यमके पञ्चगुडनागरसहितं भोजनार्थं प्रकल्पयेत् ॥ अथवा यम
के महे सुरां भोजनार्थं प्रकल्पयेत् ॥ अथवा गञ्जनैः सह हरितकं विशेषस्य पूर्व पले दाडिमा
दिभिरम्लैरम्लमम्लीकृतं भोजनार्थं प्रकल्पयेत् यमके स्नेहे द्वयेवासक्तं तन्माषबाष्पचूर्णिता
न भक्षयेत् तथैव माषान् सुस्विन्नान् घृतमण्डोपसेवनात् खादेत् ॥ अथवा छागमेषवारं
नराधिजरसं सुसिद्धं पूतं शोभनं कृत्वा पूर्वं सिद्धं वष्काम्लं तेन निर्मलीकृतं तथा दाडिमसारे
णाम्लं धान्यकस्नेहं शुण्ठीयुतं भोजनार्थं पचेत् तेन रसेन रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः समवमा
सरसं प्रपिबन् वर्चःक्षयकृतैर्विकारैः पुरीषवायुरञ्जालीनां...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लकपानायाः काढायाः स्वस्तिकस्य वा सुवर्चलायाश्च वा ... देवीसुरायाः केरस्य
नैकलोकाकफस्रावजितत्रिरकोत्कटेः कानिस्वरी कामवारिलने दीनैर्मोसनुयवरूपते
एकेनापिच्छे तथा एस्कं तथा सविवंधपुनःपुनस्तथा अल्पमल्पं नयाअल्पपुरीषं निर्वि
ण्णपुरीषरहितं तथा सप्रवाहिकं निस्लानिकासहितं पुनरक्तं पुरीषं च वायुना विड्विवर्जितं
प्रवाहिके निविरयानं यन्के नाम प्रवर्तते इति प्रवाहिका लक्षणं एवं विधे तो सारी सद
धिते लघुन सीरेः समुद्दिते: सुंठीस गुडेनापि वेत् अथवाम्लि न्तानि बदराणि गुडतैलेनाश्री
पानं एवं देषादिवसान्कुं डीकाय यिन्वाकदाचिन्पक्वोकृतानिबदराणि मदृषविवाः पंचनं
रंस्तुधितमतिस्वजातं चुमुहुर्मेनमतीसारशलं माद्यविड्विहितेषोहस्तुकादिभिःशाकैस्तथा
मांसरसैर्बहुस्नेहैर्दधिदाडिमसंस्कृतैः शाल्योदनं भोजयेत् अथवा तिले क्षीबे मुद्गै वा सा
धुयोमतं कृत्वा साधितं शाल्योदनं भोजयेत् मूलकपानालघुमूलकं वानिकारसतंदेशा
नेरप्रसिद्धं कुरुर्देवाददेश ------ ॥ बिल्वमुस्ताशिवे षज्यधानुकोपुबनागरेः
पक्वातिसारजिनके यवागू दधिकीतथा कपित्थकघुरापंजो यूथिकावटरोलुजेः दा
डिमी शालकपासी शाल्मली माचपल्लवेः बिल्वादिभिलके सिद्धायवागूःपक्वातिसार
जित् दाधिकीति कपित्थादिजैः पल्लवैर्दाडिमादीनां पल्लवैर्दधि सिद्धादाधियवाग
स्तथा पक्वातिसारजित् ॥ कल्को बिल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः दध्नःसरो गु
ना कल्कस्तथा तिलकल्क सत्समो बिल्वशलाटु समस्तथा दध्नःसरोम्लो न मधुरः स
हादेवाघ्नुराधानघ्नाहिनास्नेहेनयथायथापुक्तोयरवलःसिद्धःप्रवाहिकांहन्ति ॥
मारचधनिकाजाजीतिंतिडीकं खदीविडं दाडिमं धानुकी पाठात्रिफलापंचकोलकं या
वषूरकं कपित्थाम्रजंबूमध्यं सक्षीरकं पिष्टैः बद्धं गुलिके स्नेदधिमुद्गरसगुडं स्नेहचय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्र मंडे सूत्राम लस्य चांमसि सिंधून्यवचके लाभ्यां तैलं सं क्षोदितिनाशनं दधिसुरामंडे दूश
मूलकाथे च सैंधववचकालिक केन तैलं सिद्धं मद्यो रुजापहं ॥ बद्धिः स्तु ठकाः पलैर्द्विभिः मात्र
च्यम्न सैंधवात् तैलप्रस्थं पचेद् द्धाति निहन्ता रुकरुजापहं शुंठी पलैः बद्धिः पिप्पली मूल
पलद्वयन चित्रकपलद्वयेन सैंधवपलद्वयेन च दध्ना तैलप्रस्थं पचेत् तानि हन्या रुकरुजापहं
॥ एकनामा मासद्रुग्धाद्यं पुरीषमनद्दश्शूलजित् एकतएकास्मिन्नुशूलजित्त्व पहे दानानुवा
सर्वमार्गप्रयुक्तं तैलमकनः नद्धि बानजितामन्यं शूलं च विगुलोनिलः एकतोएकास्मिन्नु
रीषमनद्दशूलजित्त्व पहेमासद्रुग्धाद्यं त्रयमेन त्रयुक्तं पुरीषमनद्दशूलजित् एकतएकास्मिन्
शूलजित्त्व पहेषदानानुवासनामार्गेः प्रयुक्तं पुरीषमनद्दशूलजित् हृद्यद्यतइति वाक्यार्थ
बः कथमेवमित्याह न द्विमित्यादि तत्तैलं यस्मात् सर्वान् वातजितामन्यप्रधानं शूलं च विगु
लोनिलः कुपितः पक्वेतावरः काश्चिन्न शूलानिलयोः कार्यकारणभावाद्यानिर्वश्यम
पि शूलस्य वातकार्यस्य वातप्रकोपस्य नाविनाभावित्वं सूचयितुं शूलं च विगुलोनिल
इत्येवमुक्तं कुपितश्च ह्यायुस्तत्पत्तम वश्शूलामित्यर्थः वायोर्वैगुण्ये कोपधातुक्षय एवात्र हे
तुरन एवाह ॥ धात्वनतरायमर्दद्दश्शूलो व्यापी स्वधामगः तैलं महदानलस्यापि युक्त्या
शर्मकरं परं वायोराश्रयमन्नेलेहि विबसीनावतिष्टने वायुमवस्थाप्रन्यापित्तश्लेष्मादि
धात्वन्तरालेषामुपमर्दितेन द्दृढद्दन्नश्शूलो वा व्यापरोव्यः सव्यापी सकलशरीरव्याप
नशीलोपि स्वधामगः पक्वाशयस्य स्वतंत्राधिकोनन्त स्वतंत्रैः प्रसाम वस्थायामस्मा
निसारणस्नेहे लमस्तानलस्यापि युक्त्यायोगविशेषेणेव रमतिशयेन शर्मकरं रोगस्य
दुःखहेतोः शमनात् अपि शाल्यादिकिमुदीमाग्नेरतिसारिणो न सुखकरं भवति तत्रै
वहेतुमाह वायोराश्रये पक्वाशयायामसन्ने लोऽतिविसीप्रवाप्तिना ... ण

वि॰

प्रवाहिकावर्चः स्तंभयति स्यात् तस्मात् पापि मुच्यते ७ बालविल्व... [illegible]
वजं लिह्यात् हन्ति नेत्रमूलः प्रवाहिकः बालप्रतिहन्ति प्रवाहिकाशूलवान् बालविल्व
दधिकं लिह्यात् ७ वत्सकत्वक् पुष्प धातुकी बदरीदलं पिबेत् दधिमंडेन कपित्थस्वरसा
ज्जुनं रोध्रत्वक् धातकी पुष्प बदरीपत्रमन दधिमरसाभिः सज्जुनमालालोहितं पिबेत् ७ पि
बद्धवानवर्चा स्तु बहुशूलप्रवाहिकः सरक्तपिच्छलकार्त्तैः क्षीरसाहन्यमर्हति यमक
ल्याः पारक्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् एरंडमूलेन बालविल्वेन वा पुनः विवद्धवातव
र्चसी यः स्यात् तथा श्रमतेजल प्रवाहिके यस्य तथा सहस्रं तत्पिच्छाचपो वर्त्तते तथा
याः शान्त्ये एवं विधानरः क्षीरसाहन्तुं दुग्धन्तिमर्हति अथवायमके पीत्वानुधारोष्णं क्षी
रं प्रयोजयेत् एरंडमूलेन वासस्तं बालविल्वेन वा सस्तं क्षीरं प्रयोजयेत् ७ वयस्सु काय मु
स्तानां विंशतित्रिगुणं भाग क्षीरं वा पिशाहं तत्पीतं हन्यादामसवेदनं क्षीरं त्रिगुणं भाग
मुस्ताविंशति पक्वा क्षीरं वा पिशाहं पीतं मामं समरुजं हन्यात् अत्र चाविंशतिर्मुस्तः शा
णएवलं भवति सामान्यकल्पनया च मुस्तापलं कार्षभाग ईदृवं पलेरत्नाप्य चत्वारिप
लानि चतुर्भागवशेषं तपाकार्यमिति तदेवं क्षीरपलानि चत्वारि पानीयपलानि द्वादश
मुस्ताविंशतिर्दत्वा क्षीरावशिष्टं पयोमन्यमत्र क्वाथक्रमो वेद्यः ७ पिप्पल्या पिवतः
सूक्ष्मरजो मरिचजन्म वा चिरकालानुबद्धापि नश्यत्याशु प्रवाहिका पिप्पल्याः सूक्ष्म
चूर्णं जलेन पिवतो बहुकालानुसक्तापि प्रवाहिका नश्यति ७ निरामरूपं शूलार्त्तं लं
घनाद्यैश्च कर्षितं रूक्षकोष्ठमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद्घृतं निरामरूपं तथा शूलेन पीडि
तं लंघनाद्यैः कर्षितं तथा रूक्षकोष्ठं वह्निमवेक्ष्य सक्षारसहितं घृतं पाययेत् ७ सिद्धं दधिस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा२१

179

भाजमांसरसैरपि एवं माषयूषादिष्वपि घनेषु मसूरादीनां प्रमाणं चिंत्यं तेन नैलंपचेदिति वचना
च्छीरनैलाच्चतुर्गुणं कार्यं । अत्र द्रवस्याचरस्याभावाद्धि तैलाच्च द्रवं चतुर्गुणमिति वाक्यं क्रमः
तस्मात्तत्रास्थले द्रवद्रव्य क्षीरस्याहाभ्यन्तरे स्नेहे वमधीनद्रव्याच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्सर्वत्र
चतुर्गुणः क्षीरं स्नेहसममिति बहुक्षीरत्वेनतत्रानेकार्थस्य गुदस्य शाकस्य स्वरसस्य प्रमाणम
करानीति चतुर्गुणमेवात्र क्षीरं स्यात् ॥ पित्तेनु सामनी हेला ध्मवर्जप्रागिवलंघने पि
त्तेनतीसारे सामे प्राग्निवच यथावात तीसारे पूर्वं लंघनं शरीरलाघवं कर्तुं पक्वमिति
यं वा तिर्दिष्टं तत्सर्वं तीसेलाध्मवर्ज्यमस्मिन्कार्यमिति संक्षेपः ॥ तृष्णान्नायेवेनावड्गा
ब्दुमं अतिबलासाशिव यथादिष्टं धनेथान्तमाधिनसंयुक्तं लामतिह्नेन वह्न्यादिगमनेभो
रुहिवलासूर्यवलितिभिः रूपिन्नानीसारी नद्धनवद्वेमावुज्वर विविदिन्तिनातं मूनिब
सारवाम्भसहितं विवेद्दे मध्यो गजलेननेनपेयमिन्वचनिश्वतेन दुःधनेन्धानिशायेन
वुभुक्षितः नस्यपेयपाद्युन्नमासिनसंयुक्तं लाहितं वृहन्यादिनागलेन प्रभीरस्या नयावला
द्व्यनस्यपर्णी द्वयनचसाधितं ॥ पापयेदनुवंधेनु सहोद्भुंतदुलाबुना पाठावत्सक
वीजत्वग्दार्वीगंधावकंसुंठिकावत्सकस्यफलं पिष्ट्वा सवरके सघुलपिवकायं वातिवि
षाविल्ववत्सकोदीच्यमुस्तकं । अथवाति विषामूर्वानिशेद्द्रयवनागर्जिज समधातिवि
षासुंठीमुस्तेंद्रयवकटफलं एवं लंघनपेयादिके कृते प्यनुबंधेतीसारसहिते नमनी
सारे लं कुटजस्यफलेश कषायं वास्वेरपिष्टं सवरके ॥ कुतत्रात्रैसो कुटजस्यत्वचा युक्त
नयानत्रघुलपिवं तपासर्द्दौद्दंनंदुलामसापाययेत् । अथवा पाठादिपिष्टं तंदुलांभसा
तमनीसारे नायपेत् । अथवा कृष्णमत्ति विषादिद्विजं तपापयेत् अथवापुनर्विषामे

चि२१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३६

त्रीणि ॥ शूले मले लाघवेन न च्युतेनु दोषे नीरे क्षीरणए कुवीरे केनानिछन्नन्नु प्रातिल्लिनिकोष्ठमूलेना
नर्तिहिस्नेलवगोपदिष्यान् मतेनु रोषोरवसौलेनघांघांनरेखुद्वानवाज्जिनेबुभिन्नककाण्दिषाव
नन च्युतेनु स्वाधारस्ये ष्ठुसुक्तावसेपाबढुबचनं 'इतीवाणावकवीरएकनायकेयावदाकाण
स्वस्थानमष्टलाकोनिसारो निछन्नन्नु प्रवाहिकाकुर्वेनप्रातिल्लिनि न कर्षज्जीवति पादितोने
वेहिस्समध्यत्वनानुवासनाष्यगेस्नेहेलेवगन्निशोपनतेलमेवीनस्थान 'आर्के दनपूर्वमथमूलमु
पवेशातेनिछन्नमुख्याने इद्वक्तावत्र ॥ गुदस्वभ्रंशपोपुन्यानंसेसौरसाधितहविः रसके
लाम्लं चांगेर्यादधिपिष्टवनागरं गुदरुजिगुदभ्रंशेच घृतमक्षीरकोलादिरसदुद्भूनागरेव
काञ्जिनेपक्वेपुञ्ज्यात् अत्रचक्षीरसर्पिः प्रमाणघृतात्कोलादिरसादिकचतुर्गुणंघृतमितिका
क्रमः ॥ तैरेवचाम्लैः संयोज्यः स्नेहं दुग्धम्लत्ताकाञ्जिकैः धान्याबलाविल्वाजाजीपंचको
लकदाडिमैः तैरेवपूर्वोक्तैः कोलादिभिरम्लैः संयोज्यस्नेहमजीकृतेश्चधान्यकादिभिः सि
द्धघृतंपूर्वगुणं ॥ पानेपानेहवाल्लिकारशामूलेनसाधितं षट्पलत्वार्द्धकुष्ठवाचचव्याचित्रके
लवा गुदमूलेचदशमूलेनसाधितहविर्विनयपेत् मद्याद्यभिर्वाचव्यावासाधितेनतैलेघृतं
वाऽनुवासनंपाययेत् ॥ प्रवेशापगुदध्वस्तमभ्यक्तंस्वेदितंमृदुः कुर्याच्चमाषपत्रालावपंम
त्पाषिइलचमेलागुदध्वंसमभ्यक्तंस्वेदितंचमृदुकृत्वाऽप्रवेशयेत् गोःप(?)लावंपंच
कलमप्याषिइवनाकुर्यात् ॥ पंचमूलस्यमहतः क्वाथेक्षीरंविपाचयेत् उदरंचांत्रराहितेनतेन
वातघ्नकल्कवत् तैलंपचेद्गुदभ्रंशंपायानाम्यगेनतन्ययेत् महतःपंचमूलस्याबिल्वादेः क्वाथ
तैलेसमंकृत्वाक्षीरंविपाचयेत् उदरंचांत्रराहितेनतस्मिन्तेवक्षीरेविपाचयेत् तेनेवक्षीरेण
तैलपचेत् किंभूतंवातघ्नकल्कवत् वातघ्नानाराम्नेरण्डादीनांकल्कःसमयस्याभ्यवातघ्न
कल्कवत् उदरेबांत्ररारसलाद्यघृतानुसारेणप्रमाणानिस्यकार्यं नवचैवपठनंन गुलाई
चित्रकेणवासाधितंयोजयेत्तच्चपूर्वगुणं ॥ प्रवाहणेगुदभ्रंशेमूत्राघातेकटिग्रहे मधुराम्लैःशृतंतैलंघृतंवाप्यनुवासनं प्रवाहणा
दिषुमधुराम्लैःशृतंतैलंघृतंवाप्यनुवासनं प्रवाहणादिषुमधुराम्लैःशृतं ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पञ्चवल्येवं बद्ध्वा सस्नेहनमले प्रच्छाद्य मुद्रकमयः अभ्यासः परस्परं लेपलेपनं कुर्वन्ति शिवनिरस्तं
सकल्कं वल्येवं बद्ध्वा सस्नेहनमं उपवेश्यते सपलाशकल्कं काष्ठं केवलं लेपवेदयवावपं लघुनं
ननसूत्रं स्थापं पीड्य गननन्तरं कोष्णं तैलं मेवपयावले बलाननिक्रमणवधतेनतैलं रस
मलप्रवाहितैलिः सारिलसम्यनीहारः शाल्मलि ॥ वलाशवल्ये यज्यावाज्ञायमालाविशतधनी व
लाशं वपाननथा ज्ञायमाला विशोधनाय प्रयोज्या ॥ संसर्पीक्रियमालायां शूलेप घनुवर्तते
स्नुनदोष स्थानं शोधय यथा वस्त्यनुवासयेत् स्नुनदोष स्थापनिनमल स्थानि सारिणः संसर्पीक्रि
यमालायां वयाद्विकेक्रमविधौ पमाने पाहि शूलमनुवर्तते निवृत्तिर्न वाति नमातुरमोक्षुयथा
व स्थाप्य नतिक्रमलानुवासयेत् नेद्धानुवासनं घनमाह ॥ तलपुष्पावरीषांच बिल्वेनमधु
कं नव तैलपादं पयापुत्रं पक्रमलाभनं घृतं तलपुष्पा दिभिः स्नेलपादं तैलं रसुनं घृतं पक्रमनुवास
नं स्थानं ॥ पक्रमाविषनीसारे पिच्छावस्तिः परहितः इत्यनेन प्रकारेण कृतेनातीसारस्याग
तो यस्त्यावरमनन्तरं पिच्छावस्तिर्वक्ष्यमाणो हितः अल्पमात्रपानि स्वादमोवस्तिः पिच्छावस्तिः
॥ पत्र वेष्टयकुशकाराई राईवृन्तानि शाल्मलेः कुसुमानि कपालेषु चदपक्रमं यानि ना मृत्
वनानि संसुष्यं पिंडं मुष्टि सम्मितं महेपत्यसः प्रस्थ पूतेन सुपावयेत्ततः ननपयाहकर्लो
त्य स्नेहं तैलवत्तानुच स्नानं भुज्जीत वपस्य जाङ्गलेन रसेन वा पिच्छातिसार ज्वर शोथ गुल्म समी
रणासृग्ग्रहणी विकारान् जयत्य यरोघ्रमपि प्रवृद्धविरेचनाख्यापयोमुत्रवस्तिः ॥ आर्द्रे ना २
रमुस्तकुर्मे शाल्मलेराईवृन्तानि कुसुमवन्धनानि पारवेष्ट्य ननकृष्णमृत्तिकया प्रालिप्य
गोमयाग्निना स्वेदयेत् मृन्नाशे सति तानि सरस्य संचूर्ण्य तं पिंडं मुष्टिसम्मितं पलप्रमाणं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कोद्रजं पाचयेत् नाडीरसांजनं समधिन्वादि समङ्गाधातकीमञ्जिष्ठालोध्रकाकायपयेत् ॥ पत्तंग
नसकबीजसमङ्गा वचित्वा रसं पिबेत् पारसाक्षौद्रसंयुक्तं प्रसवेत् जठरामयं मुस्तकवत्स
कवाथं पिबेत् मधुसमायुक्तं रक्तोद्भवशाल्मलीवृन्तकषायं वा हिमाह्वयं वत्सकबीजसमं पलं
जलेन क्वथयित्वा तद्रसं पौत्तीमांसरसेन पिबेत् हपितं जेमनीसारजयेत् शाल्मलीवृन्तक
षायं वा हिमाह्वयं शीतं कषायं क्षौद्रसंयुक्तं पिबेत् ॥ किरातातिक्तकमुस्तवत्सकरसांज
नं कटंकटेरी ह्रीवेरं बिल्वमध्यं दुरालभा तिलामोचरसं लोध्रं समंगांकमलोत्पलं नागरं
पाठाध समंगाकमलोत्पलं नागरं धातकीपुष्पं दाडिमं त्वक् मुत्पलं ।अर्द्धश्लोकैः स्मृता
योगाः सक्षौद्रास्तंडुलांबुना किराततिक्तकाद्यश्चत्वारो योगाः ।अर्द्धश्लोकैः स्मृताः स
माङ्गीका संडुलजलेन योज्याः ॥ त्रिकटुयवक्षारधेलाकाथः पक्वातिसारनुत् निम्बादिकाथ
पक्वातिसारजित् ॥ शोधाबल्वापियंग्वादि नलत्सलहलस्यकिबेत् राधादीन नलानपूप
कसमाङ्किकास्तथैवतंडुलाम्भसापिवेत् ॥ कटुङ्गवल्कयष्ट्याह्वकोलनीदाडिमांकुरैः पेया
विलेपी खलकान् कुर्यात् सदधिदाडिमान् नद्दधिन्क बिल्वा... मुञ्जबूमध्येप्रकल्पयेत्
कटुङ्गत्वगादिभिः पेयादीन सदधिदाडिमान् कुर्यात् नथैव दधिन्याद्विभिः पेयादीन सदे
धिदाडिमान् कल्पयेत् दधित्थः कपित्थः ।अजापयः प्रयोजनं निरामेननेचत्क्षमः दोषाधि
क्यान्नजायतेबलिनेविरेचयेत् ।अजापयः पयं निरामसमस्तं नेनाजक्षीरेण यदि दो
षाधिक्याद्दुलोः शमानभवेत् नदानेबलवत्विरेचयेत् दुर्बलं ॥ अन्यासेनशाकद्दने
मुववेश्यनेधापिवा पलाशफलानि संयुक्तं वाथयसापिवेत् ननानुकोष्णं पानमंदीर
नेवपथ्यावलप्रवाहितेनेनमले प्रशाम्यत् मुदरामयः यत्पासः परमारलेवलाशारुद्दत्तं द्विपोनिरत

छागं पथ्यं हितं ॥ वृद्धाम्यलहमजतःपिः स्तनेर्मेवरमेलनं च सारिकायां हितं रघुल्मा पर्यवैकौवर्तादिभिः
पक्षौद्रशर्करांकाने भाजने गुडसेतने पिष्ट्वा नि समेयि नेत्वा च वृद्धः सेवने नश्यापितं कर्ने रक्तानी
सारकुरने रक्तं भक्षनेन छागमत्र रघुतं न पादादलगुडपाके कृत्वानि नेत्रेवं विधनी सार छागं सौवं
वत्ताहिमिश्रमांचरसनस्तुतं हितं ॥ अथ वासारखादिभिः स्तने छागं सौवं ॥ अथ वा वटादिभिः पत्ले
वैः स्तनैः सौद्रशर्करान्विते पाने भाजने गुडसेवे ॥ चछागं पथ्यं हितं ॥ नष्टशुक्रस्य दधानस्ताः सा
सापानान्नकोर्हिमाः कारमर्य फलपद्माक्षीरिचिरस्ताः सशर्कराः नपेवरसायूवादपानस्ताः
लघुनाः पानान्तयोर्हिताः कार्मर्य फलपृष्टक्षीरिचिरस्ताः सशर्कराः नवैव रसाय वादया
नष्टाः लघुनाः पानान्नयोर्हिताः कार्श्मर्यफलपद्माक्षीरिचिरस्ताः सशर्कराहिताः ॥
वपस्य हृद्रक छागं हीवेरास्य लेन्नागरैः पपारक्तातिसारघ्नोपृष्टिकर्तिरसान्विता प्रारभ
कंनवनीतं वा लिह्यान्मधुसितायुतं छागं पयस्य हृद्रकं वालकान्त्यलनागरैः पुष्टि वणि
कायं न च पुष्टाप पारक्तातिसारहृति ॥ अथ वानवनीतं प्राग्भक्तं मधुशर्करान्वितं लिह्या
न ॥ बालस्य सरस वाजं मार्गवा घृतमर्जिते क्षीरानुपाने क्षीरा शी अहृदक्षौद्रवं घृते
कापिंजल रसा पृथ्वीवालिहृन्ता रोगयमश्नुते पयहृद्रक्ते छागं रक्तमथवामार्गमिरसं वै
धिरक्तं घृतभर्जितं भुंजीत एवकारान्त्वपरांकिंचिदजस्य मगस्य चैनिगस्य ते उभयम
यक्षीरानुपानक्षीरा शीचसन भुंजीत ॥ अथवा क्षौद्र घृतं लिहन् कपिंजल रसाशनो न
रस्मारोगमप्रश्नाति ॥ पीत्वा शतावरी कल्कं क्षीरेण क्षीर भाजनः रक्तातिसारं हत्याशु
नयावासाधनेघृते शतावरीकल्कं क्षीरेणपीत्वा क्षीरा शी सन रक्तातिसारं द्राग्वप
नकत्याति ॥ अथवा नयाशतावर्या पक्वं घृतं रक्तातिसारहृति ॥ लाक्षानागरवेदहींकट
कारोहिकल्कैः सर्पिः सैदुग्धवैः सिद्धं पयामंडावचारिते ॥ अतिसारं [illegible] गमम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पयसः प्रस्थमर्द्धं वेन तेन चपूतेन तात्तनरे ननादि मनाः प्रस्थार्द्धं चयेत् ततननार कुटजाकृतान्वार
वेष्टाभवमनविधिः प्रस्थार्द्धं पलमुक्ष्ण प्रस्थान्यस्मानः ततसमा भुंजीत सात्म्यादिवराज्यागले
रसेननवा अथवक्ति प्रयुक्तं पिता नीसारादीन विरेचनाः प्रस्थापनया प्रशमनिप्रवृत्तिरोवाण्यामं
निवारयजयति एतदुक्तं भवति बहुदोषस्य पाचयित्वा विरेचनं विधेयं प्रस्थापनं च ववेतानाथ
प्रयुक्ताः पययति ॥ कालिंगकुटजोन्द्रयवसर्वातीसारनाशन वत्सकादिसमायुक्तं साथ
ष्णादि समाप्तिकं कुटजोन्द्रयव कालिंगं च वत्सकादि पुनं संबष्टादि सहितं समाप्तिक युक्तं स
र्वातीसार [illegible] मातीसारः पक्वातीसार तस्य नाशनं स्यात् ॥ नीलिनिरामदोषा
तत्पिसामे चिरोत्थितं नानावर्णमतीसारं पुटपाकेन पाचयेत् नीलकुचासौ निरामश्च
तीलिनिरामस्य मनीसार मपि सामस्यापि शाकुल्लि मुनिनिरस्य न याचिरोत्थितनयाना ना
वर्णमनेकवर्णं दोषात्मकः पुटपाकेन पाचयेत् ॥ त्वक्पिंडाद्दीर्घवृंतस्य श्योणाकस्य त्वत्ता
न मृत्तिकयापल्लवेन शाल्लाद्रसं निःपीडितं हितं अनीसारीविवेकयुक्तं मधुनासितयाथवा
त्वचः पिंडस्त्वक्पिंडः दीर्घवृंतस्य त्वक्पिंडः काश्मर्यपत्रसंछादितमृत्तिकालिप्तमाकोष्णं
वपित्वा मध्यात्तिकपालिन्याहितं वर्द्ध मागुक्तं हि कृष्णमतेक वालितधनि गर्नतनर मानिनाथ
ल्लाद्रसं निःपीडितं शीतं तत्कृत्वा अनीसारी मधुना पुनः मधवा सितवा युतं विवेत् दीर्घवृंतः
श्योणाकः एवं तीर कुमत्वग्भिस्तत्प्ररोहैश्च कल्पयेत् कटंकात्वक घृतयुताक्षं निताहलिलो
पला एषोदाहं अनीसारबलवंतमपिहरेत् एवमनेन प्रकारेण सीरकुमाला त्वग्भिस्तत्प्र
रोहैः कोमललैर्विगतमलैश्च कल्पयेत् प्ररोहाणांकुराइत्यन्ये श्योणाकत्वक घृतयुताक्षे
९० मलिलेपभी खादिनामाष्टीकयुक्ता अनीसारबलवंतमपि शीघ्रं हरेत् ॥ पित्तानिला
शोषवन पितलानि वयः पुनः रक्तातिसारं कुरुते तत्प्रायितं समन् रक्तं दारुणगुदपाकं च नतं

184

गुणम्मितैः कपित्थस्य षड्गुणैः कृतः चूर्णानि तैः सैन्धवमरिचहस्तीत्यषगुलमोदराम
यान् कासश्वासाग्निसादारोगहीनतारोचककुनजेयेन् यवान्यादिभिर्द्वित्रैः
एभिः द्रव्यान्यादिभिस्त्रिगुणैर्मूलद्रव्याणि तथा किंमितैः बहुलाश्रितावचारदापक्रा
द्रोनां तत्रैवं नैः बहुलामिते चूर्णैः कृत इति योज्यं एवं शर्कराभागा नाना मह्र
धिकं भवति कैः कृतचूर्णैः मूलद्रव्याणि तथा षड्गुणैः कपित्थैः कथितं चवप
नि बहुलामिते कपित्थे षड्गुणा इति न वै चेदं व्याख्याने मूलद्रव्याणि तथा कपि
त्थे षड्गुणे न चापि किंमते बहुलाश्रितायस्मान्न ध्यातास्मिन् एवं शर्कराभागा
श्च चत्वारिंशत्स्युरिति । अथ चूर्णानि तत्सारादीन् जयेयन् ॥ कर्षोन्मितं तत्र वही
रीचतुर्जातं द्विकार्षिकं यवानीधान्यकाजाजित्रिपिप्पलीपलं शर्करा पलानि
दाडिमात् द्वात्रिंशता पादयुक्तैः कृतः गुणैः कपित्थात् षड्भिः चूर्णाय दाडिमा
ष्टमः मातुलुङ्गवानानि सारांशे पित्तावन्दख लाद्विभिः नुगाहीर चतुर्जातं च
कर्षोन्मितं कर्षप्रमाणं यवानी च धान्यकं चाजाजी च यवानीधान्यकाजा
जि द्विकार्षिकं त्रिपिप्पली पलं शर्कराः पलभागिकं पलानि दाडि
मात् द्वौ वरा द्वात्रिंशता पष्ठ्येत् पलानि एवं प्रथमकर्म एकस्मिन् क
र्षे चूर्णे दाडिमाष्टकं एनं संस्करः तेन चतुर्जातं कर्षमेव मेव समुद्रायाद्विपात्
एक एव भागो द्विकर्षमेव समुद्रायाद्यपात् एक एव भागः एव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ठीवचाभया कपित्थाग्रद्विबाविल्वाः श्लेष्मातीसारमेघ्नते एतेकौठोद्वंवःव
यिनाः पाचनन्यायेनचूर्णपाचनवाष्पेनश्लेष्मातीसारमेघजमिति ॥ ९ ज्ञापिवद्म
मालासिंहावलोकनन्यायेनकाश्मवार्दशान्यतन्संबंधाने ॥ सौवर्चलव 186
चाम्बाविहिंगुप्रतिविषाभयाः पिबेत्श्लेष्मातीसारार्त्तश्चूर्णिनाःकोष्णवा
रिणा सौवर्चलादीचूर्णितान्कोष्णजलेनश्लेष्मातीसारार्त्तःपिबेत ॥
मधालीढाकपित्थस्यसव्योषक्षौद्रशार्करं कट्फलंमधुयुक्तंवामुच्यतेज
ठरामयात् कपित्थमध्यसव्योषमाक्षीकशार्करं लीढ्वाग्रयवाकट्फ
लंमाक्षीकान्वितंलीढ्वाजठरागान्मुच्यते ॥ कट्फलंमधुयुतंलीढ्वान
कंपीत्वासहचित्रकं मुक्तंवाबालबिल्वानि ग्रपाहन्युदरामयं कट्फलंमा
क्षीकान्वितंलीढ्वानरंचसहचित्रकं पीत्वाबालबिल्वानिवामुक्ताजठर
रोगंग्रपाहन्ति उपसर्गात्स्यात्स्नेहार्दीविवचनमितिनिर ॥ पाठामोचरसा
म्भोदधातकीबिल्वनागरं सुकृच्छ्रमप्यतीसारंगुडतक्रेणनाशयेत्पाठा
शृगुडतक्रेणपीत्वाऽप्यतीसारंसुकृच्छ्रमपिनाशयेत् श्लेष्मातीसारप्रकृते
ष्मातीसारग्रहणमन्यस्यापिनिरामस्यतन्नाशनमितिव्याख्यानतः ॥
यवानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः मरिचाग्निजलाजाजीधान्य
सौवर्चलैःसमैः वृक्षाम्लधातकीकृष्णाबिल्वदाडिमदीप्यकैः त्रिगुणैःब

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वातातिकोष्मनाल्पामनेऽहिते बिल्वमज्जाद्य उष्मनेऽनेले बिल्वेनेलेनेनवचारैः एके
नायवाते लेने निलनेलेनवचारैः साधितेन उष्णेनाद्युक्तेन बहुशोऽनुवासनं क
र्तव्यमिति हिते ॥ श्लोकेकफगुरुदीर्घकालातीसारदुर्बले ॥ अनिलः प्रबलो
वर्चस्वस्थानस्थः प्रजायते सबली सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ वाकार
नेनैरपित्तेनापि तस्मात्तेनैर कफं जयेत् पूर्वं तु याल्पेच्या भवेद्यो बलवत्तमः कफ श्ली
लगुरुदीर्घकालेनातीसारस्तेन दुर्बले बलहीने तस्याऽनिलः स्वस्थाना
नः वायुस्थानात् वर्चः प्रबले जायते स वायुर्बलवान् सहसा प्रागेत्य च ज्ञायाद
येत् ॥ तस्मात्तं वायुं शीघ्रं जयेत् न वायुं जित्वाऽनेनैरपित्तं जयेत् पित्तस्था
नेनैर कफं जयेत् ॥ अथ वातयाल्पां मध्याय बलवत्तमो दोषस्तमपूर्वं जये
त् ॥ भीशोकाभ्यामविचलः शीघ्रं कुर्वन्नस्नेहयाः कार्याक्रिया वा न हरा
हर्षणाश्वासनानि च ॥ भयशोकाभ्याम अनिलो यस्मात् कुप्यति ॥ तस्य
भयशोकातीसारयोर्वातहराक्रियाकार्या न केवलं वातहराक्रियाकार्या ह
र्षणाश्वासनानि च कार्याणीति ॥ यस्योच्चाराद्विनामूत्रं पवनो वा प्रवर्तते दीप्ता
ग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥ यस्य पुरुषस्योच्चारात्पुरीषाद्विनामूत्रं
पवनो वा प्रवर्तते दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य तस्य जठररोगः शान्त इति ॥ इति
श्रीकण्ठदत्तविरचितायामधुकोशाख्यायां हृदयटीकायामतीसारचिकित्सितम् [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्ध्यमथुदायस्यैकृत्वेव दत्पैनात्यजात्वा नाथेस्याभिमतेव पथ्यन्नं चकृत्वत्वे
निलाद्द्र कारज्यमांशिकहिलोपलाविहिताशुलितारस्यन्धनंकुष्ठानि चव वृक्षोचस
प्रमथानि स्वचानि नुलाशौषिका चनुजीतं हितोषं पवालीनं तोया धान्यकं चनु 188
यं ॥ प्रजातीचवमी पित्तसीमलबष्ठ कोचंबस्वमं दाडिममष्ठपालानि ॥ पत्रेन
वंश्याचरसे पलोमिनिप्रकृतेदाडिममष्टकमष्टप्रमालपाम्निनचर्णेस दाडिमा
ष्टकद्गति यथा काञ्जि रातेहितमपरिचमाराममकं चनुमिनो हृषितिन्पत्रनचचूर्णं
वातानि सारातैर्नेरिरवस्थ्यावस्तान खलपवादिभि: सहमाजलोष ॐ सवित्रगः
समरिच: सकपिन्थ: सनागर: वंगेरीतक्रकोसाम्ल: खल: श्लेष्मातिसार
जित् खल: श्लेष्मातिसारजित् किंमनःविङ्गादिपुनः वांगेरीतक्रकालेरम्लः
ॐ दौर्गन्ध्ये श्लेष्मणि पूर्वोक्तमल्लयनगुदस्वकमंत्रं पापुञ्जात् सक्षीरसाधितं हाव
रत्नादि तथा लाजादि: लाजानानरवेदेही त्यादिविपटपलं यस्मात् पुरा
णं वा घृतं यवागूं मंडं मांसं शिने दद्यात् ॐ वातश्लेष्मविबंधे वा स्ववन्याने कप
पिवा शूले स्वांहिकायां वा पिच्छावास्ते: प्रशस्यते वचाबिल्वकलाकुष्ठश
ताहूालवणान्वितः वातकफविबंधे वा ग्लनिशायनकफे स्रवति तथा शूले सति
प्रवाहिकायां वा संस्थापिच्छावास्ते: पूर्वोक्त एव पल्लवान् जर्जरीकृत्य स्यादिको
वचादिभिः युक्तः प्रशस्यते ॐ बिल्वतैलेन तैलेन व वाद्यै: साधितेन वा बहुशः कृप
दौर्गन्ध्ये श्लेष्मणि पूर्वोक्तमल्ल लाजादि विपटपलं पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूं मंडं शिखिनं ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.२८ 189

तां तयासाम्लामीषदम्लां पानेतिसारविहितेवारनालं च सुरादिवसान्म्यादिवशाद्य थायो
ग्यंतस्मै दद्यात् ॥ ७ ॥ नष्टाग्निदोषिणां तक्रं दीपनं लाघवात् पथ्यं मधुरपाकित्वान्नच पि
त्तप्रदूषणं कषायोष्णविकाषित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितं वाते स्वाद्वम्लसांद्रत्वात्सद्यस्कमवि
दाहितत्। नष्टाग्निदोषिणां तक्रं पथ्यं कस्मात् दीपनं लाघवात् दीपनग्राहित्वादयोरप्रा ना॰हि॰
धान्ययोः निर्देशः यथा कफे हितं चैनेकवचनमिद्यत्र अतएवैतो भावप्रत्ययांतेन ला
घवशब्देन सह निर्दिष्टो भाष्यकारस्त्वाह द्वंद्वात्परो यः श्रूयते स सर्वैः संबध्यत इति तेन।
दीपनग्राहित्वयोरपि भावप्रत्ययाभ्यां संबंधो भवतीति। मधुरपाकत्वात पित्तप्रदूषणं च
न भवति नञ्पदेन प्रकृष्टदूषणं पित्तस्य तक्रे निषिध्यते तेनार्थात् किंचित् पित्तकरमित्यु
क्तं भवति कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितं तक्रं रूक्षत्वाच्चेति पदं पृथक् निर्देशात्त
त्वस्य न तक्रगतस्य यथा कफे हितत्वं रूक्षस्वभावात्तथा कषायादीनामेतद् द्योतयति। वाते पा४
स्वाद्वम्लसांद्रत्वात्तक्रं पथ्यं किंभूतं सद्यस्कं सद्योविदाहि न अत एव न विदाहि ननु नष्टाग्निदो।
लो॰२ षिणां तक्रं पथ्यमित्येतावदस्तु किं हेतुनिर्देशेन अत्रोच्यते लघ्वादिगुणाश्च आग्नेयपित्तो
पिकानविकाषित्वमधुरपाकादीनभिधातुदीपनादयोपि तत्प्रसंगान्निर्दिष्टाः अपि च गन्द

२८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

~~[illegible] विस्त्विनामानयंत्र[illegible]~~

अतिसारे चिकित्सादनंतरं तत्र ग्रहणीदोषचिकित्सितमुच्यते निदानसामान्यात् । तथा
च प्रागुक्तमतीसारवत् ग्रहणीविकारा इत्यादौ तत्राह ॥ अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सि
तं व्याख्यास्यामः ग्रहण्याश्रितो दोषो ग्रहणीदोषस्तद्दोषाश्रितस्थाने [illegible] तथा रीव
नाग्नेमलस्य चिकित्सितं ग्रहणीदोषचिकित्सितं शेषं पूर्ववत् ॥ ग्रहणीमाश्रितं दोष
मजीर्णवदुपाचरेत् अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचयेत् ग्रहणीदोषमाश्रितं म
जीर्णवदुपाचरेत् तत्र लंघनेन लंघनपवारादिनोपक्रमे [illegible] न अतीसारोक्तवि
धिना तस्य ग्रहणीदोषवतः पुंसो यथा दोषमामं विपाचयेत् अन्नकाले यवागूवादि पंचको
लादिभिर्युतं विरेचयेत् सलवणं पुनर्यथा अग्निदीपनात् ॥ अन्नकाले यवागूं जाता
पां तु धियवागूवा यत्न पेयाविलेप्यादनलचक्रं विरेचयेत् किंभूतं पंचकोलादिभिर्युतं आ
दिशब्दनान्यदेवं प्रकारं द्रव्यं दीपनादिगुणयुक्तं तथा पटुलवणं लघु उभय यथा मात्रया लाय
प्रसन्नाच पुनर्यथा दीपनात् विरेचयेत् ॥ दद्यात्सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागरां पा
नेतिसार विहितं वाविनक्रसरादि च ॥ तथा आमे सतिपेयां दद्यात् किंभूतां नागरातिविषु षा१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा१९८

केरकोष्णवारिणा चूर्णीकृत्यामतया समवाद्द विड्नोपलक्षितं लवणं विडलवणं पिबेद्दाडिमांबु
नापिवेत् सामेवान्तकपे कोष्ठ इजाकरे बिल्वादीनि कोष्णवारिणा पिवेत् ॥ छ कलिंगहिंगुतिवि
षावचासौवर्चलाभयं छर्दिहृद्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं।
मरिचसंयुतं छर्घादिषु कलिंगादिकं कोष्णेन वारिणा पेयं पथ्यादिकं चूर्णं समं दचमुष्ण।
जलेन पिबेत् एवंगुणं छ पिप्पलीनागरपाठासारिवांचूहतीद्वयं चित्रकं कौटजं तारं तथा
लवणपंचकं चूर्णितं तद्धिसरातस्मंडोसांबुकांजिकैः पिवेदग्निविवृद्ध्यर्थं कोष्ठवातहरं परं
दी पिप्पल्यादिकं सरसरजीकृतं रथ्याद्दिभिरग्निस्यार्थं पिवेत् तस्याः सुरायाः मंडस्तन्मंडः कोष्ठ
वातहरं चैव तच्चूर्णं स्यात् ॥ छ पट्वी पंचकोलादि मरिचं पंचकोलकं दीप्यकं हिंगुगुलिकाबीज
पूररसकृता कोलदाडिमतोयेवा परं पाचनदीपनी लवणपंचादिभिर्गुटिका बीजपूररसेकृता
कोलदाडिमजेनवा कृता प्रतिश्यायपाचनी दीपनी स्यात् ॥ छ तालीसपत्रचविकामरिचनांपलप च
ला१ लं कृष्णानस्यविहिंद्दे पलेसुंठीपलत्रयं चतुर्जातमुशीरं च कर्षांशं स्नत्तणचूर्णितं गुटेनवद् वा
कान्तकुष्ठी त्रिगुणेन सदा भजेत् मद्यमर्षरसास्रिष्टमश्नुपेयापयोनुपः वातश्लेष्मात्मनो छर्दि
ग्रहणीपार्श्वहृद्रुजां ज्वरश्वयथुपांडुत्वगुल्मपानात्यर्दविंसां प्रसेकपीनसश्वासकासानां च
निवर्त्तये अभयानागरस्थाने दद्याद्दैव विहूहे। छर्घादि [illegible] बुचपेत्रेषु चतुर्गुणसमन्वितः
पंचकं नवद्रुक्तांकायागुडेन सितया पिवा परं हि वह्निः संपर्कात् लघिमानं भजति तेनः॥ तालीसपत्रा
दीनां प्रत्येकं पलं पिप्पलीपले द्वे पिप्पलीमूलस्य द्वे शुंठीपलत्रयं चतुर्जातम [illegible] भागं

श्री१९८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णीहारिणं तत्रं पथ्यं यथा दीपनादिगुणयोगात्तथाम्लत्वेपि तत्र द्रव्यमेवं गुणं ग्रहणीदोषघ्नं विवि।
न्धिनत्तनो तक्रं न दधिपिबन्तु ग्रहणीदोषिणां पथ्यं यतिहेतुर्निर्देशेन तद्योगात्त्वेन इयसंभावं तु विशेषवत्यग्रहणीदो।
षिणां तक्रं पथ्यमिति एवं चत्वारो योग्यत्रापि सहेतुकं द्रव्यं नेयोऽयम्ः किंच यत्तद्दोनित्याभिसंबंधादेव
निर्देशप्राप्त्यापसर्पावलिप्यते यदेवविधं तत्र नद्रहणीदोषिणां पथ्यं नान्यत्पाठश्च यदनुहृतं तत्र मध्य
वाहीद्रतस्लहेतथा अभिजातत्वाद्वन्तेन यथाग्रसंयसकविदाहिव तस्मैव ग्रहणीदोषिणामपथ्यमेव
ते केचन तस्माद्दम्लादयो गुणाः परस्परविरुद्धा अपि द्रव्यप्रभावात्कफ विजयित्वेतानविजयित्वं च य
थायोगं कुर्वन्त्येव संखंकमेयथासत्त्वरजस्तमः संज्ञा गुणाः ॐ चतुर्थांशप्रस्थमम्लानां अवणा।
त्रपलत्रयं लवणानां चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकं तच्चूर्णं शाकरसपानागारादि षचारये
त् कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुगदामयत्रनुत् अम्लानां चतुर्थांशो लदाडिमस्थानाम्लचुक्री।
कोणां प्रस्थं केचित्तु वृक्षाम्लाम्लवेतसदाडिमवदराणामित्याहुः त्रिकटुकानां पलत्रयं लवणा
नां चत्वारि पलानि शर्करायाः पलान्यष्टौ तदेतच्चूर्णं शाकादिषु चारयेत् त्रिसप्रयेत् तथका
साद्विजित ॐ नागरातिविषामुस्तपाकं मामहरं पिबेत् उष्णांबुना वा तत्कल्कं नागरं वा
चा यवाभय ससैंधवं विदिवात्तनमदिरया यवा नागरादिपाकं काथयित्वा आममग्नं पिबेत् ॥
अथवा तेषां नागरादीनां कल्कं सुखांबुना पिबेत् अथवा शुंठीं सुखांबुना पिबेत् हरीतकीं वा।
वचादिका गणः सैंधवान्वितं तद्दुष्णांबुना पिबेत् वचादिमेव मदिरया वा पिबेत् ॐ वर्चसा
मे सप्रवाहे पिवेद्दादरिमांबुना विडे नलवणं पिष्टं बिल्वचित्रकनागरं सम्यकफानिलेकोष्टक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽनुवासिते लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः मुहुर्मुहुस्त्वाशयोत्स्य स एवेन यावद्दृढवर्चाः।
पुरीषपतने मुहुर्मुहुस्त्वाशयमितिहेतोः प्रथमा मुहुर्मुहुस्त्वाशयत्वेन दृढवर्चस्त्वमित्यर्थः तयावि।
धिनरमनुवासयेत् वे[illegible]नादीपनीयानि नागरादीनि [illegible]न्यानि वत्ता लमातुलुंगदाडि।
मादीनि वातघ्नानि कुष्टवास्तैरंडादीनि नैर्दीपनीयान्यवातघ्नैः सिद्धतैलेन निरूहविरेकं।
च विधिनावानुवासितं लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं पुनः सर्पिः शीलयेत् ॥ पंचमूलाभयाव्योषपि।
प्पलीमूलसैंधवैः रास्नाक्षारद्वयाजाजीविडंगसटिभिर्घृतं शुक्तेनामातुलुंगस्यस्वरसेना
र्द्रकस्य च शुष्कमूलककोलाम्लचुक्रिकादाडिमस्य च तक्रमस्तुसुरामंडसौवीरकतुषोदकैः
कांजिकेन च तत्पक्वमग्निदीप्तिकरं परं शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहं पंचमू
लादिभिः कल्कद्रव्यैः शुक्तादिभिर्द्रवद्रव्यैः सामान्यपरिभाषया घृतं पचेत् पंचमूलमिहमह
द्धाद्यं तु नरावाजनयनात् एतद्घृतं परमग्निदीप्तिकरं शूलादिघ्नं ॥ सबीजपूरकरसं सिद्धं वा
पाययेत् [illegible]घृतं बीजपूरकरसेन सह सिद्धं वा घृतं वा पाययेत् तैलमभ्यंजनार्थं च सिद्धमेभिश्च
लापहं एभिः पंचमूलादिभिः सिद्धं तैलं वाभ्यंजनार्थं हितं ॥ एषामौषधानां वा पिबेच्चू।
र्णं सुखांबुना वातेऽश्मानं च नैसामके पवा वायु[illegible] नोद्धतेन एतेषामौषधानां पंचमूलादीनां
चूर्णं सुखांबुना वा पिबेत् कस्यामवस्थायामित्याह वातेऽश्मानं च तेन [illegible]ता वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुडेन त्रिगुणेन वटकान् कृत्वा महामद्यादीनपि चानुभजेत् किमर्थमित्याह वातकफात्म
न्मकत्वाद्यादीनां मांसमद्य तत्र चैतेषु वटकेषु विड्दे हि विड्विबंधे समभयानागरस्यानेद
यात् छर्द्यादिषु पूर्वोक्तेषु पिन्नोड्वेषु समस्तचतुर्गुणास्तिता या युक्तः कार्याः वटकानां विधा
नमाह। पक्वेन गुडेन वटकाः कार्याः स्तिना पाका पक्वघाका याकिमिति पचेत न किंपनः।
त्याह। यस्मात् कमणादग्निसंपर्कात् वटकाः परं लघुत्वं भजंति लघोर्भावो लघिमा गुणत्वा।
कि० ६ दिव्याद्विमनेटेरितिटेर्लोपः सामविन्मामुक्त्वा निरामविधिविशेषमाह अथ पक्वेन
परिपक्वामिमारुतमग्रहणीगदं दीपनीयपुतं सर्पिः पाययेदल्पशोभिवर्धन् किंचित्सधु
क्षिते तस्मिन् सन्ने विण्मूत्रमारुते गृह्येवाससंचेह्य यित्वा पंकं निरूहयेत् ततएरंडतैलेन।
सर्पिषा तैलवेनवा सक्षारेणानिलेसांते स्रोतांसि विपाचयेत् मारुतग्रहणीगदाविष्टे।
यस्य स्पर्शा आदित्वादनु एतं मारुतग्रहणीभावं तं दीपनीयौषधयुतं पंचकोल्लाद्याय ग्रहण्यान्वि
तमल्पमात्रया घृतं पाययेत् किंचित्संधुक्षिते तस्मिन् आतंकसंदीपिते त्वग्नौ सतिसन्ने विण्मूत्रपवने।
तं रहे दिने श्रोणिवासस्नेहयित्वाभ्यक्तं तं स्विन्नाभ्यं तं कृत्वा निरूहादनंतरमारुतेरानेसत्पर
डतैलेनाघवान्नैलवकेन घनेन सक्षारेण स्नेहदोषं विरेचयेत् अथ शुष्कमामाधायं वद्ध
वर्चस्कं चानुवासयेत् दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धेन तैलेन तेन नः निरूढं च विरिक्तं च सम्यक् वा
निरूहयेत् ततो ३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शृंतेतोद्धृतेतंडुलजलाभ्यांसहदेयंतिक्तकरहणीरोगेष्वतेषवाहिकादिषु च ॥ चंदनंपद्मकोशीरंपाठां
मूर्वाकुटजंनटं षड्ग्रंथासारिवास्फोताःसमधंर्लाहरूषकाणि पटोलोडुंबराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनं कटु
कं रोहिणीमुस्तानिंबंच द्विपलांशकान् द्रोणेपांसाधयेत्तेनपचेत्सर्पिः पिचुन्मितैः किराततिक्तं
पद्मवीरामागधिकोत्पलैः पित्तग्रहणीपांतमेषकुष्ठोक्तं तिक्तकंचपचेत् चंदनादिद्वयंप्रत्येकंद्विपलांशि
कमपांद्रोणेपचेत् तेनक्वाथेनपिष्टप्रमाणैश्चकिराततिक्तकादिभिःकल्कैः सर्पिपचेत् कुटजंनटं
नागः प्रियंगुनागोत्पलसारिवा कपीतनोवानीरः मत्रचसर्पिः प्रमाणोक्ताथेत्तयोर्द्वौ [illegible] पला
निकल्पानितेनतुल्यकाषतयादेवपलानिक्काथ्यादिद्व्यमेकस्यस्नेहपाकः [illegible] धान्यम् पुनःक्वाथा नाद
दिद्व [illegible] वमतस्नेहपाकोपितेपचयतेनतुतथाकल्पेविना तस्मात्क्वाथस्यशोधाकाष्ठेप
तेपनसर्पिता [illegible] नरेततद्दत्तंपित्तग्रहणीपापेय पंचकुष्ठचिकित्सितेगदितंतिक्तकंघृतंनचपेयं।
चपाठेमहातिक्तकंवस्यापिग्रहण्याः श्लेष्मग्रहणीचिकित्सार्थमाह ॥ ग्रहण्यांश्लेष्मदुष्टायांवा
मदनफलपीतोद्धृते प्रच्छर्दितस्य तेकटुकैःसतिप्रचमैःकटुम्ललवणक्षारैरग्निविवर्द्धयेत् ॥ पंचको
लाभयाधान्यपाठागंधपलाशकैः बीजपूरप्रवालैश्च सिद्धेपयादिकल्पयेत् पंचकोलादिभिःसिद्धं
कपित्थेयादिकल्पयेत् गंधपलाशोगंधपत्रः ॥ द्रोणंमधूकपुष्पाणांविडंगंवततोर्द्धतः चित्रकं शी २
स्यात्ततोर्द्धंवतथाभल्लातकाढकं मंजिष्ठाष्टपलंचैतज्जलद्रोणत्रयेपचेत् द्रोणशेषंसृतंतंमधुर्द्धतुल्यकसं
युतं एलामृणालागुरुभिश्चंदनेनवरूषिते कुंभेमासस्थितंजातंमासवंतंप्रयोजयेत् ग्रहणीदी
पयत्यपबृंहणःपित्तरक्ततुर शोषकुष्ठकिलासानांप्रमेहाणांचनाशनः मधुकासमानां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेनोद्धृतं सामं वा अधुना पित्तजग्रहणीरोगचिकित्सामाह ॥ अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा
हृत्वा तिक्तैर्लघुभिर्नाडीदीपनैः शस्तदाहिभिः । अन्नैः संधुक्षयेदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः । अग्निं पित्तयोग्निं दे
एषा ग्रहणीत्वात् इत्यला [illegible] यद्गनेः [illegible] ज्ञापकं पित्तमुद्धृत्य प्रयुक्तेनाथ पादेयं वमनेन विरेकेन वहन्नाम्न
नेतरं तमस्तेनमन्ने [illegible] तिक्तं लघुनाग्निदीपनैः संधुक्षयेत् । किंभूतैः अविदाहिभिः तेन सामान्ये
नदीपनैः न केवलमेवं [illegible] विधेरन्नैरग्निं संधुक्षयेत् यावच्चूर्णैः स्नेहैश्च तेन संधुक्षयेत् किंभूतैः तिक्तकैः ति
क्तरसप्रधानैः [illegible] तिक्तरसप्रधानैः स्नेहैश्च चूर्णैरग्निं संधुक्षयेत् इति सम्बन्धः । अत्र चूर्णमाह ॥ छ ॥ प
टोलनिंबत्रायंतीतिक्तातिक्तकपर्पटं कुटजत्वक्फलं मस्तं मधुयष्टिगुडफलं वा ह्रीबेरं पद्मकोशीरयु।
तानीमुस्तचंदनं सौरा [illegible] त्रायंतिविषाख्यायवतेगलांपर्वदारुच रसांजनमधुनालेहयेत्
येजलेनवा हन्त्यग्नं ग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् कामलेसंनिपातेन च मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥
मधुयष्टिगुडमांजनकविशेषः न सप्त फलेषु तन्मरिचाख्यं एतत् पटोलादिकं चूर्णं मधुना लेह्य
मथवा जलेनपेयं मधेर्वा न वृद्धिरोगादीनां नाशयेत् ॥ अनिवर्तकामुस्ताम्रपंचांगेप्यवानस्य मा
न ह्री चित्रक [illegible] कभागान् बोडरादुलम्येन गुडश्रीतावुना पीतं ग्रहणीरोगगुल्मनुत्कामं ।
लाज्वरपांडुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ॥ निवायान् समभागान् चित्रकान् ह्रीकुटजत्वचां षोडशभागां
श्चूर्णयेत् नदत्तचूर्णं गुडयुतं शीतांवुनापीतं ग्रहणीरोगादिहरं ॥ नागरातिविषामुस्तापा
ठाबिल्वरसांजनं कुटजत्वक्फलं तिक्ताधातकीच वत्सेरजः [illegible] तोद्भवं [illegible]
रोगे वातिमंडपक्तिके ग्रहणीगदे प्रवाहकामीगदे रक्तकुरक्तान्यानसुधेष्यते नागरादिरयं च

ऊत्स्यपंचकर्माणीत्युक्तं च शस्त्रद्वान्न यदेतद्ग्रहणीत्रये प्रतिदोषसाम्नित्योक्तं कर्मात
दृषितस्य योत्स्येऽस्र ग्रहणीदोषे युंज्यात्॥ इति ग्रहणीदोषस्य चतुर्विधस्य चिकित्साप्रति
ध्यपरदाने प्रतिपुरुषं प्रतिदोषं मंदाग्नित्वमाश्रित्य यथावस्थं चिकित्सितं तन्निर्दि
शन्त्राह।छा।प्रसेके श्लेष्मके त्याज्ये दीपने रूक्षमिति नोक्तं। योज्यं क्रूरस्य व्यत्यासात्स्निग्ध
र्धे रूक्षं कफोदये। ग्रहणीह्रामकृशरीरस्य दीपने स्नेहसंयुक्तं। दीपनं बहुपित्तस्यति
२९ क्तं मधुकैर्युतं। प्रसेके कोष्ठदिविघे वातिकः श्लेष्मकम्बू तत्र मंदाग्नेः श्लेष्मप्रकोपजे
प्रसेके दीपनं रूक्षमिति नोक्तं यतद्रव्यं तन्न प्रयोज्यं। न घृतं नापि मधु राम्ललवणादिकं।
श्लेष्मजे प्रसेकस्य च लक्षणं। श्लेष्मणोति प्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यतीत्यादि
क्रूरस्य पुनर्मंदाग्नेः कफोदये सति व्यत्यासात् पर्यायेण व्यतिकर्षं च्यवति दृष्टार्थः
व्यत्यासात् स्निग्धरूक्षं योज्यं। स्निग्धं योजयित्वा रूक्षं योज्यं। रूक्षं योजयित्वा स्निग्धं
योज्यमित्यर्थः। यदि हि कफे शोबहुकफे रूक्षं च नरे रूक्षमेव युंज्यात् तातनो रूक्षकेव
ले युज्यमाने कार्श्यं सा वृद्धिः स्यात्॥ अथ स्नेहमेव युंजीतात ततः स्नेहकेवले युज्य
माने कफवृद्धिः स्यादिति व्यत्यासेन स्निग्धरूक्षमुपयुक्तं। ग्रहणीह्रामशरीरस्य तु क
फोदये दीपनं स्नेहसंयुक्तं युंज्यात्। बहुवातस्य मंदाग्नेर्नरस्य स्नेहो द्विलवणैर्युं
क्तः प्रायेण शस्यते। स्नेहस्य मंदाग्निविषये त्योमदकोक्षः [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

७ मातुलुंगवटीरास्नाकटुत्रयहरीतकी स्वर्जिका यावशूकः सैंधवीं …। ८ वंके …
खांबुपीतेन तु संक्षिप्तबलवर्णाग्निवर्द्धनं मातुलुंगादिकं चूर्णं मुत्रोदकेन पीतं बलादिवर्द्ध
नं ७ क्षारिकेग्रहणीदोषे सवाते नेर्घृतं पचेत् धान्वंतरं षट्पलं वा भल्लातकघृतमभयं॥
क्षारिके ग्रहणीदोषे वाताग्निजेने मातुलुंगादि मिश्रं घृतं पचेत् स्नग्धवाधान्वेन रंघृतं प्र
मेहचिकित्सितेदशमूलषट्पलादिकं षट्पलं राजयक्ष्मचिकित्सिते पंचकोलयवक्षारेस्मा
दिकं भल्लातकघृतं भल्लातकानां … द्विपलमित्यादिकं अभयाघृतमुररचिकित्सिते हरी
जे नकीमूलमरस्मादिकं ७ बिडकालोपलवणस्वर्जिकायावशूकजानि समभागं टकारी
वचित्रकं वेकजोदहेन समकृत्वा स्नेहस्यास्यतारस्यचाहेके सर्पिषः पंयंनदग्निबलवर्द्ध।
का५ पे बिडलवणंकालवणं कुम्भलवणहारलवणं सर्जिका अकस्मिन् कल्कादहेन समवा पचेत् … दर्कं६
रानस्यहारस्य सुजस्यचाटके सर्पिषस्याटकं पचेत् तत्घृतं बलादिवर्द्धये पेयं ७ निवये
पंचकर्माणि युंज्याद्वैनघृष्ट्यावलं निवयेस … निपातजे ग्रहणीदोषे पंचकर्माणिवम।
नविरेचनस्थापनानुवासनेयथाबलं युंज्यात् यद्यपि शिरोविरेचनाख्यस्यकर्मणो वा
उल्पेन ग्रहणीदोषप्रयोजनं नतथा दृश्यते यथा वमनादीनां तथापि भयस्त्वमुररी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेन दृश्यते। अल्पो वाऽद्धो तीघनेन वहुनिदारूणि नद्दतो न दृश्यते न दीप्यते। एवं कोष्ठाग्नि
रव्यन्नोजनं नाति नोजनं नार्धेन दृश्यते न दीप्यत इत्यर्थः॥ आयथा कोऽपि कफोपितं स्वस्था
नेपवनानुगाप्रवृद्धं वह्निं यत्यानि तदासौ सानिलो नलः। पक्वान्नमाशु धातूंश्च सकौ
नोजस्रसंहृपनः मारयेत्तस्मात्तेनास्वस्थो नलैजीलैंनुतामयाति। तदुद्दकाग्निदाहहृ नस्व६
पे ठाद्यान्याधिं त्वग्निसंनवाः। यस्मिन् काले कफे क्षीणे दृश्यते। अत एव स्वस्थाने जेन पश्चाद्युक्तमत एव
आमाशयाद्धृपितं च ब्रूं। किं न्न तेपवनानुगामारुतेनधमं जाठराग्निः सानिलः पवन
ततृपिते मन्दविवर्द्धयाति। तदा तस्मिन् काले सा च नलो नाम्नां सुपुरुषं मारयेत्। किं न६
सहृतोन्नं पक्वान्नं तरं प कृत्वा सावान्यं वीन्धातून् पत्काग्नास्तु पुरुषं नि लयो हृद्यो। प्रकोत्का
२ कुर्वन्। तेजस्रसंहृपनसंहृतं न विनाशयाद्वित्यर्थः। नन्दुपितं तान लयो हृद्यो वृद्धिं नचेति। कृत्वौ दानीं जठराग्निना
तस्थितान्निलोनल इति वक्तुं स्यात्। नैवंपितं च वर्द्धितं। सो ऽत्यग्निपीडितो नापुरुषो मु
सहृकृतं प्राप्तं पितं तमेतेसानिलो नल इति निर्दिष्टः। अनेकर्थं स्वाद्वान्नानमुपतापार्श्वस्ला
न्नैस्वस्थः स्यात्। जीलैंनुतामयाति। उपतप्यते। अथास्योपद्रवान्वान्तेत्यादयो रागाग्र
स्याति तमकलहृलेपि प्राग्धाग्नी ष्ठाः। अथास्योपद्रवान्वान्ते तथादयो रागाग्रये ठांति
तसेसंनति। छाताम त्यत्निंगुरुत्निग्धमंदृसंद्रिद्विमस्थिरैः॥ अन्नपानेन येऽशांति
दीप्तमग्निमिवं बुत्तिः। नमत्यग्निं तं मस्मकारमं गुरुस्निग्धादिभिरन्नपानैः शांति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नावप्रधानानिर्देशः। पूर्वस्मात्त्र्यधोज्यः। ननु प्राणान्नपानादियोऽपुरुषस्यात्रिंशद्य
मधुनवनीसाज्ञाने यथेत्तरमितिति। इह च प्रसज्ञानां लघुत्वमुच्यते। तादृशमेव वक्ष्याव
रस्यांज्याजघ्नानेमत्र ब्रूमः। लाघवकृद्वोत्रक्रियादिविशेषार्थोधावनप्रवर्त्तलेघनादि ने२
का चेष्टा तस्याकारणविशेषेण लाघवं यथा च प्राणधारिणी ष्टा लाघवं कर्मसामर्थ्य
मितिति। एवं चात्राविरोधः। हेतुनिर्देशाद्न्योऽपि वं प्रायाये मांसरसाः स्नानप्येतान्
नोजयेदिति। ते च प्रसन्नत्वं मांसोपचितमांसत्वाद्धेतोः सुष्ठु बले वर्द्धयन्ति। छागस्नेह
मवसन्तुनारीष्ठचूर्णैश्चार्द्धितानुशनैः। सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमाशिन्य वर्द्धते
तैः स्यात्तस्नेहादयो यथैव स्यं प्रयोज्यादि ति नाव। अधुना स्नेहस्या विनवह
करत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति। छादीसेय यथैव स्याघ्नुम्नवाय्योनिः सारदारुभिः। सस्ने
हैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः। यथा येन प्रकारेण सारदारुभिः शाखदि
रादिभिः सस्नेहैः कोष्ठयोनिदीप्तः स्यात् घनः स्थिरस्नेहजायते तथैव कोष्ठगोऽग्निः स्नेहैः
पथ्यरूपैराहारैः पटुतरः स्थिरस्नेहसंपद्यते। छागनानोजनेनकायाग्निदीप्यते ना
तिभोजनान्नात्। यथाग्निरेधनोवद्धिरल्पकाष्ठैः विनानानाभोजनेनकायाग्नि
दीप्यते नातिभोजनेनाग्रजैव दृष्टान्तमाह। यथा काष्ठाग्निर्निरिन्धनो न दीप्य
स्नेहादाभिः सम्यक्प्रयुक्तैः शरीरस्याग्नेश्च बलं वर्द्धते।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अस्मादनंतरं गुल्मचिकित्सितमारभ्यते संबंधश्चास्य प्रायो वैकृत्ययोगे हि समत्ववातकारणत्वात् ॥
श्री ॥ अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ गुल्मं बद्धशकृद्वातं वातिकं तीव्रवेदनं रूक्षशीतोद्भवं
तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ पानान्नान्वासनाभ्यंगैः स्निग्धस्वेदं समाचरेत् आनाहवेदनास्तम्भ
विबंधेषु विशेषतः ॥ स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणं भित्वा विबंधं स्निग्धस्य स्वेदो गु-
ल्ममपोहति ॥ पानप्रोक्तेन स्नेहपानं वेचं स्निग्धस्येति वचनात् आनाहादिषु विशेषेण स्वेदमाचरेत्।
यस्मात् स्वेदः स्निग्धस्य पुंसः स्रोतोमृदुत्वं विधाय मारुतमुल्बणं च जित्वा तथा विबंधं भित्वा गु[illegible]ल्म-
मपोहति ॥ स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे पक्वाशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ गुल्मे
स्नेहपानं हितं ऊर्ध्वनाभिजे गुल्मे विशेषेण स्नेहपानं हितं पक्वाशयगते बस्तिर्हितः जठराग्नि तु उ-
भयं स्नेहपानं व[illegible]स्तिश्च हितं ॥ दीप्तेग्नौ वातिके गुल्मे विबंधेनिलवर्चसोः ॥ बृंहणान्यन्नपाना-
नि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ पुनः पुनः स्नेहपानं वातिके गुल्मे बद्धो समिद्धे स[illegible]ग्नि वात[illegible]शकृतो
विबंधे सति बृंहणान्यन्नादीनि स्निग्धोष्णानि च प्रयोजयेत् तथा पुनः पुनः स्नेहपानं प्रदाप-
येत् ॥ निरूहाः सानुवासनाः प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणः ॥ निरूहाश्च सहानुवासः।
वातिके गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणोऽन्तरस्य प्रयोज्याः ॥ बस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं तद्धि मारुतं ॥
स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ तस्माद्भीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रयुज्यमानैः शाम्यंति वातपित्तकफात्मकाः बस्तिकर्म परमतिशयेन गुल्मघ्नं विद्यात् यस्मात्तद्धि
कर्म स्वस्थाने पक्वाशयाख्ये प्रथमं पवनं जित्वा सद्यः शीघ्रं गुल्मं जयति यत एवं तस्मात्कारणान्नि
त्यं गुल्मान्निरूहैः सानुवासनैः प्रयुज्यमानैः शाम्यंति वातपित्तकं स्या ॥छ॥ हिंगुसौवर्चलव्योषविड
दाडिमदीप्यकैः पुष्कराजाजिधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः शठीवचाजगंधैलासुरसैर्दधिसंयु
तैः शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनां हिंग्वादिभिर्दधियुक्तैः घृतं साधयेत् तच्च वातगु
ल्मवतां शूलादिजित् द्रव्येभ्यश्चतुर्गुणं घृतं घृतसमं दधि घृताच्चतुर्गुणं जलमित्यत्र पाकक्रमः ॥
॥छ॥ हपुषाव्योषपृथ्वीकाचव्यचित्रकदीप्यकैः साजाजिसैंधवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च दाडिमान्मूल
कात्कोलात् पचेत्सर्पिर्निहंति तत् वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः योन्यर्शोग्रहणीदोष
कासश्वासारुचिज्वरान् ॥ हपुषादिभिर्घृतात्पादांशैर्द्रव्यैर्दधिदुग्धाभ्यां दाडिममूलकबदररसैः
सर्पिःसमैः सर्पिः पचेत् तच्च वातगुल्मादीनपकर्षयेत् ॥छ॥ दशमूलं बलां कालां सुषवीं द्वौ पुनर्नवौ
पौष्करैरंडरास्नाश्वगंधाभार्ग्यमृताशठीः पचेद्गंधपलाशं च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मितं यवैः कोलैः कु
लत्थैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ॥ क्वाथेऽस्मिन् दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् स्वरसैर्दाडिमाम्रात
मातुलुंगोद्भवैर्युतं तथा तुषाम्बुधान्याम्लशुक्तैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः भार्गीतुंबरुषड्ग्रंथा
मेधिरास्नाग्निधान्यकैः यवानकयवान्याम्लवेतसासितजीरकैः अजाजीहिंगुहपुषा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कारवीवृषकोवृकैः निकुंभकुंभमूर्वेभपिप्पलीवेल्लदाडिमैः स्वरसैस्त्रपुसैर्वारुबीजहिंगसास्म
२१ भेदकैः मिसिहिंगुतारसुरससारिवानीलनीफलैः त्रिवृत्त्रिपटूपैर्नैर्दीधिकं नह्यपोहति रोगाना।
मुतरांपर्वाङ्कुष्ठानपिवसीलिनं अपस्मारगदोन्मादहस्तत्रोद्धानिलामयान् दशमूलादीन्।
द्विपलप्रमाणान्यवादिभिः प्रस्थप्रमाणैः सहजलद्रोणेपचेत् कालानीलिनी सुपवीस्थु
५५ त्वजीरकः गंधपलाशोगंधपत्रं अस्मिन्नकाचे सामान्यपरिभाषयाकृतेहविपात्रेचयत्नप्रस्थे
विपाचयेत् किंभूतं दाडिमादिजैःस्वरसैःस्तन्यांत्नुवा चादिभिस्त्रसर्पिःसमैर्युतं तथाभार्ग्यादि
भिःकल्कीकृतैरपेतं यवान्काययवानीभेदः कारवीकृजमोदः वृषकोवासकः उत्पकऊरुः
इभपिप्पलीगजपिप्पली अश्मभेदःपाषाणभेदः तदेतन्नह्याधिकंनामघृतंसर्वेषांनामया
नृद्याकुवरंहृति अपस्मारादीन्कुष्ठानप्यपस्ंहति यदिचात्रस्वरसालाभ स्तदानेत्रानरोक्ता।
कल्पनाकार्यातत्रांतरेचोक्तं प्रस्थंगृहीत्वाचूर्णस्यतोयस्यप्रस्थमावपेत् अहोरात्रस्थितंतस्मा। पूतं
स्वरसवद्गुणः मुनिरप्यूचे स्वरसानामलाभेत्वयंविधिः चूर्णनामाढकमाढकमुकस्याहोरात्रस्थि। २१
तंमृदितपूतमावपेत्तत्स्वरसवत्प्रयोज्यमिति ॥ अष्टणात्रिफलाधान्यचविकावेल्लविडैः क। ३२
ल्कीकृतैर्घृतंपक्वंसक्षीरंवातगुल्मनुत् अष्टणादिभिर्घृतंसमानक्षीरंचतुर्गुणजलपक्वंवातगु
ल्मनुदंति तत्रांगलमुनकंदानां यवंचयवलाशाके पंचमूलंमंजिष्ठाभार्ङ्गीतद्विपाचयेत् पाद
हृ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

209

शेषेनदद्देनदाडिमस्वरसंस्रुतं धान्याम्लेदपिवेदादायपिपल्याश्चार्द्धपलांशकान् अथवाविप
लादिंगुयवानीविश्वदीप्यकान् सान्द्रवेनससिंधघृतंदेवदारुपचेद्भूनान् तेप्रस्थंनसरेस।
र्ववातगुल्मविकारजित् लशुनमूलतुलांपलशानेसहन्नंचमूलेचप्रस्थेकंपचपलदद्वं।
तदेतन्नेपाहस्थाशानेपादशेषविपाचयेत् पादशेषादद्देनदाडिमस्वरसंस्रुतंधान्याम्लेद।
धिचमहीत्वाद्ध्यवणिहीस्कार्षिकांद्यायतेघृतात्प्रस्थंपचेत् ततघृतंसर्ववातगुल्मविकार
जित ७ यवलवणापिवेद्धृयिपयुक्तंराजयक्ष्माणि प्रसन्नयावाक्षीरार्थःसुरयादाडिमेनवा घ
तेमारुतगुल्मघ्नःकार्यद्वश्मःस्वरेणवा राजयक्ष्मविकित्सितेयदुक्तंषट्पलंघृतं नहाग्निकेन॥
राजयक्ष्मणीतिविशेषणेनलेस्वपद्यार्थं घृतेषट्पलाख्यक्षीरार्थः प्रसन्नयावाकार्यः अथवा।
सुरयादाडिमेनवाद्वाश्वरेणवा एवंक्षीरहित्वासप्रसन्नाद्यन्यतमेनसाधितंघृतंषट्पलं
वातगुल्मजित्स्यात् ७ वातगुल्मेकफो वृद्धोहत्वाग्निमरुचिंयदि हृल्लासंगौरवंतंद्रांजनये
दुल्लिखेच्छुतं वातजेगुल्मेश्लेष्मामूढःसन्नग्निंहत्वायशरश्चादीन्जनयेत् तदानंकफमु
ल्लिखेदुद्वमेत ७ ७ श्लानाहविबंधेषुत्तात्वासस्नेहमाशयं निर्हरेच्चर्णवटकाः प्रयोज्याघृ
नमेघजेः श्लादिषुसन्नसस्नेहमाशयंतावापुतोकेरोगधैःकाया याःप्रयोज्याः ७ २
कोलदाडिमघ्वर्मांबुतक्रमयाम्ल कंजिके मंडेनवापिवेन्मानश्चूर्णान्य न्नस्यपुरः कोला

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

घेवुभिरूक्षाद्यैर्भिर्यावान चूर्णानि पिबेत् अथवाम्लेन संहारस्य पुरः सर्वं पिबेत् ॥ चूर्ण
चूर्णानि मातुलुंगस्य भावेनसप्तकृत्वः कुर्वीत कार्मुकशरान् वटकान् पवानयोः कपवानिके गुल्मे ।
मातुलुंगरसेन मुहुर्मुहुर्भावितानि वटकान् कर्मकरणसमर्थान् कुर्वीत कार्मुक पवनात्ययोः कप
वातेके गुल्मे इत्यर्थः ॥ हिंगुवचा विजयापशुगंधा दाडिमदीप्यकधान्यकपाठाः पुष्कर ।
मूलशटी हपुषाग्निचार पुत्रात्रिपटुत्रिकटूनि साजाजिचव्यं सहतिंतिडीकं सवेतसाम्लं विनिहंति ।
निचूर्णं हृत्पार्श्वबस्तित्रिकयोनिपायुशूलानि वायामकफोद्भवानि कृच्छ्रान् गुल्मान्वातानवि
एमाह्वसंगं कठिनं हृद्ग्रहं पांडुरोगं अन्नस्य अश्रद्धां प्लीहदुर्नामहिध्मा वर्ध्माध्मानश्वासकासाग्नि
सादान् हिंग्वादिकमेतच्चूर्णं हृच्छूलादीन्निहंति नयाकृच्छ्रगुल्मादींश्च दोषघ्नं पजाति
शालिन्यः ॥ लवणयवानीदीप्यककणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धं सर्वसमो शहरीतकिचूर्णमिदं वैश्वा न ५
नरः स्यात् लवणादिकं क्रमेणोत्तरोत्तरं वृद्धं सर्वसमभाग हरीतकी तिचूर्णमेनत्स्यात्वाहे वैश्वा
नरः दीपनगुणसामान्यान्नअन्यो ॥ त्रिकटुकमजमोदा सैंधवं जीरके द्वे समधरणधृतानाम
ष्टमो हिंगुभागः प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णकोयं जनयति भृशमग्निं वातगुल्मं निहंति ॥
त्रिकटुकादीनां समानां समधरणधृतानां समप्रमाणस्थापितानां हिंगुभागोष्टमो देयः इत्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्राहार्थं केचित्त्वेवं व्याख्यानयंति घरलकाष्ठेन पलसप्तदशमेभ्यो भाग उच्यते धरणेन धत्तूरः
घरणधत्ताः समाश्च ते घरणधत्ताश्चतेषां समधरणधत्तानां त्रिकटुकादीनामष्टमो हिंगुभागो
देयः स च प्रथमकवले भोज्यो भज्यणीयः तृषिबासमन्मकुप्रयुक्तो मिश्रितेन जठराग्निं जनयति
वातगुल्मं च हंति मालिनीवृत्तं ॥ हिंगुग्राविडशुंठ्यजाजिविजयावाघाभिधानामयैश्च
संकुंभनिकुंभमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्द्धितैः पीतः कोष्णजलेन कोष्ठसरुजो गुल्मोदरादीन् ॥ ७६
नयेच्छार्दूलप्रसभं प्रसभ्य हरति व्याधीन्मृगो घानि हिंगूरीत्यादिभिर्भागोत्तरं क्रमेणाधिकं
वर्द्धितैः कृष्णैः कोष्णजलेन पीतं जठररुजादीन् परा करोति द्वयं शार्दूलो यथा प्रसह्य सिंहहठ।
प्रसभ्य व्याधीन्मृगो घानिव शार्दूलः सिंहोपमत एव श्लेषोपमायमलंकारः नश्यामा।
दूलवाक्येन शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमुपलक्ष्यते यथा भीमशब्देन भीमसेन इति शार्दूलवि
क्रीडितं वृत्तं ॥ सिंधूत्थपथ्याकणदीप्यकानां चूर्णानि तोयैः पिबतां प्रभाते प्रयाति नाशं ७४
कफवातजन्मा नाराचनिर्भिन्न इवामयौघः उपजातिवृत्तं ॥ पुनीलपत्रगजक्षिर्भटचव्य
सिंधूत्थादीनां चूर्णानि कोष्णैस्तोयैः पिबतां कफवातजो रोगसंघो नाशं याति क इव नाराचे।
न निर्भिन्न इवेत्युपमा उपजातिवृत्तं ॥ पुनीलपत्रगजचिर्भटचव्यवह्निव्योषं च संलमि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

207

द्विनं लवणेन पचान्तं दत्वा क्षिप्त्वाऽर्णपदधिमस्तुघृतं प्रयोज्यं गुल्मोदरक्षय ० पांडुगुदोद्भवेषु पलीकादि
द्रव्यैः संस्कारः चित्रेण यथाक्रमं निर्दिष्टः सुपथ्यं पथ्यभावेन संक्षीरेण तथा लवणेन घृतं तैलं लवणं सर्वोपद्रवं ध्या
नं दत्वा भ्रूत्रं नरे दंगधासंचूर्णेन तैलेदधिमस्तुना घृतेन गुल्मादिषु प्रयोज्यं वहन्ति तिल्वकाद्यं ० हिंगु त्रिगुणं
९४ सैंधवं तस्मात् त्रिगुणं तु तैलं सैरंडं तत्त्रिगुणरसो नरसं गुल्मोदरवर्ध्मशूलघ्नं सैंधवं हिंगु तत्त्रिगुणं तस्माच्च
पचादेरंडतैलं त्रिगुणं तस्माच्चैरंडतैलात्त्रिगुणं रसोनरसस्य नदेत गुल्मादिघ्नं ग्राह्या ० मातुलुंगरसोहिं
गुदाडिमं कल्कसैंधवं सुरामंडेन पानं व्यवातगुल्महृत् जातवह्नि मातुलुंगरसो हिंगु सुरामंडेन पानं वातगुल्म।
त्वपीडाहरे। ० शुंठ्याः कषायं गुडसहितो पीतो नाशकानिलाम्लं खादेत्क्षेत्रकं तु संचूर्णं कोष्ठ... जीरानुपेय
९६ येन वातहृद्रोगगुल्मारोगो योनि शूलेषाक्हृतान शुंठ्याः कर्षं गुडस्यद्वौ ... तैलं चित्रकसमतिलानपलमि नद
त्येक क्रमिभिः पिष्ट्वा खादेत कोष्णक्षीरानुपः सनवातहृद्रोगादीनि जयेत् ० पिबेदेरंडतैलं तु वातगुल्मी प्र
सन्नया श्लेष्मण्यनुबलेवा यो पिबेत्तु पयसा सह वातेकफानुगते सत्येरंडतैलं प्रसन्नया सह गुल्म
वान पिबेत् पित्ते नानुगते पयसा सह एरंडतैलं पिबेत् ० विबद्धं यदि वा पित्तं संतापं वातगुल्मिनः ॥
कुर्याद्विरेचनीयो सौ सस्नेहैरानुलोमिकैः नपानुबद्धावेवं चरन्तं नस्यत्वसेवयेत वातगुल्मिनः पित्ते
विवृद्धे यदि संतापं कुर्यात् तदास्रंसो वातगुल्मी विरेचनीयो ... कैः सानुलोमिकैर्दोषैः स्निग्धयुतैः ॥
एवमपि ना यानुवर्तन्ते सति तस्य रक्तावंकुर्यात ० सधयेत् गुड ... पलसमं ... नस्यचतुःपलं।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा।२२

२०८

क्षीरोदके च गुल्मे तेन क्षीरशेषं च पाचयेत् वातगुल्ममुदावर्त्तं ब्रध्नं प्रसीविषमज्वरं हृद्रोगं विद्रधि
धिं शोषं साधयत्याशु तत्पयः लिने क्षीरशेषं च पाचयेत् वातगुल्ममुदावर्त्तं ब्रध्नं प्रसीविषम
ज्वरं हृद्रोगं विद्रधिं क्षीरं च उदकं च क्षीरोदकं तस्मिन् लशुनाद् गुल्मे शुद्ध शुद्ध स्व च तु पले। न४
साधयेत् ततः क्षीरशेषं पाययेत् तच्च क्षीरशेषं वा गुल्मादीन्यामिमवति तैलं प्रसन्ना गोमू
त्रमारनालं यवाग्रजः गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् तैलादिकमेकत्र मेलितं गु।
ल्मादीन् हंति ॰ चित्रकं ग्रंथिकैरंड शुंठी क्वाथः परं हितः शूलानाहविबंधेषु सहिंगु विड्सैंध।
वः चित्रकादिक्वाथो हिंग्वादियुतः परं शूलादिषु हितः शुष्कैरंडयोर्मूलं यवा धन्व यवासकं ज
लेन क्वथितं पीतं कोष्ठदाहहरं जायदे शुष्कैरंडमूलादिकं जलेन क्वथितं पीतं कोष्ठदाहं हंत ॰ हा६
वाट्याह्वैरंडरभीक्षणं मूलं दारु महौषधं पीतं निःक्वाथ्य तोयेन कोष्ठपृष्ठांसशूलजित् ॰ वाट्या।
ह्वादीनां मूलं देवदा शुंठी च तोयेन क्वथितं पीतं कोष्ठादिशूलजित् ॰ शिलाजं पयसानल्पं पंच
दा।२ मूलरसेन वा वातगुल्मी पिबेद्वाथ मुद्गवर्त्तनु भोजयेत् स्निग्धपैप्पलिकैर्यूषैर्मूलकानां रसेन वा॥
बद्धविण्मारुतो यस्तु क्षीरेण छेदनपाचकं कुल्माषान्वा वदुस्नेहान् भक्षयेल्लवणान्वितान् शिला
जतु वा महत्यं च मूलक्वथितेन क्षीरेण सह वातगुल्मी पिबेत् उदावर्त्ते सति वा पञ्चमूलं च स्नेहं पिप्प

वि।२२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लीसंस्कृते रूक्षैः सह भोजयेत् अथ यवान्नलवणेनाम्लीयान् बद्धे विण्मारुते उष्णेन क्षीरेण वा अथवा।
कंसक्षीरयान् अथ वातगुल्मापानं बहुस्नेहान्न लवणम् अधानान भक्तपेन ॥ नीलिनी त्रिवृता दंती।
पथ्याकं पिप्पलीकैः सह समलाय घृतं देयं सविड्लवणनागरं नीलिन्यादिभिः सह सदोषापन राम्रवि
उदियुते घृते देये ॥ नीलिनीत्रिफलारास्नाबलाकटुकरोहिणी पचेत् विडंगं व्याघ्री च पालि।
कांजिजलाढके रसे षड्भागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन
न८ च तेनाघृतपलं दद्यात् यवागूमंडमिश्रितं जीर्णे सम्यग्विरिक्ते च भोजयेद्रसभोजनं गुल्मकुष्ठो
दरव्यंगरोगपांडुमयज्वरान् श्वित्रप्लीहामुन्मादं हन्येतन्नीलिनीघृतं नीलिन्यादीन्पलिका
नजलाढके पचेत् अष्टभागशेषे च रसे दधिप्रस्थे च सुधाक्षीरपलेन च मिश्रयित्वा घृतप्रस्थं वि
पाचयेत् तेनाघृतपलं यवागूमंडमिश्रितं दद्यात् जीर्णे च घृते सम्यग्विरिक्ते नरं रसयुक्तं भोजनं।
भोजयेत् एतच्च नीलिनीघृतं गुल्मादीन् हंति ॥ कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्रौंचवर्तिकाः शालयो
मदिरासर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितं कुक्कुटादयो वातगुल्मचिकित्सितमुपक्रमः ॥ मितमुष्णं द्र
वं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनां समंडवारुणीयानं तप्तं वा धान्यकैर्जलं वातगुल्मिनां च भोजनं।
मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं च स्यात् वारुणी समंडा धान्यकं सृतं जलं वा पानं स्यात् ॥ स्निग्धोष्णेनो
दिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितं द्राक्षाभयागुडरसं कंपिल्लं वा मधुद्रवं कल्कोत्कं रक्तपित्तोक्तं पैत्तिके

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुल्मे स्निग्धो भिन्नेऽग्नियेनेसति संस्नेहिते तदेव विरेचनमाह द्राक्षाभयागुडरसं स्नेहिते
अथवा मधुकं कंपिल्लं स्नेहिते कल्याणं विरेचने कल्याविरेचनो कल्पविहितं तरजपित्तो त्रि
वृता त्रिफले साद्विकं हिते ॥ गुल्मो द्वेष्मजे पुनः परे सरामं सपिप्पलिकं वासा घृतं स्नेहे तएग
रण्यपंचककार्ये जीवनीयगणेन वा स्नेहेन वा तीरं न्यग्रोधादिगणेन वा रक्तोद्भवे पैत्ति
के गुल्मे सर्पिषि तिक्तकुष्ठविकित्सितोक्तं न वासा घृतं संशमनं श्रेष्ठं तएगपंचकं कारे।
द्विन्यादि ॥ तस्य क्वाथेन तेन वा घृतं स्नेहितं अथवा जीवनीयगणेन स्नेहितं तेन जीवनी
यगणेन स्नेहितं क्षीरं ॥ न्यग्रोधादिगणेन वा स्नेहितं क्षीरं हितं ॥ तत्रापि स्नेहनेयुज्यात्क्षीप्र
मासपित्ते भिषक् वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसापि वा तत्राग्निनेकेवलं स्निग्धोऽभ्यजेरक्तो
त्थजेपि गुल्मे आम्यधिके शीघ्रं स्नेहनं तु ज्यात् केनेत्याह विरेचनविहितद्रव्यसिद्धेन सर्पि।
षा क्षीरेणवा ॥ रसेनामलकेक्षूणां घृतप्रस्थं ॥ विपाचयेत् पथ्यापादं पिबेत्सर्पिः सिद्धं
पित्तगुल्मनुत् पिबेद्वा तैल्वकं सर्पिः यच्चोक्तं पित्तविद्रधौ ॥ श्यामा लकसेताद्राक्षरसेनपथ्यापा
दं घृतप्रस्थं विपाचयेत् तत्सिद्धं पित्तगुल्मं हंति तैल्वकमथवा सर्पिः पिबेत् यच्च पित्तवि ५
द्रधौ प्रोक्तं घृतं तच्च पिबेत् ॥ द्राक्षां पयः ॥ स्यामधुकं चेदनेपद्मकं मधु पिबेत्तंडुलतोयेन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

211

पित्तगुल्मोपशान्तये द्राक्षादिकं तंदुलजलेन पित्तगुल्मशान्तये पिबेत् ॥ द्विपलं त्रायमाणाया ज
लद्विप्रस्थसाधितं अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् पिबेदुपरि तस्याः कोष्णं क्षीरमेव यथा
बलं तेन निहृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः त्रायन्त्या द्विपलं जलद्विप्रस्थसाधितमष्टभा
गावशेषं पूतं क्षीरसमं पिबेत् तस्योपरि कोष्णं क्षीरमेव यथाशक्ति पिबेन्नान्यत्किंचित् तेन ती
नरसू५ रणापहृतदोषस्य गुल्मः पैत्तिकः शाम्यति ॥ दाहेऽभ्यंगो घृतैः शीतैः साज्यैर्लेपो हिमौषधैः स्प
र्शः सरोरुहपत्रैः पात्रैश्च प्रबलजलैः दाहे सति घृतैः शीतैः शीतवीर्यसाधितैः स्पर्शो नक्ष्णतैर।
भ्यंगः तथा लेपः शीतद्रव्यौषधैः सघृतैः स्यात् पद्मपत्रैः पात्रैश्च प्रबलजलैः स्पर्शः ॥ विदाहपूर्व।
रूपेषु शूले वह्नेश्च मार्दवे बहुशोऽपहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः विदाहस्य पूर्वरूपेषु गुल्मेषु तथा शू
लेन वह्निमन्दे च सति बहून् वारान् रक्तं हरेत् पित्तगुल्मे विशेषेणास्रं हरेत् ॥ छिन्नमूला विदह्यन्ते न गु
ल्माः शोणितवर्त्मनः रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति न चास्ति रुक् ॥ छिन्नमूला गुल्मा न विदह्यन्ते न पुनः व छ१
र्धयन्ति हि यस्माद्रक्तं व्यम्लीभावं याति न च रक्तं नास्ति रुगपि नास्ति ॥ हृतदोषं परिम्लानं जांगलैस्तर्पितं
रसैः समाश्वस्तं सशेषाग्निं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः हृतदोषं परिम्लानं जांगलमांसरसैस्तर्पितं समाश्वस्तं २१
सं तं सशेषाग्निं सर्पिरभ्यासयेत् ॥ रक्तपित्तातिवृद्धत्वात्क्रियामनुपलभ्य वा । गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्त।
विद्रधिवत्क्रिया रक्तपित्तातिवृद्धत्वाद्धेतोः क्रियां वा अनुपलभ्य प्रनासाद्य गुल्मे पाकोन्मुखे सति सर्वा पित्तवि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इधिनत्याक्रियास्यात् ॥ शालिगोधाजपयस्यायवैणलीजांगलं घृतं धात्रीपरूषकंद्राक्षाखर्जूरंदाडिमं
सिता भोज्यपानेषु बलयावृहत्याद्यैश्च साधिते शाल्यादिभोज्यं पानेबलयाद्यासाधितं जलं वृहत्या
दिनावा ॥ कफजे वामयेत्पूर्वं मन्दमप्युपवासयेत् तिक्तोष्णकटुसंसर्गग्राहधृतं संधुक्षये त्तनः ॥
हिंग्वादिभिश्च हिंगुलतारहिंगवल्लवेतसैः ॥ कफजे गुल्मे पूर्वं वामयेद्वमनार्हं तुलं घयेत् कृतोपवा
सस्य तिक्तोष्णकटुद्रव्ययुतयासं सर्गपीवर्ह्निं दीपयेत् तथा हिंग्वादिभिरग्निं संधुक्षयेत् किंभूतैः हिंगु
णनितारविवल्लवेतसान्वितैर्युक्तैः ॥ निम्नहृदयहिको नन्दं क्षिमितं कठिनं स्थिरं ज्ञानाहादियुतं गु।
ल्मं संशोध्य विनयेद्वनु घृतं सक्षारकटुकं पातकफगुल्मिनो निम्नहादि धर्मयुक्तं गुल्मं संशोध्य वि
नयेदुपशमयेत् पश्चात्गुल्मिनोघृतंक्षारकटुकयुतं पातव्यं ॥ सव्योषक्षारलवणं सहिंगुविडदा
डिमं कफगुल्मं जयत्याशु दशमूलसाधितं घृतं व्योषादियुतं दशमूलपक्वं सर्पिः कफगुल्मं शीघ्रमेव
हंति ॥ भल्लातकानां द्विपलं पंचमूलं पलोन्मितं अल्पकेनापादकेसाधयेत्पादं प्रोक्षेणतेनच ॥ ६
तुल्यं घृतं तुल्यपयो विपचेद्वतैसम्मितैः विडंगहिंगुसिंधूत्थयावशूकवटीविडैः सद्वीपरास्ना
पथ्याह्वयद्धयावकणनागरैः एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परं प्लीहपांडुमयश्वासग्रहणी
रोगकासनुत् भल्लातकानां द्विपलं तु स्यात् पंचमूलं पलप्रमाणं तोयार्के साधनीयं पादशेषेण
तेन तक्रापेन समं सर्पि स्तुल्यं क्षीरं विडंगादिभिः कार्षिकैः विपचेत् एतद्भल्लातक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यत्नेन लघुकफगुल्महरं लीढादिति ॥ ७ ॥ तेनास्य गुल्मे देहे च सम्यक् स्नेहे स्वेदमाचरेत् नतोपनतया
नाडीनलेन गुल्मे देहे वास्य सम्यक् स्नेहे स्वेदमाचरेत् ॥ ७ ॥ सर्वेषु गुल्मेषु प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते यान्ति
याः क्रिया यान्ति सा सिद्धिं न विरुह्यते. सर्वस्मिन् गुल्मे स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादिते सति याः क्रिया यान्ति सा
सिद्धिं याति या नु विरुह्यते सति क्रिया सा सिद्धिं न याति ॥ ७ ॥ स्निग्धस्विन्नशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमा
गते यथोक्तां घटिकां न्यस्य गृहीते चर्मणा घनं वस्त्रान्तरेण ततः कृत्वा घनं गुल्मं प्रमाणवित् विमा
र्गाजपदादर्शैर्यथालाभं प्रपीडयेत् ॥ ७ ॥ प्रमृज्याद्गुल्ममेवैकं न त्वत्र हृदयं स्पृशेत् स्निग्धस्वि
न्नशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमागते सति यत्र विधुदितां घटिकां योजयेत् गृहीते च गुल्मे नामयसार।
येत् मूनेन नरं वस्त्रव्यवहितं गुल्मं कृत्वा प्रमाणविद्विमार्गादिभिर्यथालाभं भिषग्विदारयेत्सचक्र
दिना विमार्गो दारुमयः शलाकाविशेषः अजपदादर्शकारसंबंधी न यो गुल्ममेव केवलं पीडयेत्प्रम।
ज्याच्च न पुनरत्र हृदयं स्पृशेत् ॥ ७ ॥ तिलैरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च श्लेष्मगुल्ममयःपा।
त्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेत्ततः अथवा कफगुल्मं तिलादिभिः परिलिप्य तप्तलोहभाजनैः सुखोष्णैः स्वेद
येत् अयःपात्रैरिति अत्र कुम्भीत्यादिना सोढे ॥ ७ ॥ एवं च विस्रुते स्थानात्कफगुल्मे विरेचनैः स्ने
हैर्बस्तिभिः क्षीरेण शोधयेद्दाशमूलिकैः एवमस्मिन् प्रकारे कृते सति स्थानाच्चलितं कफगुल्मं स्नेहयुक्तै
र्विरेचनैर्बस्तिभिश्च दाशमूलिकैः शोधयेत् ॥ ७ ॥ पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैः पचेत् एरंड
तैलहविषोः प्रस्थं पयसि षड्गुणे सिद्धो येमिश्रकः स्नेहो गुल्मिनां संसनं हितं वृद्धिविद्रधिशूलेषु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वातव्याधिषु वातघ्नं पिप्पल्यादिभिः पलोन्मितैरेरंडतैलसर्पिषोः प्रस्थौ द्वौ गुडेन क्षीरेण पचेत् अयं
मिश्रकाख्यः स्नेहो गुल्मिनां परः स्रंसनं वृद्ध्यादिषु वातघ्नं तं तुल्यं ॥ पिबेद्धानीलिनीसर्पिर्मा
त्रया द्विपलीनया तथैव सुकुमाराख्यं घृतान्योदरविकारिणां अथवानीलिनीघृतं द्विपलमा
त्रया पिबेत् तथैव द्विपलमात्रया सुकुमाराख्यघृतं पिबेत् उदरचिकित्सितोक्तानि वा घृतानि पिबेत्
॥ द्रोणेऽम्भसः पचेद्दन्त्याः पलानां पंचविंशतिं चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्रसे स्रुते ॥
द्विप्रस्थसाधुपूते क्षिपेद्दन्तीसमं गुडं तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृता पाच्य चूर्णतः कल्ककर्षौ
तथा शुंठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले मधुतैलसमं दद्याच्चातुर्जातात्चतुर्थिकां अतो हरीतकीमेकां सा
वलेहपलामदन् सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः गुल्मवृद्ध्योगदुर्नामशोफानाहग
रोदरान् कुष्ठोत्क्लेशारुचिप्लीहग्रहणीविषमज्वरान् घ्नंति दंतीहरीतक्यः पांडुतां च सकामलां
जलद्रोणे दंतीपलानि पं चविंशतिं चित्रकस्य पलानां पंच विंशतिं हरीतकीशतं वलीः पंचविं
शतिं पचेत् तद्रसे स्रुते द्विप्रस्थदग्धपूते पथ्यासहिते दंतीतुल्यं गुडं क्षिपेत् तैलपलानि चत्वा
रि त्रिवृतपलानि चत्वारि कणायाः कर्षौ द्वौ शुंठ्याश्च सिद्धे वा स्मिन् लेहे तु सुशीते तैलतुल्यमाक्षि
कं दद्यात् चातुर्जातात्चैषिकं पलानि परं संज्ञादद्यात् अतो लेहात् पथ्यामेकां सावले
तु२ हपलां लेहपलयुतां भक्षयेत् स्निग्धो नरः सुखं दोषप्रस्थं विरिच्यते निरामयः एता दंतीहरीत
क्यः प्लीहादीन् घ्नंति ॥ सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितं कार्षिकं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा सा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धुविरिच्यते सुधाक्षीरेणप्रवं ॥ त्रिवृतार्यं स्तुक्किन्नैव नापादस्तु भाविते ॥ प्रकृतत्वात्सुधाक्षीरेणैव
सभाविते कर्षप्रमाणं मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा सम्यग्विरिच्यते ॥ कुष्ठ ... प्रमाणा त्रिवृद्दन्ती विजयाहा
रगुग्गुलुं गोमूत्रेण पिबेद्देवं तेन गुग्गुलुमेव वा कुष्ठादीन गोमूत्रैः पिबेत् तेन गोमूत्रेण गुग्गु
लुमेव मेकं पिबेत् ॥ निरूहान् कल्पसिद्धुक्तान् योजयेद्गुल्मनाशनान् कल्पसिद्धुक्तान् निरू
हान् गुल्मनाशनान् योजयेत् ॥ ... महा ... वस्तु ... गुरु ... मांसं जये ॥ दु
ल्मे नाराच ... एकान्तरं द्व्यन्तरं वा ... आप्यवा ... शरीरदोषबलापेक्षं गुल्मे ... तप
त्तापनः ... मूलादिधर्मयुक्तं गुल्मं नाशयति ... एकान्तरं द्व्यन्तरं वा ... मयप्रकारी
रदोषबलयोर्यथाक्रमं ... वर्द्धन ... अश्मरीमहत्गुल्मः नाराचयोज्याः कफोत्व
णे ... गुल्मे ... अश्मरीमहत्गुल्मे ... नाराचस्तेयोज्याः ॥ देवदारु त्रिवृद्दन्ती कटुका पञ्चको
लकं स्वर्जिकाया वक्षारौ ... पाठापञ्चमूलिका कुष्ठं सर्पसुगन्धा च ... पञ्चकं पालिकं
चूर्णितं तैलवसादधिघृतानां मूत्रेन घटस्यान्तः पचेन्मन्दमग्निना ॥ ... क्षीरान्न
... मद्यादिभिः पिबेत् गुल्मोदावर्त्तवर्ध्मार्शोज ठरमहणीकृमीन अपस्मारगरोन्मादयोनिशु
क्रामयाश्मरीः नाराचोयं शमयेद्विषं चाखुभुजङ्गजं ॥ देवदार्वी ... पञ्चकं पा
लिकं चूर्णीकृतं तैलवसादधिघृतैः ... लाबुनि घटस्य मध्ये पचेत् सर्पसुगन्धा नाकुली ॥

सान्नैः सर्पिः स्नेहमस्त्रनाभास्ववादीन्मार्गानुद्वेष्ये यो जयेत् अधुना अन्नपानमाह ७ शालयः षष्टि ५

वा१२८

अग्निवर्णे च घटे सति पक्वे नेतारं गृहीत्वा यवाक्षारो वंशीरादिभिः पिबेत् गुल्मादीन् जयेत् अयं
तीरागदस्त्वाखुकर्णीभुजंगमज्ञेचवि चक्राह्व शमयेत् ७ अम्लानामधुरं स्निग्धं रसक्षीरघृताशिनः ॥
छिनाच्छिन्नाशयाहारः क्षारनाताश्यमधः अम्लानां मधुरं स्निग्धं मांसरसाद्याशिनः नाड्यः क्षारना
शाश्याच्छिन्नाभिनाशपथ्यानयानयति ७ मंदेऽग्नौ वर्चोसङ्गे मैद्यैः सस्नेहमस्त्रनो योजयेत् सस
वारिष्टान्निगदान्मार्गशुद्धये मन्देवह्नौ वर्चोबद्धे संगेः काञ्जीकैः कुलत्थ्या जांगलं पलं विविधं
ल्वाग्निनर्कोरीयवानीघरसंगकुराः शिग्रुस्वरसा विल्वानि बालं शुष्कं च मूलकं बीजपूरकहि
ङ्ग्वम्लवेतससाहराहिमं ओदनं घृतं तैलं भक्तं पाने नुवारुणी धान्याम्लमस्तु तक्रं च यवानीवि
ड्चूर्णितं पंचमूलस्य तेनवारि जीर्णं माद्वीकमेव वा शालय इत्यादिभक्तानं भक्तं पाने नुवारुण्या
दिमाद्वीकान्तं ७ पिप्पलीपिप्पलीचित्रकाजाजेर्छ्रुतधैः सुरागुल्मं जयमाशु जंगलं स्वविमिश्रितः
मूल६ पिप्पल्यादिभिः सहसुरा शीघ्रमेव गुल्मं जयति जांगलं अपि पिप्पल्यादिभिर्विमिश्रितो गुल्मं जयति
७ वमनैर्लंघनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः वस्तिक्षाराससवारिष्टगुलिकापथ्यभोजनैः श्लैष्मिको बहु
मलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्याच्छेरादिभिः वमनादिभिः श्लैष्मिको गुल्मो दि३
बहुमलत्वान्न यदि न शाम्यति तस्य हृते रक्ते शस्त्रे दाहं शरादिभिः कुर्यात् अथ यदाह विधाने प्रस्ताव
ते ७ अथ गुल्मे सपर्यंतवासं सांतरे नेभिषक्तानामिव स्पंत्र हृदयरोमराजीं च वर्जयेत् नाभिमा

वि१२८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वज्वरला किं मूत्रेण श्वासकासेन मध्यवातेनं दुकेनकाष्ठेन मन्तेनरमध्यनवेगशामिनेशीते ॥

दं पविमर्शो छर्दनेरक्तं ललनायथा लोहेनारणिको स्यैलदारुणानैं दुकेनवा ततोग्निवेगेशामिने
शीनेर्व्रणरवक्रिया गुल्मं पर्यं तेस्तह वस्तुलोन दिनमाछाद्दिनेनाभ्या द्विजं यन्तान्निशायेनपरा
मर्शोहेतुः शरेणलोहेनं प्रदेहाद्विभिन्नेलरवक्रियास्यात् ॥ आमामन्वयेपादेः स्निग्धस्यागुग्निविले स्नेप२
ल२ घये स्वेदं कुर्यात् मंमिश्रं मिश्रदोषेचकोविन आमान्वयेवमन्निवृद्धिं पेपादेः संधुर्हविर्लंघिने गिन४
सति स्वेदं क्रमं यथादोषं कुर्यात् मिश्रेदोषेमिश्रंक्रमं कुर्यात्कालवि हैतुः ॥ गतप्रसवकालाये
नार्यै गुल्मे रक्तसंभवे स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनं नार्यै रक्तसंभवे गुल्मे सति स्ने
हविरेचनं दद्यात् किंभूतायै गतः प्रसवकालो यस्यास्तस्यै इति एवं द्विपुराणत्वे सुखसाध्यत्वा
द्गुल्मस्य स्यात् सुनिश्चितत्वेच तथा स्निग्धस्विन्नशरीरेयस्यास्तस्यै ॥ तिलक्वाथो घृतगु
डव्योषभार्गीरजोन्वितः पानेरक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पेच योषितः रक्तान्येगुल्मे तिलक्वाथो घृता
दियुक्तः पाने योषितः पुष्पेचनष्टे पानं भवेत् ॥ भार्गीकृष्णा करंजत्वक्ग्रंथिकामरदारुजं चूर्णं तिल रदा५
तैलक्वाथेन पीतं गुल्मरुजापहं भार्ग्यादिजं चूर्णं तिलक्वाथेन पीतं गुल्मरुजापहं ॥ पलाश
५२ क्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् नप्रभिद्येतयद्येवं द
द्याद्योनिविरेचनं पलाशक्षारपात्रेद्वे तैलसर्पिषोर्द्वे पात्रे पक्त्वा गुल्मशै थिल्यजननीं
नीं मात्रां प्रयोजयेत् स्नेहात्वनुगीर्णेनायमत्रे भयं एवं कृते सति यदि न प्र भिद्येत तदा गुल्मः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नदायौ विरेचनं दद्यात् ॥ शतावरीगुडूचीफलत्रिकं सुधाक्षीरेण वा ततः । ताम्रं वा भावितान् दद्या
द्योनौ कटुकमत्स्यकान् ॥ वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान्वा सुभावितान् । किण्वं वा सगुडं क्षारं दद्या
द्योनौ विशुद्धये ॥ रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा । लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्य प्रयोज
येत् ॥ वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकं । क्षारपुष्पे प्रवृत्ते च नरः स्नायाद्योनौ दद्यात् ।
सुधाक्षीरेण वा सान्द्रिकं फलत्रिकं दद्यात् । ताम्रं वा क्षारसुधाक्षीराभ्यां भावितान् कटुकमत्स्यकान् योनौ
दद्यात् । वराहमत्स्ययोः पित्ताभ्यां सुभावितान् नक्तकान् वा योनौ दद्यात् । अथवा किण्वं गुडं क्षारं वि
तं योनिविशुद्ध्यर्थं योनौ दद्यात् । रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा । लशुनं मदिरां तीक्ष्णां म
त्स्यांश्चास्य प्रयोजयेत् । दाशमूलिकं वस्तिं क्षारान्वितं मत्स्यं दद्यात् ॥ प्रवर्त्तमाने रुधि
रे हि तं गुल्मप्रभेदनं वर्त्तमाने सति गुल्मप्रभेदने हिते ॥ यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रव
र्त्ते समुपेक्षणं रसौदनस्तथाहारः पानं च तरुणी सुरा । प्रवृत्ते रक्ते सति यमकाभ्यक्तगात्र्याः स
मुपेक्षणं सम्यगुपेक्षणं हितं तथाहारो रसौदनो हितः तरुणी च सुरापानं ॥ रुधिरेऽतिप्रव
र्त्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः । कार्या वातरुगार्त्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ॥ आनाहे तु उदावर्त्ते बलामधु
पयापयं रुधिरेऽतिप्रवृत्ते पुनरस्या अपि रक्तहराः क्रियाः कार्याः वातरुगार्त्तायाः पुनः सर्वा वा
तहराः क्रियाः कार्याः ॥ आनाहे सति उदावर्त्ते बलामजिनः क्रियाः कार्याः ॥ इति श्रीमगाकद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

219

पा१ ञ पुनः श्रीमदन्नलादन्नविरचितां मधुसंग्रहे रपदीकायां सर्वसुखदायां चिकित्सितस्थाने गु
ल्मचिकित्सितं नवमोऽध्यायः ॥ अथ स्मादुदरचिकित्सितं प्रक्रम्यते सर्वथा आस्या
पा२ गुल्मोक्तो किल यथायोग्यं प्रधानं कारणं च तयोरुदराणामपि स्मात् ॥ अमयाना उदर
चिकित्सितं व्याख्यास्यामः दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् संभवत्युदरं २५
तस्मात्तिन्नमेतं विरेचयेत् दोषाणामतिमात्रमुपचयोऽत्र हेतुः स्यात् स्रोतसां मार्गाणां द्वारा
णां तेषां निरोधाच्च भवत्युदरं यतः तस्मादेतमुदरिणमभीक्ष्णं विरेचयेत् प्रायेणैवात्र प्रधा
नत्वादस्य व्याधेः स्निग्धं विरेचनमाह ॥ पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा मासं द्वौ
वा पयवागव्यं मूत्रं माहिषमेव वा पिबेद्दुग्धाशी रमुकूस्याद्वा करभीक्षीरवर्त्तनः दाहानाहार्ति
तृण्मूर्च्छापरीतस्तु विशेषतः तैलमैरण्डं गोमूत्रान्वितं क्षीरयुक्तं वा मासमेकं मासद्वयं वा द्वौ मासौ
पाययेत् दोषादेवमादन्व्यं मूत्रं माहिषं वा मूत्रं पिबेत् अथवा गोक्षीरमनुकूलं पिबेत् करभीक्षी
रवर्त्तनोऽयं स्यात् दाहादियुक्तस्तु विशेषतोऽस्य वृत्तिः स्यात् ॥ रूक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धि
कांक्षिणां स्नेहनीयानि सर्पींषि यज्ञवृक्षाणि योजयेत् रूक्षादीनां स्नेहनीयानि सर्पींषि उदरं
त्रुटिं योजयेत् ॥ षट्पलं दशमूलं वा मस्तुप्रस्थं टक साधितं पंचकोलं यवक्षारमिति षट्प
लं दशमूलं वा नामस्तुनो द्व्याढके न च साधितं घृतप्रस्थं षट्पलो पलतः नहितेन योजयेत्
॥ नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाढकं मस्तुनः साधयित्वैतं नास्ति वन्स्वोदरापहं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हं कफमारुतसंभूतेगुल्मेचपरमंहितं तथाम्बुत्र्यापलत्रयंप्रस्थंघृततैलात्पचेत्तच्चाष्टकमेतत्
साधयित्वा सर्वोदरापहं पिबेत् कफमारुतोत्थेषुगुल्मेषु शुहितमेतत् ॥ चतुर्गुणेजलेमूत्रे द्वि
गुणेचित्रकात्पले कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणेजलेगोमूत्रे
द्विगुणेचित्रकपलेकल्के सिद्धे [illegible] सयवक्षारमुदरी पिबेत् ॥ यवकोल
कुलत्थानां पंचमूलस्यवांभसा सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वापाययेद्घृतं यवादिक्वाथेनसुरा
कांजिकाभ्यां सिद्धं वा घृतं पाययेत् ॥ एभिः स्निग्धाय संजातेबलेशांतेवमारुते स्रस्ते दोषाश
स्नेहः ८ येदद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनं एभिः स्निग्धाय नराय बले च संजाते सति पवने च शांते स्रस्ते दोषाश्र
ये सति कल्पोक्तं विरेचनं दद्यात् ॥ पटोलमूलं त्रिफलां निशां वेल्लं च कार्षिकं कंपिल्लनीलिनी
कुंभभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् पिबेत्सचूर्णं मूत्रेण पेया पूर्वं ततो रसैः विरिक्तो जांगलैस्त्र्या
त्ततः षट्दिवसं पयः सृतं पिबेद्व्योषयुतं पीतमेवं पुनःपुनः हंति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातो
दकान्यपि पटोलमूलादिकार्षिकं कंपिल्लादीनां भागान् क्रमेण द्वित्रिचतुर्गुणान् संचूर्ण्य गो १
मूत्रेण पिबेत् अनंतरं विरिक्तः सन् पेयां भुक्त्वा जांगलमांसरसैः शाल्यादिकमद्यात् ततोनंत
रं षट्दिवसानि व्योषयुतं क्षीरं त्रिकटुयुतं पिबेत् एवं पुनरेतत्पीतं सर्वोदराणि जातसलिलान्य
पि हंति ॥ गवाक्षीशंखिनीदंतीतिल्वकस्य त्वचं वचां पिबेत्कर्कंधुमृद्वीकाकोलाभो मूत्र
सीधुभिः गवाक्ष्यादिकं चूर्णं कर्कंधादिजलमूत्रशीधुनामेन पिबेत् ॥ यवानीहपु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

याधान्यं यानतुम्बो पकुंचिका कारवी पिप्पलीमूलमजगंधा यवानी वचा चित्रको।
जाजिकं यो वेत्स्लोहीरीफलत्रयं द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपंचकं विडंगं च समांशानि
ग२ दन्त्याभागत्रयं तथा त्रिवृ हिमाले द्विगुणस्यान्नलाचतुर्गुणा एष नाराचायणनाम चूर्णं रोगग
णापहः नेन प्राप्यानिवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना आना
हवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया दधिमण्डेन विड्भेदे दाडिमांभोऽर्शिभिः सैः पथिकन्नैस्सरतान्तैर
स्मांवुभिरजीर्णे भगंदरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे हृद्रोगे ग्रहणी
दोषे कुष्ठे मंदेनले ज्वरे दंष्ट्रा विषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्
द्विरेचनं यवान्यादीनि समांशानि दन्त्याभागास्त्रयः त्रिवृद्धिमालयोर्द्वौ द्वौ भागौ सातलाया
श्चत्वारः एषचूर्णो नाराचायणनाम रोगगणापहः एतच्चूर्णं प्राप्य रोगा नाभिवर्द्धन्ते यथा वि
ष्णुमिवासुराः उदरिभिः रेचन तक्रेण पेयः गुल्मादिभिर्वदराम्बुनादिभिः पेयः॥ अथ नीलिन्यादि चूर्णं नीलिनि
कुंभसान सातला त्रिवृता वचा सैंधवकालालवण पिप्पली चेति चूर्णयेत् दाडिमत्रिफलामांसर
समूत्र सुखोष्णैः पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु प्लीह्नि सर्वोदरेषु च श्वित्रकुष्ठेषु ज्वरके सदने विषमेनले प्रा
कार्श्यः पाण्डुरोगे कामलायां हलीमके वातपित्तकफाश्राश्च विरेकेण प्रसाधयेत् इपुषादिकमे
तच्चूर्णं सितादाडिमाद्रिरसैः पेयं गुल्मादिषु विरेकेणैव तदाशु वातपित्तकफान् संप्रसाधयेत् काल
लवणकच्छलवणं ७ नीलिनीनिचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणपंचकं चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगु

भगंदरादिषु नयथास्नेहपीतेन विरेचनमेतत्पेयं ७ हपुषा कांचनक्षीरी त्रिफला नीलिनी फलं ६

ल्मनुत् नीलिन्यादिकं चूर्णं सर्पिषां पिबेत् उदरगुल्मघ्नं ॥ पूर्ववच्च पिबेत् तुल्यं क्षामः शुद्धो नरो
नरः कारभं गव्यमाजं वा दद्यात् समयिके गदे स्नेहनैव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः पूर्ववच्च
पथ्यापटोलमल्लादिके चूर्णकं पिबेत् तच्चैव शुद्धः क्षामः सन् जांगलरसौदनेन रमेत् नरो नरः।
मध्येम मध्ये दुग्धं पिबेत् कारभं गव्यं छागं वा क्षीरं श्राम्यपि के रोगे विरेकार्थं स्नेहानेव दद्या
त् दुर्बलेभ्यो वा विशेषेण ॥ हरीतकीकासत्कमर जः प्रस्थयुक्तं घृताढकं अग्निना विलाप्य
मथितं खज्जेन यवपल्लके निधापयेत् ततो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् हरीतकीनां क्वाथेन
दध्ना वाम्लेन संयुतं उदरं गरमष्ठीलामानाहं गुल्मविद्रधी हंत्येतत् कुष्ठमुन्मादमपस्मारं च
पानतः हरीतकीसत्कमरजप्रस्थयुक्तं घृतस्याढकमग्निना विलाप्य खजेनालोड्य तं यवपल्लके
यवराशिमध्ये निधापयेत् ततो मासादनंतरं मुद्धृतं गालितं हरीतकीनां क्वाथेन सामान्यपरि
भाषोक्तप्रमाणेनाम्लेन दध्ना संयुतं च पचेत् एतत्पानेनोदरादीन् हंति ॥ स्नुक्क्षीरयुक्ता
द्रोणी राष्ट्रं तज्ञीनां तं खजेनाहननात् यज्जातं सर्पिः तच्च स्नुक्क्षीरपक्वं पूर्वगुणं ॥ क्षीरद्रो
णसुधाक्षीरप्रस्थार्द्धं संहितं दधि जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं च तद्गुणं क्षीरद्रोणस्नुक्
क्षीरप्रस्थार्द्धं नयुतं दधि जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृता पक्वं पूर्वगुणं ॥ तथा सिद्धं घृतप्रस्थ
पयस्त्वष्टगुणं पिबेत् स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृता वत्सलेन वा तथा सिद्धं पूर्ववत् पक्वं घृत
प्रस्थं क्षीरष्टगुणे स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृता वत्सलेन च पि- बेत् एषां वानुपिबेत् पयो

खजाहननात् यज्जातं मजुं स्नुक्क्षीरसिद्धं तत्तथा गुणं स्नुक्क्षीरसिद्धं नाद्रोणीराष्ट्रं तज्ञीनां ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रसं स्वादु पयो यवा एषां च घृतादीनां पञ्चानां पयादीनं पिबेत् ॥ घृतेनेति सिंहीति त्रिकेण व्योकोणनागर
साधितं पिबेद्वातनः पयांनतो घृतं कुलत्थजं घृतेनेति सिंहीति त्रिकेण व्योषेण तनुकोण शुण्ठीसाधितेन
तं पिबेत् घृतेन तरपयां पिबेत् कुलत्थयूषं चापिबेत् ॥ पिबेद्घृतमत्स्थेनेव मयो वा प्रतिभोजिनः
पुनः पिबेत्सपिरानुस्थाने पीबेच्च एवं ग्रहे ब्रह्मतः सन्पुनरपि प्रतिभोजनेनः पुनः पुनरनेनेव क्रमेण
सर्पिः पिबेत् ॥ घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो भिषक् गुल्मानां गरदोषाणां मुदराणां च
शान्तये एतानि प्रागुक्तानि सिद्धानि घृतानि कुशलो वैद्यः कुर्वीत गुल्मादीनां शान्तये ॥ पीलुक
ल्कोपसिद्धं वा घृतमानाह भेदनं तैल्वकं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् पीलुकल्कपक्वं ।
घृतमानाह भेदनं पिबेत् तैल्वकं [illegible] वा नीलिनीघृतं मिश्रकं वा स्नेहं पिबेत् ॥ हृतदोषः
क्रमाद्भक्तं लघु शाल्योदनं प्रति हृतदोषः क्रमेण शाल्योदनमतिलघु गुरुण्युक्तं मल्पं रसा देन एवं
ससर्जन क्रमेणाग्नि दीप्तिमः ॥ उप युंजीत जठरी दोषघ्नं वनि रजये हरीतकी सह स्त्रवा गोमूत्रेण
नोवा६ पयोनुपः सहस्रं पिप्पलीं कल्कं क्षीरेण सुभावितं पिप्पलीवर्द्धमानं वा क्षीराशी वा शिलाजतु ॥
नद्दहा गुग्गुलं क्षीरं तुल्या द्रैकरसं तथा जठरी दोषदोषस्यानिवृत्तये हरीतकी सहस्रं गोमूत्रेण न१
सक्द्राविंतं पयो नुपः सन् स्वादेत् श्रपवा स्नुही दुग्धेनासक्द्रावितं पिप्पली सहस्रमुपयुंजीत ।
पिप्पलीवर्द्धनं वा श्रद्धवाद्गुग्गधाशनः सन्नद्विजे युंजीत नथैव गुग्गुलं प्रयुंजीत यात्तुल्याद्रैकरसं न२
मुप२ क्षीरं युंजीत ॥ चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वापिबेत् मासं युक्तस्तथा ह्विष्ठपिप्पलीविश्वभे
षजं श्रयवा चित्रकदेवदारुणोः कल्कं क्षीरेण पिबेत् तथा मासं ह्विष्ठ पिप्पलीविश्वभेषजकल्कं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प१ पुरुषोनिंनः स्नलीशल [illegible] पिबेत् विडंगं चित्रकोदंतीचव्यंच्योषचूर्णैः पयः कल्कैः कोलसमैः पी
वा पयश्चहमुदरं जयेत् विडंगाद्यैभिः कल्कै कोलप्रमाणैः प्रालोडिते पीत्वा प्रवह्यमुदरं जयेत्
छ मो जेमुंजीत [illegible] विडंगं [illegible] वामासं स्नुही
क्षीरघृतान्विते उन्नाविकावास्नुक्षीरपीतपथ्याक्रमं मां स्नुक्षीरघृतान्विते मोजमाहा।
रेमासं [illegible] वा भुंजीत स्नुक्षीरस्थुद्धं घृते स्नुकुक्षीरघृते वा घृते स्नुक्षीरघृते
उन्नाविकां वा स्नुक्षीराद्यपुनां भुंजीत पीतः कोष्टकः छ पार्श्वशूलमुपस्तंभे हृद्ग्रहे च समीरणः
यदि कुपितं तं तैलं तिल्वकारान्विते पिबेत् पक्वं वा [illegible] हिंगुवचला पलाशानितना [illegible] लजैः वी
देवहल्य [illegible] पामार्गनकारीजं पयक्वं कृते सः समीरणः पार्श्वशूलादिक पदि कुपीत जतशूलं बिल्वा
दिपुत्ते पिबेत् शुष्कवामयरं [illegible] ते घादिते तारैः कल्प [illegible] पामार्गनकीदिते पयक्वं कृते पक्वं तैलं
पिबेत् कफवातेन पित्तेवा नाभ्यां वाप्याद्वते निले बलितः स्रोवधपुर्नेमरंजहिते कफवातेन ना तैलद
भजेपित्ते वा वाते नाबते ना भ्यां कफ पित्ता भ्यां वा सू निले समिवलितेन रसैण बधपुनमेरंड तैलं
हिते छ देवदारुपलाशमार्क हस्तिपिप्पलि शिग्रुकैः सासकर्णेसगामत्रेः प्रदिह्याद्दुदरंवहि १२
देवदार्वादिभिर्गोमत्र त्रसहितैः लदरंवाद्यतः प्र लेपत छव त्रिकालीच चास्तुही पंचमूले
म२ पुनः नेवात् वर्धमानधाकुष्टा च वाघमत्रेश्च सवयेत् वा त्रिवाल्पादीतां वा श्वेमत्रेश्च
जठरे सेवयेत् छ विवि ते स्नानमुदरे स्वेदितं स्वाल्वलादिभिः वाससावेषयेदवं वायुना

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पाययेत्पुनः उदरं विरिक्तं म्लानं स्वाल्लसादिभिः वेष्टितं ततो वस्त्रेण वेष्टयेत् एवं ह्यनेन
निवायुर्नेतुनराध्मापयेत् ॥ सुविरिक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तं सुस्निग्धैरम्ललवणै
निरूहैः समुपाचरेत् सुविरिक्तस्य नस्य ध्मानं स्यात् तेन तं पुनरेव निरूहैः सुस्निग्धैरम्लल
वणैश्चोपाचरेत् ॥ सोपस्तम्भोपि वायुराध्मापयति येन तं तीक्ष्णैः सक्षारगोमूत्रैः शास्यते
तस्य वस्तयः सहोपस्तम्भेन कफाद्याः धारके एवं ह्नेनेसो च वस्तम्भो वायुर्येन तमाध्मापयति तस्य
तीक्ष्णा वस्तयः क्षारगोमूत्राम्लसहशास्यते ॥ इति सामान्यतः प्रोक्ता सिद्धा जठरिणां क्रियाः ॥
इत्येवं सामान्येनोदरिणां क्रियाः सिद्धाः प्रोक्ताः वातोदरे घृतबलिनं विदार्यादिसिद्धं घृतं पाय
येत् ततः स्निग्धस्विन्नांगं विरेचयेत् वेष्टयेत् तिल्वकेन तेन सर्पिषा मिश्रकेण वा वातोद
रे सन्निबलवं तं पुरुषं विदार्यादिगणेन पक्वं घृतं पाययेत् ततः स्निग्धं स्विन्नं शरीरमेनं व
हुधा स तिल्वकेन घृतेन विरेचयेत् मिश्रकेण वा घृतेन विरेचयेत् ॥ कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थं
मवचारयेत् प्राग्भुक्ते शालिवल्लीचवलेन भ्रूतमात्रः यः कृते संसर्जने सनि क्षीरं बलदानाय
दद्यात् उक्तेशान प्राक्प्रायेण कफपचिने स्त्रे प्रोद्युम्नं तं स्वलेल धे सनि क्रमेण क्षीरेनिवर्त्तं
येत्तत्सहसैव ॥ दृष्यरसैर्वा मदाम्ल लवणैरधिनानलं सादावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थाप
येत्ततः तीक्ष्णधोभागपुत्रेन राशमूलिकवस्तिना ततो यवाहिभिः समिद्धागतिमुदावर्त्तं वनं ।
पुनरपि स्निग्धस्विन्नं दाशमूलिकवस्तिनानिरूहयेत् दाशमूलिको वस्तिर्हि पंचमूलत्रिप

लापलविल्वानि साधयेदित्यादिः श्लोकः तेन किं भूतेनेत्याह ऊर्ध्वाधोभागयुक्तेन अधोभागे
अधस्ताच्छरीरे युक्तो योग्यः तीक्ष्णाश्वासश्चाधोभागयुक्तस्तेनेन छ तिलोरुबूकतैलेन वात
घ्नाम्लसृतेन च सुरसादेयसंप्रस्थिता पार्श्वेपृष्ठत्रिकान्निष्ठु रूक्षबद्धश्मावगुदानं दीप्ताग्निमनु।
वासयेत् अविरेच्यस्य शमनावस्तिक्षीरघृतादयः रूक्षबद्धश्मावगुदानं दीप्ताग्निमनुवास।
येत् अविरेच्यस्य शमनावस्तिक्षीरघृतादयः रूक्षबद्धश्मावगुदानं दीप्तानलं तिलोरुबूकतैलेन।
वातघ्नैर्द्रव्यैरम्लैश्च सृतेनानुवासयेत् सुरसादिसद्भावे सति अविरेच्यस्य शमनावस्त्या
दयः प्रयोज्याः ननु विरेच्यो न वक्तव्यस्तस्मादयोविरेचनविधावुक्तः छ बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते
सं स्नेह्य सर्पिषा श्यामात्रिभंडीत्रिफलाविपक्वेन विरेचयेत् सितामधुघृताढ्येन निरूहो स्व
नन्तो हितः न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तन्वृतः बलवत्ते पुरुषे पैत्ते जठरे सतिमधु
सं१ रवृतीसिद्धेन घृतेन स्नेह्य श्यामादिभिर्विपक्वेन सर्पिषा विरेचयेत् श्यामा मामालविकात्रि १२
वृत् त्रिभंडीकासीत्रिवृत् अनेनतरं शर्करामाक्षिकघृतवद्बहुल्येन न्यग्रोधादिकषायेणास्था
नुरस्य निरूहो हितः तेनेव न्यग्रोधादिना विपक्वः स्नेहवस्तिरनुवासनेहितः ननु बलि
नमित्युक्तं यतः प्राग्व्याधापिनश्चेष्टाबलाहारादिति अत्रोच्यते भेषजवेगस्य सहित्व
मात्रमत्र बलवत्वं पवित्कल्पबलिनमित्युक्तं ननु प्रकृष्टबलवत्वं नमित्यदोषः छ दुर्बलं त्वनु
वास्यादौ शोधयेत्क्षीरवस्तिभिः जातवाग्निबलं स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् क्षीरेण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकस्नेहेन वा स्तनलाप्रमाणमभ्यंगस्नेनारग्वधेन वा सब्दपेवास
न२ म्र्षेत्रेणसनिक्राज्येनसानिले पयसान्यमेनेवांविदायादिस्नेनेनवा भुंजीतजठरंचा
स्यपायस्तेनोपनाहयेत् दुर्बलंतुनरंप्रागनुवास्यक्षीरबस्तिभिःशोधयेत् संगनिब
लेवजातेस्निग्धसन्तंपुनः पुनर्विरेचयेत् केनुक्षीरेणत्रिवृत्कल्केनयुनेन एरंडतैलस्ने
नवाक्षीरेणसानलाद्यायेनोभ्याग्नेनेनकल्किकारेणवाग्नेनेन पित्तोदरिणःस्तनरा
वलापेक्षिनादुर्बलमिति कृपयुतपैत्रेसमक्षेणक्षीरेणाग्रामस्यनमेनस्नेतेन सानि
लेपित्तेनिक्राज्येनसहपयसापूर्वोक्तबलाणामस्यतमेनस्नेनेनविरेचयेत् स्निग्धपुत
माज्यंनिक्राज्यंकुलेत्कंतिक्तघनेनवा विदार्यादिस्नेनेनवापयसाभुंजीत जठरंचास्यपा
पस्तेनोपनाहयेत् पुनःक्षीरंपुनर्वस्तिंपुनरेवविरेचनं क्रमेणध्रुवमातिष्ठन्युक्तःपित्तो
दरंजयेत् पुनःक्षीरंपुनर्वस्तिपुनरेवविरेचनंक्रमेणध्रुवमातिष्ठन्नात्रवस्यतापन्न
वानसनपित्तोदरंजयेत् पुनःक्षीरमित्यादिपुनःप्राद्धोवीसार्थः एतच्चक्रमेणध्रुवमा
तिष्ठन्नित्यनेनलब्धं वृसकादिविपक्वेनकफेसंस्नेह्यसर्पिषा स्विन्नंस्नुक्क्षीरसिद्धेन
बलवन्तंविरेचनं संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैरन्नैःकफापहैः कफोदरिणंवासका दिविप
क्वेनसर्पिषासंस्नेह्यस्विन्नंसन्तंस्नुक्क्षीरसिद्धेनबस्तिनेविरेचयनंसन्तंसंसर्जयेत् पया
द्यन्तेरुपक्रमेणात्त किंभूतैःकटुक्षारयुक्तैरन्नैःकफघ्नैः कटुक्षारयुतानांकफघ्नैः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पिवकप्रेवि मत्तनमतिसायार्थं ७ मत्तनस्रघल्लैनेलाद्यैर्वा रूक्षस्यनगोहितः मुस्तकादिक
षायएरलेहबस्तिस्तु अनहीनः भोजनेव्योषयुतयेनकौलत्थेनरसेनवा ततः संसर्जनात्क्रमं तत्र
निरूहो गोमूत्रमिश्रकटुतैलवत्क्रमो मुस्तकादिक्वाथो हितः स्नेहबस्तिरनुवासनेनैवसैनो
हितः भोजनेवोषयुक्तेनदुग्धेनसहितेन कुलत्थरसेनवा॥ ७ नेमित्या [illegible]
[illegible] नतारांशदद्यात् [illegible] मद्यपायन [illegible]
रुचि ५ [illegible] रुचिदद्यात्सेमदेनैौमद्यपायच दद्यात्दरिद्यान्नतारांशवकदमस्यानं स्थिरोदरे
मद्यपा यनरायमेदनैनालोमिन्याद्दोचत तिम्रविद्यानतारांश्रदद्यानकफेनस्थाने
स्थिरंजठरंयस्यतास्मिन्निदेकार्यं ७ हिंगपंचकुलत्विषफलादेवदारु निशाद्वयं मक्षानकस्तीनु १५
पलैकदुकोन्नितकंचवा शुंठीमाद्दीपनेकुष्ठसरलं पट्वपचकं दाहयेत्सर्जे सेकमद्दधिस्तदि।
चतुष्कवत्खैनर्धेमततः तारान्दिजातपदकंपिवेत् मदिरादधिमंडोष्णजलाविष्टसुरास व५
वे: उदरांगुल्ममष्टीलांनत्येषा रोपविकां स्नीहहृद्रोगगूढजानुदावर्ते नाशयेत हिंस्वादिक
नजेरीकृस्यदधिस्नेहचतुष्कपुनर्मनर्धमेदाहयेन तस्मान्नतारानविडालपदकंमदि
रादिभिः पिवेत एषवतारउदरादीन्नाशयेत ७ जयदरोष्ठ गोमत्रचूर्णायस्तुति
पानतः सतारतैलपानेस्रदुर्बलस्यकफोदरे दुर्बलस्यनरस्यकफोदरे [illegible] मदिरा
दिपानेनजयेत ग्रंस्तुतिः प्रमेहचिकित्सितेप्रोक्ता तार [illegible] पुनस्तैलपानेश्चजयेत॥

य।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उपनाहोस्य किंहार्य किं एववीजे अम्लकात् कल्किनेवद्दं हेदमभीहलं चात्रयेजयेत् तथाउप
नाहे जठरमध्ये नैर्मलकवीजैः कल्कि[ ]ने समर्षपकैः एवं तथा नित्यं हेदमत्रयेजयेत् सन्नि
पातोदरे कुर्यान्नातितीक्ष्णवलानले दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमां देवीद्रवं ती।
फलाजनैलपाने च यथास्थाने सन्निपातोदरे कुर्यात् सन्निपातोदरे च नितरेनातितीक्ष्णवलानले अधि
कदोषानुरोधेन न द्वषोनेव क्रियामिमाम्नेन राज्ञा कुर्यात् किं तु नाप्रत्याख्याय एतदुदरमसाध्य।
प्रतीकारमित्येवमुक्त्वा अथोपक्रममाह देवमादिनैलपाने यथास्थाने छि क्रियानिमित्तेन जठरे त्रि
दोषे तु विशेषतः इत्यादाय[ ] छम तज्ज्ञा तस्यात्तम येन कल्कितं मूलकाकादनीयं जाकवी
वकसंभवं कि[ ]यामतिक्रान्ते जठरे विप्रयेण विहोवजेत स्यादितिलाव यत्नपथ्यं पयेत द्विषवि
षमं किं जीवयत्यतमार[ ]यतीति संदेहः स्यात् उक्ता प्रयोजं वक्ष्यमाणं चेत् पातुमित्यादि।काका
दन्यादिजं मूलकल्कितं मद्ये तपातुं दद्यात् काकादनी काकुलं तिक्ता छ पानभोजनसंयुक्तं दद्या दू६
स्थावरं विषं यस्मिन्वा कुपितः सर्पो विमुञ्चति फलेविषं तेनास्य दोषसंघातः स्थिरो लीनो
विमार्गगः वहिः प्रवर्त्तते भिन्नो वि[ ]षाणाम्बु प्रमाथिना तथा व्रजत्यगदता शरीरान्तरमे
व वा तथा वा पान भोजनसंयुक्तं स्थावरं विषं दद्यात् यस्मिन्फले सर्पः कुपितो विषं मु
ञ्चति तद्दद्यात् तेन वि[ ]षेण प्रमाथिना अस्य दोषसंघातो भिन्नो वहिः प्रवर्त्तते किंभूतः
स्थिरलीनो धात्वादिषु तथा उन्मार्गगामी तथा तेन प्रकारेणानुष्ठितेनोदरी अगद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तोनिर्वांधितोव्रजति शारीरान्वंधान्निस्यतेऽस्मर्यः ॥ हन्तदोषांनुसृती तोयुक्तानेवेपा
पाययेत्स्वपः पयोवात्रिवृतः शाकमेद्रस्यावाल्लकस्यवा कालस्शाकंपयावा रवेवारवा
दे ह्वरसस्साधितं निरम्लवणस्नेहंम्विनाह्लिन्नमन्वोनं भुक्तं मासमेवकृतंश्चैवन्यथि
तःस्वरसपिवेत हन्तदोषंचर्नेशीतजलेनस्नानं संतपयः शीतंपाययेत पयामयवा ॥
३५ त्रिंघाकमेद्रकीशाकंवाल्लकशाककालशाकं पत्रशाकंवास्वादेत किंभूतेस्वरसेनसाधितं
तथाम्लल्वणस्नेह ह्ववर्जितं तथाखिन्ताह्लिन्नमन्नल भोजीसन हिन्ताह्लिन्नमिति
तेनतत्र विशिष्टेनेति समासः मासमेकयावदश्नीयात त्वचितः सन्स्वरसंप्र
कृतंवाशाकस्यपिवेत ॥ एवंविनिर्हृतेशाकैर्दोषेमासात्परं ततः दुग्धेनापप्रयुंजीतप्राण
भक्तारमेपयः एवंशाकत्रिरावृणदोषेनिर्हृते प्राणेपलाख्वेन ततोनंतरंमासात्परंदुग्धेना
पपुरुषायककारमदीरं प्राणकरंप्रयुंजीत ॥ सीहोदरेपयादौ वस्तिगंधं सस्वेदितस्य च
सिरांभुजेवनोदधावामवाहोविमोक्षयेत सीहोदरे दोषानुसारेण स्निग्धस्य स्वेदितस्य च १५
दक्षभुजे ततः सिरांवामवाहौविमोक्षयेत ॥ लधेबलेचभयोपिस्नेहपीतंविशोधितं ॥
समूदसुक्तिर्जतारेपयसा पाययेत्तथा अम्लस्तुने विरकाण्टचूर्णादंतनक्रमालसे धोभंज
नस्यवाक्कार्थसेधवाग्निकाणान्वितं हिंग्वादिचूर्णहरारुज्यं युंजीतव यथावलं ॥ वलेचजा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उपमीनि: ॥ रोहीतककल्कनाः कृष्णाः स्वरसाः सम्मयजले मद्येवा सद्गुडालवणसमस्तान्स्विन्नेपिबेत् २१

मेदस्वा नेपुनरपि स्नेहपीतं विरोधितं संनं नारं समुद्र सुगन्धुस्वयय सायाययेन न याकरंज। 231
नेलावमन्दोकांजेकादिभिः शुद्धं विड्कणच्चूर्णम् पिष्टं पाययेन अथवा सेमांजनस्य काथं सैंध
वादियुतं पिबेत् ॥ हिमादि संचूर्णं नारं नयाघृते घट्टपलादि यथावलं प्रयुञ्जीत ननु यथावल
मिहोच्यते प्राक्चाम्यधाधि नष्टचेष्टाल्पाहारा इति नहि मेदाके पयस्यंख्याप्राते ब्रूमः वलस्य
ष्टेनेह भयजं वलं सोद्दुम्बरं केयद्द लमात्रं नदि द्रपविकल्पितं पूर्वंच प्रकृष्टंप द्वलं तदिहविदितं नमि
तिमात्रं पूर्वापरव्यास्तं नेव ॥ पिप्पलीनागरं हेतीसमांशं हिंगुणं भयं विडार्द्धं सयुतं चूर्णमिद
मुष्णाम्बुना पिबेत् पिप्पलीनागरयोर्द्वौ वंशौ दंत्याद्द्वैभागो हरीतक्याश्चद्वौ भागौ विडलवणस्य
द्वौ भागौ स्नेहगुल्मं मुष्णाम्बुना पिबेत् विडंगं चित्रकं सक्तूंनसघृतान् सैंधवोवचां दग्ध्वाकपाले
पयसा गुल्मप्लीहापहं पिबेत् विडंगादिकं कपाले कपं वेदग्ध्वा दोषगुल्मप्लीहघ्नं पिवेत्।
॥ नेलान्मिश्रवेदं रक्तपत्रैः समर्दितैः समुपनद्धं मुशलेन पीडितो नुवयातिप्लीहापययेम्भुजो
२५ नाम्रो वर्द्धकस्य पत्रैः सेल्लमिश्रितैः सुद्दुमर्दितैः समुपनद्धं तनुपश्चात्मुशलेन पीडितः
प्लीहा दोराशिनो नाशयुक्तं कामलाप्लीहगुल्मादोषाः कृमिमेहोदरापहं रोहीतकस्य लताः सं
ङ्खेदंनं कृत्वा सहरीतकीजे लेमर्ड्येत्यामाः सनुपानं ततः समस्तानं स्विन्नेजलेमर्दयेपिबेत् हरीतकी
॥ ममलेहवंदुजीत नमीनेकामलादिघ्नं ॥ रोहीतकत्वचं त्वापलानां पंचविंशति कोलद्विप्र
स्थसंयुक्तं वक्वाथमनुपकल्पयेत् पालिकैः पंचकोले लुनैसममसैश्रनुत्पया रोहीतकत्वचापि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ये ॥ छेदनमस्य विपाचयेन लीहा [illegible] भिषद्धिया मदन्स्येत्तदास्य प्रयोजितं रोहीतकत्वचः
पलानां पंचविंशतिं कुलावदरमस्थहपसंयुतं कूचायमध्वनारयेन पंचकोलैः पलिकैः तैः सम
स्नैः रोहीतकत्वचा तुल्य यापि छेदनमस्य विपाचयेन एन [illegible] हु. न प्रयोजितं प्लीहाभिषद्धिया गेव
ग्रामयति ॥ कदल्यास्तिलनालानां क्षारेणाद्गुरकस्य च तैलं पक्वं जयेत्पानात्प्लीहानं कफवातजं ॥
कदल्यादीनां क्षारेण तैलं पक्वं पानेन कफवातजं प्लीहानं जयति करोति ॥ अशांतो गुल्मविधिना
योजयेदग्निकर्म च ॥ अप्रशान्ते प्लीहा तिलेसीह्निवातकफोल्वणे एवमप्यनुपशांतो वातकफो
ल्वणे प्लीह्नि संजातपित्तादेः गुल्मविधानेनाग्निकर्म योजयेत ॥ पैत्ते जीवनीयानि सर्पींषि तो
रवसनः रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते पैत्तिके प्लीह्नि जीवनीयगणसाधितानि सर्पींषि
नयात्क्षीरवस्ति रक्तावसेकादिवशस्यते क्षिरा भुजवनाद प्राधामवाहो विमोक्षये दिक्षणेनैव रक्ता
वसेकस्योक्तत्वात्पुनर्वचनं प्रकर्षार्थं पित्ताधिक्ये हि रक्तातिवृद्धिः तस्मात्तन्निरक्तास्रावोपयुज्यते प्रति
पादनार्थमेतदुक्तं ॥ यकृति प्लीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे सिरा यकृति प्लीहवत्कर्म कार्यं सिरा तु १६
न दक्षिणबाहौ व्याधात् ॥ छिन्नाद्यपवद्धोदरिणम स्त्रीतोयं वधान्वितं सस्नेहं लवणैरद्यान्निरूहं सा
नुवासनं परिसृत्यसी निवान्नागि नीतं णां स्वेविरेचनं उदावर्तहरं कर्म कार्यं यवानिलापहं बद्धोदरि।
णपुरबाय छिन्नाय गोमूत्रनीतोय वधयुतं तैलसैंधवाम्पोसहं निरूहदद्यात्सानुवासनं पूर्वमनु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वासनेपश्चाच्चेत्यर्थः उदरिणः स्नेहनिषेधात्स्नेहोदरिणः स्नेहानुत्सानन्तमपवादइतिनैतन्सर्वापरस्या
हतं परिस्रसीत्यनुलोमकराणपनानि श्लेष्मचनस्थविरेणलीढानां चविरेचनंदद्यात् उदावर्तहरंकर्म
कार्यं पक्ववातघ्नंनत्वकार्यं ॥ छिद्रोदरमते सेदान श्लेष्मा हरेदावर्तेत जातेजातेजलंस्राव्यमेवंनन
यापयेद्दकवकृच्छिद्रोदरंसेदमंतरेण श्लेष्मोदरवत्कुपक्रमेन यदानुकर्षयेद् सच्छिद्रेभ्यः परिस्रवनजठ
रमापूरयितात्जलंभवेत् तदानञ्जाते सलिलं स्राव्यं नच सद्यःदेवस्राव्यमितिप्रतिपादनार्थं वीप्सा
जातेजातेजलंस्राव्यमिति किंयन्तेकालेस्राव्यमित्याह एवमित्यादि ॥ एवमनेन प्रकारेणनहेदोदरे ।
यापयेत् स्वास्थ्यमितियोगमनयात्रसेवधने तेनैव स्वास्थ्यप्रापयेदितिबोध्यं ननुयाप्यंविरुध्या
दितिचारवेदं नहियाप्यमुदरमस्ति ॥ सर्वपंदोषहराणपाहो योजयेदुदकोदरे मूत्रयुक्तानितीक्ष्ण
ाणनिविविधक्षारयुक्तानिच दीपनीयैः कफघ्नैश्चनमाहारैरुपाचरेत् उदकोदरेप्रथमपादोषहराणि
योजयेत् तानिसर्वाणिगोमूत्रयुक्तानिच यानीक्ष्णानिच यानिविविधाः क्षाराविद्यन्तेयेषु तानिवि
न्य४ धक्षारंवत्तिक्ष्णेनक्षारयुक्तानीत्यर्थः ननवामिनर्थकं योजयेदुदकोदरस्यनतैवोदकहरत्वस्यासि
द्धत्वात् श्लेष्मवोच्यते सर्वांचहरणानियच्छन्तत्रसंसृष्टदोषोपाद्यैः तस्यचहरणानिमलसंसृष्ट
दोषहरणानीति प्रतिपादयितुमुक्तं अथवा विनिनिर्दिष्टात पक्वाद्दानादिदोषानुसारेणचोपक्र
मःकार्यइतिद्योतयति तथाभोजनैः दीपनीयैः कफापहैश्चोपाचरेत् ॥ तांश्चागदरीयाणां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्नुतं मक्षैरग्निनापचेत् घनीभवति तस्मिंस्तु चूर्णानि पिबेत् पिप्पलीपिप्पलीमूलं
शुंठीलवणपंचकं निकुंभकुंभत्रिफला सातलाशंखिनीविषाणिका सर्जिकाक्षारयवक्षारौ स्यात्तनलाय ७२
स्वकं जंकोलाभागुटिकाः कृत्वा ततः सौवीरकालुनः पिबेज्जरकेस्तोए प्रवृद्धे चवदकोदरे छा
गक्षीरपाणेक्षारं मत्रेक्षलं तं वाग्निनापचेत् अस्मिंस्तु क्षारजले घनीभवति समिकुर्षांश्च जी
रकं तेपिप्पल्यादिकं शिवेत् ततस्तस्माक्षारगुलिकाः कोलाभाः कृत्वा सौवीरकेणोदितः तक्रसरका
देपिवेत् इत्येषधरप्रणमेत्र्युवृद्धोदरादिषु प्रयुं जीतमिबक्षस्तुमांसं वधुनपानितः इत्येव
मोपधैरशांतौ सत्यां भित्युवह छिन्नोदके दरेषु वद्य शास्त्रोक्तातिमि नेवलात्वा भ्यर्थितः सन्
शस्त्रं प्रयुंजीत छि स्निग्धस्विन्नं ततोनाभेरधोवद्धगुदोदरयोः पाटयेत् दूरं मुक्त्वा वामतः चतु
रंगुलात् चतुरंगुलमानं तु निष्कासं चांत्राणि तेन च निरीक्ष्यापनयेद्वालमलं लेपोपलादिकं छि
छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशिष्टं चांत्रयत्सिमे मर्केरैर्दंशयेत् छिद्रे तेबुलरेनपु चाहरेत् कायमरी ९६
तु चांत्राणि यथास्थाने तेन वेशयेत् अक्तानि मधुसर्पिषा मांस यसीव्येद्व दि
द्रेण ततः कृष्णमृद्दालेपं च वमष्टीयाश्चचिमिश्रया निवातस्थः पयोवृत्तिर्भवेद् द्रोणी व।
सेत् ततः बद्धगुदोदरे छिद्रोदरे च स्निग्धस्विन्नशरीरस्य नाभेर्मलं लेपोपलादिकमप।
नयेदितिवद्धोदरोपक्रमः छिद्रोदरोपक्रममाह छिद्रे तु पतितंस्यात् विगिसाल्यमुद्धृत्य पतिस्त्रव
नाभेरधउदरं च चतुरंगुलाद्वामतश्चतुरंगुलप्रमाणं पाटयेत् तेन च छिद्रेणांत्राणि बहिर्निष्कास्य र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मात्रे विशोध्य नेनरेसमकोष्टे ... च्छिद्रं दृढं प्रोतेन नेषुमर्कोष्टे षुलम्नेषुम्पृदुः सोरसो
परिकायेमकोटानामाकर्षेदनुपश्चात्तु गलिमपुसर्पिभ्यासक्रानिध थास्यान्नेस्याप ए॥३
येत् अनेनतरेवहिर्व्रणसोधेन. वहिः स्त्रा छिन्दैदोन्यंतरगतेनसोधेहिलिंगम्पने नतोने
नरेक्तमम्न्दानपुपश्विकाग्निवधाघ्रालिप्यवधीयात् अनेनतरेनिवातस्थः हीरवत्रिःस
जलो॥४ नस्नेहट्रोणपावसेत अथुनोदरस्यान्योवामपिजान जलानां जठराणां चिकित्सा येमाहा ७
स्नलेनउदरेनेलेरम्य तस्यानिलापहैः खिन्नस्यो सोमंवुनाक्तमुदरेपहवेष्टिते वहधि।
द्वौदिनस्यानेविधेदंगुलमात्रकं निधायतस्मिन्नाडींच आबधेत् हंमम्सः अथास्तनाडी
माक्रष्यतैलेनलवणेनच अणमभ्यज्यवधा चवेवष्टयेद्वासप्तरेन्नाीयेहि चतुर्थेवाधाव
। दशे पुष्येदिनं नस्यविश्वसविश्यस्पसावधेदल्पशेले विचेष्टिद्वात नेरेन्तठरेवलाघ्य ज॥६
श्चं निरूढतैलंपिवतः पयसा सहितलवणं पिवेत् सजलेजठरेण जठरेतैले स्निग्धानां।
तैलैः सर्षपेरंडतैलादिभिरनिलघ्नैरभ्यक्तस्यत यो स्योकुनास्विन्नस्याकट्टेंतयावद्धउदरेपटे कते
नवस्त्रेणवेष्टितेदुदरे वस्त्रलेवेवध्यिलावद्धच्छिद्रपार्श्वंकल्पितेस्थाने तस्मिन्स्थानेऽङ्गु
लप्रमाणविधेत् तस्मिंश्च छिद्रेनाडीनिधायजलस्योदरस्याह्रस्रावयेत् जलस्रावादने
नरमस्योदरिणोनाडीमाकृष्य ... लवणेनतैलेन अणमभ्यज्यवध्वा चवासमाजठरं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेधयेत् ततो वेधदिवसे यथावा चतुर्थे पञ्चमे षष्ठेऽष्टमे दिने तस्मोदरिणो विस्रस्राविस्रम्याल्प
शोल्पमल्पं ततो जलं दोषे स्रावयेत् सहसा हि प्रचुरजलस्रावणाद् दयावः स्यात् तस्मात् क्र
ति दिवसान्तरे दोषे ततो षे चतुर्थं पञ्चमादौ वा दिने शरीरकलाकलमपेक्ष्य षोडशे दिने। ॥२
मर्यादीकृत्य जलस्रावणं कार्यं जठरं शिथिलवाससा गाढतरं वेष्टयेत् निःसृते जले
सोऽजठरी लंघितः सन् पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ततऊर्ध्वं षण्मासं स्नेहलवणं वर्जयेत् दुग्धाहारो
भवेत् कोपरत्वार्थं अन्यथा हि स्नेहलवणयोर्निर्लवणं पिबेत् हि येन निर्दिशमामावार्यः ॥ स्यात् क्षीरवृत्तिः कुपितः६
षण्मासान् सीव्येवा पयसा पिबेत् त्रीन्मासान्पयसेना घातफलाम्लेन रसेन वा अल्पशोऽस्ने
हलवणं जीर्णश्यामाककोद्रव प्रयतो वत्सरं त्वेवं विजयेत् जलं दं षण्मासान् क्षीरवृ
त्तिः स्यात् त्रीन्मासान् क्षीरपेयां पिबेत् त्रीन्मासान्मांसानपयसे वा जीर्णश्यामाककोद्रव
मद्यावफलाम्लेन वा मांसरसेन वा कथं अल्पमल्पं तथा घृतस्नेहलवणं अनेन प्रकारेण प्र
यतः सलिलोदरं वत्सरेण विजयेत् ॥ वर्ज्येषु येति तो दिष्टे नाम दिष्टे जितेन्द्रियः वर्ज्येष्वाहार १८
विहारादिष्वन्यथा सा स्नेहलवणादिषु वर्जितउदरी स्यात् दिष्टे कथितेन्नपानादेन्नातियं।
त्रितः स्यात् प्रदिष्टे कथिते पुनरन्नपानादौ जितेन्द्रियः स्यात् लोलुपेन न च भवितव्यमित्य
र्थः जलोदरचिकित्साप्रसंगेन सर्वोदरचिकित्सामाह ॥ सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघा
तजं यतः प्रतो वातादिशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते सर्वमेवोदरं वा तुल्यन दोषसंघा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तोयं यस्मात् सुस्मात्त्वंशोऽहरेवात्वादिशामनी क्रियाप्रशस्यते प्रायेणोदरिणां किंचित् प्राङ्ग नक्ष
र्मनिमित्र मुदरेनाग्निसंदोषसंघात नश्यति ॥ वह्निमंद नक्षाः प्रोक्ते दोषैः कुतो प्रवृद्धिते तस्माद् उष्णाणि
भोज्यानि दीपनानिलघूनि च सर्वचमूलान्यल्पान्यनपटुस्नेहकहूनि च वह्निमंदत्वपरिमार्ग ॥ निदोषेरु
देरेषु पदेति तेस्मात् तस्मात् कारणाद्भोज्यानि आहारभोज्यानि अभिप्रेतन्यानि नदभिः दीपनानिल। ह१
घूनि च तथा मह पंचमूलेन तनयाम्भस्यानुशान्तादय यथुतानि ॥ भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च
तंडुलैः यवाग्रूं पयसा सिद्धं प्रकामं भोजयेन्नरं पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये स्वंस्वस्थाने
जेसवांवातपित्तकफास्तथा गोमूत्रे भावितानां षष्टिकानां तंडुलैर्यवागूं क्षीरेण सिद्धां प्रकाममतिशय्या
नरं भोजयेत अनुपाना दिक्षुरसं च पिबेदुदराणां शमाय तथा वातपित्तकफाः स्वमुदरि
णां स्वंस्वस्थाने व्रजेति ॥ अम्लवर्णे साम्लं लवणं रूक्षं तीव्रमाहिमं गुरु गुडं तैलकृतं शाकं वारिपानावगाहपेः हि
आयासाध्वदिवास्वप्नयानानि च परित्यजेत् अन्यथा साम्ललवणादिकं जठरी त्यजेत् ॥ वारिपा
नावगाहयोर्यदि त्यजेत् तर्हि किं पेयमित्याह ॥ नात्यम्लं सांद्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते सकलाल
वणं वाते पित्ते सोषणशर्करं यवानीसैंधवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे सव्योषक्षारलवणैः संयुतं नि
चयोदरे मधुतैलवचाशुंठीशताह्वाकुष्ठसैंधवैः प्लीह्नि बद्धे त्वहपुषायवानीपट्टजाजिभिः सकृत्स्रामा
हिके छिद्रे व्योषयुक्तं सलिलोदरे तत्र नात्यम्लं सांद्रं मधुरं पाने प्रशस्यते तच्च पवने सपिप्पलीसैंधवं श्ले
ष्मपित्ते समरिचशर्करं यवान्यादिभिः सव्यपोदरे हितं त्रिकटुकादिभि संयुक्तं सन्निपातोदरे ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भि: मधुतैलादिं स्त्रीहोदरे हपुषादिभिर्युक्तं बद्धोदरे पिप्पलीमधुयुतं छिद्रोदरे ॥ जलोदरे व्यो
षयुतं श्रेष्ठं ॥ गौरवारोचकजाड्यं स्वहत्तिसाविलं तच्चं वातकफाग्नीनामस्तनायकल्पयेत्
वातकफाग्नीनां गौरवारोचकादियुतानां नच समस्तनायकल्प्य ॥ तेसंयदुक्ते एतच्चकुवन वातकफयोः
शुद्धावपिदेयमिति द्योतयति ॥ प्रयोगा णां च सर्वेषामनुक्तौ प्रयोजयेत् स्थैर्यकृत्स्व धातूनां
बल्यं दोषानुबंधहृत् भेषजायचितानां नानीर्मेवास्मनायते सर्वेषां च प्रयोगाणामनुक्तौ प्रयोज
सर्वे येत् तच्चतीवें धातूनां स्थिरत्वं करोति तथा बल्यं स्वादोषानुबंधत्वं हरति भेषजेनापचितशरीयेषां २६
तेषां क्षीरमेवास्मत्वायसंपद्यत इति ॥ इति श्रीमन्नांकरत्नश्रीमत्सुखानंदनविरचितायामष्टांगहृ
दयटीकायां सर्वसुहृदाख्यायां चिकित्सितेपंचदशोध्यायः ॥ अस्मादनंतरं पांडुरोगचिकित्सितं व्या
ख्यानुमुपक्रम्यते संबंधश्चास्य निदान एवोक्तः ॥ अथातःपांडुरोगचिकित्सितंव्याख्यास्यामः ॥
पांडुरोगी पिबेत्सर्पिरादौ कल्याणकाद्वयं पंचगव्यंमहातिक्तं स्नेहोरग्वधादिना पांडुरातुरः कल्याण श्रु० चि०
काख्यंसर्पिरादौ पिबेत् आद्यावित्यनेनेदमुक्तं भवति अस्मिन्व्याधौ प्रधान्येनपित्तचिकित्साकार्या:
तदनु वातकफयोः तथा च पित्तस्यैवेनद्याधिकर्तृत्वे प्राधान्यं अतएवचनिदाने प्रागीक्ष रामक २८
पित्तप्रधानाः कुपितादृस्यादि तस्मात्पित्तस्योपशांत्यै सर्पिःपानेयुक्तं पंचगव्यं घृतमपस्मारप्रति
षेधोक्तं महातिक्तं कुष्ठचिकित्सितोक्तं आरग्वधादिगणेनसाधितं घृतं पिबेत् ॥ दाडिमात्कुडवो धा
न्याकुडवार्द्धं पलं पलं चित्रकात् नागराच्च पिप्पल्यर्द्धपलं चैतैः कल्कितैर्वि पालिपलं घृतस्य सलिलाढके

त्सा१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्वहृद्हृत्पार्श्वगुल्मार्शः सौहव्यातककार्ज्जिनुत् दीपनं श्वाससकासघ्नं मरुद्वातानुलोमनं दुःख
प्रसविनीनांचैवं धान्यानांच प्रशस्यते दाडिमस्य कुडवं धान्यका कुडवार्द्धं चित्रकस्तु ... ठेः
प्रत्येकं पलं पिप्पल्याद्वे कर्षौ ते पिष्टे घृतप्रस्थ पचेज्जलानि विंशतिं तोयाढके पचेत् घृतमिदं हृद्
द्याग्न्यग्निजित् दीपनाद्विगुणमुक्तं च दुःखप्रसविनीनां स्त्रीणां च धान्यानां प्रसविनीनां
च शस्यते ॥ ठ हेलिहितं वामयेत्रीहेण पुनः स्निग्धं च शोधयेत्तं पयसा मूत्रयुक्तेन वकुद्गाः केवले
नवा स्निग्धितं पांडुरोगिणं तीक्ष्णैर्धिमेथयेत् पुनरपि स्निग्धं च वृद्धशीतरेण मूत्रयुक्तेन शोधये
त् केवलेन वापयसा शोधयेत् ॥ ठ दंतीफलरसे कोष्णे काश्मर्यांजलिमासुते द्राक्षांजलिं वाम्
दितेतास्पिबेत्पांडु रोगजित् मूत्रेणपिष्टां पथ्यां वात्तस्निहं वा पलत्रयं दंतीफलरसे कोष्णे का
श्मर्यापामृजलिमासुते पिबेत् अप्यवाह्यतां जलिमृदितां पिबेत् नदैतदुभयमपि पांडुरो
गघ्नं गोमूत्रेण पिष्टां हरीतकीं वा पिबेत् तेन गोमूत्रेण सिद्धं पयोपि तत्पलत्रयं वा पिबेत् ॥ ठ
सर्पसीरीत्रिवृद्धिश्यामामद्रदारुमहौषधं गोमूत्रांजलिनापिष्टां तेन वा पिबेत् साधितं ने २
क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमने स्वर्णक्षीर्यादिकं गोमूत्रांजलिनापि प्रमथ वातेन वा
गोमूत्रेण रसं तेपिबेत् एभिर्वा स्वर्णक्षीरी ... दिभिर्द्रव्यैः क्षीरं साधितं दोषानुलोम

239

करं पिबेत् ॥ मंडूरस्यतैवास माहंयय साधोरजः पिबेत् जीर्णे क्षीरेण भुंजीत रसेन म
धुरेणवा गोमूत्रे सप्ताहं स्थितं लोहचूर्णं क्षीरेण पिबेत् जीर्णे तस्मिन् दुग्धेन भुंजीत ॥
मांसरसेन वा मधुरेणान्नव्यंजनेन ॥ गुडूचीमधुपलोलिह्यात् त्र्यहात् मधुपलद्वयाः मु
द्गसोमयतः पांडुतो मूर्हेत ग्रहणीं तकीम पुघनदुनाग्लिह्यात् ॥ विशालाकटुकामुस्त
कुष्ठदारुकलिंगकाः कर्षांशा द्विपिचुर्मूर्वा कर्षांशा घुणप्रिया पीत्वा तच्चूर्णमंभोभिः
सुखैः लिह्यात्ततो मधु पांडुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकं गुल्मानाहामवातांश्च
रक्तपित्तं च तज्जयेत् विशालाद्यः ॥ षट्कर्षमात्राः पूर्वाविधिकर्षप्रमाणाः मूर्वांदुषि
दर्भी प्रतिविषा तदेतच्चूर्णकोष्णांबुना पीत्वा माक्षिकं लिह्यात् एतच्च पांडुरोगादीन् हंति
॥ वासागुडूचीत्रिफला कटुकीभूनिंब निंबजः क्वाथः क्षौद्रयुतो हंति पांडुपित्तास्र
कामलाः वासादिक्वाथो मधुयुतः पांड्वादीन् हंति ॥ वाशाग्निवेल्लत्रिफलामुस्तै
स्तुल्यमयोरजः चूर्णितं तत्समधाज्यक्षौद्राभ्यां भोभिः प्रयोजितं कामलापांडुहृद्रोग
कुष्ठार्शोमेहनाशनं व्योषादिभिस्तुल्यमयोरजश्चूर्णितं तत्काथैः रुपयोजितं का
मलादिनाशनं ॥ गुडनागरमंडूरतिलांशान्मानतः समान् पिप्पली द्विगुणा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथेति नस्यविधिं व्याख्यास्यामि इति जानीते तत्र नस्यविषयमाह ऊर्ध्वजत्रुविकारेष्विति विशेषादि
ति वचनादितरेष्वपि संग्रहे तु नाशायां प्राणीपमानमौषधं नस्यं नावनं नासाकर्मेति च सं
मुखनिचय ज्ञां लभते नासा हि शिरसो द्वारं तत्र निषेवितमौषधं स्रोतःशृंगाटकं प्राप्य मूर्द्धानं चक्षुःश्रोत्रकं
ठादिशिरोमुखजादि वैकारिकान्विव्यक्तां मूर्द्धजत्रुगतां वैकारिकामशेषामाशु दोषसंहतिमु
त्तमांगादपकर्षतीति विरेचनं बृंहणं शमनं चेति त्रिविधं नस्यं तत्र विरेचनस्य विषयमा
ह विरेचनमित्यादि जाड्यं शिरसः स्यंदो नेत्रकोपः संग्रहे तु उपदेहकंडूस्तंभस्रावप्रसेकवैर
स्यारोचकस्वरभेदगंधाज्ञानार्बुददद्रुकोठादिके श्लेष्मजेष्विति बृंहणस्य विषयमाह बृं
संग्र८ हणमित्यादि हेतु अर्द्धावभेदककृमिशिरोरोगाक्षिसंकोचस्पंदनतिमिरदंतकर्णशूलाना
ह मन्यारोगघ्रानक निद्रानाशादिष्वनिलोत्थेष्विति शमनस्य विषयमाह शमनमित्या
दि अस्रराजयक्ष्मतु षिरेखाकाराः शिराः संग्रहे तु अकालवलिपलितखलतिदारुणक
रक्तपित्तेष्विति विरेचनस्य रूपद्रव्याण्याह यथास्वमित्यादि यथास्वं यथायोग्योचितः स्नेहेते
न यथास्वं यथायोग्योचितमौषधतैलसाधितैः स्नेहैः कल्कैः क्वाथैः स्वरसादिभिश्च आद्यं विरेचनं
पटुसैंधवं संग्रहे तु तत्र भीरुस्त्रीकृशासुकुमारेषु स्नेहो गलरोगे सन्निपातज्वरातिनिद्रा
मनोविकारकृमिशिरोरोगादिस्पंदनतिमिरकृष्णविषासिपन्नाभिघातसर्पदष्टविसंज्ञेषु

रो॰

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शोषात्तेष्वेव च भूयसि दोषघ्नी घूकारिणि च चूर्णः सहि नासायामेव वेगकरतरो भवतीति बृंह
णस्य द्रव्याण्याह बृंहणान्नित्यादि असृक्रुधिरं खपुरं निर्यासो मोचरसादिः अपि शब्दाद् बृंह
णद्रव्यसाधितस्नेहादिभिश्च शमनस्य द्रव्याण्याह शमनमिति पूर्वं धन्वमांसरसादिभिः
शमनौषधसाधितः स्नेहादिभिश्च मर्शादीन् पंच नस्यभेदानाह मर्शश्चेत्यादि मर्षप्र
तिमर्षौ स्नेहस्य बहुत्वाल्पत्वकृतौ भेदौ अवपीडः शिरोविरेचनौ कल्कादिनस्य मृदुतीक्ष्
णत्वकृतौ भेदौ विरेचनचूर्णकृतं नस्यं ध्मानः प्रधमनाख्यमिति पंचप्रधमनविधिमाह
युंज्यात्तमिति प्रधमनस्य बहुदोषहरत्वे युक्तिमाह सहि भूरितरमिति चूर्णं हि द्रवं नाहित्वा ब
हुदोषापकर्षणं मर्षादिमानज्ञानार्थं बिंदुमानमाह प्रदेशिनीत्यादि यावत्पतति बिंदुर्न
प्रथमपलितरवमर्शस्य मात्रात्रयमाह दशाष्टाविति ते बिंदवः अवपीडशिरोविरेचनयोर्मा
त्रयमाह तावदेवेति बिंदुरूपेणा अथ षट् चतुर्बिंदुकाः पीततोयादीनां नस्यनिषेधमाह योज
येदित्यादि पातुमिच्छतो तोयादीनेव भुक्तं भुक्तो भुक्तवान् नवपीनसोऽपकपीनसः वेगाही न४
उत्पन्ने विशमूत्रादिवेगे अनार्त्तवदुर्दिने अवार्षिकाणि आत्ययिका व्याधेरन्यत्र निषेधः
संग्रहेतु भुक्ताभक्तस्येतरितौ दोषः स्रोतांस्यावृत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायानजयेत्
स्नेहादपि तथा दुकामानां नदिता सास्यं दोषप्रदेहमिति शिरोरोगात् शिरस्नातस्य शिरो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

243

त्रि।

अ ७ कौटजत्रिफलानिंबपटोलघनलामरैः भावितानि रहस्त्रीणि रसे द्विगुणानि वा शि हा।
लाजतु पलान्यष्टौ तावती सितशर्करा त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिताः नि
दिग्धः पलमलाभ्यां पलैर्युक्त्वा त्रिजातकं मधुत्रिपल संयुक्तं कुर्यादक्षसमान्गुडान्॥
दग्धाग्निर्गुडकः पथ्यः परिहारस्ताश्च तावतः तान्भक्षत पिबानुपिबेन्नित्यं च पांडु
कुष्ठज्वरप्लीहतमककार्श्यभगंदरं प्रतिहतमूत्रकृच्छ्राग्निसादप्रमेहगदोदरं कासास्र।
गदरपित्तासृक्शोथगुल्मगलामयान् मेहश्वयथुमानाहन्युः सर्वदोषहरा शिवाः कौ
टजाद्यैर्भिद्यैः रसैः रसतां गतैः क्वाथीकृतैर्विपर्यासैः शिलाजतु पलान्यष्टौ दशाहानि
द्विगुणानि त्रिगुणानि वा भावितानि अहः प्रादोषाविकारान्मृ निवारकृत्तानुरोपलत्तण नत४
यैः तस्य मात्रया वर्तिपत्ते शिलाजतु पलाष्टकं केवलं धौतं कोष्णादिकं तत्तुल्यमवचूर्णि
तेमेलेन्युक्तिः ततो भागावशेषं रसं गृहीत्वा तेन रसेन दशा वासरान् द्विगुणा २१
न्त्रिगुणान्वा भावयेदिति तावती अष्टपलप्रमाणा सितशर्करा त्वक्क्षीरी धात्रिकं पलोन्मि
ते कंटकार्याः फलमूलयोः पलं त्रिजातकं युक्त्वा यावतां त्रिजातकेनातिसौगं धहीनसौगं

वि१४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मजरकं शोथमस्त्रंभमरोचकं ॥ ग्रहणीं कामलां मेहान् प्लीहानं शमयंति च नात्याहितं आवारि ५

न्दद्यात् हितकां पांडुरोगिणोऽग्न्यज्ञाद्विकान् समभागान् पिप्पलीं मुलानि मांतुलिकां पांडु । द्वि. १
रोगिणेऽर्शसान् ॥ नागरं दार्वीत्वच व्योषंनत्रिफलं देवदारु च ॥ ओवदेन वकं चेन लूलंकिंवे ।
हिंगुलं लवण मंडूरे चांजननिभं सर्वतो द्विगुणं परपतत् पृथक् विपक्के गोमूत्रे वटकीकर
णक्षमे प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् नान् खादेत् तक्रभोजनः एते मंडूरवटकाः प्राणदाः पांडु
रोगिणां कुष्ठानं नवकं च पूर्वोक्तं च लेपेन नत्सम्यां हिंगुलं मंडूर मंजनसदृशं सर्वे
भ्यो द्विगुणं मूत्रे पृथक् विपक्के वटकीकरणक्षमे घने सति प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तो
स्मनक्रप्रधानभोजनः स्यात् प्राश्नीयात् एते मंडूरवटकाः पांडुमयिनां प्राणदाः तथा
कुष्ठादीन् घ्नंति ॥ नात्याहितं तुल्यांशो मलाः पंच पलाः पृथक् चित्रक त्रिफलाओव
विडंगैः पालिकैः सह शार्करा ष्टपला लोहभस्म शर्करिका मधुना हतः पांडुरोगविषं कार्यं
यक्ष्माणं विषमज्वरं कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकं विशेषाद्धंत्यपस्मारं
कामलां गुदजानि च नात्याद्यः पृथक् पंच पलानि चित्रकादिभिः पालिकैः सह शर्करा
ष्टपलयुता सूक्ष्मीकृता मधुनाद्रवीकृताः पांडुरोगादीन् घ्नंति विशेषेणापस्मारादी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धौवानस्यात् मधुनस्त्रिभिः पलैः संयुक्तान् कार्षिकान् गुडान् विदध्यात् तान् गुडान् समतपित्ताम्र
नु पश्चाद्दाडिमजलादीनि पयांसि येऽ पिबेन्नीरसान् कृताहारेषु अन्ने च वटकाः पांड्वादीन् हन्युः सर्वदो
षहराः शिवाश्चस्युः ॥ द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्द्धतुलां तथा द्विपलं मधुकं शुंठीं त्वक्क्षीरी
च चूर्णितं धात्रीफलरसे द्रोणे जरत्हिमालेहवत्पचेत् शीतान्मधुप्रस्थयुताल्लिह्यात्पाणि
तलं ततः हलीमकं पांडुरोगं कामलां च नियच्छति द्राक्षायाः षोडशपलानि पिप्पल्याश्च श
र्करायाः पलानि पंचाशत् ॥ यष्ट्याह्वकं जीवकं च द्विपलप्रमाणं धात्रीफलरसस्य द्रोणेन
वेमतहिमालेहविवपचेत् तस्माल्लेहाच्छीतात्सतो मधुनः प्रस्थयुतात् पाणितलं कर्षमात्रं लि
ह्यात् स लेहो हलीमकादीनपि वश्यतां करोति ॥ कनीयः पंचमूलांबु शस्तं पानभोजने
पांडूनां कामलार्त्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः पाने भोजने च शस्यते द्रक्ष्य पंचमूलजलं मृद्वीका
रसश्चामलकरसश्च पांडुरोगार्त्तानां कामलार्त्तानां च शस्यते ॥ इति सामान्यतः प्रोक्तं पांडुरोग
भिषग्जितं विकल्प्यायोज्यं विदुषा पृथक् दोषबलं प्रति इत्येवं पांडुरोगे सामान्येन भिषग्जि
तं मोक्षधं प्रोक्तं भिषक्त्वेन समस्तं भिषग्जितं तद्भिषजेन वैद्येन विकल्प्य निरूप्य पृथग्दोषब
लं लक्ष्य आयुक्तं योज्यं ॥ स्नेहप्रायं पवनजे तिक्तशीतं तु पैत्तिके श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मिश्रं साज्यं वातिके पवनजे मूत्रकृच्छ्रे प्रयोज्यं ॥ भेषजं निरूहशीतप्रायं तु पैत्तिके क्षौद्रमिश्रं कटु
रूक्षोष्णमपि चं सान्निपातिके विनिश्चितं ॥ ० मूत्रे निदानं येनेत्यादीनि स्नेहैः संशोधनैः
पुनः वस्ता धान्यानि संपीषि मूत्रकृच्छ्रे तु योजयेत् ॥ कृच्छ्रा घोरी तान्त्र देशाल्पमल तस्थितोनी
तैः संशोधनैः शुंठी त्वा ताप दिनि ईरे स्वेद सर्वे मूत्रे तु कोष्टे वस्ता धान्यानि घृतानि योजयेत् ॥
२५ तान्येवाह ० कोषविल्व हरिजनी त्रिफला द्विपुनेव मुस्ता कपोरसः पाठा विदंगे देवदारु च
वस्तिकालीच्छमामीति वसतीरैस्तैः स्नेहं घृतं सर्वान् प्रशमयत्याशु विकारान् मूत्रकृच्छ्रजान् ॥
व्याघादिभिर्घनाज्ञनर्थशेः मूत्रनसिमेनवहीरेणतच्चतुर्गुणजलेन घृतं मूत्रं सर्वान् वि
कारान्मूत्रकृच्छ्रतान्शमयति ० नदन्केसर पथ्या दुग्ध पिप्पलीदीरमाध्वलैः केसरादि।
भिः पक्वं सर्पिस्तद्दृश्यं विगुणं ० मूत्रदोषनाशनं क्षौल्पवितरेड्डावेतां वेज्ञाग्निनित्यमसकै मू॰द॰५
पाठयाम्लवा पाययवा मूत्रे वणांधनस्यामदिसोत्यर्थं लिंगु पत्रेवसतिक्लादिभिर्भावितां मूत्रदेदया
तं ० मूत्रे ० भिन्नदोषानुगमात्योज्यं च भेषजं मूत्रदोषभेदो विशेषवक्ष्यपांडुरादिः तेनभि
न्ना विशेषिता यो दोषस्वभाव देहीनां मूत्रकृच्छ्राणिलं पित्तमथरामधुरकेकं दृषपि
ता एवंलक्षणं दोषानुगमाद्भेषजं योज्यं नैवमैमदूता ण मात्रवितानेन मत्वाहि द्वरलोष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पंचैव देहनुविपरीतमेवेन्यवेदि यो ना स्मरदाहेनु भक्तकायः पांडुरोगाउदस्मजे स्य म्रजि हंदवंणं विपरी
तमेव ॥ कामलायां तु विज्ञप्त पांडुरोगा विरोधि पथ्यं कामलायां पित्तहरं मोजनं यत् पांडु
रोगाविरोधि ॥ पथ्यास्मात रसेन पथ्याहं दाहु प्रातकल्कितः प्रसूतः [illegible] ॥
सिद्धं घृतं नाहुल्सं कामला पांडुरोगानुत्तं पथ्याशनक्वाथं पथ्या वे तथ पंचाशनकल्कघृते न प
नप्रस्थः पक्कः कामलादिघ्नः ॥ आरग्वधे रसेन वा विहार्यामलक रसेन वा सत्रूवणं विल्वमा
त्रपाययेत् कामलापहं कुलिंककाराद्यन्यतमरसेन त्रिकटुकं पलप्रमाणं कामलापहं पाययेत्
कुं॥ ॥ पिबेत्निंमकल्कं वा हिंगुडं पीतवारिणा कुंभ स्वरसं सतोहुं त्रैफलेन रसेन वा निकुंभ
कल्कं वा पलह्य प्रमाणकं शिशिरजलेन पिबेत् कुंभ चूर्णं तोहुं सहितं वा त्रैफलेन क्वाथेन
पिबेत् त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निंब स्य वा रसं प्रातः प्रात मधुयुतं कामलार्त्तः पायो
जयेत् त्रिफलाद्यन्यतमरसं मधुयुतं प्रातः प्रातः कामलिने योजयेत् ॥ निशा गैरि
कधात्री भिः कामलापहं अंजनं निशादिभिरंजनं कामलाहृत ॥ तिलपिष्टनिभं यस्ले

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कामलावान्जयेन्माले कफरुद्धपथ्यंनस्य ... नं कर्पूरैर्जयेत् ७ वक्तुनः कामला ह।
वान्मलंतिलपिष्टसह बाम्बुच्चेन तस्यकफरुद्धमार्गस्यान्तुरस्यकफपृद्धे ईदृशैः पित्तं
जयेत् ७ स्नेहशीतगुरुत्वाद् व्यायामबलनिग्रहैः कफसंमूर्छितो वायुर्यदा
पित्तं वहिः क्षिपेत् हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः भवेत्साटोपवि
ष्टंभो गुरुणा हृदयेन च दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिध्माश्वासारुचिज्वरैः क्रमे
उ णाल्पेऽसृक्पित्ते पित्ते शाखासमाश्रिते श्लेष्मलैः रुक्षकटुक्षैः शिखितित्तिरिदक्ष
जैः शुष्कमूलककुलत्थैर्यूषैः ... भोजयेत् मरीचाम्लतीक्ष्णकटु
कलवणोष्णसंचराश्यते सबीजपूरकरसं लिह्याद्व्योष तथा नरः स्व
पित्तमेति तेनास्य शकृदप्यनुरज्यते वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपा
द्युपद्रवैः निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः रक्ताद्विभिः पवनः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कुपितः कफेन निरुद्धो यदा पित्तं च बहिः क्षिपेत् तदा हारिद्रनेत्रादिः पुरुषो भवेदतो
पाण्डिमांश्च हृदयेन चरणं गात्रयुक्तः दौर्बल्यादिभिः क्रमेण कुपितो वायुरन्ये पित्ते।
शाखासमाश्रितेनुबध्येत अनुबध्येते निकर्मकर्णीरि तत्ताहयांत्तरसैः रूतकद्वम्ले
मूत्राहिमांसजेलथा शुष्कमूलकोद्भवैर्यूषैर्लघ्याकुलत्थयोश्चभोजयेत् मत्स्यान्नादि
केचभोजनेवास्वले न यावीजप्रवक्तरसमहितं वेणोविलिख्यात् रुपंकृतेस त्ससपिष्ट
समाश्रायमेति शाकृञ्चानुरज्यते वायुश्चप्रशमंयात्यपाटोपी अकूजनादिरुपद्रवैः
सह अस्यानुरसापगतोपद्रवस्यसतः कामलाविहितोविधिः कार्यः ७ गोमूत्रेण
पिबेत्कुंभकामलायां शिलाजतु मासं मात्रीकधातुं वाकिट्टं वायसहिरण्यजं कुंभका
मलायां गोमूत्रेण लोडितं शिलाजतु पिबेत् धातुमाक्षिकं वा गोमूत्रेण मासं
यावत् पिबेत् हि रत्यपजे रूप्यात्स्यमलं वा गोमूत्रेण पिबेत ८ गुडूचीस्वरस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्षीरसाधनेनहलीमकी मक्षिकीहविषाल्लिगधः पिबेधात्रीरसेननु त्रिर
तांतहविविज्ञोद्यान्नखडपि ह्रानिलापहं ह्रालेहच पूर्वोक्तं सर्पीषिम
धुराणिच पायनातीरवल्लीत्रशीलयेत्सानुवासवान् माहीकारिष्ट
योगांश्चपिबेधु त्यागग्निवहये कारिकेष्वामयालेहेपिष्वलीमधुवं
वलो पयसाचप्रयुंजीतयथादोषंयथावलं हलीमकवानगु
डूची स्वरसक्षीरपक्वेनसर्पिषी घेनेन [illegible] न त्रिवृतांधात्रीरसेनपि
वेन गुडूचीस्वरसात्रघनात्रगुणक्षीरपक्वसममितिपाकक्रमः नयाविजनपाविरेनादेरितेसर्पिमधुरवानपिबन्नवा
वाधिनामितायान् पायनाश्चामलकादिलःक्षीरवल्लीशीलयेदनुवासनसहितानमाहीकारिष्टयोगांश्चवृत्त्याग्निवृद्धये
नेयवकाथविंशतिविजयाश्चादिशीलयेत् क्षीरेणचपिप्पलीमधुयष्टिकांचबलां चप्रयुंजीतयथादोषयथावलाच्च वपांडुरोगे

तं

षेतु रोगेषु धकायः ॥ छ ॥ पांडुरोगचिकित्सितादनंतरं शोफचिकित्सितं व्याख्यातुं प्र क्रम्यते
छ ॥ अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ संवेधस्वास्यानिदानएकोक्तेइत्याह ॥ सर्वत्र सर्वांगस
रदोषजे श्वयथौ पुरा ॥ सामे विशोषतो भुक्त्वा लघुकोष्णं न सा पिबेत ॥ नागरातिविषादारुविडंगे
न्द्रयवोषणं ॥ अथवा विजयाशुंठी देवदारु पुनर्नवं ॥ नवायसं वा दोषाघः शुद्धौ मूत्रहरीतकीं ॥ वरा
क्वाथेन कटुकां कुंचा यस्त्रूषणं निवा ॥ अथवा गुग्गलुं तद्वज्जानुशैलसंभवं ॥ सर्वत्र दोषजे श्व
यथौ सर्वांगजे तथा सामे विशोषिते सन्नलघु भुक्त्वा कोष्णेन जलेन नागरादि पिबेत ॥ विरे
चनं सत्रोपवासः ॥ अथवा विजयादीन् कोष्णं न सा पिबेत ॥ दोषबहुलो नवायसं पिबेत ॥ शुद्ध
र्वगो मूत्रेण हरीतकीः ॥ शीलयेत्त्रिफला क्वाथेन सह कटुकां शीलयेत ॥ वराक्वाथेन कुंभादी
न गुग्गुलं वा शिलाजतु वा त्रिफलाक्वाथेनैव शीलयेत ॥ छ ॥ मंदाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्न
विबद्धविट् ॥ तक्रं सौवर्चलं व्योषक्षौद्रयुक्तं गुडान्नयो ॥ तक्रानुपानाभयवा तद्वद्धा गुडनागरं ॥
मंदाग्निरामगुरुभिन्नविबद्धविट् सन् तक्रं सौवर्चलादियुतं शीलयेत गुडयुतामभयां त
क्रानुपानं वा तथैव गुडनागरं तक्रानुपानं शीलयेत ॥ छ ॥ आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुंचार्द्धविव स२
र्द्धितं ॥ परं पंचपलं मासं स्यात्स्वबह्वीररसाशनः ॥ गुल्मोदरार्शः श्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यायाल
सकाविपाकान् ॥ सकामलाशोफमनोविकारान्कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥ आर्द्रकं वा
तुल्यगुडं पलार्द्धेन प्रतिदिनं वर्द्धितं परं पंचपल यावदेकस्मिन्नेव दिने पलपंचकप्रमाणं स्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तुनरपि द्रवस्ये दद्यद्यवल्यं यावत्॥ एवं सामं यावद्देव प्रयोगोयं पोचितं कफपित्तवाताधिको प्यबाधि
मे जीर्णस्यात्॥ एवं च प्रयोगो गुल्मादीन्नर्तु इंसकफं तान्नजयेत्॥ छ॥ घृतमार्द्रकनागरस्यकल्कं
स्वरसांप्यंशं यसाच्छसाधयित्वा॥ स्वयं तु हृद्य पूर्वरागनिमार्दरविनिर्त्तो पिपिवन्नवस्वरोगः॥ घृ
तमार्द्रनागरकस्यकल्कस्वरसस्यांपयसा च साधयित्वा पक्त्वा पिवन्श्रोफादिनिरत्तिन्नृतो विनि
रामयः स्यात्॥ आर्द्रकनागरमार्द्रकमुच्यते॥ उपजात्यौ छंदसि केवृत्ते॥ छ॥ निरामो वद्धशमलः
पिवेत्स्वयपुपीडतन्त्रैकटुत्रिवृत्तादंतीचित्रकैः साधितं पयः॥ मूत्रं गोमहिष्याकासक्षीरं क्षीरमजोन
सः॥ सर्पिर्हिमासमपवास्या दुष्ट्री क्षीरवर्तिनः॥ निरामो वद्धपुरीषः श्रोफार्त्तः सनत्रिवृत्तादिभिः सा
धितं पयः पिवेत्॥ गोमहिष्याकासंवंधि मूत्रं सक्षीरं क्षीरमजोनरः सन्पिवेत्॥ तथा छ क्षीरजोन
नः फलाहारान्वा विनासमप्राह्नमथवा मासं स्यात्॥ उष्ट्रक्षीरवर्तिनः स्यत्रकुर्कुव्यादीनामंडादि
षु पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ इत्युष्ट्रीशब्दस्य पुंवद्भावः॥ केचिदुष्ट्रीक्षीरेति जगुः॥ छ॥ यवानकं यवक्षा
रं यवानीपंचकोलकं॥ मरिचेदाडिमं पाठां धान्यकाम्लवेतसं॥ बालविल्वं चकर्षांशं साधये
त्कलिलाटके॥ तेन पक्वो घृतप्रस्थः श्रोफार्शोगुल्ममेहहा॥ यवानकादिकर्षांशं जलाढकेपा २८
चयेत्॥ तेन क्वाथेन घृतप्रस्थः पक्वः श्रोफादिहा स्यात्॥ वृत्तादौ द्वृत्तस्य प्राप्तिं कृत्वा छोफपा
ण्डुतरदावलिहे तैक्कं पः॥ छ॥ दधुस्थित्रकनागराढ्यं घृतं तत्रकसंयुतं॥ पक्वं सचित्रकं तद्वद्दु छौः
चित्रकनागरेः दध्नश्चित्रकचूर्णमिश्रनात्क्षीरान्तपजातदधिनस्मान्मथ्यमानात्तक्रं एवं चित्रक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त

तक्रेण संयुक्तं पक्वं तद्धृत कानकादिघृतसदृशगुणैः ॥ ७ ॥ युक्त्यावकालवित् धन्वंतरं म
तानि तं कल्याणमनयाघृतं ॥ कालविदवस्यादो कादिविद्वान्नरं मङ्गातिक्तं कल्याणमनया
घृतं युञ्ज्यात् ॥ ८ ॥ दशमूलकषायस्य कंसे द्वे पथ्याशतं पचेत् ॥ दत्त्वा गुडतुलां तस्मिन्नवलेहेद न८
वा० धाद्विचूर्णितं ॥ त्रिजातकं त्रिकटुकं किंचिद्यवक्षारकं ततो ॥ प्रस्थार्द्धं च हिमे क्षौद्रं दत्त्वा हंत्सुपयोजितं
॥ आमवातं श्वयथुं ज्वरमेहगुल्मकार्श्यमपानानाहकरक्तपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोष
श्वासारुचिप्लीहगरोदरं च ॥ दशमूलकषायस्याढके पथ्याशतं पचेत ॥ अत्र प्रसामा
न्यपरिभाषया काथद्रव्यस्य चतुर्गुणजलस्य द्वात्रिंशत्पलानि चर्वन्ति ॥ एवं च तंत्रांतर
विरोधः ॥ तथा च तंत्रे वक्ष्यते ॥ द्विपंचमूलस्य तुला कषायेकंसेऽभयानां च शतं गु
डाच्चैव ॥ तदेवं विरोधं वक्ष्यंतो व्याख्यामेवं विदधां विद्वांसोऽविदधति ॥ दशमूलस्य तुला
दशमूलतुलातस्याः कषायो दशमूलकषायः ॥ इति मयूरव्यंसकादित्वादुत्तरपदलोपी
समासः ॥ एवं दशमूलस्य पलशतं तत्क्वाथस्याढके पथ्याशतं पचेत् ॥ गुडतुलां दत्त्वा त
स्मिन्नवलेहेवच्चूर्णितं त्रिजातकादि दद्यात् ॥ एतेषां च प्रमाणं कार्षिकं लेहवत्कल्पं ॥ य
वक्षारस्य कर्षमात्रं देयं ॥ तंत्रांतरे ह्युक्तं ॥ व्योषाच्च तु ष्पलं दद्यात् त्रिपलं त्रिसुगंधिनः ॥ कर्ष
मात्रं यवक्षारादिति ॥ शीते च सति माक्षीकात् प्रस्थार्द्धं देयं ॥ तदेतदुपयोजितं वह्निशो

य

CC-0: Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कादीन्बृंहति॥ रविरेणादसृजक्षाद॥ दशमूलादकं मजयाशतसहितं याषयेदयां॥
द्रोणेऽवशेषितं चतुरंशे तस्मिन्पुनः क्षिपेत्प्रस्थकं इति॥ उपजातिवृत्तं॥ ७॥ पुरा
णयववृपाल्पमन्नं दशमूलांबुसाधितं॥ अल्पमल्पपटुस्नेहं भोजनं स्वयथौ हितं॥ क्षा
रस्थो बान्धितैर्मौद्गैः कौलत्थैः सकणैरसैः॥ तथा जांगलजैः कूर्मगोधाशल्यकजैरपि
॥ अन्नमन्नं मयतं पानेन स्वानं बधबंलिवं॥ स्वप ॥ यो पुराणयवकादि दशमूलकका
थसाधितमल्पं तथा अल्पलवणस्नेहं भोजनं हितं॥ कैः सहतं मौद्गैरसैः॥ किं भूतैः क्षा
रजूषणयुक्तैः॥ तथा कौलत्थै रसैः किं भूतैः सविष्यलीकैः॥ तथा च मुनिः॥ कुलत्थयू
षस्तु साविष्यलीको मौद्गस्तु सक्षारूषणयावश्रूकः॥ रसैस्तथा जांगलविष्किराणां स
कूर्मगोधाशिखिशल्लकानां मिति॥ अत्र वाशिखिनो जांगलविष्किरत्वे न गृही
ताः अपि पृथक्तरत्वप्रतीत्यर्थं पुनरुपात्ताः॥ तथा अयमेव तंत्रकृत् दर्शितवान्तारे
ध्यायी पुराणदशमूलांबुसाधितं क्षारसिद्धं वाथ बहुतार रजोन्वितैः॥ रसैः जांगलजैर्मौद्गैः कौलत्थै
र्मोलकैः रपीते॥ तथेत्यादि॥ तथा जांगलमांसजैस्तथा गोधादिजैस्तथा कच्छपादि
जैश्च पानेन स्थितमन्नं भक्षानि च सौवर्चलानि हितानि॥ ७॥ अजाजीषट्जाबंतीका
रवीकोष्ठकारातिभिः॥ बिल्वमध्ययवक्षारबहुक्षारान्विदरोन्वितैः॥ कृतान्वयान्यनैना

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्नानं वा निंबवर्षा नृतं तैलमालार्क वारिणा ॥ लिंपेद्दारुणा च स्नानं कुर्यात् ॥
गः

ष्यं युक्तिः च कल्पयेद्धिता ॥ ईशोपकाली सारं द्रुद्रोणगुल्म शैलेत्वाक्षि निम्बे हितो ॥ अजाजी प्रस
तिभिः पेयाघृतं तैलात्स्यं युक्ताच्च गव्यं नशयेन ईशोपकादि मतां हिता ॥ ८ ॥ गुल्मे स्त द्रव
स्तद्दृश्यं पंचकोलेन साधितं ॥ पंचकोलेन साधितापेयागुल्मे स्तद्दृश्य पर्णकं गुल्मेः तथैव
कटुफा साधिता पेयास्या तं ॥ ८ ॥ सैले यकुल्लस्यो ॥ ऐयरेणुका गुरुपयसैः ॥ श्रीवेष्टक
नरवस्य कादेवदारुप्रियंगुभिः ॥ मांसी नागरघकानेस्यधान्यध्यामकत्वाबकैः ॥ कुर्या
दभ्यंजनं तैलं लेपं स्नानाय तद्वकं ॥ तथा शैलेयादिभिः रभ्यंजनं तैलं तथा लेपरसा
ग नार्थमुद्वर्तकं च कुर्यात् ॥ ८ ॥ एकैशो पेवर्षा नृकरवीरकर्कितुकैः ॥ विशालात्रिफला
रोधनिलिकादेवदारुभिः ॥ हिंस्राकोशातकीमाद्रीलालपर्णिजयंतिभिः ॥ स्थूलकाक
दनीएणालनाकुलीवबवर्णिभिः ॥ च ष्यार्द्धिं ३ हस्तिकर्णैस्थ्रु सुरवो ष्टैलैपनं हितं ॥ ए
न कांगजे शोफे पुनर्नवादिभिर्जलैः पिष्टैः सुरखोष्टैर्लेपो हितः ॥ इतिसामान्येन श्वयथोरु
पक्रमः ॥ ८ ॥ अथा निलजश्वयथोः मासार्द्धं त्रिवृत्तं पिवेत् ॥ तैलमेरंडजं वा तं विद्धिबंधे
न देवहू ॥ मांसकेनपयसायुक्तं रसैर्वा कारयेत तथा ॥ स्वेदाभ्यंगानस्मीरघ्ना नलेपस्त
स्तां गजे पुनः ॥ मानुन्नुग्मादि मं धेन मुंडि हिंस्रा म रादयैः ॥ अनिलजे शोफे वह्न्या वा
वृत्तं तथैरंडतैलं पिवेत् ॥ वात विद्धिबंधे सति नदेवपर्णं मांसपयः प्राप्तं तद्धीरे ए

तथा गजनले एकांगगोझोपे मातुलुंगादिभिर्लेपं कारयेद्बंधइति शेषः

सिद्धं मांसरसेनवा पिबेत्॥ तथा स्वेदानंगानुवातघ्नान्कारयेद्बंधइति शेषः॥ हिंस्रासिंही॥
छ॥ पैत्ते तिक्तं पिबेत्सर्पिर्न्यग्रोधाद्येनवासृतं॥ क्षीरं वा हृद्धृमोद्गेष्वलेपार्थं गा? शीतलाः
पित्तस्य घ्नोतिके कारवेधघृतं पिबेत्॥ न्यग्रोधादिगणेनवासृतं पिबेत्॥ तथा तत्तादिखुक्षी
रं पिबेत्॥ तथालेपार्थं गाङ्गीता हिता॥ छ॥ पटोलमूलं जायंतीघ्नघ्नाढ्कटुका तथा॥ दा
रुदार्वी हिमं दंती विशाला निचुलं केशं॥ तक्कायासमृतः पीतो हृत्वंत्स सातार्धं दुर्मानं॥ सस
न्निपातवीसर्पघ्नो करदां हु विबंधनान्॥ पटोलादीनां क्वाथो घृतसहितः पीसमृघ्नादीन्दं
ति॥ छ॥ आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मजो दुर्वं पिबेत्॥ कफोद्भवेषेके आरग्वधादिना सिद्धंते
लं पिबेत्॥ छ॥ स्रोतोविवंधे मंदाग्नावरुचौस्तिमितास्य॥ द्दारचूर्णंसवारिष्टमूत्रतक्रागौ
शीलयेत्॥ स्रोतोविबंधे सतिव द्धौ च मंदेऽरोचके सतिस्तिमितास्ये॥ सतु क्षारादीन्शी
लयेत्॥ छ॥ कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वकसिकतातसी॥ प्रलेपे नूमर्दने युंज्यात्सुरखोष्णा
मूत्रकल्किता न युंजीत॥ छ॥ स्नानं मूत्रेण स्यात्सिद्धं कुष्ठतक्रारिचित्रकैः॥ कुलत्थैनागरास्या
वा चंदनागुरुविलेपने॥ मूत्रजले कुष्ठादिभिः सिद्धस्नानाय हितं॥ विलेपने चंदनागुरुणा हितं॥
कालाजशृंगीसरलवसलगंधहपाकृपाः॥ एकैषीका च लेपः स्यात्तथापथावेकगात्रगे॥ काल
जैशृंग्यादयः एकांगगतेझोपे लेपः स्यात्॥ कालानीलिनीवसलगंधकारवीएकैषीकादि
॥ छ॥ यथादोषं यथासन्नं शुद्धिरक्तावसेचनं॥ कुर्वीत त्रिमिश्रदोषे तु दोषोद्रेकवलात्क्रियां॥ यथा
कृष्णादीन्प्रलेपेऽन्मर्दने च मूत्रकल्कितान्युंजीत ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषं दोषानुसारेण बुद्ध्वा तथा रक्तावसेचनं यथा प्राज्ञं कुर्वीत ॥ संसर्गजे तु यथा स्वधिकदोषा
नुसारेण क्रियं कुर्यात् ॥ छ ॥ अजाजिका घन पंचकोल व्याघ्री रजन्यः सुखतोयपीताः ॥ शोफं
त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नंति नूनं बमहौषधं च ॥ अजाज्यादयः कोष्णजलपीताः शोफं त्रिदोषं को
चिर[illegible]कालोत्पन्नं वृद्धिं गतं निघ्नंति ॥ नूनं निश्चयेन नागरं च हंति इति वचनप्रामाण्ये
न संबंधः ॥ उपजातिवृत्तं ॥ छ ॥ अमृतादिहितं यवसि वाटिका सुरकाष्ठं सपुनर्नवागोलजं ॥ स्वय
थूदर कुष्ठ पांडुता कृमिमेहाद् क्रककफानिलापहं ॥ अमृता गुडूची आदिकं गुग्गुलसहितं गोमू
त्रेण पीतं शोफादि हंति ॥ छ ॥ वैतालीयं ॥ छ ॥ --- कृष्णादौ सम मूलः न समोत्र पदं रेणयुक्तते ने
ताः षट् द्वितीयं तगयुतः ॥ छ ॥ इति निजसंधिकृत्यपथ्य मुक्तं हृतं जं विशेषो धनीयं ॥ भूतिर्हिमघन नवनीतकृ
लेपसेक रेकैर्विषजनितो विषजिच्छोफ इष्टः ॥ इति प्रकीर्तनेन प्रकारेण निजं शोफं दोषजमधि तजं
कृत्य चिकित्सितमुक्तं ॥ हृतो च्छोशोफे हृतजमस्कृवि घ्नोध्यकैः ॥ रक्तोष्माकादिभिः ॥ विषजन
ते शोफे विषहरमिष्टं ॥ पुष्पिताग्रा ॥ छ ॥ स्नानपानं आनूपं विशितमबलं शुष्कशाकं तिलान्नं ॥ गौ
डं पिष्टान्नं दधि सलवणं विज्जलं मद्यमम्लं ॥ धानावल्लूरं समशनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
॥ स्वप्नं वा रात्रौ श्वयथुगदवान् वर्जयेन्मैथुनं च ॥ स्नानपानादिमांसादि शोफी वर्जयेत् ॥ स्त्रोग्धरी
यैर्नेककुसुम तलता वेल्लितांकुतुल्लोकैः ॥ इति श्रीमद्गंगाकदत्तपुत्रश्रीमद्दुर्गादत्तविरचिता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पामष्टुंगडूचीपटोलकाथं सर्वसुंदरार्थ्यां यां चिकित्सितं तस्यामेव पथ्यचिकित्सितं सप्तदशोध्या
यः ॥१७॥ अस्मादनंतरं वीसर्पचिकित्सितमुच्यते ध स्तं पाव्याचैतत्सामान्द्रस्थान्यापत्ते ॥ ७ ॥ अ
स्मात्रपातो वीसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ आदावेव विसर्पेषु इति लंघनं रूक्षणं ॥ रक्तो
वसेको वमनं विरेकः सेकः इनेन तु ॥ विसर्पेषु पूर्वमेव लंघनादि इति ॥ ७ ॥ प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सय
ष्टींद्रयवं फलं ॥ पटोलपिप्पलीनिंबपल्लवैर्वा समन्वितं ॥ वमनं विसर्पघ्नं मदनफलमधुय
ष्टीकेंद्रयवान्वितं इति ॥ पटोलादिभिर्युतं वा मदनफलं इति ॥ ७ ॥ रसेन युक्तं जायंत्या द्राक्षाया
स्त्रिफलेन वा ॥ विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं [illegible] वयसा सर्पिषा पयसा ॥ योज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषे
ण विशोधनं ॥ त्रिवृच्चूर्णं जायंत्या रसेन युक्तं द्राक्षारसेन वा विरेचनं योज्यं ॥ क्षीरेण घृते
न वा त्रिवृच्चूर्णं युक्तं कोष्ठगते दोषे विशेषेण शोधनं योज्यं ॥ ७ ॥ अशोधनस्य दोषेऽल्पे शम त्रिफला
नं चंदनोत्पलं मुस्तनिंबपटोलं वा पटोलादिकमेव च ॥ सारिवामलकोशीरमुस्तं कक्षि रसेन वा
तं जलं ॥ अशोधनार्हस्य पुंसोऽल्पे दोषे शमनं चंदनोत्पलं योज्यं ॥ मुस्तनिंबपटोलं
वा योज्यं ॥ पटोलकटुरोहिणीत्यादिकं वा योज्यं ॥ सारिवादिकाजलेक्कथितं ॥ ७ ॥ दुरालं
भा पर्पटकं गुडूची विश्वभेषजं ॥ क्वाथं शीतकषायं वा तृष्णावीसर्पवान् पिबेत् ॥ दुरा
लभादिकं क्वथितं शीतकषायं वा तृष्णादिमान् पिबेत् ॥ दार्वीपटोलकटुकामसूरावि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कृषि२ फलास्तथा॥ सर्निंबयष्टीत्रायंतीः कषिताघृतमूर्छितः॥ तथा दार्व्यादीन्निंबादिभिः स
हितान्नसर्पिर्विमिश्रितान्पिबेत्तु॥७॥ इत्वा दुष्टे तु रुधिरे रक्तमेवादितो हरेत्॥ त्वग्मांस
स्नायुसंक्लेदे रक्तक्लेदाद्विजायते॥ रक्ते च शा दुष्टे सति प्रथमं रुधिरमेव हरेत्॥ कुतस्तस्माद्
त्वग्मांसस्नाय्वादि॥ यस्मात्वग्मांसादिषु क्लेदो रक्तक्लेदाज्जायते॥ निरामे [illegible] काततपि
त्तोत्तरे हितं॥ घृतं तिक्तं महातिक्तं सितं वा त्रायमाणया॥ निरामे पुंसि॥
तथा कातपित्ताधिके कफे च [illegible] घृतं तिक्तकादिकं हितं॥ पूर्वं संशोधनेन विसर्पिणः
स्नेहनं निषिद्धं॥ अवस्थाविशेषेण स्नेहनं निरुद्धं शुद्धिपूर्वोपरव्याहतं तत्त्वमत्र
नएं कन्नीयं॥८॥ निर्हृते ष्विशुद्धे ते दोषे त्वग्मांससंश्रितो॥ वहिः क्रियाप्रदेहाद्याः सद्यो
वीसर्पशांतये॥ रक्ते निर्हृते अंतरविशुद्धे दोषे त्वग्मांसाश्रिते॥ सति प्रलेपसेकाद्याः वहि
क्रियाः परिमार्जनविधेयः शीघ्रमेव विसर्पशांतये स्युः॥९॥ शताह्वा मुस्तकारात्रीवंशान्
गलधान्यकं॥ सुराह्वा कुष्ठगंधा च कुष्ठं वालेपनं चलेशातपुष्पादिकं चले वाते वीसर्पे प्रले
पनं हितं॥ आरग्वधो नीलः सहचरः॥१०॥ न्यग्रोधादिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकं
॥ न्यग्रोधादिगणः पित्तवीसर्पप्रलेपो हितः॥ तथा पित्तवीसर्पे पद्मोत्पल दिकं
दशांगं तथा हितं तत्र कदवधार्यं यस्माद्बहुरणाद्व्योपगः संग्रहे चैवं पठ्यते॥ पद्मोत्पलसेवा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथा पद्मिनीपंकः शिशिरः मौक्तिकं वा जलपिष्टं शंखो वा पिष्टः विद्रुमा मुक्तिर्वा अथवा गैरिकं घृतयुक्तं लेपो हितः ५

वा १४८ ५२ 260

लेपं कदूर्वा मृणालोत्पलं स्त्रग्गा कूकसेरुक शृंगाटकी नागकेसर चंदन मुक्तामणि गैरिक पद्मक प्रपौंड
रीक मधुक पद्मक घृतक्षीरालेपिता ॥ ७ ॥ मसूरौ कदास्तरूणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ चित्रांग
धम्लेलेपः स्यात् शतधौतघृताप्लुतः ॥ पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ शंखः प्रवा
लं मुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितं ॥ न्यग्रोधस्य पादास्तरूणाः प्रालेन वा कदलीगर्भौ न्वि
ता ॥ विसग्रंथि स्थलेपो वं शतधौतघृतं लोडितैः ॥ ७ ॥ त्रिफलापद्मकोशीरसमंगाकर
वीरकं ॥ नलमूलान्यनंताच लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ त्रिफलादिभिर्लेपः श्लेष्मविसर्प
हृत ॥ ७ ॥ धवसप्तपर्णखदिरदेवदारुकुरंटकं ॥ समुस्तरस्वधं लेपो वंशीवानरूणादिकः ॥ आ
रग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मांतकोद्भवः ॥ इंद्राणि शाकुकाकाद्धा शरीषकुसुमानि वा
धवादिकं वर्णं इर्य केत्याष्टिकौ कर्णिकारस्य वा पत्राणि श्लेष्मांतकत्वचो वा इंद्राण्येदपो
कालेपः ॥ ७ ॥ सेकवचूर्णप्रगहविलेपचूर्णानयथायथं ॥ एतैरेवौषधैः कुर्याद्वा यो लेपा
घृताधिकाः ॥ एभिरेव श्लेष्मवीसर्पलेपौषधैः सेकादीन् कुर्यात् ॥ व्रणस्यं गायत्र्विरित्यस्य
धासवत्समासः ॥ कार्यो यत्नेर्व उत्तमास्ते घृताधिका कार्याः ॥ आधिक शृणुनिर्देशाब्वेदं गमयति
॥ अन्यत्रापि पित्तवीसर्पे कफविसर्पे च यत्लेपा उत्तमास्तेपि सघृता कार्या न त्वघृता इत्यर्थः ॥
७ ॥ कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगते पक्वा ॥ अशीतोष्णादिताः स्कृर केवितै घृतान्विताः
॥ अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवस्त्रांतरस्थिताः ॥ योज्याः कृष्णे कृष्णे न्ये न्ये मर्दकी यस्त एवच ॥ क

वि १४८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२ ८ 261

कफस्थानगतेसामे वायौ किंचिकित्सितोघ्रास्नेहास्वप्रलेपादिहिताः मरुत्कफपित्तेतुघृतान्विताः॥ अ
त्र तेशीतास्तत्र वस्तपानं तत्र वस्तं तं स्थिवताः॥ कृते कृते परे परे योज्याः॥ च शब्दो यस्मार्थे॥ यस्मा
त एव पुनः पुनः प्रयुज्यमानाः मंदवीर्याः स्युः॥ संसृष्टदोषे वीसर्प्पे उभयत्र पेच संसर्गारंभे स
न्निपाताद्धे वैतत्कर्मेदं चिकित्सितं॥ यन्मतेदोषमुक्तेन तदेव यथायथं संसृष्टं कृत्वा तत्र प्रशस्य
ते॥ इति सामान्येन संसृष्टदोषचिकित्सितमुक्त्वा वातपित्तजाग्निवीसर्प्पादिष्टं क्रममाह ९५
शतधौतघृतेनाग्निप्रदग्धात्वके वल्लेनवा॥ सेवयेत् घृतमंडेन शीतेन मधुकांबुना॥ सितां
सं चोद ... जलैः क्षीरेक्षुरसेनवा॥ काननलेपनसेकेषु महातिक्तं परं हितं॥ अग्निशब्दे
नाग्निवीसर्प्प उपलक्ष्यते॥ तस्य च लक्षणं वातपित्तात् ज्वरेत्यादि यावत् दुःप्रबोधोस्व
तेनिद्रा सोऽग्निवीसर्प्प उच्यते इति॥ तमग्निवीसर्प्पं शतधौतघृतेन प्रलेपयेत्॥ सेवये
दित्यादि॥ अथवा केवलेन घृतमंडेन सेवयेत्॥ क्षीरिद्रुम मधुपर्णी जलेनवा सेवयेत्॥
एवं शर्कराजलेन मुस्तजलेन क्षीरेण इक्षुरसेन चेति योज्यं॥ काननादिषु महातिक्तं सुदृष्टं हि
तं॥ ग्रंथ्याख्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यक्‌रूपयोदितं॥ कफानिलघ्नं कर्मैव पिंडस्वेदोपना
हतं॥ ग्रंथिवीसर्प्पे रक्तपित्तघ्नं कर्म कृत्वा ततः कफानिलघ्नं कर्म पिंडस्वेदादिकं कार्यं॥
॥ ग्रंथिवीसर्प्पस्थूले तु तैलेनोद्घोनसेवयेत्॥ दशमूलविपक्वेन तद्वन्मूत्रैर्जलेनवा॥
ग्रंथिवीसर्प्पस्थूले सति दशमूलविपक्वतोघ्रेन तैलेन सेवयेत्॥ तथैव मूत्रैर्दशमूल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुषेणमपाप्रदिह्यात् ह्रापेष्टयाकृष्णगंधया ननु मांतत्वचामुक्तमूलकैः कल्लिनाथ्यवान्सुष्ठवाकृष्णगंधयापिष्टया।

वा।१४९ वचन

विपक्वैरितैः परणामेण संबंधः॥ जलेन वादशामूलकल्पितेन सेवयेत॥ अंसुरवोछर्प्रप्र
दिह्यात्॥ [illegible] घ कापिष्ट
ष्टया [illegible] दिह्यात्॥ प्रपथवाननैमांलत्वचापिष्टयासुरवोछयाप्रद
ह्यात॥ सुक्तमूलकैः पिष्टैः सुरवोछैरथवाकल्लिनाविनीतकैर्नुसुरवोछेनलेपयेत्॥४
॥ दंतीचित्रकमूलत्वक्स्नौधार्के पयसी गुडः॥ भल्लातकास्थिकासीसंलेपोनिर्ह्याछि
लामपि॥ वद्धिर्मार्गान्श्रितं ग्रंथिं किंपुनः कफसंभवं॥ दीर्घकालस्थितं ग्रंथिं भेत्तिनिर्ह्या
द्वेभेषजैः॥ दंत्यादिभिर्द्रवैलेपः शिलामपि निर्ह्यात्॥ किंमुनकफजं वाह्यमार्गान्श्रि
तं ग्रंथिं लेपेन निर्ह्यात॥ चिरकालावस्थितं ग्रंथिंभेत्तिरेवपूर्वैः तैः भेषजैर्निर्ह्यात॥४
॥ मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः॥ गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च ससीधुमधुशार्क
रैः॥ सक्षौद्रैः कांरुणमंडैर्मातुलुंगरसान्वितैः॥ त्रिफलायाः प्रयोगैश्च स्वरिष्टकद्र
द संयुतैः॥ देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गोजलस्य च॥ मुस्तभल्लातशंकूनां प्रयोगैर्मार्ककस्य च॥
स्य च॥ धूमैर्विरेचनैः शिरसः प्रच्छनैर्गुल्मभेदनैः॥ तप्तायो हिमजलवल्कवाणादि
प्रपीडनैः॥ मूलकादिपूर्वादिभिः सक्षारदाडिमैः गोधूमादिभिर्भोजनैस्तथापानैः॥
सं ससीधुमधुशर्करैस्तथा क्षौद्रैः कांरुणमंडैर्मातुलुंगरसान्वितैस्तथा त्रिफलायाः॥
प्रयोगैरित्यादिरन्ययावत्तथा यत्तहिमजलवल्कवाणादिप्रपीडनैः॥ दीर्घकालस्थितं

ग्रंथि

६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्रंथिर्निवृत्त्यादनुवर्त्तयेत्॥ छ॥ आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बलेस्थितः ग्रंथिः पा
षाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति॥ अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नापि वा हितः॥ पाकमिपाच
यित्वा वा पाटयित्वा तमुद्धरेत्॥ आभिः पूर्वोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः सिद्धर्षिप्रणीतत्वाद विसं
वादिनीभिस्तथा विविधाभिर्नेकप्रकाराभिर्बलेस्थितो दीर्घकालानुबंधत्वादतिप्रवृद्धो तएव
पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति॥ अथानंतरमस्य दाहः क्षारेण क्षितिशरैर्हेम्नापि वा हितः
अपक्वा पाकमिति शेषः वा बुद्धा ततः शोधितैः पाचयित्वा पाटयित्वा तं ग्रंथिमुद्धरेत्॥ छ॥ मोक्षयेद्बहु
शश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतं॥ पुनश्चापहृते रक्ते वातजित् दोषवर्जं॥ अस्यार्थे ग्रंथिवीसर्पव
तो रक्तमुत्क्लेशमागतं विकारकरणं प्रत्युन्मुखवं प्राग्बहुशो मोक्षयेत्॥ पुनश्च रक्तेपहृते का
तं लेपमजिदोषघ्नं तद्धितं॥ छ॥ पक्तिके न्नेदाहपाकास्यां काह्यांतरबुणवक्रिया॥ दार्वीविडंगकं
पिल्लैः सिद्धं तैलं व्रणे हितं॥ दूर्वास्वरससिद्धं तु कंपिल्लौतै रंघृतं॥ क्लिन्ने सर्वस्मिन्वीसर्पे दा
हपाकास्यां चोपलक्षिते॥ वाह्यांत बुंएवक्रियास्यात्॥ तथा दार्व्यादिभिः सिद्धं तैलं व्रणेहितं॥
वातत्वघाने वीसर्पेशल्याद्या दृश्यते॥ तथा कंपिल्लैतैरेवीसर्पे दूर्वास्वरसेनपक्वं घृतं हितं॥ छ॥
एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः॥ एकतएकस्मिन् क्रियाकलापे सर्वकर्माणि यथानि
र्दिष्टानि रक्तमोक्षणमेकत एकस्मिन् पक्षे एवं वीसर्पे दिष्टया सर्वचिकित्सया रक्तमोक्षण
स्य च वीसर्पशमनेन तुल्यत्वात् तानुकल्पमेतस्मादित्याह॥ छ॥ वीसर्पो न ह्यसंसृष्टः सोस्त्रपि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेन जायते ॥ रक्तमेकाश्रयमस्त्रास्त्र बहुशोऽस्त्रं स्रवेदतः यस्माद्विसर्पः सर्वो रक्तपित्तेनासंसृ
ष्टः असंबद्धो न जायते ॥ न कश्चिद्दोषो रक्तपित्ताभ्यामंतरेणोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ अस्य च वीसर्प
रक्तमेकमाश्रयो नान्यः अतोऽस्माद्धेतोः बहून्वारान् रक्तमेव हरेत् ॥ छ ॥ न घृतं बहुदोषाय
दद्यात्पयन्नविरेचनं ॥ तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वक्रक्तपिशितं पचेत् ॥ बहुदोषायाविसर्पिणे न
घृतं न देयं ॥ यद्विरेचनं न भवति ॥ पित्ताद्विकासर्पे प्राधान्येन चिकित्सापि तस्य च विरेच तेः
नमुपक्रमप्रधानमिति ॥ तेन घृतेनाविरेचनेन यस्मादुपस्तब्धः सन्दोषस्त्वग्रक्तमांसानि
पचेत् ॥ तस्माद्विरेचनपूर्वमेव घृतं योज्यमिति ॥ छ ॥ इति श्रीमदंगांकदत्तपुत्र श्रीमदनपाल
विरचितामधुकोशादूदयटीकायां सर्वसंदराह्वायां चिकित्सितस्थाने विसर्पचिकित्सितं
नाम षष्टादशोऽध्यायः ॥ छ ॥ अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ त्वग्रक्तमांसानि दू
षणात्तस्य वर्णादोमयमद्भुनाचाचकायकार्ष्यकुष्ठिनः प्रायेण च रूपं नाविज्ञाने नैवा
नुसारेण बध्नाति ॥ स्नेहस्वेदप्रायपेषाणे कुष्ठं द्वितनरं नरे इत्याह ॥ छ ॥ कुष्ठेनं संस्नेहनेनपूर्व
सर्वमुपाचरेत् ॥ कुष्ठवंतं नरं सर्वं स्नेहं स्नेहनैरुपक्रमेत् ॥ स्वाध्यायनार्थं पूर्वमस्य स्नेहोप
योगोऽयमित्यर्थः ॥ छ ॥ तत्र वातोत्तरे तैलं घृतेवा साधितं हितं ॥ दशमूलामृतैरंडशम्पामेव
श्रृंगिभिः तस्मिन्वातोत्तरे कुष्ठे दशमूलादिभिः पक्वं तैलं घृतं वा हितं ॥ छ ॥ पटोलनिंबकटु
कादार्वीपाठादुरालभाः ॥ पर्पटं त्रायमाणं च पलांशं पाचयेद्दपां ॥ छ ॥ द्विदकेभ्यस्तोये

यस्माद्दत्तं तत्कुष्ठचिकित्सितमारभ्यते संबंधश्चास्य निदाने एवोक्तमित्याह ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बेणतन्नकबोंनिकैसलपा॥ त्रायंतीमुस्तनिंबकलिंगकणचंदनैः॥ सर्पिषोद्वा
दशपलंपचेन्नतिक्तकंजयेत्॥ पिबेन्नकुष्ठपरीसर्पपिडकादाहहृद्रुमान्॥ कंडूपांडु
मयान्नगंडानकुष्ठनाडीव्रणापचीः॥ विस्फोटविद्रधीगुल्मशोफोन्मादमदानपि॥ हृ
द्रोगतिमिरव्यंगग्रहणीश्वित्रकामलाः॥ नंदरमपस्मारमुदरंप्रदरंगरं॥ अर्शांसिपित्ते
मन्यांमसृजकाछान्पिबेत्॥ जानजादानं॥ पटोला२पलंजलेद्रोणेकेपाचयेत्॥ तेनेष्ट
नागरबेणक्काथेनतेपाकबेमा वैत्रायंत्यादिसिद्धंतस्यपलानिद्वादशपचेत्॥ न
देवंतिक्तकंसप्तंसार्पिर्पिवेन्नकुष्ठादीनजयेत्॥ प्रपटोलापिवेन्नजानामयान्नहंति॥ एते
सुद्वादशपलमात्रंपक्वंप्रकुष्ठगुणंस्यादितिद्रष्टंतत्वद्रोणिकहबिल्लैः॥ ७॥ सप्त७दःप
र्पटकामाह्याकः कटुकावचा॥ त्रिफलापद्मकंपाठारजन्यौसारिवेकणे॥ निंबचंदनपद्मा
द्रुविशालेद्रयवामृता॥ किरातातिक्तकंसेव्यंवचोमूर्वाशतावरी॥ पटोलातिविषामुस्ता
त्रायंतीधन्वयासकं॥ तैर्जलेष्टगुणेसर्पिर्द्विगुणामलकीरसे॥ सिद्धंतिक्तान्महातिक्तंगुल्मे
रत्वधिकंसतं॥ सप्त७दादिसिद्धंकल्कैः घृतादष्टगुणेजले॥ द्विगुणामलकरसेसर्पिःपक्वंम
हातिक्तसंज्ञंगुणैःस्यात्वधिकंतिक्तान्मतंमुनीनामितिशेषः॥ ७॥ ककोलरेणुतेसिद्धंनिंब
हातिक्तसंज्ञंगुणैःस्यात्वधिकं चतुरंगुलैः॥ ककोलरेनिंबादिलिःपक्वंघृतं
समस्तदुचित्रकैः॥ कुष्ठेघृणवचाशाल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा

ह्रितं॥ ७॥ सर्वेषु चारुष्करजं तैलवरं सार्षपं पिबेत्॥ स्नेहं घृतं वा कुष्ठिजित्वग्धा मल्लातकैः स
तं॥ सर्वेषु च कुष्ठेषु भल्लातकोद्भवं तु वरजं॥ सार्षपजं स्नेहमथवा घृतं विडंगादिभिः साधि
तं पिबेत॥ ८॥ आरग्वधस्य मूलेन शृतं क्वाथः स तेन घृतं॥ पिबन् कुष्ठं जयत्याशु नजन्न सरव
द्दिरं जलं॥ कर्णिकारस्य मूलेन शृतं वारा न घृतं पक्वं पिबन् कुष्ठं जयन्ति॥ खदिर युतं कन्ती
पं सेवमानः॥ ९॥ एभिरेव यथा स्वं च स्नेहैः रसं जनं ह्रितं॥ एभिरेव प्रलेपैः स्नेहैः पथ्या
योगे मस्यं जनं ह्रितं॥ १०॥ खदिरस्य क्वाथघनं योज्यं त्रिसप्तं यदुदाहृतं॥ खदिरस्य च कुष्ठि
नः क्वाथघनं योज्यं यदि त्रिसप्तकं पिबेत् तत्र चौषधं रसेन युक्तो ... यत्वा द्राक्षा याइत्यादि
॥ ११॥ ललाटे हस्तपादे बुद्धिरा ... स्य विमोक्षयेत्॥ प्रच्छानमन्यके कुष्ठे ... स्य पृथाप
यं॥ ललाटादिषु वास्यासिरां विमोक्षयेत्॥ अन्यत्र कुष्ठे प्रच्छानं स्यात्॥ तथा यथा स्व ...
स्पृशः॥ १२॥ स्नेहैः रापयये चैनं कुष्ठं पुरं तरां तरे॥ मुक्तारक्ते चिरक्ते स्यात्ते कोष्ठस्य कुष्ठिनः
प्रच्छनं जलं स्तपाश्च स्यलस्यादेहप्रच्छनं जलं॥ प्रंत रत्तरास्तु तरक्ते कृत विरेचं च कुष्ठं पुरं रेचं कुष्ठि
नमाप्यायये त॥ कुष्ठिनो मुक्तरक्ते स्यात् यथा विरक्ते स्यात्॥ एव विरक्ते कोष्ठस्य प्रच्छनं जनादेह
स्य प्रच्छनं जलो विघातको न स्यात्॥ १३॥ वास्तप्रलतानिंबे रापटोलव्याघ्रीकरंजोदकेकल्कैप
क्वे॥ साध्यैर्विसर्पज्वर कामला मसूर कुष्ठ पद्म व स्तक माग जंती॥ वासादिभिः॥ सिद्धं सर्पिर्विस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कारिष्टं ॥ एतच्च बहुरूसंकूंघृतं वदंति ॥ ७ ॥ त्रिफलात्रिकटुद्विकं रकाशीकटुकाकुंभनिकुं
भराजवृक्षैः ॥ सवचातिविषाग्निकैः पाठैः त्रिवृन्नागैर्नेववद्धैष्टपघृतं ॥ पिष्टैः सिद्धं सर्पि
षः प्रस्थमेतैः क्रूरे कोष्ठे सोदावर्त्ते च नंचा ॥ कुष्ठश्वित्रप्लीहवर्धमश्मगुल्मानुदरन्नान
कृच्छ्रं स्तन्महावक्षकार्ह त्रिफलाद्वैर्तिः कार्षिकैः ॥ प्रस्थस्नुक्षीरपल्लेन सर्पिषो द्वि
त्रिमेव घृतं प्रस्थं चतुर्गुणजले सिद्धं क्रूरकोष्ठे सोदरे तेष्यतं ॥ स्नेहनेच ॥ तथा कुष्ठादीन्
दारूएतान्नदह्त्यातलेच महावज्रकं नाम ॥ ७ ॥ पञ्चदसिकशाल्मिन्योवक्रते ॥ ७ ॥ दंत्याद्वकमपो
द्रोले पक्वा तेन घृतं पचेत ॥ धामार्गं च पल्ले पीतं तदद्रूधो विशुद्धकृत ॥ दंत्याकोडुरापल्लानि
जल्लद्रोले पचेत्ता तेन क्वाथेन राजकोशातकीपल्ले घृतं पचेत [illegible] तत्र
तन्मद्रोधोविशुद्धकरं ॥ ७ ॥ गुप्रावर्तकीतुर्तद्रोले पचेद्दष्णाशेषितं ॥ तन्मूलैस्तत्र्यावियूहि
घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ पीत्वादिकादि च संतरितं सुजीर्णे तु जीतकोद्रवसंस्कृतेन कांजिकेन कु
हंकैलासमपचींचाविजेतुम्विष्ठत्रिष्ठत्यजोंचाविपुलाग्रदृएंस्मृतिं च ॥ ७ ॥ चतुर्वक्याः शते
द्रोलेपाप्रष्ठंशपेषतं पचेत ॥ तेन क्वाथेन स्पामूलैः कल्कीकृतैर्घृतप्रस्थं विपाचये
नात तनघृतमेकादिवसांतरितं पीत्वा सुजीर्णे च घृतकोद्रवमसंस्कृतेन कांजि के
नमूहचेजीतकुष्ठादीन् विजगीषुः प्रजांचविस्तालोमविष्ठतिग्रहूएं स्मृतिं चाग्निलबना सं ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वसंततिलकं वृत्तं ॥६॥ वर्त्ततैलेलीनकवस्याह्नौ द्रजातीरसान्विता कुष्ठघ्नी समसार्पिर्भ्यो
सगाः यत्रसमनोदकाः यतेवृस्त्रचर्यच्छिनेस्यतेलीनकवस्याम्ह्लीकरसयुता कुष्ठघ्नी
स्यात् तेलीनकवस्या सौवर्चललवणतैले गंधकमेकेनालोरसेनोन्तः ॥ अथवा समघृ
तावदितासमनोदकसहिता कुष्ठघ्नी स्यात् ॥७॥ मालयो पवनो धूमाकोरदूषांश्रियंगु
कान्मुद्गमसूरमसूरराजिकेरुकालीजैगलोवरापटोलवृहतीरनिंबारुष्करयोजितामि
धान्यैर्बधरार्जौ(?)सिमधितचैंदुराजितत ॥ अन्नपानहितंकुष्ठेनत्त्वम्लरूवणोष
णं दधिदुग्धगुडान्नपत्तिलमाषांस्त्यजेन्नरः ॥ शाल्यादिकमन्नपानंकुष्ठेहितं ॥
इंदुराजिकाकुच्ची ॥ अन्नाद्यादिकमन्नपानंनहितंकुष्ठेस्यात् ॥ तथादध्यादीनांतिरा
येनवर्ज्येतांप्रतिरोगंचयथाविदानवर्जितं ॥ नचिकित्सितमेवेत्यवगंतव्यं ॥८॥ पटो
लमूलत्रिफलाविशालाः प्रपत्रिवृत्तागपाचितांत्रिकाणः स्मुस्त्राथमाणकटुरोहि
णीचनागार्द्दकेनागरपाद्युक्तो ॥ एतत्पलंजरिजतैर्विपत्तेजलेपिवेदोषविशोधन
याजीर्णेरसेघृतमजाद्विजानां पुराणशाल्योदनमादरीतां ॥ कुष्ठंकिलासंग्र
हणीप्रदोषमर्शांसिकृच्छ्रातिहलीमकंच ॥ षड्रात्रयोगेननिहंतिवेबहुत्तवस्ति
स्तलेविषमज्वरंचापर्पटप्रत्येकं त्रिनागेनापचेतोन्भन्नस्तुतीयः शागणोयेवांते

क

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पंचानामशीतिस्थानकः। त्रायंतीकटुकयोः शुंठीकाद्युतयोः षोडशधानकाः इति बलवति धान्य

पटोलादयः पंचपञ्चकाः त्रिंशत् आढ्या वाचितस्त्रिंशत्पणाः। लोके पि चैवं प्रयुक्ताः एव। यथा
त्रिंशाणो नामस्य योद्रस्मादेयादिति। अत्र हि द्वेद्रस्मोत्रितीयस्य द्रस्मस्य त्रिंशाणे नद्रोन इति
गस्यते। तदेवं पटोलस्य शाणौ द्वौ धान्यकास्त्र तंमोत्रवंति। षट्धान्यको हि शाणः। एवं
पटोलमूलादिद्रव्याणां पंचानां प्रत्येकं षोडशधान्यकाः। स्युः स्यात्रायमाणं कटुरोहि
णी च नाराद्व्ये किं कृते नागरकाद्युक्तैः सत्यौ ननु केवलेन दयमर्थः। त्रायंत्या धानकाः
षट्। कटुकाया धान्यकाः षट्। नागरस्य धानकाश्चत्वारः। षोडश धानकाः। एवं मूलद्र।
व्यस्माणः। तदेवं पटोलादीनां कार्षिकः पलं न पतति। तदिदं पलं न जनीरितं किं त्वेतच्चूर्णितं
गन्तोविपक्के दोषविस्पृष्टये। पिबेत। जीर्णे सत्यौषधे जांगलमृगपक्षिणां मांसरसैः स
ह पुराणशाल्योदनमश्नीयात्। उपजातीवृत्तं। एतच्च पीतं द्वात्रयोदशेन षट्दिनान्युप ष
युक्तं कुष्ठादीन् हंति। इंद्रवज्रावृत्तं ॥६॥ विडंगसारामलकाभयानां पलत्रयं त्रीणि पला
नि कुंभात्। गुडस्य बद्धाद् शमासमेव जितात्मना हंत्युपयुज्यमानः। कुष्ठश्वित्रसास्रका
र्शोदरार्शोमेहू[illegible] श्लीहकंपवारुजौ न गुल्मान्। असिद्धयोगं प्राहपरशोमुमत्रुहोर्भिहोः प्राणा
न्माणि नद्राः। किं त्वेषा॥ विडंगसारादीनां पलत्रयं त्रीणि पलानि। कुंभात् त्रिवृन्नायास्त्री
पलानि। णि गुडस्य च द्वादशपलानि। एवं प्रयोगो जितेंद्रियाणां मासमेवोपयुज्यमानो वहूमाएग

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नगादीन हंति॥ उपेंद्रवज्रानुजानौ जगौ गः॥ मांसशुद्धौ पादानां च प्रत्यहं समस्तानयोगा
दहेत्पलं धान्यकानवरुनैकाढ्यसर्पिलमन्यवद्द्रुलौयत्नेनात्रावतिष्ठते॥ अन्यत्रापिप्र
देशेयवं विधोनिर्देशस्तत्रपरियाणकल्पनायामयमेवन्यायोनुमंतव्यः॥ मालिनी
द्राक्षोपक्षोनिक्षौप्राणान्मुमुक्षोजीवितंजिहीर्षोरिमंसिद्धयोगंप्राणाकरंप्राहजगा
दत्वर्थः॥ अत्रन तेकालेप्राहेतिनतपासाधुकिलेत्याहाभिकत्वंचसच यतिः॥ शालिनी
वृत्तं॥ छ॥ नृनिंबनिंबत्रिफलापद्मदारुविशालकल्कः॥ भूर्वापटोलीहिनिशापाठातितैंद्र
वारुणीः॥ सकलिंगवचास्तुल्याद्विगुणास्युपयोत्तरं लिह्याद्दंतीत्रिवृद्दारुणीसूर्णतांम ५८
धुसर्पिषा॥ कुष्ठमेहप्रसुप्तानवरमंस्यातेदोषघ्नेनृनिंकादयस्तुल्यादंत्याद्यस्युपयोत्तरं
द्विगुणास्युर्णताः मधुसर्पिषालिह्यातां कुष्ठादीनामेततत्परंभेषजं॥ छ॥ वराविडंगकृ
ष्णावालिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः॥ त्रिफलादीन वा तैलघृतमाक्षिकैर्लिह्यातां॥ छ॥ काकोदुं
बरकावल्गुनिंबस्योषकल्कवानादंतिरहृत्कनिर्दहः पानात्संतैकैस्नानमयात्॥ का
वा॰ कोदुंबरकादिकल्कचानवहृत्कषायः पानात्सर्जैनत्वगोस्नानदंति॥ काकोदुंबरका
कोदुंबरकादिकल्कचानवहृत्कषायः॥ छ॥ कुटजात्निनिंबनवपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे॥
कल्कः॥ वहृत्कोवत्सकः॥ छ॥ कुटजादिकोसिद्धः पक्वाहरीतकीमधु
सिद्धामधुघृतयुक्ता॥ कुष्ठघ्नीनहृद्येदनयाः॥ कुटजादिकोसिद्धः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

घृतसंयुक्ताः कुष्ठं तदोनहूयेता गणाः ॥ छ ॥ दार्वीखदिरनिंबानां त्वक्काथः कुष्ठसूदनः
दार्व्यादीनां त्वक्क्वाथः कुष्ठनाशनः स्मृतः ॥ निशात्रिफलानिंबपटोलमूलतिक्तावचालो
हलियष्टिकाभिः ॥ कृतः कषायः कफपित्तकुष्ठं स सेवितो घर्मे इवोच्छिन्नति ॥ एतन्निरवच
स्तं घृतमुत्तमं ते बजैजयति ... मारुतकुष्ठं ॥ कल्पयेत् खदिरनिंबगडूचीदेवदारुर
जनीप्रयग्से वा निशाद्दि त्रिकरखा यः कृतः कफपित्तजं कुष्ठमुद्धलयति सुष्ठु सेवितो यथा धर्मः
एतन्निरवपूर्वेकै सवधैः पक्वं वरं घृतं वातकुष्ठं जयति ॥ एवमनये व कल्पनया पृथक् षट्
रादीन् कल्पयेता उपजातिस्त्रागनेवक्तं ॥ छ ॥ कादांदार्वीविद्गुले ष्टाकदुष्कानि मृत्रं युक्ते
शरूपवेश्मो ष्मजलं वा कुष्ठी पीत्वा मासमरुकस्मात् मुदकीला मे हृदि शोफीपांडुरजालीकम
पुन्न। मंस्त्रपा नारि सिरिंद्रयवैश्मजो मूत्रं मेपको ष्मजलं मासं पीत्वा कुष्ठी नीरुक्स्मात ॥ त्र्यशीमा
दिन्म त्रावेदैरंधौ स्तौयसस्मामन्नमयूरं ॥ छ ॥ लाक्षादंतीमधुरसवरा हूयीविषाणाविडंगं ॥ प्रत्य
कपुष्पी त्रिकटुरजनी सप्तपर्णा एरक्षं ॥ रक्तानिवंसुरतर्वकुंतं पंचमूल्यौ चचूर्णं पीत्वा पा
संजयतिद्दितमुग्गमपमूत्रेण कुष्ठं ॥ लाक्षादिचूर्णं गोमूत्रेण मासं पीत्वा हितान्नाशिन कुष्ठं
जयति ॥ रक्तामंजिष्ठा सुरतरुशाङ्गस्पन्नपुंसकत्वमौषधकाचित्रास्नेकारप्रयत्नाल्लिंगस्येते
वापेचमूल्यौदशमूलमिल्यर्थः ॥ मंदफोतामनेयंनततगागः समुद्रार्णलोके ॥ छ ॥ निशा
कणानागरवेल्लतीवरंसवद्धिताप्यंकमशोविवर्द्धनं गतंवानुपीतं वटकीकृतं तथा विदंते कु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ निशादिकं कषायेण विवर्द्धितं गोमूत्रेणापि तन्मयवलोकृतं ॥ कुष्ठानि सु
कृछ्राण्यपि विनिहंति ॥ ३ शांतिवेशस्य मिदं जगौ ॥ छ ॥ त्रिकटू नेमातिल्लारुष्कराद्यमाक्षिकप्री
तोपल्लाविहृता ॥ गुलिका रसायने स्यात कुष्ठनिच्चवह्ना च समसमा ॥ त्रिकटुकानि गुलि
काविहिता रसायने ॥ कुष्ठहृद्वह्ना च स्यान्ना ॥ एवं च समसमका रख्या ॥ त्रिकटु त्रिफले द्युतेसमुदा
यस्य पल्वान तद्विएवकल्कितं ॥ प्रायकाविगुल्मानु पान्यपाकारना कृ ॥ चेद्रुशकल्लादत्ति वटकागु
टुडेन रूपः श्रीतैले ॥ निः ॥ शोषकुष्ठानि धुंति ॥ चंद्रुशकल्लावाकुचीप्रार्यकांति ॥ छ ॥ चेद्रु
शकल्ला ऽसिरजनी विडंगं तुं वरा ऽपिर ॥ करत्रिफला ॥ निः वटकागुडेशहृतः समस्तकुष्ठानि
५८ नाशयंत्यैस्त्रां ॥ छ ॥ विडंगानल्लातक वाकुचीनां सद्वींस्वाराणि हरीतकीनां सल्लांगुली
कूसमतिल्लो पकुम्भा कुड्डेन पिंडी विनिहंत कुष्ठं ॥ विडंगादी नां गुडेन पिंडी नांगुलिका
श्वन्विताकुष्ठं विजयति ॥ छ ॥ शशांकलेखा सविडंगमूला सपिप्पली कासहृतं समू
ला ॥ सारोप मल्लासा मल्लकासतैला ॥ कुष्ठानि कष्ठानि निहंति लीढा ॥ शशांक वावि   ले
डंगादि लिः सहूलीढा कुष्ठानि कुष्ठानि विनाशयति ॥ उपजातिवृत्तं ॥ छ ॥ पथ्यातिलगु
डैः पिंडीकुष्ठं सारुष्करैर्जयेत ॥ गुडारुष्कर जंतु घुसोमराजीकृतायका ॥ पथ्यादि निस
ल्ला वकैः पिंडीकुष्ठं जयेत् ॥ गुडादि निर्कृतापिंडी कुष्ठं हंति ॥ छ ॥ विडंगादि जन्तुकौट्रस
र्पिर्बृहत्वादिररजः ॥ कुष्ठिरिजन्क्षिज्जदद्रुघ्नरवादेन्नामितिलिहितानुशनः ॥ खदिरचूर्णं विडंगादियु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तंद्धितमित्तद्धितज्ञोजनः ॥ किटिमादिघ्नं रवादेत ॥ ७ ॥ सितातैलकमघ्नानि धात्र्यायोम
लाविषब्लाः ॥ लिङ्गानः सर्वकुष्ठानि जयंत्यतगुरूण्या विसितादीभल्लेह्णानोश्रेषकु
ष्ठानि कुष्ठानि जयति ॥ ७ ॥ मुस्तं व्योषं त्रिफला मंजिष्ठा दारु पंचमूले द्वे ॥ सप्तछ
दनिंबत्वकु सविशाला चित्रकोमूर्वा ॥ चूर्णं तर्पणेनागैर्मेवर्तिनिः संयोजितं समधु
र्रं ॥ नित्यं कुष्ठविचर्चिण मेतत्स्प्रायोकं पादेनो ॥ ष्वयथुसपांडुरोगं श्वित्रं ग्रहणी
प्रदोषमर्शांसि ॥ वध्मं जगंदरपिडिकां कंडूकोठापचीर्ह्रति ॥ मुस्तादिकं सनैतुग
रौ गैर्नवसिः संयोजितं मधेन युतमेव चूर्णं प्रायो जितकं प्रयोगयोऽस्यं कुष्ठघ्नं सनतेत
रवादेत ॥ प्रायाः ते सः ॥ ७ ॥ रसायनप्रयोगेतुवराष्टी निशीलयेत ॥ नल्ला तकंवा
कुचिकां वद्धिमूलं शिलाहूयं ॥ रसायनोक्तेन विधिना तुवराष्टी निशीलयेत ॥ मल्ला
तकं वा सोमराजी वाचित्रकमूलं वा शिलं तु ना ॥ ७ ॥ इति दोषविजितैस्त्व वेसक्ष मनं ना
बद्धिः प्रलेपादि द्वितं ॥ तीक्ष्णैर्लेपो [illegible] ल्लिष्टं कुष्ठं हि विचद्धिमतीः ॥ मलिनोदं द्रेऽलेप
वंप्रकारेण ॥ तविजिते दोषे प्रत एव स्वकस्थेव द्विः प्रलेपादि द्वितं ॥ आदिशब्देन स्ना
नादिपरिग्रहः ॥ ननु वद्विर्जोगस्यं कुष्ठं किं जितिपूर्वमेव प्रलेपादिनातजीयत इत्या
जि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्थिराण्युत्कठिनानि च मंडलानि येषां कुष्ठानां तेषां पोटलैः स्वेदो हितः॥ स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं
बा१५५ स्वेदः नत्वेर्लिपेत ५

द्रा॰ ॥ यस्मान्नीरुजानल्पेनोल्लिख्य मुक्ते शं प्रापिते कुष्ठं मलिने सदोषे
काये विवर्द्धयातीत स्मादंतशुद्धिकाये प्रलेपादिकं हितं गुरुः पठतीति॥६॥ स्थिर
कठिनमंडलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः स्वेदः॥ स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेप
नै५ नैर्लिप्तेत॥ स्थिराणि कठिनानि च मंडलानि येषां कुष्ठानां तेषां पोटलैः स्वेदो हितः स्वि
न्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपैर्लिंपेतगीतिरायां॥६॥ येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेंद्रिय
नाशनेषु कुष्ठेषु तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्राव्य॥ येषु कुष्ठेषु स्पर्शेंद्रियनाश
नेषु शस्त्रं न क्रमते। तेषु रक्तं दोषं च विस्राव्य क्षारो निपातनीयः क्रमं इति केचित्पुनः सा
ह्यत्वादिना तद्रु॥६॥ लेपोऽतिकठिनपरुषेषु सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च पीतागदस्य कार्यो
विषैः समंत्रोगदस्यानु॥ पाषाणवत्कठिने तथा परुषस्पर्शे तथा सुप्ते स्थिरे जीर्णे तथा
पुराणे च कुष्ठे सत्यानुरसस्के पयुक्तागदविषैर्मंत्रसहितैर्लेपः कार्यः॥ अनु पश्चादगदस्य
लेपः॥६॥ स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकंडुलानि कुष्ठानि घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकश
स्त्रैः प्रदेह्यानि॥ कुष्ठानि स्तब्धानि तथा अतिसुप्तानि तथा अस्वेदनानि कंडूवंतं शुष्कगो
मयादिनिघृष्टान्यनंतरं प्रलेप्यानि॥६॥ मुस्ताविफलामदनंकरंजआरग्वधकलिंगयवाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सप्ताहात् कुष्ठं फलिनी दार्व्योः सिद्धार्थकं स्नाने । एष कषायो वमने विरेचने वर्णकरस्तथोद्धु-
र्षः । त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पांडुरोगघ्नः । मुस्तादयः स्नाने स्युः । एष एव कषायो व-
मनं वर्णकरस्तथोद्धर्षस्त्वग्दोषादिप्रबाधनः पांडुरोगघ्नश्च स्यात् । ॥ करवीरनिंबकुटजा-
श्म्पाकारग्वधकाच्चमूलानि । मूत्रेद्वीलेपी क्वाथो लेपेन कुष्ठघ्नः । करवीर[illegible]रमूलादि
नागो मूत्रेक्वथितेद्वीलेपो क्वाथो लेपेन कुष्ठापहः ॥ श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरंजानफ-
लं त्वचो दार्व्याः ॥ सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ सितकरवीरमूलादयः सु-
मनः पल्लवयुतो लेपो निश्चितं कुष्ठघ्नः ॥ गौरी शीत्वगपुष्पकर्णोस्फोराजवृक्षपत्राणि
॥ पिणाचक्राकमाचीचतुर्विधा कुष्ठहृल्लेपः ॥ शारीरतृणादिको लेपस्तु प्रकारकुष्ठ-
जितस्सेव्यः ॥ ॥ सर्षपनिशा[illegible]हृद्धभैर्यो वस्त्रकपटोचित्रककुष्ठैः । कोलमात्र-
गुटिका द्विबिंशाश्वित्रकुष्ठहृद्वरणेचरलेपः ॥ व्योषादिभिर्द्रव्यैः समांशैस्तद्द्विबोपे-
तैः । कोलप्रमाणवटिकालेपात् श्वित्रं कुष्ठं हंति ॥ निंबहरिद्रे सुरसं पटोलं कुष्ठम-
गंधे सुरदारुशिग्रुः ॥ सर्षपतुंबरधान्यवन्यचंडा च चूर्णानि समानि कुर्यात् । तैलक्रपि-
ष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत । तेनास्य कंडूपिडिकासकोठाः कुष्ठानि शोफ-
श्च शमं व्रजंति । पूर्वं तैलाभ्यक्तं शरीरं निंबादिभिः समभागेन चूर्णीकृतैरुद्वर्तनार्थय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रं कुर्य्यात्तथा त्वं कृते स्यात्तु रक्षकं द्रूदयः शाम्यति॥ छ॥ मुस्तामृतासंगकरंकंटकारीका
सीसकं पिप्पलकं कुष्ठ रोघ्रः गंधोपलः सर्जरसो विडंगं मनःसिलाले करवीरकत्वक्॥
तैला न्रंगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थं दद्रुः सकंडू किटिभानि कामा
विचर्चिका चेति तथा न संति॥ मुस्तादीनि सामान्येतानि चूर्णानि कृतानि तैलाभ्यक्ते
देहस्यावचूर्णनार्थं दद्यात्॥ तथा एवमेव चूर्णितसति दद्रुरित्यादयो न स्पंतीति च
त्वार्थैतान्युपजातेसंज्ञानिवक्तानि॥ छ॥ मुञ्जांडे सर्षिपार्कक्लोः कुकूलानलपाचि
तः॥ लेपाद्वि चर्चिकां हंति रागवेगइवन्तप्रां॥ मनःसिलालेमरिचानि तैलसार्कप
यःकुष्ठहरःप्रदेहः॥ तथा करंजप्रपुन्नाटबीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेनापिष्ठं॥ सर्व
पार्कक्लोः मुद्गांडे कुकूलानो पाचितो लेपेन विचर्चिकां हंति॥ रागवेगेलज्जा
पथा॥ मनःशिलादयः प्रलेपात् कुष्ठहृतः॥ तद्वद्रचकरंजादिगोमूत्रपिष्टं उपजा
ति॥ छ॥ गुगुलमरिचविडंगैः सार्धपकासीससर्जरसमुस्तैः॥ श्रीवेष्टकालगंधैर्म
नःसिलाकुष्ठकंपिल्लैः॥ ३ जयहृदरिजात्रिवैसाहितैश्चार्कैकितैलेनचासिक्तैरेजैः
दिनकरकराभितप्तैः कुष्ठघ्नं चनष्ठं चागुगुल्वादिरिते श्वत्रकनते तैलेनासिक्तैः।
सूर्यरस्मितप्तैर्घर्षितं कुष्ठं दाकून स्यपति चार्किकं तैलं सद्यः पीडितं चकस्यमेवोस्मं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तैलं॥ केचित्तु बहुकालकृते तैलपीडनात्कोद्भूककाष्ठादेवदारुकाष्ठवत्तावं
डुः पारिकायुक्तायतैलं ... तेन च कृतैलमित्याहुः॥ छ॥ मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं स
मनःशिलं सकासीसं तैलेन युक्तं मुषितं सप्ताहं जाजनेताम्रे तेनालिप्तं सिध्मं सप्ता
हाद्धर्मसेविनो पैति॥ मासच्चैवं ... लासंस्नानेन विनापि ... मरिचादिकं तैले
न युक्तं सप्तदिनानि तामूत्राजने स्थितं तेन च मरिचादिना सिध्म पालित्यं धर्मसेवि
नो नरस्य सप्ताहेनापैति॥ पामा ... ततोचितं तेन रूपति स्नानेनापि विनापि विमु
हस्य नरस्य चतत्सूर्यो॥ ... घनं च पत्रकाः॥ छ॥ मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वा
परिस्रुते सिद्धं ... तैलं ... सिध्मनाशनं ... मार्गक्षारोदके सप्तवा
रान्परिस्रुतैः सुवर्णलता तैलं पक्वं ... सिध्मं नाशयति॥ छ॥ कायस्जंघामूलं
वमनीपत्रालि मूलकात्वीजं तत्के ... तैलं ... सिध्मापहं॥ सिद्धं॥ छ॥ काकजं
घामूलं वमन्याः पत्रं मूलक बीजं तत्कं ... रकदिने तैलं ... सिध्मघ्नं॥ सिद्धं॥ छ॥ जीवं
तीमंजिष्ठादार्वीकंपिल्लकं ... एवघृततैलपाकः सिद्धं ... रसः॥ दयास्य सिद्धं २
घृ ... विपादिका तेन ... चर्मैककुष्ठं किटिभं कुष्ठं ... त्यलसकं च।
एवघृततैलपाकः घृततैलानां पाके यस्य ... घृततैलपाको ... मासतः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सिद्धो निष्क्वाथः सिद्धस्मिन् काकोमाचीरसे मर्दनेन सह दवः ॥ तेन सिद्धेन यकोनु विक
टिकाऽश्मस्तथा न इयति ॥ तथा च मैं ककुष्ठादिकं च रूप्यारुष्य तिक्षीरमञ्जाकं ग्राह्यं योग
कल्का द्विरद्वेषं ग्र ज्वरवहारा च्छागंग्रा यौल्सिसः ॥ छा ॥ मनःशिलसमहातेत्वक् कुष्ठं रीबाष्पमानाद
कौन मालत्या श्वित्रकास्फोतनिंबानतानीको जांकारंजे सार्षपं प्रपुंनाटं गो छण्जंतु घृंत्र
वलं द्वे हरिद्रे तैलं तैलं साधितं तैः ॥ सम्यक्त्वैत्वग्दोषाणां दुष्टनाडीव्रणानां ॥ अस्त्यं गो
नखोष्णवानो द्रवाकं नाक्षार्यं तं च व्रक्कं चन्दनं तुल्यं ॥ सप्तपर्णं मृत्यं हरिद्रा दार्दीनां
त्वक्कुकरंजादीनां वीजं तथा त्रिफला द्रयः ॥ एतैर्गोमूत्रसंसिद्धं तैलं तैलं पक्वं वा
तकफोद्भवानां त्वग्दोषाणां तथा दुष्टनाडीव्रणानामस्यं गोन्नाशाय वक्रमंकसंदा
सेतदलं समर्थानं तथा वज्रतुल्यमव्याहतं शक्तिं ज्ञात्वा ॥ छा ॥ एरंडनाडीघननीपकरं
बमार्गिकं पिप्पलीविल्वफलानीसुरवारुणीभिः ॥ निर्गुंडीरक्तफरसुराद्धसुवर्णदुग्धः
क्षीवंगुणा गालुशिला पटुलाला विषैः ॥ तुल्यंसुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रं ॥ अ
तिशये तवज्रकगुलं श्वित्रार्शोगंध्यिमाल्ला घ्नं ॥ एरंडादिनिस्तुल्यसुगर्कदुग्धं तैलं पक्वं
महावक्रसंज्ञं स्मृतं ॥ अतिशयवज्रकगुलं श्वित्रादिघ्नं वसंततिलका ॥ आर्या चा ॥ छा ॥ कु
ष्ठारमारजं ॥ गार्क मूत्रास्नुक् क्षीर सैंधवैः ॥ तैलं सिद्धं विषाख्यमस्यं गात्कुष्टपरं ॥ इति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कुष्ठादिभिः॥ सिद्धं तैलं विषाकाव्यमनःशिलाद्यं परं कुष्ठघ्नं॥ ॥ सिद्धं सैंधवकासीसदूरपुरनुष्य
कतार्कपयोभिः कटुकं वा चार्चिकं चाशु कटुतैलं नियच्छति॥ सिद्धार्थकादिभिः पक्वं तैलं कच्छ्वादि
विहन्ति॥ ॥ तालाख्यापोपं प्रापुन्नाटं चवीजं समं सर्वं कुष्ठघ्नं सिद्धार्थकास्नानं कोलिम्पः स्याद्
एतद्वचलेपके दद्रूणां॥ मूलको च चवीजं॥ ताकुद्यो निशा च तत्कोलिम्पो दद्रूणां लेप उक्तः
ल प्रकवीजं च तत्कलिम्पं तदद्वत्रां मालिनी च त्रं॥ ॥ चित्रक सर्जरसं कौ गडूच्या पामार्गदेवदा
रुणिारवदिरोधववसलेपः इपमादंती द्रवंतीचाद्रि ह्रारसांजनं लापुनर्नवा चेति कुष्ठिनां ले
पाः॥ दधिमंडयुतां पाटं बटं प्रोक्ता मरुलकफघ्नाः॥ चित्रकादयो दधिमंडान्विताः पादैः बट
कानस्लेष्मकुष्ठघ्नाः दिताः॥ तत्राचित्रकसौ नकाविल्यकोलेपः॥ गडूच्यपामार्गदेव
दारुणीति द्वितीयः एवमन्येपि वैद्याः॥ ॥ जलं वाप्यलोहके सरपत्रप्रवचंदनमप्प
लानिा सितो न तापि सिद्धं प्रलेपनं त्वि न कफकुष्ठे प्रलेपन॥ जलं वा जलकं वा कुष्ठं जेय जलादीनि
न च पलापं॥ ॥ तैलघृतैरन्यं सोदत्यमानं कुष्ठे बु॥ तैले मूर्द्धनं मधुकप्रपौ भोगोत्रा
डरीकोत्पलैः॥ ॥ दे प्रप तदंति चागोदादूर्वा विस्फोटके च चर्मदले॥ इत्ता प्रदेहा धान्ति सिद्धः पित्तकफ
कं च दूनं ता व्यधने सिरा व्यधः॥ ॥ खदिरखदिरनिंबकुटजाः सेक्ष्णा नित्य पटोलमधूप कुष्ठे ६
एर्णः॥ तरं वेद्धिः प्रयुक्ताः क्रमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः॥ खदिरादियोगो मूत्रान्विताः
तरं वा घृतस्तप्रयुक्ताः क्रमयुता कुष्ठघ्ना॥ ॥ तेन खदिरबुसर्व्वविमनं स्नेषको त्रारेबुकुष्ठे
प्रदेहसकाव्यधनावरेकाष्ठनंतेकं निकूद्व्यसाधने ष्ठिनेस्निन्न घृतैस्वथाजलेन धानेष्ठिनेरभंगादा स्युन्न कुष्ठघुष्ठिनाः कदेव
प्रकर्षलपतानिसनितेलेस्त्र स्नोदिमिर्णुन्नेरभंगः वराहानचेनेस्त्र प्रकूनत्वानष्टिनः गंगेमदासहोक्तमनि शीन॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षु।त्यित्तौ त्तरेषु मोहोरक्तस्यापि रेचनं चाऽग्न्यं वालानाम्पिकेषु कुष्टेषु सर्पिर्विमतं स्नोब्मोत्तरेषु कु
ष्टेषु।पित्तौत्तरेषु मोहोरक्तस्यापि रेचनं चाऽग्रे हितो॥७॥ यत्नेपा कुष्टानां पुंस्त्वं तेनिर्दिष्टौ प्रह
काणां संशोधितानां यानां सघः सिद्धं जे वर्त्तते वंधं॥८॥ वीर्येणाप्रदोषकाणां तथा संशोधि
ताण्यानां कुष्टानां यत्नेपापुंस्त्वं तेनैवासघः संवसिद्धिरामयान्निवर्तिजे वर्त्तेऽनतए
वेदमाहुः॥९॥ दोषे द्रुते पनीते रक्ते काष्ठांतरे कृते ३ मने स्वेदे च काले युक्ते न कुष्टमति
वर्त्तते सा साध्यं॥ दोषे काला दौ द्रुते रक्तेऽपनीते काष्ठोत्तरे शमने कृते स्वेदे च काले युक्ते कु
ष्टं साध्यं कातिवर्त्तते।अपि स्पष्टारूपा भवति॥ आर्याष्टांगहृदये जघनं चपलाः॥१०॥ वहुदो
षः संशोध्यः कुष्टी वहुशो रक्षता प्राणानां। दोषे ह्यतिमात्र हृते वायुर्हन्यात्तु दुर्बलमा
शु। वहुदोषाः कुष्टी प्राणान्नरक्षता निःषजा पुनः पुनः संशोध्यः एकहेलयैव कस्मा
न्न शोध्यत इत्याह॥ यस्माद्दोषेत्यतिमात्रहृते सति अवलं नरं वातो द्रागेव हन्यात्तु॥आ
र्जं॥११॥ पक्षात्पक्षात् छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासान्न शोधनान्यधस्तात् त्र्यहात्त्र्यहात्रस्य
स्याच्छिराणां षड्भ्यो षड्भ्यो मासेभ्यो रक्तमोक्षणानि।अपि सौ कुष्टी पक्षे पक्षे वमनानि सेवे
त।मासान्मासाद्धः शोधनानि सजेत।शिरस्थे त्रिरात्रे त्रिरात्रे शुद्धिः स्यात् षट्सु मासेषु
अ रक्तमोक्षस्यात्॥१२॥ यो दुर्वांतो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्कुष्टी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यते सौ॥ निःसं
देहं यात्यसाध्यत्वमेवं तस्मात्कृत्स्नान्निर्हरेद्दोषवान्॥ यः कुष्टी कृतासम्यग्वमन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विरेचनः स्यात्॥ अस्माद्बुद्धितैर्दोषैः क्रियते। एवं त्रिसृभ्येन साध्यत्वं याति॥ तस्माद्धेतो रक्ष
कुष्ठिनः कृत्स्नाद्विखिलान्निदोषान्निर्हरेत्॥ मालिनी वृत्तं॥ ७०॥ व्रतदमयमसेवात्याग
शीलाभियोगो द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्वेषु मैत्री॥ शिवशिवसुतताराभास्कराराध
नानि प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयंति॥ व्रतादिसेवात्यागाद्यभ्यासाद्द्विजादिपूजा
सर्वसत्वमैत्री॥ शिवाद्याराधनानि कुष्ठं प्रकटितमलपापं नाशयंति॥ मालिनी
वृत्तं॥ ७१॥ इति श्री मृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृद
यटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सास्थाने कुष्ठचिकित्सा नामैकोनविं
शः॥ १९॥ अस्मादनंतरं श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यायते। चिकित्सासाम्यात्सि
त्वाहुः॥ १॥ कुष्ठादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वं श्वित्रमतस्तच्छांत्यै
यतेत दीप्ते यथा भवने॥ यद्यस्मात्कुष्ठादपि बीभत्सं जुगुप्सितं निंद्यं तदा शीघ्रत
रमसाध्यत्वं याति। अतो अस्माद्धेतोरस्य श्वित्रस्य शमाय यत्नं कुर्यात्। यथा ज्वलिते त्रस्य
गृहे। आर्या॥ २॥ संशोधनं विशेषान्न्ययोजयेत्पूर्वमेव देहस्य। श्वित्रे संसन्नम
लमलयूरसद्व्यते सगुडः। तं पीत्वाभ्यक्ततनुर्यथाबलं सूर्यपादसंतापं सेवे
त विरिक्ततनुः स्यात्त्र्यहं पिपासुः। श्वित्रे त्वेषाम् प्रथममेव शरीरस्य संशोधनं विशेषेण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रयोजयेत्॥ तदेवाह॥ स्त्रिवृन्मल्लपूरसो वा कुचिकाक्वाथसगुडयामसुद्धासगुडे विरेच
नमिष्यते॥ मुखचपलांतं क्वाथं पीत्वा ग्रस्य तं शरीरः सनयथाशान्तिः सूर्यकिरणसंता
पं भजेत्॥ विरिक्तिः सूसन पिपासितः पेयां ब्रीहिदिना निपिबेत॥ छ॥ स्त्रिवांगे ये स्फोटा
जायंते कंटकेन नतान्निर्भिद्यात्॥ स्फोटे बुनिःसृते बुष्प्रातः रपिवेल सहं॥ मल्लपूमसतं प्रियं
प्रियंगुशतपुष्पांचांनुसासमुक्काथ्य॥ पालाशं वा क्षारं यथावलं पाणितो पेलं॥ स्त्रिवे
सा स्वांगे ये स्फोटा उद्भवंति॥ तान्स्फोटकान्कंटकेन निर्भिद्यात्॥ स्फोटे बुनिःसृते बुस
त्सुप्रातः प्रातपं च दशादिना निमलैद्यादीन समुक्काथ्य पिबेत्॥ पालाशं वा क्षारं पाणित
युतं यथाशान्तिः पिबेत्॥ तिसप्तर्यां॥ छ॥ कल्लवक्षव क्षुल्लकल निर्यूहे ऐंदुराजिकाकल्कं व
पीतो छ स्थितस्य जाते स्फोटे तत्कंटकेन जनं निर्लेवणं॥ फल्गुत्रिफलूचत्वचो या निर्यूहः कं
थ सोनवा कुच्यः कल्कं पीत्वा उष्णे स्नातपे स्थितस्य स्फोटेषु जाते बुसत्सु तत्कंटकेन सह
जोजनं निर्लेवणं हितं॥ ग्रार्थं गीतिः॥ छ॥ गव्यं मूत्रे चित्रकव्योषयुतं सार्पिः कुंभे स्था
पितं क्षौद्रमिस्रं पक्षादूर्ध्वं स्त्रिवन्नैः पेयमेतत्कार्यं चास्मै कुष्ठघ्नं विधानं॥ गोमूत्रे चित्र
कादियुक्तं मासार्द्धीकार्त्स्नितं घृतं कुंभे स्थापितं पक्षं यावत्॥ पक्षादूर्ध्वं स्त्रिवन्नैस्तत्पेयं॥
अस्मै च स्त्रिवन्नेऽकुष्ठघ्नं विधानं अस्मै इति अस्य अतिसांगं क्षुद्रगत्॥ संप्रदानत्वे॥ छ॥ मार्कं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वमथवाक्षारेदुग्धंतैलेनलोहपात्रेस्थाप्यंबीजकस्वतेचंदुग्धंतदनुविवेष्ठित्रनाशायाम्रे
णराजेकातैलेनजत्रह्रंलोहपात्रस्थाप्यंखादेतात्मुनक्षाचपश्चात्क्वीजकस्वतेह्रीरंक्ष्विञ्जशांत्यैवि
वेनाशार्थं॥छ॥पूतीकाकर्मविघातेसत्तुह्रीनक्ष्मित्रैविछ्णापल्लवाजातिर्जल्पाघृत्वालेप
क्षित्रदुर्नीमदद्रुकामाकाष्ठान्दुष्टनाडीव्रणसूत्रापूतीकादीनांपल्लवाशोम्रत्रैणविष्ण
स्तथाजातिपल्लवाशोमक्त्रैलविष्ण:प्रलेपेनक्ष्मिकादीनघ्नति॥छ॥दैपदंदग्धंचर्मसा
तेजजंवाक्ष्मित्रेलेपसैलपुनःकोवरिष्ठ:।द्वीपसंबंधचर्मदग्धंहस्तजेचचर्मदग्धंतैला
क्षितंलेपक्ष्मित्रैतिरूपेलवरः॥छ॥पूतैकीटराजवह्नोदुवैह्नारेणैनः।क्ष्मित्रमेकोपिदं
ति।पूतिःकीटराजवह्नेनहारेणलेपतएकएवक्ष्मित्रंदंति।पूतिःकीटवर्षाकैलोदु
वः॥पीलिदकेतिलोकेप्रसिद्धः।शालिन्योवत्रैः॥छ॥नत्रौशोमक्त्रैवास्तितानूजर्तरंगात्रै
द्रुछायापाशोषयेत्स्फोटद्रुतनाएवंवारांसत्तीसैललन:सत्रहणाविहैसत्तुह्या:ह्रीरणक्ष्मि
त्रनाशायलेप:।स्फोटद्रुतनूमल्लातकानजर्तरिकतात्रिह्निशोमक्त्रैस्थितानादिवसछ
यापाशोषयेनाएवंजलिवारांणमक्त्रैस्थितानशोषयेत्॥शोषितास्ततोऽनंतरंते
सत्तुह्रीह्रीरणसत्रहणाविहैक्ष्मित्रशातैलेप:वैसदंवी॥छ॥नदातैलहुतालेप:कृछा
सर्वेद्रुवामरवीक्षितैपितंतथादग्धंद्वीवेरंवातदापुतांकृछासर्वजामरवीअहतैं
लेनदुत्तालेप:।मयूरपित्तंचलेपात्द्रुमणः।प्रथवाद्वीवेरंदग्धंतेमाहतैलेनालो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दुतं लेपनं सद्दद्रुतां ॥ ७ ॥ कुष्ठे को वल्गुजबीजाद्धरितालं चतुर्थनागसमस्त्रांमूत्रेणैगवां
८२ पिष्टः सवर्णकर्णलेपनं स्युः श्वेतोब्बाकुचीबीजपलं चतुष्पयं हरितालपलं गोमूत्रेणपिष्टं श्वि
त्रे सवर्णकरं स्यात् ॥ आर्या ॥ ७ ॥ क्षारे सुगंधे गजलिंडजे च गजस्य मूत्रेण परिस्रुते च ॥ द्रोणप्र
माणे दशनागयुक्ते दत्वा पचेद्दीनमवल्गुजानां ॥ श्वित्रं जयेच्चिक्कणतां गतेन तेन प्रलि
प्तं बहुशः प्रघृष्टं ॥ कुष्ठं मसकान्तिलकालकं वा पदाव एतस्मात् दधिमांसजातं ॥ गजपुरी
षजे क्षारे सुगंधे द्रोणप्रमाणे यथावत्प्रमाणं गजस्य मूत्रेण क्षारविधिना परिस्रुते अस्मि
न्बाकुचीबीजं दत्वा पचेत् ॥ किंभूते दशनागयुक्ते दशगुणैर्नागैः प्रकृतत्वात्क्षारस्य संबं
धितेन सिद्धं तेन चिक्कणतां मदनरूपतां गतेन ॥ पुरुषो बहुशः प्रघृष्टं श्वित्रं प्रलिप्तं ज
येत् ॥ कुष्ठादीन् ॥ अधिमांसरूपतां यथा बाह्य एतस्मात् च जयेत् ॥ उपजातीः ॥ ७ ॥ नवनीतक
हीपसुधार्कमूलं गुंजाफलं सूषणं पंचलवणं तुल्यं सकुष्ठं लवणं नेपं चक्षारद्वयं
लांगलिकं च पक्वा ॥ सुगर्कदुग्धे घनमायसस्थं हल्लाकपानद्विदधीतलेपं कुष्ठे
किलासे तिलकालके बुमदार्वीदुर्नामभिपुचर्मकीले ॥ सुखाघ्राणेन तयोर्हि विरूढ
लेसकृल्लेपसहनां श्वित्रं क्षयचिदंवप्रशमयति हरिणकापस्या नवनीतकादिकं
सुगर्कपयोर्दुग्धे वल्कामघनमायसपात्रे स्थितं तदं तत्र पल्लाकपानलेपं कुष्ठादिवि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दधीताऽदृढवज्रोपजातो ॥ ७ ॥ चित्रकस्य च देवदारुस्य ह्रीबेरकल्कस्वकस्य शुद्धादिभिः
शाम्यति ॥ आर्या ॥ इति वृद्धचिकित्सा ॥ ७ ॥ अथ स्यादनंतरं क्रिमिचिकित्सितं व्याख्यायते ॥ चिकि
त्सा सामान्या तावत्स्निग्धस्विन्नं गुडक्षीरमत्स्याद्यैः क्रिमिकोदरे उत्क्लेशितक्रिमिकके शर्वरी
तं सुरवोषितं सुरसादिगणेन मूत्रे क्वाथयित्वा वारिणा तं कषायं कणागालक्रिमिजित्क
ल्कयोजितं सतैलस्वर्जिकाक्षारं युज्याद्वस्तिं ततो द्वितीये तस्मिन्नेव विरेच्य तं कायसंन
विरेचनं त्रिवृत्कल्कं फलकल्कं कषायालुडितं ततः ॥ उत्क्लिष्टदोषं शोधितं कुर्यात् पंच
कोलयुतं क्रमं कटुतिक्तकषायैर्गणैः कषायैः परिषिचितं ॥ काले विडंगतैलेनैन
मनुवासयेत् ॥ क्रिमिणमुदरं यद्यप्येति कफमादित्वान्नप्रत्ययः ॥ तस्मिन्न क्रिमिसोदरे
नरे स्निग्धस्विन्ने तथा गुडादिभिरुत्क्लेशिताः स्वस्थानाच्च्याविताः क्रमयः कफपथ्य
यस्व तस्मिंस्तथान्नते उदरे तथा समुत्क्लेशितादनंतरं रात्रं सुरवोषितं सहितं सतैलस्वर्जि
काक्षारं वस्तिं युंज्यात् ॥ कफपमित्याहुः ॥ सुरसादिगणेन मूत्रे गृहवारिणा क्वाथयित्वा
ततस्तं कषायं कणादीनां कल्केन योजितं निरूहं कृत्वा ततो विरूढादनंतरं तस्मिन्नेवा
हृविते निरूढं विरेचितं त्रिवृतकल्केन फलादिकषायालुडितं पाययेत् ॥ ततोऽनंतरं भ
द्विघः शोधितं तस्मिन् पंचकोलयुतं क्रमं पेयाविलेप्यादिकं कुर्यात् ॥ शिरोरोगानि

च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ततः कटुतिक्तैः कषायैः परिषेचितं समनन्तरं यदा संघृष्टतोऽस्य स्यात् तदा तस्मिन्न काले विडं-
गतैलेन तमनुवासयेत् ॥ ६ ॥ शिरोरोगानिबेधे कृमाचारन्मूर्द्धि गिधनु ॥ अद्रिकर्णकटुकम-
त्स्यस्नेहं च योजनं ॥ ७ ॥ विडंगकृष्णामरिचपिप्पलीमूलकीग्राणैः ॥ पिबेत्स्वर्जिकाक्षा-
रं यवाग्रजतक्रसाधितं ॥ शिरोरोगप्रतिषेधे यदुक्तं तन्मूर्द्धगं कृमिष्वाचरेत् ॥ अनुवा-
स्यान्तप्रम् ततिक्तकटुकमत्स्यस्नेहं च योजनमाचरेत् ॥ तथा विडंगादितैलं सक्षतैः साधि-
तं पेयं पिबेत् ॥ ८ ॥ रसांशीरीषकिंशुकसुषाणां दद्रुकर्कबुकान्वा पलाशबीजपत्रैः पृ-
तीकाह्वाः पृथक् पिबेत् ॥ सक्षौद्रं सुरसादीनां लिह्यात् क्षौद्रयुतं पृथक् ॥ किरीबोद्र-
सं पिबेत् ॥ किंशुकहीगिरिकर्णिका पलाशबीजादीनां वा रसं माक्षीकान्वितं पृथक् पिबे-
त् ॥ अथवा सुरसादीनां क्षौद्रयुतान्प्रपक्कांल्लिह्यात् ॥ ९ ॥ शतक्रत्वोः स्वविट् चूर्णं विडंग-
म८ कायेनाविते कृमिमान्संधुनालिह्यात् ॥ द्राविते वा वरारसैः ॥ अश्वपुरीषचूर्णं बहुशो वारा
[illegible] विडंगकाथेन चवे तमथवा चूर्णं त्रिफलाकाथेन साधितं मधुना कृमिलो
लिह्यात् ॥ १० ॥ शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रधमनं च नस्यं ॥ शिरोगतेषु तच्छिरोरोगनिषेधोक्तं
चूर्णं प्रधमनं वाचरेत् ॥ ११ ॥ आखुकर्णीकिसलयैः [illegible] सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ॥ पक्त्वा पू-
पलिकां खादेत् धान्याम्लं चापि बेदनु ॥ सपंचकोललवणमसांद्रं तक्रमेव का ॥ न्यामूषककर्णी
वद्धवैस्तस्यै तैः ॥ शालिचूर्णमिश्रतैः पूपलिकां पक्त्वा खादेदनु पश्चाच्च धान्याम्लं पिबेत् ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथ वातकफघ्नं पंचकोलं लवणान्वितं पिबेत् ॥ ७ ॥ नीपमार्कैर्निर्गुंडीपल्लवैर्वा पंचवि व १

धिः ॥ विडंगचूर्णमिश्रैर्वा विशिष्टैर्नस्यान् प्रकल्पयेत् ॥ नः कादिषु यमेव प्रकृतौ क्रमो बकवज कलि

पल्लवविधिः कल्प्यः ॥ अथ वाथिह विडंगचूर्णमिश्रैर्नस्यान् प्रकल्पयेत् ॥ ८ ॥ विडंगतं

दुलैर्युक्तमद्वौ रात्रिं तपस्थितं ॥ दिनमात्रं पुष्करं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ॥ सुराह्वसरलसिद्धं

मधुशिग्रुं च कल्पयेत् ॥ अरुष्करजं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ॥ किंजल्कं गद्ध नागप्रमाणैर्वि

डंगतंदुलैर्मिश्रितं तथा दिनमात्रं पर्युषितं दिनमस्त्वं त्वसंयोगेद्धितीयदेवदार्वादितैल

मधुशिग्रुं विडंगतंडुलान्वितं मात्रपर्युषितं कल्पयेत् ॥ ९ ॥ पुरीषजे बुसुतरंद्र घाह्निर्विरे

चनं पुरीषजे बुक्रमिषु सुतरां वस्तिर्विरेचनं च स्यात् ॥ १० ॥ शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजे

चने पुरीषजे बुक्रमिषु सुतरां वस्तिर्विरेचनं च स्यात् कृमिषु शिरोविरेकं कुर्यात् ॥ ११ ॥ रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकि

त्सया कफजन्मसु क्रमिषु शिरोविरेकं कुर्यात् ॥ ११ ॥ रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकि

त्सया कफजन्मसु क्रमिषु ह्निविधिरत्रविधेयो रोगमनोजवं ॥ रक्तो ११ नां क्रमीलानां कुष्ठचिकित्सिता

त्सितानां इं द्व्लुप्तविधिरत्र विधेयो रोगमनोजवं ॥ रक्तो ११ नां क्रमीलानां कुष्ठचिकित्सिता

त्सितानां इं द्व्लुप्तविधिरत्र ॥ लद्द्लोपपंचमी ॥ कुष्ठचिकित्सितोक्तमपेक्ष्य त्वर्थः ॥ रोगमनो

तत्प्रतीकारं विदध्यात् ॥ लद्द्लोपपंचमी ॥ कुष्ठचिकित्सितोक्तमपेक्ष्य त्वर्थः ॥ रोगमनो

तत्प्रतीकारं विदध्यात् ॥ लद्द्लोपपंचमी ॥ कुष्ठचिकित्सितोक्तमपेक्ष्य ... ॥ १२ ॥ क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि च

जिषु क्रमिषु इं द्व्लुप्तविधिकार्यः ॥ १२ ॥ क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि च

जिषु क्रमिषु इं द्व्लुप्तविधिकार्यः ॥ १२ ॥

जिषु क्रमिषु इं द्व्लुप्तविधिकार्यः ॥ क्रमीन् जिह्रासुः परिवर्जयेत् ॥ क्रमीन् जिहा

वर्णवंति ॥ समासतो म्लान्मधुरान् रसांश्च क्रमीन् जिह्रासुः परिवर्जयेत् ॥ क्रमीन् जिहा

सुः क्षीरादीन् वर्जयेत् ॥ उपजातिवृत्तं ॥ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविर

चितायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने क्रिमिचिकि

त्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इति वाताध्यायो विंशः ॥ ७ ॥ अस्मादनंतरं वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यातुमुपचक्रमे ।
सर्वचिकित्साकथितत्वात् ॥ अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥ केवलं नि- ९२
रुपस्तंभमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ॥ वायुं सर्पिर्वसामज्जातैलपानैर्नरं ततः ॥ स्नेहक्लांतं समाश्वा-
स्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ॥ यूषैर्ग्राम्यौदकानूपरसैर्वा स्नेह[illegible]संयुतैः ॥ पायसैः कृ-
शरैः साम्ललवणैः सानुवासितैः ॥ नावनैस्तर्पणैश्चान्यैः सुस्निग्धैः स्वेदयेत्ततः ॥ स्वभ्यक्तं
स्नेहसंयुक्तैः शंकराद्यैः पुनः पुनः ॥ केवलं तथा विरूपस्तं नसंज्ञे नाध्मानं केवलस्य
पस्तंभवतः ॥ अनाधारमतीदृशं वायुं स्नेहैरादावेवोपाचरेत् ॥ कथमित्याह ॥ सर्पिरि-
त्यादि नतु तैलस्य पवनविजयप्राधान्यादेवं निर्देशः ॥ कर्तुं युक्तः ॥ तैलवसामज्जास
र्पिः पानैरिति युक्तमाह नवान् ॥ किंत्वाजन्मसात्म्यात्सर्पिः प्रधानमनवरतामिति
सर्पिः प्रागुपन्यस्तं ॥ सर्पिः पानादिभिस्तावत स्नेहयेत् ॥ तथा तर्पणैरन्नैः सुस्निग्धैः
स्नेहयेत् ॥ ततोऽनंतरं सुष्ठ्वभ्यक्तं संतं शंकराद्यैः स्वेदैः स्वेदविधिगदितैः पुनः पुनः स्वेदये
त् ॥ एवं स्वेदैः सतिफ्राग्गुणः स्यात् ॥ तमाह ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
धयेत् ॥ [illegible]

पावन्स्नेहो हेमः [illegible] चि।१६२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्नेहाक्तं स्विन्नमंगं तु वक्रं स्तब्धं सवेदनं यथेष्टमानामयितुं सुखमेव हि शक्यते
स्नेहाभ्यक्तं गात्रं स्विन्नं हृद्वक्रं तथा स्तब्धं तथा सरुजं यथेष्टं सुखमेवानामयितुं श
क्यते ज्वलज्वले बलनमामनुपसर्गालं वामितुमिति नामयितुमिष्यते न ह्रस्वत्वं ए
तदेव दृष्टान्तद्वारेण प्रतिपादयन्नाह ॥ शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः
शक्यं कर्मत्वं नेतुं किमु गात्राणि जीवतां हि यस्मात् शुष्काण्यपि काष्ठानि स्नेहस्वेदं
यज्जेन नम्रत्वं नेतुं शक्यं किं पुनर्जीवतां गात्राणि न शक्यं तेन शक्यं न त्वेवं त्वयं:
शक्यमिति पूर्वविद्ध मसमञ्जनं पुसकमकर्तव्यं च यथाकालं दासस्य शक्यमगुल्मि
रक्तेनैरधः स्नातखिन्नां पतिनवुष्यकामलेः पद्मजैर शल्यप्रमालवैराभरस्त्वचयि
तुं न वालकानिति ॥ हृष्वेनोदरगायामसाबसंसक्तगृहद्रयः स्विन्नस्या सुप्रशा
म्यन्ति मार्दवं चोपजायते स्विन्नस्य पुंसा हर्षादयः शीघ्रं प्रशाम्यन्ति मृदुत्वं च
गात्रेषु जायते ॥ स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्णात्याशु प्रयोजितः बलमग्नि
बलं पुष्टिं प्राणांश्चास्याभिवर्द्धयेत् ॥ अभ्यक्तं तु पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपा
दयेन तथा स्नेहमपेतो कोष्ठे न निष्ठन्त्यनिलामयाः तस्मात्तु पुनः स्नेहस्वे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(६) २९०

दाभ्यांयेजयेत न तथा एवं कृते स्नेहमृदौ कोष्ठे सन्निवानरोगान हरंति ॥ पद्मे
नेनै महोषत्वा कर्मणान प्रशाम्यन्ति मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विशो
धयेत् पनेन कर्मणा चेन्न प्रशाम्यन्ति वातामयस्तदानुवासनामायनं मृदुभि
द्रव्यैः कर्णिकाराद्भिः स्नेहान्वितैर्विशोधयेत् ॥ यत्नेन तिल्वकासिद्धंवा मा
नत्वासिद्धमथवा पयसैरंडतैलं वापिबेद्दोष हरंदिवे तिल्वकेन

वि२६३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्दित शिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रावृतिस्पष्टतेतु भेदनम् पूर्वाह्णादिषु सातपे वर्षासु पदैवातपस्त
देवसंग्रहे तु पंचकर्माणयाचरता वस्तिकर्मानन्तरकालमेवेति वालातिभृतशिरस्कादिषु पंचमस्त
प्रस्यहघ्रातसायेच अन्येतु रोगेष्वेकान्तरं स्वेस्वे दोषकाले नस्यावत्तेरवधिमाह सप्ताहंच
तदाचरेदिति तत्र नस्य संग्रहे तु अनेन विधिना पंचसप्तनववादि नानि द्वेघादासमाप्ये
गादिति नस्यविधिमाह स्निग्धस्विन्नेत्यादि अवस्यकं दंतधावनादि पर्यायेरानपुगप
न्नासापुटे द्वपेघ्राग्नाड्यानालिकया उच्छिंचानासयोश्वास मूर्धनीत्वाऽभयोः
पार्श्वयोर्नि ष्ठेवे घावद्भेषजं तयः नश्यपुटसंख्यामाह एवमिति नश्ये मूर्छायांप्र
तीकारमाह मूर्छायामिति विरेचननस्यानन्तरं तीक्ष्णत्वदोषपरिहारार्थं स्नेहनेन
स्यमंगत्वेनाह स्नेहमिति निवृत्तिनस्य स्योत्तानशायनमाह नस्यान्त इत्यादि वाक
शतेगुशतगुर्वक्षरोच्चारपर्यायप्तकालं उत्तानशयनानन्तरं धूमगंडूषानाह धूपेदि
ति संग्रहे तु अथ नस्यानरमव्याहतवेगं घोतां तत्र्वहिर्मुखं नालिं द्रुधितंस्वपंस्थि
तसिरसंप्रातस्ववस्थितसिरशोप्रयालंस्ववीस्थितं रसंप्रायोगिकधूमपानविष्णु
द्यश्रोलसंस्वास्तीर्णा निवातशायनस्य मुत्तानशीर्षमिषु दुन्नतपदम् प्रसारितच
रणांचजत्रुर्द्धपाणिताषेन पुनःपुनः स्वेदयेत् ततः कनकरजतताम्राद्यन्यतमस्

ई४

291

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दिवर्णाश्रूलरोगपीनसहनुमन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान् स्यात्तु कामस्य मूर्द्धस्नेहेऽस्य 292
जाड्यारुचिपीनसान् अतर्ह्यस्य स्नानमरुचिनगिरसादंच मज्जितो वाऽतितादिवे
गार्त्तानांभक्षाते वेगधारजान् विकारान् अभिहतस्यतीव्रां रुजम् रुतवमनादीनां स्वास
कासस्वरेंद्रियहानिश्चिरोगौरवकंडूरुमिदोषान् दत्तबस्तीनां विवृत्तश्रोतस्त्वयाऽतिव्याख्या
स्वासकासादीन् नवगर्भिरायाभक्तद्वेषज्वरमूर्च्छाद्धावभेदकाः स्युरपत्यं च व्यंगः विकलेंद्रि
यमुन्मादापस्मारयुक्तं पासूतिकास्तरात्रौक्त दोषन च प्रतिश्यायस्यश्रोतोरोधाद्दुष्टप्रति
श्यायके घ्राणात् क्रिमिकंडूः विचर्चिकाः स्वासकाशार्थिनोर्वातव्याधिविरद्धिः अकाल
दुर्द्दिनं सहसैवशैत्यात् शिरोरुक् वेपथुः स्रोतसिस्वतालुनेत्रकंडूपाकमन्यास्तंभकुष्टरोमप्र
तिश्यायरूक्षिकाः तेषु यथास्वमापतनदोषाद्रूकं चावेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेकती
क्ष्णापिंडधूमगंडूषादीनि यथास्वं कुर्यात् विशेषेणात्तु गर्भिणीरूढे नस्यकर्मणि वर्षाभू
काकोलीक्षीरभिः शृतं पयः पिबेत् बलाविदार्यंशुमतीमेदाभिर्वा अभिरेव क्वत्वं सहविं
वातघ्नसिद्धः स्नेहः शिरोबस्तौ कर्णपूरणे पूरणीयोज्यः सर्वे च वं हरणमन्नपाने भुक्तभक्ता
दिः घ्रायिचात्ययिके व्याध्यातुरमपेदेतेति विरेचनस्यकालमाह अथेति चलेवायोसंग
हेतु लालास्रावसुप्तप्रलापदंतकंठकटापनलक्ष्योन्मीलिनभ्रूतिमुखकर्णनादिलक्षा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्वीः शिरो भेषजेन सम्यक् व्याप्य न्नेपुनः पुनः श्रोत्रं स्वेदयेत् ॥ अथास्य स्नेहोक्तमाचारमादिशेत्
॥ प्रति द्रवपानं च वर्जयेत् स्नेहनस्य सम्यग्योगमाह सम्यक् स्निग्ध इति स्वप्नबोधे सुखेन स्नेह
नस्य हीनयोगमाह रूक्ष इति स्नेहनस्यातियोगमाह स्निग्धेति विरेचनस्य सम्यग्योगमाह सुविर
न४ क्त इति विरेचनस्य हीनयोगमाह दुर्विरक्त इति विरेचनस्यातियोगमाह क्षामेत्यादि प्रतिमर्शस्य
विषयमाह प्रतिमर्श इति ॥ अकालवर्षेपि ॥ अनावर्त्तवदुर्दिनेपि संग्रहेतु तृष्णा मुखशोष भीरुष्वि
त्यधिकम् दुष्टपीनसादौ प्रतिमर्शानिषेधति नलिप्त इति ॥ अबलश्रोत्रे शब्दश्रवणासमर्थे
हि.१ तत्कृष्ट दोषे उत्क्लिष्ट दोषे च यस्मात् [illegible] मान तया युक्ताः स दोषं निर्हरणासमर्थत्वादेते पुनर्ये
ज्य इत्यर्थः प्रतिमर्शे पंचदश कालानाह निशाहर्भुक्त इत्यादि ॥ अहः स्वप्नो दिवास्वप्नः श्रमो
व्यायामः प्राप्त्याबोमकं द्विविंदुका विंदुद्वयमात्र संग्रहेतु विंदुर्वाथेन चोत्क्लेशो नात्तु तृ क्लिष्ट
स्य जायते निष्ठ्यूते यत्र वा स्नेहो न सार्द्रेपुपलस्यते इति उक्तकालानां फलमाह पंचस्विति
पंचसु निशान्नादिषु स्रोतसां शुद्धिः त्रिषु अध्वश्रमरेतांतेषु क्लमनाशः पंचसु शिरोभ्यं
जनादिषु दृग्बलं दंतधावनांते तु दंतदार्ढ्यं हास्यांते वातोपशामः वयोविशेषराज्यध
मकें तु सोधनातिनिषेधति ननस्यमिति प्रतिमर्शस्य सुखसेव्यत्वमाह ॥ आजन्मेति नि
त्यनस्ये तैलमेवोचितमित्याह तैलमित्यादि संग्रहेतु ॥ आशु रुच्चिरकारित्वं ॥ गुणोत्कर्ष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

294

क्तिस्यंप्रदेशौषधत्रिभागंवामहस्तांगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामामृष्यनयनप्रछादनेनचतुर्गु
णवाससामध्यमयोनासापुटमुन्नमय्यप्रदेशिन्यनामिकाभ्यांचैकैकंनाशापुटंपर्यायै
णापिधायेतरस्मिन्नपिनाशास्रोतसिदक्षिणहस्तेननाडीप्रणालीपिचुनावान्यतमेनधा
रयासिंचेत् नचहीनाधिकंसकृदेवसर्वमत्युष्णंशीतमत्युन्नतावनतशिरसेसंकुचि
तगात्रायवातरहीनेदोषमुत्क्लेश्यनिर्हरेत् गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसछर्दिकं
ठरोगान्कुर्यात् अधिकमतियोगदोषात्सहदेवसर्वंदत्तं उत्सेहन्शिरोरोगप्रतिश्या
यघ्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधंच अत्युष्णंदाहपाकघोररक्तागमनरूरदृष्टिदौर्बल्यमूर्छाभ्र
२७६ मान् अतिशीतहीनंघ्राणेव अत्युन्नतशिरसोपिसम्यक्शिरोप्रतिपद्यमानंतानेव अ
त्यवनतसिरसोपिहृद्गमनान्मूर्छाजाड्यदाहकंडूज्वरान् संकुचितगात्रस्यसम्यक् न५
धमनीरप्राप्नुवत् दोषोत्क्लेशंवदनस्तंभंवानचनस्पंदीयमानेकोपहासकोर्ध्वाहारस्यं
दनोछिघनान्याचोरत् तथाह्येवंशिरोरूक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलितिपलितव्यं
गतिलकदुष्टव्रणदूषिकानांसंभव: अनभ्यवहरंचवामदक्षिणपार्श्वयोरेवधंष्ठीवेत्
सकफंहितदभ्यवहृतंमन्यित्मवसादयेत् दोषंचसंवर्द्धयेत् एकपार्श्वेनिष्ठीवनेननस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गो दिग्धां भसि दशभागावशिष्टे क्वाथयेत् ततस्तस्य क्वाथस्य दशमांसे समांशं तैलं साधयेत् द
शमे वात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् तदणुतैलं सर्वस्माद्विशेषान्नस्यपदार्थकरं
केश्यं बल्यं त्वच्यं कण्ठ्यं बृंहणं दोषत्रयघ्नं चेति तत्राणुतैलात् नस्यं विदध्यात् गुडनागरं वासा सैंधवं
मागधिका नस्यो वा घ्राणस्य मन्याहनुवाकुपृष्ठशिरोनिकंठश्रवणानामयेष्विति नस्यशील
नस्य फलमाह घनोन्नतेत्यादिषु पुनः त्वचः उन्नतस्कन्धग्रीवा वक्षसः प्रसन्नास्या इत्यपि
याप्ययोगसंबंधः इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने नस्यकर्मप्रकरणं समाप्तं निरूपितं अ
थेति धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते तत्र धूमस्य सामान्यतो विषयमाह जत्रू
र्ध्वेत्यादि धूमभेदानाह स्निग्ध इत्यादि संग्रहे तु तत्र शमनः प्रायोगिको मध्य इति पर्याया इति
स्नेहनो मृदुरिति शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति च तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूमश्चेति
अन्यद्वैद्यकं स्निग्धादीनां विशेषतो विषयमाह वात इत्यादि योज्यं इति क्रमेणेति विशेषः
रक्तपित्तादीनां धूमनिषेधति न रक्तपित्तेत्यादि धूमस्याकाले पाने तिपाने विदोषमाह रक्त
पित्तेत्यादि उक्तदोषस्य प्रतिकारमाह तत्र शीत इत्यादि संग्रहे तु एष हि भ्रमज्वरा शिरोभि
तापेन्द्रियोपघात तालुशोष पाकधूमायनछर्दिमूर्छा रक्तपित्तार्दितानि स्तब्धं वाजन
यत्यपि मात्रयान्येषामपि तत्र वातकफान्यतरसंसृष्टे पित्तमुपलक्ष्य पद्म...सर्पिः कषा
या।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

परुक्तनामर्शे चैवं विशेषो न भवेद्यदि कोमर्शे सपरिहारं स्वापदं च भवेन्नतः अणुपानविचार्यखे
कुरीवातातपस्थितो अचासमात्रावस्तिश्वतह्येदेवानिर्दिशेत् इति नस्यतैलेषु अणुत्वात्
अणुतैलमाह जीवंतीत्यादि जीवंत्यादीति शतगुणे जले तैः क्वाथः जीवंत्याद्यपेक्षयैव
दशगुणं रसं परिशेष्य तैलं तेन तैलं दशगुणेन एतिलेन क्वाथेन दशवारं तैलं पचेत्
अर्थात् एतिवारं तैलसमः क्वाथः दशमे पाके तैलं सममाजदुग्धं क्वाथेनावशिष्टं क्षिपेत् से
व्यमुशीरं प्लवं दुग्धमुस्ताधावन्यो बृहतीद्वयं सुरभि रास्ना स्थिरे शालिपर्णी पृष्टपर्ण्योः क
मलापद्माल्किंजल्कं पद्मकेशरं अत्र जीवंत्यादीनामेव कल्कः यतः क्वाथस्ततः कल्कः केवल
क्वाथमाश्रिताः इति वचनात् कल्कं विनैव पाकमित्यपरे संग्रहेतु अणुतैलविधानं तु मंजि
ष्ठामधुकप्रपौंडरीकजीवकर्षभककाकोलीद्वयं पस्यासारिवानंतानीलोत्पलांजना व ५
स्नाविडंगसेरुडुल मधुपर्णी आवर्णी मेदाकाकनाशासरलागरुभद्रदारुचंदनैः सुपिष्टैः
रष्टगुणं षड्गुणेन पयसा तैलं विपचेत् घृतं वापि त्रोल्वरोषु दोषेषु अथवा चंदनाग
रुपत्रदार्वीत्वङ्मधुकवलैलाद्वयपद्मोत्पलपद्मकेशरप्रपौंडरीकविडंगोशीरह्रीवेर
त्वङ्मुस्तासारिवाबृहतीद्वयकमलाश्मतीद्वयंजीवंती देवदारु सुरभी शतावरी शतगु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

297

धनार्थं यो धूमस्तं पूर्वं नासिकया पिबेत् पश्चाद्वक्त्रेण तस्मिन्नेवाजुह्वीष्टेऽङ्के पानार्थं यो धू
मस्तं पूर्वं नासिकया पिबेद्वक्त्रेण पश्चान्नासिकया कंठगते तस्मिन् छेदे पूर्वं वक्त्रेण पश्चान्नासिका
याश्चनुत्तम्लिष्टे प्राङ्नासिकया पश्चाद्वक्त्रेण धूमोद्वमनं नियममाह मुखेनेत्यादि नासोद्व
मने दोषमाह नासयेति धूमपानावधिमाह अलेपमोदैरिति त्रिषु पानेषु प्रत्येकं अपमा
लेपमोदा: स्निग्धादिभेदानां त्रीणि ...माह अहः इति अहः सकलं अहोरात्रमध्ये स्निग्धमेक
वारं पिबेत् द्विवारं मध्यमे त्रिवारं चतुर्वारं वा तीक्ष्णं स्निग्धधूमस्य द्रव्याण्याह मदावित्ति
नलदं मांसिवंशांगन्धकुष्ठामकंकदुत्तरामं मदनं मधूच्छिष्टं कुंदुरुकः सल्लकीनिर्जासः फल
नांस्नेहः शंडतैलादिः सारारात्रास्नेहो देवदारुतैलादिः मध्यधूमस्य द्रव्याण्याह शमनस
ल्लकीत्यादि सिताशर्करा सुवर्णत्वक् आरग्वधः रक्तायष्टिका मंजिष्ठा तीक्ष्णधूमस्य द्रव्या
ण्याह तीक्ष्णे ज्योतिष्मतीत्यादि अलं हरितालं श्वेताकीरामही तीक्ष्णानि गंधद्रव्याणि कंके
लादीनी मूर्द्धविरेचनानगरो वेल्लापामार्गेत्यादि धूमपानार्थं धूमवर्तिमाह जलेस्थितामि
तिइषीकांकाशशालाकामधूमोवधे यथोक्तैरगुर्वादिभिः पंचभिर्लेपैरंगुष्ठस्थूलाप व
मध्वाप यथामवेदेवेच्छा यायांविशोष्य पूलयपेत् धूमवर्त्तीधूमपाने स्थितामिति पूर्व
रमाह छायाशुष्कां विगर्भामिति विगर्भां अपनीतेषिकाम् यथायथं मदुस्मयतीस्त्रोः ते

हे१९६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पपानन स्यालपांजनपरिषेकान् स्निग्धरूक्षशीतान्प्रयुंजीत एतेन सर्वधूमोपाधेः प्रतिकारो
व्याख्यातः विशेषतस्तु सर्वस्रोतोभिगतधूमे तीव्रतरा वेदनाभावस्तृषाध्यायन नेत्ररोग
श्वासकासपीनसांगस्यस्सादाम्लकाः तत्र घृतरसक्षीरेक्षुद्राक्षाशार्करोपयोगस्तु द्विधेरेवमन
न कटुतिक्तैरपिच नस्यगंडूषाइति स्निग्धधूमस्याष्टौ कालानाह स्नातेत्यादि मध्यधूमस्या
ष्टे कालद्वाकालानाह कालेष्विति तीक्ष्णधूमस्य पंचकालानाह निद्रेत्यादि धूमनेत्रमा
हवस्तिरित्यादि वस्तिनेत्रे समद्रव्यं हेमादिघटितं त्रिकोशं यथापर्वानुप्रविश्य ज्यन्निकांड
ती त्वणादिभेदेन धूमनेत्रस्य प्रमाणमाह तीक्ष्णेति धूमपांगुलानि चतुर्विंशति तीक्ष्ण
नेत्रं द्वात्रिंशत स्निग्धनेत्रं चत्वारिंशन्मध्यनेत्रम् संग्रहेतु स्वेहि धूमोऽशीत प्रवृत्ताने
१८६ नेत्रस्य नेत्रं पर्वछिद्रादूर्ध्वं तन्तुतया चशनैः क्लिष्यन्तवाधको भवतीति तथा कासघ्नेवम
ने चदशांगुलं व्रणधूमनार्थमष्टांगुलषडंगुलं वा परिडुलं कलर्प्प वहिस्रोत इति का
सघ्नादितु नेत्राभावे देवनलवंशैरंगदीनामन्यतमां नाडीं योजयेदिति धूमपानविधिमाह ऋजु
ऋजूपविष्ट इत्यादि त्रिपर्ययत्रिपरिवर्त्तवामपिप्रावदक्षिणेन पिबदक्षिणां विधाय वामेन पिबे
दित्येकः परिवर्त्तः संग्रहेतु प्रकृत्योच्छ्वासनिःश्वासो नेत्रागतविनिषस्ता दृष्टिरिति दोषस्थाना
वस्था भेदेन धूमपाने शेषमाह प्राकृपिबेदिति घ्राणाशिरोरोगते दोषे स्वमुखेन क्षेशा त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हादीतिनववोऽयत्वान्तत्तारेणयथास्वंकल्कैः सिद्धो जातीपच्च्ययोषीतिनात्युष्णानिवाप्रयोजयेत उक्तंचसंगमेहेतु तत्रस्वादम्ललवणो च्छैरौषधैः सिद्धो युक्तो युक्तोवान्ता त्युष्णः स्नेहो मांसरसः
तीलकल्कोदकंक्षारं वस्नैहिकः तिक्तकषायमधुरपीतैः पटोलारिष्टजंघाम्रमालती पल्लवोत्प
लमधुककाथसितोदकेक्षारतीरेक्षुरसघृतादिः शमनः कटुम्ललवणोष्णैः शिरोवि
रेचनादिद्रव्यैः सुक्रमघधान्याम्लमथवान्यतमकल्कितालोडितैः शोधनइतिदन्तहर्षादौ
गंडूषमाह दन्तहर्षइत्यादि स्वस्थेगंडूषमाह नित्यमितिऊषादाहमुखपाकादिषु गंडू
षमाह ऊषेत्यादि ऊषाक्षारेमौवदाहाग्निनेव पाकादयोमुखस्यएव मुखपेछिल्यादौगंडू
षमाह वैसद्यमिति श्वासस्यवैरस्यगंडूषमाह धान्यम्लइतिमुखशोषेगंडूषमाह तद्देवेति
तद्धान्याम्लम ॥ मूर्धोत्पूर्वं विवघ्नो वर्ण्यश्चेतित्रिविधः वातघ्नकफघ्नावुक्तौकार्यो वित्य
हशोथेच्छिन्त्यादि त्रिनमध्यो ह्ममभेदेन मुखालेपप्रसारणमाह त्रीत्यादि मुखलेपावधि
माह शुष्कस्येति मुखलेपापनयनमाह तमार्द्रयित्वेत्यादि मुखालेपंवर्ज्यान्याह विवर्ज्य १८
येत्यादि शुष्कघोषः पीनसादौ मुखलेपं निषेधेति नयोज्यइति मुखालेपस्यफलमाह स
तुहेतइत्यादि नीलिकालिङ्गतापोपद्रवः कार्यस्यमुखालेपस्य ऋतुभेदेन द्रव्याण्याह
कोलमज्जेत्यादि शांवरंरोध्रंतन्दुलाः शालीनांकालीयकंपीतचंदनंवराप्रमुखालेप हे०१८

वकारपीना
दलेकरभाग
लीनिशानीप
र्णजलहवाठ
परपकुना६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हैरण्यत्नां संग्रहे तु इषिकामध्येन चांगुलं लेपयेत् प्रतिलेपं चाद्यमात्रलेपद्रव्यमित्युक्तं कासी
नां धूमपाने विशेषमाह सरावेत्यादि सरावसंपुटः संग्रहोक्तः खदिरवदरदारु निर्धूमदीप्र
स्थिरांगार पूर्णे शरावे कासहरं चूर्णं सस्नेहं गुलिकां वा दत्वान्येन मध्यच्छिद्रसरावे प्र२
णापिधाय नाडीमष्टांगुलां [illegible] दशांगुलां वा निवेश्य कासामयी धूमं पिवेदिति धू
मशीलनस्य फलमाह कास इति संग्रहे तु धूमो हि शिरोदिकर्णाक्षिशूलाभिष्यंदगौरवार्धाव
वैरस्य ६ भेदकापस्मारप्रसेकप्रतिश्यायमुखगलरोगदंतशूलदौर्बल्यारुचि [illegible] हनुमन्याग्रहकृ
मिपलितवधिरत्वपुनाशावाकृल्यानिद्राप्रजागरणादि जत्रूर्ध्वगतवातकफव्याधिषु प्रशमना
य प्रयुज्यते तथा शिरःकपालेंद्रियमनोवृंहणप्रसादनाय चैतद्रव्यानि रक्तोपित्ताग्निसंयो श्री६
गादुष्कृततयापि तद्रक्तविरुद्ध इति इति हेमाद्रिटीकायां आयुर्वेदरसायने धूमपानप्रकरणं सामा
न्येन निरूपितम् अथेति गंडूषादिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते गंडूषादीनिति गंडूष
कवलप्रतिसारणमुखलेपनं तैलकर्णपूरणानि गंडूषभेदानाह चतुरिति गंडूषानां दोष
भेदेन विषयमाह त्रयस्त्वेति स्नेहोरोपणावृ णायोग्यौ मुखघ्नी रोगघ्नः स्निग्धेद्रव्याण्याह स्नि
ग्धोत्रेत्यादि सशमनस्य द्रव्याण्याह सशमन इति शोधनस्य द्रव्याण्याह शोधनस्तित्वे त्या
दि रोपणस्य द्रव्याण्याह रोपणः पुनरित्यादि गंडूषार्थं द्रव्याण्याह तत्र स्नेहमित्यादि स्ने

300

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा०१९८

कफो वक्त्रं प्रतिपद्यत इति गंडूषधारणविधिमाह कफपूर्णेत्यादि संग्रहे तु भेषजस्या
नुपहतिः कफेन पूर्णत्वं चस्य प्रवगंडूषान् धारयेत् यावद्वा सकफश्च मवीतलिंगोत्पत्ति
तस्य स्वास्थ्येन योगं जानीयात् रसोज्ञानादौ रुचि प्रसेको पलेपस्तयोगं मुखशोषपाक कलमारु
चिहृदयः इवस्वारससाकरोनादेरिति योगमुपलक्षयेत् तेषां यथास्वं घृते कुर्वीत गंडूष
योः कवलयो र्भेदमाह असंचार्य इति अपरेणि किंचिद्रूगो संग्रहे तु पेयागत्वात क
वलो न्यथा कपोलौ कंठं संचार्यः कवलस्य विधमाह नन्पेत्यादि प्रतिसारणमाह क
ल्कइत्यादि रसक्रियावलेहः प्रतिसारस्य विषयद्रव्यमाह युंज्यादित्यादि गंडूष
प्रतिप विहितैः शोधनगंडूषोक्तैः प्रतिसारणमंगुल्या घर्षणम् संग्रहे तु लदीन्ब्ध्वं दोषि
मेष गलशुंडिकादिषु युक्त्या प्रयोज्यम् अतिसारेण दूषाश्चो वदाह क्लेदशोफाद
यो भवंतीति मुखलेपभेदानाह मुखालेपइति दोषघ्नो विषघ्नो [illegible]धारणविधिमा
ह धारयेदित्यादि अरुजे त्वेकम् मात्रासहस्रं मात्रामानं क्लेदासे[illegible]भवेत्क्लेदे त्व
योपगणि निवर्तेत वस्त्येत्कसमाह स्कंधादिति वसाढत्य वधिमाह परमन्निति स
गृहेषु नाम्बुना स्नानं यथार्हं भोजयेत् स्नेहोक्तं चास्याचारमादिशेत् एवं त्रीणि पंच

301

३१

विषप्रपर्यंत पाठ प्रथम पृष्ठ
पेराप्रफला केरण्यावङनार

हे १९८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

302

नष्टीलस्य फलमाह मुखालेपनेत्यादि मूर्द्धितैलभेदानाह अभ्यंगेत्यादि अभ्यंगादी
नां तारतम्यमाह बहुगुणानित्यादि अभ्यंगस्य विषयमाह तत्राभ्यंग इति सेकस्य वि
षयमाह अरुषिके इत्यादि पिचोर्विषयमाह पिचुरित्यादि प्रातः सदनं धूपनं धूमो
र स्वपि चुस्नेहार्द्रपिचुधारणं वस्तेर्विषयमाह वस्तिस्त्विति प्रसुप्तिः स्वप्नाज्ञाने जा
गरो निद्रानाशः तस्मिन्वस्त्रवेष्टिते आकर्णांकर्णादयो न वेष्टयेत् आवेष्टनस्या
न यावति प्रदेशे वस्तेर्बंधनं तावत्प्रदेशं वेष्टयेत् शिरः समं शिरः परिधिमित्यर्थः
वेष्टनवस्त्रमप्युभयतो माषकल्केन लेपयेत् उक्तं हि संग्रहे केशांते श्लक्ष्णां द्व्यंगुलं
सुस्निग्धेन माषपिष्टेन लघुः सुखबुनामदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बध्नीयादिति
वस्तौ वत्तैलवरोत्तम श्लेष्मसंचये गंडूषमाह अच्छिचितिति द्रवाणां बुदारगालितोदके
मुखगौरवे गंडूषमाह मुखोस्त्रेत्यादि गंडूषविधिमाह निवात इत्यादि संग्रहे तु सुखोप
विष्ठस्तन्मनाः स्विन्नमृदितगलपोन ललाटे पोवरमध्या वरकमार्द्धभाग त्रिभाग
चतुर्भागपूर्णां द्रवमात्रां कल्की नाकोलप्रमाणां कवले तु पर्याप्तेराकपालं कं चरयेत्
अयमेव च कवलगंडूषयोर्विशेषः पुनश्चास्य स्वेदनमर्दनान्याचरेत् एवमुत्क्लि

वर्त्रेपी आदि लेक
र अगालीनिरस
नीवर्धन प्रथम
पडना ५

वह

वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ह कषायेत्यादि कषायवर्त्मतां रूक्षवर्त्मत्वम् अत्यल्पस्य दोषमाह विकारवृद्धिमिति नेत्रा
दपपरिस्रोतनस्य दोषमाह संरंभमिति संरंभशोफादिषु आकुलीवः अतिस्रोतनस्य कफ
माह गत्वेति नेत्रेन्यस्तमौषधं संध्यादीन् गत्वा जन्तूञ्जान् रोगान् हंतीति अंजनस्य वि
षयमाह अथांजनमिति शोफाल्पत्वाद्युपलक्षिते पक्वलक्षणे रोगे इति तथा वर्त्मा अल्प
त्वे दूषिकाघनत्वे च अंजनस्य भेदमाह लेखनमिति संगहेतु न दोषवेगोदयेन चाति
हितदोषे तत्र हि दोषात् क्लेदादिना रागादिवृद्धिः अकृपाकत्ति मरोत्पत्तिस्त्रि लेखनस्य द्र
व्याश्रयमाह लेखनमिति रोपणस्य द्रव्याश्रयमाह स्वाद्विति शलाकामाह दशांगुले
ति लेखने शलाकामाह लेखने ताम्रेति रोपणे शलाकामाह रोपणा इति: प्रसादने दे
शलाकामाह सवर्णास्येति अंजनकल्पनाभेदमाह पिंडो रसक्रियेति पिंडो गुटिका
रसक्रियावलेह कल्पना त्रयस्य विषयमाह गुरुमध्ये त्यादि तीक्ष्णाया: पिंडरसक्रियापो
र्विषयमात्रामाह हरेणीवति हरेणुरेणुका वल्लम विडंगं मध्यो: पिंडरसक्रियायोर्मा
त्रामाह द्विगुणां तस्येति तस्य हरेणुद्वयं रसक्रियाया वल्लद्वयं तीक्ष्णास्य मात्रामाह चूर्णी
तस्येति मृदोश्चूर्णस्य मात्रामाह त्रिगुणस्तदिति अंजनकालद्वयमाह निशिस्वप्ने नेत्रा
दिरात्रौ निद्रयावैर्दिता दोषा ज्ञादिरागा प्रातः प्रातं जपेत मध्याह्ने पाना त्राभ्यां पीडि

५५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

च सघृतादीनानि योजयेदिति तथास्यायाश्च मंपिंडं सायंरात्रिर्वा कालः वेदनोपशमो वा
व्याधीरिति कर्णविधिमानंचाह धारयेदिति मात्रालक्षणमाह यावत्पर्येतीत्यादि मू
र्द्धतैलकर्णस्य पूरणस्य फलमाह कचसदनेत्यादि इतिहेमाद्रिटीकायामायुर्वेद
रसायने गंडूषादिप्रकरणं समस्तं न निरूपितम् अथेति आश्च्योतनांजनविधिमध्या
यं व्याख्यातुं प्रतिजानीते आश्च्योतनस्य विषयमाह सर्वेषामिति संग्रहेतु नानाद्रव्य
कल्पनपाचरागाश्रु घर्षरुक् दाहतोदभेदघोप कंडूघ्नमन्येष्वेवं रुजामेव पक्षप
रिहारेणादिकोप्यालेपनं तत्र पुनर्विडालकः संतत्तपोरकालो रात्रिः कालस्तु सर्वमह
दिनोत्पत्तिर्वा आश्च्योतनस्य भेदेनोक्तत्वादि विधते उक्तमिति आश्च्योतनविधिमाह
स्व ५ निवातस्थैति शयानदक्षिणहस्तेन मुक्तोपलेपया शुक्तिस्य द्रवं निमन्नताद्र्व्यावस्ती
ति केनसा संगेनत त्रादे द्व्यंगुलात् नेत्रवर्त्यपो द्व्यंगुलमंतरं कृत्वा संग्रहेतु एवम
स्य बिंदुपातेनादितो नाडनाद्रोगादयो जायंते इति आश्च्योतनानंतरं कृत्यमाह ततः
प्रमृज्येति प्रमार्जनं सर्वत्र कफवातयोस्त्वच्योनं स्वेदनंच अत्युष्णेति तास्याश्च्योत
नस्य दोषमाह अत्युष्णेति अतिशीतस्य दोषमाह अतिशीतेत्विति अतिमात्रस्य दोषम

वैलेन ४

304

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰२०

पे॰: वं उक्तं गये अनि कार मादिकाद्विन्यादि नीहरणं
जनान्निये ग्ने प्रनीकार मोह नीहरणं जेनेति प्रयत्नज २

माह ॥ अथैतयो बंधमिति ज्ञालनानंतरं शोधनमाह दक्षिणां गुष्ठकेनेति वस्त्रेणादक्षिणां
गुष्ठेन वामं संशोधयेत् वामेन दक्षिणं ज्ञालनशोधनाकरणे दोषमाह वर्त्मेत्यादि अंज
नस्य सम्यग्योजनं मिथ्यस्याजनस्य संज्ञा इति हेमाद्रि टीकायामायुर्वेदरसायने सको
जनप्रकारस्तां सामस्त्येन निरूपितम् अथैतिलर्पणापुटपाकविधिं तथा पंचाख्या
तुं प्रतिजानीते तर्पणस्य विषये देशं कालं चाह नयने इति कालइति तान्यति अथ
लोकना समर्थे जिह्वे बक्रे आविले दारुणेऽस्त्रंधदर्शने कृष्णोन्मीलादिभिर्दर्शभिर्व्याधि
२६ भिरात्तु पित्तज्जिरोगादिपंचकेने तेत तर्पणं प्रयोज्यम् तत्रानिवाते देशे नस्यादौ कृते प्रा
तः शायं वा योज्यं तर्पणविधिमाह उत्तानेत्यादि तद्वांतु प्रविलापितं घृतम् अक्षिकुंभी
वाष्पेणाप्रवलीकृतम् तत्क्वाथादिषु तु सर्पिः स्यान्नेवसामावयेत् अथापस्मा ग्रात् प
ल्ागनेमज्जनेपारतत् संग्रहेतु अथ दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे निर्वाततात परं जो
छमे कृतनीलपीतादी न्यतर नावनिके व शनजिजीर्णाभुक्तस्य सुखशायन गतो
त्तानस्य समं दितमाषपिष्टक कृतेन नेत्रकोशाबहिर्द्व्यंगुली च्छायावाधारे पारिमाड
लावसंवाधो समावपरिभ्रा वि रागी कृत्वा तत्र उष्णोदकप्रविलापिते मीलिते नेत्रे
यथा हैं षधविपक्वं क्षीरं सार्पिमंडं व सेचयेत् यावनिमग्नान्यक्षि पक्ष्माणि मूर्ध्ना रोम
णि चेति तर्पणधारणावधिमाह अथोन्मेषानिति वर्त्मरोग एकशतं संधिरोगे

हे॰२॰

305

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्ताः सूर्यरश्मिभिर्द्रवीकृताः अक्षिरोगाः प्रातः सायं मंजयेत् तीक्ष्णांजनस्य दिवा निषेध
माह वर्द्धत्यन्ये त्विति निषेधे युक्तिमाह विरेकीति तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिमाह स्व
प्नेनेति दृष्टिस्थानं दग्नेयत्वात्संतापपीडिता अतस्य शीतसात्म्यासा च तीक्ष्णांजनेना
तितृष्णा रात्रौ स्वप्नेन साम्येन कालेन च गतसंतापा पुनः स्थिरतां लभते कफोद्रेके
लेखनसाध्ये च रोगे दिवापि तीक्ष्णं योज्यमित्याह अस्तु द्विकृ इति तेजसस्य तेजः
सहकृतस्य च नेत्रस्य कर्षते सोपघातं द्रव्यमाह अश्मन इति रात्रावप्यति शीते ती
क्ष्णांजने निषेधति न रात्रावपीति शीते प्रयोगे दोषमाह दोषमिति भीतादीनामंजनं
निषेधति नांजयेदिति संग्रहे तु एषामंजनाद्दृष्ट्योर्धगः संरंभाश्रुवेदनाविलत्वो
षारागदूषिनिस्तोदकृच्छ्रोन्मीलनश्वयथुशुक्लतिमिरादीन् जनयति नांतमुखादिना
ग्लानमादि अक्षिनीक्ष्णा दिनविविधमंजननिषेधति अतीक्ष्णो त्यादि अंजनानं
तरं कृत्यमाह अथानुन्मीलयन्निति अंजिते नेत्रे दृष्टिमनुन्मीलयन् अक्षिवर्त्मसं
२२ चालयेत् वर्त्मनी च किंचिच्चालयेत् उक्तकृतस्य फलमाह एवमित्यादि मर्दनेन्यो
तितीत्यर्थः लभ्यमं अंजितनेत्रस्य क्षालनादि निषेधति न चोन्मेषेति क्षालनकाल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.२.१ ना१ दि२ 307

प्रसादनः पुटपाकोऽनुक्तशीतभेदमाह कोष्णाविति लेखनस्नेहनयोरंते कृत्यमा
ह धूमपमिति पुटपाकस्य सम्यग्योगालक्षणमाह योगा इत्यादि निषिद्धे नस्यानां
तर्पणपुटपाको निषेधति तर्पणादिति तर्पणपुटपाकयोराचारमाह यावतीति
संग्रहे तु तथा पक्वातिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव विधिः भवेदिति चात्र सेकैः उनेत
र्पणे च पुटपाके च योगदः जायते विधिविभ्रंशाद्यथा स्वतं प्रसाधयेदिंनेवरक्त नि५
शायत्नः कार्य इत्याह सर्वात्मनेति दृष्टिश्चेति च शब्दश्चेदर्थे इति हेमाद्रीटीका
यामायुर्वेदरसायने द्वकतर्पणाप्रकरणं समाप्तं न निरूपितं अथेति यंत्रवि
धिमध्यायं व्याख्यास्यामः प्रतिजानीते यंत्रलक्षणमाह नानाविधानामित्यादि श
ल्याहरणोपाय उपायोपयोगार्थः प्रभृति दर्शनयश्च शस्त्रादि देयसमीपां गारत्तसोय
श्चवत्यादि प्रापणेयश्च घटिकादिभिराचूषणादौ लघुत्वं एवंविध उपायविशेषोयं
त्रमित्यर्थः यंत्रविशेषाणां अनेकत्वा द्बुध्याकल्प्यत्वमाह अनेकेत्यादि निदर्श
नार्थं कांश्चिद्यंत्रविशेषानुक्तमाह यथा स्थूलं च वक्ष्यत इति स्वस्तिकसंदंश ता
लनाडी शलाकानुयंत्रभेदात् षोढा यंत्राणि तत्र स्वस्तिकान्याह तुल्यानेत्यादि
तत्संज्ञकानि कंकमुखसिंहमुखादिनामानि आयामो दैर्घ्यं मुष्टिरा इति वचनात्

हे.२.१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रीणि शतानि शीतरोगे पंचश्चासिरोगे सप्त दृष्टिरोगेऽष्टौ तथा मंथे दश वाते दश पित्ते श्लेष्म
स्य कृत्ते च षट् वलासे पंच धारयेत् तर्पणानंतरं कृत्यमाह कृत्वायोगइत्ति वातादि
भेदेन तर्पणावधिमाह इत्यं घ्रातिदिनमित्यादि आवृत्त्यवधिमाह आवृत्तेरिति
तत्प्रलत्तणामाह प्रकाशक्षमतेति अतत्प्रलत्तणामाह विपर्ययोत्पत्तिरिति अतितत्प्र
लत्तणमाह तत्पेतीति पुटपाकस्य विषयमाह स्नेहयेत्तीति पुटपाकामिति स्नेह
पीतापीतस्नेहा सर्वेष्वेषु पक्ष्मरोगेषु पुटपाकस्य त्रैविध्यं सविषयमाह सवातइत्या
दि यदि सोविष्कर प्रतुदाः प्रसादस्यद्व्याख्यायाह मृगेत्यादि मधुरैर्जीवनीयैः पुट
पाकस्य साधनमाह विल्वमात्रमिति मांसवीड मौषधपिंडं च पृथक् विल्वमात्र
मेकीकृत्य स्नेहादिषु एवरण्डपत्रैः क्रमाद्धिसिक्तं तम् कुश मुंज सूत्रान्यतमेन व
५४ द्ध्वा द्व्यंगुलोत्सेधेन मृल्लिप्तं वादुरंधनैः पचेत् संग्रहेतु धव धन्वन मधूकन्यग्रो
धकाश्मर्य राजादनार्जुन नक्तमाल पाटलान्यतमैः काष्ठैः सकृत्तोवा गोमहिष
योः पचेतइति पुटपाकावधिमाह अग्न्याभमिति तत्पिंड अग्नीवर्णत्वेन पक्वरस
त्वानिष्पीड्य संतर्पणं च पुंज्यात् पुटपाकधारणावधिमाह शतानित्यादि अंतः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यंत्राख्यां नाडीमाह अर्शसामित्यादि चतुरंगुलः दैर्घ्ये परिणाहेन पुंसां पंचांगुलं व्याधिद
र्शने द्विच्छिद्रं क्षारादियोजने शेषागपरिरक्षार्थमेकच्छिद्रं द्विच्छिद्रस्य तु द्वयोः पार्श्वयोश्छि
द्रं एकच्छिद्रं एकस्मिन्पार्श्वे तच्च त्र्यंगुलं दीर्घमंगुष्ठोदरविस्तारं मध्ये कार्यं छिद्राद्दूर्ध्वभा
गे त्र्यंगुलोर्ध्वमंगुलोच्छ्राया बहिः कुंचिताग्रा कर्णिका कार्या तृतीयमर्शःपीडनं शम्याख्यं
यंत्रमाह शम्याख्यमित्यादि लाङ्गूलगोस्तनाकारादिलक्षणम् अच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितं
भगंदरयंत्राख्यां नाडीमाह सर्वथेत्यादि अर्शोयंत्रमेवापनीतोष्ठं भगंदरयंत्रं मुख
च्छिद्रस्य पार्श्वभागश्चौष्ठः घ्राणार्शोर्बुदयंत्राख्यां नाडीमाह घ्राणेत्यादि अंगुलीत्राणाख्यां ना
डीयंत्रमाह अंगुलीत्राणकमित्यादि वक्त्रविवृतौ वक्त्रविकारनाशनार्थं प्रवेशितामंगुलीं
रक्षतीत्यंगुलीत्राणकं योनिव्रणेक्षणीं नाडीमाह योनिव्रणेत्यादि चतुर्भिन्नं चतुःसक
लं नाडीव्रणाभ्यंजन नाडीव्रणप्रक्षालनाख्यं नाडीद्वयमाह यंत्रे नाडीत्यादि मूलेंगुष्ठ
प्रवेशच्छिद्रे अग्रे कलायप्रवेशच्छिद्रे अग्रतः कर्णिके अग्रे कर्णिकारहिते वस्तियंत्राक
ति इति नाडीविशेषणम् यंत्रविशेषणं त्वेतदनुप्रसंगः जलोदरयंत्राख्यां नाडीमाह
द्विद्वारेत्यादि नलिका वंशादिनाडी पिच्छनलिका पिच्छनाडी धूमयंत्राद्या नाड्य उक्ता
इत्याह धूमेत्यादि शृंगाख्यां नाडीमाह अंगुलास्येत्यादि चूषणोरक्ताद्यपकर्षणे अष्टद
शांगुलं अष्टांगुलं दशांगुलं वा संग्रहे द्वादशांगुलमप्युक्तम् अंगेत्यादि ह्रस्वमध्यदीर्घमष्टद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दार्व्यादिकृतान्याति कंठे मुखाकारसंपादकसकलद्वयसंधानस्थाने मूलसंधारस्थाने
स्वस्तिकानां कार्यमाह तेईदृशे इत्यादि संदेशाश्चत्वारः तत्र कीकीवद्धा त्र कीलविमुक्ता
गतो संदशावाह कीलेत्यादि षडंगुलसंदंशमाह षडंगुल इत्यादि उपपक्ष्मराणां नेत्रेच्छे
वान्तरपक्ष्मराणाम् मुचुंड्याख्यसंदंशमाह मुचुंडीत्यादि सूक्ष्मदन्ता सूक्ष्माग्ना ऋजु
खनो रूचक भूषणा मूले मुद्रिकावद्धा गंभीरेषु व्रणेषु यानि मांसानि यानि च नेत्रेषु
छिन्नशेषाणाय र्माणि ते षांहरणो तालयंत्रद्वयमाह द्वादशांगुले मत्स्यवालवत् द्वेक
तालके तालयंत्रे स्मृते एकताल द्वितालइत्यत्र तालशब्देन प्रदेश उच्यते मत्स्यता
लो मत्स्यगलः नाडीयंत्राणयाह नाडीत्यादि विस्तारः छिद्रस्य परिणाहः स्थौल्यं यंत्र
स्य कपठन्तः शल्या वलोकिनी नाडीमाह (कंठादीनां डार्दावतः उपवेश्यार्थकीलकः ८६
थिरखाकारः इतिपदार्थचंद्रिका) दशेत्यादि अर्द्धनाहापंचांगुलस्थौल्या चतुःकर्णिकः वारंग
वारंग शल्यं (चतुष्कोणाकशल्यानि ष्काशिनि नाडी त्वर्थः) संग्रहणी नाडीमाह नाडीत्यादि मुखेछि
द्र पंचकयुता द्विकर्णा वारंग संग्रहणी नाडीमाह द्विकर्णेत्यादि तत्प्रमाणात् संग्रह्यमानस्
एतच्च नाडीद्वयं छिद्रमात्रं अन्यानि नाडीयंत्राणयाह वर्णेत्यादि संस्थानमाकृतिमानाह
स्थौल्यमशल्यनिर्घातिनी नाडीमाह पद्मेत्यादि तनुर्ध्वस्तु खिरा त्र्यंगुलदीर्घविवराश्रेणी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शलाकेत्यादि स्थूलाः स्थूलेच अणुश्च अणुच दीर्घा च दीर्घं च तानि स्थूलाणु दीर्घाणीत्ये
कशेषनिर्देशः अणुसूक्ष्मं ह्रस्वंच तेन स्थूलं दीर्घं सूक्ष्मं ह्रस्वं मध्यं चेति त्रिविध शलाका
यंत्रम् जांबवोष्ठम् जांबूफलवदोष्ठो यस्य तत् श्लोष्टाकारमग्रम् जांबवोष्ठ शलाका विशे
षएव संग्रहेप्युक्तम् तासामिकर्मार्थे जांबवोष्ठानि द्वादशांगुलानि क्रमात् षडंगुलांगुलौ
ष्टप्रमाणपलानि शलाकाश्च स्थूलदीर्घसूक्ष्मह्रस्वमध्या इति चद्वेदाहार्थं शलाका ग्रं ५
माह शलाकामंत्रेत्यादि मूले गंभीरास्थाने मध्योर्ध्ववृत्तदंडा शलाका उर्ध्वचंद्राकृतिं वि
धायतन्मध्ये उर्ध्ववृत्तोदंडः कार्य इत्याह नाशार्बुदरक्तहार्थं शलाकामाह कोलास्थीत्यादि
दर्व्याकृत्यास्तिस्रः शलाकाआह अष्टांगुलानीत्यादि मेदृशो धनाद्याः शलाकास्त्वत्र
तत्रोक्ता इत्याह सूचं सूचमित्यादि अनुयंत्राण्याह अनुयंत्रेत्यादि अयस्कान्तादीनि एको
नविंशतिरनुयंत्राणि संग्रहे तु एतानि देहे सर्वस्मिन्देहस्यावयवेपि वा संधौ कोष्ठे धम
न्यां च यथा योगप्रयोज्येयदिति अनुयंत्राणि स्वयमूह्यानीत्याह तत्र क्रियाइत्यादि यंत्र
कर्माणि गणयति निर्घातनेत्यादि संग्रहे तु विवर्तनिर्घातनेइत्यादि ऋजुकरणोत्य
न्ने यंत्रकर्माणि पंचदशजातीरंतल विवर्तेत्यादि १६ विकर्ण १७ प्रवछन्न १८ दपण १९
दारण २० प्रक्षालन २१ प्रमथन २२ अंजन २३ प्रत्याजेनानि २४ नवाधिकानीतिचतुर्विंशतिः
यंत्रेषु कंकमुखस्य प्राधान्यमाह विवर्त्तेत्यादि संग्रहे तु ह्रस्वदीर्घस्थूलतनुवक्र विषम ग्रासग्राही

हे.२.३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by.S3 Foundation USA

षड्द्वादशांगुलायतमिति तुल्याख्यां नाडीमाह स्याद्दशेत्यादि चतुरंगुलास्य त्र्यंगुलास्ये
वा अंतर्दीप्तः प्रदीप्तेः तस्यास्तु पञ्चता घटिकाख्यां नाडीमाह तद्वत् घटी हिता गुल्मवि
घोन्नमने च सेति अलाबु सदृशी गुल्मविलये गुल्मोन्नमने च चकारात् कफरक्तावचूष
णे च शलाकायंत्राण्याह शलाकाख्येत्यादि एषिण्यौ शलाके आह तेषामेषणा कर्मणी
ति उभे गंडूपदमुखेति एषणामवलोकनं शल्याहारिण्यौ शलाके आहम्रोतो भुइति आदि
शंकाख्याः शलाकागणायति शंकवः षडिति व्यूहनौ शंकू आह उभौ इत्यादि व्यूहनं पृथ
स्या सं [illegible] विन्यासः चालनौ शंकू आह द्वावित्यादि शरपुंखमुखकर्त्तरी आहारणौ शंकू आ
कुरादीनां ह आहार्ये बडिशाकृतीति बडिशं मत्स्यवेधनं सप्तमं गर्भशंकुमाह नतोग्रेत्यादि [illegible]
[illegible] नतोवक्रः शंकुना तुल्यकीलकाकारः अश्मर्यीहरणं शलाकायंत्रमाह अ
श्मर्यी इत्यादि दंतपातने शलाकायंत्रमाह शरपुंखेत्यादि प्रमार्जनीः शलाकागणायति
कर्पासेत्यादि उष्णीषः शिरोवेष्टनम् पायुप्रमार्जन्यौ शलाके आह वापावित्यादि घ्राणप्रमा
र्जिन्यौ शलाके आह द्वे षट्सप्तांगुले घ्राणा इति कर्णप्रमार्जिन्यौ शलाके आह द्वे करीष
नवांगुले इति कर्णशोधनं शलाकायं[illegible]त्रमाह कर्णेत्यादि द्रवस्य मलस्यापनयनमार्ज
नं कठिनस्य शोधनम् क्षाराग्निप्रवेशार्थीति अं: शलाका त्रीणि च जांबवो इत्याह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मुखमाह तद्वत्स्यादेवव्रीहिमुखमाह तथेत्यादि कुषरीमाह पथइत्यादि कुठारीकमाह तथोर्ध्व
दंडइत्यादि शलाकामाह ताम्रीत्यादि कुमवकं कुमेटकमुलम अंगुलीशस्त्रकमाह कुर्पादित्या
मुद्रिकानिर्गतमुखं कंठस्थ तद्विरूपोगतः स्यात्तयोग्यायोगानुसारेणाविकल्प्य विडिश म्रहाणाम
ह ग्रहणोइत्यादि करपत्रमाह छेदेस्थामित्यादि स्नुषुत्सरूवधनम हरणार्थे पत्र्यकर्त्तरीमाह स्नायु
इत्यादि नखशस्त्रमाह वक्रर्जुइत्यादि नवांगुलं नतुषडंगुल नखछेदनकं प्रसिद्धं एकस्मिन्
मुखेवक्रधारान्यस्मिन् ऋजुं दंतलेखनमाह एकधारमित्यादि प्र[illegible] वृद्धे छित्तवदा
कृतिर्यस्य तत् सूचीत्रयमाह वृत्ताग्रहे इत्यादि पाश्वाछिद्रस्थानेग्रहणं दृढानेत्र त्र्यंगुल
सूचीमाह व्रीही इत्यादि कूर्चमाह सर्वेवृत्ताइत्यादि सर्वेवृत्ताः पाशरहिताः सूच्यावृत्ते एक
स्मिन् पठिनिखाताः खंजमाह अर्द्धांगुले इत्यादि कर्णव्यधनमाह कर्णव्यधने इत्यादि
आरामाह आरा द्व्यंगुले इत्यादि तत्प्रवेशांगुलं प्रवेशाउर्द्धतः वृत्ताततस्रवा दूर्ध्वं चतुरस्रा
पक्वामसंशये पक्वत्वामत्वसंदेहे बहलाघनाम् बहलकर्णपालीव्यधनार्थे सूचीमाह
बहलायामित्यादि अनुशस्त्राण्याह जलौक इत्यादि उक्तोपोशस्त्रयंत्रेऽन्यान्यपिस्व
बुद्ध्याकल्पनीयान्याह तान्येवमित्यादि तानिशस्त्राण्यनुशस्त्राणि यंत्रादीनि यंत्रानुयंत्रा
णि तेषां योगमुपयोगं च कल्पयेत् शस्त्रकार्याणिगराय तिउत्पाद्य रूपाद्यरसि व्येइय्यायप्रदत्त ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शिथिलता इत्यष्टौ यंत्रदोषाः इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने यंत्रकर्मप्रकरणो स
मस्त्येन निरूपितं ॥ अथेति शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः प्रतिजानीते शस्त्राणां सामा
न्यलक्षणमाह षड्विंशतिरित्यादि यायो द्विचा णी त्यंतम् सुकर्मारैरुत्तमं लोहकारैः रोम
वाहीनि रोमच्छेदीनि अकरालानि आधीयंति अयसि लोहे घटितानि तृतीयार्थे सप्तमी
समाहितं सम्यग्घटितं मुखाग्रे फलं येषां तानि एकैकशो द्वित्राणि प्रत्येकं द्वे त्रीणि का
रयेत् षड्विंशतिरूपयोगमाह युजितलानि स्थानविशेषवशात् इति मंडलाग्रशस्त्रमाह
मंडलाग्रमित्यादि सुराडी कागलशुरिकाः वृद्धिपत्राशयाह वृद्धिपत्रमित्यादि उन्न
३८ ते गंभीरे च शोफे केऽप्यग्रमत्स्यधा भूते शोफे हृष्टतो नताग्रं स्यान्नवशेन दीर्घमुखं
ह्रस्वमुखं च उत्पलपत्रमध्यर्द्धधारं चेति शस्त्रद्वयमाह उत्पलेत्यादि एते च स्वनाम न्ना
नरूपे सर्षपवक्त्रमाह सर्षपस्य मित्यादि अन्येषणार्थमेषणीमाह गतेरित्यादि गतेर्ना २४
डीव्रणस्य भेदनार्थमेषणीमाह भेदनार्थे इत्यादि मे दत्वं तारा तत्र प्रवेशनेन वे
तसशस्त्रमाह वेतसं व्यधन इति शरारिमुखं त्रिकूर्चकं चेति शस्त्रद्वयमाह स्याच्छशरारी
स्य त्रिकूर्चक इति स्याच्च प्रच्छानेन रक्तस्रुतौ भावेत्त्वराय स्वल्पयः शरारिः पदिविशे
षः कुशात्रमा(प) मुखं चेति शस्त्रद्वयमाह कुशादेत्यादि आटापदिविशेषः अंतर
प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.२.५

रोमचर्मपुष्पफलालाबुत्रपुसोदकपंकपूर्णा दृतिवस्तिवधूमांथेसीकोत्पलनालादिषु यथा
हे माहदरादियोग्यां कुर्यात् तथा घटपार्श्वे स्रोतस्यंभोभिः इत्तिनेत्रप्रणिधानवृत्ति पी
डनयोग्यां अपि च पुत्तिकारीभिषक् कृत्तनं पुरुषं संपूर्णगात्रमविषहतमदीर्घे व्याधि
पीडितमतिः कृष्टोत्र मवहेत्यामायुगायां मुंजवल्लजवेष्टितपंजरस्थमप्रकाशे देशे स्थापयेत
सम्यक् प्रकुपितं चोद्धृत्याय तद्देहं कृत्वा धारवेशा कूर्चादीनामन्यतमेन घनैः शनैरव
घट्टय त्वगादीन् सर्वान्वा ह्याभ्यन्तरानंगानि शिरास्नाय्वादीन अवयवान् आचार्यो य
दर्शिते नागमेन च दुष्टाचलत्यपेत् इति धारास्त्रेणाय दृष्टे दृष्टे पृत्यक्ततस्य पत् सामासत
दुमयं भूयोज्ञानं विवर्धयेत इति जलौकसां विषयमाह जलौकस्तु इत्यादि वर्ज्या जलौ
कसंग्राह दुष्टांबुरित्यादि दुष्टांबुमत्स्यादि शवकोथमलेषु च जाताः वर्ज्याप्रयोगादे
षमाह ताभिः कंडूपांडुमयभ्रमा इति वर्ज्यादोषे चिकित्सामाह विषपित्तास्रवत् कार्यं तत्रै
ति ग्राह्या जलौकसंग्राह सुष्टास्तु इत्यादि ग्राह्या स्वापिमन्नावर्ज्या इत्याहता अथ सम्यग्गी
त्यादि प्रसलं नियात्तु नात अविमृश्य प्रयोगात् सीदंतीत्यत्र मत्स्यजलौरक्तमं ताड्यति रक्तम
न्त्वा जलौः जलौकसां प्रयोगमाह अथैतु रानित्यादि इतरा वर्ज्या अथ वा तिसोमे काञ्जिके
घ.र्तघन्यतमेन प्रदेशमभ्यज्य शास्त्रेणावाप्रच्छाद्य गालेत् दृष्टस्थसंपद्धे जलौका

हे.२.५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८८
कुष्टं

पूर्वरूपं ८ भेद्यं ९ व्यध्यो १० मंथ्यो ११ ग्रन्हो १२ दाहश्च १३ इति तत्क्रियाः इति उत्पाद्यमुत्पाटनं भावे शापप्रत्ययः
एवं पाट्यादिषु सीव्यं सीवनं शस्त्रदोषनाह कुंठ १ खण्ड २ तनु ३ स्थूल ४ ह्रस्व ५ दीर्घत्व ६ वक्रता ७ श
स्त्राणां खरधारत्व ८ मष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः इति तत्र दोषाः अन्यत्र करपत्रात् शस्त्रधारणा
विधिमाह छेदेत्यादि छेदनादिकर्मणि वृंतफलयोर्मध्ये तर्जन्यादिभिर्मिलतैः शस्त्रं गृह्णीयात्
विस्रावणानि तु तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां वृत्ताग्रेणाग्रं गृह्णीयात् व्रीहिमुखं तु पाणितलेन छन्नाग्रम
प्रच्छाद्य मुखे ग्राह्यं आहरणे तु शस्त्रं मूलं ग्राह्यं पाशस्योपरि मध्ये लघु ग्रहं दंष्ट्राकर्त्तरी
च शेषेषु कर्मसु पत्रगृहीतो सौकार्यं तत्र गृह्णम् शस्त्रस्थानार्थं शस्त्रकोशमाह स्याल
वेत्यादि संग्रहे तु हस्त एव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाद्येत्र शस्त्राणां तत्र तस्तारिणा या
प्ये तं शरशल्यास्थिच्छेदेषु उत्पलकेन मांसच्छेदेषु तैलेन पाटनं भेदनं शिराव्यधनं स्नायुच्छे
दनेषु च प्रयुंजीत धारा पुनर्भेदनानां मासूरी लेखनानामर्द्धमासूरी विस्रावणानां कै
शिकी व्यधनानामर्द्धकौशिकी लेषा निशानि तु श्लक्ष्णाशिलिका माषमुद्गप्रधाना
धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकम् अथाधिगतशास्त्रोऽप्यकृतयोग्याभ्यासः स बहु
सो वाप्यदृष्टकर्मा शास्त्रकर्मणि अप्रवर्त्तितशिरास्नायुमर्मादिव्यापत्त्या देहस्य तस्मात्स

316

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वानाडीमाह शृंगालाबुकस्य गुणं तेषां धारानिराधे देवमाह
स्तनसंश्रयमाह उक्तं ह्येवं घटीकारमाह २

हे॰ २६ तत्रमाह त्वक्स्थं अलाबु घटीमेवं इति शिराव्यधस्य निपतत्वमाह शिरेव व्यापके रक्तं जीलिंगादीनां
विषयान्तरार्थमाह तं सर्पिषोत्तेन सेवेदिति संग्रहे तु सर्वासां च प्रमाणमष्टादशांगुलानि त
८४ त्रचतुःपंचषडंगुलं न्युब्जयेत् गजवाहादिपराः ताः सुकुमारास्तनुत्वचोल्पशिरस्का स्क
धरका पाश्च स्निग्धो विपरीताः पुंसां सोर्द्धचंद्रा ह्लतिपुते विभागश्च तत्र वाहत त्वगादोषे
षु चिरोत्थितेषु चामवेषु तु मांसो योजयितव्याः स्निग्धो विपरीतेषु जलौकसस्त्वार्द्रेच माघ
यापेगृहीत्वा सुरभिपंक गर्भेनवे घटस्थापयेत् शृंगाटक कसेरुकशालूकशैवालमृ
णालवल्लूरत्वक्तनापुष्कर बीजचूर्णं स्वादुशीतं स्वच्छं च तोयं गन्नपानार्थं ताभ्यो
दद्यात् लालादिकोपपरिहार्थमेवच त्र्यहात् त्र्यहात् पर्वमन्नपानमवनीयान्यद
द्यात् पंचाहाच्चतद्विधारावघटान्तरे ताः संचारयेदिति इति हेमाद्रीहीकायां आयुर्वे
दरसायने शास्त्रप्रकरणं नाम सामस्त्येन निरूपितं अथेतिशिरावेधविधिमध्याय व्याख्यातुं
प्रतिजानीते संग्रहे तु बहवोपि रक्तावसेचनोपायाः प्रागभिहितास्तेषामन्येषां चूर्णिकादीनां
मुख्यक्रमाणां तत्साध्येष्वामयेषु शिराव्यधनं अनुनातेसम्लाघो यमापान्तिके दरसे तु भे
देन शाश्यपादपरवतथाच शिराव्यधश्चिकित्सार्द्धम् संपूर्णा वाश्चिकित्सितम् शल्यतंत्रस्मृतं
यद्वत् वस्तिकायाश्चिकित्सितं तथा रक्तं मधिष्ठानं विकार्णविकारिणां अत्यन्तं हि तथा दूष्यं
कर्मेदं प्रथमं ततः तत्राम्बु शारीरमाहारसारभूतं रसाख्यमविकृत मविकृतेन सारंजितं

317

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुष्पं दुष्टं पिबंती स्याह [illegible] इत्यादि जलौकसोमो दकौमाह दंशास्य तोदे कंडूं वामो
त्तये दिति मो त्तला नां रूपमाह वामयेच्चु ताइत्यादि कंडने त्वष : सप्ताहाद दर्वी कृ जलो
कसां पुनः प्रयोगनिषेधति रत्तनित्यादि जलौकसां सम्यक् वमन लक्षणमाह पूर्ववदि
त्यादि अतिवांतैः लक्षणमाह कुर्वीत योगान्समुवैति दुर्वान्तलक्षणमाह दुर्वान्तेस्त
म्भ लामदइति जलौकसां पालनविधिमाह अत्य त्रेत्यादि दंशा यदिस्रावे स्रावरोधम
माह अभुक्ता वित्यादि दंशास्रावानंतरं रूपमाह शतेत्यादि स्रावफलमाह दुष्टेत्यादि द्विती
येह्निपुनः स्रावमाह अशुद्धमित्यादि अलाभे स्यकोन्नरवे भवेत् अलाबु घटिकयो रविष
यमाह पुंज्यादित्यादि अलाबु घटिकयो विषयमाह पुंजात्तु कफवायु नेति शृंगस्याविषयमाह
वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृंगेणानिर्हरेदिति प्रच्छानविधिमाह गाढबद्धेत्यादि पदैः शस्त्रत्रैः अ
धोदेशप्रस्तैरधस्तादारुह्य शस्त्रैरधोदेशमारभ्योर्ध्वं क्षिपमाशो प्रच्छानस्याविषयमा
ह प्रच्छानेनैकदेशस्थमिति जलौकसां विषयमाह ग्रथितं जलजन्माभिर्हरेदिति ग्रथितं
स्तंभितम् शृंगालाबुघटिकानां विषयमाह शृंगादिभिः सुप्तमस्रगिति सुप्तमज्ञातस्पर्श
म् शिराव्यधस्य विषयमाह व्यापि शिराव्यधैरिति व्यापि सर्वदेहस्थं प्रच्छानस्य विषय
न्तरमाह प्रच्छानं पिंडिते वास्यातइति पिंडिते घने जलौकसां विषयांतर विषयांतरमाह अव २२
गाढे जलौकसइति अवगाढे गंभीरे अलाबादीनां [illegible] विषयां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.२०८

जत्रूर्ध्वे इत्यादि उन्मादे शिरामाह उरोपांगललाटस्था उन्मादे इति अपस्मारे शिरामाह अपस्मारे तु पुनः
हनुसंधावित्यादि तेषु शिरोरोगादिषु सामान्यतः शिरामाह समस्ते वा शिरा भ्रूमध्यगामिनी इ
ति विद्ध्येत् पार्श्वयोः शिरामाह विद्ध्यावित्यादि तृतीयज्वरे शिरामाह तृतीयके अंशयोर्मध्ये इ
ति चतुर्थकज्वरे शिरामाह स्कंधस्याधस्तु चतुर्थके इति सम्लप्रवाहिकायां शिरामाह प्रवा
हिकायामित्यादि शुक्रमेढ्रयोः शिरामाह शुक्रमेढ्रामयेषु मेढ्रे इति गलगंडमालयोः शिरामाहः
ऊरुगो गलगंडयोरिति द्विवचनसामर्थ्यात् गंडमालाग्रहणं गृध्रस्यां शिरामाह गृध्रस्या
मित्यादि अपच्यां शिरामाह इंद्रबस्तेरधोपच्यां द्व्यंगुल इति इन्द्रबस्ती जंघामध्ये मर्म सक्थि
मूले क्रोष्टुकशीर्षे च शिरामाह चतुरंगुल इत्यादि पाददाहादिषु बहुषु शिरामाह पाददा
हखंडे हर्षे तु विपादिकां वातकंटे ५ चिप्पे ६ द्व्यंगुले विद्ध्येत् पादोपरि क्षिप्रमर्मस्था इति हर्षेपा
दहर्षे चिप्पे नखरोगे क्षिप्रमंगुष्ठांगुलीमध्ये मर्म संग्रहे तु एते नेतर सर्व्वेषु बाहू च व्याख्या
तो विशेषस्तु वामबाहावभ्यन्तरतो बाहुमध्ये प्लीहोदरे एवमेव च दक्षिणबाहौ यकृद
ख्ये तथा कासश्वासयोरित्यादि सन्नीति विश्वाच्यां शिरामाह गृध्रसीभिर्वा विश्वाच्यामिति सं
ग्रहे तु बाहुशोषावबाहुकयोरिति एवमपरोक्ता शिरासाम्यदर्शने शिरांतरमाह यथोक्तानामि
त्यादि शिरावेधविधिमाह अथ प्रत्यादि अपल्पस्निग्धरसान्नं स्निग्धरसान्नमुपलिप्त प्रतिना
मात्रार्थे इत्यव्ययीभावः संग्रहे तु व्याधिवलसात्म्यापेक्षे दध्युपस्निग्धजांगलमांसं यवागूं वा

319

हे २०८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

320

रक्तमोक्षणमिति सम्यक्रक्तस्रुतलक्षणमाह मधुरमित्यादि सहन्तदुर्वंहेबामजिराप्य रक्तस्यायोगहेतवमाह तत्रस्नेहे
वसंस्थितेऽसृगिति संग्रहेण तथा दुष्टदोष्यमिति कष्टिच भयात्स्मकम्पितो येन स्वैव विधि विधिवेदाहारविहारा भ्या
सर्पिर्गुडिकोलवणस्रवाप्यं यो विस्रिति रक्तस्य दुष्टिकारणमाह नविस्नेहस्नेहबलाः प्रायो दूषयन्ति इति दुष्टरक्त
स्य कार्यमाह कुष्ठेत्यादि दुष्टरक्तकार्यस्य सामान्यलक्षणमाह शोफेत्यादि चकारात् रूपकारणं दुष्टे पू
तक्रेषु चेदं लक्षणं ज्ञेयं दुष्टरक्तकर्मस्य प्रतीकारमाह तेष्वित्यादि ऊनषोडशवर्षादीनां शि
रावेध्य निषेध इति न तूनेत्यादि अन्यास्यपि काङ्क्षादादिस्यंते पंचसु कर्मसु वमनविरेचननिरूहानु
वासननस्येषु वमनादौ स्नेहपाने च यावत्तत्कृतदोषक्षोभप्रवृत्तिस्तावन्निषेधः अप्रत्युति
नामल्लतिवदप्यायतां नराणां तिर्यग्गतिर्पिगतान् अनुस्थितामंकुशाम् संग्रहेत् तत्र स्नेहपीता
दिषु सम्यग्विद्धा अपि शिरा न स्रवत्यतिस्रवति वा असम्यक्स्रुतिर्गन्धस्विन्नस्य पुनर्दुर्वीभूतादो
षा शोणितेमनुप्रविष्टस्सम्यकु प्रच्यवते न त्वेष निषेधो विषसंसृष्टोपसर्गादात्ययिकव्या
धिषु इति शिरोरोगे नेत्ररोगे च व्यध्यां शिरामाह शिरइत्यादि ललाटे भवं ललाटाद्या शारीरा
वयवाख्यस्य एवमपांगगामुपनासिकां वाउपनास्या कनीनिकं वा कर्णरोगेषु शिरामाह क
र्णरोगेषु कर्णाजामिति नासारोगेषु शिरामाह नासारोगेषु नासाग्रं पिनसाम्यादि पीनसशिरा
माह नासाललाटयोः पीनस इति मुखरोगेषु शिरामाह मुखेत्यादि जंत्रजिह्वांगेष्वपि शिरा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चूर्णैस्तैलं।

321

वा॰२॰९ लंतारसेवने श्रुतिविद्यालक्षणमाह [highlighted] सम्यग्द्गमित्यादि दीक्षावरोधकादशा
माह अमूर्छैरित्यादि वेगितामवत्वादेः अश्रुद्धेः अस्य सम्यक्स्वेदः सम्यक्स्नामार्थमेष धर्ममाह
वा॰४ असम्यगित्यादि सम्यक्आवलिर्वाहार्थमेष धर्ममाह सम्यक्प्रवृत्तको ल्सेन तैलेन लवणो
न चेति दिग्धादिस्य लेपजुष्टस्य भोतद्दुष्टस्य वेगश्रुग्मे शिरास्य बलि इत्याह अप्रेरे इत्यादि
सम्यक्श्चवायस्य पंस्थितेरक्तोनतत् शुद्धात्वालाहरेदित्याह सम्यक्श्रुत्वेत्यादि मूर्छापा
प्रतीकारमाह पंत्रं विमुच्येत्यादि पुनर्मूर्छापां तदहनं स्रावयेत वातदुष्टरक्तस्य लक्षणा दि६
माह [highlighted] वातो छावेत्यादि पित्तदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह पित्तादित्यादि श्रोष्ण्यं सं
दिघनीभावरहितं कफदुष्टस्याह कफादित्यादि घनेस्रावरहितं द्वंद्वदुष्टरक्तस्य ल
क्षणमाह संसृष्टलिंगो संसर्गात् इति त्रिदोषदुष्टस्य रक्तस्य लक्षणमाह त्रिदोषमलि
नाविलमिति मलिनं नीलं आविलं कलुषं संग्रहे तु कषायरसं लोहगंधि शीतं च रक्तं
वातात् स्नहधूमांजनोदकरूक्षं हरितपीतं पलिगंधि मत्स्यगंधि वा कटुत्वानष्ट
क्षि१ मधिकानिष्टं गोमूत्राभं च पित्तात् कोविदारपुष्पगैरीकोदकपांडुशीतस्कंदि ब
साद्याराव सादि लवणरसं वसागंधि कफात् कांस्यनीलं दुर्गंधि च संनिपातादिति
स्रावप्रमाणमाह अप्रस्थमित्यादि किंपुनः शुद्धो बलिनोपि किं पुनर्वल्पस्य प्र

हे॰२॰८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पापयित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं पूर्वाह्णे पराह्णे वेति कंठोर्द्ध्वशिराणां यंत्रणामाह मृदुपट्टेनेत्यादि
पट्टो वस्त्रखंडः घृष्टत्वेनरः वस्त्रावावेष्टयन् वस्त्रवलं कुर्वन् कंधरायां परिक्षिप्य कंधरां वेष्ट
यित्वा वामतर्जनीयत्रकर्त्तुः अंतर्मुखवर्ज्यानां मुखांतर्मुखवर्ज्यौ तर्गतशिरोर्ज्यानां शिरो
त्थापनविधिमाह तघूइत्यादि शिरोत्थीकस्तामाह उत्थितामित्यादि उत्थितांस्यंदमा
नां स्पर्शेन ज्ञात्वा गंभीरात्वं गुष्टचीडनेन ज्ञात्वा फलोदेशे वामहस्तेन सुनेनि ष्कंपं
गृहीत कुठार्या मध्येल त्तपेत् शिरामोदाना विधिमाह तद्वन्मोदायेत् ताडयन् पीडयन्
नास्मिति एनां कुठारिकां अंगुष्ठगृहीतया मध्यमांगुल्या तान्तांगुष्ठेन [illegible] चापीडयन् शिरा
मोदयेत् उपनासिकाया व्यधनमाह विध्येदित्यादि जिह्वाधःशिराव्यधनमाह अभ्युन्नतेत्या
दि ग्रीवाशिराणां यंत्रमाह यंत्रयेदित्यादि [illegible] सोत्यादि हस्तशिरायंत्र
णामाह [illegible] इत्यादि पार्श्वशिराणां यंत्रणामाह विध्येदालवेत्यादि मेहशिरायंत्रणामा
ह प्रहृष्टे मेहनइति जंघाशिराणां यंत्रमाह जंघाशिरां [illegible] केचित् इति पादशिरायंत्र

९८

णामाह पादेत्वेत्यादि हस्तवद्वेध्यप्रदेशादूर्ध्वं चतुरंगुले पट्टिका वद्ध्वा अन्तज्ञः शिराणां
यंत्रणामाह इत्यमित्यादि व्रीहीमुखस्य निखननमाह मांसलेत्यादि कुठारिका नि
खननमाह पर्वाङ्घमित्यादि सम्यकूं सम्यग्विद्धेत्यादि दुर्विद्धालक्षणमाह अल्पैर्दिते

विद्धालक्षणमाह।

त्यादि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰२॰५

323

चेत् पद्मकादिक्वाथशर्करामधुरक्षीरमिक्षुरसमेराहरिणाजोरभ्रमांहि षवदाहरणामन्यतम
नस्यं वा शिरां विध्वा रुधिरस्रावं घृतभृष्टं वा पानं दद्यात् तेनैव वा दर्भपादमर्दिते नानुवासये
त् स्निग्धैश्च यूषरसैर्भोजयेत् सूर्यपाचानवतिष्ठमाने वाचनापञ्चारं दद्यात् नच दुग्धमप
पेद्देत् क्षीरारक्तस्याहि वापुमनीराणपसंग्रहमूर्छासंतानाशशिरःकंपभ्रममन्यास्तंभो
पतानकहनुग्रहंशरीरांध्मापांडुत्ववाधिर्यधालुक्षयदेपकादीनकरोति मारणां वा प्राणाः प्रा
णाभ्लोरक्तं तत्क्षयात् क्षपते वलः वर्द्धते चानिलस्तस्मात् यत्नाद्बृंहणमाचरेत् दुर्व्यध्या
तिव्यधकुट्टितस्तिर्यग्व्यधादिव्यधदोषात् व्यापदोषाः सुश्रुतोक्ता यथास्वं साधयेदिति सु
तरक्तस्य पथ्यनियमकालस्यावधिमाह उन्मार्गेत्यादि पथ्यमाह नात्युष्णमित्यादि उ
क्ते पथ्ये युक्तिमाह तदित्यादि अतो हेतोः विशुद्धरक्तस्य लक्षणमाह प्रसन्नेत्यादि प
टुभिः वेगो विशामत्यादि पूर्ववत् इति हेमाद्रीटीकायामायुर्वेदरसायने शिराव्यधप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितं अथेति शल्याहरणाध्यायं व्याख्यातुं प्रतीजानीते शल्यगतिभे
दानाह वक्र १ ऋजुर २ तीर्य ३ ऊर्ध्व ४ अधः ५ शल्यानां पंचधा गतिरिति संग्रहे तु त्रिधा गतिः श
ल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विधेति अंतः शल्यस्य लक्षणा
माह ध्मानमित्यादि त्वग्गतशल्यस्य लक्षणमाह विवर्णेत्यादि विप्रोषादिति वक्ष्य
वसामान्यलक्षणमप्यत्र ज्ञेयं मांसगतस्य लक्षणमाह मांसस्थेत्यादि चोषः प्राचूषणेन

हे॰२॰५

१९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्योत्र सार्द्धत्रयोदशपलः अलिप्त्राविर्भेजयजमाह तत्राभ्यंगेत्यादि सुतरक्तस्यानंत
रं कृत्यमाह अतेरक्तेत्यादि मूर्छितः पुनः मोहयित्वा पद्रात्रात् प्रातेव स्त्रस्रवाडन्य
प्रथमग्न्यावादस स्यक् ऋतो पुनः आवकालमाह अस्कंद्रमित्यादि अथा दूषितं पुनस्ते
ह्ययित्वा पलास्रावयेत् दुष्टमनेनैव क्रमेणास्रुतिः कार्यान त्वतिस्रुतिरित्याह किंचि
द्विषो घरित्यादि अतिवर्द्धते वाधते तिस्रुति शंकायां गंगादिभिर्हरेदित्याह होतु अंगा
दीभिः शोषं इति गंगादिभिरस्यास्रुति संकायां समयेदित्याह प्रसादमित्यादि पित्तासृग्
क्रियारक्तपित्तचिकित्सा अकृतापिरा व्यस्यापोत देवारक्तप्रसादनमित्याह दुष्टरक्त
मित्यादि अनुद्रिक्तमदेहाभावात् आवयोग्यं अतिस्रावे स्तंभनमाह रक्तेत्यती
त्यादि स्तंभनविधो वमाह रोध्रेत्यादि मत्स्यपालं खर्परं दग्धो मम्मषी वस्त्रभस्म विचूर्णि
ये चूर्णामविकोल पद्मकादिभिर्मे पद्मकादिगणास्य शीतकषायं संगृहेतु तिष्ठति
तु रक्ते शिरामुखं संधातुचूर्णैरिव चूर्णां गुल्यग्रेणापीडयेत् शालसल्यपोदकापि
छिवा वूसामुखे दत्वा गाढं वध्नीयात् मधूच्छिष्टप्रलिप्तं पद्रकं शीताबुना वा
सिंचेत् शीतमधुरकषायान्नपानैः सेकप्रदेह प्रवात वेश्मभिर्वा स्कंदनायोपा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दृशल्यज्ञानोपायः तत्र त्वङ्नष्टस्योपायमाह त्वङ्नष्ट इत्यादि मांसनष्टस्योपायमाह मांसेप्र
त्यादि शोधनेन कर्शनेन ज्ञाने शिथलस्य शल्यस्य क्षोभाद्रागादयस्तत्र शल्यमवेक्ष्य
दिषु त्रिषु नष्टस्योपायमाह लब्धेष्वेव च येष्वस्थिसंधिकोष्ठेषु नष्टमिति अस्थिनष्टस्यो
पायमाह अस्थिष्वित्यादि ज्ञातो भावग्रागादिभिरित्यवर्तते संधिनष्टस्योपायमाह प्रसा
रणेत्यादि अस्थिवत् अभ्यंजनादिभिः स्नायुषु आदिषु चतुर्षु नष्टस्योपायमाह नष्टेत्या
दि असमेष्वपि उच्चनीचमार्गे मर्मनष्टस्योपायानुक्तौ हेतुमाह मर्मेत्यादि तेषां मर्मणां
सादिगतत्वात् मांसादिकनैनैवोक्तत्वात् नष्टस्य सामान्यलक्षणमाह सामान्येने
त्यादि अदृश्यशल्यस्याकृतिवृत्तानुकृत्याज्ञेयेत्याह वृत्तमित्यादि वृत्ते कोणारहि
तं यत्र प्रतिकूलमाहरणं स प्रतिलोमः यत्रानुकूलः सोनुलोमः तयोर्विशेषमाह आर्वाची
नेत्यादि अर्वाचीनमधोगतम् तद्विपर्ययात् ऊर्ध्वं निर्हरेदिति पराचीनं ऊर्ध्वगतं तद्विप
र्ययादधोनिर्हरेत् इति ऊर्ध्वनिर्हरणं प्रतिलोममधोनुलोमं उक्तं च संग्रहे प्रतिलोम
वाचीमानयेदनुलोमं पराचीनमिति तीर्यग्गते त्ववस्थाभेदेनोभयोर्विशेषमाह
सुखेत्यादि तीर्यग्गतेयेनोपायेन सुखाहार्यं तेन हरेत् प्रवेशपार्श्वादन्येन पार्श्वेन
यदाहार्यं तदा छित्वा शस्त्रेण द्वारं कृत्वा हरेत् उरोगतादिषु शल्येषु निर्घातनं निषेध

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वव्यथा पेशीगतस्य लक्षणमाह पेशीत्यादि स्नावगतस्य लक्षणमाह आक्षेपइत्यादि स
ततस्नावगमदुर्हरं शिरागतस्य लक्षणमाह शिराध्मानं शिराश्रितइत्यादि शिराध्मानं
शिरापूर्णत्वम् स्रोतोगतस्य लक्षणमाह स्वकर्मेत्यादि स्वकर्मगुणा प्रासादीनां यथाव
हनम् स्वगुणो मार्दवादिः धमनीगतस्य लक्षणमाह धमनीस्थेत्यादि अस्थिसंधिगत
स्य लक्षणमाह संहर्षइत्यादि बलवान्संघर्षो दुःसहसंघट्टनम् अस्थिगतस्य लक्ष
णमाह नैकरूपारुजोस्थिस्थे शोफइति संधिगतस्य लक्षणमाह लब्धस्नुसंधिगोचेष्टानि
वृत्तिश्च भवेदिति कोष्ठगतस्य लक्षणमाह आटोपइत्यादि मर्मगतस्य लक्षणमाह
विद्यादित्यादि उपलक्षणालक्षणमाह तत्रविद्धिं जस्रमसृक् स्रावइत्यादिना शारी
रकेवद्यत्येतत्त्वगतानांस्रावलोलक्षणमाह यथास्वंपरीमावै त्वगादिषु विभावयेदि
ति यथास्वमिति यत्रयदाश्रितं द्रव्यं तत्रलक्षणं भवति यथात्वगातेमेलसी काशिरादिमतेर
क्तं अस्थिगतेमज्जेत्यादि अंतःशल्येपि त्वग्गुरो नैवरूढो व्रणोभवति इत्याह रूढल
इत्यादि रूढेलेस्वयमेव कर्म कर्तृर्थात्मनेपदं लेशल्यं शल्येनशल्य इतेलक्षयते
तस्यैवरोपणत्वात् अंतःशल्यरूढमपि पुनः बाधते इत्यादि दोषेत्यादि अपिन

ने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तिर्यग्दत्तपार्श्वे छिरउत्क्षिप्य वेगेन यथा शल्यमुद्धरेत्तथा ताडयेत् सर्वोपायासंभवे उर्ध्वयांतरमा
ह एवंवारणस्योपायाकुल्यये त्तरोति दुर्बलवरोगस्योपायमाह बध्वेत्यादि कुशाभिः केविकाभि
शोफस्यस्तव रोगस्योपायमाह स्वयथित्यादि शोफास्पीडनेनवारंरगामुत्याघउत्पीडतस्यो
पायमाह मुहुरेत्यादि नैनेवनाडी विनामुक्तेरोगनिर्वापु अमार्गोत्पीड तस्योपायमाह
नयेन्मार्गममार्गोत्पीडितर्लुयत्इति तत्शल्यं मार्गं नयेत् मार्गानयनपूर्वक्रमाहेत्तु निघी २६
तनेनैवकर्णामुक्तस्योपायमाह मृदित्वेत्यादि निर्गमप्रतिबंधः शल्यावयवः कर्णिकेत्वात्
करणाः तं मृदित्वा संत्तोदनेनाशिथलीकृत्यापवानाडुचस्येन नाडीयंत्रमुखेन निर्हरेत्
तिपीडनेनैकीकृत्य निःकर्णस्योपायमाह अयस्कांतेनेत्यादि अयस्कांतो लोहकर्षकः पाषा
णः विवृतास्यमस्युस्थितमिति निःकर्णस्य विशेषणं पक्वाशयगतस्योपायमाह पके
त्यादि दुष्टवातादीनामुपायमाह दुष्टेत्यादि चूर्णैः अंगादिभिः कंठगतस्योपायमाह कं
ठेत्यादि विषेनमृणालेन अन्तर्गृहीते जातुषस्योपायमाह नाडीत्यादि अग्नितप्ता तापिता
शलाका नाड्या कंठे क्षिप्ता ततोपांगानेन स्थिरीकृता शल्यसंलग्नांर्द्रजातुषं तां तदा
मयेशल्यं कंठादानयेत् अजातुषोपायमाह जातुदग्धाम जातुषामिति जातुदिग्धं ला
त्वालिप्ताशलाका पूर्ववत् शल्यसंलग्नाम कृत्वा जातुषादन्यत् शल्यमाहरेत् मत्स्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्ति शल्यमित्यादि पूर्तिलोममर्धगतम् अनुलंडे अद्दश्यमुखं छेद्यं छेदनार्थम् अना
हरणीयं शल्यमाह नैर्हारे त्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरूपद्रवमिति विशल्यघ्नं इत्वे यो ऽस्यप
नीत्री तोः विशल्यघ्नास्तुक्ते षुमर्मसु स्थितम् हस्ताहार्य शल्यमाह अथो हरेदित्यादि इतर
त्करेणाधृष्यम् कंकमुखादिस्वस्तिकयंत्राहार्य शल्यमाह अदृश्यमित्यादि इतरादित्यनुल
सुखवंहरेरषु ६ त्तेते संदंशाहार्यमाह संदंशाभ्यां त्वगादि दृश्यम् इति त्वगादिनित्वक् शिरा स्नायुपिशिताति ५५
तालयंत्राहार्यमाह तालाभ्यां सुषिरं सिद्धं नाडीयंत्राहार्यमाह शल्यमाह सुषिरस्थंच
न लिंगे रिति शेषं यंत्राहार्य शल्यमाह शेषं शेषैर्यथायोग्यमिति यंत्रेणाहर्तुमशक्यश
ल्यस्योपायमाह शस्त्रेणेत्यादि विशल्यं विदार्य निर्लोहितमुत्तरक्रमम् आचार्य आहार
विरादि नियमम् शिरास्नायुविलग्नस्य शल्यस्योपायमाह शिरास्नाय्वित्यादि हृदयलग्न
शल्यस्योपायमाह हृदयइत्यादि यथायथसंस्थितं शल्यं स्थानाल्लुप्तं येनायंत्रेण शोधने
न दुराकर्षं हृदयाकर्षमशक्यं हृदयोपायमन्यत्राह्रदिशाति अन्यलोव्ववमाहरेदिति
अस्थिलग्नस्योपायमाह अस्थीत्यादि पूर्वोपायाशक्यस्योपायन्तरमाह इत्यादि
सुग्रहीतस्य शल्ये द्रुः सम्यकृदस्य रवमप्यशाक्यस्योपायमाह तथापीत्यादि बद्धां
गः पास्त्रमस्तके शिखा कोः स्वपदः पंचांगी चतुर्षु चरणेषु मुखे च बंधविशेषः तवाजिनं इ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दानैर्विलयनं दर्शनार्थं विलयनाभावे युक्तिमाह। प्राय इत्यादि। निकुञ्चते वक्त्रीभवति ततश्च स्त्री
लेवनशल्यं कुण्डलीभावकृतेन क्षोभेण मांसरक्तपाकेन बहिरेव निर्याति न तु विलीयते
इत्यर्थः। प्रयोगमहत्त्वसूचितहेतुं विनाप्यविलेपनं दर्शयन् विदाहीत्यायमाह। शल्ये इत्यादि। प्रन
ष्टशल्यसंग्रहार्थमुपायमाह पाल्ये इत्यादि। इति हेमाद्रीटीकायामायुर्वेदरसायने शल्याहृतिप्र
काशिसामस्त्येन निरूपितं अथ स्त्रिशस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते शस्त्रकर्म
५८ विषयस्य व्रणस्योत्पत्तिमाह व्रणा इत्यादि प्रशास्योत्पत्ति पूर्विवंधमाह तमेवेत्यादि तमेव स्व नि ८
स्वपथुमेव शस्त्रकर्माणि बजविधानमे बजसाध्ये शस्त्रकर्माणि विधातव्यमितिज्ञापनार्थं
उक्तं च संग्रहे द्विविधे पि व्याधावुपायापाये देति जेश्वगतौ वाले बज विषयाती तेशास्त्रकर्मप्र
युज्यत इति। अपक्वस्य स्वपथोर्लक्षणमाह शोफ इत्यादि अमोपक्व उष्मा श्रो छ्यं रुक् भूलं स्थि
रः स्थिरः शनैर्वर्द्धमानः। पच्यमानस्य लक्षणमाह पच्यमान इत्यादि विवर्णत्वगवर्णविपरीत
वर्णः रागी रंजनशक्तिमान् लेपोषधं वर्णितं तं न सहते इत्यर्थः। स्फुटतीव विश्लेषावयवं दजारि
स्तुरंगोसटिलि रुजा पिवृद्धिः पक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह पक्के इत्यादि अल्पवेगता उपद्रवा
ल्पत्वं कंडूशोफादयो लक्षणानि उपद्रवास्त्वंगमर्दादयः रक्तदोषत्रयकार्यत्वं पाकस्याह अ
लमित्यादि। अलिपक्वशोफस्य लक्षणमाह पाके इत्यादि अलिवृत्तप्रमाणानि क्रान्ते स्तु बिरः अ
न्योदशः तनुत्वक् विरलत्वक् दोषेदोति निर्तो घ्नपमदितमांसादि तनूरुहरोमरक्तपाकस्य हे२१२

330

दिकंटकस्योपायमाह केशोंडइत्यादि सूत्रबद्धेन केशोंडकेन केशपुंजेन द्रवैः सहपीतेन व
मतः सहसा कंठकमाहरेत् केशोंडकस्योपायमाह सूक्ष्माणि च यानि अक्षिषु व्रणानि शल्या
नित्वतानि वस्त्रादिभिः निर्हरेदित्यर्थः एतेन चेतरदिति तेन कंठकेन द्रवैः सहपीतेन तरत्
केशोंडकमाहरेत् ऊर्ध्वमाहर्त्तुमशक्यस्योपायमाह अशक्यमुखनासाभ्यामाहर्तुं पातो
नुदेत् इति परतो नुदेत् कोष्ठं नयेत् ग्राससल्यस्योपायमाह अप्पानेत्यादि अप्पानं
म६ स्कंभः पानैः सूक्ष्माणां मद्यगतानां व्रणशल्यानां चोपायमाह सूक्ष्मादीत्यादि सर्वेलि
तस्योदकशल्यस्योपायमाह अपां पूर्णमित्यादि विधुनयात् कंपयेत् वामयेच्च वमन
द्रव्ये अथवा मुखपर्यंते भस्मराशौ च निखनेत् कर्णगतस्योदकस्योदकशल्यस्योपा
यमाह कर्णौ तु इत्यादि आचूषयेत् शृंगादिभिः कर्णगतस्य कीटशल्यस्योपायमाह
कीटे इत्यादि लवणांबुना लवणपूर्णेन अंबुना जातुषादिशल्यं देहोष्मणा विलीय
ह विषाणे मा २ त इत्यादि गतेन मदादि जातुषमित्यादि विलीयते विनश्यति मदादिशल्यं चिराद्वि
लीयत इत्याह मद्वेणु इत्यादि विषाणादि शल्यं चिरादपि न विलीयत इत्याह विषाणे
त्यादि एतेन मदादि शल्यं चिराद्विलीयत इत्युक्तं भवति विषाणवेणायोरूमयतोप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा·२१३

विधिमाह सकृदेवाहरेत्तं चेति सकृदेकवारं आहरेन्नान्तरान्तरानुच्छेदित्यर्थः पाटनप्रमाणमाह
पाकेत्यादि बाहुषु पाटनेषु द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं वान्तोक्तार्थं पाटनस्थाने कृत्यमाह एषित्वेत्या
दि एषिण्यादिविभागा उक्ताः संग्रहे विवृते प्रदेशवामपूर्वैषिण्येषित्वा नातिविवृते गंभीरे मांसले २१४
चैषिण्या विपरीते करीरादिनालेन अतिसंवृत्ते ...बालेनेति देशाः शरीरावयवः आशयो व्र
णस्थानं गतिर्नाडी व्रणासंगः ...स्खलनस्थाने विभक्तो मांसादिलेशरहितः आशय उत्संग
पाटनैवेषगतसामग्रीमाह शौर्यमित्यादि ललाटादौ तिर्यक्पाटनमाह तिर्यगित्यादि भ्रू
प्रदेशांतरे तिर्यक्पाटनं निषेधति अन्यत्र छेदनादित्यादि पाटनानंतरं कृत्यमाह शस्त्रे
णचारिते इत्यादि सर्जरसो राला षड्ग्रन्था वचा यथास्वं यस्मिन् व्रणे यद्द्रव्यमुक्तं तेन वश
दः समुच्चये दिग्धां लेपितां तैर्वर्त्तिः लेपो बधीः तं व्रणम् ऊर्ध्वं सर्वलेपस्य घृताक्तैः शा
क्तिभिर्लिप्येत् संग्रहे तु नाभिम्रष्टं यवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भोजनांते भसादहितांगुलिभिः सु
मृदितैरिति कवलिका वस्त्रखंडमयी पालीयदेन वस्त्रखंडेन स्तुसमादिलेसुसान्निविष्ट
यथा भवति तथा पार्श्वबन्धी पात् गुधिरघात् संग्रहे तु वातश्लेष्मोद्भवास्तत्र कृत्स्नं वीवे
ष्टयेद्व्रणं तान् रक्तेवपरिषिंच्य पित्तरक्ताभिघातजान् शस्त्रक्षत रुजायां प्रततायां
वृष्टिमधुकसर्पिषोष्णेन व्रणं सिंचयेत् पट्टं कवलिकां विकेशिकानां विशेषमाह शुचि

हे२१३

२२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न२

लक्षणमाह पाकजेष्वित्यादि गंभीरं पतत् असम्यक् ततः पाकमेति न मांसं तत्तस्मादुक्तपक्वलिंगस
र्वं नोत्पद्यते तेनत्र शीतशोफेत्यादि तेरक्तापाकं कृपालु अथ पाटने तत्र दारणपाटनयोर्विषयभेद
माह अल्पसत्वेत्यादि सत्वेना मानसं वलपाके चात्यर्थं मुद्धतेति पक्के शोफे मर्मसंध्यादिषु न चार्यश
स्त्रेष्वंगेषु स्थिते च दारुणां अस्य त्वपाटने दारणौ क्षारादिनाद्धारकारणम् पाटने शस्त्रेण अपक्वस्य दार
णपाटने निषेधति आमच्छेदेत्यादि शिरास्नाय्वादिदोषात्ममो तच्छेद इत्यर्थः पक्वस्याछेदने
दोषमाह तिष्ठन्नित्यादि त्वगसालुपंत्वणछलं आमपक्वं लक्षणमभिरूपति पच्छिन्नवती त्या
दि शास्त्रकर्मणः पूर्वं भोजनमाह पूर्वमित्यादि तीक्ष्णमद्यपानमाह पानेत्यादि पोवेदनाह
मः शास्त्रव्यथां सोढुमशक्तः मद्यपस्य मद्यपानमितरस्य भोजनमेव मूढगर्भादौ भोजनम
द्यपाने निषेधति अन्यत्रेत्यादि शास्त्रविधिमाह अथाहृत्य इत्यादि संग्रहेतु अथोपहृत्य
शास्त्रक्षाराग्नि जांववौष्ठपिचुप्लोतसूत्रपत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकषायालेपकल्कशीतोदकं
तोष्णोदककटाह व्यजनादिवृ शोपयोगी सर्वोपकरणमाहृत्य स्थापनीयमुपस्थितं स्थिर
स्नेहवलवद्धलं वक्रपुरुषं निष्ठेह निम्नमूर्ते वधदत्तात्मपानं भरत्नाचिंत विप्रं प्रणाते
ष्टदेवलं भुक्तवन्तमातुरं प्राङ्मुखमुपवेश्य संवेश्य वा यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म
शिरास्नायुसंध्यस्थिधमनीपरिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादिति निखातशस्त्रस्याहरणा

332

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्विविधिमाह तत्तीये क्री इत्यादि द्वितीयदिवसे पूत्तालमादिनिषेधति दिवसे द्वितीये नावरे तदिति
निषेधाति क्रमेदोषमाह तथाती वृत्यादि त्वि[illegible] मपि तो विषमस्य स्थानः स्निग्धादिवि
केशिकां कल्कंच निषेधति स्निग्धामित्यादि निषेधाति क्रमे दोषमाह स्नेहादित्यादि रोत्त
चत्वारो दोषाः विकेशिका योग्यतामाह संप्रत्ति त्यादि ग्रामपाटने चिकित्सामाह अम्ल
इत्यादि अम्लमविदग्धं तत्र हि रक्तं विगतम्लरसं भवति इति पादन विधिः व्रणसीवनवि
धि सीवनस्य विषयमाह सद्य इत्यादि सद्यव्रणोत्पत्ति दिने सद्योव्रणान् शोफपाकादि
पूर्वरूपरहितान् सद्योव्रणानामभिघातजत्वाद्यभिचारे पि तदुपा[illegible]दाने दोषसंसर्गाद्य
दासार्थं लिखितान् लेखने तो धस्य मेदसी वर्त्म पाली स्थलि खिताः लेखने नो धूस
रुस्वल्वहेतु दुष्टावयवाः शिरः प्रभृत्त पोगंभी यमांसला अंसलाश्च प्रदेशा तेषु स्थिता
न्व्रणान् शीवनाविता विषयमाह नत्वित्यादि वायुर्निर्वाहिणः वायुनिर्गमहारम्भ
तान् सीवनविधिमाह सीव्येद्चलेत्यादि चलपदास्थिषष्ठं चपदस्त्रकु[illegible]
वातेधनेमाह पिञ्ञा जे ननु श्लथः वालधितेसप्रो बंध वायुपित्ति[illegible]
दे[illegible]षि सा [illegible] माह वधूनीयादित्यालि इत्यादिषु गाढं शास्त्रादिषु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सस्मरणः पट्टः कैवल्यश्च विकेशिकाः ध्रुपितामदवः ऋक्षरणानिर्वली का करोति सा इति वि
शेषविकेशिकासूत्रवर्त्तिः रक्षामाह कुर्वीतेत्यादि संग्रहे तदुदकुंभाद्यायो गृहीत्वाप्रोक्षयेत् पी
तोऽयोऽवकीर्णाचर्यपर्णोमावर्ज्याभिरस्य रक्षां कुर्यात् इति बलिमाह बलिं चोपहारः तेभ्यः इति श्रो
षधीधारणमाह सेदेत्यादि लक्ष्मी समीम गुहा लिंगुहे शालिपर्णी पृष्टपर्णी जटिला मांसी
ब्रह्मचारिणी ब्राह्मी छत्रातिछत्रे घालपुष्पादयम् आहारविहारनियममाह नलइत्यादि
स्नेहादिने हो ऋस्नेहविधिदिनचर्योक्ते दिवास्वप्नं विशेषतो निषेधति दिवेत्यादि त्रिसंग
विशेषलो निषेधति स्त्रीणामित्यादि भोजनमभोजनमित्यादि कटुकाफलं कटुरोहि
णीफलम् भोजनविशेषमाह जीर्णे इत्यादि विषमासनं समसनं च निषेधति अशितं इ
त्यादि अध्यशनं निषेधति अजीर्णेत्यादि नवधान्यादिवर्गमाह नवमित्यादि संग्रहे तु
नवधान्यमाषकलायकुलित्थनिष्पावशिंबी शीतलं बुमधु तक्षीरपिष्टतिलविकृति
शुष्कशाकविशितहरीतकाम्ललवणकटुकक्षारानुपानि षाणि वर्जयेत् इति नवधान्या
देरित्यपथ्यत्वमाह वर्ण्यमित्यादि मद्यस्य तत्रोप्यपथ्यत्वमाह मद्यमित्यादि व्रणाशु
ष्कषणमाह कालेत्यादि चालेऽश्मगरैः उशीरैर्वीणाव्यजनैर्द्वितीयदिवसे प्रक्षालना

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दृ स्तनामेन्यादि संग्रहेतु कोशमंगुलीपर्वसु विदधान् दाम
संबंधंगे उत्संगविलंबि स्वस्तिकं संधि कूर्च्चं स्तनांतरं कंठा
श्लिकपोलकर्णेषु । अनुवलितं शाखासु मुनेत्रालीं ग्रीवामह
धा: मंडलं वृत्ते गेध्यामिकामंगुष्ठांगुलिमेदांते मस्त वृद्धिषु यमकं यम
लवृत्तयो बद्धाहेतु शंखवमूलेषु चीनम पांगयोः बंधमुद्दरोर
पृष्ठेषु वितानमूर्द्धीदि पृथुलांगे गोपुच्छानासोष्ठचिबुकसक्थिषुपंच
गीजाड्ढईमिति ननु बाणस्योपरि कुर्यान् नष्पिनवाबाध करोपयास्यान् वध
स्त्वष्टान-लेतुष्टहृष्ट भग्नेत्रणेषु चनजांगपाईधाबंधः सप्तदशत्वमेरन-वि
विधस्त्वेवसर्वत्र गाढ़हस्तप्रयसमन्वतः कपवान धनेगाढः पित्तरक्तेननुस्तथः वजाप
नेसमोबंधः कफपित्तशलेषु चेति देशविशेषेणबंधविशाबमाह नबध्रीयादित्यादि उर्वादिगाढं शाखादिषु
[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

336

तेदवनीयनत्वगानिरोमाणिच संधिगतमस्थिच सर्वाँनि वेध्यानि
नरज्जेष्वावानि रत्नेबत्कैलविशेष उक्तः संग्रहे शाणक्षेवमाने
कमूबालसीनोबक्षैलेशिति नथासीवनादिवल्कासतु समासेन
चत्वारोमावक्लैकान्नसेवनावेल्लिनकरंजगंथिंबाधगिनि
तेषांनामाभरेवाकृतिविभागः प्रहारवशात्वोपयोगः सीवना
नन्त्रंरकृन्यमाह सांनयित्वेत्यादि ॥ अंजनेश्रान्तोंजनं फलिनीष्व
यंगुः पूर्ववत्पाटनवत् शुष्कव्रणमाई कृत्वा सीव्यदित्याहुः
व्रणइत्यादि निश्लोतन ॥ प्रोक्षाबाधनीयदेशापस्य सनथाइति सीव
नविधिः ॥ अथबंधनविधिः तत्रबंधनस्यसाधनान्याह बंधनानी
त्यादि सांननेतेतु फलकंकाष्ठपट्टिकाकुशाबल्वदलं बंधनामा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा २१६ स्मीन अग्नमृदुस्वरोयत्तांनिषेधति नचैवमित्यादि रूढव्रणस्य सप्तमासावधिनियममाह
रूढेपीत्यादि आदिशब्दाद्[illegible] भयादयः अनुक्तं स्वयमह नीवमित्याह उत्पाद्यमाने
त्यादि वात्तीसु अवस्थासु उत्तरोत्तं उत्तरस्यांतं इति हेमाद्रीटीकायामायुर्वेदरसायनेश
ल्यकर्मप्रकर्त्तप्रकरणां स्मान स्थान निरूपितं द्वाराणि कर्मकाध्यायं व्याख्यातं प्रतिज्ञा
नीते अथात इत्यादि तत्रादौ द्वारविधिः तत्र द्वारप्रसंशामाह सर्वेत्यादि संग्रहेतु द्वारो हि
२६ नानौषधिसमपायपवि वृत्तेः सर्वसाधिष्ठानं कटुकलवणरसभक्षिष्ठस्ती द्रौ दहनः
पाचनो वदारणो विलयनः शोधनारोपणः रूम्मानमेदो विषापहः सर्वशस्त्रानुशा का ६
स्त्राणां च वरिष्ठ च्छेदनभेदनपाटनलेखनकारणात् यतः संबंधाव शल्जेषु दुःखाव
चारराणिपशस्त्रेषु नाशार्शोर्बुदादिषु शस्त्रराचाग्नि ध्यत् सदुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपि
वेव वियुज्यते साद्धिधावहात्तः परिमार्जनभेदेनेति अन्तः परिमार्जस्य विषयमाह स
पेयमित्यादि संग्रहेतु सप्यपास्वमुदेद्यत इति बहिः परिमार्जनस्य विषयमाह योज्यइ
त्यादि द्वयोरपि द्वारयोर्निषेधमाह नतूभयोपीत्यादि चले वाते अवले दुर्बले प्रोद्धृत्ता
संस्थानविपर्ययं प्राप्नुफलयोति गर्भाशयापायोर्यस्यासातथा तरुणास्थिनासाद्यस्थिपव

 हे. २१६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

समम् नेत्रादोश्लथम् व्रणान्तरं नोदसांसायं प्रात्तेर्मोत्तरांच सर्वर्तेषु प्राप्नस्येक व्रणान्तरमोद
नास्य ऋतुविशेषेपवादः बंधाँश्तोदोषजनाह अववद्धानीत्यादि स्नेहश्चभेषजं चेति बंध
संग्रहेतु स्नेहश्चात्रविरोतिष्ठति भेषजमचिराद्व्रणेपलि बंधनकरणगुणानाह बद्ध इत्या
दि उद्धृतजंद्ध चलित ओष्ठ प्रांत्तोपस्य सम्यक्सन्नोविवर्द्धमांसः विषमः कुचि दुःखः ध
चित्तीचः सत्रिविधोपि समोभवति एतः ते दोषत्यागात् कठिनाम दुर्भवति अनि
रुक् रुजाभवति अस्तरुः अरुढेति अरूढो रूढोभवति व्रणाविशेषेलेपस्य यत्रछा
दनमहेस्थिरा एणामित्यादि यथा दोषशीले दोषेऊष्णैः उष्णेशीतैः एवं यथर्तुः अजी
र्णतरुणैः वृद्धत्व बालत्वरहितेः क्षीररणो अश्व स्यादपस्तृष्याद योनग्राह्याः व्रणा
विशेषे बंधनं निषेधति कुष्ठनामित्यादि ते च कुष्ठादि व्रणास्त्रयोदश तत्र मधुमेहि
नां पिडिका ऽऽदेसविषेकर्णिकामषकविषजपद्मकर्णिका एमांसवद्धयः विसर्पि
इतस्ततोव्रणाः व्रणोक्तमिप्रतिकारमाह अरुदयेत्यादि सुरसादिगणास्य क्वाथेन धावनं
चूर्णेन स्पर्शोप्रराज्ञादनो राजादः मांसपेश्या मांसगर्भवेश्याः तान्मांसलोभात् पेशीप्रविशेन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा० २१८ पाकविधिमाह मदनमित्यादि न दानेष्वाराणि नियंदं
नदहोत्वा भारेणतत्रला ह्यालोहमये [illegible] ६ लो० ५

339

ग्धाग्नौ विगते पृथक्कृत्वा सुधास्नानां भस्म द्रोणांत्वितरं भस्मनः मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्ये
कं जलमत्रयोः गालयेत् दर्धभारेण महता वा ससाचलतर यावत्पिच्छल रक्ता स्ती दृणोजाता
इति दग्धा भस्मीकृत्य अग्नौ विगलेशान्तेसातिसुधास्नानां भस्म पृथक्कृत्वा इतरभस्मनो द्रोणान्
मुष्कक भस्मनाउत्तरे पादतां नीते घोसेकानां समानां चत्वार आढकाः मुष्कस्यैक पुनः
आढक इत्यर्थः जलस्याढ्भारो मत्रस्याढ्भार इत्युभयोर्भारेणाढ्य महता वहेणागालयेत्
पुनः पुनस्तेनैव परिस्रावेणालोड्य यावत् पिच्छलो रक्तो छली तीक्ष्णवतीस्यात् वोभवतिपि
त्रे पचेत तांडमुष्कभस्मनः पृथक्कृत्वा क्षीरपाक घटिकाः शंखनाभिः शंखप्रणावतः व
हू शोवहून्वारान् त्रीणि तापनानि त्रीणि निर्वापनानि इत्यर्थः घेवराश्यस्तारोदकस्य
मानो त्नपावेश्यमानमनुलोमपिकल्प हृतादीनां पदिशांसकूतपुरीषं च तुष्यदां पत्तिराणि
चपित्तं अवलेह इति तालं रसादि विषादि कल्कं तावच्चूर्णीकृत्वा निक्षिपेत् अतः अप्रावप्यमानं
तरसस्तरां पतितो दर्व्या विघट्टयेत् लेहवत् घनो लेहः द्रवसांद्रः अयोमये लोहपात्रे विधि
नेष्पयवराशिमध्ये स्थाप्यः अयं मध्यमः क्षारः मृदुतीक्ष्णायोर्वयमाराणत्वात् मृदुतीक्ष्णा स
र विशेष माहनतुतिष्ठेत्स्यादि मृदो क्षारमध्ये मवत् सर्वमावपेत् तस्य विशेषः निर्वापणेपतन्

क्षीरशंखपाकादीनां भस्मनो द्रोणांसुष्ककोत्तरमुष्कक प्रधानेशंखपाकादीनां भस्मनुष्ककस्य चतुर्थीभागपात्वपि
तामित्यर्थः संपाकभस्मनः मेतु चत्वार आढकामहामुष्ककभस्म नरकं

किंवीतनं दृति
बहुनी इत्यर्थ

हे २१८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हि: परीमार्जनस्यदहनविधिमाह कालमुष्कत्यादि स्वंगहेतु मृणवहि: परीमार्जनस्त्रिविधे
मध्योमदुत्तीहाणस्तस्यपाकविधि: शरदिस्तविरोहपोषित: मुस्कुद्धिवासा: प्रसस्तेहनि
प्रसस्तप्रदेशलजाते मध्यवयसमनुपहतंमहांतं कालमुष्ककं सुरापलसुमनोद[त]
तादिभिस्त्रतुर्दिपावलिं दत्वाप्रदक्षिणां चाभ्यर्च्यनमधिवासयेत् देवतेभ्योनमस्तेभ्यो
मप निवसेतोहयेस्त्रिता: गतैर्हितसे कुर्द्धास्तन्नामेचासमर्पयन् पघतभलेवेल्लते वाकिंचिन
पश्येत ततोयुग्ममात्रमारूढे सवितारंब्राह्मणान्वाचयित्वाखेपादपंसर्वांगमुन्नरामन्
मु६ बापातपत् रवपातिभद्रकादिषु कालेष्कक: कृष्णपाद्र: महावृक्ष: स्नुही श्वास्फोत: कौ
विदार: वृहतक: कुटज: इंद्रवृक्षोऽर्जुन: परिकसितान् छिन्नानं चतस्य: कोशातकी: दर्वीगेधा कटुतोरी तोरी
मार्गव: पटोली देवदाली चनिचयी कृत्स्य पुंजी कृत्य पृथकृप्रत्येकं तेषुपुंजेषु मध्येय: का
लपुष्ककपुंज स्तत्र सुधाश्मानिप्रक्षिपेत् सुधाश्मसादादिधवलीकरणाद्व्यमतपूर्व
म्योदग्धेभ्यो जायतेइति तानिसुधापूमानितत: सर्वान्पुंजान्तिलानां कुंतालै: प्र
दीपयेत् समूलनालमुष्ककतिल: कुंताले दीपनं वह्निनाप्रज्वालनं गालनविधिमाह प

त: भिन्नारत्नाः भविष्यतिपव तारोभिन्न: स्नुही तारोभिन्न
श्वम स्येविस्यार भागोपोवर्हितेसेधत्तिष्ठतामपुंजानप्रपकोत्वा
ज्वालयेत् प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

341

वा·२१८

ग्लोतघृतवृत्तदेहपामाश्राशतमुपेदेतेति ॥ अर्शस्तु विशेषमाह ते त्वर्शइत्यादि हस्तिनावृतानां
नं पाणिनाम्रक्षेयित्रमुखं चूर्णीकृत्य शलाकायंत्र तस्य मुखे तेन शलाकयत्रेण सुक्षारतां लापयेत् भिं
राणां अधउपरभागेषु पिहितं वर्त्मरोगेषु शेषमाह वर्त्मरोगेष्वित्यादि वर्त्मनी निर्भर्ज्य उद्धृततां नी
त्यापि चुलाकस्य भाग माघ्राघरोगेषु क्षारं विनिर्दिशेत् घ्राणार्बुदविशेषमाह घ्राणार्बुदस्या
दि अग्रजं नासिकां नाशायांकर्णाशेसु विशेषमाह तद्वदर्शसिकर्णजेरति तद्वन्नासार्बुदवत्
क्षारप्रयोगानंतरं कृत्यमाह क्षारमित्यादि सुदग्धमवगम्य सम्यग्दग्धं ज्ञात्वा पयोमस्त्वादि
भिः सिंचेत् पयोमस्तुकांजिकानां विकल्पः सुदग्धअपीपक्वप्यशीर्षो कृत्यमाह पदित्यादि
धान्याम्लबीजधान्याम्लसलरायं द्रव्यं संगृह्य तु स्वर्णा हीरयुक्ते स्त्रिविंदि उगसारवड्गिवीति
लैरालेपयेत् मालतीवृषांकोनिं वास्योतपटोलीकापत्रक्काथो वा व्रणप्रक्षालनमेव
मेवचवल्क क्वाथे सिद्धिसर्पिस्तैलं वारोपरतां नागपुष्पमंजिष्ठाचंदनतिलपर्णिकासुव
पथाव्याधिदोषेच व्रणावदुपक्रमेतेति सुदग्धस्यलक्षणमाह पक्वजंबसितंसन्नं सम्य
ग्दग्धमिति पक्वजंबुफलवत् असितं श्यामं सन्नं निम्नम् दुर्दग्धस्यलक्षणमाह विप
र्ययेताम्रतातोदकराद्य घेर्दुर्दग्धमिति विपर्यये ताम्रादिवर्णत्वउत्सन्नत्वेच ताम्रता

हे·२१८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पिष्ट्वा दिपेत् निर्वापाद्रवमेव दिपेदित्यर्थः दत्तहिष्टादिकं चर्दिपेत् ती ह्नतोपि सर्वं ध्यमव
त लांगलिका ध्यवापोधिकः तालपत्रानुपालीसंविधोपि ह्नारः सप्तरात्रात्परं योज्यः सप्तराव
पवरात्रोस्याप्य इत्यर्थः ह्नारत्रयेपिविषयत्रयमाह ती ह्नाइत्यादि तत्र कफवातमेदोजेषु ह्नारसा
ध्येषु ती ह्नोवुती दर्शो योज्यः तेष्वेव मध्येषु मध्यः पित्तास्रजन्मसु ह्नारसाध्येषु ग्रन्थोमृदुः त
था गुदजन्मसु कफवालजेष्व पि ती राया पानीय ह्नारोऽन्यत् ह्नारांबु निक्षिपेत् ह्नारमूरामाह ना
ति ती ह्नाइत्यादि शीघ्रगः शीघ्रव्यापी सितः शुभ्रः शिरवं चिरसंस्थस्य द्रव्योपरिपीटिकात
द्वत् शिरवरी सरवेन निर्वाप्यः शीततानेयः नविष्यन्दी हके दंतोत्पादपतिमष्ठस्त्रेशाग्निनाद्य
कार्यम् तत् ह्नारः करोति ग्राचूषन्नन्तरगंतेसमाकर्षन् श्रापीडयन् संकोचयन् संरंभाद्वेगेन
संग्रहेतु दशह्नारगुणा द्व्योवच दोषाः तघणा श्नुसोतिशीलो प्लुती ह्नगोलिमृदुरतिरतनुर
ति घनोतिपिछलोलि विसर्प्पहिनोषधोहीनपाकश्चेति ग्रथ ह्नारप्रयोगविधिः तत्र संग्रहेत
त्र ह्नारकर्मरापुपहरेत् पिचुवर्त्ति शलाका दर्व्वी जलिक घृतमधु सुक्तं तुषोदकमस्तु ह्नारादव
शीतप्रदेहशयनासनादीनि ग्रथ ह्नाराईस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वापरीचारकोग्रहीतस्ये
ति ह्नारप्रयोगमाह ह्नारसाध्येगदे छन्नेलिखिते म्राविते पुष्वा तीरं शलाकया दत्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰२१९

कृत्वा गोदन्तो गवां दन्तः शरः काण्डः स्फटिकः आदिशब्दात् पिप्पल्यजाशकृद्गोलीकादयः
मांसदाहविषयमाह अर्शो इत्यादि आदिशब्दादर्बुदगण्डगराण्डमालाग्रन्थिपदार्थस्यावगाहरूप
लसीकाग्न्यादयः मांसदाहसाधनान्याह मधुस्नेहजाम्बवौष्ठगुडादिभिरिति आदिशब्दा
त्सुचिशलाकामधूच्छिष्टताम्रयोरूप्यकांस्यादयः शिरादिदाहस्य विषयमाह क्लिष्टेत्यादि
आदिशब्दात् तथा स्नायुसंधिस्थिच्छेदेषु नाडुष्पयस्य कलगारादयः शिरादाहसाधन
न्याह तैरेभिरेतैर्मांसदाहो ज्ञेयः अग्निदाहं निषेधति न दहेदित्यादि अन्तःशल्यानां अंतरस्य
स्वस्वपनमुपहतपूर्वोपकरणा
जम्ब्वसंगरहेतु उल्लेख च
प्राकृशिरः सेविष्टप्राप्तानलं विलेकृत्वा वेष्टो निर्धमं रहत स्पिरदीप्तखदिरादराघंगा
नोर्धा निर्गछत ज्वालतया यादि ता या घमानभास्व
रेरपो घट्टनप्रकारेरा
इि वर्तोज्जी वेघोष्ठादिभिः व्याधिप्रदेशो वृशाहुलपर्वचंद्रस्वस्तिकाष्टापदविशेष
मुहूर्तुहुर्हि लोपक्तिसाभिर्वावुभिरद्भिश्चालरमाश्वासयन्देहासम्यक्दाहलिं
त्वा देहेदिति दाह
गोत्स्वन्नेः उच्छूलतन स्वरपूलूनदतनाडीसजेतदुष्टवरोगपुतुः
गोत्स्वन्नेः उच्छूलनं स्वरपल्लवनं दतनाडीसंज्ञं तदुष्टवरोगयुतुः तस्येत्यादि तालंतालफलम्
नत्तरंकस्यमाह सुदग्धमित्यादि सुदग्धलक्षणमाह

हे॰२१९

343

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धेऽग्नद्दुर्दग्धे पुनर्दाहः गुडेत्यादि नासार्तिदग्धलक्षणमाह नासा पाकमित्यादि तद्धन्नासावत्
वेशस्थानेतदेवपथ्योज्ञेयः अक्षिदग्धप्रतीकारमाह विशेषाकमित्यादि विशेषग्रहमाह अक्षो आ
घ्रासिदग्धलक्षणमाह सद्यस्छो आदिकेष्वपि इति पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः उक्तं च संग्रहे तन्नि
वृत्तमात्रः पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनः पुनर्निर्वापयेत् अतऊर्ध्वमति प्रमाणमसकृदेवदहेदिति
तथा ज्वरातिसारलक्षणो हृन्मूर्छाहिक्कादिभिः कर्दम दहत्यग्निरिवशरीरविभ्रमः पाययेत
लिपोगे त्वले शीघ्रं सघृतं … दधि सगुडं वा दधिरसं तैलं वा ससितोपलं धात्रीफ
लरूपिस्याम्लदाडिमस्वरसे घृतं छिन्नरोसाधितं पानेन … कट्वाणातिरक्तहरं दाडिमा
मलकाम्रातकपित्थकर्मर्दकान् आम्राह्य करमर्द्दमातुलुंगाम्लरसेनक्वथितं नापचेत्त त
तो निवृत्ते तारायदघान्मात्रापथ्यावलम्बनतारोनिवर्त्ततेनप्रसादं त्वकुचाछ्छति शौरिताति
वि॰ पूर्वत्तो बाह्यान्ताशिरिरोधिरीति इतिक्षारविधिः अथाग्निकर्मविधिः तत्राग्निप्रसेकमा
ह अग्निनेत्यादि अग्निभेदानवडाह त्वचीत्यादि त्वग्दाह विषयमाह नासेत्यादि संग्रहेत
सरुक्स्तब्धप्रम्लापदंगानि छिंदादि मन्यशिरोभ्रू शंखललाटरुजार्दितेषु यथास्व मी
च्येदादिषुतभ्रू शंखललाटदेशोष्विति त्वग्दाहसाधनान्याह वर्त्तीत्यादि वर्तिर्गुडात्वाति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मातृदेवो हि इति तथा तेजस्विषदस्त्वन्वादिकं पंस्त्वरे तदहने जो नितेजो यः पश्यति तेज
सीति ॥ प्रख्यायामेधाया इत्यादि नास्तीति तदहनीति तेजस्यानेजोदर्शिनेनतु त्वं तदहन
श्रुतं तं तृ संबंधः पश्यति ॥ एवं चपदस्तु तत्स्याच्य पश्यति एव तत्पश्यति तेत्रवुरुत्नो तेत्रवे
गस्याविद्याने पश्यते वयः सान्तेरा जीविमरादिकमं ततेरेण बहुरूपं चंदं पश्यति एवुव
घनीपूजामित्यादिवुविशिष्टेषु वस्तुविषयी सदर्शनमात्रं तस्य एवस्ये कास्मिन्नेवोदाहर
णत्वे तरहितदर्शयितुं पुत्रे यदनेकरिष्टदर्शनं तत्पयं चार्थे वेद्य जागन्दित्यादि ॥ आह
त्वमस्यो तरजागरे वपयार्था स्वपाणि रत्नः पिबाचाहिता वः पश्यति तविपर्यय
त्वं वस्तु रूपाणि पत्तस्लसानीते रवस उपासने तथाच बहुवचन यमदूतापिस्तकाद्वे
पत्यलसु स्वपासानइति रत्नं सीनि बहुवचन तनिर्देशे बहुरात्र सदर्शने तु तरामस्य
रिष्टस्य वरपूर्णत्वमिति यानयितुमेकास्मिन्नपि द्विरास्त्रसे दृष्टे रिष्टेमवज्ञेव जातो
वा बहुवचनं ॥ यांग्य तद्विधानरात्रसादिषु कारान्यः पश्यति तथा विकृतादृष्टा
दृष्टेदुःखाकाम्या कृति पिस्तु रूपस्य तदृवंचा कृतिः रत्नःपिबाचादिकातारकं तदृने २४
कं यः पश्यति स तरपति स तदृष्टोणमित्यादि या तरादं धनी सत्रषी लोमसमीपस्थाने
पश्यति सतो समान वरपति स्वतस्य संवत्सर स्थानमिव पतद्यर्थः सत्रषीलोमस
मीपस्थानमिस्त्रं धत्माः विज्ञाबलं सत्रषि समीपदं धत्मा स्थित्वा सवतीति वेदयति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नस्त्रां वा सेवा मान्यो ने वा तं तथाप्यनुपश्यती धुवं चैव सामच्छायाम हापथे पानव पश्यन्न रूप
त्वतरः सर्वत्र स्तरमिति न यथाधु वनव पश्यन्ति तथा शास्त्रानन्ना कानव पश्यन्ति सना
र्मानवपश्यन्तो इदानीं स्त्रोत्रेन्द्रियस्यावृत्तिमा चिरमाम्रुराह्र स घ्राणादि सघाद्विजा नव
जवर्यनानुशाहान् तथान्यामनुगच्छान् तथान्यान्महतायः पुरुषास्तनरेः रनुपलभ्यमा
नानुमृल्लोनि नेयामघाद्विजानन्तया नाम्नः शाहान्तनः विद्यमानान्त्रमृल्लोनि ने
वांमरलस्यादिरूपद्वित्ति वरमाणत्वन्चनाविपरिलामाणात्रसंबंधः कार्यः पाधुकधुरूरा
हं रूलाविंगुल्यानि स्त्रीजनेमृल्लयान् नहीमन्याद्रि नेमयाद्विजेःशहेस्तुल्यः नहृच्या
मघाहीनर शहान्यामतः मृल्लोनिसनस्नमृल्लोनि नहृद्योगधरम स्वरूणित्विपर्यया
या पथा मधुरमन्त्रमन्त्रमधुरमित्यादि स्पर्शविपर्यायपथा मृदुस्पर्शरवरस्पर्शमिन्य
न सर्वसर्वेक्यागधादी नवायोऽपिनमन्वनेसोपिनरूपमि यन्त्रेत्यादि नन्कालनिवी
तास्वदीपस्वयोगंधनजिघ्रन्ति घ्राणेन्द्रियेणानानुभवन्ति विधिनेत्यादि विधिनाशलत्वप्र
युक्तेन प्रयुक्तारसाःयस्मरोपावगताय·संविधिना शास्त्रविध्यनिक्रम लप्रयुक्ताः स्वा
स्थ्यापसः तथायःपांसुनारजसेवकीर्णगात्रो धूलिमल शरीरःपश्चात्तो शस्त्राद्दि
हारं घाते हतिनवेत्ति ·संनरेत्यादि नपशोवृमं नरे लालग्नं उज्जनयादिनायःपुरुषा
ज्ञौ द्रियस्यन्द्रियस्यानिरूपं नवेत्ति इंद्रियालोकप्रगोचरं स्वरूपंविदन्ति तथापायें वाविधि
पूर्वतमं नरेत्ला नीन्द्रियं जानाति ते पापूर्वं ज्ञानं सर्वबामरणमाद्रिनान् यागमित्रैवरीते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

347

यास्य सतनेनो व्यसनं सहाभ्येषु गेत्र स्ववयवेषु भन्नं सशैत्यमुपलक्ष्यते उपलभ्यते शीतेषु वा
गात्रेषु भन्नं गात्रैकदेशोपलंभनेन मूर्च्छाशाद्द्यस्याति विषयद्वयेपि संबंधः यस्य हेतुक
निर्निमित्तः अंगेषु भन्नतिस्वेद स्तब्धास्वेद विवाधस्तंभः साधिस्य स्यात् साधिवर्षेन जी
वनीतीति योज्वरं योजानेत्यादि जानाः शीताः पिटिकाः यस्य स जात शीत पिटिकः कफ
दूनपिटिकः कोनदेहायाशि दह्यते विदाहमनुभवति शीतांगः सप्र[illegible] याबाविदस्तेने न
याउष्मं दृष्टिपुरुषः शीतार्त्तः सन्सप्तनाधिवगोचरः सम्यक्नुनात्मवशीकृतः आत्म
सात्क्रियन्ते इत्यर्थः उरसि यस्याकाङ्क्षा ऊष्मा भवेत् जठरे उदरे चाति शैत्यं पुरीषं भिन्नं
न तच्छायं भवति स येनतन्तुल्यः साम्रमरत्वादिति भावः यस्य मूत्रं पुरीषं निष्ठ्युतं शुक्रं वा
[illegible]निमज्जति [illegible] यस्य वा निष्ठ्युतं निष्ठीवनमनेक वर्णं भवत्[illegible]स्य सोमासेननस्य
ति घनीभूतमित्यादि मरणाभिमुखे पुरुषे विपरीतकारित्वं दर्शयति घनादिघनादि
स्वरूपं मन्यते घनाद्वाऽघनादि मन्यते न हि पर्ययेण अन एवोपमार्थमिव राहुं प्रा
युक्तं अञ्जनोद्यानः संपन्नाघनीभूतं [illegible] मन्यते [illegible] अस्य [illegible] विनीतमरित्नीधर्म
मेनादिस्सम ईरयं [illegible] पश्यति [illegible] सन पश्यतो
ति वस्थमालेन संबंधः अमूर्तमित्यादि [illegible] अमूर्त्तं वा
तादिकं मूर्त्तमिव पश्यति मूर्त्तं च वज्रादिकममूर्त्तमिव [illegible] पश्यति स न पश्यति
भेदोपधीने यस्य दर्शनमायाति वायुरंबरगोचरः वह्निर्ना [illegible] आयुः [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुनरुक्तत्वात्तथा हि पूर्वं सुखानुरोमशाभिनुक्तं पादेषु सर्वगात्रे ॥ षि निर्णयोऽन्यस्यान एव प्रम
यापूर्वस्मिन् हस्ते मनर्थक्यस्यान नैवमत्र हि प्रशस्तहस्ते न पूर्वं सुरामशं सृशन्ति न पुनरन्त्या
न्यविगात्राणि न स्पृशतीत्याद्यानि न चैतन्न हि इह शास्त्रे कृतं पुनरुक्तं ॥ दीप्तिमत्याह नदयम
पीत्राभिप्रेताः पथ्ये वा रसात्मशाशीत वस्त्रथे वशा बाणो मंगानां मशादिज्ञात्स्याद्दित्यनत्र
प्रतिपादयितुमाह द्विविधमुक्तं सर्वगात्रे पादेषु सन्न्यस्य पूर्वं सुरामशं सृशती त्यनन्तरामर्यत्वा
दिहं ॥ अकस्मादित्यादि ॥ तत्र प्राकृतं तावर्णितो राहि ॥ प्रागुक्तः कृतवैकृतैर्वर्णैर्नीलादि
हेलो प्राकृतवैकृतावेतौ पस्यानिमित्तमंतरेण पितुल्यकालं देहे भवतः सोऽमरत्यवेतमेषे
वापचयग्लान्यादयः वरस्परं प्रतिपन्नः नाप्युगपद्यस्योपपद्यंते न स मरत्यव शादिश
हूनशेन्याश्चाशीतिगत्स्यातेन यस्य प्राकृताः स गुल्मा न स्फुटेयुर्त्रुटेयुः स न जीवति यस्य
त्वादिपूर्वी धमनिरेलोडिक राहे स्यात्स न जीवति यस्यात्यर्थं मातिहृत्वातिदीर्घा वा
भवेद्यस्य वा उच्छ्वासः पूतिगंधिः सुरभिर्वा यस्य स न जीवति स्नात्वा स्नातानां स्नुते स्त्रा
नास्नाने कायस्य मानुषमति क्रान्तो तिमानुषाणां गंधः सुरभिरसुरभिर्वा भवति यस्य च
मलवस्त्रब्रणादीनां अतिमानुषाणां गंधः स्यात् हर्षांतं तस्य जीवितं न तत् ब्रणादारभ्य तावद
सावशिष्यत जीवितो यावद्वर्षं नदंनेवत्सरांतेमृत्युमाप्नुयादित्यर्थः ॥ भवत इति
प्राभनस्य रसस्य भावः सोऽरस्यं गतस्य सोरस्य अंगसोरस्यं शति प्रायेनागसोरस्यादे
तापकामक्षिकादयो यं भजेत ॥ अपचायमतिवेरस्यान् त्यजंतिसोपिवर्षं न जीवति ॥ न

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रोमशिरा राजयोह्रस्वत्वेन ॥ अथ चाण्डालेह्यन्त्यजयोर्वक्तः षट्पु मासेष्वन्त्यमासान्तं जीवति तथा
पस्य पुंसः प्लवमानस्य जले स्नानं कुर्वतः शरीरे पद्मिनीपत्रवत्पद्मिनीपत्रस्थितेनोदव
त्काये प्लवने ॥ अनवस्थितेति भवति तस्मात् षण्मासाज्जीवितं पद्मिनीपत्रवदिति हस्तस्य चे
वति तथा पश्येत् शरीरे इति सप्तम्यानिर्देशात् तथा चोक्तं भाष्यकृता उपमाने यः संश
यः स उपमेयपदार्थावर्तनेति हरितेति यस्य शिरा हरितवर्णा भवन्ति रोमकूपाश्च संवृताः स्युः स
तेरोम्नां मिलाभीसन्नपितेन मस्तु प्रोक्षणाति यस्येति यस्य पुरुषस्य गात्रमयसहस्रं चूर्ण
सुस्नेहं सद्भिर्मुखे वा भवेत् यथा मूर्ध्नि धूमो यस्य वा भवति तमासांतं जीवितं स्यात्
मूर्ध्नि इत्यादि सीमंतिनां ॥ आवर्तकाः सीमंतावर्तका शिरसि भ्रुवोर्वा वा ॥ अस्य वा ॥ स्व
स्यापि बहूनाम् तस्तु कुर्वन्ति ॥ यानुरस्य पुनर्हि राज्ञा कुर्वन्ति ॥ एतेनैकार्थत्वाद्धान्नेनाह
चयं नीत्यर्थः ननु किं च वत्सारत्ने तेषां कर्तृत्वं नहि स्व वपं नीयते देवकस्मान्नकृत इ
मः यद्यन्यद्यंते सीमंतावर्तकाः स्वदा निम्नितं स्यादिति इह समुत्पन्नमित्यर्थेन गम्यते तथापि
ति प्रतिकारं नार्थं कुर्वतीत्युक्तं तथा यस्य कि ह्रस्व वा भवति तथा मुखे पूतिगंधि
दुर्गंधि तथा सरलं वा समसाह्निलिम जंतवः प्रविशन्ति तथा यस्य रवेगाः पद्मिन्याम
मर्दिलीयते प्लवन्ति तेपारवर्जयेदेहं इति शेषः यस्येति यस्य स्नानानुलिप्तस्य पू
र्वं स्नानः पश्चादनुलिप्तस्य सर्वेषु सर्वगात्रेषु पूर्वं मादौ मध्ये उरः शुष्यत्यपि शेषे
तवस्त्रे शेषमायान्ति सोर्द्धमासं पक्षं न जीवति तन्नार्देषु ॥ सर्वगात्रेषु शिप्तिनवत्कर्त्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुरुत्वं तथा श्यामा तथा लिप्ता स्रस्ता सुरुवत्स्य सार सामान्याद्धि वर्तते तेन त्यर्थः तथा सकंट
कांकंटकाचितेव शिरः इत्यादि यस्य पुंसः शिरोधरा ग्रीवा शिरो वोढुं न शक्नोति तथाय
स्य पृष्ठं वा ऽात्मनो भारं पृष्ठस्य वोढं ऽन्ये न अपि हितं तो वा दृढं धारयितुं न शक्नोति
यस्य वा पुंसो हनुः अन्नपिंडं कवलमास्यस्य वोढुं न शक्नुतः एवं शिरोधरादीनि त्रीण्यंगानि
स्वमात्मीयं कार्यं यस्य वोढुं न शक्नुवंति एककालचोदितं इति यस्यानिमित्तं कारणं विना बोजं५
नाम्यति गुरुत्वेन कदाचिदनिलघूनि वा भवंति तथा स्यापि वदोषमतेरणस्य भ्रष्टो द्व
भारतं प्रवर्त्तते ऽपायानि उत्सिक्तं महतं यस्य रूपं बलानि विजितिः स्तनौ ऽनेनान्यथा प्राय
स्य कारणं स्यात् सर्वतोकालचोदितः यस्य महतं लिंगमुत्सिक्तं ऊर्ध्वगतं रूपबलानि वनितिः
स्तनौ प्रलंबौ ऽस्तनौ न्यथा वा उक्तान्यकाराद्विपरीतः प्रकारद्वयं सान्यथा यथा रूपबलाद्यु
त्सिक्ता वनिताविनितस्तनमहतमिति केशारोमनिरगमित्यारभ्य पावदंते न्यथा वेदा
तत्पर्यंतमगं यानं तेलदलं यद्वा नु पुरुषाणां जातं ते पुरुषाः सर्वकाले तमस्त्सु नाचादि
ताः ऽतंकेनात्मसाकृताः इत्यर्थः नन्वत्र कालनियमानकृत इयता कालेन मृत्युर्भव
ति मासेना ईमासेन वेति सर्वदेहान्त पुरुषमेतद्वत्त्समः ऽनिर्दिष्टकालानां संवत्स
रावधिरिति विवक्ष्यावेदयानथाचाह वर्षांतेन स्य जीवितं तथा सोपि वर्षं तज्जीवनवचना
त् नास्ति वर्षादूर्ध्वं जातरिष्टस्य जीवितमिति निश्चयः यस्य नन्यादि यस्य पुंसः स्वस्य
स्य नितिमित्तमेव ललाटे वस्त्र की शिरा स्थिः प्रपूर्वाः ऽभिनवाः नतु प्रागवस्थिताः शिराले

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यातिस्त्रीकुट्टले तथा यस्या विलग्ने विस्तारं गतेन यस्य स्थानेत्रे संक्षिप्ते संकुचिते तथा संक्षिप्ते
विशेषेण नतेभ्रुवौ यस्याः संहिते श्लिष्टे न तस्तुणी तथा ह्रीनदर्शिने विभ्रान्तदृष्टी तथा हीन
दर्शिने अस्त्यदर्शिने नष्टदृष्टिनीवा तथा नकुलाक्षीम नकुललोचनाम समुदायबुद्धि
महत्वाः अत्राः अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति नकुलशब्दोत्र नकुललोचने विषयावेद्यो यथा
च गौनर्दनाटकः चक्षुर्नामरसानुकारि द्विरण्लावक्रस्थलं सर्वद्रव्य इति अत्रापि हरिवद्
मावच्च स्पर्द्धन्तइत्यपमर्था वेद्यः अथवा नकुललोचने उपमावयवाः ते नकुलापम इत्यु
त्तरपदलोपी समासः एवं कपोनाम तथा अचलानाम उल्मुकसदृशे तथा शुनिनिमित्त
मस्तु वा रक्षवतः तथा लुलिते कानाहृतेद्वव स्मलीयया स्त्रलुलिते परस्मणी
नथाय सनाभिनाकानिनिमित्त मनिशायने विहता अथवा सदृशा संकुचितान
या पिटिकाचिता पिटिकाभिर्व्याप्ता तथा रूना उर्ध्वस्थ यथ्युता आक्रान्ता तथा स्फुटि
ता स्फुतानाच पक्षेत्र्यादि पक्षओष्ठादंतश्छदः अधरानुतेरा प्रधानानि द्वितीयउत्तरोष्ठ
द्वेवापादंतश्छदः सर्वदृश्यानि तथा यस्या चपकजंबूफलनीलौष्ठावोष्ठौ भवतः तथा य
स्या दंतास शार्कराः शार्कराभिराचिताः तथा स्तावाः तथा नामावर्णिताः तथा पुष्पिता
संजानपुष्पाः तथा कपिनाः संजानपंकाः करहे मेनो पलिसाइव तथा स सहसेवकुच्चितेव
यस्या वाक्जिताः पतयुः संसेदुः तथा यस्या जिह्वा जिह्वे द्विपाधिष्ठाने जिह्वा कुटिला तथा वि
सर्पिणीकारलंबिताविशेषेण सर्पतिनिनम्नीला तथा स्तनानिमित्तं विनापि तथा यस्याः सुप्त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लवशागाः समवर्त्तिनइति समवर्त्ती हि कालमन्तरेवविशेषं कृत्वान् कालमन्तरेव किं तदित्य
पेक्षयाह रूपेंद्रियेत्यादि रूपं गौरादि वर्णविशेष गोरो गौर रूपान्सः कृष्णः इति तद्भेदास्तुप
ग्गगोरादयो देहप्रकृति वर्णनीलश्यामतां च हरिद्रसु क्लादयस्तथा चक्षुषाय ग्राह्या रूपवस्तु
जातं संस्थानादिं तदापरूपइंद्रियाणां चक्षुरादीनि स्वरूपाहः प्रतिपुरुषं विशिष्टा रावः अ
पावलेप्रमाणयावत्समालोलक्षणं छायायाच प्रतिबिंबं त्रियादेहवाद्मनोव्यापारस्तत्र धा
वनप्लवनानेकरूपो व्यापारो मानस्य स्थानकादिः कायिको व्यापारो गीताध्ययनादि वा
चिकोपि व्यापारः रागद्वेषलोभमोहर्ष्यादिमानसः ॥ शादिशः ॥ अन्य ग्राममपि शरीरगता
नां भावानामन्हणां यो रूपं चइंद्रियाणां चस्वरस्य छाया च प्रति छाया चाक्रियादयश्च
प्राकृतेषु तेषु रूपादिषु भावेषु तथान्ये ष्वपि भावेषु ॥ अनिमित्ततोकस्मान्निमित्तमंतरेणैव याविकृ
तिः सा समासेन अरिष्टमिति लक्षणेन जानीयात् प्रकृतो भवाः प्राकृताः यथा वातादिप्र
कृतो चलधनित्यस्त्वादयः तेषु रूपादिषु भावेषु क्रियादिवर्यतेषु नेषु च प्राकृतेषु भा
वेषु प्रकृतिः स्वभाव प्रवृत्तिः सा संक्षेपेण लक्षितं विस्तरत स्तनेकधावस्माल्लं केषा
रामन्यादि केशाश्मर मणांचतन्त्केशरोमस्य निरभ्रागमभ्यंग रहितमप्यतिस्मिवद
रूपेन प्रकालचादिनइतिवचनविपरिणामेन सबंधः एवमुत्तरत्रापि एतद्रूपविकृतेत
दाहरणं इंद्रियाणामधिष्ठानस्य विकृतिरिंद्रियविकृतिरित्याह यस्येत्यादि नेत्रश
ब्देन नेत्राधिष्ठानमिष्टं नेत्रयस्य चललोचनेः अतिशयेनइतस्ततश्च परिभ्रमतः
तथा यस्य नेत्रे लब्धनिस्पन्दे तथा यस्यानतिनेग्रतः प्रतिष्ठेतथायस्य निगीर्णे वहिर्यातेत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

353

ते न निष्फलीकृतं तस्मिन्नरिष्टविज्ञानेऽरिष्टेनावगम्यमानं चारिष्टमपि रिष्टविज्ञानं केषांचिद्भ
वति कुजा हेतोरित्याह । वनेपुल्लान् निपुल्लश्चभावो वा नेपुल्लपहायनानपुवादित्यानित्यल
नैपुल्लमनैपुल्ला तस्मान्निमित्तज्ञानादित्यर्थः तदेवं पदर्थानरिष्टनद्वाभ्यवारिष्टात्तस्म
रणेनिमित्तं नस्त्रवर्यति यदस्महष्ट छाया नुकारिवनरसहसारागइत्यादिलक्षणेनज्ञान
मवयव्याद्विधमेवाद्याहो धूमइतिज्ञानं तस्मिन्नयाज्ञाने तस्मान्निमित्तज्ञानाद न्यपल
ब्धिर्निमित्तं तामभवति तस्मात्युक्तमुक्तमरिष्टं नास्ति मरणमित्यादिमुनिरव्याह । अरिष्ट
नास्ति मरणं हरिष्टरिष्टच्छजीवितं । मरिष्टरिष्टविज्ञाने न चरिष्टमनेपुलोदिति हृष्टत
स्तुवहति भुवं हिरिष्टमरणवाद्यलेशान्ति लामले: रसायन तपदान तस्मरैवानि
वार्यते कृष्णात्रेयस्तु द्विधारिष्टमिच्छतीति तन्मतमाविः कुर्वन्नाह केचिदित्यादि के
चिदाचार्याः तद्रिष्टं द्विधा वदन्ति कथमित्याह स्थायीत्यादि तनीकार्थेन स्थायाव्य
स्थायिभेदेन द्विप्रकारं तत्रास्थायि स्थायिरिष्टभेदं दर्शयन्नाह दोषाणामपीमा
द । अपिशाहस्समुच्चये भिन्नक्रमा रिष्टाभास इत्यं दोषाणां बाहुल्यान्समुद्भवत्
दोषाणां शमे दोषवशं तो एत्यां सरिष्टाभासः शान्तमेतन् सतुन मरणाय भवतीति
स्थायितु रिष्टमवश्यं मरणमेव मरणाय जायते नत्वरिष्टं नास्ति मरणमित्यायुक्त मि
वाभातिरिष्टमंतरेणाप्यकालमत्यो राजचोरागमुद्रकादाभिदर्शनात् । अत्रस्य
त्मह कालमृत्योरेवरिष्टपूर्वकत्वात् तथाच वक्ष्यति सर्वेनेकालचोदिताः तथाच का

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नोनिर्दिष्टः यस्मात्तन्मर्माभिघातः सूक्ष्मोऽप्यतिशयेनात्यर्थं प्रायशो बाधते यावद्रोगाश्च
विमर्माश्रया अत्यर्थं बाधंते यत्नेनातो रक्षेदपि प्रक्रान्ताउपक्रान्ताद् इति इति श्रीमदरुण
दत्तकृत॰ शारीरे चतुर्थोऽध्यायः मर्मविभागादनंतरं विकृतिविज्ञानीयं शारीरमा
रभ्यते ॥ यतो मर्मविभागे मर्मणां सहसा पातो मरणकारित्वात्तन्मर्मसूच्यते विकृतेरनं
तरमरणं च दृश्यते मरणं च दर्शयत्यपसूच्यते अथात इत्यादि प्रकृतेरन्यथात्वमभा
वप्रसूतिर्विकृतिः तस्या विज्ञानमवबोधः ॥ स विद्यते यस्मिन्निति तिकागतोऽध्यायस्तत्
साख्योरिति सूत्रः अध्यायानुवाकयोर्लुगित्यस्याप्राप्तिकत्वात्तलुक् विकृतिविज्ञानी
यलं शारीरं शारीरस्यामः शेषं पूर्ववत् विकृतिः पुनररिष्टमथवा विशेषमतो वा
ह पुष्पमित्यादि यतः फलस्य भाविनो भविष्यतः पुष्पमग्रे भाविना यथा वर्षस्य भावि
नो जलदोदयस्तथा तेनैव दृष्टान्तेन मृत्योर्भविष्यतोऽरिष्टलिंगमकाधुवनिश्चितंध्रुव
शाहनिर्देशादिदं द्योतयति रिष्टच्छायानुकारि तदाभासरूपं मृत्योर्लिंगमिति अत
एवाह अरिष्टमित्यादि न विद्यते पूर्वमरिष्टं यस्य मरणस्य तदरिष्टं तथाविधं मरणं नास्ति
तथाह दृष्टरिष्टस्य जीवितस्य तदेवमतं जीवितमपि नास्ति यत्पुष्पादर्शनेऽपि वट्व
ह्रादौ फलसद्भावाविदृश्यते ननु क्वचिदेव सर्वत्रेति नायं दोषो बाहुल्यचिन्त्यः ननु दृष्टरि
ष्टं जीवितं नास्तीत्ययुक्तमेतद्व्यभिचारात् तथा च वक्ष्यति यतः सहसा रोगात् दुर्बलं यदि
मुंचति संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यत इत्याह अरिष्ट इत्यादि परमार्थतयद्वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पतनोन्नतिं करोति किं कुर्वन्नेजः पित्तं समीरयन्नुदीरयन् शुद्धिं नयन्नन्तेन उद्धतं वृद्धं स्रोतःप्रपन्नं स
न स्रुक्काद्वीन्धनेकरोति ततोऽनन्तरं तस्मादृग्मांसं वृद्धमर्मविद्धमतं को हरति किंमत सिन्ना
मस्तास्कन्धयाननुर्यस्मात्तेन दयमर्थः मर्माभिघातेन रक्तं वाहिनीनां सिरागां मुखे विकासे
जायते न हि कश्चज्जीवितनाधिष्ठानस्यास्यजोत्पर्यमानिः स्रुतिर्यावत्तस्य तत्रपलव्रणपाश्च
जीवितनाशनः साध्यत्वाभावात् अथ पुनर्मर्माभिघाते चिकित्सामाह वर्द्धेदित्यादि म
णिबन्धेत्रिहते सति गात्रं शरीरं साध्यं वक्षे छेदयेत् कुतस्स्यापि तत्सन्धिप्रदेशात् हि यस्मात् स
न्धिदेशस्य छेदनात् सिराः संकुचन्ति संवृत्तमुखा भवन्ति वर्द्धवेदिति वर्द्धछेदनादाविनि
वेगादिकस्य पन्नः सिरा सङ्कोचात्कारणाद्रक्तं न हि न्निःसरति न तरक्तं निष्टनि वहिरेव
हन्ति सतिजीवितं तिष्ठति नदनेनप्रकारेण मर्माभिघातस्रुतानां स्मरणं तत्र मर्माभि
घातस्रुतानां नइदमाह सुविस्तरत इत्यादि पतो मर्माभिघातस्रुतानां गालीभूय तेनान्य
पात्तत्मात्रादतोऽस्मात्कारणान्नपृच्छ्रतो विशेषेणातन्नोपि शरशतैर्विद्धोपि मर्मणि
कुशलत्वेनाणापि विद्धा जीवन्ति अथ पुंस्त्वे वाक्लीयन्तामुष्क प्राणघातिन्यपि मर्माणि विद्धो
वैद्यगुणेनासमग्रस्यास्य फलस्य मर्मणोऽभिघाताच्च कश्चिद्यदि विद्धो जीवेत्सोपि वैक
ल्पमस्तुते विकलतां प्राप्य जीवतीत्यर्थः वैद्यशाद्धप्राधान्यात् इत्यादि पादत्रयमुपल
क्षयति वैद्यगुणेन पादत्रयसंपन्नेनेत्यर्थः यतश्चैवं मर्माभिघातस्यल्पोपि प्राणाप
हां कृतस्मादित्यादि मन्त्यादीन्परत्रा दिशाह्येन भल्लातकरसकपिकच्छूकादीनां म
र्दनं तस्मात्कारणात् मर्मसु [illegible] क्षारादीन्यत्नात्पर्येण वर्जयेत्परिहरेत् एवं मर्माभिघा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जाकराः ऽग्निवायुसोमगुणबाहुल्यादग्निवायूद्विविशेषेण शूलकरौ सोमस्तु प्राणा
वलंबक इति तेनानि प्राणहन्तृत्वं ततः कूर्चशिरांसि हस्तपादेषु चत्वारि गुल्फौ द्वौ मणि
बंधौ द्वाविमर्घौ इदानीं मर्मणां यथायथं प्रमाणमभिधातुमाह तेषामित्यादि तेषां मर्म
णां मध्ये विटपादीनि द्वादश मर्माण्यंगुलमानानि ऽङ्गुलप्रमाणानि मणिबंधने मणि
बंधौ द्व्यंगुलप्रमाणौ गुल्फौ स्तनमूले च द्व्यंगुलप्रमाणे प्रत्येकं एकश्च शब्दः समुच्चयार्थो
द्वितीयः पादपूरणे त्र्यंगुलप्रमाणौ जानुकूर्परौ च ऽपानेत्यादि ऽपानवस्त्यादयास्त्रि
शदेकेनवर्जिता एकोनत्रिंशदात्मपाणितलोन्मानाः स्वहस्ततलपरिमाणाः शे
षाणि षट्पंचाशन्मर्माणि स्वेनांगुलपरिमाणेनार्धाङ्गुलप्रमाणान्याहुरिति ऽन्य
षां तन्त्रकृतां तिलप्रमाणानि व्रीहिप्रमाणानि वा मर्माणीतीष्टान्यभिमतानि परमतम
प्रतिषिद्धमनुमतमेवेत्यस्यापि तन्त्रयुक्तेः एतदेव मतमिति बोध्यं इदानीं यथा मर्मा
भिघातेन मरणं संपद्यते तथा दर्शयति चतुर्विधेत्यादि याः सिराश्चतुर्द्धा उक्ता मा
निर्दिष्टा वातपित्तकफजुष्टसुद्धरक्तवाहिन्यः सप्तशतसंख्याः कृत्स्नमशेषं शरीरं त
र्पयंति प्रीणयंति तामर्माणि ऽश्रिताःगताः प्राप्ताः क्षतादित्यादि एतदेवं सर्व
णोरामर्माणि प्राप्ताः सन्तः कारणान्तरमसाम्यया लक्षणेन तज्ज्ञेन तेषां मर्मणां ज्ञाने
तज्ज्ञेन तस्मात् मर्मज्ञतात्कारणलक्षणेन ज्ञातजस्य रक्तस्रावानि प्रवृत्तिः तस्माज्ज्ञेन
जात्मर्थे प्रवृत्ते कारणाद्यो धातुसंक्षयः परंपराक्रमायातो मांसादि धातूपचयस्तस्मि
न्यानुक्षयमतियाद्वृद्धस्कंदा वायुः सातीव्रा ऽत्यंतदुःखदायिनी रुजः शूलविशेषान्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शंखादीनि मर्म्माणि । एकोनविंशतिरस्थ्नोऽधंगेति नाभिरेकः । शंखौ द्वौ । अधिपएकः । अपा
नाविएकः । कृत । एकस्मादगात् एकानि चत्वारिंवलिरेकोष्टमान्तकाएव । एकोनविंशतिरिति
नविंशतिरिति मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । ननएकेनऊनाविंशतिरिति निपातनात् योगविभागा
त्समासस्तत्र एकादिश्चैकस्य चादुगित्यनेन नञः प्रकृतिभावः एकस्य चादुगागमः ऊनार्थश्च
नञ् एकोनविंशतिरित्यर्थः । [illegible] कालान्तरप्राणहराः । मांसमर्मा
ईजीवन्ति येषुविद्धेष्विति मासमासार्द्धं जीवितं येषु विद्धेषु मासोऽन्तः प्राणान् हरन्ति मा
सार्द्धेन वेत्यर्थः । [illegible]
त्रेस्त्रुयमिति त्वपस्मादेशाः । [illegible] पार्श्वसंधी द्वौ कटीकतरुणे द्वे
सीमन्ताः पंच स्तनमूले द्वे इत्येतस्त्वपञ्चत्वारः जघामध्ययोर्द्वौ बाहुमध्ययोर्द्वौ इति प्राणिं चत्वा
तत्रहल्लयोर्द्वे । अपालापरहन्तीति तत्वसलनतराहिताः । मस्तके द्वो द्वाविति । उत्क्षेपौ द्वौ स्य
पनीहस्यनानि त्रीणि विशल्यघ्नानि तत्र कारहेतुरित्याह तत्रेत्यादि हियस्मात्तत्रस्थ
शाल्यापायवायुर्निर्गच्छन्निर्याणमांसादीन् शोषयन् श्वासकासाभ्यां प्राणान् हन्ति । अत्र
चहेतोर्ज्ञान्तदुपशल्यः निर्गमे न दृढहेतुना मांसादीनां शोषणं भवति [illegible]
दीनि विटपान्तानि मस्तके द्वो द्वौ । उर्व्यश्चत्वारः कुकुन्दरौ द्वौ जानुनी लोहिताक्षाणि चत्वा
रि । आणयश्चत्वारः कक्षाधरौ द्वौ कूर्चश्चत्वारो हल्लयादौ पादयोर्द्वौ कूर्चशिरो द्वौ इत्येवं च
त्वारि चत्वारिंशच्चेति चतुश्चत्वारिंशन्मर्माणि वैकल्यमंगस्य कुर्वन्ते कदाचिदभिघा
तात्तान्यपि चतुश्चत्वारिंशत्प्राणान् हरन्ति । अष्टावित्यादि अष्टौ कूर्चादयो मर्मविशेषाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विद्धेजलस्याभिस्रावादि मांसजे मर्मणि विद्धे सत्यनेन वसनमस्तकस्रावोभवति मांसधावनोदके
न तुल्यस्तथा नतुरस्रावोभवति नवद्भुलः पाण्डुत्वं वीनामं च शरीरस्य इन्द्रियैस्त्वह्नुरादिभिर्वि
वयाज्ञानमनवबोधः मरणं च शमस्पर्शं नेदं विमिंद्रवल्लमादिके मांसजे मर्मण्यभिनिरंत
रस्रावादिरूपैर्लिंगदर्शनानुमानेन मरणमनुमीयमानं बुधाः वेद्यः प्रलापव्यापच्चिकित्सा
नियजयेन नियतायुषां कुचिन्मरणं तस्याभिचारादिति शाख्यमर्मणि रवादिरूवे
विद्धे मज्जानुविद्धस्रावो वा विद्धे नमांसधावनेरंतरं तत्थाप्थान घनोभवति रक्तेन तने
नात्यनं पीडाभवतीति प्रतिपादयति इत्यमाक्ष सर्वमर्मसु विसद्धावान् स्रावजेनकैर्वादि
के मर्मणि विद्धे साध्यामात्यो भवति आक्षेपकः आक्षेपकलभाय पादस्वमंगानां मतिर
जा च तथायानस्यानाहनाश्च क्रियाणां तुल्यानुमाशितुं वा तापमूर्छावैकल्यं चांगानां गप
वांचनकामरणं भवति धमनीष्विपस्थावसमासे मर्मणि विद्धे सति विचेतनता मूर्छा तथ
सनोरक्तं स्रवेन कोष्ठस्य शब्दपनामच इत्यादि प्रत्येकसंबंधः शिरामर्मणोर्ह
माद्वर्धेसत्यरक्तसांद्रं घनमज्जत्वं निरंतरं बहुरक्तं स्रवति तन्त्वेपाने तस्याः
नद्रुमादिभिरन्तेका जीवितनाशः संधिज इत्यादि संधिजे मर्मणि वृहमाद्वोऽवधवलुप्त
वैरिवाकीर्णं भवति वस्तुशाहेनाधिष्ठानं विद्धदेशं उच्यते नन्छकैः शान्तियवादिसव
धिभिः किंशारभिः वाभृत्रमिवभवति स्टदवसति तस्मिन्मर्मण्यथ कुणितारवजनतावा
भवंति तथा बलचेष्टयोः क्षयः तथा शेषांगस्य पर्वसु शोथः स्वपयुक्तसंधिजो भव
ति इदानीमेषामेव मर्मणां मध्ये जीवितनाशकालेन भवति नाभीत्यादि नाभिज्ञा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्वयोर्द्वाभ्यां अस्थ ऊर्ध्वमध्यन इति तस्यालक्षणं इति सकक्षो सयाबाहोरिति कानिदेश:
लोहिताक्षानीति लोहिताक्षनामानि चत्वारि ऊरुमूले लोहिताक्षं बाहुमूले इति
तल्लक्षणं संधिमर्माण्याह संधानि त्यादि संधौ विशन्ति मर्माणि अव
र्तकौ द्वे तयोर्लक्षणं तथा पार्श्वयोर्निम्नौ आवर्तौ इति मणिबंधौ द्वौ तल्लक्षणम
णिबंधो द्वयगुल्फवदिति कुकुंदरौ द्वौ जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी ते कुकुंदराविति
सीमंताख्यानि पंच तल्लक्षणं कपालसंधयः पंच सीमंता इति कूर्परौ द्वौ बाह्वोः कू
र्परस्थाहृउभलिंग: गुल्फौ द्वे मर्मणी तयोर्लक्षणं जंघाचरणयोः संधौ गुल्फ इति
कृकाटिके द्वे तल्लक्षणं कृकाटिके शिरोग्रीवसंधौ इति जानुनी द्वे तयोर्लक्षणं जं
घोर्वोः संगमो जानुनीति आवर्तधयति मर्माणि तत्रैकं अन्तरेमस्य कस्याद्विमिमा
दित्यादिना क्रमेणैव एतेषां मर्मणां मांसादिपरिकल्पना तथा कल्पितं मांसमर्मस्था
दि एतेषामाचार्याणां मतेन गुदो मांसमर्म तत्र धमनी स्नायवीत्यादि तेषामेव मतेन
न कक्षाधरैः स्नायवाश्रितो ननु विटपो विधुरा स्नायवाश्रितो पूर्वमते
नत्र्यावर्तिको सिराश्रितो विधुरश्च धमन्याश्रितो शृंगाटकानि चत्वारि धमनीसिराश्च वनु
र्वधारणेन ननु धमनीस्थानि एतच्चावपलंभो तथा अपांगो चापि एतद्धमनीस्थमर्मस्वाचार्ये
नैस्त्रनमपि नु स्नायवाश्रितमभिहितं इदानीं मांसादिजातानां मर्मणां वेधलक्षणमाह

५८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुल्फं गुल्फमध्यस्थं क्षिप्रमिति नचपाददृह्ययोर्ह्रिविधं हस्तद्वये च तत्र सेपौ द्वौ केवलं ते
शंखयोः स्फुर्दं मुस्ते पादविति ॥ संहाराख्ये द्वे स्कंधांसमीठसंबंधा॰र्थाच साविति वस्ति
रेकोमस्त्राशय इत्यादिनोक्तः एवं स्तनवममर्माणि त्रयोविंशति गुदेत्यादिः गुदः स्थू
प१ लांत्रबद्धएकः ॥ मेहनमाख्ये द्वे ॥ एव स्तनमावुरः पार्श्वेनव्यावनिलवाहिनी इति वि
धुराख्ये द्वे मर्मणी ॥ अधस्तात्कक्षयोर्निम्ने विधुरे इति शृंगाटकाख्यानि चत्वारि
जिह्वाक्षिनासिकेत्यादि नोक्तानि एवं धमनीस्थानि धमन्याश्रितानि नवमर्मा
णि शिराश्रया मर्मविशेषाः सप्तत्रिंशत्तत्यामित्याह वृहत्यौ द्वे स्तनमूलजीव
भाग इत्यादिनोक्ते मातृकाख्यानि कंठनाडीमुभयतो जिह्वानासागता इत्यादि
नोक्तानि ॥ अष्टौ नीलाख्ये द्वे सिरे मन्याख्ये द्वे कंठमुभयतः सिराहनुमाश्रिताः
चतस्रइत्यादिनोक्तानि कक्षाधरौ द्वौ यथोक्तं कक्षाक्षमध्ये कक्षाधरमित्यादि
फलौ द्वौ फलावुभयत इत्यादिना कूनलक्षणौ विरूपौ द्वे मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये प्र
त्यकं स्वकं सक्थिकं द्वितीयपष्ठे हृदयमेकमेव तस्य लक्षणं द्वारमामाशयस्य च
त्यादि नाभिरेकएव तल्लक्षणं देहामध्यके त्यादि पार्श्वसंधी द्वौ पार्श्वान्तरनि
बद्धौ चेत्यादिनोक्तौ स्तनोनान्तरे इति स्तनामूरधो द्वे ॥ अपालापौ द्वावेव पृष्ठवंशो
रसोरित्यादिनोक्तौ स्थपनी एकैव तल्लक्षणं भ्रुवोर्मध्ये इति ऊर्ध्वजत्रुजाः ऊर्ध्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

361

भावानामनेकसंख्याश्रयत्वात् तथा च मांसपेश्यादीनां निवेशे चतुःसामुक्तानि ह्रीलंतु वि
ज्ञाप्यधिकानि एवमस्थ्यादीन्यप्यनेकान्युक्तानि ततश्च मर्मणामसंख्येयत्वं प्राप्तमेव
वह्वन्तरं मर्मस्थानमिति निर्दिष्टमत इत्याह बाहुल्येनेत्यादि सप्तान्तरमेव मर्मणां स्थान
मित्यर्थः ततः किं न हि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहूनि मर्माणि सप्तान्तरमर्मस्थानमित्ययं तु
पानिर्देशः स बाहुल्येन मन्यसायेषां मर्मणां मर्मत्वेन शास्त्रे स्वल्पस्थिपर्यव एव एवमपरेण
प्रकारेण मांसास्थ्यादीनां समागमो मर्मेति मर्मणां बाह्यादिका कल्पनासंभवति
कल्पनाशब्देनेन त्वनिपादयति तदेवं मनुष्यस्य प्राणसिद्धिर्न जीवितधामत्वेन मर्मा
णां कल्पनानिरूपणं प्राणेत्यादि अथवा न मर्मणां बाह्यादिका कल्पना किं न हि प्राण
यतनसामान्यात् जीवितस्याधिष्ठानमित्येवं लक्षणो देवमेकत्वं मर्मणामतं ।
न बहुत्वमेवमेकैव मर्मकल्पना एवं संक्षेपविस्तरकौशले मर्मसु दर्शितं मांसादीनां
संधानानां यथास्वं प्रतिनियतानि मर्माणि संख्यया अभिधातुमाह मांसजानीत्या
दि जंघयोरिन्द्रवस्तिहृदमर्माणि बाह्वोरिन्द्र एवं तलहृदाख्यानि चत्वारि पादयोर्हस्तयो
रिति तलं करान्तर्हितेन हस्तप्रत्येकं तलं एकैकमेवं दशमांससमानि संख्यायेत्यादि प्रत्यो
ष्ठमर्माणि शंखो हि मर्मणी कटीकतरुणे निर्तबौ द्वौ श्रोणयोः पलके द्वे
इत्येवमष्टौ मर्माणि धमनी मर्माणि त्रयोविंशतिकथं ग्रीवायाश्चत्वारि प्रत्येक
मस्तमध्ये एकैकं बाह्वोः प्रत्येकमेकैकं एवं चत्वारि अस्थ्याश्रयः कूर्चशिरस्यानि चत्वारि ग्रं

५८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तदायतनानि हि स्थानानि मर्माणीत्यर्थः ॥ शल्याधिकाविहीनेत्यस्य हेतोर्लक्षणं हंति पुरुषं मा
रयतीत्यर्थः इति सश्रोतेत्यस्य मर्म यत्न स्थले तल्लक्षणं मुक्तासामान्येन यन्मर्मलक्षणं तदर्शयि
तुमाह विषमित्यादि यत्र यस्मिन् देहदेशे विषमं स्पंदनं सुरुणं तन्मर्म यत्र चेदेहदेशे पी
डितेसति रुजुविषमाभवंति नत्वं मर्म अत्रापि हि विषममितिसंबध्यते विषमं च विषमा
च विषमं नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकवच्चेति नपुंसकत्वं एवं लक्षणं मर्मेति लक्षणं द्विधा मंतव्यं
कस्माविज्ञेयमर्मणः सिराधमन्यादि कस्माद्विषमं स्पंदनं प्रायो लक्षणं मांसास्थिजातीय
स्य मर्मणः वेदनाप्रायः पीडोद्भवति लक्षणमिति तंत्रहचमर्मविद्धस्य लक्षणपुर्तं
यथा देहमर्मस्तु भ्रमिर्गुरुनाम सम्मोहः शीतकामता स्वेदो मूर्छा वमिः श्वासो मर्मविद्धस्य लक्ष
णमिति मरणकारित्वान्मर्म मरणसदृश [illegible] दुःखदायित्वाद्वा इदानीं मर्मलक्षणमुप
मर्देलक्षणं चेदाकारमाह मांसास्थीत्यादि मांसादीनां संधीनानां च जात्यपेक्षोयः स
मागमः संनिपातः स मर्माख्यस्तन्मर्म इति तस्यैव नाम तदेवं मांसपेशीसमागमो मां
समर्मः अस्थ्नांसमागमोऽस्थिमर्म स्नायूनां समागमः संनिपातः स मर्माख्यस्तन्मर्मेति
तस्यैव नाम तदेवं मांसपेशीस्नायुमर्म धमनीनां समागमो धमनीमर्म सिराणां समाग
मः सिरामर्म संधीनां समागमः संधिमर्म नियतो मांसादीनां यः समागमः स एव मर्मेत्यु
च्यते तेन हेतुनात्रसूत्रं जीवितं स्थितं शालाक्यवस्थितानां ननु यदि मांसादीनां यः समाग
मो मर्म स्यादभिधीयते तदानीमनेकसंख्याकानि मर्माणि शरीरे संभाव्यंते मांसपेश्यादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽनुकूलतिमित्यादि ऽअङ्गापि भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि ललाटावसाने ऽनुकरणं कृतिसमाः शं
खो मर्मविशेषो नो विद्धो पुरुषस्य सद्यो विनाशनो भवतः केशान्त इत्यादि केशावसा
नेषु शंखयोरूर्ध्वं भ्रुवोरुपरि उत्क्षेपो नाम मर्मणी स्थपनी पुनर्मर्म भ्रुवोर्मध्ये त्रयो ऽत्रास्मिन्मर्म
त्रयः द्वावुत्क्षेपावेका स्थपनी एवं पंचेतौ च द्वौ पुरुषानुद्धृते न शल्ये जीवेत् कालान्तरेण पाक
त्पाकेन हेतुना स्वयं वा पतिते शल्ये सति ननु उद्धरणे हेतुना जीवेन्न पुरुषः सद्य
इत्यादि उद्धृते तु शल्ये सद्य एव नरो न श्वसिति वायुकापाहितिभावः जिह्वेत्यादि
जिह्वा चाक्षिणी च नासिका च श्रोत्रे च तद्देवं तस्य खानि तेषां चतुष्टयं चत्वारि श्रोतां
सि तस्य संगमः सन्निपातस्तस्मिंस्तानि यत्र जिह्वादीनां तर्पणादीनि श्रोतांसि सं
निपत्यावतिष्ठन्ते जिह्वादिश्रोतसां चत्वारि स्थानानि शृंगाटकाख्यानि तेषु मर्मसु
विद्धः पुरुषः सद्यस्त्यजति जीवितं विद्धमात्र एव प्राणैर्वियुज्यते कपालेत्यादि शिरः
संबंधिनः पंच संधयः पंचानां कपालखण्डानां ये संश्लेषाः शिरसि अवतिष्ठन्ते निर्य
गूढत्वात्त एव सीमन्ताख्या मर्मविशेषास्तेषु सीमन्ताख्येषु विद्धेषु भ्रमणेन चोन्मादेन
नष्टमनोनाशेन चित्तविभ्रमेण पुरुषः नश्यति ऽभ्यन्तर इत्यादि मस्तकस्याभ्यन्तरतोप
रिष्टात् तस्य चैव प्रकृतत्वात् मस्तकस्यैवोपरि शिरासंधसमागमः शिरासंधीनां सं
निपातो रोमावर्तलक्षणः सोऽधिपतिर्नाम मर्मविशेषो मर्मणामधिपतित्वाद्यथार्थनाम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृदौ कंठेत्यादि कंठनाड्याः पार्श्वयोर्द्वयोः शिरा याश्च तयोर्हन्वोः समासन्नतास्तासु म
ध्ये द्वे शिरे नीले नाम द्वे मर्मणी मन्ये नाम द्वे मर्मणी तत्र तेन तत्र कुड्डिरत्ति शावस्तस्मात्तत्र
धमन्यौ तस्मिंस्तत्र विद्धे स्वरप्रणाशाद्यो जायते स्वरस्य प्रणाशः स्वरहानिरथवा वैकु
ण्यं तत्र मूकता स्वरस्य वैस्वर्यं स्वरभावाभावपर्यायान्तमित्यर्थः रसाहानं रसानवबोधः कंठ
नाड्यां तत्र शकृत्तत्रानत्वरवैस्वर्यं स्वरभावा भावपर्यायान्तमिति कंठनाड्यां उभयपार्श्वयोः शिराः जिह्वागतनासागताः पृथक्कन्ये कम
स्यादि कंठनाड्यामुभयपार्श्वयोः शिराः जिह्वागतनासागतनाः एष कम्पेत्यर्थ
कास्मिन्पार्श्वे च तत्र स्याद्द्वितीये पार्श्वे च तत्र स्वस्तामान्तरा कृत्याः मातृकाः संज्ञाः तावद्ध
कास्मिन्पार्श्वे च तत्र स्याद्द्वितीये पार्श्वे च तत्र स्वस्तामान्तरा कृत्याः मातृकाः संज्ञाः तावद्ध
सद्यः प्रस्सत घ्नंति एतानि मातृकाख्यानि शिरामर्माणि कृकाटिकेत्यादि शिरसम्म
रीवा तयोः संधाने यो संधी कार्श्वहृदय कृकाटिका रख्ये ते द्वे मर्मणी तत्र तस्मिन्मर्म ह
त्र विद्धे चलमूर्द्धता शिरो भवति अधस्तादित्यादि अधस्तात्क्रियाः कर्णपृष्ठयोरधो
भागे संश्रिते विधुरा रख्ये द्वे मर्मणी तेन संविद्धे सति श्रुतिः शाद्व्र्यश्रवणं हरतः श्रुतिहारि
णी विधुरे घ्राणमार्गमित्यादि घ्राणमार्गमुभयतः पार्श्वयोः स्रोतमार्गप्रति
बद्धे फणावित्यादि फणे नाम मर्मविशेषे घ्राणमार्गं स्थानं यतः पार्श्वयोः श्रोत्र तथा
नु गो श्रोत्रमार्गप्रान्तेऽन्तर्गतास्थितयो गतास्थानं तरोक्तम् फणाविवसंस्थानं रूपम
नयोः फणावितिनाम ते वधात्गंधविज्ञानं गंधावलब्धिस्तद्धरते तो गंधविज्ञानह
रिणी नेत्रयोरित्यादि नेत्रयोर्द्वयोर्बाह्यतो वहिर्भागे भ्रुवोः पुच्छान्तयोरधस्तान्नयोरधःप्र
देशे अपांगौ नाम मर्मविशेषौ प्रसिद्धावेवनयोरपरीति तेनेवापांगावाद्दिष्टत्वात्तयोर्भुवोः पुच्छा
नयोः स्थिरपिन्मावावर्ते संज्ञावपतुः अपांगावन्ते रख्ये चक्षुर्विद्धस्य नरस्याधं भवति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पार्श्वसमत्वं ततो दौर्बल्यात् तदनंतरं मरणं भवति पार्श्वान्तरेत्यादि पार्श्वयोरन्तरं मध्यं तत्र निब
द्धौ अंसफलकाश्रयौ उभयपार्श्वशिरौ पार्श्वसंधी इति निर्दिष्टौ तन्नग्रे कुक्षिः स्यात् पार्श्वान्तरे एकः संधि
र्द्वितीयस्मिन् पार्श्वान्तरे द्वितीयः संधिः कुक्षिस्थितो कथं जघनस्य पार्श्वे जघनपार्श्वे जघन
पार्श्वयोर्मध्ये तिर्यगूर्ध्वं च एवमेकस्मिन् जघनपार्श्वमध्ये एकः संधिर्द्वितीयस्मिन् द्वितीयः अस्य
न इति भिन्नपार्श्वधातुसृता रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरं संभवात् शरीरान्तं मरणमित्य
र्थः स्तनेत्यादि स्तनयोर्मूले स्तनमूले तत्र प्राजेव भागस्य पृष्ठ उद्दिष्टे पृष्ठवंशाश्रये स्थित
पृष्ठवंशस्योभयपार्श्वे इति बृहतीशिरे बृहत्याविति एतत्संज्ञे मर्मणी तत्र मर्मविद्धे विद्धस्य
मरणं भवति रक्तसंस्रवात् तत्संपत्या बहीत्यादि बाह्वोर्मूले बाहुमूले तत्र बाहुप्रतिष्ठितौ
मूलं हि प्रतिष्ठा वृक्षमूलवत् पृष्ठवंशस्य पार्श्वद्वये बाहुमूलयोरभिमुखौ तत्संबद्धे अंसफ
ष्ठे के ते अंसयोः फलके अंसफलके नाम मर्मणी निर्दिष्टे उद्देशानुरोधात् फलकस्य च नपुंसकत्वे लोका
श्रयत्वाल्लिङ्गस्य इति अंसफलकाख्ये द्वे मर्मणी तयोर्विद्धयोर्बाह्वोः स्वापशोषौ भवतः स्वा
पइव स्वापो पयासु प्रसुप्तिश्चेतनेन मंगं भवति तथा बाहू अंसफलकाख्ये विद्धे भवतः ग्री
वामित्यादि ग्रीवायाः उभयोः पार्श्वयोः स्थाववनी ह्रस्वे अंसफलकोपरि कुक्षिस्थितौ ग्रीवाबाहुशि
रोन्तरे ग्रीवायास्तथा बाह्वोः शिरसश्च मध्ये तेषामन्तराले स्थितौ किं संयोजनैः स्कंधनामा
दि अंसयोः पीठ इव पीठमति स्थाने यत्र सोतिष्ठतः स्कंधपीठं स्कंधपीठ च नम्राता सबद्धः प्रथा ९२
जनं पृष्ठपोष्ठस्य तावेदंसौ विद्धौ बाह्वोः क्रियाः आकुंचनप्रसारणादिकानां हरतः तौ बाहुक्रिया

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली॰ अनिलवाहिनीवा नवहे अत्र समर्मि हृदये विद्धे रक्तेन पूर्णकोष्ठः श्वासकासाभ्यां विपद्यते
इदानीं पृष्ठमर्माण्याह पृष्ठवंशमित्यादि पृष्ठवंशस्य उभयतः प्रतनयोर्मध्येन तालेन पार्श्वयोश्च पृष्ठे
रसोर्ध्वकार्श्येतेनयोरवरिभागयोरसकृदृष्टोपादयः प्रकालायास्यां हि मर्मली विद्याने न
वार्धिछिद्रयोरक्तेन कोष्ठपूर्णितेन पूयनापानेन मनेन लोहितेन नश्यत्यावस्क्रपूयनां
नयानेनावक्षीवनिन तु रक्तकोष्ठपूरणमात्राद्देव म्रियत इति भावः पार्श्वसंधावित्यादि
इदानीं पृष्ठवर्त्मि पृष्ठवंशमस्य पार्श्वयोरभयतः प्रतिश्रोणीकर्णे प्रतिबिन्ने वंशाभिने
वंशाश्रयनिबद्धास्थिनोरहेमुपरिष्टादेष्यश्वनी कटीकतरुणे: एतन्नस्तेरोहमर्मशोणितस्रने
पूर्णेनानसौमेसिन्नमर्मि हृदये विद्धे रक्तक्षयात्पाण्डुर्विवर्णहीनरूपः म्रियते पृ
ष्ठमित्यादि पृष्ठवंशस्यात्मेषयोः कटिकाश्रयोरथोपास्तु धीजघनस्थाने बहिर्भागे नांननेत्रोकुकुं
दरे इति संज्ञाकारे संधिमर्मली तद्याधान्नैपार्श्वयोधाद्यः शरीरे चेष्टाहानिः नमनाकुंच
नप्रसारणादवधः कायपाशाक्कसंपचयन इत्यर्थः स्पर्शनज्ञाने स्पर्शाभाविमिर्भवति पृ
ष्ठवंशमुभयत इत्यमुभयवन्तसारस्तादिनाहितीया पार्श्वसंधिद पार्श्वान्तरवार्श्वमध्ये
निबद्धौ लग्नौ पार्श्वान्तरनिबद्धौ योन तथा श्रोणिकर्णयोरुपरिष्टात् नत्रादीनां ये
आशाया पाधाराश्वस्यादयः तेषां छादनौ नितंबौ नितंबसंज्ञौ मर्मविशेषौ तौ च तन
रुणास्थिगोपरणसंज्ञे अध्रोभागे स्थितौ तौ विनिमर्थः अत्रास्मिन्नमर्मि हृदये विद्धे समधः
कायेशोषको भवति तथा दौर्बल्यं सकृतत्वाद्धः शरीर एव दौर्बल्यमल्पबलत्वं सर्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५५

नैकसरीरबलेन् । अथवाधिहरत्यास्थियोवालः स्रियते नेतंबलंवर्जयित्वानत्वाव्युत्मरीवलेउभय
तः उभयकर्म्मत्वस्नाहविद्धस्तद्भावात्सद्यःस्नात्वित्तिहंति नास्मिन्वस्नावेकपार्श्वेनाविद्धस्तिसूत्र
ह्यावीवलः स्थानस्यचपलेनतःप्राद्रवेणोपक्रान्तोरोहतिनान्यथा देहस्यादि । आमंचपक्वंच । आ
मपक्वस्थानंचस्थानमामपक्वयोः स्थानंआमपक्वस्थानंदेहस्यआमपक्वस्थानेच देहस्यम
ध्यस्थानानि तेषांमध्येनवैकत्वाद्देहस्य देहमध्यप्रदेशेन याभयोरामपक्वाशयपोर्मध्येन
एलेनाभिर्नाभिमर्मसर्वनाभिस्त्रीस्रोतसकलशरीरगानामास्त्रयः आधारस्तोपिहिसद्यःप्र
णाभिप्राणहरत्वापुत्स्वविध्ये हारमित्यादि हृदयंनामयत्स्रुमर्मतदपिसद्यःप्राणहरत्वान्नामाशयस्य
द्वारंमुखंनेनहिहृदयेत्यात्नपानमामाशयंप्रविशति नचसत्वादीनांस्वत्वरजस्तमसां
नयाविनाशनस्योद्द्रियालंवायौपंचकस्यनपान्तनश्चनेसोधामस्थानंनञ्चस्तनेनारःकोष्ट
मध्यगंस्तनौचउरस्यकोष्टस्तनेनारःकोष्टेनस्यमध्यंनत्रगच्छतिप्रस्थितिवधानि कोष्टव
त्स्रासानयाप्स्मधोस्थितमिन्यर्थः स्तनेत्यादि स्तनरोहितेचमूलेचपक्वनेनानस्तनयो
र्वेनेस्तनरोहितमूलेप्राणसज्जेपयोस्तनरोहितमूलाख्यहेमर्मणीवदन् कष्टदेशाल
नयोःक्रमादितिवस्त्रसमानामिहापिसंबधाते नेनस्तनयोरर्द्धद्व्यंगुलेस्तनरोहितस्तनयोर
धोद्व्यंगुले नयोस्तनरोहितस्तनमूलाख्यायोर्मर्मणोर्विद्धयोपुरुषास्तकफपूर्णकोष्टः
क्रमाद्यथाक्रमंनस्तनेन नेनस्तनरोहितेविद्धस्तन्यसृजापूर्णकोष्टानरोनस्तनेन स्तनमू
लेविद्धेकफेनपूर्णकोष्टानस्तनेन । अधस्तादि उरसःपार्श्वेन्दहेनाङ्योः पवस्तंभाख्येमर्म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्नामयाम्यधेशस्त्वपि ऊर्ध्वं मूले वंक्षणयोः संधौ ऊर्ध्वस्तन्वेलोहिताक्षं नाम मर्म तादिहृदं वक्षोहंसस
कृत्स्नयाद्यधेशस्त्वपि मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये विटपं नाम मर्म तदिह्नं पुंस्त्वं षंढताकरं निरवयत्वताक
रं इत्येवमनेन प्रकारेण सक्थ्नोर्द्वयोः प्रत्येकमेकादश मर्माणि भवन्ति तथा बाह्वोः नेनेव प्रक
रेण बाहोर्मूल हस्तादौ प्रत्येकादश मर्माणि भवन्ति अथ किंचित्तत्र मत्र विशेषमाह मणिबंधा
दि, अत्र बाहुमर्मसु गुल्फे तनु मणिबंधः संज्ञा मात्र भेदो जानुतुल्यं कूर्परं नाम मर्मणिबंध
कूर्परयोः बाहुमर्मण्येव विज्ञेयाः कोलंब पाणिपंगुलिकुर्चानं विटपेत्यादि कक्षाधारस्य
कक्षांसेनयोर्मध्ये विटपेन च तुल्यं कक्षाधरं स तत्र मर्म तत्र विद्धे सति कुणित्वं जायते बाहु दुः
बाहुपंगुलिकुब्जता इति शाखाचतुष्मर्माणि चत्वारिंशत् कोष्ठे यन्तराधो व्याप्तानि स्थूलां
त्रेत्यादि स्थूलांत्र सूक्ष्मांत्रभेदात् द्विधा अंत्रं तत्र स्थूलांत्रबद्धो गुदो नाम मर्मविशेषः स
विज्ञातो वातवर्चसो विसर्गनेन्द्रियाणि विज्ञात वमनः बाहुल्यत्वात् जनिर्मलुटः स गुदः स्थ
लत्वेत्तदेव हंति सद्यःप्राणहरमर्मनु व्याकर्तव्यं इति तच गुदस्य द्वस्था पुंस्त्वं चिन्हं नचाद्धे
कोटिस्थिस्तितमस्ति अधुना बस्ति लक्षणमाह मूत्रस्याशयमाधारो मूत्राशयः पायवत्रमत्रेनिर्गति
सधनुर्वक्र स्यादिवकुटिलः तेनाल्पमांसस्थानमुक्तं स च बस्तिनाम मर्मविशेषः अल्पमांस
सं च अल्पमांसे अल्पमांसे मध्ये मच्छति अन्यमाणि विशेषयतिइति दः तत्र स्यात नबहुमांस
प्रदेशस्य इत्यर्थः तथैकमपि धोवदनं यस्याः सा चेका धोवदनः कट्यामध्य इति स्थानविशे
हेशः कट्यामध्यप्रदेशं सावबध्निष्टिनि सविद्धः सद्यः स्तत्कालमेव लब्धत्राणाननिहंति स

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

369

अथ तेन विशिष्टसंस्थानरूपाणि विशिष्टकर्माणि दर्शयितुमाह मध्य इत्यादि पादतल
स्य मध्यप्रदेशे मध्यमांगुलिमभितो मध्यमांगुलेः पादसंबंधिन्याः साम्मुख्येन यस्मा
त्तलं हृदयं तत्तलहृन्नाम मर्म ऽन्ये तु पूर्वाचार्या इति शेषः मध्यमांगुलिमित्यभितः
शब्दप्रयोगे द्वितीया तत्र तस्मिन्विद्धस्याहतस्य वं च तामरणं भवति कुर्यात् पादे
दनपा ऽंगुष्ठांगुलिस्तनयोर्मध्यस्थं ऽंगुष्ठांगुलिः मध्यस्थितं क्षिप्रं नाम म
र्म तद्विद्धमाक्षेपमारणमाक्षेपकाख्येन वातव्याधिना मारयति तस्योर्ध्वं तस्य हि
प्राख्यस्य मर्मणः उपरि द्व्यंगुले ह्यंगुल इति मुखः कूर्चो नाम मर्म तद्विद्धं पादस्य भ्र
मणं कंपं च करोति गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरो नाम तद्विद्धं शोफरुजाकरं जंघाच
रणयोः संधौ गुल्फो नाम मर्म तद्विद्धं रुक् स्तंभं च मांद्यं च नाम करोति जंघायां जंघा
मध्ये पार्ष्णिं प्रति निहिता दशाभिरंगुलैः इंद्रबस्तिर्नाम मर्म तद्विद्धं रक्तक्षयेण मारयति तान्य
त्था तस्मादूर्ध्वं स्कंभवे पतेन आश्रित्य प्रतिपादनार्थं मस्तकूर्चादिनि हेतुरूपत्वमलः
एवमेवमात्याम्लत्राव्यानुसर्तव्याः तेन पत्रवद्धेतुकं मारणादिकं कर्म कथितं तत्र चिकि
त्सायां यतितव्यमिति जंघोर्वोः समागमे संधौ जानु नाम मर्म तत्र जानुनि विद्धे पुरुषो भि
पतत्येव ऽप्यथ जीवति तदा स्यजीवतः पुंसः खंजता स्यादित्यर्थः स्तु वैकल्यमरणं पुरुषस्ये
ति जानुनो जानुसंधेरूर्ध्वं त्र्यंगुलादूर्ध्वमाणि नाम मर्म तद्विद्धमूरुस्तंभशोफकरं उर्वी नाम
मर्म ऊरुमध्ये तद्धातूनरभिघातात्सक्थिशोषः ऊरुकार्श्यं सक्थिशोषो वा संपादयत्यस्मा

५४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पवन्निमैत्रीसर्वसत्वानामात्मभावनं न केवलं पूर्वोक्तं स्वस्वं हत्तमित्यादि वर्द्धमानं शने
शित्यन्तमर्थं नियत्ललाटान्ननन्तु शरीरस्यायुर्वेद्यादिहेतुर्थी वदयं दान शीलादिगलो मैत्र्य
वसानः पुण्यायुर्वृद्धिकृत् दानादयश्च यथासंभवं केचित्पुण्यकृतः केचिदायुर्वृद्धिकृ
तः केचिदुभयकृतश्च ऽअन्येप्यत्र महापुरुषलक्षणलेख्याः स्वेवगुण स्वज्ञायस्व शति
पादपना शास्त्रकृता ऽअध्यायावसाने ग्रन्थव्याख्यानिर्देशः कृत इति इति श्रीम
गांकदत्त ० शारीरे तृतीयोध्यायः ३ अंगविभागादनन्तरं मर्मविभागाख्यः शा
रीरः प्रक्रम्यते मर्म्मणां मर्माश्रितत्वाद्यतो मर्म्मी त्यंगमत्यंगमर्माश्रितान्यतल
त्रैवव्याख्यानुपुक्तानि बहुवक्तव्यत्वात्पृथगुच्यते तस्मादध्यायस्यारंभोयुक्त
इत्याह ऽअथात इत्यादि मिथ्येते स्मिन्नंगे उपहत इति मर्मविभजनं विभागो मर्म्मी
णां विभागो मर्मविभागः सोस्मिन्नध्याये स्तीति मर्मविभागो ऽमत्वर्थीयादित्वाद
च् शारीरस्थानप्रतिबद्धत्वाच्च शारीरः शेषं पूर्ववत् मुख्यमहत्वाद्यर्थं च पूर्वम
र्म्मणां संख्यामनुमाह सप्तोत्तरमित्यादि सप्तोत्तरशतमधिकानियस्मिन् शतेन
दद तेषां मर्म्मणां मध्ये मयकुत्रैकं कृत्वा सक्थ्नोर्द्वयोर्बाह्वोश्च द्वयोरेकादशादि
त्वादेवं चतुश्चत्वारिंशत्मर्माणि शाखासु विद्यात् कोष्ठजठरे त्रीणि मर्माणि
उरसि वक्षसि नव संख्यानि पृष्ठे च तुर्दशजत्रोरूर्द्ध्वं जत्रुणि उपरि षट्त्रिंशत्तथा
सप्तएवं सप्तत्रिंशदित्यर्थः जत्रोरित्युपलक्षणत्वं चिंत्यमयं वाक्ये तु मामंसशाल
मित्यत्र नुर्कृतः इदानीमेषां मर्म्मणां मापादनलान्मसलक यावद्दिशि शोदशसमा

त्रिकमष्टादशो नासं ध १ पृष्ठं द्वादशकं स्तनांतरं षडंगुलं स्तनवर्त्तनं चतुर्विंशत्यंगुलविशालं द्वादशांगुलं हृदयमष्ट
कौ स्तनौ चक्षुषी च अष्टाविंशो वा षोडशको प्रबाहौ पंचदशौ प्रबाहौ षोडशांगुलौ पाणी तत्रापि पंचांगुला मध्यमांगुलि
५२ स्तनार्द्धांगुलहीना प्रदेशिन्यनामिके सार्द्धांगुलौ कनीनिकांगुष्ठौ चतुःस्त्रिंश धा द्वाविंशत्यारणे हो सारो धरा द्वादशानंसं ध १

धौ चतुर्विंशा वरिणाह्रमानने पंचांगुलमास्यं चतुरंगुलं पृथक् चिबुकौष्ठनासा दृक्संप्रतर
कर्णललाटशंखगंडाश्चतुरंगुलाः त्रिभागांगुलविस्तारो नासापुटो द्व्यंगुलायतनम
गुष्ठोदरविस्तृतं नेत्रं नेत्रत्रयमृष्टान्तनीयाराः कृष्णः कृष्णान्तवर्माङ्ग्रा मसूरदल
मात्रा दृष्टिः षडंगुलोन्सेधद्वात्रिंशत्परिणाहं शिर इति सर्वं पुनः शरीरमंगुलानि च
तुरशीति राया मविस्तारसममुच्यते तत्र यथोक्तपरिमाणमिष्टं तथा स्त्रीणामनुलिख
मापादानुपूर्व्या शुभं हस्वमनिष्टं हीनमधिकं वा यथोक्तं प्रमाणादि एत्वादि प्रकृती
नामितिरूपं कथं सुखदुःखानुभवः स्यादित्याह अनुत्सेकमित्यादि अनुत्सेकं
त्वाभिमानं हित्वा एत्वं वा पुरुषः सुखं सेवते अनुभवति तथा हैन्यं कार्पण्यं हित्वा
सदुःखं सेवते सत्त्वप्रमाना त्विति नितुल्योति रके यिन्नकृमारा राजसः पुनः पुरुषः सोभ्य
मानो हमेवामुना प्रकृष्टेनान्यसाधारणेन सुखेन सुखी न्यवस्तु खं सेवते अहंका
राक्रान्तमानसो हमेवदं दुःखसोढुं शक्त इत्येवं रज्यमानो दुःखमनुभवति तामसः
पुनः पुरुषो नैव सुखं सेवते न दुःखमत्यन्तमूढत्वात्तामसो सुखेन सुखी न च दुःखेन दुः
खी आपन्नतीयमदायत्पुरुषः एवं द्वंद्वप्रकृतिरपि सुखं न सेवते नापि दुःखं न स
मदत्वात्सममत्वादि प्रकृतिस्तु नुल्योति केऽधीनः प्रसुखदुःखसेवने इदानीं प्रधा
नफलदायि यत्प्रधानं प्रशस्तलक्षणं वपुषस्तद्दर्शयितुमाह दानेत्यादि दानं धना
दित्यागः तच्छीलयस्यास्त्यसौ दानशीलः शीलकामीत्यादिनाण दयाहीनेषुमु

५२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ह्रास्विजन्मसुकुमाराः तेस्त्रीप्रियोपभोगाः बलवंतः सुखारोग्यवित्तैश्वर्यसन्मानपुलभा
जनश्चभवंति स्मृतिमंतोभक्तिमंतः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयोमहोत्साहादृढाधीराः सम
रविक्रांतयोधिनस्त्यक्तविषादाः स्ववश्यितेगभिरंगभीरबुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशनश्च
सत्वसारास्तेषां स्वलक्षणैरेवगुणाख्यातास्तत्रसर्वैसारैरूपेताः पुरुषाभवंत्यतिबला
वरंगौरवयुक्ताः क्लेशसहा सर्वारंभेष्वात्मनिजातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थि
रसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादगंभीरमहास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोप
भोगसन्मानभाजो मंदजरसो मंदविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीवि
नश्चभवंति अतोविपरीतास्त्वसाराः मध्यहेचमध्यमालक्षणमप्युक्तं यथास्वैरंगुलैः पादांगु
ष्ठप्रदेशिन्योर्द्व्यंगुलायते तिर्यक्मध्यानां क्रमेणानंतरानंतरं पंचभागहीनास्तत्रखहीना
चतुरंगुलायता पृथक्प्रपदपादतलपार्ष्णयः बटांचचतुरंगुलविस्तृताश्चतुर्द
शांगमायामेदपादश्चतुर्दशांगपरिणाहेनः तथागुल्फजंघामध्यंच चतुरंगुलोत्सेध
स्वादोष्टादशायामाजंघाषोडशपरिणाहेण चतुरंगुलं जानुषोडशैंपरिणाहं अ गुल
ष्टाविंशत्परिणाहे अष्टादशायामावृषणौ बाहुशायामोपरिणाहेन वाष्टांगुलो मेढ्र
षडंगुलयामाङ्केपंचपरिणाहः बाहुशायविस्तारकटी पंचाशत्परिणाहा द्वादशांगु
लंवास्तिशिरो द्वादशांगुलमुदरं चतुर्विंशतिविस्तारं द्वादशायामे पार्श्वे द्वादशोत्से

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्थिरः कर्मस्वक्लेशु स्थिरबुद्धिः मुनिना च बलसत्त्वयुक्तं तद्यथा त्वग्रक्तमांसमेदोस्थिम
ज्जशुक्रसत्त्वानि तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगंभीरसुकुमारलोमा सप्रभा
त्वक्साराणां सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविद्यारोग्यप्रहर्षणा
न्यायुष्यानि च समाचष्टे तालुरोमदनकर्णनासाक्षिजिह्वासौष्ठपाणिपादतलन
खललाटमेहनं स्निग्धरक्तं श्रीमद्भ्राजिष्णु सुखमतिरक्तसाराणां सा सारता सु
खमुद्धतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमक्लेशसहिष्णुतां चाचष्टे
शंखललाटकृकाटिकाक्षिगंडहनुग्रीवास्कंधोदरकुक्षावक्षःपाणिपादसंधयः
स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता मांससाराणां सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सु
खमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदं
तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषेण स्नेहो मेदःसाराणां सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोप
भोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रु
चिबुकशिरःपर्वस्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः ते महोत्साहाः क्रियावंतः
क्लेशसहाः स्थिरशरीरा भवंत्यायुष्मंतश्च मृदुत्वगा बलवंतः स्निग्धवर्णस्वराः
सं ५२ स्थूलदीर्घवृत्तसंधयो मज्जसाराः ते दीर्घायुषो बलवंतः श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसम्मा
नभाजनाः सदा भवंति सौम्याः सौम्यप्रेक्षणाः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः
स्निग्धवृत्तसाराः समसंहतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

374

दैर्घ्यं बालयौवनादीनां वयोवस्थाविशेषाणां तेन एवं गर्भादिष्वनीरजायस्य वपुरवह
त्पत्तिहिनीरजं वपुः शुभं ॥ आयामेत्यादि ॥ आयामो दैर्घ्यं ज्ञानं लौकिको व्यवहारलेशः वि
ज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं शास्त्रज्ञानं शस्त्रास्त्राभ्यासादिरुपलक्ष्यते परमार्थावबोधपर्यन्तं तैर्यद्व
पुः शनैर्वर्द्धमानं वृद्धिमाप्नुवन् न महत्त्वात्तन्नश्यत्तु शुभं इतीत्यादि इति एवंप्रकारेण यथोक्तेन
सर्वगुणोपेतेन वपुषा शारीरं सारं दधानानां शतमायुर्जीवितं तथोपसर्गेण चेष्टाशुभायके
चिह्नवाहनत्रनयाश्रमेनेदेहसर्वप्रतिष्ठिता अवबाध्यतावक्तलानुबोधिनः एवं वपुषः
प्रशस्तलक्षणमुक्ता बलप्रमाणज्ञानार्थमाह त्वगसृक्कादीत्यादि त्वगसृक्कादीनि एतानि
तानि देहिनां साराणि प्रधानान्यं प्रशस्तानि युक्तानि त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि एतानि
नीतिबोधमवं वर्धमानमायुः प्रमाणं अस्मिन्काले संति वपुनस्कर्मविशेषाद्न्यूनाधिक
वर्षशतं जीवितं नामनुष्याणां बालपणानां ॥ प्रकृतिविशेषेणायुः प्रमाणमुपलभ्य वपरिवृ
धाविमजे ईदृति किमर्थं सारा एपुक्तानि बलप्रमाणज्ञानार्थं तथात्र देहमात्रदर्शिना
देवहिमगमुद्दोन ॥ अपमुपचयेन महाशरीरत्वाद्बलवानयं कृशत्वात् अल्पसारत्वा
त् ॥ अल्पशरीरत्वाच्चाल्पबल इति तच्चाप्रमाणमित्याह एगजसिंहसर्वैर्नैः सारे
युक्तः परमनशायेन गोरवसंयुक्तः स्यात् सर्वेत्यादि सर्वारम्भेष्वारंभ चिकीर्षितकार्य
यस्त्वशक्तान् स्यात् कृतादिदमसदसंपद्यत इति ॥ आशाशाह्नस्यार्थलयाश्रहिमुः स
हेनशीलानएवशारीरमानसैर्दुःखैर्नासाबाभिभूयत इति पावत्तथा सुमतिः सुधीस्तया

॥ यस्मात्कर्तव्यानू ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

375

ष्ट्वेन समुन्नतं । तन्विन्यादि । तन्वी वारुणा उन्नतानतत्वाद् यस्य तद् देवं मूर्तिं कालिमा
दं प्रतिष्ठितं प्रशस्तं भवति । तथा स्निग्धश्यामं तथा ॥ आताम्रचन्द्रमांसलं समुन्नता
ताघ मांसलं पुष्टमुपचितमांसं । तथा दीर्घा ॥ मायाताः ॥ अच्छिद्रा परस्परं संश्लिष्टा ॥ अंगुलयो
यस्य तद्देवं तदा महद्धिलीलं गूढशिरं । तथा गूढोदरं श्यामं वर्णं यस्य तद्देवं विधं पृष्ठं
प्रशस्तं तथा चरहट्टिलीलं संधयो निगूढाः ॥ अंगतयोनताः दृढाः ॥ अस्फुटनखिलाः धीरा
कृपणः स्वरः शाट्यः ॥ अनुनादी घंटादिवदनुरणनन्यायेन । वर्णाः त्वग्रदेशः रक्ताः स्थिरा
मभाकांतिर्यस्य स एवं प्रशस्तं । सत्वं स्वभावजातं स्वभावजं ॥ अनाहार्यं प्राकृतमवाह्य
हेतुजं तमयादिहेतुजं स्थिरमहार्यमत एव विपत्स्वप्यविकारि ॥ अज्ञोपि ॥ अपि शब्दा
त्किमुत संपन्नस्तुलस्यादेवं विधं सत्वं स्वभावजमहार्यं च । उत्तरोत्तरमित्यादि । क्षेत्रमिव
क्षेत्रं शरीरमत्र उत्तरोत्तरं सुक्षेत्रं वपुः । तत्र शरीरस्य पश्चाद्वक्ष्यमाणलक्षणं सर्व्व
लक्षणं श्रेष्ठमित्यादिनोक्तं । तदवयवानां ललाटादीनां पश्चाद्वक्ष्यमाणगुणल
क्षण । ललाटमुन्नतमित्यादिना प्रोक्तं । तथा प्रशस्तसत्वलक्षणं स्वभावजं स्थि
रमित्यादिना प्रोक्तं । उत्तरोत्तरं सुक्षेत्रं यस्मिन्वपुषि तदुत्तरोत्तरसुक्षेत्रं प्रशस्तलक्ष
णमस्मिकं वपुः शुभमित्यत्र योजना । एतदुक्तं भवति यथोक्तप्रमाणैर्लक्षणैः सुक्षेत्रं वपुः शुभं
न त्रोपि यथोक्तललाटाद्यवयवैः सुक्षेत्रं वपुः शुभतरं । ततोपि यथोक्तसत्वलक्षणगु
णैः सुक्षेत्रं वपुः शुभतममित्युत्तरोत्तरसुक्षेत्रशब्दस्यार्थः । तथा गर्भादि नीरजं गर्भा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुखायुषोर्नपात्रं ॥ अस्निग्धादिविशेष्यैवं चपोनं दीर्घाशिरिभिः स्वनानि दीर्घपद्वपुः स्यादूह
स्वत्रययुक्तं न तु सुखायुषोः पात्रं ॥ अतिह्रस्वादिविशेष्यैवंयोजं एवमीषद्रोमादियुक्तं
प ह्रस्वयुक्तस्वत्रयं स्यादूर्ध्वं ततः सुखायुषोः पात्रं भवति एवं ललाटादिविषयविचिंत्यं ललाट
मुन्नतमर्धचन्द्रं तथाच्छिद्रं वर्तुलं लोमशं स्वेदयुक्तं तथा ॥ अर्धेन्दुसन्निभमर्धचन्द्राका
रं कर्णौ नीचावुन्नतौ ॥ अधोनीचावूर्ध्वमुन्नतौ पक्ष्मान्तमहान्तौ विस्तीर्णौ च तथा
च्छिद्रहीनौ ततो मांसलौ च च्छिद्रहीनं मांसलौ च्छिद्रहीनौ रम्यौ मांसलावुपचितमांसौ ने
त्रे भूषिते कृष्णतारे स्मिते नासिके तौ वर्णौ ययोस्ते एवं कृष्णो भागः कृष्ण एव शुक्लः शुक्ल एव
च तत्र वर्णौ तरलौ मिश्रौ तथा सुवद्धसुसंधिनीघनेसंहतेन पक्ष्मलौ यावन्ते एवं
नासिका घ्राणमुन्नतमग्रं यस्याः सैवं महानुच्छ्रासो यस्याः सेयं तथा पीना ॥ अपि
पिला ॥ अनुरक्ता तथा समा ॥ अनिम्नानुन्नता उष्ठौ रक्तौ तथानुच्चौ बहिर्निर्ग
तौ हनू महान्तौ नातिलघू नातिमहान्तौ हनू श्मश्रुस्निग्धमवचित्यं ॥ अस्य मुखं महत्
दन्ताः जिह्वा घनाः ॥ अविरलाः श्लक्ष्णाः कोमलस्पर्शाः स्निग्धाः स्निग्धकान्तयः
स्तनाः शुक्लाः समाः ॥ समवर्णयः जिह्वा रसनारक्ता तथा ॥ आयतादीर्घा तथा तन्वी
तस्य स्थूला चिबुकं मांसलं महच्च ग्रीवा शिरोधरा ह्रस्वा ॥ अदीर्घा घनानि विउवृत्ता व
र्तुला स्कन्धौ वसावुन्नतौ च पीवरौ च तौ उदरमित्यादि दक्षिणावर्तापस्याः नाभेः
सा दक्षिणावर्ता गूढा निम्ना नाभिर्यस्य तद्दक्षिणावर्तागूढनाभि उदरसमाकुन्नतं स्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५.

377

ह वयः पुनरायोवस्था हृष्टशरीरं वर्षयावद्बाल्यं तदपि त्रिविधं क्षीरपः क्षीरान्नादोन्नाद
श्चेत्यतत्र काले वयसि धातूनां रसादीनामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां तथा सर्वेन्द्रियाणा
पकस्यौजसो वृद्धिः श्लेष्माधिक्यं च बालस्य स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्व
लोभाग्न्यादि भवन्ति आसप्ततेर्मध्यं वयः आषोडशमर्यादायानामभिविधोनन्तरमेको
नसप्ततिपर्यन्तं मध्यं वयः तदपि त्रिविधं यौवनं संपूर्णत्वमपरमपरिहाणिरिति तस्मि
न्मितोद्रेकस्तेन दीप्ताग्निता प्रजावतिरता क्रोधबहुलता यश्चेति तत्राविंशतेर्यौव
नमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवदनविज्ञानप्रश्रयगु
णसंपूर्णत्वमतः परं परिहाणिः तदेत्यादि तस्मिन्मध्ये वयसि धात्वादीनामवृद्धि
रवृद्धिर्न भवति अतः परं वयः परमेकोनसप्ततेर्जीवितं यावद्धात्विन्द्रियौजसां क्रमेण
क्षयस्तथा बलवीर्यपौरुषवचनस्मरणविज्ञानप्रश्रयगुणानां च तथा वलीपलि
तकासश्वासाग्निसादादिभिरभिभूयमानं जीर्णभवनमिवाभिवृष्टं सीदति
तस्मिन्मारुतोद्रेकस्तेन श्लेष्मयावसारमांससंधिबद्धस्थिरत्वकपारुष्यावनामाः का
यस्यैव पुष्पफलशिराजालकादीरणधातुक्षयश्चेति स्वस्वमित्यादि स्वंस्वमात्मी
यं हस्तत्रयं सार्धं प्रमाणं तेन यद्वपुः शरीरं तत्सुखायुषः पात्रं भाजनं न चेत्यादि ए
वंभूतमपि वपुर्दृढैरधिकैर्न्यूनैर्निन्दितैरसारैर्निजैः सहजैर्लक्षणैरभिर्न युक्तं कै
शरोमशातादिभिः तेनारोमशं यद्वपुः तत्सुखायुषोर्न पात्रं तथा यदतिरोमशं तच्च

५.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सत्त्वादिगुणैः सन्निभैः एतत्सत्त्वादिगुणसमपीड्य प्रकृतीः कीदृशीरित्यत आह तुल्यकर्मभिरादिभिः ४

डेसवर्णादेशः अग्न्याद्या स्तेषां नित्यं न रागद्वेषानुशायित्वान्न विशेषतस्य हेतुः प्रकृतय
ह बुद्धिगुणमिश्रविकारकारित्वं तुल्यिता मा दिव्यारोग्य अपदेशः एवं वातादिप्रकृ
तीर्न्निर्दिश्य सत्त्वादिप्रकृतीर्निर्दिशन्नाह शुद्धवंशेत्यादि तत्राद्याभिलक्ष्मो गुणम
पीड्य स्तत्र ऋष्यं एवं वातादिप्रकृतिवत् स्यात् तद्धेतु सर्वान्याः श्लोकाद्यालिकाद्यादिभिः एता
पा८ दीनां गुणैः पर्यायं सत्त्वादिप्रकृतयोऽपि सत्त्वे जातिकुलदेशकालावयोबलप्रकृ
त्यात्मसमन्ययाश्रयात् एवं निर्दिश्यन्ते पुरुषाणां तत्त्वाद्विनियता स्ते भावविशेषाः प
रस्परविलक्षणाः वातादिसत्त्वाद्यसंख्यभेदा विशेषाच्च रूपस्वरचरित्रानुकरणश
क्तेविनियमसंख्येयमेवं भवति सत्त्वाद्यविशेषत्वे नरजन्मामाप्य सवासनयाजन्यते
तस्मादेवमनुष्यति निर्व्यक्तयेन नारकाणां तदिशाबाणां च पर्यायपर्यामेवानकंपु
रुषस्यात्वेतन तस्माच्छरीरसत्त्वादीननुरक्ष्यते सत्त्वस्यापि शरीरं प्रकृतिविभा
गश्चापनदनुरूपे चिकित्सामरणीयं चोपयुज्यते वेद्यसेवापयुज्यते तत्राद्याह्येवाति
त्यानुराः दोषानुशायिनः शरीरत्वात् विशेषतस्य हेतुः प्रकृतयः तस्माद्विपरीतगुणे
नाविधिनादोषापक्रमणीयोऽन्नेन नानुपचरेदेव समधातुप्रकृतिस्तु सर्वरसेनसा
त्म्येनोपाचरणीय स्तथा च मुनिः समसर्वरससात्म्यसमधातोः प्रशस्यतइति
एवं वातादिप्रकृतीः सर्वादिप्रकृतीश्च परस्परानुरोधिनी निर्दिश्य वयस्तत्तनाय स्पा
ह वयइत्यादि कालकृता शरीरावस्था वयः तत्त्रिधा बालमध्यवृद्धत्वभेदेन सा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

379

कफेसुखमासिते तथा पक्ष्मले एवंभूते श्लैष्मिकीय स एव ईदृक्स्वभावत्वं ऽसत्त्वमाहार
द्येषु यस्य स एवं आहारो भावल्पप्रजेशमत्तः श्यायुर्वितेयस्य स एवं दीर्घदर्शी ऽवर्षपभा
विकार्यदपरप्रतीतं कुर्वन् इदमवरपं संपन्न इति वदान्यो वल्गुभाषी दाता च स्थाहोदा
नादेः सहवान् गंभीरो महाचित्तत्त्वः स्थूललक्ष्यो भूरिदाता क्षमावान्दानिपुनः श्या
मः सज्जनः निद्रालुर्बहुनिद्रो दीर्घसूत्रः चिरकालकार्यकारी कृतज्ञो नानीतिकृतज्ञः
वेश्मरदीर्घसूत्रः कृज्जार कुटिलचित्तः विपश्चिन्नवत्तिः सुभगो जनप्रियः सुष्ठु लज्जते इति
सुलज्जः गुरूणां पित्रादीनां भक्तः सेवकः तथा दृढसौहृदः सौहृदमैत्री यस्य स एवं खभ
स्लगुगगाः तोपाहार्यादीन् सजलजान् पक्षिपंक्तिपुनः श्लेष्मवश्यपानि तोयदांश्च वश्यवन्ति उपजाति
वृत्तं वलाहकाः मेघा वपुषः प्रकृतयः समाना हिरण्यादिभिश्च एवं प्रख्यातादि प्रकृतीः लिखि
भिधाय द्वंद्व सर्वदोषप्रकृतिः लक्षणमभिधित्सयेदमाह प्रकृतीरित्यादि द्वयात्मस
मी तु द्वंद्वजास्ताः प्रकृतयः सर्वात्मा सर्वदोषोद्भूतेका प्रकृतिरेवं प्रकृतयो द्वयस
र्वात्म्यास्मिन्तेषां गुणरागाद्बहुधर्मवचनो लिंगवचनो वा द्वंद्वसाहेन दोषद्वय सर्वस्या हि
न च दोषत्रयलक्षणे द्वंद्व सर्वं च द्वंद्व सर्वं तेषां गुणदोषद्वन्द्वदोषत्रयाणां धर्माः लिंगानि
वा तेषामुदयः प्रादुर्भावो द्वंद्वः सर्वं च द्वय सर्वं तेषामुत्थानं [illegible] एवं द्वंद्वदोषगुणो
दय द्वंद्वात्म्याः प्रकृतीर्विदेत सर्वदोषगुणोदयः सर्वात्म्यां प्रकृतिं विदेत् उत्पद्य स्तु सर्वा
निष्टतेः सुपि स्यश्च इति योगविभागात् क्तः उदरस्थान्ने भोः पूर्वस्मिन् सम्मन कारादेशः प्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मूर्शयः श्रमजातउच्चारादयो यस्य स एवं सपोत्रिकः सुतः सत्कर्णिकारादीनामेव शालिनीवृत्तं
एषां च पौत्रिका तांबूलादिवनानि तनुत्वादिगुणयुक्तानि भवंति तानि च क्रोधादेर्दृष्टिगेवलोहितं
यानि उपजातिवृत्तं ते च पौत्रिकाः मध्यात्‌ उच्चादिगुणयुक्ता भवंति आघ्राणादीनामिवानल्पं येषां तए
वं अथ स्पष्टेषु भवत्वतिलहरणमाह स्वेदभान्त्यादि यस्मात्स्वेदं भोजोयस्य तेन हेतुनाश्लेष
णेन रः सौम्यो भवति कारणानुविधायित्वात्कार्याणां सौम्यइति सौम्यः शरत्खादित्वात्
तथा गृहदाहस्य पृथिव्यां त्तानि संधयास्थिमांसानि यस्य स एवं तथा तनुदरादिभिरन्ततः स्वेदाभित्वे
भवति तथा बुद्ध्यान्वितः यश्चासत्त्वस्तस्य सात्त्विकः सत्वप्रधानः तथा मम संदधाति प्रति
जानीतइति सत्यसंधः एवंतस्याप्यपरमोऽङ्गमङ्ग शालिनीवृत्तं प्रियंग्वादितुल्येन वर्णेनैकेन
युक्तः कश्चित्प्रियंगुसमानवर्णः कश्चिद्दूर्वासमानवर्णः कश्चित्स्थरलवसदृशवर्णः क
श्चित्स्थरतुल्यवर्णः कश्चिद्गोरोचनतुल्यवर्णः कश्चित्पद्मतुल्यवर्णः कश्चित्सुवर्णव
र्णः तथा प्रलंबबाहुर्दीर्घभुजस्तथा विस्तीर्णपीवरवक्षास्तथा महल्ललाटभालिकं यस्य
स तथा तथा घननीलकेशः उपजातिवृत्तं मृदङ्गः कोमलावयवः समसुविभक्ताविभ
क्तावयवश्चारुदेहो यस्य स एवं बहव तेजो रश्मिरसादयो यस्य स एवं तथा जलदारवसदृश
शब्दस्तथा प्रशालसमतिः उमभक्तामियाभोगाविनयीच बालत्वपिनातिरोदनःऽपकर्षिस
कवृत्तं सदाल्पं नितमाहारं भुंक्ते तथाल्पमपि भुंक्ते स्वभावात्तथापि बली भवति रक्तौ ता
पयोस्तरक्तौ नेत्रयाश्चसुस्निग्धविशालदीर्घे च तथा सुव्यक्तौ शुक्लासितौ यथोस्ते सुव्यक्तसित

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लानि।प्रवारणमहत्वेनोपमामितिवनयासुमेस्वभ्रउन्मीलितानीवेद्धाटितानीवभवंति
वातप्रकृतयः स्वप्ने सनिर्षोल्लङ्घमाने गगने च गच्छंति इदवज्रावत्तं नेत्राधनाग्रमध्या
मत्सरेणाधमानाः हृष्टपूर्णोल्पयात्वेनाश्चेरणः प्राहौ हृषिपिकजे घायायामाश्रिमानभा
गान् प्रकर्षेणाल्पतापिंटकायवानएवं अनल्कसभावोरूपवेष्टानुकरणस्वादीना
मिवान् केयेषां वानिकानां नएवं वानिकाइति मृत्स्नमल्पवीपः ठक्। अधुनापित्तप्रकृति
लक्षणं प्रस्तौति पित्तमित्यादि धन्वरिमितेपित्तमेववाहुः पाकाहिकर्मकरणादथवा
वाहुजेवहुर्जोनमग्न्याधारत्वात् यतश्चैवमतो हेतोः पित्ताधिकः पुरुषस्तीक्ष्णतेक्षावुभु
क्षो भवति तथा विधात्वकारणाद्गुमप्लत्वात् रूपधातुः रसधातुस्मानस्त्रद्रागेवक्षुत्प्रतीत
निभाव स्वल्पायोगेरउष्णांगश्च तथा तानामवाषिहस्तापाद्यवक्तुं प्रसन्नएव तथा प्रभूताभा
नीवकपिलकेशः स्वल्परोमा च शालितीक्ष्णं रूपतानि मात्स्याटीनिप्रसन्नएव ते
यारोमतनचेष्टितस्वल्पाप्रशुचिः कायवाङ्मनोभ्यापारेभलितेरसरूपः आश्रितानां
वत्सलप्रियकृद्विभवाभिपुत्रश्च तथाभीरुभयवशुद्धेवनामधिगतिः शरणपन्नाइवति
अपिशात्राणां सुहृदं मध्यस्थानां किमुसमागतिर्नभवतीति योगनयति दुतविलंविनस्तं
मेधावीतिप्रसंसार्थे मस्त्या मेधायाइतिविनिः संधिबंधास्नमांसचतानिप्रशिथि
लानिप्रसन्नएव तथा स्त्रीणामनभीष्टः अल्पोप्रशुक्रं कामो प्रसन्नसएव पलितादीना
माभासः नानाप्रस्वबहूनसंततोनार्थः स च मधुराद्यन्नं भुंक्ते सहर्षणोषुपुत्रं धर्मे द्वेष्टी नाभी
क्ष्णे णिनिः स्वियतीतिस्वेदनः पूतिर्गधोपसन्नः पूतिगंधिर्गस्थिरस्याहिताइदादसा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रायो गर्हणं च विस्त्रम्भिचारार्थं ॥ न एवास्मादेवं कारणात् पवनाधुषिता वायुनाधि-
ष्ठिता मनुष्याः प्रायः एवंरूपा भवन्ति कारणानुविधायित्वात् कार्याणां दोषात्मकान-
नुगुणस्वभावान प्रभुमणु रूपस्वभावा भवन्ति प्रकृतिं वरूपावस्थान ॥ आग्नेय ॥ आजीवि-
त पवनाधुषिताः मानवाः स्फुटितधमनीकेशगात्राः स्फुटितानि धमनीकेशगा-
त्राणि स्फुटितधमनीकेशगात्राणि येषां ते एवं तथा शीतद्विषं शीतेनद्विषः उष्णाभि-
लाषित्वात् तथा चलाधृत्यादयोऽनवस्थिता येषां ते न सौहृद्याः तथा नित्यप्रायेण बहुप्रलापास्
कृशभावरूपा येषां ते एवं चलनविलङ्ककृत्तं ॥ अनल्पाः विवादया निद्रा येषां ते एवं त-
था सत्वा सक्ता चलाजर्जरा वाक्ये येषां ते एवं केषांचित् अस्थिता ॥ अवसादन्तीना केषांचि-
त्सक्ताभावत्वं विलम्बविलम्ब्य प्रवृत्ता केषांचिच्चला केषांचिज्जर्जरा भनत्कास्वधनिस-
ञ्चयी वा गीति तथा नास्तिद्दिष्टमतिर्येषां ते नास्तिकाः ॥ अस्ति नास्ति दिष्टमतिरिति उ-
क्तं तथा बहुभुजोऽनल्पाशनाः तथा सलीलास्तथा गीतहासादिलोला लसस्त्रियाः
स्वागतानावृत्तं तथा मधुराम्लपटूष्णसात्म्या मधुराद्यभिलाषिणः अश्नेन कृशाः अश्नेन दीर्घा-
कृतयः अश्नेन कृशाः दीर्घाकाराः तथा पाशब्दं ध्यानगमनं येषां ते शब्दयानाः न दृढा न दृ-
ढशरीराः न जितेन्द्रिया न चानार्या ॥ असतः कान्ताना स्त्रीणाम् न च दयिता अभिमता न च
बहुप्रजाः ॥ अपि त्वल्पसततयः या चेतः दोषं पूर्वसाम्यादोषं दृसि केवदन्ति सतः एषां च वा-
तप्रकृतीनां नेत्राणि खराणि धूसराणि तथा धूसराणि पांशुनेवावकीर्णानि वृत्तानि वर्त्तु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८८ 383

न नैकदोषाधिकं प्रकृतीनां हि द्विदोषाधिकप्रकृतीनां वाते ऽवायथोक्ताहानं एवं जलिप्रमाणे
द्विकालयथायथमन्नहीनानां हि द्वयोर्विद्यात् ॥ अधुनायदुक्तमायुष्कामीये ऽध्याये शुक्र
नैवस्त्यैर्जन्मादौ विषणेव विषकृमेः तेभ्यः प्रकृतयः इत्यादि सूत्रस्यैव विवरणमाह
शुक्रार्तवस्थैरित्यादि शुक्रं चार्तवं च तत्स्थैर्दोषैः गर्भिणी संपद्यमाना गर्भमात्रा तस्या भोज्य
चेष्टाहारविहारादिनेनु दोषावानादिस्तनप्रकृतिः समधातुसमप्रकाराभिर्हिना स्वतस्था
चेष्टाहारविहारेणनेतु दोषावानादिस्तनप्रकृतिः एवं धा... [illegible]
नेयइतिजानीयाद्वक्तव्यचनंतेन यादोषा यो दोषा ये दोषा इत्यर्थो व निष्पन्ने एकदोष द्विदोष
त्रिदोषप्रकृतिषु यथासंख्यमेको दोषो द्वौ दोषौ त्रयो दोषा अधिका इत्यर्थः ननु समधा
तोर्गुणानादीनां समत्वात् कथमिवाधिकास्युः ब्रूमः समधातोरपि समानानां त्रयाणा
मपि दोषाणां तस्मिन्काले स्वप्रमाणेनापृथक्त्वेनुल्वेनाधिकत्वमवगन्तव्यं नन्वा
धिकं यदि वा दोषाधिक इति वाहुल्येनोक्तं तेन बहुत्वप्रकृतिषु दोषाधिकभावो ननु सम
धिकं यदि वा दोषाधिक इति बाहुल्येनोक्तं तेन बहुत्वप्रकृतिषु दोषाधिकभावो ननु सम
धानाद्विनिर्दिष्टं ॥ अधुनावातस्य प्राधान्यं वक्ति कारणैः प्रदर्शितानप्रकृतिं प्रागप्यधन्ते वि
धानाद्विनिर्दिष्टं ॥ अधुनावातस्य प्राधान्यं वह्निः कारणैः प्रदर्शितानप्रकृतिं प्रागप्यधन्ते वि
धानाविनिर्दिष्टं ॥ अधुनावातस्य प्राधान्यं वक्ति कारणैः प्रदर्शितान प्रकृतिं प्रागप्यधन्ते वि
मुन्नादि विभुत्वाद्व्यापित्वात्तथाशुकारित्वात्तथाबलित्वात्तथायाहि वायुर्वायोः स्पृशुकारी
बलीच नतथापित्तश्लेष्माणो तथान्यकोपनात् जानीयात्पत्तयान्यौपित्तश्लेष्माणा
तेनयथाकोपेतेन नतान्यांनथाप्य तथास्वातन्त्र्यात्स्वरत्नात्तथाहिनासावन्येनप्रेर्यते
अतः स्वतन्त्रोसौ तथाबहुरोगत्वात् तथाचोक्तमशीतिर्वातजारोगाश्चत्वारिंशच्चपित्त
जाः विंशतिः श्लेष्मजाश्चेति एवं त्रयाणां दोषाणां मध्ये ऽनिलः प्रवरः प्रधानः प्राय इति

गर्भिणी भोज्यचेष्टन्स्वप्रमाणस्यएव हीनतरदोषावेज्या अधिकत्वेनतथा अनेन दोषणशुक्रादि ८८
बुष्ट्येनेनप्रकृतिसमधा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुखसाध्यका लयो गोबीजहेतुगुणशारीराहारसत्वसंपत्तयश्च तथा षेयोगा रसायनवाजीक
रणोक्ताः स्वभोजनानमज्जी स्वरयोगजं व दुर्लंतद्विपि युक्तिजं संप्रति त्रिविधं देशं दर्शयति देश
इत्यादि स्तोकजलवृक्षशैलाकान्तस्य स्वल्परोगदज्जांगलो देशः सुदुःस्था तल्पया तथा च म
रुदेशाद्भवा अल्परोगा स्थिरजीविनश्च दृश्यन्ते अस्माज्जांगलाद्विपरीतो बहूदकनरगिरिस
मधिष्ठितः बहुरोगदश्च आनूपः समस्तु देशो योनात्यंबुवृक्षपर्वतोनचात्यल्पवारिनरगिरिः
समाधारणो मध्यश्चारोगारोग्यः एवं भूमिलक्षणं देशमुक्त्वा मज्जादीनां परिमाणं दर्शयि
तु मज्जेत्यादि मज्जादिद्रवजलाद्यवसानं अयमन्योन्यषद्देहे एकैकांजलिवर्द्धितं
तेन मज्जा एकोंजलिर्द्वौ मेदसः यावज्जलस्य देहाश्रितस्य दशांजलयः उक्तो मस्तिष्क
शुक्राणां देहमानां पृथगप्रत्येकं स्वप्रसृतिप्रमाणं स्त्रियास्तनस्य ह्यावंजलीरजसश्च
त्वैवस्य चत्वारोंजलयः स्वेनमानेनांजलिप्रसृतानि विहहस्य स्यान विशेषवाचोगहे
ते ननु चतुःपलहितपलपरि माणोन्मानवाचो स्वशब्दप्रयोगात् प्रसृतिशब्देनमा
नवाचिनि गृह्यमाणे स्वशब्दोऽनर्थक एवेह स्यात् ननु यथा मज्जादीनां समत्वाधिक्याद
तथा विद्यते तथा पवनस्यापि तथा च शागम्भधायि उच्छ्वासोच्छ्वासनिश्वासेत्यादि त
थाच वृद्धस्तु कुरुते निलः कार्श्यमित्यादि तथा लिंगं क्षीणे निलेगस्येत्यादि तस्माद्वायो
रपि प्रमाणं वाच्यं स्यात् तत्कथमिह नोक्तमत्रोच्यते पवनस्यामूर्तत्वात् प्रमाणं वक्तुम
युक्तं तथा चरकः नमानोन्मानतां वायोरमूर्तत्वान्नयुज्यते इति तस्माल्लिंगैरेव
समत्वाधिक्यहानयो निलस्य वक्तुं युक्ताः समधातोरित्यादि समप्रकृतेरेतन्मानं विद्या

384

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विधिभुक्तमन्नं सम्यगेव पचेत्सम एव भवतीति तुल्यद्वाधावधारयति ; पन्नमिति श्रूतेयोस
मगपि देशकालमात्राविधिः अहमशनं भुक्तमात्रमुपचेतस्य कालभुक्तं चिरात्पचेत्सवि
षमयोः सम्यगशनं भुक्तं द्राक्पचेत्स्यतीत्यारयस्तु सम्यगशनमुपयुक्तमात्रस्य शोषादी
न्कृत्वा चिरात्पचेत्समदः ; आटोपः शोभा मंदाग्नेश्च समस्तमेवाबधं शायेतेनयथानु पु
ष्यते तथा च संस्तहेपपाठ पामेश्चतुर्भिर्हीभ्यां च भोज्यमेषज्यायोस्तस्य पाकोग्नेयु
क्तया : प्राकृतीं हेमंदेपु न क्षिरान समस्तमेवाबधं तस्मान्नंदेहेन खचारयदिति ए
वमग्निमुक्तागत्वायत्तत्वा द्बलस्य बलत्रैविध्यं दर्शयति सहजमित्यादिना सहजं का
लजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा सहजायतनइति सहजं कालाज्जातमिति कालजं यु
क्तिभिः प्रजातं युक्तिजं तत्र सत्वशारीरं सामिति सत्त्वादि तत्रैतेषु बलेषु मध्ये स
त्वजं स्तम्भः समुत्थं शारीरांशं च यद्बलं तत्प्राकृतं स्वाभाविकं सत्वशाद्वेन गुणत्रय
मत्रलक्ष्यते शारीरं त्वगक्षादिसारमयं यद्बलं तु जातं बलो बाल्ययौवनादि तेन कृतं
वयस्कृतं वयोनुसारेण निष्पादितं अनुष्णाहेमन्तादिम्प उद्भूतमहत्त्वं एतदुभय
बलं कालजं बलं वयःकृतमिति ; अतःकृतकौमिकं सेवनादिनासः तथा युक्तिज
बलं पुनर्विहरणं विहारो वाममनश्चेष्टालक्षणोनेकप्रकारः ; आहारः पूर्वमुक्तः विहा
राहाराभ्यां जनितं विहाराहारजनितं यदेतद्बलं तद्युक्तिजं युक्तिर्योगा इति कर्त्र
ना तेनजातं युक्तिजं तथा जेस्कराणि स्विमयोगाः तद्यथा बलवत्पुरुषे देशे जन्म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

386

म

रानलो मूलं प्रधानं येषां भूताग्न्यादीनां तेन स्मात् तन्मूलाः मूलमिव मूलं यथा वृक्षा
णां तो प्रधानमवयवो मूलं सर्वेषां हि तदवयवानां जन्मादिषु तत्कारणं तेन विना तेषां
जन्माद्यसंभवात् तस्माच्चैवं मूलं सर्वावयवेभ्यः प्रधानमवयवत्वं तस्मात्तेन यत्तद्वृद्धिह्रा
स वृद्धिह्रासात्मका वृद्धिश्च ह्रासश्च वृद्धिह्रासौ तस्य जाठरस्याग्नेर्वृद्धिह्रासौ यौ च यौ
ताभ्यां वृद्धिक्षयौ तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयौ तावात्मा स्वभावो येषां तेन तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षया
त्मकः ते तेन तदुक्तं भवति जाठरानलवृद्ध्या परेषामग्नीनां वृद्धिः तत्क्षयेन तेषां क्षयस्त
स्मात्तं पावकमग्निं विधिवत् शास्त्रोक्तेन विधानेन युक्तैर्यथोक्तैरन्नपानेन्धनैः हितैः प
थ्यैः पालयेत् अन्नपानान्येवेन्धनानि तैः कथं पालयेत् प्रयत्नो यत्नवान्नावहेलया
हि यस्मात्तस्यान्नस्य पक्तुः स्थितौ सद्भावे आयुर्बलं स्थितिः स्थितं स्थिता वा पुरवतिष्ठते
बलं च तथा चोक्तं मतिमत्ते बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितमिति जाठराग्निमधुना च
तुर्विधं वक्ति समइत्यादि समाने वायोः स्थानस्थे स्वमार्गस्थिते सति समाग्निर्भवति
विमार्गगे मार्गमुक्त्वान्यत्र प्रवृत्ते समाने सति विषमाग्निर्भवति पित्तेनाभिमूर्छिते ए
कलोलीभूते समानेन तीक्ष्णोऽग्निर्भवति अस्मिन्समाने कफपीडिते श्लेष्माभिभूते म
न्दोऽग्निर्भवति समइत्यादि एवं समादिभेदेन चतुर्विधोऽग्निर्भवति इदानीमस्य चतुर्वि
धस्याग्नेर्लक्षणं वक्ति यः पचेदित्यादि वक्ष्यमाणेन संबंधः यो वह्निः सम्यग्यथा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तमेव तस्मिन्निकारं कुरुत इति तदन्नमप्राप्नोतीति रसस्यानकर्त्तृणां प्राप्यभावात्तर्हि रसस्यावि
तमुत्सर्यैव तेष्वेव करोतीति चेत् भ्रमः उपचारिककर्तृभिप्रायः कल्प्यः अनेनैव न्यायेन व्रीहीणा
तपःस्रोतसि यतीत्यादि प्रपन्नत्वात्तेषां स धातुं प्रदत्तत्वयति तत्र विकार इति तावद्रसस्याविद्य
पः दोषाणामित्यादि एवमिति दोषप्रकोपक्रमातिदिशार्थे यथा रसः ह्लिष्यमाणः स्य
वेगुण्याय यत्र सज्जति तस्मिन्निकारं कुरुते एवमनेनन्यायेन दोषाणामपि वातादीनां
मानेन विहितिष्यमाणानामेकदेशप्रकोपणे विकारकरणं स्यादत एव सिध्यदर्द्धस्य
स्याद्धुकरसे जायते एवं तेषामपि स्वभावतोमप्यस्थाने स्थाने विकारिकारित्वं भवति
अन्नेत्यादि भुक्तमेव भौतिकं विनाग्निना कृत्वा अन्नं च भौतिकं च धातवश्च अन्नभौ
तिकधातवस्तेषामग्निरन्नभौतिकधात्वग्निः तस्य कर्मान्नभौतिकधात्वग्निकर्म
इति प्रकारेण एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण अन्नभौतिकधात्वग्निकर्मपरिभावनमुक्त
निश्चयीकृतं तत्रान्नकालेऽप्यवहृतमित्यादिना कुटुमासजं इत्येतेन त्रयं एतेनतयान्त
सारद्विहितयायतन्वरिणमति तदेतज्जाठराग्नेः कर्माभौमाप्याग्नेयेत्यारम्भे दोषाः
शोषाश्चदेहगानितित्येवमंतेनयान्ति हि इति तत्तु तालेकर्म सारस्तु समाभिर्भूयिष्ठमा
रम्य यसात्द्विहिदोधातूनामित्येवमंतेनयान्ति हि इति तद्धात्वग्निकर्मेति अन्नस्ये
त्यादि सर्वेषां वर्त्तृणां मध्ये अन्नस्य पक्ता पाचको जाठराग्निः सोधिको मतो
बलीयानभिमतस्तत्रकृतामितिशेषः कुतः मूल इत्याह तन्मूल इत्यादि स जाठ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धाम न मूढगर्भजरायुभिः कुमलाक्षिपाप्रौंति सद्यस्तन्त्वात्तदेव स्फुरत्स्वं दुर्लक्ष्यं न यावि
धं तादृशं प्रमाणं मासाद्यतानि परिणमंतीत्युक्तं बलादिः कुर्वते नापरिणमंतीत्याय इत्यादि
॰अन्ये त्विमं वजं चूर्णगुटिकादिदीपनक्रियमहारात्रेण प्रायः स्वं स्वं कर्म करोति प्रयोगमह
णं किंचिद्वेगज महारात्रादप्यूर्द्ध्वं किंचित्तन्नोऽप्यर्वाक् वीर्यादिवशात् कर्म करोतीति द्योतनो
र्थं ॰आहाररसाद्रसधातुनाम हेकतामापन्नो रसरक्तादिभावेन परिणमति यावच्छुक्रप्रसा
दो गर्भत्वेनेत्युक्तं ततः कथं कदाचिदेकदेशो रोगोद्भूतिः स्यादिति तत्र समुक्तिवचनमाह
कदाचिदेकदेशादेशरोगकृतरुधिरमांसाद्येकदेशवृद्धिरूपविकारकृत्वादुद्भवतीति संश
यापनोदार्थमिदमाह व्यानेनेत्यादि यस्मादाहाररसो जाठराग्निना पक्वः प्रसादो धातू
कारकत्वात् धातुवाच्योऽयं यस्माद्व्यानेन न सदा सर्वतः सर्वस्मिन् देहे विक्षिप्यते विशेषेणपू
र्णं सर्वत इत्यादिव्याख्यानात् किं भूतेन विक्षेपप्रेरणमेवोचितं योग्यकर्मयस्य तेन विक्षेपो
चितकर्मणा कथं विक्षिप्यते युगपदेककालं तथा जन्मसमनवरतं तदाहाररसधातुराहारप्रसाद
रूपो व्यानेन विक्षिप्यमाणः खवैगुण्याद्गतो दुष्टस्तत्प्रदेशे सक्तत्वान्न प्रसृतोऽपि सजातिस
ङ्गः संपद्यते तस्मिन्प्रदेशे देहविकारं कुरुते न सर्वत्र एतदेव दृष्टान्तद्वारेण स्पष्टयति खे
वर्षमित्यादि यथा खे वियति तोयदा मेघा वातवशाद्विक्षिप्ता वर्षं वृष्टिं क्वचिदेव देशे कुर्वन्ति न
सर्वत्र [illegible] खस्य वैगुण्यं खवैगुण्यमिति षष्ठीसमासः पूरण
गुणोत्पादिना चात्र यथा समासनिषेधो न भवति तथा शरीराधीन्द्रियदौर्बल्यमित्यत्र पूरणपादिः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कैः पाकक्रमादिभिः पाकस्य जाठराग्निना भूताग्निभिर्धात्वग्निभिश्च रसरक्तादिविशिष्टा
द्यास्येवंप्रकारक्रमः सम्याहिर्यब्रां वीर्यप्रभावादीनां तैः ॥ अन्ये आचार्याः षडहात् षड्भिर्दि
नै रक्तं पाकक्रमादिभिः शुक्रत्वं यान्तीति वदन्ति ॥ अन्ये त्वहोरात्रात् अन्ये तु मासपर्यवधि
प्रमाणेनावधिरन्नस्य रसादिपाकक्रमादिना परिणमतः शुक्रत्वगमने ननु ऊर्ध्वं कदा
चिदपि तथाच पाराशरोऽहोरात्रेणान्नं परिणम स शुक्रत्वं यातीति निर्दिशन्ति तथाच
तद्वचः ॥ आहारो ह्यनेनाप्याप्स्वाद्यार्रसत्वं समागच्छति रक्ततां तु तृतीयेह्नि चतुर्थे मांस
तामपि मेदस्त्वं पञ्चमे षष्ठेऽस्थित्वं सप्तमे मज्जताम् मज्जानां शुक्रतामेति दिवसेनाष्ट
मेन तु ॥ तस्माद्दिवसव्याप्याप्याहाराभावान् एणाधुवं सप्तरात्रेण शुक्रमिति सद्
धांतिरधानवद् इति ॥ अथोनदन्नं रसादिभावेन परिणमद् शुक्रत्वं याति किंच तस्थि
त्वं कृत्वा पाककालवदन्तरनेकृत्वा पाकक्रमेणाह ॥ आह संवनेनेत्यादि भोज्यप्रमाणेधानव
स्व भोज्यधानव भोज्यशाङ्गेनेहयस्य पानार्थ आहारत्नस्य सर्वस्यग्रहणं उक्तं हि धानके
धान्याहारा इति एतदुक्तं भवति यत्सधानेभ्यस्माद्युत्पत्तिः सतस्याहार इति भोज्य
धान्यानां परिवृत्तिः परिकीर्तितं अयमाणगतिः साचक्रवदव्युच्छिन्नप्रबंधस्वरूपता आ
हाररसेनाप्यायितत्वात् एवं पूर्वोक्तेन कालावधिना पानवेधिनाह्यर्थ्यालघुपिपद्व
स्तु जातं तदपि शुक्रत्वं यातीत्याशंकायामिदमाह वृष्याणीत्यादि वृष्याणि
क्षीरमधुकमाषकूष्माण्डहंसादिपर्यायवाग्रायाणि तथा आशुगिनहणात् विषगरस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

माह कफइत्यादि कफादयो धातूनां क्रमेण मलाः रसस्य कफो मलः रक्तस्य पित्तं
मलं खेषु नासिकाविवरादिषु ये मलास्ते संभवन्ति ह मांसस्य मलः यः शरीरे प्रस्वे
दो रोमभ्यः सलिलसंभवस्य मेदसो मलः नखा रोमाणि चास्थ्नो मलः मज्ज्ञो मलः
स्नेहः केशांसंबधी नेत्रयोस्त्वचो विशां पुरीषस्य च यत्तदोजः सर्वधातूनां तेजः शा
रीरस्य शुक्रस्य मलः न केवलमाहारस्य प्रसादकिट्टतया द्वैविध्यं यावद्धातूनाम
प्याहाररसाद्यधिनानां प्रसादकिट्टतया द्वैविध्यमिति दर्शयन्नाह प्रसादेत्यादि
धातूनां किट्टः तादे धातुस्नेहः आहारस्य धातूनां च रसादीनामेवमनेन प्रकारे
ण यथा स्वाग्निना पाकादन्नस्यादीनां प्रसादकिट्टौ द्विधा क्रमशोनाद्वैविध्यं व्रजतः कि
ट्टभागस्यानुरूपत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति बोध्यं अर्द्धचीदिषु तत्पाठ एवास्य पर
स्परोपसंस्लमादित्यादि धातूनां स्नेहः सारो धातुस्नेहः आहारस्य धात्वात्मना प
रिणमनोपयायां धात्वग्निभिः पच्यमानस्य क्षीरस्येव स्तनस्य सारस्तथा पाव
कवशात् धातूनां यथोत्तरं धातुस्नेहोत्कर्षक्रमपरिणतिः सा धातुस्नेहपरंपरा
परस्परमुपसंस्तंभादुपसंश्लेषाज्जायते अत एव शोणितप्रभृतीनां धातूनामुत्त
रोत्तरं गौरवं यथोत्तरं स्नेहोत्कर्षः इदानीं परिणामकालमाहारस्य निरूपयन्ना
ह केचिदित्यादि केचिदाचार्याः अहोरात्रान्रात्रिंदिनेनान्नं शुक्रत्वं यातीत्याहुः

390

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्रवपरिणामेन वर्द्धिष्णु शुक्रं प्रवर्त्तते कथं सर्वगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनीषिणः प्रथमप्रसादात्
मज्जाख्यं शुक्रं भवति देहिनां छिद्रं न दृश्यते ह्यस्थ्नां च तत्त्विः स्रवति वा कथं एवमुक्तस्तु शि
ष्येण गुरुः प्राह हे सुव्रत तेजो रसानां सर्वेषां मनुजानां यदुच्यते पित्तोष्मणः स रागे
ण रसो रक्तत्वमृच्छति वाय्वग्नितेजसा युक्तं रक्तं मांसत्वमृच्छति श्लेष्मणा च समा
श्रितं मांसं स्नेहादिसंयुतं स्थिरतां प्राप्य शौक्ल्यं च मेदो देहेऽभिजायते पृथ्व्यम्ब्वग्नि
लादीनां संघातः श्लेष्मणा कृतः खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणां करो
ति तत्र शौषिर्यमस्थ्नां मध्ये समीरणः मेदसा तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः
तस्मान्मज्ज्ञस्तु यः स्नेहः शुक्रं संजायते तदा वाय्वाकाशादिभिर्भावैः शौषिर्यं जाय
१८ तेऽस्थिषु येन स्रवति शुक्रं नवात्कुंभादिवोदकं स्रोतोभिः स्यन्दते देहात् समंतात् शुक्र
वाहिभिः हर्षणोद्दीरितं रागात् संकल्पाच्च मनोभवात् वर्त्तोऽस्मत्स्यानिर्याति स्थ
लान्निम्नमिवोदकं तथा चरकमुनिरपि साक्षाद् दधिजगतो स्रोतसा च तथाप्येते धा
तुः पुष्यति धातुनेति तथा धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्त्तन्त इति तन्न जि
ज्ञास्याह तत्राहाररसात्सर्वं रसधातुर्विवर्द्धते रक्तधातू रसाच्चैव रक्तात् ख्यात् मांस
मेव च मेदोधातुस्ततो मांसाद् मेदस्यास्थ्नो मेदसस्तथा मज्जधातुस्ततोऽस्थ्नोऽस्थि
न्मज्ज्ञः शुक्राख्य एव च शुक्रात् रसं च गर्भस्य संभवः परिकीर्त्तितः तस्मात् क्रमपरि
णामपक्व एव शुक्रः एवं रसादीनां धातूनां प्रसादं दर्शयित्वा किट्टं यथाक्रमं दर्शयितु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

392

जातानि तथा रसपाकाच्छुक्ररूपं तथा नान्यवर्तिष्यते यानि कार्याणि तथा परिणते सर्वाण्ये
मि व्यक्तिं यान्ति कार्यदेहस्थं वर्तते ननु क्रमपरिणामपक्षे धातोर्धात्वन्तरापत्त्या वा शीघ्रमाणे
प्राप्येयो यो धातुर्धात्वन्तरभावेन देहे परिणमति न स्य धातोर्धात्वन्तरभावेन देहे परिणत
त्वात्भावः प्राप्नोति पूर्वस्य पूर्वेवत्तस्य शुक्ररसादस्यैव देहे सद्भावः स्यान्न रसादीनां धा
तूनां तथा चैवमाहारविनिवृत्तावपि स्त्रीगमनसामर्थ्यं स्यात् शुक्रस्य विद्यमानत्वा
द्वक्तोच्यते ऽव्युच्छिन्नप्रवाहसन्तानक्रमेण तत्रागतिकतया धातूनां धात्वन्तरभावापत्ति
नेतुस्य कालं सर्वैरवयवैरन्यान्निरिति कृत्वा यो यो धातुर्धात्वन्तरभावेन देहे परिणमति
न तस्य धातोः पूर्वस्याभावः प्राप्नोति सर्वैरवयवैरपरिणतत्वात् नदेवं सर्वधातुक्रमपरि
णामपक्ष एवाश्रयितुं न्याय्यः तथा चाप्यागमसंग्रहेऽप्यधीतं तत्राहाररसो व्यानविक्षि
प्तः सर्वधातुषु धात्वग्निपच्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनन्तरमेव धा
क्रोपथ्यास्वस्वमनसुधात्वग्निपक्वमात्रत्वचमानः कालवदस्खलितप्रायो देहमूर्जयति पित्तादि तथा चरकसंहितायामा
पूर्वक्रादिरसः ... रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शु
रवक्तव्याह रसाद्रक्तं ततो मांसमाचार्यविशिष्टस्त्रिदमचोदयत् रसाद्रक्तं विसदृशात्
कार्याद्गर्भः प्रसादजः इत्युक्तं तेनमाचार्यविशिष्टस्त्रिदमचोदयत्
यद्देहेऽभिजायते रसस्य न चरागो ... कथं यान्ति रक्ततां रसाद्रक्तान्न स्थिरं मांसं
यन्तज्ज्ञापयते नृणां रसाद्रक्तात् तथा मांसान्मेदः संस्थेन तत्ताकथं श्लक्ष्णाभ्यां मांस
मेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तथा मज्ज

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रिणमंति मेदसः आधारेति पूर्णस्य आहाररसो मेदस्त्वं याति पुनः प्रतिस्रोतोन्यायेन मां
सस्य विशेषवतो वृद्धिं करोत्यनेनेतरं रक्तस्य अनेनेतरं रसस्य पुनश्च रसाधातोरिति पूर्णः
रक्तस्य वृद्धिं विधत्ते रक्तधातुर्मांसस्य मांसधातुर्मेदस इत्येवमति स्थूलस्य मेदोवृ
द्ध्या मांसावसाना अप्युपचीयन्ते अस्थ्यादयस्तु अस्थ्यादि स्रोतसां मेदसावृत
त्वान्न तथोपचीयन्ते तस्मादाहाररसेन मेदोभावेन परिणमता उदकपूर्णमिव
व मृत्कुंभजललेवस्पंदनन्यायेनास्थ्यादयो धातवः केवलमाप्याय्यन्ते न तु तथोप
चीयन्ते तथा च मुनिः स्थूलस्य मेद एवोपचीयते तस्मादाहाररसेन मेदोभावेन पर
णमता न तथेतरे धातवः अस्य ह्ययमर्थो मेदसो येनास्थ्यादयो शुक्रावसाना स्तेन
प्याय्यन्ते नोपचीयन्ते न पुनः पूर्वे रसादयो धातवः स्थूलस्य नोपचीयन्त इति अत एवाह मुनिः
मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उ
च्यत इति अपि च यदि क्रमपरिणामपक्षोऽङ्गीक्रियते तदानीं गर्भस्य शुक्रधा
तुसारो भवत्यस्य रसादयो मज्जावसाना धातवो न स्युः कारणानुविधायीनि हि का
र्याणि भवन्ति शुक्रं क्रमपरिणामपक्षे पुनः शुक्रप्रसादस्य सर्वधातुप्रसादरूपतया
परिणतत्वात् शुक्रप्रसादो गर्भस्तथा परिणमे सत्यपारूप एव परिणमति कारणा
नुरूपत्वात्कार्याणां तथा च बीजकारणे वटधानकादौ सकलान्यवयवान्यपदार्थे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णं च विज्ञेयो नाविरुद्धः ॥ अन्येनान रसधातुरित्येतत्कथमुक्तं यतो रसाख्यो धातुस्तेन न वि
क्षिप्यते किं तर्ह्याहाररसेनैव धातुराहोस्विदाहारान्नमनर्थकं क्रमः धातुराहोस्वित्प्राकाराभि
घातत्वेनेहो वाच्यो रसस्य देहधारणत्वं दर्शयितुं सर्वेषामाहिधातूनां यद्देहधारणस्वभावत्वं न
दाहाररसाप्यायितानामप्याकुर्वतामाप्यायितानामतः यः आहाररसो धातूनामाकरः सु
इव स्यात् न यथा लोके हेमादीनामाकारः प्रतिनियतो विशिष्टस्तस्मात् धातु
न तथा प्रमाणेन इयमत्र हेमधातुरिति व्यञ्जनधातुरित्येव माहाररसाख्यानेन विक्षिप्यते न
रसाख्यो धातुरिति स्थितमेतत् किं चाहाररसादेककालसमस्तधातुस्रोतः सुप्र
वेशितानां दृष्टं रक्ताद्यधातव उत्पद्यन्त इति यद्येवमेककालधातुपोषणपक्षमाश्रीयते
तस्मात्तामिदं विरुध्यते पूर्वाधातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधमिति यतः सर्वधातवस्त्वा
हाररसेनानुगतवन्त्यानविच्छिन्नस्तत्स्रोतसां स्वस्थानस्थाः उपचीयमानाः स्यात्ते आहाररसाप्यायि
तानुबन्धत्वेनाप्यायिताः क्षयं यान्ति न त्वेवं यत्पूर्वस्य धातोर्वृद्ध्या परस्य धातोर्वृद्धिः पूर्व
स्य धातोः क्षये परस्य क्षयः स्यान्न हि कदाचिदपि तद्दन्तेन तैर्वैतत् सुहितः स्यादन्त्येवासुहितः
स्यात् तथा स्थूलस्य मेद एवोपचीयत इति हेतुनैवं समं कृत्वा सर्वधातुस्रोतः सु विनि
क्षिप्ते रसे मेदसोऽधिका वृद्धिः कथं सर्वधातुस्रोतः सु निक्षिप्ते न मेदसः क्षयः न हि कदाचि
दन्तदन्तेष्वधिका वृद्धिः कथंचिदुपपद्यते क्रमपरिणामपक्षे तु स्थूलस्याहाररसो रस
धातुस्तथा परिणमति रसधातुरक्ततया रक्तधातुर्मांसतया ततो मांसधातुर्मेदस्तया प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मनोन्यमुपसर्पद्योतयतीत्युवाच रसादित्यादि रसाद्यानुरसादाहारहेतनहहेकनामावन्ना
दृक्कृप्तनापते स्थानुरसस्तस्याभृतोरक्तनयास्पवद्यते तावद्यावन्सएवंगर्भस्त्वेनतिष्ठन्त्य
त्रत्रैवोदयंति ननुयद्याहाररसोऽभ्यानविक्षिप्रोरएधातुनाहहेकतोपरिणमतक्रमेणर
क्ताद्दीनभावान्नभीवसानानाम्पारिणमति नहिकथमुक्तसाररसुसप्तभिर्भवोपयया स
पच्यतेऽग्निभिरिति अत्रोच्यते कार्यकारणोपचारादेतदुक्तमित्यवैहिसारकार्यपुरसरक्त
दिपुसप्तभिर्ज्वलितैरग्निभिःपच्यमानेपुसाररसुसप्तभिर्भवोपययास्वयंपच्यतेऽग्निभिरित्युक्तं न
स्माद्रसादिधातवएवसाररसस्यात्मलकारणादुत्पद्यन्तेऽतःपरमार्थेनपच्यन्तइतिबोध्य
ननुपदिक्रमेणाहाररसाद्रसोरसाद्रक्तंरक्तान्मांसमित्यादिक्रमश्चाश्रीयते तत्कथ
मुक्तं व्यानेनरसधातुर्हि विक्षिप्यतेचिरक्रमेणेति अत्रहियुगपदितिनानिर्दिश्यते युगप
देककालव्यानेनरसोदेहेविक्षिप्यते विक्षिप्ताश्चरसास्सर्वधातून्प्रतिरितिश्रयस्तापिद
ह्यरसरक्तमांसादिक्रमेणाहाररसाद्धातुनिष्पत्तिरित्युच्यते नदेतन्यरस्परंविरुद्धमि
वलक्ष्यते क्रमयुगपत्वेनत्राहात्रश्रीधरकमार्यनथाचोवाच सांख्येयुगपच्चतुष्टयस्यव
त्तिःक्रमशश्चतस्यनिर्दिष्टेति अस्यार्थः मनोबुद्ध्यहंकारास्त्रयपञ्चसुश्रोत्रादीनांमध्या
दन्यतमःइत्येवंचतुष्टयमेतत् अस्यचवृत्तिर्युगपन्निर्दिष्टाक्रमेणच नत्रयुगपद्वृत्ति
रत्नलपत्रशतसूचीभेदनन्यायेन क्रमेणचवृत्तिर्यथाचक्षुरादिःस्याद्विकल्पयति म
नस्तत्संकल्पयते बुद्धिर्निश्चिनोति अहंकरोमीत्यहंकारउत्पद्यते नहदज्ञापियुगपत्क्रमे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वाक्येनान्नशरीरगतं तैलसीकरादिवद्देहं आक्रामतीति अन्ये त्वेवमाहुः येन त्रयोदशेनाग्निनान्नपान-
पाकस्तत्र शरीरस्थानेषु हृतानां [illegible] ग्निशतानि पञ्चसु मांसादिषु शरीरस्थानेषु पञ्चाग्निशतानीति
एवं च महाभूतात्मकानाहाराद्यथास्वमग्निना पक्वादृते आहाररसः तत्रस्थैर्महाभूत-
गुणैर्देहगतमहाभूतगुणा रसधात्वाग्निनाप्यायन्ते परिबृंहन्ते किंहेतुरित्यादि तदन्नं पक्वं
द्विधा संभवति द्विप्रकारं जायते किंहेतुः स्वप्रसादकिट्टरूपतया किंहेतुमपि च देन तदन्नस्य पक्वस्य सार-
प[illegible]स्थानच्छभेदेन द्विधेत्याह तत्रेत्यादि तत्र तयोरच्छानच्छभेदभिन्नयोः किट्टयोर्म-
ध्यादच्छमन्नं कि[illegible]ट्टं तन्मूत्रं विद्यात् यद्घनं संहननमन्नस्य किट्टं तच्छकृत् पुरीषं जानीया-
त् सारइत्यादि सारः प्रसादाख्यो भागो भूयः स्वस्थितैरग्निभिः पच्यते उदराग्निना पच्य-
मानस्य भूताग्निभिः पूर्वं पक्वः स्वस्थाने शरीरभूताग्निभिः पच्यत इति सतिशब्दो नार्थे
भूयाननेहसि कथं पच्यतेन्येत्याह यावत्सारः रसादिः स्वधातुस्थः स्वधात्वग्निः सम्प्रा-
प्तो यस्तेनवेन सस्सारः पच्यते इत्यर्थः स्वधातुस्थः सारो रसधात्वग्निना पच्यते इति भा-
वः क्रमेणेति तद्विधो आहारो भवत्यनन्तरं जाठराग्निना [illegible] भूतसहायेन पक्वः किंहेतुसारतां या-
ति ततोयं सारः प्रसादाख्यः सर्वं हृदयं याति ततो हृदयात्स्थितेन व्यानेन विक्षिप्तः स-
न् स्रोतोभिः सिराभिर्धमनीभिर्मूलभूताभिः कृत्स्नं शरीरं वाह्यमानो रसधातुना सहैकतां
प्राप्तो रसधात्वाशयस्थेन वह्निना भूताग्निसहायेन पच्यमानो रक्तधातुसारतया
परिणमति ततो मांसधातुसारतया परिणमति यावत्सर्वाहाररसः क्रमेण गमनतया परिण-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्नेहकृत्वा नैकं सर्वेणा सर्वानि कृतानामेवं प्रत्येकं भूतगुणानुद्दिश्य पंचोष्मपक्वाहारगुणा कृत्नो
समष्टीकुर्वन्ताह पार्थिवा इत्यादि पार्थिवा महाभूतगुणाः पार्थिवानेव गुणान् देहगतान् स
कुर्वन्ति पुष्णन्ति वृद्धिं नयन्ति शेषाः पार्थिवगुणेभ्यो येऽन्यमहाभूतगुणाः आप्यास्तेजसा वा
यव्यानाभसाश्च तेन शेषाः पार्थिवगुणव्यतिरिक्ता नाप्यादिमहाभूतगुणानुष्णन्त्याप्याय
यन्ति गुणानां च निराधाराणामसंभवात्सहाधारेण पृथिव्यादिना महाभूतेन वर्द्ध
एते महाभूतगुणास्तथाविधानेव महाभूतगुणानुष्णन्तीति सामञ्जस्येनार्थः अत्र
चोदयन्ति ननु च पृथ्व्यादिमहाभूतचतुष्टयव्यतिरिक्तस्योद्देशमात्रत्वादाकाशस्य
तन्नैव दुर्घटा कुतः पुनस्तस्योष्मणः संभवति अत्रोच्यते आकाशस्य सत्तानाव नद्
व्यतिरेकिप्रस्तावे शब्दगतिपादिनैव तथानाभिकाश्चात्रास्यादिषु सुषिरेषु स्थानेषु ष्टि
न ऊष्मादाहपाकादीकुर्वन्नाभस ऊष्मा स्वमुपचयं न इत्योपचारिक ऊष्मा व्यपदेशपन्तए
वं च भौतिकाः सप्ताग्नयः एक उदराग्निः सप्तधात्वग्नयो वक्ष्यमाणा इति त्रयोदशाग्न
यः ननु पार्थिवाद्यूष्माभिः स्वमेव नेतन् किंतु न एव पञ्चोष्माणः पार्थिवादयः स्थानान
र प्राप्ताधातून् पचन्तीति व्यपदेशमासादयन्ति पुनः पाकं प्राप्य च महाष्टादशप्राप्नुवन्ति ए
कस्य पुनस्तद्धातून् ऊष्माभिः पाककाले धातूनां मृदुविपाकं भौतिकत्वात्ताद्य पार्थिवाद्यू
ष्माभावस्तेषु पार्थिवाद्यूष्माभिः पच्यादकं स्थानान्तरगानं लसीकादिव्यपदेशं लभते तथा

४.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथा हि प्राग्वह्निविधावप्रधानं यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतो व्युत्क्रमेण मांसं तान् आ
पाम्मनिन्यात् दीप्तोऽग्नीत्यादि तदेवं पक्वाशयस्थस्यानुवासनस्य स्नेहपाकोऽभिहितः
तस्मात्पक्वाशयेऽपि अग्निना पक्वस्य पुनः पाको युक्त एवं तेजोन्तरेषु मांसादीनामपि वि
ज्ञेयं दर्शनादन्यत्रापि पाकोऽनुज्ञातः एवं जाठरस्याग्नेः कर्माभिधायेदानीमन्येषामा
ग्नीनां कर्माभिधानुमाह भौमेत्यादि भूमेरयं भौमः आप्य इति चिन्त्यं आग्नेय
इत्याग्नेयमिति ठक् वायव्यमिति सोमस्य देवतेत्यर्थे वाय्वेनयिनि स्वस्त्यादित्यण न
दर्शनोपमासार्थो बोधो वायव्यश्च वायव्य इति कः पुनरसावित्याह पंचोष्माण इति किंभू
ताः स्वनाभसा स्वनाभसेनोष्मणां पंचोष्माणः पंचाग्नयो भौम आप्य आग्नेयवायव्यनाभस
उष्मा तदेतेषां पंचाहारगुणान् अनुपश्यन्नत्यावतिकुर्वन्नानुप्रकृतत्वादुदर्योऽग्निनिर्व
र्त्तितादन्नपाकान् किंभूतानाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् यथास्वं महाभू
तोष्मणः पार्थिवादेरात्मीयान् गुणान् स्वं गुणं स एव पार्थिवाद्यूष्मा पचति अन्यथा चो
क्ताहारः शरीरगतानां भावानां समानगुणानां गुणाहारेण वृद्धिहेतुर्विपरीत
गुणानां च क्षयहेतुरिति प्रतिपादयति यथास्वमित्यादि तेपंचगुणाः पंचमहाभ
ताश्रिता यथास्वं येषां महाभूतानामात्मीया गुणास्ते यथास्वमात्मीयेनवह्नि
नापक्वा आत्मीयानेव देहस्थान्महाभूतगुणाननुपुष्णन्ति कथं पुष्णन्तीत्याह पृथक्त्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शाद्यं प्राप्तं जाठराग्निना शोषितमन्नं तथापि पिंडितं तदानीं पिंडसंज्ञानं संहतं संपन्नं यथा
कटुकटुकं जातमन्नमन्यां तनीयामवस्थां प्राप्य मारतं कुर्यादिति पोज्य एतच्च सर्वं द्रव्य
भावाश्रितं द्रव्यसंवेद्य प्रायं कार्यानुमेयं च ॥ अत एव रसवद्द्रूपि पितत्व्यां त्रिविपाकः त्रैवि
ध्यं मधुराम्लकटुकलक्षणमुक्तं तदनपानीमावपन्नं वं तत्र संभवन्ति तथा हि बहुरसस्याप्य
न्नस्य जाठराग्निनापच्यमानस्य रसत्रयोपलक्षितेन मधुराम्लकटुकस्वभावेनावस्थात्र
येण परिणामो दृश्यते तथान्नमिश्रकस्मादिदजग्धिलंधिकृतोनिजग्ध्यादेशा न भ
वति [illegible] ॥ अत्रोच्यते ॥ अन्नात् इति निपातनाद्बहुलं छन्दसीति बहुलव
चनाद्धूजग्ध्यादेशाभावः ननु विदाहादम्लतां गतमिति सामान्येनोक्तं मधुरमपि
वाभाति यतो द्राक्षेक्षुशर्करादीनामविदाहित्वं श्रूयते ॥ अपि च विदाही निवर्जयेदिति
तत्रकारः पठति ॥ अनपाचरीत्या ॥ अविदाहि द्रव्याभाव एव स्यात् तस्मात्सामान्येना
विदाहित्वमभ्युपगम्यमानमन्यायमिवमन्यामहे ॥ उच्यते विदाहस्य द्वैविध्याद्दो
षः इह हि द्विविधो विदाहः ॥ अपि तो दोषस्थानकृतो द्रव्यकृतश्च तत्रेह दोषस्थानकृ
तस्य ग्रहणं ॥ आमाशयाच्युतमग्निनापक्वमिति कथमुक्तं यतः पक्वाशयस्थ
स्याग्निनापाकोऽनुपपन्नो दूरव्यवधानाद्ध्यग्निरामाशयस्थस्तस्मात् न पक्वा
शयस्थस्यान्नस्य पक्वत्वमनुपपन्नमत्रोच्यते पक्वाशयप्राप्तिपाकस्तत्रकारवचना

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेशमाहारणं करोतीत्यन्नप्रवेशकृत् प्राणानिलाहृतमित्यनेनाप्ययमर्थः अन्यथाहि ततः किमे
तेन प्रेर्यते अन्नप्रवेशकृदित्यनेनान्नप्रवेशकरणमात्रमुक्तं ननु कोष्ठप्रापणमिति प्राणस्य
हि वायोर्मूर्ध्नि स्थितस्य उरो यावत्सञ्चार उक्तो न तु नाभिः एवमन्नप्रवेशकरणं तावत्प्राणस्य यावत्कोष्ठमिति
कोष्ठं प्राणानिलाहृतमित्यनेन नु कोष्ठप्रापणमवाप्यं विशेष उक्तं इति हृद्यमथ्यन तदुक्तं पुनः संधुक्षि
तः समानेनेति न वाच्यं पतमाप्नुक्तं समानोग्निः समीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वत इति एवं जाठरेण
ग्निना सहचरः समानो वायुः संधुक्षयतीत्यर्थो वर्तिष्यते तस्मात्संधुक्षितः समानेनेत्यनेन नार्थः
उच्यते सर्वविशेषणमप्यपार्थमेतदुक्तं तथाहि समानोग्निः समीपस्थः कोष्ठे चरति सर्व
तः अन्नं गृह्णाति पचतीति सामान्येनैव पाकक्रियां प्रति वह्निसंधुक्षणं हारणं कर्तृत्वमुक्तं नाग्ने
रिह पुनः संधुक्षितः समानेनाग्निः पचति न समानो वायुरित्यपौनरुक्त्यमेव यद्यपि चैकत्वपज
त्तेन न किंचिद्दोषः तथाप्यन्नपाकक्रियां प्रत्यग्नेरेव कर्तृत्वं न समा[illegible]नादेः समानादयो ह्युप
कारकाण्येव उक्तमिदमग्निः पचतीति तस्मान्न स्पष्टानीमग्निसमीपस्थस्यापायाऽवस्थास्ताः रूप
यस्तस्यैव पाकं निर्दिशति आदावित्यादि आदौ प्रथमं षड्रसमपि पिष्टान्नादिकादिरस
मप्यन्नमभ्यवहृतमशितपीतादिकं तत्पच्यमानं मधुरीभूतं मधुरं मधुररससंपन्नं स कफमीरये
त् किंभूतं कफं फेनभूतं पानीयादेरपि पच्यमानस्य प्रथमं फेनोत्पत्तिदर्शनादेवमुक्तं विदाहादम्ल
तां ततः पित्तमामाशयात्कुर्यात् च्यवमानं ततः प्रथमावस्थातो माधुर्यप्रायात् अनन्तरं मध्यमावस्था
प्राप्य जाठरेण वह्निना पक्वषड्रसमप्यन्नमभ्यवहृतमम्लतां यातमनन्तरमम्लसंपन्नं पित्तं विदग्धो
त् कस्मात् पुनरम्लतां यातीत्याह विदाहादिति विरुद्धविषमाशनादौ विदाहस्तेनो विदाहहेतुना र
म्लतां यातं किंभूतमन्नमामाशयाच्च्यवमानं नव्या मायाशयान्तमेवमुक्तं पुनस्तच्चामाशयात्पक्का
शः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२८ कं तस्य चान्नपाकस्य हेतुरग्निरत आह यदन्नमित्यादि यदन्नमाहाराद्देहधात्वादिपोषणं भवति न
त्वग्निर्हेतुः कुत इत्याह न हीत्यादि हि यस्मादपक्वादाहाराद्रसादयो न संभवन्त्यतो देहधात्वा
दिपोषणे सर्वत्राग्निः कारणं पाकक्रियानिर्वर्त्तनात्तदेवमन्नपानिरकाध्यायमवगम्यते अन्नं देह
धात्वादिहेतुरग्निप्रभावादेव तस्मादग्निः पाककरणं पक्वमन्नं देहादिपोषणमिति परस्परकारणं
तमन्नपानेद्रव्यपक्वाद्रसादयस्तु नेमन्नपाकस्य कस्याग्निकर्तृत्वं निरूपयन्नाह अन्नमित्यादि
कालमस्य विएपूर्व इत्यादिनात्र यत्नप्राणिस्थिते अन्नमश्नं बहुन्नकाष्ठहृदयाद्यं निबंधनं
स्थानं शालाख्येन वायुना आहृतमानीतं द्रवैस्नेहयुक्तं अरेत्यादिनैव प्राणानिलाहृतमन्नं लब्ध
पुनरन्नस्य द्रवार्थं तच्च द्रवैर्द्रवैर्मलपक्वजनमयत्नीरादिभिर्विभिन्नसंघातमपनी
तविकृतमन्नं तथा स्नेहेन मृदुलं प्राप्तिं तथा माशयस्थितमग्निः पचति नाभिस्तनान्तरं जंतोरामा
शय इति स्मृतः इति व्याख्यानं आमाशयस्तत्रान्तरे किंभूतोग्निः उदर्यः जठरभवस्तथा समाना
ख्येन वायुना संधुक्षितः उद्दीपितः कालभक्तं प्राप्तावलम्बमानाधर्मान्नाद्यादि सहायेन जाठराग्नि
ना समानोद्दीपितेन पक्वमन्नं देहधात्वादिपोषणं ननु उदर्योग्निरुदरस्थत्वान्न लोचने कथं पच
ति तत्तदर्थं वाह्यहुताशनेन निरूपयितुं तत्प्रत्युदाह यथेत्यादि यथा वाह्योऽग्निः स्थालीस्थितो
यन्तण्डुलं पचति तोयं पचनेन तण्डुलानपि तु लङ्घ्य देहवद्भावः तथैवामाशयस्थोऽग्निः संधुक्षितः समा
नेनामाशयस्थितं चतुर्विधमन्नमशितपीतलीढखादितभेदभिन्नं प्राणानिलाहृतं पचति
ननु द्वादशमहीयाध्याये पूर्वमुक्तं यत्प्राणोन्नमङ्ग इत्यारभ्य पालिखासान्नवेराकु इति अन्नमप २८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दीनयति किं कृत्वा विपाच्य विविधैः प्रकारैः पाचयित्वा बलवती स्यादिति बलवतीत्युक्तं
विपाच्याधो नयति अबला पुनः सती सा आममेवाथ वह्निमेव विमुञ्चति ननु जाठराग्नेः
रेव ग्रहणीस्थ्यं पचति न ग्रहणी ततश्च कथमुक्तं सा विपाच्याधो नयत्यध इति अत्रोच्यते
अग्निग्रहण्योराधाराधेयभावेन स्थितत्वादुपचर्यते एतेन हेतुं ग्रहण्याश्रयाग्नेराधारस्त
थाच प्रागुक्तं कलापित्तधराह्वया या पित्तं च वह्निस्तथा या पुनैव वदति पित्तं वह्निरित्यादि
तदेवं बहूक्तं धरा या कला सा अन्नग्रहणाद् ग्रहणीत्युच्यते ततश्चाधारत्वेन ग्रहणी माग्नि
मग्निः पाककरणे समर्थो भवति नाधारमंतरेण केवल एव तदेवमग्न्याधारस्य ग्रहण्या
स्यैतस्याः पाककर्तृत्वेन प्रतिकर्तृत्वं पुनरुक्तमेव ततः सा विपाच्याधो नयत्यध इत्येतदुपपन्नमेव
अग्निग्रहण्योराधाराधेयभाव तयाव स्थाना परस्परं बलाधानेनोपकार्योपकारकभा
वः संभाव्यत इत्याह ग्रहण्याश्रयमित्यादि हि यस्मादर्थे यस्माद् ग्रहण्याश्रयं हि बलं सा समर्थाग्नेः स्य
देनु रक्षितं रक्षितोग्ना ग्रहणी बलमुपपद्यते स चाप्यग्निर्ग्रहणीबलो ग्रहणी बलं यस्याग्नेः
एवं .... वृत्ति केवलमग्निर्ग्रहण्या बलि ग्रहण्याश्चाग्ने बलं यतो हेतो दूषितेऽग्नौ दु
ष्यति ग्रहणी रोगकारिणी संपद्यते एवं चाग्निर्ग्रहण्यामपि दुष्टायामग्निर्दुष्यति दुष्टश्च
दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी संपद्यते एवं या पित्तधरा कला सा दुष्टा सती आयुरादीनां पुष्टये भवतीत्थं
सा परोगकारिणी संपद्यते एवं या पित्तधरा कला सा दुष्टा सती आयुरादीनां पुष्टये भवती
क्तं दुष्टा सा पि रोगकारिणी संपद्यते एवं या पित्तधरा कला सा दुष्टा सती आयुरादीनां पुष्टय
ये भवतीत्युक्तं अन्नग्रहणाद् ग्रहण्या एवंरूपता न च तान्विवक्षिते देहधात्वादिपोषणं नाप

402

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३६ 403

च यत्नो निघन्वंतरिमतं आत्रेयेनाप्यादि अत्रिपुत्रस्य शासनमात्मात्र इति एवं दोषादीना
मुक्ताश्च निरुक्तिं दोषाणां नादुष्याधातवो रसादयो मला मूत्रपुरीषस्वेदाः आदिशब्दे
न दूषकत्वरूपलक्षणं दोषादीनां संबंधो ऽत्र कान्ति नि र्थः स एवास्त्वस्य यत्नेनानुपित्तपा
चकाख्यमिति तदधिष्ठानमित्यादि तस्याग्नेर्जाठरस्याधिष्ठानमाधारो यत्रासौ
शरीराग्निस्तिष्ठति सोऽन्नस्य ग्रहणात् ग्रहणीसंज्ञा ग्रहणीति मातृका आमाशयस्थो
विशिष्टाधमनीविशेषः इत्यर्थः सेवग्रहणी दिलीधन्वंतरिमते कलापित्तधरा नामकथ्य
ते यत एव ग्रहण्यन्नस्याधारभूता तथान्नग्रहणात्संज्ञा अन्नमायुरादि ह इत्येव स
पद्यत इति वा करणे षष्ठी अन्न [illegible] धात्वादीनामग्निना सह संबंधः आयुरादीनां हृदं आ
युः शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगविशेषः आरोग्यं धातुसाम्यं वीर्यं [illegible] शक्तिः कर्म्म
हा ण्यासामर्थ्यं तेजः ओजः रसस्य परमं धाम ओजः सर्वधातूनां पाचकं वर्द्धिकरं यद्रसजातं तदु
क्तं तुष्टिः [illegible] ओजः आयुर्वृद्धये आरोग्यवृद्धये वीर्यवृद्धये ओजःवृद्धये पंच
महाभूतानामग्निवृद्धये पावकाग्निवृद्धये च पच्यमानस्य ग्रहणाद्ग्रहणी नष्टाऽस्थिरतासाहि
ग्रहणी मन्दस्य सहसा [illegible] प्रवेशरोधिनी अर्गलेव यथा द्वारकपाटमार्गरो
धाय चार्गला [illegible] महाभिन्नादेशे काष्ठाख्यम्मवती ग्रहणीग्रहीतान्नवनिष्ठे अ
न्नं तत्र जाठरेणाग्निना विपक्वं शनैः पक्वाशयमुंचत्यन्नं एवोत्यते [illegible] पक्वाशयद्वा
रि मुक्तमार्गार्गलेवेति पक्वाशयान्नाद्या [illegible] पुरादयः शुष्यन्ति नाप [illegible] मुक्तमिता
दि सुक्तमप्यवहृतमन्नमामाशये आमान्तस्थाने पच्यमानं तत्र साग्नग्रहणी रुधावष्टम्भा

३६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्याम् मूत्रवाहिस्रोतसां प्रमेहवद्दुष्टमूत्रता संगोऽप्रवृत्तिः किंचिद्वा प्रवृत्तिर्मूत्रकृच्छ्रवत् शकृ
द्वाहिनां स्रोतसाम् अतीसारवत् पुरीषातीसरणम् अतिप्रवृत्तिः संगस्तोकस्तोकं कृत्वा पुरीष
स्य प्रवृत्तिर्यथा सर्वविसर्गविकृयोदावर्त्ते च पुरीषस्याप्रवृत्तिरेवं मूत्रवाहिस्रोतसां मूत्राति
प्रवृत्त्यप्रवृत्ती तेन स्रोतोदुष्टिलक्षणम् एवमन्येषामपि स्रोतसां यथायथं स्वस्ववाहिनां
यथास्वं स्वातिप्रवृत्त्यप्रवृत्तिर्वा दुष्टिलक्षणम् अथवा स्रोतसां स्थानसामान्यपथः कु
टिलभावस्तद्दुष्टस्य लक्षणम् [illegible] विमार्गगमनं वेति अथवा समा
र्गमुक्त्वा मार्गान्तरानुसरणं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् विसोनां यथा सूक्ष्माणि द्वाराणि छि
द्राणि दूरं प्रसृतानि सकलविसन्तानि न चैव स्रोतसां द्वाराणि मुखानि सूक्ष्माणि दूरं
प्रविसृतानि कृत्स्नदेहप्रकर्षेण गतानि येऽहीरेः छिद्रैर्देहशरीरेऽप्रवहनस्याहारस्य का
याग्निनापच्यमानस्य प्रसादभावो यः समुद्भवति सरसः प्रसादस्य उपचीयते वृद्धिं नीय
ते बधान्विस्मादि स्रोतसां च बाधेनादिते सन्ति मोहादयो भवन्ति मोहादीनामितरेतरबं
द्धः प्रलापादीनां च विण्मूत्रयोरोधनसंबंधः अथवा मरणमेव भवति अतो स्रोतसां जीवि
नसंज्ञायाद्वैनो वैद्यः अस्माख्याय अक्रियायां ध्रुवोऽमरनुरिमाद्युक्ता शालासु द्धन्यबहिनि
कास्य प्रसाधयन् कथयन्ते न नावहेलया केन प्रसाधयेत्स्रोतः स्वनविधानतः स्रोतो
ब्रणप्रतिषेधात्केन विधिना अन्नस्यैस्मादि तुरवधारणे अनेकविधस्याहारस्याप्यव
हननस्य पित्तमेव पक्ता किंभूतं पित्तं वा बकारस्तु पुरेणैन पर्बद्रो बमेदीये उक्तं यथा पक्ता
मार्गायपधागामिन्याःरम्भया वन्याचकनामनन स्मृतमिति नदीहसांपित्तमाहारपा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३६

405

पन्नो वा हि त्वः वेष्यानेनानाद्यः ॥ अथ प्रजानिमानि ॥ शारीरच्छिद्राणि संवृतानि स्थानान्या
शयाः ॥ स्थानानि केनाप्यक्षाणि शरीरे धातवोऽवकाशानां सन्तानेनाल्लवर्णादेलनाम
नोनि ॥ अहितेत्यादि ॥ अहितानामाहारविहाराणां सेवनात् शीलनात् तानि स्रोतांसि
रोगाय संपद्यन्ते तत्साधनार्थं दोषादिविज्ञानीयानुक्रममवगच्छेत् विशुद्धानि चादुष्टा
नि स्रोतांसि सुखायारोग्याय संपद्यन्ते ॥ स्वधात्वित्यादि ॥ स्वो धातुः स्वधातुः यो यस्य स्रो
तसः आधारस्तत्समीपं प्राधान्येन स्थितो धातुस्तेन स्वधातुना समः समानो वर्णो येषां
स्रोतसां तानि स्वधातुसमवर्णानि यथा रसधातुतुल्यवर्णानि रसवाहिस्रोतांसि यथा
वत्सूक्ष्मधातुसदृशवर्णानि ॥ वृत्तं वाहिस्रोतांसि तथा कानिचिद्वृत्तानि वर्तुलानि
कानिचित्स्थूलानि कानिचिदणूनि सूक्ष्माणि स्रोतांसि तथाप्याकृत्या सम्या
ननदीर्घाणि सर्वकल्पवत्तया प्रतानसदृशानि वृक्षरेखानुरूपाणि पत्ररेखानुरूपस्र
वत्वेन शाखाप्रशाखवत्तयानेकधा दूरप्रविसृतानीति गमयति ॥ एतस्याहितानाहारवि
हारसेवनं स्रोतोदुष्टेः कारणं मतमस्तु दुष्टिकारणानि वक्ति ॥ आहारश्चेत्यादि ॥ आ
हारः पानाशनादिलक्षणः दोषगुणैर्वातपित्तश्लेष्मगुणै रौक्ष्यादिभिर्यः समस्तुल्यः दोष ।
समानगुणः स स्रोतसां प्रदूषकः विहारोऽपि यो वाग्देहमनश्चेष्टालक्षणः सोऽपि गु
णैः समः समानगुणो यथायथं स्रोतसां प्रदूषकः यच्चाहारस्तथा विहारो धातु
भिः रसादिभिर्विगुणो विरुद्धगुणो न समानगुणैः विपरीतगुणः स एव प्रायः एवमेव स्रोत
सां प्रदूषकः स्रोतोदुष्टेः कथं ज्ञायत इत्याह ॥ अतिप्रवृत्तिरित्यादि ॥ अतिशयेन प्रवृत्ति

३६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽन्तरे त्रयोदश स्रोतांसि वहन्ति । शाखाश्च इति शाखास्तानि च स्रोतांसि हि जीवितायतनानि
विशेषेण जीवितं स्थाने धिष्ठानानि । किं भूतानि प्राणधातुमलांभोन्नवाहीनि प्राणं स्व
वातं वहन्ति यानि तानि प्राणवाहीनि धातुवाहीनि रसादिधातून् यानि वहन्ति मलवाही
नि मूत्रशकृत्स्वेदान् यानि वहन्ति तेषां अंभोवाहीन्युदकवाहीनि तथान्नवाहीनि ऽन्नं
मश्नं वहन्ति यानि वहन्त्येवं त्रयोदश संख्येहचोक्तं तत्र प्राणवाहिनां हृदयं मूलं महास्रोत
श्च तानि क्षयरोगस्यापि प्राणस्य च्यापामवेगविधारणादिभिर्दुष्यन्ति तेनातिसृष्टं प्रतिब
द्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दं शूलमुच्छ्वसनं कुर्वन्ति तत्र स्वासवत्साधनं रस
वाहिनां हृदयं मूलं दशधमन्यश्च रक्तवाहिनां हृदयं मूलं यकृत्प्लीहा च मांसवाहि
नां स्नायवानि धमन्यश्च त्वक् मेदोवाहिनां वृक्कौ मांसं च ऽस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च म
ज्जवाहिनां पर्वाणि मूलमस्थीनि च शुक्रवाहिनां स्तनौ मुष्कौ मज्जा च मूत्रवाहिना
ं बस्तिर्वंक्षणौ च शकृद्वाहिनां पक्वाशयः स्थूलांत्रं च स्वेदवाहिनां मेदो रोमकूपाश्च उद
कवाहिनां तालु मूलं क्लोम च तान्यामं पानि पानशुष्कान्नवृद्धिमहादिभिर्दुष्यन्ति
तेनातितृष्णामुखशोषकर्णक्ष्वेलनं तमोदर्शनं च तत्र तृष्णोक्तमौषधं ऽन्नवाहिना
मामाशयो मूलं वामपार्श्वं च तेषां दुष्टानां सर्वमामाशयिनीयोक्तमनुगच्छति स्रोतसा
मेव विशेषाः सिराधमन्योर्व्वेत्यन्यत्तमिच्छन्ति सिराधमनीस्रोतसां स्वरूपात् सिराः
धमनीभ्योन्याः स्ववर्णात्स्रोतांसि केवलं परस्परसन्निकर्षात् सदृशाकर्मत्वाच्च विभक्त
कर्म्मणामप्यविभाग इव लक्ष्यते ऽन्येपुनरेवमाचक्षते स्रोतांसि सिराधमन्योरेसा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ताः शिरःसन्धिस्थाः परित्यजेत ~ एतेन छायस्थानुगतं हेतुं कुर्वन्ति ताभिरयं देहः धार्य्य
मानो ॥ आरामइव जलहारिणीभिः केदारइव कुल्याभिः सम्बन्धो ... तासां च धम
नीनां मध्यात् दश धमन्य ऊर्द्ध्वगा दश अधः प्रसृता तिर्य्यक् चतस्रस्ताभिर्व्याप्त
मंगावयवानूर्ध्वाधस्तिर्यक् समन्तात् प्रीणयन्ति धारयन्ति ॥ ऊर्द्ध्वगाश्च ताः नाभिमूर्ध्वगा हृदयमभिप्र
पन्नास्त्रेधा त्रिधा जायन्ते एवं ताश्च त्रिंशत् भवन्ति तासां च मध्यात् द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसा
न्वहतः एवं दश शब्दे द्वे द्वे स्पर्शे रूपे रसे गंधान् गृह्णीते एवमष्टाभिः स्पर्शरूपरसगंधान् गृह्णी
ते द्वाभ्यां भाषते द्वाभ्यां घोषं करोति स्वपिति प्रतिबुध्यते चैवमश्रौ द्वे चाश्रुवहतः
न चैव द्वे स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं वहतः स्तन्यमुक्तं ॥ अधोगमाः पक्वाशयस्थाः दश विधा जा
यन्ते एवं ताश्च त्रिंशत् भवन्ति तासां द्वे पूर्ववत् द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान्वहतः द्वे व
हतोऽन्नमन्नाशये एते द्वे तोयं वहतः मूत्रं द्वे मुक्तं वहतो द्वे मुञ्चतः ते एव नारीणामार्त्तववहे
ते द्वे वर्चो निरसने स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे एवं द्वादश शेषास्त्वष्टौ धमन्यस्तिर्यग्गाः स्त्रीणां ताः
स्वेदमभिवर्द्धयन्ति तिर्य्यग्गामिन्यस्तु चतस्रोऽपि शतशः सहस्रशश्च बहुधा भवन्ति इदा
नीं स्त्रीपुरुषाणां द्वयोरपि स्रोतांसि तानि निरूपयितुमाह ॥ स्रोतांसीत्यादि ॥ स्रोतांसि
पुंसां नव द्वे नासापुटे द्वे अक्षिणी द्वे कर्णौ पायुरुपस्थं ॥ आस्यं मुखं मेहनं मूत्रनिःक्रमद्वारं
स्त्रीणामेतान्यधिकानि त्रीणि द्वे स्तनौ रक्तपथश्चाधस्तात् रक्तमार्गः प्रतिमास
प्रवृत्तरक्तप्रवर्त्तते तदेव स्त्रीणां त्रीणि स्रोतांसि पुंभ्योऽधिकानि एवं स्रोतांसि द्वयो
र्नाभिधायश्शरीरेयानां हृदयपानि स्रोतांसि तान्याह जीवेनेत्यादि ॥ तत्र शरीरस्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवं पूर्वोक्ते नच्चकारेण मलाः स्थिताः शरीरमनुगृह्णन्ति वर्णयंस्तत्र यथा पुनः स्वस्थाये न स्थि
ताः पीडयन्ति विकारैर्योजयन्ति किं लक्षणाः शिरा वातादिजुष्टं वहन्तीत्याह तत्रेत्यादि
तासु शिरासु मध्ये स्थावारुणा वर्णन्तपाः शिरा ग्रामा वातरक्तं वहन्ति तथा समस्तमालक्ष्याः पू
र्णाः रिक्ताः वायोः पूर्णत्वात् क्षणोन्मीलिताः क्षणरिक्ताः पूर्णा एव तथा प्रत्यादिश्यः कि
लस्यंदनप्रवर्तस्वविष्टने शक दर्शनोऽनुवातरक्तं वाहिनी नाम्नि न सा शाहुने द्यात्मनेपित्तेना
दि शिराः पित्तवाहिन्यस्त्रिन वहन्ति किं विधाः स्पर्शोष्णाः स्पर्शेन उष्णाः न शीता लक्ष्याः शी
घ्रवाहिन्यस्तथा नीलपीताः वर्णेन कफपुनर्गौरिवहन्ति तथा स्निग्धाः स्थिरा बलाः
कफमिति कफवाहिन्यः शीतलाः तथा तृष्णा स्निग्धाः स्निग्धच्छाया लक्ष्याः स्थिराः तनु
चलालक्ष्याः शीतानास्पर्शेना लिंग संवरयपानि [illegible] दृष्ट सरेत्तल स्पर्शं कीर्तितं संसृष्ट
कफवातजुष्टं वातपित्तजुष्टं कफपित्तजुष्टं त्रिभिरपि दोषैर्जुष्टं रक्तं शिरा वहन्ति सकल
शरीरं प्राप्यपनि गूढ इत्यादि गूढाः प्रच्छन्नास्तथा समं कृत्वा स्थिताः समस्थिताः नं
चाति स्निग्धास्निग्धच्छायाः रोहिण्यः शिरा वरक्ता लोहिताभासा वा प्रसरणशीलाः शुद्ध
शोणितं देहमस्मिन्वहन्ति धमन्य इत्यादि धमन्यो नाभिसंबंधा विंशतिस्त्रनुरुत्तरमनु
विंशतिरित्यर्थः नाभिर्धमनीभिर्नाभिः परिवृता कथं चक्रनाभिरिवारकैर्यथा रथाङ्गम
ध्यमभागो नाभिः प्राहुर्वाच्यः पारिकैः परिवृता तेन हन्नाभिः शरीरमध्यभागो धमनी
भिर्धातो नाहमन्यः प्रतानो विशेषाच्च उच्यते नाभिर्धमनीभिरयं देह ऊर्ध्वमधः तिर्यक्च सम
नुगृह्यते तथा रसादि प्रापणं कर्म - - - स्रोतांसि तथैकानानुगाः स्थिरा मेवं नासाग्नि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३४

एवं समस्तशिराजालाद्वर्जयेत् कर्णयोर्द्वयोः षोडश शिराः। अत्र तु श्रोत्रसंबन्धे षोडशस्वे
स्वेव शिरे द्वे कर्णयोराश्रिते द्वे शिरे शब्दबोधने याभ्यां शब्दबोधनं तायते ते
वर्जयेत्। शंखयोः शिरास्ता एवं कर्णाश्रिताः शिरास्ताः शंखमध्ये द्वे। शंखसंधिग
शंखसंधिगे शंखसंध्याश्रिते वर्जयेत्। मूर्द्धविषये द्वादश शिरास्तत्र तु नासु द्वादशस्वस्मि
न्मस्तु मध्यगेष्टौ शिराः शास्त्र एव वर्जयेद्द्वे केकरावर्त्मगुह्ये वशी अंतःधिपतिस्थिता एव
शंखे कमुपव्लेवपार्श्वयोर्द्वे के शीमंतेबु पंचस्वेके अधिपताबेकैकस्मिन् इत्यवेध्या
स्यादि इतिसमाप्तो प्रकारेणावेध्यशिराविभागविज्ञानार्थं तत्र मिति प्रसंगं शिरासु
तराधो वा हस्तिखुराः शिरास्ताः वर्णिता उक्ता तास्ता वर्णयितुं समाप्ताइति अथवा ते
न प्रकारेण पूर्वोक्तेन वर्णिताः तत्र नासु शिरासु मध्यका तस्मिन् शाकल्पनाष्टानवतिः
शिरावेध्या वर्णिताः देहे शरीरे न केवलमेता एवावेध्या यावत् संकीर्णा दृष्यस्ति तथा
प्रह्यस्यार्थः संकीर्णाः परस्परं निबद्धाः ग्रथिता इव ग्रथिता देहे ग्राम्याः सूक्ष्मा तम
यः वक्राः कुटिलास्तथा संधिवस्थिसंधिषु याः आश्रिता स्ताः अपि नवेध्याः ताः शि
राण्यासवेधानियानि समस्तानि निबध्य पारः वंचसमस्तस्याधिक शानमस्तवहतेस्मिन् दे
हे किंभूतं तद्रक्तं वातपित्तकफैर्जुष्टं सेवितं शुद्धैरेतैराक्रांतमदुष्टं कृत्वा पृथक् प्रत्येकं
कृत्वा पादांशं वहन्ते एव वातजुष्टं रक्तं शिराशतं वंचसमस्तस्याधिकं वहति पित्तजुष्टं प
वसमस्तस्याधिकं वहति कफजुष्टं पंचसमस्तस्याधिकं शतं शुद्धरक्तं पंचसमस्तस्याधिकं वहति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वत्र शिराणां संख्यां चतुर्विंशतिः शिराः नासांशिराणां मध्यान्नीले द्वे मन्ये द्वे कृकाटिके
द्वे विधुरे द्वे अष्टौ च मातृकाः ख्यानि मर्माणि तेष्वेव बाहुशाः परित्यजेत् नशास्त्रेनासुपन्न
वेदिनार्थः हन्वोर्द्वयोः बाहुशाः शिराः संश्रिताः नासांशिराणां मध्यात् द्वे शिरे प
रित्यजेत् किंकर्मणी ते आह संधिबंधनकर्मणी वध्यतेनेनेति बंधनं संधेर्बंधनं
संधिबंधनं अयोन्न हनुसंबंधिनः संधेर्बंधनं कर्म क्रिया ययोः शिरयोस्ते संधिबंध
नः कर्मणी शिरे जिह्वायां हनुवत् शिराः संख्या षोडशेव शिरास्तासां मध्यान्जिह्वा
यां अधोवहे स्थिते रसबोधनमाभ्यां रसो जायते मधुरादिरसवेदिन्यौ द्वे वाचःप्रव
र्तिन्यौ शिरे एवं च नसाः जिह्वाश्रिताः शिराः परित्यजेत् नासायाश्चतुरुत्तराविंश
तिः शिराणामेव चतुर्विंशतिशिरा नासाश्रिता स्तासां मध्ये द्वे गंधवेदिन्यौ गंधवेदि
नु शिरे लयमाताः गंधवेदिन्यौ शिरे तयोः काननालुगा शिरा मकाननालुगा शिरा मवेना निमेषोन्मे
साश्रिता शिरास्ताः परित्यजेत् षट्पंचाशल्लयनयोः शिराः नासां मध्ये निमे षकर्मणी १
षोन्मेषो निमीलनोन्मीलने कर्मणी ययोस्ते निमेषोन्मेषकर्मणी शिरे द्वे अपांग
नयापांगयोर्द्वे शिरे एवं षट् शिरा वर्जयेत् नेत्रशास्त्रेन वाजयेत् नासेन्यादि नासानेत्र
गतयाः शिरा उक्तास्तासां मध्यात् ललाटे षष्टिः शिरा भवंति नत्नासां मध्यात् स्थपनी
श्रिता स्थपनी नाम मर्मविशेषस्तत्रस्था एका शिरा न विध्येत् द्वतयावर्तौ मर्मणी
तयोरावर्तनिस्थिते द्वे शिरे न विध्ये चेन साशंकचांतगाः केशांतस्थाः शिरा न विध्येत्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२२ धारयन्ति तां न विध्येत् तिस्रश्चाभ्यन्तरास्तासामाविलमः शिराः मूर्च्छां नरोगिनाः ऽंन
मुलोम्नानं विद्धं निर्बधात् इति च राज्यार्थाः एवं सक्थ्याभ्यन्तरशिरा पाने च न स्वः शिरा न
वेध्याः इति वोपि सक्थ्यां च न स एवं स विस्रावणे हारत्थ्येवं बाहु शिरा पाने च न
वृत्ता सक्थ्याविंशति तेषु बाह्वोः शिरा न वेध्याः बहुत्रिंशत् न मनरधो न त्रिंशा द्वे
द्विगुणाः श्रोण्यां हत्संस्थाने श्रोण्येव यथाभ्यन्तराः शिराः नासां मध्ये द्वे द्वे तु वंशाः
द्वयोर्वंशाणयोः प्रत्येकं द्वे सिरे द्वे द्वे कटीकतरुणे द्वयोः कटीकतरुणयोः प्रत्येकं द्वे
शिरे एवं श्रोण्यामाभ्यन्तराः पृष्ठाभ्यन्तराः शाखोपाने न स्पर्शेन पार्श्वयोः बाह्वो शिरा चतु
स्तासामेकैकाम् ऊर्ध्वगां पार्श्वसंधिगतां प्रत्येकं वर्जयेत् द्वादशाद्विगुणाः पृष्ठे विंशा
तिशिराः पृष्ठमाभ्यन्तराणां पृष्ठवंशमुभयतः पार्श्वयोः पृष्ठवंशमुभयतो द्वे द्वे तत्रोर्ध्व
गामिन्यो एवं बहतः शाखोपाने न पराम्रशेन पृष्ठवंशोपरे पृष्ठे न तुल्याः शिरा उ
दरे न तस्याः चतुर्विंशति तिर्यगाः नासामुदराभ्यन्तराणां शिराणां मध्यात् मेढ्र
तस्योपरिष्टात् रोमराजीमुभयतः उभयपार्श्वयोः द्वे द्वे शिरे एवं च न स्पर्शः शि
राणां शाखोपाने न पराम्रशेन चत्वारिंशद्वक्षसि शिराः नासां मध्यात् चतुर्दश शिरा
न वेधयेत् तात्पर्यं दर्शयति स्तनरोहितेन्याहि तयोः स्तनयोर्मूले न त्रस्तनरोहित
योः स्तनयोर्मूलयोः तयोर्हृदयं पृथक् प्रत्येकं द्वे द्वे शिरे न विध्येत् ऽप्रस्तम्भाख्य
योः प्रत्येकमेकां शिरां न यापालसयोः प्रत्येकमेकां शिरां न विध्येत् ग्रीवायां पृष्ठे

२२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वैवपुः स्थूलमोजो वहंति प्राणयंति क्षं सर्वेन स्नायवो दिकं वपु रोजोवहंती निवहे हैं कर्म कृत्वा हृतपुरो ६

ननं च सार्वं निचवकेशाश्मश्रुलोमानि नासां हि सुखोनि नन्वनिबद्धं न्नानस्नानिनो
मिराण्याप्यंते तेषु नाः स्वेदमपि वहंति नयापाङ्गालेपाश्विर्यंत्तविवियक्रमनन्ने
वंति स्पर्शरगद्धति ग्रानां सिंधुनरसंस्वेपा न्वेवेति श्रमेत्याह शरीरे समस्ता द
स्नातिको सोभवति इदानीं धारास्वरवाककर्न्माह इत्याद्दि हृदिस्थितीति हृदे
स्यास्त्रहानमूलशिराः पनोत्था संशिराणां हृदं सामूलमुन्नत्वे नैताष्थितास्तनः
प्रधानमूलाइत्यर्थः हृत्स्थाहृदयसवद्धाः तेजस्वकर्मिकिंमूलमोजः रसात्मकरस
स्वभावमाहाराहारस्तारकि हृतया परिणतानास्तारन्तन्निबद्धहि चेष्टितं मनस्तामूल
शिराः इदानीं स्वस्थानमांसांनिर्दिशति स्थूलमूलतया ख्याता एवं स्थूलमूलाः सु
क्ष्मसूक्ष्मतत्वं प्रानोया ख्याता एवं स्थूलमूलतेनेन नाना संख्यान वायुर्विद्धा प्रारस्तः शी
घ्रमेवानः प्रविशति सूक्ष्मप्रानत्वेन तेसमरास्याममणतः प्रविश्यनेवरे स्नात्रवृद्धि
हेतुः संपद्यते ननुस्तास्मिन्देहे स्थूलमूलाः सूक्ष्मसूक्ष्मा गतापत्रेरेवाप्रतानवद्भिद्यंते
अनेकधा संपद्यते यथापत्रानां रेखा नां प्रतनाः समूहाः स्थूलमूलाः सूक्ष्म सूक्ष्मा गता
अनेकधा जायते नथैव शिराः स्थूलमूला सूक्ष्मसूक्ष्मा गतास्त्वनेकधा संपद्यंते नाना
रूपायतः ननस्तस्मादुक्तोः पत्राणां रेखाप्रतानवदनेकधा गमनादाशाशिराणा
मसमानानि भवंति नुशब्दोवधारणे भिन्नक्रमः स्त्रेवशब्दानानि नवेत्यादि नासा
मेकैकस्मिन् सक्लिष्टशतं नन स्त्यस्मिन् शिरासु शतेने शिराजाल द्वारानामपाजालानि

नासु दशासु शिरासु निबद्धं निश्चयेन स्थितं चेष्टितं वाक्कायमनो व्यापारः हि शाह्मयस्मादेष यस्मान्तन्निबद्धं चेष्टितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰टी॰ १ 413

ॐ श्रीगणेशाय नमः दीप्त्याय स्पंदनीलोत्पलशकलरुजो नीलयानीलिनाभां लक्ष्मीमुन्नम्य भाग्यान्कनकर
चिमपि स्पर्शरोमांचितांगी कालीमाशंकमानः स्फुरदधरपुटश्चकपालिः किलाभद्गतीलोकस्य शश्वन्म
भवतु मयतांमनये पद्मनाभः १ कोमन्सरैणीलोकोस्मान्विहानिं चिच्चिक्षितिषिन्ति किंनु कश्चिद्भवेन्साधु
त्लनोपमतारश्रमः २ श्रीमन्मृगांकतनयेपत्रीकामह्लागहृदयस्य श्रीमानरुणः कुरुते सम्यग्दृष्टिः
पदार्थबोधाय ३ रागादिरोगानिति रागादयः आदिशब्देन द्वेषलोभादिपरिग्रहः रुजंतीति रोगाः देहम
नसोः सततानुषक्ताः सततानुषक्ताः सर्वकालप्रसृताः सहजा। अशेषकायप्रसृताः अशेषश्चासौ काय
श्च अशेषकायः तत्र प्रसृताः अनुगताः यद्वा अशेषा अस्य ते कायाश्च अशेषकायाः सर्वाणि शरीराणि
गजतुरगोरगादीनां संबंधीनि तान्प्रकर्षेण प्रसृताः नत्यागताः तथा अशेषा न विद्यते शेषो येषां ते अशेषाः
सर्वे इत्यर्थः। औत्सुक्यं विषयाभिलाषः। मोहः कार्याकार्याविवेकः अरतिः मनसोऽस्वास्थ्यं
स्थानासनादिषु। न विद्यते पूर्वो यस्मादसावपूर्वः पूर्वस्मात् प्रथममित्यर्थः अपूर्वश्चासौ वैद्य अपूर्ववै
द्यः १ हिताहारसेवादिभिः अहितवर्जनेन च कृपमनसि यरीमवेदिन्त्येवंकामयते ये ते आयुष्कामाः तेभ्यो हितः
इति आयुष्कामीयः॥ अत्रेदपत्स्यमात्रेयपङ्क्तश्च सविनिर्दिष्टं आत्रेयपादियंबाधनं तनारसम्भवीनानतएवं महागतश्च ते अत
यः महर्षयः महत्त्वं तत्र तानानि शाश्वपोगान्त तेनायमर्थोनेन कारणेनानुकंपया ननुपलाकोसेषा आयु
र्वेदयति तावयति प्रकृति तान रसायनद्वेते रक्षाद्युपदेशादित्यायुर्वेदः तस्योपदेशाः उपदिश्यते आयुर्वे

प॰१

समूलफलमादाय पुष्पयोगे विशेषतः ॥ छायायां शोषयित्वा तु सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥ आरनालेन समा
लोड्य पुष्पार्के लिलु भक्षयेत् विडालपदमात्रं तु परिहारो न विद्यते एकमासप्रयोगेण सर्वरोगा
न् व्यपोहति द्वितीये च तृतीये च सर्वश्रुतिधरो भवेत् सप्तमासप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते पंच
मे कामरूपत्वं च षष्ठे कामाकृतिर्भवेत् सप्तमे परवर्तेन खेचरत्वं पुनर्भवाः नवमासप्रयोगेण सर्व
भूतानि पश्यति दशमासप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतद्वयं एकादशप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतद्वयं संव
त्सरप्रयोगेण जीवेद्वर्षसहस्रकं जीवेन्नरो ज्ञो अपरो देवैः पंचलक्षशसंख्यया क्रोधलोभविनिर्मु
क्तः संचरेत्सचराचरं कूष्माण्डी कारवेल्लं च वार्त्ताकं सार्षपं तथा एतान्सर्वं वर्जयित्वा सदा
सेवेत बुद्धिमान् इति भृंगराजकल्पः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हे: १४५

अ
क
फु
टी
त
वि
शं
न
भ
क्षी

415

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हे: १४५

416

ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीविघ्नं च शिवं प्रणम्य सुखदां सत्कीर्तिधर्मप्रदां तेजःसिंहनृपेण
भूपमणिना मानेन संप्रेरितः प्राणाचार्यगणेशदासविमलैः कुर्वे च सत्संहितां नाडी
पथ्यवृषवासनेत्रिज्ञानां रोगादिरोगापहं १ तेजःसिंहनृपः सुगोत्रकुलजः कौशस्यगो
त्रोद्भवः ज्ञात्वा सुहृगणेशदासभिषजं प्रोवाच सन्मानतः आयुर्वेदविदां वरिष्ठ मम
नघं सत्संहितां विस्तरात् [illegible] आयुर्वेदमहोदधिस्तु सकलो यस्मान्नु संप्राप्यते २ कर्तुं
शक्तिकलान्वयात्र सुखिता [illegible] रवेदे खिल ३ मानुष्यदेहो भुवि दुर्लभस्तु
नूनं सजनोऽयं नृपणं गुरोशि [illegible] नकीर्तिस्तु यथा तथैव कार्यं त्वया देहफलं हि
नान्यत् ३ यद्वनेऽजिद धर्मार्थमायुर्वेदो निलोकवित् तेजःसिंहेन धर्मार्थं यशो
र्थं च प्रकाशितः ४ श्रीहरिद्वारदेशाच्च षष्टिकोशमितो पुरः गंगायमुनयोर्म
२ ध्यक्षेत्रे सर्वेनाहृयः एकडीसंज्ञकोग्रामस्तस्य पार्श्वे विराजते तत्र संति च
तुर्वर्णाः निजधर्मपरायणाः ६ स धर्मदेशो भुवि ब्राह्मणाकृतः पुरा ल वेदब
पि[illegible] तस्सदा चक्कारवेदानि पुरा[illegible] स्तनस्तु तस्मिन् यत्त
स्वसन्मतिः मुनीद्रमुख्याः प्रवरा द्विजा [illegible] वम्भवुरे वा [illegible] वेदवित्त [illegible]
माः यथा गंगा नदीनां तु क्रमधेनुर्गवामपि [illegible] थैकडीग्रामो ग्रामाणां परमोत्तमः
सञ्ज्ञेनैः स्मृतः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अकालजाः शीतादिकृताः ज्वरादयः पिपासादयश्च स्वभावजाः क्षुत्पिपासाजरादयः
कालजा अकालजाश्च तत्र कालजपरसणकृता अकालजा अपरसणकृताः त एते समासतः
पुनः द्विधा भवन्ति प्रत्युत्पन्नकर्मजाः पूर्वकर्मजाश्च तत्र प्रत्युत्पन्नकर्म यदनेनैव श
रीरेण दृष्टमदृष्टं वादि श्रपाशादिप्रतिषिद्धं नाम ननु प्रागिवं वा जन्मान्तरातीतेन तु पूर्वं
तत्पुनर्दैवाख्यं उक्तं च नियता नियतमेदेन प्राकृतेनादृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजा
विपरीतादैवजन्मानः स्वल्पनिदाना महारुजश्चोभयात्मका तत्र यथास्वं प्रतिपक्ष
शीलनात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः सत्येव विपक्षशीलने निर्दिष्टकर्मक्षयादैविका
नां दोषकर्मक्षयादन्येषां अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृतमपि वर्णयन्ति तद्धि परा
भिसंस्कारमावक्ष्यते एवं चाहुः यदि स्वयंकृताद्दैवकर्मणः कार्यनिर्वृत्तिः स्यान्नष्टपुरुषोत
कृतात् किमिति दृष्टा न वि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधात् तौ परोषोप्र
तिकर्तव्य चिंतां वा प्रतिपद्येत एवमेते व्याधयो विविधाः सन्तः त्रिविधा जायन्ते तत्रैक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जस्य कर्मजत्वं वक्ष्यति हि ते ज्वराः केवलाः पूर्वरूपं व्यंते ऽनंतरं मलैरिति विपक्षशील
नात् हेतुविपरीतशीलनात् पूर्वोदोषेभ्यः कर्मसंक्षयाद्योगेन प्रायश्चित्तेन वा सापक्षयात् वि
परीतशीलनादि उपशायाख्यं लक्षणं त्रयाणां पृथक् द्वैध्यमाह द्विधेत्यादि पीडाकरतरो द्विसद्
यंते तस्यार्थमाह तत्रेत्यादि तत्र स्वतंत्रः परतंत्रश्चेति अंत्याइति परतंत्रस्य द्वैविध्यं तत्र पूर्वमु
पद्रवाश्चेति तौ च स्वतंत्रात्पूर्वपश्चात्क्रमेण जायेते यस्य स्वेन हेतुना जन्म स्वौषधेनोपशमः ८
स्पष्टं च लक्षणं स स्वतंत्रः विपरीत परतंत्रः कः परतंत्रः इति तेषां परतंत्राणां स्वतंत्रप्रश
मे प्रशमः तथा स्वतंत्रौषधेन येन साम्यति नाम्य स्यात्स्वौषधेन चिकित्सेत् यस्तु बलवानुप
द्रवस्तं तूर्णं प्रागेव चिकित्सेत् स हि स्वतंत्रेण पीडितस्य स्वतंत्रादपि पीडकः संग्रहे तु सप्त
विधाः खलु रोगा भवंति सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः ते तु पृथग्द्विविधाः तत्र
सहजाः शुक्रार्त्तवदोषान्वयाः कुष्ठार्शोमेहादयः पितृजा मातृजाश्च गर्भजा जनन्यपचारा
त् कौब्जपैंगल्यकिल्लासादयः मुल्लरसजा मातृदौर्हृदविमानजाश्च जातजाः स्वापचारात्संत
र्पणजा अपतर्पणजाश्च पीडाजा क्षतभंगप्रहारक्रोधशोकभयादयः शारीरामानसा

आधीन दोषान विस्वतंत्र परतंत्रान् विद्यात् नां स्वप्रतिरोगं लक्षयेन् कोत्र स्वतंत्रः ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

419

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

420

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

421

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

422

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कपोतः पक्षी संज्ञहेतु सयावृ दहने दुर्गंधि दग्धे कपोतवर्ण 423

त्वमल्प पोकरुजता शुष्क संकुचित व्रणा ताच मांसदग्धे कपोतमतव्रणात्वं स्थितचर्म

नोलसीकास्युतिः पिरादग्धे कष्टा व्यादिदग्धेऽइति दुर्दग्धा

~~वोर्लदाताम्नाह प्रमादेत्यादि प्रमातुच्छस्थलदृसाम त्वम्बिवर्णौष्ण~~

ति दग्धपोर्लदताम्नाह प्रमादेत्यादि प्रमातुच्छलस्थल~~दसमान~~ त्वग्विवर्णोष्णःते स्यर्थ

दग्धमेदानाह चतुर्धान्तुतुच्छे न सहेति तुच्छे दुर्दग्ध मिति दग्धांसुदग्धंचेति

तुच्छल स्थलदताम्नाह त्वग्विवर्णोष्णःते स्यर्थं नचस्फोट समुद्भवइति दुर्दग्धलक्षणमा

ह सस्फोट दाहे तीव्रोष्णं दुर्दग्धमिति उषा सर्षपलिप्तस्य लक्षणमाह

अतिदाहते त्यादि धूपनं धूमापनं सुदग्धस्य तीसितुस्यौषधमाह

तुच्छस्येत्यादि संग्रहेतु स्थाने रक्तेहि मेने नोष्माप्नामनाद्भिपत्तो बहिः वेदना वर्द्धते न

रुधिरं विदह्यते उक्तं नि मदस्तारुजइति दुर्दग्धस्यौषधमाह दुर्दग्धेत्यादि सम्य

ग्दग्धस्यौषधमाह गैर्ज्येनाम्नतयाचसह वर्तमानइति साज्यामृता न्यौषधानिअपि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्नि दग्धे इत्यादि द्रुतं शीघ्रं स्नेहदग्धस्यौषधमाह स्नेहेत्यादि अथातरमन्त्यमर्थमनुप्राप्य
धानतया शास्त्रज्ञाराणं प्रयोजयेदित्याह शास्त्रेत्यादि सत्त्वस्थानमुपसंहरति स
मास्यते इत्यादि इति हेमाद्रौ टीकायामायुर्वेद रसायने क्षाराग्नि कर्म प्रकरणं समाप्तं नि
रूपितम् सनाथम् मिदं सत्त्वस्थानव्याख्यानं श्री श्रीराम॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ॐ श्रीगणेशाय नमः यच्चेन्दुर्भवनस्य दिव्यममलं धामश्रुतीनां परं यद्ब्रह्मैव निकेतनं च पयसां बीजं य
देकं मतं सत्त्वेष्वग्निहुतस्य देवविदितं स्थानं च यत्सर्वदा तद्वः पातु सनातनं हरिमहस्तत्त्वप्रबोधोदयं
दैवज्ञागमधर्म्मशास्त्रनिगमायुर्वेदादिदुग्धोदधीनामथ्यासुरदात्मबुद्धिगिरिणा विश्वोपका २४
रोज्ज्वलं आलोकामृतमातनोति विबुधैरासेव्यमत्यद्भुतं श्रीमत्तोमरदेववर्म्मतनयः श्रीवीरसिंहो
नृपः इह खलु पुरुषार्थचतुष्टयाय धीमतां प्रवृत्तिः तत्राद्यो धर्म्मः स च शरीरमन्तरेण न संभवति
न त्वरोगरहितेन धर्म्मकर्म्म संभवति तत्स्वरूपनिरूपणाय तद्दोषप्रतीकाराय च रोगाः परिगण्य 425
न्ते तत्र पूर्वाचार्यैरुक्ताः तद्यथा प्रथमं ज्वरस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणोत्पत्तिप्रकारमाह य
घातं जातके नीचस्थितस्य भानोर्दशान्तिनाशे ज्वरं शिरोरोगं बंधनमन्यद्धरत्नः कुष्ठस्य च दर्शन
विहू जनयतीति शेषः श्रीलेंदुदशायामप्येवं अन्यच्च सारावल्यां सुहृद्विधुसमायोगभूनिमित्तक
लिर्भवेत् देहपीडा ज्वरोग्याधी रविमध्यगते बुधे शशंतगते तमस्याप्येवं तत्तद्दृष्टवैकृतिनिराकृतये
जपहोमादिकं कुर्यात् यथाह हारीतः जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्ज
पहोमसुरार्च्चनैरिति तत्र नीचगे रवौ तद्बाधोपशान्तये आकृष्णेनेति जपः अर्कसमिद्भिर्जुहुया
त् मनःशिलैलासुरदारुकुंकुमैरुशीरयष्टीमधुपद्मकान्वितैः स्नानं पुष्पैर्विषमस्थिते रवौ
प्रभावदंतस्नानमुदाहृतं बुधैः त्रिविद्रुमं च धार्य्यं श्रीलेंदुदशाजनितबाधोपशान्तये यथा इमं दे
वेतिजपः पलाशैश्च समिद्भिर्जुहुयात् शंखं दद्यात् पंचगव्यगजदानविमिश्रैः शंखशुक्ति
कुमुदैः स्फटिकैश्च शीतरश्मिकृतवैकृतहेतोः स्नानमेतदुदितं नृपतीनां रूप्यं मुक्ताफलं वस्त्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ त्रिमुहूर्ते ॥ अथातो नवमुण्डनसंस्कारं भः ॥ यतः कायायस्थमायमंग
न च पूर्वैः स्थाने पूर्वमुक्ते अधुना बालानां मुण्डने षामं गानानवसरमुण्डने षामं गानानवस
रः स्तुत्वा स्थानमुक्तमाने न जाति कथोदेशः स्थानिर्देश्यते नि बालास्थमंगं विघ्नस्तराह वा
लस्य शिरसः कृपचरणं बालोपचरणं नखेडितः पूर्वपूर्ववत् इत्येति इत्यादिना समनीषिकापरि
कल्पितत्वमस्यं तत्रस्य निराकरोति जातमात्रेति जातमात्रे ऽस्य यदि वा दृष्टे काले उत्थान् यथा

यथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
जातमात्रे विधिः धोमस्या हानेसैधवसर्पिषा प्रसूतिक्लेशितं चानुबलातैलेन ध
चयेत् अस्मनोर्वादिन चास्यकर्णमूलेऽस्माचरेत् अथास्य दक्षिणे कर्णे मंत्रमुच्चा
रयेदिमं अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सं जीव शर
दः शतं नक्षत्रनामा पुत्रनवर्षो विदीर्घमायुरवाप्नुहि नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च तामिर
क्षन्तु

केशान् सैंधवयुक्तेन घृतेन विविधैः प्रकारैः शोधयित्वा अस्मात्स्नात्वा प्रक्षेवेनक्लेशितो
बालं बलातैलेन सेचयेत् पश्चात्तस्यापाणिमोर्वादिनमस्यकर्णमूलेकारयेद्धियः अनंतर
मस्य दक्षिणेकर्णे मंत्रमंत्रमाणं मंत्रसैःमुक्ताब्रवीत् नक्षेवमंत्रमाह अंगादित्यादि ॥ तम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३ ज्व॰ति १

ॐ स्वस्तिश्रीगणेशाय नमः स्फुरत्त्रिपुरसुन्दरीचरणयुग्म ॥ नारायणं तन्मयमासाद्य तज्जो रिपुं
षमवेक्ष्य संभोधितं विलोक्य विविधागमान्कोरणावीरकुंभात्मजः चिकित्सितमतिर्निजोप्र
पर्यापितं चंडांशुमिव यः कारणमंगलवितन्वल्ल्वीरथभेषजो द्योतं ज्वरतिमिरभास्कराह्वं ग्रंथं तनु
ते संतोगिणां स्वानं संति यद्यपि शास्त्रविलोकिनानेकशः तथापि बालबोधाय सारमुद्धृत
लिख्यते ज्वरप्रधानो रोगाणां दुश्चिकित्स्यतमस्तथा तस्मात्तद्रूपनामादिचिकित्साक्रमो ॥ ३ ॥
च्यते दक्षाप मानसंक्रुद्धरुद्रोर्धनयनोद्भवः आसीद्दक्षाध्वरध्वंसी वीरभद्राभिधो गणः त्रिमौ
लिः पिंगनयनो ज्वालासदृशमूर्धजः त्रिपाद्भस्मप्रहरणः षड्भुजो नवलोचनः व्याघ्रचर्मपरी
धानो ह्रस्वजंघो महोदरः हरिर्जीर्णीकृतं येन तेनासौ ज्वर इति स्मृतः ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरो राम
गशनोंतकः क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी सर्वभूतप्रतापनः स नानानामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त १
ते ज्वरं विद्यात्म तछोषकुंजरे पुत्रपाकले महिषेषु च खरिंडं करभेषु अलसं तथा तुरंगमे ॥ १ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

430

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नास्यतः नतत्सर्वं तरताहेमाद्रेर्हृदयेनेतः यतः ९
...नृसिंहाधुनतः अथ हेमाद्रिः वृद्धकर्मतया चतुर्भुजतया दार्म्यं इत्ले मं
...बाधम्मतत्विमे यानि आदित्येः आनीतेः रचते अवधारतया येषित्वया
...यिते देवानामजरामरत्वमकरोत्तस्मै नमो विष्णवे १ हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिंतामणिविधा
यिना नतु नत्वा नत्वा आदित्यस्म्रुगारोगा मिद्धये २ श्रियते ष्टाङ्गहृदयस्यायुर्वेदस्य सुतरा तो
कायकारहारीत प्रभृतीनादिमतानुगा ३ चरके हरितवीत च सुश्रुते जेज्जटादिभिः टीकाकारे
र्विनिर्णीतं न मिहेहमाद्रिणादिना ४ देशान्तराभयादि बाल्यलापिन स्महेः सनावेः परान् प्रद्दा
न् अप्रसन्ना एवं पवारितादुर्गादर्थंकृतः अर्द्धिधीनिर्निर्नेमध्यमदनेदे ल्यादिभिर्विहि
वा हारानत्दिरामरास्वमनामसंकारे हेमाद्रिणा हेमाद्रिणी मराम स्यरासः स्त्रीकरण
न् थाधि नकुर्मोमवेनत्रिष्टवाढ्रुणेपकरलाय्यौ ६ सैवाहेमाद्रिटीकेयमायुर्वेदरसायनं आ
युर्वेदस्य मतानुसारिनिर्दोषत्वं हितानां यथा अष्टाङ्गहृदयं मुख्यमतनूनं त्वष्टाङ्ग हृदयहेः नत्वान्
तमिवेद्रमसबीलीविरुताविव आयुर्वेदं व्याचक्षुर्वैमिति सर्वाणिः प्रथमश्लोकेन ष्टदेवता
नमस्करोति रागादीनि सर्वापूर्वीदेः अपूर्वत्वं च ... मन्त्र ... नर्चंद्रत्वरोदि विलह
रागादितानामुणां घातेन नेवरागाद्यः शुद्धस्वेनहरजस्तमोश्चारजनेरागः नदादय स्
न्मलाः कामक्रोधादयः त्वरहिवित्वस्त्रणात्वेवाहे सततानुषक्तानिति सर्वकालमात्मे
नासंबद्धान् नतु ज्वरादयोपि कुलाद्धारोणमित्यत आह अशेषकायप्रसृतानिति यावन्मा
त्मेनः शरीरेति नानान्मिथ्याप्याप्यास्थिताना न नतु कुलोद्भवा अपि कुष्टादिमिश्रानेव नत्व
त्रिमदेनेवमित्यत आह अशेषानिति सर्वाने वपुर्वेदे ह स्थितानान् नतु सन्तार्पवाद्विनामते ज्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जेवधनपुंसकयांनुठहकी

मालव
चोपचीनी
गुलीमी
मोती
कपरकचरी
मलकी
तालमखाणा
कमलोचन
लाचीवजी
कोचवीज
सतावर
सकाकल
वाम्मणदोये
मस्लीदोवे
मचडो
तुषमगाजर
केलीगुरद
कतीरागद
तुषमकदू
तुषमखीरे
वदाम
तुषमतरबूज
वर्कस्वर्ण
वर्कचांदीदे
मिस्रीकिमाम
कर्कमाजूनकरे
वजनतोले २

विषगुलीमारला
निंद्रवस्तस्यवन्त्यामद्द
अग्नि हैरु १०

र्थं केतुदशान्तर्गतबुधजनितदुरितशान्तये उद्बुध्यस्वेतिजपः ॥ अपामार्गसमिद्भिर्जुहुयात् हेमद
द्यात् गोमयाशितपत्तलेः सरोचनैः क्षौद्रमुक्तिभवमृदश्मभिः स्नानमुक्तमिमत्र भूमृतां बाधना
शुभविनाशनं बुधे ॥ हेमधार्य्यं शनैश्चरान्तराहुजनितदुरितोपशान्तये कयानश्चित्रइतिमंत्रेण
जपः दूर्वासमिद्भिर्होमः ॥ छायसं च दद्यात् ॥ असिततिलाजनलोध्रवचाभिः शतकुसुमाघने
लाजपुनाभिः रविततयेकथितं विषमस्थे दुरितहृतं स्नवनं मुनिमुख्यैः राज्ञावर्त्तवारधानं च
॥ अथ कर्मविपाकाभिप्रायेण ज्वरस्य हेतुमाह तत्प्रतीकारं च यथाह गर्गः ॥ ये पुनः पूर्वजन्मनि
क्रूराः पिशुनचेतसः स्तेन्यजन्मनि संततज्वरवंतः स्युः तच्छांत्यर्थं जातवेदसमष्टोत्तरशतयुतं
कल्पं सहस्रकलशाभिषेकं महादेवस्य स्नानं कुर्यात् ब्राह्मणभोजनं च कारयेत् ॥ अन्यच्च ये पुनः
क्रूरकर्माणः पापायितचेतसः ते भवेयुः सदाशीतज्वरवंतश्चतन्नराः शांतये पुनः संरक्षार्कं कु
र्यात् ऋयुतं जपं जातवेदस्य मंत्रेण ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः सुरामांसापहाराद्यैः कल्पास्तत्र प्रशस्य
ते सहस्रकलशस्नानं शतभोजमेव चेति तत्र ब्राह्मणभोजनगुरुलघुभावेन द्रष्टव्यं शक्त्यापेक्ष
या वा वित्तशाठ्यं न कुर्वीतेति वचनात् इति संततज्वरे सन्निपातज्वरमनुक्त्वा संततज्वरप्रती
कारस्य यत्कथनं तत् दीर्घवचनानुरोधात् शुभकार्यप्रतिबंधकः संततज्वरवान् भवतीत्यर्थः
शुभकार्यसंततं संकोचनं उष्णज्वरवान् भवति तत्र महादेवस्य सहस्रकलशाभिषेकं मासरेण यथा
शक्त्या ब्राह्मणभोजनं तथा चोक्तं माहेश्वरे तंत्रे उष्णज्वरे महेशस्य प्रकुर्यादभिषेचनमिति शी
तज्वरे विष्णोः सर्वमेतत्कार्यं शीतज्वरे तथा कुर्यादभिषेकं हरेर्बुध इति वचनात् ॥ अंगदाहीज्वर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कानिति नवं कुंभं समानीय शुभं यंवाव्रणं दृढं लोहितं कर्णसहितं स्थापयेत्तंदुलोपरि तंदुला
नां द्रमाणं द्रोणं पंचकमिष्यते विष्णुरूपाविभवाख्याख्येन वस्त्रेण वेष्टयेत् मधुनाज्ययवाभ्
नगुडशर्करयापि च तिलैः प्रपूरयेद्द्रिव्यथाविभवेनानरः श्वेतपुष्पैरर्चयेत्तं गंधधूपैस्तथाप
रैः होमश्च पूर्ववत्कार्यः समिदाज्यचरूत्करैः सुवर्णं च यथाशक्त्या ब्राह्मणाय निवेदयेत् नमस्ते हु
तवने वनस्पुनशीलाय सत्कृतं मंत्रेणानेन विधिवत्पूजयित्वा ज्वरी नरः महेशदेवदेवशादे
वदेवपरात्परः कुंभेनानेन दानेन ज्वरहं प्रविनश्यतु एकांतरं सन्निपातं तन्नीयं च चतु
र्थिकं पाक्षिकं मासिकं वापि सांवत्सरिकमेव च नाशयेतांममाहितं वासुदेव महेश्वरो
मचीर्णि प्रायश्चित्तेनानिदानाद्यधोकरीन्या श[illegible]क्याह मंत्रोक्तमेवजपहोमादिकं प्रायश्चि
त्तं वेदितव्यं इति सर्वज्वरहरकुंभदानविधिः

मध्य२ 435

सू० १ मध्यमध्येन त्रैस्त्रिकौ मध्यश्च मध्यौ च विद्यंते यस्मिन्स मध्यांश इति सम्बन्धौ त्रिकौ अम्लवाम्ललवणाख्यायाद्वे
१ षड्रसेषु मध्यौ लवणकटुश्च यम्लल्लवणकटुकाख्यौ मध्यमध्यस्त्रिकः इतरोऽस्मादन्यः मध्य
रतिक्तकषायाख्यः एतौ मध्यमल्पे पित्तं कोपयामोनयतः अम्ललवणकटुकैः कोपः मध्यरतिक्त
कषायैः शमः २ मधुरेति मधुराद्याः षड्रसाः प्रयोगेण भक्षणादिना परिशीलिताः अम्लला
क्रमेणायं मध्यं शेत्यं इत्यादिना प्रयोगाङ्कलेन शमेन तेषां शमे इतरे कोपं च नयन्ति तत्र मधुर आद्य

आद्यं मध्येन यन्त्वन्त्यं मधुराद्याः शमेन तौ आद्यं मध्यान्त्यमाद्यं च
मध्यमौ तिम मतिमं ३ आद्यं मध्यं च मध्यान्त्यमाद्यं मध्यान्तिमेक
मान् आद्यं शेषरसाः आद्यः प्रयोगपरिशीलिताः ४

वायं मध्यं पित्तं शमयति अन्त्यं कफं कोपं नयति अम्लः आद्यं वायुं शमं नयति मध्यान्त्यौ पित्तकफौ
कोपं नयति लवणः आद्यं शमं नयति मध्यान्तौ कोपं नयति कटुः अन्तिमं कफं शमं नयति आद्यं वा
तं मध्यं पित्तं कोपं नयति तिक्तः मध्यान्तौ पित्तकफौ शमं नयति आद्यं वायुं कोपं नयति कषायः म
ध्यान्तिमं पित्तकफौ शमं नयति आद्यं वायुं कोपं नयति आद्यः इति किंचिद्व्यभिचारात् यथा मधु
रत्नानादि जीवनीकफं शमयति मधुरो पित्तं च आद्यं वायुं कोपं नयति कटुकोऽपि रसोनः वीर्यं

जल्पकल्पतरु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ॐ श्रीगणेशायनमः ॐमधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः षड्रसाः तत्रत्रिभिराद्यैर्मधुरा
म्ललवणैः कफवातौयथाक्रमंवृद्धिशमौयातः कफोवृद्धिंयातिवातः शमंयातीत्यर्थः वा
इतिगतिगंधनयोरित्यस्य साधातोरूपंतच्चसर्वत्रसंबध्यते अंत्यैस्त्रिभिः कटुतिक्तकषायैर्वातक
फौवृद्धिशमौयातः वातोवृद्धिंयातिकफःशमंयातीत्यर्थः आद्यपरैस्तदन्यैश्चपित्तंवृद्धिश
मौयाति अर्थवशाद्वचनपरिणामः आद्योमधुरस्तस्मात्परैरम्ललवणकटुकैस्त्रिभिःपित्तं

कफवातौवातकफौयातः पित्तंचवृद्धिशमौ त्रिभिराद्यैस्त्रिभिरंत्यैस्त्रिभिराद्यपरैस्त
दन्यैश्च १ अंत्यायावाद्यमाद्यान्यावेक्ष्यकोपशमौमलं मध्यमध्येनरोमध्येश्येयोगान्नय

हृद्धिंयातितदन्यैस्तेभ्योम्लादिभ्योन्यैर्मधुरतिक्तकषायैः पित्तंशमंयाति केचित्तुतदन्यैरितिप
ठित्वा सचअंत्यश्चेतिविग्रहंकृत्वासमधुरः अंत्यौतिक्तकषायौतैः पित्तंशमंयातीतिव्याख्यान
यंति १ अंत्येति त्रयाणांसमाहारस्त्रिकः अंत्यस्त्रिकः कटुतिक्तकषायाख्यः आद्यस्त्रिकः मधुराम्ल
लवणाख्यः एतौत्रिकौआद्यंमलंवातंकोपशमौनयतः अंत्येनकोपः आद्येनशमः आद्यस्त्रिकः मधु
राम्ललवणाख्यः अंत्यस्त्रिकः कटुतिक्तकषायाख्यः एतौक्रमेणअंत्यंश्लेष्मकफंकोपशमौनयतः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सू॰
२

कफेति कफपित्तानिलाः देहाहोरात्रिवयसां पूर्वमध्यान्तेषु यथासंख्यं व्यवस्थिताः देहस्य पूर्व
भागे शिरस आरभ्य वक्षःस्थाने कफः व्यवस्थितः मध्ये आशयमारभ्य नाभ्यन्ते पित्तं व्यवस्थितं अन्ते भा
गे नाभेरधो भागे वातः व्यवस्थितः देहस्य शिरो मूलत्वादेवं भागकल्पना अह्नस्त्रिधाविभक्तस्य पूर्व
भागे कफः मध्याह्ने पित्तं अपराह्णे वायुः वयसोपि पूर्वभागे बाल्यावस्थायां कफः मध्ये तारुण्ये

कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु
व्यवस्थिताः देहाहोरात्रिवयसां
संधिषु पित्तकफानिलौ १

वस्थायां वायुः अपि स्वकरार्थे पित्तव्यवच्छेदाय देहाहोरात्रिवयःसु वायुकफौ मलाविव देहस्य पूर्व
भागमध्यभागयोः संधौ उरः संनिकेतकफः मध्यभागान्तभागयोः संधौ पक्वाशये वातः एतत्त
यथासंख्यमित्यावर्तनं लभ्यते रात्र्यासायंकाल्हः संधौ प्रभातसंध्ये अहोरात्रयोः संधौ प्रदोषसंगेय
वाल्यंसंकफवातो बाल्यतारुण्ययोः संधौ अस्मात्तारुण्यवृद्धत्वयोः संधौ वायुः २ राम

४ पित्तं इत्येव वृद्धत्वावस्थायां
संधिषु ४

438

राज्यक्ष्मेति दोषैर्वातपित्तकफैः क्रमेण राज्यक्ष्मो यादिमध्यांतेषु न आद्यंतमध्यतः मध्ये च अंतेन
अंतेन तथा आदौ नल्पाति स्थूलरुक् भवेत् तयोरादिमध्यांतेभागेषु वातेन स्थूलरुक् नाल्या
तिविशिष्टा भवेत् राज्यक्ष्मा आदौ न मध्ये अल्पा अंतेऽति अत्यंतं तथा पित्तेन स्थूलरुग् न भवति
अंत्ये भागे अल्प मध्ये भागे अत्यंतं भवेत् तथा राज्यक्ष्मा मध्ये वांते तथादौ च कफेन स्थूलरुक् ना

राज्यक्ष्मो आदिमध्यांतेषु न आद्यंतमध्यतः मध्ये चांते तथादौ च दोषैर्नाल्पाति स्थूलरुक् १
भुक्ते जीर्यति जीर्णान्ने जीर्णे भुक्तेऽपि जीर्यति जीर्णे जीर्यति भुक्ते च दोषो नाल्पाति स्थूल
रुक् ६

ल्पाति विशिष्टा भवति १ भुक्त इति अन्ने भुक्ते सम्यक् हने सति जीर्यति याकं गच्छति जीर्णे पा
कं गते सति अन्न इति सर्वत्र संबध्यते नेतार्यमर्थः भुक्तेन्ने वातस्थूलरुक् न भवति जीर्यत्यल्पा
शीघ्र भवति जीर्णे चाति भवति पित्त स्थूलरुक् जीर्णान्ने न भुक्तेऽल्पा जीर्यत्यत्यंतं भवति श्ले
ष्म स्थूलरुक् जीर्णान्ने न जीर्यत्यल्पा भुक्ते चाति भवति ६

श्रीकृष्णाय नमः ॥ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सु॰ २ नमर्माणीति ॥ अमर्माण्युपहितानि व्यवस्थितानि यस्मिन्नुद्दीन्द्रेष्विव मर्मणामभावात्
शिरासंध्यस्थिवर्जिते शिरास्नाय्वादिवहाः संध्ययोऽस्थ्यादीनां अस्थीनि कपालवलयरुचक
नलकतरुणाख्यानि अत्रादिशब्देन लेसाहृत्य्यः अशाख्याः अथवा विशूलाख्याः अनुपर्ये

अमर्मोपहिते देशे शिरासंध्यस्थिवर्जिते
विकारो योऽनुपर्येति तदसाध्यस्य लक्षणं ॥ १ ॥

ति अनु पश्चात् पर्येति सर्वतोभावेन व्याप्नोति तत्सर्वधात्वभिधारणं सर्वत्वगनुसरणं वा
असाध्यस्य लक्षणं सर्वधात्वभिसृतस्य दुष्टस्यासाध्यत्वात् नाडीव्रणस्य सहित्वेनोक्त
त्वात् उक्तं हि अकस्माद्दुधावच्च विस्तृतं त्वक्त्वमाश्रयमिति ॥ १ ॥ राम

४४०

आदावित्ति विसर्गादानायनं वर्षादयोऽत्रयऋतवः बलस्य विसर्जनात् विसर्ग उच्यते आ
दानं शिशिराद्यास्त्रयः ऋतवः उत्तरायणं बलस्यादानं चोच्यते एतयोर्यथाक्रमं यथादौ वर्षाख्ये ऋ
तौ अंत्ये च मर्त्यानां हीनं बलं हीनं निर्दिशेत् तथा विसर्गस्यांते हिमंतौ आदानस्याद्ये शिशिरे श्रेष्ठं
अग्र्यं बलं निर्दिशेत् एतेन एतदुक्तं भवति विसर्गे यथोत्तरं बलमभिवर्द्धते आदाने यथोत्तरं ही
यते न विसर्गस्य यावदाद्ये दिवसे बलं तावदादानस्यांते दिने यावद् द्वितीये विसर्गस्य तावदादाना

आदावंते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोः क्रमात् मध्ये मध्यबलं त्वंते श्रेष्ठमग्रे च
निर्दिशेत् ८ पानीयं पानीयं शारदिवसंते च पानीयं नादेयं नादेयं शारदिव
संते च नादेयं ९ राम

स्योपांत्ये वसंते ग्रीष्मे यावद्विसर्गस्यांते हेमंते तावदादानस्याद्ये शिशिरे आद्ये अरोहावरोहक्रमेण २
बलस्य वृद्धिक्षयौ भवतः पानीयं जलं शरदि पानीयं पानार्हं भवति निर्मलत्वात् विशेषणमवधिश्चा
र्थः शिशिरवासंतयोः वसंते च तु अल्पमपि पानीयं वक्ष्यति अल्पं पेयं पारत्रणैः इति पादेनिषेधात् नदी
भवं नादेयं जलं शारदिनं पाद्येय अपि त्वग्राह्यं वसंते च नादेयं न ग्राह्यमिति वाक्यार्थः उक्तं हि तं
तेर्बृषायवसंतसमये कोपवाविश्यासते भः शरदि ताडागं नादेयमृतुषु

२.

४४१

सू॰ ४

एकोयतइतिवचनात् इयांस्तभेदः वृद्धिर्वृद्धेनं त्रयोद्भवः ताभ्यां कृतोजनितो विकल्पः प्रभेदः द्वयो
र्दोषयोः कोपसंसर्गः त्सवृद्धेनवभेदाः तत्रप्रकारमाह ह्येकवृद्धाद्वयोर्मध्ये एकस्य वृद्ध्या त्रिंश
येनवृद्धः यथावायोः पित्तवृद्धे पित्ताद्वायवृद्धः वायोः कफोवृद्धः पित्तात् कफोवृद्धः पित्तवृद्धेकफोवृ
द्धः एवंद्वादश एवंवृद्धैः त्रयुपित्तैः पंचविंशतिर्व्याधयो भवंति सन्निपातास्त्रयोदशसंसर्गोनवप्र

कपित्तैः क्षीणैश्चैकएवसन्निपातस्त्रयोदश संसर्गेन
षड्द्वादशैकवृद्ध्यासमैस्त्रयः ९ पृथक्त्रयः स्युर्लेर्वृद्धैः
व्याधयः पंचविंशति वृद्धिक्षयकृतस्तत्रान्योविकल्प उपदेक्ष्यते

क्ष कफात्पित्तेवृद्धं समैर्वृद्धैस्त्रयः यथावातकफपित्ते वायकफो पित्तकफौ एवंनवसंसर्गे पृथक्त्र
योभेदाः यथावायवृद्धः पित्तवृद्धः कफोवृद्धः एवंद्वादश एवंवृद्धैः त्रयुपित्तैः पंचविंशति व्याध
योभवंति सन्निपातस्त्रयोदशसंसर्गानवपृथक्त्रयइति पंचविंशति २५ उपदेक्ष्यते निरूप्यते
वृद्धिग्रहस्थानेक्षीणग्राह प्रयोगाद्दाशदायजाविकाराविकल्पाः २२ समाप्तनमः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कफाद्वातपित्तेन द्वे पित्ताद्वातकफौ ... प्रकोल्बणे त्रयो यथा

५४२

द्व्युल्बणेति द्वे उल्बणो उत्कटौ यत्र ते द्व्युल्बणाः एक उल्बणो येषु एकोल्बणाः द्व्युल्बणा एकोल्ब
णाश्चेति द्वंद्वः तैर्दोषैः षट् सन्निपाता भवंति तत्र द्व्युल्बणास्त्रयो यथा वाताधिकः पित्ताधिकः
कफाधिकश्च षट् हीनमध्याधिकैः षट् हीनं क्षीणः मध्यः समः अधिक उत्पितः ए
तादृक् ते यथा वातो हीनं पित्तं मध्यं कफाधिकः प्रथमेकः वातो हीनः कफो मध्यः पित्तमधि
कमिति द्वितीयः पित्तं हीनं वातो मध्यः कफोधिक इति तृतीयः पित्तं हीनं कफो मध्यः वाताधि

द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट्
समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥

क इति चतुर्थः कफो हीनः पित्तं मध्यं वातोधिक इति पंचमः कफो हीनः वायुर्मध्यः पित्तमधिक
इति षष्ठः समैरिति कोपेत यैश्च साम्यत्वकं ननु समैरविकृतैस्तेषां व्याध्युत्पादने असा
मर्थ्यत्वात् तेन समानं ॥ द्वापितैरिति द्वे द्वे दोषैर्यथा पंचविंशतिर्विकाराः उक्ताः तथा
स्युः पंचविंशतिः तेपि यथा ससंसर्ग सन्निपाता वाच्याः एवं संसर्गसन्निपातस्तु तद्विशे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रः
१

काशादिमहाभूतेषु भावयित्वा संयोज्य विनाशकाले पंचत्वं नाशमायांति केचित्तं चाभिभूता
इति पठित्वा पंचेभ्यो भूतेभ्योऽभिसमंततो भूताः पंचभिः शब्दस्पर्शरूपरसगंधैर्वा पंचभिर्भूतैर्वा
अभिभूता व्याप्ता आत्मनस्ते इति व्याख्यानयंति अन्ये तु पंचभूतानीति पठित्वा आदिभूतानि पंचया
काशादीनि महाभूतानि पंचेंद्रियकर्मपुरुषं पंच स्वचक्षुरादिंद्रियाधिष्ठानेषु भावयंति तत्तत्स्व
पंचेंद्रियं कर्मपुरुषं पंच स्वचक्षुरादिंद्रियाधिष्ठानेषु भावयित्वा संयोज्य तानि पंचादिभूतानि
विनाशकाले पंचत्वमायांति अन्ये तु प्रथमं पंचेंद्रियमित्यत्र पंचात्मकमिति पठित्वा पंचा

पंचादिभूतान्स्वयं पंचकृत्वा पंचात्मकं पंचत्वभाव
यंति पंचेंद्रियं पंचत्वभावयित्वा पंचत्वमायांति वि
नाशकाले २५

त्मा पांचभौतिकः कर्मपुरुषः इति व्याख्यानयंति केचित्तु पंचाभिभूतास्त्वतिथ पंचधेति पठं
ति व्याख्यानयंति च पंचाभिभूताथ मन्यः पंचेंद्रियं बुद्धींद्रियं पंच कर्मेंद्रियं पंचेवं वाग्वचस्सहादि
षु वचनादिषु चात्मीयेष्वर्थेषु पंचधा पंच प्रकारैः संयोज्य विनाशकाले पंचत्वमायांति अथवा पंचा
नामाकाशपवनदहनतोयभूमीनां स्वगुणमिमत्वेन भूतात्मस्वरूपेणाव्यवस्थिता थमन्यः पंचेंद्रि।

२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एकेति त्रिषु दोषेषु मध्ये एकस्य वृद्ध्या एकस्य साम्येन एकस्य क्षयेन षट्प्रकारा भवंति यथा वा
युर्वृद्धः पित्तं समं कफः क्षीणः १ वायुर्वृद्धः कफः समः पित्तं क्षीणं २ पित्तं वृद्धं वायुः समः कफः क्षी
णः ३ पित्तं वृद्धं कफः समः वायुः क्षीणः ४ कफो वृद्धः वायुः समः पित्तं क्षीणं ५ कफो वृद्धः
पित्तं समं वायुः क्षीणः ६ एवं षट् त्रिषु मध्ये एकस्य क्षयेन द्वंद्वस्य समस्य वृद्ध्या त्रयः यथा वायुः
क्षीणः पित्तकफौ वृद्धौ १ पित्तं क्षीणं कफवायू वृद्धौ २ कफः क्षीणः वायुपित्ते वृद्धे ३ एवं त्रयः

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् च पुनश्च षट् एकक्षय
द्वंद्ववृद्ध्या सविपर्यये भवंति ते २५ रामायनमः

विपर्ययेण वैपरीत्येन सहितया वैपरीत्यं च एकस्य वृद्धिः द्वंद्वस्य क्षयः तथा त्रयः यथा वायुवृ
द्धे क्षीणे कफो वृद्धः १ पित्तकफौ क्षीणौ वायुर्वृद्धः २ कफवायू क्षीणौ पित्तं वृद्धं ३ एवं द्वाद
शभिरेतैः पंचाशत्वृद्धिक्षयजा विकारास्ते द्विषष्टिधा भवंति २६ पंचादिभूताः पंचभ्य आकाश
पवनदहनतोयभूमयः आदिभूतानि जनकानि येषां ते तादृशाः यतः पंचात्मकं पंचश्रोत्र रसने
घ्राणचक्षुस्त्वगाख्यानि आत्मा यस्य तत्कर्मपुरुषं पंचस्रोतसादींद्रियाणि येषां तेषु पंचत्वं पं
चत्वादानुभावयंति ततः पंचेंद्रियं पंचानामिंद्रियाणां समाहारः पंचकस्तस्मिन् रूपेषु ग्रा।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सू:
८

सूक्ष्मवर्णांतःशिरास्नाय्वस्थिसंधिकोष्ठमर्माणि परिगृह्णाति तत्कुशलः पंचभिर्लक्षणैः गंध
वर्णवेदनाआकृतिभिर्लिंगैर्लक्षितैः षष्टिसंख्यैर्विधानैरुपचरेद् दोषेणाऽपीडनादिभिः
शोफरूहितैः स्वतंत्रैर्भिषग्वा तु शेषथोपचारिकैः केचिदत्र तैरेव व्रणमूलादिभिः स्वतंत्रैर्व्रणः सा
ध्यते इति योजयंति षष्टिविधानैरेवं वैद्यादिचतुष्कमध्ये औषधस्यापेक्षितत्वात् षष्टिविधा
नानि यथा अपतर्पणं १ आलेपः २ परिषेकः ३ . . . ४ अभ्यंगः ५ विला

व्रणमूलोषपरिस्रावीपंचल
क्षणलक्षितः षष्ट्याविधानै
शोफैस्वतंत्रैर्भिसाध्यते व्रणः ॥२५

पनं ६ उपनाहः ७ पाचनं ८ विस्रावणं ९ स्नेहः १० वमनं ११ विरेचनं १२ छेद
नं १३ भेदनं १४ दारणं १५ लेखनं १६ एषणं १७ आहरणं १८ व्यधनं १९ स्रा
वणं २० सीवनं २१ संधानं २२ पीडनं २३ शोणितास्थापनं २४ निर्वापणं २५ उ
त्कारिका २६ कषायः २७ वर्तिः २८ कल्कः २९ सर्पिः ३० तैलं ३१ रसक्रिया ३२ चूर्णं ३३ व्रण
धूपनं ३४ उत्सादनं ३५ अवसादनं ३६ मृदुकर्म ३७ दारुणकर्म ३८ क्षारकर्म ३९ अग्निकर्म

445

सु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

446

यत्कर्मगुरुत्वं यथा स्वं पंच त्वक्चक्षुरादींद्रियाधिष्ठानेषु भावयंति जयीवन्न्यायाव्याकरोति
रूपादिग्राहकाणीनां धमनीनां पंचत्वात् पंचभिर्धमनीभिः पंचानामपि रूपादीनां यग्रप
त्यग्रहणो भवतस्त्वमित्याशंक्याह पंचाभिभूतास्त्वित्यादि पंच स्वरूपादिषु पंचेंद्रियचक्षुरादि
कं पंचधमन्यो भावयंति वेदयंति स्वयं तावत् पंचेंद्रियाणि रूपादि विदंति तानि पंचधम
न्यः तेषु पंचसु तत्सु पंचवाचात् नेकवारमेवेत्यर्थः पंचापिधमन्यः पंचापींद्रियाणि पंचगु
रुणादिषु वर्त्तंते अभिभूताइतिहेतुगर्भविशेषणं यतोभिभूताअभिमुखं वशमाप्ता मनसेतिशे
षते नमनोयदायदायथाधमन्यायदींद्रियमभिप्रपद्यते तदैव तेनेंद्रियेण स्वविषयो गृ
ह्यते मंतापि कर्मगुरुषोपि एकएव मनः पुरः सर्वेंद्रियाणां प्रवृत्तिः तदुक्तं आत्मा म
नसा संयुज्यते मन इंद्रियेण इंद्रियमर्थेनेति स्वस्थस्य स्वपादिमाहित्वमास्तांनतु न दोषा
भियतस्य मरणेपीत्याह पंचत्वमित्यादि विनाशकाले पंचत्वमायाति पांचभौतिक
त्वाद्धमनीनां विनाशकाले स्वरूपभूतभावेनानवस्थानात् पंचतां गताइत्युच्यंते पंचे
द्रियं पंचत्व भावयित्वेति पुनरनुवादस्तेषां नियतस्वविषयग्राहित्वदर्शनार्थः १५ प
एकलोऽस्येति वह्न्यानपित्तकफशोणितसन्निपातागंतुकानि मूलानि कारणानि यस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हरी० २ वमनोद्भिरदोषशामनत्वात् पथ्याहरीतकी अन्नेजीर्णे सति पक्वाशयं गते सति हितापक्वाश
यशोधनात् अजीर्णेपि सति पथ्यादीपनत्वाच्च जीर्णेन मिश्रितं अजीर्णं जीर्णाजीर्णं मध्यम
पदलोपी समासः विदग्धावस्थामिति यावत् अत्र हिता इति नित्या शाकत्वात् १७ अने

भुक्तेपथ्याभुक्तेपथ्याभुक्ताभुक्तेपथ्या
पथ्या जीर्णेपथ्याजीर्णेपथ्याजीर्णे
जीर्णेपथ्यापथ्या १७ पथ्यापथ्यमपथ्येपथ्येजी
र्णेपथ्यं भुक्तेपथ्यमभुक्तेपथ्यंपुनरपिपथ्यापथ्येपथ्यं १८

नैवश्लोकेन अयं श्लोकोव्याख्यानत्रायएव अपथ्येकिलादके पथ्याहारीतकी पथ्यमिति
जहल्लिंगात् पथ्येशाल्यादिके पथ्येनमिश्रि-
तमपथ्यं पथ्यापथ्ये विरुद्धभोजनादिरोषंसह ॥ १८ ॥ ॥

447

दिप्रा

कर्णकर्म ४१ पांडुकर्म ४२ प्रतिसारणं ४३ लोमसंजननं ४४ लोमापनयनं ४५ बस्तिक
र्म ४६ उत्तरबस्तिकर्म ४७ बंधः ४८ पत्रदानं ४९ कृमिघ्नं ५० बृंहणं ५१ विषघ्नं ५२ शि
रोविरेचनं ५३ नस्यं ५४ कवलधारणं ५५ धूमः ५६ मधु ५७ उपसर्पि ५८ यंत्रं ५९ क्षा
रः ६० क्षारविधानं ६१ एषांमध्येप्रतिसारणंनगणनीयं अतोनसंख्यातिरेकः केचिदत्रो
मसंजननरोमशातनादीनिविहायसम्रोपक्रमान् कषायादीनिसमशोधनरूपान् समरो-
पणरूपान् गणयित्वाबहिरुपक्रमान् हरंति तत्रकषायादयोवांतरभेदविवक्षयाच
तुर्दशापिसामान्याकारेणसमसेवते अतःसमैवनगणनीयाः अपरंगयदासः
पाचनंपठति जैजटस्तुरोमशातनंपठति तयोःपरस्परंविवादः सचविस्तरभ
यान्नलिखितः बस्तिकर्माण्येतानिसद्योव्रणेष्वपिजायंते २६ भुक्तेपथ्येति पू
थ्याहरीतकी अन्येत्वर्थात् भुक्तेसति पथ्याहिता पाचनत्वादस्याः अभुक्तेनिरन्ने
कोष्ठेविहिता अल्पदोषस्यापाकार्यमग्नेरुत्थानत्वात् भुक्ताभुक्ते भुक्तमभुक्तमिवेत्युप
मितसमासः भोजनानंतरंजातवमनेहिता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यथाकूटमुद्गरः　　　　　　　　　　　　　　　　　　449

कू॰ ८

अत्यन्तेति अयं कूटमुद्गरः कास्कृतिनप्रहरणविशेषः दर्शनेनव्याकुलीकरोति यथैवायम
पिश्रवणमात्रेणैव मोहं जननात्कूटमुद्गरोयंग्रंथः स्निग्धोसविख्यातोनितप्रसिद्धः कीदृशः अत्य
न्तमसृणः अत्यन्तस्थाप्तासोमसृणश्च अत्यन्तदोषरहितः मसृणः सरलः प्रहरणविशेषस्तु
न्तमसृणः क्रियते अयं तत्रद्विलक्षणः सद्वृत्तः शोभनवृत्तैर्विरचितः आपक्षपतेसद्वृत्तोवर्तुलः

अत्यन्तमसृणः सद्वृत्तो गौरवयुक्तः स्निग्धो मया ख्यातः कूटमुद्गरोयं
गुरुमतिरसारसंभृतः १९ क्षीरमिव वारिमिश्रं विभज्यहंसो यथापि
तेयद्वत् हित्वादोषमशेषं गुणमिह गृह्णन्तु नोगृहीष्यंति २० मिषजामाध
वेनेदं किंज्ञानेनाल्पदर्शिना यत्किंचिदुक्तमज्ञानात्क्षमध्वं मनीषिणः २१

गौरवयुक्तोऽयं गौरवयुक्तः सत्त्वभारेण गौरवयुक्तः गुरूणां वैद्यकशास्त्रोपदेष्टृणां मतमेव　पदेद्ह पदेमुग
न रुद्धतस्य सारस्तस्मात्संभृतः क्षीरमिव इतरवत्तु गुरूणां आकथोपदेशिनां अभिमतो यस्य
सारस्तगर्भस्तस्मात्संभृतः १९ क्षीरेतिस्पष्टं २० भिषगिति किंज्ञानेन नियतज्ञानेन अल्पदर्शि
नाअल्पध्यानेन अनेनात्मनः सविनयत्वमुक्तं २१ इतिमाधवविरचितः कूटमुद्गरः समाप्तः ॥　८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२

टमुग्दर

450

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पाचयेद्यकाथयेदन्यैनाम्लद्रावद्गमनेरसे अंतर्धूमंततोदग्ध्वाचूर्णीकृत्यघृतमात्रमुते पिबेत्पालि
तलेनतस्मिन्जीर्णेस्निग्धान्नमधुरामयाः वातश्लेष्मामयात्सर्वान्हन्त्याद्दिषगरास्रसः दिवाद्वि
कर्षप्रमाणलवणानि पंचपलप्रमाणानि तदैत हस्तैलायाः कुडवद्वयेदधिप्रस्थद्वयेवाथवा
प्यासंतुद्यमस्तावगैनाकाथयेत रसेवानुगतेप्रविष्टेसति अंतंनरमंतर्धूमंदग्ध्वा ततश्चूर्णी
कृत्यकर्षमात्रं घृतालोड्य निपिबेत् तस्मिन्जीर्णे मधुरं भोजी स्यात्। सचवातकफरो
गादीन्हंति ॥ निंबरोहिणी त्रिवृत्पटोलंनिंबपर्पटं दग्ध्वामाहिषमूत्रेणपिबेदरीन्।
विवर्द्धन ॥ निंबादीन्दग्ध्वामाहिषमूत्रेणपिबेत् तच्चपीतंवह्निंवर्द्धयति ॥ हस्तिदं
त्यवलुकुष्ठचित्रककटुरोहिणी मुस्तावृषागोमूत्रेणसिद्धःक्षारोग्निवर्द्धनः कटुरोहिणी
कटुकाहरिद्राद्वयादग्ध्वागोमूत्रेणसिद्धःपूर्ववद्वह्निवर्द्धनकृत्तारः ॥ वत्सपलंसुधाकांडा
त्रिपलंलवणत्रयात् वार्त्ताककुडवंचार्कदुग्धाद्द्वेचित्रकात्पले दग्ध्वारसेनवार्त्ताकाद्गुटिका
कां५ भोजनोत्तराः भुक्तमन्नंपचंत्याशुकासश्वासार्शसांहिताः विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रो ५
गशमनाश्चताः सुधास्तंभात्त्रयावांडपलानि लवणत्रयात्त्रीणिपलानि वार्त्ताककुडवंचार्
कीदुग्धात्पलानि चित्रकपलेद्वे एतत्सर्वंदग्ध्वाततोवार्त्ताकानांरसेनकृतागुलिकानु
क्रमसुपयुंक्तभोजनंपचंत्याशुकासश्वासार्शसांहिताः विसूचिकादिशमनाः ॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्रोणं ततो मधूकपुष्पेभ्योऽर्द्धं तावि डंगं ततो विडंगात् चित्रकस्यार्द्धं भल्लातकस्य वा ढकं मंजिष्ठायाः पला
न्यष्टौ एतत्सर्वं पानीयद्रोणत्रये पचेत् एतच्च द्रोणशेषं श्रुतं शीतं मधुनोर्द्धाढकेन संयुक्तं मेलादि
भिः कुंभे स्थापितं तिलिप्ते मासं स्थापितं तमेवंविधं जातं मासं तत्प्रयोजयेत् एषः मध्वासवो ग्रहणीं दी
पयति वर्णारोग्यं पित्तादि विनाशनः मधूकपुष्पस्वरसस्य मर्द्दितपीडितं तोयद्रोणयुतं शी
तं पूर्ववत् संनिधापयेत् तत्पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत्सर्वान् विनाशनः मधूकपुष्पाणां कुडवं च
पितं मर्द्दितपीडितं शेषं मातुलिके चतुर्थभागयुतं पूर्ववत् पूर्वैः तुल्यं मेला विस्तृतेन भांडे संनिधा
पयेत् मासं कृत्वा पाययेत् मधूकपुष्पकुडवमित्यादि योगे परिमाणानिर्देशः सद्यः दिनमात्रप्रदर्शन
परः अनयोः दिशाऽस्य संधानमावदनेनैतावानेवाभ्यर्थ्य स्वल्पसंभारसंभृतत्वादयमासवो नेष्टो
मतः स्यात् अत्र तत्रासवारिष्टलेह्यादौ पर्ययदर्शित्वात् यथानिर्दिष्टैव मात्रा यथोक्तगुणकला
यं करोति तन्न्यूनाधिके निवेशे तदेतत् पिबन्तानुरोहिते भोजी स्नन सर्वान् सर्वान् ग्रहणीदोषान् ज
यति ॥ तद्द्रोणेन स्वरसे तु स्वरसानामुक्तानां पिबेत् येषां मधूकपुष्पक्वाथः स्यात् तत्र स्थेव द्रोणा
दि स्वरसानामुक्तानां पिबेत् यथा च मधूकपुष्पाणां क्वाथस्यादिष्टो ग्रंथकृज्जातेषु द्रोणादी
नां स्वरसाभावे क्वाथेनाप्यासवस्यादिक् प्रदर्शनपरत्वात् ॥ हिंगुतिक्तावचामाद्री पाठेंद्रयव
गोक्षुरं पंचकोलं च क्षारं सौवर्चलं पटुपंचकं घृतं तैलाद्धिकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विदारयेत् क्षाराद्विभिः स्विन्नं छेदनं वा यथा मेदोनश्य वातिरेतरस्रो ग्रंथिदोषप्रवर्तनी सारजो रजयति
अपि शस्त्रादिकर्मणा नो सारमपि ॥ कृष्णमृत्तिकां पिष्ट्वा हस्तोदरं कृतं तुलोदकं जयत्यम्लपित्त
वंगुष्ठं तंदुलांबु मधुयुक्तं नाम कृष्णमृदादिकं तंदुलजलालोडितं रक्तं जयति नयान्तुलांबुम
धुयुक्तं प्रियंगुरक्तं जयति ॥ कल्कं तिललाक्षा कृष्णमानां शर्करापंचभागिकः अजेन पयसा
पीतः सद्योरक्तं नियच्छति पंचमो भागः पंचभागः सपस्यातिसप्तपंचभागिकः ॥ कोसा कृष्ण
तिलानां कल्कः शर्करायाः पंचभागिकः कृष्णतिलानां कल्कः छागली क्षीरेण पीतः
सन्नसद्योरक्तं नियच्छति ॥ पीत्वा सशर्करां क्षौद्रं चंदनं तंदुलांबुना दाहतृष्णाप्रमेह
श्वासरक्तस्रावाच्च मुच्यते तंडुलजलेन चंदनं शर्करा माक्षीकान्वितं पीत्वा दाहादिभ्यो मुच्य
ते मुच्यते इति रक्तमर्कं निरस्तं ॥ गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेपा हिना हिमाः गुदस्य दाहे पाके
च सति सेकलेपा हिमा हिताः ॥ अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेशयेत् यदा विबद्धो वा
युः कृच्छ्राच्चरति वा न वा पिच्छावस्तिं तदा तस्य प्रदेयमुपकल्पयेत् ॥ अल्पमल्पं पुनः पुनः
सशूलेन सह यथा बहुशो रक्तमुपवेशयेत् वायुश्च यदा विबद्धो नानुलोमगो न गच्छति वा न च
रति न वाचरति तदा तस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तं पिच्छावस्तिं प्रयोजयेत् पिच्छावस्तिमुपकल्पयेत्
॥ पल्लवान् जर्जरीकृत्य शिंशिपाकोविदारयोः पचेद्यवागूं सक्षीरां घनदीरसमन्वि
तः पिच्छावस्तिर्गुदभ्रंशे प्रवाहे रक्तजाश्च पिच्छावस्तिः प्रयोक्तः सनक्षीरेण बलावेह
शिंशपाकोविदारयोः पल्लवान् जर्जरीकृत्य पचेत् यवागूं पचेत् सक्षीरां घनक्षीरसमायु
क्तः पिच्छाप्रयुक्ता दि पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः सनक्षीरेण बलप्रदः प्रवाहे रक्तजाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रक्तं विशा सहितं मथवा पूर्वं पश्चाद्वा योनिसार्यिनेन स्थले हार्थं शतावरीघृतमुपकल्पयेत् २

चि॰ २४

इन सर्पिषा चानुवासनं प्रयोक्तं रोकास इति न सर्पिषा चानुवासनं प्रयोज्य कषकेन घृते
नानुवासनं प्रयोक्तव्यं ॥ रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योनिसार्यिने शतावरीघृतं तस्य ले
हार्थमुपकल्पयेत् ॥ शर्करार्द्धांशकं लीढं नवनीतेन योद्धृतं हौडुवाद्यं जयत्यसौ घृतेनैव
कारहितातिसारः नवनीतेन नवं शर्करा प्रद्धभागेन युक्तं माक्षीक चतुर्थ प्रमाणं माक्षीक
स्य चतुर्थेन भागेनान्वितं लीढं नंदवीन्द्रं विकारं रहितं गुदरस्रु जयेत् ॥ न्यग्रोधादुंबरा
मन्यमृंगानावाश्यवासयेत् प्रहाराद्धे जलेन च घृतं तेनानामसावचेत् नदर्द्धशर्करा
युक्तं लेहयेत् हौडु पादिकं । न्यग्रोधादि वा पूर्वं इसमरक्तं प्रवर्त्तिने न्यग्रोधादीनां मृंगा
न् जलेरीकृत्य तन्मे जलं प्रहाराद्धे वासयेत् तेनावृता घृतं पचेत् तस्य घृतस्य शर्करायाश्चार्द्ध
भागेन युक्तं माक्षीकं चतुर्थांशकं लेहयेत् पूर्वगुणं । न्यग्रोधादि पूर्वं वा असृग्रक्तं प्रवर्त्तिने
श्लेष्मातिसारे वातानुगे विशवादाम पाचनं कर्त्तव्यमनुबंधे च पिबेत्पक्वाग्निदीपनं
बिल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वभेषजं वचाविडंगभूनीकधानकामरदारु वा ॥ प
यवाषिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्रकं ॥ श्लेष्मातीसारे वातानातीसारे चैवं पदामपाच
नं तद्द्वेषघानन कर्त्तव्यं न न यावातातीसारे रक्तेऽन्यउपक्रमः कार्य इति विशव
शत्रु सार्थः श्लेष्मातीसारस्यानुबंधचिकित्सा पाचनसम्यक् कल्का पानमप्यशमसति
बिल्वकर्कटिकादिकं पक्वापाचनमग्निदीपनं पिबेत् । यथवा वचादीनि पिबेत् । यथ
वापिप्पलीमूलादिकं पक्वाग्निदीपनं पिबेत् ॥ पाठामिनवत्सकमंत्रयितिक्तासु

२४

हिक्कां जीर्णे तक्रं प्रदद्यात् हितं तक्रं पथ्यं ससैंधवं तक्रानुपानं स्मृतं हिंगु ... तं नवनीतं तिक्तं पया
शालीनं भुंजीत मात्रया सप्ताहं दशाहं मासं मासार्धं मासं वा यावद्बलं हि ... तक्रं पयो
केवलेन तक्रेण शालीनं स्मृतं तत्र दापयेदिनान्ते लाजसक्तू नाद्यात् बंधुजीवं तक्रावलेहिकां दद्यात् पथ्य
वातेके जीर्णे तक्रं ... पयसैंधवान्वितं दद्यात् सैंधवसाहस्यान्नं त्वादुमयोरथवा लेहिका
वातके जीर्णे तक्रं हिंगुपथ्यं सैंधवान्वितं दद्यात् ... तनं तक्रे लसहितं तनमी ... हितं तक्रानुपा
पयोः सैंधवेन योगा वेद्यः अनः वरमवलेहिकां पयानानानं तरं तक्रेण सहितं तक्रानुपा
नं दद्यात् पथ्यं वातपूर्वे रसैर्वा तक्रं भूयिष्ठं शालीन्मात्रया भुंजीत कथं भक्तो दोषकारणत्वेनोपचारात्
लीनं भक्तत्वेन पारणानानं दद्यात् विवेद्य सर्वथा तक्रप्रयोगः प्रायेणवर्जितं इत्येवमाह ॥ स्ने
हस्य स्नेहयुतस्य भुक्तं तक्रं दोषाग्निबलवत् त्रिविधं तत्प्रयोजयेत् पथ्यायोगकस्यात्रिवृद्
मद्धृत स्नेहं पतन्स्यात् रुक्षं तक्रं घृतं दोषाग्निबलवत् तनुरुद्धृतं पस्यात् कारणेन नवनीतं कार्यं प्रचा
तिः स्नेहमुद्धृतस्नेहं मथवा अर्द्धोद्धृतस्नेहं कदाचित् अनुद्धृतं स्यात् एवं तक्रप्रयोगे कृते किं गुणं इत्याह ॥ न विरोह
न्ति गुदजाः पुनः तक्रसमाहताः निषिक्तं तद्दहेत् भूमौ तृणोलुपं तक्रेण समाहता गुदजा
न्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः निषिक्तं तद्दहेत् भूमौ तृणोलुपं तक्रेण समाहतानां गुदजानां
तिनां गुदजाः पुनर्नैव प्ररोहंति समूलानि च विनश्यन्ति नचवश्यममर्शांसि सद्दूनि मांसप्ररोहाणि दहेत्
तक्रं भूमावपि निषिक्तं तृणोलुपं कठिनं यद्दहति तद्वश्य ... परंतु पुष्टिबलवर्णः परं तुष्टिः प्रजायते वातश्लेष्म
व ॥ स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसधातुं नृपेनियः तेन पुष्टिर्बलं वर्णः परं तुष्टिश्च जायते वातश्लेष्म
विकाराणां शतं च विनिवर्तते वातश्लेष्मणः आद्येषु स्रोतस्सु तक्रेण शुद्धेषु सत्सु पोषकः प्राहा
रसधातुः नृपेति संप्राप्नोति तेन रसेन प्राप्तेन पुष्ट्यादयो जायन्ते तथा वातश्लेष्मविकाराणां
शतं च विनिवर्तते शमानि ॥ मथितं भाजने क्षुद्रवृहतीफललेपिते निशां पर्युषितं पयसि ॥
शतं च विनिवर्तते शमानि ॥ कटकारिकाफललेपिते भाजने मथितं निशां स्थितं गुदजघ्नं पिबेत् ॥ मः पथ्यं
ह्यर्शोगुदजघ्नं पथ्यं कंटकारिकाफललेपिते भाजने मथितं निशां स्थितं गुदजघ्नं पथ्यमिति ॥ अपथ्यं
॥ धान्योपकुंचिकाजाजी हपुषा पिप्पली द्वये कारवी तिंतिडीक सठी यवानी यवानिके चूर्णि

विशेषण दहनपुनस्तद्दनात् भूमावपीत्यपि शब्दान् केवलं शरीरे गाद्याणामपि भुवीति संदर्शनार्थः तृणोलुपं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चित्रकमूलस्यत्वचंतलेनपिष्ट्वाकुंभंप्रलेपयेत् तत्रंतक्रजातंमथवादधिजातमर्शोहरंपिबेत् ६

तेष्टितपात्रस्थितानान्यम्लानितत्रमासुतं तक्रादिषुपिबेज्जातंअम्लंतक्राम्लकटुकामतः दीपनंरोचनंच
ष्टिकृपवातानुलोमनं गुदश्वयथुकण्डूशूलनाशनंबलवर्द्धनं धान्याकपकुंचिकादिभिश्च तेष्टितपा
त्रस्थितान्यम्लानितत्रमासुतंकृत्वा पनतं तक्राम्लकटुकपस्यन्दजातं म्लकटुजातं तक्रादिषु
कामनतःपिबेत् तच्चपीतंदीपनादिगुणस्यात् अत्रचतक्रेवलशतमात्रेधान्यकादीनिपालिका
निदेयानीतिवृद्धवैद्यव्यवहारः छ त्वचंचित्रकमूलस्यपिष्ट्वाकुंभंप्रलेपयेत् तक्रंवादधिवातत्र
जातमर्शोहरंपिबेत् छ भार्गीमूलकनामूलनापंचकालेयंसर्वमेवसर्वविधिः भार्ग्यादिषुसर्वेषु
विरेचनंतथाद्विभाजनलेपनादिकंकार्यमित्यर्थः छ पिप्पलीजलकणावाकारवीपंचकोलके
नुवर्द्धजाजीधानिकाबिल्वमध्येश्चकल्पयेत् फलाम्लानपमकस्नेहानवपापूषरसादिकान्
तामिरेवौषधैःसाधनंवारिसर्पिश्चदीपनं हृल्लासविपल्पादिभिः विषैः कल्कैः सपयपूलेवीजपू
रादिभिरम्लान्यमकस्नेहानस्थापयादिकानकुर्यात् तामिरेवहस्तपिपल्पादिभिर्वारिसाधं
श्चपल्लीपंसर्पिश्चसाधनंचदीपनंस्यात् छ कुल्माषभिन्नशाकूनावस्यनेगाढवर्चसः पंचपू
वीतक्रः कुल्माषभिन्नशाकूनां कठिनपुरीषाणामनुवस्यनेमधिष्ठानेनमेवाह छ स्नेहादीःसक्तु
भिर्युक्तांलवणांवावारुणीपिबेत् लवणाएवमानक्रसीधुधान्याम्लवारुणीः स्नेहाद्यैर्युक्तस्नेह
सयुक्तैः सक्तुभिर्युक्तांलवणांवावारुणींपिबेत् लवणांलवणानकृत्सीधुधान्याम्लवारुणीः स्नेह
सर्पिर्युक्तैः सक्तुभिर्युक्तांलवणांवावारुणींपिबेत् तक्रादीनांलवणानपृथकृपृथक
पथ्यायोगंपिबेत् एवंशाहात्रकेवलानेवैनान्सक्तुरहितान्पिबेदितिदोनयन्ति छ प्राग्भक्तान्
यमकेभृष्टान्सक्तुभिश्चावचूर्णितान् करंजपल्लवान्खादेद्वातवर्चोनुलोमनान् तथाकरंज
पल्लवान्भक्षयेत् किंभूतान्प्राग्भक्तान् भक्तात्प्राक् यमकस्नेहसक्तुभिरवचूर्णिताः ततः करंजप
ल्लवान्भुक्त्वाऽन्नभोजनंखादितमित्यर्थः किंभूतान् यमके ... ...ः

पं८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्करं स्नेहपाककरं चातदत्यग्निर्येऽहितं तं नृणां च यदिवा स्वपनं तच्चाहितं नानु किमिति गु
र्वादि जीर्णजनमत्यग्निर्ये दीपते इत्याहुः छागमांसाहारमग्निः पचति दोषकानाहारवर्जितः।
धातून् न हि खलेषु दोषेषु जीवितं धातून् संक्षये योऽग्निः पूर्वमाहारं पचति। आहाराद्दितस्त्व
ग्निर्दोषान् पचति। तदभावाद्धातून् पचति। धातून् संक्षये सति जीवितं पचति नाशयती
त्यर्थः। एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं संयोगसंस्कारवशेन चेदं। इत्याद्यविज्ञापयन्ये इ
वेऽपि स्मरंति यत्साग्निबलस्य शान्तिः। तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन्नष्टे याति
नाशं पवि च। दोषैर्ग्रस्तो ग्रस्यते रोगसंघैर्युक्ते तस्मिन्नीरुजो दीर्घजीवी। एतदन्नं
प्रकृत्या स्वभावेनैव विरुद्धमपथ्यं यथा करमर्दकदधिसर्षपशाकपालितमत्स्य
मांसविरूढकाममूलकलिकुचादिकं। संयोगविरुद्धं यथा क्षीरमम्लेन सह तक्रानूपमा
मिषं माषैः सह इत्यादि। संस्कारविरुद्धं यथा हारीतमांसं हारिद्रशूल॰ प्रोतं हारि
द्राग्निना पाचितमित्यादि। एवमिदं प्रकृत्या विरुद्धं संयोगस्य संस्कारस्य च वशेन
सामर्थ्येनेदं विरुद्धं। मात्रादिरदृष्टेन मात्राकालादि वा विरुद्धः। तत्र मात्राविरुद्धं य
था मधु घृतं समं कालवशेनेदं यथा। रात्रौ मुषिता काकमाची पात्रवशेनेदं यथा
कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिः। इत्याद्यविज्ञायाबुद्धपूर्वं पालोज्यं। यथेह त्वं ह्यपथ्या
न्नि लाभमाहारमासेवमाना पतन्ति। साग्न्यग्निबलस्य शान्तिः सामर्थ्यं पतत एवं त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मुहुर्मुहुः लूले स ले ॥ अजीर्णेपि भोज्यानि कृशादीनां पद्यारवेद्याहार्थं प्रकल्पयेत् ॥ अजीर्णेपीत्यपि शल्यानि कुमतजीर्णे भोज्या
नि आहारयेदिति किमितेवं क्रियतइत्याह यस्मात्तथा नेन प्रकारेण गोजीर्णेपि पुनः पुनराहारोपयोगेन निरिंधनोग्निरत
रमवकाशलब्धा यथाग्नं नं नविपादयेत् २

नयेत् कामं विरादी मर्मिह्न्पसर्गिकाद्यं यथा जलैः ॥ छ ॥ मुहुर्मुहुरिति जीर्णेपि नोऽस्या ग्रस्त्वोप २।
हारयेत् ॥ निरिंधनोऽनतरं लघु पथ्यं नं नाविकादयेत् ॥ छ ॥ कामिनोऽर्ध्वनीत्यादि ॥ छ ॥ कर्पूरा
पायसं स्निग्धं वेष्टि कं गुडु वैकृतं ॥ अस्त्रीयादैदकानूप पिशितानि तत्तानि चा प्रत्या
२४ न्निरोधतः स्नसृणां स्थिरतो यवरा ग्न्यो ऽकृशरामित्यादीनि गुडवैकृतमिति ॥
विकृतमेव वैकृतं प्रकृत्यादित्वादणं तथौदकानां कच्छपादीनां पिशितानि तथा अत्र
हा६ नूपानि वराहादीनां मांसानि मेदुराणि नकृयेत् ॥ विड्भेदमनस्थानूनसवणानुपरषान्
वशाढ्यं चान्स्थिरतोयवरान्नवहूजलानि तानलानप्पस्त्रीयात् ॥ छ ॥ आविकं सुकृतं मांस
मद्यादत्यग्निकारणं ॥ आविकं मांसं सुकृतमतीव मेदुरमत्यग्निकारणमद्यात् ॥ छ ॥ प
यः सद्धमधूच्छिष्टं घृतं वः त्वषितः पिबेत् ॥ गोधूमचूर्णपयसा बहुसर्पिः परिप्लुतं ॥ आ
नूपरसयुक्तान्वा स्नेहस्त्रैलविवर्जितान् ॥ दुर्प्रमात्रिवृद्विपक्वं वापयोदद्याद्विरेचनं ॥ प्रस
कृतपिव्वदूरणं पायसप्रतिनोजनं ॥ तथा त्वषितः सनपयः पिबेत् ॥ किंभूतं सद्धमधूच्छि
ष्टं समदं नं सर्पिर्विकं एवं भूतं पिबेत् ॥ गोधूमचूर्णं घृतं वेहुरूरेण लोडितं पिबेत् ॥ अथ
वा आनूपमांसरसान्वितान् स्नेहान् पिबेत् ॥ किंभूतान् तैलवर्जितान् तैलस्यापित्तकृत्वा ॥
निषेधः ॥ अथवा श्यामात्रिवृद्धां विपक्वं क्षीरं विरेचनं दद्यात् ॥ तथा पुनः पुनः पित्तस्याप्र
रणं पायसस्य प्रतिभोजनं दिते ॥ अधुना संक्षेपेण चिकित्सामाह ॥ छ ॥ यत्किंचिद्गुरुमेद
श्लेष्मकारि च भोजनं ॥ सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ यदिगुरु मेदुरं मेद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

458

459

एषेतानि पानान्नेन तथा पिंडोपनाहने। सह तैलफलैर्युज्यात्साम्लानि स्नेहवंति वा॥
एतानि दशमूलादीनि द्रव्याणि पानान्नेन द्विजयार्थं यथा पिंडोपनाहार्थं स्वेदद्रव्यं तैल
फलैः सह युंज्यात्। तैलार्थानि फलानि नालिकेराक्षोडादीनि तैलफलानि। यथा पूर्वक
यदाहुः तैः सह। केचित्तु तैलफलानीति तिलानाहुः॥ किं भूतानि साम्लानि सह तैस्तु कारना
लादिभिर्बहुत्रैः साम्लानि। तथा स्नेहवंति बहुस्नेहानि। प्रमने मनुपा॥छा॥ सौवर्चलाद्याम
दिरं पिवेन्मूत्ररुजापहं। तथा मूदिरं बहुसौवर्चलं मूत्ररुजापहं पिवेत्॥ ॥छा॥ पैत्ते युंजी
मधुरा ६ तशिशिरं सेकल्पावगाहनं॥ पैत्ते मूत्रकृच्छे शीतले पावगाहनं पुंजीत॥ ॥छा॥ पिबे
द्वरीगोक्षुरकं विदारीसकसेरुकं॥ तृणाख्यं पंचमूलं च पाक्यं समधुशर्करं॥ तथा शता
वर्यादिकं पाक्यं कृत्वा सशर्करं पिवेत्॥ छा॥ वृषकं त्रपुसैर्वारुलटाबीजानि कुंकुमं। द्राक्षा
नोनितः पिबन्सर्वान्मूत्राघातानपोहति॥ वृषकादिकं स्तृणतोनापि वन्सर्वान्मूत्रा द्रा६
घातान्पराकरोति। अपोहतीत्युपसर्गाद्यस्यत्वादात्मनेपदवचनमिति परस्मैपदं वृष
कः पाषाणभेदकः। लटाबीजं कुसुंभबीजं॥ छा॥ इर्वारुबीजयष्ट्याह्वदार्वीर्वातं तुलो
बुना तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पिवेत्पर्युषितेन वा। इर्वारुबीजादिकं कतं तुलांबुना साधि
वेत्॥ पूर्वं गुणं पर्युषितं तन्नकाजलेन द्राक्षाकल्कं पिबेत्॥छा॥ कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णं
कटुभोजनं। यवानां विकृतीः क्षारं कालसेयं च शीलयेत्॥ कफजे मूत्रकृच्छे वमनादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्मादग्निं पालयेत्तैर्वं यत्नैरखिलक्रियानुष्ठानैः। वह्निमित्रसनो न हि ह्यण ऐर्न पुरुषो
नाग्निं पाति। देवैर्ग्न्यस्तेव वह्नौ नापुरुषो रोगसंघैर्ग्रस्यते पीड्यते। पुनः स्वस्थे पुनरग्नो
नीरुजो दीर्घजीवी च भवेदिति शेषः। उपजाति वृत्तमिदं ॥छ॥ इति श्रीमदष्टांगहृदये
५ श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सित
स्थाने ग्रहणीदोषचिकित्सितं दशमोऽध्यायः ॥छ॥ ग्रहणीदोषचिकित्सितानंतरं मू
त्राघातचिकित्सितमारभ्यते संबंधनत्वात्। तथा च प्राग्व्याख्यातं। बस्तिर्बस्तिशिरो मेढ्रं
कटीवृषणपायवः। एकसंबंधिनः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः इति तत एवमाह ॥छ॥
अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ कृच्छ्रे कान्ता घृततैलाभ्यां मध्येनाभेः समीर
जो मूत्रस्निग्धैः स्वेदयेद् गां पिंडमेकाविगाहनैः। कृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे। आदिपदलोपं कृत्वा एवं
निर्दिष्टं। यथा। मांसरसे रस इति। मूत्रकृच्छ्रकान्तो शरीरं कान्तं घृततैलेन बलातैला
दिनाभ्यक्ते स्वेदैः। पिंडादिभिः सुखोष्णस्निग्धैर्नरः स्वेदयेत् ॥छ॥ दशमूलबलैरंडयव
२४ भीरुपुनर्नवैः कुलत्थकोलपत्तूरवृश्चीवोपलभेदकैः। तैलं सर्पिर्वराहर्क्षवसा क्वथि
तकल्कितैः। सपंचलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परं। दशमूलादिभिः क्वथितकल्कि
तैः कार्यं संपाद्यतैरेव कल्कैः संपाद्यते। क्वथितकल्कितैः तैलसर्पिर्वराहर्क्षवसाः सि
द्धाः पक्वाः सहपंचलवणैः। वर्तन्त इति पंचलवणाः। पीताः सुखोष्णाः शूलहराः ॥छ॥ द्रव्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मूत्रघातेषु हितं । गुंजादि ग्राहि च न वातिकृत् कुलकादयो ग्रहते । छ । अश्मरी दारुणो व्याधिरं
तकप्रतिमो मतः । तरुणो नैव जैः स्याध्यः प्रवृद्ध [illegible] दम द्र इति । अश्मरी दारुणो व्याधिरंत
कप्रतिमस्तुल्यो मतः । शीघ्र प्राणहारित्वात् । सचाश्मा तरुणो चिरोत्पन्न अवधैः साध्यः
साध्यो पिंतु शस्त्रक्रियः । प्रवृद्धः पुन छेदनं पाटनं शस्त्रेण इति । छ । तस्य पूर्वे बुरु पंबुत्ते हार्दि
कम इच्छते । तस्या अश्मर्याः रूपस्य व्याधेः । प्राक् पूर्वे बुत्ते हार्दि कम इच्छते । गुंजादि ग्राहि च । स्वे
दवमनादीनां ग्रहणाय । अथ स्वेदमाहृ । छ । पाषाणभेदो वसुको वसिरोश्मंतको वृ
रीकपोतवंकात्तिवला भल्लूको शिरकंटकं । वहूदनी शाक फले व्याघ्री गुंठत्रिकं
टकं । यवः कुलत्थ कोलानि वरुणकतकफलं । ऊषकादिप्रतीवापे भेदा क्वाथे
स्त्रितं घृतं । जिनत्तिवाति संहतं । तत्पीतं शीघ्रमश्मरीं । पाषाणभेदादीनां क्वाथे घृतं
श्रितं मूषकादिगणेन कल्कद्रव्यप्रतीवापं तत्क्कं सत्पीतं वातजामश्मरीं भिनत्ति । व
सुकः इच्छरमल्लिका वसिरः सामुद्रं लवणं । अश्मंतको मालुकपर्णः । कपोतवंका
सुवर्चला भल्लूकः श्योनाकः । छ । गंधर्वहस्तवहती व्याघ्री गोक्षुरकेक्षुरा नामूल
कल्कं पिबेद्दधि युक्तं मधुरेण दृध्ना
मश्मासन्नामिति तु प्रकृतानां एरंडादीनां द्रव्याणां पिष्टं मूलं तत्कल्कं मधुरेण दृध्ना
पिबेदश्मभेदनं । चात्र प्रकृतं तल्लाहृता अश्मरीं भेदनं गच्छति । छ । कुशः काशः शरो
गुंठ इत्कटो मारुतो अश्मभित्तादर्भो विदारी वाराही शालमूलं त्रिकंटकः । भद्रकः
गुंठइत्कटो मारुतो अश्मभित्तादर्भो विदारी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लयेत्॥छर्द्यां पिबेन्मद्येन सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा॥सर्जरसास्थिमज्जं दद्यात् लाजाक्षौद्रे
का मधुमूत्रवता॥स्वरसं कंटकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितं॥सितवारकवीजं वा तक्रे
ण ससूक्ष्मचूर्णं॥ धववसमाङ्गकुटजं गुडूचीं चतुरंगुलो कटुकैलाकरंजं च पाक्यं च
मधुसाधितं॥तैः कषायं प्रवालं वा चूर्णितं तंदुलैश्चुनाम सतैलेपाटलीक्षारं सतक्रं वा
पिबेदाम्रकं॥तथा मद्येन सूक्ष्मैलां पिबेत्॥आमलकरसेन वा सूक्ष्मैलां पिबेत्॥सारसस्या
दीनि मधुयुक्तानि॥गोमूत्रेण पिबेत्॥अथवा कंटकार्याः स्वरसं समाक्षिकं पाययेत्॥तैर्वा
धकादिभिः साधितं पेयं पाययेत्॥प्रवालं चिद्रुमं रजः कृतं तंदुलांबुसा पाययेत्॥पाट
ला याक्षारं सप्तवारान् श्रुतं तैलेन वा पाययेत्॥छर्द्यां पाटलीयावशूकाज्यं पारिभद्रतिल
दधिक्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोषणसंयुक्तं॥पिबेद्गुडोपदंशान्वा लिह्याद्वेतानि प्रथक्
प्रथक्॥पाटलीयवक्षाराज्यं क्षारोदकेन तथा पारिभद्रतिलक्षारोदकेन मदिरां त्वगेलो
षणसंयुक्तां पिबेत्॥ऊषकः कल्पः॥गुडोपदंशान्वेति॥अथवा गुडमुपदस्य एतानवले
लिह्यात् ४ ह्यादीन् प्रथक् प्रथक्॥छर्द्यां सन्निपातात्मके सर्वं यथावस्थमिदं हितं॥अस्य व्याप्य चिरो
त्थाने वातवस्थादिके षु वा सन्निपातात्मके मूत्रकृच्छ्रे सर्वमिदं प्रयोक्तं प्रथग्दोषात्मके
मूत्रकृच्छ्रे निर्दिष्टं यथावस्थमपेक्ष्य हितं॥न केवलं सन्निपातात्मके कृच्छ्रे॥अस्य व्यस्य यो
मव्यचिरोत्थाने अचिरकालोत्थाने जन्म यस्य तस्मिन् हितं च शब्दाद्वातवस्थादिके षु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्याः रक्तघांबुनाधौतं सक्तुकुंभे निशातिलैः॥ लिपेत्कुलत्थिकादंतीत्रिवृत्श्यामार्कति
तिल्वकैः॥ ससैंधवैः सगोमूत्रैः स्तैलं कुर्वीत रोपणं॥ कफजेतु व्रणआरग्वधादि
काधौतं सक्तोरादि लिंपेत्॥ कुलत्थिकादिभिर्द्रव्यैस्तैलं रोपणं कुर्वीत॥ छोरक्ता
गंतुद्रुवे कार्यं पित्तविद्रधिवत्क्रिया॥ रक्तोद्भूतया आगंतुजे द्रुतो द्रुवे च विद्रधौ पि
त्तविद्रधिनुत्याक्रियास्यात्॥ छावरणादिगणक्वाथमयपक्केस्यंनरोहितो॥ उपका
दिप्रतीवापं पक्वकौद्रे विद्रधौ पित्तवत्॥ अंतर्विद्रधौ वरुणादिप्रतीवापं पक्वौ द्रुत्पिव
ता॥ छाघृतं त्रिवृरेचनद्रव्यैः सिद्धं तास्मांश्च पाययेत्॥ विरूढं संद्र चास्तिं च तास्मिमेव
प्रकल्पयेत्॥ तास्थ्यं सेवनगणमयानिरूढान्वासनेति रूपयितव्यो॥ छापानजेजन
लेपेषु मधुसिंगुप्रयोज्यितः॥ दत्वा वापोपयादोषमपक्कं दंतिविद्रधिं॥ पानादिषु म
धुसिग्रुः प्रयोजितो दत्वावापो वितीर्णः कल्कैः॥ सामयन्नर्कजाप्रेपक्कं विद्रधिंद्र
ता॥ छात्रायंतीत्रिफलानिंबकटुका मधुकं समांशत्रिवृत्पटोलमूलान्यंशाचत्वारो
ऽत्राः प्रयकृप्रस्थकामसूरानिर्लुषादद्व्यंतक्काथः सघृतो जयेत्॥ विद्रधीगुल्म
वीसर्पदाहमोहमदज्वरान्तृण्मूर्च्छाछर्दिहृद्रोगापित्तासृक्कुष्ठकामलाः॥ त्रा
यंत्यादिकं समं सर्पिस्संत्रिवृतापाठत्वारोंऽत्राः पटोलमूलाद्विमिसुवमसूराद

विरेचनद्रव्यैर्ययादोषं घृतं च सिद्धं नयात्तास्मांवरणादिगणेनक्कादिगणास्थापि सिद्धं घृतं पाययेत् ६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन घृतेन विरेचयेच्च विद्रधिं शिरोहृद्गतेन त्रैवृतेन घृतेन विरेचयेत् वैरेचनिकयुक्तेन त्रिवृता चूर्णेन वमनं
गुडधनिच्चान्तेनानो विद्रधिं वंगुलत्वग्दिद्वाह्यहृदयेन त्रैवृतेन घृतेन लेहेन रोपयेत् ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने प्रमेहचिकित्सितं द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ छ ॥ अथातो विद्रधिवृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः
ते ॥ प्रथमेत्युपद्रवरूपतत्त्वाद्धि दृष्टेरित्याह ॥ छ ॥ अथातो विद्रधिवृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ छ ॥ विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत्समुपाचरेत् । प्रततं च हरेद्रक्तं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ आमं सर्वमेव विद्रधिं शोफवदुपक्रमेत । प्रततं च रक्तमाहरेत् । पक्वे तु व्रणवत् क्रिया । व्रणचिकित्सितमाह । छ । पंचमूलजलैर्धौतं वातिकं लवणोत्तरैः । भद्रादिवर्गयष्ट्याह्वतिलैरालेपयेद्व्रणं । वातिकं व्रणं वातविद्रधावर्थाज्जातं पंचमूलजलैः प्रक्षालितं भद्रदार्वादिना मधुयष्टिकया तिलैश्च लवणोत्कटैर्लेपयेत् । छ । क्षालितं क्षीरतोयेन लिंपेद्यष्ट्यमृतातिलैः । पैत्तं घृतेन सिद्धेन मंजिष्ठाक्षीरपद्मकैः । पयस्याह्विंशारिवाष्टापटोलदुग्धैश्च रोपयेत् । न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा पैत्तं व्रणं क्षीरतोयेन धौतं क्षीरिणां न्यग्रोधादयः । मधुयष्टिकागुडूचीतिलैर्लिंपेत् । मंजिष्ठादिसिद्धेन वा सिद्धेन रोपयेत् । सामान्यपरिज्ञानाद्योक्तप्रमाणेन द्रव्यं जलं । घृतं समं क्षीरमित्यत्र पाकक्रमः ॥ न्यग्रोधेत्यादि । प्रवालमूलत्वक्फलं च प्रवालत्वक्फलानि । न्यग्रोधादीनां प्रवालत्वक्फलैः सिद्धेन वा घृतेन रोपयेत् । छ । कफजं पुनः ॥ न५

~~वैरेचनिकयुक्तेन लिंपेद्यष्ट्यमृतातिलैः पैत्तं घृतेन सिद्धेन मंजिष्ठाक्षीरपद्मकैः पयस्याह्विंशारिवाष्टापटोल~~

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टौ इत्येतैः क्वाथो घृतसहितो विद्रधीनां परः कुर्यात् ॥ ३४ ॥ कुडवं त्रायमाणायाः
साध्यमष्टगुणेंभसि । कुडवं तद्रसाद्धात्रीस्वरसात्क्षीरतो घृतात् ॥ कर्षांशं कल्कि
तं तिक्ता त्रायंती धन्वयासकं मुस्ता तामलकी वीरा जीवंती चंदनोत्पलं । पचेदे
कत्र संयोज्य तद्घृतं पूर्ववद्गुणैः ॥ त्रायमाणया कुडवमष्टगुणे साध्यं तद्रसा
त्रायमाणाक्वाथेन कुडवं धात्रीस्वरसात्क्षीरमतश्च प्रत्येकं कुडवं कर्षांशं प्रत्ये
कं कल्कीकृतं तिक्तादि एकत्र मिश्रयित्वा पचेत् । तदेतत्घृतं पूर्ववद्गुणं ॥ ३५ ॥ द्राक्षा
मधुकं खर्जूरं विदारी सशतावरी । परूषकाणि त्रिफला तत्क्वाथे पाचयेद्घृतं
क्षीरे इक्षुधात्रीनिर्यासे प्राणदाकल्कसंयुतं । तत्सिद्धं शर्करा क्षौद्रपादिकं पूर्वव
द्गुणैः ॥ द्राक्षादिभिः क्वाथे क्षीरे इक्षुरसे धात्रीरसे द्विगुणितः कल्कयुतं घृतं सामा
न्यपरिभाषया पचेत् । तत्घृतं क्षीरे सशर्करा क्षौद्रपादयुतं पूर्ववद्गुणं । शर्करा क्षौ
द्रपादिकमित्यत्र इति विशेषाधिकतरः ॥ ३६ ॥ हरेच्छोणितं शिरसा शिरया वा यथोक्ताति
कांस्यं शृंगादि शिर हरेत् ॥ शिरया वा यथासमीपमसृग्धरेत् ॥ ३७ ॥ विद्रधिं पच्यमा

नेच कोष्ठस्थं वह्निरुन्नतं। ज्ञात्वोपनाहयेत्॥ विद्रधिं कोष्ठस्थं कोष्ठगतं वह्निरुन्न
तं पच्यमानं बुध्वोपनाहयेत्॥ छाम्लस्थिते तत्रैव पिंडे तो। तन्त्यार्सर्वपीडनात्सु
मौदाहृत्यादिकल्पकसूत्रा। पक्वः स्याद्विद्रधिर्भित्वा व्रणवन्नमुपाचरेत्॥ तत्रैव स्व
लेपिंडिते स्थिते यं दोषसान्निरत्वोन्नद्वं तिष्ठति तथा तदपार्श्वपीडनेन सुप्तो
सपने तथा दाहादिके षादिशब्दैनो बादियात्रश्चतेः। एनेषु सन्नसुपक्वो विद्र
धिः स्यात्। तं भित्वा संछेद्य व्रणवदुपक्रमेत्॥ छाप्तं तरत्ताऽस्यकाध्येत चिह्नं
पक्वस्यादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सूत्रस्थानादनंतरं शारीरस्थानमिदमारभ्यते । तत्रायं संबंधः
पूर्वस्मिन्स्थाने कायादीन्यष्टावंगानि चिकित्साधारभूतानि सकलतंत्रसारभूतानि सूत्रितानि
कायबालेत्यादिना ग्रंथेन कायश्चिकित्सितांगत्वेनाद्याधीनामधिष्ठानं तस्य च कायस्य चतुर्वर्ग
साधनस्य पालनार्थं हेतुलिंगौषधं स्कंधभेदेन त्रिस्कंधो यं न्यायो नं यत्कृतात्प्रणीतः । तत्र श
रीरस्य प्रथमसंभूतत्वात्प्राधान्याच्च सूत्रस्थानादनंतरं शारीरस्थानमिदमारभ्यत इत्या
ह ॥ अथातः गर्भावक्रांतिं शारीरमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
शारीरमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरः । गर्भस्यावक्रांतिरवक्रमणं संप्राप्तिः । यद्यप्यत्र गर्भो गर्भ
तां संपद्यत इत्यर्थः । गर्भावक्रांतिर्विद्यते यस्मिन्नध्याय इति कः । अस्य पलस्याध्यायानुवाक्य
वा लुगिति लुक् ॥ अथ्यादि शब्दादीनामर्थाः प्राग्वत् । कामी याध्याये व्याख्यानात् एवं शुद्धे शुक्रा
र्तवे सत्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः । गर्भः संपद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ १ ॥ शुक्रं नाम धातुः
आर्तवं आर्तवं स्त्रीणां यद्रजः मासि मासि स्यन्शुद्धयोर्दोषैरकलुषं विगंधं च वायुप्रेरितं चलाहितं स्वभ
ते तदार्तवमुच्यते शुक्रं चार्तवं च शुक्रार्तवं पिंडे पित्रोस्त्रावं पि गर्भबीजं तस्मिन्शुक्रार्तवे
शुद्धे वातादिभिरदूषितेऽधिष्ठाने पतिते सत्वो जीवो गर्भः संपद्यते किल तासौ गर्भः सत्वगर्भता
मासादयति कीदृशः सत्वः स्वकर्मप्रेरितः कर्माणि पूर्वजन्मार्जितानि शुभाशुभानि स्वानि
च तानि कर्माणि च स्वकर्माणि क्लेशयंतीति क्लेशा वयंतीति क्लेशाः ते चाविद्यास्मितारा

t9h

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽन्तो हि पेस्ले रतिसूक्ष्मत्वे लन्या कदाचिन्न वियुज्यते पूर्वत्वादि चशब्दो हेतुसमुच्चयार्थः नके
वलं महाभूतेर्हेतुभूतैः गर्भो विवर्द्धते यावन्मातुरप्याहाररसजैरित्यतोपि वर्द्धमानत्वाद्धेतोर्वर्त्त
नहेत्वर्थः मातुरित्यादिः मातुः संबंधिभिराहाररसजैः अप्यकुलोपि विवर्द्धते चशब्दो
ऽनुक्तसमुच्चयार्थः न केवलं पूर्वोक्तादेव यानि दृष्टादृष्टहेतोः सगर्भः कुतोपि विवर्द्धते यावदर्शनादि
ष्टादपि मातुः सामान्यत्वादेः कललार्बुदपेश्याद्यवस्थाभावेन विशेषतो वृद्धिर्यानीति व
यं वर्द्धतः इत्यादि क्रमान्तनुरूपिणेव ननु मातुरप्याहाररसजैरिति किमर्थमुक्तं पावनादयम
हाभूतात्मक एवाहाररसोऽन्नपरात्मकः सोपि तस्यैव जन्मकारणं भवतु महाभूतिरित्यता
ह तस्मादेवमप्यवश्यानन्दत्र आहाररसजातैराहाररसजैः स तत्प्रत्यात्मत्वादुपपा
दनात्तज्जनेर्द्धिः मातुराहाररसात्मना परिणतैरिति ननु सत्त्वः कुतोपि विष्टो गर्भस्तामाश्रो
तीत्युक्तं न चास्य प्रवेशउपलभ्यते इत्यत आह यथा चार्करश्मीनां स्फटिके न तिरस्कृतं
तेधनं हरणं तेन गच्छन् सत्त्वो गर्भाशयं तथा २ न केवलं हरणत्वाद्दर्शनाभ्यां वस्तुसद्भावो वाऽव
स्याख्येनैव तस्य दृश्यत्वात्सत्त्वस्य कुतोपि प्रवेशासंभवः किं तर्हि तत्कार्यान्यथानुपपत्त्यापि
वस्तुसद्भावो व्यवस्थाप्यत एव तथा चार्करश्मीनां संबाधितेजः स्फटिकेन स्फटिकानां
रवेन निरस्कृतं यव वहितं स्फटिकस्याभस्त्वात्तद्दिशि निर्धनं गच्छतं जन्नहरणतं तथा च
तेजःकार्यमिंधनगतं हरणं तेनान्यसंबंधिकार्यं तदेव तेजःकार्यमन्यथानुपपत्त्या तेजसः
इंधनगमनं तथा च तस्य ज्ञानोपादि गम्यते एवं सत्त्वो गर्भाशयं गच्छन् तद्दरणत एव

त्र

जः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ह्नितः

गद्वेषाभिनिवेशाः अत्र यावदनुदितं न येन निःस्वानि रविद्या दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मता अस्मिता सु
खानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः स्वकर्माणि च
क्लेशाश्च स्वकर्मक्लेशाः तैरस्पृष्टो गर्भः संपद्यते न तु कर्मक्लेशादिभिर्युक्तोऽत एव वीतरा
गाणां जन्मासंभवः कर्मक्लेशरहितत्वात् तथा चोक्तं चित्रमवहितं संस्कारैरागादिक्लेशैर्दूषितं
तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते इति अथ यदि शुद्धे शुक्रार्तवे एव स्वकर्मक्लेशरहिते एव
गर्भः संपद्यते अथवान्यत्किंचिदपेक्षत इत्याह युक्तिवशादिति योजनं युक्तिः षडुपादयसामर्थ्य
स्ति कर्तव्यतासाधनोपायार्थयुक्तेर्वशात् सामर्थ्य प्रभावो युक्तिवशः ततः शुद्धे शुक्रार्तवे स्वक
र्मक्लेशरहिते एव संपन्नो गर्भः संपद्यते नान्यथा कस्मादित्याह युक्तिवशात् अग्निरारणे
मथ्यमंथनमंथानसंयोगवशाद्दीप्तसामग्रीसामर्थ्यादग्निररणेर्जायते नान्यथा तथाहि
मथ्यमंथनमंथनादिसामग्रीमंतरेणारणेरपि विनाग्निर्यथा न जायते तथा गर्भोऽपि पयोपात्तस
मग्रीवैकल्यान्न भवति सकलसामग्रीसद्भावे एव भवतीति भावः तदेवं गर्भसंपत्तिमभिधा
यय यातस्य कुक्षौ वृद्धिः स्यात्तथा वक्ति ८ बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्वानुगैश्च सः मातुश्चा
हाररसजैः क्रमात्कुक्षौ विवर्द्धते २ बीजात्मकैः गर्भजरायुस्वभावैः शुक्रार्तवरूपतापरिणतैः कैः
महाभूतैः आकाशादिभिः सत्वरजस्तमोमयैः सत्वबहुलमाकाशं तमोरजोबहुलो वायुः सत्व
रजोबहुलोऽग्निः सत्वतमोबहुला आपः तमोबहुला पृथ्वीति तैः सूक्ष्मैः स गर्भः कुक्षौ विवर्द्धते
विशेषणं रहितानि तथा सूक्ष्मैः सूक्ष्मैरतींद्रियैर्यतो गहनत्वैः तथा सत्वं चेतनानुगच्छंति स
त्वानुगानि तैः यत्र सत्वं तिष्ठति तत्रावश्यं तान्यपि तिष्ठन्ति सत्वानुपातित्वात्तेषां तथा चोक्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्कार्यकारणसादृश्यात् स्त्रीरेतोरक्तस्याधिक्याद्बहुत्वात्सामर्थ्यात्तस्मात्पुंरेतसो
ऽल्पत्वात्स्त्री जायते न पुमान् तथाविधस्य कारणस्याभावात् पुंरेतो हि बलवदल्प
स्त्रीरजोभिभूय पुंगर्भस्य कारणतां याति यदा तु स्त्रीरजसो बलवत्त्वमल्पत्वं च पुं
तसोऽल्पत्वात् यस्य पुंरेतोभिभूय स्त्रीरजः स्वारब्धस्य गर्भस्य कारणं संपद्यते यदा
तु शुक्रार्तवयोः साम्यं तुल्यत्वं भवति तदा न स्त्री न पुमान् जायते अपि तु लिंगद्वयालिं
गितः क्लीवः षंढो जायते एवं पित्रोः संबंधि शुक्रं स्त्रीरक्तं मिश्रितं गर्भकारणं तथापि
तत्संबंधेऽपि दारकाद्विनात्तत्र स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे यद्यादौ विसृजेत्पुमान्
शुक्रं ततः पुमान् धीरो जायते बलवान् दृढः अथ चेद्वनिता पूर्वं विसृजेद्रक्तं संयु
तं ततोऽरूपाल्पिता कन्या जायते दृढसंहितेति अत एव च पुंगर्भाः केचित् केचित्
मातृसदृशाः दृश्यन्ते स्त्रीगर्भाश्च केचित् किंचित् पितृसदृशाः दृश्यन्ते ननु स्या
दुक्तं ततो मासे मासे सान्ने दोत ततो स्थिरेव अथ स्त्र्यामनृत्वा ततः शुक्रशुक्राद्गर्भः
प्रजायत इत्यविशेषेण निर्दिष्टं ननु पुंशुक्रात् गर्भः प्रजायत इत्येव निर्दिष्टं उ
भयोरपि च स्त्रीपुंसयोरेव शुद्धसम्बधातुकत्वमभ्युपगतं तस्मान्नपुंसक एव तदेवं
नरणी[illegible]नाकुसमशाह्वाक्रान्तमानसानां तथाविधे नपुरुषसंयोगेन विना न२
केवलात्स्पृक्त्तिसंस्पर्शदर्शनाद्वा ऋतुमत्युत्तरेतसां किमिति गर्भो न जायते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वस्तुप्रभावान्नच्छिनत्ति च सत्त्वस्याहेतुबलं हि कार्यो महान्नात्यति नरः अनुगतानि च न हि दृष्टं ते
णवायचकार्यणोपलभ्यन एव नदेवं सत्त्वानुपाधिभिर्महाभूतैर्गर्भः कुहो विवर्द्धते ननु केवले
सत्त्वानिधिष्ठितेभ्यो नावक्रांत्याद्युक्रमात्कललादिना वस्तुजातं विवृद्धिं विपुलतामापद्यते
नान्यथा मनशरीरवत् ननु सत्त्वो भूतानुगत एवक एकरूप अनेकजात्याकृत्या नरतुरगोरगगज
जात्यादिलिंगिनः संपद्यते इत्यस्मिन्नर्थे नुयोगमपूर्वमाह कारणानुविधायित्वात्कार्याणां
तत्स्वभावता नानाजात्याकृतीः सत्त्वो धत्ते ताम्रलोहवत् २ कारणहेतुमवश्यमनुविद
धाति इति कारणानुविधायीति आगमप्रयत्नकृतानि कारणस्वभावानि कार्याणि भवन्ति
सर्वाण्येव तस्माद्धेतोः कार्याणां तत्स्वभावता स्वभावस्य हेतुः सदृशार्थः तत्त्वहेतुना कारण
परामृश्यते तस्य कारणस्य स्वभावनात तत्सादृश्यं तस्मात् कार्यकारणसादृश्याद्धेतोः स
त्वो महाभूतानुगत एकरूप एव अनेकरूपा नानाजात्याकृतीः प्रतिबिंबावशाद्धत्ते
धारयति कथमिव द्रुतलोहवत् यथा हि रूप्यादिवस्तुजातमग्निना द्रुतरूपतां गतमेक
रूपमेव सत्कटककादिकल्पितानां नानारूपाणामनुव्याहाराकृतीनां निविष्टं नानामाकृति
यथाकल्पितां धत्ते एवं सत्त्वो नानाजात्यानेगच्छति तां तां यथास्वमाकृतिं धारयति अत
एव शुक्रस्य बाहुल्यात् जायते पुमान् रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीबः अत एव च पूर्वोक्तानि
कार्यकारणसादृश्यात्ख्याद्धेतोः शुक्रस्य पुंस्त्वेन साबाहुल्याद्धेतुत्वात्साम्यफलभावात्स्त्री र
तो रजोत्पत्त्वात् पुमान् जायते न स्त्रीत्वं यावद्धर्मकारणसाम्याभावात् तथा अत एव पूर्वोक्ता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्रवति पंचाशतो वर्षादूर्द्ध्वं एवं नेतरं वरं क्षयं याति द्वादशान्तो पूर्णं वर्षमिति तस्य पूर
लेऽस्माविति उक्तं द्वादशादिति प्राप्तिकर्म तदेकादशवार्षिक्यामपि रक्तप्रवृत्तिदर्शना
त् पंचाशतः क्षयमिति अपचाराख्येवमेव चिन्त्यं पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि वीर्यवन्तं सुतं सूते पूर्णेति षोडशवर्षाति
यस्मा ह्येवंविधा स्त्री पूर्णविंशेन नरेण संगता मिथुनत्वं याता तासन्ती गर्भाशयादिषु
शुद्धेषु वीर्यवन्तं सामर्थ्ययुक्तं पुत्रं सा जनयति प्राप्यकं चेतद्वर्गापि साधुगर्भादर्श
नादत एवायमेव तत्र कारणं न्यासमह्वेजगाद षोडशवर्षायाः पंचविंशतिवर्षः पु
त्वार्थमपत्नेति विंशतेः पूरणं इति विंशतेर्ई नातिरिक्तोऽविंशाद्धः पूर्णविंशोय
स्य इति पूर्णविंशः गर्भस्याशयो गर्भाशयस्तस्मिन्शुद्धे निर्मले वातादिभिरदुष्टे त
था मार्गे प्रकृतत्वादपत्यमार्गे वातादिभिरदुष्टे तथा दुष्टे रक्ते स्त्रीरजसि शुद्धे तथा
शुक्रे बीजे शुद्धे तथानिले शुद्धे पित्तादिभिरनाहते तथा हृदि शुद्धे दोषानाविष्टे तेग
संतते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः रोगाल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ततः पूर्वं क्लान्ते
वयःपरिमाणात् न्यूनाब्दयोः हीनवर्षयोः स्त्रीपुरुषयोः पंचदशाब्दाद्दशवर्षयोः
रोगी भवति रोगीत्यादि प्रायेण मन्दवीर्यः तथाल्पायुरधन्यश्चाप्रशस्तो गर्भो भव
ति न भवत्येव वा ननु दपत्यं शुक्रार्तवसंयोगेऽपि सति कुक्षिगर्भमतिनिर्हरणे तत्क
थमेतदित्याशंक्येदमाह ॥ वातादिकुणपग्रंथिपूयक्षीणमलाह्वयं बीजासमर्थं रे

शुक्रार्त्तवे हि गर्भकारणत्वेन सुसंनिहितमेवेति केचित् नानुमन्यामहे पुंशुक्राभावात् पुंस्पृष्टं हि स्त्रीरेतो
रक्तं पुंशुक्रं गर्भकारणत्वेन चतत्स्त्राणि तद्वायुगर्भस्यानुत्पत्तिः तथा च संनते व्यधामीति वाधि
तोयभिस्त्रं वं त्येव शुक्रं पुंसः समागमे गर्भस्यानुत्पत्तिः किं चित्करोतीति चिन्त्यमिति संभवं यथा
नेकगर्भत्वमतुल्यकालस्यात्तथा नुतिपाद्यितुमाह शुक्रार्त्तवे पुनः ३ वायुना बहुधाभिन्ने य
थात्मविबहुपत्यता वा तेनेयथायस्व शुक्रार्त्तवे विबहुधाभिन्ने बहुधात्वेन सति बहुपत्यता भव
ति यथा स्वमिति यदा शुक्रं साधिक्येन वर्त्तमानेन वायुना बहुधाभिद्यते तदा पुंगर्भानेकत्व
यदा तु स्त्रीरजः साधिक्येन वर्त्तमानेन वायुना बहुधाभिद्यते तदा स्त्रीगर्भानेकत्वमिति बहुप
त्यता भवति सूकरमार्ज्जारादिजातिषु त्वनेनैव हेतुना सदानेकापत्यताप्यथ ननु कथं वियोन
यो विकृताकाराश्च वियोनिविकृताकाराश्चेन यावि धागर्भजायन्ते कथमित्याह विकृते
मिलेः वातादिभिर्दुष्टैरन्यामि गिगामिभिः मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहं वत्स
राद्द्वादशादूर्द्ध्वं यातिपंचाशतःक्षयं स्त्रीणां मासि मासि प्रतिमासं रजो रक्तं त्र्यहं स्रवति त्री
णि दिनानि प्रवर्त्तते ननु शुद्धे शुक्रार्त्तवे इति पूर्वं शुक्रमेवाभिहितं न तत्संस्थेवाभिहितं तन्नाप्य
इति शुक्रमानुपूर्वं साम्प्रतमुल्लंघ्य कस्मादार्त्तवं निर्द्दिष्टं मुख्यत्वेन बहुवक्तव्यत्वात् रक्तेपि बहु
वक्तव्यमस्यान्तत्वदेव सोम्यत्वं तु शुक्रस्य त्र्यहमिति कालावधारितं द्वितीया किंभूतं रजः रसाज्जा
तं रसजं ननु रक्तं रक्तजमेव वक्ष्यति हि रसाद्रक्तं ततो मांसमित्यादि तत्किमर्थं रसजमि
त्युक्तं ब्रूमहे रसादाहाररसात् परिणामतो जातं रसजमित्युक्तं निर्द्दिष्टं ननु रसधातुतोपि
त्यवोद्यमेतत् कुतः प्रभृति तद्रजः प्रवर्त्तते इत्याह वत्सराद्द्वादशादित्यादि द्वादशाद्वर्षादूर्द्ध्वमनन्तरं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

४० पचेत् नडाढके मुस्ताद्यैभिः सपिप्पलीकैः संकल्कितैर्द्विपलिकैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् नवघृतं ११
घ्राणत्रिरोगजित् विड्ध्यादि रोगजित् विशेषतः प्स्मुक्कादिघ्नं एतत् वटोलाद्यघृतं ७ त्रिफला 475
द्विपलक्वाथपादशेषजलाढके तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्केन च प्रस्थो घृतात् त्रि-
डःसिनयामाक्षिकेण वा युक्तं पिबेत् तिमिरी नरः घृतं वा वरारस त्रिफलायाः पलाष्टकं जलाढ
के पादशेषक्वाथ तेन क्वाथेन तुल्यक्षीरेण त्रिफलापलकल्केन पुनः घृतादेः प्रस्थपक्वः शर्क
६८ रयामाक्षिकेण वा युक्तं तत्तिमिरी पिबेत् तेन वातेन युक्तं त्रिफलाक्वाथदोषदूष्यादिवशात्
एव त्रिफलाघृतमुच्यते ७ यष्टीमधुद्विकाकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामलतोत्पलैः पालिकैः सहितो
द्राक्षेर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ३ अजाक्षीरवरावासामर्कवस्वरसैः पृथक् महात्रैफलमित्येतत् नयनरद्
ष्टिविकारजित् यष्ट्याद्यैभिः पालिकैः सहासिताद्राक्षेर्जाक्षीरादिभिः पृथक् स्वरसैः समैः
प्रस्थप्रमाणैः सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् एतन्महात्रैफलं सर्वदृष्टिविकारजित् ७ त्रैफलेनाथ
हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना चयरि भुक्ता मासमेकं हिताहारः
पिबन्नामलकोदकं सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ७ त्रैफलेन वसर्पिषा त्रिफ-
लायष्टीयुतां माक्षिकेण चवारं भुक्ता रात्रौ लिहानो मासमेकं हिताशी सन्नामलकोदकं
पिबन् गारुत्मतं चक्षुर्लभत इति भगवान्निमिराह ७ तथा पादहेमयष्ट्याह्वसितजीलजमा
क्षिकैः संयोजितां यथाकामं तिमिरघ्नी वरा वरा नाम त्रिभिः संयोजिता त्रिफला पथ्याक्ष
मवरा तिमिर प्रसिस्पात ७ संघृतं वा वरा क्वाथं शीलयेत् तिमिरामयी ३ त्रपुषस्सहं वा त्रि-
फलाचूर्णं समधुना नं ३ अथवा त्रिफलाक्वाथं ससर्पिस्तु तिमिररोगहरं मध्वसेन ३ त्र्यूषादीन्वा
त्रिफलाचूर्णं समधुना नमसेयेत् ७ पायसं वा रायुक्तं शीतं समधुशर्करं प्रातर्भक्तस्यवापदर्व

बा।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

...स्माद्धृतं नेत्रं तिमिरप्रतिषेधउअले ॥ अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ननु दृष्टिरोगवि
ज्ञानादनन्तरं दृष्टिरोगप्रतिषेधो न्याय्यः उपपन्नमाह भवान् किंतु दृष्टिरोगचिकित्सनस्य बहुत्व
त्वा त्वात् पृथगध्यायो वक्तुं युक्तः [illegible] तिमिरप्रतिषेधः इति तिमिरप्रतिषेधारंभ एव यु
क्तः [illegible] बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्याये [illegible]
नि सर्वे युक्तं ॥ तिमिरं काचनाथ [illegible] नेत्ररोगेषु [illegible] तिमिरं साध्यं
[illegible] तिमिरमुपे [illegible] काचं [illegible] गच्छति [illegible]
[illegible] ॥ तुल्या [illegible]
ले क्षीरघृतप्रस्थं विपाचयेत् [illegible]
[illegible] तिमिरापहरं परं [illegible]
[illegible] मधुकोत्पलैः पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं प्रस्थं क्षीरं [illegible]
नैः हन्ति [illegible] तिमिरं [illegible]
न [illegible] प्रस्थं हि [illegible]
[illegible] तिमिरापहं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] तिमिरं [illegible]
[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सन्निभं गंधं आकारं पूयाभं पूयसदृशं रक्तपित्ताभ्यां रेतो दुष्टं पूयाढ्यं भवति क्षीणेना
मरेतास्त्वं मारुतपित्तेनो भवति मारुतपित्ताभ्यां दुष्टाभ्यां दुष्टं ततः दुर्बलान्तःक्षीण
तानीत्यर्थः कृच्छ्राणीत्यादि पूर्वोक्तानि इमानि वातादीनि शुक्रार्त्तवानि क्षील
१ शुक्रार्त्तवानानि कृच्छ्रसाध्यानि कृच्छ्राणि असाध्यं त्वित्यादि मूत्रचविट्समं विशेषेणाऽरिव नु.५
प्रभावस्य तदेवं रेतोदोषमुपयमल संसर्गत्रिदोषं त्रिदोषदुष्टमसाध्यं साध्यमिमसाध्यं इदानी
मुपक्रममाह कुष्ठिक्वाथादि मंदुष्टं स्वौषधं स्वान्मीपचनदोषधं सोदध्यं वातादौष
मित्यर्थः तेन वायोः कुपितस्य प्रशमापादकः स्निग्धोष्णाम्ललवणादि पित्तस्य
मधुरशीतकषायादि श्लेष्मणः कटुकषायादि ततश्च भेषजमित्यर्थः तेन विरे
चनानुवासनेन शुक्रदोषे च स्नुक्सैंधवफलाम्लयवक्षारघृतान्वित सर्पिःपानं बिल्वविदारीक्षि
हुक्षीरयुक्तमास्थापनं मधुमदनदारुसिद्धं तैलमनुवासनं क्षीरबुलीरसिद्धं तैलम
नुवासनमुत्तरवस्तिश्च पैत्तिके कांडेक्षुस्वदंष्ट्रागुडूचीक्वाथसिद्धं दूर्वामधुकप्रनीवा
पं सर्पिः पानं त्रैवृतं चूर्णं सधृतं विरेकः पयस्याक्षीरपर्णीसिद्धक्षीरयुक्तमास्था
पनं मधुकमुद्गपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च श्लैष्मिके पाटलामदका
रग्वतकामलकक्वाथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्णप्रतिवापसर्पिःपानं मदनफ
लकषायेण वमनं दंतीविडंगचूर्णं तैललीढो विरेको राजवृक्षमदनफलकषायप्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नास्य स्वलिंगैर्दोषजं वदेत् अत्रादिशब्देन पित्तश्लेष्मणोः परिग्रहः वातादयश्च कुण
पगंधिग्रंथिस्थपूयक्षीणं च मलेवेनिर्दिष्टः एतानि प्राकृतानि संतापस्य रेतोदुष्टस्य स्था
नत्वं प्राकृतत्वात् प्रत्येकं वातादिदुष्टयोज्यः रेतश्चात्र चरेतोदुष्टं वातनाच्यादुष्टं वातसंसृष्ट
शुक्रं वातशुक्रमेवं पित्तशुक्रमेवं कफशुक्रमेवं कुणपगंधित्वात् कुणपं नाम शुक्रं कुणपशु
क्रं तद्रक्तेन दुष्टेन भवति एवं ग्रंथिशुक्रं पूयशुक्रं क्षीणशुक्रं मलाकृत्य बुद्ध्या मूत्रपुरी
षगंधान् मूत्रसदृशशुक्रं मूत्रशुक्रं एवं पुरीषशुक्रं अत्रैव मपिशुक्रं त्वत्रैव दूषितमवी
जमेव न स्वलिंगनामतश्च शुक्रं वदेत् यथा वातात्तं पित्तात्तं विभिन्नादि यावत् पुरीषात्तेव
भिन्नं साध्यासाध्यविभागश्च न हरेत शुक्रात्तं वदोष चिकित्सामपि तत्तुल्यां ब्रूते यत्र
तु विशेषोऽत्र वक्ष्यति तत्र विशेषमभिधास्यति काश्यपेन ग्रंथ्यार्तवमित्यादि स्वलिंगैरित्या
दि स्वानि च तानि लिंगानि लक्षणानि स्वलिंगानि यथा स्ववातादीनां स्वरूपाणि
यथा स्फुटरूपावारुणादीनि वायोः विहगधोम्रादीनि पित्तस्य स्निग्धपांडुपिच्छलादी
नि कफस्य तैर्लिंगैर्वातादिदुष्टैर्दोषजं वदेत् ज्ञातीयादेव इतिशेषः रक्तेन कुणपश्ले
ष्मवाताभ्यां ग्रंथिसन्निभं पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः कृच्छ्राण्येतानि
साध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभं रक्तेन दुष्टेन कुणपं कुणपगंधित्वात् कुणपसंज्ञमनन्वर्थं रे
तोऽस्य भवति एवं ग्रंथ्यादीनामप्यन्वर्थसंज्ञता बोध्या श्लेष्मवाताभ्यां दुष्टाभ्यां ग्रंथि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ओं नमस्कृत्य मोहारमिदानीमिति ओं नमः

ओं नमस्कृत्य मोहारमिदानीत्यात्मनः क्षमध्यं नानीतिके ओं [illegible]

राद्यर्थोपि स तन्त्र संवेत्ते लोकेस्मिन्नित्यन्तं ग्रन्थं नाद्दृतीत्यात्मनः क्षमध्यं नीति स्वराद्दिविलं दर्शन [illegible] तथाहि

माहात्मिवारान्नाम्भिः ॥ परतिरहन्तोषः नाद्दृतीत्यात्मने केशायं नीति स्वराद्दिविलं दर्शन तथाहि

महाविचारान्ताद्भिः ॥ पर विरहनोवः सर्वं सर्वदेहेषु सर्वदात्मानं केशवायं सीति नवात्मनुत्सवं हनवान् तथाहि

कार्याण्युद्दतानि समर्थयतः सर्वं सर्वदेहेषु सर्वदात्मानं ते न वधापायं दर्शितवान्न नु सर्वं हनवान् ॥ अथातः ॥ आयुष्कामी

माहिरेणाः जघाने ति माहात्म्य लायनेन वधापायं व्याख्यानुप्रतिजानीते ॥ अथातः ॥ आयुष्कामीय

नाप धुंकामायुद्दर्शनं स्यात् ॥ आयुष्कामीय मध्यायं व्याख्यास्याम इति यतोऽयमायुर्वेदे व्याधि स

यमिति ॥ अथ स्वेष्टदेवतानमस्कारानन्तरं २ अतो हेतोरारम्भस्य प्रतिजानीते अथ मध्याप

नीकारः ३ आरम्भानन्तरं ॥ आयुर्वेदितो हि व्याधयः व्याख्यावसाना मान्य संक्षेपव्याख्यार्थमथ मध्याय म

स्यात्वकृतात्सुमहाभवति तत्रादौ व्याधिप्रतीकारस्य मान्य संक्षेपव्याख्यार्थ मथ मध्याय म स८

॥ आयुष्कामहितत्वाद्धायुष्कामीयः तन्त्रेवं वेत्सर्वे आयुष्कामीयाः सन्त किन्तु प्रथमाध्याय म

ध्यायो मंगलार्थो वेदयं संज्ञा मंगलादीनि शास्त्राणि प्रथन्ते इत्यत्र माल्येयानि इति हेतोः प्रामाण्ये

आरम्भेयार्थानुस्वाहितं व्यासादि संज्ञाकरिष्यति ॥ अत्र रुतिश्च मालेय तिइति हेतोः प्रामाण्ये यथा

॥ आयुष्कामहितत्वाद्धायुष्कामीयः मंगलादीनि शास्त्राणि प्रथन्ते ॥ अत्र च रुतिश्च मालेय तिइति हेतोः यथा

ध्यायोमंगलार्थो वेद्यं संज्ञा तस्माद् दीर्घ संज्ञा करिष्यति ४ तेवदृशितहत्वेमेवमाहुस्स उक्तं वनः ॥ आयुष्कामय

आरम्भेयार्थानुरूपाहितं चतुर्थादि संज्ञा कारिष्यति ॥ अहुवियाः ५ तेवदृशितहत्वेमेवमाहुः दृशयति ॥ आयुष्कामय

वाक्यवाक्यत्वात् ॥ आत्माद्धात्रेयादयो महर्षयः ॥ प्रेतावन्नवत् सार्थप्रयोजनाधिकारि तो दृशयति ॥ आयुष्कामय ॥ इत

वाक्यवाक्यत्वात् ॥ आत्माद्धात्रेयादयो महर्षयः प्रयोजनत्वं धर्मार्थसुखसाधनत्वात् सुखकामो मोक्षा ॥ इत

वे वयंवक्ष्यामः तेनेव यत्नमन्या: प्रयोजनत्वं धर्मार्थसुखसाधनत्वात् उपरम तत्सर्वमादरोग वि

ने४ मानेति प्रयोजने नायुः तत्र च प्रयोजनत्वं धर्मार्थसुखेषु वदेषु महायं श्रुवरम तत्सर्वमादरो वि

त्वे वयं ॥ आयुष्कामस्य वत्ने सोपाधिकायुरिति नायुर्वेदो वदेश्च स्व महायं बुवरम नत्सर्वे देयति

घेय: पाठावबोधानुष्ठानेर्धानितमः ॥ आयुर्वेदस्य शास्त्राणां राविधेय तत्र शंकानि राकर्तुं पुरावन्ते दर्शयति

ब्रह्मेति ब्रह्मायुर्वेदस्य सत्ताप्रजापतिदर्शनमाविर्तनहन्त्याहितवान् ॥ अधापितवानितियावत् ॥ आयुषो

ब्रह्मेति ब्रह्मायुर्वेदस्य सत्ताप्रजापतिदत्तमधितिहन्त्या [illegible]

ने२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.सी.२

वेदमन्त्यस्य मास्य करणेनायुर्वेदलक्षणेन प्रतिपादनार्थं ॥ आयुषः संबंधी वेदः ॥ आयुर्वेद इति संबं
धलक्षणया त्ययाल्लकल्लक्षणः उक्तं हि संग्रहे ॥ आयुषः पालकं वेदमुपवेदमथर्वणः इति प्रजापतिर
श्विनावायुर्वेदमभ्यजिग्रहत सौवाश्विनौ सहस्राक्षमजिग्रहतां सहस्राक्षोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीनजि
३ ग्रहत्, तेऽत्रिपुत्रादयोऽग्निवेशादिकान्मुनीनजिग्रहन् तेपुनरग्निवेशादयः पृथक्पृ
थक्तंत्राणि तेनिरे तान्यत्यतिविस्तारतया च कुः संग्रहेणायुर्वेदं हृदयं नैरभिहितमिति
र्थः ॥ अग्निवेशादिशास्त्रेभ्यः सारं बोधसंख्येयं चैतत्स्थापनं तेभ्य इति सारतरोच्चयः इति
यते यथा सारतराणां बहुव्योमानामर्थानामुच्चयः उच्चीयते एकत्र क्रियते अस्मात्तथोक्तः ॥ अ
स्मिन्नितिमुच्चयः ननु पूर्वशास्त्राणि ॥ अपि महान्तः कायसम्पदादिगुप्रदेशाद्येव स्मिन्नतः प्राह ॥ अ
ष्टांगहृदयमिति ॥ अष्टांगं आयुर्वेदस्य हृदयं सर्वार्थोपयोगेन सत्तावेयमस्यशास्त्रस्य वक्ष्यति
हि हृदयमिव हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेरिति सर्वत्र प्रदेशेषु सारतरोच्चय इत्यर्थः ननु
पूर्वशास्त्राण्यपि न विस्तरेणनकिंचित्कान्यतेनेति सर्वत्र सारतरोच्चयः स्थानात्मनःप्राह नाति
संक्षेपविस्तरमिति ॥ अतिसंक्षेपविस्तररहितं सर्वत्र संपूर्णं ननु सूत्रपाणिस्तत्रिःसूत्रं लब्धा
त्मात्यंभूतस्य प्राह तेभ्य इति तेभ्योग्निवेशादिशास्त्रेभ्य एवोच्चयः क्रियते न त्वेवं चेत्किम
नेनेत्यत आह ॥ अतिविप्रकीर्णेभ्य इति यत्र प्रकरणान्यविशिष्टविशिष्टान्यसर्वत्र कीर्त्यते नातिविप्रकी
र्णानि यत्रवाक्यार्थस्तुतामनेकधा विप्रकीर्णानि एतदुक्तं भवति संनिवद्ध्य पूर्वशास्त्राणि मेलन
र्थाः किंत्विति विप्रकीर्णत्वाद्दुर्ग्रहाः इह तु रचनाविशेषेण सुखग्राह्याः तेन
संगृहे नमात्रामात्रमप्य त्रकिंचिदागमवर्जितं तेषां संगृह एव बंधस्य हे दोषकालाना
सार्थायोगेनात्र स्थापि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ए

बालादिव्यतिरिक्तावस्थाविशेषाश्रयाणां मध्यवयमात्राश्रयाणां ॥

प.४॥

इति ॥ आयुर्वेदांगान्याह कायेति तानि च काय[illegible]चिकित्सावेगोन्याहुः तत्र काय इह ॥ मध्य
कीवस्थां मध्यवयसं शरीरं गृह्यते बालादिश्रृंगे [illegible] अवस्थाविशेषो बाल इत्यतो बालः प्र
थमं वयः स्नेहः स्नेहाद्वितीयं ऊर्ध्वजत्रुगं शिरः शल्यं त्वागन्तुजं दंष्ट्राविषार्तत्वं शल्यं दंष्ट्रादं
बृंहणं तत्र बालादिनैवमात्रोपलक्षणं जरापश्चिमं वयः वृषस्त्रीप्रसंगत्वं एवां च कायादीनां चिकि
त्साभिधानानामेवांगत्वमित्याह चिकित्सेति चिकित्सा व्याधिप्रतीकारः ॥ तत्र एवं का
यचिकित्सा बालचिकित्सेत्यादयो अंगानां संज्ञाः विवक्षितविशेषकाच्च चिकित्सा या एतांगत्वं तिः६
॥ अंगान्यवयवाः तत्र ॥ अवस्थामात्राश्रयाणां च व्याधीनां कायचिकित्सिते प्रतीकारः बाल
चिकित्सादिषु तत्तद्विशेषेषु कतिपयानां इति शाल्याक्यार्थकमतेति ॥ अष्टप्रतिज्ञाते व्याधिप्रती
कारं व्याचष्टे सद्वेधा हेतुलिंगमौषधं चेति हेतुर्द्वेधा ॥ अंतरंगो बहिरंगश्च ॥ अंतरंगो द्वेधा
दोषाद्दूष्याश्च तत्र दोषानाह वायुरिति तेषत्रयः वायुपित्तेकफश्चेति एषां त्रित्वं समासतः
द्वंद्वेपत्त्वविस्तरस्तु रागादिपाककालंवलंबकाद्युक्तांतरभेदेरानंतं समासे तु व्याधयपरि
समाप्तेः प्रतिवाक्यमनुषंजनीयं दोषावस्थाद्वयमाह विकृतेति तत्र विकृतत्वमविकृतत्वं
विकृता चेति तत्र देहधृति ॥ शविकृता देहं वर्द्धयंति क्रमादितिवस्तमाणां वदंवाक्यत्रयशेषत्वेन व्याख्याना
दिह संबंधनीयं दोषस्थानान्याह तेषामिति तानि च त्रीणि हृन्नाभ्यारधोवयुस्थानं मध्ये पित्त
स्य ऊर्ध्वं कफस्य सर्वदेहव्यापित्वेपि येषामस्मिन्नित्तरामाधिक्येन वर्वर्ततेनेन तस्य स्थानं हृन्नाभिभ्यां ७
तदुभयावधिप्रदेशोलक्ष्यते ॥ अत्र व्याहृदोषाणां वायुर्नाभेरधः कफ ऊर्ध्वं हृदः दोषकालाना
ह वय इति तत्र वयः शरीरपरिणाममत्रस्थानात्र हृन्नावस्थावानस्य कालः मध्यो यौवनावस्थापि

481

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥आदिर्वीस्याव स्थाः कफस्य॥ अह्नो मोवराह्नो वायोः मध्यो मध्याह्नः पित्तस्य ॥अह्निः
पूर्वाह्नः कफस्य रात्रेरन्तो॥ परराज्ञो वातस्य मध्यो मध्यरात्रे पित्तस्य १

वा.टी.३

नस्य॥ आदिपूर्वरात्रः कफस्य भुक्तंनिजीर्णमन्तो नस्यान्तः पाकावस्थायां वायोः मध्ये विदग्धा
वस्था पित्तस्य ॥आदिरामावस्थायां कफस्य आपितोऽयमनुवर्तते कालविशेषस्तु स्थानविशे
षवत् ॥अन्त्यावस्थायांरवें दोषकार्यमाह तैर्भवेद्विति नत्रवाते नाग्निर्विषमो भवे द्वितीनी
क्ष्णः पित्तेन मंदः कफेनत्र समाग्निरनुवर्तते समैर्विभिः समः पारिशेष्याद्विषमादयश्च योमि
वचैर्दोषैर्वैषम्यं चवह्निरेव तीक्ष्णतानामहिकार्यादर्शनात् ॥अतिपतन्तवाकोविषमः॥ अनु
पाकस्तीक्ष्णः विरवाकोमंदः शेषः समः उक्तं हि संग्रहे पानेष्वनुभिद्दयत्व भाजमेव
न्ययोः समे पाकान्तो युक्तयोर्द्वीकुर्मी दृष्टान्तंदेयुनक्षिरयत इति युक्तयोरचिन्तयः समाग्नि
न्ति पानकान्तव स्थानिदर्शनं नत्रयुक्तपाज्वरवद्वगंतव्याः यथावातकफजेज्वरे शीत
कानपित्तजेज्वरेदाहः वातश्लेष्मपोयोगवाहित्वात् पित्तकफजे सन्निपातजेच विपर्यये
णदाहशीते मिथोविरुद्धत्वेनयुगपदसंभवात् नत्रोभयारभावः विरुद्धकार्योणमपिमा
रंभकत्वदर्शनात् उक्तंच संग्रहे॥ आरंभकं विरोधेपि मिथो यापदहत्वं विस्मस्ते हेतुग
वह्नावेदीवत्रयेत घेत्ति तह्विदिह्लापि वातपित्ताभ्यां तीक्ष्णत्व वातकफाभ्यां मंदत्वं पित्तक
फाभ्यां सन्निपातानाच विषमेयेणतीक्ष्णमंदत्वे नवैवं वनुष्टयहानिः ॥अथावस्थितत्तीक्ष्ण
त्वमंदत्वस्यवैषम्यंतमभीपात् कोष्ठावस्थाविशेषाख्येदोषकार्यमाह कोष्ठइति नत्रवाते
नक्रूरः कोष्ठः स्यात्पित्तेनमृदुः कफेनमध्यः त्रिभिः समैरपिमध्यः ॥मत्रापिपारिशेष्यात्
वैवत् योगवा [illegible] त्वत्रकफस्य यदाहत्वोरणादिः वातोल्वणस्याद्गहणी क्रूरकोष्ठ
स्यादिह्नः पित्तलामृदुकोष्ठस्ययोगवाहीनयाः कफइति तेनवातकफाभ्यां क्रूरः वातपित्ताभ्यां
वहाकफेयं मध्यमेन श्लेष्मणानहीनयोगीक्रूरः ॥अतियोगी मृदुः
सम्यग्योगीमध्यः सं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

... स्यापूर्वं २

उः
कफपित्तात्मकं हन्ति पानाच्च मूर्च्छा: ननु बहुवातात्मकत्वात्कथं कृच्छ्रत्वमिति शुक्रेणैव बहुत्वेकफपक्वरक्तत्वं शुक्रं मिश्रम
शुक्रत्वमिति विरोधः सैवम् शुक्रमूत्रवाक्यसाहचर्यबरत्वेन इह जन्मादावेवदोषकार्यमाह शुक्र
वैवर्ण्येति जन्मशुक्रार्त्तवस्थैर्दोषैर्भवेन शुक्रे तथा कर्मात्तं तद्विज्ञेयं इति तथा शुक्र
वैवर्ण्येति जन्मशुक्रार्त्तवस्थे दोषे भवति उक्तं हि संग्रहे योषितोऽपि स्रवन्त्येव बीजं तु संगमागमे गर्भ
पुंसः स्त्रीरेतसो जन्म हेतुत्वात् उक्तं हि संग्रहे योषितोऽपि श्रवन्त्येव बीजं तु संगमागमे गर्भ
वृत्तेः स्त्रीरेतसोर्जन्महेतुत्वात् उक्तं हि संग्रहे योषितोऽपि स्रवन्त्येव बीजं तु संगमागमे
तु नतु किंचित्करा नीति तथा चान्यत्रेति आर्त्तवं स्त्रीरजः करः आहो जीवसंक्रमणं समय
उत्तरकाले जे स्तु दोषे रविकृते स्त्रियास्तिर्विकृते नो राशः नद्युक्तं विकृतादिकृतादेहं घृतमिति नवई
उत्तरकाले जे स्तु दोषे रविकृते रपि जन्म भवति किं त्वविकृते रविकृत शारीरत्व
यतिवेति यथादोषशुक्रार्त्तवस्था स्ते र्विकृतेरपि जन्म भवति किं त्वविकृतेरविकृतशरीरत्व
मितिविशेषः वक्ष्यति हि विषाणि विकृतानि कारणानि यतेविकृतेमले शिति ननु विकृते नो राशा हेतु
भिः कथं जन्म इत्यत आह विबलत्वविपकृमेः यथा विषात्म कस्य कृमेर्नो राशा हेतुर्विष
लोव जन्म तथात्मकस्य शारीरस्य नाशाहेतुभिरपि दोषैरित्यविरोधः प्रकृतिविशेषा
न्नाषकार्यमाह नेष्टेति तैर्जन्म हेतुभिर्दोषैः प्रकृतयश्च स्तः नाश्च समनत्र प्रकृत्नेदो
वैस्तस्तः नवातेन हीनापि तेन्तमघ्याकफेनोत्तमा समधातुश्च सनुष्टीसमस्तासु श्रेष्ठा गु
णैः पूर्णसत्वगुणप्रधानोत्तमा या मध्ये तमाधानेवादोषा द्विदोषा प्रजानाहिदोषजाति
तः समस्तासु निवाहीनायापि हीना तत्रापित्तकफजा हीना ततो वातकफजा ततो वाते
पित्तजा इत्यस्य यद्यपि वातकफयोः परस्परयोगवाहित्वं तथापि वातकार्यं भवति वर्तनात्
उक्तं च बलित्वादाशुकारित्वाद्विभुत्वादन्यकोपनात् स्वातंत्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलो
निलः तस्माद्विदोषजानि यानि रूपद्रवमत्वात् उपदेशाच्च उपदेशस्तत्विदेशस्य बाधका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.टी.४

अत्रपरिशेष्यादेकैकस्याप्यधिकत्वेनारंभकत्वं त्रयाणां साम्येन तच्चाधिकत्वेनोपक्रमात् ॥

अतउपदेशाद्वातपित्तदोषनामाहित्येदोषजांड्कंयनस्य भवंति तत्रश्लेष्माग्रयोः प्रधाना उन्मादयस्त्र

भवंति ननु वायोर्योगवाहित्वात् पित्तजवातश्लेष्मजप्रकृत्योर्मध्यत्वोन मन्ये साम्ये कथं नाधिकदो

निश्चलते उच्यते योगवाहित्वेपि प्रकृतौ स्वकार्यकारित्वमुपदेशाबलाद्भवति तथापु षवैषम्य

श्रुतः समप्रकृतयो भवंति दोषैः पृथग्द्विशः समस्तैश्च तत्राहयोर्वाति स्वल्पं वापि प्र तत्रपारि

कृतीनां स्वलक्षणैः तान्ताः सर्गजा वेद्याः प्रकृतीरिति निर्दिशेत् तथा च वक्ष्यत्यग्रे प्र शेष्यात्

तथाचसुश्रुत कृतिर्हृदयसर्वाश्यां हीदेहप्रबंधगुणोऽदयो हेतुस्तासिकया हि भ्रश्चैव गुणोऽगुणमयी वदेत

[illegible] भवेत् रैः संयोगयोग्ये वेदोष उत्कटः प्रकृतिर्जायते तेन तस्मात्मलशृंखलायां तथा

शुक्रार्तवगर्भस्थैर्वेणा गर्भशायस्थैः पः स्यादोषो दोषैकेन प्रकृतिः समधादिना पदार्थ

१० मेव जायते त्रिभिः समधातुरिति वायोर्गुणानाह तत्र रूक्षइति तेच रूक्षादयः षट्

पित्तगुणानाह पित्तमिति तेच सस्नेहादयः सप्त सस्नेहमीषत्स्निग्धं स शब्दईषदर्थो वि

११ दुर्गन्धि कफगुणानाह स्निग्धइति तेचास्निग्धादयः सप्त मृत्स्नः पिच्छिलः एवं व्यावि

शिष्टसंयोगनिमित्तं दोषसंज्ञाद्वयमाह संसर्गइति तत्र संसर्गः सन्निपातश्चेति तत्र द

याद्दोषयोः क्षीणयोः कुपितयोर्वा संयोगः संसर्गः त्रयाणां सन्निपातश्चेति द्वित्रिशब्दयोः

१२ ए संसर्गसन्निपाताभ्यां यथासंख्येन क्षयकोपाभ्यां तेनादोषभेदोपसंहरणस्याविशुद्धिभेदानां

सन्निपातस्यापि तत्प्रभेदान्वक्ष्यतिरस्मिं देवाख्यातत्वाद्दूष्यानाह रसेति रसादयो ये सप्तधा

तवस्ते दूष्याः मूत्रादयः मलास्तेपि दूष्याः मलश्च रुतीयन्तमलो स्वेदश्चेदमलः शरीराहा

न्मांसास्थिमज्जाशुक्रमलाः वर्तन्ते हि कफः पित्तमलः षष्ठप्रवेदोनरवरोमच स्नेहोक्षिविट्

१२

४८४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वामोक्षो धातूनां क्रमशो मलाइति कफपित्तयोर्हीनत्वान्न वृद्धत्वं संभवहेतु रसादिस्रोतसां वृद्धेर्बहुत्वा ३
वा मोक्षो धातूनां क्रमशो मलाइति कफपित्तयोर्हीनत्वान्न वृद्धत्वं ... इति ... हेतुः अथ
धपः संभवं निये नक्षत्राः स्युश्चारेण नानारूपं न दाहवत् ... त्वा इति प्रमेरं गोहेतुः अप
बहिरंगं तत्र दोषदूष्यविकल्प्यस्मा दनेहार योगाधीनो बहिरंगः वृद्धिधातु हेतुः अप हेतुमा
नत्र वृद्धिहेतुमाह वृद्धिः समाने सर्वेषां विपरीते सर्वकालेषु दूष्यादीनां समाने तुल्यधर्मके द्रव्ये वृद्धिर्भ ४८५
न समानगुणं ५ वत् यथा स्वस्थादिगुणस्य वायोर्मधुरस्य ... स्याकादिव ईनंस स्त्रीहादिगुणस्य पित्तस्य तैलादिः स्नि
ग्धादिगुणस्य कफस्य संगीतादि दूष्याणुस्वेदरक्तयोः पित्तवद्धि हेतुः श्राव्यालां स्नेहव्यवत् वस्यासि
हि नत्राश्चिन्तिश्चितो वायुः पित्तं स्वेदरक्तयोः ... धूमेन रोपा ... विपर्ययः प
देवस्यतद्व्यवर्ज न हयपतोवधं ... क्षयमाह विपरीतैर्विपर्ययइति
सर्वकालेषु दूष्यालांविपरीतैर्विरुद्धधर्मकैर्द्रव्यैर्हानिर्विपर्ययः क्षयो भवेत् यथा वायोगोधूमादिद्रव्य
लं पित्तस्य पयआदिकफस्याकुलत्थादि दूष्येषु पूर्ववत् ... साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां नानार्थ द्रव्यधर्मोनाह
नत्र नेचरसप्रभाववीर्यविपाकगुणभेदान्षड्विधं रसनाग्राह्यो रसः द्रव्यस्यानुमा प्रभावः वोर्यं गिनवाक
जो विशिष्टो गुणो वीर्यं पाकाग्निपाकजो विशिष्टाहार सो विपाकः शीतोष्णादयो गुणाः नत्र रसभेदानाह १४
रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तकषायकाः षट् द्रव्यमाश्रितास्त इति तेच स्वाद्वादयः षट् स्वादुर्मधुर
अम्लः लवणः तिक्तः कटुकः तेच द्रव्यमाश्रिताः द्रव्यधर्मा इत्यर्थः स्वादुरसद्रव्यविशेषवाचित्वात्तद्वंशविशेष
वाचित्वे पि लवणं विशेषवाचित्वान्न समग्र रसत्वं बलावहत्वं रसक्रमाह तेचरसायथापू
र्वं बलावहइति येयथा स्वात्पूर्वाः सनस्वावलमावहो नैकवाणो बलवान् नतनु उत्तमलनतिर
क्तइत्यादिः वाताद्दीनांसाय व्यादिसाक यनाद्देवदोषदूष्ययोः साधर्म्यवैधर्म्यस्वरूपमाह नत्रा

इत्यंकः २ वि १ पत्र २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यादिति तत्र रसेषु मध्येमाद्याम्लयोरसः स्वादम्ललवणो मादनं घ्नंति तिक्तादयस्तिक्तोषणकषा
यकाः कफं घ्नंति कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नंति ॥ अन्ये तु प्रकुर्वते इति त्रिधापियोज्यं तेन तिक्तो
षणकषाया वायुं कुर्वंति स्वादम्ललवणाः कफं कुर्वंति ॥ अम्ललवणकटुकाः पित्तं ॥ अन्न एवाने
नैरसा स्वतंत्र संनीत्यानुनेयाः कषायकायिकेन कटुम्ललवणाः पित्तं स्वादम्ललवणाः कफः
कषायतिक्तकटुको वायुं हेतोनुमाननतः इति प्रभावभेदानाह शमनमिति प्रभावो रसादि
वंतरंग इति ज्ञानपितुं इत्यम् शब्देनोक्तः इत्यपिति त्रिधेति शमनं कोपनं स्वस्थहितं चेति
त्रैविध्यं यद्द्रव्यं समैर्विपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् शमयति न च कोपनं न च या
मधुररसी नापि जीवंती कफं शमयति कटुपाकरसो गुरुः स्निग्धोपि रसोनः कफवातौ यद्द्र
व्यविपरीतैः समैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् कोपयति तत्कोपनं यथा गुरू
स्निग्धमधुरमपि कासालं वातं कोपयति तैरेवानुलोमितः पित्तकफौ यद्द्रव्यं वातादीनां
स्वपरक्षेत्रे हेतुः ॥ अपि स्वस्थस्य ... तत्स्वस्थहितं यथा गुरुमधुररसं ... तेनापि वस्त
स्य स्वपित्तं न ... गुरुमधुरा स्निग्धशीतमपि क्षीरं कफं स्वस्थस्य न कोपयति एवं
वेत्तापि प्रभाव उदाहरणीयः वस्तुनि हि रसादिसाम्ये ... तत्प्रभावजमिति ॥
तेनु शमनादीन द्रव्यभेदानाह ननु न सम्यक् इत्यभेदत्वे यदेव शमनं तदेव कोपनं तदे
व स्वस्थहितमिति संकरो न युक्तः धर्मभेदत्वेनु रसादिरसकरव युक्तः किं वद्रव्यभेदास्तद
मीनदा रसादिधर्मिभेदानामाह ... स्तेनेमध्ये तस्मात्प्रभावभेदा एव शम
नादयः वीर्यं द्विविधमाह उष्णमिति तत्रोष्णं शीतं च न तु रसवत्पुत्रिप्रसृत्नमंदनी ...
२६

उष्णशीतलक्षणं ... रसत्वं ... नाभावसमानाधिकरण
...

...र्याह उक्त इति न गुणत्वं वीर्यस्य विपाकाग्निपाकादयो गुणत्वा
मपि वीर्यत्वात्कथं देहे वेगत्वं ...ह उक्त इति न गुणलेघोरन्यौष्ट्यो हि विधं गुणत्वे रसानिरस्कारशक्तिरुत्कर्षः शक्त्युत्कर्ष
वंते तथा प्युक्तमिति न वीर्यं गुणलेघोरन्यौष्ट्यो हि विधं गुणत्वमपि त्रपुर्यः विपाकभेदानाह त्रिधेति नेचव
वीर्यशाह्यो लोके प्रसिद्धः नन्नु द्रव्ये वीर्यमपि द्रव्याम्लोपि त्वयुर्यः गुरुमंदेति नेच विंशतिः नन्नु वीर्यादयोदशानहि विपर्यया
पः स्वादुम्लकटवः ... गुणभेदानाह गुरुमंदेति नेच विंशतिः ... बलस्थूलपिच्छिलादयः द्रव्यस्य वृंहणे शक्तिर्गुरुः ते
न लघुनीत्येव ... बृंहणे बलकठने बलस्थूलपिच्छिलादयः ... हिमः होदने उष्णः स्नेहने स्निग्धः शोषणे रूक्षः
घने लघुः शामने मंदः शोधने तीक्ष्णः स्तंभने हिमः होदने उष्णः क्लेदने स्निग्धः शोषणे रूक्षः
रोपणे श्लक्ष्णः लेखने खरः स्पंदने सांद्रः विलोडने द्रवः स्थापने मृदुः दृढीने कठिनः धारले
स्थिरः प्रेरणे चलः विवरणे सूक्ष्मः हारणे विशदः लेपने पिच्छिल इति नन्नु ... विकारस्या
गुरुकारित्वेन ... धाटयः ... गुणत्वात् दृष्टं तथा ... स्वयमेवाह ...
... विकारित्वेन ... गुरुकारं लघु विकारित्वं ... सात्म्यानुपपद्यः चरकः स्वादु
... विपाके गुरु मंदः ... गुणत्वं चरकः ... गुरुमंदे ... गुणादयः ... गुणमेतेष
इति ... विषदं ... गंधि विश
... पि ... किंचित् ... विषदं ...
... मपि ... लघुविसदरूक्षं चरकः ... गुणेषु चिशि वे
द लवलीफलमुच्यते ... न स्नेहनी ... लघुविसदरंदव चरकः शीतं मधुचिशिवे
रस्ते विमलं लघु ... गुणाः ... ... इति नन्वयं विसर्जितगुणाः इति
...गुणत्वं दर्शिता ... नावेवां नमृत्ताः तथाहि ... विकारस्यापि गुरुका
रित्वाद्... गुणविपरीता ... क्षीरे तत्र
... गुणवत्स्थिरत्वविशेषप्रयोगलोचनया ... विकारी भवेत् ... कारीचले

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुरुत्वस्थूले तेऽपि पारदीयो व्याहुरुत्तलघुत्वस्थिरत्वसूक्ष्माणां विपर्ययाः खाद्युशीतमृदुस्निग्ध
पिच्छिलगुरुत्वाणां सूक्ष्मो इति नीतिलवण्ड्रवि शद्ददलघवो विपर्ययाः प्रसिद्धा एव गुणाश्चादिलक्षणं
वर्द्धकादिरेव व्युत्पन्नवति यदाह सुश्रुतः अथ यो दृढमविरलं या त्याकायकल्पते विकाशी विव
बन्धात् संधिबंधानि मुञ्चति आशुकारी नयाशु व्याकुल तेलमपि नेल बन इति गुरुत्वं स्थू
लत्वं तत्त्वं स्थूलत एव त्वसामुत्यान्त्रा मृदुत्वात् सुगंधदुर्गंधोऽनुमदनीहत्वाविशेषो इदृश स्पष्टं
दृशान हाराश्मन दोषधनष्पन्ना यदाह सुश्रुतः सुगंधो रोचनो मृदुर्दुर्गंधो विपरीतो स्याहितं
सुचिविमले नुविशादविशेषो श्लक्ष्णो नाद्दिमला नात्मालने शक्तिः सुचित्वं इदृशो नोविमलेन
शिवं परिणाम इति सहजिह्वाशिवं नेवगुणकार्यं गुणशाह्यं रूपवर्णात् नयातु तद्धने च
क्रिविशोधन स्युपालाप्रदेशा तिनवाईनक्ष पारावहारीकर्पिनहंसा बापुजपद इत्युक्तो हिमं
तु इन्द्रादौ यत्रमयाथि विकाशी नो प्रत्युन्याके संतत्वे परनीहस्ते प्रकर्षानुके क्षिनो परिकल्पना
चिति न देखीय मन्त्रवादनाद्रलीयं न दाहरलेपनैले यथायि वदि विदूरा रभिधानेन हि रहस्या
न यत्र मर्द्येनोहत्वा विकाशितोसलानुनरंके स्यात् यत्र पित्ते नीहत्वा विहेयाऽरभिधानेन हिहृयादे
जकत्वे सत्य विश्रान्तं इत्य स्याद्धेन नाति शयार्थे संभवहेतु इत्याह्या वायो चविकाशी वायवेगुणाः
१८ सत्त्वं जलमथ्यानि त्रयाणां नाम महागुणा इति उक्तधर्मणां हत्या द्रव्याणां प्रदेशोपयोगात् सदेवदाववे
धर्मप्रानविशेषमाह कालार्थकर्मेति इत्यादिना चरकोक्तानि खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्र
व्यसंग्रह इति न तु कालः सासाद्युत्पन्ने महाभूतानि त्वर्थद्वारे हि गात्मसमनानि विकर्मद्वारेण
कालस्य हेतुत्वं विधा मेदात्त्रिधा शब्दस्पर्शरूपरसगंध भेदादर्थः पंचधा कायिकवाचिकमानसभे
दात्कर्म त्रिधा नेषाम सम्यग्योगो रोगकारणं सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणं नेत्रासम्यग्योगस्त्रि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विधः हीनयोगो मिथ्यायोगोऽतियोगश्चेति शीतादीनां काललक्षणानामल्पत्वं कालस्य हीनयो
गः विपरीतलक्षणत्वं मिथ्यायोगः । आधिक्यमतियोगः इन्द्रियार्थानामल्पः संबंधोऽर्थ
स्य हीनयोगः । अनुचितो योगो मिथ्यायोगः । आधिक्यमतियोगः । अल्पत्वे कर्मणां हीनयोगः
। अनुचिता मिथ्यायोगः । आधिक्यमतियोगः सम्यग्योगस्तु विपरीतः सर्वेषां सम्यग्योगः एतदुक्तं
भवति यद्यपि सर्वदा द्वंद्वैर्योगस्तथाप्यसम्यग्योगो यदा तदा दोषवैषम्यं यदा सम्यग्योगस्तदा
१९ दोषसाम्यमिति वहिरंगो हेतुः । अथ लक्षणमाह रोगं लक्षयति रोगस्तु दोषवैषम्यमिति
दोषदूष्याणां यद्वैषम्यं विकृतत्वं स रोगः दोषशब्दोऽत्र रोगहेतुमात्रोपलक्षणं अरोगतामपि लक्ष
यति दोषसाम्यमरोगतेति दोषदूष्याणां यत्साम्यमविकृतत्वं तदारोग्यं रोगभेदानाह
निजेति द्विविधो रोगो निजागंतुभेदेन तत्र यद्दोषवैषम्यं स्वयमुत्पाद्य व्याधिं जनयति स निजो रो
२० गः यस्तु शस्त्रादिना हेतुत्वेन रोगोत्पन्नः स आगंतुः रोगाधिष्ठानमाह तेषां द्विधा शरीरं मनश्चेति
दुष्टस्य मनसो रोगाधिष्ठानत्वाद्दुष्टहेतुमाह रजइति रजस्तमश्च मनसो द्वौ दोषौ दुष्टकारणे
र्थः तत्र तयोर्वातादिवद्दोषत्वं ततो नतरमतः दोषविज्ञानोपायाद्विभागत्वात् कायिकदुष्टदोष
२१ रोगाधिष्ठानं तस्यानुदोषाणां दुष्टकारणं रोगिणस्तानोपायमाह दर्शनेति दर्शनस्पर्शनप्र
श्नैः परीक्षेतेति तत्र दर्शनेन वर्णादिकं स्पर्शनेन शैत्यादिकं प्रश्नेन कुलादिकं निर्धार्य रोगमप
रीक्षेतेति शेषः रोगिणो विज्ञाने कारणे रोगइति विशेषणं तत्सतो रोगविज्ञानोपायमाह
रोगमिति स च पंचधा निदानं प्राग्रूपं लक्षणमुपशयः आप्तिश्च निदानं वहिरंगो हेतुः प्राग्रूपं पूर्वजो
रोगः रोगस्यागामिनः वर्तमानस्य परिज्ञानार्थं रोगाः केचित् सर्वथा सकाशेन केचिन्सहः केचित्पश्चा
न् तत्रैव पूर्वं तत्पूर्वरूपं पश्चात्तत्रैव रूपं वेदनाश्चान्ते उपद्रवाः तेषामपि लक्षणपदेन संगृहीताः उपशयो व्याधि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सात्म्यं । आग्निरंतरंगो हेतुः इति रोगलक्षणं ॥ अथौषधं व्याचष्टे तत्र देशकालावपेक्ष्यत इति प्रथमं ता
वद्देशः तत्र देशभेदद्वयमाह भूमिर्देह इति तत्र भूमिर्देहश्च द्वे एव पूर्वदेशाङ्के शास्त्रान्तरेषु देहस्यापि दे
शव्यवहारभावात् भूमिदेशभेदानाह जांगलमिति तत्र त्रयः जांगलः आनूपः साधारणश्च त
त्र जांगलो वातभूयिष्ठो वातरोगबहुलो जांगलः आनूपः कफोल्बणः कफबहुल आनूपः समम
लः समदोषः साधारणो बहुलं साधारणमाहितेन देहभेदाः खलु प्रकृतिभेदैरुक्ताः कालभेदद्वय
माह क्षणादिरिति तत्र क्षणो हि स्वल्पो व्याधिवस्थारूपश्च क्षणो मात्रा आदिशब्दाल्लवकाष्ठाकलाना
डिकामुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनवर्षाणि तत्राक्षिनिमेषमात्रा मात्राः पंचदश काष्ठा ता
स्त्रिंशत्कला ताः पंचदश नाडिका ते द्वे मुहूर्तः ते तु त्रिंशद्दिवारात्रिभागे चत्वारः प्रहरो नायामः
ते अष्टौ तु भवेदहोरात्रस्तु पंचदशाहोरात्रः पक्षः तौ द्वौ मासः ते द्वे ऋतुः ते त्रय अयनं ते द्वे वर्षं व्याधिवस्था
आमपच्यमानपक्वत्वगुणेन तीव्रतामृद्वादयः देशकालयोर्यथायोगमाह भेषजयोगकृदिति
देशकालवाच्ययोः शेषभूतो यंत्रयः यो पथ्युक्तो देशः कालश्च तदुभयं भेषजे स्थयोग्यतां करोति
उक्तं हि भेषजमवचारयन्प्रागेव तावद्देशं परीक्षेत कस्मिन्नयं देशे जातः इत्यादि तस्मिं
श्च देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमिदं मौषधमिति तथा निकृष्टनिदुर्बलो दुष्प्रांश
आग्निनाद्युपगावयवो व्याधिर्नरस्याहारो विहाराहारो वा चिन्तो सारपरिहितो व्याधिबलमवनाधे
दसमर्थः स्यात् किंतु न स्यात् विधिभेषजवेगमिति तथा कालश्च भेषजस्य योग्यतां करोति आपाद
यतीति उक्तं च व्याधितो भवति लक्षणमनवेक्ष्यादि औषधवासात्म्यादि तथा साधारणलक्ष्मसा
धारणेषु वनदंतरालेषु वमनादीनि योजयेत् तथा तु रावस्थानं तु काले कालसंज्ञा यथा स्थानमवे
क्ष्यायामोपधस्य कालो कालो वा न हास्यमानो न कालमौषधं योगिकं ॥ औषधभेदद्वयमाह शोध

२३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तमिति तत्र शोधनं शमनं च एकमन्यदुत्तरं मानेष्वपि पुनः समासेनोक्तमिति शोधनं हि देहाय सामा
शयानां विशोधयन्नाह संशोधनः लंघनं बृंहणं शामनमित्याहुः पथ्यं लंघनविशेषयोः शोधनशमनयोः संग्रह
स्मानि संशोधनः एवं बृंहणं स्यात् शमनं तेनेन भवत्याकृतः वस्त्यादि बृंहणं शमनं तेनैव वायोः पित्तानलको
ति शोधनं त्वधिकमेव हि तेन यस्मिन् दोषस्य क्षयकरं शमनं त्वधिकमिति बहुना अधिकमिति
सम्यग्ज्ञात्वा केषां शोधनमधिकमिति योः शमनमिति विभागप्रसिद्धिः शोधनशमनविशेषाणां विष
२५ यविभागमाह शरीरजानामिति ^ तत्र शोधनादिशेषा वस्त्यादयः क्रमेण दोषाणामौषधं वातस्य व
स्तिः पित्तस्य विरेकः कफस्य वमनं तथा शमनविशेषास्तैलादयः वातस्य तैलं पित्तस्य घृतं कफ
स्य मधु किं सर्वथा तेनाह शरीरजानां शरीरजानां हि तीव्रे रोगारंभे जन्मप्रायः शरीरजाः शरी
रास्थितानां कथं परमित्यपेन एतदुक्तं भवति सर्वदोषाणां वस्तिरौषधं विषादानस्य सर्वा
ति शोधनानि वातस्यौषधं विरेकादिस्तैः तथा शमनः शरीरस्थ्य पाणौ दोषाणां वस्तिरौषधं विरे
कस्य एवं विरेकादिष्वपि मनोदोषशमनस्य विषयमाह धीरिति तत्र धीश्च धैर्यं च धीधैर्ये बुद्धिर्धया
हिताहितविवेकः धैर्यं दुःखसहत्वं येन हितमेव न महितं त्यागः आत्माद्विज्ञानं आत्मादयः आत्मा
देशकालास्त्वात्मविज्ञानं शीहरोहमोहेरादेशकाले सवहारामीनिज्ञानं येन हितमेव न स्याविष्ट
दः एतत्सर्वं मनोदोषौषधं हस्याप्य पालवानादीनामौषधं परं सर्वमेव मनोदोषाणामौषधं
विशेषाद्धीप्रभृति तथा शमनः शरीरस्थितानां दोषाणां धीप्रभृत्यौषधं विशेषात् मनोधिष्ठ
तानामित्यर्थः इत्यौषधं ^ सौषधपादानाह भिषगिति तत्र चत्वारः भिषग्द्रव्या[illegible]ण्युपस्थाता
२६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रोगी चेति उपस्थाता परिचारकः चिकित्सितं भेषजं प्रकारान्तरं चैवं कांक्षियानि आरकाचपवताने
पादानि यानि हि प्रत्येकं नवनुगुणानि यानि तेन्याह चनुष्पं प्रत्येकं चनुगुणत्वेयं नहुणं तानामवेषोपा
२८ दत्वमित्यर्थः तत्राभिषग्गुणानाह दक्ष इति दक्षः शीघ्रकारी तीर्थात्तशास्त्रार्थो गुरोर्गृहीतायुर्वेदा ४९२
र्थः तीर्थं गुरुः दृष्टिकर्मा बहुधानुष्ठितं कर्म्म दृष्टार्थः शुचिर्निर्मलो बाह्याभ्यन्तरः संनद्ध ऽथमेदो
नुद्धतो सच्छः सुवर्णः प्रियदर्शनः सुवर्णः कारणकेकोपि बहुसुनः कालवेदी जिततंत्रो पार्थकर्मसूते
ऽपनायान्तो जितलोपस्तु गुणवत्स समुपाचरेत् गुरूणां समनुज्ञानः स भिषक् तु द्रुमसम्भुते च स्तुक
बलश्याम तु तः कर्म सबलोऽभिनिविष्टः तः समुह्यमानुरमारणं प्राण्याभीषयित्वा हत्वं यः पुनः कुरुते कर्म धा
ष्ट्यात् शास्त्रविवर्जितः स तु न हीमान् प्राग्निवध माप्नोति राजतः हेतो लिंगे प्रशमने रोगाणाम
पुनर्भवे ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषग्वरः शास्त्रं ज्ञानामिति सकलं गुणं दोषप्रवृत्तये पा
त्रापेक्षिणो न तः प्रज्ञां बाह्यं सुमेन दहयेत् प्रदीपभवनं यत्र शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः नाम्यामनः प
युक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ऽपाहनः द्रव्याणि स्वे ब स्तु निमन्नतः गत्वा नरा पादस्य त्र न
विधत्ते मनः कुचित्र व्याधिः परीक्षिते समस्ते नदा नाशिविशेषतः गोपनीया च न हान्तेन सकाश
यत्ने भिषक् सहमानवन स्वां क्रियाकाल महापदयन् जानाति चोपचारेनं सर्वेश ऽभिद्धिम भुते ना
दर्शीनां मषेष्टे प्रभल दक्षरेप राष्ट्रे बनाभि प्तरह मिस्थानं परिहास च वर्जयेत् जिजीवेषु
क्रोधिनां पि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् क्रियाविकुथितं वेद्यान् संसारगते सराहिते पदे शुविपुले
दाहेगुणवेत्तोपनयिकः सपादहीनानन्यानीनगुणवान्समाचरयेत् चिकित्सा यास्तमवानः प्रधा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेकारणं छिदुः व्याधिं पुरा परीक्षेत बमारभेततनतः किंवा स्वात्थिविधायवशोहानिमन्यायाधुवमायु
यान् साध्यत्वोऽपि संयोगो बलिनो धीमनसा ध्यानं विंशाद् साध्यमेवातः साध्यासाध्यसमागमे ना
साध्यः साध्यतां याति साध्यो याति च साध्यतां पादापचारहेतावा पात्रवस्थानरा गदाः उरमाशो
विषविवदी नमखिन मयोपिवा उपभुंजी ननत्युम्नीहासिवेरूपलेणज्ञनाह परोमतनेरूयाधमेश्मा
त्रैवुधिषम्वरः वर्तनेयः सुरूविद्वाणं समर्वमतिवर्तते इत्यगुणेनाह बहुकल्पमिति बहवः कल्पाः
स्वरसादयो यस्य तद्बहुकल्पं बहवो गुणा गुरुमंदादयो यस्य तद्बहुगुणं रसादिसंपन्नापद्युक्तेनन्स
पन्नं देशकालाद्युचितं योग्यं तदौषधमतद्योग्यं चिकित्सनस्य योगेवधस्यागतवापगताने परि
चारकगुणेनाह अनुरक्त इति स्नेहलः शुचिर्ह्नीबेशवान् बुद्धिमान्दक्षः रोगिगुणेनाह आ
ढ्य इति आढ्यो धनवान् भिषग्वश्यो वैद्याधीनः ज्ञापकः स्वानुभूयमानरोगावस्थानस्य ज्ञा
पकः सत्ववान्धैर्योपेतः कृच्छ्रसहः इत्यभिधानादिवादवनुपूर्वं उक्तं मे वधमसाध्यमाधीनि
समर्थः सत्ववान्योधिविवेकवतानि न त्वसाध्याद्विविधः सुखः कृच्छ्रः न तत्सुखसाध्यं कथय
बहुसाध्ययाप्यासाध्यविवेकं करोति नत्वसाध्यान्हितविधः सुखः कृच्छ्रश्च नवसुखसाध्यं कथय
नि सर्वौषधेनित्यसमर्गइति अनुरूपक्षेत्रे नहेत्विति सर्वौषधक्षमदेहजन्तोरेकानवेरोगतिल
तलोरोगः सुखसाध्यः ज्ञानिवलमत्वानि विपर्ययात्मनविपरीतांमसहोलत्वेने कृच्छ्रादिरूपयो
गात् सर्वौषधक्षमदेहजत्वं कतिपयौषधक्षमदेहजत्वं औषधमात्रासहदेहजत्वं युवजत्वं बालवृ
द्धजत्वं अग्निबलात्ति वृद्धजत्वं पुरुजत्वं स्त्रीनपुंसकजत्वं गर्भिणीसूतकास्त्रीलक्षणनपुंस
कजत्वं विषमानासन्नेद्विपजत्वं विषयासन्नेद्विपजत्वं अल्पसंप्राप्तित्वं बहुसंप्राप्तित्वं पावदुक्तसं

५२

अमर्मगतत्वं प्राणहरमर्मगतत्वं अल्पनिदानत्वं
बहुनिदानत्वं पावदुक्तनिदानत्वं १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्राप्तित्वं ॰ अल्पापत्वं दुष्करत्वं यावद्दुष्करदुःस्पर्शत्वं ॰ अल्पस्वरूपत्वं यावद्दुःस्पर्शत्वं ॰ अनुपद्रवत्वं सोपद्रव
३० त्वं यादृङ्कोपद्रवत्वं उत्पादकदोषोपद्रवयावत्परीतदूष्यत्वं यथापित्तजेरसगतत्वं तुल्यदूष्यत्वं य
थापित्तजेरक्तगतत्वं तुल्यानेकदूष्यत्वं यथापित्तजेरक्तस्वेदगतत्वं विपरीतदेशगतत्वं यथाकफजे
जांगलत्वं तुल्यदेशत्वं यथाकफजे ॰ आनूपगतत्वं तुल्यदेशजत्वं यथाकफजेजन्मप्रभृति हेविता
नूपगतत्वं ॰ अतुल्यर्तुत्वं यथावातजेशरदृतुत्वं तुल्यर्तुत्वं यथावातजेग्रीष्मजत्वं तुल्यप्रकोपर्तु
त्वं यथावातजेवार्षिकत्वं विपरीतप्रकृतित्वं यथापित्तजेकफप्रकृतित्वं तुल्यप्रकृतित्वं यथापि
त्तजेपित्तप्रकृतित्वं तुल्यनिन्द्यप्रकृतित्वं यथापित्तजेवातपित्तप्रकृतित्वं वातप्रयोगवाहित्वा
त् पादसंपत्सद्भावत्वं पादविकलत्वं सर्वपादविकलत्वं ॰ अनुकूलग्रहत्वं प्रतिकूलग्रहत्वं स
र्वप्रतिकूलग्रहत्वं एकदोषत्वं द्विदोषत्वं सर्वदोषत्वं एकमार्गत्वं अनेकमार्गत्वं सर्वमार्गत्वं
॰ अनतिक्रान्तवत्सरत्वं ॰ प्रतिक्रान्तवत्सरत्वं बहुतिक्रान्तिवत्सरत्वं कृच्छ्रसाध्यलक्षणानि रोगस्य ३१
दृष्टि यारोगः शस्त्रक्षारादिसाधनः सकृच्छ्रसाध्यः यश्चागदस्नानलेपाः सुखसाध्यलक्षणो योजाने
हस्तकारोप्यनः सोपिकृच्छ्रः सुखसाध्यनः सकृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः सुखसाध्यलक्षणान्यनहिपि
धियेलसहैकव्याधस्थानेसंकरः पुत्रजनस्त्रीजनेन बालवृद्धजनेननसहानवसानानांसंकरःप
वसर्वज्ञाप्यसंकरवैविधात्रैविध्यं ॰ अल्पविपर्यये संकरेकृच्छ्रतुल्यविपर्यये कृच्छ्रतरः बहुवि
पर्ययेः कृच्छ्रतमः तथाशस्त्रक्षारादिसाधनत्वात्त्रैविध्यं एतेषाबलासंकरेनारतम्यंसय
म्यक्त्वयाप्यत्वमयाति यावत्वात्तत्त्रैवयाप्यइतिनतइति ॰ अनुवर्तते योगरः सुखसाध्यलक्षण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विवक्षि पहिप्यतः स्वयाथा: ॥ भोगायोर्निवर्त्तते चेत्साधनत्वं नो चेदसाधनत्वं किमिदं न नीयं याचत्वे
नामेन न भाह च [illegible] च्छ्वव नाले [illegible] नलोनिवृत्ते च नं तस्माद् [illegible]
विनतो या [illegible] निवर्त्तमानो पि कात्न्त्र्येन न निवर्त्तते इति शेष: सवा रागा निवर्त्तमानं
साधनं एव किंचिन्निवर्त्ते नात्सा [illegible] एव किं तु साधना [illegible] याप्याये: सवा [illegible] पंनं कासंयाप
नद् [illegible] ॥ [illegible] गुपवः याव दायुरस्तिता वस्या: उक्तं हि [illegible] हवालं सुखेन [illegible] हेतुना
सप्त [illegible] पाति नाशो [illegible] रोगा: कर्मजो निपतनायुष: पतपत्ति [illegible] मे धाय ने [illegible] राहिने [illegible] ३२
॥ असाधं लस्य पनि ॥ अनुपक्रम इति याग [illegible] साधन [illegible] पयोपहिपतः [illegible]
कामोहारति [illegible] हरिता [illegible] नाशनः सर्वेन्द्रियपानी [illegible] धानु
वक्रम [illegible] नास्ति [illegible] उपक्रम: प्रतिकारो [illegible] अनुपक्रम: एव [illegible] काप्पि
ति: शोका निवर्त्तना हनुपक्रम: किंचिन्निवर्त्ते नात्सोपक्रमापि ॥ यथानुपक्रम एव [illegible]
३३ बधं न कुर्यादिन [illegible] ॥ यानुरवि [illegible] पि भोव बधं निबधपति [illegible] हिमात्रं
शोगानां [illegible] मिथ [illegible] नेषां हि [illegible] हिमात्मा
नं ये [illegible] [illegible] कर्मणि [illegible] व्याकुलं ॥ अविधेयं [illegible] स्पानधी
विषोगार नं गतायुष [illegible] वेद्यमानितं ॥ [illegible] मात्मानं [illegible] कायनं रा
कातुर इत्यत्र ने [illegible] जनित शोक पीडितं [illegible] बन्धो [illegible] उपकार [illegible]
कारितं [illegible] साध्यानामप्यो बधं न कार्यमित्यर्थ: इति [illegible] साध्या [illegible] प्रतीकार: ३४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शरीरमानमर्हे हि पञ्चभूतात्मकत्वात्सर्वाणि एतावताने कार्योऽस्मिन् शास्त्रे व्याख्येय इति तावन्मात्रार्थ एवं
हितानि शास्त्रं नात्यर्थं ज्ञायते शीर्षके हि केचिद्यथाविधीयंते केचिदनह्यंते केचिन्नस्तु नप्रसिद्धा
र्थमपश्लुता अष्टुल्लाने शास्त्रे नात्यर्थं तत्तु विधेया इति निश्चयः शास्त्रं नात्यर्थं स्तरवे न गह्वा
नि अध्याय संग्रहोऽपि सुगह्वोऽपि सुखोगन्हलोकायल्ले नाध्यायसंग्रह व्याख्या प्रतिज्ञा नी
३५ ने नंतरं लेलि ॥ अनंतरं संग्रहान्तरं मध्यायान्ते संदूषितं आयुष्कामईत्यादि नत्रायुष्कामा
दयष्ट्रिंशदध्यायाः सत्रस्थाने न मे विकारा नार्या दयः षष्टशारीरं सर्वरोगनिदाना दयः षोड
शानिदाने ज्वरचिकित्सा दयो द्वाविंशतिचिकित्सास्थाने वमनकल्पादयः षट्कल्पस्था
ने बालोपचार लीयादयश्चत्वारिंशदुत्तरस्थाने इति षट्स्थाने सविंशाध्यायशा
नमस्मिन् शास्त्रे उक्ते आयुष्काम रोगानुत्पादनेद्वादिराह्वा आयुष्कामी परोगानुत्पादनीयद्वयं
अवितानीया दि शेषा नालसकाः दिनचर्या रात्रिचर्या रतिचर्या संज्ञा नां वाचकाः शुद्धा दयः शेषना
हि द्वयमुक्ताः द्वेसकं आश्रोतनं शास्त्रमिति कर्म कल्कोधाराः मदादयो मदात्ययादयः विशविशे
गमारनिसार व्याहितत्वा मूत्रिते पूर्वय पि हन्तु कुर्याः भनगाम नविज्ञानी पन स्मिन्निषेधक वन्मिस्तु वन्मि
शेषविज्ञान प्रतिषेधयोः सांधिषु नपि मानदेशं विज्ञान प्रतिषेधयोः हगादि पुत्र योनन्तुप्रस्य केवलं
गादिपुबद्धस्तु कल्याण केदोविज्ञान प्रतिषेधमर्मदन्त दैवबल बलस्थो बुलेषु हान सर्वास्ति रोगन
व्याधि मनि सुविशुष्य पूर्वक हृदय विज्ञान प्रतिषेधमेतान्‌ अनवत्यानां दीर्घायोरन्यत्रीक्षण्ड्रवं विंशा
विंशन्नुत्तरं इत्यध्यायसंग्रहः ॥ इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अध्यायः आयुष्कामीयः समाप्तिमगमत्सर्वपन १
३८॥ ४०६

हे. १०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

497

।अथ दिनचर्याध्यायं प्रतिज्ञातमीते ।अथातः इति यतः पूर्वाध्याये आधिभौतिकाः सामान्यहेतवः प्रो
क्ताः ततः सर्वदा नीरोगिणा विशेषतो रोगिणा आलोच्यः इत्यतः आह यतः आलोच्यमनाहादि रोगो दैनं २
हेतुः इत्यथा विशुद्धाः ।आहाराम्ल मिहार्थे द्वैधा नियत कालोऽनियतकालश्च नियतकालोऽह्नि द्वौ दिन
।आदि वच्च नत्रदैनं दिनान्ते सायमन्नं धावे ।अत एवापहि नवधा व्येः इत्य प्रबोधादि हि नन्द प्रबोधं विधत्ते
ब्राह्मे मुहूर्ते इति नियते रपां नावमुहूर्तः ब्राह्मे उतिष्ठेन् बुद्धेन स्वस्थो नीरोगः रोगी तु नियमः रो
गं विधत्ते शरीरं चिंतामिति ततः प्रबोधानंतरं कृत्य विधि प्रवेन स्वस्थ कृत विधिना मलोत्सर्गं
शाचम नवर्षिनं कुर्वीत किं कृत्वा शरीरं चिंतनानि वर्षिनि छाया इति देहं सम शरीरं किं वा शुभम धाहि त
मनुष्ठितं किं वा शुभानुष्ठि धर्मशिति विमर्शः शरीरं चिंता वस्थाति नन्नं हि नाति मेथांति कथं मन स्थ
प्रतीति धर्मस्थानेऽपि ब्राह्मे मुहूर्ते संध्या व चिंतयेत् धान्यमनोहितं न द्वाहिकं नीविमर्श पुण्यार्थे मे
१ वति मनः प्रसन्नत्वात् हंत धावनं विधत्ते ।अर्कादि मानम् शुक्का वनि हि कालं दंत धावनं महत्वेन
दंतः कृयते शाधंतेऽनेन नि दंत धावनं दंत काष्ठं न्यग्रोधादि ककुभोऽर्जुनः ।आदि शब्दात् राजादनः
नक्षत्र मूले उक्तं हि दंत कृ वटासन अर्क खदिर करिर करवीरज सर्जारिमेदापामार्ग मालती ककु
भोद्भवं कषाय तिक्त कटुकं मूलमनुदयीत्यते विज्ञान वदनं दन्ता वनं मन्त्रयित्वा मधुमतिरामिति
कनीनम समं स्थौल्यं कनि एकाशु न्यवभाग वत्सलं प्रगुणं अजुक षाया दिरसमर्कादि
प्राप्य नत्र स्नाहिः ।अर्कादि त्वचिनाम् भिक्षाम् कषायादि दंतनम्राप्याभि नुभयोः स्वरहतं मुखलेन मधे ३
लपूर्वकं दंत धावने लहरीने दंत मांस बाधनं निव धान्य वाचानुपपतेः नहि मलल मावेण दंत मांस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

 ४९८

नोपीकृ उक्ते हिं सेनदे आन शुक्रा चवनवायस्त वेदं नधावनं वाच्यविवगीविनघहोद्वाते न
वघवधेन वाच्चकुह विवगीविनवं विपत्नाविकटोविजान राने सेननना तं नानदंनमा साम
वाधवन इति घर्षो लं वाधो हंनपूर्वकं अर्थ हि सनवे हं ना मृ ले मधो घ घेन प्रान: हिं चे वृहतो
वेन नो वक्लीमृ वो सो का मन्ते: शीनव्यहिती नि ॥ मन्नाव्रे कोक्षेन वागेलान या स्वगंध
वैरस्वगं धान्निहू रा स्वदं नजा रचिवे यान घुना नेम वं निम वं निच॥ रोगावि रो वदं नधावनं नि ४
वधपति नाय्याहति ॥ मजी नाम्हि रोगी तं नपववनक्ता घ्रान्नमहेयन ॥ महिं नमे का याम:
संगनहेनु मे लुम्ले बांनेकानि विमी नधवधन्न नान् विल्व बहु लनिर्गुडी पिगुनिलक
निंदुकान् काचिदा सेयामा पीलु विष्यस्तंगुदगु गुलूल न धारिमदक मन्मो का माचकेयारा
न्नमली शाल स्वादन्न लवनेप्सु बु सुविवरं वृपिपिवद्य लं पालाशाफा मनं दंनधावनेपा
दुकेन्वजेहिति ॥ गंजनक्षिधते सोवीरमति नंनोदंनधावनानंनर सोवीराह्म संजनम ५
जेन घस्मादहेना नेत्रेपा: हवे राहिनं परम ॥ म स्ववमद्दु चूर्णिजनना न्हित्वे: शालाका
माने संगनहेनु वलमुकं लोचनेनेनमव वनो मनोहे सह स्मद हीने बाते विवलोवि मलेन हि
न्धघनवस्मालोनि ग्रमुन: श्रोनेजननमाह मनश्रोनो जनश्रे हविमुहं विधुसमवं दाहकं
नृमलघ्रवहहे: केवरजापहमिति शुभ्यपा: प्रामाप्ययोहि कल्प: सोवभ्रापवादंनरसंजनवि
धने वहानिति ॥ मनंनरा यहसमी हतराव मनंनरंकुतेमर्थ: किमर्थमावलांधे हे समनिहे

हे॥

४९९

रेणार्थं यस्मात् तन्नुस्नेजोमयं ननलस्वस्थोऽनः कफाञ्जैलान्नकाद्दिहिरेण्वाहृयं वातपित्तयोस्तु
विरोधमयाभावान्निमांजने नमसाह्लेनोपशमान्नयकृष्णतीकराभावः ॥ अस्वच्छनीहलयोस्तु
जनत्वाहृरेणु माशत्वपिइत्वच दार्वीक्काथमजनकत्वात् उक्तं हि संग्रहे दार्वीकाथसमुत्तानीरपादेव
स्नानपोषणं न दारसांजनत्वस्वबनेयोध्ययोजयेत् ननु पंचस्मृपाड़ रात्रेवाख्यावलत्येर संज
नमिति चरकवचनं २ हनुस्मृराक्षडूतिविरोधः सेवं दवेहुमाइरात्रावत्लोवहुमधालेलवर्क त्वनाव
न नुतिस्याधांधुवंजनमिध्यानइति चरकोलरावकालउक्तं रहनुदन्तधावनानंतरमितिविरोधः
सेवं चरकवाक्यस्यहृद्यपर्थः पश्चात् नस्यांजनं नवाधिपूर्वाह्णे रसांजनं प्रयुज्यते नदाधुवं नित्यसेव
मंजनं नमिष्यानामिध्यते ॥ स्वम्वदानुप्रातरेवेत्यविरोधः न चावमनु मेत्रुंवसाधनं स्नानं दन्तधाव
नमंजनं पूर्वाह्णमेव कुर्वीत देवनानावपूजनमिति मेवं सर्वाराधनं नस्नानं तोत्तवद्ने नन इति न
तारसांजनानंतरं कृमलनावनाटीनमंजनं उक्तं हि संग्रहे अलुनेतुन तान सांतनोगंडूषधारणं
प्रायोगिकं ननेोप मंगधमाल्यादिवाचरेत् धनेनांजन एकेनानवकस्वरंगोवास्यवहसः सुगंधिव
दनाः स्त्रियानिद्यनाः विमलेंद्रियः निर्वलीपलितं नामायवेपुनेस्यपलितः ॥ अंजनानंतर
तनस्यैकवलेनीवनेरितं प्रमनकवलान्नं रुक्मान्हानंकर्णजपेत्रं गंडूषम्नेहकवाधादीमाद
कैः कार्यः उक्तं हि संग्रहे ॥ ओष्ठस्फुटनपारस्यमुखशोषाहिजामयाः नस्युः स्नेहोपधानाम्लास्ते
हांडूषधारणात् रविहिर ह्रीरसहारिमदांवुकवलग्रहः ॥ अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजि
त् स्वेवोकोद्दकगंडूषेऔपनेवक्कुलाप्यवामिनि प्रायोगिकं ननेोप मंगधमाल्यादिवाचरेदिति

न याधुमव स्मोहं जत्र स्थानमनु वाग्न कफाममयाः ॥ अंग वो न क्ले मिता नंन स्वेः कवले नोवनेविनं ५
मनकव लान्क कुमा हा न ककजयो रिमि नां वूलं वज्ञा नि पला दियुक्ते उक्तं हि सम्नहे रविवे शाय
वागं छायि स्थूलनवक्लुलाधारयेन आमील वंगकर्पूर कंकोल कुटवैः सह कटुकं लना कल्हारका
पलं नावूली नाविस्मलयं हवे पूग पलानितनामिति तन्माले नाबूलं मिवूपपनि नांबूलमिति
लतं लनक्ताहः पित्तासंरकापनं स्वोनिले हागः अर्कापि नवसूरभि प्पदा स्मोहि रागी हेषा
मुख सोधान यहमाच उक्तं हि सम्नहे रक्तपित्र सनसोप रस्मानम्छापरीतिनां सहदुर्वलम
६ ताना नहितं मुखवे सोधिलोमिति ॥ अथ जांबुधनं ॥ अथ अंगनामिति सर्वेम्नलापा हस्तुधि विषपः न रा
हि मुहस्तोनस्थयारोमकूपैः स्विहोदेहं स्यापानि न वा आवचनि उक्तं हि सम्नहे ॥ अथ प्रयान्नान्नपा
ने स्नानं नवहं सुगंधिभिः ये पस्तुं सस्वसी सुरवे स्नेलेरं ॥ अंग मा चरेनु इति ॥ अथ अंगपलमाह
मइति साध्वंगतानरादीनहंति इल्प प्रसादी प्रवर्त्तनि मुलवर्त्तं निर्वसौकल्वेनच: संग्नहेतु
रपान वर्म वहवनभवनम अंग तानुलोमः स्प शीने स्थापि कोवायुः स्पर्शानेचत्वगाश्रितं त्व
वस्य परमा अंग स्न स्मात् शीलयनेतः नेलस्य पागाहन वानिविकरानिन श्रमाः स्मासन्त
५ निवलापुहदे स्याधिवनयः पुरनि ॥ अथ गात्र प्रमाद विधनं स्त्रोरहनि नमक्षं न शीलयेदम्मस
न सर्वेवगेषु विशेषान्मूर्द्धकर्णौ पिषु एकस्मिन्नेव मयोगेषु नः पुनः रोजननम स्थासः वन्य
हे पयोगात् स्मासत्तु निमानने नेवाम्: संग्नहेतु सकेरूपः शीलितामूर्द्धि कपालेद्रियन्त्रपः
हेतुमन्याहारः कनिमूलघं करल ण रण पादाभ्यंग मन्न नस्येयानिद्रा हष्टि प्रसादकृत पा

501

देशनश्च मरूलं म संकोच स्नु वन शल्ने न [illegible] कृपन स्नाहै निषेधयति वर्ज्यइति कृप
स्न स्नानित्वं दृष्ट्वेष्मा कृत संसृष्टि: कृतवमनविरेक: । अतो लिखते अंगं वर्ज्ये येन कृतसंसृ
ष्टत्वं दृहेर्वनिषेध: उक्तं हि स्मृत्यन्तरे [illegible] ना [illegible] कृत्य: कर्पंचन तथा वान्तो
विरक्त स्नान [illegible] स्नानं व इति पूर्वे [illegible] कृष्णना [illegible] रसाधत्व मथापिवा [illegible] नद
१० ह: श्रो [illegible] सहसा [illegible] इति [illegible] नकृपानहारा व्यायामं विधि [illegible] लाघवमिति
व्यायामात् लाघवाद्युष्णायने [illegible] गात्रत्वं सुखलि विहृति
वज्रावयवत्वं । व्यायाम [illegible] शरीरं [illegible] व्यायाम: [illegible] निपुद्दं [illegible] कुशलै: साहु का
११ हाधानं [illegible] व्यायामं निषेधयति [illegible] व्यायाम व्याया
१२ मस्या [illegible] विद्रावणं १३
किं [illegible] शीतकाल इति शीतकाले हेमंतशिशिरयो: [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
व्यायामं [illegible] विधानार्थं [illegible] निवचनात् एतदेवो [illegible] व्याख्या [illegible]

[illegible] व्य

[illegible] वानघ्र [illegible] विमर्द्दनं १०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कं॰ ११॰१३

जटेनमर्दनमप्रियाख्यायामोनेः कान्तेव नचुवि केया न्यष्टा उक्तं हि सुश्रुतेन आयामंसहितलगात्र
स्य चङ्कात्सुहृद्भिनेनस्येव आधयोमोच इत्यनेनसिद्धं दुर्धमगाईवेति आयामप्रमाणतोनिक्रमेदो १४
वमाह नक्षेति स्योर्गतेयस्मा यनलककलमक्कावाहमर्दः स्पर्शकर्मेद्व्या लोः आयारात्तम
१५ नेत्रकमोवुह्रीद्वियाल्तोआयामप्रसंगाज्जागरादीनायवोक्तः प्रमाणतोनिक्रमेदोषमाह आयामे
ति गजेमारुषन्प्रिसिद्धस्वयनः साहसंनल अयया बलमार मोसाहसं नहिआयामातिनिम
ननवर्णात्मुसांबलमस्तीति श्वप्रलीहस्योगोलसेने मादिग्रहाहनुराकर्षलाहि इष्टमा १६
धनकथनद्वारेणहर्तनेविधत्तेउद्वर्तनमिति उद्वर्तनंकफहरादि गुल्मनः कुर्यादित्यर्थाद्यवि
लायनेद्रवीकरण इवीकृत्यामेदसः स्थानत्वमित्यर्थः कषायादिचूर्णेगात्रसंघर्षणं इष्ट १७
साधनकथनद्वारास्नानंविधत्तेदीपनमिति स्नानंदीपनादिगुल्मनः कुर्यादित्यर्थसिद्धं दी
पनंप्रभावात् केचिदत्रगुणान्माहुः वात्यामपेके गीताद्वेस्मानकिल्विषीकृतः नरस्नान
मात्रस्यदीप्यतेतेनपावकः वृष्यमायुष्यलीप्रमलाने हितंपुरुष इन्द्रियत्वर्थः उर्जः उत्साहः
मलस्वेदुवलेपः मनः कमेनुपयावारे हितं विन्द्यादीपरमलंडा इत्यमान सेवनु स्वेदादिः
१८ वातवार्च उष्णशीतभेदेनस्नानस्यविषयमाह उष्णाबुनेति उष्णावुनाधः शरीरेक
साधः कायस्यवलावहः स्पर्शोत्तमांगस्यहिकायस्यकेशचक्षुबावलहन्ते नस्नानेशावत
वेलाभिकाये नशीतेनवारिलोस्नानमः इत्तलोस्तानेनदर्शसिद्धं नत्वेकस्मिन्स्नानेशी
तोष्णयोः अधोगः शिरसोवृसंदोषावापत्तेः समहेतु नानस्नानविहारः स्नायान्नजलेस्वेन
शीतले इति सदृशादीस्नाननिषेधयति स्नानमिति अर्द्दितमकायामः आधानमुहरात्

१९

हे॰१३

२०

रत्नं भुक्तवान् रत्नभोजनः गर्हितं निषिद्धं भोजनं निषिध्यते भोल्ले हि न भवति ह्यलनेनैव भोले हल्प
त्राक्कुर्जन किंहितं देशकालानुचितं मितं यथोक्तमात्रं ननु विहारे वाहाररूपे शक्तिरव स्तुमा
क्रियाप्रधानत्वाद्विहारमाहारस्य क्रियाप्रधानो हि विहारः द्रव्यप्रधानस्त्वाहारः एवमेव विहारा
हारयोर्भेदः क्रियाद्रव्ययोरेकपदत्वप्रसङ्गात् संग्रहे नु अन्नपानविधाने न भुञ्जीतान्नं विनाम्य पा
न यथिनं हुत्वा दत्वा च शक्तितः पाकं ... यथा सुखमिति ब्रुवन् सप्रच्छ
त्सर्वं मुहिय पचाव ... नान्नमात्मने नान्नमद्यान्मुखं ... दुःखजीविना ...
वपतिन ... नोत्सर्गे ...
नंजलि नापि वेन सर्वं ... नाद्याद् ... न भुञ्जमानः ...
नाट एवं ... विहारस्य उक्तः ... मानेषु नरेषु वेगान्
धारणे ... नान्नमनिषेधं करोति न तु वेगोदीरणं निषेधयति नवेगानिति वेगावान्
विमूत्रादयः किं प्रवर्तमानानपि प्रवर्तयेन्नेत्याह बलादिति प्रवर्तमानान् प्रवर्तयेदित्यर्थः वेगधार
णं निषेधयति नवेगितइति वेगितः सञ्जातवेगः स्नानभक्ष्याद्यर्थे न स्यात् वेगानेवात्र सृजेदित्यर्थः व्याधौ
निषेधयति नाजित्वेति आमयमजित्वान्यकार्येन स्यात् आमयमेव जयेदित्यर्थः किं सर्वमित्यत आ
ह साध्यं साध्यमेव तु यत्नेन ... इति बहुक्रमाद्विहाराद्व्याख्यानाः यथावद्बहुक्रमान्निद्वारा २१
न्याचष्टे नेत्यादिनाधर्मरूपाः नत्वधर्मस्यापुर्वेदाङ्गत्वे हेतुमाह सुखार्था इति सुखमारोग्यं उक्तं हि
चरके सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव चेति यद्यपि वाङ्मात्मकायिकक्लेशा नादेवारोग्यं तथा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वधर्मसहकृतादेवेति धर्मस्यांशत्वं ॥ इत्थमेव सेवां विधत्ते भक्त्येति कल्याणलोति कल्याणहेतुत्वात् इ
ष्टापूर्त्तकल्याणलोति ते भोगाति दूरगतात् कल्याणमित्रात्तिसेवेन कया भक्त्या यद्यपि भक्तिः सेवैव
तथापि फलानुसंधाननिवृत्त्यर्थोपिन्यार्थमेवमुक्तं एवंकृते सर्वकर्म महाफलं भवति ॥ इत एवेवबुद्ध्य
मालेककीर्त्तिः ॥ एवमेव कर्तव्यत्वबुद्ध्या कर्त्तव्यानि न तु फलानुसंधानेनेत्यर्थः पापं निषेधति हिंसे
ति नवदशविधं न तु हिंसा प्राणिवधः स्तेयं चौर्य्यं ॥ अन्यथाकामो ॥ गम्यागमनं पैशुन्यं परस्याप्र
मस्य मानसेव कीर्त्तिनं मत्यसंगं तु परुषं ॥ अनृतमसत्यं संभिन्नालापोऽसंबद्धालापः व्यापादः पर २३
स्यानिष्टचिंतनं ॥ अभिध्या परस्वापहारेच्छा दृग्विपर्ययः ॥ नास्तिवाक्येषु आत्मा आत्मबुद्धिः दशकष्टहे
२४ तामद्दृष्टार्थ उच्यते ॥ अन्नेनानुवृत्तिं विधत्ते ॥ अवृत्तीति ॥ अवृत्तिर्जीवनोपायाभावः एतेकदृष्टवियो
गजे दुःखे ॥ अनुवर्तेत ॥ वृत्तिं निवारयेत्प्रतिरत्नेन भूतदयां विधत्ते ॥ आत्मवदीति कीटपिपीलकमपि
॥ आत्मवत्पश्येत्किं पुनर्ब्राह्मणादिकं ॥ आत्मनः इति कुलानि नवरेवास मा चरेहित्वप्रयः पूजाप २५
जो विधत्ते ॥ अर्चयेदिति पूज्याश्च देवतादयः वृद्धाः श्रुताद्यैरात्मनोधिकाः याचकहेवनिषेधपति
विमुखानिति सर्वथा विमुखीकरणमनन्यप्रावणेचेति परोपकारं विधत्ते उपकारप्रधानःस्या २६
दिति ॥ उपकारं वरे स्वरानुपकारप्रधानः स्यात् किं पुनरपकारं परेषामित्यादौ ॥ अपकारानप्रत्युपकार
द्विनिति नयोनरुक्तं निर्विकारत्वं विधत्ते संपद्विपत्स्वेकमनाइति हर्षहेतुषु संपत्सु विकारहेतुषु वि
पत्स्वेकमनाः हर्षविषादरहित इति चित्तोपभवेन ईर्ष्यां निषेधति हेनाविति परोत्कर्षासहनमीर्ष्यां ता
न्न कुर्यादित्यर्थः यो हि बुद्धिमान्साहेनावीर्षेन्न फले उक्तं भवति एवंफलमुद्दिश्य तत्साधनमनुष्ठिः
परस्परे ब्यानुष्ठेयं तथा ह्यनुष्ठितेसम्यगपुरनिष्पद्यते ॥ एषदेवानुकूल्यादेकस्यफले सिद्धेनतेनरे

हे॰२७

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२६ 505

रीर्ष्यां नकर्तव्या । साहित्यफलस्य नस्साधनं पूर्वतनपापपरित्यागपर्वो रीतिः । भाषणं विधत्ते कालेइति का
लेशस्तावद्ब्रूयात् । नत्वहितमपथ्यं मितं विवक्षितार्थप्रकाशनमात्रं ॥ प्रियं संवादि सत्यं वेशलं मधुरं
कुशल॰ पूर्वाभिभाषित्वादिकं [illegible] विधत्ते पूर्वाभिभाषीति यदृच्छया संग
तसुहृदं नद्वचनात्सर्वप्रमादिकारी भवेत् । तथा सुमुखः प्रसन्नवदनः सुशीलः शिष्टानुमतव्यव
हारवान् करुणामृदुः सत्वाधिष्ठानमध्ये कृपालुत्वात्परापकारसहिष्णुः एकस्सुखित्वादिकं निषेध ३८
यति नैकइति एकस्सुखी न भवेत् । त्यागित्वात्स्वादिभिर्विभाग यथा यथा समभिमतं सुखसाधनं न भोगयुंजीत न
यात्सर्वत्र न विश्वस्तो न च सर्वाभिशंकी भवेत् ॥ नविश्वस्तनीयेष्वविश्वासः समशंकनीयेषु शंकां न कुर्यात्
॥ आत्मनः शत्रुत्वादिप्रकाशनं निषेधयति नाकिंचिदिति ॥ आत्मनः शत्रुं न कंचित्प्रकाशयेत् । मान्यमति ३९
स्वामी संभजितित्वे हइति न ह्रेपो न येन लोकरंजनं विधत्ते जनस्येति लोकस्वामिप्रायं ज्ञात्वा यथा
रिनुजानि तेन न चैवानुवर्तेत कृतिदृशः परराधनतत्परः परसंतोषोत्पादनद्वारेषु संनिष्ठितो भवेत् इंद्रियपीडा
निषेधयति न पीडयेदिंद्रियाणीति इंद्रियाणि लालनं विधत्ते नचैतानीति ॥ त्रिवर्गशून्यमारंभं ३१
निषेधयति त्रिवर्गशून्यमिति त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः तैः शून्यं तेषु प्रत्येकमप्यफलमित्यनन्यसेवेत
त्रिवर्गपरस्परविरोधपक्षं मारंभं निषेधयति नत्रिवर्गपरस्परविरोधयत्नारंभमभजेत् पदारंभेध
र्मादिषु कोऽविनश्यति त्वेकमनुत्पाद्य नैतं त्यजेदित्यर्थः सर्वधर्मानुसरणं विधत्ते । अनुपापादिति सर्वध
र्मेषु मध्यमां प्रतिपदमनुपायात् सर्वपात्मकृत्येषु रागद्वेषरहितां बुद्धिमनुसरेत् मध्यस्थः स
र्वधर्मानाननुसरेदित्यर्थः ॥ नीचरोमत्वादिकं विधत्ते नीचेति नीचत्वं छेदने नकार्यं रोमशाङ्केनकेश

३२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰अपि गर्हते उक्तं हिरण्यकेशिः पद्मस्य केशरोमनखश्मश्रून्संहरेदिति तथा निर्मलां ग्रुम
लोचनः स्नातयन्नाद्यादि स्नानशीलः शौचलौ स्नानशीलो मवेत् प्रत्यहे स्नानस्पर्श
नविहितत्वात् उक्तं हिरण्यके शौकलाबद्धस्वशोदिति सुरभिगंधमाल्यादिधारणेन सु
द्वि॰ वेषावस्त्रालंकारधारणेन ॰अनुल्वणोज्वलः अनुद्धतवेषः ॥ रत्नादिधारणं वि ३३
धत्ते धारयेत्सततमिति पर्यटनन्निय इच्छति स्नानवेद्मेति ॰आनपट्टं श्ठे पदत्राणे उद्यान
हे पुण्येह स्नानचलू शयं नन्माज्ञुरः॰ राजन्यविवरेत् ॥ राज्ञ्यप यंटनेति यच्छति निशीति ३४
पत्कार्ये काले धनी शां न सहते तदा स्वयमपि कं नास्मिन्समित्कुशादियुक्तः एतद्राज्ञो वरेत्
मोलिः शिरोवेष्टनं चैत्यादिचत्पाक्रमणं निषेधति चैत्येति चैत्यो ग्रामादौ प्रसिद्धो वृक्षः
पूज्यो देवादिः ध्वजो यूपादिः ॰अशस्त्रप्रयोज्या लादिः तेषां छायानाक्रमेत तथा मस्त
धा६ पतिं तु बंधान्यत्व वं ॰अशुचिविलम्बेष्वोष्ठिष्ठादि ॥ शर्करादि कापानं पूर्वदेशाने ३५
शर्करावालुका लोष्टप्रलिंङ्ः बलि पूजा स्नानं स्नानोदकं बाहुभ्यां न दीनरेत्
निषेधति नदीमिति ॰अग्निस्वधामि मुष्टिगमनं निषेधति नाग्निस्वधामिति ॰अ
ग्निस्कंधा महानदिति रात्रिः ॥ संदिग्धनावा प्रतारिहणं निषेधति संदिग्धनाव
मिति संदिग्धशत्रुमानवज्ञनाद्दुहसानमारोहस्यमानं तद्तनमारुहादि तथा च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हस्तोलल्वे नो वा हानं न हारे स्व[illegible] निषेधविधिनवरूपापनार्थं उक्तं हि स्मृत्यन्तरे नग
लकर्णनासकाष्ठानां रशना[illegible]विवराणि। अपिति स्कुक्षौ यादि इति निष्ठुरत्वं अ
मिलवनं निषेधति नासाने ति [illegible] मात्मागे व हर्वं चेष्टा व जंने न विधत्ते इहेति आ
याम [illegible] लनानि [illegible] कालाभिधा च नद्यानि रक्षाव देह चेष्टा [illegible]
[illegible] नाहुजानु इति याजे घे वकौ वा न्वानः शेने
चिरकाल[illegible]जानु[illegible] निषेधति [illegible] मादि इव वा निषेधति न [illegible] त्वामा इहि यं
य[illegible] इति [illegible] जानुः [illegible] [illegible] सवत्सरः चेत्वांत [illegible]
[illegible] सर्वे कथा कुर्वन्ति [illegible] सागमः [illegible] इवा त्वं [illegible] नादि इव वा निषेधति
समीपे [illegible] यः [illegible] [illegible] [illegible] इवा त्वं [illegible]
सनेति [illegible] [illegible] आदि [illegible] नं निषेधति
[illegible] नतु [illegible] प्रति [illegible] उवरं [illegible] वा [illegible]
[illegible] निविरोधः [illegible] यादि इह [illegible]
वानिरोहि न [illegible] इह [illegible] प्रकारेण [illegible] विरोधः [illegible] निषेधादेवनि
[illegible] निषेधा [illegible] इह [illegible]
[illegible] निषेधा यमिदं [illegible] भारवहनं निषेधति नमारमिति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मतनादि इत्यनेन निषेधति नेहेतेति मतनं विस्तारं नाडं क्रियाविशेषं तमपि दं सृ
स्रमणे रोमनेनहि ॥ अमेध्यमसुचि ॥ मप्रियं हितं मद्यविक्रयादिनि बेधति मद्य
विक्रयेति विक्रयो मोलेन दानं संधानमुन्मादनं ॥ आहानेव निम्नहः मद्य स्रावपे
युविधानान् क्रयवानयोरनिषेधः पुरोवातादीनं निषेधति पुरोवातेत्यादि पुरो
वातः पूर्वदिग्वायुः ॥ अनवाधमेः रजोधातिः नुषारो ॥ वर्षपायः पश्चात्तिलपूरद
वातः ॥ न रज्जुरिति स्नवयादिवद्धं विवध कर्तं विशेषणं ॥ अन्नं भोजनं कूलराध
स्म स्पृष्ट्वा छायायां रवहितो राजद्वेष्यः ॥ आलोकुप्रत्नजादिः रक्षोम्पवादिः विवाले निमद्
वादिः संध्या स्विति ॥ अप्यवहाराद्विवंचकं विवदं ॥ अप्यवहारो भोजनं स्त्रीम हेने
हंभोगलक्षणे चिनानमधीते परामर्शः शास्त्रादीनामपशने शत्रुर्वैरीस्तेयपतः
न लोवदवोभिलित्वाहानार ॥ कुक्कीलो योग्यायोग्य विचार्यान्तराता ग
ताकावेश्या ॥ आपृत्तात्कावतीव आवासिभिर्वाद्यं वाद्यशाहानुकारः वेश्यैवंश्न
हेन्नेवनवीरणा हेवाद्देनानिषेधं एत्यक्रमहेणं ॥ अधूननं कंपनं नोपप्योरन्यो ॥ पू
ज्ययोः नोपागम्यो ॥ आग्नि पूज्ययोः नोपपज्यायास्थमध्येनयानं शवास्पृष्टयोधूमः वेनधूमः ३५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

509

महात्मनि सन्निमेधावानरतिः स्त्रीष्विति विषयं मे स्यान्ते आ विषयं विषयं भोगविस्रासः लो
कादेवाचारशिष्टानां विपन्ने आचारोपदेश इति हि यस्मान्नै मनः पुरुषस्य सर्वत्र लोकवत्वा
नाधिः शिष्टास्तुकः आत्मनो स्मात्ममेवानुकुर्यात् यथा लोक आचरति न यथा चरेदिति तात्पर्यं ५६॥
कथं पुनः लौकिकैर्यैः परीक्षकः को लोकः किम यमाचरतीति परीक्षां कुर्वन् उक्तेषुवि
हारेषु धर्मं विवेचयति आर्द्रहस्तानानेति आर्द्रः कलत्रस्य भावित्वात्मत्रके काठिन्यः
सन्तानभिन्नत्वरहितं परं परस्य यतेति आर्द्रसमानत्वसमभाव आर्द्रसंतानं न नापरमकारेण
कत्वं त्यागोस्तत्वं कृपादीनां देमत्यत्वायत्वानित्मन्यहः परार्थेषु परकार्येषु स्वार्थबुद्धिः
स्वार्थवत्तानवर्थं इत्येन अनुष्ठेयपर्याप्तम् सङ्कुलं संपूर्णो धर्मः सन्तां व्रतमेव स्वपरकृते
स्वार्थः इह साधनकथनद्वारा विचारावहितत्वं विधत्ते नक्तं दिनानीति किं देशस्य
किं कालस्य किं वयसः किं मनसः किं कार्यं प्रमाणं मम प्रतिनक्तं दिनानि यानि तानि वस
त्विह नस्यन्तिः सद्भिः स्वभागनमवमनः सर्वदा वहितेन भाव्यमित्यर्थः सिद्धं यथा ५८॥
यार्थमुपसंहरति इत्याचार इति आचारः शिष्टानुमतो व्यवहारः समासेनेति धर्म
शास्त्रोक्तेनयाननत्वापूर्वं दृष्टं न रायेहयान्यनन्तदेशायत्ते विस्तरस्य तत्त्वां संगायत्तेस्य आ

वारवलमाद वंग्रामामीति लक्ष्मीर्मप्रमिहन पाक्तिमलं रामश्च नान् लोकान् विष्णु
लोकाशीनं संन्नहे ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठन् जीर्णाजीर्णं निरूपयन् रसायं मापुषः सर्वस्यो
जानन् वेगः समुत्सृजेत् उत्सृज्य शौचमन्वशात् नन्दरत्तलोमिमुखो निशि वाचं नियम्य प्रयतः
संधत्तां गोवर्जुतिलैः मवन्नेपेत्र वलितं मनुयन्नादुर्लभेन नामेधमानोमरइस्वगोघ्यो
नाक्षीलिगोमये पुरीषं निरूपयित्वा लक्ष्मीकरं श्याकृष्टं चिन्तितुमः ननारीपूज्यगोर्केड्वाग्ये
नाग्निजलं प्रति नचापरिसृन्त्य महीमथ पाशन्क्रोसमुक्तामनः निःसृत्यादुष्टमसिंद्री
परिष्टष ...लापनः समसुहृन्नाभिः शुचिप्यनिस्ड्डिर्द्विश्रयोजयेन् लेपगंधापहं शो
च मनुमजिनविंदुभिः स्पष्टाधान्नन्मत्ता नमश्च वसाके शान स्वोश्च नान् स्नात्वा भा
नुमनामुक्तारत्नासुन्नासृना चेनेर ख्यामाकृष्य वाचामेदु वषिहउदङ्मुखः प्रपु
रेवावाविश्चि स्थानव हिर्जानु नान्यहृद् प्रजल्पन्नुनरासंगी सव सर्वेरंगुष्ठ मूलगैः
नाडुलेनीनननानाह्नी नाग्निनव हे नर्द्धनिभिः नदेनवुद्बुद स्यादैर्नैकहस्तापितैर्जलैः ना
र्द्रकपालिर्नोमेध्यहस्तपादोनशाहूवहू प्रत्ययदेवानेव दिश्श्वमंगलार्थ शातंस्पृशं
प्रत्यक्षं वनविन्यस्तं सर्पिः परपदेनं नरं दधि मधु घृत लाजन पुष्यानं नोदंवरा
श्वत्थपुत्राम णिधवृक्षं कुशाद्दर्भवल्लाध्वज स्पर्शनात् ख्यापसाह्वाः नपः श्रीमनसमेइपीठ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

5.66 511

निवसन्ति ब्रह्मादयः सुरा हंसवाहो बुधः केसरीन्द्र [illegible] सिद्धार्थकारो
चनाद्युत्थितं रोचनं कौचकाबेलवः बहुलं मधुमत्तासेवितं गंगोगजः स्तोपलं कोंबुदः पूर्णे
कुंभोहरीन्द्रः पलाशामयमासंस्थितं चामरंगोः सुवर्णं गनगणतुलसी मानुषवर्ड्डमानं हह
स्वनरालाछत्रं तुन्नानि यानानि धनंतनारं बीमनासुरासत्तमं भूमिरम्युहतानासिद्धमनेव
रहस्त्रनायान्वितः त्रिनयनमधुसूदनसूर्यपद्मासनालोकपालाः सुराः स्वेदिशा
मिः सरांसि सरिन्मा स समुद्राम रवाश्चा रनामे नित्यं धृ शास्त्राणि नीर्णनि धर्मा
कामा घ्रन वालखिल्याहवे बेदचादानिधिः कोस्तुभः कांचनमालिमंड्ः सुमेरुः त्रिपंगु
मसीधांकामाद्रके हिमिर दिमिररं धनीतुहि सावित्रमुमाकारागमाशचीदेवसेनास्व
धाहांभितलक्ष्मी सरस्वती महामालाः स्वाहिराहोवब दूरखोंकारगुरुर्पदधर्मेति पाक्षेन
दृष्टा वरमंगलानाशानं दर्शनात्स्पर्शनात्कीर्तनाच्चाशुभानिक्षयं यांतिसिद्धिं
दिशन्तु नमो मङ्गलायदः साधिफलं मङ्गलः पोत्र वस्लं मधुवारत्नोसुराणां मधमालसा
दिकं वत्समलक्ष्मी प्रश्नसाधनं वासानधारयम्नीलं भालनेरत्नं मुक्तलं मालां
नलेवेनव हिहिर्निरं जलजाहने नेवचान्योनाधनं वसंपुष्पमुवानहो उक्तिष्टनन
नान्यथमयचव कांनुबंधिषु निष्टिते दीर्घमव्याधु रसान्निहितं साधनं कृषिवाणि
ज्यगोरक्षामुपायेभुत्तितेश्वदं लोकद्द्यादिरद्वाच धनायसंम्यग्धनानुयां मुक्तवेगल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गमनस्य श्राहारसभाश्रियः कालिनालभ्य निष्क्रामयेद्दन्तं पूज्यान्ममंगलं प्रावृत्तवर्षे दैद्धारेना
प्रावृत्य शिरो ह्यनि न घ्राणेद्धूमं प्रेतधूमं यो रात्रावद्धरात्रे च नु ब्राच्ये न सेवेत न तु शर्वर्यां वृक्षमूलान्तु चत्वरं
नद्धं कुर्याच्छिवं पूज्यं प्रशस्तान्मंगलानि च नापरमब्रवारिकामन्नेन राज्यविवस्त्रं चनुष्ययनम
स्कुर्याद्दिनानाम्ब्रवनस्यनीत न आलब्याधिना शूलेनोदानैः क्षुत्पिपासितैः नाच्छिन्नपुच्छे नैका
छेविाच्छिन्नोष्ठे नैच व्रजेत् नातिमानातिशयाचनन नमोम धर्मगेरवौ नासन्निहिन पानीये नातिनृ
लेन संनतं न शत्रुत्पत्तनाविहितैर्नैकोनाधार्मिकैः सह दद्याहन्माज्जेरद्धो भारि च वच्छि द्विजन्म
व ने क्रीरथ्यो स्नानभोजनपानानि काश्यभ्या नाचरेन्नुरः स्नानादकावतरणस्व प्रान्तर्गतो न चा
वरेन् वंचयित्वा ननु हृस्य नस्नायान्नारवारिति नात्मानमीक्षेत जले न नटस्योजलाशये नप न
निस्कोलयेदंबु पाणिना वरलेन वा स्नात्वान मज्जाज्ञत्राण्ति धुनुयान्न शिरोरुहान् बसीनार्दु
एवाशु सापूर्धीव धौतवाससी न त्वंबरं पूर्वधृतं न च नैलवसेस्वरश्रान् वासोन्यदन्यच्छयनेनिर्गमे
देवतार्चने धर्मात्त्वरामिरव्यभिः कथाभिस्त्रिमुत्तात्मभिः मध्यंदिने तु गम्मये द्विश्राप सहाय
वान् न त्वोकमूत्रप्रतिद्धिरैः संगच्छेत नना नाशैः कलिर्वैरं रचितैर्न स्याद्धीरः संवाद्धवान्विशु भुत्वा दन्य
त्रसंनुष्टस्त्वैव च कुतूहली शान्तिमानदृक्षलो दक्षः सुसमीक्षितकारी वान् ह्रीमान्धीमान्महो
त्साहः संविभागी प्रियातिथिः प्रसन्नदृष्टिर्गंभीरः साधुशास्त्रिन वत्सलः विद्वबंधुवयोविद्याव
नैः पूज्यायथोत्तरं आत्मवदुहममर्यादंमूढमुद्दिनसन्त्याय सुनरामनु कंपेन नरकाचिक्राद्दिधनं
परस्य दंडं नोपच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत् अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा रास्नाहीढ्विनाशायः नस्वादित्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

513

गीनाशिष्यत्वेणनाचरेत्क्रियां ऊर्द्धंनाभेः शरीरस्य स्पर्शं नाधरवाससा नकुर्यात् पुनीभूयशेता
चंप्रतिविलंबनं नालंहयेन युगपत्कंडूयेन्नात्मनःशिरः पादंपादेन नाक्रमेत् कंडूयेन्नचरणाध
येन् नकांस्यभजने नैव नोपविशेत् प्रकीरयेत् नासमिद्धमुपासीत न... नाशुचिः नानुवाते
नविवृतो नाक्रान्तो नात्मानमवमानयेत् ... नाधः कुर्यात् ... नस्कंदेन्न विकरेत्
नन्ने ननिरीक्षेत ... नाप्रशस्त... न ... मार्जितं नान्यदप्यतिते
जस्विनकुर्यात् ... हीनवस्त्री नोदक्यां ननग्नां नान्यसगतां नपत्नीं भोजनसमये ... नज
भासुरवाससं ... शयीत नैकशयने नचाधो ... नामनार्थं ... पायेन्नैरणीनासयेन्न
हे पापपत्नीचर... नान्यदेवा
वनेकुर्यात्कर्मधारयेन्नवर्षेन ... ननिर्दिशेत् नान्यतो जलमलग्नर्द्ध
पनसारंगहेमले सशाहमलिनं ... हीनानार्यो ... निपुणसेवां विमनस्सुतमैः
प्पारोगप्रजीवनैष्ठ यविद्यास्मृ... नेकाहमप्यधवसेद्यत्र ... नदेशं व्याधिव
हुलं नावैद्यं नाप्यनायकं नाधार्मिकजनभूयिष्ठं नोपशिष्टं नपार्वतं वसेत् ...
धने सुभिक्षममनारोग्य ... नगरमत्यल्पं सिद्धानां ...
ह्रिवर्गस्य ... नरान्तरीन् परोपघातात्क्रियया वर्जये
दर्जनं स्त्रियः ... स्वर्गापवर्गविभवानयत्नेनाधितिष्ठति सा

नोच्छिष्टस्तारका ... दिवाकरान्
पश्येन्नयायान्नस्वर्ग्यान्नपठेन्न ... ः ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

येभुक्त्वालघुहितंतद्वदाहितमन्नाः शुचिः शतपदंगत्वामनुसंस्मरन्स्ववामपार्श्वेनसंविशेत् देशो
भुक्तावनाकीर्णेद्विशतपरिचारकः युक्तोपधानंस्वास्तीर्णंविस्तीर्णंविषमसुखं जानुतुल्यमद्रुशुभं
सेवेतशयनमासने प्राग्दक्षिणशिराः पादाकुर्वीतगुरुरूपनि पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचिंतयेत्
॥ आरुह्यैतत्सदादेहादिस्यसारंससारतः विनश्यनिजलंमृत्योरयथानयचेष्टितान् ॥ आरंभविभवप्र
ताधर्मक्रियावतः सुखमायुर्हितंचोक्तं विपरीतंविपर्ययेसर्वेतेजानिधानंहिनपइस्तुच्यतेपुवि ॥ प्र
दृष्टयन्मानस्नस्माद्बुद्धिमान्सम्यगाचरेत् पर्यंकीकोपाश्रयकोपहासविवादनिरोधवन्नभ्रमणानि सर्वा
स्वकृत्सम्यधिकाश्चवेष्टास्वल्पस्नलिधानेपरिवर्जयेत् सत्वादुवस्थाविविधान्नतोहुत्वा सम्यक्समी
क्ष्यात्महितंविदध्यात् ॥ अव्याधिपः कश्चिदिहास्तिमार्गो हितोपदेशोभुजेतंचं इत्यवदुक्तमविहारः
इतिहेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायनेदिनचर्याप्रकरणंसामस्त्येननिरूपितं इतिद्वितीयोध्यायः २ ॥ अ
थातोऋतुचर्याध्यायंव्याख्यास्यामोनुप्रतिजानीते यत्नः पूर्वाध्यायेदिनविहारउक्तः ॥ सांप्रतंचऋतवः स्वा
स्मिन्नध्यायेनव्याख्यायन्नृतुचर्याध्यायः तत्रऋतुविशेषाल्लक्षयति मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात्स
श्लो १ दृतवः स्मृताः शिशिरोथवसंतश्चग्रीष्मोवर्षाशरद्धिमः इतिद्विसंख्यैरनुबद्धत्व ॥ मावत्यैकशेषः
कर्तव्यः तत्रमाघफाल्गुनौशिशिरः चैत्रवैशाखौवसंतः ज्येष्ठाषाढौग्रीष्मः श्रावणभाद्रपदौवर्षाः ॥ आश्वि
नकार्त्तिकौशरत् मार्गशीर्षपौषौहेमंतः ननुश्रुतेनभाद्रपदाद्यैर्वर्षादयऋतवउक्ताः नयया भाद्रप
दाश्वयुजौवर्षाः कार्त्तिकमार्गशीर्षौशरत् पौषमाघौहेमंतः फाल्गुनचैत्रौवसंतः वैशाखज्येष्ठौग्रीष्मः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽमावास्याद्वयोः प्रावृडिति इह त्वन्ययोर्विरोधः मैवं नहि फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः नापि चैत्रवै
शाखौ किंतु मीनमेषौ यदा फाल्गुनादौ मीनसंक्रान्तिस्तदा फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः यदा तु फाल्गु
नान्ते न स्याच्चेत्रवैशाखौ एवं वृषमिथुनौ ग्रीष्मः कर्कसिंहौ वर्षा कन्यातुले शरत् वृश्चिकधनु
षी हेमन्तः मकरकुंभौ शिशिर इति उक्तं च ज्योतिःशास्त्रे मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षडर्तवः
स्युः शिशिरो वसन्तः ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वत् हेमन्तनामा कथितोत्र षष्ठः इति वर्षीय नत्तुका
पूर्वक्रमत्र सौरादिभिश्च सौरश्च मासः संक्रान्तौ वर्तते दर्शावधिमासमुशन्ति चान्द्रं सौरं तथा भास्कर रा
शिचारात् अवश्यं चैवमंगीकर्तव्यं अन्यथाधिमासपक्षे मासद्वयमृतुः स्यात् संगतेतु मास
राशिस्वरूपारम्भनाथैः लक्षणत्रयं यथायोग्यं राशिभेदे चिन्त्योत्र नक्षत्रस्वबलादिति मासलक्षणद्वयं राशि
लक्षणं बलवत्तरं राशिलक्षणमेवांगीकृतम् स्वरूपलक्षणस्य अनुविपर्यये वर्षवसानात् उक्तं
हि तत्रैवं अनुवषं विविधे च विधिः स्वाध्यायदृष्टेर्हि न निर्दिष्टानेन्यदेशेषु विरुद्धतान कोविधिरस्ति
तस्मान्निश्चिरबद्धप्रावृट् षड्ऋतूयोः संज्ञा मात्रेण तु भेदः संज्ञाभेदं च देशभेदेनाह काश्यपः मध्यावर्ष
त्रिपथगा गंगायाः दक्षिणे तटे अत्र प्रावृट् च वर्षा च अन्नत्र मकल्पितौ तस्मादेवोत्तरे देशे हिमव
द्विंध्यसंकुले षटः शीतेमन्तत्र हेमन्तशिशिरा तु माधिनि दक्षिणदेशीये वृष्टिसंबंधिनो द्वयो
प्रावृड्वर्षारम्यत्वं कृत्वा पारिशेष्यान्नौ न संबंधिनो द्वयोः शरद्धेमन्तयोः शिशिरारम्यत्वकृत
मित्यर्थः उत्तरदेशीये तु शीतसंबंधिनो द्वयोर्हेमन्तशिशिरारम्यत्वं कृत्वा पारिशेष्याद्वृष्टिसंबंधिनो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हेयोर्वसीशरत्संज्ञत्वं कृतमित्यर्थः वृष्टिशीतवातुल्यप्रत्यासत्तत्वात्ययेसंज्ञा न च संज्ञासं
करेलक्षणसंकरः दोषाणांदोषधातुमलसंज्ञावत् । यन्येपुनर्भेदमन्यानाः रसानुबलंचाधि
कृत्यशिशिरस्वद्रूः चयादेर्नाशोधनचाधिकृत्य प्रावृट् वर्षद्व इति व्यवस्थापयंति नदसन्
२४ चरकस्वाल्लौशिभिः शिशिरवद्भूमेवाधिकृत्यचयादीनामुक्तत्वात् शोधनस्यचैत्रश्रावणकार्ति शिप
केषु विधानात्तत्र अस्य वेलायामपि साधारणर्त्तूनां शिशिरवद्भूपि विद्यमानत्वात्तत्प्रावृट्वर्ष
येता । अन्येनुगंगायादक्षिणेरुष्टिबाहुल्यात्प्रावृड्वर्षद्व उत्तरे शीतबाहुल्यात्शिशिरवद्रू इति व्य
वस्थापयंति नदप्यसत् उभयत्रापिचानुमासिकवृष्टिशीतोपलंभात् । यान्येनेहिकात्दृकृत्
ल्हेमायपदेशविषयत्वाच्च भेदपदेहेतुत्तरदेशेतदनार्त्तवस्वात् यत्तुसुश्रुतस्य तात्पर्यादि
नानित्यामित्याहिवर्षाचर्यायाः एवकृताकृतचर्याभिधानतदनितुर्हिनविवयंतयाचचरकः वर्
न्मान्हसलवणस्नेहवातवर्षाकुलेहनि विशेषशीतेभोक्तव्यंवर्षासुअनिलशांतयइति । यतएव
वसुश्रुतेनतात्पर्यपराहः सुश्रुतः तापस्याकेप्रकारस्यान्यथात्वमात्रागमः सचानितुर्हिनए
वेति सर्वंसमंजसम् तस्मात्तावत्यचर्याप्रयत्ननमभेदयत्नमेवाश्रयधुमिति । अथमर्तुत्रयस्य सं
ज्ञाद्वयमाह शिशिराद्यैस्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरं । आदानंचेति तैः शिशिराद्यैस्त्रिभिरुत्तरा
यणमासात्तंचविद्यात् । आदानसंज्ञानिवेदिति नदादत्तेनृणांप्रतिदिनबलमिति तच्छिशिरा
दित्रयंनृणांप्रतिदिनबलमादत्ते इति तदादान बलविसर्गप्रतिसोम्यात्वस्य हेतुत्वेनोपादानान् । आ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२
दानं प्रत्यागतेयं त्वस्य हेतुत्वे सेयं । आग्नेयत्वे हेतुमाह तस्मिन्ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्व
भावतः । आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात्
हि यस्मात्तस्मिन्काले भुवः सौम्यान् गुणान् आदित्यपवनाः क्षपयन्ति अतस्त्वादित्यपवनाः सर्वदा स
न्त्यापि नरैव कुतः स्ययन्तीत्यत आह । अत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षाः मेषादिसौम्यगुणविपरीततीक्ष्ण
दिगुणोत्कृष्टकादित्यर्थः । अत एव कुत इत्याह मार्गस्वभावतः मार्गस्वभावात् स्वभावः प्रकृतत्वो
त्कालस्य उक्तं हि संग्रहे कालस्वभावमार्गपरिगृहीता इति मार्गो मकरादिराशिपरिच्छिन्नः ग्र
३ कारो भागः एतस्मादादानकाले तिक्तादयो रसाः बलिनः क्रमादिति यथासंख्येनोत्तरोत्तरामु
ते न शिशिरे तिक्तो बली तेनैव वसन्ते कषायः ततोऽपि ग्रीष्मे कटुक इति तस्मादादानमा
ग्नेयमिति । आग्नेयगुणोविपरीतानां सौम्यगुणानां दाहानेस्तु त्वग्गुणानां तिक्तादीनां वृद्ध्या
दानमाग्नेयं द्वितीयमर्तुत्रयस्य संज्ञाद्वयमाह [३] ऋतवो दक्षिणायनं वर्षादयो विसर्गश्चेति
व वर्षादयस्त्रय ऋतवो दक्षिणायनं विसर्गश्चोच्यते विसर्गसंज्ञां निर्वक्ति यद्बलं विसृजत्ययं सौ
म्यत्वादिति यतोऽयं कालः सौम्यत्वाद्धेतोर्बलं विसृजत्यतो विसर्ग एवं सौम्यत्वे हेतुमाह
। सौम्यो हि बलवान् हीयते रविः मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले स्निग्धाश्चेहा
म्ललवणमधुरा बलिनो रसाः हि यस्मादस्मिन्काले मार्गे चन्द्रबलात् सोमो बलवान् भ
वति रविश्च हीयते तस्मात्सौम्यत्वाद्बलेन न केवलं कालमार्गवशान् किन्तु शीतैर्मेघवृष्ट्यानिलैश्च
४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वृष्ट्यादिनापि छायाधाराणां वकारणत्वान्मेघानां वृष्यगन्तृत्वं न यथाह्यस्मिन्नेव काले । स्नाध्वः
स्निग्धरसा बलिनो भवन्ति कस्मिन्सति तैरेव मेघाद्यैः शीतेन तोये महीतले सति । आदाने ह्यस्ना
स्निग्धवचनतापि नायां भुवि सौम्यगुणोत्र पादूक्तारसा बलिनः । अस्मिन्विसर्गे पुनः शीतेन तोय
यां भुवि सौम्यगुणलाभात् स्निग्धरसा बलिन इत्यर्थः चकारेण कुमारादिष्वनुकृष्यते ते न वर्षा
स्वम्लाबली ततो विशारदे लवणस्ततोपि हेमन्ते मधुर इति सिद्धं सोमवशास्त्रस्यैहाप्यस्नि
ग्धरस बलित्वे न च विसर्गे सौम्यत्वमिति वाक्यार्थः कालमार्गयोः कारणत्वं संगतेषु
क्त कालमार्गमिथवात्नवर्षाभिहन्तव्र तापदक्षिणायनगर्कसाशानि चापनिहन्तवेन इति मा
सौत्र कर्कटादिषड्राशि वर्शिश्चिन्नः । आकाशभागः । येनैव क्रमेण बलमुपचीयते तेनैवाप ४।
चीयत इत्याह शीतेऽग्र्यं वृष्टिघर्मेऽल्पं बलं मध्यं तु शेषयोः इति शीते हेमन्तशिशिरयोर रल्पं
ग्र्यं भागत्रयवृत्तिबलं वृष्टिघर्मे प्रावट्ग्रीष्मयोर्भागद्वयोनं शेषयोः शरद्वसन्तयोः मध्यं ए
कभागोनं मध्यं द्विभागोनमल्पमिति यावद्बहुलं विसर्गस्थाने दिने तावदादानस्थाद्यपाव
द्विसर्गस्थाने तावद्वादानस्य हि नीपे पावद्विसर्गस्थोपान्ते तावदादानस्थानस्य इति हेमन्तपर्य
न्तवाच्यं इति ऋतुनिर्णयः । अथ ऋतुचर्यामाह तीव्रशिशिराद्युद्देशेपि हेमन्तादिक्रमेण शि
शिरचर्यां हेमन्तचर्यायाः हेमन्तचर्यामूलत्वात् तत्र सोपपत्तिकां मधुरादिसेवां विधत्ते बलिनः
शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोनिलः भवत्यल्पेंधनो धातून्स पचेद्वायुनेरितः । अतो हिमेस्मिन्सेवेत स्वाद्वम्ल
येनु शेषेचतुर्भागपूर्णस्य बलस्य वसन्ते भागद्वयोनत्वं विधयमध्यं बलं कस्मिंश्चित् तदसत् क्रमेणापचितो
भागद्वयोनत्वानुपपत्ते उत्कृष्टमध्याल्पतया त्रिमध्यत्वं वेद्यं एकभागोनं ५। हे२१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लवणान्नपानानिति ॥ यतः हेमन्ते नलः अबलो भवति स चात्मेधनो धातून् पचेदतो मधु
राद्यन्नसेवनं सा बलस्य हेतुमाह शीतसंरोधात् रोमकूपानामावृतत्वात् शीतेनाग्निर्विकीर्ण बहिः
प्रचारे वारितः पिंडितः अतस्त्वात्मबलः ननु वैवं वर्षासु व्याख्या पवनात् इत्यत आह बलिन इति बलि
ष्वेषु शीतसंरोधात् वर्षासु पुनर्बलहानिः ननु प्रबलः चेत् हि तत्पृथ्वीपानम्लवणान्न
सेवनेत्यत आह वायुनेरितः शीतजनितेन वायुना संयुक्तितः सन्धानमेचेत् अम्ललवणो
चास्त्रि भेषजं वीर्यस्याचक्षीनस्य तज्जनितेन वायोः बद्धे पतितः अयं विधिः किं हेमन्तमात्रे एव
माह हिमे शीतप्रयुक्ते हेमन्ते शिशिरे अपि व्याप्तमिति निपदं हेमन्त एव हि मयं विधिर्नान्यदेति
नियमार्थ इदं चोपलक्षणं यस्मान्नीयन्ते स्वल्पं युक्तं एव तस्मिन् लघ्वादि धारयति प्रभूतं स्तु तिक्तक
टुकसेवामप्याह हेमन्ते लवणात्तारनिक्त्वाम्लकटुकं नक्टं समस्तपि तैल महिम प्रशानं हि तनु
चा तइति सोष्णवचिनोपचीयमानकफ पत्तनीकत्वात् हेमन्ते हि वातकफोपचीयते न पदाहत्वात्
णादिः पित्तं शान्तमित्यतस्तैलात्तवायुः श्लेष्माचचीयत इति दिनचर्याविहितं साभ्यंगादेर्विशेषमाह देयानि
प्रान्तामेतर्हि पातरेवबुमुक्षितः प्रथ एव कार्यं संभाव्य पयोक्तं शीलयेद्नु वातघ्नैस्तैलैरभ्यंगं मूर्ध्नि
तैलविमर्दनं निपुणं कुशलैः साधुपादाघातं च युक्तितः इति एतर्हि पस्मिन्काले अभ्यंगादीन् शीलयेत्
दसाप्रातः किमवश्यकार्यं बाधित्वाने त्याह यथोक्तमवश्यकार्यं शौचादिकं सम्भाव्य साधयित्वा समाप्य कृत्वा किम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जातानन्तराश्रुणएवनेत्याह वुभुक्षितएव ननुअन्नं कथंवुभुक्षितनइत्यतआह निरन्नावेदेशान्त् सं
भावेऽस्त्वनेनपश्चादर्थसिद्धैर्नैरन्त्यीर्थमनुगवहणं अभ्यंगहेतुविचेकोवलिस्त्रंति चतुर्वि
धमर्द्दनेतलेअभ्यंगस्यघृषुशुपादानविनराचयवार्थविमर्द्दनकराभ्यांकीर्तितं अभ्यंगम
वि४ र्द्दनेतलमर्द्दनानि वातघ्नतैलेवलादिभिः शीलयेत् नियुद्धंबाहुयुद्धं कुशलैर्मल्लैः पादाघा
९ तंपादाभ्यांमर्द्दनं युक्तितः मात्राद्यनतिक्रमेणउद्वर्त्तनादेर्विशेषमाह कषायापहंतस्नेह
स्तनःस्नानीयपथाविधि कुंकुमेनसदर्पेणप्रदिग्धोगुरुधूपितः रसानस्निग्धमांसलंपुष्टं
गौरुमच्छसुरांसुरांगोधूममपिषमाषस्तुषीरोत्थविकृतीः शुभाः नवमन्नंवसांतैलंशौच
कार्येसुखोदकं इतिकषायापहंतस्नेहादिकोभूत्वारसादीनभजेत् कषायेणापहृतस्ने
हापहरणंयावत्पुहुर्त्तेनोनत्वनस्नकालवहुत्वादितरोक्तः यथाविधिस्नानः विधिश्चात्र
शीतकालोचितत्वात्सर्वांगाणांपुष्णोदकस्नानं उक्तंचचरकेन अभ्यंगोत्सादनेमूर्द्दि
तैलंजेन्ताकमानवमिति जेन्ताकः सर्वांगोष्णोदकस्नानमिति विष्वचेद्रुः सदर्पणसकस्तू
१० रकेणप्रदिग्धोनुलेपितः स्निग्धादिसंस्कृतान् रसान्मांसरसान् पलंमांसंपुष्टंमेदुरंगौ
उगुडकृतंमद्यं अच्छसुरामंडं सुरांघनसुरां अच्छसुराघ्राः पृथग्ग्रहणमतिशयभजनार्थं गो
धूमादगुत्थागोधूमादिकृतामोदकाद्याः पिष्टंशालिपिष्टं सुमाहृद्याः नवमन्नमिक्षान्नव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्सरं ।।अन्नं धान्यं वसां मांसस्नेहं रसादि तैलाभ्यंगं भोजनोपयोगि सुखोदकं कवोष्णमु
दकं नच शौचकार्ये पानेतु शीतलमेव प्रवाराजिनकौशेयप्रवेणीकुथकास्तृतं उष्ण
स्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् युक्त्यार्ककिरणान्स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा इति
प्राचारः कर्पासो रोमवान् घनः पटः ।।अजिनं चर्म कौशेयं कृमिकोशोत्थं प्रवेणी स
१२ चीदामाख्यं वस्त्रं कुथकः कंबलः उष्णस्वभावैर्लघुभिर्वस्त्रैः प्रावृतः ।।अर्ककिरणा
न्स्वेदं च युक्त्या सार्धयामे न भजेत् पादत्राणं सर्वदा बहिश्चरणं विनापि बहिश्चर
णे नुदिनचर्यायामुक्तमेव शीतेनावृतत्व कथनद्वारा स्त्रीसेवां विधत्ते पीवरोरुस्तन
श्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः हरन्ति शीतमुष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैः इति प्रमदा
२४ स्त्रियः यौवनोष्मभ्यं मद्यजं च बिभ्राणाः शीतनावृतत्व कथनद्वारा निवातोष्णगृहसेवां
विधत्ते ।।अंगारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जा
यते इति ।।अंगारतापेन तप्तं यद्देश्म गर्भभूवेश्म गृहान्तर्वर्ति गृहं यद्गर्भभूवेश्म
भूमध्यं तद्वर्ति गृहं तेषु यश्चरति सेवनया शीतेन पारुष्यं न तज्जनितो दोषो जातु
कदाचित्तस्य न जायते तस्मात्तानि भजेदित्यर्थः सिद्धिः ।।शिशिरचर्यामाह ।।अयमेव

२५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विधिः कार्यः शिशिरे विशेषतः तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजं इति। अप
र्वहेमंतोक्तः सर्वमुक्तमपि कथं योग्यतमो विधेय एव शिशिरे विशेषतो विधेयत्वमेवास्य तस्य
स्मात् तस्मिन्काले अधिकं शीतं आदानकालजं रौक्ष्यं च कारणद्वयं हेमंतर्तोः बलवत्तया यथो
क्तवारणं शिशिरे स्वभाववैषम्याद्रौक्ष्यं च वातान काकादवलस्थानं विधिविशेष
इति ५ स्त्विन्योक्तः शिशिरे हेमंतोक्तं यानं कोपकारनेनैवोक्तः एवात्र शिशिरे कोपवातश्चयोप
१६ चयं कफ इति। अथ वसंतचर्या सावहिता श्लेष्मनीरसमनीच तत्रवसंतेकफप्रकोपरोग
धनी। अथ चयपूर्वके प्रकोपे शमनी तत्राकृतानां पूर्वं तु चर्यायां पूर्वं तु नाचितस्यान्तरेण
यः प्रकोपः स चयपूर्वकः स एवावश्यजः पूर्वं तु सेवितेनरवप्रज्ञोज्ञानत्वात् यस्तु कृता
यां तस्यां पूर्वं एवाचितस्यान्तरेणयः प्रकोपः सोचयपूर्वकः स एवावश्यजः पूर्वं तु सेवितैः
१५ वधोपेक्षितत्वात् उक्तं च दोषप्रकोपो हि द्विविधः चयात् वश्यं निमित्तजः तत्रावश्यनिमित्त
यः स शोधनमर्हति वश्यजः शमनं पथ्यं यथः आगंतुजस्य यः इति तत्र संशोधनं
विधत्ते। कफश्चितो हि शिशिरे वसंते कश्रुतापितः हत्वाग्निं कुरुते रोगानृततस्तं
त्वरया जयेत् तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः इति यस्मात् शिशिरे चितः कफः
वसंतेऽर्करश्मिद्रवीकृतः सन् जलमिव प्रस्यंदनो कुत्वा त्वग्निं हत्वा रोगान् करोति अत इति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

523

[illegible]ते ॥ अकुपितं कटुं वसन्तारं भएवं नीहारं द्रुष्टकूले वं मननं ननु धूमगंधृता दोषैः शोधने
जीर्णेन्न नवान्नगुरु स्वैलिक्तकटुककषायैः हं सर्जनक्रमेण भाजनेन श्रोणि शिरसा हीनं शी
तवर्णितेन स्नानेन रहे मन्त्रे यागं गृहलं तनधारण विकृत च पाने यदा हस्वोरणाद्दिः हेमन्ते नि
वनश्रेष्ठकर्मा शिशिरे पितन कुर्यात ॥ आहारे मृदु गुरु स्निग्धे मधुर शमे वो पचीयत इति शमन १८
विधने व्यायामाद् हन्तेना पाने जिन्त्वा श्रेष्ठ कलामुल्ल लाम स्नातोनुलिप्तः कर्पूर चंदना
गुरुकुंकुमैः पुराण यवगोधूम क्षौद्रजांगल शूल्यभुक् सहकार रसोन्मिश्रानास्वाद्य
प्रियया र्पितान् प्रियास्य सङ्गसुरभीन प्रियपाने त्रीत्पललोकितान् सौमनस्यकृतो हृ
द्यान् वयस्यै सहितः पिबेत् निगदा नारिकेरं सीधुर्माद्वीकमाधवान् समनवेरांबु
तारांबुमध्वंबुनेस दंबु वा इति उल्ललं श्रेष्ठकालं व्यायामादो जित्वा स्नातस्ततः क
पूरादि रचलिप्तः पुराणयवादीन् भुंजान ॥ आसवादीन्भजेत् सको पसकूले पुल्ल
ल मच पदुर्वीकसको वार्थं ॥ आघानः पत्रुगर्मदं नं कपलस्ते भंगनिषधा द्वृताएव व्या
यामादयः स्नानशील इति वचनात् स्नानेपि स्नाने स्नाने इति श्रेष्ठ कालीन प्रात
स्नान निषेधार्थं व्यायामादीन् कृत्वैव स्नायात् तदुक्तं भ्रमपर्थे ः पुराणत्वं यवगोध
मक्षौद्रजांगलंमृगादि मांसं नत्वमूलं भमहितं सहकार निसुरभिराम ः नसरस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सत्कलत्रेण निर्यासस्नेनोन्मिश्रानधिवासान् प्रियया रसविशेषवस्तानार्थं स्वयमभ्यागार्षि
तान् गंधविशेषवस्तानार्थं संगमेन संगजसुरभिता प्रियामुखेन सुरभीकृतेन देमल्यादिज्ञा
नार्थमवलोकयंत्याः प्रियायाः प्रतिबिंबिताभ्यां नेत्राभ्यां मुत्पलेभ्यः सारोत्पलादिभिरवि
२० तान् सोमनस्यकृतः परिणामेन मनसः प्रसत्तिकरान् हृद्यान् त्वा नि सात्त्विदोषान्
॥ अघ्रोघ्यिनेरोषधीः कृतमद्यमासवः क्वथितैरसिद्धः इक्षुरसेन सीधुः द्राक्षारसेन माद्वीकं मधु
२१ नामा माधवः ॥ अंगवेलासु मुकुलाग्रमुग्धिनं जलं ॥ अगुरुनागकेसारैसारांबु मुस्ताभ्रजलदांबु मधुमिश्र
जलं मधूदकं ॥ अनेकद्रवविधानं पदपदसंस्कारं तेनेन तेसेवमिन्वयः भोजनानन्तरमुद्यानसे २१॥
वां विधत्ते दक्षिणानिलशीतेषु वरितो जलवाहिषु ॥ मृदुपवनसूर्येषु मल्लिकुट्टमकांति
षु वरपुष्पविशिष्टेषु कामकर्मानुमिश्रु विचित्रपुष्परसेषु काननेषु सुगंधिषु गोष्ठीकथाभि
श्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत्सुधीः इति काननेषु मध्याह्नं गमयेत् ॥ प्रतिवाहयेत् सुखी सख्याकुलः
सन् गोष्ठीः लोकवार्ताः कथाः वार्ता दक्षिणानिलपवनैः शीतैरनिलैः शीतानलेषु प
रितो जलवाहिषु जलाशययुक्तेषु ॥ मृदुसूर्येषु घनच्छायेषु ॥ घनसूर्येषु प्रकाशवत्सु मल्लिम
वर्वद्रुमभ्रमितैः कान्तमनसु वरपुष्टैः कोकिलैः नादनेषु कामकर्ममदनव्यापारं मनसि विधत्सु त
रोत्तर सौंदर्यमेव दीपयन्ती निकामकर्मान्तः ॥ प्रतिबंधनइत्य सात्कर्मण्यलं गुणीदीप्तिविधानि २४
गुरुशीतनिवासवस्त्रस्निग्धाम्लवणानां सेवनेन इति ॥ अथ शीतचर्या तत्र सोपपत्तिकानप
ह्रादीन् निषेधति तीक्ष्णाग्रपुरतिती शीक्षेत्संक्षिप्तवीवधन प्रत्यहं रसायने नेनवा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुष्पवन्तित ॥ अतो स्मिन्नपुटकेदुग्धलक्याया मार्कंडस्यजेन् इति यतयस्मात् स्योयीनीकोती
तलंपृथुः सन् छिवती बसंहारे प्रवर्तते इत्याभाति ॥ अतः पक्वादी स्यजेत् तस्मिन्नतिरूक्षमविहलतोवं
नीषोपवाडीनां क्रमहेतुत्वात् मधुरादिसेवांविधत्ते अजेन्मधुरमेवान्ते लघुस्निग्धाद्हिंसं इवम् ६
२६ ति ॥ अन्ते मधुरमेवमधुरे करसं पानं मधुरामादि रसमपि नित्यं सर्वरसाभ्यासं इति वचनाद्रसालाविव
धानात्व लोकस्यानीवनापथ्यानत्वात्मुग्धा नस्पमाजनतिषेधात्पूर्वंश्रमहरं विधत्ते सुरुतितत्त्वाय
क्लांगोलिह्यात्तन्नूमर्दिरात् स्नानेन तत्त्वश्रमश्रमहरः मद्यपश्रमहरेष्वभ्यस्तत्वात्क्लमतः प्रसक्ते २७
पानेनिषेधति मद्यंनवेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा इति ॥ अन्नतः श्रमापनुत्तेस्तस्य मद्यं नपे
येनीरस्याद्विगुणत्वात् ॥ अद्भ्यस्तानुपेयंवा किं नु स्वल्पं स्वल्पेनापास्तमल्पापूर्णमात्रं नपेयं किंनु
बहुवारि बहुतरोदकं नपानात्मद्दः मद्यपानाभ्यासानामेव उक्तविधानिक्रमहोषमाह ॥ अन्य
पायोषशोषिल्पदाहमोहान्करोति ततः इति दोषरोगमुक्तये शोषः ततमद्यं अन्ते विधत्ते कुंदेंदु २८
धवलं शालिमश्नीयाज्जांगलैः पलैः इति कुंदं पुष्पविशेषः कुंदेंदुग्रहणं लघुस्निग्धपणी नगु
णविशिष्टधवलत्वात् पलैः मांसैः सह पानविधत्ते पिबेदृसमतानिघनं रसालां रागखांडवौ पा
नकं पंचसारं वा नवमृद्भाजने स्थितं मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृण्मयशुक्तिभिः पाटलावासितं
चोषः एकपूरं स्फुरितानले इति रसं मांसरसं नातिघनमीषत्सांद्रं रसालाक रमपितं मरिचशर्क
रादियुक्तं दधि मधुराम्ललवणकृतं वस्तानिहि मधुखर्जूरमद्वीकापरूषककासितानां सामेघोनपेच
पानकं रसः मधुराम्ललवणकटुकषायजं खांडवः २९
पंचसारं... पंचरसं... द्वादशि... हतं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

526

सारंगत्वप्रयत्नेर्लोकसंकुचितशिशिरनिचयनवपल्लवे कालेप्युपनीतं सारंभकसलीफलं चोरं नाशितकरं न
पाटलैः सा कुसुमैर्युक्तं सामस्तंदाज माघेष्वस्तीकृतं पल्लवपीयूषक्तिमिः पिवेत् नपारमःपिवेत् नवचपाट ३०
लापुष्पेराधिवासितं सकर्पूरं शीतलं च रात्रिभोजनं विधत्ते राशं कवितरोलानस्यान् रजन्यां भक्ष्य
पयस्पिवेत् सायनं माहिषं क्षीरं चंदनस्रेत्रशीतलं इति रजन्यो पुनः शशांकं किरणानभस्यानमसायनं
चंद्राह्निशीतलं सशर्करं माहिषं क्षीरं पिवेत् शशांकः कर्पूरः कीर्यतेजित्पानेयेषु तेशशांककिरणाः
कर्पूरनालिकायुयः चंद्रेत्ततप्रभावेन तत्रैषशीतलीकृतं नतुचरशीतलं स्यानविशेषविनिद्रां ३१
विधत्ते प्रसंकवेति प्रसंकवा प्रमुक्ताः महानतः स्थूलः माधवीपुष्पासंतीपुष्प्रस्तानन्नाद्रदा
बु॰ त्तवककायाम्रशालामूलनागरहेतनिर्यातनिवनानि पाटलिकावल्लिवेत् नवनगणादिरचिताभि
३३ लुं॰ त्तपं कायमाने सध्वरे प्रवालाः पल्लवाः फलंवयः फलस्तवकं कहारसंघ्याविकाशिपुष्प
३४ कमलं दिनविकाशि मृणालानि विसानि नस्ये शायने हसत्कुसुमाः विकसन्मल्लिकादिपुष्पाः
पल्लवपर्यनाप्रस्थानत्रयाः प्रपवाधसाग्रहेस्वप्यान पत्रखनाविशेषेण रचिता जलशीकराः प्र
३५ सरंतितत्द्वारागृहं पुलस्त्रियाप्ताशिमयः पुत्रिकाः नासास्तनादिभ्यः प्रवृत्तमुशीरवारि सर्वो
दक पत्रनतया निशास्तु पुनः स्फुरद्रश्मिकांतहर्म्यमस्तके स्वप्यात् क्रमहरत्वकुसुनद्वारा प्रास ३६
नादीनि विधत्ते प्रासनेति सस्यचित्तत्वात्रिविशिष्टस्यया प्रासना प्र स्यासात्क्रमं हरतिसस्य
चित्तस्यानिवृत्तिमनसः चंदनार्द्रस्य कर्पूरपुत्त चंदनाद्रस्य नदुक्तं कर्पूरचंदनार्द्रागोमस्तुघमीत्तरस्थ

उत्पलं रात्रिविकाशि ६

सस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इति मालिनोमालाभूषितनसु निदाघकाम तं ग्रस्पसुरनविमुखस्पनतुविर तं वा सा वर्षा ज ३८
लाद्रीदयो वाजनविरोधात्कर्म हरंति जलार्द्रानि वस्त्रमयानि व्यजनानि तालवृंतानि तालवृं
तमयानि विस्तनानि व्यजनकाले विस्तीर्यंते वषिनीपुटाः वद्धिनीपुटमयानि उत्क्षेपानि
काम्यविष्टरं तन्वा दूर्वांमधस्थाः सेवंति ते सर्वे जलाद्रीदयो मरुदुःखेवा मरुदुत्सालनाः जलवर्षी
३८ हिमानिलो ये वाते नथा कर्पूरमाला रथः कर्म संहरंति कर्पूरमणिथितामल्लिकाग्नथिता स्रग्मा
लाः सहरिचंदनाश्च हाराः शीतचंदनमल्लिमिश्रिता हारा मुक्तावलयं मनोहराः सुंदराकारा क
लालापा मधुरालापाश्च शिशवः शुकाः सारिकाश्च मृणालादि धारणं जंगमाः पद्मिन्य ३९ व
इव श्रियलात्कर्म हरंति अथ वर्षाचर्या सा च पूर्वके प्रकोपे शोधनी शेष पूर्वके शमनी तत्र सा
ववान्विस्मुपचर्या साधारणविधानं आस्थापनस्नानवपुर्वामिति यत्साधारणं सर्वदोषहरं य
च्चोत्कर्णं हितजनमग्निदीप्तकरं तत्सर्वं वर्षासु भजेत् कथ सन्तः तेषाग्नि दोषवन्योन्यदूषकुर
नपरस्परदूषणेषु सन्तः सर्वे पांडुष्टत्वात्सर्वसाधारणं भजेदित्यर्थः कथमन्योन्यदूषणमिति
अनेन प्रकारेण आस्थानेनावसन्नदेहानामग्निरपि देहावयवत्वाद् संयन्तोपि पुनर्दोषैः सी
दंति मंदत्वलक्षणं दुष्यन्ति तेच दोषाः आस्थानमदेन वह्निना दुष्यन्ति दुष्टिं यांति वहूसहकारि
णमाह अवलंबादुर्देवरेजलेमरलं धमान मेघ नमसि समति सजल कलेन सह साभ्र नेन शीत ४१
तेन च वायुना दुष्यन्ति भूवाष्पेण च दुष्यन्ति अम्लपाकेन च वारिणा दुष्यन्ति दुष्टिश्चात्र वा
पाश्च यपूर्वकः प्रकोपः चय प्रकोप प्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु इति वचनात् पित्तस्य च पत्तह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लाद्गाहिः वर्षासु च पित्तस्येति वचनात् कफस्यानुबन्धपूर्वकः प्रकोपः उक्तं च चरके ल मवाघ्यात्मे
घ्रनिष्ठ्य सात्म्याकाद् ह्लाप्लल स्य च वर्षा स्वाग्निबले हीने कुप्यन्ति पवनादयः इति चरक वचनेपि
पित्तकोपस्यात्रोक्तेन वृद्धिमात्रं लस्य च पयत्रकोप रामनापि तना हीनां यथाक्रमं भवं त्ये वे वसाः
वत्सु कालेष्वेभाग मादिषु इति स्ववचनविरोधभयात् शोधनो विधत्ते ॥ आस्थापनमिति मु
स्तनन्तुः कृतवमनविरेचनः सन्नास्थापनवस्तिकर्मेण जेन् रामनीविधत्ते जीर्णमिति जीर्ण ४२
पुराणशस्यानमांसरसान् कृतान् कटस्नेहलवणस्नेहयुक्तान् विश्वितेमासे पुराणधान्यष्टा
यान् तानविकृतान् मधुमाहीकं ॥ आरिष्टं तु पितेत बध्ना दृष्टमपि विविरितनं चकालावचू
र्णितं सौवर्चललवणाढ्यं मस्तुदधिमण्डहिमं मांत्रेविक्से नन्द्यानीतानिविनग्नहीतकावा ४३
हिपात्रस्यावर्षासुम्नहत्वानिषेधात् नदस्नावेकोपनस्वसनं उक्तं हि सन्नहे हिव्यस्तक्ष्यिनकूपा
न्यवोहसस्यारसमेवचेनि वर्षाविशेषभोजननविशेषमाह ॥ भोजनं त्वनिदुर्दिने व्यक्ताम्लल
वणस्नेहं समुष्कं क्षौद्रं वल्लघुः इति ॥ अनिदुर्दिने वानवर्षाकुलेहनि संमुष्कं कुल्माषादि क्षौद्र
वत्समाक्षिकं वा नलमपि मधुरस्नेदघ्नन्नात्कालसामर्थ्येन वा ॥ अवानलत्वाद्धि हितं उक्तं हि संग
४४॥ हे वानलं वातकोपे विवर्षासु मधुशास्यनइति ॥ पादास्वारित्वादि विधत्ते ॥ पादस्वारी सुरभिः
सततं धूपतीवनः ॥ पादाद्चारी सततं हस्त्यादियानगामी धूपितावरोमुद्दीदिधूपितवस्त्रः स
ततमिति त्रिप्रपिपोजनीयं ॥ सततएवस्नानशीलः सुरभिरित्यस्यापोनरक्तं स्थानविशेषवा

४५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संविधत्ते हर्म्यपृष्ठे वसेद्बाष्पशीतसीकरवर्जिते इति हर्म्यपृष्ठे हर्म्यमस्तके नदीजलादिनि
वधति नदीजलोदमंघाहः स्नानपानावगाहजेन्दुवालोऽदिताः सन्तो वामयः स एवोदके इव उ
४६ दमंयः ॥ मायाशोकान्तामः ॥ ग्रस्य शरच्चर्या साचप्रदर्वके शोधनी ॥ चवयप्रबंधे शमनी तत्रैसो
पचन्निकां शोधनीं विधत्ते वर्षाशीतोचितानामङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः तप्तानां संचितं वर्षासु
पित्तं शरदि कुप्यति तज्जयाय घृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणं वर्षासु संचितं पित्तं वार्षिकशीत
सात्म्यशरीराणामङ्गानां शरद्यर्करश्मिभिः सहसैव तप्तानामस्मात्प्रमत्तानाव संबंधात्पित्तं कुप्यति ४७
॥ तत्सन्तस्य पित्तस्य जयाय पानं तिक्तं तिक्तसंस्कृतं कुष्ठचिकित्सोक्तं घृतं सहनार्थयोग्यं ततो विरे
कस्ततो रक्तमोक्षणं शमनो विधत्ते तिक्तस्वादुकषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेल्लघु शालिमुद्गसि
ताधात्रीपटोलमधुजाङ्गलं इति क्षुधितः सन् तिक्तादिरसं लघु शाल्याद्यन्नं भजेत् क्षुधित
स्य हरणमनिक्षुधितस्य भोजनार्थं न याति पित्ताधिक्यात् सम्यक् क्षुधायां क्षुधितत्वबुद्धिः उ
क्तं च चरकेण पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकांक्षितैः इति शाल्यादिग्रहणं तत्तुल्यानामवति ४८
४९॥ तानां सांख्यार्थं धात्री आमलकी सिता शर्करा हंसोदकं विधत्ते तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शी
तांशुरश्मिभिः समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषं शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलं
नाभिष्यन्दि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमं इति किरणग्रहणमग्रहणं साक्षात्संबंधार्थं समन्तादपि
सर्वेषु प्रदेशेषु ॥ अहोरात्रग्रहणं सर्वदा संबंधार्थं सर्वदिनं सूर्येण तापितं सर्वां च रात्रिं शीतांशुना शी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नीकृतं रवीनां सु॰ शाद्वेन रात्रिंदिवं ज्योतिर्भक्तं लन्हातेऽपि गिरां तु च्यवनेन च ‘अगस्त्योद्गतो
४९॥ निर्विशेषः सुचिरेण एवं निर्मलं नद्यः शारदि पयःसुश्रुतः शारदं सर्वं प्रसन्नत्वान्नद्यार
दमेवहंसोदकं नपाचचरकः हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचीति निर्मलं सुर्य
नापादितागतानदोषं मलजिद्दोषत्रयहरं नातिभ्यदिनस्त्रोनः स्नावि नवास्रुकृं नस्रोतः
रूक्षवि पानादिषु पानस्नानावगाहेषु ‘अमृतोपमं यथा मत्तं देवानां नरूपेदं मनुष्याणां स
न्नहेतु हंसोदधव ज्योविघ्निन्नमममद्भमरवल्लिषु सु सरोरुहसेव्या सु सरसीषु इन्नवल्लिचेति प्रदो
षके कौमुदीभजने विधत्ते चंदनोशीरकर्पूरमुक्तास्रग्वसनोज्वलः सौधेषु सौधधवलां चं ५०॥
द्रिकां रजनीमुखे चंदनादिभिरुज्वलः सन्सौधेषु वध्यितः सन्सौधधवलां चंद्रिकां रजनी
मुखे भजेत् उशीरं सुगंधिवालकं स्रजः कुसुमादिमालाः सौधेषु सुधाधवलम्रहे बन्धुवा ५१॥
रादीन्निबेधति तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसौदनपानं तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्नपुरोवाता
न्परित्यजेत् इति तुषारो वश्यायः पुरोवातः पूर्वदिग्वायुः आमेनोक्तामृदुचर्या सुखमह ५२॥
लार्थं समासेनाह शीतेवर्षासु चाद्यांस्त्रीन्वसंते न्यान्रसान्भजेत् स्वादुतिक्तकषायशारदि
स्वादुतिक्तकषायकान् शरद्वसंतयोरूक्षं शीतं घर्मघनांतयोः ‘अन्नपानं समासेन विपरीत
मतोन्यदा हेमंतशिशिरवर्षासु स्वाद्वम्ललवणस्निग्धोऽमन्नपानं भजेत् वसंते
तिक्तकटुकषायरूक्षोष्णं ग्रीष्मे स्वादुशीतंस्निग्धं शारदि स्वादुतिक्तकषायरूक्षशीतमिति
५३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५४॥
मप्यनार्थः स्वाह्वादिनि यमान्निवार्य तस्य रसौरस्य प्रतिपक्षंकरोति नित्यं सर्वरसाभ्या
स इति नित्यं सर्वेषु अनुपूर्वेकरसानामभ्यासः कार्यः नन्वेवं चेत्तर्हि स्वाह्वादिवितत्वार्थः
स्यादित्यत आह स्वस्वाधिकतमता तु नावीति यथा संविहितानां स्वाह्वादीनां इतरेभ्यो अधि
५५ कोभ्यासः कर्तव्यः पूर्वोत्तरयोः ऋतुचर्ययोः क्रमेणान्त्यसप्ताहस्य विधत्ते ऋत्वोरन्त्यादिस
प्ताहावृतुसंधिरिति स्मृतः तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परः क्रमात् असात्म्यजा हि रो
गाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् पूर्वस्यर्तोरंतः सप्ताहउत्तरस्य चाद्यः एवं चतुर्दशाहा
नि ऋतुसंधिरिति स्मृतः तस्मिन् ऋतुसंधौ पूर्वर्तुसंबंधी विधिः क्रमात्त्याज्यः उत्तरर्तुसं
बंधी क्रमात्सेव्यः सहसा त्यागशीलने च क्रियमाणे असात्म्यजा रोगाः स्युः क्रमोपया
ऋतुसंधेः प्रथमे दिने पूर्वस्याहारस्य त्रयः पादाः उत्तरस्यैकः द्वितीये पूर्वएवाहारः तृती
ये प्रथमवत् चतुर्थे पूर्वस्य द्वावुत्तरस्य द्वौ पंचमषष्ठयोः प्रथमवत् सप्तमे चतुर्थवत् अ
ष्टमे पूर्वस्यैक उत्तरस्य त्रयः नवमदशमैकादशेषु चतुर्थवत् द्वादशे ष्टमवत् त्रयोदशेउ
त्तरएवाहारः चतुर्दशेष्टमवत् अतः परं उत्तरएवाहारः एवमुपक्रमं पादेनापथ्यमित्य
त्रापि पादपादेपि व्याख्येयः अभ्युत्तस्त्वहोरात्रेपि बहूनूनाह तत्र पूर्वाह्णे बसंतस्य लिंगं मध्याह्ने
ग्रीष्मस्य अपराह्णे प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषे हेमन्तमुपलक्षये
त् एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षालक्षणं दोषचयप्रकोपप्रशमैर्जानीयादि
ति तत्र श्लेष्मकस्य दोषस्य एकस्मिन्काले चयप्रकोपप्रशमेर्विरिद्धमाबदाते वार्षिका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एतन्महोरात्रिकाणां वचनादीनां तथा हेमन्ते शैत्यात् यथा वसन्तस्य पूर्वाह्णे मध्याह्ने
नीतकस्यैवं एव होरात्रिकैष्टया हि भिन्नवकाशे स्वावकाशात् कार्षिकात्यो बाधन्ते ग्रा
होरात्रिकः कफस्य हि शरीरे माध्याह्निकस्य स्वावकाशे मध्याह्ने एव प्रकोपस्तु वासं
निकस्य स्वावकाशे कोपसामान्यात् स्यादपि नैवामपि वासन्तिकत्वात् न च मनीषिणा हि मध्या
ह्ने माध्याह्निकस्य प्रशम स्वावकाशे इति वाच्यं नीतिमानाव...त्वादेव प्रशमे सिद्धे
वैयर्थ्य वर्षासु दोषत्रयदुष्टिः शारद्यपि किंचित्प्रकोपदृष्टेः कुर्यादित्यनेन च शारदे तस्ये
वानुबलः कफ इति वचनात् हेमन्ते शिशिरयोः संचयः स्यादेव एवं च प्रशमयो
रपि वाच्यम् चयप्रकोपयोस्तु विरोधः द्वयोर्वृद्धिरूपत्वात् यच्चप्रचलनं तत्प्रकोपावस्था
वसन्ते प्रतिचयो हेमन्तराज्ञामिनत्वं एवं वातपित्तयोरपि वाच्यं ननु वर्षाहोरात्रिमुक्ताना
मिति वाक्ये पित्तकफवातानां मध्याह्नपूर्वरात्रापररात्रेषु प्रकोप उक्तः प्रभुत्वनवाकोऽनु
वर्षाचयवाक्य प्रकोप कफचयादुक्तम् इति विरोधः मैवं शाखपदेनाविरोधात् अथ ऋतु
लक्षणं संग्रहे धूम्रधूम्रारजोम्बराः तुषाराविलमण्डलाः दिशो दित्यामसंछन्नो...
...महद्बलः ...प्रियंगुपुन्नागवलयः कुसुमोज्ज्वलाः हृष्टा गजाजमहिषवाजिवा
पससूकराः हिमानीपटलच्छन्ना लीनमीनविहंगमाः नद्यः सवाष्पाः सोष्माणः
कूपा अपश्च हिमागमे शिशिरे तानि...धिकं वातवृष्ट्याकुला दिशाः शेषं हेमन्तवत्स
र्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः वसन्ते दक्षिणो वायुरातास्रकिरणो रविः नवप्रवालव्याप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ज्ञाघारद्याकुंकुमामलाः किंशुकाशोकचूतादिवनराजिविराजिताः कोकिलालिकुलाला
पकलकोलाहलाकुलाः नीषेणसीपुष्पनिभल्लीहलंपुर्दोषदीपिताः दिशाज्वलंति
भूमिश्चमारुतोऽनैऋतो सुखः मारुतानाघसंखेदेजे नवोज्वरनाइव नावानैनुगमातंग
महिषैः कलुषीकृताः दिवाकरकरांगारनिकरैः स्वपितोमसः प्रचंडोघशैलनद्यः छाया
हीनामहीरुहाः विशीर्णजीर्णवल्लिश्च शुष्कवक्रूलितांकितः वर्षासु वारणलावायुसर्वेऽ
प्रसमुद्भवः भिन्नेंदुनीलनीलाभ्रवृंदमालाविलनभः दीर्घिकाननतोयोपेमिमनसायानप
कूपः वारिधाराप्रपातघातविकाशितसमीरसहाः सरितः सागराकारा भूरव्यक्तजलस्थ
लाः मंदहसननतजीमूतनादशिखिदर्दुरनादिताः इंद्रगोपधनुर्विद्युदुद्योतदीपिताः परि
नः श्यामलनलाः शालाधकुटजोज्वलाः शारदिकोमलशुभ्राभ्रं किंचित्पंकांकितामही
प्रकाशकाशसंघ्रातु कुमुदशालिशालिनी दिक्षिप्रनीहरणकिरणोमेघोघविगमातुरविः
वंधुवर्तीनि विमलाः क्रौंचमालाकुलादिशः कमलान्तरसंलीनमीनहंसासघहनैः
नरगमंगाहसानिसरांसि विमलानि च दृश्यैभंगशकुंतानांस्थावराणां च वृत्तिभिः छा
यादिपरिहारेश्च अनुधामानिलक्षयेत् ५६ इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अनु
चर्याप्रकरणंसामस्त्येन निरूपितं इति तृतीयोध्यायः अथातो रोगानुत्पादनीयम
ध्यायं व्याख्यास्यामः इत्यनुप्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये योनियतकालो विहार उक्तस्मात्
इहानियतकालः स च पंचधा वेगधारणं वेगोदीरणं शोधनं बृंहणं भूतादिस्पर्शनं चेति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्यानिकूलदेवाहुः सति सम्यग्योगहेतुत्वे पेमूत्राद्येषु
तेमेवजेस्कंधे तेकामेवहा प्रमादा इ

तेषां चहन्तोपदानाभ्यां रोगाणामनुत्पादनीयं प्रागभावप्रध्वंसहेतुत्वात् तत्रधार
णीयेरणेत्याहिनान प्रागभावः साधनानुकारणानादुभयम् । तत एवायं रोगानुत्पा
दनहेतुत्वाद्रोगानुत्पादनीयः ननुरोगानुत्पादनीयाध्यायेयमध्यापत्नहेतौवधस्कंधे
प्रतिपाद्यन्ते तत्रैव हेतवस्तान्येवोपबधाति । असम्यग्योगसम्यग्योगावचातु
र्भद्रके किंत्वनुत्पन्नेषु व्याधिषु ये विहाराहारा रोगनोविधिनो वाप्राप्ताः प्रायः सर्वांते
तेहेतुस्कंधे विधीयन्ते तेषामेव हि प्रमादादनुकूलदेवाहुः सति सम्यग्योगमेवजत्व
पूर्वधारस्तेरेषां वृत्तामध्यायानामनेनैवाभिप्रायेण हेतुस्कंधाः प्रधानमिति स
कलमननानुकूलं रोगानुत्पादनीयत्वं यद्यपि सर्वेषामध्यायानां तथाप्येव स
तावदलमतिशयद्योतनार्थं तत्र वेगधारणं निषेधति । वेगान्नधारयेद्वातविण्मू
त्रक्षवतृट्क्षुधानिद्राकासश्रमश्वासजृंभाश्रुछर्दिरेतसामिति । प्रवृत्तमुन्मुखवेगः वाते
शहेनाधोवातेन ऊर्द्धवातेन क्षवः क्षवथुः श्रमेण श्वासः श्रमश्वासः । अश्रु आनंद
१ जं शोकजं वा नेत्रोदकं तत्र निषेधति क्रमेदोषं दर्शयन् वेगधारणजान् रोगानाह तत्राधो
वातजान् रोगानाह । अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्क्लमाः वातमूत्रशकृत्संग
दृष्ट्यग्निवधहृद्गदाः इति रुक्कोष्ठशूलं वातादीनां संगः स्वाभाविकप्रवृत्तिरोधः
दृष्टिवधस्तिमिरं । अग्निवधोग्निमांद्यं हृद्गदो हृद्रोगः । अधोवातज्ञानेनेरमूईवाततो
धजेषु वर्त्मस्वेषु शकृन्मूत्रवातजानां वचनमधोवातनिरोधजनुसंयोगहेमत्वात् तत्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

535

विड्रोधजानाह ॥ शकृतः पिंडिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजाः ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृ
दयस्योपरोधनं मुखेन च विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः इति जेज्जटपाठः
वङ्क्षिमेमाने पिंडिकाकृतिर्मांसपिंडिका तस्या उद्वेष्टनमिव दुःखं पूर्वोक्ताश्चाधोवातज
३॥ जारोगाः मूत्ररोधजानाह ॥ अंगभंगाश्मरीवस्तिमेढ्रवंक्षणवेदनाः मूत्ररोधात्पू
र्वे च प्रायो रोगा इति ॥ अंगभंगो मानेष्विवा गे बुवेदना वस्त्यादीनां वेदना पूर्वरो
गाः प्रधोवातरोधजा विड्रोधजाः ते च प्रायेण महतोऽन्ते सर्वे उक्ता नाभावात्तादि रोधजाना
४॥ रोगाणामौषधमाह ॥ तैलोवधनवन्मेगावगाहाभ्यंगस्वेदनवस्तिकर्म च तेषामधो
वातविण्मूत्ररोधजानामौषधं वर्तिर्गुडेऽपि पाणिमलवर्तिः ॥ एवमाहृल्लेलादि
५ पूर्वोक्तोद्भवानिमज्जनं विड्रोधजानां विशेषमाह ॥ अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधेष्वपि प्रबु
पक्वस्य इति विड्भेदियवमस्त्वादिकं पक्वस्यान्येषु चकारः सामान्यानुप्रवेशार्थः ॥ प्र
न्यथा वाह्यले प्लोरोधदीपनां नक्तं कोऽपि स्यादिति वस्तामान्यबाधः स्यात् मूत्ररा
धजानां विशेषमाह ॥ मूत्रजेषु तु सर्वेषु जीर्णे हार्दिव स्याद्वक्ष्यति कृमिति ॥ एवमादि हृद्वि
पं ॥ इत्युक्तं मात्रया प्राग्भक्तं प्रयोगः उक्तं च पाण्डुन्नप्रयोगाः उक्तं हि संतर्पणे भवे
जेपुरुषानेव प्राग्भक्तं शस्यते घृतं जीर्णे तु कंचान्नमयामात्रयापीजनाद्वयं ॥ भव
कीर्द्वकमतत्तु संज्ञितं धारल्लानुतरिति चकारः सामान्यानुप्रवेशार्थः ऊर्ध्ववातरोध ६
जानाह ॥ उद्गारस्यारुचिः कंपो विबंधो हृदयोरसोः ॥ आध्मानकासहिध्माश्चेति रोधने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नित्यर्हत्वात्स्वस्मिन्ने कंपः सर्वगात्राणां हरयो श्लोकोर्थिवंधः २ ज्वरादिभिर्धमानयोरिव दु
खं ॥ आध्मानेषु त्रयोदशसु उदावर्त्तरोधजानामोषधमाह हिध्मावन्नेत्र मेवसमिति हि
७ ध्मायाः वमिहिध्मावत् सवथुरोधजानाह शिरोर्त्तीन्द्रियदौर्बल्य मन्यास्तंभार्दित
सुनः इति शिरोर्त्तिः शिरोव्यथा इंद्रियाणां दौर्बल्यं विषयग्रहणे शक्तिः ॥ अर्दित
मेकायामः सुनः स्वयोः स्वथुरोधजानामोषधमाह नीहत्यधूमांजनघ्राणनाव
नार्कविलोकनैः प्रवर्त्तयेन्क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ वशीलयेदिति सुद्वरोधजेषु ॥ प्र
वरद्धा स्तुननीहत्यौर्ध्वज्वरादिभिः स्थापवलो क्षुतेन न प्रवर्त्तयेत् तथा स्नेहस्वेदौ शी
लयेत् संग्रहेतु केच्चित्बातप्रमनं च पनचोत्तरभक्तं कुर्य्यादिति नष्टरोधजानाह ८५
शोषांगभंगसादवाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्गदाः न क्षमायानि मद्यान्यपीति शोषामुष्णरोधजः
शोषः अंगभंगो वैक्लव्यं संमोहो ज्ञानाभावः भ्रमस्यर्थाक्रमश्चेतसः धर्मस्तथा हृद्रोगः
हृद्रोगः नष्टरोधजानामोषधमाह नष्टपीनः सर्वाण्यपि पानानि इति नष्टक्षुधा
९॥ रोधजेषु क्षुद्रोधजानाह अंगभंगारुचिग्लानिकार्श्यशूलभ्रमाः क्षुधाः ग्लानिः
क्लमः शूलं कोष्ठशूलं क्षुद्रोधजानामोषधमाह नष्टयान्नं लघु स्निग्धमुष्ण
१०॥ मल्पंच भोजनमिति नष्टक्षुद्रोधजेषु निद्रारोधजानाह निद्रायामोहमूर्द्धाक्षि
गौरवालस्यजृंभिकाः अंगमर्द्दश्चेति मर्द्दः मस्तकस्य गौरवं आलस्यमनुत्साहः

हे॰२॰

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

537

ऽंगमर्दो ऽंगभंगः निद्रारोधजानामौषधमाह । तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि चेति । सं
११॥ वाहनानि सुखस्पर्शमर्दनानि । कासरोधजानाह । कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासा
रुचिहृद्गदामयाः शोषो हिध्मा चेति । तद्वृद्धिः कासवृद्धिः शोषो राजयक्ष्मा । कासरो
धजानामौषधमाह । कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिरिति । अत्र कासरोधजेषु । श्रमश्वा १२॥
सरोधजानाह । गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् इति । श्रमश्वासरो
१३॥ धजानामौषधमाह । हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रम इति । जृंभावरोध
व६ जानाह । जृंभायाः क्षववद्रोगा इति । क्षवेन क्षवथोरिव शिरोऽक्ष्यादयः । जृंभारोधजा
नामौषधमाह । सर्वश्चानिलजिद्विधिरिति । [illegible] प्रकृतत्वाज्जृंभा
१४ रोधजानां बाष्परोधजानाह । पीनसाक्षिशिरोहृद्रुग्मन्यास्तंभारुचिभ्रमाः
रो६ सगुल्मा बाष्पत इति । पीनसोऽक्षिरोगः शिरोरोगः हृद्रोगश्च बाष्पाच्च बाष्परोधजानामौ
षधमाह । तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथा इति । तत्र बाष्परोधजेषु प्रियाः मनोहराः । वमे १५
रोधजानाह । विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकंडूपांड्वामयज्वराः । सकासश्वासहृल्लासव्यंग
श्वयथवो वमेरिति । कोठः त्वग्रोगविशेषः । अक्ष्यामयः कंड्वामयः पांड्वामयश्च
हृल्लासः हृदयाद्दोषवृद्ध्या या सहितान्नलवणलेया नीयाग्निरणं व्यंगमुखरोगवि
शेषः । वमिरोधजानामौषधमाह । गंडूषधूमानाहाररूक्षंभुक्त्वा तदुद्वमनं व्यायाम

१६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मुनिरप्यस्य शालं चातु विरेचनमिति । अथ नाहारस्य च वातः स्त्रोतसं मन्येष्वन्तक्रान्तले
वान्तस्नेहो हृमः । अथ प्रस्तुतीरस्त्रस्याव ॥ शुक्ररोधजानाह । शुक्रात्स्रवत्स्य वल्लंगुष्यवे
दनाश्वयथुज्वराः हृद्व्यथाप्तु वसंगांगभंग वृद्ध्यश्मरीषंढताः इति । तत्र वल्लंगः क
क्षावः गुह्यस्य मेढ्रस्य वेदना श्वयथुश्च वृद्धिर्मुष्कस्य वृद्धिः । अश्मरी । अश्मरी
१८ वंढता पत्नीजननाशामर्थ्यं । शुक्ररोधजानामौषधमाह । ताम्रचूडसुराशालि
वस्त्यभ्यंगावगाहनं वस्तिशुद्धकरैः सिद्धं भवेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः इति । ताम्रचूडः कुक्कु
टः वस्तिर्वस्तिकर्मः वस्तिशुद्धकरैर्मूत्राशयशुद्धिकरैर्यवक्षारादिभिः सिद्धं
क्षीरं भजेत् । एवं वेगरोधजा रोगा उक्ताः ॥ तज्ञाच्छुपदुत्तस्य वेगरोधिनस्त्याज्य
त्वमभिबधाति । रोगाः सर्वेपि जायन्ते । नरस्तृट्क्षेत्रं त्यजेद्वक्षीलं विद्धस्य वेगरोधिन
मिति । नरस्तूलं चतात्त्वा मार्त्ति पीडितं तृक्षीलं धानुविद्धं भपुरीष वमन्तं वेगरोधिनं
त्यजेत् वेगधारणस्य वत्सर्वरोगहेतु त्वकथनद्वारा वेगानां धारणंसीरणं निबध्नाति ॥ रोगाः स
र्वेपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥ उक्तानां वेगानां उदीरणे धारणे च सर्वेपि रोगा जा
यन्ते न पुनः पूर्वोक्ता एव सकृत्त्रि विमुरलस्य वलादुन्मुखीकरणम् उदीरणं वेगधारण
वत्सर्वरोगहेतुत्वादुदीरणमपित्यजेदित्यर्थः । सिद्धं सर्वपामाध्यानुत्तोहेतुमाह । ति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषं साधनं न च भूयिष्ठं येनु ताच्च इति सर्वेषां साधने वक्तव्ये पचनं केषांचित् कुल्मादावन्तो
दीनां साधनमुक्तं न तत्र हेतुः पच कुल्मादयो बहुलगुण्य इत्ते इ नरेतु विरलं अनुक्तसाध
नानां सामान्येन साधनमाह नन्वित्यनेक साधा पा पचः पचनोयन्स्वकुर्वन्ति अन्नपानो
षधं न समयुंजीतानानुलोमनमिति यत्तस्माद्दोषाणां वेगोदीरणधारणाभ्यां पवनः प्र
कुप्यति अनेकधा अनेकव्याधिरेव तत्र प्रायोग्रहणात् पित्तकफावपि अतः कारण २२
त्र सर्वाधारनुलोमनमन्नपानौषधं प्रयुंजीत लोभादिवेगधारणविधने धारयेत्तु स २१॥
दा वेगान्हितैषी प्रेत्य चेह च इति लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेंद्रिय इति प्रेत्य पर
लोके इह चेहलोके लोभो लोलुपत्वं ईर्ष्या परोत्कर्षासहनं द्वेषः परापकारेच्छा मात्सर्य
क्रोधः रागो विषयासक्तिः आदिशब्दात्तृष्णादयः जितेंद्रियः सन् इंद्रियजयेन धारयेत्
तत्र भयादिना भयादिधनानां रोगहेतुत्वात् इति वेगधारणोदीरणप्रकरणं शोधनं वि २२॥
धत्ते यत्नेन चय यथाकालं मलानां शोधनं प्रति अन्यथा संचिता मलाः हि कुप्यत्वा सुजीवित
छिद्दन्ति मलानां च ताच्चिनकफानां शोधनं प्रतियत्नं कुर्यात् हि यस्मात् शोधन
विनान्यथा संचिताः सुः ततः कुद्धाः सुः ततो जीवनछिदः सुः यथाकालं प्रसयस्य दो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बास्य शोधनस्यावधयः कालस्तस्मात्तस्यानन्तरं शोधनं कुर्यात् ॥ अयं नरसंचयकालेवसन्त
छिद्रत्वं नत्वं नयाक्रमेणमाह चयकालेषुमुखाद्यं कुर्वीतो नैषुपेहितोनाः प्रायशः सुचिरलं
यितेनेषु न दूषिता ल्लोगदान् ॥ मतिस्थेल्पाग्नि सदनकुष्ठमहाह्नोजसः श्रोतोरोधादिवि
धंशास्त्रास्त्रवपथुपांडुताः ॥ आमोरस्तिमजठरकृष्णालस्यकंडुकान् न त्रिपरीत
कालस्यागरहणस्यैव भगंदरान् त्वौहवितिपिकीसदमरसंन्यासान् छर्दिशिरुजाग्निमांद्य
नेत्रदुःखमदर्शनं कंठामयानूर्ध्वरुजाः प्रत्यक्षावृद्धिनिदयाः नेत्रोऽवसितिबलानां च त
त्यतावृंहरलेरपि उचितैरपिचाहारैर्यस्मात्तस्मान्न हन्ति दोषावलिप्तनु दनार सरस
वहाग्निराः वमनादीननेतोपुञ्ज्यात्तस्यस्यैवयथाविधीति ननु भिषजः शोधनं निषि
धहनुविहनमितिविरोधः मैवं विधयापदानं द्विविधाहिस्वस्थ्यः संचितदोषः संचि
तदोषश्च नत्रायोविधिर्हिवयः ॥ अपरः प्रतिविधस्यैति ननु संचयो वेषम्य सचरागः
नीरोगश्च स्वस्थ इति सुचितदोषस्यानस्वास्थ्यमेवं चयादृद्धिस्वधान्तेव ग्रहेषो वृद्धि
हेतुषु विपरीत गुणोच्छा च कोपयत्स्मार्गगामिना लिंगानां दर्शनेशवकामस्वा
स्थ्यरागसंभवइति नचयत्वसलो संचितदोषाविस्वस्थ्य इति ज्ञापितं ॥ शमनाच्छोध ॥२३॥
नस्यप्राधान्यमाह दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लंघनपाचनैः ये तु संशोधनैः शु
द्धास्तेषांरोगसंभवश्चेति ॥ जनएवकोपलन्तलेष्वस्वास्थ्यपठनाचार्येल २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृतेनेत्यादुनरदृढमिति लंघनमात्रेणोपवासः पाचनस्य दृष्टगुणादानात् सम्यक् शम
नेषु दृष्टेऽर्थे बृंहणं प्रधानत्वात् प्रधानाद्धि प्राधान्यमुक्तमप्रधानत्वान्तु न रोलक्ष्यते इति
२४॥ शोधनमुक्तं प्रयत्नं बृंहणं नत्वैवं रसायनं वाजीकरणमाहारादिप्रयोगस्य नत्वमुक्तस्य
रसायनवाजीकरणे विधत्ते यथाक्रमं पथ्याप्रयोगमन्तर्भवेत्प्रयोजयेत् रसायनानि सि
द्धानि दृष्टप्रयोगान् कालवित् यथाक्रमं स्वस्थवृत्तक्रमानतिक्रमेण यथायोग्यं
यथाक्रमादियोगपनानतिक्रमेण सिद्धानि वकुशोद्दिष्टफलानि कालवित्तस्य विता
नरसायनान्तरं तद्वद्धेतुकवाजीकरणौ क्रान्त योजयेत् शोधनं स्नीलसम्यक्बृंह २५॥
णं विधत्ते भेषजं स्नेहपिवेत् यथा माहारे बृंहणं क्रमात् शालिषष्टिकगोधूममुद्गमांसरसा
दिभिः दृष्टदीपनमेव यस्य यथा योगानुविपद्यते सोऽयं माहृत्येन [illegible] नेव स्निग्धमि
ति भेषजेन सम्यक् निर्वाह्य शोधनेनात्ति संचयं निर्हरणादतियोगाहारस्नेहपित्तः बर्हि
नः [illegible] बस्तुशोधनेन स्नेहपिनस्तस्य रसायनादेर्बृंहणं वक्त्रे [illegible]मिश
र्थः क्रमाद्वलानलाद्यनुसारेण दृष्टानां भेषजानां संयोगादनुविपद्यते दीपनीया
नापद्यते स्नेहवातिलिकासनम् निरूहणानुवासनादर्वृंहणं [illegible] शोधने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

निर्दोषो मेघजन्महुतं सर्वं तदलं धनं पाचनादिना मेघजन्मा विनस्या व्येन द्वंद्वस्या मार्धर्य ॥२७॥
शोधनादिप्रयोगस्य फलमाह नयाः फलमिति शमं शोधनं पाचककारणं पीवलो द्विपवे
मल्पं बपतो दीर्घमायुष इति शमनं तु सर्वं पाचकाः जाठराग्निमनाग्निधान्व
न्तयः दृष्टानां भोगानमत्वं इति वह्णा प्रकृतं ॥२८॥ अथ भूतानां स्पर्शनं नव भूतानां
नां रोगहेतुत्वमाह यद्भूतविषयाणां इन्द्रियैः भूतानां हि समवाये रोगहेतुः भवेत् कर्णस्य न ५
ने स्पृष्टानां नवोगदा इति भूताः महाभूताः संघात इन्द्रियेषु शब्दस्पर्शेषु तेषां प्रमाणं
नादि हेतुत्वं गतां मंगः मादिरा ह्यपन्छाकादयः भूतानां स्पर्शनोपायमाह त्या ॥२९॥
गः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियार्थशमस्य निः देशकालात्मगुणविपर्ययेन मद्भूतस्यानुव
र्तने पथ्यवर्जितानां शीलतिः प्रतिकूलमहार्चने भूतानां स्पर्शयायोनिर्दिष्टस्य
एषयस्य एषस्य कायवाक्मनोभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः प्रज्ञापराधः प्रज्ञा
पराधस्य मुत्तमन्तेरह नेब्धास्यामावर्तनस्य स्पति नक्रद्विजानिमयानोस्तुत्वा यहि
सर्वत्रयः प्रज्ञापराधत्यागादिमनादिनाभावमनुजानां स्पर्शने पसंबंधेउपा
यः न यायस्य एषस्य संभूतप्रतिषेधाद्दोषानिर्दिष्टः सोपायः पथ्यवर्जिता
नां तिप्रतिकूलमहार्चने भूतानां स्पर्शनोपायो निर्दिष्टस्य एषस्य एषस्य इत्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नुश्लोकं ॥ अत्र केचिल्लवठन्ति नतत्सत्र पूर्वश्लोकस्यानन्वितत्वोपपत्तेः ॥ तथाप्य
पेक्षुवसेहरन्ति ॥ अनुल्वणैः समासेन विधिरेष प्रदर्शितः निजागन्तुविकाराणामनुत्पन्ना
नां च शान्तये इति एवं वेगधारणनिषेधादिः समासेन निरोगाणामनुत्पत्तिहेतुत्वे
न कास्मिन्नवत्कुमराध्यत्वादित्येवं परं न तत्र समासः उत्तरतन्त्रे तेन व्याख्या सइत्ये
वं परं विस्तरप्रस्तावात् नन्वेवं चेत् एवं येषां ध्यायतां नारेभः नहि निजागन्तुभ्यो
न्ये रोगाः सन्ति यदर्थं न तदारंभः मैवं विषयभेदान्नकानार्थकमित्याहि रोगहेतु
त्वे न तत्कर्महेतुके रोगानुत्पादनीय[illegible] विषयः कालहेतवः अनुचर्यीयाः ॥ अयं हे
तो हि न चर्यायाः न तत्र अनुचर्यायाकालहेतुविषयत्वं दर्शयति शीताद्भवं दोष
चयं वसन्ते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्रा
प्नोति हैमान्तुजाचजो नु इति वसन्तादिकाले घनात्ययवाक्येव वर्षा वणकोत्रि
कालहसने कथनिहि स्यावतीकान्तिके चैत्रे मासि साधारणेन या ग्रीष्मवर्षा
[illegible]चिन्तानान्वा यादीनामृतुनिर्हरेत् इति दिनचर्यायाश्च चयहेतुत्वं दर्शयति
नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः दाता समः सत्यप
रः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः इति विषयेष्वसक्तः पुमान रोगी भवति

543

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ सात्म्यैर्हितार्थसंयोगजान्नोगान् नाशोऽस्ति यो हि नित्यं हिताहारविहारसेवने समी
क्ष्यकारी करोति पापेष्वादाति सर्वेषु साम्यमाचरन् वर्तते सत्यपरायणो क्रोधहीनो वधिनकुप्यति
॥प्तांसमुपसेवते सेवनमिति उक्तं च दिनचर्यादौ नयोऽप्ययेद्विदिकालि नवेनाव्यतिल
ङ्घयेत इति संग्रहेतु ॥ स एव भूतलभ्यसुखमनप्रयत्नं कृत्वा दर्शनि नमु कायवन्तु त्रिनेत्रं
नानयन्ति रोगा सत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् नमलोनुकूलो विषया नासा नाभ्यर्थी
त्युः कर्मसुखानुबंधि सत्वविधेयं विशदा च बुद्धिर्भवति धीरसमुदाययुक्तो येन ॥ इ
ति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने रोगाभावप्रकरणं समाप्तमिति ॥ अथातो द्र
वद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः अथातो द्र
वः ॥ आहारो द्रव्यः स च द्विविधः द्रवो द्रव्यश्च तत्र द्रवाश्रितं च पायस्तत्सञ्ज्ञायां द्रवद्रव्यविज्ञा
नीयः तत्र पंचवर्गाः बहवस्तिर्हि तोयक्षीरसुरातैलानां वर्गास्तदा स्यवरस्मात इति तत्रादौ
तोयवर्गः तत्र तोयं द्विधा दिव्यं भौमं च दिव्यं चतुर्धा धारं तौषारं हैमं च धारेषु गांगंश्रे
ष्ठं तत्र गांगगुणमाह जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनं तन्वव्यक्तरसं मृ
ष्टं शीतं लघ्वमृतोपमं गंगाम्बु नभसो भ्रष्टमिति जीवनं प्राणधारणं तर्पणं तृप्तिजन
कं हृद्यं हृदयस्य प्रियं तत्प्रसादकरत्वात् ह्लादि हर्षजनकं बुद्धिप्रबोधनं प्रज्ञावि
प्रकाशजननं तनु सर्वत्राविरलं ॥ अव्यक्तरसं सर्वदा व्यनभिव्यक्तमधुरादिरसविशे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शाकं मद्यं दधि हरितं हरिताद्यं प्राग्रे श्लीनस्पर्शवीर्याम्भां लघुशीघ्रपाकं । सम्मतो मर्दं वा नाम
मत्तमिवदंमनुष्यात्ता गंगांबु । आकाशागंगातोयं मघं हंदं तं नममतो वदमाकाशात्र
नितं दिवममित्यर्थः । गंगाश्रितं हात्सुदं सूर्यात्सूदं त्यर्थं नमसो मदमिति सोम सूर्यदिव्यस्
मोमाद्विहवमाहं सूर्यं हुन्तवत्कुंडमाहतेः हितं नाहितं नत्वेन तद्यादेश कालावंवसेन हितं मे
वमसंवंधाद्वैम मिन्युत्थाने नचार्कादितिमिः सूर्यं पने सूर्यं च वचात्वरस रवान्तिरा यसंबंधा
द्विनाहितं त्वे महोदेश कालावपत्तने भूमौ नह तोहिंद्वागम्यापि किंचिद्देश कालावहित
त्वे श्रोनयनि देशावेक्षायथा मुपात्तस्य हितं न महितं तु कोत्तस्य वत्सतिहि संमवस्
पात्रस्य मविपत्तं सद्धापितत् कालावेक्षायथा । मान्नं वंहितं मनार्त्तं वमहितंत्रवसंति
हि । एषु नार्द्रं च यद्हितम्मान्नं वं मध्यमं च यत् इति मांसं बुभुक्षतो व्याधिकमवेक्षते
न चातिदेशापेक्षायथा जांगलाद्धितं महितं मानूपं नचापि सुव्यादोहितं महितं सुचा
तं नचापि कुव्यादोहितं महितं कूपाद्धितं महितं वत्स्वलादो नचापि मुक्ताद्धितं महि
तं दुपाते नचापि तिक्तं चिद्धितं शाद्वितं मतिमांसादि कालावेक्षायथा शरदग्मी सूर्यो हितं म
हितं ममृदा नचापि दिवाहितं महितं राक्षो नचापि मुक्तं स्वपद्धाद्धितं महितं माद्यं न
चारित्वाद्धितं दिवंसर्वदा सर्वर्षुहितं न गांगेलर पयि पताभि वृष्यम महेसाप्यन्यरास

नेष्ठिपते ॥ अन्ति नविवर्णे स्थानेनोपि गौणमिति ॥ एमिवह्रे धाराः संध्याने नासिक्यं रञ्जते
ऽपवादे ॥ अन्तिन्नसिकाश्चकेन रहितं ॥ पवि वर्णे विवर्णेन रहितं पशीस्थावमुहूर्ते मात्र
उक्तं हि ... स्पृष्टेन रहितं मुहूर्तं मात्रे हि स्थितेन स्थानेऽप्येवमवन्ति ते स्थानं गौणवन्तीत्यवर्णं
न च मिति वपवाना ईस्थास्पृष्टेन स्पृशन्ति ॥ अन्त्य या ... स्पृष्टमिति ॥ अन्त्य याहेरे वर्णे
पत्नौ स्पृष्टकानं निषेधति नत्वान्तेऽपि मात्रा ... स्थाने युञ्जाहि ते नत्स्पृष्टे मात्रादौ स्व
युञ्जाहिनाग्रहो नमिति शेषः उक्तं हि स्पृष्टेन स्पृष्टमपा स्वयुज्येतासि न्यूनं हीनं गौणं
द्वन्द्वेनैतिहि स्थानानं विधत्ते ऐन्द्रं मधुपात्रस्थ मणिपन्न सर्वपि वेहिति ऐन्द्रं हि सम्पात्रस्थ
स्पृष्टमेव वर्णहिपात्रस्थ उक्तं हि सर्वं हि स्थामधीनं शिलात्वं वस्त्वाहि स्रुंः स्पृष्टं जले हमम
एवं वपात्रस्थ मविपन्नं सर्वापि वेहिति ॥ पवि पन्नस्पर्शेरसंहितिवि क्रनिरहितं सर्वदा
सर्वं वृत्तं वृत्तं मामपानं विधत्ते नदमावेव स्पृष्टमात्रके ज्ञानुकारयन् स्पृष्टिपत्थ
सितस्वेनेरेशार्द्धे पवन्ताहनामिति नदमावेहि स्थाभावे मूमिस्थ मोमं ॥ मन्त्रेरित्तानुवा
रिदिव्यमहृहराणुत्र सुश्चादावदेशस्थितं स्पृष्टितिर्मलः पपुर्विलीनिः ॥ वसिनः क स्नः
स्वेनाधवलः पकाविनादेः पानं निषेधति नपिवत्स्वक सेवालन्तवर्णा ... लास्वन्ते सूर्य
रुपवनादृष्टमभिवृष्टघनगुरु केनिलजन्तुमत्स्पर्दनगन्धान्धोपिशान्तनः ॥ अनानृवचपहि
स्थमात्रेव स्पृष्टवेचयन् ... लनादिनन्तुनिमित्रविषसंस्पृष्ट दूषितमिति पंकादिभिर्युक्तमम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

547

नो॰

वमाविलमास्त्रं नेच ॥ आविलं मलिनं ॥ आस्त्रं नमाछादितं ॥ अभिरूपमभिव्यंजं कालमानं नूतं
स्वार ... शिना वार्षिकं नदहर्दृष्टं भूमि छमहिनं जलं मुष्टहिरात्रं नत्रेव पसन्नमप्रतोव समिति
घनं सांद्रं जेनुमन्त्रमित्युक्तं नष्टं भूमि स्वमेव पूर्णमंशुभिः ॥ प्रतिशोतं न्याहन न्याहिंहं नदीरंकं ... सने
नुदिष्ट रकालः स चोक्तज्योतिःशास्त्रे ॥ अनुराधर्क्षे मारभ्य बाह्येशार्क्षे बुभास्करः पावन्नर्वर्त्तते ता
वत्कालः परिकीर्त्तितः इति प्रथमगर्भोदयान्त्रावरुद्धे सचाप्तिहराष्यके इति ज्योतिर्विदः ॥ अन्ते
नमपि कुल्लान पिबेत् पनोत्रू ताहीनां रवेचराणां विषप्राप्तिनां तत्वादिमधिः सन्तेब ... नदूषितं
ततन्त्रसलिलिमितानि सूत्राणि वन्नं चकाश्यपेन गलाहका सूताः समस्ता कीटात्तूतात्रो खेचराः
तद्विवान्नस्मंसंगाद्यां हीनं तु दाजनमिति ॥ अधंचदोषाग स्तोदयाद्येति उक्तं ज्योतिः शा
स्त्रे सलिलमपरवत्रयोहीनयत्व घनपरिवेष्टं तम्मूर्तिमिर्भुजंगैः पूर्णजनं विषाग्निसंप्रदुष्टं
वत्ति शिवतरगसत्य द... र्शितं नेति दिव्यभावेभ्यो मममिपुत्र नत्रस्य चाष्टौ भेदाः यथोक्तं संसहे
त्रोवसा स्वस्तन्तुगगेचैव ... मुप्रश्रवत्ताङ्गिरं वापीनदी तोयमिति तन्नुनः स्मृतमष्टधा इति
गंभीरः संकीर्णः इत्यादिवद्धः पुरुषः कृताजलाशयकूपः नद्विवरी नरः पुरुषकृतः स
रस्तडागः स्वयंविशीर्णः शिलास्तम्भचोरिः तन्छचौज्ञ्य मुत्तिपर्वतनिर्झरः प्रसवणं भूमि
मुद्भवात्र मजलस्थानमेतद्भिदं इत्यादि वद्दावि गोर्ति समोपानकूपवापीनदीप्रसिद्धा नत्रे
नदीविषयमुणानाह पश्चिमोद्धपिगा शीघ्र वहायाप्रमतोदकाः पथ्याः समाप्ताः नानद्यो विपरीतास्तत्रो
न्यायात्रति ॥ अजेण्यन्यपा पूर्वसमुद्रगामदवहा मलिनोदका ... विप...रीताः ॥ अपथ्याः हिमवत्प्रभवान

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नदी [illegible] गुणानाह उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदका हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या
स्ता एव च स्थिराः कृमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान्प्रकुर्वते इति उपलाः पाषाणाः तेषां स्फा
लनमभिघातात् उच्छलनं । आक्षेपः स्खलनात् विच्छेदो द्वैधीभावः खेदितं खेदादवाप्तलाघवं
ता एव च स्थिराः [illegible] श्लीपदं प्रकुर्वते हृत्कण्ठशिरो
रोगांश्च । श्लीपदं च विविधविनामः परस्परविरुद्धमसुन चरकेनान्यथमूलः न त्वचरकवाक्यं नद्यः
पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धाभिहतोदकाः हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविता नद्यः
पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः मलयप्रभवा याश्च जलं तेनामृतोपममिति
सुश्रुतवाक्यं तु मलयप्रभवाः कृमीन् हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्लीपदगलगं
डान्प्रकुर्वते इति । एवं तीनदीगुणानाह प्राच्यावन्त्यपरान्तोत्थाश्चतुर्लीमानिति उक्तं पूर्व
लक्षितादेशाः । एवं तत्प्राच्याः प्राच्यास्ते । अवन्त्यां प्रभवाः प्राच्यावन्त्याः । अपरे पश्चिमाः वत्यः ते था
मन्तामर्यादापर्वतात्सम्भुतिस्छन्दितनद्याः प्राच्यावन्त्यापरान्तोत्थाः ननु प्राच्याः गौडजाः । अवन्ती
मालवाः । अपरान्ताः कोंकणानाह महेन्द्रजा उदरश्लीपदातंकानिति उदराणि वातोदरादी
नां श्लीपदातंकः श्लीपदव्याधीः सह्यविंध्यनदीगुणानाह सह्यविंध्याद्भवास्तुतः कुष्ठपां
डुशिरोरोगानिति पारियात्रगुणानाह सबधुपारियात्रजाः बलपौरुषकारिण्य इति
पौरुषं वीर्यं नत्पारियात्राद्भवा याश्च याश्च विंध्यभवास्तथा शिरोहृद्रोगकुष्ठानां नाहेतुः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्त्रीपदस्पचेत्ति चरके ललनपारिज्ञातजांगलानां शिरोरोगादिवर्ज्जं त्वमुक्तमित्यनुरोध वयपह
रत्वमितिविरोधः मेवं ह्येषाहि वारि वातजालस्वजागमजादरिशैर्य चनदगापाद्यत्प्सारिज्ञले
वलारोग्यकरं वनपावहसिजंदोषवसंमतमिति समुद्रादकगुणानाह सामरांबुत्रिदोषकृ
ज्ञि कूपादिगुणानाह विद्यात्कूपतडागादिवज्जांगलानूपशैलतदिति जांगलानिर्जे
लाभूमिः अनूपाः सजलाः शैलः पर्वतः जांगलमासमीपाकूपादपालघूदका अनूप
स्पगुरूदकाः शैलस्पलघुतराः उक्तंहि समन्हे धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्याद्गुरुलाघ
वमिति खारणाद्दिनाच नदीकूपतडागोत्थवाप्यादिष्वपि तिशिष्पते अनूपगौरवा
दंबुबोले धन्वनितलाघवात् अल्पाग्न्याहीनामंबुपानंनिषेधति नांबुपेयमशक्त्यावाह
ल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः पंडूदरातिसारार्शोग्रहणीशोषशोफिभिरिति अशक्त्याल्पमा
बुवेपा सायः स्वयपुः अल्पविशेषवलपानंनिषेधति अतिशारन्तिसाघात्पापिबेत्स्व
स्थापि वाल्पशाङ्गति अतो विनात्स्वस्येऽपि किंपुनरातुरः अल्पदोषाल्पमल्पं शरे
ग्रीष्मयोस्तु कामनपि बेदिष्टपसिदं अवस्याविशेषणप्रकलकपानहारायपानंनिप
छति समस्थूलकृशत्वयुक्तमध्यानेनप्रथमाबुपाइति भुक्तस्यमध्ये ह्याहारे भुक्तेयां
वुपिवति समशरीरो भवति यान्ते भोजनानान्तरे स स्थूलः प्रथमंभोजनात्पूर्वं सकृशः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अतोनुक्तमपि अंबुवो यमित्यर्थो सिद्धं शीतोदकगुणानाह शीतं मदात्ययग्लानि
मूर्छाछर्दिश्रमभ्रमान् तृष्णोष्णदाहपित्तास्रविषाण्यंबु नियच्छति [illegible]
[illegible] ग्लानिः क्लमः श्रमः खेदः उष्णं सूर्यादितापः दाहः पित्तादिकृतः
कंठ्यं। अस्रं रक्तं नियच्छति हंति अत एव सामान्योदकगुणाः शीतत्वभावादुष्णत्वस्य उष्णोदक
गुणानाह दीपनं पाचनं [illegible] लघु बस्तिशोधनं हिध्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यः
शुद्धिनवज्वरे कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते इति कंठं स्वर्यं बस्तिर्मू
त्राशयः सद्यःशुद्धिः सद्यो वमनादि नवज्वरः सामज्वरः आममपक्वमाजीर्णं वाद्य
रुक्पार्श्वशूलं उष्णं क्वथितं सूर्यादितप्तनिषेधात् क्वथनविधिं ग्रंथान्तरेः स्पष्टं दीप तथा॥
पादविभागार्द्धविभागान्नैर्गुण्यलाघवात् क्वथितं फेनरहितं मनेगं अमलं रहितं पादांश
मज्जेमजनुनापाकेनापितं पानीयमुष्णं शीतं वा नरोगघ्नं त्रिदोषजिदिति स्तनशी
लगुणानाह अमसमनाभिष्यन्दि नवु क्वथितशीतलं पित्तयुक्ते हितं दोषे इति अत
भिष्यन्दित्वान्नसाध्याविदोषेवायोश्लेष्मणा च उष्णमेव शीतं कृतं क्वथितशीतलं [illegible]
[illegible] वर्षासु तेन घनशी जलगुणानाह अधुवनेन त्रिदोषहृदिति तत्व
क्षिप्तशीतजलं नालिकेरोदकगुणानाह नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघुः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनमिति । दीपनत्वञ्चार्द्रनालिकेरफलं तरसं वस्ति
जलं नालिकेरोदकं केचित्तु श्रुतापाकादिना गुर्विति गुरुपाकत्वात् इहतु गुरुलघुपाक
हेतुविधाभावात्ताद्दीत्वेव वपठनीयं लघोगुणत्वात् उदकानां नारनद्यमादि वर्षापृदि
वादेयपरं नोयेवरावरे इति वर्षास्राशोनादेयेनैव संवधाने उक्तं च चरकेण । आनरि
क्षमुदकमनिपथ्यमन्येन मकृष्टनममुद्देकेषु वर्षास्तु नादेयमुदकानामन्यपथ्यमन्येन ना
देयशादेनैकपद्यगनस्यात्विरिक्तमप्यापोगन्वात्वन्नवर्षाम संबंधः नदिग्धवर्षाभवं वरिष्ठ
नद्मन्नहणनिषेधात् नापिवर्षासुदेवसर्वं सावरिष्ठत्वात् स्वारणादिस्तु पाल्वलमवर
माहं पावल्वलं जलमंभसा पिनिशुभंयप्रमाणं संग्रहेतु सर्वथा छत्रपसुत्तत्वाल्लघु
वातकफापहं शान्यजीवनसौम्यत्वे पित्तरक्तविषाणिजित्त स्वन्नकषायंतत्स्वादु क्षम
मितुयपुरं नीलेकषायमधुरं दंशं लवणमूषरे सक्षारकं पित्तेमिश्रेमिश्रपांबुगुणा
धिके मधुरं लवणाम्लमनुभवेत्तम्भिगुणाधिके तेजोधिके तिक्तकटुकषायं पवनाधिके
दग्धांबु कारित्वे व्यक्तरसत्वात्तवगुणाधिके [illegible]
[illegible] कीदादिमत्त्वविज्ञेयं तरुणजालान्तराति
ले पंकपंकजशैवाल हतवर्णादिसंस्कृतं न तु कुर्यात्तत्र गन्यपानायान्तरमाधमानोद्र
ज्वरान् कासाग्निसादाभिष्यं दकंडुगंडादिकानतः तस्वर्जयेदभावेवानोयस्यान्यमश्मसमते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

घनवस्त्रपरिस्रावेन्दुकुंजेनभिरज्वलं आपन्नस्याप्युजनपनमन्यो कोपसविज्ञेवैः ५
लोमूलविसग्रंथीमुक्ताकलककशैवलै वस्त्रेणामेदकामुंधारयेनत्वसादने पाटला
करवी राशिकुसुमैर्मधनकशानम् पानीयमनुकाजीवं पानीयेनानप्रदशजे ग्यजीर्णे
कृषिने चामवब्धे जीर्णे चनेनरम् शीतेनविधिरपंनसन्नकजीर्णेप्रितारंत्यजेत् पानी
यंशालितीनांयाला विश्रमेन चतन्मयं ।पनीत्पनननिषेधेपि नकुचिद्धारिवायेतो
।आस्यशोषांगसादाद्या मृत्युर्वा स्यात्कलामतः नहिनायाद्विनात्तद्भिः स्वस्थस्याप्या
धितस्यवा कंवलेसाध्यपद्मुक्तामममुख्यांहिमंचयत् समीचामात्रयायुक्तममनेविष
मनाथ्या ।प्रतिपानेनसलिलंतरबानोपिप्रयोजितं प्रयालिष्टेहमपिनोत्तं ज्वरितस्य
विशेषतः वहूपयाममत्तटछर्दिर्तंद्राध्मानांगगौरवं कासाग्निसादहृल्लासकृसेक
स्नासपीनसान् पाके स्वादुहिमवीर्यं तदुष्ममपिपयोजितं नस्यादपोगपानेनलो
घवान्नविपाजयेत् ।आमविष्टव्धयाकोष्ठांनिःपिपासोप्यपःपिवेत् पावन्मले
दयंत्यन्नमतिलेदेग्निनाशनः विष्टभ्यःदपवातानांपांमुत्कामाशयवेधने पवास्ते
क्षिप्रमाहारः कोष्ठेनायददवीकृतः ।पनवस्थितदोषाग्नेव्याधिक्षीणबलस्य च ने
लामयामप्युदकंहितं नदृष्टिदोषकृत् तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मंदाग्निवर्जयेजलं
नापंवह्निगुणमध्यपावे ह्युसर्वदोषकृत् ~~तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मंदाग्निर्वर्जयेज्जलं~~

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भवेत्तथा बृंहितं तन्मधुरञ्च नोष्णं तु कटुकारकं च वृं ॥ अस्मिन् शैत्यगुरुस्थैर्यसंघातैर्वृष्यवान् कृत वं
दुर्कानमभवं रहोऽपि बिबयिनेरुच्यते यदाह इति तोयवर्गः ॥ अथ क्षीरवर्गः ॥ गव्यं माहिषमाजं
च कारभं स्त्रैणमाविकं ऐभमैकशफं चेति क्षीरमष्टविधं स्मृतम् इति तत्र सामान्यक्षी
रगुणानाह स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनं वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं
गुरु शीतलं प्रायः पयः इति ओजस्यमोजोवर्द्धनं स्वादुरसत्वात् स्वादुपाकात् बृंहितं
बृंहणं कफकरत्वमन्येऽप्याः स्वादुरसेऽप्योविषयार्थे धातुवर्द्धनत्वात् शुक्रवर्द्धनत्वेऽपि सिद्धं
वृष्यत्वं श्लेष्मलत्वमपि प्रायोग्रहणात् उष्ट्रीक्षीरादावीषल्लवणत्वात् सम्यगपि गव्यगुणा
नाह गव्यं तु जीवनीयं रसायनं क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरं श्रमभ्रम
दालक्ष्मीश्वासकासविनिर्वृन्तृणाः जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेदिति जीव
नीयं प्राणधारणं रसायनं वयःस्थापनं सन्धानं कासहृत्यक्ष्मलः हृत्परामी
नयादिति मेध्यं मेधाजननं बल्यं बलकरं स्तन्यं स्तन्यवृद्धिकरं अलक्ष्मीर लक्ष्मीनाश
हेतुः ॥ माधि मेनपीडा लघुध इति वृद्धमुक्ताः तस्मात् एवं रोगहेतुत्वात् माहिषगुणा
नाह हितमत्यग्निनिद्राणां गरीयो माहिषं हिमं इति ॥ अत्यग्नयनीद्रालस्यनयः
॥ अनि इन्दृष्टनिद्रा गरीयो गव्यात् गुरु रात्तृतात् देवानि ... रायसिद्धमेवं शीतलत्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इति गुरुत्वानिशायार्थे स्वीयसूत्रकृतः नत्वत्रैक सूत्रसूत्रयोर्विरोधः तत्र चरकः महिषी
णां गुरुत्वं गव्याच्छीततरं पयः स्नेहादूनमनिद्राणांमत्यग्नीनां चहितं न दिति सुश्रुतः
महाभिष्यंदि मधुरं माहिषं वह्निसादनं निद्राकरं शीतलं गुरुं गव्यात्स्निग्धतरं गुर्विति
तत्र चरकोक्तं गव्यात्माहिषं हिमं स्नेहो न तत्स्वहृस्यादि गुणविपर्यय माहिषक्षीरवान्स्नेहा
द्र्त्वाद्वीसर्जस्नेहाद्दृष्टादिभिर्गुणैरधिकइत्यर्थः सुश्रुतेन स्नेहाधिकत्वं मात्राविशे
षं यावतो गव्यान्क्षीरेण यावन्स्नेहस्तावतो माहिषात्तेनाधिकइत्यर्थः अत एव
खाजगंधादिनोत्तरत्र सूत्रयुक्तं गव्यस्नेहात्तु मंक्षीरं गव्यात्पादपादपरायः यथोत्तर
स्नेहहीनं छागमेरणम् माहिषमिति उरभ्रमाहिषौ नास्नेहहीनत्वमुद्देशवाक्यक्रमानु
सारेण यथोत्तरत्वमुद्देशवाक्यक्रमादेवज्ञायासीरादगव्यागोर्माहिषी अजावीकर
भीगजी इत्यौ स्त्रीचाष्टमं तेषां उपायहमेतुल्यापाणिनि गव्यस्नेहात्तमन्तेजाष्टे
नमाहिषं ततश्छागजं ततश्चाविकमिति जघन्यत्वमानं चोक्तं तेन च गुरु शीतलतर
त्वात्स्वबलं माहिषं पयः चतुर्थभागस्नेहोनं पित्तघ्नं च विशेषतः इति निदर्शनं
वेदं तेन माहिषात्छागं चतुर्थभागस्नेहोनं छागादौरभ्रमिति अजत्वणानां
तु अल्पांबुपानादिहेतुर्यत्मा सोनिदर्शनार्थः अजानां तत्स्वभावत्वात् अल्पा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पानादिवुद्धत्सु गवादीनामपि पयो लघु विज्ञेयं यथाश्वजानानामपि न पर्युदस्यते उक्तं
हि हंसगते । पित्तान्तकाश्यानीनां नु गुरुत्वेभिः कात् हिनदूष्यां । प्रचेष्टया च काशेरवाजादीयः स
नमेघवध आरम्भालोनेन च हि हिवेष्टा वन्तरलिघुपि आरम्भालोनेन लघुम्लारेष्टाव
लक्ष्मतिधिपि दुग्धेषु चानिर्देशु मासेषु श्वेतमाद्दिशान् इति । अथ पयका रमगुल्ले
नाह । दीपदूषक लवलमोकिकंदीपनं लघु शालवान क्षयानाह इमिसेशं दशी
सां एतलमेघवधं मानवक पघ्नलेन हेतु विपरीतत्वात् दानाहादि घ्नत्वे सिद्धे ध्मानाहादि
नहत्ल ध्यानादि विपरीतत्व ख्यापनार्थं च लेलमुशानाह मानुवंधानपि लाप्तम
मिघानाहे इत्यागज्जिते न चालख्यानेनेनैलेपीति नचालंलं नेत्रपूरणं । आरूचानतनने
त्रसेचनं नाश्यामहितिरोगान्नेजपति नश्यन्तिशिरोगजनाश्च वानोनं उक्तं हि चरके ल
जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः नावनं रक्तपित्ते स्वतलप...णं वा हितरोगि
णामिति । आविकगुल्मानाह । अर्शेहृद्यं तन्त्रमाविकं वातव्याधिहरं हिध्मा श्वास
पित्तकफप्रदं इति । खारराणलिङ्गाह स्वादम्लरसपाकं स्निग्धं गुरुपित्तकफोल्ब
णं । आविकं वेहलं क्षीरं हिक्का श्वासानिलापहमिति नवमिति हिक्काश्वासौ कफपि
त्तजौ करोति गानाजोहरं तिवविरोधः उक्तं हि सुश्रुतेन आविजमधुरं स्निग्धं गुरु

छो५

दी६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विन्नकफप्रदं पथ्यं केवलं वातेषु स्तासे चानिलसंभवे ॥ अस्य गुणानाह ॥ हस्तिन्याख्ये
यिकंद हस्तिनिख्येयिकंद देहदार्ढ्यमत्यर्थं ॥ एकपत्रस्य गुणानाह ॥ उभंस्वैकपत्रकं लघु
शूलरक्तवातनहरं साम्लालवलजंतुनाशकं ॥ एकपत्रस्य प्रत्यहिमान्नरागदमवटवादयः
शूलरक्तवातह्यरोगमार्गः साम्लत्वलवणीयवलवलं जंतुनाशनाहीनत्वं ॥ अथ वह्नि
ज्योरस्य गुणानाह ॥ वयामिक्षधदिगुर्वीमधिनि ॥ अम्लकं दहिश्रोनस्यार्चिः ... त्वं ॥ वह्नि
मवगुणत्ववत उक्तं हि मधुरं तेन नरेको क्षालयुनरमनमि क्षंदिवेश्रनं वक्रियित्वनस्य
यासलमामामवहिनं हिनदिमिति ॥ वह्निज्योरस्य गुणानाह ॥ पुत्रयास्रुतनमनोन्मयति
॥ मनोन्मया ॥ वनमिक्षदित्लघुर्व पुत्रिरसं रक्तवातरोगाहिना ॥ अही दकेजोरश्र ॥ १ ॥
मामाहल्लघुनेरसने स्यानिनेलंसने हिचिचनुरल्लशशषिन ॥ यथापूर्वगुणं
मसारवनसमंय ... नः ॥ इति वह्निज्योरगुणानाह ॥ मवेज्यरोयानिसनमिति नरीय
दत्वयवह्नि धारोष्णगुणानाह ॥ धारोष्णममनोपममिति धारष्णपुरुं धारोष्णमय
सम्युघसनवाते ॥ इति ह्योर दोधिगुणानाह ॥ अम्लपाकरसंस्नाहिगुरुसंदोधवात
जित मेदः शुक्रबलश्लेष्मपित्तनाग्निशोषकृत्त रोचिष्णुष्ममहवोशीनकेवि
षमज्वरे पीनसमूत्रकृच्छ्रेति ॥ नाहिसंयमनं रोचिष्णुस्वयंरोचने ॥ अरुचोशासे ॥ अम्ला
मपिरोचयति पीनकशीनज्वरे विषमज्वरेन्वरमीनपि ॥ सदोदधिगुणानाह ॥ सरसंनुशृह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टमिन दृश्यनि रूक्षमधुरत्तमितिहे न हाणिसेषकासं दधिभोजनं नित्यमयनि नैवाह्नं न दोने
वाक्षं वसन्नोषा शरदसुच नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नक्नोष्णं नत्वामलकैर्विना नचाना मलकं ना
ति नित्यं नो मंदाग्नि उष्णमन्नाहितं उष्णो मीका: शिलोपला शर्करा नित्यं सत्यह
मंदमसम्यक्निष्पन्नं सम्यक्निष्पन्नं चसंतादिभाग नदृष्टिगा घना घनान नावेन
शीतं जनीतमेक हानरं दधिभुञ्जीतेत्नि मथितानां: नियमानिक्रमे दोषमाह ज्वरा
येति ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदं तुदतुद्धि: नक्तमुष्णनाह नक्तमिति
मथितंदधिनक्तं नाद्यविधं सज्जलं निर्जलं सजलं द्विविधं सस्नेहम स्नेहं च नतास्ने
हस्नेहेगुणा: सस्नेहमगोरवादिकं चिन्त्यना निर्जलमननेलवना नयाचोक्तं मंथना
घनं यतस्तु नत्स्नेहं महींदकं चयत् नानि सायदुइवनक्तं नुवरंरसंइति नयादंजाभिम्य
नादधोगुणाक्षो विशेषादाने भनुक्लस्नेहमपिनक्तं सोपद्रवं लघुनि कुपघ्नं विवि
ष्णवउक्तं संननह नक्तमामकयं इंनि कोष्ठे कंठेकरानिच मत्रपदोमत्रकृछ घनमा
निवानदृष्टनोरोगा घनमयावत् गरंकृत्रिमंविषं मस्तुगुणानाह ननमस्तु सरंस्रोत:
बोधिविष्टभजिल्लघुति सुजानस्वरधादुवभागोमस्तु दोषवृत्तिनि स्रोतासि
शोधपनीतिमान:शोध: सरं मलानुलोमनं विष्टभजिन्नानुलोमनं मदिनोपि कृष्णा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लघुनेत्ररुद्ध २ ग्राहे चोक्तं भ्रान्त्वदर्शनाद्ग्राहि लोपि नागरस्य विबंधनत्वदर्शनाद्दुग्धयोर्गि हृणं न । ग्राहीति
लाघिस्यन्निरुपायर्थं इति नक्कवेगी नवनीतगुणानाह नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्ण्यबलाग्नि
कृत् संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोर्दितकासजित् इति नवं सद्यस्कं । पश्चात्तत्कं संघोरा
जयस्त्रमांसार्दितमेकायामः क्षीरनवनीतगुणानाह क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ता
क्षिरोगनुदिति क्षीरोद्भवं क्षीरमथितोद्भवं सर्पिरेव द्विविधं चेय घृतगुणानाह ब्रसं
धी स्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुष्यं बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनां
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनां वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरा
पहं स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परं सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृदि
ति उपदिष्टमहणे शक्तिः धीग्रहणेन स्मृतिग्रहणेन धारयितुं शक्तिः स्मृतिरविच्छेदेनम
पा प्रवाहितिरुर्थ्यः शाहू: सत्वकं संवध्यो नयजापत्यं क्षतक्षीणः क्षतकासपीडितः प
रीसर्पोऽविसर्पः शस्त्रं शस्त्रघातः ग्लपित अग्निदाह नातिक्लमितापितः पीडतः ग्लान्
शरीरे यस्याऽलनया स्नोकोरजयक्ष्मा ज्वरो जीर्णज्वरः नवसर्पिस्त्वहानहेत्वाज स्नेहा
ना तैलादीनां वयसां यौवनस्य स्थापनं कर्मसहस्रकृत् बहुनरकार्यकृत् पनः
सहस्रवीर्यं बहुनस्यगिर्युक्तं केविधिभिर्योगसंस्कारपानाभ्यंजनानुवासनादिभिः
पुराणघृतगुणमाह मदापस्मारमूर्छाशिरःकर्णाक्षियोनिजान् पुराणं जयति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आधीनबलं शोधनरोपणं मूर्छायां मूर्छा शोधनं दुष्टव्रणानां रोपणं मुखानां दृशाव
ठास्थिकेन पूरणं उक्तं च उष्णगंधिपूरणं स्यात् दृशावैवैस्थिकेन घृतं लाक्षारसनिर्मितं तद्धि ध
रालमधपुनरं किलाटपीनां गुणानाह कूर्चाकिलाटाभ्यां पूर्वं कूर्चिकामोरटादयः गु
रुनिद्रान्मकफकरा विष्टंभि गुरवो हायकला इति दध्नात्केवलात्सहपाकात् पृथुभूतघनद्र
वभागे क्षीरं कूर्चीका मेव पाकाद्धिनात्क्षीरशाकः तयोर्घनभागः पृथग्भूतः किलाटः
दुग्धभागो मोरटः स्फुटितहिनात्क्षीरस्य पयसमलिनं घनं क्षीरं तावत्पीयूषः आदिशब्दात्
तीरशाकतक्रपिंडकौ उक्तं हि सिंसंगते बल्याः किलाटकूर्चीकातक्रपिंडकमोरटाः साद्री
रशाकवीयबारेचनावह्निमान्द्यता इति घनवस्त्रबद्धस्रुतद्रवभागतक्रं तक्रपिंडकः
विष्टंभिनः ग्रथापानादिरोधिनः दोष लाघवमसंचयकारकाः दोषशाहेनाग्रामोग्राह्य
सदापथ्याह्मिन्नादिवल्लनुवाताद्यः कफक्षयपृथग्भूतहृतात् तंशान्नरेवानघृतत्वाच्च
पदाहस्रस्तुनः बल्याः किलाटे निलहृतशुक्लवनिद्राप्रदः स्मृतः मधुरोवृंहणोवृष्योनद
त्वीयकमोरटाश्चेति कूर्चीकामोरटा वन्नदाधि मवोग्राही तत्रकूर्चीकायास्तंशान्न
रेवानलत्वात्तन्मोरटस्य लघुत्वाच्च पदाहस्रस्तुनः ग्राहिणीवातलासृक्हा दुर्जरात
त्रकूर्चिका तक्रात्लघुतरा मंडो तहृत्तक्रजमोरटा इति कूर्चीकृततक्रतक्रकूर्चिका सी

559

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रागेणैनातरनम्यमाह गव्येक्षीरघृते श्रेष्ठे निंदिते चाविसंभवः इति गव्यादिकयोरुक्त
माधमत्वात् इतरेषां मध्यमत्वं ज्ञेयं संग्रहेतु विशेषाद्दधिघृतादीनां गुणदोषा अन्यत्रापथ्य
इति इतिक्षीरवर्गः इक्षुरसगुणानाह इक्षोरसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् वृष्यः
शीतोस्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसो रस इति गुर्वादिगुणत्वं तत्रापाकत्वं मत्र्यमसिद्धं उक्तं हि सं
ग्रहे वृष्यः शीतः पवनजित् भुक्ते वातप्रकोपणः मारतत्राधानजनतत्रसुगुणमाहि
तोरस इति रसारगुणादिनाप्युक्तं वातेलत्वं भुक्तेमात्रपीते इक्षुरविशेषं इक्षुगुणमागरस
गुणानाह हेमेनसलवण इति सलवणःशीघ्रस्थलवणः पञ्चशाहेन ऊर्ध्वपर्वणोवाजो
भागो उक्तं हि रसारत्नादिना मध्यकंडे मधुमाधुर्यमिक्षोर्मूलागपर्वसुमाधुर्यसाम्लल.
वणो विदाहीतेन यान्त्रिक इति पथ्योक्तसुश्रुतेन ऽग्नेस्तो बमधुरो मूले मध्ये मधुर एवच
ऽग्रपेत्वक्षिषु विज्ञेयः इक्षूणां लवणो रसः इति नत्रमूलशाखेन मध्यमकांडानां प्रथम
कांडं अक्षिषु संधिषु दंतपीडितगुणानाह दंतपीडितः शर्करासम इति शर्करासमो
विदाहप्रत्वादिगुणैः यन्त्रपीडितगुणानाह मूलाग्रजंतुजग्धादिपीडनान्मलसंक
रा..न किंचित्कालेविधृत्याच विकारं यान्ति यांत्रिकः विदाहीगुरुविष्टंभी तेनासावि
ति जंतुजग्धक्रिमिभक्षणावयवः ऽपादिशाहनत्वगाद्यः मनोपत्रादिवयः किंचित्काल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विपन्यावीडनमह्यत्तादिकालविलंबनेन विद्रूनं माधुर्यादिमूलनत्वं यान्ति यद्यपि
मन्त्रपानं विदाहिविरुध्याद्यद्यायाम्प्रवदृश्यमानान् न पापिवच्चिरकालविदग्धावस्था
मनुभवन्ति न हि विदाही न तु यानेनेन विकृतिगमनेनासौ पात्रिकः इत्येवमन्यासादेत्वन्यमेन
दोषाल्पत्वं तेषां मद्येतु विशेषगुणाः तत्र पैष्टिगुणानाह तत्र पैष्टिकः शीघ्रप्रसादमा
धुर्यैर्वृत्ति पैष्टिकः स्वनेत्यु प्रसादने मिलन्धं वांशिके स्तगुणानाह तमनु वांशिकइति
म तेनुतस्मात्पैष्टिकाद्धीनः हीनार्थस्यनेकमप्रवचनीयत्वान्नहि तीया वांसिके नीलगुः
शानपर्वीदिगुणानाह शानपर्वकं कौलार नेपाला द्व्यलोलतक्रनतसहार्त्त कषायाश्च सौ
ध्यानविहिदाहिनइति शानपर्वको हृत्स्वदुपर्व कः कौलारनेपालो स्वभाम प्रसिद्धे [illegible]
ह्यर्दीर्घपत्रादयः तनो वांशिकात्क्रमादुन्नरहीनाः एतारादि हृत्त्वगाः [illegible]प्रथहरि
सविकार तेषपंच इत्येरस्य समलाः प्रस्ता [illegible] मनामलाः विकाराः फाणितगुडम
त्स्यंडीरखंडशर्कराइति तत्र फाणितगुणानाह फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशो
धनमिति वयकृद्दिसेवम्न हणे त्रपाणां दोषाणां गुडश्चैत्त[illegible] धानाधीन पुराणान
वमदेन तत्र धौतगुणानाह नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडइति पुरा
णगुडगुणानाह हृद्यपुराणपथ्यश्च पथ्यास्वास्वयश्च हितः नवगुडगुणानाह नव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्णेष्वमाणित्वाद्दहनं अग्निसंरोपितमोदो मत्स्यंडकादीनां गुणानाह वल्याशन्नशीतलहि
नाः रक्तपित्तानिलावहा मत्स्यंडिका खंड शर्कराः क्रमेणगुणवत्तमा इति शनैः शीतलयाहि
नाक्रमेणेति मत्स्यंडिकायाः खंडो गुणवान् खंडाच्छिता उत्कर्षेण सुगुणेन यथा यथैषां वैम
ल्यं मधुरत्वं न तथा न तथा स्निग्धगौरवशैत्यसारादि सारत्वं न तथा न ध्वेति यासशर्करागुणाना
ह तद्गुणानित्ऽसमधुरा कषायानुया यासशर्करा तद्गुणा मत्स्यंडिकादि समानगुणा यासशर्क
रा दुरालभारसनेसुर सवनक्रियते समानस्य शर्करागुणानाह शाहनेत्र छर्दि मूर्छा स्तृष्णाकपि
ल्लं ८ त्तघ्नासर्व शर्कराइति सर्वे उक्ताः मत्स्यंडिकादयोऽनुक्ताश्च मधुशर्करादयः मत्स्यंडिकादौ रक्त ल्लं ८
पित्तमहहणमति शाय्यर्थं इक्षुविकारान्तरं तमध्यमाह शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं चवरा
वरइति इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा हिता रसावरा फाणितमवर इतरे मध्यमाः मधुगु
णमाह चक्षुष्यं छेदितृष्णाश्लेष्मविषहिध्मास्रपित्तजित् मेहकुष्ठकृमिच्छर्दि श्वासकासाति
सारजित् व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं लघु रूक्षं कषायं मधुरमिति यत्तस्य हन्ताकफादीन
संधान ४ सारजित् व्रणशोधनरोपणं वातलं लघु ...
विश्लेषयति नत्वेछदि शोधयतु ह शातानि निर्हरणं संधानकृत् विछिन्नानामादिमश्लेषम
कंरोपणं शीतलमांसादिवृद्धिंकरोति तन्निह वातलं सम्भुनवाक्यविरोधश्च न तामितिविरोधः
मेवं विषयमेदात् यत्रसुश्रुतावायु स्पृष्टं मधु न तत्रवातलत्वं यत्र वातघातिभिर्मिश्रं मधु पित्ता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषैर्मिश्रो वा युक्तः तत्र च लघुत्वं उष्णयोर्योगात् कथं हि त्वात् सुश्रुते हि पित्तश्लेष्मघ्नं पठि
त्वा त्रिदोषशमनत्वं पठता पित्तश्लेष्मणोः श्रुतो वातमिश्रो वा वायुनुमिश्रमेव मधु हन्ती
ति द्योतितं यच्चरकेण मधुरा गुरुत्वमुक्तं सुश्रुते न लघुत्वमुक्तमिति विरोधः एवं त
त्र गुरुत्वं गुणेन लघुत्वं कार्येणेत्यविरोध चरके हि गुरुलघुगुणत्वे वेष्टन्ति सुश्रुते लघुपाक
तया तत्र पच्चिरेण पच्यते न द्रुतगुणत्वं व्यक्ति ध्नल्लघुगुणत्वं स्य लघुत्वं चं विरुद्धत्वे स्जति
निम्नक्षयाणां च करोति न द्रुतपाकं यद्विरुद्धत्वे न हानि वायुं करोति नल्लघु शर्करागुणत्वा
त् तन्तुल्या मधुशर्करा इति तत्तुल्या मधुशर्करा सदृशगुणत्वो वहिकाकान्तकालपाकं हाश
र् तन्तुल्या मधुशर्करा उष्णेति मधुनाविरोधमाह उष्णमुष्णार्त्तैर्मुष्णे च युक्तं चोष्णे
केरारूपत्वाणन मधुशर्करा उष्णानि मधुनाविरोधमाह उष्णमुष्णार्त्तैर्मुष्णेचयुक्तंचोष्णे
निहन्ति इति उष्णमधु ‚ प्रमत्तापितापितं उष्णार्त्तं उष्णरात्रपादाभिरार्त्तेकाउत्तेनर उष्ण
देशकाले वा युक्तं मधु रसेरसाद्यो वासहायपयुक्तं मधु उष्ण विरोधस्यायनादमाह यच्छ
देनानिस्ह्वेच मधु च्छनानिवार्यते ‚ प्रलच्छपाक मात्रैवनयोर्यस्मान्निवर्त्तते ‚ प्रलच्छपाक
मापिचिरकाललविष नाहित्वे सविपुका त्याविपनो मधुकुर्वतेने स्वयं यच्छ सविषान्मरा
त्य‑ गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्च विरुद्धत्वं मेरजीर्णाशि मधु हन्ती त्याश्रवार्त्तं संग
हेतुच्छमात्राभ्यां हितं मधु नहि कष्टकरं किंचित्तद्वैरोधनान्तरं उपक्रमविरोधत्वात्सद्यो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृस्माद्याख्यविषे नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहित्वं मधु वक्ष्यते योगैरनेकौषधैर्युक्तं यथा नर
मनुवर्त्तते भ्रामरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं चेत्यथानन्तरं पक्वपाण्डुभ्रामरं मधुकं घनवर्णं तु पौत्ति
कं क्षौद्रं तु कपिलं प्रोक्तं तैलाभं माक्षिकं स्मृतं विशेषाद्गुर्वी पिच्छिलं भ्रामरं स्वादु तद्वत्
क्षौद्रं सत्त्विकं मधुरं लघु रूक्षं विशोधनं योनिकं बृंहणं स्नेहनं कफपवर्णाहेतुं तं लघु बलं जीर्णं च
नेघं स्वेद एव विनियोजयेत् ॥ पञ्चपुराणोक्तो विशदः स्निग्धोष्णः सूक्ष्मो लघुसरस्तु इतीर्तं स्व तैलगुणाः ॥ अ
थ तैलवर्गः ॥ तत्र तैलसामान्यगुणानाह । तैलं स्वयोनिवदिति स्वयोनिवत्स्वकारण
वत् । यथा तिलस्तथा तैलं तिलगुणं सर्षपतैलं सर्षपगुणं तत्र यानि तैलानि स्वयोनेर्विशि
ष्टानि तेषां गुणानाह । तत्र तिलतैलगुणानाह । तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च त्वग्दोषकृ
द् चक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च कृशानां बृंहणं यातं स्थूलानां कर्षणं परं च बद्धविट्
कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वदोषहृदिति मुख्यं तिलतैलं मुख्यमिति वदन्न तैलशब्दप्रयोगे
तिलतैलं स्यादित्याह । मिति सूचयति गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायाच्च यदा दे
हव्याप्तौ निबन्धाज्जीर्यति नहि तद्वापि उष्णमुष्णस्पर्शं उष्णवीर्यत्वं स्वयोनिवदित्य
नेन लघुत्वं । अलं समर्थं न च कफस्य बृंहणे समर्थं न च कर्षणे समर्थत्वेनानुपपन्नमेवं
कृशानां बृंहणं तोसि संकुचितत्वात्सम्यक्कुरसं न वहन्ति स्थूलस्य तु पूर्णत्वात्तैलं तु स

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्मद्यचापि नीरुलोध्रान्वान श्रोतोनां हि स्रोतो धयति शुद्धेषु स्रोतःसु रसः सम्यक्कव
हनक्रियां स्यधान्तु पुष्टिविधत्ते स्थूलस्य धान्तुस्य स्यं बह्वविद्धं बद्वपुरीष इत्यान्तरसं
योगजनितं गुल्मान्तरं संस्कारः ननत्रत्वन्तोपकृद वस्तुप्यं सुस्मा स्तं कफकृल्लवे
त्ति सम्प्रुनेनुत्व कफप्रसादनं वस्तुप्य मनिलबलासस्य वकरा भिन्निविरोधः मेवं न
न्तोवकरत्वं प वस्तुप्यत्वं चाहारे त्वकप्रसादनत्वं वस्तुप्यत्वं वाप्यंगे उक्तं हि . द
हि प्रसादवृष्णता मः स्वप्रसुत्वकृतादीकृशिति अनिलवलासहृयकरत्वं संसर्ग
विषयं उक्तं हि संग्रहे अत्येषु समसुहापनिद्रूर्ये बुलं लवणत क्षोपशमनमिति
एरण्ड तैलगुल्मानाह स्निग्धोषलमेरंड तैलं स्वादुसरं गुरु बृध्मगुल्मानिल
हृत्पानु दरं विषमज्वरं रूक्षशोफो च वर्क्षी गुह्य कोष्ठपि शूलं मध्ये घ्नेयत्पदिति स्नि
ग्धोलोवोव नित्ते द्वीपनस्त दूक्ष्च एरण्डमेरंड फलो द्भवं सरं विरेचनं बृध्मगुल्मवृद्धि
रूक्षशोफ शूलग्नवधु नीचकट्याचिन्मनो रक्षैरंडतैलगुल्मानाह नी सोम
पिष्ठं विस्तरक्तैरंडोद्भवं ननीति अनिमन्दत्वादेरंजोद्भवमपि तीक्ष्णादिगुण
सर्षपतैलगुल्मानाह कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं लघुपित्तास्रकी
ल्कोठकुष्ठार्शोव्रणजन्तुजिदिति पित्तास्रकृत् पित्तरक्तकोपनं कोठः वस्तुइत्यागविशेषः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जंतुघ्नो बाह्यप्रयोगेन शत्रुरूपमयः विभीतकतैलगुणानाह ॥ सस्वादु हि केश्यं गुरु स्विन्ना
निलापहमिति केश्यं केशहितं निंबतैलगुणानाह ॥ नात्युष्णं निंबजं तिक्तं कृमि
कुष्ठकफप्रणुत् नात्युष्णं नीषदुष्णं अतसीतैलकुसुंभतैलगुणानाह ॥ उमाकुसुं
भजं चोष्णं त्वग्दोषकृत्कफपित्तकृदिति उमेत्यतसी कुसुंभमिति विधवेकटु सहारं कोसुंभं सर्वदोष
कृदिति तन्मिलितं सर्वदोषविषयं पृथगर्थं तेनु वायुहत्येव यदाह स्वाराणादिः
कोसुंभं कटुसहारं वातघ्नं कफपित्तलमिति वसामज्जागुणानाह ॥ वसामज्जा च
वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ मांसानुगस्वरूपौ वेन्ने वसा मांसस्नेहः मज्जा बहुधा
तुः मांसानुगमस्वरूपौ च यस्य प्राणिनो यौ वसामज्जानौ तस्य मांसेनैव सदृशौ गुणौ
मेदोगुणमाह ॥ विद्यान्मेदोपि तावेव इति मेदश्चतुर्थो धातुः तावेव वसामज्जाव
द्वातघ्नादिगुणं तैलवर्गे स्नेहत्वं सामान्याद्वानादीनामुक्तिः संग्रहे तु तैलप्रयो
गाद्रजरा निर्विकारा जितश्रमाः आसन्ननिबलाः पुद्धदैत्याधिपतयः पुरा दंती
मूलकरंजाग्रकरंजारग्वधानुतं सुवर्चलेंगुदीपीलुसुखावितीतौव संभवं सर
लागुरुदेवदारुहिंगिशवासारजं नव च तुवरानुष्ठराल्यं च तीक्ष्णं च दुर्वातपित्तकृत्
भरीः कुष्ठकृमिश्लेष्मप्रमेहमेदोनिलापहं करंजानिंबजे तिक्ते नात्युष्णे तद्विति

द्दिशानं कषायं तिक्तकटुकं सारजं व्रणशोधनं नखोत्थमतीक्ष्णकटुकं तुवरात्मपुरो
द्भवं विशेषात्कृमिकुष्ठ[illegible]घ्नं चार्द्धाधोविरेचने । प्रसारातिमुक्तकाक्षोटनालिकेर
मधूकजं त्रपुसैर्वारुककर्कारुकं विल्वकपित्थालपाजं वातनं पित्तहृच्छ्लेष्मलं केश्यं श्ले
ष्मलं च गुरु स्नेहनं तत् पित्तश्लेष्मप्रशमनं स्त्रीपल्लीकिंशुकोद्भवं तिलतैलं वदंते बु
धाः सुभमवरं परं चोल्लूकीमोककरीपाकहंसजाकुक्कुटोद्भवा वसाम्रेष्टा स्ववर्गेषु
कुंभीरमहिषोद्भवा क[illegible]कमुद्भवसा नद्वन्कतैलोभ्याचानिदर्ता: शशखादमेदसाश्च
गं हस्तिनी च वरावरं इति तैलवर्ग: [illegible] अथ मद्यवर्ग: द्राक्षादिसंधानमद्यमुच्यते
उक्तं च संग्रहे द्राक्षे कृमाक्षिकं शालितत्तमार्द्वीकं हि पंचमा: मद्यादवरायदेशोन्य
त्तन्मद्यं प्रतिरूपकमिति तत्र सामान्यमद्यगुणान्नाह हीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्ण
तुष्टिपुष्टिदं सस्वादु तिक्तकटुकं मम्लपाकरसं सरं सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभा
वर्णकृल्लघु नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणं कृशस्थूलहितं सूक्ष्मं स्रोतो
विशोधनं वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथेति तुष्टि संतोष: पुष्टिर्बलवृ
द्धि: शरीरवृद्धि: कृशहितत्वेन लघुत्वात् स्थूलहितत्वं संवर्धनं प्रतिभाप्रशा
नत्वे कमेव निद्रां करोति नान्हंति चेति विरुद्धं मेवं प्रवृद्धवातो हि नष्टनिद्रो भवति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्सामवस्थायां वातनघ्नत्वान्निद्रां करोति एवं द्रव्यैस्तद्भावात्तिनिद्रः तत्सामवस्थायां श्लेष्मघ्नत्वा
न्निद्राहरेति कन्नास्थूलहितेनेतेलोकेऽन्यार्थेन पुनरत्र्यवीनरकेषु विविधं यद्यपि हि बलेकालदेशसात्म्यप्र
कृति मद्यानल्लवर्यामि प्रतिमत्तो नद्यनुस्यैवाहारप्रविनिननिःपिबन्नमूलप्रिति नवमद्यगुणानाह गुरुत
र्पणजननंनवमिति जीर्णमित्तोन्यथेति जीर्णं चिरकालस्थितम् ॰सन्तोन्यत्यानवाद्धिथरीतं लघुवा
तकफहरं चेत्यर्थः उक्तं च सुश्रुतेन स्रुतप्रथ्या नकरं जीर्णं लघु वातकफापहम् इति मद्यकानेनिवध
ति पेयतेक्षायचारेतानविरिक्तस्तुधातुरैः नात्यर्थं तीक्ष्णमृदुल्प संभारं कलुषं नचेति उ
क्षापचारेण उक्तमाहार सर्पलतानांचादिकं वासेवमानेनविरिक्तैः कृतविरेचनैः क्षुत्तानुरैर
तिक्षुधितैः नात्यर्थं तीक्ष्णमतिसमृदं नात्यर्थं मृदु महान्नुत्पादकं अल्पसंभारसंभ
वृत्तिकारणसामग्रीकं कलुषं मलिनं सुरागुणानाह गुल्मोदरार्शग्रहणीशोषहृत्स्नेह
नी गुरु सुराऽनिलघ्नमेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफावहेति शालिपिष्टकृतमद्यं सुरा स्नेहनी
देहस्निग्धत्वकृत् मदतनीनाबहुत्विकरानीनितथा वारुणीगुणानाह तद्गुणा वारुणी हृ
द्या लघुतीक्ष्णनिहंतिच शूलकासवमिश्वासविबंधाध्मानपीनसानिति वारुणीमनसुरा
साचमनत पुनर्नवादिमूलयुक्तेन [illegible] शालिपिष्टेन कृतेति तद्गुणा सुरागुणतुल्या विवंधाध्मानरोधः ह
॰प्राध्मानमुदरपूरः वारुणां मांसैरेनिकेचित् तन्न तस्याः कफघ्नत्वात् उक्तं हि सुश्रुतेन प्रसन्ना

569

कफवातार्तिविबंधानाहनाशिनीति विभीतकीगुणानाह नातितीव्रमदालघ्वी पथ्या वै
भीतकी सुरा व्रणे पांडुगामये कुष्ठेन चात्यर्थविरुध्यते इति विभीतकवत् नेत्रपुलकवानि पिष्टकृता
वैभीतकी नातितीव्रमदा पथ्याल्पदोषहिता यवसुरागुणानाह विष्टंभनीयवसुरागुर्वी स
रुक्ता त्रिदोषला इति यवपिष्टकृतं मद्यं यवसुरा अरिष्टगुणानाह यथाद्रव्यगुणोरिष्टः सर्व
मद्यगुणाधिकः ग्रहणीपांडुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् हंति गुल्मकृमिप्लीहः कषाय
कटुवातल इति औषधयुक्तैर्मद्यकरैः कृतं मद्य आसवः सदा[illegible]ध्यितोवधे रिष्टः कषा
यकटुरुक्षासौवानल[illegible]कषायकटुरम्या जलवत्पर्शिः अम्लादिरसस्तुवातघ्नः पथोत्कस
धुनेन अरिष्टाद्रव्यसंयोग संस्कारादधिकोगुणैः दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तावरोधनः
इति माद्वीकगुणानाह माद्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरं अल्पपित्तानिलपांडुम
हार्शःकृमिनाशन इति माद्वीकं द्राक्षादिकृतं मद्यं लेखने लीनमलोत्लेखनं अल्पपित्ता
निलकरमन्यमद्यापेक्षया गौडगुणानाह स्पष्टमूत्रशकृद्वातो गौडं[illegible]लघुदीपनः गुडक
तमद्यं गौडः स्वच्छप्रवनेनामूत्रादग्धेन सानयान[illegible]जनकः सीधुगुणानाह
वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा मेदःशोफोदरार्शोघ्न स्तत्र पक्वरसो वर
इति इक्षुरसकृतं मद्यं सीधु स्नेह [illegible] विकारा स्नेहव्यापदाः

अविकारत्वमाह हंसौविति यन्नथा सच सौ द्विविधः शीतरसः पक्वरसश्च पक्वेक्षुरसे
न कृतः शीतरसः पक्केन पक्वरसः तयोर्मध्ये पक्वरसः श्रेष्ठः मध्वासवगुणानाह छेदी मध्वासव
स्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् मधुकृतं मद्यं मध्वासवः शार्करस्य गुणानाह मद्यं मात्रं वचनः छेदी स
हृतकफादिविष्मेहाबी मद्यवर्गोयं धान्यसाध्यान् सुक्तादीन्याह तत्र सुक्तस्य गुणानाह र
क्तपित्तकफोत्क्लेदि सुक्तं वातानुलोमनं भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लं हृद्यं रुचिकरं सरं दीपनं
शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्कृमिनाशनमिति सुक्तं कदाचित्केषांचिन्मते उक्तं हि कंदमूलफलादी
नि सस्नेहलवणानि तु यत्रैकत्रापि पूर्यंते तत्र शुक्तमभिनिष्पाते गुडोदकसुरासामद्यमा
र्द्वीकं च द्रवं यदा गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकं शुक्तानि सुलदानमादिति पसेकं वृदेन धान्यधा
दिशुचौ भांडे सगुडक्षौद्रकांजिकं धान्यराशौ त्रिरात्रिस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते तत्र दुक्तविशे
षलक्षणं रक्तादित्वे दृष्यन्ति द्वीकरानि ततथा शिशिरस्पर्शं स्पर्शशीतं दृष्टदर्शन
शक्तिः गुडसुक्तादीनां लघुतारतम्यमाह गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरमिति
गुडसुक्तादिक्षुसुक्तं लघुः ततो मद्यसुक्तं ततो मार्द्वीकसुक्तमिति मद्यमार्द्वीकादनात् सुक्त
गतकंदादिगुणानाह कंदमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतमिति शार्दिशब्दाद्धरा
कादीनि तद्वदिवतत्वं तदासुतं तस्मिन् शुक्ते प्रासुतं चिरकालस्थितं उक्तं च कंदमूल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पलांडुवलवलोद्रकमिश्रिते संधानाचिरकालाम्लमामुक्तं तरिकीर्तितमिति कंदादी
नां पृथुगुणयोगाद्द्रवत्वाविप्रासंज्ञितकमवत्वकथने शुक्तेन रसंधानगुणानाह शंडाकी
यासु नंचन्यंत कालाम्लं रोचनं लाघुतं शाकमुद्गादि वटकसंधानशंडाकी उक्तं शा
डाकी कंदमूलादिवटकैः कृता तथा मूलकखंडसंधाने शंडाकी स्याद्गुरुइवेति ।पन्य
त्वसुक्त शंडाकीभ्यामुक्तं नच्चपिप्पलिकादिकृतं कालाम्लं कालेनचिरकालावस्थाने
नाम्लं नतु मधुरं रोचनं लघु च कांजिकगुणानाह धान्याम्लं भेदितो दाहशमं पित्तकृत्स्पर्शशी
नले श्रमक्लमहृद्रक्तदीपनं वास्तिशूलनुत् शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहामि
ति धान्याम्लं कांजिकं भेदिसर ।आस्थापने निरूढे मूत्रगुणानाह मूत्रं गजाविमहिषी
गजाश्वोष्ट्रखरोद्भवं पित्तलं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु कृमिशोफोदरानाहशू
लपांडुकफानिलान् गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसिजयेल्लघु ति महिषीति स्त्रीलिं
गनिर्देशान्महिष्यादीनां स्त्रीणां गजादीनां पुंसां ग्राह्यमिति ज्ञापितं मूत्रं पत्नीहलो
त्वादिसाधर्म्यान्मद्यवर्गनिर्देशः समहतु जंगलः पाचनो ग्राही रूक्षः स्वल्पद्रवो
मेदकः वधसाहतसारत्वाद्दिष्टमीदोषकोपनः कोहलो बृंहणो गुर्वी श्लेष्मलस्तुमध

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लकः मार्द्वीकाल्यानरगुणं खार्जूरंवातलंगुरु शार्करः सुरभिस्वादुहृद्योनातिमदो
लघुः सुराच्छ्रलीवमदः स्वादुश्लीहृत्वानिलापहः मैरेयमधुरोवल्यः सारःसंतर्पणोगुरुः
धातकाभिषुतोजीर्णोरुक्षोदीपनपाचनः द्राक्षासवोमधुसमः परमस्तुदीपनः मा
ध्वीकसहशः प्रोक्तोमहीवद्गुरसासवः सम्मासादासवोहृद्योवातनलःस्वोषधानुगः
दीपनंपाचनंभेदिनेषुगोमूत्रमुत्तमं स्वादुस्कासहरं घाणंपूरणोत्कर्णिशूलजि
त् इद्यानलानेरोकिलासेचगजवाजिसमुद्भवं हन्त्युन्मादमपस्मारकृमीन्मेहेचरा
मठं कषायतिक्तमेतेषांहिध्माश्वासहाशकृत् पित्तंतिक्तंकृमिहरं रोचनंकफवा
तजित् तिक्तं पामाहरंमूत्रंमानुषंतुविषापहं इतिमद्यवर्गः ॥ अथपाठार्थमुप
संहरति तोयेत्युक्षीरतैलानांवर्गैद्यारुपवक्ष्मात् इवद्रव्यैकदेशायंयथास्थूल
मुदाहृतं इति एकदेशग्रहणंद्रवद्रव्याणांनामनंतत्वेनकार्त्स्न्येनवक्तुमशक्यत्वा
त् यथास्थूलइति साकल्येऽव्ययीभावः यावन्तःस्थूलाःप्रसिद्धाःवक्तारः तावन्तःसर्वेउ
क्ताःइत्यर्थः इतिहेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायनेद्रवद्रव्यप्रकरणंसामस्तेननिरूपितं ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

5.73

ऽथैत्यन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये द्र
व्यमाहार उक्तः इह त्वद्रवः इति चान्नशब्दवाच्यः अतएवायमन्नस्वरूपविज्ञा
नीयः तत्र सप्तवर्गाः वक्ष्यन्ते हि शूकशमीविजयपक्षान्नमांसशाकफलौषधैः व
र्गितैः तैलेशोपयुक्तान्नोपयोगिक इति तत्रादौ शूकधान्यवर्गः तत्राद्ये शाल
यः तत्र रक्तशाल्यादिगुणानाह रक्तो महान् सकलमसूरीकः शकुनाहृतः सा
रामुखो दीर्घशूकरोधूशूकः सुगन्धिकाः पुंड्रः पंडुः पुंडरीकः प्रमोदो गौरशालि
कः जांगलो लोहवालाख्यः कर्दमः शीतभीरुकः पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये
शालयः शुभाः स्वादुपाकरसाः स्निग्धाः वृष्या बद्धाल्पवर्चसः कषायानुरसाः
पथ्यालघवो मूत्रलादिमाः इति रक्ता इत्यादेशभेदेन स्वनामप्रसिद्धाः शुभाः नि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चा.टे.७८

दोषाः वर्द्धल्पवर्चस्काः वद्धं पिंडीभूतमल्पं स्तोकं वर्चः पुरीषं येषां ते तथा नन्विह शाल

योमधुरपाका उक्ताः स्तुतेन मधुरवीर्यतः शीता लघुपाका बलावहा इत्यनेन विरोधः

लघुर्वक्तव्यमेव हि कटुपाकत्वे मैवं रसवद्विरोधः पाके हि रसविशेषः रसा पुनरे

कस्मिन्नेव द्रव्ये नुभूयन्ते रक्तशालिगुणानाह मूकजेष्ववरस्तत्र रक्तस्तस्मात्त्रिदोषघ्

नत्र तेषु शालिषु मध्ये रक्तो रक्तशालि मूकजेष्ववरः तत्र च स्वारण्यादिः पण्यत्वे मूक

धान्येन्यो वरा रक्तशालयः अत एव मूकजेषु [illegible] शालयो वरास्तेषु रक्तो वर इति

व्याख्यानमसत् [illegible] तस्मात्त्रिदोषघ्न तस्मात्पुष्टिदोषघ्न स्तु महाशाल्यादीनां गुणाना

ह महत्त्वमनुक्तमप्यसंचाप्यानुतन्तः परइति तमनु रक्तशालेर्हीनः तं चाप्यनुक्त

मोमहतोहीनगुणः परे तु ऌकाद्यस्तेनैव क्यापेन हीनाः तेनयोपसमादुद्धरस्ततस्मा राम

हे ७८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्ठीनगुणाः ननु रक्तशाल्यादीनां पयोत्तरमपकर्ष उच्यते सच पाठक्रममपवेद्देतम
नुष्ठितेर्त्र्यभिधीयते तद्यथा लोहितशालिकलममहादंदुकपांडुकसुगंधिकशकुनाहृ
तपुष्पांडकपुंडरीकमहाशालिशीतभीरुरोध्रपुष्पकदीर्घशूककांचनकमहिषमशू
कहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः मधुरावीर्यतः शीताः लघुपाकाबला
वहाः पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धाबद्धाल्पवर्चसः तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः
शुक्रमूत्रलः चक्षुष्यो वर्णकृत्स्वर्यो हृद्योवस्तृषापहः व्रणज्वरहरश्चैव सर्वदोष
विषापहः तस्मादस्यांतरगुणाः क्रमशः शालयोवराइति सुश्रुतः रक्तशालिर्महा
शालिः कलमश्शकुनाहृतः तूर्णकोदीर्घशूकश्च गौरः पांडुकलांगलौ सौगंधि
कालोहवालः सारिवाख्याः प्रमोदकाः पतंगास्तपनीयाश्चयेचान्येशालयाशुभाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शीतारसेविपाकेचमधुराःस्वल्पमारुताः बद्धाल्पवर्चसःस्निग्धाः बृंहणामूत्रशुक्र
लाः रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः महांस्तमनुकलमस्तंचाप्यनुततः
परइतिचरक्तः रक्तः श्यामाहृतोगौरः सुगंधःकीचनोमहान् पतंग कलमःपांडु
लीहृवालःप्रमोदकः दीर्घबालशीतभीरुःशारिवःशंबरेमौक्तिकःसूलीकादी
र्घसूकाख्योलांगलाद्याश्च शालयः शीतलामधुरास्निग्धाग्राहिणोमांसशुक्रलाः
वातपित्तहराश्चाल्पाःस्वल्पमूत्राःसपावनाःस्निग्धंशीतोल्लघुर्ग्राही तृष्णाघ्नःशु
क्रमूत्रलः रक्तशालिस्त्रिदोषघ्नःकलमोनुमहांस्ततइतिस्वारत्नादिः रक्तोमहा
न्सकलमःस्वर्णिकःशकुनाहृतः सारामुखोदीर्घसूकारोधसूकःसुगंधिकः
पांडुःपीडुःपुंडरीकप्रमोदोगौरशालिकाः लांगलोलोलवालाख्यःकर्दमःशीत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मोत्तकः यतं गस्तिपनीयम्पुपेचान्यशालयः शुभाः स्वादुर्पकरसास्निग्धाः वृष्याव
द्धाल्पवर्चसः कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रलाहिमाः शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्त
ष्णात्रिदोषहा महांस्तस्यानुकलमस्तस्याप्यनु ततः परः स्मृतमवसंगदे तस्मात्को
द्रवमः उच्यते गृहे दृद्रक्रुशालशब्दे नमद्रु मधुरस्निग्धातिस्निग्धं सामिका शर्पमा
कविविधः गौरश्यामाकः हस्तिश्यामाकः उद्रश्यामाकश्चेति आदिशब्दात् हरकादयः
ननुकोरकदूषकनीवारश्यामाकसंततनुवरकोद्दालकविंग्यमधूलिकानंदीमु
खीकुरुविंदकगवेधुकातोयपर्णीकुमुदवेणुयवादयस्तथा कुधान्यविशेषाः उग्रा
कषायकटुमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः श्लेष्मघ्नाबद्धविस्यंदवातपित्तप्रकोपना
इतिवचनात् सुश्रुतेनोक्तत्वं पित्तलत्वं उक्तेरष्टशीतं तत्पित्तघ्नाइति विरोधः मे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उष्णत्वं वीर्यं एकटुकपाकत्व घृत्वबहु निरुद्ध लघुलेपनादीनामुष्णवीर्यदर्शनात्

कैटं. ५१

वे विषयमेदान्शीतलत्वं स्पर्शेन पित्तलत्वं वातसंसृष्टपित्तविषयं वातपित्तप्रको 578
पणा इतिवचनात् पित्तघ्नत्वं कफसंसृष्टपित्तविषयं कफपित्तहृदितिवचनात् कं
गुगुल्लनाद् भग्नसंधानकृत्तत्र प्रियंगुर्व्वल्लीगुरुरिति भग्नसंधानकृत भग्नस्यांगस्य
संधानं करोति कोडवगुल्लनाद् कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शेशीतोगरापहः परमति
शयेन ग्राही स्पर्शेशीतश्च अतिशयवचनात् कंगवादीनामपि ग्राहित्वंहिमस्पर्शत्वं ६४
चज्ञेयं यवगुल्लनाद् रुक्षः शीतोगुरुस्वादुःसरोविड्वातकृद्यवः हृद्यः स्थैर्यकरो मूत्र
मेदः पित्तकफान्जयेत् पीनसश्वासकासोरुस्तंभकंठत्वगामयानिति कंठामया
कुष्ठाद् यः २ गलगंडादयः त्वगामयाः अनुयवगल्लनाद् ऊनोयवादनुयवइति निःस्नेहोयः
वोनुयवः बलवर्णेगुल्लनाद् तत्तोस्मिविशेजो यवइति संग्रहेतु उष्णाः सरावे रा.म. ५१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ण्पकाः कफवातपित्तघ्नाः इति गोधूमगुणानाह वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जी
वनो वातपित्तहृत् संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः इति सरो नुलोमनः नंदी
मुखगुणानाह पथ्या नंदीमुखी शीता कषाया मधुरा लघु रिति दीर्घशूका गोधूमा
नंदीमुखी संयवे उद्दालकस्तु वीर्याल्पामनी वारम्भ्यावर्द्धनः शीतवीर्या विशद्यण
स्निग्धाह ध्या मधूलिका इति शूकधान्यवर्गः अथ शिंबिधान्यवर्गः तत्र मुद्गादिगु
णानाह मुद्गाढकीमसूरादि शिंबिधान्यं विबंधकृत् कषायं स्वादु संग्राहि कटुपा
के हिमं लघु मेदः श्लेष्मास्रपित्तघ्नं हितं लेपापसेकयोरिति मुद्गो द्विधा तत्र मुद्गो व
नमुद्गश्चेति आढकी तुवरी मसूरो द्विविधः कृष्णः पांडुर्मंगल्यकः आदिशब्दात्सं
ग्रहेश्वाकाः शिंबिजा मुद्गमांसा वनमुद्गमकुष्ठकाः मसूरचवलाढक्यश्रणकाः श्लपशिवि
पांडुरश्च तव

धाऽइति शिंबिकसरमित्युक्तविशदस्थूलायतत्वादीनां लोकप्रसिद्धानां स्वादुगुणानामुत्कर्ष
उपलक्ष्यते तेषु यथा यथामुत्कर्षस्तेऽत्रमाः यथा यथापकर्षस्तथा तथा हीनाः उप
लक्षणानि पुनर्वक्तुं विवक्षामेहाद्विज्ञानि पानेन गुणान् अप्यतरवारणाहीकलमशब्दे
नोपलक्षयन्ति स्थाने च चरकवाग्भटे महाशालिशब्देन ननु संबंधविनानोपलक्षणत्वं न
च कलमस्य महाशालिगुणोर्महाशालेर्वा कलमगुणैः कदाचित्संबंधः मेवं यदा कलमा
महाशालिदेशे निष्पद्यन्ते तदा तयोस्तुल्यत्वाद्देशजादेव महाशालेः स्वदेशज एव कल
ल मो हीनः एवमपि तरे स्तुपि बाच्यं तस्मात्सर्वमेव प्रमाणं उक्तेन प्रकारेणाविरोधात
यवकादिशालिगुणानाह यवका हायनाः पांसुवाप्यनैषधकादयः स्वादूष्णा गुरवः स्नि
ग्धाः पाके म्लाः श्लेष्मपित्तलाः बद्धमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निंदिताः पांसुवाप्यः को
रकः पूर्वं पूर्वं निंदिताः यो यस्मात्पूर्वः स तस्माद्धीनगुणः मह्रा द्विविधानां गुणा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नामुत्कर्षात् षष्टिकगुणानाह स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः षष्टिको व्री
हिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतरस्ति ग्राही त्वं मनः स्थिरः स्थिरगुणाः कार्यरूपेण शरीरस्थिरकालं
तिष्ठतीत्यर्थः पाव्रीहिः षष्टिरात्रेण पच्यते स षष्टिकः स चान्येभ्यो व्रीहिभ्योउत्तमः स च त्रि
विधः गौरः कृष्णः कृष्णगौरश्च तत्रासितगौरात् गौरः श्रेष्ठः पारिशेष्यात् स तेन हीनः महा
व्रीह्यादीनां गुणानाह ततः क्रमान्महाव्रीहिः कृष्णव्रीहिः जतुमुखाः कुक्कुटकलावाख्यापारा
वतकशूकराः करकोद्दालकोद्दालचौंशारददर्दुराः गंधनः कुरुविंदाश्च गुणैरल्पा तराः स्मृ
ताइति ततः कृष्णषष्टिकान्महाव्रीह्यादयः क्रमेण गुणैरल्पा त्तराः षष्टिकस्य सर्वश्रेष्ठत्वात्
हीनत्वेनाल्पांतरत्वं कृष्णषष्टिकत्वात् हीनगुणा महाव्रीहिः ततः कृष्णव्रीहिरित्यादि अ
त्रक्रमभेदपरिहारः पूर्ववत् अथावशिष्टव्रीहिगुणानाह स्वादुरम्लविपाकोन्यो व्री
हिः पित्तकरो गुरुः बहुमूत्रपुरीषोष्मेति तेभ्यउत्क्रेभ्योऽन्यतरः उष्मा ओष्ठे पाटलगुण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.दे.५२ 583

नाह त्रिदोषस्त्वेव वातहृत्वमिति गुणोदेषावस्मात्त्रिदोषः एवं यद्गुणास्सर्वो यव स्यामदोषत्व
त्वं अत एवास्येषां इष्यालामनष्या वस्यायागुणान्वत्वं ज्ञेयं यथा सर्वदादोषजित्त्रंकंगुदित्वं
दोषहृद्धत्व शालिषिष्टगरीयस्त्वं गोधूमादपि गच्छतोत्यादि तृणधान्यगुणानाह कंगुकोद्रव
नीवारश्यामाकादिदिमंलघु तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृदिति तृणधान्ये तुच्छधा २
न्ये अत एव सुश्रुते कुधान्यमिति युक्तं कंगुः प्रियंगुः कोद्रवः कौद्रषः नीवारः प्रवंधान्यं शि
बिधान्यं विबंधकृत्वातावरोधकं संग्राहि मलावरोधकं लेपोपसेकयोः प्रयुक्तं मदः प्र
मत्तिबुद्धिर्ते उपसेकोजनं येन मिश्री कृत्यौदनादि भुज्यते सचात्रयोगात्तास्मूपः उक्तं च
चरकेपि त्रस्ते कृतिशस्यत्त्रसूपे श्वाल्पनेषुचेति मुद्गस्यविशेषमाह वराग्रमुद्गस्यचल इति
अत्रैवेषु शिंबधान्येषु मध्ये मुद्गे वरा मुद्गे श्रेष्ठः पि हरिर्वरः हरितास्तेषपि वराः इति संग्रहवच
नात अत्रस्य श्रेष्ठतावायुर्यस्मात् सतथा मुद्गस्यापिं च हरितत्वचनादाढकादीनां वातलत्वं रा.म.५३
तो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽपम कलायगुणानाह कलायस्तु निवातल इति कलायो द्विविधः वर्तुलस्त्रिपुटश्चेति
न घ्नतिबालैः ग्राहिकाद्विषैः राजमाषगुणानाह राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्
हरिति राजमाषस्सबलः कुलत्थगुणानाह उष्णः कुलत्थः पाकेऽम्लः शुक्राश्मश्वास
पीनसान् कासार्शःकफवातांश्च हन्ति पित्तास्रदः परमिति शुक्राश्मरीन् घ्नन्ति ग्रश्मात्र
श्मरी ननु उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्न इति सुश्रुतेन
विपाके कटुत्वमुक्तमिह त्वमम्लत्वमिति विरोधः मैवं अनेकरसवद्विरोधः निष्पा
वगुणानाह निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः सरो विदाही दृक्श्लेष्मशुक्रकफशोफ
विषापह इति निष्पावो वल्लः माषगुणानाह माषः स्निग्धो मलश्लेष्मबलपित्तकरः
सरः गुरुश्चानिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् इति शुक्रस्येव वृद्धिः शुक्रस्येव विरेकं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शीघ्रपक्तिं करोति स्तनघ्या काकांडोलात्मगुप्ताफलगुणानाह फलानि माषवत् विद्या-
आत्मगुप्ता कपिकच्छूः त् कांकांडोलात्मगुप्तयोरिति एतयोः फलानि माषवद्विद्यात् काकांडोलानि शूका कपि-
कच्छू तिलगुणानाह उष्णस्त्वच्यो हिमः स्पर्शे केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः अल्पमूत्रः कटुः पा-
के मेधाग्निकफपित्तकृदिति उष्णः उष्णवीर्यः त्वच्यः त्वग्दोषहा बहिःप्रयोगात् कुष्ठ-
नत्वार्यापि तिलो हंति भल्लातकैः सहेति संग्रहे कुष्ठकर्तृत्वश्रवणात् ननु तिलो विपा-
लि के मधुरो बष्ठः स्निग्धो व्रणे लेपन एव पथ्य इति सुश्रुतेन विपाके मधुरत्वमिदं तु क-
टुत्वमिति विरोधः मैवं रसवद्विरोधः एकस्मिन् द्रव्ये द्वयो रसानुभवात् भिन्नत्वे तयो-
र्भिन्नरसयोर्विभिन्नविपाकाः स च हेतुः स्पष्टः उक्तं च संग्रहे हेतुस्त्र शस्तस्तमनुष्णक्तसा-
मनुचारणा इति अतसीगुणानाह स्निग्धो मास्वादुतिक्तो मा कफपित्तकरो गुरुः दृक्शु-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अहतत्वकटुः पाक इति उमातसी ननु हिमा स्निग्धोष्णा कफवातघ्नी सतिक्ता मधुरातसीति
स्वादुरसा लादि नास्य पुष्टत्वमुक्तमिदं तु श्लेष्मलत्वमिति विरोधः नैवं विषयभेदात् श्ले
ष्मघ्नीत्वान संसृष्टविषयं श्लेष्मलत्वं विशुद्धविषयं एतेन एव सुश्रुतेन कफघ्न
त्वं नोक्तं उष्णातसी स्वादुरसानिलघ्नी पित्तघ्नी लवणा स्यान्मधुरविपाके कुसुंभबीजगुण
सं नाह तद्वद्वीजं कुसुंभमिति न द्वयं भावात् ननु यः कफघ्नं कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहभावादुष्णत्वात् कुसुंभ इति सुश्रुतेनोपदेशात् अतिदेशादुपदेशो बलवान् माषस्य
सर्वधान्यावरत्वमाह माषो नसर्वेषु वर इति यवकस्य शूकधान्यावरत्वमाह यवकः २
शूकजेषु चेति चकारो वरत्वापकर्षणार्थः नवधान्यगुणानाह नवं धान्यमभिष्यंदी
धं ति वह्निदीप्रातः अपि पुराणधान्यगुणानाह धृते संवत्सरोषितमिति संवत्सरो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षितं सर्वत्रामेवोषितम् वत्सरं इत्यायुषितस्य निर्यत्वात् यदा दूरवारणादि वर्षछि
तं सर्वधान्यं परित्यजति गोरवं न तु त्यजति तद्धि पर्यं वीर्यं मुंचत्यतः परमिति शीघु
जन्मादि रूपगुणानाद शीघु जन्मूतयाम पयं निरूपं पुरुजनि मोजनमिति सर्वदि
तं रूपं शिंबिधान्यं तथा तदजघ्नुत्वर्थः शीघु मसलेन जन्मनि व्यतिरेकस्य तत्र याति
रूपमपनीत त्वक् युक्तास्मायोगेन भर्जितं द्विदलं विना खेदितम् न वक्ष्यामि छं
दित्वात् पुराणास्यानमि छंदित्वं पुराणादीनाम् युक्तात् तद्धि परीतानां गुरुत्वमर्थ
सिद्धं संग्रहे तु हरितस्य पिवराम कुष्ठाः ह्रस्व मिकारिणः ब्राह्मणाः परं प्रवलयाये मे
सराग्राहिणाल्पशं केशाम्रशिंबी मधुरा वातपित्तहरा ह्माः मधुराशीतला गुर्व्यो
बलघ्ना रूक्षणात्मिकाः स्नेहाट्या बलिभिर्भोज्याः विविधाः शिंबिजातयश्च इति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शिंबीधान्यवर्गः ॥ अथ कृतान्नवर्गः तत्र मंडादीनां लघुत्वेनारंभमाह मंडपेयावि
लेपीनामोदनस्य च लाघवं यथापूर्वमिति ॥ सिक्थैर्विरहितो मंडः ससिक्था यवागूः सा
द्विधा ॥ स्वल्पसिक्था पेया बहुसिक्था विलेपी ॥ द्रवाभिर्निःसिक्थानिःस्रावोदनः यथापूर्व
मिति ओदनाद्विलेपी लघुः ततः पेया ततो मंड इति मंडगुणानाह शिवस्तत्र मंडो वाता
७५ नुलोमनः तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी संधुक्ष
यति चानलमिति ॥ शिवस्त्वारोग्यप्रदः वमनलंघनाद्यवशिष्टो दोषो दोषशेषः धा
तुसाम्यकृत् लंघनादिकृतधातुवैषम्यशमनात् स्रोतोमार्दवकृत् लंघनादिकृत
स्रोतःकाठिन्यशमनात् स्वेदी स्वेदवहस्रोतोरोधशमनात् पेयागुणानाह क्षुत्तृष्णा
ग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनीति कुक्षिरो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गोनीसारः पथ्यश्चौषधरूपत्वात् विलेपीगुणानाह विलेपी ग्राहणी हृद्या तस्मा धीसेप
नीहिता व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनामिति व्रणादीनां हिता संशुद्धः सम्य
क् कृतवमनादिः यः स्नेहं नाम घृतस्नेहं पिबति स स्नेहपायी ओदनगुणानाह सुधौ
तः प्रसृतः स्विन्नोसंतप्तश्चौदनो लघुः पथ्यामयौषधक्वाथसाधितोनाम भक्तं तंदुलः वि
परीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः इति सुधौतादिविशिष्टश्चौदनो लघुः तद्विपरी
ता क्षीरादिसाधितश्च गुरुः सुधौतः सम्यक् प्रक्षालिततंदुलः प्रसृतः सम्यक् प्रस्रावि
तमंडः स्विन्नः सम्यक् पक्वः संतप्तः उष्णः शीतत्वमप्राप्तः आग्नेयौषधक्वाथसाधितः चि
त्रकादिक्वाथान् द्रवस्थाने दत्वा साधितः भृष्टतंदुलो चवैस्तंदुलैः साधितः विपरीतः
अधौततंडुलादिः पश्चात् क्षीरादीन् द्रवस्थाने दत्वा साधितः मांसशब्देनात्र मांसरसः
ओदनशब्दाद्याः सूपः क्षीरादिसाधनेपि शक्यं ग्रहेत्यमेव उक्तं च संग्रहे क्षीरादिसाधिते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इत्थं सम्यक्कृ सुतप्तरसं न भवतीति वारिक्वाथपूर्वकं तीराद्यैस्तदुपदेशोऽनुपदग्धं क्वाथ
येदिति ओदनप्रसंगादोदनोदाहरणस्य परिभाषामाह इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादि
शेदिति इति एवं ओदनवत् द्रव्याद्यैः सर्वमादिशेत् द्रव्यादीनां कारणानां स्वरूपं शास्त्र
एवबुधाकार्याणां स्वरूपमकथितमपि स्वबुद्ध्या निर्धार्य कर्मं द्रव्यादीनां कल्पयेदित्यर्थः तत्र
कार्यत्वेन परिणतं कारणं द्रव्यं तत्परिणामहेतुः कर्तृव्यापारः क्रिया प्रधानद्रव्ये द्रव्यांतर
संपर्को योगः संयोगिनां न्यूनाधिकसमत्वं मानं आदिशब्दात् देशकालौ तत्र द्रव्यस्योत्पत्ति
स्थिति परिणामस्थानं देशः उत्पत्त्यादि समयपरिमाणमायु वस्थाद्यः कालः तत्र द्रव्यमादेशो
यथा रक्तशालीनामोदनः षष्टिकायवकानामयवयवः क्रियया यथा भ्रष्टविदलितनि
ष्पीकृतानां सूप्यानां सूपा लघुरिति रेषां च गुरुः योगेन यथा मरिचादियुक्ता मांसमत्स्याः
लघवः मरिचादिपुष्टो गुरुरवः मानेन यथा मिश्रकोदने मुद्गाद्यस्य चवदलाभ्यां गु

वा॰ मै॰ ५८ स्वल्पपथ्यायेष्वहितानां तद्दुर्लभानामाह। नोगृहस्तस्यामपथ्येनापि ७ तत्र कालेनयथा १
न२
स्वल्पपुल्ले ग्रहः। ७ तत्र देशे नयथा हृदयावनजातानांशालीनामन्नेनपुरंतरेषांग्रह
७ तद्देहिस्तस्मात्नेन सधायाममवमोजानाः शालयो लघुपाकं इति स्थितिदेशेन यथा दुर्भज
नस्याविन्दिरीत्तानिः हृतेपानकं देशबलमिति शमिरदोषबलं ७ तच्च संग्रहे दुर्भोजनस्या
द्भुवा स्नात्वा दोषबलाच यजापनइति परिणामदेशेनयथा उमाहे वनदिग्धोदकेनसिद्ध
मन्नं पथ्यमनार्द्धवेनापथ्यमिति स्थितिकालेनयथा शिरोमुखितेनस्तशीतेन
लोहितमपथ्यमितरेणापथ्यं परिणामकालेनयथा शीघ्रजन्मनास्पथ्येन हतः स
वालघुस्थिरजन्मनागुरुः आमाशयवथ्या कालेनयथा आमेन भुक्तेन वामलके
नहतोवृषः पथ्यः जीर्णनार्द्धेणवाहतोपथ्य इति स्वबुध्यासर्वे स्वपमूह्यो मोस्र
सगुणानाह बंहणः शीतानोव पथ्यत्ताख्याबृणाहारसः इति शीतनस्त्विजनकः
रसोमांसरसः ७ तद्देहे संग्रहे विशिनेनरसस्तन्नवृषो धान्यैः स्थलैः फलैः मूलैश्चतिल राम ५८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८

कटाम्लं यूषः काम्बलिको मत इति स च कृताकृतोदकलावणिकभेदात् त्रिधा उक्तं दिहं ग्र 591

हे ज्ञेयाः कृताकृतास्नेहस्नेहादिपुत वर्जिताः अस्य मांसरसादयः स्वच्छादकलवणिकाः स्मृ

ताः तथा च तत्र सीदुर्भवेदम्लः खादुर्भवेदम्लहे धा उक्तं च संग्रहे विद्यात् पूर्वं रसं वशा

वेचेवोत्तरोत्तरं गौरवं तनुसांद्रामम्लखादुहेतु पयः पयः पयः इति संग्रहे शुष्यतां काधिम

तानां शुद्धानां शुद्धवर्क्षिणां कृशतामवतां रसक्षीणधातवेन्द्रियाजसां दृष्टिश्रवणं

वक्त्राप्यबलवर्णस्वरार्थिनां भग्नविश्लिष्टसंधीनां ग्लानां वातरोगिणां हृद्याः पथ्याः

परं वृष्यो वंदह लेःश्लीलनो रसः इति शुष्यतां वृद्धिं त्यजतां कृशानां स्थूलत्वं त्यजतां ग

सामान्यां बलं त्यजतां मृदुपूर्वगुणानाद मोक्ष ल्वपथ्या सेंद्र बुलाके वाहि रोगिणा

मिति रसः त्वनुवर्तते मोक्षो रसाम्ल यूषः पूर्वोधान्यं विलक्ष्णत्वात् संग्रहादीनां पथ्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शाकः वटकं रूक्षं दोषलं ग्लपनं गुर्वित्ति तिलविकृति निर्मितपूपिकादिः उद्धृतैल स्नेहलिप्तं पिण्याकः तद्विकृतिः पिंडी ३

हितः कंठादिस्वरविशोधकः शाकः संवर्धयते कुलत्थयूषगुणानाह वातानुलोमी कौलत्थो गु।
ल्मतूनी च तूनीति जिह्वति तूनी प्रतूनी गुल्मानिलानेवहंतो तान् तिलविकृत्यादीनां गुणा
नाह तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकं [illegible] वटकादि देशीयपिंडी वटका
दि शुष्कशाकं शुष्कवार्ताककरिकादि विरूढमंकुरितधान्यं कृतान्नवर्गात् तन्नकृत
मन्नं गृह्यते येन वटके न शांडाकी अपि दृतं शांडाकी वटकं रूक्षं रूक्षिना शनं दोषलं त्रिदोष।
करं ग्लपनं ग्लानिकरं रसालागुणानाह रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदेति म।
रिचशर्करादियुते कर मथितं दधि रसाला पानकगुणानाह श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं
प्रीणनं गुरु विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथा द्रव्यगुणं च तदिति गुडाम्लिकादि संस्कृतं उदकादि
द्रवं पानकं यथाद्रव्यगुणं ये ईदृशैः क्रियते तद्गुणाननुवर्तते एतेन मधुतादि निरा।
कृतानां द्राक्षादिपानकानां गुणा उक्ताः [illegible] लाजानां गुणानाह लाजाः स्युः छर्दितीसारमेहमेदक रोग ५८

र्घी

कफच्छिदः कासविक्षेपशमनाश्च पनालघवो हिमाः भृष्टानां शालीनां तंदुला लाजाः पृथुकास्तु
ल्मानाह पृथुका गुरवो वष्टंभाः कफावष्टंभकारिण्य इति भृष्टधान्यानि भृष्टास्तंदुलाः
पृथुका धानागुल्मानाह धानाविष्टंभिनी रूक्षा तर्षलीलेखनी गुरुरिति यवा हस्तभृष्टाः
भृष्टयवादिधान्यं धाना उक्तमेव यवान्येव भृष्टानि धानाशब्दे नाहुः लाजादीन्य एव पृथुकप
र्यंति यवा हस्तभृष्टाः धानास्तु बाला लघवः कफमेदोविशोषिण्य इति लघवः पाके गुरवो
गुल्मे समनेन गुरोर्गुल्मत्वात् सक्तुगुल्मानाह सक्तवो लघवः क्षुत्तृट्श्रमनेत्रामयव्र
णान् घृतिसंतर्पणलाः पानात्तु सद्य एव बलप्रदा इति भृष्टानां निस्तुषयवानां चूर्णः
सक्तवः पीता एव बलप्रदाः ननु भक्षिता लीढा वा सद्य एव न तु उत्तरकालमित्येव
शब्दार्थः संग्रहे तु निश्चयात्कठिना गुर्वी प्राज्ञा पिण्डी मृदुर्लघुः सक्तूनांद्रवता
योगात् लघी यस्य वलेहिका शष्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैवं विकल्पनो कर्कंधु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बदरादीनां श्रमदाहास्रदल्पमर्द्दिरः सक्तवो मधुरसाः इत्याद्यपथ्याङ्गगुणाश्चतेरति सक्तुभ
क्षणं निषेधति सोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् न नु भुक्तान द्विजैश्छित्वा सक्तू
न घान्न वा बहूनिति यथा भोजनमध्ये उदकं पीयते ते उदकान्तरिताः द्वौ वारौ द्विः के
ला वलानुदकरहितान् कारस्न्येनापिण्डीकृतेनर्विच्छिद्य भक्षितान् बहून् नतिमात्रान् उदकान्तरि
तानां वलकं निषेधकरणत्वात् पथ्याकुनकारककरणं पिण्याकगुणानाह पिण्याकोग्ल
पनो रूक्षो विष्टंभी दृष्टिदूषणः इति उद्धृतस्नेहतिलादिपिण्डः पिण्याकः भुवनोग्लानिक
रः दृष्टिदूषणः दृष्टिरोगप्रदः वेसवारगुणानाह वेसवारो गुरुः स्निग्धो वलोपचय
वर्द्धनः इति स्विन्नं पिष्टं गुडजीरकादिमिश्रितं मांसं वेसवारः उपचयो वयः पुष्टिः मुद्गा
दि वेसवारगुणानाह मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः इति येषु मांसस्थानेषु
मुद्गचणकादयो गृह्यंते ते मुद्गादिजाः यथाद्रव्यगुणमनुगच्छन्तीति यथाद्रव्यगुणानुगाः रामप८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

595

ततोऽधिकं स्थूलं केदरवद्धोदहतो म्पलिलोचतो ६ स्वेदवाहिशिरामूलमावाविष्यंद
नादपि मेदसः क्षयोगाद्भवति स्वेदभूरित्ता ५ कोष्ठ एव विपक्वे स्यसंरुद्धे स्रोतसां रसे सर्व
त्रालब्धवृद्धित्वात्सर्वो मेदः पुष्टो यते तक्के वापि रसोल्पत्वान्नालं रक्तादिपुष्टये तुल्येपि
चाखाद्दिचयेष्ठावृ पित्तं चीयते नरः ७ मेदस्तेनासमसेन धातूनां विरधातिततः स्वासा गदान्२५
दीन विरात्छान्यान् ज्वरोदरभगंदरानू मेहोत्तसंभपिडकाविद्रधिप्रभृतीन्नू अयथो
पचयोत्साहहलस्फिग्गुदरस्तनः अतिस्थूलं स्मृतो योज्यं तत्रानामारुतापहं मदनं त्रि सं६
फलामुस्तारिष्टासपाठा वत्सकं १० सपाठा राजवृघं पीतमति बृंहणरोगजित् नद्दत्सकं पा
कदेवदारु निशाद्वयं समुस्तपाठाखदिरत्रिफलं निंबगोक्षुरं मदनादीनि चाले पथ्याना
दि क्वपि योजयेत् १२ हिंगुगोमेदकव्याकुकुष्ठकौंचास्थिगोक्षुरं एलावृषकषड्ग्रंथाखदि
रो पलमेदकं १३ तक्रेणारिष्टमेहेन पीतं कौलरसेनवा मूत्रेणाधो ला मंत्र मेहारं स्थूलत्वेच
व्यपोहति १४ त्र्यामिघ्न त्रिफलातैलसक्तुचूर्णदीपकैः लोहोदकाप्लुतोमंथः शस्तो वं
हणरोगिणां १५ योज्यं तथा यथाव्याधि स्वेदारूक्षस्रावणादि अतिकार्श्यादीनाहर
श्रुतिकार्श्यमिति स्नेहेति वस्ति प्रलापेति वर्चो मूत्रेति स्नेहादीनां नर्वनासयः स्नेहस्नि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्यत्वे बलादीनां सम्रानां रुजास्थौल्यात्कार्श्यस्य सुखसाध्यत्वमाह कार्श्यमेवेति स्थौल्य
स्य कृच्छ्रसाध्यत्वे हेतुमाह नहि स्थूलस्येति लंघनं बृंहणं वा स्थूलस्य भेषजं यतः स्यातिमे
दोग्निवातजिद्वर्जनालं अस मर्थं लंघनमति मेदोजिद्भवति न त्वग्निवातजिद्भवति बृं न४
हणमत्यग्निवातजिद्भवति न त्वति मेदोजित् कार्श्यस्थौल्ययोर्वरावरत्वे हेतुं स्माह म
धुरेत्यादि क्रकिमेत्यादि मधुरस्निग्धानां सौहित्ये स्वप्नमासार्थं बहुवचनं कार्श्यमो॰
कार्श्यस्य विमास्थौल्यं सचात्यंतविपरीत निषेधवर्णनं स्यति अत्यंतविपरीता निश्च
त्यग्नाति रूक्षादीनि अतिदुःखं कार्श्यस्यौषधमाह योजयेदिति अचिंतादिचतुष्ट
यं कार्श्यस्य प्रधानमौषधमित्याह मांसादेत्यादि मांसादीनां मांसमेविनां मांसेन॰
संभृतत्वात्पुष्टत्वाद्विशेषतो देहबृंहणकृतइत्यनुषंगः संग्रहे तु अतिकार्श्येननायास
वर्षशीतोष्णतृट्क्षुधः तद्विध्याध्योषधमहान्नं सहते स्थूलवल्लवतः १ श्वासकास
तृट्प्लीहगुल्मार्शोवह्निमंदताः कृशं प्रायश्च बाधंते रक्तपित्तानिलामयाः २ शुष्कस्फि॰
स्फिगुदरग्रीवश्च धमनीशिराततः उच्यते तिकृशस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः ३ अस्व

ग्यचिंत्यवेति स्वप्रशंसंगात्वेति हर्षणेन विषदर्शनादिना संतर्पिलेन सौहित्येन स्वप्नप्रसंगा हे·१५८
न्निद्राया सांनकर्षणं सपथ्यं नैमौषधानि माह बृंहिमत्यादि कार्श्यस्य प्रधानतममौषधमाह ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यावन्तः प्रकृतिरि इत्यग्न्यास्तावन्तस्तेषां भवनीत्यर्थः साकल्येऽव्ययीभावः पक्षेऽन्यपात्रविशे
षाद्गुणविशेषमाह कुकूलखर्षीभ्राष्ट्रकंडंगारवंपाचनतान् एकयोनीन्लघून् विद्या
दपूपानुत्तरोत्तरं ॥ कुकूलंस्थवं कुकूलं शंकुभिः कीर्णेश्वभ्रेनानुनुयानलः इति वचनात्
तेन च मन्दमन्दपशुज्ञानमपूपपचनं यात्रे लक्ष्यते खंभाकारं खर्परं त्वात् तदेवमुक्तं तद
वस्थितं भ्रष्टं लाष्ट्रमथंनुक्तं कट इंगारशब्देनांगारपूर्णिपात्रं दृसंनीत्यादि । पिष्टकृतस्त
नवोविस्तृताग्न्यपूपाः एकयोनिग्रहणं तन्त्रकृतिरिह्या पाधिशेषेपि पात्रकृतमेवोत्तरोत्तरं ला
घवमितिकथनार्थं वर्षधर्षाग्निसंपर्कस्याप्यतत्वात् लाघवमित्यर्थः संग्रहे प्रभूताभ्यंत
रं मलोमा[illegible] षपूषाःपरंस्मृतः खलकोवलिको दृग्यो ह्रदनो मोषधानुगोपर्यदात्लघवा
स्थ्याऽलीपयानुर्हरिपर्यटः दृग्याव ध्यास्त्रचिवरागुरुवोरागरवाडवाः प्रीणनात्मन्दद
क्षिर्मदमूर्छाभ्रमम्हिदः तदूर्द्धंशमनुन्मंथः पीतः समावलपदः प्रमेहघ्नपकुष्ठानिनच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰ है ६.

स्मर्मच्छपक्षिणो इति कृता नववर्गाः अथ मांसवर्गाः मांसभक्ष्या मृगविष्किरवन्यदविलेशय
प्रसह मद्गुमगजजलचरमत्स्यभेदेन तत्र मृगानाह हरिणाकुरंगर्द्गोकर्णामृगमात्रकाः
शशशोवरचारुष्कशरभ्रूयासृगाष्मृताइति हरिणादयोमृगास्तेषु हरिणास्त्रवणाए णः भा ४
कृष्णवर्णः कुरंगोलघुग्राकृष्णतिः ऋष्यानीलांडः गोकर्णोगोसदृशकर्णोराषेकारः मृगमात्र
कालयुपवृद्राशशशाल्मी शशोविलेशयः शोवरः विकटवदुविषाणः चारुष्कश्चारुतनुः श
रभोहचरणः त्राहशब्दात्पबन्करालादयः उक्तंहिंसेयदे कालपुछकचारुष्क [illegible] वरयो
नकशारणः श्वदंष्ट्रारामशरभक्रोष्टुकारकशंबराः करालकृतमालोबपषनश्चमृगा
स्मृताः इति विष्किरानाह लावकार्त्तिकवार्त्तीरररक्तवर्त्मककुक्कुभाः कपिंजलोपचक्रा
ङ्क चकोरकुररवाहवः वर्त्तिकावर्त्तिकाचेवतित्तिरः ककरः शिखी ताम्रचूडाख्य वरका
गोनर्दगिरिवर्त्तिकाः तथाशारपदेंद्राभवरटायाश्च विष्किराइति पक्षिमध्ये प्रविकीर्यभक्ष

रामः ६.

598

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पंक्तिलेविष्किराः तत्रलावस्तित्तिरवो धीवार्ध्रिकोवनचटकः खल्लसंघातचारीवार्त्तीरोस्य

कपिंजलसदृशः कुकुभोद्विविधाः स्थलजोजलजश्च रक्तवर्त्मकविशेषणात्स्थलजो

गृहेनेत्रे नील छविः कृष्णगलः स्यात्सुमधुरटकोकृतिः कुकुभः ककुभारावः स्थलजो

रक्तवर्त्मकइति कपिंजलोगौरतित्तिरिः उपचक्रःश्वेतचरः कृशचंचुर्मदाविलः चकोरः

रक्ताक्षः कृत्तवाट्नीलग्रीवः रक्तशिखः श्वेतपक्षः वर्त्तकोवार्त्तीरोदृशलत्तसदृशावर्त्ति

कातत्तोपलल्यात्तित्तिरिस्त्रिरुपक्षः ऋकरः ऋकरशावकः कारीपीतेकृष्णचंचुः रक्तार क्तं

पक्षःशिखीमयूरः ताम्रचूडारव्यः कुक्कुरः वरकोवकसदृशः मानदीर्गोलेखः गिरि

वर्त्तिकागिरिकारव्यावर्त्तिकाभेदः सारपक्षः कंकसदृशश्चाहृगतिः इंद्राभः कंकदृशोवि

विधावर्त्तिः वरटोहंससदृशः आँद्यान्तित्तिरीरोदयः प्रनुदानात् जीवंजीवकदास्

दिश

599

कृष्णगलः ४

हृ भृंगाद्यः शुकसारिकाः लट्वाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः पतन्तीति पतनधर्मत्वं
नीलि पतन्ताः तत्रजीवंजीवक एकोदरो द्विशिराः राजहंसधकाकः भृंगाद्भृंगराजः हं
सवर्णो श्लक्ष्णदशः शिखावान् गोभेरुकः शुकः कीरः सारिका मेधाविनी लट्वा लक्ष्
काघो भागा कोकिलः परपुष्टः हारीतो हरितपीतः कपोतः पांडुकण्ठवकः कलविंकः
ग्रामपशिवाद्या तपंजरी हारदयः उक्तं हि सिंधदेशतपत्रोभृंगराजः कोयष्टिजीवंजीवकः खं म
जनहीटकहारीतदुर्नामागिरिशायरहाः लट्वालूषावट्टरागा लट्वोडुमालवः जटीदुदुभि
केकाररलाट्टपट्टकुलिंगकः सारका शुकशार्ङीरदाचिरीटीकतुपष्टिकाः मंजुलीयक
रत्नपूर्गोपापुत्रप्रियात्मजाः कलविंकः परभृतः कपोतोंगारचूडकः पारावतः पाल
विकल्पज्ञा पतन्तद्विजाः वि लेशायानाहृ भेकगोधाहिश्वाविद्घाः विलेशयाः इति राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विलेविकरे शेरतेवसतीतिविलेशयाः नेकुभेकोमंडूकः गोधापंचनखवननाहिरिण ग्रहिस 601
पंः स्याविनकुलाकासहशाशेरामाः ॥आदिशब्दान्नकुलादयः संग्रहेतु श्वेतःश्यामस्क्षवर्ण
ह्नः कालकोकाकलमृगः सेकचिल्लवकचिकागोधाशल्लकशाउकाः वषाहिकदली
श्चाविन्नकुलाद्याःविलेशयाइति ॥ग्रसहानाह गोखरोश्वनेरादुमवहीपिसिंहसेवानराः
२५ मार्जारमूषकव्याघ्रवृकवभ्रुनाजवःलोपाकजंबुकश्येनचाषवानादवायसाः शशाघ्री
सामकुररगृध्रोलूककुलिंगकाः धूमीकाम[illegible] घुहावेति प्रसहाम्रगपक्षिणइति मृगाणां
पक्षिणांमध्येप्रसह्यहत्वान्नंत्यन्तीतिप्रसहा तत्रगोप्रसिद्धा खरोगर्दभः ॥अश्वस्तरो
श्वाघोगर्दभाज्जातः उष्ट्रःकरभः ॥अश्वोघोटकः द्वीपीचित्रव्याघ्रः सिंहःकेसरी मद्रो
लोमशोमर्कटसदृशः वानरोमर्कटः मार्जारोविडालः मूषकःउंदुरः व्याघ्रोमहा
व्याघ्रः वृकोवन्यमश्वक वभ्रुरक्षभल्लः नरस्तुर्मायुः लोपाकः लोमशोजंबुकस
दृशः जंबुकःशृगालः श्येनःशशादनकः चाषःप्रसिद्धः वानादःश्वानाख्यवायसःका
कः शशघ्नीशशाशीमासश्येनाविशेषावानम्रद्धसदृशागोश्ववाटी कुररःगृधूणाख्य
नमत्स्कोमत्स्यग्राही गृध्रःकृष्णोमहान्दूरदर्शी उलोकूकः कुलिंगोगृहचटकः
धूमिकधूम्याटः मधुहामधुघातकः इतिशब्दादेवंप्रकाराअन्येपिमृगाश्चपक्षि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ण गृह्रस्मृगा वह्निलाः नत्रजं वृकं नानावांनादि हस्तिहिना मृगा इत्येवहिलाः महामृगाना
ह वराह महिषन्यंकुरुरोहितेभा रणः स्मर श्रमरः खङ्गो गवयश्च समं मृगाः हा२
इति महान्तो मृगा महामृगाः नत्र वराहः शूकरः महिषा श्यशत्रुः न्यंकुः कुरंग सदृशो
विकटबहुविषाणः रुरुर्बहुविषाण शरादि शृगः गन्धार्जी रोहितो लोहितवर्णः वार
णोहस्ति स्मरो वनचरं गंचमरो वन्यो गौ खड्गो गंडकः गवयः सास्नाककुदरहि
तो गो सदृशः चकारानुक्त समुच्चयार्थः जलचरानाह हंससारसकारंडवबककौ
ञ्चप्लवाः बलाका कुरराश्चक्रवाह्वमद्गुकौ चास्यापरे पराइति ये प्सुजले संचरंती
ति ते जलचराः नत्र हंसा मानसौकाः सारसो लक्ष्मणः कादंब कलहंसः बकः पा
ण्डुरवक्षः प्रसिद्धः कारंडवा प्लुतो हंससदृशः प्लवो महान् प्रसेचकगलः बलाकाः
विसकंठिकाः उत्क्रोशः कुररसदृशः चक्रवाह्वः चक्रवाकः क्रौंच कुंड प्रादिर्भावा
नकादयः उक्तं च संग्रहे काकतुंड धनारावमद्गुक्रौंचा चुकुकुरः मृणालकंठ चक्र
ह्व बलाका रक्त शीर्षिका उत्क्रोशपुंडरीकाद्य शरारीमणितुंडिकाः नंद्याम्लमल्लकाद्य
श्च पक्षिणो जलचारिणः मत्स्यानाह मत्स्या रोहितपाठीन कूर्म कुंभीर कर्कटाः
शंक्रिशंखोद्र शंबूक्रम्प परीवामिचं दुका चुल्लीनक्रमकर शिशुमार तिमिंगलाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

राजी चिलिचिमा द्योत्क्षेति जलांतरवासिनो मत्स्याः नक्रो रोहितो रक्तांगकः कच्छपपृष्ठः
मत्स्यशाखयोर्वात्सभोजी पाठीनाश्चोद्रः कच्छपवलिः एककंटमंजरिः कूर्मः क
च्छपः कुंभीरो महान्नक्रमत्स्यः कर्कटः कुलीरः शुक्तिर्मुक्तास्फोटः शंखः कंबुः
उद्रो जलविडालः शंबूकः क्षुद्रशंखः शफरी क्षुद्रमत्स्यः वर्मिः सर्पाकारः चंद्रि
का पार्श्वेषु कंटकवलपिच्छावन्तुलः चुलुकी दन्ताकारो नर्वक्रो वहिर्निःश्वास समुद्र
नक्रो रज्वाकारः मकरो महदंष्ट्रः शिशुमारः शिशुघ्नः तिमिः शतयोजनवि
स्तीर्णः तिमिंगिलस्तिमिंगिलः राजी राजीवो वज्रास्यः चिलिचिमः शकली
लोहितनयनः सर्वतो लोहितराजिः प्रावासूमिचारी ॥ आद्यशब्दाद्गो मत्स्याद
यः उक्तानां वर्मीणां मांसस्वत्त्वमाह मांसमित्याहुरष्ट्येति इत्युक्तेन मत्स्यरंगाष्ट
प्रकारं मांसमाहुः ॥ अजाश्चार नुक्तो हेतुमाह योनिषु जातौ च्याभिश्र गोचरत्वा
दभिखिन इति ॥ अजाविमृगाविशेषो योनिषु मृगपमद महामृगाख्यासु मृ
गयोनिषु ॥ अभिन्ने अनिर्द्धारने व्याभिश्रयो वरत्वाद्योनित्रयविषयत्वात्
॥ अजाद्योमांसमन्त्वविमृगादिषु विशेषानास्तीत्यर्थः मांसस्य त्रैविध्यमाह
॥ प्राद्यं नाजांगलानूपाः मध्यो साधारणो मतान्विति ॥ पाद्या स्वयोम नविष्किर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रतुदा जांगला ऽसंज्ञात् ह्वयो महामृगा जलचर मत्स्या द्यानूपाः मध्येर्ह्रेतोर्निलशायप्रतु
देसाधारलो जांगलगुणानाह नतेवेद्रुमलाधन्विनाः लघवो जांगला हिताः पित्तोत्तरे
वातमध्ये सन्निपाते कफानुगइति बद्धमलाः बहुदोषाः सन्निपाते सा वत्रय प्रकोप
हिताः कफानुगेहीनकफे ऽत एके केचिद्दिरोबलन्नेशशगुणानाह दीपनं कटु
कपाके ग्राहिरूक्षोहिमंशशः वर्तिकादिगुणानाह दीपनं लघुकाग्नेहं स्निग्धाघं हं ल
वर्तिकादयः वर्तिकादयो वर्तिको वर्तिका च स्मादयो जांगलाः तित्तिरगुणानाह ति
त्तिरस्तु सर्व विवरो मधाग्निकरवग्रुरुकृत ग्राही वर्णानिलाद्रेकसन्निपातनह्रं : पर
मितिनेषु वर्तकादितुः पनिलोद्रिक्तं वातनाधिकसन्निपातकं दोषत्रयप्रकोपं हन्ति
संभवहेतु धन्वानपविचारित्वान् स्निग्धो गुरुर्बृंहणइति मयूरगुणानाह नाति
पथ्यः शिखीपथ्यश्रोत्रस्वरवयोदृशामिति नातिपथ्यो नाति सुस्यहितो दोषवं
पकारित्वात् श्रोत्रादीनां तु पथ्य नदार्ढ्यकरत्वात् कुक्कुटगुणानाह नदच्च कुक्कु
टो वृष्य इति नहक्न्मयूरतुल्यगुणाः ग्राम्यकुक्कुटगुणानाह ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गु
रुरिति ग्रामे भवा ग्राम्यः ककरा एव चक्रयोर्गुणानाह मेधाबलकरावल्पाः ककराः
लावचकोराः प्रनलोवृद्धिः कापोतकपोतगुणानाह गुरुः सलवणाः कपोतः सर्वदो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बहुल कालं कपोतो लोहलं कपोतभेदः चटकगुणानाह चटकास्त्वेकमलास्निग्धा वा
तघ्ना शुक्रला वरमिति चरकस्याह चटकामधुरास्निग्धाः कफशुक्रविवर्द्धना सन्निपा
प॰ तहराश्चैव शमनामारुतस्यचेति तत्र सन्निपातनस्य संपृक्तदोषत्रय वचनात् संपृक्ता
नैत्री नदोषान्हंति नत्वसंपृक्तान् । एतच्चैव शमनामारुतस्यचेत्युक्तं तस्मान् स्नेहेषु
कृकलो बल्यावातघ्ना कफपित्तलाइति । एत एभ्यो जांगलेभ्यः परेवर्गाः बि लेशयकरूप
पयोत्तरं विलेशयेभ्यः प्रसहादगुर्वादिगुणयुक्ताः स्ततो महामृगास्ततो जलचरास्ततो
मत्स्याइति । अत्र केचिद्धि शेषः तत्र महामृगगुणानाह शीतानामहामृगास्ते स्निग्नि
क्रव्यादप्रसहगुणानाह क्रव्यादप्रसहाः पुनः लवणानुरसा पाके कटुकामांसवर्द्धना
जीर्णार्शोग्रहणीदोष शोषार्त्तानां परं हिता इति वानमूषककुलिंगमधुहाखनिः
त्वाहीत्यादयो मांसाहारत्वात् क्रव्यादप्रसहाः जीर्णैः कालेनबहु दोषैः शोषप्रभृतिभि
रन्नानां परं हिताः शोषो राजयक्ष्मा संग्रहेतु चतुष्पाः स्वयं विण्मूत्रमांसलाः कृत
पाकिनइति । अजमांसगुणानाह नातिशीतं गुरुः स्निग्धं मांसमाजमदोषलं शं
शरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणमिति । अदोषलं दोषत्रयाविरुद्धं त्रिदोषघ्न
मित्यर्थः नशात्रविरुद्धाद्यर्थः उक्तं हि स्वारणादिना । अविदाह्य नातिस्निग्धं नातिशी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तलमात्मिकं छागलघुविशेषणघृतमनभिप्रेतं किंतु बृंहणत्वमिति हारीतेन त्रिदोषघ्नं देहधातुसामा
न्याच छागलघ्विति गुरुत्वलघुत्वयोर्गुणत्वपाकत्वाभ्यामविरोधः त्रिदोषघ्नत्वं वातो
न्नत्रिदोषविषयं किंचित्पित्तकफकरत्वात् उक्तं च सुश्रुतेन नातिशीतगुरुस्निग्धो
मंदपित्तकफस्नेहः छागलत्वमिति मिप्रदिनेयाबीनमसनाशनमिति ननु बृंहणत्व
दृष्टादेरभिप्रेतं दिच दर्शनात् कथं बृंहणत्वमनभिप्रेतं दीपनेनाह शारीरधातुसामा
न्यात्मनुष्यमांसत्वस्य धातवर्धनत्वादयः तेषामात्यसदृशगुणत्वं यज्जुगणमनुष्यसधा
तवसनकुणएतदाद्यः अतोऽत्वं तत्सामान्याद् बृंहणत्वमनभिप्रेतं यदि केशिनु कुलः
एतके शिवकुले विपरीतत्वं बृंहणं चाभिप्रेतं चेत् पयात्मना घृत स्मानयतनसद्वेपाह
बृंहणेन चाभिप्रेतं तद्देवो घृतप्रद्वेपाह बृंहणेनाभिप्रेतं शिनेच आविकमांसगुणाना
ह विपरीतमतोऽज्ञेयमाविकं बृंहणमनुवादिति अत एवाजमांसाद्विपरीतमतिशी
तगुरुस्निग्धं त्रिदोषकरमभिप्रेतं विपरीतत्वात्कथं एतत्वेषणे आह बृंहणत्वत
दिति आजाविमांसमहत्सत्वो गुणकथनमतिस्पष्टत्वेनाभिप्रायः प्रसहत्वस्य वना
ष्ठैः आनूपएव सुश्रुतेन गव्याम्बुचारी नाम्नास्य नरगोरवरोष्ट्र वस्लोरमवमेदापुच्छ
प्रमतयोर्गव्याम्याइति गव्यप्रस्यात्र प्रसहे पूकाः गोमांसगुणानाह शुष्कासमा
स्त्वग्निविषमज्वरपीनसान् कार्श्यकेवलवातलश्च गोमांसं सन्नियच्छति इति शुष्कासः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कफनिद्रीवनरहितः केवलवातानन्मधुद्भवानज्ञानग्राधीन् बहुवचनाद्धानशा
लेनाद्रवातव्याधयोगग्रहणेनमाहिषगुणानाह उष्णोगरीयान्माहिषः स्वप्नदा
र्ढ्यबृंहणकृदिति गरीयानन्योमांसेभ्योगुरुत्वात्स्वप्नोनिद्रावाराहगुणानाह
नहृद्धराहश्रममहात्त्विभुक्तबलप्रदः इति नहृन्माहिषवत् ननुस्वेदनंबृंहणंवृष्य
नर्थ्यणंशीतलंगुरु [illegible] श्रमानिलहरंस्निग्धवाराहंबलवर्द्धनं इति सुश्रुतेन
शीतलत्वमुक्तमिहतूष्णत्वचनादुष्णत्वमितिविरोधः नचातिदेशात्सुष्णत्वमोप
देशादेवशीतलत्वेनबाध्यनइतिवाच्यं स्वादुस्निग्धोष्णंवातिघ्नंबृंहण
गुरुस्वेदननर्थ्यणंहृद्यंबल्यंसेकरमामिषमिति स्वारणास्तवचनादुष्णत्वस्या
व्याप्यैरेणिकत्वात्मेवं उष्णत्वस्पर्शविषयात् स्पर्शोष्णहरीनवीर्यमपि
उष्णोदकादिस्वेदनं हृद्यं ननुष्णवीर्यमपि स्पर्शशीतं काञ्जिकादिहिमंचस्वेद
नं ऽयंनोधुक्तेवेयंविषयत्वावस्थामत्स्यगुणानाह मत्स्याःपरंकफकराइति
चिलिचिमगुणानाह चिलिचिमस्त्रिदोषकृदिति मांसेषुवरंनिर्दिशयति ला
वेराहनमोधेल्लस्वेस्वेवर्गेवराःपरमिति लावोविष्किरेषुवरः रोहितोमत्स्येषुवरः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बलासहं स्मृते उक्ताः एला कु
णपो विलेशयेषु वरः शल्लोम्ल गोधुवरः पक्षिषु विष्किरोपविवराः वराः सुरभ्यं सन्तु उक्ताः एला कु
णपो विलेशयेषु वरः शलोमृ गोधु वरः पक्षिषु विष्किरेष्वायुवराः विजयो मृग हरिणः वक्षिणः
रंगो हरिणः शशो लावः कपिञ्जलः तित्तिरिः क्रकरो मेला धायस विजयो मृग हरिणः वहिणः
रंगो हरिणः शशो लावः कपिञ्जलः तित्तिरिः ककरो मेला धामस्य विजयो मृगमहीपः वहिणः
शारिका ... हंसो रोहित ... वर्धिष्णु ... स्ववर्गे ... एतेषु ... लावे एलं
गोधाः ... निरूहितो गोः मद्गुरः ... कालकयो ... प्रथयाय
पाविति ... जनं ... त्यजेदिति ... हतं
नकालं ... मधुर ... ह्या ... दिहितं ... तरलम ...
एभ्यो ... षिणाः ... नादी ... वद्रति त्यजेत ... संस्थं
आधिवारविशेषेण ... त्यजेत ... हत ... प्रात
हायनेन ... इति ... बल ... धिनाम ... प्राणानाय ... संतंस
वा५ जेहित्यर्थः कषाय दुर्बलं नमजेत ... तथा ... धिना
निर्देश ... हतस्य ... वारिणा ... तस्य ... संतं त्यजेत
ज्वरादिना हतं वारिहतं जलमज्जनादिना विषहतं विषादि
गपशस्त्रहतं सर्पादिना वा ... विषबल ... युगलानाह पुंस्त्रियोः पूर्वप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रार्द्धं गुरुणि गर्भिणि गुरुः लघुर्बाधिष्ठत्वनुष्ठानस्तु विहंगे वुधुनः पुमान् शिरस्कंधोरः पृष्ठस्य
करः सकस्मात् गौरवं नयाममपक्षा राप यो र्थ या पूर्वं विनिर्दिशेत् शोत्तिन प्रमत्ती नां च धा
न्ना मुन्नरेवन्नरं मांसाहृ रेखा [illegible] कयक कुक्कुटमिति पुंसः पुलिंग स्व मृगादेः शि
रस्य पूर्वार्द्धं नाभ्या हिमां लो नं गुरु स्त्री लोनु व भ्याद्धं नाभेरधोभागजं गुरु गर्भिणि स
व गुरु वनुष्ठानस्तु मध्ये वो बिन्दो लघुः विहंगवुप स्त्री बुमध्ये तु मांसलस्तु शिरस्कंधो विनि
वधा व पदेषु मध्ये पृष्ठ स्व करः सकस्मा रिति पृष्ठादित्तन य स्व प या पूर्वं गौरवं विनिर्दिशे
त् सकस्माध्यानक [illegible] गुरुः करः पृष्ठ गुरुः सक्रिय सहे न जंघे [illegible] पृय कुल्न हलो
न शिरो व [illegible] देयो गौरवमिति खरवरागादिना पादयोः शिरस तुल्य त्वव च नाच्च चकारा
च्छिरः स्कंधौ [illegible] गौरवं विद्यात् उरस्यां स्कंधौ गुरुः नाभ्यां शिरो गुरुः उरस्कंधाः शिरो रः ५५
सक्रियं करः पृष्ठ वर्णि कालेय कयक [illegible] कां लेयकं य क्षा न यामग्र रा य पयोः
व [illegible] गुरु [illegible] र्थः शोत्तिन प्रम नीना मुन्नरेवन्नरं [illegible] दिभिः श्रद्धेः
[illegible] ने न न शोत्तिन सार स्य [illegible] गुरुः न नो मेदः सार स्य न
[illegible] सार स्य न नो मज्ज सार स्य न न शुक्र सार स्य न न नं च न [illegible] व
[illegible] न [illegible] नि स्व [illegible] यथोत्तरं बल प्रमाण [illegible] सारा [illegible]

करपृष्ठानां यथोत्तरं गौरवमित्यर्थः उक्तं च समुनेन
यथा सक्रिय स्कंधशिरः पादकरः ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रान्तिदेहिनामिति हलन्तं किंतु न्वकारस्य मांसत्वे नानुपयोगात् तस्य सारस्यानिर्यत्सम्भवा
द्गन्तहूणः रक्तारिधान्तनामेवपयोगेरवेव्याख्येव मानेकोदाव इति चेन्न नमांसशब्दावेते
ष्वावग्रस्तुनत्वात् तस्तुनेनापिस्याद्वारिकूनंमांसस्य गुरुत्वलाघवमुपदे··स्यामः नघया
रक्तादिषु शुक्रान्तेषुधातुषु उत्तरोत्तरगुरुव इत्युक्तं नचायचरकः शरीरावयवाश्चैवस्वभा
वोधातवःक्रियाः गुणाश्च समानासंख्याविमानावादाम्भन्वरीत्मानइति शरीरादिवद्धातूनां
व६ गुरुलाघवत्वेनोपादानान्न किंच धातोर्बीजोह्यधिष्ठाना ह्युत्तरधातुःरसादीनामिति ब्रूयादिति
मांसात् द्वबल्लाशिपयोगनीरंगरीयः रबलोत्तमेदुमेदाद्बलो रुच्यास्थिकृत्वाल्पकृत्वान्म
ज्जेति नतागुरु मांसादीनि शिरोमांसादीनि यत्सहस्वाद्यत्तादिः सकस्यादिस्वधातुरःशौ
र्वंमुखैत्वमेदनेकटिःरवेोयमुदवस्यषाम्भामिषाच्चधर्मवच गुरुत्वेराग्नेरेविशुदादेव
मात्रोरवमिति ननुस्वारस्यादिस्त्वचोधिकंकदाचगौरवमाह शिरःपादयोस्तुल्यं स
स्तुनस्तु शिरोधिकंपादयोः कयागधिकत्वंचः तत्किमत्र प्रमाणं उच्यते नह्यक्रमेणारथीमे
दारविरोधः नहितन्मेववर्मांकिं न हिवाह्यात्वकूसंहंनिष्काममे शिरःपादमिति दृढैकत्वक
त्वाक्तेष्ठाच्छिरःपादगुर्विति व्याख्येयं ननुक्तेष्ठाच्छिरस्तनपादाविति संगन्हेतु ना
मात्रहरणः कृष्णस्त्वेणाद्धृह्यास्त्रिदोषजित् लघीयान्षड्रसश्चासौ माहीसदोहिमः श

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शशः कटुपाकोग्निकृत्स्वच्छः सन्निपातेनोनिलावहे नद्दल्लावोप्यत्रस्तस्मात्किंचिद्व
न्त्रः कपिंजलः कारावन्ताः कोपानाश्च नद्दरन्यास्तुपूजिताः गोधानिपछत्तिस्विवं मूषकः
शुरुवर्द्धनः हंसः खरकरः पित्तरक्तजिन्मेदुरोहिमः प्रतिश्यानोचिवारित्वा दाकाशान
वनेनचरोहितः सवसेषोविलिचीसारः परं ०शगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो
कटुहिमः कुलीरः परमंरुष्यो वंहलः पीलनोगुरुः गुरुः एपं झानि बालानांकषाय
मधुरंफलं वृद्धानांकटुमप्यिष्ठं सर्वेषांगुरुदोषलमिति इतिमांसवर्गः ०अथशाकव
र्गः स्नेहादिसंस्कृतमोक्षिरवपवः शाकं नत्रपाठादिगुणानाह शाकंपाठादिति रूषा
सुनिषण्णमीनजम् त्रिदोषघ्नंलघुग्राहिहरजस्ववास्तुकमिति पाठावष्णावठी
कटुरः सुषाकासमर्दकाकासमर्दसहद्यो सुनिषण्णः वर्द्धलचांगेरीमहरयापलिः स
राज०५ तोनाविधकुत्कांनालसवोदूर्विका वास्तुकस्तपुवास्तुकः ०अत्रकपीचिहितिदोषः नत्रसुनि
षण्णगुणानाह सुनिषण्णोग्निकृद्धष्यस्तावेति राजसर्वगुणानाह राजस्तवपरं
ग्नहपूणे श्लीविकारघ्न इति वास्तुकगुणानाह वर्चोभेदीनुवास्तुकमिति वर्चोपेदिसरंका
कमाचीगुणानाह हंतिदोषत्रयंकुष्ठं रुष्यासाश्वारसायनी काकमाचीसरास्वर्येति रसा
यनीवयस्थापनी काकमाचकामानापतुसमुनेनोक्तं तिक्ताकाकमाची पित्तंवर्द्धयसु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रायिपर्णस्तान्संनिनदमर्थकं कंवलं पित्तं करोत्यत चांगेरीगुणानाह चांगेर्युष्णाग्नि
कृद्वनी ग्राहिण्यर्शोनिलश्लेष्मा हिता ग्रहण्यर्शोनिलघ्नी इति चांगेरी पत्रिका पटोला
दिगुणानाह पटोलसमूलार्द्रका वल्लुजापत्राबेजागुडूचीति वास्तूकं तन्दुलीयं पत्र
का मंडूकपर्णी कर्कोटकारवेल्लकपर्णशाकाः नाडीकलायगोजिह्वावार्ताकीकेवलन्ति रुकं
करीरं कुलकं नंदीकूचैलादनीकाठिल्लकेंबुकशीतसकोशातकीवकेलं निन्न पचकेक
तृप्ताहिवानलं कफपित्तजिदिति पटोलं राजीफलं स्यात्तला प्रनला प्रोक्त छोनिवः
साईद्रकागारवल्ली प्रवल्लुजावाकुची ग्रन्थनागुडूची वेत्राग्रं स्वरसहस्रालस्याग्नमग
भागः वहन्नीहिधा सिंही व्याघ्री च वासा ग्रन्थारस्वकः कुंतली चु नृप सदृशि दीर्घप
त्रानिलपर्णिकाबदरकः मंडूकपर्णी ब्राह्मी कर्कोटकं ककौटकीफलं कारवेल्लसुख
वीफलपर्पटोज्वरघ्नः नाडीकलायो मत्स्याक्षः गोजिह्वा दीर्घपत्रिका वार्ताकं वृन्ता
कं वनीतिक्तककिरातनतिक्तकं करीरं गूढपत्रकं कुलकं काकतिंदुकं नंदीमषभृंगी कु
चैलः कृष्णपाठः शाकुलादनीकटुरोहिणी कठिल्लेर रक्तपुनर्नवा कंबुकं पासहं को
शातकं कृतवेधनं कर्कराकंपिल्ल पटोलादिकं शीतं तिक्तादिगुणाः प्रत्रपटोलं नि
बा वल्लुजाभृत्तावेत्राग्रं ककौटकाकारवेल्लेषु विवादः नत्रपटोलपलं पत्रसमु
नः कफपित्तहरं व्रणमुखघ्नं तिक्तमवानलं पटोलं कटुकं पाके वृष्यं दीपनपाचनं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

613

क्षारत्वाद्धि: सस्नेहोष्णं लघुस्वादु वातके वलानुलोमने उक्तं तिक्तं त्रिदोषघ्नं शाकं निं
बपटोलयो: नचापटोलनिंबवातघ्नं तिक्तमन्यानुवातल नत्रक्षारत्वाद्युक्तं त्रिदोष
घ्नत्वमेवमाद्यमन्यायान्यथानुपपत्ते: तम्मरस्योक्तत्वाद्धि वातलपित्तस्य समला
दिभिरत्वयत्वेन समर्थत्वत्वात् पटोलस्य कफपित्तहरत्वाद्भिभिएव हरिद्राद्रिंजेज्जटास्य
हीकाकारी ॥अथवा वमनकोष्णिकान्निरेके वातनान्नगुणानां इत्याहु: सुसूनोस्य वातल
पित्तिशाहृस्य वातनघ्नमेवार्थाविरुद्धार्थत्वात्तत्र यद्यपि वातनोदासीनत्वं वातनघ्नत्व
योरुहानवस्थानलक्षणो विरोधोस्ति नयाथा वातलशाहेन वातनोदासीनत्वं नेष्टा
हं नेकानरविरोधस्यानवस्तुत्वात् ॥अथवा अवातलशाहेन वातकरलानानउक्तानि
सचवातनघ्नत्वेपां साम्योन्यविरोध: ॥येनएवरसकेतेषैवशानि तिक्तं कटुधनुपि एव
त्वं वातकोपनं क्रमेमनावटोलीपत्रं सुण्ठिकुष्मारसोलन: इति माधवेकारोव्याह
पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्लीवास्यकफापहा फलं त्रिदोषशमनं मूलं तस्याविरेचनमिति
उभमत्वशीतलत्वयोरस्मात्वं गन्धायाम्भनवकाशत्वात् शीतलत्वं वातलत्वं तस्यावकाश
निंबेनुषारणाचयुक्तं त्रिदोषघ्नत्वं फलविषयं सस्नेहत्वादीनां फलएवसंभवात् पटोल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

साहचर्याच्च चरकसुश्रुताभ्यां वातलत्वं पत्रविषयं ॥ अवल्गुजस्य पित्तकरत्वं वातघ्नत्वं फाह-
स्वारणात् ॥ अवल्गुजः सुरुगलापित्तकृत् कफवातजिदिति तस्य पत्रविषयं धान्यवर्गपाठा-
त् ॥ अत एवोक्तं संग्रहे अवल्गुजस्तु कफवातघ्नः ॥ तिक्तपित्तघ्नत्वं वातलत्वं च पत्रविषयम्
सुश्रुतेप्याह ॥ अवल्गुजः कटुः पाके तिक्तः कफापहः इति गुडूच्यास्त्रिदोषघ्नत्वं उष्णत्वं चोक्तं
संग्रहे तिक्ता मधुरा त्रिदोषघ्नी ग्राहिणी लघुः भारसायनी दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातर-
क्तनुदिति तत्र त्रिदोषघ्नत्वं उष्णवीर्यत्वमाहैनवकाशत्वात् वातलत्वं शीतलत्वं तु पटोल-
वत्सावकाशं ॥ तत्र वेत्राग्रं खारणादिना त्रिदोषघ्नत्वमुक्तं वेत्राग्रमपि काष्ठा वेत्राग्रमह-
तिक्तं कुष्ठशाकं च संग्रहेपि दाहवत्यपि हितं लघु इति तत्र त्रिदोषघ्नत्वं माह हारीतेन वा-
लत्वं सावकाशत्वात् सर्वतिक्तं वातलमतृष्याचान्यत्र वेत्राग्रवटोलादि इति सुश्रुतेनापु-
क्तत्वाच्च ॥ आटरूषकवेत्राग्रगुडूचीनिम्बपर्पटाः किरातनिक्तसहिता तिक्ताः पित्तकफाप-
हाः इति कर्कोटकारवेल्लयोः सुश्रुतेन वातघ्नत्वमुक्तं कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटु लघु
वाह्निकं दीपनं काङ्क्षं जीर्णमहत्वारपितलम् नहत्वकर्कोटकविषयं कारवेल्लकमेव चेति
तत्र वातलत्वं माहेश्वरा ॥ तिक्तशाकादीयाद्रिशाकस्य बलीयस्त्वात् सादृश्यस्यापि क-
तिपयरूपि गुणैरसाधारितार्थत्वात् उपमानादुपमेयस्य हीनगुणत्वात् किंचवरकादिविरुद्धः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुश्रुतपाठेन प्रमाणत्वमित्युक्तं जैज्जटेन विगीतत्वाच्चायमतिदेशावाढः अत्र केषांचिद्वि
शेषः नत्रपटोलगुणानाह हृद्यं पटोलं कृमिनुत्स्वादुपाकं रुचिप्रदमिति वृहतीद्वयगु
णानाह पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं वृहतीद्वयम् वार्त्ताकुगुणानाह वृन्तं तु वमिकासघ्नं
रक्तपित्तहरमिति कारवेल्लगुणानाह कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित्परमिति वा
र्त्ताकगुणानाह वार्त्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्य
मपित्तलमिति अपित्तलत्वं वालपक्वत्वनिरेकेणापद्याह माधवकारः तद्वालं कफपि
त्तघ्नं पक्वं सक्षारपित्तलमिति सुश्रुतोप्याह जीर्णं सक्षारपित्तलमिति करीरगुणाना
ह करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकमिति कोशातकीवल्गुजयोर्गुणानाह
कोशातकी वल्गुजकौ भेदनावग्निदीपनाविति तंडुलीयकगुणानाह तंडुलीयो हिमो
रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः मदपित्तविषास्रघ्न इति तंडुलीयोल्पमारिष इति मुंजातक
गुणानाह मुंजातं वातपित्तजित् स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु वृंहणं शुक्रकृत्परमिति मुंजा
तकं तु विशेषः काश्मीरे प्रसिद्धः पालक्यागुणानाह गुर्वी सरा तु पालक्येति शि
वल्लीहिमवाचारिमपत्रावास्तुकसदृशपत्रा लक्ष्या वास्तुकेन समा ज्ञेया शिवल्लीहिमप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिकानयथा चारित्रवद्भाच वालंकयाप्राण्डकीर्त्तिता ननु चिल्लीवास्तुकवद्रूपा वालंकयानंतुली
पवत् वालमूलकमुविएमूत्रापक्वमूलरेति विषयभेदात् यहाहचरकः सर्वाण्येव निष्कारे
पालक्यां पठित्वा शाकगुरुत्वेऽस्य च प्रायो विष्टम्भजीयीति मधुरं शीतं वीर्ये च गुर्वी बलव
मेदनामिति सुश्रुतेनोक्तं पित्तकफाहितं च पित्तानाह तत्रकफविषयमिति पालक्यापि छलागुर्वी
त्युक्तं अम्लामेदनीहिमेति संग्रहे ह्यो अम्लत्ववचनात् उपोदकगुणानाह मदघ्नी चाप्युपोदके
ति उपोदका पोतकी च कारान्मूर्ववत् उक्तं च संग्रहे मदघ्नुपोदका चंचुर्गाहीनोपूर्ववत् यथेति
चंचुगुणानाह पालक्यावत्स्रस्तश्चंचुः स तु संग्राहित्वात्मकइति गुरुरत्निसिद्धं पालक्यावत्
वचनमुक्तं उक्तं पालक्या गुणसाम्यपरं ननु लघुः पाकेतु जं घ्नः ग्यादि नालवृत्तानाहितः कु
वाय मधुरा ग्राहीचंचुस्त्रे त्रिदोषहेति सुश्रुते न लघुत्वं त्रिदोषहरत्वं चोक्तं इह तु गुरुत्वं स्रं
अमलत्वं चेति विरोधः उच्यते नत्रत्रिदोषहरत्वं लघुत्वं एव ग्राह्यं पित्तिदेशाकस्यापदेशेन
बाधात् ग्राम एवोक्तं च खारण्यादिना चंचुश्च मारकेत्यानि विदारीगुणानाह विदारीवातपि
त्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला जीवनी बृंहणी कंठ्या गुर्वी वृष्या रसायनीति विदारीवत्कूष्मा
ण्डी तस्याः कंदो ग्राह्यः उक्तं च विदारीकंदो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतल इति सुश्रुतेन जीवं
तीगुणानाह चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवंती मधुरा हिमेति जीवंती स्वर्णवर्णमूलजालादिका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संभवे हि शाकानां प्रशावरान्मूलाद्वितीयात् किंचिदेवेत्तु कूष्मांडादिगुणानाह कूष्मांडं तुंबकालिं
गकर्कार्वर्वारुकर्कटिं डिशं तथा त्रपुसचीनाकचिर्भिटं कूष्मांडं नरकन् मेदिनिकूष्मांडि पित्तव्याधिस्वादुपा
कसगुर्वीति कूष्मांडं पुष्प... पल तुंबं अलाबु कालिंगं कालिंदं कर्कारुः पर्कूजः एर्वारुः कर्कटी
तिंडिशं घाटकं त्रपुसं वालुकं चिणाकं चीणकं चिर्भिटं उंगरं मेदिमलानां चिर्भिटं वायोः गुरुत्वे
चक्रमर्दकः खारणादिना त्रपुसेर्वारुकर्कटकूष्मांडालाबुचिर्भिटाः मधुराः रूक्षणाः शीताः
गौरवं तत्तत्रैर्तनरामिति अत्र केचित्विशेषः तत्र कूष्मांडगुणानाह वल्लीफलानां प्रवरं कू
ष्मांडं वातपित्तजित् वस्तिशुद्धिकरं वृष्यमिति त्रपुसगुणानाह त्रपुसं लघुमूत्रलमिति
अतिमत्सरण कूष्मांडादीनां मोक्षण्मूत्रलत्वं तुंबगुणानाह माहिकालिंगचीरचार्भटमि
ति गमाहि इति केचित्तुंबेन सर्वपत्तिनदसन् अलाबुमदनेनैवं पुष्पं त्वतिमूत्रलं एर्वारुस
र्वमूत्रेमाहिकर्कटचिर्भिटामिति खारणादिवचनात् बालकूष्मांडादेर्गुणानाह बालं पित्त
हरं शीतं विद्यादिति केचित्कालिंगादिविषयत्वमेवास्य वाक्यस्याहुः तदसत् पित्तनुत् ते
षु कूष्मांडं बालमिति बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतमिति सुश्रुतवचनात् पक्वस्य
कूष्मांडादेर्गुणानाह पक्वं मनोज्ञचेति अत्र तथा वितरमुख्यं च पक्वमीषत्पक्वं सम्य
क् पक्वस्य च समानत्वात् शीर्णवृंतं कूष्मांडादेर्गुणानाह शीर्णवृंतं तु सक्षारं पित्तलं कफ

617

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वातजित् रोचनं दीपनं हृद्यं मच्छीलोणानाहंतुल्लघुनि ॥ मच्छीलोणानाहोगुल्मनिदानेवस्य
ने विन्नलं कूष्माण्डविनाशुक्लघुक्षसह्यारं दीपनं वास्तिशोधनं सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतो
विकारिणां भिनिसृष्टुनवचनात् शीतलं तनशाहेन सम्यक्पक्वंलशूने सम्यक्पक्वं स्यादिद
न्नशोधिने मत्लोलाद्विगुणानाहं मत्ला लविसशालकं कुमुदोत्पलकंदकं नंदीमाषकर्कट
टस्थं गाटककसेरुकं क्रौंचादनं कलाहं चस्हे मनाहिहिमंगुर्विविनि मत्ला लेसूक्ष्मं कमल
मूलं विशोस्थूलं शालूकं पद्मकंदः कुमुदोत्पलयोः कंदस्याशु पगनहलान रक्तंपद्मं
नकुमुदं नीलमुत्पलं नंदीमाषको वानीरिका कशूकं जलाजुवरं शृंगाटसिंघाडा कालाज
लकंदः कसेरुकं लोमशाकृष्णवर्तुलस्सूक्ष्मसूजागकेरुः क्रौंचादनं छयनुलिक कलाद्यं
पद्मबीजं कलवाद्विगुणानाहं कलंबनालिकामार्षकुविंजरकुरंटकं चिल्लीलहालको
लीकाकुरंटकगवेधुकं जीवंतिकुष्मांडगाजयवशाकसुवर्चला ॥ शालूकानि च सर्वाणि न
पासम्पालिलस्मलं स्वादुरूक्षं सरलंबलं वातस्मेष्मकरं गुरु शीतलं सर एवि एसूत्रं प्रायो
विष्टंभि जीर्यति कलंबो नालाकारो सूक्ष्मसुषिरो बहुनामजः नालिकानस्मात् त्याम्सूक्ष्म
न माषामंदकः कुविंजरः प्रसिद्धः कुरंटको द्रोणपुष्पी चिल्लिः प्रसिद्धा लहालकं गुग्गुल
शाकं लोणिकाघोलिका कुरंटः शिलिवारकः गवेधुः काकसिना जीवन्तो रक्तनालामार्ष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हुहुकुहकूकनालेऽश्मघ्नः प्रपुन्नाटः पत्त्रशाकं चिल्लिसदृशं लघुपत्रं सुवर्चला रविभक्ता
सर्वाण्येतान्यालुकानि पिण्डालुकमध्वालुकं हस्त्यालुकादीनि सूप्यानि ज्ञातीनां सिंघाडवज्रा
लिच लक्ष्मणा रक्तनिदुष्टदानस्याद्दहलाक्ष्मणा लक्ष्मणां वक्षीमधुनस्वादं लास्मल
मिव्यके प्रायेण महत्त्वं प्रपुन्नाटादिवृक्षाभिकारार्थं पदाह सुश्रुतः कफावह शाकमु
क्तं वरुणः प्रपुन्नाटयोः सूक्ष्मं लघुचर्मी नंच कानविन्नप्रकाशनमिति विष्टम्भजीवनि
वच्यमानं विष्टंभकरोतीत्यर्थः प्रनराववहक्ष्मसहविशष्कने हंसहेविल्लीनि ब्राव
लद्वाकटुरेतकनवेधुका: वानुकाशालकल्याणी त्रिपर्णीपिन्नुपर्णीका कुमारजी
वलोणीकोधव शाकं सुवर्चला कुकुंदनलिनीहुंहुं मगधमकलाक्ष्मणा प्रालुकानि
च सर्वाणि तथा सूप्यानि नालकाः जीवंनकर्षभुपर्णी प्रपुन्नाटकुठेरकमिति कलं
वादीनां संस्कारादिवशात् हृद्योषमाह छिन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नाति दोषल
मिति पूर्वं छिन्ननतोनिष्पीडितरसं ननोबहुना स्नेहेन साधितं ननुस्नेहाक्तं नाति
दोषलमिति प्रतिदोषमहत्त्वात् कलंवादीनां किंचित्करत्वमपि विशेषं वानस्त्वेषु
रोगिष्वति शयार्थं उक्तंच सुश्रुतेन स्वादुपाकरसाः शीताः श्लेष्मलानातिपित्त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लाः लवणानुरसाः रूक्षाः सक्षाराः वातलाः सराः इति चिल्लि गुणानाह लघुप
त्रानुया चिल्लि सा वास्तुकसमा मता इति लकुचीवल्लुलकागुणानाह लकुचीवल्लु
स्वादु हन्ति क्लेदकफवातजित् लकुचि पित्तकृत् पाः वल्लुः स्वतुवेरः यत्नसुप्तत्न वल्
लस्य शानपित्त प्रकोपणल्व मुक्तं लवणः सर्वविषघ्न वर्षाभूदे यस्य कालशाकस्य
च गुणानाह वर्षाभ्वे कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकं दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफ
कफानिलानिति वर्षाभ्वो हस्ते महत्यो रक्तश्वेतपुनर्नवे कालशाकं कालिका
लिका शाकं पित्तलघु तु कालशाकं किंतावत् स्याद्वातलत्वात् यदाह खरणादः
कालशाकं सक्षारं जंकटुकं वातकोपनं दीपनीयं प्रशस्तं च विषशोफदराशे
साम्यमिति चरकोपि लघुभंगं वातलं रूक्षं कालशाकं सुशाकमुच्यत इति ॥ एतएव
माधवकारेणापि वर्षाभ्वेनापि गुणानाह कालशाकं गरश्लेष्मशोफघ्नं दीप
नं लघु वर्षाभ्वे कफवातघ्नं हिमैः शोफोदराशेस्साम्यमिति चिरबिल्वांकुरगुण
नाह दीपनाः कफवातघ्नाः चिरविल्वांकुराः सराः इति चिरविल्वकरंजः शतावर्य
कुरगुणानाह शतावर्यंकुराः स्निग्धाः रक्षादोषत्रयापहाः इति वंशांकुर
गुणानाह रूक्षो वंशाकुरः स्मृतु विदाही वातपित्तलः इति वंशांबे लुस्तस्पक

रारोंकुरः ननु रा बलइत्युच्यते तत्पुनेन कफकरत्वोक्तत्वात् वेणोः करीराः कफ
लाः मधुरा रसपाकतः विदाहिनो ध्मानकराः सकषाया विरूक्षा इति मेवं प
नार्षोयं पाठो नैतदोषाश्रितत्वात् अथ चित्तु वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः कटुकाइ
मादि उक्तं हि संग्रहे कषायास्रविदाहिनां वंशकरीरस्तु विदाहिनः वातपित्तकरास
लाः कटुपाकाः रूक्षाः पथ्याहा इति माधवकारेणाप्युक्तं वातपित्तकरास्तथा कट
कारसपाकतः वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः सकषाया विदाहिन इति यत्तु कंटवंशसौम्यो
नौयावतत्रि वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोपन इति तत्त्वनार्षं पुनरुक्तत्वात् वंशां
कुरविषयं वा धन्वरगुणमाह विनरसेचनः स्निग्धः शीहा ... वातजित् धनेसलो
हसारः कासमर्दगुणानाह कफिकारकको ... कासमर्दो जयेत्स्वर इति उक्तेदः ले
शाधिकंच कौसुंभगुणानाह स्त्रोतमसंचितकौसुंभं गुरुपित्तकरं सरोमिति कौसुंभकुसु
मशाकं सार्षपगुणानाह गुरूष्णं सार्षपं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृदिति सार्षपसर्षप
पत्रकं संग्रहे तु सक्षारं मधुरं स्निग्धं गुरुसूक्ष्मं सार्षपं शाकानामवरं बद्धविण्मूत्रं
सर्वदोषकृदिति ... मूलकगुणान् नवबालमूलकगुणानाह यद्बालमव्यक्तर
सं किंचित्क्षारं सतिक्तकं तन्मूलकं दोषहरं लघूष्णं नियच्छति गुल्मकासक्षयश्वास

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रुणनेत्रमः लोमशमनुस्वरागिनस्मादेशस्वर्णवीनस्रोमेति बालं केमलं न स्मानिसेवस्था
प्रपमसमवाङ्करस ननेङीषवल्लवणं ननङीवत्निक्रनदवस्थाः त्रयाणि दोषहरत्वादिगुणं स्व
ल्पस्मात्स्मादः महद्गुणानाह महन्मुनः रसेवाकेवकटुकमधुसवीर्यत्रिदोषकृत् गुर्वभिष्य
न्दि चेति महत्कारठ संगतहेतु स्वादुवाकरसमधुरं सहस्त्राणि स्रोतकटुकस्वादुपचाते उक्तं
दिस्नं चिमधुं संमलकं त्रिमलोत्वलमिति पुनितवङ्कनुकटुपाकमेव स्निग्धसिद्ध गुणा
नाह स्निग्धं सद्गुणं दस्थिवानतित् स्निग्धे घितमो साहिम ः साधितसिद्धं चदेषलं मह
द्वित्रिस्निग्धसिद्धं वानघं किंतुनयेन घ्रं दोषघ्रमपि वालमित्यपि शाह्रा र्थे ः स्नुषगुणा
नाह वृत्तस्नकमहरं सुघ्रमिति नरवीमनुवर्तते पूर्वतदपि शाह्राणि ः आमगुणाना
ह सर्वमामनुरोबलमिति सर्वबालं महन्मुघ माद्वै वा ः आमम नमित पक्व पिंडा
लुगुणानाह कटूमोवानक पहापिंडालुः पित्तवर्द्धन इति पिंडालुवाराहीकंदः
स्हिवकालु रूच्यते उक्तं स्यापुर्वे दशास्रापदितके रावेन वाराहि कंदः पिंडालुस्त
स्पाशावरकंदकः प्रोक्तामलकमूलानां चक्रालुस्तक्रच कष्टदस्वर्णेति पिंडशाहे
नवमासवाचितागसनव कूलस्रते ननुगोगणमुरव्यायोमुख्येकार्थे संप्रत्ययइति
सापान् पिंडालुशहशमुख्येमर्थे पिंडालुकं विलयगोलाणीवाराहीकंदः कथं
नाह्यइति चेन्न गंगायां घोषइत्यादि मुख्यार्थेवाधे गोलाणीं महत्त्वात् ः अत्रचमु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्वादीस्वाद्वाधः कुठारादिगुणयोगात् यदाह सुश्रुतः पिंडालुकं कफगुरु विष्टंभि शी
तलं अनिलं योगात्स्वनु कुठारादिगुणयोग [illegible] उक्तं स्वायुर्वेदप्रकाशे किरि
कंदः कटुः स्वादुः [illegible] श्लेष्मः कटुपाकोपि स्वर्योरसायनं वृष्यो बल्यः पित्तविवर्द्धन इति
हंति श्लेष्मवातामनन्तं हमत्रानमयत्कमीनिति सुश्रुतेनाप्याह वराहकंदः श्लेष्मघ्नः
कटुकोरसपाकतः मेहकुष्ठकृमिहरो वृष्यो बल्यो रसायनमिति किंच पिंडालुकंविव
क्षितं न सालुकानि सर्वाणि वेत्यत्र प्रसादेवब्रूयात् पिंडालुकांयेनि प्रयुजीत नाहि पिंडा
लुके पिंडालुरिति प्रयोगा मुख्याः योगात्वनुतुल्यं नन्वत्रकुलु श्लेहि वाह्मिनत्वाहि विरु
लुरस्येवस्पष्टमुक्तं सत्यं किंत्वेवं विधेलौन्नाभिकेः स्पहेई आणयुच्यन इति योन
यितुं पिंडालुरमुक्तवान् यथाशेधारेकदेवेवाचो कुत्सितं इति कुत्सितशाहेनरि
शाहसमानार्थेनकदाहेशलस्थाने ‘प्रसदावज्रेन इति स्वेनवाराह इति वहुभिः पच्यमा
नस्यपाठस्यार्थसमर्थनाहेमाद्रिणाकृता किंतु पिंडालुरिति पठनाप्यस्ति कुठेरादिगुण
नाह कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरभिस्तरुण फणिज्झार्जकजंबीरप्रभृतिगणाहि
लनं विदाहि कटुरूक्षोष्णं हृद्यं रोचनदीपनं दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं ल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुट्रति कुठेरकालमालाशिग्रुसौभांजनः सुरसस्तुलसी सुमुखः कुठेरस्तु हशोत्सः । आसु
रीराजिकाः फल्गुलोमाल्लातले ग पुलिज्जको मरिचकः । मंडेकः पलोशाः जंबीरोजंबीरस
हरणः किंचित्रीमूलः प्रमर्दिनि मरुत्लान कसलुवर्णादयः उक्तं हि सम्रहे धान्यंतुंबरशैलय
यवानी शृंगवेरकाः वाणिशोगंजनाजाजीगंडीरागजपिप्पली कुलिंजराजे कजंबी
रखराश्वाकालमालिका शोफघ्नः सुवकोहीदीवल्लानं धान्यं वद्वाविदिग्ना शालनेद
रानके यदुपदं शोणुमुंज्यते येन च वंजनं वा स्याने उक्तं च संग्रहे वोतिहरीत कादवोप्रि
मुपदेशे युयुज्यते वासनो व्यंजनानां च हृद्यो रोचनदीपनश्चेति दोषानुकेशकरत्व
रैखाश्मार्द्दीवद्याया यामवपुलानिरवे लचयदाहृ चरकः मुष्कालिकपवान घ्रामेमना
नो बोधकलानि चेति । अन्न के षां चिद्द्विशब्दः तत्रसुरसगुणानाह हिक्काकासविषश्वा
सपार्श्वरुक्पूतिगंधहा सुरसहति पूतिगंधादोगंधत्वं सुमुखगुणानाह सुमुखवने
निविदाहीगरस्रोफहेत्न गरं कृत्रिमं विषं । आर्द्दिकागुणानाह । आर्द्दिकानिक्तमधुराम्
त्रलान च पित्तकृदिति । आर्द्दिकाकुस्तुंबरी नचपित्तकृदिति हरितकन्वात्याप्राप
त्रो कृतनत्वं निषेधयति लसुनगुणानाह लसुनोमधुरानी हलोष्णकटुकाकरसः स
रः हृद्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्निग्धो दीपनरोचनः भग्नसंधानकृद्बल्योरक्तपित्तप्रदूष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णः किलाटस्तु तक्रकूर्चिकावद्देहकृमिकफानिलान् सहि धावीन ह्स्वास कासा
न् हन्ति रसायनमिति किलाटमञ्जिष्ठं कुंदस्येवेन गुणाः उक्तं हि संग्रहे पत्रे सञ्चारम
धुरा मधुपधुरपिच्छिलः नीडालंकोल स्तनः कंद इत्यादि पलाण्डुगुणानाह पलां
डुस्तद्गुणो मूलनामन्दकमलो नालनिपिन्नलः कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदस्थः वद्धनीनया
नकुर्णोलेराज्ञानुगुणे स्त्रीहृल्लासमन्वाद्दिति हीनशक्तिभिन्मनोयुक्तः समहेतु विपाकेम
धुरस्तुसः कफवरोगनिपित्तवेवकेवलानिलनाशनः गृंजनगुणानाह नीडलागृंजन
कोनाहिपित्तिनोहिनकृतसइति गृंजनपलाण्डुभेदः उक्तं च वाग्भटे इन्दु टीकायां गंधाकार
रसैस्तुल्यो गृंजनस्तु पलाण्डुना लशुन नालोस्य वज्रनाद्विघने सो पलाण्डुरिति
एचस्वेदनेभोजने च प्रयुक्तः कफवातजानर्शांसि हन्ति पित्तवतामनराणाम पथ्यः
शूरणगुणानाह शोथनः शूरणोरुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः विशेषादर्शसां प
थ्य इति विशदोविशदगुणः मकरंदगुणानाह मकरंदस्तु निर्दोष लक्ष्मीति
मकरंदाम् स्फोटः पुष्पकादिनाकानां गोरखनागरनामामाह पत्रे पुष्पफलेनाले
कन्दे च गुरुता क्रमात् इति उत्तमो य मपवादस्तु यथा ये यथा मूलके षुस्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुकेतोऽङ्के पुंश्च चपटं च कुलं तथैव वञ्चोऽन्तरं तेलघवपदिष्टा इति पृलकानोनार
तमाह वराङ्गके सुजीवन्तीमार्षपत्रबरः परश्चान्त पश्चान्यापि प्रशस्तानि जी
वंती नु प्रशस्तनरा पदाह सुस्रुतः हृतीतोवास्तु कंश्चं चुञ्चित्ली मलकपोनिका म
कूकवल्ली जीवन्ती शाकवर्गीयशाखनेति संमहे तु रुकमाशाल्मलिका प्रमथित
जीवाश्चिकयूथिकाः रुह्रादनी हीरस्त विंबानुनिकरस्तकाः रोधः शालकर्त्तु
हारः रासेलुः वृक्षमूषिका मल्लानककोविदारः कमलेतमलाकिंशुकं पतोलादि
गुणस्वादुकषायपित्तमारो बहुमजाम्सरापजीकरीरं स्यादतीरजं हन्ति कंलघुच
सुधांरक्षांरोवजया सत्युत वातपित्तहरा भंजीवर्वत्ली व वंदुछिका इति शाकव
गः पत्रपत्रलवगीः नवङ्गा साग्गुणानाह गुड्डा पलोत्त्रमावृक्ष्या वक्तुष्या सप्त
मस्त्रविट स्यादुपाकरसास्निग्धा सकषाया इति मागुरः निहंसानिलपित्ताह ति
क्तस्वल्वमदाम्यपान रक्षा कासज्वरस्वासस्वरभेदसन्नस्यान उत्तमेति सि
द्धकलनहलसुत्रमेपापयुत्रमार्ग उत्तमानुकृतानि सस्तुनेन दाडिमामलकं
द्राक्षाखर्जूरं सपरूषकं राजादनं मातुलुंगं फलवर्गे प्रशस्यतइति निक्राणतं
पुरवणनिक्तरसन्त्वे वातघ्नत्वं च काश्च वानव्यतिरेकेण वातहत्वेपि मद्दीकाखर्जू

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रं कोष्ठवातन्हृद्दिनिसंमहवचनात् ॥ अथ दाडिमगुणाः ॥ तत्र स्वादुदाडिमगुणा
नाह उद्रिक्तपित्तान् जयति त्रिदोषान् स्वादुदाडिममिति ॥ अम्लगुणानाह पि
त्ताविरोधि नाम्लुक्ष्म मम्लं वातकफावहमिति पित्ताविरोधिपित्तोदासीनं स्नि
ग्धम्लं श्लेष्मवर्धनं गुणः ॥ अम्लं दाडिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपनमिति खारणा
दिवचनात् स्वाद्वम्लसाधारणगुणानाह सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचन
दीपनमिति मोचादिगुणानाह मोचखर्जूरपनसनारिकेलपरूषकं ॥ अम्ला
तमालकाश्मर्यराजादनमधूकजं सौवीरबदरांकोलफल्गुश्लेष्मांतकोद्भ
वं वातामाभिषुकाक्षोटमुकूलकनिकोचकं तूदमालंकं विपलेचबदं हलगुरु
शीतलं दाहहननं स्यपहरं स्नाविन्नप्रसादनं स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भक
फ शुक्रकृदिति मोचं कदलीफलं खर्जूरं पर्जुरीफलं पनसं कंटकीफलं ना
लिकेरं त्र्यस्र परूषकं लघुहरं काम्म हदूलाख्यफलं ॥ आम्रातकपीतननः ताल
स्तलः काश्मर्यः श्रीपर्णी राजादन कपिप्रिय मधूकोमधुद्रुमः मधूकजं दृ
षं यदाह सुश्रुतः वं हणीय मधूकस्यं तु मधूकं तु समन्वयः वातपित्तोपशम
नं फलं नसंपादयम्ने द्विविधमाप न्नमाहां गुल्मेसदा नं अम्भोजातफलं सौ

627

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सौवीरं बदरं बदरभेदौ उक्तं हि संग्रहे कर्कन्धुः कोलं बदरं सौवीरं सिंचनीफलं यथोत्तरं
महत्स्वादु च यथा बदरीफलमिति न च कोलकर्कन्धुनी अस्वादुत्वान्नापठितौ वक्ष्यति
हि नपाम्लं कोलकर्कन्धु सिंचनीकफलमिति ननु कर्कन्धुः कोलं बदरमम्लं पित्तव
कफावहं पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं मधुरमित्यादि सिंचितिफलानि नव पायनात्त्लोके प्र
न एव संग्रहे निंदुकासे पठितानि विशेषगुणा वक्ता बृंहणं वातपित्तघ्नं सिंचिति
कफलमिति ननु कर्कन्धुः कोलं बदरमम्लं पित्तकफापहं पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्ध
मधुरं सरं पुराणं तत्तृट्श्रमघ्नं दीपनं लघ्विति सुश्रुतेन कोलं तु स्वब
दरमुक्तमिह तु न सौवीरं तु स्वं बदरमिति विरोधः मैवं सुश्रुते नापि सौवीरं तु
स्वमुक्तं सौवीरं बदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तनुदिति सौवीरं चेति हि देवं च पक्वं
नु कोलं च न हि बदरं चेलिकं संधारयान् विपरीतं तु कोलं स्यादिति चेन्न सम्यगिह तु वि
रोधगुणत्वेनैव बदरं सरणात्मकमिति बदरमग्रहणान् न च बदरं शाहेन सौवी
रमित्यकूरणात्सर्वत्वाभावात् चेति पंकोलो कोलाठः फल्गु काकोदुंबरका
कानकशलुः वातामा माधुरमालातनसु चरावयो प्रसिद्धं वातामं स्निग्धपमधु
रमज्जफलं महेरो इमदनफलसदृशं मध्ये किंचिदुन्नतरेखं मुकुलकं दीनलफल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हरश्च पियालं चारफलं रक्तपित्तप्रसादनं रक्तपित्तकोर्निदर्घ्नीकरं लं ॥अथ केषां
चिद्विशेषः नवतालफलं गुणानाह फलं त्विति यत्नु फलं स्वादुरसं नेत्रं नाल
जं गुरुपित्तहृदिति रुग्भुक्तेनापित्तहरं त्वग्भुक्तं नमस्कृत्य विषघ्नं ॥अथ लवचरकेलाक्षिद्रा
नीनि विशिष्टानि नालमस्थानि स्निग्धानि नालिकेरफलानि च वृहल्लाक्षिमधुरी
नानि बल्यानि मधुराणीति येनि ख्यातानि च बाष्पचेड्वए नालमस्थानि नालप
लानि स्निग्धानि वृकानि मधुरस्निग्धशीतलानेनवातापित्तहराणि कफकराणि च वृं
हणानि काश्मर्यगुणानाह काश्मर्यं जात्यमिति वातामगुणानाह वातामा
ढ्यमिति वातामाक्षिपिप्पलानां पियालगुणानाह ॥अनुमोनुपियालमिति नवत
विरुद्धार्थः उष्णवीर्येन वीर्यपित्तं नेनशीनलपित्तघ्नं पियालजं उष्णं च सु
मुत्तेन वातपित्तहरं वृष्यं पियालं गुरु शीतलमिति पियालमज्जगुणानाह
पियालमज्जेति मज्जा स्थानचित्रिबीजे कोलमज्जगुणानाह कोलमज्जेति
कोलं बदरं ॥आमपरूषगुणानाह वातघ्नमिति वातहरं पित्तहरं पक्वपरूष
गुणानाह तद्वत्पक्वमिति मधुरं पित्तरक्तपित्तहरं ॥अथ बिल्वं तत्र पक्वबिल्व
गुणानाह पक्वं सुदुर्जरमिति पूतिमारुतं उष्णगंधधावान प्रवर्तकं संग्रहेतु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुर्वेग्निसादकृद्विल्प मिति वालविल्पगुणानाह होवनमिति वालपक्ष्मसाधारण
गुणानाह ज्ञाह्युभूयचनहिति । अथ वक्ष्यपिन्यानत्रानुकपिन्यगुणानाह वक्ष्यपिन्य मिति
। अमंवाल वंठप्रस्वरसादकृत् दोषवलं दोषत्रयधरं नेत्रपित्तानिलौकफेन संसृष्टे
। मसंसृष्टेप्यवकेतानि कपवनुनाप्रामसं हृष्टमेव । प्रामंकपिन्यमस्वर्वकवघ्नमाहि
वातलंमिति सुमधुतेनेनकफघ्न त्वख्यात्नत्वात् नत्वेवंचेत् दोषघ्नं हेन पित्तानिलावेव
ग्रहोतामेव कपिन्यसामकंठघ्नं कषायात्वमितिदोषकृदिति संग्रहेत्रिवर्णानं
वद्धगुणानाह दोषघ्नानित्नु वद्धहिधात्वमयुज्जिदिति वमयुछहि । संग्रहेतु पद्धे
इत्यवकषायास्नुमधुहि धात्वविवाकृत्वतु नु दोषघ्नंबातुवारिह रागयुक्तिषु कृजिनं
मिति । आमपक्ष्मसाधारणगुणानाह सर्वेनाहि विषादयहमिति जांववगुणाना
ह जांबवंगुरविष्टम्भि शीतलं मधुरं वातलं संग्राहिमत्र घ्रकृन्नारकंठघ्न कफ
पित्तजिदिति जांववं जांबूफलं । अथाम्र नवबालगुणानाह बालंपित्तास
कृद्वालं वद्धास्थि कफपित्तकृदिति बद्धास्थि सहनावयवास्थि मधाव द्व्याम
त्तर्थः संग्रहेतु संपूर्णमामममम्लंच रक्तपित्तकफप्रदमिति वद्धगुणानाह
वातेवाम्रं वातजित्सबंद्धं स्वादुम्लंकफशुक्रकृदिति संग्रहेतु स्वादुसाम्लगुरुस्निग्धं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मारुतघ्नमपि तलं हृद्यं पथ्यं पित्तश्लेष्माणं मांसमधुरं बलप्रदं ॥ सहकाररसो हृद्यः सरः श्रीः
स्निग्धरोचनइति त्वक्फलवल्कलवत्ता हि कषायं पित्तनाशनोमिति बहाम्लगुरुलोना
ह वृहाम्लमाहिरु ह्रीणं वातश्लेष्मकरं लघ्विति बृहन्मांसलिन्नगौकं पक्वं सेवेनेगु
णाः वातात्वहंतिन्ति जौकं मामं पित्तबलासकृदिति सुश्रुतेनतु बालस्यबलासक
रत्वमुक्तं संग्रहेनु रोचनं दीपनं किंचित्स्फूनं कोसाम्लजननं इति शमीफलगुणाना
ह शम्याकं गुरु उष्णं केशघ्नं रूक्षमिति इत्यावलेनुपित्तलमित्यनवलम्बनुवर्तने ।अ
आवीलुफलं नन्वकटुकं गुणानाह कीलुनुपित्तलं कफवातहरं भेदि श्लीहार्शः कृमिगु
ल्मनुदिति ।अनकटुकं पीलुमाह तिक्तमधुरमम्लवस्तमाल्लानारं कटुपाकरसंभेदि ती
क्ष्णोलम पीलुपित्तलामिति संग्रहवचनाच्च तिक्तमधुरगुणानाह सतिक्तं स्वादुय
त्पीलु नात्युष्णं त्रिदोषजिदिति ।अयमानुलेपं नन्वत्रा गुणानाह तत्त्रिकाक
टुकास्थिमघामानुलेपं नस्यवातजिदिति ननुत्वच्छुलानुलेपं गाकटुकाम्गुडी वातप
कोपलीति स्वारणादिवचनेनविरोधः मेवं सामं वायुहन्ति निराममनुकरोतीति वि
बयभेदात् विपरीतेनकुलोनस्यादिति चेन्न त्वक्तित्राद्गुनेरानस्यवातहामिकफापहेति

वा॰ टी॰ ८८

सम्भुतेनजेन्हघृत्वक्षोन्कत्वात् श्लेष्मकृच्च बालघृतं च मांसगुणानाह बृंहणं मधुरं मां
एवातपित्तहरं गुर्विति त्वक्केसरं ब्रह्मतिरिक्तो वदवो मांसं केसरगुणानाह लघुत्वं
सरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ॥ मांसच्छेदाशालिकन्देहव विवंधघ्नं रोचकं का
न गुल्मोदरार्शःशूलानि मंदाग्निं नवं च नाशयेत् ॥ अथ भल्लातकं भल्लातक
स्याः स्वक्ष्मांस बृंहणं स्वादु शीतलं मिति ॥ मांस्यव्यतिरिक्तो बवयवः गुरुपत्रत्वग्मां
सं त्व म्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलं मिति ॥ मांस्य ब्रह्मगिनि सम संमेधा कृपवानहरं परमिति ॥ अन्नसमम
स ॥ मांस्यगुणानाह नस्यम्मिति सम संमेधा कृपवानहरं परमिति ॥ गतेसममपि
ब हाहृपाकादिकरं बालेव न गुणानाह स्वादुम्ल शीतमुष्णद्विधापालेवतं गुरु
स्रवपित्तश्रमनमिति बालेवतं नित्यं हृकारं तद्विविधं मधुरमम्लं च तन्मधुरं नवी
नपरम्लं न हु ष्णं उभयमपि गुर्वी तद्गुणं वक्तारकगुणानाह रक्तं मधुरमारक
वक्त माम्रजरा वानानुष्णं गुरु दोषलमिति ॥ आरकं बीरसेनं ॥ आम्रजरं यानि पी
घृवच्यते नानुष्णं गुरु दोषलं तत् म म्लाप वक्तावे तया ॥ अनत्वे दोष शाहेन पि
नश्लेष्म कालोपाम्रो ॥ अपक्व स्वादुपित्तश्लेष्मलं तद्वस्तिहि न यावत्कारणादि
नान्नुष्णं गुरु वातघ्नं बृंहणं नाति पित्तलं ॥ आरकं मधुरप्राय मम्लं नुकषायं
लामिति ॥ आरकं मध्यमिन्दके तत्र मत्वा स्वादुकषायाम्ल रसा गुर्वी स्यात्साधनं

हे॰ ८८

णीतं मधुरस्विपाकं हि रक्तपित्तकफवातघ्नमिति स्वरसगुणादीनां पथ्यगुणकथना
त् ॥ अथ द्राक्षादीनां मद्यानां गुणाः तत्र द्राक्षादिकया ईषद्गुणमाह द्राक्षापरू
ववं वार्द्धमद्यं पित्तकफप्रदं गुरु स्वल्पवीर्यवान घ्रसरसकरमर्द्दकमित्यर्थः ॥ मद्यानि
यानि द्राक्षापरूषककरमर्द्दकानि तान्यार्द्रीकृतानि चेतरोपितस्तप्रदत्वादिगुणानि को
लाशीनगुणानाह तथाम्लकोलककर्कंधुलकुचावानकारवं एरावतं तेनशावं
सनुदसगलेन्द्रिकमिति ॥ मद्यानुहृत्तानामम्लहृष्टमार्द्रीनिवत्वर्थः ॥ मद्योयन
कोलादिकं नहार्द्रंमुद्धरं वा न यानहृत्मिति प्रदत्त्वादिगुणाभिनत्वर्थः ॥ कोलकर्कंधु
ती बदरभेदौ लकुचं मंथिपलं एरावतं नारंगं एलानेच दंतशठं जंबीरोचिबा
कपलं च सन्तूदंनोनवलाम्लिकारवोचउलकंचरवारगणादिना पलाम्लिकेरा
वनककोणवपकरमर्द्दकं ॥ मद्यानकं दंतशागम्लोक्तं रक्तपित्तलमिति
सगलेन्द्रिकं प्रगवितसहरांकर्कंटारवो द्राक्षारेमिलेन्द्रिकांनगपकुल्गार्गे
वमाह नातिपित्तकरं पक्वमिति पक्वंद्राक्षादिकं मन्तमपि नातिपित्तकारं स्वा
दुपाकत्वात् यद्गृहमाधवकारः द्राक्षाकशीरकर्कंधु वदराण्यारूषकानिच प
रूषकानि नात्यम्लानि कफपित्तकराणि च स्वादुपाकानि यान्येवा नातिपित्त
कराणि चेति यत्नेत्कंभुशुनेन ॥ एतन्मद्यं पित्तजननमामं विद्यात् मारूषकं नरेव

633

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पक्वं मधुरं वातपित्तनिबर्हणमिति नन्वपक्वावस्थायां मधुरत्वं रूक्षकं विपाक्यं य
त्तु पक्वमप्यम्लत्वं न जहाति न किंचिदिति तत्कथमेव एवं द्राक्षारिष्टपि वा दुग्धं
मधुरस्य वरमर्दस्य विशेषमाह उक्तं च मर्दकमिति नातिपित्तकरमम्लं चकारे
ण पनुक्तव्यानेमधुरकस्य मर्दस्य विवक्षितं वायुहन्त्वात्पित्तलत्वप्राप्ते किंचिल्पि
त्तकरत्वं विधीयते मधुसूक्तानां मल्लिकादीनां गुणानाह दीपनं भेदनं मधुक
मम्लकाकोलयोः फलं तद्यथा स्रमस्तम्भछेदि एवं कवानयोरिति
अम्लिकाचिंचाफलं कोलयोरिति द्विवचनात्कोलकर्कन्धुनोर्ग्रहणम् एत
त्सम्भूते नहि द्वयोरपि तत्सममगुणत्वं भूत्ते रक्तीते बदरमार्क्षमाने कवतवानयो
रपि कवतवानप्रयुक्तम् सरमिति ह्यान्यो हृदनलत्वं सिक्थमेदनापि
ति लियमार्थं मधुक्त्वार्थपि चाम्लिकादिनि भेदनानि । अत एव बदरला
हृना वाध्यम्लं बदरं रस्य लघुकं मारतापहं मधुरनमुत्र स्निग्धं शीतं पित्ता
निलापहमिति गाहित्वम् मधुक्तविषयं लकुचगुणानाह पत्तानामवरं त
त्वलकुचं सर्वदोषकृद्धति एनच्च सर्वदोषकरत्वमननम्लस्य अम्लस्य
वा तद्गुषु कोलादिषु पठितत्वात् किंशालूक हृतीयाः सृतासिद्धत्वे हृं वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

635

नाय वृं । स कोमलं जठरे मध्ये न कोमलं फलं काद्न्य ह च ना त्वजे न नं नस्
लक स्वस्य वृ स्वे वं गुणा न्वा न् फलमाह प्राये ला फलम ध्ये वं न ध्या मं क्वि
वर्जितमामं फलं त्यजेत् विल्व स्या मध्ये वगुणा व न्वा न् । अपि शाह प्राये
लान्य स्य धान्मा श्राक्का ध्या मपि संबंधार्थः जं नुयु ह स्या पक्वं वरे फलस
त जलम रना स्या विमद्या ना ला ह म्य हेतु मधक्वजमह ह्यं नु बदरं सरणा न्मके
न्दुक श्मं न का ही न फलं नि विं बेने रौना टंका श्लक लिंव कुल गांगे वध्वि
ना श्लेनपाकं कपि त्याम्नि शिवि जिम्म मत्स जांब वे हौ रहरा फलं बीजे पौष्क रंक धा६
फ पिल त्रितं कषाय मधुरे रसे से शीतलं गुरु लेखनं विबंधा नन ननं सं मनं वात
केलाय ने रे हलं वात पि ने घुस्त्र म्यं हिं चि निकाफलं मध्य वि वाह म नं च वात
लं चा हि कौ फलं कषाय ये चनं ह ह वाननं लंल वं ला फलं फलं करं नविह
मि विक्न इले ध्या विशेध च नो यु क्ना हिं वं प्राचीनामल नरणा मूला जंधी
लुनो ल्मं न रम एण से च टं स वि के क का मिनि एवं धान्या दीना गुणा नु क्ता
याह कृ स्मा जं तन्मह गन्ह ने ते धान्य पाह हि मानने ला छ्द बीन खा न न्ता ला
ह दूषनं जंतु पुष्टं जलेमगन मम् भि ज मनानै वे । अन्न धान्या पुनं हीन वीर्य जी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णि न यापि च धान्यमत्यहितमेतेति हिमं नु हितं । अनलो दावानलादिः उष्णं
संतापः दुर्बलानः पुरोवातादिः आतातो नास्य शिशिरप्राणिनां तातलादयः । प्र
देशाहात्क्वाथ्यमन्नपूरीबाद्यः नेदं विनत्यु पहास्त्रं नेजं नु पुष्टं कूपे मेव विने
जलेमग्नं । एम्पित्तमनुचितं स्रोतजं । अनार्तवमनुचितकालजं । अन्यधाम
पुनं विजातीयेन धान्येन सहैकस्रोतजं । शुचिजीर्णं न यावच्च बहुवर्षोषितं त्वे
न हीनवीर्येन ९ शाक्नि: वत्स भाववत्ताहीनवीर्यमतिजीर्णमपि । प्रहीन
वीर्यत्वाज्जं शाकमाह नवेति न याति हिमदूवनादिकं धान्यपुनर्मित्यत्रम
नेत मूलकस्य नस्यायुष्कं स्येव गुणत्वात् फलमाह प्रायेणेति एवमितिधा
त्वचन । अमाफलपुनन्वकालपत्वबिल्ववर्जेन मामफलेष्वजेन बिल्वस्य
मस्येवजुणवत्वात् । अपिशाहे: प्रायेणान्यस्य धान्यस्य शाकस्याप्यमपि सर्वं
धार्यः जंङ्गलजुष्टस्याप्युडुंबरादेः फलस्य तैलमग्नस्याविवयजनाला
दे: शाकस्य । अन्यधान्यपुनस्याविकुसुम गोधमादेर्धान्यस्यैकैकान्त्वद
धान्यामुप्रायेणेत्यनुवर्तनम् इति फलवर्गः । अथ शाकवर्गः । औषधस्य हरिते
त्वेनाहारत्वे पयोगात् नवां दोलवणं नवदुष्टधा सैंधवसौवर्चलविडसामुद्रो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्भिदं रूक्षं रोचकं चोष्णं चेति नत्र लवणत्वसामान्यगुणमाह विडादि
अभिधायेति स्वद्रव्यद्रव्यगुणले वाक्यवचनं अत्र यद्विशेषगुणाः नत्र सैन्धवगुण
माह सैन्धवमिति स्वाद्वादीयन्मधुरं अनुष्णमिति यद्यपि नानुष्णमिति हेमधुरत्वा
के प्रत्यये वनदीपनं दोषत्रयप्रशमनं सुखां शीतं स्वाद्वादु सैन्धवमिति स्वार
णादिना शीतं मूत्रे नतं यमनुष्णं अत्र भ्रमः शीतं हि मिव शीतं चक्षुष्य
त्वेपि नपुंसकार्थे करत्वाद्ववत्संपचे वांगीक हेवं सैन्धवसारसंचौवर्चसौ
वर्चलमयोद्भिदे पूर्वपूर्वगुणान्कृहे उष्णं नेत्रयपथ्यानं तामिति स्वारल
दिनेवाक्यमेतत्कत्वान् सुगुणोयमाह सैन्धवं साम्रुद्रं विडं सौवर्चलं रोमके
द्भिदं प्रमतीनि यथा नेत्र सुखानि तानाह रातिविडं तस्य कराणि च प
थ्या पूर्वास्मिन्नपस्या दूनिसर्वमूत्रगुणी बाणि चैतै दृष्टापथ्या च चक्षुष्यं सौ
वर्चलगुणानाह लघु सौवर्चलमिति उष्णाः सोधनं सूक्ष्मं सामनं च
विडगुणानाह उर्ध्वधः सम्यक्कवानाम्या यत्वेकं संवंधानेनन्तु यथा
हेन ऊर्ध्वानुलोमकृद्दाय्पृक्तलघ्रंदीपनामिनि स्वारण्णादि वचनान् उर्ध्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धश्चवा नानामनुलोम्यकरमिति चरकश्चकाराच्च विबंधो मलावरोधः॥ प
नाहो बद्धोदरं नाविष्टंभो वा नानावरोधः॥ सामुद्रन्तु लणानाह क्षिवाकेति॥ औ
द्भिदन्तु लणनाह उत्तिन्नमुद्रकहाद्रं नौ [illegible] मुङ्क्ते द्वि चोद्भिदमिति मु
द्विधानन्तम्य सामदक मत्स्यस्येरिमभि वह्निना वा कृष्णनाय ल्लवणं
नदोद्विदं उक्तं द्वि क्लेरामिरद्धिकरं कृष्णलवणानाह कृष्णेति॥ अन
एवचनालगंधसौवर्चलमावक्षते रोमकन्तु लणानाह रोमकमिति रो
मकशाकंभरिदेशोत्थं पांशुजन्तु लणानाह पांशूत्थमिति पांशुजं सा
रमत्रिकोद्भवं प्रत्यक्चिकित्सोपयोगिनां परिभाषामाह लवणानां प्र
योगे चेति सैंधवं प्रारियत्र न दृष्या भवतीति क्रियाविशेषणं यथा यत्रै
कं तत्रैव लवणं तत्र सैंधवं यत्र द्वे तत्र सैंधवसौवर्चले यत्र त्रीणि तत्र सैंधवसौव
र्चलविडानि इत्यादि यत्र संख्यानं विना बहुवचनं तत्र पंचैव ग्राह्या
णि सौवर्चलं सैंधवं विडमौद्भिदमेव च सामुद्रेण सहैतानि पंच स्युर्लवणानि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

639

वेति चरकवचनात् पथ्याचतुर्थांशकृष्णमम्लानां सूवर्णाद्यवलत्रयं ल
वणानां चत्वारि शार्करापलानि कृत्वा चूर्णं सूक्ष्मतानात्र रोगान्हिंस्त्र वक्ता
रयतं कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पांडुमयप्लीहानुहिन्त्य देन देवसर्वाश्चि कृत
संगतं दाडिमकपित्थरसाम्लामलकानां रसयुक् पृथक् कुडवलवण
पंचकुडव सूबलं त्रिपलं शार्करपलाष्टकं चैककं च चूर्णितमन्नपानयो
नमजीर्णारुचिश्वासकासगुल्मप्लीहामदाहिनी हृत्पांडुरोगघ्नमिति पथ्या
स्मारः। तत्र पथ्यवत्स्मारगुणो नाह गुल्महृदिति स्मारसामान्यगुणो नाहस्मा
रसर्वेष्वेतेषु वरमनि शायेन नीज्ञोगग्रस्ताकी पाचनः। छेदिखेदनविदा
रणः। छेदकारि हिंगुपाटनः। कटलवण रसवान् शुकानां मध्ये तत्र हिंगुगु
णो नाह हिंगुवातकफानाहइति हरीतकीगुणोनाह कषायेति पंचरस
त्वेषमाने शायार्थी विदुलवणा स्वाद्वम्लकटुतिक्तकषायमार्थः। बुद्धीड
पाणेचबलप्रदाः। पुराणज्वरजीर्णज्वरः शोषराजयक्ष्मा मोहाम
र्छा श्रोनसांविबंधः श्रोतोवरोधः कफवातजानिति कृष्णादीनां विशेष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णं नास्त्रां श्लेष्मवन्नेष्टा मधोवं अकारांणां मनुलोमास्हि साध्यानां मन हृत्णां पं
स्वाहृन्मलभावामवनंकटुनिक्तनपाकप कषायमधुरत्वोच्चे वेन्नेहृनिहरीनकी
त्रि स्वारणांरिनावित्नघृत्वमच्युक्तं नन्किनिवानकवपामेहलं सत्त्वं वित्न
जानवि व्याधीन्शमयेन् कफवा नजास्त्वनिशायेनो समवीर्यत्वात् स्वारणां हि
नाहरीनकीलहृणामच्युक्तं त्रिसंभाविहिलिमज्जे द्वागुणकृत्स्नो मकीर्तिने
त्रि ,मामलकगुणांनाह नहृत्मामलकं रुगिनविनिनहृद्धरीनकीवत् सातूष्म
कषायोत्कटं ,अनिशायेनवानकवघ्नौ इदनुर्णीनमम्लोत्कटमनिश येन
पित्तकफघ्नमिनि व्यनिरेकः विभीनकगुणांनाह कटुपाकइनि ,मत्तं विभीत
कं नहुणांमामलकगुणं कटुपाकमिनिस्वादुपाकत्वाय कादः ,यहिम
भिनिर्णीनवीर्यत्वादिवेधात् उष्णवीर्यत्वम्प्रनिपन्नवः इ बाहुन्यानिशयो
निषधाने सचाम्लत्वमेवनापित्तकफावहत्वमनं अनन्त्रानरेविधानात् नथा
चाहसुश्रुनः मेदनं लघुरूक्षोष्णं वैस्वर्यकृमिनाशनं चक्षुष्यं स्वादुपाकंच
नं कषायं कफपित्तजित् स्वारणांहिरपि कषायं मधुरं शीनं लघुवित्तकफ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यद्धि विभीतकफलेन समानत्रिफलासार्धयोग हरीतकीति स्वादुपाकेति स्वादुमधु
ररसं पाकीयाचनं शमनएवस्वादुरसेनोद्दिना कषाय मधुरमुक्तं शीतेपीति शीत
स्पर्शस्तु मतेनोष्णस्तेनानत्वान् उष्णवीर्येति वीर्यमनह्णा चहरीतक्यादित्रय
समिलित स्वसंस्कारपाकेन गुणमाह इयं हरीतक्यामलकविभीतकास्वादप
लेत्रयी त्रिफलाइति स्वाद्यनारसायनकरत्वादिगुणा: प्रसाममयानेत्ररोगा: त्व
गामयाकुष्ठादय: त्वगादे: त्रयस्य वनुरसमच संतोकुर्वन् गुणानाह सकेशरंप
ति त्वगष्टैलेत्रिजातकं नटेवसकेशरं चतुर्जातं संज्ञाहूय पाचयितप्रकोपा
द्गुणं केचित्सूक्ष्मं पठित्वोनसाई मरिचेन योजयंति नटसत् त्रिफलाचत्रि
जातं च चतुर्जातकमामवावहारान् पित्तप्रकोपत्वादि गुणस्येकायानिर्दीज
त्वाच्च नहित्रजातेरएतत्पानिरूक्षगुणो उक्ता: किंतु एतेनुकूलाएव यथा
चिकित्साकलिकाया त्वगष्टैलेत्रिसुगंधमेलन्तुप्रकीर्तितं नागकेशरयुक्तमहा
रि चातुर्विषघ्नं चसनागपुष्पं तेयं चतुर्जातक इत्येते देवेति मरिचगुणानना
ह रसेपाकेति यतेरोचनं दीपनं छेदी सुगंधीकफवातजित् नातसूक्ष्मं क
टुकं मरिचं नातिपित्तलमिति स्वोरलोरिनानातसूक्ष्मं नातिपित्तलत्वं चोक्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नशार्ङ्गीवस्यात्त्रिवृयं नस्यात्स्वादुपाकित्वात् उक्तं च सुश्रुतेन स्वादुपाकार्द्रम ६५
रिचं गुरु स्निग्धमप्रयोगिकं वेति ।शार्ङ्गीपिप्पलीगुणानाह श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा
गुर्वी स्निग्धा च पिप्पलीति शुष्कपिप्पलीगुणानाह सा शुष्का विपरीतानइति
।सान आर्द्राया विपरीता स्नेहमधुरो उष्णा लघुश्च विपरीतत्वात् रूक्षत्वप्राप्त
स्तनगेति वचनेन तिक्तारिके सुकान् सुरसेकदुतेति वैपरीत्यादेव स्नेहमधुरत्वे घ्रीद
सिद्धे पुनः स्नेहमधुरत्वग्रहणं नियमार्थं ।अनिलश्लेष्मघ्नी नचापित्तघ्नी न तु पित्तघ्न
त्वं शंकेत कुनइति चेन्न कटुकापि पिप्पली पित्तशमयंति शीतवीर्यत्वात् इति सु
श्रुतवचनात् सुश्रुतवचनस्य कागतिरिति चेन् ।शार्ङ्गापि पिप्पली न स्यात् कटु
त्वकुनइति चेन्न प्रमाणसिद्धत्वात् स्वादुत्वाद्विरतिशयार्थाः सुश्रुतस्यान्य
दृग्विषयत्वमपि प्रतिपदनात् नेषु गुर्वी स्वादुशीतेन ।पिप्पल्यार्द्राक कफापहा
मधुरात्कटुकानिलघ्नी च साच्युपापित्तकोपनीति उक्तं च माधवकारेण सा
पित्तशमनी पूर्वं दर्शिता वीर्यवादिना शार्ङ्गकारेण निर्दिष्टा सा सम्यक् पित्त
कोपनी पद्यादीपित्तशमनी शुष्काऽपि तत्प्रकोपनीति ।पिप्पलीत्याग ।मति सेवां
निषेधति नानाप्त्युपयुंजीतेति चरकाचार्येणान्वतो पिपित्तिरक्ता ।पथस्त
लुङ्गीविदग्धोणानामुपयुंजीतानात्यभ्यासदद्यापि पिप्पली सारा लवण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

643

मिति तिक्तलोहितकटुकाः सन्नेमधुरविपाकाश्च केनान्यपर्यस्मिन्घोषाः
प्रहे इत्यादि नामेषवजस्मिमना श्रुसन्नशुभाशुभकारित्वोभवंशापानभङ्गः
प्रोक्तमसमसान्तुल्याशेषस्यसंचयानुबुद्धासननस्पुष्टयुज्यमानानां हि गुरु प्रतीति
नान श्लेष्मणो मुख्ले शयति प्रोक्तान्तितं नचवानप्रशामाधावकल्पते
मत्स्यहस्तेषु भावात् योगवाहित्वात् लवणनामवंति नस्मात्पिप्पलीनांमु
पयुंजीत शुंठीगुणानाह नागरं दीपनं हृद्यमिति नागरं शुंठी नाम हि मला
नां विबंधनुद्दोषाः आर्द्रकगुणानाह नहृद्यार्द्रकमिति नहृन्नागरवत् स
न हृत्वमेषां विशेषवत् आर्द्रकाद्यवजे शुंठीसंस्कारेण लघीयसीति
पाचनं नाहि नरं तं नागरीकृतमार्द्रकमिति मरिचानां चव्यस्य संसाकुर्वन्
गुणानाह एतच्चत्रयमिति एतच्चेमरचविप्पलीनामाराच्चैवं त्रिक
टुकसंसर्गस्यैतत्पाठोन्नयेन आर्द्रकस्य नामराद्रसिन्न्यचारितं
नहाते चविप्पलीमूलपाणु गुणानाह चविकेति चिवकस्य गुणानाह
स्वित्रकाग्निसमपाकेति पाके पाचनं क्रियायाः प्रतिवदानाहीना
वनीयर्थः पिप्पल्यादिपंचकस्य संसाकुर्वन् गुणानाह पंचकोलकं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

येन च समरिचेन बिनेति एतत्त्रिकटुकम रवादि ३ यं च मरिचरहितं पंचकोलसं
ज्ञवरम् अग्निदीपनं च बिल्वादिपंचकस्य संज्ञां कुर्वन्गुणांनाह बिल्वेति बि
ल्वादिपंचकं महापंचमूलाख्यं कफवातादिगुणं च बिल्वश्रीफलं काश्मर्यः श्रीप
र्णी तर्कारी अग्निमंथः पाटलाः वसंतदूती टुंटुकश्योनाकः बृहत्यादिपं
चस्य संज्ञां कुर्वन्गुणांनाह ह्रस्वमिति बृहत्यादिपंचमूलकं ह्रस्वपंच
मूलसंज्ञं स्वादुवातकिंगुणं बृहती द्वयं कण्टकारी सिंही च । गोक्षुरकोद्वयं
शालपर्णी पृष्टपर्णी च गोक्षुरकः नातिशीतोष्णं निबधनवोवदर्थो इति
नो सर्वथोरेकज्ञानवस्यानाह । अनुक्ता इति नवीनार्थः सम्पूर्णस्तु मालूर
स्थाने एरंडं पठन्ति बलादिपंचकस्य संज्ञां कुर्वन्गुणानाह बलेति बलादि
पंचमूलं मध्यमपंचमूलाख्यं कफघ्नादिगुणं च बला नागबलाकः पुनर्न
वा वर्षाभूः एरंडः । वंशांगुलः सर्वपालिहृदयं मुद्गपर्णी माषपर्णी च । अ
भीर्वादिपंचकस्य संज्ञां कुर्वन्गुणानाह । अभीर्वादिपंचकं जीवनपंचम
लसंज्ञं चक्षुष्यादिगुणं च । अभीरु शतावरी वीराकाकोली जीवन्ती

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जीवकर्षभकाख्यनामप्रसिद्धा रुमीहिंपंचकस्य संज्ञां कुर्वन्गुणान्नाह
नन्त्णारव्यापिति रुमीहिंपंचकं नन्त्णपंचमूलसंज्ञं पित्तजिच्च दर्भः कुशः
काशस्तु शालयः ख्यातामसिद्धा · शरोगुंजः समरहेतु ॥ अथमंगीहरिद्रा
च विदारी सारिवा मूला बला हव्यकंटका रव्येव स्वरंछाभीहदेपीकैः ए
हिंस्यावरभदीकैः सर्वदोषहरे चैते स्वर्णं हेतं स्निग्धं मधुरं रसपाक
योः त्रिदोषहरं शीतं सकषायं रसायनं रूप्यं स्निग्धं कषायाम्लं वि
पाके मधुरं सरं वयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् ताम्रं सति
क्तं मधुरं कषायं मधुरं लघु कटुपाकं सरं स्निग्धं रूप्यलोकपवित्रं ज्ञिन
कांश्यं कषायानरसं विशदं लेपनं सरं हरिद्रमसारनं रूप्यं तं तिक्तं वित
कृकापहं सन्निकलवलमेहिपांडुनकृमिवातनुत् लेखनं पित्तलं वि
चित्र त्रपुसीसचलं हुत चक्षुष्यं कृमलोहं च कषायं स्वादु तिक्तं
लेखनं वातलं शीतं नं पित्तकफवानुत् मुक्ताविद्रुमवज्रेंद्र वैदूर्यस्फट
कादिकं मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनं चक्षुष्यं धारणा ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ननुपानमम्लं क्ष्मीविपाकपहं समहारमुष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिप्रसंजनानं सै
न्धवं धिसमुद्रेन मलो सौ नौ कषायावत्तिलेखनौ नुष्णं कटुकं क्षारं रेक
षायो विशारदलघु लेखनं वैरिचनं तुष्णं कटु कृमिविपाकहे विशदो गौरकः
स्निग्धः कषायो मधुरो हिमः कफघ्नौ कटुकाञ्जनाप्रमेहो हालेखनीस
रा स्निग्धकषायं कटुकं हरितालं विषप्रणुत् कषायमधुरं शीतं लेप
ने स्निग्धमंजने रक्तपित्तविषच्छर्दिहृद्याधृ हरं प्रसादनं श्रोतोंजनं वर
नेत्र नतः सौवीरकांजनं कफघ्नं तिक्तकटुकं छर्दि सौम्यरसांजनं सर्वदो
षघ्नं मनकासमेहहं सर्वापहे कफघ्नं कटुकं शिलाजतु रसायनं
तिक्तं च छेदनं योगमाहित्वात् सर्वरोगजित् कषायामधुरा ... कासघ्नी
वं स्वराणां लगाहीरी लयस्त्रास कासघ्नी मधुरा हिमा कांस्यं कुं विका
कुष्ठजीरकं बाष्पिकाकटुतिक्तो ... कृमिघ्नो ... हरापरं नहत्वराणि
कारच्छादकः कोष्ठ मलन्तं ... सर्वपाकि ... प्रकावं ...
स्नितः शान्ताम्लाकुष्ठतगरसरदारहरेणुच एलेलवालसर्जं निशोनलतनाम्ला

हे.५४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

647

घ्नस्त्वचो रक्ताः लघुस्मा कटुकः पाके कफवातनिवर्हणः सैर्यकस्तिक्तमधुरः
स्निग्धोष्णः कफवातजित् वातिमूत्रविबंधघ्नो रुक्शोफगोदरखंडू हिमः काचनकं
कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं [illegible] विषापहं कफघ्नं तिक्तं कटुरसं मुस्तहन्ता हिमा पाचने
तिक्ताम्लानां त्रिदोषघ्नी ग्राहिणी पुष्कार लाघवी शोथनी ज्वरनेत्रदाहकामला
वातरक्तनुत् निर्गुंडी नेत्र्या रहरोलघुमन्नि विषघ्नी टो निवस्तिक्ता हिमा
कुष्ठकंडूविषापहा महानिंबः परो ग्राही रूक्षाघोरस्तपनिलः गुग्गु
लः पिच्छलः स्वरो विशदो भग्नसंधानः सस्वादुः कटुस्तिक्तः सकषायो रसाय
नः रूक्षः सर्वः कटुः पाके स्तः सस्नेहमोग्निदीपनः स्वेदमेदोनिलश्लेष्मग
नः रूक्षः सर्वः कटुः पाके रक्तं कफघ्नं गत कोष्णं स्नुक्सः गसनो लघुः स्वरबु
द्धमहावचा कृमीन् पित्तिकफघ्नं पर्शत कोष्णं स्नुक्सः
मेध्या कृमिविषापहा कटुस्तिक्तो मधुरः स्निग्धवानकफ
बालिमरोनितेन मेध्या कृमिविषापहा कटुस्तिक्तो मधुर स्निग्धवानकफ
वह पित्ताप्लविषहृद्दाहहन्म घृगुरुः सलए सर्वतिक्तं मधुरं चंदनं शि
शारं परं लघुरस्तं तथा रुचिरं वातलं पाचनं चनन स्वराग्निसारव मधुरस्त
पित्तकफापहं मधुरं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणं गुरुस्वादु हिमं वृष्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वल्यं स्वरवर्णकृत् कटुतिक्तं निद्रो कुष्ठमेहपित्तकफापहं अस्येपाल्लाय
नेवर्ज्जसोपदुष्टव्रणविषं अवैद्रे शैकच सूक्ष्मां शिशिरं बल्यं रोपणं कषायं
मधुरं तिक्तं रक्तपित्तप्रसादनं बलावहं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलपदं
नवनागरी पकाश्वल्पायुस नशीला हितागुरुः नाकूलं कटु संसारं रक्षमुस्सं
कफव्रणनुत् ये हिमेमोहहृक्नुपगंकषायं स्वादुरोचनं जातीफलं कटुकं
वं केशबलं वंगकं लघु तृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदोर्गंधनाशनं सस्वादुति
क्तन्नतृष्णाघ्नः कर्पूरः चंदनो हिमः सेनाकसल्हरका नहृन्मुखशोषहृत्
रं कषायमधुरं शीतं पद्मापित्तकफास्रजित् नहृद्ध्वकुलपुन्नागकुमुदो
त्पलवालकम् सचंपकं नतोम् नेगुलो: कोरंटकं किंशुकं मालिनीमल्लि
कापुष्पं तित्तं जयति मारुतं विषपित्तकफान् नागकेसरं धुवारं तेजुलं कष
घ्रं वैन क तिक्तं शिरोबविषहारिच वानलं पुष्पमागमल्प कषायं कफ
पित्तजित् बंधुकस्रेष्मलं ग्राहिनहृद्देवयूथिका कफघ्नमुष्णवीर्यंच कुंकु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मंत्रणत्रेष्मघ्न । सबल्ल्युजं त्रैङ्गजं वीजं वालकपसल्लुन् । पास्त्रवर्लैश्मेत्त्वकमे
दः सौकुमार्यकृत्स्पथा । स्वनो धान्निवलां पूर्विकु धीन्ब्रुरूमलमुरवं मारत्नस्पा
नुलो म्यं च लुद्रहां भ्रमापह । अन्नर्थं संहयादन्नं वरटक मुस्रूवर्द्धनं वल्पिनेत्र
हितं छत्रं वातवर्ध्मनवापह प्रवानरोस्मवैवर्ण्पिल्लभकृह्म हन्तउभ्मपान् श्रमा
गिनमूर्छाश्रजयेद प्रवानस्न नान्यथा प्राग्वापुरु स्मोभष्यादि नगदाकाशैरव
मकूमीन् सल्लि वलकर स्वास मम वातव कोवधेन पाप्यास्त्र कृवानकफव
च्छीनः स्वादुकषायश्चः कषायः पिन्नमेहघ्नो लघुर्नातिविदाहने पानुकृल्वप
वित्तघ्नो मूर्छादाहभ्रमापहः स्निग्धः शीतो लघुः सात्म्यउन्नरः बद्ध सामरत्न
दृशानः कटुरुक्षाक्षा । पागनपञ्चबमारनः । अम्लो विदाही नेत्रन्पा वापवा
स्लेनउच्चाने । पानवामनतृखेद दाहमूर्छाविषापहनां कुर्यान्मिन्नास्वबहूक्ष्म
मायाल्वेनानपंहितः नमः कषाय कटुकं ज्यान्ना मधुरशीतला रसादिम
देरन्निमेष जॉदिमुमात्रमुक्तं न पतोम्लिकिंचिन् । पनावधंद्रकामहावबोधा
रूपेषु तेषां वनगोचरेभ्यः । अयमाजादिलहरण प्रकाशो बिजवक्रान्नमांसरसा

नां २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कफलोबधेः वैर्मैरन्नैस्तु देहेशांयम् अपि हृत्मुपयोगवान् ॥ निर्दिष्टोरसवीर्याद्यैर्यथा
स्वकर्मसाधने न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा हिताहितत्वं एकांतनि
यमोस्मात् निश्चितः मात्राद्योगक्रियादेशकालावस्थाद्भेदतः गतास्तनोय
लोद्दृष्टास्ते स्ते माचास्तु यान याः मात्रया सेवितं मद्यं हन्ति रोगान् समुद्भवान् नि
षेव्यमाणं निलसोविषमप्यमृतायते हीनातिमात्रमशनं मरन्ति च
पकोपने भजन्ते विषरूपत्वं तुल्यांशमधुसर्पिषी ह्याराम्लरससंयोगम
धुरीमवनिनीखणेन उक्तं कथ्यात्निदुकेन निक्तनाम धुरायने जीवनीयम
पिद्रां विपले शेपि मन्यते तुल्यः अपि हितोम्लोन्यं विषस्थावरजंगमे स
न्नेवा वानलारूक्षः पीनानर्थ्यं यंति तु विनापि चोपयोगेन मत्तिमे
वाहवीर्यकृत् शाङ्केकाञ्जायने संठी संस्कारेण लघीयसी लघुन्यापि
हसंकुम्भो गुरवः सिद्धिपिंडका हिंगु गैरिकः सिंधुन्यगंधवलीरसाधिकं पू
गनाबलशाखेम्योवणिंगधरसोद्भवः कोद्रवोहंसस्रफपित्तकरोन्यवचिदा

60

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हिनिः कुष्ठनन्कार्थपित्तनेलोहूंलि मल्लानकैः सहगुड कर्न्नोग्निसादस्यस
हिनस्त्यमथाद्दिमिः नेत्रात्यग्नैसमद्न स्वाध्यैरप्युदहिश्यने पष्ठः स्तुमः
पिप्पलुन्नेरक्तरालेलघुर्गुरुः श्वालेः पिप्पागरीयस्त्वमोधूमादपिगच्छति
लघुपित्तहृदरालाजाबीहिनोगुरुरपिनेला संग्माहिलोलघोर्गुन्नानकुल्मा
कोमद्नोगुरुः भाअंग्नाहिनरनवनागरीकं नमार्दकं गुजान्नेयाच्चसुन
रामवलंगुरुध्यानकं गरोयागुरुदधमुन्नेरसालाचानिमुक्तलादेहाभमय
नादृष्यागुरुरण्याप्लानिशाकदान् पनुहनस्त्नेहमपि नक्तंशोकहरंलघु
म्नाधिस्निग्धनरंहन्तिनार्दिनंनवनीनवत् चक्षुष्यापाहिंगाधूमस्तेल
पच्छोनिहृष्टिहा मूलकंदोषक्त नन स्निग्धंसिद्धमेदाबलं उष्णंविषी
मवन्येवविषघ्नमपिमाहिषकं दुग्धजनम्याद्रास्नाम्नारोषलाचपजायने
स्नाह्नणः शुघ्युघनोलेपः चंदनस्यापिदाहकृत् लवणानस्याध्यपेणाराधाच्छीनव

651

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वन्यथागुरोः पथ्यास्निलः स्य शीशीतोसमेधानैलं रवलोहितः नस्येव श्लेष्म
कारित्वननैलस्यखलस्यच दधिः प्रायपुकारित्वननजनेवनीतनयोः भूय
सात्म्यदधिक्षीरे रक्तरोगस्य वासिषु हाराप्राकेषु मत्स्याः स्लु सेधवेषुरमके
षुन्नु तैलान्यभ्यङ्गमूलादिमलपेकाकलापुनः पयामंथ उदीच्येषु गोधूमाव
निभूमिषु बाह्लीकाः पल्लवाश्चीना शूलीकाः यवनाः शकाः मांसगोधूममा
ध्वीकशस्त्रवैश्वानरसात्म्या देहसात्म्य घृतक्षीरमद्यं मांसं तु कस्यचित्त प
थापूर्वारसात्म्यस्य गोधूमोन्यस्य शालयः प्रादिने रपिनेषां चनेरेवो पाहितेदि
ने [illegible] मन्नपानेषु धद्रोषमात्राकालाद्यपेक्षया सात्म्यहान्सुबलंधत्तेना
तिदोषं च बह्वपि भ्रंशान्न यत्नयोगतत्त्वं भवतिग्राहि किस्यचिन्न मत्लागनभवतिप्रा
पः कफवातान्तरे हिमं विषघ्नापिप्पसारे हेव ईयतेविष स्थूलस्यचिरवालादोवमना
दृतिविद्धान्ते नक्रमामकद्रहतिकोष्ठकंठतुरातिच वातनहसंपिमद्वीकाखर्जूरकोष्ठवाते
कृत नातिपथ्यः सारदीपथ्य श्चातस्वरवयोदशा दृष्टे सर्वा हेमदृष्ठ श्चाव स्नानमनुपजितं
नपः स्मादुरसंशीलविपरीतनतोदोषं कुर्ते नजायते तस्माद्धीराद्य पुनर्घृतं पपादोधवदा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नघ्नपक्वान्नं वातलं तनुतनने तेनं स्नानाहितकपालमपक्वमेवतनुभेदनं धातुकोगुरुत्वोपापादिविकारं मद्य
मूत्रयोः शीतेन तनुहृद्राधनेहित्वाम्लं लवणाहिताः उरुमयदिवास्वप्नगो आद्यमते गर्हितो म
मयोगे पिधमोयवाताहितमतिहेतवः अनुसृत्नेत्प रोगस्य हबलत्रमरसायन काकमाची
मद्य पर्युषितनाम्निव मूलकं देवबालिहालं विपरीतेनतनुकंदवने ज्वरेपयाकषायाम्लशार्व
लीकविरेचनं वसुगहेवडहे पुंज्या हीस्त्रादोषबलाबलं वमनं हेचि
कित्सिने निषिद्धमपि निर्दिष्टं वस्तिरर्शः संकुहिनाः ज्वरेतनुल्पतु दोषत्वप्रमेहेतुल्य
रूक्षाना रक्तगुल्मपुराणोत्तले सुखसाध्यत्वहेतवः ॥ आ नंतनपन दिपुंजीतो
दुहि तत्रयान ॥ अजनेपद्धदोषस्य प्रतिश्यायेवनावनं नातिवृद्धेपि तिमिरे शिरामो
क्षोविधीयते दुष्टास्त्रसंभवेविषेनास्त्रपितोशिराव्यधः ॥ अपथ्यंपथ्यमपन्न
निशायानेत्र ॥ अहितानसान्तव हिताना गुल्मिनः क्षीर
दृधादिहपुषादिपुतेहिते वातलं वातकोपपि वर्षासुमधुरास्पते नदेवमद्य
मद्यस्य विषस्य च विशेषांतरं घनमानूपदेशान्यहेमंते च बलाधिकं ॥ आलस्यंगो
रवस्य वातजे तनुज्वरेपुनः स्वेदे वा निशामेदाहः पायालस्य नपानजः दिवास्वप्नाजरा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पानिमुक्तमन्नेयुरुद्यनेः कोष्ठे ह्येगिनरुद्दायुर्मेदस्मयेरग्निजितं तु ध्यानं दुर्ज्ञे
रंसर्पिर्दीपनं च पथ्यान्यपा हृद्योद्दिशावकाय ध्या वृष्णिकानां समुद्भवः तैलैरे
वपुनर्दुष्टा हृद्योजहन्निजीविते स्वयमेव विवृत्तौ बंतान्यनुनीतिकाध्यन्ने सर्वांग स४
मापिनेषांमुक्तवन्नस्थितंविष तन्मात्समुपयोगायमासर्वेषु पच्यते छर्दि
घ्रामक्षिकाविद्भिमक्षिकैवनुवामयेन कच्छलंघनसाध्यापि कर्णेरिच्च रगुल्म
याः तुल्येपि देशकालादौ लंघनेन सममन्न सर्वथादोषकृत्तत्वं न हित्वंपादे
वकृद्भूतो पीनसश्वासकासादौ वृद्धिमवशमाने इत्येतेन्ये च बहवः सूक्ष्मा
दुर्लभहेतुकाः धर्मा विचित्राभावेषु किंचित्तेषां निदर्शनं दर्शानयाशेषमपिस्व
यमुहेन बुद्धिमान् न शास्त्रमात्रशरणेन चानालोचितागमः अध्यायार्थमुपसंहरति श्र
कासं विजयवत्कान्तेति अल्पशाहेनाहारोपयोगो निर्दिष्टान्नेषां लक्षण एकदेशः उप
पागमर्हत्येव यौगिकं नित्यं सर्वकालमाप यौगिकानि त्यापयोगः यस्तुकसा
चित्त उपयोगः सन्तानैकोगन्धविसरमपानं वर्णितैर्वगीकृतैः अकजाशिभिः पक
रत्नमदेशित्यर्थः इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अन्नत्रानपवरक्षानामसप्तमेन निस्पतं

ॐ॥ अथ्यान्तरसाख्यायं पारख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वयोरध्याययोराहार उक्तः स चार इति तौ रो
गहेतुरिति तद्भावकं व्याख्या अस्मिन्नध्याये अतएवायमन्तररक्षाख्यः हत्या च विषग्निरो
धा विधि सेवन शयन संभोगेभ्यः ते च राज्ञो प्रायेण संभवंति तेभ्यश्च रक्षा वैद्याधीना
तस्माद्राज्ञो वैद्य संन्निधिं विधत्ते राजेति प्राणाचार्यं वैद्यं एवं संन्निधौ सत्यां स वैद्यः
सर्वकालं सर्वेषु कार्येषु प्रति जागृविः प्रतिपदार्थं जागरूकः सम्यगवहितो भवति
अथ विषरक्षा वैद्यो विषादन्नपानरक्षां विधत्ते अन्नपानमिति स इत्यनुवर्त्तते
अन्यरक्षातो विशेषाद्राज्ञोन्नपानं रक्षेत् कुतः यतो योगक्षेमौ सदायत्तौ तस्य राज्ञो
धीनो अलब्धलाभो योगः लब्धस्य च परिपालनं क्षेमः कीदृशौ तौ यन्निबंधेन ध
र्मादयः धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्माद्योगक्षेमौ साधनं तयोश्च राज्ञा साधनं ततः से
ति यापेन विषादिभ्यो रक्षणीयः अथ सविषान्नपानलक्षणं तत्रौदनं लक्षयति
अथौदनमिति सांद्रं स्राव्यतां याति सद्योप्यद्रुवद्द्रवस्त्रावयितुं न शक्यते यद्वा
पर्युषितोपमो भवेत् सद्यस्कोप्यहोरात्रोषितवत् निरूष्मा सद्यस्कस्यात् न पूरकं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नुत्यो ध्मानीलवाष्पः मोहादिकर्तृत्वमूष्म संबंधात् सा तात्संवेधदोषाणांवत्तमाशा
त्वात् मोहोविचारशक्तिः मूर्छांतरभूतस्वापितस्य मूर्छावसाने ष्वनुवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणं
ग्रथशब्दाद्रसादीनां ग्रहणं क्रियते क्रिन्नो निपाद्यते सम्यक् आविलोपिलेदं धत्ते चंद्रि
काचित्तः जलातिप्लुते तैलविंदुसदृशः व्यंजनानि लक्षयति व्यंजनानीति व्यंजनानिस्त
प्यादीति आर्द्राणिआम्रफूष्यंति ध्यामक्वाथानिमलिनद्रवाणि भवंति तत्रतेषु क्वाथ
वत्सुव्यंजनेषु हीनाधिका छाया प्रतिविंबं दृश्यते नैव दृश्यते वा हीनाविंबप्रमाणान्यू
ना अतिरिक्ता अधिका विकृता तुल्य प्रमाणापि तज्जातीया फेनादीनां संभवः ऊर्द्धरा
जी उपरिभागे रेखासीमंतो विच्छेदो तंतुपिच्छा अथव्यंजनविशेषाः तत्ररागादीन् लक्षय
ति विच्छिन्नाविरसारागा इति विछिन्नेति नष्टक्षीरवत् पृथक्कृतघनइवभागा विर
साविकृतरसाः नीरसा वा रागाः खांडवाख्यपानकभेदाः आमि राजीविशेषणाः षं मांसं मां
ससादीनं गौरश्यामा घृतेपानीयसन्निभा उदकवर्णामध्ये अंभसे चकालीकृष्णा नीलद्र
हरितमरकतवर्णा तैलेअरुणोपमा फलानि लक्षयति पाकइति अपक्वानां फला
नांपाकः पक्वानांपरिकोथलंरुतिभावः आर्द्रशुष्काणि लक्षयति द्रव्याणामिति

लक्षयति नीलेति रसैर्मांसरसैः नीलवर्णाराजीक्षीरेताम्रादधि श्यावाकपिसा तत्केपीतासिताद्र

राजीविशेषणं ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ आर्द्राणां द्रव्याणां किंचिच्छुष्कत्वं शुष्काणां विवर्णता किंचिद्विवर्णत्वं मृदुकठिनानि लक्ष
यति मृदूनामिति मृदूनां काठिन्यं कठिनानां मृदुत्वमिति स्पर्शविपर्ययः माल्यं लक्षयति मा
ल्यस्य पुष्पस्य सर्वत्र भागेषु शीर्णत्वं वस्त्रं लक्षयति ध्याममंडलेति ध्याममंडलता मलिनविंदो
मंडलोत्पत्तिः तंतूनां पक्ष्माणि सूक्ष्मावयवाः तेषां सदनं सादः धात्वादीन् लक्षयति
धात्विति धातवः सुवर्णादयः रत्नानि माणिक्यादीनि आदिशब्देन शंखमुक्तादयः म
ज६ लाक्तता मलिनच्छवित्वं स्नेहादीनां च हानिः स्निग्धानां स्नेहस्य हानिः शीतादीनां स्पर्श
स्य तैक्ष्ण्यं नोप्रभायाः मन्दयं लक्षयति सप्रभत्वे च मन्दाये निःप्रभस्यापि प्रभोत्पत्तिः विष
प्रयोक्तारं लक्षयति विषद इति विलक्ष्मलदृष्टिः दिशो वीक्षते इतस्ततोवलोकयति च
स्तउद्विग्नः भीतश्चकितः विषदलक्षणां तत्प्रयुक्तविषविशेषप्रकाशार्थं अग्न्यादिक्षेपादी
नां सविषान्नलक्षणां तत्राग्निप्रक्षेपणात् प्राप्यान्नमिति वामतश्च दक्षिणातश्च वा चलि
तज्वालः स्फुटति अग्निर्भृशं चटचटायते शिखिकंठाभधूमार्चि नीलधूमज्वालः अ
नर्चिर्वा अनुत्पन्नज्वालो वा मक्षिकादिप्राशनेन सविषान्नलक्षणां म्रियत इति प्राश्येत
त्सविषमन्नं शुकादीन् दर्शनेन लक्षयति उत्क्रोशंति उच्चैः शब्दं कुर्वते दात्यूहौ धकाकाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रसस्तु विषमन्ने अक्षिवैराग्यं नेत्ररोगापगमः कपोतादयः प्रागास्य जंतोर्ले परिम्ल
त कोकिलः दक्षः कुक्कुटः मयूरो हृष्येत् हर्षं प्राप्नोति मयूरस्य विषघ्नत्वं दर्शयति तद्द
क्षणमंदतेजइति तद्दक्षमयूरावलोकनेन मंदतेजोल्पप्रभावं सविषान्नत्याग
प्रकारं लक्षयति इत्यन्नमिति यथान्नेन सविषान्नेन स्पृष्टं तं तवोपि न विपद्यैतेन २४
म्रियेरन् एवं त्यजेत् सविषान्नस्पर्शज्ञानो गानाह स्पृष्टेत्विति अग्निनादह्य
मानस्येव दुःखं दाहः ज्वरोरोगविशेषा अर्त्तिः शूलं स्फोटाः पिटकाः सुप्तिः स्पर्शाज्ञानं क
ह्वादीनामौषधमाह सेकाद्याइति सेकः परिषेकः आदिशब्दादभ्यंगावगाहादयः विषना
शना विषघ्ना विषतंत्रे वक्ष्यमाणाः सेव्याभिः प्रलेपाः सेव्यमुशीरं पद्मकं पद्मकाष्ठं सोमव
ल्कः कट्फलः तालीसपत्रं प्रसिद्धं अमृता गुडूची नतं तगरं सविषान्नभक्षणाज्जान् रोगा
नाह लालेति लालाश्लेष्मतंतुस्रावः जिह्वौष्ठयोर्जाड्यं स्तंभः उषाज्वरो रोव्वदाहः चिमिचिमा
यनं सर्वत्र मुखे सर्षपालिप्तस्येव दुःखं दंतहर्षो दंतरोगविशेषः लालादीनामौषधमाह सेव्या
द्यैः पर्वोक्तैः सर्वविषजिच्चित्तं तत्रोक्तं घृतिसारादि लेपादिकं सविषान्नामाशयप्राप्तिजान्रो ९
गानाह आमाशयगतइति वदहृद्दपरोधनं नेत्रयोर्मनसश्चक्रियाप्रतिवंधः विंदुभि हे॰

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰आमपक्वाशयविकारयोर्भेषजमाह तयोरग्निवान्नविरक्तस्याग्निकर्माद्योज्यं २

रंगानामचयः जलबिंदाकारस्फोटव्याप्तांगत्वम् सविषान्नपक्वाशयप्राप्ति
ज्ञानं रोगानाह पक्वाशयगतेपुनरिति पांडुत्वं शुक्लत्वं उदरमुदरास्योरोगः ग्राम
शयविकारेषु वातस्य पक्वाशयविकारेषु विरक्तस्य हरिद्रादीनि नावनादिषु पोज
कटु४ येत् हरिद्रेहरिद्राद्वयं भीतिरि कर्णिका सिंदुवारितोनिर्गुंडी निष्पावो वल्लः वाष्प
कीर्हिंगुपत्री शातपर्विकावचा बुक्कुरस्य पत्रिणोऽवलज्जा वाकुची आहारंवि
विबस्य६ नापि प्रयुक्तस्यशांत्यर्थमयं प्रयोगस्यादिति विषशांतय इत्युक्तं संग्रहे तु ईश्वर
नो८ राणां वसुमतीं विशेषैर्भूतिमत्तां प्रापेराप्येिन्नेभ्योप्यमित्राभ्यः पासिभांति ततस्त
त्प्रयोगात्समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विषं प्रयच्छंति स्त्रियस्तु तत्स्मराधिप्रयुक्ताः
सौभाग्यलोभेन तस्मादुज्ज्वाकुलीनंस्निग्धं नाप्रमास्तिकमार्यपरिग्रहं दत्ते दक्षिराति
भक्तं शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनं गतार्हं कृतज्ञमकोपनमसाहसिकं वाक्कार्यविवो
धकुशलं निशांतमष्टांगे पपात्राय मायुर्वेदेषु विहितयोगक्षेमं सन्निहितागदादि योगसा
स्यरं च प्राणाचार्यं परिगृहीतमर्थमानाभ्यां संप्रदायानतिक्रमेणाकाले गुरुमिव शिष्याः पित
तरमिव पुत्राः प्रपजयेत् प्रतिकूलमपि तद्वचः सांप्रतमितिमन्येत नभद्रोपि गजपतिर्निरंकुशः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्ला घनीयोजनस्य तस्मात्तदायत्तमाहारविहारप्रतिचारात्मानं कुर्यात् उपांतमपि खलु जीवि
तमुपायबलेन स्वयमधिलिष्टलिप्सुरपि च बहुपरिग्रहाः नरपतयः संनिकृष्टकारिताः स
लसंन्यासादयः प्रतिदशाप्रत्यवैतस्तीपादस्यासम्रोतीरासोपि विशेषेण राजानस्ते हि प्रम
दपरिगताद्दुःखासहिष्णवः स्वयमपथ्यरुचयः सन्निहिताहितप्रियवचनप्रायपरिवाराश्च
तस्माद्भिषज्ञो राज्ञा राजगृहान्ते सन्निवेसनं कारयेत् तथाहि सर्वोपकारतोभून्नपतिशरीरोप
योगिद्रव्यसंप्रवृत्तिर्भवति सम्यकृसंपन्नं सुपरीक्षितं विषघ्नमगत्यादिषु प्रागुपनीतं शिखि
नानिर्दिष्टमिश्रेणोदितं प्रोद्दृशेतः पुरःस्थितो राजानमन्नवद्वौषधिरत्नं भोजयेत् भुंजानस्य
चास्य दुन्दुभीनगदपूलिप्तान्वादयेत् दंतकाष्ठप्रयुक्ते विषे कूर्चिकविशरणं जिह्वादंतो
ष्ठमांससशोफांश्च तत्र प्रक्षाल्य धातकीपुष्पजांबवास्थिसकरीचूर्णैः सक्षौद्रैः सप्रच्छदकल्कै
म२ नवाप्रतिसारणं कुर्यात् दाडिमकरमर्द्याम्रातककोलबदररसं क्षौद्रयुतं गंडूषमनेन जिह्वानि
लैपकवलगंडूषा व्याख्याताः अंजनप्रयुक्ते ऽक्षिदूषिकोपदेहदाहरागवेदनादयश्च भवंत्यां
ध्यं च तत्र सर्पिष्पानं योज्यं स्तन्येन पयसा सप्तकृत्वः पिप्पलीभावेन ततस्तत्कल्केन सर्पिषपक्व हे.९१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

 661

नेत्रतर्पणं कपित्थमेषशृंगीभल्लातकानांपुष्पैः वरुणनिर्यासेन चांजनं कृतं शिरीषबीजं प्रपौं
ड्रीकनागवल्लीचूर्णसंयुक्तं सोमधूनाभावितं तत्र श्लोकेनोंजनस्तु वर्णचूर्णयुक्तमंजनं नस्यधूम
प्रयुक्ते शिरोरुक्कफस्रावः स्वेभ्यो रुधिरागमननिर्दिष्टपर्वकृतं च तत्रातिविषाश्वेताकाकमाची म म ४
दयंतिकाकल्कक्षीरसिद्धसर्पिर्नस्यपानेच विदध्यात् मदयंतिकाॅल्लिका अभ्यंगप्रयुक्ते त्वगद
हस्वेदपाकस्फोटावरागाति तत्रशीतांबुपरिषिक्तस्य चंदनतगरोशीरकुष्ठवेणुपत्रकामृता
घ सोमवल्लीश्वेतापर्कालीपकैः स्तनुलेपनं वेणुपत्रिकावाषिकाः एतान्येव च सकपित्थर
सगोमूत्राणिपाने निशिकलिकाश्वेतामृतलप्रियंगुसारिवामधुसर्पिस्सुगंधमन्नगोवीरुमूला क १
निशैलुकाचपिष्टान्यंगे प्रलेपः अनेनोद्वर्तनो दूषिराप्रतिषे कानुलेपनं अम्लचनायानष्याप्या
स्तरसा प्रावर्शोपादुकोपानत्पादपी ठान्याख्याताः विशेषतस्तु आभरणाकृते विकारे ऽम्ब
गंधापामार्गकिलिहिखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तयुक्तैः प्रदेहाः पादपीठकृते श्लेष्मांतक
सर्पसुगंधाकल्कमधुयुतः छत्रप्रयुक्ते स्फोटतोद्विपाकानां पंकजोवप्रकाशानां प्रा
दुर्भावः तत्रमधुकपाटलीकरोध्रांजनकुष्ठसर्पसुगंधाखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तसंयुक्तैः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

662

सर्वगात्रप्रदेहः अनेन चामरव्यजनेव्याख्याते शिरोऽभ्यंगप्रयुक्ते वेदनाग्रपिजन्मकेशच्यवनं
च तत्र शया मापासिद्धीतं दुलीपक घृतं दीपितैः सभा विना क्लृप्ता मस्तुलेपः गोमयमालती
मधूकपर्णी न्यग्रोधसोवीरागारधूमो वाश्मलक्ष्मांतकल्क कूपाटलाशिरीषमधुक हरिद्रा द्वयैरजादीर
लोडितैः परिषेकः अनेन शिरःस्नानस्नानोदकं कलिकास्थ्युत्सीबाव्याख्याता कर्णपूररागप्रयु
क्ते शोपक्ष्मलपाकाः मोत्रवैवर्ण्यं च तत्र वहुगुणा स्वरसो घृत सौदूयुक्तः पूरणं सोमवल्करसो वा सु
शीतः मुखालेपप्रयुक्ते मुखदूषावतापच्छकंटकाक्षभवं त्वग्भंगजात्यविकाराः तत्र मधुक
वा ८ पयश्यावंधजीवकं जयुक्तं चंदनैः सघृतैर्लेपो मधुसर्पिषा पानं च उष्णाघ्राणाद्विरोनासाव्य
पासास्रुकने त्रतागंधाज्ञानं च ततो वंत रोविधि वाष्पादितश्चेति फलमूलच्छदादीनां वि
६ घास्पृष्टालनोकं भोजनव्यंजनानां च तथा कुर्यादतीद्रितः घूयानि घ्रापयित्वा नुस्पृश्यान
सेस्पृष्टानपि पतितायं ततोदत्वा प्रतीचैवैकनाडिका ततो विज्ञायशुद्धिं च भोजेस्पाद्धक नप
स्यच आहारमुपयुंजीत यथावद्वसुधाधिपः मंदतीव्रतराविषाभ्यासे विषमुक्तीयतन्मतो न
स्माद्विषं स्वहस्तैवैवधार्यात् कुशलो भिषक् विषसंधारणाधन्वंतरौ धूमो प्रीतिवर्द्धनं अपि च साधि
धानघटीमूले फलकस्थापितोघघ प्रागुदीच्योर्दिशोर्दृष्ट्वं भेषजागारमिष्यते घनादीनेषु
न स्तत्र तराकोष्ठमपानि च उच्चैप्रशस्तदिग्देशं वहुमातायतनं महत् महानसं समुसंमृष्टं विश्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

663

स्वजनसेवितं सहास्याधिनसद्वारं कक्ष्यावत्सवितानकं सुधौतदृढकुंभादिपरिभुद्द जलेंध
नं स्वकर्मकुशलादक्षाः सदास्तत्राप्रमादिनः कृतकेशनखा मित्रा राजकत्वैरसंगताः तेषा
मधिपतिर्विप्रः कुलजः सुपरीक्षितः संविभक्ताद्य भक्ष्यभस्तु विवेद्य वशानुगः संविन्नः
उदासीनः सर्वे विभक्ष्यदासकाः शस्ताः सततमीदृशाः मिथो विग्रहसंघातरहिता भक्ष्य
तो हिताः तान्वैद्यो गुरा वा नेको मनसा प्रतिजागृयात् भक्ष्ये दैको शेषोपकरणा संरक्ष
णा समुद्यतः स्वधास्यमितं [illegible] भवतो जिगीषो वैद्यः सुसज्जौषधशास्त्रपंत्रः तं गद्या ना
स्यात तनिवासमध्ये विषुद्भागतं यो धुतनं चिकित्सेत् पंथानमुदकच्छायां भक्ष्यं यवसमिंधनं दू
षयंत्यरयो यस्मात्तद्विद्धान्वो धयेत्पुनः दुष्यानं वानि वेष्पं वा नाविज्ञाय प्रयोजयेत्
न२ भक्ष्यानितया काष्ठाश्ममार्गोन्मार्गवनस्पतीन् विषेणोपहता भूमिः क्वचिद्दग्धेव लक्ष्यते प्र
म्लानतृणगुल्मादि म्रक्षिकीटकसरीसृपाः विशीर्यते खुरनखा दाहकंडूरुजान्विताः छर्दिमूर्छा
ज्वरो मोहः शिरोदुःखं च जायते तत्र सोमां जनान्मूलं वल्लीसोमस्य क्षीरकं सोमराजीसुनंद
ख्यां सरलां गंधनाकुलीं चोरटीत्रायमाणां च [illegible] प्रोक्षयेत्तेन तां भवं सुगंधा रख्यां गोरोचनां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चोरंटीपद्मचारटीं सविषंविरसंतोयं कवोष्णं राज्ञीभिक्षितं फेनलं गुरु विच्छिन्नं रवगौरक्तभि
न्नेदते मत्ताकुलितमत्स्यं च स्पर्शात् त्वग्नाशीफकंडुमत् श्वयेदनः स्फोदितस्तेनभुक्तमात्रो विदह्य
ते विदग्धः पच्यते कृष्णात्वक्तोमह्याजिज्वाबुदः दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतकर्वुरसोभितं तत्र
स्निग्धादिसगदंभुक्तिदोषोदितं पिबेत् पृजंभृंगी विशाख्यां विषघ्नी मुत्तमारयीं फणीजुकंप्र ता ४
सिविबांदग्ध्वातं भेषजगालयेत् वकुलेगालितं तत्तु पाचयेत्तत्र चाहियेत् कल्कं पीत्वा वा
यं सरलां रजनीद्वयं एलाम्मुदीच्यं मंजिष्ठं स्तुनंदां वा कुचीमपि पाल्यं तेविं दवस्तस्माघत्तत.
न्निर्विषं भवेत् पाटलापर्णिभद्रांप्र कर्णाप्पामार्गशिंभ्रूकान् कलशांतर्गतान्दग्ध्वा प्रदि
पेत्सविषांभसि शीते पूर्णैर्हिमस्रोसेमारुतो विषसंयुतः भ्रममूर्छादि कारीचपीण्वा
दिस्तत्र चेष्यते देवदारुनतानेंतामधुकांजनगैरिकं वज्रकंदलतालोध्रं विकरेत्स्लसाचूर्णि
तं वृत्तातिबुधलाकासूद्ष्येबुधमहत्स्वं सर्वत्र चूरीसपक्वान्निर्विषो जायते तिलः वि न२
क्तताभवति छायापादवे विषदूषिते निर्गंधमतिगंधं वा तत्पुष्पं हृच्छिरोरुजं कुर्यात्फल
पलाश्यादि कं दूपाकातिसारकृत् भक्षिमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र चे[illegible]ष्यते हे.८३

रस्याने १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

665

न चकन्यामविदितां तस्य शोदय रक्षितां विविधान् कुरु नैरोगान् कुशलाः स्वल्पमानवाः आजन्मवि
षसंभोगात् कन्या विषमयी कृता स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्तु परीक्षणं नदत्नकेशांसयशोतन्म्ला
यन्तेपुष्पपल्लवैः शय्यायामलक्तकैर्वस्त्रैर्जलूकाभिः स्नानवारिणि ज्ञेत्रभिर्म्रियन्ते ज्ञात्वा तामेव दूरं तत्त्यजे
त नाप्यपरीक्षितनन्नाविदितं भिषग्ज्ञानान वेष्टितं नायाशितं च वस्त्रादयैः किंचिदाहारयेन्नृपः धन्यं सर्वार्थ
२५ सिद्धाख्यं पापघ्नं विधायकं पञ्चदशप्रमाणं शान्तं वक्ष्यते जनं अथ यस्मिन्कस्मिन्पुण्ये हनि पुनर्वसुह
स्तचित्रमृगशिरश्रवणरेवतीशततभिषक्प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवत्यौ
षधाधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिंहासनोन्नतः समुत्थ स्निग्धं सप्रभं गंधवर्णाढ्यं दे नीलोत्पलाभमंजनमा
एण५ हरेत्तस्याष्टौ भागाः कतकरजोउदुंबरोमेकैको भागः तत्सर्वमेकत्र याचयां वृद्धिपूर्व बलिमंगल दर्वकमुपस
माधाय खदिरकादिरपवस्यंदनान्यतमदारुभिर्गोमयैर्वा ज्वालयेत् ततश्चार्यपीविलोक्यं तेरवमार्यतां
रां वृहस्पतदत्ताश्विनडेदादित्यसोमवरुणवैश्वानरवामनविष्णुजनकभरद्वाजधन्वंतरिरस्तु भव्य
सुकन्यास्कंधच्यवनवैनतेयानन्यांश्चयथाविधियुक्ता देवता सुमनोक्षतलाजास्वस्तिकसंपाद
पायसेनार्चयित्वा त्रयविधैर्ब्राह्मणांश्चाभ्युक्षवाससोमहताभिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा तस्मि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वी॰टी॰९८

का॰

नत्नौते रंजनेध्यातेध्यातमावस्यं पृथक् पृथक् निषेचयेत् गोसक्ट्दूसमत्र घनदधि लौद्रवसामज्जसे
लमघसर्वगंधांबुशर्करोदकेक्षुरसेषु तथाहरीतक्यामलकबिभीतककाश्मर्यमरुद्रीकाम्रंगारक
कशेरुकोत्पलनलिनसौगंधिमृणालिकाक्काथेषु [redacted] तथालावकपिंजलेणाशश स्त॰६
हरिणकुलीररसेषु तथामधुकचंदनकालानुसार्यनलदपद्मकोशीरमंजिष्टानंतागैरिककुं
कुमोदकेषु कालानुसार्यशैलेयं ततः शुक्लेवाससिबध्वाद्धादशरात्रमंतरिदेशेवासयेत्
ततः छायायांविशोष्यस्फटिकमुक्ताप्रवालकालानुसार्यप्रतीवापंपुनरपिबलिमंगलपूर्व
कमहतवाससाकन्यायाहृषदिपेषयित्वा सुवर्णारजतताम्रशंखशैलखदिरदंतगवलवैडूर्य
स्फटिकमेषशृंगसनसारान्यतमघटितायामंजनिकायांनिधापयेत् गवलंमाहिषशृंगं श्र
पपुनरपिपूर्ववत्कृतस्वस्त्ययनसावित्र्येणकर्मणात्वपर्ववित्द्विजन्मातदभिसंस्कृपीत
ततो ॰ गस्कंधमारोप्यपांडुरछत्रचामरवालव्यजनैरनुगतंतथाशंखदुंदभिस्वनैर्द्विजातिवर
प्रयुक्तैश्चवेदवादनिर्घोषैः पुण्याहिषैः कृतपुष्पोपहारवेश्मगृहीतन्नापकगृहमनुप्रवेशयेत् अने हे॰९४

जै॰२

९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

७२

तदंच तेन विदेहाधिपेनोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनांजनेन यथोक्तानामंजनभाजनद्रव्याणां मंत्र
समपा शलाकया गोवृत्ते पूजापूर्वकं शुचिः सनियतो भूत्वा धा राणि मन्त्रेधीयानः पूर्वं मंजयेद्दक्षि
णनमक्ष्णं तृपतिशोधनराजायतथागता याहि तेसम्यक् संवुध्यते यथाऽयं पूज्ञा चक्षुर्ज्ञानं चक्षुर्वि
ज्ञानचक्षुः स्तो धय स्वाहा ततः परं तामेव धारिणीमनस्मरन् सायंप्रातःप्रत्यहमेतत्परं पवि
त्रपरे पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविघ्नहरमंजनमभिव्यापामि द्रव्यस्पद्रव्यवधात्मु घातस्य प्राक्
प्रकल्पितं तस्मादेतद्राज्ञो राजमंत्रिणां च महीविजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां वेदाध्ययनमस्मे
दपि सद्ध्यास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमनाभिषक् कल्पयेदिति भवंति चात्र गृध्रयोगाहितं
द्यं तेच हस्यलिकृताः शिवाः पानं सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नेति वंचनां विल्वाढकीयवक्षा
रपाटलावाल्हिकोष्मणा श्रीपर्णीशल्लकीयुक्ता निक्वाथ्यप्रोक्षणोपरं श्वाढकी सोर्ष्टीसवि
षं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषं यवसैंधवपानीयवस्त्रसप्रासतोदने कवचामरणं छ
त्रवालव्यजनवेश्मच शेलुपाटल्यतिविषाशिग्रुगोपीपुनर्नवा समंगालहरेणुका स
पर्ष्याह्वा मधुयुता व भुपिहितेनलिप्तता निखनेद्गो विषाणस्य सप्तरात्रं महीतले ततः कृ

क्र १ समंगा वज्रमूलत्वक् कपित्थवृषशोणितं सहदंनशानेन द्वन्द्वोसृजं
विषनाशनं शोणितं कुंकुमं लाक्षा प्रियंगु मंजिष्ठा २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

667

 668

मणिं हेम्ना वद्धं हस्तेन धारयेत् संस्पृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषं वभ्रुः नकुलः मनोह्वाल
ध्यामी पुष्पत्वगिति शाम्बेलद्यार्द्धपाः कपित्थकुष्ठमंजिष्ठापि त्तेनभ्यर्दता कल्पिता स्तनोर्गौः वर
कपिला याश्च स सम्याख्यो वरो गदः विषजित् परमं कार्यो मणिरत्नं च पर्वतं सपिकाजरुहा
वापि हस्ते वद्धा विषापहा हरेणुर्नासी मंजिष्ठा रजनी मधुकं मधु ग्रन्थत्वक् सुरसं लाक्षा
श्वपित्तं पूर्वजन्मानि वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेभिश्च लेपिताः श्रुत्वा दृष्ट्वा समं प्राघ्राय सद्यो भ
वति निर्विषः च्यूषणं पंचलवणं मंजिष्ठां रजनीद्वयं सूक्ष्मैलां त्रिवृत्पत्रं विडंगानि द्रुवार
णी मधुकं चेति सद्रेषां द्रुमो विषाणोनि धापयेत् तस्माद्युक्तांवुनामात्रं प्राग्युक्तां योजयेत्ततः
विषं भुक्तं जरां याति निर्विषे पि न दोषकृत् जतुसर्जरसो श्रीरसर्षपपत्रवालकैः सविल्वारु
ष्करपूरैः कुसुमैरर्जुनस्य च धूपो वासगृहे हंति विषं स्थावरजंगमं न तत्र कीटास्सविषा नो
दुरा न सरीसृपाः न कृत्याकर्मणा याश्च धूपोयं यत्र दह्यते घिविधि छं वलाका स्थिरस
र्षपाश्चंदनं घृतं धूपोर्द्धविषघ्नः शयनवसनासनरोगहृत् पूर्वोक्तं च्यूषणादिं च स्नानी
योभसि योजयेत् क्षारोद धवार्कस्तु मश्वेतापामार्गसर्षपैः सदध्याज्यैः कृतो युक्तैः कामं ह्रे.९५

कु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नाकुलीयवैः कल्को वाचंदनं क्षीरिपलाशद्रुमवल्कले मूर्वैलवालसुरसो नाकुलीतंदुलीय
कैः क्वाथः सर्वोदकार्येषु काकमाचीहितैर्युतः रोचनापत्रनैपालीकुंकुमैस्तिलकं वहन् विषै
र्न बध्यते स्याच्च नारीनरपतिप्रिय चूर्णैर्हरिद्रामंजिष्ठाकिणिहीकणानिंबजैः दिग्धनिर्विष
तामेति गात्रमित्याह गौतमः नस्यपानांजनालेपैर्युंज्यात्संजीवकादिकान् ॥ अगदान्विषजुष्ट
स्यतीक्ष्णान्निवमनानि च ॥ अगदान्विषतंत्रोक्तान् पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेक्षुरसैः सह
विरेचनं शिरोमोक्षं प्रासंविश्रावणं यदि हृदयावरणं कार्यं प्रागन्नामित्रमध्यतः पिवेत्घृतम
जेपाख्यममृतं वाप्यभुक्तवान् ॥ अजेयामृतं विषतंत्रे सर्पिःक्षौद्रं दधिक्षीरमंततः शीतलं जलं
॥ अंततः ॥ अंतर्भावे ॥ तस्यैव पूर्वेषु पूर्वाभावे परमितिलक्ष्यं सितामधुकपालिंदी कल्कं तन्मां
समभिध्यते गोधाहरिणावभूर्यो सकणाग्ला सुविपाचितं सनागरं सातिविषं लिखितं सभितो बलं
सुशीताः सघृताः मेषांप्रथाखं कल्पितारसाः इत्यं विषगरादिभ्योरक्षेद्योहि नरेश्वरं स्यात् ——
——— छेदः प्रजानां सर्वकर्मणां ॥ प्राज्ञाधेर्य्य दमात्यागमानुषत्वेप्यमानुषाः यद्गारः कर्म
भिस्तस्मादाराध्योसावतींद्रियैः यत्नसाद्धात्मपरस्तत्र विज्ञातः प्रविशेद्विषक् नसंमतोप्यनुचिते
पानस्थानासनं भजेत् उचितेषुततो राज्ञस्तिष्ठेद्दावर्यं चनादिपेत् ॥ हीनकालं राजार्थं स्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्यप्रियंहितैसह देशेकालेपरार्थं चवदेद्धर्मार्थसंहितं नानृशिष्याद्दर्पं घंतंमहदेनाञ्जिताहसं नाचरेद्दहिते
ष्टीतंमत्लोघेदकरंहितन्तत ५नकुलंहितंवाच्यम हिताकारयेन्मिथः उदारैः सान्त्वयंवाक्यैर्दीर्घा
ष्टैतदुपेक्षयातूष्णींचाप्रतिवाक्यस्याद्धर्ज्जयेत्तद्व्यसंकथांविपक्षिदप्पचित्तज्ञोवालिशोपितभावविन् ५प्र
नि४ तिषुयोपिद्विष्टोपियासास्रविप रंततो वेघराज्ञः कुर्वीतकार्यीणिसुत्सघन्यपि नपायान्नचिरंतिष्ठे
त्कोशस्थानावरोधयोः स्वल्पेपिदर्शयेत्तच्छिलाभेतिष्ठेत्तमानसः मिथः कथनमन्येनकोलिनंदंडवा
दिनांवस्त्रादिराज्ञः सदृशंराजलीलांचवर्जयेत दत्तंपत्नुन्यपेत्सौवतनार्यंतष्ठेवच्छ्रेयहसितंव्यस्मितं
कुर्यात्प्रभोरेवानुवर्तितः उच्यमानेचलंवेनपरक मेंगिम्रकतोस्वपमिंगितानवाधिर्यद्धर्म्यमाधुर्यलो
घ्वं ५त्यायासेन नात्मानंकुर्यादतिसमुच्छ्रितं पानोयथाहितुः स्वायनोघृयः स्वलकूतथा ५प्रासमसे
वान्नपतेः क्रीडाशस्त्राणिपावकैः कौशलेनापिमहतानापिनातैः मानं स्थानेप्राप्यदंडः प्राममैखर्प्यमथ्याउ २४
मानंचनृपतेः यथोपयुंजीतचिरं तथास्यादप्रमादवान् विदध्यात्सुरीतः शान्तीरक्षामंत्राभिमंत्रितां
राज्ञोसिद्धार्थकान्भूतिमक्षतैरन्वितान्नरश्चिरक्षाशक्तिनदु च्छैर्षेसपत्रांकुरुयावकान्सदूर्वय्
रुपकल्लशंलपुष्पफलपल्लवंउपहारंचसंध्यायां भूत्वाचांतेनिशा उचरान्तलक्षणपनकर्मकर्तव्यं हे.९६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प

शुचिनाभुवि आयुष्यं यो हि कं भूतविषघ्नं मेसापाप्मजित् संक्षेपएषविषपालनसाध
नायप्रोक्तस्तुविस्तरविधिः पुनरुत्तरेषु आलोच्य सम्यगखिलंमतिसर्वकारी भुंजीत तत्प
रिकल्प्य विकारचिन्हं रतिविषगररत्नारत्नालोपदेशं भजति नरपतिर्यो नित्य
मेवोपपन्नः निजपरिपुद्वेष्य [illegible] ध्यामहात्मासजनपतिजनानां हेमयोगो विरा
य कृतसर्वोपचारस्य विशेषशंकानिरत्यर्थमुपचारमाह विषभुक्तायेति मदनयोग्ई
मधस्तथेति पुनरपि कृतवमनविरेचनाय कालेभेषजकाले संसर्जनक्रमानंतरमित्य
र्थः हृद्विशोधने हृदयस्थितविषशोधनं ताम्रचूर्णं प्रयोजयेत् ततः शुद्धे हृदि ताम्रचू
र्णप्रयोगादूर्ध्वंपक्षोसस्य शाणांकर्षचतुर्थांशं हेमचूर्णं स्यदापयेत् सुवर्णचूर्णस्यफ
लमाह नसज्जतइति हेमपिबतीतिहेमपः तस्यांगे विषंनसज्जते नसंगच्छति विपुलचा
युर्जायते सज्जतेइतिपाठे पंक्तेः संगार्थत्वं आकलेयदत्वं चिरस्य विषोक्तविधिं गरेप्यतिदि
शति गरेप्येवं विधिः स्मृत इति गरं कृत्रिमं विषं गौरामुष्योर्घ्नस्ये कार्यसंप्रत्ययइतिग
रे विषविधेरप्राप्तत्वादतिदेशः अथविरोधान्नपानरक्षाविरुद्धान्नस्य दोषहेतुत्वमाह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विरुद्धमन्नं प्रीति विरुद्धं संयोगादिविरुद्धं कस्यचिद्धि हृद्याहारस्य विषवत्सद्यो नाशनत्वात् त-
कस्यचिद्गरवत्कालांतरे नाशनत्वात् रोगजनकत्वाच्चोपन्नान ह्ययमुपादानं संग्रहेतु विस्फोटगुल्म
मदविद्रधिशोफ पदन्ना तेजोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशान् कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्रपित्त-
मष्टौगदांश्च सहतो विषयजन्मकृत्स्नमिति विरोधश्चासपृथा संयोग संस्कारमात्रादेशकालावस्था
स्वभावभेदात् संयोगस्त्रिधा बलवद्गुणानां साम्यवैषम्यात् साम्यवैषम्याभ्यां च एवं ते भे- २५
दाः ते च सोदाहरणाः संयोगपरीताः बलिनां निश्चयो गुणानां विषमतया समतया प्युभयथा
२।६ पि संस्कारादिवशादपि भवंति निसर्गादपि विरोधः क्षीरं कुलत्थैः पनसेन मत्स्यैः सर्पं दधि क्षौद्र-
घृते समांशे वायुर्वरे रात्रिषु सह कृष्वम्लो यो यांतरास्ते पक्वका पक्वका स्तथा चेति तेषु वक्तमारो-
ग्यस्वबुद्ध्या विवेचनीयाः तत्रानूपमांसस्य मत्स्यादिभिर्विरोधमाह अनूपमामिषेति विरु-
द्धमंकुरितधान्यं माषादिभिश्चैकेनापि विरोधो ज्ञेयः पयोपारशादि गुडमाषतिलक्षीरविरुद्ध
विषमैलकैः ग्राम्यानूपौदकमांसानामेकेनापि विरुद्धतः इति विरोधश्चैक धप्तमप्यवहमानुत्र
मेशा पदाहशुभुतः ग्राम्यानूपौदकपिसितानि मधुगुड तिलमाषपयोमूलकविषविरूढके

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कोधा वराहमांसं स्यनेकधमम्लीयात पयसा तेचेति
पयो हरीतकयोर्विरोधमाह भल्लपिल्वाहरितकं मूलकादि
पयस्यहेन १=

कथं नाद्यादिति उक्तेष्वपि मत्स्यपयसोर्विशेषाद्विरोधः ततो विपयपक्षिलिचिमपोः ग्रम्लादिभिः प
यसो विरोधमाह विरुद्धमम्लं पयसेति सर्वमम्लं द्रवमद्रवं च पयसा सह विरुद्धं सहभा
प३ वो न पयसा उत्तरमपि सेव्यते नाम्लेन ह्ययः उक्तं हि संग्रहे सर्वं चाम्लं पयस्येकध्यं तत उत्तरे वा विरुद्धं तथा
म४ सर्वं फलमम्लमनम्लं च तद्वत् कुलत्थादयः वरको व्रीहिभेदः कंगुः प्रियंगुः वल्लो निष्पावः मकुष्टः कला
यभेदः सूक्ष्मतत्त्वाह लवलीफलं वरककरीरामलकफल लवणाकुलत्थपिण्याक दधि तैला न्यपोदक
विदाहि शुष्कशाकाजाविकमांसमद्यजांववचिल्लचीममत्स्यं हरीतकाख्यं पाकं मूलं पि त्वा
पयो न पेयं कस्य शाकस्य हरीतकसंज्ञे त्यपेक्षायामाह मूलकादि मूलकादारभ्य शाकवर्गोक्तं हरी
तकसंज्ञकमित्यर्थः वराहश्वाविदोर्विरोधमाह वराहमिति श्वाविति तन्मांसं सह शारीमा दधिपृषत
योर्दधिकुक्कुटयोश्च विरोधमाह दध्नेति विज्ञामं मांसयोर्विरोधमाह आममांसानि पित्तेनेति आ
मं मांसान्यपक्वमांसानि मूलकमाषसूपयोर्विरोधमाह माषसूपेनेन मूलकमिति अविकुलं भक्षा
कयोर्विरोधमाह अविमिति विरूढकुसितधान्ययोर्विरोधमाह विरूढेति माषादिलकुचयोर्विरोधमा
ह माषसूपेत्यादि आज्यघृतं फलं तयेति क्षीरेण सह विरोधौ सिद्धे सह ग्रहणं पूर्वा कूपक्वात्मविरोधा
र्थम् तथा चाह सुश्रुतः लकुचफलं दध्ना पयसा माषसूपेन शाकूपक्वात्पयसा सह विरुद्धमिति
तक्रादिभिः कदलीफलस्य विरोधमाह फलं कदल्या इति करणादिभिः काकमाच्याः विरोधमाह काका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वराभ्यामिति पिप्पलीमरिचाभ्यां मधुनागुडेन वा काकमाचीमिति संग्रहेऽपि गुडमधुभ्यां पृ
थक्समासकरणात् पात्र[illegible]विशेषसंस्कारात्काकमाचीविरोधमाह सिद्धां वा मत्स्यप
चने इति पचने यस्मिन् पात्रे तन्मत्स्यपचनं नागरस्य पचने कुंठीपचने काकमाच्याः पर्युषित
त्वाद्विरोधमाह सिद्धामन्यत्रेत्यादि अन्यत्र वा पात्र इति पात्रविशेषनिवृत्त्यर्थः यत्र क्वापि पात्रे सिद्धः
सेति पर्युषिता विरुद्धेत्यर्थः स्नेहविशेषसंस्कारात्पिप्पलीविरोधमाह मत्स्यतैलनेत्यादि मत्स्या
नि तलयंते भर्ज्यंते येन स्नेहेन स मत्स्यनिस्तलनः पात्रादिविशेषसंस्कारात्सर्पिषो विरोधमाह कांस्ये दशा
हमित्यादि दशाहं दशाहोरात्रात् उष्णात्स्वकार्योर्विरोधमाह उष्णेत्वस्यकरेइति उष्णस्य धीर्द्रव्यं भल्लातके
न प्रयुज्यमानं विरुद्धं भासस्य शूलसंस्काराद्विरोधमाह भासो विरुध्यते शूल्य इति भासः प्रसहपक्षि
विशेषः शूल्यः शूलप्रोतोऽङ्गारेषु पक्वः कांपिल्यस्य तक्रसंस्काराद्विरोधमाह कांपिल्यस्तक्रसाधि
त इति कंपिल्लो कंपिल्लो रेचनद्रव्यविशेषो रोचनाख्यः पायसादीनां मिथः संयोगाद्विरोधमाह एक
५४ धा पायसस्सुरा कृशरांश्च वर्जयेत् एकधा एकत्र संयोज्यं पायसः हैरेयः कृशरा तिलतंदुलमाषकृता येषा मध्वा
दीनां मिथः संयुक्तानां मानतो विरोधमाह मधुसर्पिरिति द्विराधि पण इत्युपलक्षणं तेन चतुः पंच सापि
ज्ञेयम् उक्तं चान्यत्र मधुसर्पिर्वसा तैलपानीयानां मानं विद्वि नाद्वि त्रिचतुः पंचधा मिलितानां द्विशादि वि
रुद्धप्रकारा भवन्ति मध्वाज्ययोर्दिव्यादपानाद्विरोधमाह भिन्नांशे अपीति अपिशब्दात्समांशे च मधुपुष्कर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बीजयो विरोधमाह मधुमूलकबीजं चेति मधुद्रोहं मध्वादीनां विरोधमाह मधुमैरेयः शार्करमिति मैरेयो धान्या
शव इति चन्द्रनन्दनः खर्जूरासव इति भट्टारहरिचन्द्रः मैरेयो धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसंहित इति माधवकरः
आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजने सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयमुभयात्मकमिति जेज्जटो बृहद्देवश्च पे
ष्टिं गुडासवं मधु मितीति येऽपि मध्वासवं गुडेन क्रियते तन्मैरेयमिति उल्लहणः सर्वमेतन्मतानां सर्वेषामापूर्वा
त् गम्य शक्यमानस्य विरोधस्य परिहर्तव्यत्वाच्च शार्करः शार्करोद्भूतं द्रव्यं भक्ष्यकारमनुवर्त्म
पयसो हरीशाकमनुकूलमपि समुच्चयंति चतुर्णां शाकस्य विरुद्धत्वात् चरकोऽप्याह पयसो हरीशाकं शार्क
रं मैरेयो मधुच सहोपयुक्तं वातं कोपयति संग्रहेऽप्येवमेवोक्तं पयसो हरीशाकं कुसुम्भशाकं हैरेयस्य मन्थो
नुपानाद्विरोधमाह मन्थानुपानं हैरेय इति द्रवालोडिताः शक्तवो मन्थः हैरेयः पायसः हरिद्रकटुतैलयो
र्विरोधमाह हरिद्रकटुतैलवान् इति हारिद्रपीतवर्णः छत्राकविशेषः कदः कटुतैलवान् सर्षपतैलभृष्टः उपो
दका इति बलाकाया वारुणीपोत्कुल्माषयोगाच्च विरोधमाह बलाकेति शूद्रस्विन्ना मुद्गादयः कुल्मा
षाः बलाकापावराहवसया भर्जनाद्विरोधमाह तद्वत्तित्तिरिश्चापि एरण्डेन एरण्डकाष्ठेत्थेन तैलेन वि
मर्दिता भृष्टाः तद्वद्बलाकावत् सद्यो घ्नन्ति हारीतस्य संस्कारविशेषाद्विरोधमाह हारीतेति पूर्ववत् शूलविशे
षः हारीत शूलकं दारुहरिद्रा कृतं शूले हरिद्रावटुना दारुहरिद्राकाष्ठेन हारीतमांसस्य भस्मादि संयोगाद्वि
रोधमाह भस्मपांशुरिति भस्मना पांशुना वा परिध्वस्तं सद्यो बलोडितं मधुयुक्तं हारीतमांसं सद्यो जीवि
तं व्यापादयति अनुक्तसंग्रहविरोधार्थं विरोधसंग्रहसामान्यलक्षणमाह यत्किंचिदिति विरुद्धमिति यत्किंचि

चि १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्रव्यं दोषमुत्क्लेश्य यतिन तु निर्हरति तत्सर्वं विरुद्धं समासतः संक्षेपात् विस्तरस्तु संयोगादिभेदेर
नेतं शोधनमप्युत्क्लेशयति परं निर्हरति शमनमपि न निर्हरति परं तु नोत्क्लेशयति न तद्वि
माधिवु ४ रुद्धत्वं अथ विरुद्धान्नपानजानां व्याधीनां प्रतीकारः शुद्धीति शुद्धि वमनविरेकादिका अत्र विरुद्धा
न्नजेषु येषु शुद्धिर्नार्हति ते शमनेन प्रतीकारो द्रष्टव्यः केस्तद्विरोधिभिः तस्य विरुद्धान्नस्य विरोधिभिः
प्रतिपक्षभूतैः आहारविहारौषधैः अनन्यव्याधानामुत्पत्तिप्रतिबंधहेतुं प्रतिकारमाह द्रव्यैरिति तैरेव
विरुद्धान्नरोधिभिरेव पूर्वं विरुद्धान्नसेवनात्प्राक् अभिसंस्कृतिस्तद्गुणभावितत्वं विरुद्धान्नैरेवश
रीरस्याभिसंस्कृतिरिति व्याख्यायमाने सात्म्यमल्पं च भोजनमिति वक्ष्यमाणेन सात्म्येन वो ननु त्वं
व्यायामादीनामनुत्पत्तिहेतुत्वमाह व्यायामिस्निग्धेति व्यायामिनो व्यायामनित्याः स्निग्धाः स्नेहभा
वितशरीराः वयस्थास्तरुणाः बलशालिनः सहजबलयुक्ताः सहात्मना भावं सात्म्यं आत्मनः सहायभूत
मनुकूलं सुखावहमित्यर्थः तच्च द्विविधं [illegible] कृत्रिममकृत्रिमं च तत्र
यदभ्यासेन क्रियते तत्कृत्रिमे उक्तं च संग्रहे अहितान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेरते इति अकृत्रिमं तु द्वि
विधं निरुपाधिकं सोपाधिकं च तत्र दोषादिनिरुपाधिकं तद्दोषं सात्म्याख्यं यदाह चरकः उपशेते यदौचि
त्याद्दोषसात्म्यं तदुच्यते इति दोषादिसापेक्षं सोपाधिकं तत्र दोषादिविपरीतत्वमुपाधिः यदाह वाग्भटादिः
दोषप्रकृतिदेशर्तुव्याधीनां स्वगुणैः पृथक् विपरीतगुणं सात्म्यं तत्स्यं चासात्म्यमुच्यत इति असात्म्यं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

६७७

तु यथायथं सात्म्यविपरीतं तन्नु कृत्रिमं विपरीतत्यागेन क्रियते सोपाधिके दोषादितुल्यगुणसात्म्यमनुपाधिः
सात्म्यासात्म्ये एव निरुपाधिप्रथ्यापथ्ये उच्येते सोपाधिके त्वौषधानौषधे तत्र विरुद्धत्वेऽपि न निरुपाधिका
सात्म्यस्य कृत्रिमत्वेन सोपाधिकत्वेन वा सात्म्यत्वे सति न पीडाकरत्वं निरुपाधिकसोपाधिककृत्रिमाणा ब४
मुत्तरोत्तरं बलवत् किमत्र प्रमाणमिति चेन्निरुपाधिकात्सोपाधिकं बलीय इत्यत्र सम्बन्धवचनप्रमाणं
दोषादिवैपरीत्येन हरंति रोगानिति दृष्टं एकधा दधिदुग्धादियोजनादि विरुद्धं तेऽपि ते बाध्यं पि कृत्रिमं
बलमबलीय इत्यत्र उक्तं तु चर्या ज्ञात्वा तु संधिक्रमः तत्र हि पूर्वं तु चर्यामुत्तरत्र सम्बन्धः सोपाधिकमसा बंधान्
त्म्यत्वे पूर्वं दुःशीलनात् कृत्रिमसात्म्यरूपत्वं उत्तरं तु चर्याया स्तु तत्सो[illegible]पाधिकसात्म्यत्वं पूर्व
दुःशीलनात् कृत्रिमसोपाधिकयोर्बाधयोः समं तत्त्वाद् निरस्यार्थे [illegible]
[illegible] अतः संधिक्रम उक्तः देशकालप्रकृतिदोषव्याधिसात्म्यानामुत्तरोत्तरं बलवदुत्तरोत्त
रमेवानुगतत्वात् अल्पहीनमात्रं न त्वल्पमात्रया अल्पां पीडां करोत्येव तत्कथं न पीडयेत् सत्यं क
रोत्येव किंतु संकल्पत्वेनाभिव्यक्तत्वादसदुपचर्यते अन्नदाकन्यैरिव तत् असकृदुपयुज्यमानेन तु
तस्मिन्नतिव्यज्यते एव विरुद्धमपि सात्म्यं न बाधते किं पुनरविरुद्धमतः सात्मीकरणमाह तत्र सा
त्मीकरणे क्रममाह पादेनापथ्यमभ्यस्तमिति अभ्यासात्म्यतां जातं यदपथ्यं तत्पादेन तुर्यांशेन
पादपादेन षोडशांशेन वा त्यजेत् पथ्यवत् तद्धितं निषेवेत यावत्तावेशेन पथ्यं भजेत् नित्यसेव्यस्या
हाराशेषे यदपथ्येन न्यूनत्वेन तत्पथ्येन पूरयेदित्यर्थः कथं त्यजेदेकद्वित्र्यंतरीकृतमिति एकद्वित्रिदिवसां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पत्थ्यस्य १ पत्थ्यस्य २ पत्थ्यस्य ३ अपत्थ्यस्य

तरीकरणं विजातीयभजनेन व्यवहितः एतदुक्तं भवति यदा पादेन त्यागः क्रियते तदा प्रथमे ऽहन्यपत्थ्यस्यप्र
योगास्त्रयः पत्थ्यस्यैकः द्वितीयेऽहनि चत्वारोऽपत्थ्यस्य तृतीये पूर्वं पत्थ्यस्य अपत्थ्यस्य पूर्ववत् इत्येकान्त
रीकरणं चतुर्थेऽह्नि द्वौ पादौ अपत्थ्यस्य द्वौ पत्थ्यस्य पंचम षष्ठयोस्तृतीयवत् सप्तमे चतुर्थवत् इति द्व्य
न्तरीकरणं अष्टमे त्वपत्थ्यस्यैकः पत्थ्यस्य त्रयः नवम दशमैकादशेषु सप्तमवत् इति त्र्यन्तरीकरणं द्वादशे
ऽष्टमवत् त्रयोदशे चत्वारोपि पत्थ्यस्य चतुर्दशे द्वादशवत् पंचदशे त्रयोदशवत् इति पुनरेकान्तरी
करणं द्व्यन्तरत्र्यन्तरीकरणं पुनर्नास्ति चतुर्णां पादानां पूरितत्वात् षोडशे षष्ठे त्वेकाहव्यन्तरीकरण
स्य पंचदशत्व आवृत्तिः ततः एकान्तरीकरणं एवं त्रिषष्टिदिवसैः षोडशांशाः पूर्यते अत्र यद्यपि विधायके
विशेषो नोक्तस्तथापि पूर्वस्मिन्नन्तरे यद्भवधेयं तदेवोत्तरस्मिन् व्यवधायकं ज्ञेयं एवमपत्थ्यत्यागेप
त्थ्यसेवायां च क्रमश्चाद्दृतो भवेत् यदि त्वपत्थ्यमेव वा सर्वत्र व्यवधायकं क्रियते तदा क्रमोनाद्दृतो भ
वेत् क्रमश्चात्र प्रधानं अन्तरं च दिनैरेव न भोजकाले उक्तं च तंत्रान्तरे अपत्थ्यसात्म्यमप्यन्तं चेष्टं वा
पादशस्त्यजेत् भजेच्च पादशः पत्थ्यमेकद्वित्रिदिनोत्तरमिति चतुर्भागषोडशभागयोरधोन्तरकल्पना
निषेधपरत्वात् पंचषट्सप्तभागादिकल्पनानां निषेधः अवस्थानुसारेणतः स्वयमूह्यं यदप्यत्रवा
क्यभेदादरुकहरिश्चन्द्राभिर्वेदूवः पक्षा दर्शिताः तथाप्ययमेव पक्षोज्यायानिति दर्शितं ज्यायस्त्वं त्वस्य
वाक्यस्यार्जवेनैव प्रतीयमानत्वात् चतुर्दशाद्दर्शुसंधिकरणेनाचार्यस्याभिप्रेतत्वाच्च अत्रकेचेणासात्मी
करणादोषमाह अपत्थ्यमिपीतिहियस्मादुक्तक्रमादन्येन प्रकारेण त्यक्तमपत्थ्यमपि शालिनेपत्थ्यमपि

सः विकारो सविकारोऽयजायते कुतः सात्म्या सात्म्यं यन्नोऽवस्थ्यं हि सात्म्यं यत्पथ्यं न सात्म्यं तत्तस्यापो
रक्रमेणास्य जनमजनेरोगा यमवतद्दत्यर्थः क्रमेणासात्म्यीकरणगुणमाह क्रमेणेति गुणो द्विविधः
दोषापचयो गुणोपचयश्च तत्र क्रमेणासात्म्यीकरणं क्रमेणैव दोषा अपचीयंते गुणाश्चोपचीयं
ते तत्र दोषाः क्रमापचिताः संतः न पुनर्भावं यांति यथा पुनर्नोत्पद्यंते तथा नश्यंतीत्यर्थः गुणा
स्तु क्रमेणोपचिताः संतः अप्रकंप्या भवंति यथा पुनर्न क्षीयंते तथा वर्द्धत इत्यर्थः अपथ्यस्य सा
त्मीकरणं निषेधति अत्यंतसन्निधानादिति यद्यपि सात्मीभूतमपथ्यं दोषं न दूषयति तथापि या
वता कालेन तत्सात्म्यीभवति तावंतं कालं दूषयत्येव दूषणं च दोषाणां अल्पमपि विद्वान आत्महित
ना६ नः पुमान नहि तैर्विरुद्धैः कारभते कर्तुं नार्हतीति कथं पुनर्नश्यंते हि दोषाः प्रागेव दूषणात्मा नोद्रूषक
त्व स्वभावादत्यंतसन्निधौ च दूष्यस्य शरीरस्य अत्यंतसन्निहितास्तस्मात् शरीरं रक्षता विरुद्धं न सा
त्मीकर्त्तव्यं अविधिसेवनेभ्यः आत्मानं रक्षेदित्याह आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्येति आहारोऽन्नपान
सेवा शयनं निद्रा अब्रह्मचर्यं संभोगस्तैर्नित्यं युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं धार्यते धारणो स्तंभे रागार नियुक्तिः
शास्त्रोक्तप्रकारः धारणं चान्नपानस्य उपयोगमहाररा तत्राहारस्तत्र तत्रैव चर्यादावुपवर्णितं वस्य
ते च मात्राशितीयादौ अथाविधिशयनादाह रजात चनिद्रां स्तोति निद्रायत्तमिति निद्रायत्तेति
द्रादीनं वषताभ्युक्रवृद्धिः क्लीवताम्र जातयः न चेतिजीवनेन संबंधः अजीवितं मरणमित्यर्थः एक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्यान्निद्रायाः परस्परविरुद्धसुखदुःखादिहेतुत्वायोगादौपाधिकभेदमाश्रित्य विभागमाह अकाले
ति अकालसेविता मिथ्यायोगरूपा अतिप्रसंगाच्च सेविता अतियोगरूपा न च सेविता हीनयोगरूपा
निसेविता यत्नेन सेविता सम्यग्योगरूपा चेति चतुर्धा निद्रा अन्यरा चतुर्थी निद्रा सुखायुषी कुर्यात् अप
रास्त्रिविधा अस्मद्योगरूपा कालरात्रिरिव संहारपूर्वं नाम महाकालीव सुखायुषी हन्यादित्यर्थः सुखा
युषोराद्यंतयोर्ग्रहणात् स्वास्थ्यं निपुणस्याहारवत्सुखायुषी बलवृषता ज्ञानजीविता निरूह्यते कालस्व
भावादपचितदेहखेदः कफाभलतमोभावांश्च निद्रा विभर्त्ति पुष्यमा शारीरपापात्मका व्याधिनिति
तमन्येति संग्रहः ज्ञानां चतस्रश्चैव बलां तन्मध्ये चतुर्विधायाः स्वरूपमाह रात्रौ जागरणमिति रात्रौ
जागरणं काले प्रशयनं हीनयोगाख्यं तदुक्तं वातव्याधिहेतुः दिवास्वप्नमकाले शयनं तच्च काले स्वप्न
स्यातियोगाख्यं तदासीनप्रसुप्तस्य मिथ्यायोगाख्यं तदुभयमपि स्निग्धं कफपित्तव्याधिहेतु आ
सीनं प्रचलायितं काले शयनं सम्यग्योगाख्यं तद्धा आसीनप्रचलायितस्य भवति स हि सुखोपविष्टः
शयने पदेवाचरितुमारभ्यते तदेव स्वपिति नत्वनुदीर्णां निद्रामुदीरयति नाप्युदीरितां धारयति तच्च
न रूक्षं नापि स्निग्धं उक्तं च स्वारात्रादिना इंद्रियाणि भ्रमाद्रूक्षो वातलो जागरो निशि तदालस्य दिवास्वप्नः
स्निग्धः पित्तकफोल्वणा इति आसीनः प्रचलस्वप्नोऽनभिष्यंदी बृंहणः प्रचलायते इति बलघ्रातिपदिका
त्क्यङ् [illegible] ताच्छादिकर्मणि [illegible] यां रूपं अन्ये त्वासीनप्रचलायितं शब्देनोपविष्टस्यैव शयनमाहुः तेच दिवे
त्यनुवर्त्तते दिवैव तत्कार्यमित्याहुः यदा भेदः स्वप्नकाले दिवा कामपुपविष्टः शयीत वा प्रस्तीर्णां स्वपंजंतो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हि श्लेष्मा चेष्टे प्रवर्त्तते इति दिवा स्वप्नस्यासम्यग्योगत्वमपवदति ग्रीष्मे वायुचयपति ग्रीष्मे वायुचयादीनां
सद्भावे स्वप्नो हितः आदानग्रहणांशिशिरादिनादारभ्य प्रतिदिन रूक्षाति शयितस्य रौक्ष्यरात्र्यल्पभावस्य च
प्राप्त्यर्थं अन्यथा वायुपित्तयोरपि ग्रीष्ममात्रहेतुकयोः प्राप्तिः तत्र दिवास्वप्नः स्निग्धत्वात् वायुचयं रौक्ष्यं च
हंति मात्राप्रसारात् अल्पत्वं तहीनयोगं ननु वातघ्नोपि दिवास्वप्नः कफपित्तकरत्वादहितः वक्ष्यति हि प्रयोगः अ
मपेक्ष्याध्यन्योन्यमन्यमुदीरयेत् नासौ विरुद्धः कृत्स्नसमयेघ्येन कोपयेदित्यतस्त्वाह अन्येष्वन्तिति हि
यस्माद्दिवास्वप्नो ग्रीष्मादन्यस्मिन्नृतौ भाष्यह्लांतादीनमुक्तः कफपित्तकरः न च ग्रीष्मेन च भाष्यह्लांता
दीनां तत्र ग्रीष्मे कालस्वभावात् उक्तं च चरकेण ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः श्लेष्म
पित्ते दिवास्वप्नतस्मात् हेतु न स्वप्यते इति भाष्यह्लांतादीनां न कुलइत्यस्मादाह धात्विति आदि हि यस्माद्देषां
भाष्यह्लांतादीनां तथा तेन प्रकारेण धातुसाम्यं भवति समीभूतश्लेष्मापिरः करणादीन्यंगानि पुष्णाति
धातवो वासादयो रसादयश्च धातुसाम्यहेतुत्वान्न कफपित्तकरत्वं कफपित्तवृद्धेः साम्यार्थत्वात् न वि
कारारंभकदोषहेतुत्वं भाष्यं वाग्व्यापारः पानमद्यादिगमनं अध्वापदाभ्यां गमनं मद्यं मद्यपानं स्त्रीसं
भोगः भारः शिरःस्कंधादिभिर्गुरुवस्तुवहनं कर्म कायव्यापारः क्षतः क्षतकास्तीअभिहतः शास्त्रप्रहारादिपी
डितः दिवास्वप्नोचितिः सात्मीभूतदिवास्वप्नः स च मुहूर्त्तमेव कर्त्तव्यः यदाह सुश्रुतः प्रतिषिद्धेष्वपि वाल
वृद्धेष्वादिष्वा यन्मुहूर्त्तमात्रं स्वपनमिति दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वं प्रतिप्रसवति बहुमेद इति बहुमेदः श्ले

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तद्योगी क्वचिभाग्यल्लां तादित्त्वेपि दिवास्वप्नः रात्रिस्वप्नस्य सम्यग्योगित्वमपवदति विषार्त्तइति जातु
कदाचित् अभ्यासस्य योगजा रोगाः तत्राति व्यायोगातियोगजान्रोगानाह अकालशयनादिति अका
लशयनमेोद्विविधः प्रागुक्तं तैमित्यमाद्ये पटात्वनद्धांगत्वं संग्रहे कंडूसकोठपिडिकाकासतंद्रागलाम
याः हलीमकाद्यं वमेदशोपरोचकगौरवं विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहितानिद्रयेति अकालप्रायनजानामोष
धमाह तत्रोपवासेति भृतियोगस्यौषधमाह योजयेदिति सम्यग्विधेयो वेगोदीरणजो निद्राधिक्यजश्च तत्राद्य
क्तौ रोगानुत्पादनीये इहद्वितीयः अस्य हेतुरुक्तः संग्रहे अपथ्यामानां बाहुल्यात्तथैवालस्यादशन्तेकफः ततः
स्रोतस्सु रुद्धेषु जायते गात्रगौरवं गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्याददतिनिद्रतेति लंघनं द्वादशविधं वमनतना
वनयोस्तु गृहरामेति शयार्थम् व्यवायः संभोगः हीनयोगस्य हेतुमाह एभिरेवेति सम्यग्विधः निद्रावेगाधारणा
जोनिद्राहानिजश्च तत्राद्यउक्तो रोगानुत्पादनीये इहद्वितीयः एभिरिति नैरोषधैः क्लेशात्रितस्य दिलेहे
तुकथनमन्येषामपि [illegible] ब्रह्मवराणां निद्रानाशहेतुप्रख्यापनार्थं निद्रानाशजान्रोगानाह निद्रान
शादिति निद्रारात्रावेवेतनदिवा रात्रावपि यथाकालं प्रवृत्तिकालानतिक्रमेण यस्य यस्मिन्नाति
विभागे निद्राप्रवर्त्तते सतस्मिन्नेवसेवेतेत्यर्थः सात्म्यतः यामद्वययामत्रयादिसात्म्यानुरोधेन रात्रा
वलिन्द्रितस्य दिवास्वप्नं विधत्ते असात्म्येति प्रातः पूर्वाह्ने स्वप्यात् अभुक्तवान् अकृतभोजनः असा
त्म्यरात्रिकालादर्द्धकालं सात्म्यमेवप्राप्ति जागरस्तदाप्रातर्नैव स्वप्यात् अर्द्धमित्यसात्म्यजागरजनित

जाड्यं त्यानमंशः अपक्तिराहारस्य विपाकः वातजारोगाः शाखेवकादयः
अस्सम्यग्योगं निषेधस्य सम्यग्योगं विधत्ते यथाकालमिति ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषनिवर्तकनिद्रापर्याप्तकालो घलत्रां अतस्वाहरखात्तादिः अबहुस्त्रानोतषारात्रौतन्मात्रंस्वप्नं
दिवेति भेदेऽपि रात्रौ स्वप्यान्नामांस्त्रीस्तान्स्वप्याद्धि दिवा नरः एतदप्याहु रोगंपन्न त्रिदोषजित् कमन्ने
ति अथ सम्यग्योगहेतुः सत्रिविधः जघनमध्यमोत्तमभेदात् तत्र जघन्यमाह शीलयेन्मंदनिद्रस्तु इति
मंदा मृदुत्वस्य कालानर्हे ज्ञातिद्राय स्वल्पमंदनिद्रः रसानन्नां सरसान् मद्युतर्पणं मद्युतैलं करीं तर्पणां क
र्णयोः आदितर्पणां प्रसिद्धं मध्यममाह कांतेतिनिर्वृतिः सुखं क तत्कान्त्या तापस्त्री मनोरथता विषया
णाद्दृष्ट्यः कामनत्वं ते उत्तममाह ब्रह्मचर्येति ब्रह्मचर्यरतेः ब्रह्मचर्यं शास्त्रस्यमात्यसुखं संभोग तत्र
निस्पृहं ततो निरतं चेतो यस्य संतोषवत्स्वस्थ यथालाभं तुष्टस्य स्वकालं तं नातिवर्तते उचितस्य
काले आयातीत्यर्थः यथाविधिसेगरता तत्र संभोगनिषिद्धान्नाह ग्राम्यधर्मेति ग्राम्यधर्मे संभो
गे अनुत्तान त्वादिविशिष्टां नारीं त्यजेदित्यर्थः अद्यां मामनिष्टामनभीष्टां वा अप्रियाचारां अनि
ष्टाचरणां दुष्प्रमेहनां दोषदूषितयोनिं संकीर्णमेहनां संकुचितयोनिं अतिस्थूलां अतिकृशां
असंप्राप्तमासप्रसूतिं अन्यपोषितं परस्त्रियं वर्णिनीं ब्रह्मचारिणीं अन्यपो निं विजातीयां गुर्वर्त
या दीक्षस्यजेत् चैत्याद योषिन चर्षीयां व्याख्याता अंबुजलाशयं आपतेन वधस्थानं पर्वणि
पुराप्रकाला अनंगहस्तानुखादि दिवसे अपर्वशाप चिशिरस्ताडनं हृदयताडनं च मुष्ट्यादिना दिन
चर्यायां सामान्यतो निषिद्धस्य देवालयादेः पुनर्निषेधः संभोगदोषभयस्य ख्यापनार्थः अत्याशिता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

देः संभोगं निषेधति अत्याशित इति अत्याशितः अतितृप्तः क्षुधान् क्षुधितः दुस्थितांगः विषमस्थितगा
त्रः पिपासितस्तृषितः अन्यवेगार्त्तः शुक्रेतरवेगपीडितः क्लीबोऽपीत्यपि पृथग्ग्रहं मत्वयोरपि
तयोर्निषेधार्थः ऋतुवशात्संभोगो विधत्ते सेवेतेति हिमे हेमंतशिशिरयोः कामं संभोगः कामतः स्वे
च्छया वसंते शरदि च त्र्यहमंतरं कृत्वा वर्षानिदाघयोः पक्षात्पक्षमंतरं कृत्वा सप्तमीयं चत्यो
कारकत्वे इति पंचमी वाजीकृतात्मा इति सर्वत्र संबध्यते वाजीकृतां वाजीकरणानां करणे हे
तुहितानीनामिति विष्टी अयं च विधिरुत्तमबलाविषयो हीनबलानां चोक्तो भेडेन ऋतुकालेऽपि
था कालं मैथुनं समाचरेत् वर्षासु नवरात्रात्तु दशरात्राद्धेमंतेऽपि पंचाहात् ऋतौ तस्मये सप्ताहाच्छि
शिरे तथा पक्षाद्वसंते ग्रीष्मे तु मासि मासि समाचरेत् निदाघे पक्षमेकं मासे मैथुनं न समाचरेत्
उक्तं विधमतिक्रमे दोषमाह भ्रमेति ऊरुदौर्बल्यं सक्थिशैथिल्यं बलादीनां क्षयः अपर्वमरणं मृत्यो
लिकस्युः अन्यथा स्त्रियो गच्छतः उक्तप्रकारादन्यप्रकारेण संभोगं भजतः रसायुर्वेदविपरीततत्प्रास्तालि पृ· ५
गे दाहप्रजापतेकाघ्रंघेच सर्वगात्रेषु तत्प्रतीकारउच्यते प्रत्यग्रवत्सिं निवध्नेन्लिंगाभ्यंगानानयेत्
तारोगतस्य संजाते स्नापयेच्छीतलांबुना कोलनिर्जासमादाय पाययेत्तं सशर्करं पाललीदूर्वयोर्मू
लरसं पायसमाशयेदिति विधाचरणे फलमाह स्मृतीति स्त्रीषु संयताविधिना स्त्रियं सेवमानाः
स्मृत्यादिभिरधिकां मंदजरसश्च भवंति इंद्रियं शुक्रं मंदजरसश्चिरस्थायियौवनाः संभोगावसाने सेव्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

685

नाः स्नानेति हिमानिलः शिशिरमारुतः खंडखाद्यं शर्कराप्रचुरं भक्ष्यं शीतलांबु शीतोदकं र
सोमांसरसः प्रसन्ना अच्छसुराशयनेति द्वारूताल्लिरतस्य विरतौ अनुसमनंतरं सेवेत एवं कृते
तस्य रतक्षीणतेजसः वपुषो धामशारीरतेजः पुनः अभ्युपैतीति प्राप्नोतीति तेन स्वस्थविधेरसंभ
व एव तथाहि रात्रावेव रतमुक्तं रात्रौ च स्नानभोजनादिभिरजीर्णादि दोषः स्यात् तस्य अधिकस्य
ऋधातूनां दिवारतक्लमापनयं विधिरुक्तः अथ ग्रीष्मे सायं स्नानभोजनं संभाव्यत एव अध्यायार्थ
मुपसंहरति शुक्लेति उक्तप्रकारान्यप्रकारान्न रत्नाहारेरादेहदोषाभिषग्जितिवेषयः अपिपालक्षिरा
युर्भवति कीदृशो भिषग्जिद्कृतचरितसमन्धे शास्त्रज्ञानुष्ठानसंपन्ने कर्मदक्षे उपचारकुशले प:६
दयालो कारुणिके निरनुबंधं निःशंकं तेजः कांतिः स्वास्थ्यमारोग्यं कीर्तिः यशः प्रभावः प्रतापः
स्वकुशलफलभोगी स्वोपार्जितपुण्यफलोपभोगवान् चिरायुः दीर्घायुः संग्रहे तु मनः शरीरस्थि
तिमात्रमेव सेवेद्व्यवायं न तु तत्परः स्यात् विश्रब्धहृष्टोऽरसितः कामसरागः पुमान् सम्यक्स्थिता
मैथुनः हृ सुरभिर्मुक्तगात्रादिबंधनः नानाशिरो नान्यशिरो दृष्ट्वा नारीं तर्पितस्मरे नारी नारी गुर्वी मुक्तांस
म्यकुर्याद्विगुरुणां व्रजेत् दृष्ट्वा पुरो जन्मकारणां तपमे तपस्विभ्यस्तथा न गुरोरितां वायोः कोपमधर्मं च मंदः प्रज्ञो
स्पतीन्यथा उक्तानो वेगरोधी च वृद्धिमे हाश्मशर्करा तिमिरादिगदोत्पत्तिं मुष्कापघातनाध्रुवं मम:
लनोरुदौर्बल्यं बलधात्विंद्रियक्षयः अपर्वमरणं च स्याद्विशेषेरणाति मैथुनात् न चोनषोडशाद्वर्षात्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रते: परतोनच ग्रायु: कामो नरस्त्रीभि: संयोगं कर्तुमर्हति अतिबालो तिसे प्रतिसर्वधातु: स्त्रियं व्रजनउ
पतप्येतसहसा तडागमिव काजले शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जंतु दग्धं विजर्जरं स्पृष्टमाशु विशीर्यते तत
पाबद्ध: स्त्रियं व्रजन कायस्य तेज: परमं हिसुक्र माहारसारादपिसारभूतं जितात्मना तत्परिरक्षणीयंत लं४
तो वपु: संततिरप्युदारा अप्रसक्तो भजेन्नावा संदात्व सरवसंज्ञकान् सुरतो दर्के बुसङ्केत देहस्ये तदलौहि
तं प्रज्ञापराधो सात्म्यार्थसंयोग: कालवेला तत्हितो विरतमाहारे योजयत्यात्मयैर्नरं नापथ्यसेवितं
त: प्रवाधते तथामला: प्रकोपप्रतिविघ्नं ते भिन्ने पुष्यादिभिर्यथा नचसर्वोपचारे पि सर्वदा सर्वदो
षहृत नहिसर्वाणि पथ्यानि तुल्यदोषाणि नैव च व्याधिदपत्वे शाक्यानि यन्नोपथ्यं तुदवमः
गच्छत्यपथ्यतमतां तुल्य दूष्यादिवर्द्धित: तस्वचपुनर्दोषा हेतुभिर्बहुभिश्चिता: मिथो विरुद्धमलिना दी
र्घकालानुवर्तिन: सर्वेसमं प्रकुप्यंति प्राणाल्पमपि कारणं प्राणायतनमाश्रित्य गंभीरा: सर्वमार्ग
गा: देहनो चिरात्ते स्युश्चिराद्व्याप्यकारिण: अप्रहिता स्पपि चान्येषाम भ्यासादुपसेरते दोषाश्चे
षां शमं या लिकर्मवाता तपादिभि: अप्यबहूनामेकरोगोत्पत्ति: भिन्नाहारवय: सात्म्यप्रकृतीनां स
मं भवेत् एकाविकृत वायवादि प्रायत्सेवनाद्दद: बालादीनां तु विकृतिं बहुराह चरक: भोनांतीत
दिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते संभव: पुनरेतेषां कर्मरा: सामुदयकात् उष्टो वायुरभिंध्य दीत्तिमितो
त्युष्मशीतल: कुंडलीभैरवं पुरुषो नार्तवो वली अन्योन्यव्याहतगति योऽपु वाष्पविषान्वित: रसव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वाग्भट चिकित्सा
(कोत सर्वांगसुन्दरीका)

म २

०१०
१३३

687

रादिविरुद्धतिमपक्वांसविहंगमं तित्तिरप्रभवं तोयमुपदीतात्जलाशयं मार्दिकाम्लबकव्यालवहुत्स्यात
प्रदूषितः देशोऽपथ्यान्नवकुलोनस्वधर्ममहौषधिः कालश्च विपरीतातिहीनलिंगो यथायथं स्मृते दूषयि
हारत्वादहिताया ज्वरोत्तरं बोयानिपतं कर्म तस्मिन्काले सुदारुणो कर्म पंचविधं येषां योज्यं ते वांरसा
यनं सश्यते देहवृद्धिश्चमेधजैः पूर्वमुक्तैः ब्रह्मचर्यदयादानसदाचाररति शमः सद्धर्मसत्कथा पूजा देव
वीराणां जितात्मनां आलुचर्या वशी तोक्ष्ण दृष्टिदोषप्रतिक्रिया ग्रतस्वचर्यायां हेमंतद्धि शिरो समो ग्रथा
कालमृत्युः सर्वप्राणिभृत्तोनित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते दैवे पुरुषकारे च स्थितं यस्य बलावलं ग्रन्यजन्मक
तं कर्म दैवं पौरुषमैहिकं विद्या ते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्वतः तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य हि सुखस्य च
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरं मध्यामध्यस्य मिश्रस्य संकीर्णा शृणु चापरं दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्य
पहन्यते तथा दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दौर्बल्यं तस्मात्यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः कर्म किंचित्क्वचित्का
ले विपाकनियतं महत् किंचित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते एवं च द्विविधो मृत्युः काले कालविने
दतः उपदिष्टे तत्क्रमे वहिताहितविधिक्रमः एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः तत्रैकः कालसंसक्तः
शेषास्त्वागंतवः स्मृताः शूपेनादिरादियोगेन — — — दत्वस्यतेः दैर्घ्यस्य वमसो मा घो विहितः स्वात्मनो
वधः उपायुः का मस्यत स्याप्ति सप्तधे षष्ठ्या मित्र तिंदया सर्वस्मादपि चात्मानं गोपायेदी दृशी स्मृतिः तथा
मरणामुद्दिष्टं सोऽगतानां च तुर्विधं विषमापरिहारेण जायते नियतायुषां ध्रुवरोगी त्वमन्ये वा मृत्यु रे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वत्वपर्वणि अश्वी कालेनि घालाधैः पूत्यन्तो मत्स्युरन्यथा । ऊर्द्धं तच्चं इमालंगात्तुरगादिसमागमे अपारा ॥
लिदुष्टजावाघा सहसंहितभोजनं वर्जितादिति नोभूयो मुनयोदिव्यच ल्लुषः देवव्यवाम्रयादीश्व ।
रसाधनविधिनवाल्लवा नेपिपथा कामभापुषः स्पितिमा पुपुः अहिंसंगा गात्तादिभ्यो विदुषां नभयं ॥
भवेत् मिथ्याप्रकारदुर्गाणि मिथ्या वाररारदत्तां अपुत्राममङ्गलिव्यैव परदारादिवर्जनं मंत्रादेवात्त
पाहृत्ता नावेत्तीत्वमहाहृपः विषस्तुपुत्रमृत्युस्याभावाभावो न दापुधः सन्यासरो हिंसादीकादीत्रत्त
कि६ स्य सहत्ताभवेत् उपदयान मरणां जीवितं वाचिंतसपा प्रत्यपेतु त्रिसहस्तुस्य पुधिन्यो न्यमपि घातः
साधुवृत्तस्यवाहुल्यान्नभवेदापुषः दत्तिः नायुद्धं विषतिदाघानौवधो रावमभि नो उपक्रांते
रत्नभेदमकालमरणां नादि घटनामामपक्कानां पालनापरिपालनैः चिरात्यकालवर्त्तित्वं चित्र
स्थानं चहृष्यते इत्यन्यत्र प्रसिद्धेपि प्रसिद्धसर्वोग मैत्रीसिद्धेपि कालमरणाविधिकिंत्सेत्क
पंतुवः गुणावद्भिषगादीनां संभवे संभवेपिपः मत्यु स्तं कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्ययं प्रयागणेवा
हसमानोन्यायेन क्रमशः इदं पापादात्मवत्तामायुस्तथान्यो वांविपर्ययः कुचीते लदृशोदीपः वी
टवातादिपीडितः दीप्तिमावर्त्ततेसम्पग्ग धैवस्नेहसेदपरागात् एवंवात्तोपथासात्प्याद्विपरीतो
विपर्ययः हिंसाहिंसापचोरेण तथैव पुरुषोध्रुवः सर्वमन्यं परिस्वज्य शरीरं पालयेदतः तथा
वेहिभावानां सर्वभावाशरीरिणां नगरीमगदस्येव रथस्येव रथी सदा स्वशरीरस्यमेधावी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ कस्यैव हि लोभवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतुः स्वभावादीन्विशेषतः समीक्ष्यापि तु मक्षेपा-
॥ देहोत्याद्यन्नसंभवः निर्लज्जायं यशालोभे हर्षसंकेच संगतः न जातस्याधिवेदु गानन्तद्धि सर्वा-
पदांपदं हितमभ्यस्यतः पुंसो न कालेऽकालदृष्ट्या संजायते परामर्शी बलोत्साहेंद्रियायु-
षां गृहीतानचसंत्यज्य दोषमप्याप्नुयाद्यदि तथाप्यान्तरायमायाति साधनामात्म-
नापिति पद्यरोगसमुत्थानं न प्राक्पतिहेतुकेन चित् परिहर्तुंच तस्माद्धाप्य सेवितव्यं मनी-
हारविः षिणाः हिताहाराणां सदाचारनिषेविणां लोकद्वयमपेक्षाणां जीविते तराम नाप-
तेगृध्रग्राम्यसुसेवस्य हेलेनागतस्य ॥ दुःखजीवस्य नर्याय दुर्गतिं परिवृ-
हयत विदुषां तत्शरीरस्या नित्यसंनिहिता नरीन जित्वा वर्ष्यानिस्तु चिरं जीवितु चिरः
मिच्छता लदात्वे चानुबंधे वा तस्मात्कार्यां वयन् स्मरन्नात्रे पंचवैसो नाधामान्कर्नुमर्ह-
तीति ॥ इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ॥ अन्नरक्षाप्रकरणं सप्तमेन निरूपितं
॥ अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यानुं प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये ऽहारो वर्णितस्स-
र्वं वस्तु न इत्युक्तं स चामात्राधारतस्मात्तद्योग्यायाह त्ववक्तव्यं ॥ अमात्राधारणार्थमयमध्यायः ॥ अत एव
मात्राशितीयः मात्राशब्देन सम्यग्योगो लक्ष्यते एव सम्यग्योगः ॥ सम्यग्योगस्त्यागे सं-

नत्रच २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भवति सपुनः सप्तधा संकीर्णाशनं विरुद्धाशनममात्राशनमजीर्णाशनं समशनमध्
ध्यशनं विषमाशनं चेति तत्र निषिद्धानां गृहे निषिद्धैर्वा सह निषिद्धं चान्नं यद्भुज्यते तत्सं म २
कीर्णाशनं तच्च पात्रांगारगणकीर्णगणिकापणिकाशनमित्युच्यते. विरुद्धाशनं हि ताश
२४ नं तच्चविडंमपि चार्हं विद्याद्गुरुविक्षेपमनिति घामशनादीन्यथैव लक्षयिष्यंति अमात्रा
शनादीन्यत्रोच्यन्ते मात्रवदपि यन्नजीर्यति तदजीर्णाशनं तत्र मात्राविधत्ते मात्राशी
ति मात्रामश्नातीति मात्राशीपदं यद्यपि मात्रविशिष्टान्नपानस्यैव कर्तृत्वं तथापि प्राधा
न्यार्थं मात्रायाः कर्मत्वव्यपदेशः किमर्थं मात्राशी स्यात् हि यस्मान्मात्राशनेनः पूर्व
र्त्तिकापचं तन्मग्निं पूर्वज्ञं प्रतिपाचयतीत्यर्थः ननु द्रव्याणि निषिद्धत्वात्स्व हेयं तेन
मात्रेत्यत आह मात्रानिति ननु गुरुणि द्रव्याणि दुर्जरत्वान्नीमपेक्षन्ते न पुनर्लघूनी
त्यत आह लघून्यपीति ननु गुरूणि लघुर्वा तृप्तिर्वोत्पद्यते न तेषां विशेषइत्यत
आह गुरूणामित्यादि यावता हारा घि नात्तृप्तिरुत्पद्यते तावतोर्द्धसौहित्यं तावन्मा
त्रमेव नातितृप्तिसानत्वेवं ये मात्रायाग्रव्यवस्थितत्वं प्राप्नोतीत्यत आह मात्रेत्यादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मात्राप्रमाणं मात्रालक्षणं यावत्स्वस्थे विजीर्यति तावन्मात्राप्रमाणं वाच्यमित्यर्थः उक्तं च खरना
दिना यदन्नं बहुलं सम्यग्यथाकाले जरां व्रजेत् प्रकृत्या विकृतिं कृत्वा तन्मात्रालक्षणं
विदुरिति तस्मात्कुशला मर्त्या सो हि स्वल्पं लघूनां नातितृप्तिता इति व्याख्यया अप्रमाणाशने दो हीन४
षाः अप्रमाणमात्राशनं तच्च द्विविधं अप्रमाणमात्राशनं हीनमात्रमतिमात्रं च तत्र मात्रजातदो
षानाह भोजनमिति बलं शक्तिः उपचयः पुष्टिः ओजः कांतिः अतिमात्रजान् दोषानाह न६
अतिमात्रमिति अप्रयप्रसंगादतिमात्रप्रकुपितदोषजानां रोगाणां तेदांचिकित्सां लेकथ
यति तत्र विसूचिकालसकयोः संप्राप्तिमात्रमाह पीड्यमाना इति पीड्यमानाः संतो
युगपत्कोपिताः स्रोतोरोधात्परस्परसंघट्टितेन त्रयोप्येकदैव कोपं नीताः केनातिमा
त्रेणान्नेन अतिमात्रत्वाद्वामेनपाककालातिक्रमेण्यपक्वेन अतएव दुष्टेन विकृतेन
तदेवाविश्य न तथाविधमेवान्नमधिष्ठाय एवं नृत्तास्तदन्नं विष्टंभयंतो लसकं कुर्वते
च्यावयंतो विसूचिकां कुर्वते अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैव वेगेन अजितात्मनां अन्न
लोलुपानामेवालकाद्युत्पत्तिरिति ज्ञापनार्थं उक्तं च सुश्रुतेन न तां परिमिताहाराल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गं ते विदित्वा गता मृदुत्वाम जीर्णाच्चाना लभते शमनलोलुपा इति अलसकं निर्दिशति प्रयातीति यस्मा
दस्मिन् व्याधावाहारं आमाशये अलसीभूतस्तस्मादलसक संपततीत्यलसः अलसत्वं निष्क्रियत्वं
तदेव प्रवतीत्यादिना स्पष्टीकृतं विसूचिकां निर्दिशति विविधैरिति विविधसूचीतुल्यत्वाद्विसूचि
का तदेव विविधैरित्यादिना स्पष्टीकृतं विसूचिकालक्षणमाह तत्रेति अतिलाघवादयोऽभ
वंति पित्ताज्ज्वरादयः कफाच्छर्द्यादयः अंतर्दाहः कोष्ठदाहः प्रलापो मूर्छा अंगग्रहेणांसर्वांग
गौरवार्थं वाक्संगो वाचो सवलनं ष्ठीवनं श्लेष्मनिः सरणं अनिलादिग्रहणं अनिलादि
समस्तविकारप्राप्त्यर्थं अत एवादिशब्दः प्रथुः कफलादि ग्रहणं तु मंदबुद्धिप्रबोधार्थं एतेन २६
त्रैविध्यशंकाप्यपास्ता सुश्रुतोप्याह मूर्छातिसारो वमथुः पिपासा शूल भ्रमो द्वेष्टनजृंभा
दाहः वैवर्ण्यकंपो हृदये रुजश्च भवंति तस्यां शिरसश्च भेद इति अलसकलक्षणमाह
विशोषणादिति पन्नान्नं छर्दयति सारवर्जितान्नं कुरुते स व्याधिरलसः कीदृशामन्नमा
रुतेनपीडितं अत्युग्रसंचारे रागाक्रांतं क्रांतत्वा दूर्ध्वमधो गाति गच्छदेव अंतरामध्य
एव श्लेष्मणारुद्धं निविडमार्गं अत एवालसं विनिष्क्रियतां गतं तत्तो दोषैर्वातपित्त.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कफैः क्षोभितं संचालितं शल्यत्वेन संस्थितं शल्यमिव बाधमानं किं सर्वेषामविशेषेण
नेत्याह विशेषादिति दुर्बलत्वाद् विशिष्टस्य विशेषेणालसक इत्यर्थः दंडकालसकं [illegible] ल
सयति अत्यर्थमिति यत्रालसके दोषाः सर्वांगं तनुं दंडवत् स्तंभयंति तमलसं दंडकालसक
संज्ञमाशुकारि तां त्यजेत् कीदृशाः दोषाः अतिमात्रशीलनेन अतिदुष्टाः दुष्टामबद्धत्वा
च्चिरसंचयदुष्टेनामेन कारणभूतेन बद्धानि पूरितानि खानि स्रोतांसि येस्ते तथा तिर्यग्गाः छन्नः
मार्गरोधात्तिर्यङ्मार्गगाः प्रसरंतः आमविषं लक्षयति विरुद्धेति युक्त्याध्यशनाशीलिनः पुरु
ली षस्योत्पन्नमजीर्णजं व्याधिं वर्जयेत् विरुद्धं पयोमत्स्यादि अध्यशनं वक्ष्यमाणमजीर्णे
मजीर्णेऽशनं कीदृशमामदोषं विषलक्षणं देहव्यापि विषतुल्यलक्षणं महाघोरं तीव्रं पी
डाकरं विषसंज्ञं विषाख्यं आमोपपदैवेयं संज्ञा उक्तं चरके सा विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशी
लिनः पुनरामदोषमामविषमाचक्षत इति कुतो वर्जयेत् विषवदाशुकारित्वात् वि
षरूपत्वाच्छीघ्रकारित्वाच्च ननु विषमपि साध्यं दृष्टं तत्कुतो विषरूपत्वादसाध्यत्वमि
त्यत आह विरुद्धेति हेतुविपरीतव्याधिविपरीतयो रूपचारयोर्विरोधात् हेतुरत्रामेच पस्त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रागेनेपउपचारः व्याधिस्तु विषरूपः तत्र सौम्यउपचार इति विरोधः उक्तानामामदोषा
णांचिकित्सामाह अथेति अथशब्दश्चिकित्सारंभे मंगलार्थः आमामदोषे उल्लिखेदुद्वे
त् अलघुभिःस्तोयः स्वतोप्रवर्त्तते बलात् प्रवर्त्तमानोपिमंदप्रवर्त्ततेसोलसः आमदोषो
ह्य४ पितर्थभक्तः स [illegible] लसकेनप्रवर्त्तते साध्वि विधोप्युल्लेखनीयः उक्तंहि खाररसादिना विसूच्य
लसकोवाप्यौपिप्पलीलवणांभसेति साध्यमहतानिहनियमार्थ साध्यमेवनत्वसाध्य
मिति दृश्यतेहिदाने घसाध्यत्वेनोक्तानामामत्रंपादीनां चिकित्सितेचिकित्सोपदेशः
आमदोषस्त्वसाध्यएवेत्यर्थः किंकुतोल्लिखेत् सोग्रापटुफलमुस्तंवारिपीत्वा उग्नाव
चापटु सैंधवंफलंमदनफलं ततोवमनानंतरं स्वेदनंयोजयेत् फलवर्त्तिंच कस्यावर्त्तेः
फलवर्त्तिसंज्ञेत्यमपेक्षायामाह मलवातानुलोमनीमितिविरामः त्राधोवातानां प्रव
नी र्त्तिंवर्त्तिः फलवर्त्तिरित्यर्थः स्वेदफलवर्त्तिद्व्यानुक्तानि खाररसादिना मूलेतुस्तिमिते
मेस्वेदः शास्तोमुहुर्मुहुरुत्ताप्तैः कटुकैः पांसुकरीषैः कृतादिभिः पिप्पल्यागारधूमश्याम
दनसर्षपसिद्धार्थवत्तु हेमक्षीरी वचाकिंकुष्ठंदंतीयवाग्रजः समस्तलवणाभक्ताफलवर्त्तीयंमता
संस्वे [illegible] लसकेमूलेविबंधा [illegible] नाह नाशिनी पद्मामदोषेणानिनामयतेसंकोचयंते तदातान्यति

द्या १ हे.१०८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

695

स्विन्नानि रूक्षां वस्त्रादिभिर्वेष्टयेत् विसूच्यां विशेषमाह विसूच्यामिति अतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्व्रि-
नप्रकारेण घोरायां विसूच्यां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते प्रघादः प्रकर्षोर्थः सर्वेष्वामदोषेषु पार्ष्णि-
दाहः प्रशस्यते विसूच्यां तु प्रकर्षेण यद्दाहस्तु कृतः साध्यासु पार्ष्ण्योर्दहनं प्रसस्तमतिप्रता-
पो वमनं च तीक्ष्णामिति साध्यास्विति बहुवचननिर्देशात् विसूचिकालसकविलंबिका-
नां ग्रहणं उक्तं च वंगसेनेन विलंबिकालसकयोर्विसूच्युक्तः क्रियाक्रम इति पार्ष्णिदाहश्च
पिप्पल्यादिभिः यदाह भेडः विसूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्णिदेशे च दाहयेत् पिप्पल्या वाप्यर-
ए८ ण्या वा घासैस्तापितेन वा निवृत्तामदोषस्य चिकित्सामाह तदहरिति यस्मिन्नहन्यामदो- ह८
षनिवृत्तिस्तदहरेनमुपवास्य विरक्तवत्पेयादिक्रमेणोपचारेत् चकारात्पूर्वेद्युरप्यह-
न्युपवास्य तथाचरका [illegible] रणादिः आमाशयविशुद्ध्यर्थमथैनमुपवासयेत् जीर्णावि- घु४
क्तवृत्तिः स्यात् पाठोक्तामंडपूर्विकाइति वमनार्थं उपक्रांते पच्यमाने प्रवृत्तपराम-
तालक्षणेन आमदोषनिवृत्तिदिनमेव परास्त्रष्टुं युज्यते न पुनरुत्पत्तिदिने आमदो-
षिणः शमनौषधं निषेधति तीव्रार्तिरिति अपिशब्द उभयत्र संबध्यते तीव्रार्तिरपि किं
पुनर्मंदार्तिरजीर्णवान् अल्पमपि किं पुनर्दीपनपाचनादिकं कुतः यतः आमेनान्नेनस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्तो मंदीभूतोग्निर्दोषान्युक्तं नालं न समर्थः दोषश्चामस्तोमितः कफादिः अथौषधं तन्निवृत्य
र्थं प्रयुक्तं पाचनादि अप्रधानं तु हेतुभूतमन्नं न केवलमौषधादर्थान्न वापि शपित्वनर्थो वापि
रपित्याह निहन्यादपि इति एतेषां दोषादीनां व्यापत्तिः पाकाभावात् जनितः लोभः श्चात
तं हन्यात् अपिचेति प्रत्युतार्थे रोगग्रामनोर्थ मौषधं रोगं न नाशयेति प्रत्युत वर्द्धयतीत्य
र्थः अवस्याविशेषे औषधमाह जीर्णाशन इति आमदोषिणो वदाजीर्णमन्नं तदा दीपन
पाचनमौषधं देयम् संग्रहेतु सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य पाम्यन्ति तद्रुपद्रवाः शूले निरन्नको
षुःऽद्भिः कोष्णाभिश्चूर्णीकृताः पिबेत् हिंगुप्रतिविषाव्योषवचासौवर्चलाभया अथवा
पिप्पलीमूलत्वक्त्रादारुसैंधवं शुंठिसैन्धवं तीरलवणा पिप्पली मरिचानिच याठाम्लवे
तसेक्षारयवानि पोष्करणीच हिरूत्तरं हिंगुवचाति कुष्ठसुवर्ज्जिकाक्षार विडाजमोदम् ष्प
लोदरानाह विषूचिकार्शो हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणाघ्नम् मुस्ताजमोदपूतीकवचाश्वंग्र्यपि न१
धान्यकैः सवालकशठीविल्वैः क्वाथं तद्दून्मलवान् पिबेत् राम्नाकट्फलषडुंष्यावृहती
धान्यकैः सवालकशठीविल्वैः कुर्याच्छुष्कैः समस्तैर्वा लेपो द्वेतैर्घ
हृपजोंगकैः गुग्गुल्वतिविषाकुष्ठपत्रव्याघ्रनखांबुदैः कुर्याच्छुष्कैः समस्तैर्वा लेपो द्वेतैर्घ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

697

पत्रं समभल्लात स्त्वक्सुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् दाह हेमवतीकुष्ठशलाटुहिंगुसैंधवैः पयचूर्ण
श्च सदारस्तक्षकोष्ठाग्निजित्परं भोजयेत्सैंधवं तैश्च वर्त्तिर्विराम्रू संग्रहे द्विदार जीर्णादि विरायाः २३
ककुष्ठा हरिष्ठरचित्रकैः ससुक्तैः सैंधवैस्तैलं पक्वमभ्यंजने हितं मर्छा [illegible] दि विक्तस्य गात्राणा
मेहुदारुरो भल्लातकमधुच्छिष्टशिग्रुपिप्पल्याकनागरैः पलं तैलं पचेत्सिद्धे स्तब्धखल्लीघ्
नमुत्तमं त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः उद्वर्तनं खल्लीविसूचिका
घ्नं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि यः श्यावदंतोष्ठनखोल्पसंज्ञः छर्द्यर्दितोभ्यंतरजातनेत्रः ता
मस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरो सो पुनरागमाय क्षोधंकरंजस्य फलं हरिद्रा मूलं स्यमेवा
प्पय मातुलिंग्याः [illegible] पाविष्का गुटिका कृता स्ताह न्युर्विसूचीनयनांजनेन शिरीषत
ण्डुलाह फलिजुबीज त्र्यायंत्य पामार्गफलानि वर्त्तिः वस्तस्य मूत्रेण विसूचिका घ्नी प्रलेपध
न्ताहफलिजु० मांजनस्य योगैः यामेष्वतुर्षि द्विभ्यां च भोज्य मेवर्ज्ययोः समे पाकोगतो युक्तोर्द्ध कलुली तो
मांजननस्य योगैः यामेष्व तुर्षि द्वाभ्यां च भोज्यमे वर्ज्य योः समे पाको गतो युक्तोर्द्धा कलुलीताः
मंदे पुनश्चिरात् सभक्तमोषधं तस्मात्तमंदाग्नि खचारयेत् पूर्वाह्नभोजने सात्म्यं लघुवृंह
णादीपनं प्रातराशेत्वजीर्णेपि पाणपमाशोनदुष्यति दिवाप्रबुद्धस्तेकाणि हृदयं पुंडरीकवत्
तस्मिन्प्रबुद्धे स्त्रोतांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः व्यायामाच्च विदिप्रत्याद्ववेनसः नहेदमुपा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

छंति दिवा तेनास्य धातवः अक्लिन्नेष्वन्नमात्रेषु विक्लिन्नत्वं न तु नदुष्यतिः अपि दग्धेष्विवप
यस्त्वन्यसंमिश्रितेपयः रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृत्ते स्वपनेषु च [illegible] यांति
कोष्ठे पीलेद संवृत्ते देहधातवः क्लिन्नेषन्यदपक्वेषु तेषा सक्तिः प्रदुष्यति विदग्धेषुव
यस्त्वन्यस्य पोलप्रमिर्वार्पितेन शेतस्मादजीर्णे नान्यद्भुंजीत भोजनं उक्तरूपं हि सूत्रसा
गा ५ हो वेत्सर्गोपथ्योचितः लघुताल्पतापा साच अजीर्णादन्नस्य लक्षणं प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगयो
म ६ गः प्रजायते नराणां येषु लुब्धानां विशेषेण विसूचिका दोषापवद्धं यदि लीनं मलं पित्तोल्व
णास्या वृणु यान्न वह्निं जायते दुष्टान्तु ततो मुदा सामं दव वह्नि विषवन्नि हंति उक्तान्ना
मदोषसंग्रहार्थं चिकित्सामाह प्रांतिरिति आमविकाराणां सर्वेषाम् अजीर्णानां अप्रत
पेणाल्लंघनात् अपतर्पणं विभज्यते विविधमिति सन्निहत्यबलादिकं सम्यकुज्ञात्वा
विभागं स्पष्टीकरोति तत्रेति लंघनमत्रोपवासः लंघनं पाचनं उपवायुक्तो पाचनौ
षधपाचनं प्रभृते प्रभृततरे शोधनं वमनादिभिः यस्मात्सच्छोधनं मलान्मलादुन्मूलये
त् इति समूलानुच्छिंधात् मलवलमलंच विकारे प्रभूततत्वं तुल्येसाय प्रसंगादन्येषा
मपि व्याधीनां चिकित्सामाह एवमिति एवमामविकारवत् अन्यान् ज्वरादीन यथामति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कारः संसर्परोगस्यास्तद्विपरीतेनापतर्पणेन चिकित्स्यं ते तथान्योपि विकाराः स्वनिदा
नविपर्ययाच्चिकित्स्या आमविकारं मन्त्वेषां च स्वनिदानविपर्ययादनुपशयेन चिकित्सामा
ह अन्नवधेत्यादि यद्यपि विपरीतादि स्वरूपमनुक्तं संग्रहे पक्वदोषाणां नाम विकाराणां चि
कित्सामाह पक्वदोषमिति उक्तेनोपक्रमेणापक्वे दोषे चाग्नौ सत्याम दोषविरोधं जनाति
रितं आदिपादादूसापन वाजीकरणादि महांतमाम दोषमुक्त्वा तद्भमाह तत्रकफज
माह अजीर्णमिति आमेन्यासंज्ञं तत्र आमे गुरुतोगंडेच शोफः जा त्यपित्ताशमेकवच
नं सद्योभुक्तं त्वायांका अनिलजमाह विष्टब्धमिति विष्टब्धसंज्ञकं सादः कायोदमत्वं
पित्तजमाह पित्ताद्विदग्धमिति विदग्धं विदग्धाख्यं आमादीनां चिकित्सामाह लंघन
मित्यादि [illegible]मिति विष्टब्धाधिपोज्वं लंघनादि विभागतेत्तिशयांश्चे यदाहस्वारणादिः
विष्टब्धे स्वेदनं वदेपलवणोभ्यां वुध्यस्यते विदग्धे वमनं तथास्तमुपवासोविरेचन
मिति पञ्चाथवा पथा वस्थे हितं यस्याजीर्णस्य यस्या मवस्थायां वद्धितं तस्य तस्याम ज्ञा १
वस्थायां तत्कार्यमित्यर्थः विभागनियमस्तु वाद्भुल्याभिप्रायेण विलंविकालं गमनो

हग

ह्वोद्गारः चिरभुक्तस्यापि सद्योभुक्तवरधाप्रविद
ग्धावस्था उद्गारः उक्ते शोवमनोन्मुख ६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रीषसइति विलंबिकानामजीर्णंभवेत् कस्मात् लीनोदामादेवआमयावुआमायजीर्णत्वसामा
न्यवचनः तस्योत्पन्नस्यनिःशेषनिवर्तनाल्लीनत्वं एवंपुनः पुनर्लीनत्वाद्दूरीयरत्वंपु
नः पुनरुत्पादो दुष्टवभुक्तायाभोजनात् सातत्त्वासंग्रहे दोषोपदेर्ं यदिलीनमन्नं विलो
८४ त्वंस्यादग्न्यपान्नवह्निं जापेत् दुष्टान्नस्तोबुभुक्ता सामंदवह्निं विषवन्निहंतितस्कका
रेणैवं घातयति विसूचिकालसकावप्यजीर्णाद्भवतः किंतु तावदन्यतोऽपिसंघोति
मात्रभोजनादेः विलंबीकात्वजीर्णाद्भवेति यदाहसम्मतः अजीर्णमामंविष्टब्धं वि
दग्धंचयदीरितं विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापिविलंबिकासाचकफवातानुबंधात्तदनुबं
धेनदीर्घकालानुवर्त्तनाद्विलंबिकेत्युच्यते गरीयस्त्वात्पतनयोग्यमप्यामंकफवातानुबंधत्वा
न्नोर्द्ध्वं नाप्यधः पतति लीनमेवचिरमवतिष्ठतीत्यर्थः तथाचसुश्रुतः दुष्टंहिभुक्तंकफमारुता
भ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्चयस्य विलंबिकातांचविवर्जनीयामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः
कफवातानुबंधत्वादेवपित्तारब्धत्वंविदग्धजत्वं चलस्यते अन्येनाहारब्धमन्येनानुबंधः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ते पित्तं विदग्धादेव प्रवर्त्तते तथा भेडः यथामुक्तं विदग्धं वमनाद्यो नोर्द्ध्वं प्रवर्त्तते तालं वी विग
हेति विषकल्पां विशूचिकामिति विषकल्पामिति सेपि तोल्बणत्वं घोत्पत्ते विशूचिकामिति
विशूचिकाविषूचीस्त्वेन सान्निपातिकत्वं आमलिंगान्वजीर्णानां तुल्यलक्षणानां विषा
नुपादानात् त्रयाणामामादीनां लिंगैर्युक्ता तथा च खारणादिः एतान्युक्तानि लिंगा
नि त्वामाजीर्णे वि निर्दिशेदिति एतानि त्रय संबंधानि आमाजीर्णाज्जातमजीर्णामामा
जीर्णा विलंबिकानलसकप्रजमामः यथाक्रमेणावातादि सन्निपातात्मकं वेदेदिति तेनैव
सान्निपातिकस्योक्तत्वात् तत्र समसाधनातेषां त्रयाणामजीर्णानां समं साधारणं साध
नं चिकित्सितं यस्याः सा तथा तथा च खारणादिः आमेत्वाम प्रशमनं विमाने द्विविधं मत
मिति विमाने विमानास्थाने द्विविधं विशूच्यलसक भेदेन वंगसेनोपि विलंबिकालसकयो
विसूच्युक्तः क्रियाक्रम इति युक्त्या सूक्ष्मेन प्रयासाख्ययत्वमुक्तम् तत्प्रत्याख्येयोपचराणि
यत्वम् अतएव विलंबिकां तां भ्रष्टादुश्चिकित्स्यमिति माधवकारः पठति इयं च विलंबिका च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रवकाचार्येण अत्रविषसंज्ञयाप्रोक्ता अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् असात्म्यगुरु
शीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात् विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद्व्याधिकर्षणात् देशकालर्तुवैषम्या
द्वेगानांचविधारणात् दुष्येत्तत्रिःसंदुष्टान्नंनपचेत्यतिलघ्वपि अपच्यमानंसंमूर्छ्यपात्यन्तं
विषलंचतत् तस्यलिंगमजीर्णस्यविष्टंभोगौरवंभृशम् शिरोरुक् वमथुमूर्छा भ्रमः पृष्टकटि
ग्रहः [redacted] जृंभांगमर्दतृष्णाचज्व
र छर्दिरदीपनं अरोचकपिपासाच घोरमन्नंविषंचतत् पित्तेनसहसंसृष्टं दाहतृष्णामुखामया
न् जनयत्यपिपित्तजांश्चापरान् गदान् यक्ष्मापित्तासमंदाग्नीन् कफजांकफसंगतं २५
करोतिवातसंसृष्टं वातजांश्चाप्यपरान्गदान् यक्ष्मापित्तासमंदाग्नी मूत्ररोगांश्च मूत्रस्थं
कुक्षिरोगांश्च हृद्गतम् रसादिभिश्चसंसृष्टं कुर्याद्रोगान्रसादिजान् इति यदुक्तं जैज्जटि
तं इयंविलंविकालंच्याच्ये दण्डकालसवसंज्ञयोज्ञाति तदसत् भेडादिपर्यालोचनेन
विलंविकायाविदग्धमलत्वात् दंडकालसकभेदत्वेनविष्टब्धमलत्वात् आमजञ्जी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्णालक्षणाधीनलक्षणत्वात्तु लेविकाया इत्याभिधानम् रसशेषं लक्षयति अश्रद्धेति अन्न
द्वाभोजनेऽभिलाषः नत्वेतदामादिष्वप्यस्ति तत्राह विशुद्धेऽप्युद्गारइति तेषु तु न दुष्टउद्गारः र
सस्यशेषो रसशेषः रसशब्दः रसभूतोऽत्राहारः राशिर्लक्ष्य नहि रसधातोरपक्वस्याजीर्णत्वम्
सद्यपक्वएवरसएवे नोच्यते पक्वस्तु रुधिरशब्देन न दुष्टत्वाजीर्णत्वमिति चेन्न तस्याति
त्वातवक्ष्यति हि ऊष्मणोऽल्पबलेत्वेन धातुमाद्यमपाचितं दुष्टमामाशयगतं रसमामं
प्रचक्षतेइति रससेषस्यौषधमाह सपीतेति किंचिदेवात्रेति किंचिदेव मुहूर्त्तमेव न तु मुहूर्त
मानतः सिद्धमेव मेवं अजीर्णनामाधिके दिवास्वप्नं विदधाति स्वप्नविधिश्चायं प्राधा
न्यान् उष्णांबुपानाद्यपि कार्यम् यदाहरवारसादिः रसशेषेहितः स्वप्नो घर्मांबुलघुभोज
नमइति अजीर्णेनोदिवास्वप्नं विधत्ते सर्वश्मानाशितोदिवास्वप्नादजीर्णीति अशितो
अभुक्तवान् सर्वग्रहणामप्युक्तविसूचिकाद्यजीर्णसंग्रहार्थम् भुक्तानुभाव्ययोनेति
प्राप्नोदिवास्वप्नेपुनर्विधीनंपथ्येषुस्वपनार्थम् अजीर्णेनोभोजनविधत्ते संजातु
बुभुक्षोयामितं लाघ्विति संजातबुभुक्षवुदीर्णान्नाभिलाषः मितमाहारोलघुनाप्यप्ति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुरुत्वार्द्धसौहित्यप्राप्त्यर्थम् उक्तानुक्ताजीर्णविशेषसंग्रहार्थमजीर्णसामान्यलक्षणमाह वि
बंधइति विबंधोमलानामप्रवृत्तिः मूढतावायोर्विमार्गगतिः विष्टंभोविशेषेणास्तंभोगा
त्राणां अजीर्णाशनंलक्षयति नचातीत्यादि नकेवलमतिमात्रमेवान्नमामदोषायः किं
न्तर्हि दिष्टादिकमप्यन्नंनजीर्यत्यामदोषायभवति द्विष्टमप्रियम् विष्टंभि वातावरोध
कारि दग्धमितिपक्वम् आमपक्वात् अशुचिमलिनं शुष्कंनीरसं अत्यंबुप्लुतं अत्यंबुपा
नात् शोकादिभिरुपतप्तेन भुक्तं दुःखभुक्तात तदुत्पते एतत्कालातिक्रमात् आदिशब्दा
दुद्वेगादयः समशनंलक्षयति मिश्रमित्यादि पथ्यंशाल्यादि तद्विपरीतंमिश्रीकृत्य भुक्तं सम
शेनारब्धम् भुक्तस्य प्रागभ्यवहृतस्यान्नस्यपाकाभावादामाशय एवावस्थितस्योप
रिपुनर्भोजिनमध्यशनं मतम् भुक्तस्योपरिभोजनं पूर्वान्नशेषे भुक्तमित्यर्थः तथाहच
रकः पूर्वान्नशेषे पुनर्भुक्तमपिनाध्यशनं यथाप्रातराशिन्नजीर्णेपि सायमाशीनदुष्य
तिदिति तथान्यमिमुहुर्मुहुरजीर्णेपि भोज्यतस्योपकल्पयेत् इतिनत्वेतदप्राप्त
~~कालाद्विषमाशनादभिन्नम् मैवं जीर्णेपि भोज्यतस्योपकल्पयेत् इति नत्वेतदप्राप्त~~
कालाशनत्वाद्विषमाशनादभिन्नम् मैवं जीर्णे पूर्वान्ने पदप्राप्तकालत्वं वक्ष्यति तत्कथं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

705

मप्राप्तेकालत्वेमनयोर्हि पदार्हपूर्वाह्णं भुंक्ते सत स्वस्य भोजनकालः प्रसृष्टविराम्त्रवकत्वा
दिकं तस्यैव विशेषणाम् तद्विशिष्टस्यैव कालार्थत्वं तस्माद्विशिष्टविराम्त्र इत्यादि विशिष्टे
स्वकालेः भोजनं कालभोजनं प्राप्तेपि स्वकाले पूर्वान्नस्याजीर्णत्वादनुत्पन्नेप्यपि
तेषु विशिष्टविराम्त्र इत्यादिषु भोजनं मध्यशाने पूर्वान्नस्याजीर्णत्वादुत्पन्नेप्यपिते
घुप्राप्ते स्वकाले भोजनं विषमाशानं अश्वसं चेतदभ्युपगंतव्यम् यथाह सुश्रुते जीर्णे
वान्ने स्नेहोष्णः शुद्धे पेयकुः शमनः दुर्बलो नन्नो मध्यमात्रमश्नाति शास्यते इति कालभेदेन ख६
स्यात् विषमाशानं लक्षयति अकालेत्यादि अकाले भुंक्ते विषमाशाने तद्विधं अप्राप्तका
लमतीतकालं च अप्रमाणाशानं मध्यकाले भुंक्ते विषमाशानमेवेत्याह वकुवति तस्मात्का
ले यदमात्रं यावुंज्यते तदमात्राशाने यच्चाले मात्रया बालातद्विषमाशाने समशनादीनां
दोषमाह त्रीण्यप्येतानि इति समशनाध्यशनविषमाशनानि अतिपेलायुकांस्सु
नियतायुषां घोरान् व्याधीन् सृजति अथ भोजनसम्यग्योगः तत्र सम्यग्योगप्रकारमाह
कालेत्यादि कालेप्रसृष्टे विराम्त्र इत्यादिना वक्ष्यमाणो सुचिनिर्मलं हितमिस्य मिहि

का४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तस्याभ्याससात्म्यस्य ग्रहणार्थं सात्म्यमिति हितस्याप्यनभ्याससात्म्यनिरस्यर्थं विवक्ष
स्यो द्विजनस्यः पित्र्यादीं स्तर्पयित्वा प्रलिपन्न परिग्रहान् पाल्यं मातृत्वेन स्वीकृतान् भो
ज्यमकुत्सयन् अब्रुवन् धृतमौनः इवंद्वेवहलं इष्टं प्रियं इष्टैः सहैः प्रियजनैः सहभुविभुक्त
जनो हृतभुग्च यो बाह्याभ्यंतरं शौचयुक्ताः भक्ताश्चानुरक्ता येनाप्तास्तैराहृतमानी तं तत्ताञु
पादिभोजनं निषेधति भोजनमित्यादि तत्रातितृन्निर्ति [illegible] ग्रहणात्तु हृताकेरामादिका
दिजुष्टस्यानिमित्तस्यापि प्राप्तिः उक्तग्रहणात् पुनरुक्तौ लौकिलास्तुलयोः इष्टग्रहणाच्छ्वाकत्त
पव्वहलस्य पट्वरसग्रहणाद्दलितलवणस्य सात्म्यत्वादि प्रसक्तौ किलाटादेरभ्यासमपवद
तिकिलाटेत्यादि आमनितिमूलकविशेषणं कृशादिन्यापिविषस्यनशीलये नु नित्यं भ
जेत् यदा तस्य वनेविनास्यात् समयाद्वि र्प दावालतस्याधुरोगोत्पत्तिस्तदा भजेदित्यर्थः
सात्म्यादीन् उदाहरति शीलयेत्यादि जांगलहरिणादिमांसं पथ्या हरीतकी मृद्वीकाद्रा ता
प्रसंगादिस्यसेव्यमौषधमाह त्रिफलेत्यादि निशि स्वप्नकाले नेत्रबलंप्रदत्तौ द्विपदाक्षी
य पच्चौषधं रसायनादिकं स्वास्थ्यमनुवर्तयति रोगोत्पत्तिविर्जं साधिजाति तदपि यथाकाले
भजेत् उक्तं च चरकेण तच्चैतत्प्रयुंजीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते अजातानां विकाराणामनुत्प

जा।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिकारंच यदिति भोज्यक्रममाह विशात्त इत्यादि गुर्वादिगुणांविस्मादिद्रव्यं पुरः पूर्वमथा
त् मोचकं कदलीफलं चोचं नालिकेरं पनसं वाम्रोद कोलड्डकः उत्कारिकापोलिका प्रा
दिशाल्वादिंडारिकाद्यः अतो विपरीतं लघ्वादिगुणोपष्टिकोदनादि कमंते ऽत् अम्ललवणोत्कटं
स्त्रक्कादिकं मध्ये यत् खारसादिना कटुकं लवणां चाम्लं पूर्वमाहारमाहरेत् आहारोमधुरो
गनाहि गुरुर्विष्टंभ्यजीर्यति इतितन्मत्निविषयं तद्भोजनस्य दीपनपूर्वकत्वात् तथोक्तं संग्रहे यथा
ग्निसात्म्यं प्राग्द्रव्यमुपयुंजं चाश्नीयात् प्रागेव तु गुरुस्वादु स्निग्धं मध्ये त्वम्ललवणामंते रूक्षद्रे
द्रवमितरं संपुत्तंच तत्रमंदाग्निद्रवोष्णेनसमुत्ते जिते जितोष्णागोन्यदप्युपयुंजीत सम्यक् पाक
मुपजाति अन्नपानोविभागमाह अन्नेनेत्यादि कुक्षिरुदरं चतुर्धाविभज्य द्वावंशावन्नेनाद्रवे
णापूरयेत् तृतीयमंशंपानेन द्रवेणापूरयेत् चतुर्थमंशं पवनादिसुखप्रचारार्थमवशेषयेत्
नकेनापिपूरयेत् एतावदेवसौहित्यमानं अतस्त्वाढ्यसौहित्यं नाति नाति तत्प्रतापिज्ञेया
अथानुपानं तेनास्म्योपयोगोहि सम्यग्योगलांयाति यदास्वादुरसादिः कामंदोचवदप्यन्नममा
त्रंचाग्निविविलं अल्पदोषमपोषं वाप्यनुपानेनजीर्यत इति अनुपश्चात्पीयत इत्यनुपानं एत
द्वा तुल्यादिप्रायेण तद्विमध्ये आदावंतेपि पीयते यदाहसुश्रुत तदादौ कर्षयेत्पीतं स्थाप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

येन्नाध्यासेवितं पश्चात्पीतं देहपतितस्मर्द्धीत्यपूपोजयेत् तथानिशमपानां चित्रंतु भक्तमध्ये
पूपोजयेदिति कस्तर्ह्यनपानपानयोर्भेदः उच्यते यदिनियतकालं रुचिवशात्पीयते तस्यानं
पनियतकालं विधिवशात्पीयते तदनुतेपानं तत्रादावनुपानविभागः तत्रयवादिषुशीतो
दकमाह अनुपानमित्यादि पिष्टमयेष्वीषदुष्णोदकमाह कोष्णंपिष्टमयेषुचेति यत्तु सुश्रु
तेनोक्तं शीतोदकं माहिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः दधिपायसमद्यार्त्तिविषजुष्टे तथै
वचेति तद्विदाहिपिष्टान्नविषयं उक्तंचसंग्रहे तक्रशीतेदधिमधुपयसोष्णमद्यविषेषु
सर्वेषुशरद्ग्रीष्मयोश्चेति शाकादिषुमस्त्वाद्याह शाकपाठादि मुद्गादिरूप्यं तस्यविकृतिव
टकादिकाविकृतिग्रहणं शरद्यल्पत्वश्वमस्त्वादिप्राप्यपूर्णं अविकृतेतत्तुसूपादेस्सुश्रुतेनो
क्तं पयोमांसरसो वापि शाकमुद्गादिभोजने इति मस्त्वादिषु यस्य यत्सात्म्यं निषेवालस्यतद्यो
ज्यमिति एतस्यैव कार्यकरत्वान्नामिश्रीकृत्यप्रयोगः अल्पस्यवप्रयमपुनः संग्रहे धान्याम्लं
मस्तुतक्रे वा शाकावरान्नभोजनेष्विति रुग्णानां सुरामाह सुराकृशानां पुष्ट्यर्थमिति च
शानां शीतोदकात्क्वाचित्ते पन्नेषुसुरैवानुपानं अनेकांशत्वात् पुष्ट्यर्थं न तु रोगनिवृ

708

त्यर्थं कृशो रोगार्त्तस्तस्य तु रोगानुरूपमनुपानं प्रयोज्यं स्थूलानां तु मधूदकमाह स्थूलानां तु
मधूदकमिति मधुमिश्रमुदकं शोषे पूर्ववत् शोषे मांसरस इति शोषे शुष्यति देहे यदाहरवार
णादिः कृशादीनामथोन्मुक्ता पुष्टिवर्णबलार्थिनां मद्यं स्त्रीश्रमनित्यानां च रसो हितः मां म ४
साशिनां मन्दाग्नीनां च मद्यमाह मद्यं मांसे पल्वले चपावक इति तच्चोचितानामेव यदाह
सुश्रुतः मद्यं मद्योचितानां तु सर्वमांसेषु पूजितं अमद्यपानमुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते इ
ति व्याध्यादि क्षीणानां क्षीरमाह व्याध्यौषधेत्यादि लंघनमुपवासः कर्म चेष्टा अनुक्तानु
पानविभागोपायमाह विपरीतमित्यादि यद्द्रव्यं यस्यान्नस्य गुणैः कृत्वा विपरीतं न चैतेन
सह विरुद्धम् तत्तदन्नस्यानुपानं तेयं समासेन सामान्येनाविशेषस्तस्मात्स्यादिपर्यालोचन
पाखयमहत्वे अन्नपानस्य नित्यानित्यसेव्यमाह सर्वदा तस्यापथ्यस्य तदिति तत् अनुपानं अ
नुपानफलमाह अनुपानमित्यादि ऊर्जं बलम् व्याप्तिमन्नस्य सर्वस्रोतःस्वनुसरणं अ
न्नसंघातशैथिल्यादीनीच शैथिल्यं काठिन्यनिवृत्तिः विक्लित्तिः मृदुत्वनिवृत्तिः जरणं पा
कः ऊर्द्ध्वजत्रुगदादावनुतं निवेधति नोर्द्ध्वजत्रुगद इति कंदस्कंधयोः संधी जत्रुणी तयोरूर्द्ध्व
मूर्द्ध्वजत्रुकंठादिकपालांतं तत्र ये गदास्ते ऊर्द्ध्वजत्रुगदाः काश्वासयत्तैः प्राणापितिवेधार्थमुरः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रक्लिन्नत्वात् प्रक्लिन्नदेहः प्रक्लेदबहुलशरीरः मोहादिप्रचुरं पानान्तरं निषेधति २

दात्यन्तहरां गीतभाष्ययोः प्रसंगागीताध्ययनाद्यभ्यासः प्राक्प्रक्लिन्नदेहादीनामनयोनन्निषेधति
सर्वमात्मा व्याख्यातमेनं त्यजेत् व्याख्येति निषिद्धमात्रानिषिद्धपानीयानि विरुद्धपानस्यापि प्रा
दादवस्थादिवशाद्दोषानप्रशान्तिः भोजनानन्तरमात्यादि निषेधति भुक्त्वा तपं वक्ष्यामश्च व
नवादनमिति पानेपन्नानां गमनं ब्राह्मणर्द्धिभिः पूर्वनंतरां गमनंपादशतान्द्रन्ति षिद्धपद
हमष्कतः ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविष्टो तरेति भोजनकालमाह प्रसृष्टेत्यादि प्रसृष्टे
पुरुत्ते सविमलौतिप्रसन्ने स्वपथगे स्वयं गगस्त्वविष्णुरे माधुर्यादिरहिते तदुपगमनेबुभुक्षो
त्यन्नोऽग्न्यनुसरति अनुकूलप्रवर्तमाने दोषे स्वपथ इत्येजावते वगतानुलोम्ये सिद्धे वातेन ल६
सालिवातानुलोम्यस्य प्राधान्यार्थमुद्गिरातीति दीप्तेति दकरोतिर्मूलेन्द्रियो स्वलघौ घीपमिति वि
धिः शास्त्रेनियमस्तेन नियमितं निषिद्धकामचारं ननु योयदाभुक्तोसतस्य भोजनकालः किम
नेनेत्यत आह कालसहितमनः इति हि यस्मात्तथाविधः प्रसृष्टविण्मूत्रत्वादिविशिष्टो भोजनका
लो मस्तप्राचार्याणाम् न केवलं तस्माद्धि प्रसृष्टविण्मूत्रत्वादिविशिष्टस्य काले भुंजीतः
इति भोजक्रियासंग्रहेतु विधिविहितमन्नपाननिषेद्धियोर्थः मातनमो पुषाबुवते तदापत्ता
तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधात्विन्द्रियबलपुष्टितुष्टिप्रतिभारोसिनः तदिधनाचांतराग्ने: स्थि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तैरमिमलंदेहधारणानितिशब्दार्थात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कारमात्रादेशकालोपयोगोच्यते
स्थाः राहारकल्पनाविशेषाणां स्वास्थ्यास्वास्थ्यफला नाहितमुताः सम्यक्‌हितमेवानुरुध्ये
त् तत्रस्वभावतोद्रव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गैणलावादयोलघवः क्षीरेक्षुव्रीहिमाषानूपा
मिषादयोगुरुव इति तैरवल्वपिसंयोगादिविशेषैरन्यथात्वप्रतिपद्यन्ते तत्र संयोगोनाम
द्वयोर्बहूनां संहतीतिभावः सविशेषमारभते यन्नैकशो द्रव्याणि संस्कारस्तु लोपाणि
सन्निकृष्टोशोचमथत देशकालभावनाभावनादिभिरूपतन्यते मात्रापुनः पिंडपरिमाणतः
समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षयावा आहारराशिः देशद्रव्यस्यणयोनुरूप्यात्पत्त्यवस्थानेपुनरुपयो
तोस्यस्थातुरवृत्तः प्रकृतिभेदतश्चपरीक्ष्यः कालस्त्वव्याधौ तु जीर्णाजीर्णलक्षणात्मा
श्वजीर्णेहि पूर्वस्याहाररसापरिणतोरसउत्तरेणोपसृज्यमानः सर्वान्दोषान् प्रकोपयत्याशु
जीर्णेतु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलोम्यात् सृष्टेषु मूत्रपुरीषवेगेषु विशुद्धेषु उद्गारहृद
यस्त्रोतोमुखेषु विदकरणेलघुनिशरीरे ग्नौजातायां बुभुक्षायां शुभ्य वहतमन्नमप्रदूष
यत् दोषानायुर्बलवर्णान् निर्वर्द्धयति केवलमयमेवकालोभोजनस्य प्रतिनकालेपुन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्यातविषण्णं कृच्छ्राद्धि पच्यते कर्षयत्यन्नरुचिं च पुनरुपहंति उपयोगव्यवस्था नाप्रक्षालितो नाती
र्त्वा नास्नातो नैकवासा न मलिनवासा नाहुत्वा नाजपित्वा नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो नग्नमात
पेन गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नाभ्युपगतेभ्यो न स्वयं पः श्वपचेभ्यः प्रत्यवेक्ष्य नाश्रितोपाश्रिता
न पितिरश्च परिगृह्यता न प्रशस्तदेशकालोपकरणः पुनः स्रग्वी विभूषितः सुगंधिरार्द्रपा
णिपादः शुचिः प्रसन्नवदनो अमितसहायः केशमक्षिकाद्युपजुष्टमनिंदितं पुनर्नोष्णीकृ
तेनानुष्णमनुपदग्धं सुसिद्धमलोलो नामात्यं नाविदितागमं नातिकालेनातिप्रातः
नातिसायं नाकाशे नातपे नांधकारे नाधो वृक्षस्य न शून्यावास्यो नोन्नमय्य तर्जनीं न पात्रे
भिन्नेन संरक्तेन मलिनेन नभाव दूषितेन चासनस्थितेन हस्तस्थितेन हस्ते प्राङ्मुखः सम
नाश्नुत विमनाः क्षुधितानुकूलजनोपहृतहितमन्नमश्नीयात् न पर्युषितमन्यत्र मांसात्
दंशाशुष्कशाकफलभक्तेभ्यो नाशेषमन्यत्र मधुदधिघृतसलिलपायसेभ्यः अपिच
स्निग्धं लघुष्णानि हि वह्निमौदर्यमुदीरयंति कोष्ठं पतिप्रोधयंति अन्नं तथा तल्लघीकुर्वंते देह
मनुलोमयंति तथा स्निग्धं दृढीकरोति इंद्रियाणि उपचिनोति शारीरं अपचिनोति जरसं

स्निग्धलघूष्णमविलंबितमनतिद्रुतमजल्पन्नहसन् तन्मनाः समीक्ष्य सम्यगात्मानं २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लघु च पुनः स्वभावादिभिरल्पमपि निषीद्यन्
देयानमवयन् परिणमयति १

बलमभिवर्द्धयति वर्णप्रसादनमभिवर्षयति पिवेत् अल्पमपि चाल्पदोषं भवति उष्णं पुनर्जय
ति रुचिमुपघोषयति श्लेष्माणं विलंबितं भुंजानो न तृप्तिमधिगच्छति बहु भुंक्ते शीती
भवति अन्नजातं विषमपाकं च भवति अतिद्रुतं भुंजानस्य अजल्पतो हसतोऽन्यमनसो
वा भवेदुत्स्नेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणादोषाविभावनं सम्यक् स्वस्य आत्मा
नमिति ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति नित्यमप्रमत्तः पुरुषो भवेदित्यर्थः तत्र सात्म्यं ना
म स्वहतात्म्यं नाम यत्सततोचित्यादुपशेते इत्येकं सात्म्यं विपरीतमनुपशयादसात्म्यं
अन्ये पुनः अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छंति
तेषु उपशयमात्रमंगीकृत्य विपरीतगुणानप्युपचारेणासात्म्यमाचक्षते तुल्यगुणा
चानुपशयादसात्म्यं सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधं तत्र सर्वरसं प्रवरं एक
रसमवरं मध्यरसं मध्यं तत्र प्रवरं सम्यक् दोषस्योपदिशंति इतरेषामपि क्रमेणासात्म्यमपि
चाहितं पादेन पादेन त्यजेत् इत्युक्तं प्राक् तत्र यदाहारजातं समान् धातूननुवर्त्तयति विष
मांश्च समीकरोत्येतत्समासतो हितं विपरीतमहितं तत्पुनर्मात्रायोगादिवैचित्र्यादनिय 713

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तमविदग्धोपशमनं यथा तु स्निग्धपिष्टं च सर्वाशं लये त्वरि हरेच्च भुंजानस्तु पेयायूषरसादिव्य
जनानि राजतेषु पानेषु तिदध्यात् परीक्षक पूर्दत्यास्तु पय: सो गर्णीषु रवलक ह्रर कां वलि
कान् कांस्येषु रागषवां द्रवसद्गा कान् वज्रवैदूर्यचित्रेषु घृत मायसेषु पय: स्फटीले ताम्रमयेषु
पानीयपानकानि च मरकतमस्फटिककाचमयेषु ओदनं चारिसीरो मनोरमे स्थाले अन्यथा
हि वर्णगंधरसाम्यत्वाद्दाहितं स्यात् अविदग्धानां पार्श्वे भक्ष्यं स्थापयेत् सर्वतो हृद्यमुखो
६ दर्पशांतिं डिंचमध्ये भोज्यमिति यथा तिप के सात्म्यं प्राग्द्रव्यं उपपक्कं चाशीयात् प्रागे
व गुरु स्निग्धं स्वादु च मध्ये अम्ललवणं अंते रुक्षं द्रवपितरास पुत्तोच ततः मंदाग्ने द्रवोपसे
न समुन्नेति तोष्मरोगान्यदष्पुपपुक्तं सम्यग्विपाकमुपैति अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्व
रसयोनित्वात् सर्वभक्ष्यसात्म्यत्वाज्जीवनादिगुणयोगत्वाच्च तक्षीरं दधि मधु यवगो
धूमपिष्टमयेषु सर्वेषु विदाहिषु पारहीष्मयोग्र उष्णं च पिष्टमयेषु अन्येषु दुर्जरेषु हेम
त शिशिरयोग्नौ इति द्रव द्रव्य विज्ञानीयं वक्ष्यते क्षीरं शालिषष्टिकयो रूप वसाध्व भाष्यस्त्री
व्यायामक्लिन्न वालवृद्धेषु मांसरस: शोषादिषु वातेष्वम्लानि च पित्ते शर्करोदकं त्रिफ
लोदकं सक्षौद्रं श्लेष्मणि प्राय पाण्ड्वादिगलरोगेषु मस्त्वेव दधि कूचिका किलाटं पयोग्न

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

715

र्श्यं मांसेषु फलाम्लमंबु वा ग्रासवांश्च विविधान् विमृज्य प्रयोजयेत् विषतो मध्वासवा
न् ग्राम्येषु फलासवान् वन्येषु न्यग्रोधादिफलासवान् विष्करेषु अर्कपीलुशिरीषक
पित्थासवान् विलेशयेषु दिग्धहतेषु च अम्लफलासवान् प्रसहेषु काशेक्षुपद्मबीजसं
गाटककसेरुकमृद्वीकामदिरासवान् सौद्रपुष्पं वा पीतमुदकं स्विन्नमहामृगेष्वोदके
षु च सुराप्लवेषु तेषां हि प्रदुष्यमाशाय मुरः कंठस्थितमहारुजं स्नेहमासाद्य तदभिष्यंदा
त्तिसादछर्द्यादिना मयाविदध्यात् तेषां निविद्धान्नपानानां ततलीढलोदविंदुपरीषि
क्तं नयनस्तां वूलादि रूसवदनवैशद्यो धूमपानादिहतोर्ध्वकफवेगः पदशतमात्रं गत्वा
वामपार्श्वेन संविशेत् द्रवोत्तरभोजनस्तु लवणाम्लं नातिसेवेत आहारपरिणामकराः
पुनरूष्मा वायुः क्लेदः स्नेहः कालः समयोगश्च तत्रोष्मा पचति वायुरपकर्षति क्लेदः शैथ
ल्यमापादयति स्नेहो मार्दवं जनयति कालः सर्वव्यपुर्याप्तिमभिनिवर्त्तयति समयोगश्च
तेषां परिणामधातुसाम्यकरः संपद्यते समयोगस्य पुनाकाररसान् पुलोहिश्च देहसंस्कारो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

म्यवहारश्रेष्ठाएाय न सौ मन्त्रयं च परिणाम न लक्ष्याहारगुणाः शरीरगुणाभावमापद्यते यथा
स्वमविरुद्धं विरुद्धास्तु विहिताश्च विरोधिभिर्विहन्युः शरीरमिति भवंतिचात्र कुकुलावष्टिप
पुकान् सुपिष्टक्लततंदुलान् नजाबुभुक्त्वा न धानाश्च यावा यात्सुकांदिन शाकवतिलक
दुग्धलकषायलवरणोत्कटं त्वजेद करसासात्म्यगुरुत्वपंचभोजनं वस्वलेपनिदानादे
सर्वदोषप्रकोपनं अतिसिक्थ्यंदिविष्टंभिविदाहिहिमरूक्षाणां त्यागाद्धिषमहेतूनां समानां
चापिसेवनात् विषमानान्तु वर्धंतिजायंते धातवः समाः मंदानलबलारोग्ये त्वपेक्ष्य च
स्वात्मस्तु योज्यः क्रमोपंसततं नावस्थामितिरेषु च करोति रूक्षं बलवर्णनाशं त्यक्षु तूलं
वातशकृन्निरोधं स्निग्धं त्वतिस्निग्धमयच पप्रकोपं हृद्भार बालस्य रुचिप्रणाशं स्वस्तु छ्नमन्दं
६४ मदद्दौत्स्था बलप्रणाशं भ्रमरक्तपित्तं प्रीतं तु कासारुचिवह्निनाशहृल्लासविष्टंभकरो महर्षी
न अति स्थिरं मलच सकद्धिवंधमत्वष्टिमव्याप्त्र मशीघ्रपक्तिं अतिद्रवं पीनसमेहकासं स्पंदा
नकाले रोत्पतिवलं चहंति अलिमधुरमंलरामन भक्तमसात्म्यं नपुष्टयेकपुष्ठ अतिलवणा.
मचुष्यं ती दर्ष्ट्यमं जरादात् इतिविधिमवलंब्य पाभ्ययोन्नं बलमिवविग्रह वत्सदोपयुंक्ते

नर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तनुमपि तनुर्जो रुजामनाप्य रुजति नरस्समग्राः शान्तस्य पारे॥ इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वे
दरसायने मात्राशीतप्रकारांसमास्येन निरूपिते॥ अथ द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या
स्ये प्रतिजानीते॥ अथात इत्यादि पूर्ववत्॥ पूर्वैर्वक्तृभिरध्याये राहार उक्तः स चानन्तविशेषत्वा
त्तावत्ता ज्ञातुमशक्यो तो विशेषसंग्रहार्थं द्रव्यरसवीर्यविपाकगुणप्रभावाः सामान्यतो व्याख्या
तेचास्मिन्नध्याये॥ अत एवैष द्रव्यादिविज्ञानीयः॥ तत्र द्रव्यस्य प्राधान्यमाह द्रव्यमेव रसादी श्लो १
नां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः इति रसादिभ्यो द्रव्यमेव प्रधानं हि यस्मात्ते रसादयस्तदाश्रयाः द्रव्याधि
ना: एतेनैव रसाद्याश्रयो द्रव्यमित्युक्तं भवति प्राधान्यकथनं द्रव्यज्ञाने तात्पर्यार्थं उक्तं च संग्रहे
यस्माद्गुरुः पवः स्वादुर्गुरुरप्यनिलप्रदः दीपनं पीतमप्याज्यं वसो ह्याप्यतिसादिनी कटुपाकोऽपि
पित्तघ्नो मुद्गो माषस्तु पिच्छलः स्वादुपाकोऽपि बलकृत् स्निग्धो हंगुरुर्नातिशीतलं रसे स्वादौ यथा चैलत्वणा
न्वेषु पित्तप्रशमने वा तलं कफपित्तघ्नमम्लमप्यामलकीफलं कुरुते दधि गव्वी च वह्निं वा रेचनं तन्नु क
पित्तं दाडिमं चाम्लं नाहितामलकीफलं कषायाम्ला हि शीता धातकी न हरीतकी प्रधानं पृथ श्लो २
क् तस्माद्रसाद्याः संश्रितास्तु ते प्रभावश्च यतो द्रव्ये द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतं द्रव्यभेदानाह पंचभूतात्म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कमिति पंचसंख्याकानि भूतान्यात्मनो यस्य तत्तथा पार्थिवादिभेदात्पंचत्वमित्यर्थः कार्यकारणयो
रभेदोपचाराद्भूतशब्देन भौतिकमित्युच्यते द्रव्यमित्यनुवर्त्तते द्रव्योत्पत्तिमाह तनुत्वामधिष्ठाय
जा२ यते अवयवयोर्न्वयतिपूर्वतनत्वं भसासमवायतः तन्निर्वृत्तिविशेष ... इति तद्द्रव्यं तत्र पृथिवीम
धिष्ठाय जायते भूमिर्घटः उपादानकारणं पृथिव्यर्थः अंबूदकं विपरिणामे कारणं यस्य तद
बुयोनि यथा घटे निष्पाद्ये मृदः पिंडीभावादौ अग्न्यादीनां संबंधान्न निर्वृत्तिः संसर्गो वायवलं
काठिन्यक्रियावकाशादिदाने विशेषः परस्परस्य सोपि ततएव यथा पिंडीकृतायां मृदि मणी
ककरकशरावादिभेदः सर्वे पांचभौतिकत्वादभेदप्राप्ते भेदहेतुमाह व्यपदेशस्तु भूयसेति
व्यपदेश इदं पार्थिवमिदमाप्यमित्यादिभेदेन व्यवहारः स भूयसा अधिकेन भूतेन यत्र यस्याधि य
कं तत्र तस्य व्यपदेशः सर्वेषां द्रव्याणां सर्वधर्मत्वमाह तस्मान्नैकरसं द्रव्यमिति तस्मात्स
र्वभूता...रब्धत्वात्सर्वमपि द्रव्यं नैकरसं सर्वधर्ममित्यर्थः रसशब्दोत्र धर्ममात्रोपलक्ष
२२ णं सर्वभूतारब्धत्वेप्येकरसत्वे को दोष इत्याशंक्याह भूतसंघातसंभवादिति रसानामपि
सर भूतं मुदायादुत्पत्तेः वक्ष्यति हि द्वयोल्वणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवं इति सति च कारणे
कार्येणावश्यं भवितव्यं तुल्यन्यायत्वप्रसंगात् सर्वेषां रोगाणां सर्वदोषजत्वमाह नैकदो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वास्तस्तो रोगा इति रोगा नैकदोषाः सर्वदोषोद्भवाः कुतः तत एवैकहेतोः रोगाणामपि भूतसं
घातसंभवाद्भूतसंघातस्य तु त्रिदोषेषु विभक्तत्वात् यथोक्तं संग्रहे वाय्वाकाशाभ्यां
वायुः अग्नेरपित्तं अंभःपृथ्वीभ्यां श्लेष्मेति न भूतसंघातं विना दोषसंघातः न तं वि
ना रोगोत्पत्तिरित्यतः सर्वे रोगास्त्रिदोषजाः केचित्तु सर्वद्रव्याणां सर्वरसत्वेन सर्व
दोषसामान्यात् सर्वदोष[illegible]कोपनत्वं ततो रोगा नैकदोषाः इति व्याचक्षते तदसत् सामा
न्यवद्वैपरी[illegible]त्यस्यापि सत्वात् सामान्यं प्रयोजकमिति चेन्न दोषवृद्धव्यभेदाभाव
प्रसंगात् बाहुल्येन व्यपदेश इति चेन्न द्विकोपनैककोपशमन विषमनैककोपद्र
व्याभावप्रसंगात् सिद्धांतेपि सर्वेषां सर्वधर्मत्व स्वीकारात् न दोषघ्नादिविभाग इति चेन्न तस्य
तस्य धर्मस्य तत्वत तत्प्रयोजकत्वात् तथा च वक्ष्यति किंचिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चाप
रं गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किंचनेत्यादि तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यानं सर्वे
षां सर्वधर्मत्वादविशेषप्राप्ते तन्निरासार्थं धर्मतारतम्यमाह तत्रेत्यादि तत्र द्रव्ये
कश्चिद्धर्मः सद्योव्यक्तः कश्चिद्व्यक्तः कश्चिदीषद्व्यक्तः कश्चिदत्यव्यक्तः तेषां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

घोरसारव्यः इत्येवं द्वयोऽनुरसारव्याः गुर्वादीनां रसाश्रयत्वाद् द्रव्यस्य सर्वधर्मित्वे प्राप्ते य
द्विहास्माह गुर्वादयः इति गुर्वादयो गुणाः द्रव्ये एव न रसेषु यत्तु मधुरो गुरुः रम्लो लघु
रित्यादिव्यपदेशः स साहचर्योपचारः एकस्मिन्नाश्रये द्वयोरवस्थानं साहचर्यं सा
हचर्यमेव कुत इत्यत आह रसाश्रयः इति द्रव्ये हि गुर्वादीनामिव रसानामप्याश्र
यः अत एव एकाश्रयत्वात्साहचर्यं ततोपचारः अविद्यमानस्याप्याश्रयाश्रयिभा
वस्यारोपः ननु किमेतद्रसाद्यलिति कं द्रव्यं नामेत्यत आह पृथिव्यादावित्ति पृथि
व्यादिशब्दात्प्रपञ्चं द्रव्यमित्यर्थः अपद्रव्यभेदानुलक्षयति तत्र पार्थिवं लक्षयति तद्वे
त्यादि गुर्वादिगुणोत्कटं गौरवादिकरं च पार्थिवं द्रव्यं संघातः काठिन्यं उपचयः
स्थौल्यं गुणशब्दोऽत्र धर्मवाची उत्कटग्रहणं सर्वेषां सर्वधर्मत्वात् आप्यं ल
क्षयति द्रवेत्यादि द्रवादिगुणोत्कटं स्नेहादिकरं च द्रव्यमाप्यं द्रवासान्द्रयोः
परस्परविपरीतयोरप्याद्रत्वसामान्यादाप्यत्वं विष्यन्दः स्रोतःस्रावः प्रल्हा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दस्तृप्तिः आग्नेयं लक्षयति रूक्षेत्यादि रूक्षादिगुणोत्कटं दाहादिकरं च द्रव्यमाग्नेयं
भाकांतिः वर्णो गौरादिः प्रकाशः आलोकः तदात्मकं कार्यकारणयोरभेदोपचारा
त् वायव्यं लक्षयति वायव्यमित्यादि रूक्षादिगुणोत्कटं शैत्यादिकरं च द्रव्यं वाय
व्यं विचारो विविधाश्चेष्टाः नाभसं लक्षयति सूक्ष्मादिगुणोत्कटं सौषिर्यादिक
रं च द्रव्यं नाभसं सौषिर्यं सरं धृत्वं द्रव्यमात्रस्यौषधमाह जगदित्यादि एवमुक्तेन प्रका
रेण तस्य तस्य द्रव्यस्य तत्तद्गुणयोगाज्जगति न किंचिद्द्रव्यमनौषधं वर्त्तते सर्वमेव द्र
व्यमौषधं कुतः नानार्थयोगयोजनावशात् अर्थप्रयोजनं योगयोजना नानाविधोऽर्थ
योगो तयोः एतदुक्तं भवति यदेकस्मिन्नर्थे नोपयुज्यते तदन्यस्मिन्नुपयुज्यते यदेकेन यो
गेन नोपयुज्यते तदेवान्येन नोपयुज्यते यथा स्थंतानुपयुक्तोपि खरमेषाजविट् सः श्वास विधेर
कासादौ अवस्थं ताप्यापि नाबद्दुरीकृतः सनवनीतोद्धितादौ औषधं द्विविधं पचैद्रव्ये
विभज्यते द्वयेत्यादि द्विविधमौषधं शोधनं शमनं च शोधनं द्विविधं ऊर्द्ध्वभागमधोभागं च
तत्राग्निपवनोत्कटमूर्द्ध्वगं भूमितोयगुणोत्कटमधोगमं पार्थिवाप्यादाकाशोत्कटं शमनं तथा च सुश्रुतः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आकाशगुणाभूयिष्ठं शमनमिति गमनगमनः ऊर्द्ध्वगमो स्यास्तीत्यूर्द्ध्वगमं प्रापयतीति भूयिष्ठमिति चव्य
मिचारार्थं यथाचित्रवदन्तियवनोत्कषपा आपि दंत्याविरेचनत्वं मद्वीकावत भूमितोयगुणाधि
कस्यापिमधुकस्यवमनत्वं संग्रहेतु व्यामिश्रात्मकमुभयतौ संशमनेतु दोषविपरीतगुणामुक्तं
प्राकृ तत्संकरे चयतोवाहुल्येन येषांगुणानां वाहुल्यं तै निर्णयः तथानिलात्मकेप्याहि श्रन
लात्मके दीपने उभयात्मकं लेखनं भूम्युदकात्मके बृहं मिति प्रकरणार्थमुपसंहरति इति द्रव्य
मिति इतिपरसमाप्तौ क्रमप्राप्तस्यरसस्याभिधानहेतुमाहासेति उत्तरत्रोत्तरस्मिन्नध्या

दैर्घिकाष्टः
वहुभेदः
ये उपदेक्ष्यते वक्ष्यति अतोसौवहुभिर्भेदैन वहुवक्तव्यत्वात् पृथग्व्याकरणमित्यर्थः अ
थवीर्यं तत्रपरमतं दर्शयति वीर्यमिति एकेखरणादिप्रभृतयः गुर्वादिगुणान् वीर्यंवदंति
एवंतदष्टधामतं सुश्रुतस्तु गुरुलघुविज्ञापविशदपिच्छलो पठति केचिदष्टविधमाहुः स्निग्धं
ग्धं उष्णं रूक्षं विशदं पिच्छलं मृदुतीक्ष्णां चरकमतं दर्शयति चरकइति येनक्रियतेतद्वीर्यं द्रव्यं
कर्तृके कर्मणिकरणाभूतमित्यर्थः कतिविधंतदित्यपेक्षायामाह नकिंचित्कुरुते वीर्यं विना
कर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः कुतः इत्यतआह सर्वावीर्यकृता हि सा हि यस्मात्सा सर्वाक्रियावीर्यकृता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नत्वेवं रसादीनामपि वीर्यत्वप्रसंग इत्यत आह गुर्वादि तेन चरकेण वीर्याख्या
गुर्वादिष्वेव व्यापिते कुतः अन्यथेति इति पाठे हेतौ यतस्तेषु क्रियमाणेषु वीर्यसंज्ञा अन्य
था स्यात् अन्यथमेव संदर्शयति समग्रेत्यादि करणं हि वीर्यं करणं साधकतमं साधकत
मत्वं च गुर्वादीनामेव कुतः समग्रगुणसारत्वात् सर्वेषु गुणेषु स्थापित्वा
त् शक्त्युत्कर्षविवर्त्तनात् उत्कृष्टशक्तित्वात् व्यवहाराय मुख्यत्वात् लोके शास्त्रे
च मुख्यत्वे न व्यवहीयमाणत्वात् बहुग्रेग्रहणात् बहुगुणानां
प्रथमग्रहणात् विपाकास्थिरत्वस्य प्रभावेपि शक्त्युत्कर्षस्य मृदुकठिनव्यवहारस्य मु
ख्य त्वस्य रसेष्वपि बहुग्रहणात्वस्य दर्शनाच्च तु सर्वमुपादानं तत्तु रसादिषु नास्ती
ति दर्शयति अतश्चेति सा वीर्याख्या रसादिषु संभवत्यपि विद्यमानापि न विवक्ष्यते
अन्वदराकन्येतिवत् क्रियानिवर्त्तने सामान्यात्सत्स्वपि वीर्यत्वे रसादयो वीर्येण
न व्यपदिश्यंत इत्यर्थः कुतः अतः हेतुचतुष्टयविपरीतत्वात् शिष्टमर्थमनुवदति
हीति स्फुटं अतः कारणात् गुर्वादिपरत्वं वीर्यं गुर्वादीनामष्टानां योगरूढ्या वीर्यसंज्ञेति

723

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भा॰वः सर्वमलायपरिलो षान्कानांतरं दर्शयति उष्णवीर्यमिति अन्येस्तु स्थूलादयः उष्णशी
तेचेति द्विविधमेववीर्यमाचक्षते वदंति उक्तमतस्योपपत्तिमाह अपिच नानात्मकेत्यादि नके
वलमतमात्रमिदंयुक्तंचेदं सर्वस्मान्मतादपिचेत्यस्यार्थः नानात्मकमपिद्रव्यंव्याघ्नेक
कारणामपिद्रव्यमग्नीषोमीयात्तुकदाचिदपि नातिक्रमति तयोर्वयोर्वर्तते किंचिदाग्नेय
त्वादुष्णं किंचित्सौम्यत्वाच्छीतमिति द्विधैवगति [illegible] रित्यर्थः कुतः यतस्तौ महा
बलौ अतएव सर्वान् गुणान् गुर्वादयोभिभवंगुर्वादीनत्युष्णशीतौ अत्र दृष्टांतमा
ह यथा किंवं कर्त्ते व्यक्ताव्यक्तारव्यमेद्वयमिव नातिक्रामति उष्णंलक्षयति ततोष्ण
मित्यादि यद्भ्रमादिकं करोति तदुष्णवीर्यं आशुपाकिताशीघ्रपाकः शीतंलक्षयति
शिशिरंपुनरित्यादि यत्ह्लादनादिकरोति तच्छीतवीर्यं ह्लादनं निर्वृत्तिः जीवनम
त्यापनया[illegible]धारणां स्तंभः स्वेदापनयनं रक्तपित्तयोः प्रसादनं निर्मलत्वं अथवि
पाकः तत्र विपाकं लक्षयति जाठरेणेत्यादि रसानां रसवतां द्रव्याणां जाठराग्नि
नाग्नेयोगाद्रसांतरमुत्पद्यते सविपाकः आदौषड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेदित्याद्युक्ता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नां मधुराम्लकटुपाकानां व्यवस्थामाह परिणामान्ते आहारपरिणामान्ते तेषु परिणामात् प्रागुत्प
द्यते सैवो रसत्वमेव विपाकः । त्रैविध्यं विभागमाह स्वाद्वित्यादि स्वादुर्मधुरो लवणश्च म
धुरं पच्यते पाको मधुरं याति त्यर्थः मधुरमिति क्रियाविशेषणम् अपच्यते इति कर्म क
म४ र्त्ता स्मृते पदं एवमम्लोऽम्लं पच्यते तिक्तादीनां त्रयाणां कटुको विपाकः मधुरस्यापि व्री
हादेर्विपाके म्लत्वात् लवणस्यापि सौवर्चलस्य कटुविपाकत्वाद् म्लतिक्तो वराणां नामपि
दाडिमपटोलीपिप्पलीनां मधुरत्वात् कषायस्यापि कुलत्थस्याम्लविपाकत्वात् प्राय
श इत्युक्तं मतांतरसंग्रहार्थं च तत्र द्वौ विपाकाविति सुश्रुतः द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृ
थिवीगुणाः निवर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते परा शस्तु तिक्तकषाययो मधुरविपा
का४ कमाह यौस्वयो रसानाममम्लोऽम्लं पच्यते कटुकटुकं चैरोऽन्ये मधुरं संसृष्टरसास्तु संसृष्टं कटु त्वा४
क२ तिक्तकषायाणां कटुकोप्येकां विपाक इति पदत. तेषां पिन्नाविघाते तिक्तकषायो कथं भवतः
इति बोद्धा पाकस्तु संग्रहे निरस्तः यथा रसं जगुः पाकान् षट् केचित्तदसाम्प्रतं यत्स्वादु व्रीहि
रम्लत्वं नवा चाम्लमपि दाडिमं याति तत्र कटुकं तां कटुकापि नपिप्पली यथारसत्वे पाका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तां न स्यादेव विपर्ययः ... ति अपाराणां पाकानां लक्षणमाह रसैरसौ तुल्यफल इति असौ त्रिविधो
विपाकः यथास्वं रसैर्मधुराम्लकटुकैस्तुल्यफलस्तुल्यफलकार्यो ज्ञेयः मधुरस्य कार्यं हि
ह्य मधुरः पाको लवणस्यापि एवमम्लरसस्याम्लः कटुकस्य कटुकद्रव्यादीनां पृथक्प्रयो
जनत्वमाह तत्रेत्यादि गुरुणा तेरेणा रसाद्यतिरिक्तेन गुर्वादिना गुरुणा न एतदेव रसादीना
मपि गुरुत्वं ज्ञापयति तेन पलाण्डुस्तद्गुणो न्यून इति प्रयोगाद्युक्तताः प्रभावेणात्मनेव द्र
पा ६ व्यस्यात्मप्रभावः तथा चरकमुनिः तद्द्रव्यमात्मना किंचित् किंचिद्वीर्येण सेवितं किंचिद्रस
विपाकाभ्यां दोषान् हंति करोति चेति शुभं दोषशमनं कर्म अशुभं दोषकोपनं किंचिदप
रं किंचिन्नेति अयं कर्तृकर्मविशेषणं यदा बहुद्रव्याण्येकं कर्मैव कर्म कुर्वंति तदा
कर्तृविशेषणं यदैकमेव द्रव्यं बहूनि कर्माणि तदा कर्मविशेषणं एतद्योदाहरणं संग्रहे १५
तत्र यन्मधुरं रसविपाकयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं यच्चाम्लं तयो रुष्णवीर्यं च यच्च कटुकं ते
यो रसादिभ्यो यथास्वं प्रायो ग्रहणं दोषकोपनोपशमनत्वं च विद्यात् तद्यथा क्षीर
मदिरामरिचादीनां रसादिभिः केरणात्यन्यथात्वं यथा मधु मधुरं श्लेष्माणां शमयति कटु
विपाकत्वात् यासकं द्रोहत्वाद्वा वातजनयति शीतवीर्यत्वात् तथा यवोपि अम्लपोदकपि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

727

एतं पित्तं करोत्युष्णत्वात् तथा कपित्थं तु रोचनात्वात्कफं पित्तं तु शीतवीर्यत्वात् आमलकं
पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च कफं रौक्ष्याम्लाद्यवात् च पौत्वरौक्ष्यलाघवेत्तु
न वातं लवणं सैंधवं स्वादुपाकतया [illegible] पित्तं जयति लाघवात्कफं कटु
कापि सेतौ स्नेहो[illegible]ष्णात्स्वादुपाकतया वातं जयति पिप्पली च लशुनोऽपि स्नेहोष्णगौर
वैः पलांडुश्च सतु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्माणं वृद्धं चामलकं स्वादुपाकतया
तिक्तानि का घृतविष्णात्या कटीरूपाणि [illegible] उष्णवीर्यत्वात् पित्तं जनयति कषायतिक्तं
महापंचमूलं वातं जयति न तु पित्तं उष्णवीर्यत्वात् कषायाकुलत्थाश्चाम्लपाकत के
या चेत्येतन्निदर्शनमात्रमुक्तमिति सत्स्वपि सर्वेष्वेकस्यैव प्रजकत्वे हेतुमाह
यद्द्रव्येत्यादि बलवत्त्वेन बलाधिक्येन बलं च द्विविधं कृत्रिममकृत्रिमं च मात्राधिकेन
सहायसंपत्त्या च कृतं कृत्रिमं स्वाभाविकमकृत्रिमं तत्र स्वाभाविकं बलमाह रसविपा
द्वि तौ रसविपाकौ तानि रसविर्याणि अथ [illegible] जयति बलसाम्य कृत्रिमबलतुल्य
त्वं तु रसविपाकयोस्तुल्यमात्रत्वं तुल्यसहायत्वं च तैः रसादिपाको वीर्यानमा
त्रासहायवैषम्ये तु मात्राधिकः सहायाधिको वा रसबलीत्यर्थः एवं वीर्यादिष्वपि द्र

३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ण्ये संग्रहे तु विरुद्धा अपि चान्योन्यं [illegible] रसाद्याः कार्यसाधने नावश्यं स्पर्द्धि घाताय
गुणादेषामिष्टो यथा रसवीर्यप्रभृतयो महतोत्कर्षापकर्षे [illegible]तः एकं रूपा विरूपां वा दु
ष्टं समधिशेरते माधुर्यशैत्यपैच्छिल्यस्नेहगौरवमंदताः स्वहवृत्या [illegible]ताः [illegible]
दीरेनत्वानूपोदकान्निषे गुणाद्रव्येषु येप्रोक्तास्त एव तनुदोषघ्नाः स्थितेव [illegible] तथा
स्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतोः रसं विघातान्निपातेन नाधिवसनेन च वीर्यविपाकं द्रव्या
णां कर्मणः परिनिष्ठयाः मधुरस्कंधनिर्दिष्टघृततैलगुडादिषु गुणाः स्वादुतादिभे
देन रसषट्कं न युज्यते अस्त्र भेदादिसंख्यात्वात्ते क्वं वा स्वादुलक्षणात् भक्तोत्कर्षापक
र्षभेदाद्यात्त्वेन कल्प्यते संकीर्णत्वात्फलेनासौ तुल्यत्वान्नविचक्ष्यते गुर्वादीनां वि
शेषेपि स्वजातेरनतिक्रमात् संख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि संक्रमः इक्षु
खोपलेयादि पत्स्वर्षेषु घृतादिषु न च लदाडिमाद्येषु षडेवात्तो रसाः स्मृताः आनंत्ये
कात्व योग्यस्यान्नविचित्रार्थतंत्रगा गुर्वाद्या वीर्यमुच्यंते शक्तिमंतोन्यथा गुणा प
रसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः अथ प्रभावः प्रभावेलदयति रसादीत्यादि
द्वयोर्द्रव्यधर्मो हेतुः स प्रभाव इत्यर्थः प्रभावमुदाहरति तादित्यादि रसाद्यपंड [illegible]के

ईश्वयोरसादिसाम्येसत्येकस्य यद्विशिष्टं कर्मदृश्यतेनतस्य भावजं १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सा कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु सो विरेचयति मानवं ।
मिति मधुकमृद्वीकयोर्घृतक्षीरयोश्च मधुरसपाकत्वेन शीतवीर्यत्वे न च साम्येपि मृद्वी
केव विरेचनं न मधुकं घृतमेव दीपनं न क्षीरं संग्रहे त्वन्यदप्युदाहृतं कटुपाकरसत्वि
न्धगुरुत्वैः कफवातजित् लशुनो वातकफहृत् न तु तैरेव यद्गुणैः मिथो विरुद्धान् वा
तादीन् लोहितादीन् जयतीति तत् कुर्वंति यद्वा कामं तत्प्रभावविजृंभितं शिरीषा
द्यं विषादिघ्नं स्वप्नघ्नं तद्विरुक्षये मणिमंत्रौषधादीनां यत्कर्म विविधात्मकं
शल्यावकर्षणादि ज्वरनाशपुष्टिवशादिकं कर्पूरादेरपि विषं पदिनि पदः लिचा
मदं विरेचयतीति पद्मकमलाख्यं कपोतिचकूर्दोधोभागिकं पद्मद्रव्यं पद्मनादिवेल
आदीन्याप्यत तत्त्वार्यं पंचेनवतीति तत्प्रभावजं सर्वमतोचिंत्यः स उच्यते रसेन वीर्येण
गुरोष्ण कर्म द्रव्यं विपाकेन न च यद्विदध्यात् सद्योन्यथा तत्कुरुते प्रभावाद्धेतोरतः स्तत्र न
गोचरोस्तीति गृध्यापार्थमुपसंहरति इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनिति द्रव्यादीनां प्र
भावंतानां सामान्यतोक्तं कर्मणीयवदति पुनरुक्तं विचित्रप्रत्ययारब्धभेदेनाभिधीयते इति

न। ना२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ततसामान्योक्तं कर्मभिर्युते विशिष्यते ॥ प्रत्ययारभ्यत इत्यर्थः केनचित्प्रत्ययारब्ध
भेदेन विचित्राः परस्परविलक्षणाः प्रत्ययाः कारणभूता महाभूतसंघातास्तैरारब्धं यद्द्रव्यं त
स्य भेदो द्रव्यांतराद्विशिष्टत्वं तेन पार्थिवाद्यवान्तरभेदानां सामान्येन सर्वेक्तत्वात्पुनस्तदेतु
क्तं एतदुक्तं भवति कश्चिद्द्रव्ये यादृगेव भूतसंघातो द्रव्यस्यारंभकोऽन्यादृग्रसादिष्वपि अ
न्यादृग्गुणस्येत्यादि तद्धि विचित्रप्रत्ययारब्धं तत्सामान्यगुणान्नातिक्रामति तदर्थं द्र
व्यद्रव्यान्तररूपविज्ञानीयाधारंभः द्रव्यभेदमुदाहरति स्वादुत्वादि यवगोधूमयोर्मत्स्य
पयसोः सिंहसूकरयोश्च स्वादुत्वगुरुत्वाभ्यां तुल्यत्वेपि यवमत्स्यसिंहानां विचित्र
प्रत्ययप्रारब्धत्वाद्वातलप्रभावत्वोष्णवीर्यत्वकटुविपाकत्वानि स्वादुत्वगुरुत्ववि
परीतानि गोधूमपयःसूकराणां तु समानप्रत्ययारब्धत्वाद्वातलप्रभावत्वोष्णवी
र्यत्वकटुविपाकत्वानि स्वादुत्वगुरुत्वविपरीतानि गोधूमपयःशूकराणां तुस
समाप्रत्ययारब्धत्वाद्वातघ्नत्वशीतवीर्यत्वमधुरविपाकत्वानि स्वादु
त्वगुरुत्वयोरविपरीतानि वातजित्त्वकृतत्वाभ्यां तत्कारंभतौ प्रभावो
लक्ष्येन इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने द्रव्यादीनां परस्परसामस्येनानिरूपितं

॥९॥

730

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथ रसभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये रसभेदे रसनं रसोपदेक्ष्यते इत्युक्तं अथात एवा
रसभेदीयः तत्र रसानामुत्पत्तिमाह क्ष्माम्भोऽग्नीत्यादि पृथिव्युदकाभ्यामुल्बणाभ्यां मधुररसस्योत्प
त्तिः तेजःपृथिवीभ्यामम्लस्य उदकतेजोभ्यां लवणस्य वाय्वाकाशाभ्यां तिक्तस्य तेजोवायुभ्यां कटुक
स्य वायुपृथिवीभ्यां कषायस्य अथ रसस्य लक्षणं तत्र मधुररसं लक्षयति तेषामित्यादि उपलिप्यति
पिच्छलादिगुणसाहचर्यात् देहपूरणः पुष्टिजनकत्वात् सर्वधातुशरीराप्यायनः अथ प्रसादनः इन्द्रियवैमल्य
करणः अथादिरुद्बोधनं क्लेदि कार्यः अम्लं लक्षयति अम्ल इत्यादि रोमहर्षणो रोमाञ्चकरः दन्तहर्षणो दन्त
कार्यासमर्थकरः अक्षिभ्रुवं निकोचनः अथ लवणो मुखे श्लेष्मसंक्लेदकः लवणं लक्षयति लवण इत्यादि ति
क्तं लक्षयति तिक्त इत्यादि विशदयति अपिच्छिल्यं करोति रसनां प्रतिहन्ति जिह्वां कुण्ठयति कटुकं लक्षयति
उद्वेजयति इत्यादि [illegible] संकुचन्मात्रं एवोद्वेजकत्वात् चिमिचिमायनं सर्षपलिप्तस्येव दुःखानुभ
वः कषायं लक्षयति कषाय इत्यादि जडयेत् स्तम्भयेत् कण्ठसंबन्धिनां स्रोतसामवरोधं करोति प्रकरणं
यं प्रत्यवमृशति [illegible] रसलक्षणप्रकरणानन्तरं रसकर्मप्रकरणमुच्यते कर्माणीति
मधुरस्य कर्माह मधुर इत्यादि आजन्मसात्म्यात् [illegible] पार्थिवकसात्म्यादित्यर्थः प्रबलमिति रसत्वेभ्यो
बलेभ्यः बलं देहधारणसामर्थ्यं बालादीनां प्रशस्तो हितः स्तन्यं स्त्रीक्षीरं संधानं भग्नाङ्गश्लेषः आयुष्यः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आयुर्वृद्धिकरः जीवनो मूर्च्छादिहरः अतिमात्रशीलितस्य मधुरस्य कर्माह कुर्यादित्यादि स्थौल्यादयो मे
दःश्लेष्मजानामुदाहरणं संन्यासो मदात्यय निद्रा नेत्ररोगाणां : अम्लस्य कर्माह अम्ल इत्यादि हृ
द्यो हृद्यः प्रियः रोचनो जिह्वापाः अत्युपयुक्तस्याम्लस्य कर्माह सोऽत्यभ्यस्त इत्यादि पांडु त्वं पांडु
रोगः लवणस्य कर्माण्याह लवण इत्यादि स्तंभादीनां विधमापनो नाशनः स्तंभो निश्चेष्टत्वं सं
घातः काठिन्यं बंधः स्रोतोरोधः छेदो विलेखनं मांसादेर्भेदः पक्वशोफादेः अत्युपयुक्तस्य लव
णस्य कर्माण्याह सोऽतीत्यादि अस्वप्न वर्ने वातशोणिते खलतिपलितौ बपा लरोगौ वलिश्चेति
त्वक्संकोचः त्वक्संकोचः विषजननं विघाति वह्निजननं तिक्तस्य कर्माण्याह तिक्त इत्यादि स्व
यमरोचिष्णुः स्वयं न रोचनं यथा निंबः अन्यस्य त्वरुचिं जयेत् तस्मादीपन क्लेदादीनामुपशो
षणः स्तन्यविशोधन स्तन्यदुष्टिहरः कंठविशोधनः कंठरोधहरः अत्युपयुक्तस्याति तिक्तस्य
कर्माण्याह धातूनित्यादि बलव्याधीन् वातव्याधीन् कटोः कर्माण्याह कटुरित्यादि उदर्दविरे
धाचोक्तः आयुर्वेदप्रकाशे उदर्दः उकोठवत्सोऽपि च्छदो ज्ञेयः शीतवेपथुः शीताम्बुसंस्पर्शजः श्लेष्म
ण्योरोगः कंडूपताः परीति अनेक आमविकारः बलावसादनो बलक्षयहरः स्नेहादीनामुप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

733

शोषणो नाशनः । अनस्याद्यनीयत्वं नामायतीति छिन्नानि वंधान् संधीन् श्रोतांसि निरस्यतीति
अत्युपयुक्तस्य कटुकस्य कर्मेत्याह कुरुते इत्यादि शुक्रवलयोः क्षयं आकुंचनं शिरादेः
संकोचः कषायस्य कर्मेत्याह कषाय इत्यादि अस्य विशोषणो रक्तदूषिहरः पीडनो व्रणनाशन
धूषणः आमसंस्तंभन आमदोषाणां पाकप्रतिबंधकः ग्राही स्तंभनः अति तत्वक्प्रसादनः २५
तथ मति विमलां करोति अत्युपयुक्तस्य कषायस्य कर्मेत्याह करोतीत्यादि पौरुषभ्रंशः
शुक्रहानिः अथ रसस्कंधा गणाः तत्र मधुरस्कंधमाह घृतेत्यादि हेमं सुवर्णं अभीरुः
शतावरी वीरा काकोली राजादनः आरः बलात्रयं बला अतिबला नागबला च मेदा महा
मेदा ऋषिमेदा च चतस्रः पर्णिन्यो मुद्गपर्णी माषपर्णी शालपर्णी पृश्निपर्णी च श्रावणी
मुजं महाश्रावणी श्रावणी ... मुंडी क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी क्षीरो वंशलोचना
क्षीरपर्णी क्षीरकाकोली दुग्धिका च काश्मीरी गंभारी सहपर्णी ... इत्यादिशब्दात् स्व
नूतैलमेदो मज्जा सिचातिका ... खर्जूरी नालिकेर ताल मस्तक नामक कीमधूलिका मधु
...ध्रात्तिक्षवद्ध्वगंधा मृणालिका पुष्करबीज शृंगाटक कसेरु पुंडरीक कतका नितरा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पंचमूलं द्वे संग्रहो त्कानि ॥ अम्ल स्कंधमाह अम्लेत्यादि ॥ अम्लिका चिंचा ॥ जंतुकं पत्रं सु वेतस
त्के संगृह्यते कोशाम्र वृक्षाम्ल कुलं चलं कुच पारेवत दंत शठ धव धन्वन वदरको लै तकवत ग्रा चीना
मलकी तेन कमस्तु ध्यान्याम्ल मघानीति ॥ लवण स्कंधमाह वरमित्यादि ॥ वरं सैंधवं क्षौलं रूक्ष लवणं
सीसं धातु भेदः ॥ तिक्त स्कंधमाह तिक्त इत्यादि ॥ वत्सकः कुटजः नक्तमालः करंजः द्विरजनी हरिद्रा
द्वयं कांस्या पसी धातु विशेषो धनपाठा दुरालभा महत्पंचमूलं विल्वादि व्याघ्री क्षुद्रा वृहती चं
विशालेंद्र वारुणी संगृह्येत ॥ नदलं क्ष तमाल सुरव वीज्योतिष्मती वरुणा जंभं जीवा यमाणा कटुका
किराततिक्त करवीर विकंकत तार्क काचमाची वैजयंती वेतस सप्तपर्णो सुमनः सोमवल्क मद
नफलानि पटोलादि शाक वर्ग इति ॥ कटुक स्कंधमाह कटुक इत्यादि ॥ हिंगि जिंदुंगं कुबेरु शिग्रू
सुरसेत्यादि वर्गो काहरितकाः मांसांशिनां प्रसिद्धो मृगाद्य वयवः पित्तं मूत्र क्लोम मल्लातकः सं
गृह्येते तेजोवती हस्ति पिप्पली मूलक सर्षप लशुन पलांडु कमनःशिला ॥ देवदारुः कुष्ठे
ला सुरस चोरक रेणुकाः इति कषाय स्कंधमाह वर्ग इत्यादि पथ्या हरीतकी अक्षो विभीतकः
लाम्ररस [illegible] मितिः कपित्थ खर्जूर पो विशेषणे संगृह्येते प्रियंगु ग्रनंता
मुक्ता मुक्ताफलं प्रवालं विद्रुमं वालमिति

रोध्रः कटुंगकट्फलं धन्वयासनधात्रीफलं धातकीपुष्पपद्मापद्मकनागकेशरकुमुदतुंग
तिंदुकजंबाम्रप्लक्षवटरिविंकंकतजंब्वाम्रास्थिप्रभृतयो वरससमंगासोमवल्कसवर्णस्वेद
नाशनसल्लकीशालतालपियालैलवालुपरिपेलवजिंगिणीवदरीकदरारिमेदकासकसेरुवंशा
रमान्तकाशोकशिंशिपापलाशाक्ष्मीशाणपुष्पखनाभिमेषशृंगीवरुणास्फूर्जकसर्जभूर्जाना
र्जकोरणुवारुणकमृणालप्रभृतीनि मधुरस्कंधप्रोक्तान्यादिश्यादौ त्र्यादिस्कंधेष्वनुवर्तंते
तेनानुक्तान्यपि लब्धानि अथ रसानामन्योन्यरसकर्मापवादः तत्र मधुररसस्याह मधुर
मित्यादि जीर्णक्षौद्रशाल्यादि यतः इतरे तेन मधुरं श्लेष्मलं जीर्णादिति शाल्यादीनां चतुर्णां विशेषणं
जीर्णसंवत्सरोषितानि शितलाद्यार्दिकं प्रायो गृहणं जीर्णशाल्यादीनां व्यभिचारी दारुणं वेति तेनादी
नामप्यश्लेष्मलत्वात् एवमन्यादिष्वपि नो ध्यं अम्लस्यापवादमाह प्रायोम्लमित्यादि लवणस्याप
वादमाह अपथ्यमित्यादि तिक्तकटुकयोरपवादमाह तिक्तमित्यादि अमृतापटोलीभ्यां विना तिक्त
क्तमवृष्यंवातलं च तद्वच्छुंठ्यादीन् विना कटुकं अमृता गुडूची कृष्णा पिप्पली रसोनलशुनः कषाय
स्यापवादमाह कषायमित्यादि अभयाहरीतकी अथ रसानां गुणतारतम्यं तत्र वीर्यतारतम्यमा
ह रसाइत्यादि कटुकोरसः उष्णवीर्यः ततोम्लः ततोपि लवणः तिक्तःरसः शीतवीर्यः ततोपि कषायः ततो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मधुरः तद्वदेवेति यथोत्तरं च तिक्तो रूक्षो बद्धमलश्च कटुकस्ततोपि कषायः लवणः स्निग्धः सृष्टमल
श्च ततोम्लस्ततोमधुरः लवणोगुरुस्ततोपि कषायस्ततोपि मधुरः अम्लोलघुस्ततोपि कटुस्ततोपि ति
क्तः अत्रापिप्रायइत्यनुवर्त्तते तेनाम्लस्यामलकस्य शीतवीर्यमित्यादि स्वयमूह्यं अतः एवमधुरा
म्ललवणाः स्निग्धागुरवश्च कटुतिक्तकषाया रूक्षालघवश्चेति सुश्रुतोक्ते मम्लस्यगुरुत्वम् कषा
यरसस्यलघुत्वमप्युपपन्नं रसानांसंयोगकल्पनयोर्विभागंप्रतिजानीते संयोगाः सप्तपंचाशत् कृ°
त्स्नानातु इत्यादि रसानांसंयोगाः सप्तपंचाशत् भवंति कल्पनानातु त्रिषष्टिधा भवति तदुभयमित्ति
विभज्यते योगिकत्वेन विभागेनकल्प्यंते कथं यथास्थूलं सूक्ष्माणांसंयोगानां रसानुरसभेदेना
नंततात् केनहेतुनाविभज्यते योगिकत्वेनयत्तस्तदुभयं योगिकेस्विह विचारणादिषूपयोगित्व
तोविज्यते संयोगान्विभजति एकैकहीनादित्यादि द्विकेक्रियमाणेरसाः एकैकहीनाः कार्याः ते
वतान् संयोगान् पंचदश यांति त्रिकेक्रियमाणे स्वादुर्दशसंयोगान्यांति अम्लः षट् लवणः त्रीनुक°
एवं चतुष्केक्रियमाणे स्वादुर्दशः अम्लश्चतुरः लवण एकं पंचके क्रियमाणे म्ल एकं संयोगं संवर्त्ते
भजति मधुरः पंचषट्के क्रियमाणे षडास्वादादृत्यमेवं भेदं संवर्त्ते इति पंचाशत् तद्यथा द्विकेप
वदृष्टा यथा मधुराम्लो मधुरलवणो २ मधुरतिक्तौ ३ मधुरकटुकौ ४ मधुरकषायौ ५ अम्ललवणौ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१ तिक्तकटुकौ १३

६ अम्लतिक्तौ ७ अम्लकटुकौ ८ अम्लकषायौ ९ लवणतिक्तौ १० लवणकटुकौ ११ लवणकषायौ १२ तिक्तक
षायौ १४ कटुकषायौ १५ त्रिके विंशतिर्यथा मधुराम्ललवणाः १ मधुराम्लतिक्ताः २ मधुराम्लकटुकाः ३ मधुरा
म्लकषायाः ४ मधुरलवणतिक्ताः ५ मधुरलवणकटुकाः ६ मधुरलवणकषायाः ७ मधुरतिक्तकटुकाः
८ मधुरतिक्तकषायाः ९ मधुरकटुककषायाः १० अम्ललवणतिक्ताः ११ अम्ललवणकटुकाः १२ अम्ल
लवणकषायाः १३ अम्लतिक्तकटुकाः १४ अम्लतिक्तकषायाः १५ अम्लकटुककषायाः १६ लवणति
क्तकटुकाः १७ लवणतिक्तकषायाः १८ लवणकटुककषायाः १९ तिक्तकटुककषायाः २० चतुष्के पं
चदशयथा मधुराम्ललवणतिक्ताः १ मधुराम्ललवणकटुकाः २ मधुराम्ललवणकषायाः ३ मधुरलव
णतिक्तकटुकाः ४ मधुर लवणतिक्तकषायाः ५ मधुरलवणकटुककषायाः ६ मधुरतिक्तकटुकषा
याः ७ मधुराम्लतिक्तकटुकाः ८ मधुराम्लतिक्तकषायाः ९ मधुराम्लकटुकषायाः १० अम्ललवण
तिक्तकटुकाः ११ अम्ललवणकटुककषायाः १२ अम्ललवणकटुकषायाः १३ अम्लतिक्तकटुकषा
याः १४ लवणतिक्तकटुकषायाः १५ पंचके षट् यथा मधुराम्ललवणतिक्तकटुकाः १ मधुराम्ललवणति
क्तकषायाः २ मधुर लवणतिक्तकटुकषायाः ३ मधुराम्लतिक्तकटुकषायाः ४ मधुराम्ललवणकटुकषा
याः ५ अम्ललवणतिक्तकटुकषायाः ६ एकं षड्रसास्वादं यथा मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायाः १ नत्वेता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वंतश्चेद्रसभेदास्तत्कथमुक्तं षड्रसा इत्यत आह स्वरसं पुनरेव षड्रसा इति मिश्राः सप्तपंचाशत् संख्यायाः क
ल्पनां विभजति षट्पंचका इत्यादि पंचकाः पंचरससंयोगभेदाः पृथक् रसभेदाः षट् चतुष्कादिकाश्च पंच
दश त्रिका विंशतिः षडास्वादं द्रव्यमेको भेदः इत्येवं त्रिषष्टिकल्पना भेदः उक्तभेदानामवांतरभेदं यानं
त्यं दर्शयति तेरसा इत्यादि तेरसा भेदरसानुरसकल्पनया तारतम्यकल्पनया च गणनां समतीता भवं
२५ ति यथा मधुराम्लद्रव्यस्य मधुरस्य स्वरसत्वे म्लस्यानुरसत्वे क्वचिदम्लस्य रसत्वे मधुररसस्यानुरसत्वे
बहुभेदत्वमित्यादि तथा मधुरस्य मधुरतरत्वं मधुरतमत्वं चेत्यादि तारतम्ये सर्वेषां रसभेदानां यौगि
कत्वं दर्शयति दोषभेषजवशादुपयोज्या इति दोषवशाद्भेषजवशाद्वा सर्वे पि रसा उपयोज्या यौगि
का भवंति दोषवशाद्यथा केवलेनावा यावम्लः पित्तयुक्तो । हन्ति वातश्लेष्मयुक्तो म्लकटुको इत्यादि भे
षजवशाद्यथा विरेचनमौषधमेकरसत्वाद हृद्यं द्विरसत्रिरसादि कार्यं संग्रहेतुरसः स्वल्पाप्यः प्राग
व्यक्तश्च षट्कत्तु कस्मात्कालस्य महाभूतगुणानां न्यूनाधिकविशेषेण संश्लेषविषमाविदग्धः बोद्ध
विपरिणमते पृथक् मधुरादिभेदेन श्वयः शिशिरपवनधरणीधर विविधवनगहननदीतडाग
पल्वलोदकपानकमलकुमुदकुवलयाकीर्णरम्यस्थिरस्निग्धभूमिभूरिहरिततृणातिदूरविस्तृत
पुतानपुवालोपसंछन्नपादपः मत्स्यसरीसृपखगबहुलः श्लेष्मपित्तप्रायोगु वैविधि सलिलः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इतरोजांगलसाधारण इतरयोर्निर्देशात् कषायरसयोनिः

श्लीपदगलरोगापचीज्वरादयामयोपद्रुतजनपदैः योनूपोमधुररसयोनिः यस्तुविषमविपुलासिकतास्थलः
वहुलोतिदूरावगाढविरससलिलकठिनलोकश्वासहारोगशालिदीर्घायुः प्रायोजनपदोनूपविपरीतश्च
सजांगलः कटुकरसयोनिः अत एवोभयसाधारण्यादनूपसाधारणोजांगलसाधारणश्चेति विक
ल्पः तयोरन्योः मूलवणयोर्योनिरिति रश्चेतरयोरिति इतिहेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायनेरसभेद
प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितं हेतुस्कंधानंतरं लक्षणस्कंधमारभ्यते तत्रदोषादिविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यातुं वृत्तिं जानीते अथातइत्यादि दोषादिविज्ञानाधीनत्वाल्लक्षणस्य दोषदूष्यवैषम्यं चरोगलक्ष
णं वैषम्यज्ञानं च साम्यज्ञानाधीनं अतःएवादौ साम्यज्ञानं तत्रसाम्यफलमाह दोषइत्यादि दोषा सू६
वातादयः धातवोरसादयः मलाः पुरीषादयः मूलंकारणं सदासर्वांजन्मैवस्यास्तु समाइतिप्रक
रणाल्लभ्यते वायोः साम्यंलक्षयति तंचलः उत्साहोच्छ्वासइत्यादि तंदेहेचलोवायुः उत्साहोध्यव
सायः उच्छ्वासः श्वासनिर्गमः निश्वासः श्वासप्रवेशः चेष्टागमनादिक्रिया वेगप्रवर्त्तनं विण्मूत्रप्रव
र्त्तनं धातूनांसम्यग्गतिर्मार्गेणाद्रुतविलंबितसंचारः अक्षणामिंद्रियाणांपाटवं विषयग्रहणसामर्थ्य
अनुगृह्णातिउपकरोति अविकृतःसमः पित्तसाम्यंलक्षयति पित्तमित्यादि पक्तिःपाकः उष्माग्नौ
ष्ण्यं दर्शनंचक्षुषाज्ञानं क्षुद्बुभुक्षा तृट्पिपासा रुचिः प्रीतिः प्रभाकांतिः मेधाज्ञानधारणं धीर्ज्ञानं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शौर्यं बलं तनुत्वमस्थूलत्वं मार्दवं सौकुमार्यं श्लेष्मसाम्यं लक्षयति श्लेष्मेत्यादि स्थिरत्वं दृढांगत्वं स्निग्ध
त्वं स्निग्धाङ्गत्वमिव संधिबंधः सुश्लिष्टसंधित्वं क्षमा सहिष्णुता आदिशब्दाल्लौल्यादयः तमनुगन्तृत्वावि
कृत इति वा क्रमादयेनुवर्त्तते धातूनां साम्यं लक्षयति प्रीणनमित्यादि प्रीणनं तृप्तिरविकृतरसस्य श्रेष्ठं क
र्म जीवनं प्राणधारणं रक्तस्य लेपो मिश्रीभाव इति क पेव मांसस्य स्नेहः स्निग्धत्वं मेदसः धारणमवलंबनम
स्थ्नः पूरणमस्थिपूरणं मज्ज्ञः गर्भोत्पादः शुक्रस्य श्रेष्ठग्रहणादन्यान्यपि उक्तान्यानुपूर्व्यादीनि संतीति ज्ञाप
यति पुरीषसाम्यं लक्षयति अवष्टंभ इत्यादि अवष्टंभो धारणं मूत्रसाम्यं लक्षयति मूत्रस्य क्लेदवा
हनमिति तद्बहिर्निरसनं स्वेदस्य साम्यं लक्षयति स्वेदस्य केशविधृतिरिति केशाविधृतिरोमाणाम
वलंबनं श्रेष्ठं कर्मेति धात्वन्त्रयेनुवर्त्तते तेनानिलेनलधारणं वस्तिपूरणं क्लेदधारणादीनि अन्यान्य
पि ज्ञेयानि अथ वैषम्यज्ञानं तत्तु पंचधा वक्ष्यति हि निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा संप्रा
प्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पंचधा स्मृतं इति तत्रादौ रूपं तस्यांशांगत्वात् पूर्वरूपं तु रूपमेवाव्यक्तं व
क्ष्यति हि लिंगमव्यक्तमल्पत्वादिति वैषम्यं द्वेधा वृद्धिक्षयभेदात् तत्रादौ वृद्धिलक्षणं तत्र वायो
राह वृद्धश्चेत्यादि कार्श्यं कृशत्वं कार्ष्ण्यं कृष्णवर्णत्वं उष्णाभिलाषः कंठमूत्रनेत्रत्वचां पीतत्वं द
तृषा विहतीति ज्ञेयं समयोः साम्यलक्षणत्वात् दाहः संतापः स्वल्पनिद्रता निद्राल्पत्वं श्लेष्मा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्नीत्यादि अग्निसदनं अग्निमांद्यं प्रसेको लालास्रावः आलस्यमनुत्साहः गौरवं दुर्वहांगत्वं श्वैत्यं शुक्ल
त्वं शैत्यं शीतस्पर्शत्वं श्लथांगत्वं अवयवशैथिल्यं श्वासकासौ रोगौ अतिनिद्रता निद्राधिक्यं रस
स्याह रसोपि श्लेष्मवदिति श्लेष्मवदग्निसादादीन् करोति अपिशब्दादन्यान्यपि अतिदेशान्सूचय
यति तेन रक्तं पित्तवत् मांसमेदसी श्लेष्मवत् रक्तस्याह रक्तं विसर्पप्लीहविद्रधीन् कुष्ठवातास्रेत्या
दि विसर्पादयो व्यंगांता रोगाः तत्र उपकुशमशकोदंतमांसरोगाः व्यंगः हृद्रोगः विशेषः संमोहो मूर्छा
त्वङ्नेत्रमूत्राणां रक्तत्वं मांसस्याह मांसमित्यादि गंडादयो रोगाः गंडो गलगंडादिः गंडयोरूर्वोरुदरे
च वृद्धिता स्थौल्यं कंठादिषु कं? जिह्वातालुषु अधिमांसं मांसोपरिमांसं मेदस्याह तद्वन्मेद इत्या
दि तद्वन्मांसवत् अस्थ्यपि चेत्यपि ते श्रमं श्वासं च करोति स्निग्धादीनां लवनं स्विन्न जौ प्राथो अस्थ्नः आ
ह अस्थ्यध्यस्थ्यधिदंतान्करोति अध्यास्थि अधिकमस्थि अधिदंता अधिकदंता मज्जस्याह मज्जा नेत्रगौ
गौरवं पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात् कफकुष्ठान्यरूंषि चेति अंगगौरवे ... नेत्रगौरवे नेत्रगुरुत्वमतिश
यार्थे पर्वसु संधिषु स्थूलमूलानि मूलप्रदेशे स्थूलानि कफकुष्ठानि कफेन कृच्छ्रसाध्यानि अरूंषि व्रणान् शुक्र
स्याह अतिस्त्रीत्यादि अति स्त्रीकामता पुनः पुनः संगेच्छा अश्मरीरोगः कुक्षावित्यादि कुक्षौ उदरे
आध्मानादीनि करोति आध्मानं वातेनोदरपूरणं आटोपो गुडगुडाशब्दः ... गौरवं दुर्वह
त्वं वेदना शूलत्वं शकृत पुरीषं मूत्रस्याह मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं ... तेष्व ... संज्ञायामिति बस्तिनिस्तोदं

शकृत आह ३

कृ ६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वस्तिदेशाव्यथा कृतमपि मूत्रोत्सर्गमकृतमिव मन्यते स्वेदस्याह स्वेद इत्यादि अतिस्वेदः स्वेदाधि
क्यं दौर्गंध्यं दुर्गंधिता कंडुः दूषिकादीनाह एवं चेत्यादि दूषिनेत्रमलः आदिशब्दात् कर्णमूलादयः
एवमिति यथास्वाधिक्यस्थाश्रयगौरवादिभिः पुरीषादयवद्धाल स्यंते आदिशब्दात् स्थापयवक्षा
थादयः अपचयस्य लक्षणं तत्र वायोराह लिंगेत्यादि अंगसादः श्रांतत्वमिव भाषितुं चेष्टितं च
क॰१ भाषिते ह्रितं भाषितं वा चिकीर्षमीहितं कायिकं कर्म संज्ञानुद्धिस्तस्या मोहो वचनासमर्थ श्लेष्म
वृध्युक्तामया अग्निसादादयः पित्तस्याह पित्त इत्यादि मंदोनलोग्निमांद्यं शीतं हिमस्पर्शेन च दुःखे
प्रभाहानिः कांतिनाशः कफस्याह कफेत्यादि भ्रमश्च कारुक्ष्यस्योव श्लेष्माशयनामुरः प्रभृतीनां
शून्यत्वं रिक्तत्वं हृद्द्रवोनुकंपएव वीजा हृदयस्य श्लथसंधिता संधिशैथिल्यं रसस्याह रस इत्यादि
रौक्ष्यं स्नेहाभावः श्रमः श्रांतत्वमिव शोषो मुखादीनां ग्लानिः क्लमः शब्दासहिष्णुता श्रवणद्वेषः
रक्तस्याह रक्त इत्यादि अम्लशीतयोरभिलाषः शिराणां शैथिल्यं रूक्षता शरीरस्य मांसस्याह मांसे
त्यादि ग्लानिरिंद्रियदौर्बल्यं गंडयो स्फिजोश्च शुष्कता संधीनां व्यथा मेदसस्याह मेदसीत्यादि क
ट्याः स्वापः स्पर्शाज्ञत्वं प्लीह्नो वृद्धिरितरे या अंगानां कार्श्यं अस्थ्नः स्याह अस्थ्नीत्यादि अस्थितो
दो स्वाव्यथा दंतादीनां शातनं पातः आदिशब्दात् लोमादयः मज्ज्ञस्याह अस्थ्नां शौषिर्यं सरंध्रत्वं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

743

धूमस्य तिमिरदर्शनं सर्वस्यैव वस्तुनस्तमोरूपत्वेनावभासः शुक्रस्याह शुक्रेत्यादि शुक्रं संभो
गे चिरात्प्रसिच्यते लिङ्गेः स्रवेत् शोणितमेव च मुष्कयोर्वस्तिवेदना मेढ्रं धूमायति सह धूममिव भव
ति लोहितादिकं च यत्तात्पर्यमेवं पदं पुरीषस्याह पुरीषेत्यादि शुष्काणि वेश्यन्ति वसप्यन्ते वायुः
कुक्षौ भ्रमति कदाचित्कुक्षौ पार्श्वे पीडयन्निव ऊर्ध्वं याति मूत्रस्याह मूत्रेत्यादि मूत्रस्य मूत्रे कृच्छ्रा
न्मूत्रयेत् विवर्णरक्तमिश्रवर्णमपि रक्तापिमश्रमिव वा एवकारेण रक्तवर्णाभासत्वं व्या
वर्त्तते अत एव द्वैवर्ण्यमुक्ते न तन्न भवते स्वेदस्याह स्वेदेत्यादि केशानां चिकुरमाणां च्युतिः केशा
नि स्तब्धता त्वचः स्फुटनं विदारणं दूषिकादीनामाह मलानामित्यादि अत्र सूक्ष्माणां मलत्वस्या
नां सूक्ष्मत्वाद्बहुलक्षणं मलायनं मलमार्गो नेत्रादिः तस्य शोषादयः निदानमाह दोषादी
नामित्यादि यथास्वं विपरीतानां गुणानां चयेन निदानेन वृद्धिं वर्द्धनेन क्षयं जानीयात् तौ च
लक्षणादीनां वहुत्वात्स्वत्वाभ्यां ज्ञमाज्ञतः तत्र क्षये लोपात्मकं विकारं वायोर्वृद्धिरिति व्यवस्थे
त वर्द्धनेनोत्पन्नक्षयस्य इति एवं पित्तादिष्वपि तथा मलानामप्यतिसंगात् निदानादोषा
दीनां वृद्धिं विघात् अतिविसर्गाक्षयं तत्रातिसंगो यथाकालमशोधनात् वेगधारणाद्विसं
मकाहारविहारशीलनाच्च अतिविसर्गो अतिशोधनाद्वेगोदीरणात् स्वसनाहारविहारसे

त्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वनाच्च सपवनश्चोः पीडाकरत्वे तादृशत्वमाह मलोचितत्वादिति दोषादीनां वृद्धिर्देह
पीडनी क्षयश्च ततोपि देहपीडनः कुतः मलोचितत्वात् देहो हि मलसात्म्यः सात्म्यं च
वृद्धिं नाति बाधते क्षयं तु हि विरुद्धत्वात्पित्तादि मलोच्चयानां विशेषसंहारकः क्षय
स्मादिति दूष्याणां वृद्धिहेतुत्वादिविज्ञानार्थं दोषदूष्ययोराश्रयाश्रयिभावमाह तत्रा
स्थिनीति तत्र दोषादिषु मध्ये पुरीषेषु समासनिर्देशः मजुः शुक्रमूत्रपुरीषादिषु आश्रया
५६ यिभावस्य फलमाह तेनेषामित्यादि आश्रयाश्रयिणामाधाराधेयभावेन स्थिता
नां यदेकस्य वर्द्धनक्षपणौषधं तदेवान्यस्य कथं मिथः परस्परं यदाश्रयस्य तदाश्रयिणः ५५
यदाश्रयिणस्तदाश्रयस्येत्यर्थः वर्द्धनं वृद्धिहेतु क्षपणं क्षयहेतुः औषधं वैषम्यनिव
र्त्तकं साम्यहेतुरित्यर्थः अपवादमाह अस्थीत्यादि एतयोराश्रयाश्रयिभावे प्येवं
नहीयं यद्धि वायोर्वर्द्धनं रूक्षादि तदस्थ्नः क्षपणं यदस्थ्नो वर्द्धनं स्निग्धादि। तद्वा
योः क्षपणं अस्थ्नोर्वृद्धौ लंघनमौषधं वायोर्वृद्धौ बृंहणमौषधं अस्थिक्षये बृंहण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

745

औषधं वातक्षये लंघनमौषधमिति अथोपक्रमं द्विविधं चिकित्सामाह चिकित्सैव पूर्वं ज्यमानोप
शयउच्यते वक्ष्यति हि हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणां औषधान्नविहाराणामुपयोगं
सुखावहमित्यादि चिकित्सा द्विधा बृंहणलंघनभेदात् तत्र बृंहणलंघने विभजति बृंहयत्यादि वृद्धि
जान् विकारान् लंघनेन साधयेत् क्षयजान् बृंहणेन कुतोयं विभागः हि यस्माद्वृद्धिर्बृंहणेन भवति
सा च श्लेष्मानुगता यत्र यत्र वृद्धिस्तत्र तत्र श्लेष्मा पित्तादिवृद्धावपि श्लेष्मानुगमोस्तीत्यर्थः तस्मात्सर्वे २५
४६ वृद्धिजविकारेषु लंघनमौषधं हेतुविपरीतत्वात् श्लेष्मानुगमेन व्याधिविपरीतत्वात् तथा क्षयस्तद्वि
पर्ययात् तर्पणविपर्ययाल्लंघनाद्भवति स च वायुनानुगतः यत्र यत्र क्षयस्तत्र तत्र वायुः कफादिक्ष
येपि वायुरनुगमोस्तीत्यर्थः तस्मात्सर्वेषु क्षयविकारेषु बृंहणमौषधं हेतुविपरीतत्वात् वातानु
गमेन व्याधिविपरीतत्वाच्च एतत्सर्वं वायोरन्यत्र वायुवृद्धौ तर्पणं न हेतुः न वा लंघनमौषधमित्यर्थः तर्हि
तत्र किमित्यत आह तज्जांस्तु इत्यादि तज्जान् वायुवृद्धिक्षयजान् वृद्धिजान् बृंहणेन साधयेत् क्षयजा
न् लंघनेनेत्युक्तं मेयाजनना वायुवृद्धिर्लंघनात् क्षयो बृंहणात् इत्येके यं प्रायोग्रहणं व्यभिचारोपि यथा २४
कफे लंघनसाध्येपि कर्तरि ज्वरगुल्मयोः तुल्येपि देशकाले च लंघनं नरामं मतमिति अथ केषांचिद्वि
शेषः तत्र रक्तवृद्धिजानाह विशेषादित्यादि ईं नेक्ष्यति शिराव्यधादिः मांसवृद्धिजान् रोगान् स्थ
स्नायुग्रीवामांसमिति मेदोजानाह स्थौल्येत्यादि मेदोवृद्धिजान् स्थौल्योपचा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रेणाद्विधोपक्रमणीयाध्यायोक्तेन भेदः क्षयजान् कार्श्यापचारेण अस्थिक्षयजानाह अस्थिसंक्षया
ना२ ज्जातान् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैरिति बस्तिभिस्तथेति तिक्तसंयुतैः तथा चरवारणादिः पंचकर्माणि
सर्पिर्विषसतिक्तावस्तयस्तथेति न चैवं सति तिक्तसंयुतैरिति बस्तिनामेव विशेषणं व नु युच्यते वस्त
क्षीरसर्पीषि तिक्तकोपहितान्ययेद् इति चरकवर्णनात् मज्जःशुक्रोद्भवान् रोगान् भोजनैः स्वादुतिक्तकैः वृ
द्धं शुक्रं व्यवायाद्यैर्यत्नान्नयवक्षये घृतपिष्टिकं विडवृद्धिजानाह विडित्यादि अतिसारक्रियया तीसारचि
कित्सितेन विट्क्षयजानाह मेषाजयोर्मध्यमंतराविधिः माषद्वयं माषो राजमाषश्च आदिशब्दा
न्मत्स्यमांसादयः मूत्रेवृद्धिक्षययोस्त्वाच्च मेहकृच्छ्रचिकित्सयेति मूत्रवृद्धिजान् मेहचिकित्सया मूत्रक्षयजा
५६ न्मेहं चिकित्सया स्वेदक्षयजानाह व्यायामेत्यादि धातुजानामुपक्रमांतरमाह स्वस्थानेत्यादि स्वस्था
नस्थस्य ग्रहणी उदरस्य ग्रहणी कलास्थस्य ग्रहणी कलाहि पाचकपित्तस्थानस्थस कायाग्नेरन पुनुः
अंशाः सृष्टाणि रूपाणि धातुषु धात्वग्न्याख्या येषु सर्वे धात्वग्रय इत्यर्थः तेषां सादेनु मांद्येन धातुवृद्धेरुद्भवः
अतिदीप्त्या धातुक्षयः धातुवृद्धौ मांद्योपक्रमः धातुक्षये तीक्ष्णोपक्रमः कार्यः इत्यर्थः तथा रस
धातुः पूर्वो धातुर्वृद्धः परं वृद्धं कुर्यात् क्षीणः क्षीणं परधातुवृद्धौ पूर्वस्य क्षयः कार्यः क्षये वृद्धिरि
त्यर्थः इत्युपरापरवर्णं वृद्धिक्षयविकारसंप्राप्तिमाह दोषाइत्यादि रसैर्मधुरादिभिर्दुष्टादोषा वा
तादयो रसादीन् धातून् दूषयंति रसग्रहणं वीर्यादीनामुपलक्षणं उभये दोषधातवश्च मलान् पुरीषा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दीन् तेमला मलायनानि स्रोतांसि दूषयंति कानि पुनस्तानि अधोद्वे गुह्यं गुदश्च सप्तशिरसि कर्णौ नेत्रे नासि
के मुखं च स्वेदवहानि स्रोतांसि रोमकूपास्तु बाहुल्यसंख्यत्वात् न संख्यातानि: अतो दुष्टेरनंतरं तेषु दुष्टेषु धातुमल
मलायनेषु गदाः स्युः कथं यथा स्वं स्वस्थानमिति नेमेण स्थानविभाग उक्तः संग्रहे वक्ष्यते वातजास्तत्र निदाने
वातरोगिके पित्तं त्वचि स्थितं कुर्यात् विस्फोटकमसूरिकाः रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे स्यात् कोथनं सदाहान् मे
दसि ग्रंथीन् स्वेदस्रुतिः वमनं भृशं ध्यातिदाहं भ्रमं चा । ग्निं हारिद्रनखनेत्रतां पूतिपीतावभासं तु त्वं शुक्रसमा शु
श्रितं शिरागतं कोथनतां पुनः पाकं स्नायुगतं तथा कोपनं मदं तृड्दाहान् व्यापिनो व्याधयः श्लेष्माणः श्लेष्मा
त्वचि स्थितः स्तंभं तथा श्वेतावभासतां पाण्डुमयं श्रोणितगो मांससंस्थोऽर्बुदापचीः स्थार्दं चर्मावनद्धम
गात्रतां चातिगौरवं मेदोगः स्थूलतां मेहमस्थगस्तब्धतामस्थिगः मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्रस्थः शुक्रसंच
यं विबंधगौरवं चातिशिरास्थः स्तब्धगात्रतां स्नायुगः संधिशून्यत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिं अरोचकाविपा
को च तां स्तांश्च कफजान् गदान् विण्मूत्रयोः साश्रयपोस्तत्र तत्रोपदेक्ष्यते उपतापोपघातौ च स्यातां स्वयं
द्रियगे मलेरिति ओजोविज्ञानं तस्यापि मलत्वात् वक्ष्यति हि कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च
स्नेहाक्षित्वग्विशामोजो धातूनां क्रमशो मलाइति पंचसंग्रहे शुक्रस्य सारमोजोऽस्ति तस्य तथा च नास्मि
न्मलसंभवः अन्ये पुनरत एव तस्य नेच्छति पाकमिति तन्नु शरीरस्थं शुक्रविषयं यत्तु संभोगादेर्गनागं शा
यगतमात्रं वै नैकत्रैकल्लीभूतं जीवाधिष्ठितं शुक्रं तस्य पाकादसाद्विन्मलसारौ स्तः तत्र मल ओजः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सारो गर्भः वक्ष्यति हि रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदो [redacted] मेदसः अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजाय
ते इति मलत्वे च गर्भाशयस्य सारत्वाच्च पेक्षया सारत्वमेवेति अत एवाह चरकः यः सारमादौ गर्भस्य यच्च गर्भरसा
द्रसः सह वर्त्तमान हृदयसमाविशति देहिनः यः शरीररससे स्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिता इति नैवमोजो नैक
त्वं नाख्यं यदेकं शुक्रं मलरूपमोजस्तदेव गर्भहृदयमनुप्रतिष्ठमष्टबिन्दुप्रमाणं प्राणैर्वानुविद्धत्वात्र८
ईषद्रक्तपीतं जीवानुविद्धं जीवशोणितमुच्यते उक्तं च तन्त्रान्तरे प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टबिन्दवो हृदया
श्रिताः तथा चरकोऽपि हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकं ओजः शरीरे व्याख्यातं नाशयेतिच
तद्विनेति तदेवाहाररसेन समानगुणत्वात् आप्यायितमर्द्धाञ्जलिप्रमाणं सर्वदेहव्यापि रसात्मकमु
च्यते वक्ष्यति हि दशमूले शिराहृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुः रसात्मकत्वं वहत्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टित
मिति एवारुणादिष्याह रसधातोः परं धाम यस्य मानात्प्रसीदति सौम्यस्वभावं रक्ताग्रं तदोजः प
२६ रिकीर्तितमिति तदेव सर्वधातुं ननु प्रविष्टं तेषां प्रभावातिशयमादधानं तदोज उच्यते यथाह सुश्रु
तः रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तदोजस्तद्बलमित्युच्यते तदेव पुनः पाकाच्चामीकराणि
वापेतोपाधि मलमत्यन्तं शुक्रं सारमुच्यते तदोजोहेतुत्वात् श्लेष्मणा ओजस्त्व अप्रसिद्धमिति यत्र एतेनैतदुप्यु
पपन्नं धातूनां तेजसि रसे तथा जीविते शोणिते श्लेष्मणि प्राकृते वैद्यैरोजः शब्दः प्रकीर्तित इति ओजसो
मलत्वेऽपि दशधातु कथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् प्राधान्ये हेतुमाह ओजस्त्वित्यादि ओजः पुनः परं प्रधानं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्मृतं तद्धि शुक्रांतानां धातूनां परं तेजः शुक्रांतानांग्रहणं सर्वधातुप्राप्त्यर्थं तथा हृदयस्थं न केवलं
तत्स्व देहे व्याप्यपि देहस्थिति निबंधनं देहस्य स्थितयो नानावस्थास्तासां निबंधनं कारणं कारणमेव
विवृणोति यन्नाश इत्यादि क्षयहेतूनाह ओजः क्षीयते कोपक्षुद्ध्यानशोकश्रमादिभिरिति क्षुद् बुभुक्षा
ध्यानं चिंता आदिशब्दाद् व्यवायकटुरूक्षादयः ओजः क्षयं लक्षयति बिभेतीत्यादि बिभेति त्रस्य-
ति दुर्बलो हीनबलो भवति अभीक्ष्णं पुनः पुनः अवक्षमा ध्यायति चिंतयति व्यथितेंद्रियः हृदयादिस्था
नेषु व्यथावान् दुश्छायो मलिनकांतिः दुर्मना विगतोत्साहः रूक्षो निःस्नेहांगः क्षामः कृशांगः स्वयोवध
मो र्यावृद्धिहेतुमाह जीवनीयेत्यादि जीवनीया जीवकादयः रसो मांसरसः अपिशब्दात् क्षीरादयः ओ
जोवृद्धिं लक्षयति ओजोवृद्धावित्यादि तुष्टिः संतोषः पुष्टिः स्थौल्यं बलोदयः शक्त्युत्कर्षः ओजोवृद्धेस्तु हंसनेप
ष्यादिहेतुत्वात् न वातादिवृद्धिवद्विकारित्वम् वृद्धमपि यदा व्यापद्यते वा स्वस्थानात् तदा वातादिवृद्धिका
रित्वं तथाच सुश्रुते त्रयो दोषा बलस्यौजसो व्यापद्विस्रंसनक्षमाः बलमोजः वृद्धिक्षयो ज्ञात्वा यदनुबं
धं तत्संक्षेपेणाह यद्यदन्नमित्यादि यद्यदन्नं द्वेष्टि तत्त्यजेत् तथा यद्यत्प्रार्थ्यते तत्तत्समभ्यसन् तौ तौ वृ
द्धिक्षयौ जयेत् समभ्यसीयादित्यर्थः किं तत्सर्वमित्याह अविरोधि त्विति यत्प्रार्थयते तच्चेदविरोधि
अपथ्यं न भवति तत्समभ्यसीयादित्यर्थः तच्च देशकालकरणाद्यपेक्षमपि बोध्या ज्ञेया न च यथा रूक्षपा

न्तारव्यस्यानुवितत्वमाशंकनीयं । हि यस्मात् क्षीणा दोषा विपरीते रुचिं कुर्वंति क्षीणाः समाने च कारात् वृद्धा
दोषाः समाने द्वेषं कुर्वते क्षीणास्तु विपरीते इत्यपि ज्ञेयं अयमेवार्थः यदा वायोर्वृद्धिस्तदा तद्विपरीतानां
स्निग्धादिगुणानां रुचिस्तत्समानां रूक्षादीनां द्वेष उत्पद्यते अत एव द्वेषसेवनाद्विपर्ययाद्वायोर्वृद्धिं
जयेत् यदा तु वायुक्षयस्तदा तत्समानां रूक्षादिगुणानां रुचिस्तद्विपरीतानां स्निग्धादिगुणानां द्वेषः
उत्पद्यते अत एव रुचिसेवनाद्द्वेषत्यागाद्वायोः क्षयं जयेत् एवं पित्तादिष्वपि दोषग्रहणं दोषधातु
रो मलानामुपलक्षणं अपि च पुनः कदाचिदन्यथापि रुचिद्वेषौ भवतः यथा नश्यति हि सामेव
वायौ कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपचारेण चेति एवं सत्यप्येतावता रशाँस्थितिमवधानं लक्षयंति ए
१८ तेन वृद्धिमतामिव जायमानापरीक्ष्यापरमुपचारः कार्यः मंदबुद्धीनां तु यथोपदेशमित्युक्तं भवति उक्तं च
संग्रहे यथोक्तानुसारेणैव प्रयोगो मंदबुद्धेरिति उक्तयोः रुचिद्वेषयोरुपपत्तिमाह यथाबलमित्या
दि वृद्धा दोषा रूपाणि रौक्ष्यादीनि वितन्वंते विशेषेण प्रकटयंति तान्येव क्षीणा जहति न्यूनानि
दर्शयंतीत्यर्थः यथाबलं वृद्धाः अधिका अधिकतरा अधिकतमाः बहूनि बहुतराणि बहुतमा
नि एवं क्षीणेष्वपि यथास्वं वायू रौक्ष्यादीनि पित्तमौष्ण्यादीनि श्लेष्मा स्नेहादीनीत्यर्थः एतदुक्तं
भवति शरीरे यो दोषाधिको गुणो भवति तस्य तस्य द्वेष उत्पद्यते यो यो हीनं तस्य तस्य रुचिरुत्पद्यते
घ

४५१

वायौ वृद्धे रूक्षादयः शरीरे व्याधिका भवंति ततस्तेषां देहे बहुलायते सीलेन एव हीना अतस्तेषां रु
चिः एवं पित्तादिष्वपि समेषु पुनर्दोषेषु अपूर्वा रुचिर्देहे बोजोत्पद्यते इत्यत आह समाः स्वं कर्म कु
र्वते इति स्वशब्देन देशकालजातिवयोनुरूपं शारीरं कर्मोच्यते न दोषकर्म तस्य यथा स्वमित्य
नेन लब्धत्वात् तस्माज्जात्यादिवशाद्यस्य यथा रुचिर्देहे यौतस्य तथैवानुवर्त्तंते समा दोषा
नान्यथा कुर्वंतीत्यर्थः दोषवैषम्यानुत्पादने यत्नो विधते यत्वेत्यादि हितचर्यापथ्याभ्या
माहारविहाराभ्यां चरतेर्गत्यर्थ भक्षणार्थत्वात् एवं शब्देन हितचर्यायाः अयोगोऽहितचर्या
या योगो व्यवछिद्यते इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषादीनां प्रकरणं सांख्येन निरू म६
पिते दोषभेदीयमध्यायं व्याख्याय तुप्रति जानीते अथातो दोषभेदीयमित्यादि यतः पूर्वाध्या
ये दोषदूष्यमुक्तं तदग्रे दोषभेदाद्धुधाभिधीयते दोषभेदज्ञानार्थमयमध्यायः अतः एवायं दो
षभेदीयः तद्भेदश्च स्थानकर्मावस्था हेत्वाकृतिसाधनसंयोगभेदाद्भवति तत्र स्थानतो यथा
चितो यं प्रकुपितोयं हेतुतो यथा मिथ्यायोगकुपितोयं अतियोगकुपितोयं आकृतितो
यथा स्वसलक्षणोयं व्यासलक्षणोयं साधनतो यथा स्निग्धोपशमोयं उष्णोपशमोयं संयोगतो
कट्वाशयस्थो वायुः कटिस्थोयं कर्मतो यथा स्रावसोच्छ्रासप्रवर्तिकोयं अवस्थातो यथा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यथा पितृपुत्रौ पंगुस्कंधपुत्रो वामिति एवं पित्तादिष्वपि तत्रादौ दोषस्थानतो भेदः स्थानं द्वेधा सामा
न्यविशेषं च तत्रादौ सामान्यं तत्र वायोः स्थानमाह पक्वाशयेत्यादि पक्वाशयो नाभेरधः पक्वा
टि२२ न्नस्थानं कटी श्रोणी विबद्धं वं सक्थिनी पंगु ऊरू तं श्रोत्रे कर्णौ स्पर्शनेंद्रियं त्वक् तत्र तेषु स्थानेषु मध्ये
पक्वाधानं पक्वाशयो विशेषतः स्थानं पित्तस्याह नाभिरित्यादि आमाशयो नाभेरूर्द्ध्वमपक्व
स्थानं लसीका स्वादुसमलो जलप्रायस्त्वगाश्रयः रक्तं चक्षुः स्पर्शनं त्वक् अत्र एषु स्था
नेषु मध्ये नाभिर्विशेषतः स्थानं कफस्याह उरः कंठेत्यादि उरो वक्षः क्लोम उदकवहस्रोतो मू
लं हृदयसिरातो मांसग्रंथिः पर्वाणि संधयः घ्राणं नासा एषु मध्ये उरो विशेषतः स्थानं पृथ॰
विशिष्टं स्थानं कर्म च सामान्यं कर्म उत्साहादेः पूर्वाध्याये निर्दिष्टत्वात् तत्र वायोर्विशेषमा
ह प्राणादीनि प्राणादयः प्राणोदानव्यानसमानापानाः पंचात्मा पंचविशेषः प्राणस्य स्थान
कर्माण्याह प्राणोत्रेत्यादि प्राणस्य स्थानकर्माण्याह प्राणोत्रेत्यादि प्राणस्य मूर्द्धावस्थि
ति स्थानं उरः कंठश्च विचरणस्थानं बुद्ध्यादिधारणं ष्ठीवनादिकरणं च कर्म हृदयं मनोधि॰
ष्ठानं चित्तं मनः इंद्रियाणि चक्षुरादीनि उदानस्याह उरः स्थानमित्यादि उदानस्योरो वसतिः
स्थानं नासादि विचरणस्थानं वाक्प्रवृत्त्यादिकं कर्म प्रयत्न उत्साह ऊर्जा प्रीणनं व्यानस्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृ व्यान इत्यादि व्यानस्य हृदयमवस्थितिस्थानं सर्वशरीरं विचरणस्थानं गत्यादयः सकलाः क्रि +53
याकर्म अपक्षेपणमंगस्याधोनयनं उत्क्षेपणमूर्द्धनयनं तस्मिन्प्रतिबद्धास्तदेकानिष्ठा प्रा
महाजवः प्राणादिभ्यो वेगवान् समानस्याह समानोऽग्नीत्यादि समानस्याग्निसमी
पमवस्थितिः स्थानं सर्वकोष्ठे विचरणस्थानं अन्नस्य ग्रहणं गृहीतापाचनं पक्वा
सारविट्कविवेचनं विविक्तकिट्टमोचनं च कर्मः अग्निसमीपमग्निस्थानमस्य
गृहे तथा चास्याग्न्यनलबलकारः अपानस्याह अपान इत्यादि अपानस्याऽ हृ६
पानं गुदमवस्थितिः स्थानं श्रोण्यादि विचरणस्थानं शुक्रादिनिष्क्रमणं क
र्मवस्ति मूत्राशयः मेढ्रो मूत्रमार्गः गोचरो विचरणविषयः पित्तविशेषा
नाह पित्तं पंचात्मकमिति पाचकरंजकसाधकालोचकभ्राजकभेदा
त्पंचधा पित्तं पाचकस्य स्थानकर्माण्याह तत्र पक्वेत्यादि पाचकस्या
पक्वामाशयमध्यं ग्रहण्याख्यं स्थानं अन्नस्य पचनं पक्वसारकिट्टविभागो रंजकादिचतु
ष्टानुग्रहकर्म कीदृक् तत्र यत्नं च भूतात्मकत्वेऽसत्यपि तेजोभूतगुणाधिक्यात्तद्वत्वं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथा पाकादीनामग्निकार्याणां करणादनलः नलसंज्ञोऽनलः एतेन पाचकापेक्षयाग्नि
पित्तयोरभेदो रंजकाद्यपेक्षया भेद इति मतद्वयं व्यवस्थापितं तत्र स्वं स्वस्थानस्थं रंजकस्या
ह आमाशयेत्यादि रंजकस्यामाशयस्थानं रसरंजनं कर्म साधकस्याह बुद्धीत्यादि सा
५८ धकस्य हृदयं स्थानं बुद्ध्यादिद्वारेणाभीष्टसाधनं कर्म अभिमानोऽहंकारः आलोकस्याह रू
पेत्यादि आलोचकस्य दृग्दृष्टिः स्थानं रूपालोचनं कर्म भ्राजकस्याह त्वगित्यादि भ्राज
कस्य त्वक् स्थानं त्वचो भ्राजनं प्रकाशनं कर्म संगृह्णन् तदभ्यंगपरिषेकलेपादीन् पाचय
तीत्युक्तं कफविशेषानाह श्लेष्मा तु पंचधेति अवलंबकक्लेदकबोधकतर्पकश्लेष्मकभेदा
त्पंचधा श्लेष्मा अवलंबककर्माण्याह उरस्थ इत्यादि अवलंबकस्योरः स्थानं त्रिकाद्यवलंबनं
कर्म त्रिकस्य पृष्ठाधारस्य स्ववीर्येण आत्मप्रवेशनादवलंबनं करोति हृदयस्यान्नवीर्याच्च का
रात्स्ववीर्याच्च हृदयावलंबनेऽन्नवीर्यसहकारि अन्नरससहितेनेति सूक्ष्मवचनात् तस्य
एव शेषाणां कंठादीनां कफस्थानानां जलव्यापारेण क्लेदनतर्पणपूरणादिनाऽवलंबनं करो
ति केचित्तु बाहुग्रीवास्थित्रयस्य संघातं त्रीकमाहुः तदसत् त्रिकं पृष्ठवंशाधार

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवंरूढत्वात् रूढिस्तु योगाद्बलीयसी आसन्नत्वं च प्रयोजनं द्वितीयस्यापि कफ
धामाग्रमवलंबनात्केः क्लेदकस्याह यत्त्वित्यादि क्लेदकस्यामाशयस्थानं अन्नसंघातक्लेदनं क
र्म बोधकस्याह रसेत्यादि बोधकस्य रसनेंद्रियस्थानं रसबोधनं कर्म तर्पकस्याह
शिरःसीत्यादि तर्पकस्य शिरः स्थानं इंद्रियतर्पणं कर्म श्लेषकस्याह संधिश्लेषात् इति श्लेष
कस्य संधयस्थानं संधिश्लेषणं कर्म प्रकरणार्थमुपसंहरति इतीत्यादि प्रायेणेत्याकुलत्वेन
यद्यपि सर्वशरीरव्यापिनस्तथापि अति [illegible] प्रायेणैतेषु तिष्ठंतीत्यर्थः अविकृतात्मनामच्युता
त्मनां तु नस्थाननियमः इति स्थानकर्मप्रकरणं [illegible] सा च द्वेधा साम्यवैषम्यं च वैष
म्यं च द्वेधा क्षयो वृद्धिश्च वृद्धिर्द्वेधा चयप्रकोपभेदेन चयप्रकोप क्षयसाम्यभेदाश्च तस्यावस्थाः
तत्र क्षयसाम्यप्रशमशब्देनोच्यते निष्पाद्यमानस्य प्रशमस्य क्षयरूपत्वात् निष्पन्नस्य साम्यरूप
त्वात् प्रशमहेतूनां प्रसादादिति योगे पुनः क्षयहेतुत्वात् क्षयहेतूनामपि प्रशमहेतुत्वाच्च तत्रैव
यादिनिदाने तत्र वायोराह उष्णेत्यादि उष्णेन गुणेन युक्ता रूक्षादयो वायोः संचयं कुर्वंति त
एवेन शीतेन युक्ताः कोपं उष्णेन युक्ताः स्निग्धादयः शमं कुर्वंति पित्तस्याह शीतेनेत्यादि शीतेन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वाटी-१२५

756

युक्ताश्चीत्याशादयः पित्तस्य चयं कुर्वते तएवोष्णेनयुक्ताः कोपं शीतेनयुक्ता मंदाद्याः शमं कुर्व
ते कफस्याह शीतेनेति शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कफस्य चयं कुर्वते तएवोष्णेनयुक्ताः कोपं
उष्णेनयुक्ताः रूक्षाद्याः शमं कुर्वते अथ चयादित्वं तत्र चयं लक्षयति चयोवृद्धिरिति दोषः
स्यवृद्धिश्चय सा च प्रथमं स्वधाम्न्येव भवति यावानेवाशयः संचारवतादोषेण व्याप्तस्तावानेव निः
चारेण व्याप्यते स च संहरति रूपत्वात्संचयाख्यः ततः सर्व एव आशयो व्याप्यते तदा वृद्धिहेतुस
मद मानगुणेषु द्वेष उत्पद्यते स च कोपप्राग्रूपत्वात्स कोपाख्यः ततः परस्याशयं प्रविशति तदा विपरीत
गुणेच्छा च कारा समानगुणेषु द्वेषश्च सरूपत्वात्प्रसराख्यः कोपलक्षयति कोपास्विति उ
स्र६ मार्गगामित्वात्स्वमार्गादन्यमार्गगमने कोपः तत्र यदा प्रथमं स्थानमभिभूयान्यत्स्थानं व्याप्नोः
तदा व्याधेर्यालिंगानां शैत्यादीनां दर्शनं स समंतादन्यस्थानाश्रयणात् स्थानसंश्रयाख्यः ततो विकु
र्वाणो ज्वरादि रूपेणाभिव्यज्यते तदा स्वास्थ्यं प्रकृतस्य यथावत्स्वरोगरूपेणाभिव्यक्तत्वाद्व्यक्ता
ख्यः ततस्तमेव रोगमवस्थांतरापन्नं अनुभवन् भवत्युतिस्तदा रोगसंभवः संभवो दीर्घकालानुव
र्तनमिति यावत् सा च स्या रूपभेदत्वात् भेदाख्यः एताश्च षडवस्थाः सुश्रुतेस्य च युक्ताः संच
यं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसंश्रयं व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेत् भिषक् तदत्र भोजनं च

दे-१२५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शरदि प्रशमः पित्तस्य वर्षासु चयः शरदि प्रकोपः
हेमंते प्रशमः श्लेष्मणः शिशिरे चयः २

२१ 751

संचयेपि हता दोषा लभंते नोत्तरा गतीः ते तूत्तरासु गतिषु भवंति बलवत्तरा इति प्रशमं लक्षति स्वस्था
नेति स्वस्थानत्वं समत्वं अतिक्रांतं नं चेति मिलितप्रशमलक्षणं रसवर्णस्पर्शाद्यन्यत्वं विकारः
चयादीनां कालमाह चयप्रकोपेति वायोर्ग्रीष्मे चयः वर्षासु प्रकोपः वसंते कोपः ग्रीष्मे प्रशमः
कालनियमे युक्तिमाह चीयत इति ग्रीष्मे आहारस्य देहस्य च लघुरूक्षत्वं करोति ताभ्यां लघु
रूक्षो वायुश्चीयते न तु कुप्यत्युष्णेन प्रतिबद्धत्वात् वर्षाकाले आहारस्याम्लपाकित्वं करोति ते
नाम्लविपाकेन पित्तं चीयते न तु कुप्यति शीतेन प्रतिबद्धत्वात् शिशिरे आहारस्य देहस्य च स्नि
ग्धशीतत्वं करोति ताभ्यां स्निग्धशीतः कफश्चीयते न तु कुप्यति शीतेन घृतवत् घनीभूतत्वात् का
लादाहारादीनां बलित्वमाह इति कालेति आदिशब्दाद्विहारो देशश्च लघ्योपि स्वकालं विनापि
यांति स्वकालेपि न यांति प्रकोपशमयोः क्षिप्रविपरिणत्यावृत्तामाह व्याप्नोतीति सहसा वेगेन
मलो दोषः अल्पाल्पचिरेण जलौघवत् नदीपूरवत् सहितेन न बद्धे विरेणं द्रमते अपहेतु त
द्धिशेषाणां निःशेषहेतुव्यापयितुमसमर्था सामान्यं वाक्यं तदेवाह नानारूपैरित्यादि वि
काराणामसंख्यत्वं प्रतिविकारं च रूपाणामसंख्यत्वात् तद्वेनादि प्रति विकारं वक्तुमसमर्थे सा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धारणतूच्यते तत्रदोषहेतुरेवसाधारणोरोगहेतुः तत्रयुक्तिमाह दोषाइत्यादि दोषाएवकार
णं दोषाःकारणमेवेत्येवकशब्दाभ्यामुच्यते अत्रार्थेदृष्टांतद्वयं यथापत्तीदेशभेदेपिछायाः जर
संबंधनंत्यज्यति तथाविकारोदेहसंबंधं यथाचमहदादिपृथिव्यंतंकार्यंगुणसंबंधनंज्यति
किंदोषजमेवदोषसंबंधनमपेक्षतइत्याह तथास्वधातुवैषम्यमित्यादि योधातुर्यस्यरोगस्याधिष्ठानत्वेनोक्तः
सतस्यस्वधातुःतस्यवैषम्यंक्षयोवृद्धिर्विकृतत्वंउन्मार्गत्वंतन्निमित्तंयस्यतत्तथा रसजानामपिदोषैर्विनानो
त्पत्तिः दोषकोपहेतुमाह तेषामित्यादि सचत्रिविधः असात्म्यविषयसेवादुःकालोदुःकर्मचे
ति सोपिप्रत्येकंत्रिधा हीनयोगोतियोगोमिथ्यायोगश्चेति तत्रासात्म्यविषयसेवायास्त्रैवि
ध्यंलक्षयति हेनार्थेनेत्यादि इंद्रियस्यचक्षुरादेःस्वेनार्थेनरूपादिनाल्पःसंयोगः नैववासंयो
गोहीनयोगः विशेषोल्कतयाअनिवृत्तिर्हीनत्वमित्यर्थः उत्कटानिवृत्तावपिसेवनमतियोगः सू
क्ष्मादिरूपसेवाअत्युच्चादिशब्दसेवापूत्यादिगंधावा अत्यम्लादिरससेवा अतिशीतादिस्प
र्शसेवाच मिथ्यायोगः भासुरमतिदीप्तं भैरवंभयंकरं विप्रियंदुष्टं दुःकालस्य त्रैविध्यंलक्ष
यति कालस्त्वित्यादिना शीतोष्णवर्षाभेदात्त्रिविधः कालस्यशीतोष्णादीनामल्पत्वंहीनयोगः
अत्याधिक्यमतियोगः दुःकर्मणस्त्रैविध्यंलक्षयति कालेत्यादिना कायिकवाचकमानसभे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

देन त्रिविधकर्मणः प्रवृत्तेरल्पत्वं हीनयोगः आधिक्यमतियोगः वेगोदीरणादिरूपत्वं मिथ्यायोगः धार
णं वेगधारणं विषमैः दुःस्थितैरंगैः क्रि या या श्लेष्मा प्राग्भारंभः सा चेह तस्य भाषणमथ भोजने मौनः
त्यागः प्रपतनाभिघातादिर्हिंसा स्तेयेत्यादि दिनचर्याक्रमम् अहासिन्जन्मनि अमुत्र प्राग्जन्मनि संगृ
हेतु त एते तियोगादयः साम्यतोनुपलक्षणः सर्वे वा प्रज्ञापराध एवायं परेषामपि वर्जनं अर्थ
कर्मकालाः पुनस्सम्यग्योगेनोपकारात् भूयिष्ठं स्वास्थ्यहेतव तत्राप्यरसवर्ज्या विषया यथाय
रसकर्म सिद्धिं यं बाधंते नुग्रहं तिष्ठो बांस्तं देहं अपि च सर्वभावा भावोनां तरेण योगातियोगादिना स्वस्थ त
ना सर्वेषां पुनर्विकाराणां निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो भावाभावविशेषा भवंति यदा ह्येते निदाना
सर्व ८ दि विशेषा नान्योन्यमनुबध्नाति ईषद्वानुबध्नंति अबलावान् तदाभिनिवर्तंते व्याधिरिरा
द्वाभिनिवर्तंते न वा भवंत्यसंपूर्णलिंगा वा विपर्यये तु विपरीताः तथान्यः प्रधानमेव रोगोन्यस्य प्रधान
नस्य हेतुर्भवति यथा ज्वरो रक्तपित्तस्य रक्तपित्तं वा ज्वरस्य ते श्वासस्य प्लीहा जठरस्य ते त्वथा अर्शांसि गु
ल्मोदरातिसार गुह्यणीदोषाणां प्रतिश्याय कास ज्वरयोः रक्तपित्तः समस्य समः शोषस्य एकस्मा
द्वा निमित्त एकस्य व्याधेर्बहूनां च तथा बहवः तद्देकं लिंगं एवमेकः प्रशमोप्युपायः तथासए

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वान्यस्य प्रकोपे तस्माज्ज्ञानवद्भिः तैः सम्यगागमादिभिः परीक्षेत तत्रातो रोगमेकैकं मे
वं प्रकोपनमेवं योनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेव वेदनमेवं रूपशब्द स्पर्श गंध रस
मेवं पूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदर्कमेवं नामानं तस्मि
वृ४ न्नियं प्रतिकारस्य प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिः प्रत्यक्षतस्त्वातुरस्य यथास्वमिंद्रियैर्वर्ण
संस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रछर्दितादिकमन्त्रकूजनमंगुल्यादिसंधिस्फुरनं
देहे मास्फुलनादि गंधं शीतोष्णस्तंभस्वेदनश्लक्ष्णखरत्वादिस्पर्शीश्च प्रकृति विकृति प्रमाणं ग्रासं
तु प्रक्षेपेन तथायुर्षद्वेदुःषर्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठानां स्वप्नदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्र
तिनसत्वादिविशेषसुदुःखानि च तथा च यः प्रमक्षेण अनुमानेन तु प्रकोपसर्वेणा
नशरीरवैरस्यं मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्य्यं तथाग्निं जरणेन शक्त्या बलं व्यायामश
क्त्या गूढलिंगं व्याधिमुपशयानुपशयतः दोषप्रमाणमुपचारविशेषेण आयुःस
दंरिष्टैः प्रकृतिसत्वसारसात्म्यवलान्यनुशीलनेनेति भवंति चात्र ज्ञानबुद्धिप्र
दीपेन यो नाविशति योगवित् आतुरस्यांतरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति द्विवमे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

व्याधिस्वरूपस्याप्रकाशकौ तथैवैको गुरुव्याधिसंदेहे बलाम्रुपातलघुव्या
धिवदाभाति लघुव्याधिस्वतोन्यथा वाह्येवागममात्रेण तयोर्मुह्यति बालिशाः ततोल्पमल्पं
दीर्घंवाविपरीतमनोषधंवापथ्यं विपर्यये युंजनप्राणाननु मुष्णाति रोगिणां ज्ञानांशेन
नहिज्ञानं कृत्स्नं ज्ञेयं प्रवर्त्तते वुभुसेतमपि षकु तस्मात्त्वं तंत्रानुशीलनात् स्वभि
युक्तस्तु सततं मालेभ्य सर्वथा न जातु स्वलति प्राज्ञो विषमेष्वित्रि पायये आगंतुर
न्वेति निजं विकारं निजस्तथागंतुमतिप्रवृद्धः तत्रानुबंधं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा
ततः कर्मसमारभेतेइति दोषहेतुमुपसंहरन्ति निदानमेतद्दोषाणामिति दोषहेतौ
रोगहेतुत्वमाह कुपिता इति तेन निदानेन स्वनेकधा विविधानीति हेत्वानंत्यात्
कोपानेत्य तस्माद्रोगानंत्यं दोषा एव कारणमित्युक्तं तस्मिन्नीहार्थमाह शाखा
कोष्ठमर्मसंधिश्वितिपत्रखादीनामाधारत्वेन कारणत्वं तत्रशाखात्वाध्यावचे शाखे
त्यादि रक्तादयो धातवः त्वक् च शाखा सा च बाह्यरोगायनं वहिर्मार्गो रोगाणां
तेच रोगा मषादयः मवव्यंगो सुद्रोगेषु गंडालमुखरोगेषु वहिर्मार्ग इति दुर्ना

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मादीनां विशेषणमंतर्भागनिवृत्त्यर्थः कोष्ठं व्याचष्टे अन्नेत्यादि अंतरं तत्र मार्गे
णरोगाणां महास्रोतो महाविवरं आमाशयो पत्र मलेति वृत्ति पक्वाशयो य
त्रयं तत्स्थाना कोष्ठाश्रिताः अंतरमार्गं स्रुतोपादीनां विशेषणं बहिर्मार्गनिवृ
त्यर्थं समाहारद्वंद्वादेकवचनं नपुंसकत्वं अस्थिसंधीन् व्याचष्टे शिरा इत्यादि मर्मा
णि मर्माणि वक्ष्यः शिरादयस्थास्थिसंधयः ते च मध्यमो रोगमार्गस्तदाश्रिता य
क्ष्मादयः यक्ष्मा राजयक्ष्मा च पक्षवधः एकांगरोगः अर्दितमेकायामः ग्रह
स्तत्र्यत्वं संध्यस्थित्रिक मूलादयः ऊष्याकृतिः तत्र वातरोगाणां लक्षणमा
ह स्रंसव्यासव्यध स्वापेत्यादि स्रंसः शैथिल्यं व्यासो संकोचनं व्यधः सूचीवि
द्धस्येव व्यथा स्वापः स्पर्शाज्ञानं सादः स्वकार्याक्षमत्वं रुक्शूलं तोदस्तोत्रेणे
व व्यथा भेदनं भिद्यमानस्येव व्यथा संगो वरोधः अंगजन्मो मार्गगमनं अंगेग
मनत्वात् भंगो वक्रता संकोचो अप्रसार्यत्वं वर्त्तनं पिंडीतत्वं हर्षणं कंटको

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ततं तर्पणं पिपासा कंपश्चलनं पारूष्यं सौक्ष्म्यं शोषो वैवर्ण्यं संधुत्वं शोषमुक्तत्वं स्पंदनं स्तु
रणं वेष्टनं वलनं स्तंभो निष्ठुरत्वं कषायरसता रसांतरेण कषायेग्रहं ह्यपावः कपिलः
अरुणाईबद्धत्वः स्त्रसादीनि कुपितवायोः कर्माणि पित्तरोगाणां लक्षणमाह पित्तस्येत्या
दि दाहः संतापः रोगोरंजनं वर्णांतरोपमर्दना स्ववर्णापादनं तुष्णोष्मत्वं पाकित्तया
पाचकत्वं स्वेदोघर्मः क्लेदोमलार्द्रत्वं स्नुतिःस्रावः कोथः पूतिभावः सदनसादः मू
र्च्छामोहः मदोमदादिभिर्वमत्तता कटुकस्तिक्तोरसः कषायतिक्तमधुरं खातादिषु मुख्यः
क्रमात् इतिवचनात् अथ श्लेष्मरोगाणां लक्षणमाह श्लेष्मण इत्यादि स्नेहस्निग्धत्वं
धः संश्लेषः उपलेपालिप्तत्वं स्तैमित्यमालस्यं शोफः श्वयथुः अपक्तिमपाकः चिरकारि
ता चिरेणोगवृद्धिः संग्रहे तु अथ कुपिता वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपता
पयंति आविर्त्ततमात्तु वायोरशीतिर्विकाराः चत्वारिंशत्पित्तस्य विंशति श्लेष्मणः त
त्र वातविकाराः तद्यथा नखभेदः १ विपादिका २ पादशूलं ३ पादभ्रंशः ४ पादसुप्तता ५ पा
दखुडता ६ गुल्मग्रहः ७ पिंडिकोद्वेष्टनं ८ गृध्रसी ९ जानुभेदः १० जानुविश्लेषः ११ ऊरुसादः १२ ऊरु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

763

वा॰रो॰ १४३

765

स्तंभः२३ पंगुत्वं२४ गुदभ्रंसः२५ गुदार्त्तिः२६ वृषणोत्क्षेपः२७ मेढ्रस्तंभः२८ वंक्षणानाहः२९ श्रोणिभेदः
३० विड्भेदः३१ उदावर्त्तः३२ खंजत्वं३३ कुब्जत्वं३४ वामनत्वं३५ त्रिकग्रहः३६ पृष्ठग्रहः३७ पार्श्वावमर्द
नं३८ उदरावेष्टः३९ हृन्मोहः३० हृद्द्रवः३१ वक्षउद्धर्षः३२ वक्षउपरोधः३३ वक्षस्तोदः३४ बाहु
शोषः३५ ग्रीवास्तंभः३६ मन्यास्तंभः३७ कंठोध्वंसः३८ हनुजाड्यं३९ ओष्ठमर्दनः४० दंतभेद
४१ दंतमर्दः४२ दंतशैथिल्यं४३ मूकत्वं४४ वाक्संगः४५ प्रलापः४६ कषायास्यता४७ मुखशो
षः४८ रसाज्ञत्वं४९ घ्राणनाशः५० कर्णमूलं५१ उच्चैःश्रुतिः५२ बाधिर्यं५३ वर्त्मस्तंभः५४
वर्त्मसंकोचः५५ तिमिरं५६ अक्षिशूलं५७ अक्षिव्युदासः५८ भ्रूव्युदासः५९ शंखभेदः६०
ललाटभेदः६१ शिरोभेदः६२ केशभूमिस्फुरणं६३ अर्दितं६४ एकांगरोगः६५ सर्वांगरोगः
६६ पक्षवधः६७ आक्षेपकः६८ दंडकः६९ श्रमः७० भ्रमः७१ वेपथुः७२ जृंभा७३ ग्लानि७४
विषादः७५ रौक्ष्यं७६ पारुष्यं७७ श्यावारुणावभासत्वं७८ अस्वप्नः७९ अनवस्थितत्वं८० पित्तस्य
विकाराः पुनः ओषः१ प्लोषः२ दवः३ दवथुः४ विदाहः५ अंसदाहः६ त्वग्दाहः७ अंतर्दाहः८ धूमकः
९ अम्लकः१० ऊष्माधिक्यं११ अतिस्वेदः१२ दौर्गंध्यः१३ अंगावयवदारणं१४ शोणितक्लेदः१५

हे॰ १४३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स १

मांसक्लेदः १६ त्वगवदरणं १७ चर्मदलनं १८ रक्तकोठः १९ रक्तविस्फोटः २० रक्तमंडलानि २१ रक्त
पित्तं २२ हरितत्वं २३ हारिद्रत्वं २४ नीलिका २५ कक्षा त्रुटिः २६ कामला २७ तिक्तास्यता २८ लोहित
गंधास्यता २९ पूतिमुखत्वं ३० तृष्णाधिक्यं ३१ अतृप्तिः ३२ आस्यपाकः ३३ गलपाकः ३४ अक्षिपाकः ३५
गुदपाकः ३६ मेढ्रपाकः ३७ जीवादानं ३८ तमःप्रवेशः ३९ हरितहारिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वं ४०
श्लेष्मविकारास्तु तृप्तिः १ तंद्रा २ निद्राधिक्यं ३ स्तैमित्यं ४ गुरुगात्रत्वं ५ आलस्यं ६ मुखमाधुर्यं ७
प्रसेकः ८ श्लेष्मोद्गिरणं ९ मलाधिक्यं १० बलासः ११ हृदयोपलेपः १२ कंठलेपः १३ धमनीप्रतिचयः
१४ गलगंडः १५ अतिस्थौल्यं १६ शीताग्नित्वं १७ उदर्दः १८ श्वेतावभासता १९ श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं २०
तत्र सर्वांगीणस्तीव्रो दाहः स्वेदातिमात्रः ओषः प्रादेशिकः स्वेदरहितः तात्पर्यविषवदाहः प्लोषः मु
खोष्णतुल्यदाहो दवः वसुरादिच्छिद्रेषु दाहो दवथुः पादपाणिकक्षामूलेषु विविधः संतापो
विदाहः कोष्ठदाहोऽन्तर्दाहः कोष्ठस्यान्तर्मार्गस्य ग्रहात् शिरोरोगे वा कंठतालुषु धूमायनं धूमकः धम २
सान्तर्दाहहृदयशूलो भ्रमोऽम्लकः शोणितस्य गंधो दौर्गंध्यात् तनुत्वादि क्लेदः मांसस्य त्वक्ता
दौर्गंध्यं वा ह्यात्वक्तां हरति श्रमः कोष्ठगो रवा दाहात्स्पृहा तृप्तिः अन्ये पुनराहुः अन्नान

ग्रा २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पिनेदनात्पिशिरिवत्पशिरसोनकः नैदानं स्वेव विषया गृह्णंते दुःखैमित्यंतु प्रमीलकद्वयन्वेविपदंति
उपलेप इवोपलेपस्तदतिशयः प्रतिश्यायोऽतिपूरणं प्रगुरतिमांद्यमौत्यं उरोऽभिष्यंदोऽस्य ः
केषांचित् वेपथुरुदर्दः अन्येपुनराहुः शीतपानीसंस्पर्शात् कीनकाले विसेषतः सरागगंडुश्वोफः स्या
६४ दुदर्दः सकपोइवंति महाविकारास्तु यथा स्वमुपदेक्ष्यते क्षुद्रविकारास्तु पुनर्यदेवांगमाविशंति
तदुपपदमेव लभंते नाम यथा नखललाटशंखभेदाः सांतर्दाहकंठहृदयोपलेपादयः तेषां तित
थैव स्वरूपमुपदिष्टं भवति लक्षणज्ञाने सावधानेन भवितव्यमित्याह दुःखशोभेत्यादि दर्श
नाद्येर्दर्शनस्पर्शनाभ्यासो लक्षणज्ञाने सावधानेन भवितव्यमित्याह अवस्थाविभागो
यथा आमज्वरो जीर्णज्वरो पच्यमानज्वर इति लक्षणदर्शनाभ्यासो लक्षणज्ञानुसहकारी
त्याह अभ्यासादित्यादि व्याधेस्त्रैविध्यमाह दृष्टेत्यादि अपचारो निदानं दृष्टकर्मजः अदृष्टक
र्मजः दृष्टादृष्टकर्मज इति त्रिविधो व्याधिः त्रयाणां लक्षणमाह यथेत्यादि यथानिदानं हेत्व
नतिक्रमेण दोषेभ्यो दृष्टजः हेतुभिर्विना जातः कर्मजो दृष्टजः पूर्वापचारजः अल्पे हेतौ महा
रंभत्वात् दोषकर्मजः दोषक्षोभपूर्वकर्मत्वात् दृष्टजस्य दोषजत्वं तद्विपरीतत्वाद्दृष्ट

766

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषवशात्ते भूयः सप्तविधः सकलोपि चायं रोगसमूहः प्रतिकारवानायुर्वेदविहितो दो
शमयेस्तत्र यस्मान्नियति हेतुकोप्यामयः सम्यगभिज्ञानदेशानुष्ठानादुपात्तायुः संस्कार
परीक्षणे सत्यवेदनतां प्रतिपद्यते अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्वप्रायसोपि नात्यकांडे स्वयं
मपि दैवानिदानात्मतया चानिवर्तमानाः षोडशगुणसमुदितक्रियोपलंभात्‌ अप्युतर
मपरिक्षिप्युन्नाशमुपगच्छति अनियतफलादायिनि दैवविहिताभ्यासरतस्यावकाश
मेव लभते न व्याधिः तस्मान्न कस्याचिदवस्थायामात्मवान् हिताहितयोस्तुल्यदर्शी
दु नस्यात्‌ त्रिविधाश्च पुनर्व्याधयो मृदुमध्यातिमात्रभेदेन तत्राल्पलक्षणो मृदवो मध्य
लक्षणा मध्याः संपूर्णलक्षणास्त्वतिमात्राः तेपुनः सुखसाध्यादिभेदेन चतुर्धा प्राग्‌
दिष्टाः सुबहुशोपि समिधमाना व्याधयो निजागंतुतो न व्यभिचरंति तत्र निजा हि दोषो
त्थाः तेषु व्यथापूर्वमुपजायंते ततो दोषवैषम्यं दोषवैषम्येणैव बहुरूपारगमुपयांते
वर्द्धते च एवं चद्वौ स्थान दोषव्यतिरेकेण रोगानुबंधः केवलं पौर्वापर्यविशेषः तस्मादेका
रा एते रोगाः तथा रूक्‌ सामान्याद संख्यभेदा वा प्रत्येकं समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णना
मवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषाधयास्थूलं यथा स्वमुपदेक्ष्यंते ग्प्रसंख्येयत्वाद्व दोषलिंगै
रेषु पूर्वं चानादयो वैषम्यमापद्यंते नते तो व्यथा अनिवर्तन्ते वा द्वौ हेतव स्त्वागंतवः ४

767

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रेवरोगाऽनुपक्रमं चवमजेत् शास्त्रेऽनुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह विकारेत्यादि प्रोविकारस्य
वातजादित्वं जानाति नामनजानाति शास्त्रेऽनुक्तत्वात् संकीर्णत्वाद्वा सन् जिह्रीयात् नलज्जां कु॰
र्यात् नहि नामाधीना सर्वत्र चिकित्सा वातजादिज्ञानं हि चिकित्सायां प्रधानं कारणं प्रथसा
धनं साधनज्ञानं च लक्षणज्ञानाधीनं तत्र लक्षणस्य दुर्बोधत्वमाह स एवेत्यादि स एव योन्य
त्रलक्षितः बहून् विकारान् कुरुते येन्यत्र न दृष्टास्तत्र द्वौ हेतू समुत्थानविशेषात् कुपितत्वं॰
स्थानान्तरप्राप्तिश्च समुत्थानविशेषोन्यत्रादृष्टं समुत्थानं तस्माद्विकारादि त्रितीयज्ञा
नपूर्वकमुपक्रमं कार्यः स च कुपितो ध्रुवमेव स्थानान्तरोपतिभयात् प्रकृतिः स्वभावोऽसाधरणं वि
कं दुष्याद्येकादशज्ञाने सत्यव्यभिचार्युपक्रम इत्यत आह दूष्यमित्यादि दूष्यो धातुमलं
देशो भूमिर्देहश्च बलं सामर्थ्यं कालः पूर्वाह्णादिः अनलो विषमादिः प्रकृतिर्वातप्रकृत्ये॰
त्यादिः वयो बाल्यादिः सत्त्वं मनः सात्म्यं देशसात्म्यादि आहारो मधुरादिः अवस्था रूपेष्व
वांतरं रूपं सूक्ष्मसूक्ष्माः असूक्ष्माः एषां रोगाणां दोषौषधानुरूपेण दोषस्यौषधस्य वा वि॰
चारणं तत्रापि सर्वदेहपो र्वलतात्पर्येण परीक्ष्यमित्याह गुर्वल्पेत्यादि संस्थानलक्षणं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अन्यथाकारं गुरोरल्पत्वं अल्पस्यापिगुरुत्वं अवाहितत्वे दोषमाह गुरुमित्यादि अल्पोयं
दोषइत्यगणनया विधत्तिपघते विपरीतंजानाति विपर्ययज्ञानेदोषमाह ततोस्ये
त्यादि अयोगतो हीनयोगेन वा विपरीतमतिमात्रमतो वैर्यवा विपर्यये लघुव्याधौवपु
रपि अतिशायेनस्यं तयेन्नदोषा नेव अशेषं परीक्षायामभ्यादरः कार्यइत्याह अतो
भियुक्तइति अथ संयोगः तस्य त्रिषष्टिभेदानाह नस्यंतेऽतः परीमिति दोषादोषभेदा
विभेदः साम्यंतत्साम्यंचास्ति वृद्धौ क्षयेचास्ति वृद्धिक्षयवत्साम्यंच भेदकारणं तत्रवृ
द्धिसाम्याभ्यां द्वादश तत्र पृथक् त्रीस्त्रि द्विदोषवृत्त्येकं वृद्ध्यापंचविंशतिरित्येवं
वृद्धेरित्युपसंहारात् वारोगोप्यद्विशः साम्येन यथावायुर्वृद्धः पित्तकफौ समौ पित्तंवृ
द्धं वायुकफौ समौ कफो वृद्धो वायुपित्ते समे संसर्गत्रिधा विद्धिः वायुपित्ते वायुकफौ इ
ति तत्रत्रीन् संयोगान् न विद्धि तत्रत्रीन् समया वृद्ध्या यथापित्ते वृद्धे कफसमः वायु
पित्ते वृद्धे कफसमः वायुकफौ वृद्धौ पित्तं समः पित्तकफौ वृद्धौ वायुसमः एकस्यातिश
येन षट् यथा वायोः पित्तं वृद्धं कफसमः पित्ता वायुवृद्धः कफसमः कफाद्वायुर्वृद्धः पित्तं समः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वायोः कफो वृद्धः पित्तं समं पित्तात्कफो वृद्धो वायुः समः कफात्पित्तं वृद्धं वायुः समः एवं
द्वादश वृद्धेष्वेव समस्तेषु त्रयोदश संयोगान् विद्धि तत्रैकस्माद् द्वयोर्वृद्धयोः क्षीणत्वं य
था वायोः पित्तकफौ वृद्धौ पित्तात्कफवायू कफाद्वायुपित्ते द्वाभ्यामेकस्मिन् वृद्धे हीन
कु५ वातपित्ताभ्यां कफो वृद्धः वातकफाभ्यां पित्तं पित्तकफाभ्यां वातः तुल्याधिकैरेवं यथा वा
तपित्तकफा वृद्धाः तारतम्यविकल्पनायामर्द्धे यथा वायुपित्तकफाः वृद्धतराः वृद्धतमाः एवं
वायुकफपित्तानि पित्तकफवायवः पित्तवायुकफाः कफवायुपित्तानि कफपित्तवायवः
एवं त्रयोदश एतं वृद्धे पञ्चविंशतिं विद्धि तैरेव क्षीणैस्तावन्तो वृद्धिः वृद्धिस्थानेऽतीतः क्षीणाश
वृद्ध्युपयोगात्त्रेयाः वृद्धिक्षयसाम्येषु वृद्धक्षीणसमस्तेष्वद्वन्द्वेन स्थानेन वृद्धक्षीणसमसंयोगा
त्त्रेयाः तेषां लक्षणमुक्तं संग्रहे रोगावस्थासु युगपद्वृद्धिः साक्षयेऽक्षयानुगं बद्धं हि दुर्बो
धत्वं विकारैरिति दृश्यते २ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धो वायुः कफक्षये स्थानादादाय गात्रेषु
यत्र यत्रोपसर्पति २ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितो गात्रदेशे तथास्यातां बलहा
निपरिक्षयौ २ प्रकृतिस्थं कफं पित्तं क्षये वायुर्यदा बली कृषौ कुपित्तदाः शूलसशैत्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तंभगौरवं ४ प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये संप्रकोपि तदा दाहः शूलं वास्योपजायते
॥५॥ प्रकृतिस्थं कफं वृद्धं पित्तं वायोः क्षये यदा संनिरुन्ध्यात्तदा कुर्यात्तंद्रां गौरवं ज्वरं ६ प्रकृ-
तिस्थं यदा वातं क्षीणे पित्ते कफोऽधिकः संनिरुन्ध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं ज्वरं ७ प्री-
तकं शीतपूर्वकं ज्वरं प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धश्लेष्मानिलक्षये संनिरुन्ध्यात्तदा कुर्याद्धातु-
मंदाग्नित्वं शिरोगुरु ८ निद्रां तंद्रां प्रलापं च हृद्रोगं गात्रगौरवं क्षीवनं पित्तकफयोर्नखादीनां
दो॰६ पीतता ९ येषां वृद्धिक्षययोर्विकाराः कीर्तिताः पृथक् दोषेषु पितृ तानेवं कल्पयेद्
यथायथं १० एकक्षयद्वंद्ववृद्धिः स्यात्त्रयः यथा वायुः क्षीणः पित्तकफौ वृद्धौ पित्तं क्षीणं क-
फः समः इति त्रिधा वृद्धिभेदः स्वास्थ्यकारणं एते भेदा रसादिभिर्दूष्यैः प्रत्येकं संसर्गाद्बहवो
भवंति तथाऽऽमरोगो दूष्याणां संख्यादिभेदैः संसर्गजन्तोपि बहवः तेषामेव तारतम्ययोगभेदैः
संसर्गजन्तोपि बहवः एवमानन्त्यं जातान्मुपवहितमानसो जानीयात् यथास्वं स्वेन लक्षणेन
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषभेदप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् अथ दोषोपक्र-
मणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति जानीते लक्षणस्कंधानंतरमौषधमारभ्यते तत्रेति दोषोपक्र-
मस्यैव सर्वरोगौषधत्वात् उपक्रमणमौषधं तत्र वातस्यौषधमाह वातस्योपक्रम इति स्नेहः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्नेहपानादिः स्वेदस्तापादिः शोधनं वमनादिः तत्र मृदुर्हीनयोगेन कृतां वेष्टनं वलितं वस्त्रादिना
समंतात् बंधनं त्रासनमस्माद्भयोत्पादनं सेकः सेचनं बस्तयो निरूहाः बस्तिर्नियोनुवासनं तस्य
बस्तिनानियमत्वात् सुखशीलता सुखाभ्यासः स्नेहास्तैलादयः तिलतैलान्तशीतैलगोघृत
महार्षघृतादिभेदादनेकयोनयः दीपनैस्त्रिवृत्कादिभिः पाचनैः मुस्तादिभिः सिद्धाः पक्वाः
स्नेहानां पुनर्वचनं यथाकथंचिदपि वातघ्नत्वज्ञापनार्थं मद्यं मेदुरं यत् पिशितं मांसं त
स्यरसः तिलतैलमनुवासनं चेति ९ एतत्तत्रयं विशेषेणौषधं पित्तस्यौषधमाह पि
त्तस्य सर्पिषः पानमिति सुगंधशीतहृद्यानां द्रव्याणां चंदनादीनां ये गंधास्तेषामुपसेव
नं कंठे गुणानां कंठावलंबिनां हाराणां मुक्तावलीनां येमणयस्तेषामुरसा हृदयेन धारि
उसीरं वीरणं पुरेव स्कंदं विनापि स्वयंत्रेण मुखं यन्मुखेन नियंत्रेण न करोति मुग्धामृदु
ला उद्यानदीर्घिकाः क्रीडावनवाप्यः सुतीर्थः सोमनवर्तनैर्मार्गैः विपुलस्वच्छ स्वयः शा
लिलाशयः तस्य सैकतेसि कताभयप्रदेशे सांभोजे जलतीरयोरंतः संधिर्यस्मिन्सैकते
कायमानं सेवनागारं सौम्याभावः मनः प्रसादनाः पदार्थाः पयः सर्पिर्विरेकश्चेति चतुर्थं
विशेषादौषधं श्लेष्मण औषधमाह श्लेष्मणो विधियुक्तामिति विधिनायुक्तं तीक्ष्णां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शोधनं तेस्रोन शोधनेन व्यापदां संभवात् अत एव मृदुमध्यं वातपित्तयोर्युक्तं रतिः प्रीतिः
रत्या संभोगे प्रीतिर्न तु रतिः वमनाद्यकं विशेषाद्यौषधं सुखाय सुखसाध्यमाद्यधर्माय
निसुखत्वं दुःखानुभावः नाधर्माय तस्य रोगमदहेतुत्वात् संसर्गसन्निपातानामौषध
माह उपक्रम इति यथास्वं स्वमात्मीयं विशेषमनतिक्रम्यातिकल्पयेत् यथा वातपित्त
संसर्गे वातपित्तौषधमेलनमविशेषेण तस्मिन्नेव वाताधिके वातौषधमाधिक्येन पित्ता
धिके पित्तौषधमाधिक्येन एवमन्यत्राधि संसर्गभेदानामौषधान्तरमाह ग्रीष्म इति
मरुत् पित्ते संसृष्टे ग्रैष्म उपचारः कार्यः कफमारुते वासंतः कफपित्ते शारदः तत्र शारद
स्य कफपित्तघ्नत्वाद्युक्तो निर्देशः ग्रैष्मस्य पित्तघ्नत्वाद्वा संतस्य कफघ्नत्वाद युक्तः तत्रा
ह मारुतो योगवाहित्वादिति योगसंबंधं वहतीति निर्वहति द्वितीयस्यानुसारेणेति
योगवाहि तेन पित्तयुक्तस्य वायोः पित्तघ्नत्वेनोपशान्तिः कफयुक्तस्य कफघ्नेनोपशां
तिः प्रायो ग्रहणमनुचितासायस्यत्यागोपि औषधकालमाह चय एवेति चय एव दोषं
जयेत् न कोपं प्रतीक्षेत अथ कथं चिच्चयातिक्रमे कुपितं दोषं न जयेत् तं पुनरविरोधय
न् जयेत् कुपितो द्विविधः प्रकृतिसमसमवेतो विकृतिविषमसमवेतश्च तत्र प्रथमे दो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यस्य स्वरूपतुल्यं रोगस्य रूपं द्वितीये विपरीतं यथा कफज्वरे कफाविपरीतमुष्णत्वं तत्र ज्वरस्वरू
पस्य कफकोपविरोधित्वात् अत्युष्णमौषधं न कार्यं वक्ष्यति हि उष्मापि त्वाः स्रोतो नास्ति ज्वरो नास्त्यु
ष्मणा विना तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्ताधिके धिकमिति सर्वेषां युगपत्कोपादौ वलीयां
नं तं त्यजेत् शेषदोषमविरोधयन् संग्रहकरस्त्वाह तत्रासृक्प्रयोगो हेतुः यः सृक्वपा
देयस्तस्मात्तयोर्लक्षणमाह प्रयोगाद्भुति दोषाणां परस्परं सङ्गत्युक्तं संग्रहे शुद्धमलम
लंजेतुं नाल्पभावादुभावपि शेषादोषात्मकत्वाद्धि न साम्यातिपरस्परं शीतस्निग्धाम्ल
वणकट्वादि गुणतुल्यता मिथ अत्रदृष्टा दोषेषु नातीनाम्यं जयंतीति आरंभकं विरोधेपि
मिथोयद्गुणानां विश्वस्वरूपं युगपत् व्याधेर्दोषत्रयं तथेति अथ स्थानभेदोपक्र
मउच्यते तत्र दोषाणां स्थानांतरप्राप्तिप्रकारमाह व्यायामादिति व्यायामादिभिश्चतु
र्भिः कोष्ठस्था दोषाः शाखाख्यं बहिर्मार्गं यांति मध्यं वास्थिमर्माख्यं तथा शाखास्थाश्च
स्थिमर्मस्था वा स्रोतोमुखविशुद्ध्यादिभिः कोष्ठं यांति अभिष्यंदनं द्रवीभावः कोष्ठस्था
किं कुर्युरित्याह तत्रस्था श्चेति यत्स्थानं प्राप्तास्तत्र विलंबिते यावत् स्थानांतरगमने हेतुं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नलभंते लब्धेहि तोपुनः स्थानांतरं यांतिइत्यर्थः स्वस्थाने परस्थाने वाविलंगमा
दोषाः स्वैः स्वैः प्रकोपनैः कुप्यतीत्याह तेकालादिबलमिति आगंतोर्दोषस्यहीन
बलस्यस्थानि चिकित्साकार्येत्याह तत्रेति तद्दोषां स्वस्थाने यः कुपितस्तस्यचिकि
त्सां आगंतोरपि प्रबलस्य स्वचिकित्सैव कार्येत्याह स्थामेवेति आगंतुस्थानिनो
तुल्यबलयोः क्रमेणचिकित्साकार्येत्याह आगंतुमिति स्थानिनं प्रतिकृत्यागंतुं
शमयेत् अथवागंतुंप्रतिकृत्यस्थानिनं शमयेत् प्रतिकृत्यप्रतिकारं कृत्वाप्रायद्
ति ज्ञात्वाकोष्ठप्रपन्नांश्चेत्यादि तिर्यग्गताशोधनमार्गपरित्यज्यस्थिताः यंतवे
१७५ देहंवाशोधयितुमशक्यंश्चिरंक्लेशयंतीति अतस्तेषुत्वरयाचिकित्सांकुर्यात्
देहमग्निंबलंच वीर्यशनैःशनैः कुर्यादित्यर्थः तास्तिर्यग्गताःशमयेत् अथवा
देहमग्निंबलंच वीर्यप्रानैःशनैः कुर्यादित्यर्थः तास्तिर्यग्गताःशमयेत् अथवा
सुखमक्लेशेन स्नेहेन स्वेदादिना प्रयोगेणकोष्ठमानमानयेत् ततऊर्द्धमधोवानिर्हरे
त् अल्पत्वबहुत्वाभ्यांविकल्प्य यावस्थातिचार्यो अथसदोषोपक्रमः तत्रसामल
क्षणमाह स्रोतोरोधेत्यादि निरामाणां लक्षणमाह निरामाणामिति निपर्ययः

वा·टी·१५· [illegible] मलक्षणमाह
[illegible]

स्रोतोमुखान्यास्य: आममलक्षणमाह उष्मण इति उष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुं न दोषं मलं वा
आद्यं न रक्तादिकं रसं न रसत्वोपरस्य रसमेव लीलिमाबात सामत्वं व्याचष्टे आमेनेत्यादि
आमेन दोषैर्धातुभिर्मलैश्च जनिता रोगा अपि सामा उच्यन्ते सामेषु दोषेषु अवस्थाविशेषे
श्लो ५ ण शोधनं निषेधति सर्वदेहप्रसृतानिति व्याप्तदेहान् धातुलीनानुत्क्लिष्टान् सामान्न
शोधयेत् ते हि दुर्निर्हरत्वादाश्रयस्य नाशाय स्युः तानेव शोधनयोग्यान् कृत्वा शोधयेत्
दित्याह पाचनैरिति परिकृतत्वात् शोधनयोग्यतां नीतान् तत्र पाचनैः पक्वत्वं दी
पनैः धातुभ्यः पृथक्कृत्वं स्नेहैरुत्क्लिष्टत्वं स्वेदैः कोष्ठगतत्वं यथासन्नत्वं व्याचष्टे
हेत्याशु युक्तमिति आमाशयादामाशयमपि व्याप्य पक्वाधानात्पक्वाशयमपि व्या
प्य ल्यलोपे पंचमी ऊर्ध्वं जत्रुस्थान जत्रुस्कंधसंस्थितस्योर्ध्वं जत्रूर्ध्वप्रवृत्तान् सा
मान्स्तंभयेदित्याह उत्क्लिष्टानिति धारयेदिति स्वयंप्रवृत्तेषु सामेषु पेक्षैवमेव
जमित्याह प्रवृत्तानिति प्राक् प्रथमं यावन्न बलहानिः स्वयंप्रवृत्तेषु सविबंधेषु
पाचनं निर्हरणं वा कार्यमित्याह विबंधानीति पूर्ववद्विकल्पव्यवस्था अथौष
धकालमाह तत्रौषधं द्विविधं शोधनं शमनं च तत्र स्वस्थस्य शोधनकालमाह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रावणइति स्राधामणे ऋषि शीतोष्म रहिते हेतुर्गर्भ वेदं विशेषणं संधि नियमेनासं 777
धौ शोधनं निषेधति अत्युष्णवर्षशीता इति संधाविति स्वस्थवृत्तामिति उष्णवृष्ट्योः
वृष्टिशीतयोः शीतोष्णयोश्चावगमो ऽ मावस्यासंधीः स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य स्यो
वारामिप्रायेण स्वस्यास्यापि रोगानुत्पत्ते शोधनमुचितं व्याधितस्य शोधनका
लमाह व्याधाविति तु त्वेति प्रयोजयेत् व्याधिवशेन यदैव व्याधिरुत्पद्यते तदेव
प्राणावस्थावस्थान प्राणावस्थरं समनौषधाकालमाह युंजादिति ग्रासेग्रास इति
यत्राहारे जीर्णे भेषजं भेषजे जीर्णे आहारस्तदनभक्तं नाम यत्र गृहीत एव
त्रौषधे आहारस्तदादौ प्राग्भक्तं नामः यत्रार्द्धे आहारे भेषजं पश्चात्शेष आहारस्तन्म
ध्ये मक्तं नामः यत्स्तुतिग्रासं युक्तमौषधं तद्ग्रासे ग्रासे सग्रासं नाम यद्गृहीत्वा भक्तम् ४
पुनरौषधं तन्मुहुर्नाम यदाहारेण सहसाधितं मिश्रीकृतं चौषधं तत्सान्नं नाम
यत् त्रादौ भेषजं ततोनंतरमेवाहारः ततोनंतरमेव पुनर्भेषजं तत्सामुद्गं नाम स
मुद्गः संपुटः यद्रात्रौ स्वप्नकाले भेषजं तन्निशि नैश्यं नाम एवं दशौषधकालाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अभक्तस्य विषयमाह कफोद्रेके गत इति अह्नस्तृतीयो योंशः श्लेष्मकालस्तं उद्रेके क भक्तस्यर
फोद्रेकः तस्मिन् गते तदनंतरमेव प्राग्भक्तस्य विषयमाह अन्नादाविति मध्ये वि
षयमाह समाने मध्य इति अधोभक्तस्य विषयमाह व्यानेंत इति व्याने विगु
णे प्रातर्भोजनस्यांते भेषजं उदाने उदाने विगुणे सायं भोजनस्यांते ग्रासग्रासां
तयोर्विषयमाह ग्रासग्रासांते मुहुरौषधस्य विषयमाह मुहुर्मुहुरिति सान्नस्य
विषयमाह योज्यमिति सामुद्गस्य विषयमाह कंपेति निशो बध विषयमाह उर्द्ध
जत्रुविकारेष्वति संग्रहेतु एकादशौषधकालाउक्ताः अंतरभक्तो यत्पूर्वाह्ने भु
क्ते जीर्णे मध्याह्ने भेषजमुपयुज्यते तस्मिन् जीर्णे पुनरपराह्णे भोजनं एते
न रात्रिर्व्याख्याता तदीप्ताग्रेर्व्यानजेष्वन्नमये क्षित्वेति यथा तत्राद्यं काले तृषितः
पीतावर जीर्णेक्षुधितः क्षाममश्न भेषजं वर्जयेत् शेषेषु चाहृद्य सात्म्यमितिः
तीक्ष्णोग्रगंधं भूरिमात्रं च भवंति चात्र रोगमादौ परीक्षेत ततोनंतरमेष
जं ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् २ निवृत्तोपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेना
याति हेतुना दहेदाविः कृतोदोषः शेषः सूक्ष्म इवानलः २ तस्मात्तमनुवधी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

या प्रयोगेण न पापिनां सिद्धानामपि दोषाणां पूर्वे यां दाहमावहन् ३ सांतःपा
त्वादिभावाच पथ्यं देवत्वमागतं कल्पनाविविधैस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ४ म
नसोर्थानुकूलेन तृप्तिरूर्जा रुचिर्बलं सुखोपयोगता च स्यात् व्याधेश्चातः परिक्षयः
५ लौल्याद्दोषवशाद्यानां व्याधेर्वै बन्धनाद्धयोराहितैः ताखु [illegible] योगेनान्नं प्र
कल्पयेत् ६ समाहेन गुणान्नामेति यामन्यां प्रयोजयेत् पूर्वस्यां शान्तवेगायां न लद
पा६ क्रियासंकरो हितः ७ गुणोत्वल्पोपितामेव दिशो वात्वा [illegible] य मे वर्जनं यत्तेहद्यमव्य
मल्पान्न येषु चि ८ [illegible] मेव हु गुणैर्लाल्वः प्रजोजितं मनन्व का [illegible] हितं तन्मि बह ६
न्नगुरुसंमतं आस्वादितं पथिचरैः स्वयं चानुप्रयोजयेत् उचितोपस्य देशस्तु ज्ञं तस्यो
पधं हितं १० देशे प्यवरापि न स तत्स्तु ल्प गुणाजन्म च वीर्यं तद्भावितं संप्यनुं स्वादसे
रसत्वं वेसु ११ रसगंधादिसंपन्नं काले जीर्णे च मात्रया एकाग्रमनसोद्युक्तां मे
धजं त्वमृतायते १२ मेधजमवचारयन् प्राज्ञेन तावद्रासुरं परिक्षेत कस्मिन्नयं
जातः संवृद्धो व्याधितो वा तस्मिन्देशे मनुष्याणामिदमाहारजातं एवं विहारं जा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तस्मात्बह्वलमेवंविधं सर्वं एवंविधं सात्म्यमीषं शक्ति रिमे व्याधयो हितमिदम
हितमिदमिति प्रायोगृह्णेणैकेन वानिदानविशेषेण स्वकुपितो दोषो दोषस्यैकस्या
पि वहवः प्रकोपहेतवः तस्माद्यथा स्थूलतृणैः कर्म भिषग्बुद्ध्यापि दोषमवगमयेत्
तद्यथा किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा रूक्षेण लघुनाशिशिरेण सा
हसेन वेगरोधेन भयेन शोकेन वेति ततस्तत्प्रशमनमेवौषधं प्रयुज्यमानमाशु सि
द्धये संपद्यते तत्र मधुराम्ललवणाः कटुतिक्तकषायाश्चेतरेतरं प्रतिपक्षास्तदनन्तरं
चोपलमेत् महदुमध्यातिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितमेकरूपस्यापि
हेतोर्मृद्वादिभागेन पृथक् समवेतानां च दोषाणामंशांशबलविकल्पविशेषाश्चा
धैर्बलाबलविशेषः तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेकरसेषु भेषजेषु दोषरसप्रभा
वमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् न त्वेवं सर्वत्र न हि विकृति
विषमसमवेतानां परस्परेणोपगृहीतानामुपहतानां चान्यैश्च विकल्पैर्विकल्पि
तानामवयवप्रभावात् समवगच्छेत् तथा कस्य चामाधिकायव्याधि रयमवस्थितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

781

इतिनिर्णयेत् प्रतिस्रोतोहि दोषः स्वकीयमेवस्थानमातेकाधाधितिष्ठन् म्रद्धीदीर्घश्च वादुस्तरो
भवति ततः स्थानविशेषेण भेषजविशेषः पर्यीक्षितव्यः तत्र ऐवमालोचयेत् कस्या
यमौषधस्य व्याधिरातुरो वा योग्यः किमतो वा दोषानुरूपो हि भेषजवीर्यप्रमाणविक
ल्पो व्याधितवलाद्विशेषो भवति सहसाति वलानि संशोधनौ यथान्याग्रेपवाय व्यान्पति
ममा१ सौम्यति मात्राणि वा तथाग्निक्षारशस्त्रकर्माण्यल्पसत्वमातुरमल्पवत्तं वा निपातयुः संशाम
नानि तु व्याधिवलादधिकानि तमुपशाम्य व्याधिं व्याधिमप्यपि तेरौ शीघ्रमन्यमाहुः इति शरी हे
रवलादधिकानि ग्लानि मूर्छा मदमोह वलक्षयात् शरीरवलादधिकानि ग्लानिमग्निसादं
च अपि चाति स्थूलोति कृशोति दुर्वलो दुष्टमांसप्राणिता सर्व्वगावयवो स्त्यग्निरत्या
हारो सात्म्याहारो पाचितसारवट्ठितो वा व्याधिवलमेव तावदसमर्थः सोढुं पुनस्तथा
विधो भेषजवेगं तस्मादिदृशमवीषाहकरं मृदुसुखैरुत्तरोत्तरगुरुभिर्विभ्रमे स्त्वपा
चरेद्दोषघ्नैर्विशात् अवलाश्लास्थानवस्थितमद्दु विलम्बहृदयाः प्रायसकुमाराः परं स
स्ताप्यांश्च ततोपि विशेषेण शिशवः तथा वलव्याध्यातुरो त्यवलमल्पं च भेषज
मकिंचित्करं भूयएव दोषानुतेजस्य व्याधिमुदीरयेत योग्यमपिचौषधमेवं परीक्ष्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न२ न१

इदमेवंरसवीर्यविपाकमेवंगुणमेवंद्रव्यमेवंकर्म एवं प्रभावमस्मिन्देशे जातमस्मिन्नृतावेवं
न२ गृहीतमेवंनिहितमेवंनिर्वापितमेवमुपसंस्कृतमेवंसंयुक्तमेवंयुक्तमनयामात्रया एवंविध
स्यपुरुषस्यैवंविधे काले एतावंतंदोषमपकर्षत्युपशमयतिवा अन्यदपिचैवंविधंभे
षजमभूत्तच्चानेनान्येन वा विशेषेणायुक्तमिदमकरोत् सूक्ष्माणि हि दोषभेषजद्रव्य
देशकालबलाहारसात्म्यसत्वप्रकृतिवयसामवस्थांतराणि यान्यनालोचितानि निहन्यु
रातुरं आलोच्यमानान्यपि तु विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः किंपुनरल्पबु
द्धिं तस्मादमीमांसाशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संकुचितप्रज्ञो अपि च संति व्याधयो ये शा
स्त्रोदुत्सर्गापवादैरुपक्रमप्रतिनिर्दिष्टाः तत्र प्रज्ञयैव दोषादिगुरुलाघवेन सम्यग्व्यवस्येत्
अन्यतरनिष्ठायां कालश्च भेषजयोग्यतामापादयति सतु क्षणलवमुहूर्तादिभेदेन आ
तुरावस्था याच द्विधोक्तः प्राकृतमपि च तत्र शीतोष्णवर्षलक्षणश्चर्तवस्तयो हेमंतग्रीष्मवर्षा
ख्यास्तेषामंतरे शोधनार्थं साधारणं वसंत प्रावृट् शरदाख्यास्त्रयो विकल्प्यंते तत्र शोध
नं प्रति फाल्गुनचैत्रौ वसंतः आषाढश्रावणौ प्रावट् कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत शीतोष्णवर्षा

र२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लक्षणस्त्रिविधः कालः तत्र शीतोष्णयोर्वृष्टिशीतयोश्चान्तरेण साधारणो वसन्तजल
यात्ययो ग्रीष्मवर्षाकालयोस्तु प्रारंभो न दृष्टेः प्रावृडिति विकल्पते तेषु साधारणेष्वाह
सु वमनादीनां प्रवृत्तिर्हि तेषु योत्तियोग भयात् साधारणे हि मंद शीतोष्णवर्षीत
या सुखत्वाद्दुःखं स्व विकल्पका शरीरौषधानां विपरीतास्विन्तरे तथाहि शीत
कालेतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमत्यर्थं शीतवातविष्टब्धमिति स्तब्धबद्धगु
रु दोषं भवति तदनुप्राप्तं च भेषजं संशोधनार्थं मुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वात्
मंदवीर्यतां गतमयोगाय जायते शरीरं च वातप्रायोपद्रवाय तद्वद्वर्षास्वपि स
मंतात् प्रतिघनेन घनसंघातेवततेन मस्तुपरुद्धे तेजः प्रसवे दुर्दीनकरकीरणे बुज
ना५ लदपटलप्लावनोपमवर्द्दमायां भूमौ अत्यर्थोपाक्लिन्ने सर्वस्मिन्नानलेवलमुद्रितो
मलवलमाहानदुर्वलं शरीरं भवति औषधग्रामस्तु जलदोदरप्रततप्रमुक्तधारा
संपातसंभृतो वानि वहो प्लावित मूलजालसारविटपो बहलीको मलपञ्च वा पर
वीतस्वेधसारोपुनरविवाललतामुपगतोल्पवीर्यो भवति अपरिसंस्थितयाच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ह्नि त्रिमलपाचाभिरम्लविपाकाभिः खगमृगाँसपादिशवधातुमूत्रपुरीषसं-
स्पर्शाभिरद्भिः सलिलपृषीकरानुविद्धशिशिरपवनसंपर्केन च धाराधरोष्म-
णा कोमलत्वादपरिणतस्यास्य तत्तरां विदाह्योत्पतते तेनासाववपक्वतामुपगतो
ध्रुवमयोगाय प्रथमसंगृहीतमपि चौषधं तोयानुगतमारुतोपहतेजगते
इति ग्रीष्मे पुनरादानोपहतत्वात् शरीरमुष्णरूक्षवातातपाध्मातमति स्विन्न-
मति शिथिलमति प्रविलीनदोषं भवति भेषजं पुनरनुष्ण [illegible] मपि तपनतरु-
णतरकरनिपाताद्दुष्मतीक्ष्णतामुपगतमति योगाय कल्पते शरीरं च पिपासा-
भ्रमक्लमोपद्रवाद्यत्तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतराहेषु वमनादीनि योजयेत् न वेदात्या-
यिको व्याधिः आत्ययिके तु कृत्रिमगुणाधाने यथार्त्तु गुणविपरीतेन संयोगसं-
स्कारप्रमाणविकल्पैश्चोपपादितौषधमवहितो न वारयेत् आतुरावस्थास्तु काला-
कालज्ञा तद्यथा अस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालो कालो वा न ह्यप्राप्तातीतका-
लमौषधयौगिकं भवतीति औषधभेदाश्च संग्रहे दर्शिताः द्विविधमौषधमूर्जे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्करं रोगघ्नं च उभयमपि चोभयात्मकं बाहुल्येन निर्देशः तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसा
यनं वाजीकरणं च रोगघ्नमपि द्विविधं रोगप्रशमनमपुनर्भवकरं च पुनश्च द्विविधं
धं २ द्रव्यमद्रव्यं च तत्र द्रव्यं त्रिविधं भौममौद्भिदं जंगमं चेति तेषु वक्ष्यमाणं हेमादि लव
णांतं पार्थिवं भौमं औद्भिदं पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुधौषधिभेदेन चतुर्विधं भव
ति तत्र फलिनो वनस्पतयः पुष्पफलवान् वानस्पत्यः वल्लीगुल्मं च वीरुत् फ
लपाकांता ओषधिरिति जंगमोद्भवं तु मधुघृतादि जंगमं द्रव्यमाहुः अद्रव्यं पुनरु
पवासादिनिवातातपच्छायामंत्रसत्वसांत्वनभयत्रासक्षोभणहर्षणभर्त्सनस्वप्नजागरण
संवाहनादि तथा त्रिविधमौषधं दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्वावजयश्च त
त्रदैवव्यपाश्रयं मंत्रौषधिमणिमंगलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्व
स्त्वनप्रणिपातगमनादि युक्तिव्यपाश्रयमाहारौषधयोजना सत्वावजयः पुनर
हितात्मनो निग्रहः पुनरपि त्रिविधमपकर्षणं प्रकृतिविघातं निदानस्याग्र ई १
तेपुनरपकर्षणादयो द्विविधा बाह्याभ्यन्तरभेदात् तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रंथा
वुर्दीमययस्मक्रमिशाल्मा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दिशस्त्राहस्तयंत्रादिभिः अभ्यंतरं वमनविरेचनादिभिः प्रकृतिविधानं शमनं त
त्रैवाभ्यंगस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यं अभ्यंतरं यदंतरमनुप्रविश्य वि
कोपयन्दोषान्संशमयति निदानत्यागो यथा दोषे शीतोष्णाशनव्यायामादीनां व
र्जनं स्निग्धरूक्षाशनप्रवहारश्च तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमुपक्रमते न तु भेषज
साध्ये शस्त्रादि पुनरपि त्रिविधं हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च
तत्र हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ रूक्षलघूष्णादि तथेतरस्मिन्नितरत् तु
व्याधिविपरीतं द्वौ मूलोपक्रमौ तौ च स्नेहस्वेदौ पंचकर्माणि वमनादीनि धूमाज्य
पानादीनि च तथा विम्लापनोपनाहनपानादीनि च यत्र दोषप्रशमनत्वे सत्यपि ज्वरे
विरोधतो हितं मुस्तपर्पटकं गूयवागूश्च प्रमेहे रजनीयवान्ने रक्तपित्ते चोर्द्धवि
रेचनं प्रयोगे वमनं उभयार्थकारि पुनर्द्रव्यवान्मयमौषधं यथाद्धर्गीदर्द न
मतिसारेनुलोमनं मदात्ययेमद्यपानं तुद्दग्धेग्निप्रतापनं पित्तं तर्गृहे विमार्गगे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

787

वातवेदः कटुकम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारकृवह्निः पवनेनायस्वमार्गोपघातादनाय
व श्लेष्मणाच्चांतर्निगूढे स्वल्पोवह्निः शीतपचारः तत्योदितस्योष्मणोंतः प्रवेशेन कफवि
लापनायेति एवं विधं स्वविपरीतमेव सद्वेषजं हेतुव्याधिविपरीतार्थं करोति स्वनोषधं पुनः
द्विविधमेववाधनमनुवाधनंच तत्र सद्यः प्राणहरं वाधनं कालांतरेणानुवाधनमिति ॰
इतिहेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषोपक्रमणीयस्तुसामस्त्येननिरूपितं अधे
तिद्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये दोषाणामुपक्रमउक्त
स्तस्येदानीं भेदा वाच्याः तत्र द्वौ भेदौ मुख्यौ अत एवायं द्विविधोपक्रमणीयः उपक्रमभेदाना
ह उपक्रमेति उपक्रम्यस्य रोगस्य द्वित्वात्सामनिरामं यल्लाघवायकार्यायतल्लंघनं वृंहण
लंघने उदाहरति भवतइति भौममाप्यं चद्रव्यं वृंहणं इतरत्सामेयवायव्यनाभसं लंघनमिति
विभागेनतेद्वे भवतः स्नेहादीनामुपक्रमाणां वृंहणेरूक्षादीनां चलंघनेंतर्भावमाह स्नेह
नं रूक्षणमिति भूतानां द्वैविध्यात्स्नेहनरूक्षणादिवं द्वयं कारणं पृथिव्यादीनां वृंहणलं
घनरूपद्वैविध्याव्यभिचारात् लंघनभेदानाह शोधनमिति शोधनस्य भेदं लंघनं चाह यदी

भेदेन वृंहणलंघनयोर्लक्षणमाह वृंहणमिति
यद्वृंहणं वृहत्वाय स्थौल्याय नद्वृंहणं ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रयेदिति निरूहइति यद्दोषान् वहिर्निकाशयेत्तच्छोधनं तत्तु निरूहादिभेदात्पंचधा काय
परेकं विरेचनं शिरोरेको नस्यं शमनस्य लक्षणं भेदांश्चाह नशोधयतीति पाचनमि
ति यद्दोषान्न शोधयति वहिर्न निष्काशयति समान् विकृतान्नोदीरयति न विकृतिं नयति
विषमान् विकृतान्समी करोति प्रकृतिं नयति तच्छमनं तच्च पाचनादिभेदात्सप्तधा स्नु
हन्न वर्जनं तदुदक वर्जनं शोधन शमन व्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावात्तयोश्च लंघन मे
दत्वाद्वृंहणस्यानौषधत्वे प्राप्ते वृंहणं शमनमेवेत्याह वृंहणं शमनं त्विति शुद्धस्यापित्त
स्य ... स्य वा यो विषमस्य शमीकरणं च्छमनं वृंहणस्य विषममाह वृंहणेस्या
दि ग्रीष्मे परानपि स्वस्थानपि वृंहणान्याह मांसक्षीरेत्यादि मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिः श
य्यासुखं निद्रां विनाशयनेऽवस्थानं निर्वृत्तिः संतोषः हर्षेणमानंदः लंघनस्य विषमाह पू२
मेह्यामदोषेत्यादि आमदोषोजीर्णं लंघनमेदस्य शोधनविषयमाह तत्र संशोधनैरिति
व्याधिकृत्स्नैत्यादीन् लंघनीयांश्च शोधनैर्लंघयेत् पाचनदीपनयोर्विषयमाह आमदो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बृंहणं प्राप्ते निषेधमाह न बृंहयेदिति बृंहणीयेषु पुरुषेषु लंघनसाध्यरोगोत्पत्तौ ५

चेति विबंधगौरवेति मध्यस्थौल्यादिकानिति आमदोषादिभिरार्त्तान् मध्यस्थौल्यादिका
न्पूर्वं पाचनदीपनैर्लंघयेत् पश्चाच्छोधनैः सुतृप्ते विषयमाह एभिरेवेति सुतृप्तमानिग्र
हैरिति एभिरामदोषादिभिः व्यायामातपमारुतानां विषयमाह दोषैरल्पार्त्तानिति मध्य
बले दोषैरार्त्तान् समीकरणादिभिर्लंघयेत् किं पुनरल्पबले रार्त्तान् सुतरां हीनबले गा
त्तान् लंघयेदेवेत्यर्थः लंघनीयेषु पुरुषेषु बृंहणसाध्यरोगोत्पत्तौ स्वल्पं लंघनं कार्यमित्याह ब
ह्वांस्त्विति देशादिवशेन तन्यथाप्युपाचरेत्याह पुष्टाश्चेति तान् लंघ्यान् बृंहयांश्च अथ बृंह
तलंघनलक्षणं तत्र बृंहितस्य लक्षणमाह बृंहतेत्यादि ति लंघितलक्षणमाह विमलेन्द्रियतेति
सुतृप्त इति व्याधिमार्दवमिति सर्गो मलानां मलप्रवृत्तिः अतिबृंहतातिलंघनयोर्लक्षणमाह अ
नपेक्षितेत्यादि अतिस्थौल्येति मात्रादेशकालादीननपेक्ष्यातिसेवितं बृंहणमतिस्थौल्यादीन्
कुरुते लंघनं। अतिकार्श्यादीन् कृते स्थौल्यादद्योतिकार्श्यादयश्चेत्यत आह वक्ष्यतेते चेति अति
स्थौल्यादीनां कार्य वा कथं लक्षणत्वमित्यत आह रूपं तेरैति यत्र कार्येक समाधिगम्य कारणं

वे।

789 5

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्र कार्यमेवलसणमित्यर्थः अतिस्थौल्यादीनाह अतिस्थौल्यापचीति कार्श्यसन्यासेति
अतिबृंहणं कुर्यादित्यध्याहारः अतिस्थौल्यादीनामौषधमाह तत्र मेदोनिलश्लेष्मनाशनं
मिति कुलत्थेति रसांजनादींश्चतुरो योगानाह रसांजनस्येति शिलाजतुप्रयोगश्चेति सा
ग्निमंथरस इति चतुर्भिः संबध्यते अग्निमंथस्तर्कारी तत्स्वरसः विडंगादियोगमाह विडंगमि
ति यवामलकचूर्णमिति क्षारो यवक्षारः काले लोहरजो लोहचूर्णं व्योषादियोगमाह
व्योषकट्वीति हिंगुसौवर्चलेति निशे बृहत्याविति एषामिति सक्तुभिरिति अतिस्थौल्या
दिकानिति हृद्रोगकामलेति बुद्धिमेधास्मृतिकरमिति केंबुकान्मूलं केंबुकं स्वनामप्रसि
द्धं षोडशगुणे चूर्णापेक्षया पीतं शीतोदकेन संग्रहेतु गुर्वादि वर्द्धितीन श्लेष्मभिश्चा
न्नजो रसः आम एव ग्रन्थीकुर्वन्धातून् स्थौल्यमुपनयेत्त २ अतिस्थौल्यादिति क्षुत्तृट्स्वेद
श्वासातिनिद्रताः आयासासमता जाड्यमल्पायुर्बलवेगताः २ दौर्गंध्यं गदगदत्वं च भवेन्मे
दो[illegible]ति पुष्पितः स्रोतस्सु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठविशेषवन्नः ३ चरन्स ज्वालयत्यग्निं क्षुत्तृषोस्म

सं ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गंधाविद्वार्यांघ्रा बृष्याश्चो ध्यथोहिताः लेघनोस्य बृंहगेषु शेषेष्वप्युपकल्पयेत्
४ यत्तद्वातेसमर्थः सर्पिष्क्षाभ्यासेन पुष्टेः सद्यः दौर्बल्यतः सद्यो बृंहणेनौचीयते
५ चिरं क्रमेण च क्षीणस्तदभ्यासेन तत्र च बृंहणं देहमात्राग्निबलादीन्वीक्ष्य योजयेत् ६४
६ क्त व्याद्यमांसरसा लघ्वाशः कलावीर्य कालेपयुक्तेस्मवारीक्षितेस्तै जांगलेभ्यः कृतान्
रा५ कृतान् रसांस्तथा च सौहित्येन तर्पणं तर्पणान्यनुः शुद्धान्त्र शानां ज्वरिणां कासिनां प्र
त्रक्ष्ण छिंदुणां ८ तत्रपद्यतामूत्रवातानां मूढमारुतवर्च्चसां समग्नान्यसितातैलक्षौद्राज्या
हि सतर्प्पणः ९ मंथस्तक्तसिताक्षौद्रमद्यमदिरासक्तुयोजितः पाणिनं लक्ष्व सर्पिदधि
मंडोऽम्लकांजिकं १० तर्प्पणं मूत्रद्रं शुष्कमुद्रावर्त्तहरं परं मंथखर्जूरमृद्वीकावृक्षा
कृ५ म्लाम्लकदाडिमैः ११ परूषकैः सामलकैर्युक्तः स्यात्मद्यरोगजित् स्वादुरम्लोऽव
ल क्रत्सस्नेहो रूक्षएव वा १२ सद्यस्तर्पणो मंथः स्थैर्यवर्णबलप्रदः इति स्थौल्यका
र्श्ययोः संक्षेपादौषधमाह गुरुचातर्पणमित्यादि यवगोधूममित्यादि गुरुत्वे स
तिपदस्यतर्पणंतत्स्थूले हितं न घुत्वे सति यत्संतर्पणंतत्कृशेहितं यवाश्च गोधूमाश्च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

का॰सं॰१५९

यत्र गोधूमं तदुभयोः स्थूलकृशयोः क्रमेण हितं तत्र तदुचितकृतकल्पनं यथा स्थूले
स्म २ तैलतक्रादि ... भक्ताः कृशे घृतक्षीरादिसिद्धाः संगृहेतु स्थौल्यकार्श्ये पुनः त्यापि
स्यातां तत्रायं विधिः संततं तु व्याधिवत्तासदा योज्या विमन्यत्र मात्रादियुक्तौ सेवेत
यत्स्य बृंहणं लंघने समधातुवग्निदेहो सौ समसंहननो भवेत् दृढेंद्रियबलत्वाद्वा न द्वं
द्वैराभिभूयते इति स्नेहनं रूक्षणं कर्म इत्यादिना सर्वोपक्रमाणां पृथक्त्वेप्युक्तं द्व ९५
यंत भावेऽक्तः इदानीं तेषां पृथक्त्वमेव कुत इत्यत आह दोषगत्येति दोषगत्यादो॰
षरसत्वेन यथा यथा दोषा भिद्यंते तथा तथोपक्रमाभिद्यंते यथा प्रवृत्तिः प्रवृत्ते नाही श्रव
तो भेदो दाहे शीत शीते उष्ण इत्यादि पृथक्त्वे हेतुश्चेत् पृथक्त्वं वास्तु नेत्याह नत
द्वित्वादिति द्वित्वान्नातिरिच्यंते बृंहणत्वं लंघनत्वं वा सामान्यं न त्यज्यंति यथा नाना मे ४
विधा अपि गदाः सामत्वं निरामत्वं इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने युपक्रमप्रक
रणं सामस्त्येन निरूपितम् अथ शोधनादिगणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते ०

हे॰५९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्रंथेपि तत्र वमनगणमाह मदनमधुकेत्यादि मदनो गालः मधुकं यष्टीमधुकं लंबा
तुंबी निंबः पिचुमंदः विंबी तुंडिकेरी विशाला इंद्रवारुणी त्रपुसं वालुकं कुटजो वत्सकः
मूर्वा मधुरसा देवदाली जीमूतकः कृमिघ्नं विडंगं विदुलो वेतसः दहनश्चित्रकः चित्रा
दंती चित्रांडुकः पटोलफले कोशावत्यौ कटुकोशातकी राजकोशातकी च करंजो
नक्तमालः कल्याणी पिप्पली लवणं सैंधवं वचा उग्रा एला त्रुटिः सर्षपाः सर्षपाः स्त्रोघ्नः
छर्दनानीति बहुवचनं गुणबहुत्वार्थं तेन वमनादिद्रव्याणां यस्यकस्यचित्रिकच
तुष्कपंचकादेः प्रयोजकत्वं उक्तं च सुश्रुतेन सगस्य वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा
प्रयुंजीत भिषक् प्राज्ञो यथा दृष्टेषु कर्मसु इति उपलक्षणं चेदं अत एव संग्रहकारो ऽधि
कमधीते मदनजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयफलपुष्पपत्राणि कुटजकरंजत्र
पुससर्षपपिप्पलीविडंगैलावत्सकपुष्पीहरेणुपृथ्वीकाकुस्तुंबरीप्रपुन्नाटानां
फलानि शारदानि हस्तिपर्णी कोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगंधानागविडंगलवीं बीधू
जीवकश्वेतापाणपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमूर्वारुइंद्रवारुणीसुखवी
गो

श्री २

चतुरंगुलः स्योनाकः कटुकपाटलापाटली शार्ङ्गेष्टामधुकमूर्वासप्तपर्णसोमवल्कदीपि
पिपुलुमनः सोमस्यापयवानी वृश्चीवपुनर्नवा महासहा क्षुद्रसहे स्युकांडकत्तक तिष्य
नी मूलंच विकलदीर्क्षीरमूलानि शाल्मलीशाल्मलूका मद्गुवर्ण्यएवएवपोटकोः
शलक धन्वन रसांजन राजादनो एडचित्रागोपश्रंगादिका पिच्छः प्रियंगुपुष्पं ताः
लीशं पत्रं हरिद्रा भृंगवंरकं दौर्मधूकदारुहरिद्रासारो तगुरगुड्‌चो मधुका लित्ती
रत्नवणानीति चवमनोपयोगीनीति विरेचनगणमाह निकुंभकं मेति निकुंभोदंतीकुं
भत्रिवृत त्रिफलाग्रस्त्रिद्भः गवादी श्वेतपुष्पं द्रुवारुणी सुकुसुमहे शंखनी कालांजनी स
दृशी श्वेतपुष्पा नीलांजनीका नीलका तिल्वकोरोधुलंपाकः आरग्वधः कंपिल्लोरक्तां
गः हेमदुग्धा हेमावती कंकुष्ठप्रकृतिः संग्रहेत्वाधिकमुक्तं त्रिवृ काकार्मदंती द्रवंती शं
खिनी सप्तलाजगंधा नम्रंगी वचा गवाक्षी कगलांत्री सुवर्णक्षीरी चित्रवल्ली हीद्रस्व
पंचमूलं वृश्चीवपुनर्नवापलं कषायशालमूलानि विल्वकरस्पंदककंपिल्लं कपाटली
त्वचः त्रिफलापिलूपियालबकूलवदरककंधु काश्मर्यपरूषकद्राक्षाशंखिनी क्षी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्तिल्वकोरीतकादिकार्षविडंगपूगपंचांगुलफलानि चतुरंगुलफलपत्राणि महावृक्षस्नुक्प
र्णि ज्योतिष्मती क्षीरिण्यः क्षारमस्तु मद्यधान्याम्लमूत्राणि चेति विरेचनोपयोगिनी कोशात
की देवदाली सप्तलाकारवेल्लिका स्वर्णक्षीर्यर्कक्षीरमुस्तोदकं चेत्युभयात्मकानि निरूहणमाह
मदनेत्यादि कुष्ठं पाकलं दशमूलं महच्च स्वल्पपंचमूले दारु देवदारु रास्नाप्रसिद्धा यवली
लणाम्लकः मिशा शतपुष्पा कृतवेधनं कटुकोशातकी कुलत्थः शिंबि धान्यभेदः
मधु माक्षिकं संग्रहे त्वाधिकमुक्तं वस्तिषु तेषु ते च स्थानांतरेषु यान्युपयुज्यंते द्रव्या
णि तान्यसंख्येयत्वान्नोपदिश्यंते रसस्कंधे च एव यथादोषं यथास्वं च विभजेत्
सर्वेषु प्रायो मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीधामार्गवत्रपुससिद्धार्थकशतावृकफ
लानि बलादशमूलैरंडत्रिवृच्चापस्पृक्का कुष्ठरास्ना पुनर्नवा कटुत्रण मूलानि
सरलदेवदारुहपुषा वचहिंगुरसांजनेनव्योषवचेलामरतायवकोलकुलत्थाः गुड
लवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहक्षीरक्षोद्राणि चेति नावनगणमाह वेल्लापामार्गे
ति सुरसालसर्जरसः शिरीषबृहती शिग्रूणां बीजं मधूकस्य सारः तार्क्ष्यशैल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रसांजनंत्रुलावेलाद्वयंपृथ्वीकावाष्पिका संगृहेत्वधिकमुक्तं अपामार्गविडंगमरि
चपिप्पलीशिरीषबिल्वाज्याजमोदावार्ताकपृथ्वीकेलाहरेणुफलानि तालीसतमाल
तर्करीहरितकवर्गपत्राणिशिग्रुफलपत्रवचोहरिद्रामूलकलशुननागरकंदपत्रा
एयतिविषाकंदः कुष्ठंवचो भार्ङ्गीश्वेताकीणिही नागदंती ज्योतिष्मती गवाक्षी वय
स्थावृश्चीकालीविंबी करंजमूलान्यर्कालर्कपुष्पफलानि रोध्रं मदनसप्तपर्णनिं
बपीलुबीजानि मुरंगीमातुलिंगीलवंगपुष्पाणि अगुरुसुरदारुसरलशल्लकी
जिंगिण्यश्मनररसांजनहिंगुलाक्षानिर्यासाः शालतालमधुकदार्वीसाराः तेज
गु६ स्विनीमेषशृंगीवरांगेंदत्रहतोद्दयत्वचः राजादनेंगुदज्ञोहुंलवणानि मद्यानिग
वादिशकृन्मूत्रपित्तानि एवंविधानि चेंद्रियोपशमनानि यान्यान्यपि तथा स्नेहं स्वी
रं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचनोपयोगीनि मधुकपद्मकमंजिष्ठा नो४
सारिवामुस्तपुन्नागनागकेशरैलवालुकसुवर्णत्वक्तमालपत्रपृथ्वीकाहरेणुता
लीशतपुष्पाशल्लकीशर्करादमनकमरुवकन्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षरोध्रावेकुप
योत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि चकुष्ठतगरवर्ज्यानि प्रायोगीकधूमोपयोगीनि अगुरु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शैले॰ ॥शिरोविरेचद्रव्याणि गंधद्रव्याणि च नीलोत्पलानि मनोह्वा
हरितालं चेति नीलोत्पलधूमोपयोगीनि ४

गुग्गुल धाल्ल कैंयक नलद ह्रीवेर हरेणो रमुस्ता ध्यामक वरांग श्रीवेष्टक स्थौणे
यक परिपेलनेलवालुक कुंदुरुक सर्जरस बध्याह्व फलसार स्नेह मधुच्छिष्टा वि
स्वफल मज्जतिल यव माष कुनखानि मेदोमज्जवसासर्पिषि वा स्नैहिक धूमोपयोगी
नि वातघ्नगणमाह भद्रदार्वित्यादि भद्रदारु देवदारु नतं तगरं वीरतर्वादि
विदार्यादि वक्ष्यमाणो गणो नयोर्धानि पुनरुक्तानि तानि द्विगुणं योज्यानि संग्रहे तु
३९ भद्रदारु कुष्ठ तगर वरुणा वन्याति वाला नंगल कधुरावा ह्री ककुरा रास्ना वत्सादन्यका ३९
लकेतक किंशुक भार्ङ्गी कार्पासी वृश्चीकाली पपुनर्नवा प्रभृतीनि विदार्यादिव॰
क्ष्यमाणगणो वीरतर्वादि स्तृणवर्जानि बृहत्पंचमूलानि चेति वातशमनानि॰
पित्तघ्नगणमाह दूर्वेत्यादि अनंता दुरालभा गुंद्रा एरका शीतपाकी गुंजा प्रि
येंगु शालपर्णी [illegible] [illegible] मुस्ता मृगोपादि पद्मकादि सारवा
दयो वक्ष्यमाणगणाः अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि संग्रहे दूर्वानंतामोचरस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मंजिष्ठापद्मिपलवकालाकोलीकवंदलीकदलीपयस्यात्वगुन्नानारि
केलखर्जूरद्राक्षाविदारीबदरीबलानागबलानागपुष्पशतावरी
शीतपाक्योदनपाकीतणभूस्यांमत्ताद्वयारिष्वादरूपकचेद्रुपि
पंगुधानुकीधवधन्वतस्पंदनखदिरवदरपियालपालतालसं
ज्ञातिनिशाभ्वकर्णीगुंद्रावानीरपद्मपद्मबीजमृणालकुमुदन
३६ लिनसौगंधिकपुंडरीकशतपत्रबालकह्रीबेरोत्पलकाकोल्युत्प
क५ त्तिकाघालूश्रृंगाटकसेरुकौंचादनप्रभृतीनि शीतवीर्याणि सारवादिः
पद्मकादिः न्यग्रोधादिर्दार्हं महाकषायाणां पंचमूलेचेति पित्तप्रशमनानि
हरे४ श्लेष्मप्रगणमाह आरग्वधादिरिति एते सप्तगणाः वक्ष्यमाणाः अत्रापि
पुनरुक्तानि द्विगुणानि संग्रहेतु शीतपाकपुष्पा शरलसुरदारुरास्नेंगुदो
सातलासुमनः काकादनीलांगलिका हस्तकर्णभृजातलामजूप्रभृती

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वारग्वधादिर्क्षीरादिरसनादिः सुरसादिर्मुष्ककादिर्वत्सकादिर्मुस्तादिः शीतघ्नो महाक
षायो वल्ली कंटक पंचमूले चैति श्लेष्मशमनीति प्रथम महाकषायाः तत्र जीवनीय
गणमाह जीवनीत्यादि संग्रहेण आनंत्यादिति प्रधानामपि यानां वानंता एव कषायाः ये
तु सुतरामुपयोगवंतः प्रकर्षवर्त्तिनावाते जीवनीयादि संज्ञा प्रत्येकं दश कषायसंयोगा
त् पंचचत्वारिंशन्महाकषाया यौवक्ष्यंते तत्प्रतिपत्त्यर्थमेव मंदबुद्धीनां बुद्धिमतां मुदा
हरण मात्रदर्शनार्थं शावयंति बुद्धिमद्भिः स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवंत्यादिषु साधा
रणान् आलोच्य क्षीरेक्षुसौद्रद्राक्षाखोट विदारीख्यपितद्रुणेषु जीवनीयादित्वमवि
धारयितुं यथोक्तानुसरणमेव श्रेयो मंदबुद्धेरिति व्यस्ताम्नाते चत्वारिंशानि पंचाशद
धिकानि तदभिधान्येव यद्यपि न तानि तान्येव द्रव्याणीति द्रव्यसंकरः कषायेषु तथापि न संज्ञा
विरोधः कस्यापि बहुकार्यनिर्वर्त्तनात् तत्र न वर्णास्तथा रसाः कल्पनायां कषायावबाधा इत्युच्यते
तद्योनित्वात् लवणे लेनिर्यादि कल्पनायामसंभवः पृथगुपयोगोपकाररहितत्वाच्चैनैरर्थक्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मिति भवंति चात्र जीवंती काकोल्यौ द्वे मेदे मुद्ग माषप र्ण्यौ च ऋषभ [illegible]क जीवक मधुकं चेति
गणो जीवनीयाख्यः १ बाद्धे बलावयस्या काकोल्यौ वृषभनाजिगंधेवक्षीरणी राजसव
के भारद्वाजी वर्षं हस्णी योयं २ बाह्यातिबला नद्यस्या ऋष्यगंधा विदारी क्षीरविदारी॰
क्षीरणी श्रीपर्णी राजसविकं हुधाका भारद्वजीवनकार्पासी हेमवती खिरविल्वं मुस्ता
कुष्ठं वचा हरिद्रे च चित्रक[illegible] कटुकातिविषा गणोयं लेखनीयाख्यः ३ हेमवती श्वेतवचा
शर्करणो चित्रा चित्रक खिरविल्व शाखनी सरलाः हेम न्तोरीक दुको वह्निमुखीत्ति भेदनी॰ (दृष्टि)
या[illegible]नि४ चित्रा दंती सरलात वृद्ध ह्निमुखी लांगली मधु मधुवा सालपर्णी कट्फलरोध्र॰
प्रियंगु धातुकाः अंबष्ठकी च समंगा मोचरस श्चेति संधानः अंबष्ठकी मोचिका हिंगु भरवा
ह्नवेतस दीपक भल्लातकास्थि संयोगात् वर्गः सपंचकोलो निर्दिष्टो दीपनीयोयं ऐं अतिर
सायपस्या ऋष्य प्रोक्ता बलातिबलाः इति वल्यो दशकोयं हयगंधा रोहणी ऋषभी ७ ऐंद्री
इंदुवारुणी अतिरसा मूर्वा ऋष्यप्रोक्ता शतावरी रोहणी श्रीपर्णी ऋषभो कपिवत्कुः चंदनतुंग

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पयस्यासितालतापद्मकोशीरं वर्ग्यो गणो यमुदितो मंजिष्ठासारिवासहितः तुंगांकिंजल्क 801
सिताश्वेतदूर्वा लताप्रियंगुः हंसंदी वृहतीद्वयंद्वीका सारिवे स्युमूलानि केऽर्धं मधुकर
स्माः सविदार्या कं च जननानि केऽर्पं कारफलः वृक्षाम्लवदरदाडिम कुवलाम्राम्रातकरमर्द
हृयं सम्रातलिंगं विद्धि तथा साम्लवेतसं वर्गः कुवलं कोशं नागररुचिका चित्रकविडंग
मूर्वा मतं वचा मुस्ताः सहपीप्पलीपटोला त्रिवृच्छोघ्नगलप्पोतः ११ कुटजफलबिल्वचित्र
कुमहौषधीप्रतिविषावचाचविकाः धन्वयवासं पथ्यादारुहरिद्रौऽर्शोघ्नः १२ खदिराम ग ६
लेकारुष्करनिशाभयासप्तपर्णीकरवीराः कुष्ठघ्नाश्च तुरंगुलविडंगजातिप्रवालाश्च
१३ नलदक्ततमालचंदनसर्षपघ्ननिंबकुटजमधूकानि कंडूं दारुहरिद्रासनक्ता वाला
विनघ्नंति १४ नलदं मांसी कुतमाल आरग्वधः सुरसीवमरिच केवुक विडंगकांडीर किणि
हिनिर्गुंड्यः घ्नंति क्रिमीन्खरंघ्रा वृषाखुपर्णी तथानचिरात १५ सुरसोवः शिग्रु कांडीरउग्रगं
डः मंजिष्ठाश्लेष्मातकरजनी सुवहाशिरीषपालिंघः शेलाचंदनकनकासिंदुवारं विष
घ्नंति १६ सुवहागंधनाकुलीपालिंदीतरवत्ता शालिकुशकासबधिकवीरणदर्भसवा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लिकेक्षुणां तद्वद्भकुशेत्कटयोमूलमलं स्तन्यजननाय १७ इक्षुवालिकाक्षुरेक्षुः पाठा
नागरसुरतरुघनामृतासारिवेंद्रयवमूर्वाः कटुकाकिराततिक्तं वचेयं स्तन्यशुद्धिकरः
१८ मेदाकाकोलीद्वयवत्सरुहाजीवकर्षभकुलिंगाः शुक्रजननगणोयं सहजटिला
सर्पपर्ण्याभिः १९ कुलिंगाकर्कटश्रृंगीजटिलाउच्चटाकुक्षेलुवानुकट्फलकांडेक्षुस
मुद्रफेनकोशीरैः वसुकेक्षुइक्षुरकैः शुक्रंशुद्धेत्सवदं वनिर्यासे कांडेक्षुः राकाशाः वसुक
कोबूकः इक्षुरकः कोकिलाक्षकः द्राक्षाकाकोलीद्वयमधुकजीवकर्षभविदार्यः स्नेहो
पगाः समेदाजीवंती सालपर्णीकः ~~वृक्षाम्लसहितयवयवक्षिकमातलुंग~~रासोभांजन
कपुनर्नवयवश्रीवमाषकुलत्थबदराणि स्वेदोपगानि । विंघात्सयवतिलार्कोरुबूकाणिव
त्ताम्लदाडिमयवबषिकमातलुंगसेव्यानि जंघास्वन्ननानिननिग्रहणानि मस्तना चरश्च
नागरधन्वयवासकवालकपर्पटचंदनगुडूच्यः भूनिंबघनपटोलीकसुंबर्पतृषं घ्नंति॰
२४ बृहतीद्वयवत्सरुहापुष्करमूलाभयाकणाश्रृंगः हिध्मानि घ्नंति शठीदुरालभाव
दरवीजंच २५ श्यामानंतापद्मकहंसः पद्मकेशरं रोध्रं धातकि सुमनसुमंगामोचरसो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

घ२ र२ 803

त्रास्थिविकृद्धतणं २६ श्यामा प्रियंगुः अनंता धन्वजासकः पथचारणी जंबुकशाल्म-
की मधवेनीलोत्पल कधरातिलां अहि तथा च मत्स्य स्वासशाम्लो विडरंजन
नाम्नि २७ कटुराधन्वयासकः म्याहः मीवेषः जंवाम्रोदुंवरवटक पीतनप्रन्तपिप्प
लाश्मतं मल्लातसोमवल्कं कं मूत्रसंग्रहणाय निर्दिष्टं २८ कमलनलिनकुमद मधु
कसौगंधिकधातकीलतापुष्पं मूत्रं जयति विरागं सोत्पलशतपत्रपुंडरीकं च
२९ मधुकधातकीलताकुसुमे ब्योऽन्यानि पद्मानि लता प्रियंगुः कमलं त्रिवर्णं नलि
नं रक्तं शतपत्रं नीलं पुंडरीकं श्वेतं तानि दिवाविकसंति कुमुदं श्वेतं उत्पलं नीलं ते
चरात्रौ सौगंधिकं संध्यायां वत्सादनीश्वदंष्ट्रादर्भोवारुकेवसुवशिरिकुश
काशाः मूत्रविरेचये पुर्नर्गुड्डू पाषाणभेदाश्म करिपिप्पलीवशिरः द्वातामल
कपुनर्नवा वश्चीवदुत्रात भांपाक्रमाः कासंघ्नंति सभंगोनामकीकस्या
रीच ३१ श्वंडा स वेतास सहीनाम लकासुरसाहि गुंजी वसः पुष्करमूले
ता गुरुवर्गोयं श्वासशमनाय ३२ द्राक्षा पील परूषकमंजिष्ठामतासारिवापा

म२ ल२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हः त्रिफलावेतिसागोधि ज्वरसंशमनायनिर्दिष्टः ३२ दाडिमफलपरूषकपिया
लयवकाष्ठिकेक्षुवदराणि श्रमनाशनानि विंद्यात् द्राक्षा खर्जूरसहितानि पद्मक
[illegible] लाजो शीरं मधुकोत्पलसारिवासितारीव्यंकाश्मर्यफलचंदनमेषगणो
दाहप्रशमनः तगरागुरुवचाधान्यकभूतीकपिप्पलीव्याघ्रीः शीतप्रशमनं स्याचि
रात् श्योनाकाग्निमंथश्च ३६ भूतीककेतलांतिंदुकप्रियालबीजकसप्तच्छदककुर८
खदिरवदराणि ग्रहिमारवाजिकर्णाककुभश्चोदर्दशमनानि ३७ काकोल्येला
सेव्यं निदग्धिकेसारिलवाहिवल्लीचंद्रसंगमर्दप्रचिराघ्नंदनमधुकोरूबूकं च ३८
दीप्यकमरिचाजाजी गंडीरं सानगंधमप्यमूलं सशूलघ्नं शमयति सपंचकोलं गणोऽके हिशा
मूलमाद्यं च ४० मधुमधुकलाजगैरिकफलिनीमोचरसमृत्कपालानि संस्थापयंति
रुधिरं रुधिरं च सशर्करं लोध्रं ४१ मत्कपालं खर्परं कुष्ठं कुंकुमं सेलवालकट्फ
लमोचरसाशाकपद्मकशिरीषं स्थापयति वेदना मध्ये [illegible] तुंगकदंबविडुलं च विडुलो
वेतसः कोडर्या हिंगुचोरकपलंकषागुग्गुलु अशोकरोहिणी कटुका वयस्थाः पूतिपरिमेदो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जटिला गोलोचा वृसं ज्ञा दाः ॥८२ पलंकषा गुग्गुलुः अशोकरोहिणी कटुका वँस्या हरी
तकी वृस्या रिमेदो दुर्गंधो हिमारः जटिला मांसी गो लोमी दूर्वा ऐंद्रि दूर्वा मोघा विषघ्नु
सेना व्यथा रिषाः ब्राह्मी स वाघपुष्पी भूतावर्णो स्या पर्ये हर्षे ॥८२ अमोघा पटला विष्वक्
सेना वाराहि अव्यथा वृत्स चारिणी शिवा मलकी अरिष्टा नागबला वाघपुष्पी अति
बला ब्राह्म वर्षा शतावरी अमृता पथ्या धात्री जीवंती श्रेयसी स्थिरा बुद्धो: मंडूकप-
र्ण्यति रक्षास्या पयति पुनर्नवा च वयः ॥८४ श्रेयसी वा मधुकारास्ना इति नानाविधव्या
धि विधानार्थमुदाहृताः योगा रोगानुरवशात्कल्पयेज्ज्ञानं यथायथं अथ विदार्यादि
५६ घृतयः तत्र विदार्यादिगणमाह विदारीति वृश्चिकाली वृश्चिकूपञ्चा वृश्चिवः पुनर्नवा
देवाह्वयं सहदेवा विश्वदेवा च सूर्यपर्णी माषपर्णी मुद्गपर्णी च कंडूकारी कपिक-
च्छुः जीवनं च ह्रस्वं च पंचमूलं प्रागुक्तं गोपसुता सारिवा त्रिपदी हंसपदी अयं विदार्या-
दिको गणो हृद्यत्वादिगुणः श्रोतोराजयक्ष्मा ऊर्ध्व उरावर्त्त सारिवादिगुणमाह सा-
रिवेत्यादि शिशिरद्वयं श्वेतपीते चंदने पद्मकादिगुणमाह पद्मकेत्यादि पुंडुः पुण्डौं
डरीकं तुंगा वंशलोचना भृंगी कर्कटशृंगी अमृता गडूची जीवनसंज्ञा जीवनोगणः

805

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हरणोवालु: परूषादिगणप्रमाणमाह परूषकमित्यादि वरात्रिफला राजाह्वराजादनमिति शाकं
शाकवृक्षफलं अंजनादिगणमाह अंजनमिति अंजनं स्रोतोंजनं सैला सूक्ष्मैला मरान्दर्ईवहा
ची नागाह्वं नागकेशरं पटोलादिगणमाह पटोलेत्यादि मधुस्रवा मूर्वा गडूच्यादिगणमाह गडू
चीत्यादि अरिष्टो निंब: आरग्वधादिगणमाह आरग्वधेत्यादि काकतिक्तिका करंजका: सुवर्च
सो विकंकत: सेर्यक: सहचर: घोंटा बदरी असनादिगणमाह असनेत्यादि श्वेतवाहोर्जुन: प्र
कीर्य: पूतिकरंज: कदर श्वेतखदिर: भंजीशारीष: त्रिहिमं चंदनत्रयं तलस्तालवृक्ष: जागक
मगरू क्रमुक पूग: कलिंगइंद्रयव: वरुणादिगणमाह वरुणेत्यादि मोरटो क्षीर मूर्वा वृषार
णीकामेषशृंगी जयाह्वयंतर्कारी द्वयं वहलपल्लवशीग्रु: आठ्यवातमुखतांभम् अंतरं गुल्मं
विद्रधिंच ऊषकादिगणमाह ऊषकमित्यादि ऊषक: क्षारमृत्तिका कुंकुं मूत्रकृच्छ्रं विरतवादि
गणमाह वेल्लंतरेत्यादि अरणी तर्कारी वृकोवकपुष्प: उत्कटइक्षु: वृक्षादनी वंदा: कामवृक्ष:
मलूकवंदुक: करंभउत्तमारणी पार्थादिस्यमता रोध्रादिगणमाह रोध्रेत्यादि शावरको रो
ध्र: श्वेतरोध्र: जिंगिणी मोदकी युक्तारास्ना कुत्सितांव: कदंव: गत: शोकोशोक: परिपेलव:
स्फुटमुस्ता मोचासल्लकी अर्कादिगणमाह अर्केत्यादि अलर्कोमदार: नागदंती पर्वपुष्पी वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

807

सल्या लांगली प्रस्नकुपुष्पी अपामार्गः पीततैला ज्योतिष्मती उदकीर्या पूतीकरंजः श्वेतायुग्मं
कृष्णहि कुटभीचं तापसवृक्षः इंगुदी सुरसादिगणमाह सुरसेत्यादि सुरसयुग्मं श्वेतकृष्णातुलसी
फणिज्झको मरुवकः कोलमालाजकः खरबुको मरुवकः वृषकर्णी वृक्षकर्णी स्नवकः सुतकारी
सरसी कायस्था पर्णी कार्मुकः प्राचीबलः कुन्हलो मुंडी मूलपर्णी कारणं मृतकेशी निर्गुंडी मुष्कादि
गणमाह मुष्कक इत्यादि मुष्ककोमोक्षः द्वितीयकः वत्सकादिगणमाह वत्सकेत्यादि घुणप्रि
या अतिविषा गंडीर स्नुही कटंगबींदुकः फलंमदनफलं पशुगंधा जचलो वायुः वचादिहरि
द्रादिगणमाह वचेत्यादि हरिद्राद्वयेत्यादि कलसीपृश्नपर्णी कुटजोद्भवः इंद्रयवः आठपव
नः उरुत्तमः प्रियंग्वाद्यंबष्ठादिगणमाह प्रियंग्वित्यादि अंबष्ठेत्यादि पुष्पंपुष्पांजनं अंजनयु
ग्मं स्रोतोजनरसांजनं च पद्मामाञ्जिष्ठा पद्मरजः योजनवल्ली मंजिष्ठा अनंता दुरालभा सारद्रुमः शा
ल्मली मोचरसस्तन्निर्यासः समंगा लज्जालुः पुंनैत्र्या पुन्नागं शीतं चंदनं मदनीयहेतुधात
न ४ की अंबष्ठा मयुरशिखाः मस्करी लज्जिका विल्वपेसिका शुष्काविल्वपेशिका संधानी यो
भग्नसंधानजननी मुस्तादिगणमाह मुस्तेत्यादि द्वितिक्ता कटुका करंजकाच हैमवती श्वे
तवचा न्यग्रोधादिगणमाह न्यग्रोधेत्यादि सदाफल उदंबरः जंबुद्वयं राजजंबुजंबूश्च
मा कपीतन आम्रातकः शोभवल्कः करपलः प्रियालश्चारः नंदीनंदी वृक्षः कोलिवदरी विर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तातिंदुका भग्नसंधानो भग्नसंधानकृत् एलादिगणमाह एलायुगमित्यादि तुरुष्कः सिल्हकः सिला
रसः ध्यामकं रोहिषं चोरको गुंथिपर्णः चोचं त्वचं पत्रं पत्रकं जातिरसो बोलः शुक्तिर्नखं व्या
घ्रनखं त्वक्भेदः श्रीवासः सरल निर्यासः देवधूपो राला खपुरः सल्लकी निर्यासः नागकेसरा
गकेशरं श्यामादिगणमाह श्यामेत्यादि श्यामा कृष्णमूला त्रिवृत् द्रवंती चीरीतपत्रा दंती
भेदः क्रमुकः पुंगः कुटरणा त्रिवृत् चर्मसाह्वा सप्तला शिखरी अपामार्गः रजनकः कंपिल्लः
छिन्नरुहा गडूची वल्ली नीलबुद्धदारकः व्याधिघातः आरग्वधः वहलः शिग्रुः बहुरसः इक्षु
तीक्ष्णवृक्षः पिलूतस्तस्य फलानि उपसंहरति त्रयस्त्रिंशदिति एतेगणान् यावदुक्ताग्र
ह्याः किं तह्या योग्या इत्याह तेषु त्वला मतइतिदेशतः कालतो वा कस्यचिदव्यस्याला
भेतस्य दशगुणमन्य[illegible] मनं आयासम् चुल्यां विस्तीर्णं [illegible]
[illegible]नानां दुर्लभापि तत्[illegible]नानां उपवासो [illegible] रहस्सं [illegible]
[illegible]का [illegible]नां [illegible] ताभ्यां [illegible] आयस्तानां पुष्प
[illegible] धा [illegible] पार्श्व शूलो [illegible] [illegible] संग्रह
[illegible] प्रशमनानां [illegible] प्रशमनानां [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दनुक्तमपि योगिकं उक्तमप्ययौगिकं जह्यात् देशकावस्थाद्यपेक्षया योचितं यौ
गिकं अनुचितमयौगिकं यथा लाभयोगेपि सुश्रुतेनोक्तं समस्तवर्गमर्द्धं वा यथा॰
लाभमथापि वा प्रयुंजीत भिषक् प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु इति एते वर्गाः सकल्पना॰
योग्याश्चेत्याह एते वर्गा इति देयाद्येषु घा कल्कादीनमन्यतमेन कल्केन पानादी
नामन्यतमेनांतः प्रयोगेण लेपादीनामन्यतमेन वहिः प्रयोगेण वा दद्युः साध्या
नपि रोगान् घ्नंति अग्र्याणां संग्रहः संग्रहे श्रेष्ठमुदकमाश्वासनस्तंभनक्
ल्केदनानां वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनां अग्निरामस्तंभशीतशूलोद्वेप
कंपप्रशमनानां स्नानं सुरा च श्रमहराणां क्षीरं जीवनीयानां मांसं बृंहणीयानां रसस्त
र्पणीयानां लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणां तिंदुकमनन्नद्रव्यरुचिकराणां अम्लं हृद्या॰
नां कुक्कुटो बल्यानां तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां मधुपित्त
श्लेष्मप्रशमनानां स्वेदो मार्दवकराणां व्यायामः स्थैर्यकराणां क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां
आमकपित्थमकंठ्यानां आविकसर्पिरहृद्यानां माहिषक्षीरं स्वप्नजननानां मंदकंद
ध्यभिष्यंदकराणां यावकाः पुरीषजननानां जांबवं वातजननानां कुलत्था अम्लपित्तजननानां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

माषाः सष्कुल्यो विदारीकं श्लेष्मपित्तजननानां दुरालभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां उपवासो
ज्वरहराणां वृषो रक्तपित्तशमनानां कंटकारिका कासघ्नानां लाक्षा सद्यःक्षतानां नाग
बलाभ्यासः सद्यःक्षतानां पुष्करमूलं हिक्काश्वासकासपार्श्वशूलार्त्तिहराणां अजप
यः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणीप्रशमनानां मृद्भृष्टलोष्टप्रसादछर्दितृष्णाति
५ योगशमनानां मुष्ककरं बिल्वमूलं च सुक्षार्शः प्रशमनानां कुटजो रक्तार्शः प्रश
मनानां लाजाछर्दिघ्नानां यावशूकः संशमनीयपाचनीयार्शः प्रशमनीयानां त
क्राभ्यासो ऽर्शःश्वयथुग्रहणीदोषघृतव्यापत्प्रशमनानां क्रव्यादमांसाभ्यासो ऽर्शः
शोषग्रहणीदोषघ्नानां मुस्तः संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानां अतिविषा पाच
नीयसंग्रहणीयसर्वदोषापहराणां बिल्वं संग्रहणीयदीपनीयवातकफप्रशमनानां
गंधःप्रियंगुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां उदीच्यं निर्वापणदीपनीयछर्द्यतिसार
हराणां कट्वंगः संग्रहणीयदीपनीयानां कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशो
षणानां उत्पलकमलकिंजल्कोनंतश्च संग्रहणीयरक्तप्रशमनानां काश्मर्यफलं र
क्तसंग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवात

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हरवृष्याणां शालपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां एलासंग्राहीयबल्यवातहराणां पिप्पलीमूलं दी
पनीयपाचनीयानाहहराणां चित्रकमूलं दीपनीयगुदशोफशूलहराणां गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानि
लहराणां हरिद्रा प्रमेहहराणां रक्तावसेको विद्रधिविसर्पपिटकागंडमालापहराणां एरंडतै रं२
लाभ्यासो वर्ध्मगुल्मशूलहराणां लशुनो गुल्मानिलहराणां हिंगुनिर्यासो छेदनीयदीपनीयाऽ
नुलोमिकवातकफप्रशमनानां अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां उ ९६
ष्ट्रीक्षीरमुदरश्वयथुघ्नानां अयोरजः पांडुरोगघ्नानां खदिरः कुष्ठघ्नानां विडंगं कृमिघ्नानां रा
स्नावातहराणां एरंडमूलं वृष्यवातहराणां गुग्गुलुर्मेदोनिलश्लेष्महराणां अमृता संग्राहिदी
पनीयवातश्लेष्मशोणितविबंधप्रशमनीयानां मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोप
योगिनां त्रिवृत्सुखविरेचनानां चतुरंगुलो मृदुविरेचनानां स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचना
नां प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनीयानां त्रिफलगुग्गुलुर्व्रणानां शिरीषो विषघ्नानां आम
लकं वयःस्थापनानां हरितकी पथ्यानां क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां समघृतसक्तुप्राशा
नाभ्यासो रक्षोदावर्त्तहराणां संकल्पोनकोहरश्च वृष्याणां दौर्मनस्यमवृष्याणां तैलगंडूषा
भ्यासो दंतबलरुचिकराणां चंदनोदुंबरं निर्वापणालेपनानां रास्नागुरुणी तापनयनप्रलेपा
नां एला मज्जको शोरेदाहत्वक्दोषस्वेदापनयनप्रलेपानां नां कुष्ठं वातहराभ्यंगोपनाहो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गिनां मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकंठ्यवर्ण्यविरंजनीयरोपणीयानां अजीर्णाध्यशनं ग्रहणीदूष
णानां विरुद्धवीर्याशनं निंदितव्याधिकराणां गुरुभोजनं दुर्विपाकानां अतिमात्रा
शनमामदोषहेतूनां यथाग्न्यभ्यवहारोग्निसंधुक्षणानां यथासात्म्यमाहारो विहा
प४ रोसेव्यानां एकाशनभोजनं सुखपरिणामकराणां विषमाशनमग्निवैषम्यक
राणां कालेभोजनमारोग्यकराणां वेगधारणमनारोग्यकराणां तृप्तिराहारगुणा
नां अनुशनमायुषोह्रासकराणां प्रमिताशनं गवेधुकान्नं च कर्षणीयानां उद्दाल
कान्नं रूक्षणीयानां मद्यं सौमनस्यजननानां मद्याक्षेपो धृतिस्मृतिहराणां स्त्रीष्वतिप्रसंगः
शोषकराणां शुक्रवेगनिग्रहः षाण्ढ्यकराणां पादाभ्यामुद्वर्तनमभ्यञ्जनानां मि
थ्यायोगो व्याधिमुखानां रजःस्वलागमनमलक्ष्मीमुखानां ब्रह्मचर्यमायुष्याणां
परदारगमनमनायुष्याणां अयथाप्राणमारंभः प्राणोपरोधिनां विषादो रोगवर्द्धना
नां हर्षः प्रीणनानां शोकः शोषणानां निर्वृतिः पुष्टिकराणां आश्वासो बलकराणां पु
सुप्र२ ष्टिकराणां स्वप्नस्तंद्राकराणां सर्वरसाभ्यासो बलकराणां बालो मृदुभेषजार्हाणां वृद्धो याप्या
नां गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यायामवर्ज्यानां सौमनस्यं गर्भधारणानां सन्निपातो दुश्चिकि-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

813

स्यानां ज्वररोगाणां कुष्ठो दीर्घरोगाणां राजयक्ष्मा रोगसमूहानां प्रमेहोनुषंगिणां
जलौकसोनुशस्त्राणां बस्तिस्तंत्राणां हिमवानौषधभूमीनां सोम ओषधीनां मरुभू
मिरारोग्यदेशानां अनूपभूमिरहितदेशानां निर्देशकारित्वमातुरगुणानां अनिर्देश
कारित्वं रिष्टानां भिषक् चिकित्सारोगानां सिद्धवैद्यगुणां नास्तिको वर्ज्यानां लौल्यं क्लेश
कराणां आत्मवत्तोपकारिणां शास्त्रं सहितस्तर्कसाधकानां इष्टकर्मता निःसंशयक
राणां सद्बुद्धिसंलापो बुद्धिवर्द्धनानां आचार्यशास्त्राधिगमहेतूनां सद्वैद्यशेवणां स्वा
गहेतूनां आयुर्वेदो मृतानां सद्वचनमनुष्ठेयानां सर्वसंन्यासः सुखानां तत्रोदकानि मद्भू
ष्ठप्रसादनत्राभ्यासरक्तावसेकेरंडतैलभ्यासो क्षीरक्षीर मदनफलमधाद्येपके रसाभ्या
संगर्भिणीनामेके कस्मात्समुदायाग्र्य निर्धारणं पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेवेति भव
ति चात्र अग्र्याणां शतमुद्दिष्टं पंचपंचाशदुत्तरं अलमेतद्धि जानीयाद्धिताहितविनि म
श्चय इति   इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अग्र्यादिगणसंग्रहः साकल्येन निरूपितं
अथेति स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये भेषजान्युक्तानि तेषां प्रयो
गो वक्तव्यः स च स्नेहशोधनास्थापनन्नावनधूमगंडूषतर्पणाश्चोतनभेदादनेकधा चिकित्सा
कलकायां तु प्राक्पाचनं स्नेहविधि ततश्च स्वेदस्तथा स्याद्वमनविरेकौ निरूहणान्वासनवस्ति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा·टी·१८.

कर्मनस्य कर्मक्रमश्चेति भिषग्वराणां रास्नापटोलपिचुमंदपयोभिरादौ भृंग्यादि
रूषकफलत्रयवारिभिर्नागपक्वा[illegible] म दोषवनुबलादनंतरं स्नि
ग्धो हि तः सुरभिवासकबृहत्कलादिद्विति रास्नाक्वाथादित्रये भृंठिकादित्रयं वा
वातादित्रये क्रमात्साधनं तत्र स्नेहनमस्मिन्नध्याये तत एवायं स्नेहविधिः तत्र स्नेह ८५
द्रव्यमाह गुरुशीतेत्यादि रूक्षणतत्रापि चोत्तममिति संस्कारस्यानुवर्तनात् यथा शीतैः
संस्कृतं शीततामुष्णैः संस्कृतमुष्णतां भजत इत्यादि संग्रहे तु माधुर्यादि विदाहित्वजन्मा
द्येव च शीलनादिति सर्पिरादीनां स्नेहप्रयोगे दोषविशेषेण तारतम्यमाह पित्तघ्ना
इत्यादि तैलाद्वसा ततो मज्जा ततः सर्पिः पित्तघ्नं सर्पिषो मज्जा ततो वसा ततस्तैलं वात
घ्नं कफघ्नं च स्नेहनसाध्ये पित्तरोगे पित्तस्याभ्यनुज्ञार्थं पित्तघ्नत्वमुक्तं एवमन्यत्र स
र्पिरादीनां गुरुत्वे तारतम्यमाह घृतादित्यादि यमकादि संज्ञात्रयमाह द्वाभ्यामि
त्यादि तैर्गुरुत्वोक्तक्रमैः तेन घृततैलाभ्यां यमको घृततैलवसाभिस्त्रिवृतः सर्वैर्महान्
संग्रहे तु स्नेहाग्र्यादधिक्षीरं मांसास्थिफलदारुवेति स्नेहनीयानाह स्वेदेत्यादि स्वेद्यः
कर्तव्यः स्वेद्यः संशोध्यः कर्तव्यः शोधनः चिंतकः चिंतापरः स्पंदो नेत्रकोपः दारुणः प्रतिबोधः

हे·१८.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रूक्षो न्नीलः अस्नेहनीयानाह नत्वेति मंदाग्नीत्यादि अत्र स्नेहत्वमतिदुर्बलस्या
स्नेहत्वमित्यविरोधः अप्रसूता अथयावत्प्रसूता घृतस्य विषयमाह वातातपेत्या
दि तत्रेत्यादि आदिशब्दात्पृतोक्ता अग्न्यादयः तैलविषयमाह ग्रंथिइत्यादि वसा
विषय मज्जोमाह वातातपेत्यादि वातादिबद्धिः हीणधातुषु वाता वृत्तपथेषु मारुता
वृतस्रोतस्सु शेषेण नाम मज्जानो वसायो विषयांतरमाह वसात्विष्यादि दग्धो
छिन्ना आहतो दंडा दीनां भग्न योनिः स्थानतच्युतयोनि स्नेहानां कालवि
भागमाह तैलमित्यादि प्रावृषि तैलं वसंति शारदि सर्पिः शेषेोवसंते यो ए६
यस्मिन्नृतावुक्तः स तस्मिन्निरभ्रे दिवसे शस्तः साधारं भागे विमले रवौ साधा
२५ रणेषु श्रावण कार्तिक चैत्रेषु व्याधिवशात् दकालेपि स्नेहनं कार्यमित्याह तैल
मित्यादि त्वरापामात्ययिके कार्य शीतेपि स्नेहनं कार्यं तत्रतैलेन ग्रीष्मेपि घृ
तेन तत्र निशि पित्तादिषु दिवा स्नेहनस्यापवादमाह निशीति दिनरात्रिनिय वे२
मत्यागे दोषमाह निघ्नन्निति येषां दिवा स्नेहनमुक्तं तेषां निशि करणे वा
तकफजा रोगाः स्युः येषां निशि स्नेहनमुक्तं तेषां वा वा करणे पित्तरोगाः स्युः स्नेह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA
815

दानप्रकारमाह युक्तेति अथवचादुर्यद्यात् मध्याद्भिरन्नैः संयोज्य वस्त्रादिक्र
मेण उक्ताप्रकाराणांसंज्ञामाह रसैरेकत्वाभ्यामित्यादि उक्तप्रकारः स्नेहोविचारणा
संज्ञः सचतुःषष्टिधा तत्रमध्याद्यन्नेनयुक्तान्नस्यमधुरादिभेदैःषड्विधभेदेत्वात्रिषष्टि
धा सचान्यैःस्निसंयोगाद्द्रव्यैरभिभूतत्वादल्पवीर्यः वत्याद्विप्रयुक्तास्तुकेवलत्वादेक
धासचाल्पमात्रत्वादल्पवीर्यः अल्पवीर्यत्वान्नद्विधोपिविचारणासंज्ञः तदुक्तोवि
चारणोसंज्ञोन अच्छः केवलः अच्छपेयस्यत्रैविध्यमाह स्नेहस्येतिकल्पः प्रयो
गः सम्यक्पेयः आच्छपेयस्यमात्रात्रयमाह द्वाभ्यामित्यादि आच्छपेयस्यचतु
र्थीमात्रामाह ताभ्यामिति द्वोषादीन् वैद्यताभ्योपिद्रहीयसांपामपरिणामि
नींमात्रांपरिकल्पयेत् ह्रसीयसीमेवप्रथमंयोजयेदित्याह प्रागेवह्रसीयसी
मित्यादि तत्रहेतुरुक्तः संग्रहेतु अज्ञातकोष्ठेहिवहुकुर्याज्जीवितसंशयमिति मा
त्राणांविषयश्चोक्तः तत्रदुर्वलमंदाग्निबालवृद्धसुखात्मकैः अपथ्यारितैःकोष्ठे
अज्वरातिसारकासिभिः ह्रस्वापेयासुखासाहि परिहारेनुवर्त्तते चिरंचवर्त्त्यैनरूजे
विषयत्वात् अच्छपेयमाहयथोक्तेनियमस्तुकेवलःपीयते तउद्भूनवाहिचारणा ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

व्यापन्नाविपुवल्यते मेहारुः पिडिकाकुष्ठवातशोणितपिडीतैः मध्यमा मृदुकोष्ठे अस्नेह
नीस्यात्सुखेनसा नवल्पसपाणामं शविभूमा शुद्धये अल्पम् महादेहानलवलस्तरं क्ले 817
शसहिष्णुभिः गुल्मोदावर्त्तवीसर्पसर्पदंष्ट्राभिपीडितैः उन्मत्तैः कृच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्र
मेवसा सर्वमार्गानुसारिणी जयेद्व्याधीन्सुयोजितेति शोधनस्यार्थे यस्यकालमात्रां
चाह स्वल्पने जीर्णएवान्ने इति जीर्णएव जर्णसमनंतरमेव क्षुधितस्यस्य शमनकाल
त्वाव शुद्धये शुद्ध्यर्थं शुद्ध्यर्थत्वं च स्नेहनद्वारेण नसा ज्ञाता मृतएवता दर्थ चतुर्थी
शमनबृंहणौ तु स्वयंसाधनत्वाच्छमनबृंहणशब्दाभ्यामुक्तौ स्वयंशोधनस्यतु स्ने
हस्यत्विरेचनौ तौ नमात्रा बहुरूक्षममात्रः संग्रहेतु वातेसलवणं सर्पिः पित्तेकेव
लं मिष्यते वैद्योदद्यात् द्रद्रु कफत्सार त्रिकटुकान्वितमिति शमनस्यार्थे यस्यका
लमात्रांचाह शमनइत्यादि अन्नेनोन संबंधरहितः यावदेव जीर्यति तावन्नमो
त्रव्यमित्यर्थः बृंहणस्यकालं मात्रांचाह बृंहणइतिरसमद्यादौ यथारुचि यथा
त्म्यं मिश्रितः एषविचारणाख्यः समक्तभोजनस्यादौ मध्ये अंते वापीतः अल्पोल
ल्पमात्र बृंहणेविषयमाह हितः सच स्नेहाद्वि ट् स्नेहा रोचका मद्यशीलाश्च

स्प१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बा॰टी॰१६२

818

नित्यः स्नेहनित्यः स्नेहशीलः सुखितः सुखी स्नेहणस्यैव प्रागभक्तादिभेदेन विषयमाह
प्राग्भक्तोत्तरेति अथ स्नेहपेयस्यानुपानमाह वार्युष्णमिति तुवरभल्लातकस्नेहयोरुष्णोप
चारं निषेधति तौवरारुष्करे नत्विति उक्तं हि संग्रहे तौवरारुष्करे न तु उष्णमुष्णोपचारः
स्नेहे स्यादुष्णो हि सुखैः विरुध्यत इति यथाकालमजीर्यति स्नेहे पुनरुष्णोदकपानमाह जी
र्णे जीर्णेति तस्य फलमाह तेनोद्गार इति जीर्णाजीर्णलक्षणमुक्तं संग्रहे ततो गुरुस्रा
वणो निर्वाति शमने स्थितः जर्णान्तं प्रतीतेत तृष्णान्नुष्णांगुल्य वारियः शिरोरुग्भ्रमः
निष्ठीवमूर्छा साहारुचिक्लमः जानीयादूर्ध्वजं जीर्यज्जीर्णान्तं शान्ति लाघवात् अनु
लोमनिलास्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्गार शुद्धिमिति स्नेहनप्रयोगे भोजननियममाह भो
ज्योन्नमिति भोज्यो भोजयितव्यः मात्रया अल्पमानेन एवमापन् स्नेहपानात्पू
र्वेद्युर्नेपीवन् यावंतिदिनानि स्नेहं पिबति यावंति पीतवान् सर्पिः स्नेहपाने तावंत्य
व दिनानि असंकरन्नानाजातीयम् भक्ष्यादि संस्कारा हितं स्नेहनप्रयोगे वि [illegible]
[illegible]
[illegible]

हे॰१६२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हारनियमाह उष्णोदकोपचारी स्यादीति उपचारः स्नानपानादिः व्याया
मादींस्त्यजेत् पादयानं ऽश्वादिनागमनं हास्यनिःस्वनं यावस्थानं
नीचमत्युच्चं वा यदुपधानमुच्छीर्षकं स्नेहोक्तमुष्णोदकोपचारादिः से
वनां स्वेदनादिषु व्याधिक्षीणेषु चाभिदिशति सर्वकर्मस्विति शमन
स्नेहे विरक्तोपचारमतिदिशन् उपचारास्त्विति विरक्तवत्येमादिक्रमेण
उपचारो भोजनादिविधिः संगहेतु स्नेहस्य पानस्य पूर्वांगमुक्तं स्नेह
स्य पानात्पूर्वं च पानव्यमृदुभेषजं उक्तं जनं हुताशस्य काष्ठलाघवका
रि चेति ऽपच्छपेयस्य पानावधिमाह त्र्यहमच्छमित्यादि मृदौ कोष्ठे त्रि
दिनं क्रूरे सप्तदिनं यावद्वा स्निग्धलक्षणोत्पत्तिर्मृदौ क्रूरे च व्यतिक्रमे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषमाह ॥ पानइति सात्म्यीभूतोदोषवर्द्धनः संग्रहे सात्म्यीभूतोहिकुरुतेनम
ल्लानमुदीरणं ॥ अनियोगेनवाव्याधीन् यथांभोवान्नियोजनतान् निह
न्यसेतुंमात्वाक्षान्त्सवतिसमपयन्मचुं स्नेहोप्यग्निंनयाहुत्वासर्व
त्निस्नपयंस्त्रनुमिति सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह वातानुलो
म्यमिति मृदुस्निग्धागतालाघवं विमलेंद्रियताचेत्यर्थः संग्रहे
॥ अस्निग्धलक्षणमाह रूक्षेविपर्ययइति विपर्ययोवातप्रतिलोम्यादिः ॥ अतिस्निग्ध
लक्षणमाह ॥ अतिस्निग्धइति पांडुत्वंपांडुरोगः संग्रहेतु गुरुदाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छातृष्णाप्रवाहिका
गुदकंडुप्रमश्वासकासःस्नेहातिसेवनादिति मिथ्यास्निग्धलक्षणमाह ॥ अमात्रयेति ॥ अहितानु
चितःसंग्रहेतु जठरेंद्रियदौर्बल्यजाड्यमलंमवाग्ग्रहानस्नांगांसादोषहेतूत्यान्नांगुदाक्षेयोगजानितिस्निग्धमिथ्यास्नि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

821

ग्धयोश्चिकित्सितमाह दुष्टमोल्लेखनं वमनं रूक्षं पानादि त्रयं उद्दालोवनको
द्रवः पुतिरोगमिति यस्मिन् रोगे यदुक्तं तदपि कुर्यात् स्नेह व्यापदुक्ता विरूक्षणस्य न २
सम्यग्योगातियोगलक्षणमाह विरूक्षणे श्रुतिलंघनवत् सम्यग्योगे विमर्शेद्धियतेः
त्यादि अतियोगे अतिकार्श्यमित्यादि कृतं सम्यग्योगे अतिकृतमतियोगः संग्र
हेतु स्नेहेनयेन्निकस्याग्नि यदातीक्ष्णातरो क्षतः स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोम
तस्वरन् उदीरयेत् सोपसर्गोपिपासामस्यबाधिकां सो सूत्स्यजे यदुदकं नापिवेदा
शु शीतलं शीतसंकाचगाहा अततद्वा पीडितोभजेत् स्नेहाग्निनादह्यमानः स्वविषे
लोवपन्नगः अजीर्णे बलयत्यातुं शीतोदि ह्याव्हि रोमुखं छर्दयत्तदशांतो चपीत्वा
शीतोदकं पुनः रूक्षान्नमुल्लिखेद्भूत्वा तादृशपांतु कपानिले समदोषश्चानिः शेषं स्ने
नो ४ हमुष्मांवुद्धरेत् ततो शेषादिबलतः पूर्वोक्तं च विधि श्रयेत् न सर्पिः केवलं पित्ते देयं
सामे विशेषतः सर्वं ह्यनुरुजे देहं हत्वा संज्ञां च मारयेदिति स्निग्धस्य समनंतरमे
व स्वेदः कार्य इत्याह स्निग्धेति स्निग्धपुरुषोनंतरमेव स्वेदमाचरेत् स्वेदे च त्रि यमा
णे स्निग्धद्रवोष्ममन्नं जांगलं रसं च भुंजित स्निग्धस्य त्रिदिनं विश्रांतस्य विरेचनकार्यमि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्याह अह्नमित्यादि स्निग्धस्य त्र्यहं विश्रांतस्य वमनं कार्यमित्याह वमनमित्यादि स्निग्ध
दृ २ एकाहं विश्रांतो द्वितीयदिने कफकारैः कफमुत्क्लेश्य तृतीये वमनं कुर्यात् मांसलादीनां
विरेचनपूर्वकं स्नेहनं कार्यमित्याह मांसला इति स्नेहोचिताः स्नेहसात्म्याः पूर्वं स्नेहो-
पानयने युक्तिमाह अलमित्यादि स्नेहोचितस्य स्नेहसात्म्यत्वादनुत्क्लेशनमित्यर्थः अत
एवान्यत्र स्नेहनस्य पाचनपूर्वकत्वमुक्तं पाचनादि रूक्षणमेव बालादिषु सद्यः स्नेहनमि-
त्याह बालेत्यादि इमान् वक्ष्यमाणान् अनुद्वेगान् सुखसेव्यान् सद्यः स्नेहनान् सप्त योगाना-
ह प्राज्येति प्राज्यमांसाः प्रभूतमांसाः अल्पोदकसिद्धा रसा इत्येकः तेषु मांसरसेषु सि-
द्धा स्नेहमण्डा पेया इति द्वितीयः स्नेहकाणिताभ्यां युक्तास्तिल इति तृतीयः ताभ्यामेव
युक्ता कृशरेति चतुर्थः उष्णा घृताढ्यक्षीरसिद्धा पेयेति पंचमः गुडसहिता दधिसर इ-
ति षष्ठः घृततैलवसामज्जतंदुलैः प्रत्येकं प्रसृतप्रमाणैः कृता पेयेति सप्तमः अथमे सद्यः
स्नेहनमाह स्नेहेति लवणसंयोगात्कथं सद्यः स्नेहनत्वमित्यत आह तदिति तद्धि लवणं
हि यस्माद्विष्यंदि स्रोतोलीनमलोत्क्लेशनं अरूक्षं स्नेहविपरीतं सूक्ष्मस्रोतःसंचारि
उष्णं स्नेहविलायनं व्यवायि विवरणशीलं संग्रहेतु प्रमेहमासिभिः क्रोष्टान् जांगलान्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

823

पजान् रसान् स्नेहान् घेषु वातेषु यवागूं नाति संहितां तिलकां वलिकं भूरि स्नेहे सर्पिष्म
तीमपि येषां सुखोष्णो देरे श्चो पात्रे वा ससि वाध्यते सर्पिर्लवणयुक्तं वा सश्चोदुग्धं तथा पयः
पायसं माषमिश्रं च बहु स्नेहसमायुतम् तैलसृष्टौ गुडसुरां जीर्णे मांसरसाशिनः स्नेहे चे
के सुराकन्नेरघ्नो वा सगुडं सरं वसां वराहजां सर्पिः पिप्पली लवणं तिलान् पिप्पली
लवणे स्नेहाः स्नतुरो दधिमस्तु कंदघ्नासिद्धं ह्योषगर्भधात्रीद्रुतारसे घृतं यव कोलकु
लत्थावुतार क्षीर सुरादधि घृतं क्षीरं च तुल्यांशं सद्यः स्नेहनमुत्तमं सिद्धाः स्नतुरः स्ने
२८ हान् वदरत्रिफलारसे योनिशुक्रामयघ्नं सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् इति कुष्ठादिषु मु
अदीनि स्नेहानि निषेधति गुडेत्यादि कुष्ठादिसूचितानि स्नेहनान्याह त्रिफलेत्यां दि८
तेषां कुष्ठमेहप्रमेहाणां अविकारिण इति हेतुगर्भविशेषणं व्याधिक्षीणोऽपि च
तानि स्नेहान्याह क्षीणानामिति अग्निदेहयोः संधुक्षयोः संवर्द्धते तस्मात् दीपन
लष बृंहणत्वात् स्नेहपीतिनस्य फलमाह शेषान्तरात्रिरिति प्रसन्नग्रथातुर्भूतनधातुः०
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने स्नेहनसाप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् अथो
तिक्रमः प्राप्तं स्वेदनविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते स्वेदभेदानाह स्वेदस्तापइत्या
दि तापलक्षणमाह तापइति अग्नितप्तैर्वस्त्रादिभिः क्रियते यः स्वेदस तापः आदिशब्दात् कंस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वालुकाघटिकाः सा ज्ञातव्यः उपनाहस्य लक्षणमाह उपनाह इत्यादि वचादिभिर्यः स्वे
दः क्रियते स उपनाहः किण्वं सुराकांजिकादधि स्थितं दुग्ध गंधैः कुष्ठादि गंधद्रव्यैः एरं
डजटा एरंडमूल आमषंमांसं उद्रिक्तलवणैः सैंधवाद्युत्कटैः स्नेहादिभिः प्लुतैः आलो
डितैः चुक्रं अम्लं पयः क्षीरं एषः स्वेदः केवले पवने एष एव कफसंसृष्टे सुरसादिवर्गे
ण स कार्यः पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादि वर्गसहितेन कार्यः शाल्वणस्वेदः शाल्वण इत्या
ख्याः उपनाहस्य येभ्यः पद्मकादिभ्यस्तैः पद्मकादिभिर्युक्तः उपनाहः शाल्वणाख्यः उक्तं
च सुश्रुतेन काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः सानूपमांससंस्विन्नः सर्वस्नेह
समन्वितः सुखोष्णः स्वपलवणः शाल्वणः परिकीर्तितः तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरो
गिणां इति तद्व्याख्यानं च काकोल्यादिगणो ग्राह्यो नाह वर्गकः संज्ञितः वातघ्नो भद्रदार्वा
दिवर्गो अम्लो दाडिमादिकः सर्वस्नेहो लवणं सैंधवादिकं अम्लादिभ्य अम्लसंस्कार्यं काको
ल्यादि त्रिभिरिति पद्मकादिरेव तन्मते काकोल्यादिः स चोपनाहः पुनः पुनः कार्यः उपना
हो निबंधनं बंधन विधिमाह स्निग्धोष्णेत्यादि अलाभे चर्मलाभे वातजित्पत्राणि उ
ष्म स्वेदस्य लक्षणमाह उष्मेति उत्कारिकादिभिः सोष्माभिः कंबलादिभिर्वेष्टितैर्यः स्वे
दः क्रियते स उष्म स्वेदः उत्कारिकारोटिका पत्र भंगेंगखंडिष्याः कृतैः पत्रैर्धान्येन गो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धूमादिना संग्रहेतु उष्मस्वेदः पुनरधश्चाभिधत्ते पिंडः संस्तारो नाडी घनाश्मा कुंभीकूपः ८

कुटजेत्ताकश्च तत्रकपालपाषाणलोष्टलोहपिंडान् अग्निवर्णान् संदंशेन गृहीत्वांभस्यम्ले

निमज्जयेत् तैरार्द्रवल्कवस्त्रेणावेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं सहजमंगं गुंधिमद्वा स्वेदयेत

त्पांशुसिकतागवादिकरीषतुषधान्यबुसपुलाकपलैर्वा ग्लौत्क्वथितैः पूर्ववद्वेष्टि

तैः गवादिशकृता हरिणपिंडीकृतेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाकृशरापायसपिंडैर्वा

तरोगिस्विति पिंडः स्वेदस एवसंकराख्यः यथार्हस्वेदद्रव्याणि विहतमुखाया

मूखायां सम्यगुपरुध्य निवातशरणशयनस्योपरि जिने प्रस्तार्याविकं कौशेय

वातहरपत्रान्यतमेनास्तरणप्रच्छदेशेरवाजिनप्रावरादिस्तावच्छिन्नेस्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः

पूर्ववदेवोत्स्वेद्योखमुखेनान्याममुखानाडी मूलाच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामभिसंधायो

पतिष्ठति पार्श्वच्छिद्रस्याचानाड्याः शरेषीकावंशदलकिलिंजकरंजपत्रा

न्यतमकृतया गजा गृहस्तसंस्थापनया व्याम दीर्घया ध्यर्द्धव्याम दीर्घया

वा स्वायामचतुर्भागाष्टभागपरिणाहमूलाग्रस्त्रोतसा सर्वतो वातहरपत्र

825

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वक्त्रछिद्रया हि त्रिर्वीविनामितया सृत्तोपादे घृतया त्वप्यन्तःप्रावर्त्तेन वाव्यमुहरेतत् वाष्पो ह्यस्य
ऋजुगामी विहितश्चेद्वेगस्य चमावेदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः पुरुषायाममात्रमधिकं
वाघनं समं सुखं च शिलातले भूप्रदेशे वा वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाग्निमपो
ह्योलोपदकाम्लादिभिरभ्युक्ष्य यथाप्रदेशं संस्तरवत्स्वेदयेदिति घनाश्मस्वेदः
पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यां समुत्क्वाथ्य अग्निपवि विसदृशाणि गृह्णीयात् भूमौ वातां
निखाय तदूर्ध्वमाशने शयनं नातिघनप्रकटं परितः प्रलंबमानः कुर्यात्केवल[illegible]गो
णकानि धाय तत्रस्थस्योष्माणं गृह्णतः कुंभ्यामग्निवर्णानयांगुडान्रूपलांश्च प्रानेनि मज्ज
येदिति कुंभीस्वेदः शयनस्याधो विस्तारद्विगुणखाते कूपे वातदारुकरीषान्यतरपूर्णे
दग्धे विगतधूमे स्वास्ती[illegible]र्णे शयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः कु[illegible]टीनात्युच्चविस्ताराम
वृत्तामच्छिद्रामुपनाहद्रव्यकल्कघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमदीप्तखदिरांगा
रपूर्णाहसंतिकाः समूहयाति परितां विधाय तन्मध्ये वपुःप्याना तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुंभस्वे
दः जेंताकस्वेदस्वरूपकत्वान्न लिख्यते द्रवस्वेदनमाह श्रोग्वितिवारणः कंदविकवं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

827

ग्रं २

अः दीर्घवंतषुद्रकः शिरस्त्रादीनांपत्रभंगैर्वहूंचाधैरूपनाहोक्तो शानूपवादिजैर्मांसैपूर्नदे
शेनचेतिचतुर्भिर्वैगैर्यैः पृथक्समस्तैर्वादोषानुसारेण घृतादिपुतैः सुरादिसाधितैर्नैतैः कुं
भीसच्छिद्राघटिकाः नाडीर्वंशादिनलिकाः पूरयित्वा रुजार्दितं स्निग्धंवस्त्राच्छादितंचकृत्व
नाभिंसिंचेत् एषपरिषेकाख्योद्रवस्वेदः अथावगाहाख्यद्रवस्वेदमाह तैरिति तैरेवपूर्वो
क्तैः स्वेदद्रव्यैः पूर्णंकुंडंभस्त्रामवगाह्य प्रविश्यरोगीतिष्ठेत् कदेत्याह सर्वशरीरेव्या
प्यमिवाशीतया शैः प्रभृतीरोगपीडासुल्लकुंमत्रेक्तौकुं आदिशब्दादशस्यनाह हस्त
पादपीडासुचकुंडग्रहणमुपलक्षणार्थं तेनकूपकुटीसेयत्र गर्तं वप्रेत्संदीपितंदोच
वेधोस्वेदाविधिमाह निवातइति व्याधिवसात्मध्यममात्रमुत्तमात्रमधममात्रंकृपेस्वे
दं विशेषमाह कफार्त्तइति रूक्षणैः रूक्षद्रव्यैः स्नेहरहितैः तस्वेदं स्थानभेदेनविशे
षमाह आमेत्यादि रूक्षपूर्वमिति रूक्षपूर्वं प्रथमं रूक्षं ततः स्निग्धं स्नेहपूर्वं प्रथमं
स्निग्धंततोरूक्षं स्थानानुरोधतः स्थानिप्रतिकारपूर्वमागत्य प्रतीकारस्योक्तत्वात् अवय
वभेदेनविशेषमाह अल्पमितिवंक्षणयोरल्पस्वेदमाचरेत् हृगादिषुस्वल्पमेवनैववा
संग्रहेतु मधोत्पलादिभिः सक्तुपिंड्यावाच्छाद्यचक्षुषी शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोत्पल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भाजनैः मृदुकरैरम्भसजले स्विद्यतो हृदयं रक्षेदिति सम्यक्स्विन्नलक्षणमाह शीतेत्यादि
शीतशूलयोर्निवृत्तावंगमार्दवे च स्विन्नः स्यात् स्विन्नस्य कृत्यमाह शनैरिति स्नाने मृ
दितः यथासुखं कृतमर्दनः स्नेहविधिं स्नेहोक्ताहारविहारनियमं यातीति स्विन्नलक्षण
माह पित्तास्रकोपेति अतिस्विन्नस्यौषधमाह तत्रेति ग्रीष्मादिविधादिष्वपि स्तंभनमौषध
माह विषेत्यादि क्षाराग्न्यातुरः क्षाराग्निदग्धः मोहातुरो मूर्छावान् स्वेद्यद्रव्यमाह स्वेद
मिति स्तंभनद्रव्यमाह स्तंभनमिति अन्यथा लघुतिक्तं शीतादि रसं च स्तंभितलक्षणमा
ह स्तंभित इति यथोक्ताः पित्तादयोर्विषादयश्च अतिस्तंभितलक्षणमाह स्तंभितत्वगि
त्यादि हृदयग्रहो वाग्ग्रहो हनुग्रहश्च स्थूलादीनां स्वेदनं निषेधति नेति स्तंभनीयावि षा
दयः क्षतज्वरः क्षतीक्षीणः क्षयरोगी क्षामः कृशः शोषो मुखशोषः आढ्यरोगो वातरक्तं
भ्रष्टगुदो दग्धगुदश्च पुष्पिता रजस्वला आत्ययिके गदे स्याशानपि मृदु स्वेदयेत् तथा तथा
प्यनुपशमे तीव्रं वा स्वेदयेदित्याह मृदु चेति स्वेदसाध्यरोगानाह श्वासेत्यादि मुख्ययोर्मे
हत्वे वृद्धिरोगे खल्ल्यां हस्तपादावमोटने आयामे वास्यायामादौ संग्रहेतु स्वरभेदानिल
व्याधि पक्षताप्तानके वेपथुश्लयथुश्वासस्तंभजृम्भांगगौरवे र कर्णमन्याशिरः
घा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्वेद्घजंघापादोरूस्तु चेति स्विन्नस्य लक्षणमुक्तं संग्रहे स्विन्नोऽन्नं प्रथममश्नीयादोषरोगा
नुरोधतः तदाह स्विन्नः सर्वांगो व्यायामं सुतरां त्यजेदिति अतोऽग्रेथ स्वेदस्य विषयमा
ह स्वेदोऽहितस्त्विति अनाग्नेयस्वेदस्य भेदानाह निवातमित्यादि निवातगृहादयो
दश भेदाः उपनाहोऽवचादिभिरनग्नितप्तैः कृतः आहवो युद्धं भूरि पानं बहुमद्यपाने स्वे
दस्य फलमुक्तं संग्रहे अग्नेर्दीप्तिर्मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वं
कुर्यात्स्वेदो जाड्यतन्द्रापहारं स्तब्धान्संधीन्चेष्टयत्याशु चास्येति स्वेदनस्य शोध
नांगत्वमाह स्नेहक्लिन्ना इत्यादि अपिशब्देन मध्यममार्गो लक्ष्यते धातुगत
श्रोतोलीनानां पुनरुपादानं स्वेदैकसाध्यज्ञापनार्थं मात्रत्रयकथनेनादितेष्वपुनाः
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने स्वेदनप्रकरणं साकल्येन निरूपितं ॥ ० ॥
कल्पेति क्रमप्राप्तं वमनविरेचनीयाध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते वमनविरेचनयोर्ल
क्षणमुक्तं संग्रहे दोषहरणमूर्द्ध्वभागं वमनाख्यं अधोभागं विरेचनाख्यं उभयं वा
मलविरेचनाद्विरेचनमित्युच्यते तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविकाशीनि औ
षधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याद्व्यवायित्वाद्धमनीरनुसृत्य स्नेहेनेनम्रदु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा·टी·१६८ ८३०

कृतोततः शरीरे स्वेदोद्गमाणदुर्वदाहविषादिति स्थूलात्तु स्रोतोभ्यः सकलमपि दोष
संघातमोक्षमात्पुनर्विघ्यदयंति ते स्यायाद्विकाङ्क्षित्वाच्च विकद्रंति सविघ्यन्तेव कश्चो
दोषसंघातः परिप्लवन् स्नेहातो भाजनस्यद्रवोदकांजलिरस्तु ज्ञेनानुपूर्वेण भावादामा
शयमागम्यादानपूर्ण्णोग्निवाघातमेवत्वादूर्द्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्द्ध्वप्रवर्त्तते सल
लिपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः उभयतश्चोभयगुणत्वादुभयभा
गप्रभावाच्चेति वमनविरेचनयोः सामान्येन विषयमाह कफेविदग्धादित्यादि तद्वत् पित्ते
त्वणो वा संयोगे वमनस्य विशेषविषयमाह विशेषेणेत्यादि नवज्वरेत्यादि कुष्ठमेहेतिश्वा
सेति ऊर्द्ध्वरोगाः जत्रूर्द्ध्वरोगाः संग्रहेतु विषंतरषदिग्धविद्धविरुद्धाजीर्णान्नविषूचिका
विपाकारोचकार्बुदामेदोगदापस्मारपांडुरोगा दोषमेदोघोत्क्लशश्लेष्मव्याधयइत्यधि
काः एते हि परंवमनेन नाशमुपयांति सलल्लापगमादनिघ्यन्नसात्म्यादि वदिति अवम्याः
नाह अवम्याइति बालेति पृष्टाक्तवमथ्वाति ऊर्द्धेति प्रत्याघातीति उदावर्तेति अरतइति प्र
शांत वमथुग्रंथिनुबंधनात् क्रमिकोष्ठः क्रमिचहलकोष्ठः ऊर्द्ध्वप्रवृत्तो वायुरस्त्रं वा यस्य
विबादिष्वजरते विषयानादौतु गर्भिण्यादयोपि वाम्याः विरुद्धाप्रवहा रक्षानूपमांविके
मा केत्याघुक्तः संग्रहेतु तत्र गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भभ्रंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः स्यात्

नाविष८

पौ८

हे·१६८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रक्तपित्तयोरुदानमुत्क्लेश्य प्राणेनाहरेत रक्तं वा न प्रव
र्त्तयेत् अर्द्दितं वा न स्यात् पित्तानुबन्धित्वादित्याह मू ६

सुकुमारस्य हृदयविकर्षणाद्दर्द्दमथो वा रुधिरप्रवृत्तिः अन्नकार्यं न्यग्र स्यो
बधं न प्रवर्त्तते हेतुना वा प्रवर्त्तमानमयोगदोषान् कुर्यात् रूक्षास्य वा पुरं गगृहं
रूक्षाशनस्य प्रस्य वायुना सदिता दोषत्वादलसयः स्यात् तथाति दोषाग्ने रग्निब
लेन भाराध्वकर्म नित्यपानक्लान्तानां कृशासेन सततस्य प्रघस्मरणाद्दुक्लान्तिप्र
वृत्तिः स्त्रीणां दीनामौषधबलाश्रमत्वाद्देहबलोपरोधेनासततमयं च प्रसङ्गाद्
धूमवातादिप्रवृत्तिः संवृतकोष्ठस्य दुष्टरुद्रस्य वातमात्रप्रवाहणादंतःकोष्ठेस
मुत्क्लिष्टदोषे वीसर्वस्तंभजाड्यैर्विचित्याति मरणं वा हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः उ
दावर्त्तादिभिरन्तीन् अर्दितादिभिश्च यथायथमामयवृद्धिर्मरणं वा कृमिकोष्ठ
स्यास्थापनेनाधः पूर्वमनिर्हृतैः कृमिभिरिति बहुत्वादशेषनिः सरणेन हृदयमति
कर्षद्भिः कर्दिवाति प्रवृत्तिः स्यादिति उदावर्त्तादयो हतस्वरादयश्च प्रसंगाद्दर्शिताः
दिष्टे कोदशासु न वज्वरे च वस्ति नस्य धूमान्निषेधति प्रशक्तेत्यादि अजीर्णानां सर्वा
णि कर्माणि निषेधति सर्वैरेवेति सर्वैर्विरेनाद्यैर्गदूषांतैश्च वमनं तु विशेषतो वि
धानात् कर्त्तव्यं संगृह्णेत् अजीर्णेन तु सर्वैरेव मतिवर्जेरामदोषभयान्नवज्वरश्च दोष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संभवादिति विरेचनस्य विशेषतो विषयमाह विरेच्या इति जीर्णज्वर इति विद्रधिरिति
योनीति वातासृगिति वम्याश्चेति संग्रहे तु भगंदरपाश्चिपाकस्त्वारोग्निदग्धशिरःशूलोदावर्त्ती
दोषभेदीयो नाश्रयित व्याधयः इत्यधिकं पुनश्च एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयान्ति ग्रीष्म
नयने नाभिगृहतापवद्दिति अवरेचनानाह नतरे च्या इति क्षतपायुः क्षतगुदः सशल्यो नुद्धृ
न५ तशल्यः अस्यापि तत्कृमिरूक्षः शोषो राजयक्ष्मा संग्रहे तु नवज्वरस्यापि पक्वान्दोषा
न्निर्हरेद्वातमेवच कोपयेत् अतिसार्यधोगरक्तपित्तावतिपूर्वत्वाद्धन्यात् क्षतगुदस्य गु
दपालोपरोधकर्त्री रुजां जनयेत् लंघनतादयो भेषजवेगेन संहरन् राजयक्ष्मा तेस्य दे
णधातु तयामलवलत्वात् तदभावाद्देहनाशः स्यात् मर्दत्वयात्तस्य मघक्षीणदेहे वायुः प्रा
णोपरोधाय अथ तस्य पुरीषाश्रये निचितो वायुर्वा सर्पेण सहसातीव्रतरमाध्मानं म
रणं वा जनयेत् सशल्यानिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हन्यात् अति स्निग्धस्यात्
योगे भवेत् क्रूरकोष्ठस्यौषधाक्रान्ता ह्यपुवर्त्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्छ
मानू जनयित्वा प्राणान्हन्युः गर्भिण्यादीनां पूर्वोदोषस्यादिति पूर्वोक्तो वमनोक्तः व
मनविधमाह अथेति कृति स्नेहनादिकमातुरं प्राङ्मुखं भेषजमात्रां पाययेदित्यन्वयः
श्वोवमनमति वमनात्पूर्वदिने उत्तान्क्लिष्टकफ सम्यक् स्निग्धश्चेतितु निरवंईव तत्स्निग्धं वे

832

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

833

स्नेहपानपीतसर्पिषं वृद्धादिष्वन्यतमम् अस्मद्योगानुसारेण मथ्यादिष्वन्यतममाकंठं पायि
तं वृद्धस्त्वित्यादि स्वाहान्तेन मंत्रेणाभिमंत्रितां अयं चौषधपानविधि विशेषपरिहारेण सर्वो ब
धेषु ज्ञेयः संग्रहे तु स्नातानुलिप्तं स्त्रग्विणं महतवाससं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्या सं०
नर्चितवंतं कृतहोमबलिमंगलप्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमं स्थितस्योपधानो बाष्पया
संत्रोपविष्टपीततत्क्रतु घोदकयवागूमं उन्यतमं नस्यततिथिकरणमुहूर्त्तेष्वेव शास्ते
इति पानानंतरं विधिमाह पीतमुहूर्त्तमिति तन्मना वमने काचिन्नः प्रवृत्तवमनस्य
त्वमाह जातहृल्लासेत्यादि अंगुलिभ्यां संहताभ्यां मृदुनानालेन प्रवृद्धांतान विवंधा
न् प्रवर्त्तयन् नच प्रवृत्तान्प्रावर्त्तयन् छर्दयेत्यन्वयः अनायस्तः आयासरहितः
वर्षवर्षप्रतिलोमतः त्रिकासारभ्योर्द्ध्वं पीडयेत संग्रहेतु सपदानानीयात्स्वेदप्रादुर्भा
वेन दोषं प्रविलयमापाद्यमानं रोमहर्षेण स्थानेभ्यो विचालितं कुक्षाध्मानेन कु
क्षिमनुसृतं ऊर्ध्वमाहृद्दयोपमर्दहृल्लासास्यसंस्रवणैश्चोर्द्ध्वमामुखीभूतं अथा
समुपस्थापितानेन प्रतिगृह्णे विवृतोष्ठतालुकंठेनातमहता व्यायामेन वेगानुदी
र्यन्नेवमेव नात्युन्नतो नात्यवनतः पार्श्वावलंबो वा तत्राप्युन्नतस्य पर्वहृदयपीडा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भवति अल्पवमनतस्य शिव: कंठपीडा पार्श्वाद्वक्षस्य पार्श्वकोष्ठहृदयजत्रुपीडेति दोषभेदेन
वमनद्रव्यभेदमाह कफाइत्यादि इति उक्तेन प्रकारेण एव मनावाधिमाह पित्तस्य दर्शनमिति
हीनवेगस्यौषधमाह हीनवेगइत्यादि हीनयोगस्य लक्षणमाह तत्रेत्यादि पिप्पल्यादि
मिश्रमुदकं पुन:पुन:पीत्वा वमेत् संग्रहे प्रभूतवमना सहिष्णुछर्दि अर्हं वा विभ्र
ष्या सात्म्या वीभत्सदुर्दर्श दुर्गंधानि वमनानि धात विपरीतानि विरेचनानीति ही
नयोगजान् रोगानाह तेनेत्यादि आदि शब्दात् हृदरोचक गौरवाध्मानस्योरा
लस्य शूलप्रतिश्याय रोमहर्षकोष्ठा: सम्यग्योगलक्षणमाह निर्विबंधमित्यादि
संग्रहेतु नातिमहती व्यथा स्वयं चावस्थानं ततश्च स्यातामन: प्रसादास्वर ह्रिरो त्विभु
चकादिवैपरीत्यं चेति अतियोगलक्षणमाह अतियोगेत्वित्यादि फेनादि युक्तं वम
तं चंद्रिकामयूरपिच्छ इव तमोऽस्य नाते भ्रमभ्रङ्क्षा [illegible] जीवशोणितमोज:
संग्रहेतु स्वरक्षय मोहोन्माद मूर्च्छा शिर:शून्यता: हृदयधूमायन गात्रशूलतृषि
तमोद्वृानिलप्रकोपकारी शूलादितवाक संग्रहेतु संहनन जिह्वाप्रवेशनिर्गमादि
आवर्ति विसंगता निद्रा वलाग्निहानयो भवंतीति सम्यग्वांतस्योपचारमाह सम्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

835

ग्योगेनेति धूममत्र यस्याश्विस्यम ध्यतोक्षणभेदात् संगृह्हेतु शुद्धिशोधितपाणिपा
दमुखं धूमंपीत्वा पुनरुपस्पृश्योदकं समानितसुरभितांबूलांनिवातागारस्यपा
स्थितमिति सम्यग्वांतः पेयादिक्रमेण भुंजीतेत्याह ततः सायमित्यादि दीप्ताग्निश्चेत्सा
यंमंदाग्निश्चेत्परदिने प्रातः पेयादिक्रमं जीत पेयादिक्रमेण रक्तशाल्यन्नं भुंजीत पेयादिक्रम
माह पेयामित्यादि उत्तमशुद्ध्यामशुद्धः पेयादिकं त्रीन्त्रीन् कालान् भुंजीत मध्यशुद्ध्या
द्वौद्वौ अवरशुद्ध्या शुद्ध एकैकं अकृतं स्नेहादिरहितं कृतं स्नेहादियुक्तं पेयादिक्रमस्य
त्रि८ फलमाह यथेत्यादि विधस्य वमनस्य वेगफलमाह जघन्येत्यादि त्रिविधस्य विरेक
स्य मानमाह दृष्टोवेति द्विगुणा विंशतिः त्रिगुणा त्रींशत् त्रिविधस्य विरेकफलमा
ह प्रस्थेति प्रस्थो त्रनद्वात्रिंत्पलः वमनेन विरेके च तथा शोणितमोक्षणे सार्द्धत्रयोद
शपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिण इति वचनात् एकः प्रस्थद्वौ प्रस्थौ चत्वारः प्रस्थाः इति त्रीणि
मानानि त्रिविधस्यावमनस्य पित्तावसानत्वमेवसम्यक्त्वमित्याह पित्तावसानमि
ति त्रिविधस्यावमनस्य पित्तावसानत्वमेवसम्यक्त्वमित्याह पित्तावसानमिति त्रिवि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रस्थ।

धस्य वमनस्य तुलामानमाह विरेकार्द्धमिति अर्द्धं मर्द्धं प्रस्थः प्रस्थार्द्धं चैव त्रिविध
स्यापि विरेकस्य कफावसानत्वमेव सम्यग्वृत्तत्वमित्याह कफान्तमिति वेगमानेन तुलामाने
चायोग्यमानमाह द्विकानित्यादि वमने तु वमनार्थं पीतं तदपि गणनीयं विरेचनविधमा
ह स्नेहनमित्यादि स्नेहनस्वेदाभ्यां पुनरप्युपचीयते शोधनयोग्यतां नीतं विरेचनयेद्धि रेच
नौषधं दद्यात् संग्रहे तु अवकृतवमनमन्यत्र अतिक्रूरकोष्ठात् अकृतवमनस्य हि श्लेष्म
णोपहृतमौषधं मूर्द्धं प्रवर्त्तते उरसि वा रुद्धं भवति श्लेष्म ततो नालं विरेचनाय सम्यक् विरे
कस्यापि बाधः स्वस्तः श्लेष्मणा गृहीतो दहिपित्वा गौरवमायाद्वा वृत्ति प्रवाहिकां वा नत्वेव
क. दोषोऽतिक्रूरकोष्ठस्य वायावात्मत्वात् श्लेष्मकाले प्यकृतेऽत्र वमने नो दोषः स्थूलाध्मानगौर
वाणि च कृत्वा हीलां श्लेष्माणमपक्वं राज्ञो वा विरेचयेत् तेनाप्रावृतमपि तुल्यं छर्दिव
पुनस्तज्जनयति अविरक्तस्य तु श्लेष्मकाले च वमनं योज्यं तयोर्द्धं सुखेन निर्हरणादि
ति मृदुकोष्ठस्य लक्षणमाह बहुपित्त इत्यादि संग्रहे तु इक्षुरसा क्षीरतक्र मस्तु गुडशर्करासं
र्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिरिति क्रूरकोष्ठस्य लक्षणमाह प्रभूतेत्यादि आ
दिशब्दात् त्रिफलातिल्वकनालादयः संग्रहे तु बहुतोया समदोषस्य मध्यः सुसाधारणः ये च स्नेह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संसृष्टपानेन प्रायशस्त्रिपंच प्रास्रात्रैरिति दोषभेदेन विरेचनभेदमाह कषायेत्यादि संग्रहे तु पीत्वा
च एवौषधे छर्दि विघातार्थ शीतांबुना मुखमस्य सकृत् सासिंचेत् ततश्छर्द्योद्वेगे न सां
तमुखं विशोध्य आर्द्र सुरभि म मातुलिंग जंबीर सुमनः सौगंधिकादीन् हृद्यगंधी
नुपजिघ्रेत् निवातसुखशय्यास्थितश्चाविवेघयेत् मल्पाल्पमुपस्थितवेगमनुकंठ समन
वेगान्नधारयेन्नोर्ध्व मानं स्वयं शय्यासमेषु प्रतिगृह्ये च शीतस्पर्शैव्यते यथा च वमने
स्वेदप्रसेक कोष्ठ कफ पित्तानिलाः क्रमेण वर्तंते तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तकफाः पु
नः स्रावे वायुर्दोषाणां हि देहे तथा सलिलवेसामार्ग वैपरीत्याच्च शोधनयोरिति विरेचना
प्रवृत्तौ प्रवर्तनोपायमाह अप्रवृत्तावित्यादि उष्णोपत्तौ प्रवृत्तौ वि[?] त्वं तदाह उत्थान इत्यादि उत्थानो प्रव
र्तते अल्पेऽसति तस्मिन् दिने भुक्त्वा द्वितीये दिने पुनर्विरेचनं पवेत् पूर्वमानक्रमं प्रथमे विरेचने साम ग्री
वे कल्पं स्मरन् सम्यगालोच्य यद्योग्यं स्यात्तत्पुर्दैव मन प्रथममेव संग्रहे तु हीमयलो भेषजवेगाघातशी
लाः प्रायशस्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवंति तस्मादेते वेगधारणान्मृदुवद्धवातत्वात्सदातुरा
दुर्विरेच्याश्च तान्सुस्निग्धांश्छोधयेत् अन्यान नपिबाकालनिर्हारविमहान् अतश्चैषां सदातुराणां
हृत्स्रोव्यायामो दुःसाध्यो भवतीति विरेचने हीनयोग लक्षणमाह हृदित्यादि संग्रहे तु आध्मान
प्रसेक छर्दिभ्रमगौरवाग्नि घातं द्रा सौमित्य मूत्रसंगाइति सम्यग्योगलक्षणमाह योग इति वेप

न५ पत्तमुनिवृत्तेस्रहननतान्त्रविरिच्यनेस पुनः स्निग्धःस्विन्नो
दशाहादूर्ध्वं विरेचनं पिबेत् ६

837

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रीत्येहत्वू सिशुद्धि मुख्यादौ अत्र योगलक्षणमाह विद्धिरित्यादि अतिवमानामयाः तामतादयः सं
ग्रहेतु परिवर्तिका हृदयोद्वेष्टने पिप्पिलीका संचार इ वांग इति सम्यग्विरक्तस्य सम्यग्वांतस्य॰
विधिमतिदिशति सम्यगित्यादि पेयादिक्रमानंतरं प्रवृत्तिभोजनमपि क्रमेण कुर्यादित्याह
ततइत्यादि क्रमेण पादेनापथ्यमित्यापुक्तेन वमितवानिवेति दृष्टांतवलेन वालितेप्येवं क्रमोशे
याः मंदवह्न्यादिभिः शोधनदिने उपवासः कार्यइत्याह मंदवह्निरित्यादि असंशुद्धं हीनयोगि
कं असामं शुद्धि कृतकार्थ्यं रक्षतं दोषवद्द् वलं दोषवद्दुग्धाक्षीणवलं अदृष्ट जीर्णलिंगं जीर॰
र्णौषधलक्षणरहितं तानिव अनिलोमानिलः स्वास्थ्यं स्मृतरुग्मा सुमनस्कता लघुत्वमिंद्रियोद्ग
रशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः क्रमोदाहोंगसदनं भ्रमो मूर्छा शिरो ताः अरतिवलहानिश्चसाव २६
शेषौषधाकृतिरिति अनेन ज्ञेयानि लंघनस्य फलमाह स्नेहेत्यादि स्नेहस्वेदौषधजाता ये दोषा
स्नेहशाला तेषां हृतदोषाणां ये संयोगाः स्रोतसां स्युस्तैः पेयादि क्रमेर युक्तिमाह संशोधनेत्या
दि स्नेहयोजनं शमनस्नेहप्रयोगः लंघनमुपवासः सकृतेत्यादि निषिद्धपेयानां सकृत्ताल्पपित्ता
दिषु पिपंति बेधति पेयास्थाने मंस्थो योज्य इत्याह तेषामिति वमनविरेचनयोः स्वकार्य
प्रतिदानावधिमाह अपक्वमित्यादि अर्धादिरेचनस्य पाकं प्रतिपालयेत् दुर्वलत्वादि विशिष्ट॰

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेगरोध्यो न जायते वदान्न दाहः ह्रीयतः । से चेदु न वारिणा
कार्यो हीने न चोर्ध्वं विपरीतं २

ल१

त्वाहारैरेव शोध्य इत्याह दुर्बलेत्यादि मेहनीये यवहारादिभिः ऊर्ध्वाधोरेचनं युक्तं विपर्यये दुर्बलादी-
नां पंचानां मृदुत्वं शोधयेदपि इत्याह दुर्बल इत्यादि यद्यपि मृदुत्वेन शोधयेत्तथापि तदेवास
कृत्येवं ननु बहुतीक्ष्णां जीवितसंशयात् बहुप्रवृत्ति तद्दोषस्यापि दुर्बलस्य शोधनं मृदुत्वमे
वेत्याह हरेदिति अल्पप्रचलितदोषस्य दुर्बलस्य शमनमेवेत्याह अल्पान्संशमयेत्तु तानि
ति बहुप्रचलितदोषस्य शमने बाधकमाह क्लेशयतीति संग्रहे तु मृदुतीक्ष्णयोर्लक्षण
मुक्तं सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्त्तते नातिग्लानिकरं नातिहृद्यापीडाकरं अंतरा
शयमल्पिलवनं कृच्छ्रं दोषं निरस्यति विरेचनं निरूहं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् जलाग्नि
कौटीरसस्यदेशकालं गुणान्वितं नवं मात्राधिकं किंचित्तुल्यवीर्यैः सुभावितं स्नेहस्वेदोप
पन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजं अतो विपर्ययं मंदं मंदता वपुष घते तीव्रो मध्यो मृदुर्व्याधिः
सर्वमध्याल्पलक्षणो बलापेक्षं हि तेन तु तीक्ष्णमध्यमृदुः क्रमात् अप्रवृत्तमलान्दुर्बलांसा
त्म्यीकृतं हि जीर्यति वमनं वा विरेकं वा तस्मात्सात्म्यं न योजयेत् विमुं शोधिवचवत्सम्यकु
योगोपपद्यामृतोपमः काले वर्ष्यं प्रयोज्यं च तस्माद्यत्नेन योजयेत् इति मंदाग्निक्रूरकोष्ठ
योः शोधने पूर्वीजमाह मंदाग्निरित्यादि रूक्षाणां पंचानां विरेचनमविरेच्यैव जराया
तीत्याह रूक्षेत्यादि ते कथं विरेच्या इत्यत आह तेभ्य इति वस्तिनिरूहं विषादिषु नवस्वौषध

839

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्निग्धस्य शोधमित्याह । विशेत्यादि अभिघातः शस्त्रघातादिः सर्वेषां विव्यानां स्नेहविरेचनं दे
यमित्याह सर्वानिति स्नेहभावितानां रूक्षं विरेचनमित्याह रूक्षो त्वित्यादि प्रतिकर्मस्नेहस्वे
दौ कार्याविव्याह कर्माण्यमित्यादि सर्वकर्मान्ते पुनः स्नेहनं कार्यमित्याह स्नेहमत इत्या
दि स्नेहनस्वेदाभ्यासे युक्तमाह मलतीत्यादि स्निग्धस्विन्नवस्त्रादिवत् उत्क्लिष्टो मलो
हीयते स्नेहनस्वेदानभ्यासे दोषमाह स्नेहेत्यादि सम्यक् शोधनस्य फलमाह बुद्धिप्रसाद
मित्यादि वयसः पाकं जरां इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने वांतरेक प्रकरणं साम
स्त्यान निरूपितं अथेति क्रमप्राप्तं वस्तिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते वस्तेर्विषय
माह वातोल्वणेष्विति वस्तिनादीयते वस्ति दीयते वा इत्यतो वस्तिरित्युक्तं संग्रहे वस्तेः सर्वोपक्र
मश्रेष्ठत्वमाह उपक्रमाणामिति शोधनसंवृंहणादिकामित्वादित्ततानिर्लेखदादि वाष्व सु
खत्वादेव च वस्तिर्वीनवृद्धवाधयस्थूलसीणधात्विंद्रियेषु स्त्रीषु वातलोपसर्गादप्रजा
सु स्वाद्धु प्रजासु वीर्यादि प्रयते अग्निवर्णमेधास्वरायुःसुखप्रदो वयःस्थापनं गूरुस्तं
भभग्नसंकुचितानिलाध्मातशूलरोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हितइति वस्तिभे
दानाह त्रिविध इति संग्रहे तु तत्रास्थापनं दोषदूष्याद्यनुसारेण नानाद्रव्यसंयोगा
दिनिवर्हंतस्य भेदाः उत्क्लेशनं शोधनं शमनं लेखनं वृंहणं वाजीकरणं पिच्छावस्ति

840

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

माधुतैलकमित्यादयः माधुतैलकस्य पर्यायाः पायनोपुन्नारयो दोसहाः सिद्धि
वास्तिरितितेषां नामापि देवच स्वरूपमाख्याति तद्यथः स्थापनादोषस्थापना ह्यनु
स्थापनमित्युच्यते शरीरदोहणाद्दोषहरणादचिन्त्यप्रभावतया वासिन्नहास
मवान्निहन्तीत्युच्यते अनुवासनं यथार्होबधसिद्धः तेरनाविधो सचतुर्द्धी स्त्रपि
हतः तस्य भेदो मात्रावस्तिः स पपसे सहमात्रान्तुल्यः सेव्यः सदात्रमाधुतैलवव
द्वालवधाध्वभारयानव्यापाम विता स्त्रीनर्पस्वरसुकुमारदुर्वलमयाल्पाग्नि
भिर्निः पदिहारतया सुखोवस्तोवार्षः स्वचमलोदोषघ्नश्चेति तथातो नाजोर्णे
शोज्योनवदिवास्वप्नसापेः सेयःश्वासाकनुवसनपिनदुष्यत्यनुवासनमपिवा
दीयतइत्यनुवासनं वासनं भोजनं ३ तत्र वस्तिरपि स्नेहानुवासनवद्धोचनोनिरू
हवरपि कोचिराहु सानिरूहादुत्तरमुत्तरमार्गेण वादीयते इत्युत्तरवस्तिरितिनि
रूहस्याविशेषतोविशेषयमाह तेन साधयेदिति निरूहादिषु त्रिष्वपि प्रकृतेषु
प्रधानत्वान्निरूहस्य परामर्शः अस्याख्या एव चेत्यनुवादाख्यं खुडंवातरक्तं मुद्ध
तीसारोतिरामातीसारमरजोनाशास्त्रीणां पुष्पनाशः संग्रहेतु हृदयकुक्षिपार्श्व
ग्रहपर्वाभितापपार्श्वयोरति अष्ठीलांगसुप्तिशोषकं पगौरवातिना घवत्रकृजनशर्करा

841

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मृद्वार्त्तिर्वस्तिभेषजः तद्योन्मार्दवे तोदोषकृमकोष्ठविषमाग्निसशब्दानल्पोगुरुं धोस्था
नादयतीति निरूहं निषेधति अतास्थाप्यवस्तिवातिबद्धोदरादयउरुविशेषाः संग्रहे तु तत्राति
स्निग्धात् क्लिष्टदोषयोर्दोषानुत्क्लेश्य योदरं मूर्छामथ्यपथ्यं वाजनयेत् अतो रुक्षस्या
ति रूक्षस्य वस्तिक्षोभमथापन्नं शरीरं मा भृशं पीडयेत् अनिरूढस्य वस्त्यपेते वत्तवमनविरे
कयोस्तु रिक्तं देहं क्षतं क्षार इव दहेत् स्नेहवस्तिरद्योऽग्निमवसाद्य श्लेष्मामपायस्यात
कृतवस्य स्वास्य विभ्रंशं मथाविरत्तोष्ठं स्रोतस्तयाकुर्यात् अनुवासनं तु दोषात् क्लेश
नं प्रसक्तछर्दिनिष्ठीविकाकासश्वासहिक्कार्त्तानां वा पुनर्निरूहमर्दनं येत् अर्शस्यात
परिवृत्य पुनर्वक्त्रं सुखं संस्थाप्य भेषजं यथा तत्प्रमाणं माधवमसंकोचेन यथामा
त्रितत्प्रमाणं अंकपादमूलं चर्मपादं च मंवा वाससोघनं स्यतोमधूच्छिष्टेन च संग्रहे तु
न्युब्जं विवृताननेविनिवेश्य वस्तिं कर्णिकयोर्द्ध्वं सूत्रेण घनं समं च बध्वा परि व
र्त्य पुनरप्यन्यद्वस्तिमुखबंधनार्थं सूत्रमुपनिधायानुगुप्तं निधाययेदितिनिरूहौष
धमात्रामाह निरूहमात्रेति प्रथमे वर्षे पलं ततस्याद्द्वादशपलं वृद्धिः एवमष्टादशे
वर्षे चतुर्विंशतिपलानि स्युः तान्येव वा सप्तति समं ततो विंशति पलानि संग्रहे तु प्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्थापनमात्रात् प्रथममेव षट् प्रकुंचः ततः परं प्रकुंचमभिवर्द्धयेत् यावत् षट्प्रसृताः ततः
श्वोर्द्धं प्रसृताभिर्वृद्धिः प्राप्तानुनीता द्वादश सप्तते स्तु द्वादशप्रसृताः परं त्वातो दृष्टैवं अन्ये
पुनर्द्वादशप्रसृतस्याप्यर्द्धविंशतीति अनुवासनौषधमात्रामाह यथापथमित्यादि यथा
यथं पले कर्षः पलद्वय कर्षद्वयमित्यादि संग्रहे तु यथास्वमास्थापनमात्रापादहीनामाधु
तैलिकैः प्रयोज्येतेति निरूहस्यानुवासनमाह आस्थाप्यमित्यादि कृतस्नेहनादिकमास्थाप्य
मनुवासनयोग्यत्वे सति पूर्वमेवानुवासयेत् अनुवासनकालमाह शीते वसंते चेति शीते वसं
ते ततोन्यदा च दिवा वासयेत् केचित्ततोन्यदा रात्राविति वदंति संग्रहे तु अवेस्यवादोषादीन् अ
न्यथाहि स्नेहो नाम यथप्रादुर्भावः धात्वंतरेषाः पुनः प्राहुः न रात्रौ प्रणयेत्स्नेहं दोषोत्क्लेशो
हि रात्रिजः स्नेहो वीर्यं यतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरं अह्नि स्थानगते दोषे वह्नौ वान्तरसान्वि
ते स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहो पर्यवसर्पतीति अत्यपित्तकफं रूक्षं संभवशं वातरुजार्दितं भुक्तं
जीर्णा प्रान्नं कामं रात्राववप्यनुवासयेत् केवलातितलाति पीडतंत्व शुद्धमप्यनिरूपितवेलमप्यनु
वासयेदासायिकत्वादिति अनुवासनीयस्य पूर्वकर्त्तव्यमाह अभ्यक्तेत्यादि उचितादित्यभोज
नात्पादहीनमशितं भुक्तवंतं द्रवादिद्व्यपूर्वं नचोक्तौ वैठ दीर्घकं विना अनुवासनेवेघस्त

843

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्यमाह यथास्वेत्यादि आस्यातुरस्य मुहेवक्ति उत्क्लेशमधुकरसस्य शेषेन विगतिमात्र तं ज्ञात्वा पृष्ठ
वंशे पृष्ठे एवं शास्त्रेयेण प्रयेत् ततोनंतरमोषधं प्रयेत् नातिद्रुतविलंबितमिति पीडतारं
मविषयं नातिवेगं न वा मंदमिति पीडतविषयं प्रोषे औषधशेषे दत्ते औषधे वेगाः स्वपाली
नास्फ्रोतोताडयेत् तम्रातुरपार्श्विभ्यां ततः पादतः शय्यामुत्क्षिपेत् ततः पार्श्वयोमुष्टिना
हन्यात् त्रिरिति पाणिताडनादिषु चतुर्ष्वपि योज्यं ततोवेदनार्तमंगं मर्दयेत् संग्रहेतु वमना
दधिकतरं कृतमंगलमनुमुखमभ्यतत्सुखांबुना स्नानं घृतस्नेहमुषितात्यादहीनं तु तपूर्वं
लघुमांसानुपानषामवतं कृतं च क्रमयामुत्सर्षविष्णुत्रमनार्दुहस्तं ग्रंथांकनीय परिवारं
निवातवेश्मनि प्रतते शयने तावत्सुक्तितेस्यास्तरते ईषदुन्नतपादरदेशे वामपार्श्वेन प्राक्शिर
संसंनिवेशयेत् स्मृतिस्निग्धाग्निनो ह्युपयमार्गसंसर्गात्स्नेहो मदमूर्छाग्निसादद्रव्यासंजन
वर्ण यति रूक्षाग्निनो विषमं वलं हानिं च स्नस्यमात्रदुर्बलाग्निनो विस्पष्टवातविण्मूत्रस्य चान्यारतेन
तदावर्णात् वापदं चिरमग्निर्तवतो विदाहाल्मितत्पार्श्वशायिनो निम्नानि भवंति अतस्तयो
बधमसवलितं प्राप्नोति प्रवेशाविर्गमाविति संस्पर्शनेन मजुस्थितदेहं स्ववाहु परिधानेपु
सार्य तवामसक्थिमाकुंचितरं तस्योपरि प्रसार्य तद्दक्षिणां बाहुं कार्येत् सर्वे मेपतु वेयाव
मुखभंगस्यज्वरां कुर्यात् नन्स्नवामपार्श्वाभ्यामपि हे.१८५
वह्निर्मन हत्मीगुरवलिमुखानि तानि २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

845

मानं तद्भवति वा यथा नात्य द्ध सां द्रुला वस्ते रस्थि मि प्राचेणप द्यावायस्य प्रसत

द्ध यमानं तद्भुद्धुप तव ल्के पलयोगात् इति वाते पिके पित्ते तु स्नेहन्यूनतामधुदु

ग्धाभ्यां पूरणीया कफे तु मधु नैव उत्तं हि वंदेन मधु स्नेहन कल्का ख्य कषा

यावायतः क्रमात् त्रीण षट् द्विर प्रा: त्रीणि पलान्य निले रोगिणां पित्ते तु चत्वारि

षड्द्वे तथा पंच च तु षषयं षट् त्रीणि द्वि प्रस्त्रीणि कफे चापि निरूहणं इति

मिलितानां निरूहद्रव्याणां संस्कारमाह सर्वमित्यादि खजो मंथन दंड: तद्वा

न्नात्म्पं नात्यद्रं संग्रहेतु तत्र वाच्य मात्रादोषधस्य विदाहो तस्य भवति खजप्रमथ

नात कार्थं स्नेहाद्यः सम्यक् संयु क्ता: संमगेव योगमारभेते अन्यथा पुनः

काथादीना मुत्प्लवो न्यत मोन्यतमं यथा स्वं दोषमीरयेत् अत्सूक्ष्मादीनां तु पृथक्

त्वापद: साधनानि सिद्धि षूत्तरकालमुपदेक्ष्यं ते तिर्यक् प्रणिते हीनयाति धा

रा गुदे व्रुणस्याद्व लिते तु नेत्रे स्तः शनैर्नातियमेतिवस्तिः कंठप्रधावेदति पीडितस्तु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.टी.११८

८१

स्तंभं विधत्तेति मृदुर्हि मध्यन्तमप्रवृत्तौ स्नेहो मुमदाहे मोहान् स्निग्धोग्निमांद्यपवने मुंस
स्तत्वेत्य मात्रानत्वेत्तत्तो योगमु करोति मात्रा व्यधिकोत्रि योगं दशामंतुसारः सुचरेण
चेति दाहातिसारौ लवणेनेति कुर्यान्नस्मात्सुयुक्तं समभेवदद्यादिति मतांतरेण स्वस्थ
विषयं मानमाह वर्षं स्वेत्यादि अयं नवयुक्ततो निरूहः निरूहद्रव्याणां प्रमाणमाह
मात्रिकः इत्यादि अर्धात्कायानंतरं स्त्रीराद्यावाया: दत्ते निरूहे रोगिणः कृत्यमाह
उत्तान इत्यादि उत्तानत्वे निरूह वीर्येण देहव्याप्तये निरूहे निवृत्तकालमाह आगता
विति मुहूर्तौ परकाद्वयं अनिवृत्तौ प्रतीकारमाह तत्रानुलोमिक इत्यादि अनुलो
मिकः स्नेहः एरंडतैलस्नेहादिः प्रथमादि सिद्धो वा स्वयं निवृत्तावसम्यग्योगात्सु
नः पुनर्दानमाह स्वयमेवेत्यादि सम्यग्योगादि लक्षणमाह विरक्तवदिति सम्य
ग्योगे स्नानं भोजनं चाह योगे तु योजयेदिति तनुः धन्वरसेन जांगलरसेनौद
नं स्नानभोजयोः फलमाह विकारा इत्यादि वातार्दितस्य निरूहादिति एवानुवा
सनमाह अथादिति मितिसंग्रहे तु ततः पुनर्वातातं मातुर वंहणीयमन्यव्यतद्धि धम

नानं२

हे.११८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णांतस्यां गुदे न तस्यैव कर्णिका पार्श्वे इत्युभयत्र योज्यं अंगुष्ठवद्यंत्र मूलं कनिष्ठिकाग्र
वद्यंत्राग्रं स्थूलमित्यर्थः मध्यं तु अनुपूर्वं स्थूलं यंत्रछिद्रमाह पूर्णे द्वेंगुलमित्यादि षडंगुलस्य
यंत्रस्य मूलछिद्रमंगुलप्रमाणं सप्तांगुलस्य सार्द्धांगुलं अष्टांगुलस्य द्व्यंगुलं नवांगुलस्य सा
र्द्धद्व्यंगुलं द्वादशांगुलस्य त्र्यंगुलं षडंगुलस्याग्रछिद्रं मुद्गवाहि सप्तांगुलस्य माषमावाहि अ
ष्टांगुलस्य कलायवाहि नवांगुलस्य क्लिन्नकलायवाहि द्वादशांगुलस्य कर्कंधुवदरवाहि अं
गुलमात्रं तु छिद्रस्य वर्त्तपरियोज्ञेयं पंचांगुले द्व्यंगुलं अग्रे वन्नु मुद्गवाहीति संग्रहोक्तेः शेषं
यंत्रस्य प्रांते कर्णिकास्थापनमाह मूलछिद्रे इति मूलछिद्रप्रमाणेन प्रांतपरिकल्पितां सी
मारूपां कर्णिकां घटयेत् यंत्राग्रछिद्रं वर्त्याविधेयामित्याह वर्त्याग्रे पिहितमिति संग्रहे तु क
र्णिकांतः प्रतिबद्धसूत्रां तदग्रेऽपि पिधानयंत्रं चैलवर्तिं इत्युक्तं यंत्रमूलस्य कर्णिका
द्वयमध्ये द्व्यंगुलमंतरं कार्यमित्याह मूले यथास्वमित्यादि यथास्वं यमुदिश्य यंत्रं तदं
गुलेः कर्णिकाद्वये वस्तिबंधमाह तत्र नियोजये दित्यादि आदिशब्देन गोमहिषवराह
हयः वस्तिमूत्राधारस्येशीसुसरदितं स्नेहमुक्तं कषायरक्तं कषायरसेदृद्वैदं त्वरागं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विद्धि द्रुग्रंथिगंधशिरं छिद्रादिचतुष्टयरहितं तनुं सूक्ष्मं साधु ग्रथितं वध्यात्ति पलानित
चार्धं मदनानि इत्येवं परं एतन्न क्वाथमानपरं प्रकुंचादिनि रूहेविसंभवात् क्वाथ्यातिम
कानिरूहात् द्वादशप्रसृताश्चतुर्थांशं प्रसृतत्रयसंमितं स्नेहं कल्पयेत् तत्त क्वाथ्यातावं
म॰ तं क्वाथमपनीय सपलोयेपं चमी एवं कल्कादयमं सार्द्धं प्रसृतं गुडस्य पलमात्रं घृतस्य
मधुप्रसृतद्वयं संमितं पट्सैंधवमक्षसंमितं स्वादिशब्दो मांसरसक्षीरगोमूत्रकांजिक
मदनफलानि उक्तं हि सुश्रुतेन सौद्रं मूत्रं फलं क्षीरं मम्लं मांसरसं तथा घृतत्वाप्रदापयेद्धीमा २५
न् निरूहे कल्पनाविधमिति तत्र चतुर्गांडव्याणां पलद्वयं मदनं त्वेकं वारिप्रोष्यात्क्वाथ
स्य प्रस्थौ चतुष्टयं एवं द्वादशप्रसृतत्वं उक्तं हि सुश्रुतेन दत्वादौ सैंधवस्याक्षं मधुनः
प्रसृतद्वयं विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयं एकीभूते ततः स्नेहे कल्क
स्य प्रस्[illegible]येत् संमूर्च्छिते कषायं तु चतुः प्रसृतिसंमितं वितरेत्तु तदावापमंते द्वि
प्रसृतसंमितं एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् इति यत्वत्र कल्पस्य प्रसृत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पल्लवलिपूपैर्वज्ञ इव प्रकल्पितभागानौषधीर्वैद्यान् द्विजांश्च संपूज्य तद्विषसं
हितो हेतोषोधाद्विवलेन यथार्हमुपकल्पयेद्वस्तिमिति निरूहमुक्त्वाणं मात्रमाहद्वा·मा
इति यत्र बास्थाप्यविं प्रात मार्गत्वाद्दनागछन्न तिः प्राणान्हि सर्वत्र स्नेहः पुनरर्शास्याम
व्येयाध्मानाय स्मात् बद्धोदरा याध्मातानां भृशं तरमाध्मानान्मृत्युः अन्लसक विषूचिका
तिसारार्त्तानां चामदोषान् अरोचकाल्याग्नि गुरुशोफकुष्ठमधुमेहार्त्तानां यथास्वमामय
रद्धिः गर्भिण्याः पूर्वोक्तो दोष इति पूर्वोक्तो वमनोक्तः अनुवासनस्य विशेषतो विषयमा वमनोक्तः ६
९८ आस्थाप्या एव चानुवास्या इति आस्थाप्या गुल्मादयः अतिन्याद्विषु त्रिषु निरूहादनु
वासनस्य प्राधान्यमाह विशेषादिति अनास्थाप्यानां पांडुरादीनां चानुवासनं निषेध
ति नानुवास्या इति अनास्थाप्या अतिस्निग्धादयः निरन्नोकृताहारः विजेद्दीशिपि
लमलः गुरुकोष्ठ अहारविनाप्याहार पूर्णइव कोष्ठो यस्य अभिष्यंदीनेत्रकोपी संग्र
हेतु न त्रातिस्निग्धादीनां यथामुक्ताः पश्चद्दोषाः अपिच अभुक्ते तिक्तकोष्ठस्य प्रयु
क्तमनुवासनं सरदूरगस्नेहस्सात्वेक्षिप्रमूर्द्धं प्रपद्यते तेन वायोनस्यात धामन्याघि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰टी॰१८६

षिता काया ग्रेरा युना शास्त्र विशेषादिति । व र्त्तिना स्नेहः सद्यो थिताहार स्यार्द्धे त्वाम ग्रा
येनित्लं पक्वस्य हेति पक्वस्य न्नवर्त्तेवान्न याकृतः निरूह स्न समीस्न्नतौ त्ववेमा
वुभावपि तावन्न मृ छिन्नौ तौ तथा वध्योन्नेन सर्ह्रगतौ उर्द्धं वासकृतासार्द्धं संस्थितौ
कोष्ठ एवता समन्नाहार विबन्धौ हरेता मायुजीवतं मृतावा नानुवास्यो स्मान्न
निरूह्योन्नमृत्कवान पांडुरोगार्त्तानां दोषानुत्क्लेश्य स्नेह बस्तिस्सरं जनयेत् पु
तिश्वा याद्दिमतां मृयएव शेषां वर्द्धयेदिति निरूहान्नवासनयोर्यंत्र स्य लक्षणमा
ह तयोस्त्वित्यादि गोपुच्छाकार गोपुच्छवत्क्रमतनुमं वर्त्तं च गुलिका मुखं गुलिवद
त्र रहितं नवंयस्य संग्रहेतु मणि शंखं मंगरं तवादि रक्तदरतिनिशातिंदुकादिद
रुसार स्ययमज्यकर्णिकामिति यंत्र प्रमाणमाह ऊनेद्वे इत्यादि प्रथमे वर्षे पंचांगु
लयंत्रं द्वितीयादिषु पंचसु षडंगुलं सप्तमे सप्तांगुलमिति द्वादशेऽष्टांगुलं षोडुसे
नवांगुलं विंशादिषु द्वादशांगुलं वर्षान्तरेषु वयः प्रमाणं वीक्ष्य पुनः प्रमाणव
र्द्धयेत् अष्टमे पाद सप्तांगुलं नवमे सार्द्ध सप्तांगुलं इति यंत्र स्रोतस्यमाह स्वांगुष्ठेनेत्यादि स्वांगुष्ठेन मुदि यय
यंत्रप्रमा

हे॰१८६

850

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

851

र्णी म्राग्रमुखपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादं गुष्ठांगुलिभ्यां कर्णिकापामुपरि
घ्नन्निः पीड्याविवंधाग्रयातांक्षारसैंधवचूर्णावकूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात् पूर्ववस्तिमंत्रितं यथ च२
यार्हं यथोक्तं विपक्वं सुखोष्णं वस्तौ स्नेहमासिच्यावलोक्यो[illegible]संनिः सृष्टवातबुद्बुधमौ धांते
सूत्रेण द्विस्त्रिर्वा वस्तिमुखमावेष्ट्य दक्षिणपाणिना नेत्रमुपधारयति येत् ततो घृताभ्यक्तो याथा वाम
हस्तप्रदेशिन्याभ्यक्तप्रवेशादेशमपनीतवर्त्तुतानवामहस्तांगुष्ठोदरपिहितापंमध्यमाभ्यां देशि
मुपगृहीत् कर्णिकमृजुवन्मुसुखमेकमनान्नायवेन्ननेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत् म्रातुरोपितदनुलो
ममवलंवेत् ततश्च वेष्टोवस्तिमुखं दक्षिणहस्तांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां ममुं च नेत्रमचालयन् ह
स्तद्वयेनोत्तानेनैव गृहीत्वा प्रपीडयेत् म्रन्यथा हि व्यापदो भवंति म्रन्ये तु त्रिंशन्मात्राः पीडन
कालमाहुः न च वस्तौ दीपमाने सवकासहास्ये मास्पंदनान्याचरेत् विण्मूत्रानिलवेगे तु नेत्र
माकृष्य वेगांत शेषं प्रणयेत् तथापार्ष्णिं गुल्फपार्श्वतत्त पिंडिकाः सस्फिजं वांगं स्नेहेन प्रतिलो च२
न२ मं वाक् शामात्रं शाने गृह्णीयादिति वैद्यकृत्यस्यफलमाह इतितरीति समुनगच्छति समंताच्छिना
इत्याधिकं संग्रहे प्रमदाकौ प्रवृत्तौ पुनरदेवानुवासनं कार्यमित्याह यो कृदिति शीघ्रमि
त्रतिं विनामलेन चेत् मंदाग्निमल्लागतस्नेहं च सायं च भोजयेदिति इतियमेनाहदीनेछितिसंग्रहे

पं१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नैव चानागतस्नेहमपि द्वितीयेहनि नक्तमनुवासयेद्दिति अनुवासनस्य निवृत्तिकालमाह निः मा
हति निर्वृत्तिकाले त्वनिवृत्तो किंचित्कालमुपेक्ष्यमाह यः येरति तीक्ष्णैर्वणार नालप्रायैः प्रती
कारस्यापवादमाह अ॰ तद्वति निवृत्तस्नेहस्यानिवृत्तस्नेहस्य च स्नेहशेषं यथाकार्यमौषधमाह
अन्वेति केवलमेरवाकोष्णमंभः संग्रहे तु सुखोषितं चैनं तथाकृति वमनविरेचनास्थापनान्य
तमं प्रातः शुंठीधान्यकाथमितरदोष्णमुदकं स्नेहशेषजरणाय वातकफोपशांतये च पायये
त् ततोन्नकाले यथोक्तमन्नमश्नीयात् अन्वानुवासितं पेयां पाययेत् सा हि सस्नेहकोष्णमन्नमपि
व्यंदयतीति पुनरनुवासनस्य कालमाह अ॰ स्याहिति स्नेहपाकानुसारेण सप्तमादिदिनेषु वा
उत्वणे वातादीन् प्रतिदिनमनुसयेदित्याह त॰र॰मिति ततस्नेहपाकप्राधान्यात् अनुवास
नानंतरं निरूहमाह र॰ ज्यादिति स्नेहैरनुवासनैः निषिद्धानुवासनस्यानुवासनं विनेव नि
माह४ रूढं अ॰ नोपि ति स्नेहनः सम्यः शोधनो निरूहसंयुंजात् निरूहविधिमाह पं हेति अंत्यानुवासि
नद्दिनात् तीये पंचमे वा साधवे ज्योतिः शास्त्रोक्ते शुभे अ सोचादिरहिते अवेक्ष्य ज्ञात्वा त
द्विधेर्वस्तिकुशलेः संग्रहे तु आर्यावलोकितं नाथमार्यानारामात्म भुवं धातारमश्विनाविंदु
मात्रेयं सप्तर्षीन् काश्यपाविदेहाधिपप्रभृतीन् अग्निवेशादीन् तंत्रकारान् दीपगंध पुष्प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

- Title – आयुर्वेदीय ग्रन्थ (अष्टाङ्गहृदयम्) टीका
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning –
- End –
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject -
- Revisor -
- Author -
- Remarks- आयुर्वेदीय (अष्टाङ्गहृदयम्) की तृतीय अध्याय

A-1-S-4 ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

1

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

च० १ 2

ॐ श्रीगणेशाय नमः अथातो वर्णस्वरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ शारीरे चिकित्साधि
करणं शारीरं प्रतिपाद्य चिकित्सा वक्तव्या सा च साध्य एव रोगे वक्तव्या नासाध्ये यदुक्तं।
अर्थविद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहं प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेदिति ना
साध्ये रोगस्यापकारित्वप्रतिपादकमिन्द्रियस्थानमेव चिकित्सास्थानात् प्रागुच्यते र
लिङ्गारिष्टस्य मिन्द्रियं यदुक्तं व्याकरणे इन्द्रियमिन्द्र २५
दृष्टेन प्राण उच्यते तस्यान्तः मरणस्य लिङ्गमरिष्टस्य मिन्द्रियं

ॐ नमः सिद्धहरेः ॥ अथातो वर्णस्वरी
यमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः इति ह स्मा
ह भगवानात्रेयः

दि

लिङ्गमिन्द्रमित्यादिना सेन्द्रियस्थानमिन्द्रियस्थानं तत्रापि च इन्द्रियस्थाने वक्तव्ये य
दुच्यते तत्रापि यानि रिष्टानि रि
ष्टमारिष्टाभिधायकेन वर्णस्वरीयमिन्द्रियं ... यायवक्तनिवर्णस्वराप्रकृत्या कृतानि र
ष्टानि वक्तव्यानि तानीन्द्रियेषु ... प्रतिपादको ध्याय इन्द्रियं व्याख्यास्यामः
नि वर्णस्वरीयमिन्द्रियस्यारिष्टरूपस्य प्रतिपादको ध्याय इन्द्रियस्य व्याख्यास्यामः
एवमन्यत्रापि बुद्धिमता ... अथापि इन्द्रियविशेषणं व्याख्येयं ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३

इहेन्द्रियार्थेषु तेषु सत्सु स्थानप्रतिपादकं कुत्रास्य स्थानमित्यत आह इहेन्द्रियस्थाने खलु शरीरे वा
व्यापकारे इह चक्षुरादीन्द्रियाश्रयशरीरे एव वर्णादिग्राहकेन्द्रियाणां सम्बन्धे युज्यते न यावि
नेवास्मनीन्द्रियत्वेन ननु इन्द्रियाश्रय इति प्रतिपादकं चेन प्रक्रान्तिवर्णादीन्येव प्रत्यक्षं इन्द्रियाधिक
रणत्वादेभिर्यीयंते वर्णादिभिः त्रिचय यावद्यथा संनियान यावद्वेनिपातः स्याद्रिशाद्रूपस्य
यदि वर्णादयि वक्तृस्थानीय सूविशेष एवेन्द्रियत्वादि संस्थाप्य स्वरशब्दाभिधेये यदि स्पर्शादि
करणत्वेनाभिमनः स च वर्णापेक्षया व्यक्त एव इहेन्द्रियादावसमासे न प्रत्येकमपि वर्णादीनं

इह खलु वर्णाश्च स्वरश्च गंधश्च रसश्च रूप
श्च चक्षुश्च श्रोत्रं च घ्राणं च रसनं च स्पर्शनं
असत्त्वं च भक्तिश्च

इन्द्रियाधिकरणत्वं द्वन्द्वे यदि समासे इह समुदायस्यैव इन्द्राधिकरणत्वं यापरीक्षत्वं शंकेन वर्ण
शब्देन च वर्णो हि नाम चक्षुर्ग्राह्याः ते च यो पि गृह्यते नापि न एव वर्णः प्रसाद एव वर्णानि यत्र वर्णाभेदे
न ग्लानि हर्षे रोमहर्षे हा व्याख्याना इति स्वरादिग्रहणेन च स्वराय मात्रो पि संगृह्यते नानागुरी पव
शब्द मात्रो गन्धमात्रादयोपि इन्द्रियावरुध्यन्ते स्पर्शग्रहणेन च स्पर्शेन्द्रियग्राह्यकाठिन्याव
रोधः सत्त्वं मनः सत्त्वविज्ञाने न ग्रहणं यथा ज्ञेन्युक्तं भजते सत्त्वं चेतो भीरा विशारद
शीत्यादि भक्तिरिच्छा शील सहज वर्तमाचारः शब्दाभिज्ञाकुलो व्यवहारः भक्त्यादयो यथा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२ च० ५

शीलं सहजं स्वभावः आचारः शास्त्रविज्ञानतो व्यवहारः मज्जादयो यथायथि सत्वविकारत्वेन सत्वगह
णादेव लभ्यन्ते यदुक्तं भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिः मोहत्यागो मात्सर्यं भयं क्रोधं लोहव्यामा
णादयं गामी धीमन कश्चित्तत्वमिति मेधमादयः सत्वविकारत्वेन याथि मज्जादीनामपि यथा
९ त्वा धिकरत्वेनेह स्तकरणं ग्लानिर्दौर्बल्यं हृतानमितोच्यते तत्र चरिष्ट युक्तं यथा निद्रानि
त्वमवेत्यादि श्रोत्रं यदुक्तं सर्वसु यस्य कुर्दिस्य हलपादं विशीर्यतीत्यादि गौ
रवरिष्टं यथा विषमं च पुरीषं च रेतश्च मासिमज्जं नीत्यादि लाघवेरिष्टं गुरुणामपि गात्रे लाघ

शौचं च शीलं च आचारश्च स्मृतिश्च आकृतिश्च ॥
मेधा च बलं च ग्लानिश्च निद्रा च आदेशश्च गौरवं च ॥
लाघवं च आहारश्च आहारपरिणामश्च उपायश्च ॥
अपायश्च व्याधिश्च व्याधिपूर्वरूपं च वेदनाश्च उपा ॥

वं ते पं गुरूणां शरीरदेशानां शीतो पल्लदुष्टा रूणः विपर्यासेन लक्षयन्ते स्यान्ये सत्यवनद्विधा
आहारिष्टं यथा आहारमुपयुञ्जानो भिषजा कल्पितं मित्यादि आहारपरिणामरिष्टं
२ यथा दुर्बलं भुक्ते रोगस्त दुरेव स्वम वर्तीत्यादि उपायापायगमनं व्याधिमेलकमित्यर्थः
यदुक्तं यन्तरसहसा रोगा दुर्बलं पतिं मुञ्चति स्यादि व्याधिरेति व्याधिरेवरिष्टं यथा
छीला भूत्वा दाहरागादुदर्जि हन्तीति कायामौतिकीयं चरूपानि हन्ता तु देहच्छाया ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA
... विशेषमासं हृषं शीतं मितिव्याध्यसमसमनमपायः २

ह्री

प्रतिज्ञायागौ नैतेऽकुमारिकायाः प्रतिज्ञायाः स्वागमनेऽस्मानं स्वयं च ज्ञायते [illegible] ः वन्नरूपी यस्यं द्वि
ष्वेव ज्ञेयाः आनुरक्ते मातावस्था रिष्टे यथा प्राणेनमुष्टानि गात्राणि [illegible] नानि रशिकानि मि
थ्यक्तमुमूर्षतो रेषम प्रविशन्ते च पश्यन्तीत्यादि [illegible] भेषजप्रयुक्तो यथा [illegible] द्विष्येत नरो वैद्यः संव
नेयन्नु मोषधं यजमानाः नश्यन्तीति दुर्लभं [illegible] जीवितं मे भेषजस्य विकारे च समायुक्ते भेष
जविकारस्युक्तिः ७ दृष्टं यथा विज्ञानं बहुशः सिद्धं विधिवद्भाव चारितं न सिद्ध्यन्ता वध्यस्य
यथा प्रनष्टयैव सा शेषेनुदिष्टोदाहरणे व्यक्त इति समाप्तौ प्रत्यक्षपूर्वं प्रमाणेनानामिहांद्री।

प्रतिज्ञा च स्वप्नदर्शनं च इत्याधिकारस्य यथि चौत्पातिके आनुरक्ते मावाव
वस्था च भेषजसंप्रयुक्तस्य भेषजविकारयुक्तिः [illegible] हेतृणां मवति प्रत्यक्षानु
मानोपदेशैरायुषः प्रमाणविशेषजिज्ञासमानो मेनमि भेषजा नत्ररक्तोलोकपरी
क्षणे कानिचिन्नुरवमनाग्निनानि कानिचिन्नुरवसंस्थानि

प्रत्यक्षं कृतं यथायि वर्णादयो यायुष्यलक्षणप्रवृत्तिप्रतिज्ञादिनादीर्घायुः प्रमाणं जिज्ञासाया
मपि परीक्षणे तथा चीह प्रकरणे आयुः प्रमाणे शेषज्ञानार्थमेव परीक्ष्यन्ते याः यत [illegible] प्रमाण
परीक्षाजिज्ञासमानेषु पुरुषादन्यारिनानाशि [illegible] विकृतानि युक्तिनमानानुमानमित्यर्थः [illegible]
ज्ञाना४ यादि दृष्टिर्यधिकार प्रत्यक्षादिप्रमाणनयानेन रयुक्तं न यापि पुरुषाणां यद्दिष्टावधारणं प्रत्य
क्षस्यावदिष्टं ह्यावधारणं संख्यायमन्ताल प्रत्यक्षं हि मृत्यादीनां स्वरूपं ह्यानिदिष्टनुमत्यादीनामान
प्रत्यक्षानिरासंद र्शयति४ मादेव ज्ञायते पुरुषाणां यवर्णादिना तेदिष्टगमहेत्वान विशेषेण व्याधीनद तिमत्वा नत्रानिषिद्ध
नमानमुदिष्टत्वे न प्रतिपादितानामनिमित्तत्वादिधर्मविचारे व्याप्रियत एवं प्रवृत्तिश्चाश्रये विनिविज्ञान

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

... प्रत्यात्मनियता इत्यादि प्रमाणेन देवशुद्धयाः प्रकृतविभजनेनेत्यादि जा
प्रकृतेर्विकृतिपरीक्षान्वयिकृतिः प्रसिद्धैः प्रत्यात्मादि प्रमाणे देवत्रेयाः प्रकृतविभजनेन इत्यादि जा
प्रकृतेर्विकृतिपरीक्षान्वयिकृतिः प्रसिद्धेः कुलप्रसक्ता यथा कश्चिद्देवकुलेषु च्यवनादिवद्भवति
निप्रसक्ता यथा ब्राह्मणजातौ शौचे प्रकृतिः कुलप्रसक्ता ... यथा कालजानुपातनी यथा कृतयुगे शौचं च
देशानुपातिनी यथा ... चयोः भवति कालजानुपातिनी यथा कृतयुगे शौचं च
वयोनुपातिनी यथा बाल्ये ... प्रत्यात्मनियता यथा कश्चिद्देवपुरुषः प्रकृत्या मुदिर्भवति इ
त्यादुदाहरणीयं कुलप्रसक्तेत्यादिनियतप्रकृतिर्भव नीत्यवहेतुमाह जातिकुलेत्यादि तेनै
मावविशेषाइतिश्रुचिकं गोरक्तत्वादयः विशेषाधिकाराधिकृता विकृतविरचयतु सर्वा एवं नवि
मावविशेषाइति श्रुचिकं गोरक्तत्वादयः

नैव प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता च कुलप्रसक्ता च देशानुपातिनी च
कालानुपातिनी च वयोनुपातिनी च प्रत्यात्मनियता
ता च जातिकुलदेशकालवयः प्रत्यात्मनियता हि तेषा
तेषां पुरुषाणां तेन भावविशेषा भवन्ति विकृतिः पुनर्ल

... इत्यादि हेतुसदृशानि तेन दैवमेव पुनरेतावदादि सानु
कृतभेदानाह विकृतिरित्यादि हेतुभूतानीत्यादि हेतुसदृशानि तेन दैवमेव ... दैवनिर्मिता
इकोकलक्षणयुक्तेषामीदृशाहात् ... धनगमनादि ... विकृतप्राप्तौ हेतुः लक्षणानि दैवनिर्मिता
निबोधमाज्ञामि ... दैवादिष्वयुक्ते ... विकृतमुत्पादयतीत्यत्राधिदेवादिनिबो
जनीयेनेन दैववशाद्देवलक्षणं ... बन्धनादिविकृतानकर्तृत्वं तस्मिन्नस्मिन्काले त्यनेन
लक्षणसूचिनाहृष्टि ... कालेनियतं विकृते ... यति लक्षणसूचिनाय ... राज्यादयः इहपुरुष
... विकाएव प्रकृतत्वाद्विकृतमशादेवोच्यते यथोक्तं निदानेष्विति यथा ... त्यादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

निमित्तानुरूपो नाम तानुसारदर्शी एतदेव स्फोरयन्ति निमित्तानुकारित्वेति निमित्तस्यायोर्थः कार्य
जननरूपः कार्यबोधनरूपो वा तेन कारतीति निमित्तानुकारित्वेति [illegible] स्फोटयन्ति प्र[illegible] रस्तेवाङ्ग
सेवा विशेषणे वा निमित्ते मध्यान्ने यदन्नापि निमित्तानुरूपा याविकृते विशेषमाहू यामित्यादि तन्नमि
त्तानिमित्तं दाने स्तुवन्न [illegible] नेकिं न नन्न [illegible] नीयते नेनापुत्र निमित्तनद्रेय [illegible]
मेव च वसकलत्वं स्वे [illegible] त्व चव [illegible] कि याव यमति कान: केवलेदेह
मात्रना: चिह्नं कुर्वन्ति यद्दोषा: नदरिद्र विरुद्ध्यन्ते यद्दूना दिगन्तरे [illegible] यापकनयायुरुषा

मु निमित्तानुरूपा चतन्त्रलक्षणं निमित्ता सामयस्मा: [illegible] लक्षणान्येव हेतुमता निमि
मथं निलक्षणा निह कानि चिह्नं ना [illegible] निमित्तानि मवन्ति । यनितस्मिन्नस्मिन्काले
ननद्दधि [illegible] मास्ताय लोना तावि कृतमनुष्यादयन्ति लक्षणं निमित्तानुसाय स्पाउपल मे
ने निमित्त यथोक्तं निदानेनाह निमित्तानुरूपानि मित्तार्थकारित्वेया नाम निमित्तो निमित्तमे
युष: प्रमाणज्ञानसे [illegible] निमप जोम यस्यायुषः ज्ञायनिमित्तं प्रनलिंगानुरूपायामायुः

यस्मायुषः प्रमाणज्ञानस्य निमित्तायुः शेषरूपप्रमाणं [illegible] सार्थः मयरस्तार्थः तेनान्यर्थमायुः ज्ञायनि
मित्तां [illegible] न्यास्तन्नायुः ज्ञेयजन्या [illegible] यावन्नाम्निनि ज्ञीणायुः कार्यमाह प्रनलिंगानुरूपामिति प्र
नलिंगानुरूपा प्रनस्तदर्शीमनोद्दं नेपुजायते प्रनान्कृनि रुदीयरन्यादिगं प्रवद्दामाणस्मा हि चिकि
निस्नायुषो नेगनस्य ज्ञाना यं वदन्ति यद्दान्या प्रनलिंगान् ननुरूपावर्णा व्याश्रया सानान्य प्रन्या
न्नमरणबोधिकत्वं किं नु चिरमरणं बाधिकाने नसानान्य र्थज्ञीणायुः कार्यन्तर्थः एवं मूयश्चेन्यादि
नाधाराहत्वं तेन निमित्तानुरूपा कृति विशेषस्य कार्यविषमरणलक्षणमभिधाय [illegible]

निमित्तानन्तु पुनः सर्वथैवाहेतुत्वं यतस्तायुषः ज्ञायनिमित्तं नद्दिश्यमानमपि दन्यथ उपलभ्यो ४
मित्यनेन तरमस्माविशेषणं करिष्यति निविष्टस्याहितरुक्तादि नापि हि शरीरसंवदेरेसा
दिनिमित्तमुपलभ्यतेयदायुसरूपं निमित्तं १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुनः सामान्येनानिमित्ताया धर्म्मान्तरमाह यैर्वैधिकृतस्तेनाद्विपुरुषसंस्कारार्णि तिविशेषणेन पुरुषाणामाश्रितमुक्तानि दिष्टेनाचरं यज्ञनमित्तमन्तर्स्तीनिदर्शति यतो मन्त्राधिकाराद्धो यानिरिष्टानि तानि दृश्यमाननिमित्तान्येवागमादेव दिष्टत्वेनावधार्यन्ते यथा मुक्तके शोयवान देवेहदन्यप्रयतनेयनामिपवन्नासमानेदृष्टाम्नं तेमरणमादिशेत् तत्र च भिषजो मुक्तकेशान्तादौ केशरचनादिश्यत एवकारणं तथा मन्त्रागमने वस्त्रपरिधरणादिकारणमन्त्रावतेतानि

ये वाधिकृतेपुरुषसंस्कारार्णि सुमर्थिता
लक्षणान्युपदेक्ष्यामः इत्युदेशान्विभ
रेणानुव्याख्यास्यामः तत्रादितो देव
तोधिकार ॥१॥

भित्तत्वमानुशास्यैर्यदिष्टत्वमन्येनतु एवं मज्जवैद्यदूतसमागमः परिहर्त्तव्यास्तेन तस्मात्सन यदा देवान मवन्ति तदैका निमित्तमनारिष्टं भवति तेन सर्वारिष्टव्यापके वेदमनिमित्तानाम् मप्यचेत्यादिग्रंथेनोक्तेषु तलिंगानुरूपं विकृतिं मप्यमानुषोः तरान्तस्य ज्ञानार्थमुपदिशति इति च तथा पुरुषसंस्कारार्णि मृगः उपदेशेनेपुरुषाणामाश्रयाण्यनुबल्पग्रंथेनोपदेशं तेइति व्याख्यान... स्यहेयारतिइंद्रि यस्यानातीहेयारम्भर्थः प्रकृतज्ञानानन्तरीयकत्वात्विद्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रकृतवर्णान्वर्णयन्नाह कृष्णश्यामादि मन्दाक्षेगौरः स्यह चन्द्राश्चेतद्येषु प्रकृत्या भवन्ति ते प्रकृ
तवर्णाश्चोच्यन्ते येन त्वाद्येनत्वाद्येन विकृता भवन्ति ते विकृतवर्णाश्चोच्यन्ते इति ज्ञेयं ते नव
र्णाः पूर्वजन्मप्रमत्तोत्पद्यमानानां यथा कदापि प्रकृतवर्णा भवन्ति इति बोध्यं ततनुक्त
प्राकृतवर्णानां निदेशार्थमाह यान्यत्यादि उत्पन्न इत्यस्माच्च इत्युपेक्षमाणाः स्वतः वर्ता ३

कृष्णः श्यामः श्यामावदातोऽवदातश्चेति प्रकृतवर्णाः
शारीरस्य भवन्ति यं चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यादस्य कृ
तोऽन्यथा ग्राह्यो निर्दिष्टमानत्वान्नीलश्यावतान्नहारिद्रनु
क्लानुवर्णा शारीरस्य वैकारिका भवन्ति यं चापरानुपे
क्षमाणोऽपि विद्यात् ॥ ८ ॥

तिस्राह स्वतः स्वनेन च रक्तकृष्णश्यामादि वर्णमिश्रितमया यावर्णाः सकृष्णादिसदृशतयैव ग्रा
ह्याः इति दर्शयति स्वतः यावन्तिनश्चेन्द्रवर्णभेदनामज्ञैः स्वन्यथा कपोतादिवर्णशब्देन निर्दि
श्यमानाः निर्याद्दिनि योजना नीलेत्यादिना विकृतौ वर्णा नाह रक्ता प
दानि तिचवनेन विविक्तानि वर्णसंकरजातिवर्णा ज्ञेयाः ॥ राम सो मनन्नार यत्र ॥

(ँ) कपोतस्तावत् कृष्णारुणसदृशो यदि नातुन्नार्णस्तत्तानुरागोऽस्वरास्वैकारिकाः ८ मृ०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५ ३० 10

न्तानितिपूर्वेवर्णोदन्यथाभूतानुनत्वेने नापि चे
विकृतवर्णोत्तरमाह प्राग्वित्यादि प्राक् विकृतानिति पूर्वेवर्णोदन्यथाभूतानान्नत्वेने नापि चे
नश्यामेन्नाह स्याद्सामनोऽपयो ... गोरश्वमाप्नु न चन्द्र कुरसायनः कालवः कालवशात् स्व
मवर्णो भवति न स्यापि पूर्वे ... नि श्यामवर्णो भवन्तारिष्ट स्यादित्यादि महूरश्चोऽत्यन्ता
निति ननाद्यादोष ... भवति येन नरिष्ट ग यदिविभक्तेविति समा
पि२ हीमाव्वव्यस्तो पूर्वपश्चिमभिभागानां ... ग नाव र्णोम्नु स्वभासाकर्णादिहितो ... नगन तं
याउन्तय ... सन्ध्येति भवयवान रेहलपादादोवर्णमेदे नेतियथावर्णविभागे नरिष्ट

प्राग्विकृतानम् तोऽन्त्यान्तानिति
प्रकृतिर्विकृतस्तु द्वा ... स्यात्ताः
नत्र ... कारे ... सराः
मास्त्रभिन्नेवे. नि.

न१

ल३ हि२

नयाग्न्यान्त्यादिविभागेनापीत्यर्थः हर्षे इहपचायाहेतः मानससर्पस्येह चक्षुषाधिकारे संगतान
नये न्याहेतु ... नाम ... विभागेन जन्मानि सम्भवन्तीति एवमेव
शहेशवानेन ... भावे ... नरिष्ट ... पंचम्यादिनान्तके वर्णोरिष्ट ... हानि ... मे
नपूर्वमिति पूर्वे व्याकृतनरसायनविहितवर्ण ... प्रादमौचम्‌दासार्थ सहसोऽन्त्ययन तेऽन्यनेन हिता
नायमीप्सभावदर्शय निशनि ... मानस्य ... स्वदेति ... मानक ... नरी ... न्या

... तात्परमा ... र्णावर्त्मवर्णनाद्यव ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रमागतं स्वरमाह स्वरेत्यादि हि रोहणं भाइ विशेषः योग्येत्याहो ह्यंकं गुडानि स्य रूपाणि ति बाहुल्याद्
के एवं स्वराणि नेत्येन इति बाहुल्यादुक्तं सा श्रुत्वे न स्वपिंड य दोषस्य संबंधविवक्षायां उद्देशक्रमानुरो ॥
धात् इन्द्रियगोचरत्वेन नाभिधानाद्गुणेन्द्रियानीकम्यते इन्द्रियाण्यनीकं समूहं न साधकत्वं तन्मि
द्रियानीकं दर्शनं चक्षुः दर्शनादीनि चक्षुरादीनि पंचेन्द्रियाणि इन्द्रियाणां परोक्षज्ञानप्रत्यक्षे।

स्वरानेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रधानत्वमिति स्वराधिकारः इति वर्णस्वरा
धिकारो यथा बहुनां मुख्यत्वं ज्ञानार्थमिति तत्र साकाः पंचैवैकारिको
वर्णः शरीर उपपद्य सर्वेषां यदि वा कुत्स्नं निमित्तेन च नासिकः १ नीलवा
यदि वा स्याव नाम्नं वा यदि वा रूपं सुखार्थं मन्यतो वर्णं सुखार्थे दृष्टमुच्यते।
ते २ स्नेहो सुखार्थं स्यात् ... सर्वं सुखेऽमरो ... यावद्धि सुखा
र्थं प्रेतलक्षणं ३ तिलकादिषु गोत्रं गाराजय ... विधाः स्वानुरस्याणुजा
यते सुखप्राणेन सुमुक्षतः ४ एम

त्याह अन्याहीत्यादि मन्येति विनयं इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात् अनुमानेन परीक्षणमिति वाक्या
र्थः स्वस्थेऽप्यहनि प्रवर्तितो ऽप्यः ... उत्पन्नत्वात् इति शेषः इन्द्रियसंश्रयमिति वा हीन्द्रियजन्य प्र
निमित्तेनेति विकृतज्ञानजनक ... व्यतिरेके ए इन्द्रियगत विकृतज्ञानजनकदोषनि
रासस्तु स्वस्थेऽप्यः इति विशेषणेनैव कृतः अनुमोदायमिति मरणकारणं पुनरिदं पूर्वत्र ए

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽमेरवः किंवा एडुकस्य जंबाहुः कलः सक्तः स्नाद्यः रूक्षः सर्वथा त्वनुवन्धामोस्त्रः दीनो दुःखावा
ध्यमानः स्वरः प्रकृतेर्वैकारिकाः [illegible] इति प्रकृतिविकाराः स्वरानेकत्वमिति कदाचि
दृष्टस्वरत्वं कदाचिन [illegible] त्यादि एकोवानेकत्वमिति [illegible]
[illegible] कस्यैव [illegible] नेकत्वमिव प्रविभाति अनिमित्तमिति सर्वत्र संबध्यते अ
यमेवार्थो [illegible] सुखग्रहणार्थं च श्लोकेनोच्यते यस्येत्यादिना तिनेकत्यादे

पुष्पाणि नखदन्तेषु पंको वा दन्तसंश्रितः चूर्णको वापि दन्तेषु लक्षणं मरणस्य तत्
ओष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्णोः मूत्रपुरीषयोः नखेष्वपि च वैवर्ण्यमेतत्क्षीणबलेन कृत
यस्य नीला वुभा वा स्यात् पक्वजाम्बवसन्निभा मुमूर्षुरिति तं विद्यान्नरो धीरो गतायुषं
एको वा यदि वानेको यस्य वैकारिकः स्वरः बलमांसविहीनस्य तत्सर्वं मरणोदयम्
ये: इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं मुमूर्षतां यश्चैतान् सम्यग्विजानाति नायुर्ज्ञाने समुह्यतीति
इतिवर्णस्वरीयमिंद्रियं समाप्तम्

सुखादिति सुखार्थः ओष्ठ [illegible] वचनात् तमुत्थापयति [illegible] करोति तेन [illegible] वर्ण
सादर्शयति मुमूर्षुरगतायुरपि भवति मरणोदयमिति मरणकारणं लक्षणार्थमिति
ख्यातार्थः इतिवर्णस्वरीयमिंद्रियं समाप्तम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

13

ऽथ च रणं स्वरीयानंतरं नरं गर्भस्थापि कृतत्वात् निर्दिष्टत्वाच्च तदा संपदिरिष्ट प्रतिपादकं पुष्पितमुच्य
ते पुष्पप्रकृतत्वान्नत्र संगत्या रिष्टस्य पुष्पस्य संभिन्नात्वात् एकमपि प्रकरणमिहोच्यते पुष्पं च यत्राद्वे
ऽव्यभिचारि तत्फलसंबंधमेव पुष्पं तेषां मतमेव ऽभेदेवं हि लेत्वादिना फलपुष्पयोः परस्परं
व्यभिचारं दर्शयति पुष्पफलहेतुत्वेनेन रिष्टमरणयोः दृष्टांतात् पुष्पफलवत् व्यभिचारमपि हि
त्वाग् हीयादिनिन्तितरासायमाह ऽपयेवतु त्वादिफलेनानंतबंधानि यथा देतमपुष्पं पुष्पं
च तद्वेजात्तमपि यथा ऽसंस्थादि फलजातस्यैति संपूर्णस्य किंचिर्न हि देहाद्रिष्टं च पूर्णं रसपमतुः ऽ२
न्वेतुजातस्यनियतत्वेनिवर्णयति निहितविधेहि रिष्टं नियतं चानियतं च तत्रनियतं यथामतमेव ना२

ऽयथा नोपुष्पितकं किंचित् यथास्थास्यामः पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलं स्येह मविष्यतः तयालिं
गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः ऽपयेवं तु भवेत् पुष्पं फलेनाननुबंधि यत् फलं चापि भवे
त्किंचिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजं नत्वरिष्टस्यजातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते मरणं चापि तन्नास्ति
यन्नारिष्टपुरस्सरं ॥ ये मग॥

ग२

न मा तेन्या च वद्धे पुनः ईश्वरं तु दिन्त्यादिऽसंनियतं यथा संख्याय प्राप्तमात्रे ये जीवितं तस्य मन्यात् य
या मरोगं संशय मन्या वृद्धि देव मनुष्याणां इति मयात्वेनिनादिष्टानि प्रायेणैव तस्य ज्ञाने पयुक्तं मत
युं चरिष्ट मरणं ब्राह्मणं केन्द्रे किलालेः रसायनतपोजपतत्परैर्वा निर्वायत इति एतच्चान्यो
ऽ४ न मन्यते ऽपा वांरिष्टादि व्यभिचार यो मरणो मरणस्य महताप्रयत्ने न दर्शितत्वात् ऽससंशय प्रा
ऽश्मित्यादिवचनं मरणप्रतिपादकमेवाचार्येण मंगानरे ऽग क्र यथा वासार्थिरिष्ट स्थायिः तथात
हं यदेव व्याख्यास्यामः यत्ररसादिना वा ध्यानं रिष्टस्य तद् ध्येनमेव रसायनमाहे परप्रसादस्या
हि सर्वलोकमर्यादामपि हंतुं ह्यात्मा ऽनान्ननव्यभिचारमपेत्य इह यथा क्रियते महेश्वरोहि भक्ती

तत्रा ते२ म२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

६ ३०

कृतः । कर्मफलस्य जीवत्त्वेन तत्तत्कालनियमे तस्य नोपपत्तिः पुनः पुनः प्रजीवन [illegible] त्यात्मस्य [illegible] यं प्रत्युपकां 14
लस्य त्वात्वेवदिष्टं पूर्वकर्मरूपं भवति । निर्वाणं यतितच्छेन च यथा कालेनैव नोदिष्टं भवति नद्यावर्षाते एव
मस्त्येव दिष्टं नह्विफलत्वात्तन्मात्रकालमन्यथानुपपत्तिना नो । तस्मात् परं मन्त्र भवति न [illegible] दृष्टं पुनः
विना क्रियाकिंचिन्न न तदामन्त्र [illegible] तु महेन्नाति नन्न कालमन्त्रं पुनन्न भवदिष्टं मिति । नन्न वचनादि
त्यादेवा कालस्य त्वा दिष्टं मद्भावनिदमस्य [illegible] यानात् अकालमस्त्यो च यदेव किं यावदा कान्ताव चारन
ला५ नितावा व्याधिर्भवति न देवचन्द्रस्य दृष्टं भवति । अनन्तसंकोचं प्राणानन्तरं दृष्टिप्राणि प्रादुर्भवन्तीति यथैवं
याक रोति न स्या [illegible] क्षेप चारजन्यव्याधेरस्य धातोरेकतापि न स्यात् । तेनायचारजादोषात्
ति प्रसादादस्य व्याधिजनकामवन्ति । तथा मरणं पूर्वेऽस्य परि दृष्टजनको भवतीति तथा मरणं पूर्वेऽस्य विधि८
परि दृष्टजनकापि भवति यच्छ कुत्रचित् दृष्टं मरणं ये मिथ्याचारि ज्ञानं भवति न [illegible] मिति दर्शयन्नाह
विधि १· [illegible] न दृष्टं मिति दर्शयन्नाह मिथ्योपचारादि प्राप्तिस्य भवति तेनारिष्टं सहप्राप्तिर्व्याहरति मिति रि
ष्टं वेत ज्ञानमेतद्दर्शनैरिष्टज्ञानं च [illegible] मिथ्याचारेण मरणादिष्टं [illegible] वा कार्यं ज्ञायते
मरणमत्तैर्निज्ञानैरिष्टं न [illegible] सम्यक् कुत्र बोधनं ज्ञानं संबोधनं मरणपूर्वकं रितिमरणपूर्वं भावि व
मि । पृष्ठिना यथा वक्ष्याद योगे घटना भवतीति तथा रिष्टं [illegible] पूर्वयुक्ता येऽमि तेषु पृष्ठिनाः तान्
पृष्ठितेनन्व कृ विधे लिंगेवहन्नपुष्ठिता ननि [illegible] जना वन [illegible] तु केपि यत्न [illegible] मज नावनन्न इति
ति । तेन भिन्नजातीयवल ग्रहस्य निबन्धहिसजातीय ज्ञानमपि स्यात् यथा चपकबलमयो
मयोककबलमित्यादिना [illegible] चपु [illegible] मेकजातीया नाम पिकलकोशवस्या भेदादपि स्यान्न त
स्याधुर्विशेष [illegible] नानादु [illegible] जनावन इति मरणलक्षणं [illegible] यथा कुंगधे तत्पुष्ठितनक सोहुरितियो
ज्ये सवन्सरादि निसंवत्सर [illegible] सप वभि तिदिवानिश समासेनेत्यादि पुष्पष्ठ निरि [illegible] वार्थ
योगेनापि पुष्पितत्वं परिमाष्यंदूनि शेषः सनासेनेति मलक्कं नसद्भुतेन्वादो ज्ञापुना नाह
[illegible] विशेषः [illegible] घवत्या [illegible] विशेषः व्यान्याम [illegible] संघातामसृष्ठ मंगधानां च [illegible] सुमासु

[illegible] जावित [illegible] वनाय [illegible] नदय [illegible] दिना । टीका०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मद्रव्याणपाह मनाणिमायुषव्यानिरिक्ता निगमकाहीमनानिकुःणयागिग्नुमानुषयराः
विवधयोन यरव्यनेनजानाद्व्यान धपप्रवर्त्तादिगंधानगाहयनिनिधानमानद्रव्यनेननुमक
तिमनानाद्रव्यंगंधानुधांनेपनेनानुमानेनि सा तुनेनादियपोत्तरिग्नानुसारेणमनिदेशा
मिथ्याहृष्टिमविष्णमनवेमनमानना इरिष्टवापसंवुद्धमेनत्वगणापराघजंज्ञानसं
वोधनार्थंनुलिंगेमेरणघ्राणेकः पुष्पितानुपदेशोमानरोन्दहविधाचहृम नानावृष्यावे
मागंधायस्यचानिदिवानिरंपुष्पितसवनस्यवूनानाद्रुमलनावनः नमाकुःपुष्पितेधी
रानरंमरणलेहसोः सवन्तरादेहंजहीनीनिविविधुयः एवमेकैकशःपुष्पेषुस्वगंधस्यमा
भवेन् रष्टवायदिवानिष्टेस्वचपुष्पितमनुष्यमेसमासेनासुआनायानेकैकश्येनवायुनासा
जिघ्रेरस्यमत्रेवुनविधानुष्पितमिश्रक्रमात्तुनानाद्रुनेकायेस्वगंधाणुमाणुमाः वान्यासेनानिमि
त्तासुस्वचपुष्पितनउच्यतेनयथावदनंपुष्पमनुरागुरुलनिमधु माल्यंमत्रपुरीषेवामस्नानिकुणपानि
वृ येचान्येविविधान्यानोगधाविविधयोनयः नेष्यनेनानुमानेनविज्ञेयाविकृतिगमेरहवाप्यानिदेश
येलक्षणंगंधसंश्रयं व ज्ञासायदभिज्ञायमिषङ्गरणमादिशेत विपानिविन्वरोयस्यगंधोगात्रेषु
इष्यते इष्टोवायदिवानिष्टोनसजीविनिनासमा एनावनगंधविज्ञानंरसज्ञानमतःपरंमानुरा
णांशरीरेषुपक्कामोविधिपूर्वकं योरसःप्रकृतिस्थानांनरणांदेहसंभवं सल्पवाचरमेकालेविकारान्न
यानेद्रवं कश्चिदेवास्यचेरस्यमनुर्यमुपघायसे साद्रुनमपरमापिविपुत्तजनेरसः नमनेनानुमाने
नविज्ञाद्विकनमासातमनुष्योहिमनुष्यस्यकथरसमवाप्नुयानमक्षिकाश्चेवयूकाश्चदंशमशकाःसाह
श्चमिति मनुजानार्थंचयोरिति निहेतुकःविदूरहतिस्वादावेरसामितिमनिष्टरनोकिवानीरसनाकथ
मित्याशेषणनेननकथमयीत्यर्थःयावायुपादिति जानीयान मन्यमरक्तिमितिमनिशाद्रुरसंकालवः
।तिपूर्णस्यकालस्यसर्वेगात्रतिसर्वेगात्रेपुसंप्रहहाकेसामान्येनपुष्पितनिसेवचनाज सनिष्ट
निकलेयनिपुष्पितकर्मिद्रियसमाप्तं॥

टी०

इन्द्रियानुगमनं रि एवमादि शोष्यान् स्त्रैण्यगत विशुल्मिधाय कृ परिमर्शनीयमुच्यते इमवेव ज्ञा ध्याधूनं
र्शयन्नाह वर्णस्वरे त्यादि स्पर्शनेन्द्रियं येत्यर्थः घ्राणेन्द्रिये कु त्येति नेन स्पर्शो ग्राह्य मपि चक्षु लो हिनेना
द्विर्दृष्ट मिह स्पर्शेपरो द्वेप्यादृष्टानां यानं व हेत्वमिति द्रष्टव्य निपक्क निर्येनेति नानुमर्शने नके वलमि
तिहृ संगृह्य दारादिरूपं स्पर्शोपादानं युज्यते नदा कं नेयमित्याह परिमर्शये ह्यान्ये नैनिरसनाम सद्भाव

प्रयानः वरिष्ठ र्शनीय मिन्द्रियं व्याकृता स्यामः वर्णस्वरे च गंधे च रसे तो ऋपः पक्कः पयकु लिंगं मुमर्षतां
सम्यक्स्पर्शं पि न वोधन स्पर्शाप्रान्ते नानुरस्याः युवः प्रमाण वि षोपजिज्ञासु पक्क निस्पन पाणि
नाकेवलमस्य शरीर स्यत् परिमर्शो ह्यान्येन प्रतिमर्शनात् स्वल्पानुरमिमे भावाः ते तेन ते नाव
धुध्यान् वेया सततं स्पंदनानां शरीरानां क्रमः निरा षष्ठानां शीती भावः मदनादान एव ते स
वधानां स्वरस्य सतांमां भावः संधीनां संसन्ने च्यवनानि मांसशोणित वो शीतीभावः रूक्षत्वं मेदो
नुबंधो वा यच्छास्त्र विमर्शनं वि कृतमनि मित्तं स्यादि सज्जा एवं स्पर्शनां भावानां न्यासनो नुव्याख्या
स्यामः तस्य चेन्नारि हृ स्थमानं प्रयत्नेन पादजंघा रु स्फिग वृषण पार्श्व पृष्ठ कापालिन्याः वा न्या
लाट स्थिन्न शीर्षे हिक्कं दारुण नीलमांस शोणित मानमत्य रामुस्पंयु कृ वा नचिरात्स्या कलेदूरि व्याती
वियात् तस्य चेन्नाति मध्यमानानि प्रयत्नेन गुल्फजानु जंघा गुदवृषण मेद्रनाभ्यंस स्तन मणि कहृ
नुनासिका कर्णौ क्षि भ्रू शंखादीनि व्यस्तानि स्तानि च्युतानि स्यानि भ्रष्टानि स्युः पक्ष्मस्वरयुक्तं न चिराल्ल
लन विष्यतीति विद्यात् तथा स्या ज्ञाय मन्यादंतवृत्तवेष्टुः केशलोमदरन स्त्रांगुली शकदंतो येन तस्य वेड्डौ
सामि दीर्घं सिरा नीवास्थान प्रसूरिति विद्यात् तस्य चेत्स्यापि जटिलावन ह्रानि स्युः पराप्तरिति विद्यात्

इति सम्य च चरण प्रणीदीनां मुलानि निर्विदेयं स्फुलादयस्त्वानि लि ख्यय भावदर्शनात् सर्वो ममतामयो मनो मे
न
स्पालु द्रुत घोगमने च्यवेतु पाषाणगमविती आतुनिष्ठों हत्वे इनि लज्ज एवे सिनिम रएल लं स्पर्शा
नामिति हेदः प्रष्ठ हि कायप्रवेयः प पक्कय ते तिप के के हन मुशल स्पर्धो गमन न मणि के क रवाहु स
पिः मन्यो गलपार्श्वे पते मन न्यो ह्वा स दीर्घ गवैना सागदं न कर स्पर्शो दुपलभ्यते पदिकानाइ जिमन हि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नक्षत्रैकतरणां सन्त्यानंदुडतेन्यादिग्रन्थान् पिंडिन इति निमेषोन्मेषानि प्रवर्तन्ते विपरीतदृष्टिके इति केदार
हिष्टिके गहस दृष्टिके विके विपरीतेव दृष्टिके अन्यथाग्राहि एणाव्यक्तदृष्टिके दूरदर्शनी नकुलांधक
पोतांधूलज्ञयोगव्याघ्र नकुलाय मूषकपाशादि वाम्मुक्तानि दर्शनिक पोतांधू मूषकपाशादि बाक्कमानि
वदयति ज्ञात्वा नयनज्ञोगारः इह वज्रागैनादि ... न प्रत्याख्यानस्य ... योगमत्तापि चक्षुषेत्तालान 17

मनुष्येष्विन्द्रियेषु निप्रविष्टानि जितेनि विषयेनि प्रवृत्तेनि विमुक्तबंधने सत्ततोस्मिन् नो हननं न निमिषि
ने निमेषोन्मेषानि प्रवर्तन्ते विभ्रांतदृष्टिके विपरीतदृष्टिके हीनदृष्टिके व्यक्तदृष्टिके नकुलांधक
पोतांधे म्लानवर्णो कृष्णनीलपीतश्यामवर्णा नृहरि नहारि दृष्ट्वा ... बालिना मन्यनमेना
भिसंस्पृशेन्नवमस्यानपरानुविनिर्दिशेत् यथास्य केशलोमान्यायतेन नस्यचेत्केशलोमान्यायम्
नानि प्रलुप्यरक्तं चेद्दृष्ट्वायेन्यरासु विनिर्दिशेत् नस्य चेदुदरस्थिरः ... रनश्याव्हनानहारिद्रवैशु
क्लानास्युः परासुविनिर्दिशेत् नस्य चेन्नरवा बीन मांसशोणितानि पांचजावववर्णाः स्युः परासुरि
निर्दिशेत् यथास्यांगुली एयके नदस्य चेदंगुलयः ज्ञयमप्यमानस्कुदेयुः परासुरिनिर्दिशेत्
भवति चात्र एतानन्यद्वदनं बहुन्मावान्यः स्पर्शनव वबुधाने स्मानुरे नेतस्मोहमावुद्धीनस्य
गच्छति ॥ इति परिमर्शनीयमिन्द्रियं समाप्तं ॥ राम नम स्त्री मन्त्रायणाय ॥

वर्णान्वादि उच्यते स्नायत्क्षेदेति स्फोरयति नदनुगमनशिरास्विह स्पर्शगाहा सर्वेनीनुक्तं नत्प्रसर्गा
चक्षुर्ग्राह्याः शिरावर्णाः प्रयुक्ताः नयामनुलाग्गतादिष्ट परीक्षायां नु स्पर्शोपि व्यापियत इति कस्मान्नदरि
ष्टमन्यदपीहोक्तं गुडानि स्पर्शयालि निवाड्ल्पादुक्तं एवं स्पृशन्ति न्येनदपि बाहुल्याद्युक्तं सायुर्ज्ञानं
स्यात् उपक्षेपष्टीसंबंधविवक्षायां ॥ इति परिमर्शनीयसमाप्तः ॥ ३ ॥ राम स्त्री मन्त्रायणाय नमः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२ टी.० चक्षुरादीनि

न्याय ८

इन्द्रियाणीकमनुच्यते इन्द्रियार्थमेकं सर्वमनमपि
उद्देशाक्रमानुरोधात् इन्द्रियलक्षणचरविलक्षणमिति यानार्थमिन्द्रियाणीकमनुच्यते इन्द्रियाणां परीक्षानप्रदेशलोत्स्याह ग्रन्था
कृत्पन्नमिन्द्रियाणीकं दर्शनं चक्षुः दर्शनादीनि पञ्चेन्द्रियाणि इन्द्रियाणां परीक्षणमिति वाक्यार्थः २ सत्स्यर
होत्यादि ग्रन्थेनिति नचाइन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात् अनुमानेनैव परीक्षणमिति वा प्रत्यक्षेन्द्रियजन्यं ज्ञानमिति नेति विकृतिज्ञाना
निप्रत्यभिज्ञा प्रत्ययः इत्यप्रयुक्तत्वात् इति ग्रावः इन्द्रियासत्त्वमिति वा प्रत्येन्द्रियजन्यं मनमिति नेति विकृतिज्ञाना
जनकवाहेतुव्यतिरेकेणेन्द्रियगतविकृतज्ञानजनकदोषमिति हेतुसत्स्य इति विशेषणेनैव

द्विर

अथ च इन्द्रियाणि यथाजातो वशीकृत्येनविशेषवित् ज्ञानमिन्द्रि
यथा न इन्द्रियमेकमिन्द्रियं व्याख्यास्याम: इन्द्रियाणि यथाजातोऽवशीकृतेन दर्शनादीनि नवजन: अन्नाहिविधि
मिथकमानमनुपपत्तिविरोधिन. १ अनुमानात्परीक्षेत दर्शनादीनि इन्द्रियस्य प्रत्यक्षत्वे जातानिमित्ते
नं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियं २ इत्यर्थमाश्रितं यस्य ज्ञानमिन्द्रियस्य प्रत्यक्षत्वे नदेवनुपुनर्मर्येविस्मरण
नत्वज्ञाणमरणं मतत्व ३ इन्द्रियेकत्वमानमिन्द्रियप्रत्यक्षोदये नदेवनुपुनर्मर्येविस्मरण
निबोधन ४ बनीमूलमिवाकाशमाकाशमिव कोविनो विशमुमर्यहेतन्त्यरथनमरण

सू.कृ.नि॥१॥

दोषः पुनरुक्तदः ग्रन्थः एतदस्य पुनरर्थे किंवाम
इतः प्रसङ्गोपायमिति मरणं पुनः प्रकाशनेवेवादोषः पुनरुक्तदः मध्य: ह
यशास्त्रमहदर्थः तेन पुनर्नमः यशास्त्रयोभिन्नार्थत्वेनेन मतस्य शेषतापार्थं नउपमानेनैनेवृशाद
आपमाने भवति अन्येनुधनाप्रथवीवदेतितेनघनीमतमितिव श्री स्वनायानमाकाशमिव मेदिनी
मितिशून्यरूपा मेदिनीविग्मानमितिविपरीतत्वेन ज्ञानउम यमित्यनेनयोगपद्येन दृष्टिव्याकारं
एतेमोदिइत्येकेकपदेनइदंचारिइत्यमहियदेवरूपमेवदिइत्यभवतिएवमप्यदिइत्युनरुक्तानयोपदेइ
सवमहिदेवत्येयः एतानि चारिइतानिसामान्येन्द्रियविलक्षणमिति धायकेप्रहरणलब्धान्यपिप्रत्यावित्वे

पृ.नो३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

18

पृथिवात्

वर्त्तनात्तेनरणो वरः स्यनेनमृधिष्ठ देवा

दृष्ट॰ ना॰ मात्र वर्त्त॰ . नेनाश्रयति दर्शनमिति . ५७८. ... तीति वह

नित्याकारं वहति मारुते प्रत्यक्ष त्वात्ते दिक्षे ना ... तनः परेणोह दिक्षे मरणानीम

माने चेत्तु चेहृ दिक्षे षु मरणकाले नियमेनान्तः स त्रसं वन्हरस वधिर्भवति ततः परेणोह दिक्षे मरणानीमि

यानानन्तप्रेतानित्यादि वहूत्व वचनात्ते क प्रेतादि दर्शनविशिष्टमिति वैवर्ण्यं वेचनाकारणरसविशेषार्थना

यस्य दर्शनमात्र निमानचोवरणो वरः सन्निन्तो यानि चादीप्तनस्यायुः क्षयमादिशत् ६

जलेसुविमलेजोजालमजलावनतेनरः सन्निन्तो यानि चादीप्तनस्यायुः क्षयमावि

शति ... नेगच्छति तादृत्वाज्ञाविनान्यदिमुच्यते ७ जागन्पश्यतेयः प्रेतान्द्वासिविव

शत्री ... नेगच्छति ... ८ यानिप्रकृतिवर्णस्यनाल्पस्य

धानिवा ... किं विन्नसत्वाविनमर्हति ८ ... ९ मरीचीन सतोमेघान्मेयान्वा

निनिष्पमं ... ऽपि सप्तमी ९ ... १० मरणयोगमिवयः पाञ्चीरुधाव

यानोबरवि ...नाका विनानेधैः परस्य मरणमृच्छति १०

रसमावर्त्तते

मिरहेरण सोपन एवतो ... कपिलेवर्ण वा वसेन सप्तसमिति सप्तमी मिराचेनाप्याहान मरणं

२ मरीचीनवहिनसनिसर्क रणानमरीचिशद्देन मेघजोतिकयानुमरीचिनाविशेषणमसन्त इ

३प्न२ निविज्यतो वादिनावित्यत्रान्युकुटा एवप्रवेदा मेघसंबधिनोपलभ्यमानाग्राह्यः नान्यः वियुतः

निविज्यतो वादिनावित्यत्रान्युकुटा एवसर्वदा मेघसंबधिनोपलभ्यमानाग्राह्यः ॥ १० ॥ रामरामरामरामा ॥

... विनामेघदर्शनवाक् विरुद्धरानस सेरप्युपलभ्यते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

टी० २९

पित्तानिलापहः पक्षसंधारणे पुंसां सोऽरिमंगलदायकः १२ अर्कशकरे

हन्ति चैकेन कायेन नीलरत्नं न संशयः पुष्परागं च गोमेदं वैदूर्यं हन्ति तत्तत्कालेन प्रिय
ते ते [illegible] गन यथा वज्रहन्ता तिरिः पञ्चमं मारितं रत्नं आधिरसाब्ध मदेयेन लेपयेत्
इन्द्रनीलं च पुटेन ततः सूतराजसमं कार्यं जंभीरं नागमर्दितं भस्मीभवति नान्यथा
पुन्नागकाष्ठविचारणा [illegible] इन्द्रनीलस्य कोमुल्लानव तुषाकानि इन्द्रनीलं सर्वे कृत्वा
स्निग्धास्मद [illegible] ततः सूतराजसमं कार्यं जंबीरं नागमर्दितं जलपत्रेण स्वेद्याथ
समाहं स्वेदयेद्दृढं अथ मरकतानां धानं रत्नोपमं भवति सोत्ततः नतवादे धारयेद्धृके
[illegible] इन्द्रनीलस्य
[illegible] समाधिक गुंजामात्रे स
[illegible] रोगाः [illegible] वानपि [illegible]
[illegible] दीपनं वरं विषमज्वरदुर्नाम पापघ्नं दीपनं वरं विषमज्वरदुर्ना
म पापघ्नं नीलमारितं [illegible] नीलपयोमवने [illegible]
नेवक्ता सुषुम्नमरोपमाः रसेन्द्रपद्मको [illegible] भाषितं इतीन्द्रनीलमा
रणभस्मगुणाः इति श्रीश्रीश्री [illegible] उपाध्याय [illegible] विरचिते
रसेन्द्ररत्नकोशे इन्द्रनीलपरीक्षामोलसुद्धिः सर्वरत्नमारणकथनो नाम द्वादशा
धिकारः १२ अथ मरकतमारणमाह रत्नानि यानि जातानि [illegible] शरीरतः

पन्नानाम [illegible] १

२६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नो१

लिकायते इंद्रनीलं विशुद्धेन रुक्मेइव प्रकाशते च इंद्रनीलस्य शोधनं मिव ज्ञातनोदि
नार्थाय देवस्वरसुभाषितं नीलस्य पद्मरागस्य लक्ष्याह च वज्रवत् नयविस्तरमो
त्याच लिखितं तन मया खलु पूर्वं वर्णानुपनसत्वद्रावणा शिगालेन च ॥ पद्रुतिः ॥ ऐरंजा
त्यनेनेलेन गुंजाहादं च टंकणं ल मर्दितं स्थापयेन सम्यं चैव पुनः पुनः हारत्र धरमठंच
वनाकुम्भाम्नवेन सं ज्वालामुखेवेसेरसंस्थानं कुंभी पलाग्नि तन स्नुहार्कपयसा
म्रस्ता विद्युल्लक्ष्मा हार्केद्रिवेन नीलपुष्पालिरत्नानि वस्त्रेव धा हुतान् रेलायचेल
धान्याम्न भाव्यवा माहुकेडुन नीलाभं नीलरत्नं च मुक्ता विद्रुमसाहितं के वेधे
दूर्थमालि क्वा रजावर्ने इंद्रनीलकं वैकुंठं स्फटिकं वैवज्र वनिरसलिनि मं ॥ म्लव
नसमध्ये चइंद्रनीलं विमोचयेत् स्थापयेद्धान्यराशौ च दृढो विशद दिने भवेत् सिद्धो
नामदं रत्नानि हि हानि चसुखागन ॥ अनुभूतं मया चैव रत्नद्रावपरिस्फुटं इत्यवेंदु
निसंचयसमुच्चिते सारातिसारे वज्रकृत्वा काञ्चिकं पुनग्रपोगस्त न श्रीपारदमलघ
न नेनेवाडुनम हाय सुकनक कृत्वा थ विहृज्ज्वनेऽपदीनजनेच दृष्ट विमुखं कुर्यात्स
मस्तं जगतः इति द्रुतिः ॥ अथेंद्रनीलमारणमाह मनवज्रस्य चूर्णेन इंद्रनीलं विलेपये
त् बावनाम्निपुटने हि मुंच विविधितेन सम्पुटं शिलाजतु शिलामदम म्लवेन सप्त न
या वलीकाटंक लहारं साविवधितेन भावयेत् ॥ अनेनेंद्रनीलस्य भस्म पुनः स्फुटं यथा
नतः मिपनेनासे दहो देवस्वरसुभाषितं वयरानमस्मद्रुलेन वज्रचूर्णस भवितं

हूक्कारे रविरश्मिसमनमं संक्रांत नस्थूलविवर्णांशिरस्मि सन्नीलर्चलीच भवेच्च दीप्तिः
नुपारलिमरविरश्मिसमनमं सूर्यास्त्रमाने सूचिपचकमेतं ॥ आवर्तु एवं केशनील
भासोसेवानुनीलाच भवेच्च दीप्तिः नीलस्य छायया यो हृदये वसुधातले
रत्नं सवाह्येननरसानुर वीक्षाने वराकवते ज्ञियवायुश्च मारोगयं वर्द्धते सार्व
स्वतेः धारणादिंद्रनीलस्य सुनीनाः शान्तिकेनवः स्वप्नेपि भानिकेनोर्वभयं
नभवति कश्चित् दूरान्नस्यविप्रयान् इंद्रनीलस्य धारणात् सूर्यास्मिन्हन्ति न
हायग्रहलक्ष्मीयापुत्रायंत्यदं सौभाग्योदयभाग्यवनस्यविभवोत्साहप्रदं ये
र्वकुलदुःखायाचलयमिसंगमभवाल्लक्ष्मीभवं सर्वदा रत्नानां परिधारणा
निनदनमूनाशिनिनौ दाने इतींद्रनीलपरीक्षा मौल्यधारणगुणाः
अथ वैदूर्यं नीलस्य भुक्तिः नीलेना लरसे भुक्तं शिरीषकुसुमेषु वा भृंगराजरसे
वायइंद्रनीलविशोधयेत् केनकीटाडिम्भी वेवबीजपूररानावरी कदली
कारवल्लीच त्रिफलानीलिकानलः पंचकासी सवालामंकाकम्याकर
वीरकं कावमाचीदेवदारुसलपैवेतनरवारणी कुसुमखदिरीलाक्षामंजि
ष्ठारक्तचंदनं ॥ आर्द्रीवबंधुजीवस्यनयाकरुरवधिनी एतन्नइंद्रारव
नाहिं परिपूज्यघटेतेनः वसेलबधयेमाटामंइंद्रनीलं पउनम सदयहे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ख्यानप्रकाशानि लक्षणैः सपुनानि च केतुराममलमुष्टिहिरत्नशास्त्रमनीषिभिः
द्वीरमध्ये सिंहलेन्द्रनीले शीर्वनीले च जायते इंद्रनीलः स्मृतिस्ते घोरत्नशास्त्रविशा
रदैः शास्त्रे वनुलाप्य इंद्रनीलस्य लक्षणं रंजयेत्सम्यवार्यैनु सम्यते जोपह
स्यात् कांतिरंगेषु पन्मलाप्य रागेषु यत्नस्मतं योजयेदिंद्रनीलस्य पञ्चमात्रमवेद्य
दृ स्निग्धानि नीलवर्णानि पिंडस्थः स प्रजायते सोऽगधुर्वे पञ्चस्यात् नन्मूल्य
योजयेद्बुधः समस्तदोषविनिर्मुक्त उत्तमस्त्वाकरोद्भवः पिंडेस्यह्रष्टमौल्यानि
बालवृद्धानि योजयेत् पार्श्वरंजकनीलानां पञ्चमात्रा लिलक्षणैः मवे
नत्रस्ताने मौल्यं रत्नशास्त्रे उदाहृतं पञ्चमात्रप्रमाणानि लक्षणैः सपुनानि
च पिंडस्थानेकमूल्यं च पञ्चमात्रादौ विनिर्दिशेत् सप्तमिषवमात्रे स्यादिंद्रनीलस्य
पंडुवेन्न वेनुवोलस्य ह्रस्वानि परमं च विनिर्दिशेत् विस्तारेण मया ख्यातं महा
नीलस्य मूल्यता पुनः संक्षेपमात्रेण बालवृद्धस्य लक्षणं कृपया पि समासे
न शास्त्र दृष्टेन कमलं रत्नद्वय यकोरोचइंद्रनीलस्य लक्षणं कथितं विस्तरे
णैव पुनः किंचिन्निवेद्यते येन विज्ञानमात्रेण जायते नृपवल्लभः हिमांशु
सितं हृदये च कालपुष्पं यथा स्यादनसीसमुद्भवं नेत्रा च स दृष्टा यमभी
ष्टलक्षणं नदिंद्रनीलहिमांशुरः प्रयाति हिमांशुपक्षकृत्यतमीवपुष्पमधा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दुग्धानुकूलं जलं देयमिति तथा पापाचार्याजलेन पानं स्यादिति बोध्यं ॥ ज्ञीणार्वेदहविकित्सातोऽम्
नचस्वाधिपाप्यस्य यथा स्त्रीणां रेतोसमुद्भवं रीतिक्रियाकार्येति नकेवलमेतन्मूर्वानामेवचि
किन्त्वनंकार्यं यावद्गुद्यरोगाः प्रतिषेधयद्दृष्टान्ते मतोऽपानेनेदं तिसर्वसाधनं यथाकागवे
मनाहिपानोपिगुडधारणादिकं कार्यं किमतस्तोतरखण्डं सातरखण्डं कमिति तेन नसंह
तिप् तनुल्पयागाइ बहुब्रीहिहिसाधारिमासनिकायं वायहर्जनं सातिमावः उत्तरखण्डिरसिनेत्रैव
धीमत्स्यर्थः बीजानामसमर्थानेरेतानामभिधायं सांप्रतं गुडस्पते गुडस्यार्थेवबीजसमर्थ्यसिन्त्वस
णार्थमाह गुडस्य गुडं गुडस्निग्धं मधुरं बहुलं बहु घनमाहिकं तैलाभ्यङ्गर्भाय उत्तरख
ण्डिनाप्रहवर्तनं इति सोत्तरखण्डिकं गुडे गुडस्यार्थे वदति पूर्वं गुडस्योपदेशात् प्राधान्याच्च
गुडस्य पूर्वमुपन्यासः नत्वाहारसस्य सम्यक् रिसनस्य क्रमातमन्नानमनुप्राप्तसा
रः गुडस्य संज्ञां लभते नचक्षीरइव मार्धिरिस्तुरसइवगुडः शरीरेगुडः परादेलासमाभि
मसर्वाणि व्याप्तिनयाप्यते विशेषनस्तु मज्जमुष्कलते गुहर्षोदीरितं गुडस्य रसेन हृद्यावशा
न्तिद्वीभूतं मंगाद्गाम्नुवर्तते तद्गुडत्वादि गुणपूर्णं गुडः नयाघृतामामाहिकामतेलाभ
च सद्गर्भायि शोधनगर्भार्थं भवति नत्वघृतामानमोरवलित्वं गर्भस्य माहिकामनरथा
मवलित्वं तैलाभनरूक्षवलित्वं भवति प्रार्वेवगुनः तात्कारसस्य रोगस्यामधौनेयच्चवि
रज्यते रक्तमेवस्त्रीणांमासिमासिगर्भकोष्ठकमनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्तमानमार्तवमावसते
प्रतिप्रसंगेनानेनावाप्रवर्तमानेन रवासम्पराहि संज्ञां लभते यदार्तवंलाघारसाममलत्तं
CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हरसमहृदयां तथापावाणमुद्रधिरसहृदयां तथाप्यद्भुधीनं स्नेहरसत्वेन वस्त्रादिलग्नं तल्लोहितं तं जहा
तीत्यर्थः तदीदृशमार्तवं तनुसनकृमीपतस्यपद्येन शुक्रशुक्रार्तवलक्षणमुक्तं इदानीं गर्भसंभवाय तु
वीर्यमित्रिकर्तव्यतामाह शुद्धशुक्रार्तवं सत्वसंसर्गं मिथुनं मिथः स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धशुद्धश
लिनवस्त्रकं शुक्रं चार्तवं च शुद्धार्तवं शुद्धं पर्यामिथुनस्य तत्र शुद्धशुक्रार्तवं स्त्रीपुरुषयुगलकं
समुपाचरेदिति तथाप्रस्वस्थमरोगं तथा मिथः परस्परं संरक्तमनुरागयुक्तं अन्योन्यदर्शनेन
कुसुमचापाविद्धं एवंविधं स्नेहैः पुंसवनैः यथाभिमतगर्भनिर्वहणप्रभावनेपलसर्पिर्महाव
ल्याण उक्तं हि आज्ञवणाश्वयित्वा मिथः परस्पस्थनदंम्यवर्धनमत्यलोपधमिति अ
नए वचनेलंविततकृत्वा देवापत्यसलविशेषादितत्राप्यनुवर्तते हीराज्यमाभिविशेषण
नाडीने लादिभिः समुपाचरेदित्यर्थः पूर्वोक्तसकलसामग्रीयुक्ता दम्पतीमिथुनाद्विशिष्ट
कालमन्तरेण गर्भस्तासंभव इति स्त्रीकृत्यमधिकृत्य तत्र तन्नहणपाग्यकालंदर्शयितुमाह
ह्रामप्रसन्नवदनां स्फुरन्तश्रोणिपयोधरं स्वस्थास्तिकुक्षिं पुंस्कामां विद्याहतुमतीं स्त्रिय
कार्यहेतुं विना क्षामं तथा प्रसन्नं निर्मलं वदनं मुखं यस्याः सैवं मता नाम्नी श्रोणिश्च
वयोधरौ च श्रोणिपयोधरं स्फुरन्तकंपमानं श्रोणिपयोधरं यस्याः सा श्रोणिः कटिः प
स्तदूवाक्षि रणीकुक्षिश्च यस्याः सा तथा पुंसिकामो भिलाषो यस्याः सा मेवं विधाः स्त्रियम्
तुमतीं मतुपुंसाविद्यात तस्याः सा गर्भग्रहणकाल इत्यर्थः पुंस्कामामिति पुंसकामा
सा वक्तव्या इति मकारस्य सकारादेशात् कृतलोभावः सर्वं च हेतुमत्र ब्रूयादित्यागमात्प्रतीमाह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मा० ६, टी०

श्लेष्मात्मके इति श्लेष्मदुष्टे स्तन्ये मधुयष्टीसैंधवयुक्तं यत्नेन बालस्य कारयेत् सैंधवपिप्पलीयुक्तं वमनं वा
कारयेत् मदनकुसुमैर्माक्षिकयुक्तैः स्तनौ लिंपेत् बालस्य वा कोष्ठौ लिंपेत् एवं कृते सति बालः सुखं
वमेत् तीक्ष्णौ इति धात्रीं तीक्ष्णैर्वमनैर्वामयेत् अनंतरं कृतसंसर्गां सति मुस्तादिक्वथितं पिबेत्

श्लेष्मात्मके पुनः यष्ट्याह्वसैंधवयुतं कुमारं कारयेद् घृतं सिंधूत्थपिप्पलीमधुकापिष्टैः स्तनौ धा
त्र्याः प्रलिपेत् तद्वदेव संलिप्तौ स्तनौ मदनफलस्य ते १७ सुखमेव वमेद्बालो तीक्ष्णैर्धा
त्रीं तु वामयेत् अथ चानिभसंसर्गां मुस्तादिक्वथितं पिबेत् नद्यवगाहरतां पीतकामुकदारुकं
तीव्रं वामयेत् १८ स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गंधामं जलोप
लिंगः अथवा नितिविषामुस्तबद्धं यावचूर्णलकं १८ पाकं स्तनोत्थमावर्तीम उपानसिनयनं ज्वरोच
मंडिवनमहत्विच्छिन्नकेतनिलेचोपवेशने पाकन्तोनक्षावणीम उपानसिनयनं ज्वरारोच
नरद्रुतिर्दि सक्तोन्माद विजंभि काः गात्रभंगोनगाविज्ञोपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः घ्राणादिभ्यु
रपाकाद्य जायते स्तन्यपिततं गदं २२ क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं वा तदारुणं तत्र धात्रीं
वमनेनोपपादयेत् विहिताया च संसर्गा वचादिं योजयेद्गणं निशादिं वा यथा
त्रीबालं च वमनेनोपपादयेत् २४
वामाद्वीपादतित्राघनामयान्

नगरादीन्वाप्रतिविषादीन्वा पिबेत् स्तन्ये इति त्रिदोषदुष्टे स्तन्ये दुर्गंधादिगुणं पाक्तं उपवेशने
नयाना नानाव्यथावर्णाम उचपानसिनयनं स्तानस्तानं तथा ज्वरादयोन्ये एवं प्रकारा रोगा
जायते तमीदृशं गदं क्षीरालसकमिति कथयंति अत्ययं विनाशाहेतुमनत एवातिदारुणं तत्र इति
जायते तमीदृशं गदं क्षीरालसकमिति कथयंति अत्ययं विनाशहेतुं मनत एवातिदारुणं तदेतिः
तत्र क्षीरालसके धात्रीं प्रथममेव वमनेनोपक्रमेत् विहितेति संसर्गा पेयादिके क्रमे कृते वचादिं निशादिं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५ वा०
टी०

28

अथ धात्रीनिम्बादीनां तरसेवं ज्ञात्वा धात्र्या वैद्यो यथादोषं यथारोगं क्रियां कुर्यात् तत्र वाते
ति तत्र तेषु वातेन दुष्टे स्तन्ये जीवनीयादिद्रव्याणि दशमूलं पिबेत् अथ वा त्रिवृत्कादीनि कथितानि
आर्द्रं पिबेत् ततः पिबेद्दन्यं नमेति ततस्तान व्याधिचिकित्सितोक्तं घृतं पिबेत् पश्चाद्दन्त्यसु-
रं पिबेत् एवं स्निग्धं पश्चात्तीक्ष्णदुविरेचयेद्धात्र्यं घ्नेन ततस्तरवस्तिकर्म कुर्यात् सेदादीन्यपि

अथ धात्र्याः क्रियां कुर्यात् यथादोषं यथामयं तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं सम्यक् पि-
वेत् अथ चाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकं [illegible] भार्गीदारुसरलवच्यकाली-
कल्कोदकं १० ततः पिबेद्दन्यन्तं तानव्याधिहरघृतं तन्तु चाच्छं सुरामेव स्निग्धं स-
दुविरेचयेत् वस्तिकर्म ततः कुर्यात् सेदादीन्यनिलापहान् काह्लाजमोदासरलदे-
वदारुरजोनिवत् १२ कालोलितान् धूपनैर्वा पिप्पलीमस्तिमोचलं पित्तदुष्टे स्तनाम्बु-
[illegible] पटोलनिम्बचन्दनं धात्रीकुमारं पिबेत् काथयित्वा सारिवा अथ वा त्रिफलामु-
स्तभूनिम्बकटुरोहिणीः सारिवादिपटोलादिपद्मकादिगणानां यतान्ये मिश्रासिद्धा

कफापहान् सादिशब्देन लोपाम्बं गोदेर्गृहः [illegible] चूर्णानि तं शिशुसर्पिर्लिह्यात्
अथ वा तैः सिद्धं सशर्करं घृतं लिह्यात् [illegible] पित्त [illegible] कारयेन्नावलेः
पिबेद्धात्री चाथ वा [illegible] सारिवादिगणैः पृथक् [illegible] सिद्धानि
घृतानि लिह्यात् विरेचनं [illegible] च पित्तघ्नं कुर्यात् [illegible] स्यात् ॥ १५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

[illegible]

मुद्रं ह्रीरं लक्षयति दैहिरेकेति यन ह्रीरं जले नैकत्ताया तिरा नादि दोषै स्मानाधिष्ठितं न द्विमुद्रंद्रु
ष्टस्य लक्षणमाह वानादृष्टेति वानद्रुष्टह्रीरं जले प्रक्षने नरतां वाने कतां गततां गच्छति कथा
यादि गुणयुक्तो च स्यात् पितादुष्टेति पितादुष्टह्रीरं मुस्मान्व अदुष्क नया तां पेहि पूपीत
राजी स्यात् दाह करं च कफेति कफदुष्टह्रीरं मलेवणयन चस्यात् मजति संसृष्टेति
संसर्गा दुष्ट ह्रीरं संसृष्टलिंगस्यात् सान्निपातिकह्रीरं त्रिलिंगस्योत यथाबलिंगेति नच ह्रानुप

यदद्विरेकतां यानि न च दोषैरधिष्ठितं नद्विमुद्रं पयो वानादुष्टंतु मवनैभसि कथा
यकेनिलेन रुचिं च वैमुत्रविबंधकृत् पित्तादुष्टमम्लमुष्णं पीतराज्यसृग्दाहकृत् कफा
त्सलवणं सांद्रं जले मजति पिच्छिलं संसृष्टलिंगं संसर्गात्रिलिंगं सान्निपातिकं ४ यथा
बलिंग मुस्तद्याधीन जन यत्सुपयो तिन शिशोस्ताइशं समीक्ष्यं च रोदनाह्ल्लयेदु जे स
शस्य शौंभ स्वदेश यच्चास्य शानां हुनः नत्रुवि यदिद्रुजेमूर्द्धि रुजं चाक्षिनिमीलनात् हृदि
जो हृष्टंदशनस्नानमुखितिना दिने: कोष्ठे विबंधवमथुस्तनदंशात्रकूजनैः ७ आ
ध्मानपृष्ठनमन जठरोन्नमनैरपि वलोगबुद्धेश्च विएमूत्रसंगोत्रासदिगीक्षणैः ८ ॥

योजितं बालस्य च यथाबलिंगान्व्याधीन्जनयति शिशोस्ताइशेति नयाश्लीतांरवसमी
क्ष्यं च रुजं प्रोते रोदनाह्ल्लयेत् प्रतिरोदनेन किंचित्संदेनेन च यथा यो गं रुजं विद्यात् स्य
र्धंसुयेति यद्देहदेशं स्पृशंस्य तद्देहदेशस्पर्शनाद्भूमः स्यात् तद्देशरुजं विद्यात् शिरसि यो
मझि निकृण नाद्विद्यात् विनाशाहेतुमनसे वजि हैष्ट्वदशनादिभिः हृदि पीडां विद्यात् ॥८॥ रोम ००

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हेमेति हेमादिस्नातकोक्ताः पादिकाश्चत्वारो योगाः मधुघृताभ्यां सह द्रवावलेहौ लीढा वपुरादिकराः सु
मासु वचायष्ट्याह्वेति वचादिभिः सर्पिर्लीढैः वाक्शुद्धास्यते शुद्धाक्षरा [illegible] चिन्त्य कर्मकर्तृकत्वे
कर्तृत्वमस्यास्त्वविषयः इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां
सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अथातो बालेति

हेमश्वेतवचाकुष्ठमर्कपुष्पी सकांचना हेममत्स्याक्षकः शंकः वैदूर्यः कनकं वचा वात्सा
रण्येयपादोक्ताः प्राश्यत्मधुघृतप्लुताः वर्षं लीढा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः वचायष्ट्या
ह्वसिंधूत्थपथ्यानागरदीप्यकैः ४८ शुद्धा नेवाक् हविर्लीढैः सकुष्ठकणजीरकैः २
इति श्री अष्टांगहृदये उत्तरस्थाने बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अथातो बालो
पचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तिनः स्वा
स्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसंभवः १ रम

तस्मादनन्तरं बालस्योपचर्यमाणस्य ये रोगास्तच्चिकित्सार्थो बालामयप्रतिषेध उच्यते त्रिवि
धेति बालस्त्रिप्रकारः कथितो मुनिभिः क्षीरवर्तनोऽन्नवर्तन उभयवर्तनः क्षीरान्नाभ्यां यो
वर्तते ताभ्यामन्नक्षीराभ्यामदुष्टाभ्यां स्वास्थ्यं भवति दुष्टाभ्यां तु क्षीरान्नाभ्यां रोगोद्भू
तिः ~~वि- शुद्धं क्षीरं [illegible]~~

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

४ टी०
बा०

31

पियालेति पियालादिभिर्मोदकोऽपहतनस्तशोषः प्रीणनो योज्यः बालबिल्वादिर्दीपनो मोदकोऽवा
ज्यः धान्यकादिभिर्दीपनो योज्यः शोषेति पयायस्य मस्तकशोषः सौम्येरोषदैरविपाकैरद्धो
मकैरामपक्वाशयेन विरेकमतिशयेयेन वर्जयेत् अन्यथिकव्याधिमंतरेण आमयेतेति नचन
पालमरिधेयमनापक्वाशयेन पक्वे बालमहाग्रहेति रहेति रक्तवातादिमज्जंतर्ज्ञायेत

पियालमज्जामधुकमधुलाजाः सितोपलैः अपहतमस्तकं योज्यः प्रीणनो मोदकः शि
शोः दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः संग्राही धान्यकोपुष्पशर्करालाजा
जसक्तुभिः ३८ रोगास्नायुजयेन्सौम्यैर्मेषजैरविपाकैः अन्नाजसत्यिका आ
घेर्विरेकेसु न वन्याज्येन आमयेन्नाविधेयं नत्र ग्रहेति हि महाः वक्ष्यमाणान्तरद्भिः
स्याद्येह्यविनाविने ४१ ब्राह्मी सिद्धार्थकवचा पाटिलाकुष्ठसैंधवैः सकणैः सा
धितं घृतं मेधास्मृतिकृत आयुष्यं पापरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिवर्हणं वचेदुलेखा
मंडूकी शंखपुष्पी शतावरी ४२ ब्रह्मसोमामृताब्राह्मी कल्कीकृत्यपलं शिकाः अर्धगं
विवचेत्प्रस्थं क्षीरचतुर्गुणे तन्नीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत प्रजाक्षीरामया
कोणपारोगारिसिगुसैंधवैः ४५ सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिवह्निकृत

ब्राह्मीसिद्धेति ब्राह्म्यादिभिः कल्कीकृतैः साधितं सर्पिर्वाङ्मेधादिकृत आयुष्यं पापादिह
रं भूतोन्मादनिवर्हणं च वचेदुलेखेति वचादिभिः पालिकैः चतुर्गुणक्षीरे घृतप्रस्थं सहपाग
पचेत् सप्रमाणं मानित्वादृक्षिपसिद्धं भागएतत्पीतं धन्यादिगुणं प्रजाक्षीरेति प्रजाक्षीरा
मयादिभिः सिद्धं सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकरं ॥४५॥

१२० ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विद्धे दैवेति कर्णविद्धेन लाघवात् सकृदेकवारमेव न पादजुस्पृष्टं कृत्वा नोपरिष्टान्नाध
स्तान्न पार्श्वयोर्विद्धेन कुत इत्याह हि यस्मात्तत्र शिराः संश्रिताः ता एवाह कालिके मर्मरी
रक्ते इत्यादि तद्व्यधे इत्यादि तासां च व्यधाद्रागादयः स्युः तेषां यथेति तेषां च रागादीनां य
थास्वं निरूप्य चिकित्सितं कुर्यात् स्थानव्यधेति स्थाने व्यधाद्रुधिरं न भवति न च रागादीनां
स्यात्

विद्धे दैवकृते छिद्रे सकृदेव तु लाघवात् नोर्द्ध्वं न पार्श्वयोर्नाधः शिरास्तत्र हि संश्रिताः
कालिका मर्मरी रक्ताः तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः सशोफदाहसंरम्भमन्यास्तंभापता
नकाः २३ तेषां यथास्वं कुर्याद्भिषक्त्वाशु चिकित्सितं स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रु
ग्रागादिसंभवः २४ स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानुनिधापयेत् सामतैलेन सिंचे
च बहलं तं हारयेत् विद्धेत्यालिंहितं भजः संगार्थाय स्थवीयसी वर्तिस्त्र्यहात्ततो
रूढं वर्द्धयेत्स्थानैः शनैः ग्रथितं जातदशनं क्रमेणापनयेत्ततः पूर्वोक्तं योजयेत्तारमन्व

संभवः स्नेहेति अनु कर्णव्यधस्य पश्चात् सूत्रं स्नेहलिप्तं सूच्यानुस्यूतं कर्णे निधापयेत् बह
लं घनं पाली तद्वत्पूर्वेदारयति विद्धेनहि ताशानः त्र्यतः परं तत्र त्र्यहाद् दृढस्थूलतरा वर्त्तिः सं
वार्यतं ततो रूढं कर्णं शनैः शनैः वर्धयेत् ग्रथितेति अतः परं मेलं सिमु जातदंतं स्थानात्क्रमे
णापसारयेत् सह सा पूर्वोक्तं गवादिकं क्षीरमन्नं च लघु बृंहणं योजयेत् ॥२७॥ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जीवन्त्यादिबालः सर्वदा शुभहेतुनमस्तेन विस्मयात् किंभूतान् जीवनस्य नेत्रद्वादश संज्ञानेषां गुणानि ने
मज्जन्याज्जन्यान येषां तान् जीवनामेव गृहीतोद्धवैः अगणगृहीतमुपलक्षणार्थं अत एव
सूर्यादिज्ञानदीपमलिनं धारयेत् तथा औषधीव्याघ्रादि धारयेत् केपालादिभिः विशेष
णसर्वदावचाधारयेत् किंभूतां वचां सायुरादिकरणहेतुं तथा रक्षाविधारणं षट्स
प्राप्तमसमासेति अनन्तरं षष्ठे मासि सप्तमे वा बालस्यानिक्रमस्य हि मासे भेसु भदे व

जीवनषड्ग्रादिश्रृंगोत्यान् सदा बालाशुमानस्तेन धारयेद् दोषघ्नी अस्य ब्राह्मीन्द्रीजीव
कादिभिः हस्तान्यागवयाम संज्ञा विशेषानन्तनं वचा सायुमेधा रीस्यति सा स्यक
री रक्षाभिरक्षिणी षट्सप्राप्तमसमासेपुनीरुजस्यसुमेहनि २८ कर्णौ हि गमेविषे
घो ज्ञानकस्यास्यसान्वयन् प्रागदक्षिणं कुमारस्याभिषज्यामंतु योषितः २९ दक्षिणेन
दघ्नकं तीपाली मन्येन पाणिना मध्यतः कर्णपीठस्य किंचित्तु गंडाभ्युपयमाति ३० जरा°
युमात्वेप्रवृत्ते रविरस्मात्वमोसितने धनस्यानिस्मलसस्यागलक्कं करसाकिते ३१

सेकर्णो विधेयाशुमस्तगस्थिस्यधात्रीमातानाम्नन्दायिनीनकर्णौ विधेयन् सान्वयन्तीतिवचनादिना
प्राग्दक्षिणेति कुमारस्य प्राक्पूर्वं दक्षिणं कर्णं योषितः स्त्रीवामवेदयो विधेयत्वं किं कुर्वन् दक्षिणेन
हस्तेन संचिंदधन् कंचित् कर्णपीठस्य मध्यभागे किंचिन्नतानां गंडस्थानाभिमुखं कोटस्य ग
लस्य सम्यनिस्मलेधनस्य कविधेयन् देवरुत्येतिद्वे किम्भूते जायुमाप्रवृत्ते स्याद्वितेतथा
रविरस्मभिरविमासितेत योनितेतथा लक्कंरसेनांकितेच्छिद्विते ॥ ३१ ॥ श्रीमन्तारावण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तन्त्र इत्यादि तन्त्रस्य मावेदयति द्वागं च योग कंवा द्वागमनु तगुणं त्रिवेन द्वागमनुल्प गुणं गवां प्रियक यस्यातनया हृहसेनेत्यादि हृसेन पंचमष्ठेन सिद्धं रसालिवर्णो पञ्च वर्णाः सिद्धं बाधके रायुतं विवेन बह्नीति तन्त्र यात्रिनस्य द्विरो बांधवाविहिनं रत्नादयोनि रागजागरयुः बह्नी पुनसमसिनीति शेषेण जागरयुः किंकुर्वतः परहर्षं धारयन्तः दशम्याति हृदये दिवसे पूर्णे स्तनिसूतिका याउत्थानं कारयेत सकुल योग्ये विधाने बालस्य नाम स्वर्चितं प्रशस्तमनुगतं कुलजातत्वादिभिः किंभूतं स्य तुंगोपर्यादिभि मनोहरादीनि धारयः किंभूते नामनक्षत्रस्य यासौ देवतातया युक्तं च यवा बाधवं ज्ञोनि पूर्वं जं समवर्णो

तन्त्रामावेदय द्वागं गव्यं वाजनहुतं त्रिवेन हृसेन पंचमष्ठेन सिद्धिराध्यं गासिता मुनं बली
निशाविशेषेण हृत रत्नावलि क्रियाः जागरयुर्बाधवास्य दधतः परमामुदां दशमे दिव
सेपूर्णे विधिभिः सकुलोचितैः कारयेत्सूतनको त्थानं नामबालस्य चार्चितं ॥२३॥ विप्रनीगे
मनोह्लाल राघवनामुरुचंदनमङ्गलदेवतायुक्तं बाधववत्समाजरं २४ ततः पञ्चमे दांकरु
पे रायुर्वारीक्षणं प्राग्दक्षिरसः कुर्याद्बालस्य ज्ञानवान्भिषक् २४ गुडविधोतान्यधानानि नि
र्वलीनिमद्दृनि च शायान्तरणं वासांसि रत्नानि धूपितानि च २५ काकेविशालः शालसघपने

ननु विषमाज्ञरं २२ ततः पूकुत्वेति ततो नामकरणं दनंतरं प्रकृतमेविकृतविज्ञानीयं ७ ज्ञेया नि
निरूपाणि तेनायुषः परीक्षणं बालस्य ज्ञानवान्सुमनिवेद्यः कुर्यात् किंभूतं स्पृष्टा दक्षिरसं उत्त
रसो वातयाप्रशस्तायां शुणं युक्तानि उपधानानि यत्र यामासाद्य रणार्थे वासांसि कुर्यात् तया रक्षो
घ्ने द्रव्ये धूपितैर्नानिका कस्येवाद्दि घ्नवनेशालः किंभूतैः विशालो व्याधादितो ननु सयम्मनस्यादिरता
युक्तः २५ रामराम

निः

२ ना० ७०

35

प्रथमेति । पूतगर्भं दिनत्रिं चतुर्मितं तत्रा भाव तस्माद्धेतोः प्रथमेऽह्नि तत्री कालान्मधुधृतं अयुतं वा सकनयुक्तेन मंत्रेण तथा
विनेविं सुभोजयेत् द्वितीयेति द्वितीयदिवसे तृतीयेऽपि दिवसे लक्ष्मणायाः सिद्धं घृतं तीनेव कालान् भोजयेत् प्र
तेन तं तस्य हि मोः पाणेतले नेन मध्येन सम्मितं तं तत्र प्रमाणं नवनीतं प्रयोगात् पूर्वे निकादि नतनस्याः स्वबालस्य हेतोः
तेन नवनीतं स्तन्यानुपानं प्रयोजयेत् मातुर्देवेति वालो मातुरजनन्याः स्तन्यं पिबेत् कुतः तस्मा च तस्याः स्तन्य
मति शयेन देहस्य रक्षये स्यात् तदमपि च द्विमात् स्तन्या संभवतो हेतुना धात्री स्तन्यं लेह्यं हले कार्ये तथा वंगरहि

प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिषी । मंत्रे नाभिमंत्रितं पाणितले प्राशयेत्ततः तु द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृती
ये च घृतं ततः ११ प्राक्तिनिषिद्धस्य तस्याः स्तन्यं तस्यापि नवनीतमितं स्तन्यानुपानं ह्यो कालेन वनीतं प्रयोजये
त मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तद्धालं देहवृद्धये स्तन्यधात्र्यावुभे कार्ये तदसंपदि वत्सले अव्यंगे ब्रह्मचारिण्ये
वर्णप्रकृतितः समे नीरुजे मध्यवयसे जीवद्वत्से नलोलुपे हिताहार विहारेण यत्नादुपचरेच्चते शु
द्धक्षीर बलं स्तन्यानाम्नस्तन्यनाशस्य हेतवः स्तन्यस्य सीधुवर्ज्यानिमद्यान्यानूपजा रसाः क्षीरक्षीरि
ण्योऽवधयः शोकादेश्व विपर्ययः १८ विरुद्धाहारभुक्ताया क्षुधिताया विचेतसः प्रदुष्ट
धातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं भवेत् १८ राम राम

ते ब्रह्मचारिण्यो वर्जिते समे पुनः वर्णेन प्रकृत्या च तुल्ये तथा निरामये मध्यवयस्के जीवद्वत्से लौल्यवर्जिते सादर
२२ रयुक्ते ते च हितेनाहारेण यत्नादुपाचरेत् शुद्धेति शुद्धानि स्तन्यनाशस्य कारणानि शुद्धं शोकः स्तन्य
स्य कारणानि हेतवः किं सुरानानि सीधुवर्ज्यानि मद्यानि अनूपजा ग्रन्थरसाः तथा क्षीरवत्योषधयः जीवं त्यादयः शोकादि
३ वैपरीत्यं च विरुद्धाहारेति तथा विरुद्धाहारो भुक्तो यया तस्या क्षुधितायाः निंदितायाः प्रणतया
प्रदुष्टदोषायाः गर्भिण्याश्व संबंधि स्तन्यं स्तनपयः बालस्य रोगहेतुः राम राम १८१९ राम राम

टी०
२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बा॰८

षष्ठीमूलत्रयंति समासस्य बालस्य नाभिं चतुरंगुलादूर्ध्वं सूत्रेण बद्ध्वा ततः छेदयित्वा ग्रीवायां योजयेत् नाभिं च
कुष्ठतैलेन सेचयेत् अनुपश्चात् क्षीरिवृक्षकषायेण स्नापयेत् अथवा सर्वगंधानां चंदनादीनामुदकेन तं स्नापयेत्
कं मूत्रेन कोष्णेन कयं तप्तायामनुयामः मोदः प्रसूतायां अयं निमज्जनेन सह तैः सेचनैः ततो दक्षिणेति ततोऽनंतरं दक्षि
णतजन्या वेष्टना तु उत्तरस्य विरसिपिचुना तैलार्द्रेनाव गुंठयेत् अस्य च बालस्य प्राश्यं लेहं मेधायुर्यं प्रकल्पयेत् कि
णत जन्या वेष्टनालु उत्तरस्य हिरस्पि पिचुना तैलार्द्रेनाव गुंठयेत् ... किं तत्प्राश्यमित्याह ऐंद्री ब्रह्मणी ब्राह्मी मंडूकपर्णी चामीकर
वचाचं हरेणु ...

षष्ठीमूलस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरंगुलात् बध्वा छेदयित्वा च ग्रीवायामवसेचयेत् नाभिं च कुष्ठतै
लेन सेचयेत् स्नापयेदनु क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगंधोदकेन च कोष्णेन तत्पुरजनतप्तनीयनिमज्जनैः
ततोदक्षिणतर्जन्यातालुन्नेस्याऽवगुंठयेत् ७ शिरसि तैलहपिचुनार्द्रं स्यं चास्य प्रयोजयेत् हरेणुमा
त्रं मेधायुर्बलायैव मधिमं त्रितं ८ ऐंद्री ब्राह्मीवचाशंखपुष्पीकल्कं घृतं मधु चामीकरवचा ब्राह्मीताप्य
पथ्यारजीकृताः शिशूनां सघृताः पेयाहेमधात्रीरसोयवा गर्भांभः शोधयेव चास्य सर्पिषा वामयेत्ततः ९
प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ... हृदयस्थानात्रिवृत् सामस्तनितः ११ स्त
ये द्विचतुर्थे वा षष्ठे लग्ने स्तन्यप्रवर्तते

ति अथवा सुवर्णादिकं सूक्ष्मचूर्णीकृतं लिह्यात् रजीकृता इति मकरमस इत्यादिना स्तनौ इतं च हेमधा
त्री चूर्णे वा मधुघृतयुक्तं लिह्यात् गर्भांमति ततोनंतरं गर्भांभः सर्पिषा वसेयवयुक्तेन वामयेत् ९ ततो जातक
र्माणि वेदविहितानि प्राजापत्येन वैदोक्तो विधि संग्रहोक्तेन विधिना मिषक्करयेत् स्तन्यप्रवर्तनहेतुमा
ह हृदयात् स्त्रीनां शिराणां प्रसवाद्वेतो ये द्विर्वसातं तस्मात्कारणात् त्रीये दिवसे कदाचिच्चतुर्थे या
दिनो स्तन्यं प्रवर्तते ॥११॥ टका॥

CG-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

37

[illegible] सर्व एव [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ ५७ ॥ [illegible] ॥ ५८ ॥ [illegible] ॥ ५९ ॥ [illegible] निदाने [illegible] अध्यायः १९ ॥

[illegible] ॥ ५८ ॥ [illegible] ॥ ५९ ॥ इति श्रीमधुकरदत्ततनुजश्रीमद्माधवकरविरचिते [illegible] निदाने [illegible] अध्यायः १९ ॥ [illegible] संवत् १९०२ [illegible] लिखितं ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ने सत्त्वान्तहन् यथा प्राणादीनां चित्ताद्यभिन्नदेहादत्वाभिसम्भालोमिसम्भांकरणे मियतलया
मिश्रिते श्रुतेः प्राणादिभिर्विद्याभिसम्भावरणेऽस्मिन् यः नचैवमिश्रैः स्वपुत्रैरनेः चित्ताद्यभि
नेकवलेः प्राणादीनामिसम्भावरणेऽमिथ्यः नवामिश्रैः चित्ताद्यभिर्वै प्राणादत्वामिश्रि
ना नेत्रयान्भतेः प्राणादीनामावरणे एवमनेकधाभिसम्भालोमिर्वैद्विभिः स्वपात्रेनेषां
स्याद्वृत्तिरसङ्ख्येना नयानात्वनस्मिन्कल्पाच्च प्राणादीनामावृत्तिरसङ्ख्येनानाधानिसंख्ये
यानिक्रमशः गच्छन्ति नामावृत्तिं नेषां प्राणादीनां गतं दुर्लभत्वा नयावहितत्वनानायन
स्वरः तत्र नत्वयेननानीकृते कथयथा स्वेनत्वत्वादत्याल नेषां प्राणादीनां यथा पय
लत्वनादत्याशान्मीयाताल्मीयास्मिन्गाद्वावछनेः शनैर्न स्मित्वचनेया मुहुर्मुहुः तत्वे
मिश्रैः चित्ताद्यभिसत्वहन्नि सम्प्रलोभिरनेकधा नानात्वाविकल्पात्त्वणास्वावृत्तिरसंख्येता ५२
तां तत्त्वपदद्विहितो यथात्वनत्वलादयाल शनैः शनैस्त्राव यापाकृतामपि मुहुर्मुहुः ॥ ५३
तत्त्वपदत्वनु समृद्धेवयथा त्वप्राणादीनां तत्त्वलादयज्ञानीयाद्विनि नेकवलेके वलादयथा
स्वतत्त्वलादकाल्प्राणादीनामावृत्तितत्वेव यावद्गुपशमयादव्यवधानगृहामस्वानुत्तमवनाद
ह्रीप्ना वेकस्यावरणेनिरः प्राणलत्वमीभेदाः प्राणस्यादानव्यानाभ्यामन्यो न्यावरणात्विहि
नादत्वमुदानस्यापानाभ्यां व्यानापानाभ्यां उदानापानाभ्यां च सहान्यान्यावरणत्वराणिय चोदित्वी
ति प्राणस्यहाद्दशभेदाभवन्ति उदानस्यपद व्यानस्यहाद्दशविंध्यानस्यादानाद्विभिस्मिरन्यान्यावरणेनषट्
उदानस्यहो प्राणस्यादानाद्विभिस्त्रयुर्भिहीनान्यान्यावरणाद्वेत्वभवनः नेषां प्राणादीनां चित्ताद्यभिर्हादश
भिरावृत्तत्वानहादशप्रकाराः अन्योन्यमिश्रणात्त्वत्वारिंशदानानिर्विंशत्युत्तराणि भवन्ति एवमन्यदयावरणेनिरूप्ये ५४

अथास्य पूर्वरूपाण्याह शिरोगुरुत्वादिकं तस्मिन् रक्तपित्ते भविष्यति सति भवति छर्दिते
वमने वैमत्स्यं जुगुप्सा स्वस्य मेव स्रावस्यापां नद्दृष्टि दर्शितं रक्तवर्णाकारं पश्यति न च रक्तपि
त्तं त्रिविधमूर्द्धगमधोगमुभयमार्गगं तत्रोर्द्धगमाह ऊर्द्धमिति ऊर्द्धं नासास्यकर्णाक्षिमे
ढ्रयोनिगुदेभ्यः रक्तपित्तं नासादिकुपितं नासादिभिः सप्तभिर्द्वारैः प्रवर्त्तते अधोगे रक्तपित्ते

प्रभवत्यसृजः स्थानात् प्लीहतो यकृतश्च तत् शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छाधू
मकोऽम्लकः छर्दिश्छर्दितवैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः लोहलोहितम
त्स्यामगंधास्यत्वं स्वरक्षयः रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु नीललोहि
तपीतानां वर्णानामविवेचनं स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति

मेढ्रयोनिगुदैस्त्रिभिर्द्वारैः प्रवर्त्तते प्राणिगणानांहृदः एकवदित्यस्य प्राधिकत्वाद्दुर्वचनमत्र
दृष्टं तथा रोमकूपैः समस्तैश्च साक्षान्नासादिकर्णमेढ्रयोनिगुदैरुभयमार्गगं रक्तपित्तं प्र
वर्त्तते ऊर्द्धमूर्द्धगं रक्तपित्तं साध्यं यस्मात्कारणात्कफात् ... कञ्जायते नद्ध विरेचनसा
धनं साध्यते ने॰तिसाधनं चिकित्सितं तच्चोर्द्धगे रक्तपित्ते वह्वौषधं यस्मात्तद्बह्वौषधमनेकसाध

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नं मधुरकषायतिक्तद्रव्यसाध्यत्वात् ॥ अपि च यस्माद्विरेकः पित्तस्य वरौषधं तथा चोक्तं वि
रेचनं पित्तहराणामिति यथा यस्मिन् रक्तपित्ते ऽधो कफानुबंधिनि कफस्यापि विरेचनं प्रशुद्धिकृत्त
शोधनं करोत्यनेनोर्ध्वगं रक्तपित्तं साध्यं कषायाः स्वरसकल्कश्रृतशीतफाण्टाख्याः स्नेहसा
हन्तो विहिता व्याधिप्रतिप्रकृतित्वात् ननु दोषप्रविकृतिहारेण दोषसमानत्वात्तेषां ॥ अथ वाके च
न मकुष्टनं तुल्योपायादिसंबंधिनो व्याधिप्रतिपक्षाः तथा स्वत्वाद्दोषप्रतिपक्षा इति ग्रहणमेति

ऊर्ध्वमार्गात्तिकण्ठिहेमितं दृयामिगुदेरधः कुपितं रक्तं कुर्यात् समस्तेलक्षयं तं तेनोर्ध्वं साध्यं कफा
दस्मात्तद्विरेचनसाधनं वहौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधं ॥ अनुबंधी कफोयस्तत्र तेन तस्यापि शुद्धि
कषायाः स्वाद्वोऽस्यविरुद्धत्वेनाभिहिताः किमुतिक्ताः कषाया वाये तिसर्गीत कफघ्नाः ॥ अधोग
चलात् यस्मात्तच्छर्दनसाधनं स्वल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधं ॥ अनुबंधी वलो यस्तत्र सां तयैव तस्यतत्

हिता ॥ अपि शाला ज्ञातिक्ता द्यौ विशुद्धो वा तमाद्युरूषितः स्नेहपाल्य यस्य तस्य किं पुनः तिक्ताः कषायाश्च
वातरसादयत्वम् ऊर्ध्वगस्य रक्तपित्तस्य स्याधे ॥ अथवा तेहतो न सम्यग्दृष्टो व्याप्तिनिहिता याधिप्रतिप
त्वाच्च यस्ति सर्गात्स्वभावतः कफघ्नाः ॥ अधोगाय्य मधोगं रक्तपित्तं यान्यकस्मात् यस्माद्वलाहाना
त रक्तपित्तं छर्दनं वमनं साधनाय तथा ॥ अल्पौषधं चिकित्सितं यस्य तदल्पौषधं नोर्ध्वगरक्तपि
त्तं वत् वहौषधं कथमित्याह यस्माद्धोगे रक्तपित्ते वमनं पित्तस्य न च वरौषधं अल्पौषधत्वे हेतुमाह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तस्य॰ अधोगस्य रक्तपित्तस्य मधुरा एव केवलं कषाय हिता व्याख्यानतिक्ताः कषायाश्च तेषां वात
प्रकोपकारणत्वात् उभयायनं मार्गद्वयप्रवृत्तं कफमारुतसंसृष्टमसाध्यं ॰असाध्यत्वे हेतुमाह हृप२
॰अशक्यं कर्तुमधोगस्य प्रतिलोमं यस्य रक्तपित्तस्य तदशक्यं प्रातिलोम्यं तस्याभावो प्रातिलोम्यमत शाक२
तस्मादुभयगस्य रक्तपित्तस्यासाध्य ॰औषधाभावाद्दोषघ्नस्य वमनस्याप्यौषधीयस्य तत्रासाध्यं ननु
कथमेवमुच्यत इत्याह विद्धि यस्मात्तदस्य संशोधनं प्रतिलोमगं न किंचिदस्ति यच्च प्रतिलोमगं
शोधनं तद्रक्तपित्ते भिषग्जितं औषधं तच्च तत्र वातस्य वमनमौषधं न संभवति कुतो हेतोरित्याह यतो
ऊर्ध्ववमनार्थं दीयते वमनं चाधोमार्गापेक्षया दीयते तदानीमूर्ध्वमार्गप्रवृत्तरक्तस्य वृद्धिः संपद्यते

कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलं । कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनं ॥ न हि संशो-
धनं किंचिदस्त्यस्य प्रतिलोमगं । शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितं । एवमेवोपश-
मनं सर्वशो नास्य विद्यते ॥ ॥॰अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च १२ ॥

॰अधोगामिनि रक्तपित्ते यथा विरेचनमुपयुज्यते तदा ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते वर्द्धते एवमस्य प्रतिलोमगमौषधं शो-
धनं न संभवति तस्मादौषधस्याभावः ॰भिषग्जितमिति ॰भिषग्जि शास्त्रे न कष्टादिषु नैतान्लिप्ता
दृष्टाभावात् कथमेतद्वाचीनमस्यापानस्य रक्तपित्तस्य संशोधनस्य पमौषधं स्याभावेन शमनस्य
वत्नौषधमस्य शमनाय भविष्यतीत्यभावाद्दोषधस्यैव स्यात्तत्र मुदितमित्याशंक्याह एवशोधनम
सामयायनस्य शमनायनसंभवति तथा शमनमपि यदौषधं तदप्यनस्य शमनं न संभवति
कुतो हेतोरित्याह संसृष्टत्वादि हि यस्मात्संसृष्टेषु त्रिषु दोषेषु पत्त्सर्वजितं शमनं तदु-
न तदा संतर्पणमपतर्पणरूपत्वाद्द्विविधं तच्च यदि संतर्पणात्मकं तदा शमनमधोमार्गप्रवृत्ते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रक्तपित्तदोषावेशलक्षणमाह न तु सान्निपात्यमुपद्युज्यते न हानिं च्छोनि कुर्वतो रक्तपित्तविकारकारक
णं श्लेष्मणा च द्वंद्वसंसर्गात्तः । अथापि च न श्लेष्मणः इहागं च द्विदोषावेशे पाकप सान्निपात्यमुपद्यु
ज्यते न द्वानीनस्य पुंसां निकुर्वतः सन्तरक्तपित्तस्य कारणं वायुप्रकोपप्रत्ययउभयात्मकमेकं
न्तु संसृष्टं एव द्वंद्वमाह यत्प्रयोजितमनुपायतनस्य शामनायतनस्माद्भयापनमसाध्यं
तस्मिन् रक्तपित्ते दोषानुगमनं वा न पित्तश्लेष्मणामनुसंबंधं शिरा साध्यविधुतं वा नात्या

संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजं तन्न गमनं हितं ॥२४॥ न च दोषानुगमनं शिरास्नायुबलक्षयेन
उपद्रवाश्च विकृतिस्थानतस्तथु चाधिकं ॥२५॥ आशुकारी यतः कासस्तमेवाशिषवस्तानि

वारलेशस्त्वामित्यादि नत्यानिर्दिष्टेन तस्मात्न लक्षितं लक्षणेन उपद्रवांश्च विकृतिस्थान
तो लक्षयेदिति यज्ज्यं विकृतिस्थान शब्देन विकृतिस्थानीयउपलक्षणे न पुंसां वाप्यद्रवेषु
मध्येयः कासस्तथा उपद्रवः स आशुकारी शीघ्रं मारयति यतो तस्मात्मेव रक्तपित्तनिदाना
नन्तरं प्रकर्षेण तान्निदानप्राकृतरूपादिभिर्वक्ष्यति माधवा कृतिनिरक्तं रामायनमः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पृथक् कदाचित् स्वयं कृतेनैव कस्यचिल्लोकस्य इति कामाः एवं चैवं स्थिताः ननु यद्येवं चैव क
मान्तरं कथं भवतीत्यत आह केवलानि तत्तत्कामसंसर्गेण हीनानुपात्तेरिति नहि स्वतो
ऽपुष्कलानि क्रिकाः कामा अभिहितास्तेऽपि तु नित्या अपि विपृथग् वाक्याः कामास्तत्पापि
तु कामान्तरं कथं भवति सर्वदैवाभिहिता न तथापि तत्कामान्तरानुबन्धेन वर्तमानामधुरैर्युक्ता पुंसा हि
कामपुत्रे तत्तत्पूर्वापरव्याहतमिव प्रत्युक्ते कामाः एवं चैवं वर्तमाना एताः सप्तपर्वात
न्तस्ताभिस्तामनेकधानेककामं कदाचिदाहारवर्तमानपि तेनानुबन्धः कदाचित्स्वका

एवं कामास्तन्त्रनानानपि त्रप्रेष्मासुखेनतापयेः ह्यपायोपहिताः सर्वे
बलिनश्चान्तरान्तरा तेषां मध्ये विषमतां स्पर्शकण्ठं कन्दूररोचकः १८
कृष्णकपाली मकण्ठत्वं सर्वेषामभिहितो निलः

तत्त्वापतेऽपि तत्कामेन तेनैवाहारवर्तमानं कदाचिद्धातेनानुबन्धः कफकामेनैव तद्द
हारवर्तमाहातेनानुबन्धः कदाचित्तिज्जतेनेति न किंचिद्दत्वपूर्वापरव्याहतत्वं सर्वे एव का
मा उपहिताः चिकित्साविनाशयापायसंपद्यते उत्तरोत्तरं क्षिपावस्थायां कष्टमाकृ
तत्तोऽप्युपहितत्तयापवेनिबोधं उत्तरोत्तरं चैते कामा बलिनः तेषां कामानां मध्ये विष
नामुत्पन्नानां गलकण्ठः स्वरभेदः तथा रोचकः तथा कृष्णकपालिसदृशा कण्ठत्वं च भवति
अधुना सर्वकामानां सम्प्राप्तिं दर्शयति तत्त्वेषु कामेषु निलाधोधस्तादभिहितः

43

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विशेषणत्वं नेहन ऊर्द्ध्वप्रवृत्तेनानन्तरं क्रमत्वात्: प्राक्तनस्मिन्नुपरि संस्पृजन्तत्वाभि
व्यज्यमानः तथाकेठसंयोजनत्वं । अनेनैवघ्रताः स्थानोत्पित्तं पूर्वमस्तकशिराग्रमाधमाप्य
ततोनंतरं संगात्सर्वानवयवानुत्क्रियान्तिव ऊर्द्ध्वदेशान्तिव तथा अहिलोकीद्वप
ल्लिवव हिरिवशरीरान्तरस्थैन तथा पृष्ठमुरस्यपार्श्वचपीडयन समस्तपूर्वकेल्लशवद
न किंभूतः भिन्नकोत्पादमधनिः ननुस्वधाहुः कथमेकस्यवायोः कोसप्रादेशा

ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तः आधारात्स्थानस्मिन्कण्ठे च संस्पृशन् शिरःप्राप्तोभिसंपृष्ठंततोंग
न्यु च्छिवान्तिव शिरान्ति वा हिलोपृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् मर्वन्नेमवक्त्रेलभिन्नको स्पर्श
पमधनि हेतुभेदात्स्वनीघान भेदो वा घोषसंहतः पञ्चधा गाह वै धम्य कासान् जापयेनर

मनेकरूपता कास्य रूपधुनीनां जापयेन्स्मात् हेतुभेदान्निदानविशेषात् कासस्य शोष
त्रैमानस्यवायोः अनीघान भेदः अस्मात् हारविशेषः किंभूतस्य वायोः संरंहसो वेगवतो
रापस्मात्तनस्मात् दुजाशाह्वयोः मूलत्वात्: वेषमं नमसमनाकासान् जापयेत् अस्मात्
शेरक शाह्वोवानकासे अनात्स्माकनोष कासेषु अधुनावाननकासस्य निदानारिनिर्देशार्थमाह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वातनलेवातः कुपितः शुष्कोरःकंठवक्त्रतांकरोति हृदादिशूलंजनयति वेगंपीडनंशा
हृपुंजं शुष्कंजकासंकरोति वातनलेइतिनिर्देशः ॥ अस्यार्थः वातनलेः कुपितोवायुरितिवा
च्यः ॥ अन्यच्चपित्तोद्रेकेकासेश्लेष्मलेः कुपितस्यवातस्यानुसारस्य कुपितवातगतंनरैल्लहि
कासानांजन्मासंभवः कोपस्तुकोपककारणंविनावायोःपंदोषाणांनजायते तस्मा
तस्मादत्रानिवातनलेः कुपितइतिबोध्यं तथाचवायुः अंगंहर्षयति तथाकफेषु

कुपितोवातनलेर्वातः शुष्कोरःकंठवक्त्रतां हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहक्षोभ
स्वरक्षयं करोतिशुष्ककासंचमहावेगरुजास्वनं सोंऽगहर्षीकफंशुष्कंकृच्छ्रा
न्मुक्त्वाल्पतांव्रजेत् पित्तात्पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वज्वरोभ्रमः पित्तासृक्वम
नंतृष्णावैस्वर्यंधूमकोम्लकः प्रततंकासवेगेनज्योतिषामिवदर्शनं कफादुरोल्परु
क्मूर्द्धहृदयंस्तिमितंगुरु कंठोपलेपःसदनंपीनसच्छर्द्यरोचकाः रोमहर्षोघनःस्निग्धःश्वेतः

क्षेकृच्छ्रात्मुच्येताल्पतांव्रजेत् पित्तात्पित्तककाशानपीताहिकपजादिकंजायते ज्यो
तीषिनारकाधिदर्शनानिवककफात्कफकासादुरोल्परुग्गित्यादिनापते पित्तलेः कुपि
तात्पित्तात्तथाश्लेष्मलेः कुपितात्कफात्इत्यनिर्दिष्टमपिपित्तकासयोनिर्दि
ष्टबोध्यं इदानींक्षतजकासस्यनिदानादिनिरूपयति ॥ युद्धवाह्युद्धमत्युद्धमाद्धि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेधोस्याहसानां कठिनधनुराकर्षणादीनां तैः साहसैः यथाबलं शक्त्यतिक्रमेण स
विनष्टस्य नर्मच्छेदनेन वायुः पित्तेनानुगतः कासं करोति तेनेति सर्वनाम्ना
शाकटहस्त्यश्वादिसाधनं तथाच्छुमावलग्नस्यास्य मनसेगवन्नीप्रतिस्थान
स्वरणादिकमुरसेननयावक्त्रमस्य तोपित्तानुगतमात्रणो वायोः पिको च प्रतिपा
द्यन्तितएवाह बलीतिपित्तानुगतः कासं करोति तेनेति सर्वनाम्नानेव
ले सरक्तकद्रूवं कासं कुर्वन् वायुः कफं सरक्तं ष्ठीवति तथा पीतं कुपितं पूतिगन्धं बहु ष्ठीवति व

पुष्ठादेः साहसैस्तैस्तैः सेवितैर्यथाबलं २६ उरस्यन्तः स्ततो वायुः पित्तेनानु
गतो बली कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितं २७ पीतं श्यावं च शुष्कं च ग्रथितं
कुपितं बहु ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा सूचीभिरिव तीक्ष्णाभि
स्तुद्यमानेन शूलिना पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकम्पवान् पारावत इवाकू
जन् पार्श्वशूली ततोस्य च क्रमाद्वीर्यरुचिः पक्तिर्बलवर्णश्च हीयते २८ क्षीणस्य सास्रमूत्रत्वं

तथा कुपितवायुवशात् कफं गुरुः श्यावं शुष्कं ग्रथितं पिच्छिलं च ष्ठीवेत् तथा कण्ठेन रु
जता शूलवता तथा उरसा विभिन्नेन च द्विधा विदीर्णेन तथा सूचीभिरिव तीक्ष्णाभि
स्तुद्यमानेन शूलिना रुजायुक्तेन वक्षसोपलक्षितः पर्वभेदादिमान् पुरुषस्तथा
पारावतवत् कूजन् स्वयं तेन हृदकुर्वन् तथास्य क्रमेण वीर्यादि हीयते क्षीणस्य सास्र
मास्रमूत्रतास्यात् ११ कटीग्रहश्चेति इदानीं क्षयकासलक्षणमाह २८ वपति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वायुः प्रधानो बलीयस्त्वात्ते वायुप्रधानाः तथा कुपितास्तन्वते धातवो वातादयः कासं कु-
र्वन्ति कैः कुपितास्तस्मादयनतैः तैः रूक्षादिभिः तेनास्तेन रुणद्धि श्रोतांसि विस्तृतमार्गे
ततो लोहितं ष्ठीवति तथा पार्श्वे तुद्यते इव स्थानान्तरे प्रत्यावर्तते इव हृदयं च पततीव भ्रश्य-
तीव तथा हृदयं कम्पते स्मानिलाभिद्रवति ततो लोलुप्तः शीतं च प्रभवति कुशाभिन्नभिन्नतां
विना संस्पर्शमलक्षणि कृशो विरसमुखस्तात्कालिकं वेग सहितं तत्रमलक्षणे तथा च बहुशोऽभिद्रवति
पः स्तुततोऽनन्तरं सर्वाङ्गेषु पर्वमांसि ततो मांसक्षयशरीरसादिमाविर्भवन्ति इत्यादि क्षयस्य

वायुः प्रधानः कुपितो धातवो राजयक्ष्मणः कुर्वन्ति तस्मादयनतैः कासं ष्ठीवतस्त-
तः ततः शूलं शोषमपीनं विश्रब्धं हरितं लोहितं लुभ्यते स्वरभंगं हृदयं पततीव
च ॥ एकस्मात् शीघ्रं स्वं बहुशो बलक्षयः २२ लिङ्गं प्रसक्तं बहूनां श्वासिम
हृत्पीडनं च तथा तस्य सर्वपार्श्वाणि सर्वाङ्गाविर्भवन्ति च २४ इत्याद्य स्यानः का-
सः श्लेष्मणोऽन्नादेहनाशनः यथा वा बलिनां तन्नरसं जायते वा तु तो २५ सिद्धानामपि

ततः कासः श्लेष्मणोऽयथावा देहनाशनो भवति प्रभिन्नवान्तु तेन तथा चिरेण पुनः क्षय-
स्तन्तकासो बलिनां सिद्धानामपि न केवलमसाध्यकायानां याप्यस्तेन द्योतयन्ते कु-
तः सिद्धानां तत्र नाप्यानं च तु संप्रत्ये तेन सर्वः इदानीं वृद्धानामपि कासानां साध्य-
याप्यानपि शब्देन द्योतयते कुतः सिद्धानां तत्र नाप्यानं च तु संप्रत्ये तेन सर्वः इदानीं
वृद्धानामपि कासानां साध्याप्यविभागं निरूपयति ॥ ॥ पृथक्दोषेवातपित्त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२९ ष्मकमपि ज्ञानात्तथः कासाः नस्सस्साध्याःपुनस्स्नेरकालमाहारविहारादिनामिथ्याभि
ष्वलस्वलाः संपन्नाः तेयाप्याः किंसर्वेएवमिथ्यालहलास्स्नेपियाप्याइतिसर्वेगनहलान्त
प्रतिपादयति सर्वेकासासाध्याउक्ताः पृथक्कदाचनास्नेपि जरसाजरयाहतयस्य
गिरस्याप्यनलाप्याः वृद्धानिकासवत्याप्यानां तथावावचविसनदे वृद्धाप्याप्याना

हृ। मिथ्याप्याव्यायाम सर्वे जन्यन्ते कासास्ताच्च २९ कासान्त्स्वासदवथाहृस्वर
सादादयागदाः भवन्त्युपेक्षयायस्मात्तस्मात्त्वरयाजयेत् ३० इतिश्रीसिंहगुप्त
सूनुनावाग्भटेनविरचितेऽष्टांगहृदयेकासनिदानंतृतीयं ३

भिनिसासासारित्यादि यतः कारणात्कासात्सुपेक्षयासहकारिकारणभूतयास्वासादयो रोगा न
भवन्ति तस्मात्तंकासंत्वरयाशीघ्रमेवजयेत् आदिशब्देनपीनसादयोयस्मनिदानोक्ता
गृह्यन्ते ३० इतिश्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीका
यां निदानस्थाने तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ओम्॥ २९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कासनिदानानन्तरं श्वासनिदानारंभे प्रबंधः कासानुपेक्षया श्वासो भवति तथानंतरमुक्तं का
सात् श्वासस्त्वपरः हिक्कादि तस्मात् श्वासनिदानारंभो युक्तः श्वासे तस्य हृत् एकीकृत्य हिक्काया
कफतेयुक्तं तत्कृत्वा कारणं वदन्ति श्वासैकहेतुः प्राग्रूपेत्यादिना ॥ अथातइति एवं वक्ष्यते
अथ श्वासस्य निदानानि लक्षयन्ति कासाधिक्येन श्वासो जायते इत्यनंतरमथ श्वासनिदानं
तथा पूर्वे वा सर्वैर्दोषनिदानाकैर्वातादिदोषकोपनैः श्लेष्मा पवनो हि भिन्नत्वेन केवलमेतैः या
वदामातिसारादिभिः आमातिसारवमथुनाविषपाण्डुरोगज्वराः श्वासः क्षुद्रकादित्वेन पंचवि
॥ अथातः श्वासहिक्कानिदानं व्याख्यास्यामः कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः
आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि १ रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाम्बुना क्षुद्रक
स्तमकच्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पंचमः २ कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः प्राणोदका
न्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ३ उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवं प्राग्रूपं तस्य
हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ४ आनाहः शंखभेदश्च
द्यो भवेत् ॥ अधुना श्वासस्य संप्राप्तिमाह कफेनोपरुद्धगमनं मनःप्रवर्तिः(?) स्वरूपं येन तथापि वि
ष्वगास्थितः समन्तान् देहमाश्रित्य स्थितः श्वासं कुरुते किं कुर्वन् प्राणोदकान्नादिकं च स्रोतांसि वाहीनि
वाहुरोग(?)येषां तानि स्रोतांसि दूषयन् दुष्टानि विदधत् यतो दुष्टः कुपितः तथा उरसि स्थितः मुर
स्थः किंभूतं श्वासमामाशयसमुद्भवं आमाशयात् समुद्भवो जन्म यस्य तमामाशयसमुद्भवं श्वास कारा
श्लेष्मविधानं पितस्थानं पवनवृद्धवातानि उरस्थानं तत्र प्रतिलोमप्रवर्तते एवं सर्वरोगा
णामपि संप्राप्तिरनुसंधेया विशेषतः पुनरिति विशेषः पवनो विष्वगास्थित इत्यनेन वातः स्थानं लक्ष्यं उरःस्थानं हृत्पे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तस्यैवंविधस्यापि स्वासस्य पूर्वरूपे हृत्शूलादिकं शोषणमेदावसानं तत्र पंचसु स्वासेषु म
जमहत्पवनप्रायाणां सातिभोजनैः क्षुद्राख्य स्वासं करोति आयासोत्थायामादिरूपः
तेन तथाप्यतिभोजनेन प्रेरितः प्रकर्षेण ईरितः उन्मार्गगामी कुतः कोपितः इत्यर्थः

तत्रायासातिभोजनैः प्रेरितः प्रेरयेत्क्षुद्रं स्वयंसंशमनं मरुत् ५

स्वयं

किंभूतं स्वासं स्वसंशमनं चिकित्सां विना किंचित्कालातिवाहनेन शाम्यतीत्यर्थः अचि
रकालावस्थापि ज्ञातस्वयंसंशमनात् [illegible] स्वबलत्वाच्च क्षुद्रसंज्ञोऽयं ५ राम राम ॥॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्वसतमके लक्षणमाह पवनः प्रतिलोमं विपर्ययं कृत्वा स्रोतांसि गच्छन् श्वासं करोति तथा च
प्रमुदीर्य ऊर्ध्वं प्रधानपथाश्रितो ग्रीवं परिगृह्य समंतात् हृदि तं त्वानयति पार्श्वे वपीडं यान्ति निर्गच्छन
कासं संजनयन् श्वासं च नितांतं तथा शोषं वाताधिकं करोति प्राणं श्वासं वायुः प्रतम्यते येन न
तमोलत्वात् सो प्राणं प्रवनाधीश्वासः तमकस्यावेगेन बलेन पुरुषः प्रताम्यत् दुःखी संपद्य
ते श्लेष्मणि कण्ठे इमां गिलानि श्वसन एवाह निष्ठ्यूताने क्षणं सुखी भवति स च तमकश्वासी शयानः
शय्यामासीनः कृच्छ्राद् दुःखेन श्वसिति निःश्वासं मुञ्चति निषण्णः उपविष्टः सन् श्वासं प्रच्छति
नीरकुलं करोति उच्छ्रितेन प्रहृष्यति प्रश्वसन् उच्छ्रितास्यः बहुश्वीहे एतत् श्वासाच्छिनिषश्च उच्छ्रि

प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफं परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वे च पीडयन् ६ का
सं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषां करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडितं ७ प्रताम्यत
स्तवेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः श्वासमृच्छति ८
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्त्तिमान् विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ९
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् १०

नाह ऊर्ध्वदृक् ललाटेन स्विद्यता स्वेदयुक्तेनोपलक्षितः भृशमतिशयेनार्त्तिमान् पीडावान्
तथा विशुष्कमास्यं यस्य स एवं मुहुः पुनः पुनः श्वासो यस्य स मुहुःश्वासी उष्णं काङ्क्षत्यभिलष
ति तथा सवेपथुः कंपवान् स च तमकश्वासो मेघादिभिः एभ्यः कफजनकैः श्लेष्मलैर्गुडादिभिर्वर्द्धते वृ
द्धिं याति मेघशब्देनात्र मेघाग्रहणं मेघान्तमनेन वर्षाणां च तेन मेघान्तमनेन वर्द्धते तद्रूपलक्षितेन कालेन
वर्षाकालेन च वर्द्धते एवं शीतशब्देनापि ग्रहणे शीतलक्षणः कालो हेमंतः शिशिरो वसन्तश्च
शीतगुणयुक्तौषधाहारविहारादिस्तेनाम्यनापि विवर्द्धते स तमकः श्वासो याप्यो नासौ सुखसाध्यः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कफजा साध्या वा दुर्बलस्य तु सः सर्वकामिनेष्टोऽन्नो बलवतः तु सः साध्यो वा अभ्येन संभाव
नायां लिङ्गं साध्यत्वेन संभाव्यत इत्यर्थः १० सर्व एव तृष्णकाः असौ ज्वरमूर्छाक्षीणपुंसोऽपसर्गमव तृषी
तेष्वेव वधाहारविहारैः क्षीणस्यान्तः संपाति तत्तन्मकवद्दृढत्वेन सा सर्वपर्वतमक उच्यते ॥ पंच
तमकस्यैव भेदः इति वृद्धाः स्त्रीसाम्यात् तानि सा क्षयं ॥ सप्तच्छिन्नलक्षणानि छिन्नास्यासाहि तु
ल्ये कृत्वा नरः स्वासिनं तन्निरन्तरं मर्मच्छेदनतुल्यया रुजा अर्दितः तथा सहस्वेदमूर्छाभ्यां वर्ते

"ज्वरमूर्छाक्षीणकृशितः क्षीणस्यान्तः तमकस्तु सः" छिन्नास्तु स्वासिनेऽविच्छिन्नं मर्म
च्छेदरुजार्दितः ११ सस्वेदमूर्छा सा नाहो वस्ति दाहनिरोधवान् ॥ अधोदवि
सनालं मुह्यन्नरक्तैकलोचनः १२ शुष्कास्यः प्रलपन् हीनानन्दच्छायो विचेतनः"

ते सस्वेदमूर्छितया आध्मानवान् दाहश्च निरोधश्च दाहनिरोधौ वस्तौ दाहनिरोधौ वस्ति
दाहनिरोधौ तौ विद्यते यस्य स एव ॥ अधोधरलानं हृदये कुहोद्भवस्य स एव तथा विस्फुरते एकच्छे
नवस्थिते ॥ ऊर्ध्वहीनं यस्य स एवं ते था विस्फुरते एकत्रा नवस्थिते ॥ अश्लिलो यस्य स एवं तथा
मुह्यन्मोहं गच्छन् तथा रक्तमेकं लोचनं यस्य स एवं तथा शुष्कास्यः सन् प्रलपन्
तथा नष्टकान्तिर्विचेतनाश्च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽधुनामहदाख्यांस्याः संलक्षयति महतामाग्यासेनार्तैः पुरुषैर्महतामादेनशब्देन स्वमतिया
वत कति शं त्वशिरो निरूपितिज्ञानेनेत्वावबोधः शिखानवमेमुकेशालंकृयनक्कलनउ
ह्यमानः उत्कम्पमानः संरब्धः संभ्रमितः ॰अथार्द्धैलक्षणमाह अं ह्रीं स्वाहा स्वाहादी
र्घमर्द्दस्वाहिति अं ईं स्वाहां समुक्ता पुनरधोनिस्वाहा वक्तव्ये स्वाहा स प्रत्याहरति तथा॰ऽमेषु स्वा
मेषु नरउं ईं दीर्घस्वाहा समुक्ता पुनरधः प्रत्याहरति पुनरेनः प्रवेशयितुं शक्राति नेवमस्मि
न्नईस्वाहा सङ्ग्न्यर्थः किंभूतो नराः ब्रह्मादिमाह ब्रह्मकोमादि ब्रह्मकमल॰ऽरविन्दानि मुखा

महतामहतादीनां नादेन स्वस्वनिकृषत उद्दूयमानः संरब्धो मत्तर्षभइवानिशं
शणोहत्नानविनानोविभ्रांतेनेवपनाननः वत्सः समाक्षिपन्बद्धमूत्रवर्चाविशीर्णताक्
मुखकंठामुहुर्मुहुरानकाशं स्वशिरोनिर गा १५ दीर्घमर्द्दस्वमित्या हीन्तते प्रत्या
हरत्यघः ब्रह्मक्काद्युत मुखस्थानाः कुद्दृगंधवहार्दिताः १६ अं ईं दक्वीजेनभ्रांतम
क्षिप्तिपरितः क्षिपन मर्मसु छिद्यमाने बुधारिदेवीनिरुद्दवाक् १७ टीका ॥

त्रिषष्ठानानि एवं ब्रह्मकमलवृत्तमुखानि स्थानानां निपस्पष्टएवं तथा कुद्दृगंधवहेन कुपितमरुता
॰ऽर्दितैः पीडितैः तथा अं ह्रीं हृक्क दद्दिर्यस्मम अं ईं दक्क तथा॰ऽक्षिप्तिपरितः समंतात् क्षिपन् भ्रां
तेकृत्वा वीक्ष्यते तथा मर्मसु छिद्यमाने बुधारिदेवीदुःखार्तैः संपद्यते तथा निरुद्दवाक्
॰अंतः प्रविष्टवागित्यर्थः १७ एतेनमकारदयः स्वासा॰ऽप्रयत्नात्॰ऽअस्फुटस्वरूपाः सिद्धाः पुष्पिका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२१

स्यमानाः वातकाः स्युः तललक्षणाः पुनर्ध्रुवं निश्चितं प्राणहराः स्युः अथ हिध्मास्वरूपं दर्शयति एते
रोगं एकस्माद्धेतुसम्भवाच्छ्वासानां तुल्यहेतुत्वाद्यावत्सहिध्मानां तानाः श्वासानां हेतुः कासवृ
द्ध्यामवच्छ्रमस्य इत्यादि निबन्धेन प्रतिपादितः स एव हिध्मानां हेतुः श्वासानां प्राग्रूपं हृत्पार्श्व
शूलमित्यादि न देवं हिध्मानां तथा श्वासाः पञ्च हिध्मा अपि पञ्च श्वासानां प्रकृतिः समस्तंकार
णकफपरहणमनइत्यादि विशेषलक्षणविशिष्टः १ वनस्मात्तस्य एव वातो हिध्मानां प्रकृतिः
श्वासानां सम्प्राप्तिः आश्रयो य मधिष्ठाय संभवन्ति श्वासाः यथा आमाशयसमुद्भवमिति

एते हि श्वासपुरःसरा वाताः प्राणहराध्रुवं श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः १८
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च गम्भीरा च मरुत्तेनैव रयापुक्तिसेवितैः १९ रूक्षती
क्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितैः करोति हिध्मामरुजां मंदशब्दां क्षवानुगां २० रामसात्म्या
न्नपानेन यः प्रयाति च सान्नजा

स एव हिध्मानां प्राथिकत्वं चाह एको यदनुशूलात्प्रयुक्तैः सुदायाः न देवं श्वासानां तुल्यात्
त्वात्तथा हिध्मानां हिध्मेत्यादि भक्तोद्भवाद्याः पञ्च हिध्माः इति शब्दोऽयमवच्छेदे समुच्चये एवं
गम्भीरा चेत्यत्रापि भक्तोद्भवां लक्षयितुमाह रूक्षतीक्ष्णेत्यादि हिध्मासु मध्ये अन्नजां हिध्मामेवप्र
कारां मरुत्करोति किंभूतो मरुत् अन्नपानैः प्रपीडितो बाधितः किंभूतैः रूक्षतीक्ष्णख
रासात्म्यैः सामर्थ्यादेवं प्रकृतेन यथा लवयात्क्रमः मनवस्थ यथायुक्त्यापथ्यसेवितैः किं
भूतां हिध्मां अरुजां पीडया रहितां मंदशब्दां मंदस्वनां तथा क्षवेन सहिता अनुगतामनुबद्धां न के
वलमेवलक्षणोपेता यासा अन्नजा या च सात्म्येनान्नपानेन शाम्यति सा अन्नजैव अत्र चान्नपा
नेरति हेतुनिर्देशः अरुजां मंदशब्दां क्षवानुगामिति लक्षणनिर्देशः सात्म्यान्नपानेनेत्युपशयनिर्देशः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथ क्षुद्राख्यां लिलक्षयिषुराह ॥ आयाम्यमानः पवनः स्वल्पशो यो पान्नुदेत्यल्पः क्षुद्रां हिध्मां
प्रवर्त्तयेदिति ध्यानं किंभूतां जत्रुमूलात् प्रवर्द्धितविहतं जालां ॥ अत एव क्षुद्रत्वादल्पवेगां
तथा मृदुं नातिरुजाकरी सा च ॥ आयाम्यमाने ॥ आयासं कुर्वतो वृद्धिं याति भुक्तमात्रे च मृद्वी भुक्ते
मार्दवं मृदुत्वं याति ॥ अधुनायमलां व्याचष्टे चिरेण कालेनाहारे परिणामोन्मुखे प्रभ्या

॥ आयाम्यमानो वायुः क्षुद्रः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्त्तयेत् २१ जत्रुमूलप्रविसृता मल्पवेगां मृदुं च सा
वृद्धिमायासतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवं २२ चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्त्तते
परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति २३ कंपयंती शिरो ग्रीवामाध्मातस्यातितृष्यतः
प्रलापच्छर्दितीसारनेत्रविप्लुतजृंभिणः २४ यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा

भुक्तपरिणामे तथापरिणामे वाहारस्य या वृद्धिं गच्छति यमलैर्युग्मैर्वेगैर्नकेवलैर्या प्रवर्त्तते सा
यमलवेगप्रवर्त्तनात् यमलाख्या हिध्मा किं कुर्वती सा प्रवर्त्तते शिरोग्रीवां च कंपयंती किंभूत
स्य नरस्य ॥ आध्मातस्य तथातितृष्यतः तथा प्रलापादिमतः सैव च यमला वेगिनी सैव परिणा
मवती इत्येवं संज्ञात्रयमस्या बोध्यं ॥ महाहिध्मां व्याचिख्यासुराह लब्धमिति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३२

लब्धं भ्रूयुग्मं शंखयुग्मं च यस्य तस्य तथाविधस्य पुरुषस्य महाहिध्या प्रवर्त्तते तथा सावे
विलुनेचलेचहस्तौ यस्य तस्य तथ्यं दक्षिणेकुंडलीरूप्रवर्त्तते तेनुदेहे लंभयतीति निश्चलं कु
र्वती तथा वाचं स्तंभयती मूकत्वं वाचः कुर्वाणा इति संज्ञां च मुक्तानीम्यस्ति संज्ञतथारव
हरणं विदधती ०जयाशल्लस्य चतुर्विधस्य मार्गे रुधती तथा मर्म्मस्थलं हृदयादीनां घट्टने
मर्म्मघट्टनं चालनं कुर्वती तथा पृष्ठतोतनमर्त्तं तथा सेनास्वशरीरस्य कुर्वती महाहिध्यात्र
वर्त्तन इति पाठं तथा महत्स्थूलमुन्नतौ कारणं यस्याः सा महास्थूला तथा महाशाला महादे

लब्धस्वरं शंखयुग्मस्य सास्थूच्छिखुलवसुधः लंभयंतीतनुवाचं स्यानि संज्ञां च मुक्ताती
रुधती मार्गमल्लस्य कुर्वती मर्म्मघट्टनं २६ पृष्ठतो तनमर्त्तं स्वांगं महाहिध्या प्रवर्त्तते
महास्थूला महाशाला महादेवगा महादेवला २७ वक्राकारयाहंतानामथो पूर्ववद्या प्रवर्त्तते
तद्रूपा सा सुखं कुर्यात् जंभामंगप्रसारणं २८ गंभीरेणानुनादेन गंभीरां नाम सुसाधयेत्

गा महाहाला चैव भवति एते स्वविशेषणैः स्वयं रूपा महाहाहिध्या प्रवर्त्तते २९ ०अथ गंभीरां
लक्षयति वक्राकारयानामेरधस्तादस्य वा नाम नो भेदेना या प्रवर्त्तते पूर्ववदिति महाहिध्या वर्त्तते
यथा महाहिध्या लब्धस्वरशंखयुग्मस्येत्यादि विशेषणविशिष्टा प्रवर्त्तते तथैव यत्र या सा स्वस्थपु
रुषस्येत्यादि तथा तद्रूपा तस्या महाहिध्याया सदृशं स्वलक्षणं यस्याः सा तद्रूपा महाहिध्या तौ सा
इत्यधिकं लक्षणं मुहुर्जंभा तयांगप्रसरणं कुर्यात् गंभीरेणानुनादेनेति ०अनुनादेध्व
नुरणनं घंटादीनामिव गंभीरेणानुनादेन हेतुना गंभीरां साधयेत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नास्य देवस्य हिक्कास्समुत्पन्ना आयस्तदेहस्य हिक्का अनेकोद्भवासु द्वारत्वे न साधयति किं तेषामसाध्यत्वात्
अन्ये पदेहमहा हिक्का गंभीरा यमिला नवर्जयेदन्यो पक्रमसाध्यत्वात् आयस्तदेहस्य एवम
न्ये हिक्कादिनाशयेत् तथा वेगिनी च यमला स्वाः सर्वलिंगा यथोक्तलक्षणा वर्जयेत् तथैव
लक्षणामेव वर्जयेत् यावत् सर्वकं चापि हिक्का एवमंतस्य पुरुषस्य ज्ञानात् वर्जयेत् किंभूत
स्य चिरकालसंभृतामस्य तथा स्थविरस्य वृद्धस्य तथा अवायिनः क्षीणमंतरमलस्य
तथा भक्तस्य च्छेदो भक्तच्छेदो भोजननिवृत्तिस्तेन कृशः क्षीणो दुर्बलो च्छेदः स्तनः तस्य च वे

आयस्तदेहवर्जयेदस्य सर्वलिंगा च वेगिनी २९ सर्वैश्च संचितामस्य स्थविरस्य
व्यवायिनः व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ३० सर्वेपि रोगा नाशाय न त्वेव
शीघ्रकारिणः हिक्काश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ३१ इति चतुर्थोध्यायः

र्जयेत् अधुना हिक्काश्वासयोरेकयोगक्षेमत्वात् सर्वरोगातिशायित्वं दर्शयितुमाह स
र्वरोगा नाशाय मृत्यवे केवलं हिक्काश्वासौ विमृत्युवद्दर्शनार्थौ पिशाचाख्यौ न पुनरेवं शीघ्रवि
नाशकारणः सर्वे यथा हिक्काश्वासौ शीघ्रविनाशकारिणौ यस्मात्तौ मृत्युकाले
मरणावसरे कृतालयौ विहितवसती तस्मिन्काले तयोरेव सर्वं भावितत्वात् शीघ्रमार
णस्वभावत्वाच्च तयोः न च्छिकित्सा यासन्न रयान्तत्व भाति १ इति श्रीमाधवकृते हृदयदीपिकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां निदानस्थाने श्वासहिक्कानिदानं चतुर्थोध्यायः ४ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मा॰ २२ 58

स्वासहिध्मानिदानानंतरं राजयक्ष्मादिनिदानारंभेऽयं संबंधः कासाद्युपेक्षया श्वासरूपसच्छर्दी
नुक्तं हिध्माश्वासयोश्चैककारणत्वेन मत्वा तत्सुखार्थं निदानानंतरं राजयक्ष्मनिदानमारभ्यते
॰अथेति पूर्ववदत्र व्याख्या ॰आदिशब्देन स्वरभेदादीनां ग्रहणं राजयक्ष्मा कमुच्यते

॰अथातो राजयक्ष्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॰अनेकरोगानुगतो
बहुरोगानुरोगमा राजयक्ष्मा [illegible] क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ।

पक्षेऽपि निदानमारभ्यते ॰अनेकैर्ज्वरातीसारादिभिः परिवृतः तथा बहूनां रोगाणां तु
ल्यातीसारादीनां पुरोगमः प्रधानत्वं यथा हि राजा पाक्पथेन्नाध्यानेरनुगम्यते तथा
॰अयं रोगो रोगैः राजयक्ष्मेत्यादयश्चान्यस्य संज्ञा नवृत्वान्संज्ञामुत्पादयन्नाह तत्रेति

नि॰२३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नहत्वा ता सग्निमाहीनां न यथा हि जातानां ब्राह्मणानां च यो राजा चेन्द्रः नसवपुरा पूर्वसम
वेन पूर्वकल्पे हिरे हिंसन मति सह सा चेन्द्रस्य स्व सुरस्य मन्त्रवादेन वेदयन्तो मानितद
हिन स्मै हव सा दुष्ट नैकोध प्रजावतो दसेहरे पाप्मा पवहिनिष्कृयते न स्माद्राज्ञो यस्मात रा
जयस्मिन्नुच्यते बहूनि हमा हस्ययुल्पन्ता पश्च यस्मा च राजा हि गात्ला मध्यं यनेक रोगानी
कवारवनत्वेन यस्मा ततो राजा चाक्षेपयस्मा च राजयक्ष्मा ॥ अभिमतो मुनीनामतिशोषः
नयाहेहस्योषधं च तनया यः क्षयस्तस्य कृतिः कारणं ततो देहौषधक्षयकृते क्षयः इत्युच्य
ते ॥ अनेन चास्य व्याधेर्बहुकालस्थायित्वं द्योतयति किल यं व्याधिर्बहुतरं कालमव

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोभूद्यः क्षयः पुरा यच्च राजा च यस्माच्च राजयक्ष्मा ततो मतः २
देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः रसादिशोषणाच्छोषो रोगराडिति राजनात् ३

तिष्ठते न च शनैर्निर्गच्छति यावद्देहः क्षीयते औषधान्यपि क्षीयन्ते न पुनरयं व्याधिरिति देहौषधक्ष
यकृतेः क्षय इत्युच्यते तत्संभवाच्च सः तादृग्जनने देहौषधक्षयः अन्यवमत्यते सत्संभवजन्मक्ष
यः स तत्संभवत्वस्मादपि क्षय इत्युच्यते एवमन्यापि या व्याधिर्देहौषधक्षयकारी सोपि क्षयाख्य
स्य व्याधेः संभवः कारणं तस्मात्क्षय इत्यर्थः रसादीनां शोषणाच्छोष इति मण्यते रोगरा
डिति बहुषु रोगेषु मध्ये रोगत्वेनैव एवं भाजनेन तस्माद्रोगराडित्युच्यते ३

साहसं कायेन वाचा वा ॰ यथा बलमारंभः वेगसंरोधो वमनविरेचनादीनामुपस्थितानां धा
रणं शुक्रेज उजश्च स्नेहश्च तेषां संरोधो विनाशः ॰ अत्र स्नेहशब्देन देहस्नेहो ग्राह्यो देहशब्दलोपं कृ
त्वा ॰ अयं निर्दिष्टः तथा च मुनिः देहस्नेहपरिक्षयाद्भिरिति तथा ॰ अन्नपानयोर्यथा शास्त्रं यो विधिः
तस्य त्यागो मिथ्यासेवनमन्यथाभ्यवहारः तस्मात्तेषां चत्वारः साहसादयो हेतवः पाठादेव च
तुःसंख्यालब्धो चतुर्ग्रहणं नियमार्थं यद्यपि साहसादय एते अनेकमनेकप्रकारेण तथापि भिन्नाः
तथापि साहसादिचतुष्टयं नातिक्रामन्तीत्यर्थः तथा ॰ अस्मिन् राजयक्ष्मारंभे साहसजे वेगसंरोधजे
शुक्रेजः स्नेहसंक्षयजे ॰ अन्नपानविधित्यागे वा चतुर्विधे विविधशब्द एवं वक्ता हेतुरेवं ते एवाह ४ तैः सा
हसादिभिरुदीरितो निलः इत्यामर्दकुर्वन् यथास्वं गदान् जनयेत् उदीर्णेः उल्बणः पित्तश्लेष्माणमधिकः

साहसं वेगसंरोधः शुक्रेजःस्नेहसंक्षयः ॰ अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ४
तैरुदीरितोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः शरीरसंधीनाविश्य तान् शिराश्च प्रपीडयन् ५
मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवातिविवृत्य वा सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ ६

॰ अत एवापि तमुदीर्य स्वस्थानात् च्यावयित्वा तथा कफं सर्वतः सर्वस्मादुदीर्य तथा शरीरसंधीन् दशा
धिकशतं हृद्यसंख्यातानानात्रय भातं तनुहृदि सह संख्यातानाविश्य तेषामंतः प्रवेशं कृत्वा तांश्च
संधीन् प्रपीडयन् प्रकर्षेण मर्दयन् तथा सिराः ॰ अपि सकलशरीरगाः प्रपीडयन् तथा ॰ अन्येषां
स्रोतसां मुखानि द्वाराणि रुद्ध्वा तथैव तानि वा कदाचिदतिविवृत्य प्रसार्य स्रोतो मुखानि
सर्पन्नित्यादि ऊर्ध्वं सर्पन् वायुः पीनसादीन् व्याधीन् जनयेत् ॰ अधः सर्पन् विट्शोषादि
शोषं वा कुर्यात् तिर्यक् सर्पन् पार्श्वरुजं विदध्यात् इति यथास्वशब्दस्यार्थः ॥ ६ ॥ राम ॥ ॰

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नस्पर्शनं यस्य लोमविधूननः। उन्निद्रो रूपमन्यरूपं पतितं पुष्पं यदि बह्वः स्पन्दनं का कान्ता
मर्त्यो देहस्य सान्द्रे निर्बलता स्थाल्यमन्नानपानादीनां शुद्धता वा व्यक्तशुचि दर्शनमिति
नदानीं पुरुषस्य स्वाभिख्या हानं जायते न्यःस्मार्थः पाल्यो रवेस्तन्मयस्य स्ववालो वर्धयति बह्वः
प्रमाणोज्जितामाकिं यस्य मालो मे बाहू इति तानु निष्ठुन्ति कायशरीरे रोगमने पिवेमन्त्य

स्पर्शमविघ्नं न स्पर्शयति यस्य गंधोऽमनुस्वरः प्रसेको मुखमाधुर्यं स्पन्दनं देहयोः ८ स्थाल्य
मन्नान्नपानादौ शुचौ व शुचीनां महत्कान्तलके शातिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ९ हन्ता
सः शुद्धिरश्च रुजो विबलस्तथा पाल्यो रवेस्तमपादास्यशोकान्तारनिमुक्तता ९ बह्वाश्च मा
लोज्जितासाकाये वै मन्त्यदर्शने स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृतानि च मूर्द्धगुंठने १० नखके शातिवृद्धि
श्च स्वप्ने चापि भवेत् पतंगकृकलासाहि कपिश्वापदवायसैः ११ केशास्थितुषभस्मादि रो
हणं मधिरोहणं स्नानं नग्नामदेशानां दर्शनं शुभमानतः १२ ज्योतिर्गिरीणां पतनं ज्वलनां च महीरुहां बह्वः।

दर्शनमिति मिथ्याहानं नदानीं रोगस्वभावात् स्थाल्यशुने मूर्द्धमस्तकस्यावगुंठनं वस्त्रा
दिना संछादनं स्वप्ने चनस्य पक्षिणः पतंगादिभिरपि भवेत् भवेत् पतंगादेः पराभूपते पतं
गः कीटभेदः नखाके शास्थितुषास्थिधिरोहणं नग्नान्नामदेशादीनां दर्शनं स्वप्ने
भवेत् प्रायः पमुक्तो... कादिनारु परूपमधिकृत्याह॥ ० ॥ प्रंशोऽच मूर्द्धा च स्वर
स्यनेषां रुजोंऽसमूर्द्धस्वररुजः पीनसश्च कासश्च स्वासश्चांसमूर्द्धस्वररुजाश्वनाः नथाप्रसेचिरिपूर्द्ध

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्थिते दोषे भवति । शरदः पृथगुपन्यासः साधारणस्यापवादार्थः यथा प्रथमं व्याधाववतिमयावहोऽस्या
स्या उपद्रवान्नत्या दीनस्वादयइति । अधुना स्थिते दोषे विशः पुरीषस्यमूत्रस्य संज्ञोवाविष्टम्भस्य संशोषो
भवतः त्रिदोषाशोऽभिन्नवर्चस्त्वं त्रिदोषोऽवाबद्धविड्त्वं एतयोश्चापरस्परविरुद्धत्वान्नतुल्यकालं सं भ
वः तस्मात्कदाचिद्विष्टम्भः कदाचिद्विष्टम्भोबाभवति छर्दिस्तु कोष्ठस्थिते दोषे स्यात् निर्यकृस्थे
दोषे श्लेष्मस्तम्भवान् सर्वगेव ज्वरः एतान्येतानि दीनस्वादीन्येकादशप्राधिपलउन्नवाले मुनिरे
वमेवोचत ज्ञानिरूपायज्वरकाले समंगामहीशिरारुजं श्वासविड्डदशरुचिपार्श्वशूलस्वरक्षयं कुरुतेव

॥ ॥ ॥

दीनस्वल्पस्वकासोष्मस्वेदस्वरभेदरुजोत्पत्तिः अरुचिविष्टम्भरसंज्ञोवाध ॥ छर्दिश्वासकोष्ठे
निर्यकृस्थ्यवार्श्विरुक्कदोषेसधिनभवतिज्वरः १७ एतान्येकादशैतानि नायतेराजप
द्मितः [illegible] तेषामुपद्रवान्विद्यात्कंठोधंसमुरोरुजं भांगमर्द
निष्ठीववह्निसादासपूतिनाः तद्रवानास्थिरःपार्श्वमूलमंगासममर्दनं १६ कंठोधंसः
स्वरभेदःपित्तास्मादासपानिषु दाहोतिसारासक्छर्दिर्मुखगंधोज्वरोमदः १८ कफ
दरोचकच्छर्दिःकासममहांगगौरवं प्रसेकःपीनसश्वासःस्वरसादोल्पवह्निता १९

एतंत्तापमेकादशेत्यादि तेषामेकादशसंख्यानां पीनसादीनां पूर्वोक्तानन्तानां कंठोधंसादीनपश्चादुत्थिता
नवसोपद्रवाद्व्याजानीयात् व्याधरुपरियोव्याधिर्भवत्युत्तरकालजः उपक्रमाविघातीचसह्युपद्रवउच्यतइ
त्युपद्रवलक्षणं तस्मिन्राजयक्ष्मारव्येव्याधौवातादधिकात्सिरःशूलादयःस्युः पित्ताद्धिकात्पादा
दिषुदाहः सत्तोसाराद्यभवति कफादधिकादरोचकादयोदशभवति १९ यक्ष्मिणोमां
सादीनअवहरतोपिधातुक्षयोजायते तधातुक्षुहरत्नात्रपुरुकिमाह दोषैर्मदानलत्वेन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषैर्बालपित्तकफैः कफेल्वणेल्वात् स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु पिहितेषु सन्सूरसः स्वस्थान एव
विदह्यमानो न सम्यगन्नमपाकमुपलाताने कान् कंठाधूमादीन् उपद्रवान् कुर्वीत किम
तैर्दोषैः कफाल्वणैः अत्रच्छताधिकैः अत्र कफाधिकत्वान्मंदानलत्वेन अत्र बालत्वेन नवज्वरे
न स्रावलेवाद्दे स्वस्थावधिदोषैः स्वदानीमंदानलत्वात्रेपनेन नेनवमंदानलत्वेन दहेनुना
धातुकाम् उरसायुगान स्वसकेषु निरोधनात्स्रोतेषु त्वमनेककारएणद्भावद्रसः स्वस्था
न एव विदह्यमानः पितकारएणे मध्यमायांकावस्थामनुभवन् स
म्यक्पाकमगच्छन्नुपद्रवानाविविधान् विकारांस्तांस्तान् कुर्वन् मांसादीन्मांसमेदःप्रभृतीन् धातून्नगच्छ
न्नवप्रामुवन् विदह्यमानतया रक्तं न प्राप्नन्तं स्वदुस्सार्थं प्रधावन्सूर्द्धं प्रसर्पति केवलनिष्ठी

दोषैर्मंदानलत्वेन सोपलेपैः कफात्वलैः स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूनामस्थलत्वेपु च ।१९
विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् कुर्यात् गच्छन्मांसादीनसूत्वेर्द्धप्रधावति २०
वचनेकाहप्रावाल्पमल्पतत्वैः चापसदत्त तधाधामान्मलनोयान्तैर्नैवालंधातुपुष्टये ।२१

वदप्राहिनेवातस्मात्स्त्रयिलीनतन्मांसादिधातुपुष्टये किंचास्मात् दोषहेतोः रसेनधातु
पुष्टये यस्मात्स्वस्थानेन्नरसपाकिहतंनीपते अन्नरसपक्वेवजाठराग्निनाकेवलवामपक्वारसा
स्वे उभयत्रैवकारावधारणं काहप्रावनेवधातुपु जाठराग्निनेवलधातवाग्निभिरपि पच्य
वं ततोस्मात्स्त्रयिनरूपिताहेतुकदेवकान प्राथामलतामाधिकोन मरुदुरीषतांप्राप्तमन्नेनै
वधातुपुष्टये अलंसमर्थः धातुपुष्टिमन्हलोनेनसवपाति अपि नवमन्नं तु अनलेलवमृदने
नापेनसन्नसोतो नुप्रवेशितया सोन्तरसा धात्वाप्यायनमात्रं करोत्येव अन्यथावधिगलानुबंधजी
वितं स्त्रयिलीनसंभावेन तस्माद्वानुपुष्टिमात्रं भवति नधातुपोषणमित्तिस्थितं २२

रसस्तावद्दुष्यत्स्वयोनि रसो धातुरसौ वा अस्य स्थायिनो निकटस्य रक्तधातोर्नेव पुष्णाति मांसधा
तोर्विशेषतः दुष्टस्यानुकूल एव स्यात् एवं मांसादीनामपि सप्तहार्थः ननु पश्चात्तु न त्वस्य मन्य
त्वाद्धातुत्वाविशेषेण धारणस्वभावात् रक्तमांसात्वाविनाशयोजीविदस्याशंक्याह
यैस्य यो यकृत्प्लीहानुरोधेन केवलमुपलक्ष्यः अन्नात्वभावत्वेने प्रतिपादिते पूर्वोक्तस्याय
न किंचिदस्ति रसस्याप्यविनेधीनुमिर्धारणस्वभावेर्थनमात्रः ननु विदह्यमानः स्व
स्थाने रसस्यान्यानुपद्रवान् कुर्यात् गच्छन्मांसादीन स्वकं चेद्र प्रधावतीत्यनेन रक्त
स्य स्वस्था प्रतिपादितो रसोऽप्यस्य न रक्तायन्तेनेन स्थायिनो रक्तस्याभावः अन्यथाहि न
हि मवाक्य परस्परव्याघातं अत्रोच्यते नानयोर्वाक्ययोः परस्परं विरोधः यतो स्टकोर्द्ध प्रधावतीमने
न नष्टानुरूपता प्राप्तमुक्तं किंतु हि रसस्य विदह्यमानेनया स्वस्थाने स्थितस्य रक्तधात्वाशयमगच्छ
उपलक्ष्यः सप्तधातूनां केवलं वर्ज्जने रूपी लिंगेषु लोकपिती लं व्याधीषधबलात्मं २२ वर्ज्येपेत्साधयेदेव सर्वेषु पित्तेनोमया
तोरक्तोद्भूतिरक्त अनेनेवाभिप्रायेणान्तरवाक्ये सोऽप्यस्य न रक्तायेत्युवाच अनेनहि रसो धातुरूपाय
रक्ताय प्रोक्तित्वेन संबद्धस्तद्इति प्रसंगयादि अथा स्यस्थायिनः साधकसाधनानिरूपयन्ति स्थायित्वेब
मांसामं प्राणी त्वं लिंगेषु पीनसादिषु स्वल्पेष्वपि सत्सु न सर्वेषु सत्स्वेषु वर्ज्ययेन्नोपक्रमेत् किंभूतं व्याधीषध
बलात्मं व्याधीषधयोर्बलं व्याधीषधबलं न स्पात्मं दृपारव्यस्य व्याधेर्यद्बलं तद्याशमनौपधस्य
बधस्य यद्बलं तदाद्यमसहं यन्नमलनावर्जयेदित्यर्थः अन्यथा अनोविपरीतलक्षणं राजयक्ष्म
णं बलमांसाभ्यामहीनमनएव व्याधीषधबलक्षमं सर्वेष्वपि पीनसादिषु लिंगेषु सत्सु साधये
नर देव किंपुनर्हित्वादिषु सुसाधयेदित्यपि शब्दार्थः अथास्य व्याधेरुपद्रवभूतानां मादिशाहृग
हीनानां कंचानां स्वरसादीनां रोगाणां निदानान्याह ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषैः पृथक्‌ वातपित्तकफैः समस्तैः सन्निपातिकैः क्षयात्‌ षष्ठः स्वरभेदो मेदसा स्यात्‌ त
त्रैतेषु षट्सु स्वरभेदेषु मध्ये वातात्‌ स्वरभेदे तत्र रासादिमान्‌ स्वरः स्यात्‌ तथा शूककपू
र्णमिव हृत्‌ गलत्वं हि स्निग्धोष्णादयः पथ्या भवन्ति पित्तात्‌ स्वरभेदे तु तालुनि गले च दाहः
तथा शोषः स्यात्‌ उष्णत्वात्‌ तालुगलयोरेव तथा उक्तावसन्ने एव वाक्यानि विवर्णमहं पित्तस्वरभे
दे वाक्यं वक्तुं न शक्यते इत्यर्थः कफात्‌ स्वरभेदे कंठलिप्त इव पलेपमिव गलं स्यात्‌ कुर्वन्‌
खुरखुरायते प्रकृत्या कंठस्येव खुरखुरायमाणस्य कंठस्य शब्दो करोति तथा सर्वेभ्यः

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात्‌ षष्ठश्च मेदसा ॥२॥ स्वरभेदो भवेत्तत्र वातान्मारुतात्‌ खलस्वरः
शूकपूर्णाभकंठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात्‌ पित्तात्तालुगले दाहः शोषः उक्तावसन्नत
लिप्तमिव कफात्‌ कंठं मंदः खुरखुरायते च स्वरो विबद्धः सर्वैस्तु सर्वलिंगः क्षयात्‌ क्षीण
स्वरभेदस्याः मंदः स्वरो नोच्चैः श्रूयते तथा विबद्धोऽवदनाम श्लेष्मवलनेऽपः ॥ सर्वैस्त्रिभिर्दो
षैः समुदितैः सर्वलिंगः स्वरभेदो भवति ॥ क्षयात्‌ स्वरभेदः कथंविधः स्यात्‌ कंठस्य घट्टना
दनंतरं अनुक्तमपि प्रकृत्या ज्ञानात्‌ कंठस्य निःसरणे तथा क्षयस्वरभेदे धूमायति वा
निःसरणे अन्यदर्थं शाहेन पित्तस्वरभेदे धूमायनं भवतीति गमयति धूमायती
निःधूमतिः परत्वमिव नासिकादिदेशेऽनुभवति ॥ मेदसा स्वरभेदः क्षयस्वरभेद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

का॰ ३८

लक्षणः तथा कफपित्तलक्षणं चिल्लक्षणं लालानिलेवाशाल्हराल्लपात्रएएवं एतदेव कफपित्तलक्षणमसंलग्नं
कफस्वरभेदादयोधिकं [highlighted] एवं दोषैः स्वरभेदस्थाने पठितत्वात्स्वरभेदो
स्वरभेदोऽन्यस्वलवर्जितेन चतुर्लक्षणमात्रसाधयेत्तत्पर्याप्तस्थाने जिह्वा च हृदयं च जिह्वाहृदय
तत्संश्रयमाश्रयोऽपि येतानि लक्षणेः एकयवातपित्तकफैररोचकः स्यात् तथा सन्निपातेना
पीडितजिह्वाहृदयसंसक्तेनारोचकः स्यादित्यर्थः तथा मनसः संतापेनानेकविधेन क्रोध
शोकादिनोपजनितेन पंचमोऽरोचकः अनुभवेत् ॥ अत्राविपर्यासं दोषाल्लक्षणं जिह्वाहृदय
संसक्तत्वमवश्यमारोचयत्येव ॥ ३ वातादीनां दैववश्चपत्वे तेष्वेव मनःसंतापजः पंचम एव तेनिय

पृमापनीववात्पर्यमेदसाश्लेष्मलक्षणं २६ कफपित्तलक्षणासंस्थात्र एवैरं संतनुवर्जयेत्
अरोचकाभवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः २७ सन्निपातेन मनसः संतापेन च पंचमः कषा
यतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् २८ सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलं

मार्थमनुशोकादयोऽनेकप्रकाराः मनःसंतापत्वेऽप्येक एव मनःसंतापजोऽरोचकः इत्यर्थः ॥ वाता
द्युद्भवेऽरोचके मुखमास्यं क्रमेण कषायतिक्तमधुरं भवति व्याधिस्वभावात् पित्तारोचके
तिक्तं वक्त्रं भवति तत्कटुकाम्लत्वं सर्वोत्थे सन्निपातजेऽरोचके विरसमास्यं भवति नि
श्चितरसाज्ञानात् शोकक्रोधादिसमुत्थेऽरोचके तु यथामलं यथादोषं मुखं भवेत् तत्र शो
कभयकामलोभेर्ष्यादिसंततः मनःसमुत्थे वातप्रकोपात् कषायं क्रोधसंततप्रमनः समुत्थे पित्तप्रकोपा
त्तिक्तं नवहोपतप्रमनः समुत्थे सन्निपातप्रकोपाद्विरसमास्यमित्ति यथामलशब्दस्यार्थः ॥

३८
नि॰

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पृथक्समस्तकं दोषैर्वातपित्तकफैः छर्दिर्भवेत् सन्निपातेनैव द्विष्टार्थसंयोगाच्छर्दिः स्यात् तथाद्वेष्टैर्गन्धा
ह्यैः शब्दादिभिश्च बीभत्सोच्छर्दिर्भवेत् पूर्वं बन्धसमीपान्यन्यस्मात् द्विष्टा नाम द्वेष्यार्थानां बहुत्वा
द्वह्याश्च दौर्हृदयो भवेद्गर्भिण्या सह शाकेन तथा शोकादिनान्ये हि द्विष्टार्थयोगजा पञ्चमी छर्दिरित्युक्तं उदा
नाख्यो वायुर्विकृतः सर्वानपि दोषान् वातपित्तकफान् ऊर्ध्वमुत्क्षिपति अधिकं हृदयार्थः
सर्वास्वेव छर्दिर्ष्विति स्पर्धः नासु छर्दिषु क्लेशादयो गताः श्लेष्मगताति प्राग्रूपत्वेन युक्तेति
उत्क्लेशः हास्यान एव मूर्ध्नि सदा दोषसकादयो बुद्बुदवदुन्यानं वायुः कासादिमान् इदमिदं कुर्वन् व
छर्दिः दोषैः पृथक्समस्तैर्द्विष्टैरर्थैश्च पंचमी उदानो विकृतो दोषान् सर्वास्वपि हि समस्यति नास
क्लेशप्रसेकारुचयः पागमाः ना[illegible] भिः पृष्ठं रुजन् वायुः कार्श्यं चाहारमु
त्क्षिपेत् ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेग
वत् कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाक्लमान्वितः ३१ पित्तात्क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकं
सास्रगम्लं कटु तृष्णाचेतन्मूर्च्छा दाहतापवान् ३२ कफात्स्निग्धं घनं शीतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितं
मन् छर्दिं करोति नाभिं पृष्ठं च रुजन् पीडयन् पार्श्वं च रुजन् आहारमुत्क्षिपेदूर्ध्वं नयेत् ततस्तस्मादाहारस्योर्ध्वगत्ना ३१
त्ततो विच्छिन्नं कृत्वा निरंतरमल्पाल्पमल्पं कृत्वा कषायं वमेत् मधुरादिरसत्यागेन तथा फेनिलं फेनयुक्तं
फेनिलमिति फेनादिलक्षितं तथा शब्दयुतमुद्गारयुतं तथा कृष्णं कृष्णवर्णं तथाच्छं तथा कृ
च्छ्रेण कथंचित्स्वयमसुखं तथा वेगवद्वेगयुतं पित्तात् क्षारोदकसदृशं हरितादिकं वमेत् तथा तृष्णामूर्च्छा तापदा
हादियुतस्तथाऽस्य तत्र चैतद्युक्तं तथा वमति तथा वमेत् ३२ कफात्स्निग्धादिकं वमेत् तथा श्लेष्मतः
संबंधिना तन्तुजालेन गवाक्षितं तथा मधुरादिकं वमेत् तथा मुखस्याय श्वासादिमत्

म॰ सर्वलिंगा मलैः सर्वैरिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ८

सर्वलिंगा छर्दिः सर्वैर्मलैर्वातपित्तकफैः सन्निपतितैर्भवेत् न केवलं त्रिभिर्दोषैः सर्वलिंगा याच रिष्टो
क्ता विकृतिविज्ञानीये ध्याये छर्दिर्वेगवतीत्यादिना ग्रंथे नोक्ता सापि सर्वलिंगा दोषत्रयलक्षणोपेता
तां त्यजेन्न चिकित्सेत् ननु रिष्टोक्ता या छर्दिस्तां त्यजेदित्येतावत्येव तस्या रिष्टत्वेनैवासाध्यत्व
स्य प्रतिपादनात् ॥ पूत्यादिभिः लक्षणैः चित्ते उपतप्तमनसा सततं यानेरेव पूत्यादिभिः क्लिष्टकीटुनेह
दिया जायते छर्दिः साहि द्विष्टार्थयोगजा छर्दिरुच्यते आदिः प्रकारे यथा आकृतिगुणेषु ननु कृमा
दिजान्यन्यानि छर्दीषि संभवंत्यवनेषां लक्षणं कस्मान्नोक्तमित्याह ॥ कारणं कार्यवत्कारणात् त्रि
त्यादिना हेरव छर्द्यव उच्यते कृमितृष्णामगर्भिणीदौहृदजे छर्दिः विवानादीनेव यथायथं स्वलक्षणे

मधुरं लवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणं २४ मुखस्य यत्तु माधुर्यं तेद्राहल्लासकासवत् पूत्यमे
ध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः २५ तप्तचित्तहृदि क्लिष्टछर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा वाता
दीनेव विभजेत् कृमितृष्णामदौहृदे २६ शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात्कृमिजां वदेत् कृमिहृ
द्रोगलिंगैश्च सस्नाताः पचनहृष्टदाः २७ तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च संभवः ॥

र्विमृश्य द्वितारयेत् लक्षणेन नहि वातादीनंतरेण तास्छर्द्यः कथंचिदपि संभवंति अत एव एवकारो ग्राव
धारणार्थोक्ता धापि एवं कृमिजां कदाचिद्वायुछर्दिलक्षणोपेताम थवा पित्तछर्दिलक्षणोपेतां कफछर्दि
लक्षणोपेतां वा यथायथं लक्षयेत् एवं तृष्णामदौहृदछर्दिं वातादीनेव विमृशेत् विशेषलक्षणं शूलवे
पथुहृल्लासैः कृमिजां वदेत् कृमिहृद्रोगलक्षणैश्चानंतरमेव वक्ष्यमाणैः कृमिजां वदेत् अधुना हृद्रो
गलिंलक्षपितुरोह हृद्रोगाश्च पंचसंस्तापात्र कृमिरनिशेषः तेषां गुल्मनिदानादिभिर्हेतु
र्वक्ष्यमाणैः समुत्थानैः कारणैः संभवउत्पत्तिः ॥ छ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वातेन हृद्रोगेऽत्यर्थं हृदयं शूल्यते ऽत्यर्थशब्दो हृदेदं गमयति ऽन्येष्वपि हृद्रोगेषु हृदयं शूल्यते ऽप्रतिरा
वेन तु वातजो हृद्रोग इति तथा तुद्यते सूचीव्यधनेनेव शूलसन्ततापीडा तोदो विच्छिन्नानि शयनेन रगुद्भवः
तथा हृदयं स्फुटतीत्यादि क्रियायुक्तं भवति तथा शून्यता द्रवश्च प्रकृतत्वाद् हृदयस्यैव स्यादिति बोध्यं
पित्तात् पित्तेन तृष्णादयः स्युः श्लेष्मणा हृद्रोगे [illegible] भवति [illegible]
हृदयं स्तब्धं तथा भारिकं गुरु भवति कथं साश्मगर्भवद् हि ग्रामाता श्मगर्भः सदृशं तथा कासाद
यः स्युः सर्वलिङ्गो हृद्रोगस्त्रिभिर्दोषैः स्यात् कृमिभिश्च हृद्रोगे श्यावाख्यो ह्याः स्युः अत्र कृमिहृ

वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः अकस्मा
द्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ३९ वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता पित्तात्तृ
ष्णा भ्रमो मूर्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः क्लमः ४० छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः श्ले
ष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ४१ कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः
सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ४२ तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कण्डूः कफस्रुतिः
हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ४३ चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ॥ ॥॥

द्रोगे हृदयं क्रकचेनेव करपत्रेणेव संततं दार्यते तं कृमिहृद्रोगाख्यमामयं घोरमतिदुःसहं शीघ्रका
रिणं ऽप्याशु आघातकारिणं शीघ्रमाश्वेव चिकित्सेत् महामतिर्हृदयस्य कृमिभिर्भक्षण
दुक्ता हृद्रोगाः शीघ्रकारित्वसामान्यात्तृष्णाः ऽतो नंतरं व्याख्यायते वातेत्ति वातादिभिः पञ्चते
ष्णाः स्युः षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च उपादानादेव षष्ठ्यस्त्र व्याख्यालब्धत्वात् षष्ठीत्वेन द्व वनं ति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

०प.३५ 70

पमार्थ्यं । सामोद्भवाद्याधावत्समाप्तस्तल्लक्षणाः सर्वादिलक्षणानांषट्त्वं नानिदानसंज्ञि वातपित्त
जन्यात्प्रायेण । सामा मामस्तु वातभावः पूर्वोक्तानुवत्समाप्तस्तुच लक्षणा सुवातपित्तकारण नए
ववातपित्ते हेतु कृतएवमित्याह हियस्मात् सोम्यस्य शारीरस्य गतस्य रसादेर्धातो राहारविहारादिना
पप्रशोषणं तस्मात्तयोर्वातपित्तयोः प्रकोपजायत इत्यध्याहार्यं किंभूतः प्रकोपः सर्वदेहभ्रमो
त्कंपतापनष्टदाहमोहकृत् सोम्यधातुप्रशोषणपूर्वकत्वलक्षणानायनोजन्मतस्मादिदमाह जिह्वा
दिशिराः संशोषयन्त्यस्याः समुत्पद्यते मुखशोषादिकं तदुक्तं हाक्लमयपर्यन्तनिर्दिष्टे नासालक्षणा
नासामान्यलक्षणं नक्केहान्तरागानुत्पादनीयान्काः स्पाषाणसाद्वाधियोदयः ॥ वातानलक्षणा

वातापित्तात्मकान्लक्षा सन्निपातादसाध्यता ७४ षष्ठीस्यादुपसर्गाच्च वातपित्तानुका
रणं सर्वाभुतन्मकोपा हि सोम्यधातुप्रशोषणात् ७५ सर्वादेहभ्रमोत्कंपतापनष्टदाह
मोहकृत् जिह्वामलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ७६ संशोषयन्त्यस्यां जायन्ते नासामा
मान्यलक्षणं मुखशोषाजलानवृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ७७ कंठोष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानि
मार
र्गमणं क्लमः प्रलापश्चित्तविभ्रंशास्तत्र हिक्काश्वासमयाः ७८ मारणाञ्जामनादेभंगंशखतो
दः शिरोभ्रमः गंधाज्ञानं स्वरस्यमुनिनिद्राबलक्षयाः ७९ शीतांबुपानाद्धुद्धिश्च पित्तान्म
र्छादयस्तिक्तता रक्तेक्षणत्वप्रततशोषाद्दाहातिधूमकः ८० कफात्मकोऽह्निकुपितस्तायवाहिषुमारुतं श्लो
तस्सु कफसलनपक्वन्छोषयतेततः ८१ स्वकेशखाचितः कंठानिद्रामधुरवक्त्रता ॥ आध्मानशिरसोगौरवे

याञ्जामनादैत्यादयः स्युः ॥ पित्तात्तृष्णायाम् मूर्छादयः स्युः कफ लक्षणमाह ॥ कफः कुपितो जलवाहिषु स्रोतः सु मार
तोरुणद्धि स च कफ स्लेनमरुताप क इव शोषयते ततस्तस्मिन्कफे शुष्के सति कण्ठः स्वके रिवाचिता आस्यः स्यात्
तथा निद्रादयश्च स्युः ॥ सर्वैः संनिपतितैः सर्वलिंगा तृष्णा स्यात् ॥ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ ॥

नि.३९

॰आमोद्भवाच्च मद्यस्य संरोधात् स्यात् आत्रकानपि तेन कृता॥ उष्मा न ग्लान स्यान् रसस्य ह
सा हमितो वंशी न जलं सेवमान स्त्रकारद्धः कोष्ठेन तो तां स्त्रधातुर्वर्धानं सापि तेन तत्र धानत्वं
भोजनेन॰ स्वावोध्या वाचन टयान स्यपद्य स्यानि पाको द्रुवा सापि पितजेव पावनीहल्लमनः शुक्रव स्यलह
जान ट सापि पित्तजेव॥ स्निग्धादि गुरु पुर्जे न वा त टसान स्त्रकफ सं भवा बोध्या॥ रसह सयो जेनल
सलत्यकार सहीलेन रहेरेसाधमइत्यादिम्नयनिर्दिष्टेन लक्ष्ण नत्यात्मिका तस्या बोध्या
॰आमोद्भवाच मद्यस्य संरोधाद्धातवपि तजा ५२ उष्माल्पो न स्यमहसा यानं भोजन न स्त्रवा
उष्मा रद्धा गलनः कोष्ठे वा कुपितानिलैवसा ५४ यावद्यानानि पानेत्याती स्यान नः स्नेह
जाचया स्निग्धगुर्वम्ललवण भोजनेन कफेद्भवा ५५ रसात् रससयोजनेन लक्षलेन स
यात्मिका शोषमाहत्त्वराद्यन्य दीर्घरोगाय हर्मितः ५६ यानत्वजापनेनी त्राहायवस
गोत्मकाः स्मृता इति श्रीसिंहगुप्तस्य सूनुना वाग्भटेन कृतेऽष्टांगहृदये राजयक्ष्मादि
निदानं नाम पंचमोध्यायः ५ ॰अथातो मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः॥॥
शोषमोहाद्यपरदीर्घरोगावसर्गाहीर्घकालानुबंधाद्यान स्थानान् वा उपसमीत्मिका स्मृता मुनी
द्रैरितिशेषः इति श्रीमदगोपालस्नपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वां
गसुंदराख्यायां राजयक्ष्मादिनिदानं नाम पंचमोध्यायः ५ राजयक्ष्मनिदानादनंतरं मदात्य
यनिदानारंभः संबंधः यतो यथा राजयक्ष्मा दोषत्रयजात स्तथा मदात्ययोपि वस्यान्नहि नत्र
सर्वेपि सर्वे जीयते ते सवदेशान्नुभवसंति तस्मान्मदात्ययनिदानमुच्यत इत्याह॥ अथेति॥
पूर्ववद्व्याख्या मदात्ययस्य निदानमुच्यत इत्याह॥॥ तीक्ष्णोष्णस्मादिगुणान् मद्यं॰ तस्मान्मद्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ह्रासस्यापि विपर्ययो वैपरीत्यं तृप्यामेद्दृष्टीनश्लिष्य सांद्रमधुरद्रव्यास्वाद विरक्तकुरस्थाहस्तापि पिच्छिलत्वं एतेन च नीहारणाद्ययोद्भवगुणत्वविवक्षमुक्ताः चित्रस्य पदमात्रत्वं नालयेषां न चित्रत्वपद्मावित्वमग्नेत्वविभ्रमका रित्वात् न च बलमयद्रूपस्यापि स्वहृष्टः ननु यदि न एव नीहारस्यादयो गुणत्वविवक्षत एव मद्य न त्वकृत्य विष स्या एव नीहारस्यामारश्चेत्तिन्नमद्यस्य्यात् इत्याशयोक्तेराह जीविनां नापेत्यादि विषस्य नीहार स्यापायगुणाः नसारसमयसंयते उत्कर्ष वृत्तिन उत्कर्षवत्वेनाति कथं कृत्वाम द्यंचे नाविकारनय नीत्यर्थः मद्यहृदयमोजस्थानं दूर्व्याप्रभावाद्वाविशत्वनीहारादिभिर्दशभिर्गुणैर्मद्यादीनोजसः स बाधिनागुणानसंक्षोभस्मनादुष्टमात्मा मापद्यचेतोविक्रियांविकारनयति आद्यमदेननुमदे ननु नीहारादिभि र्मद्यादिष्वनित्यनावरूवास्तु किं दशभिर्दशगुणनेनपाठादेवाहि दश सम्यागग्निमाने अस्यैवेनतत् किंतु

नीहाराद्यस्तत्स्मान्नत्वबाधा मधुरकरलघु विकाशिविशदमद्यमोजसोऽस्माहिपरीतः १
नीहारादयो विपरीताश्चेताप्त्राविनो गुणाः जीविनां नायजायन्तेविवक्तूर्द्धवृत्तिनः २
नीहारादिभिर्गुणैर्मद्यं मद्यादीनोजसो गुणान् दशभिर्दशसंक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियां ३
आद्ये मदे द्वितीये च प्रमादायतने स्थितः दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ४

सर्वैरेव नीहारादिभिः सर्वानपि मद्यादीन् संक्षोभ्य चेतो विक्रियां नयतीति ननु किं यद्विरपि नीहारादि भिः क्रियते एवमद्यादीनि प्रतिपाद्यतापसंख्यासहलं उत्कर्षतारतम्यकृतः स्वत्वस्य वाविशेषः तेन सर्वे उत्तमदेनेवतुल्यः संक्षोभ इति बोध्यं आद्येत्यमदे प्रथमे बाधजनके मानिस्थितो मद्यपानात्तादानिकसुखमम धिगच्छतीत्यनुक्तमपि संभाव्यते तथा च मुनिः पंचप्रकर्षेषु कालेषु प्रारंभतः प्रथमे मदे प्रकृताविवास्य विराण् वागस्पना स्यूपमानुवीति अनंतरं द्वितीये मदे स्थितः प्रमादः स्वार्थदुष्टे हेत्वे विकल्पैः हतः गुरुपार्थादि नष्टः अत एव कार्याकार्यानभिज्ञः सुखमित्यधिमुच्यते सुखमिति निश्चितेन प्रथममदे तत्प्रीत न तदा नीम धिमुच्यते अधिकव्रत्तेतेन सुखत्वे नपास्यते तात्कालिक मक्षकं नत्सुखत्वेनानुभवेत् विहितत्वात् अतएवानु सवमुच्यते निश्चितेनास्ति सुखं मदे द्वितीयेऽभिनिविशते किं मनेमदे स्थितः प्रमादायतने प्रमासना साहसानामिहमुक्ता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मध्यमोत्तमयोर्हि तृतीयचतुर्थयोः संधिं प्राप्यांतरं लब्ध्वा पुरुषो राजसतामसो न किंचिदशुभं नाचरेद
त्यनु सर्वमशुभमाचरेत् राजसस्य हि तमस्तामसो राजसतामसः [illegible] निरंकुश इव व्यालो न किंचिन्ना [illegible]
मध्यमोत्तमयोर्मध्ये इति शतकत्रयार्थिवादितानां मध्यमवल्लो यौवनमासः राजसो वा तामसो वा म
र्त्यः राजसतामसगुणत्वात् तच्च केः पुरुषो नेह शोभावस्थामवाप्नोति निगमयति निरंकुश इव
व्यालः यथा व्यालो दुष्टो हस्ती जडो बधिरस्तथा निरंकुशो न किंचिदशुभं नाचरेदुन्मार्गप्रवृत्तत्वात्, कुम्मटः ६
न त्यागं नरे चैव मुक्तं स्वर्गं चिकं यौवनं दाक्षिण्यं हर्षं मदं न लालसः गीताध्ययनं सौभाग्यं सुरतं तन्माह
राजसे दुःखशीलत्वं मानमत्सरं साहसं कलहं सानुबंधं च करोति पुरुषो मदः ॥ इदानीं च निद्रामा

मध्यमोत्तमयोः संधिं प्राप्य राजसतामसाः निरंकुशा इव व्याला न किंचन्नाचरंत्यहः ५
इयं भूमिरवस्थानां दोषशीलस्य समाश्रयं एकायं बहुमार्गाणां दुर्गमेऽर्थे शोकः परम् । ६

त्सर्य निमग्नानां मल्लोलतनाः ॥ अस्तस्य भावबलं वापि कुर्यादेनाम सामदः बालमह्रलज्जः शुद्धस्वभा
वा हस्ती स्वस्खलितो रहतोपि कदाचिन्न हस्तारोहं हंसरोहं प्रवलोनकालो चिंतसंकेतमुपलभ्य पुनः स्वाच
रेत्स्वेच्छया तथा व्यालो निरंकुश इति हृद्यमुपन्यस्त नेत्रः किंचिन्निष्ठ वर्त्तनिद्याभिमामवस्थाप्रा
प्नत एवाह ॥ इयं ब्रह्मानां निद्रानामिति यमदावस्था भूमिः प्राकारः तथा दोषशीलस्य समाहि
तत्वस्य इयं मदावस्था नरस्यास्पदमावासः एकायमदावस्था बहुमार्गाणां अनेक सुखापायाः
दुर्गमे परं कृत्वा दोषाकः पापचार्यः ॥६॥ ननु तृतीयचतुर्थं मदे स्थितेनानरः तेजसो चिद्रितत्वान्नि
ग्रहपाकापवर्ज्जनो लज्जाप्रायारहितो न एव शठवत्तेन स्मृता नानुकल्पः स्वपिति एवंचम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्यसौ वा पात्मा मरणाद्यपि वा पतनरा मवश्यं प्राप्तः यतो मृतो मरणानन्तरमनंतरमेव शरीरांत
रं प्राप्य सुखादीन् विंदते तृतीयां भद्रावस्थां प्राप्तस्तु पुरुषोऽपरशरीरप्राप्तेर्न कथंचित्सुखा
द्यनुभवतीति मरणादत्यन्तपातित्वमुक्तं॥ यस्मिन्नात्मसन्नेऽयदा सन्नेो [redacted]
[redacted]तु धर्मादीन्न जानाति नतथाविधं भवरित्रबुद्ध्या मतिमान् कथं शीलयेदभ्यसेत् तत्र धर्मो दाना
ध्ययनदेवगुरुपूजादिकः अधर्मो हिंसादिः सुखं माहात्म्यकोनुभवः दुःखमुपतापः अर्थ उभय
लोकहितं अनर्थ अहितं शीलयेदभ्यसेनेनततत्र सक्तिनिषेधति तनु मद्यपानमपि॥ मद्यनिषी
तेमोहादयः संभवन्तात्संभवन्ताः मद्यातिपानात्तनतरं मोहादीनां संभवात् अथवा किमत्र बहुना

निर्घृणः शठवन्धनेनतनीयेनुमदेस्थितः मरणादपि पापात्मा मनः कापतनं दृशां ७
धर्माधर्मे सुखं दुःखमर्थानर्थौ हिताहितं यदासन्नो नजानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ८
मद्येमोहो भयक्रोधौ शोकोन्मत्तमुखसंस्थितः सोन्मादमदमूर्छापाः सापस्मारापतानकाः ९
यत्रैकस्मान्निविभ्रंशास्तत्र सर्वमसाधुयत्

भिहतेनयत्रयस्मिन्मद्यस्यतेर्विभ्रंशो लोपः तत्रयत्किंचिद्धियते तत्सर्वमसाधु शोभनं यत्रौ
जसो नविहतिः हृत्प्रबोधस्य सम्यमोमदः यत्राल्पाविहति रोजसः सम मध्यमः यत्र सम्यल
तेजो विहतिः सउत्तमः तथा चमुनिः [illegible]जसा विहतेन पूर्वो [illegible] हृदिच प्रतिबोधते मध्यमो वि
हतेल्पनुविहतेनत्तमो मद इति॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यस्मादयुक्त्या योजितमन्नमपि यत्प्राणकरं तदपि कर्म विषवत् आधत्ते मरणाय वा । संप्रयोगे म
द्यत्वे युक्तियोजितं त्रिवर्गादेर्विनाशनं युक्तियोजितं पुनस्तदेव त्रिवर्गादीनां साधनमित्यपि ग्राहेन
ज्ञानपति नामेव युक्तिं वक्तुमातीन नस्तथेत शनिपाद्यन्नाह ॥ यत एवं विधानेन नातिमात्रं
॥ ततो बलवद्भिः पुरुषैः कृताहारैर्महाशनैः स्निग्धैः सत्त्वयुक्तैर्वयोयुक्तैर्मद्योचितैस्तदन्वयैर्मे
दःकफकुलप्रकृतिभिर्दोषाधिकैः स्वल्पवातैरपि तैर्दृढाग्निभिरपचरैनातिनामिभिर्सदापेयं नानावि
धयत्नैः इत्यनन्तरकारकाथितायायुक्तेरत्रैवात भीवानेन नत्रकृतारुजः ॥ यथा निर्दिष्टादेप
रीत्येन यथा ॥ अबलिनो यावदहृदाग्नय इति तथा विषमञ्ज्या ॥ अस्त नमिवेदं स्थहलीपंसुरभाणि

॥ अयुक्तयुक्तमत्यन्तं हिमाधत्ते मरणाय वा १० मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनं नातिमात्रं
नि बलिनः कृताहारा महाशनाः ११ स्निग्धाः सत्त्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः मेदःकफाधि
कामन्दवातपित्ताहृदग्निम यः १२ विधिये पेतिमाययति विषवत्कुपितानामये मद्येन चात्पस्तदे
ण साजीर्णे बहुनापि च १३ वातात्पित्तात्कफात्सर्वेभ्यश्चात्यसमुमदात्ययाः सर्वेऽपि सर्वजो पते व्यपदेशस्तु

दीपते ऽस्याभिविनितजंतमनसा विषस्तानां तथा कुपिताः कुद्धाः पतेति मात्राययति मद्येनेत्यादि ॥ अ
न्नरसेनलवमद्येनपानेन सर्वे एवातिमात्रयति ॥ अत्र वातमल्लेनेति वेद्यं मद्यस्तस्य वेत्सवात्तपायतजाते रसे
ण तीवतस्मिन्वेन तथा साजीर्णेन स्वाद्दीवर्धंयं श्रेष्ठजीर्णे तस्मिन्नेव मद्यपानेन मात्राययति तथा
अतिबहुनापीतेन मद्येनातिमात्राययति १३ वातादिभिः पृथक्स्थितैः दोषैः सन्निपातेन च तिचत्वारो मद
तथा वस्तुस्वभावस्त्रायन्तेनोनाधिकाः सर्वेऽपि मदात्ययाः सर्वैरपि दोषैर्जायन्ते ॥ यथासाल्पूत्येन तुव्य
पदेशः संत्यामवन्तपवातमदात्ययाद्यावत्सन्निपातमदात्ययमिति १४ ॥ रामजी ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऐकमद्यात्यये हृदि ... वर्धनं स्यात् २

५२ ना: २ 76

तेषां मदात्ययानां सामान्यलक्षणं श्रमो हृदि दुःखप्रदर्शनिवर्धनं १८ वातेन मदात्यये जागरणादिकं श्लेष्मः
सहस्वाभवनं निवर्धनं स्यात् १९ पित्तेन मदात्यये दाहादिकं रक्तनेत्रकपोलावर्धनं स्यात् १९ सर्वजे मदात्य
ये सर्वलिंगत्वं भवति संप्रति ध्वंसकविक्षयौ लक्षयति॥ मद्यं मुक्त्वा चिरकालं परिमद्यपः पुरुषस्त दे
वसहसा अतिमात्रं पिबेत् अथ वा न्यन्मद्यं यदनुचितं तत्सात्म्यं मद्यं न तत्सहसा अतिमात्रं पिबेत् त
स्य पुरुषस्य ध्वंसकविक्षयौ भवतः तावेव न जायेते यान्तौ किंभूतौ कष्टौ कष्टसाध्यौ स्यातां दुर्बलस्य पुनः पु

सामान्यलक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा विड्भेदः सततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः १८ शिरः
पार्श्वास्थिरुक्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः उरोविबन्धः कासश्च श्वासः प्रजागरः १९ स्वेदोऽति
मात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनं १९ विशेषाज्जाग
रश्वासकंपमूर्धरुजानिलात् स्वप्नभ्रममनुप्त नन्ति श्लेष्मसहभावेन २० पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोह
तीसारतृड्भ्रमाः देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता २१ श्लेष्मणश्छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दगौ
रवं सर्वजे सर्वलिंगत्वं मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः २२ सहसानुचितं वाप्यन्नस्य ध्वंसकविक्षयौ भवे
तां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः २३ ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता शब्दासह
त्वं तन्द्रा च विक्षये गात्रशिरोऽतिरुक् २४ हृत्कण्ठरोगः सम्मोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः निवृत्तो यस्तु
मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् २५ विकारैः स्पृश्यते नासौ मनसः शारीरमानसैः॥ ॥ ॥

सः तेषां विशेषेण भवेतां॥ ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवादयः स्युः॥ विक्षये अंगातिरुगाद्याः स्युः॥ शारीरमानसानां
रोगाणां मद्यं कारणमिति कृत्वा यः पुमान् जितात्मा मद्येभ्यो निवृत्तो बुद्धिपूर्वकृत् हिमस्पर्शकारी स कदाचि
त् शारीरैर्मानसैर्वा विकारैः स्पृश्यते अथ मद्यवचनात् विहतिकारणसामान्यात् मदादीन् लक्षयति॥ ७ ॥॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रजःप्रधानस्यामसाह प्रधानस्यनथा एवव्याहारपरस्य च योगदाः स्युर्जायेरन् किंभूताः रसस्यास्रक्
चेतनावहानियानिस्रोतांसि तेषां रोधसमुद्भवा हेतुर्येषां ते रसास्रक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भ
वाः मदमूर्छायसंन्यासाः एते त्रयो रोगाः यथोत्तरं बलोत्तराः यावत्स्मात् उत्तरोत्तरं बलस्मात्तरमुत्क
र्षः यथोत्तरं बलोत्तरं येषां ते एवं मदान्मूर्छा बलवान् तस्मात्संन्यासः इत्यर्थः॥ अत्र एवमदादि
षु मध्यमदः स त्रिधा पृथक् दोषैः सन्निपातेन रक्तेन मद्येन विषेण च॥ वातोद्भवे सन्निवु मात सक्तानल

रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयोगदाः रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः मदमूर्छा
यसंन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः २७ मदोत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि सक्तानल्पद्रुताभाष
श्चलस्खलितचेष्टितः २८ रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् पित्तेन क्रोधनो रक्तपी
ताभः कलहप्रियः २९ स्वल्पासंबद्धवाक्पाण्डुः कफात् ध्यानपरोलसः सर्वात्मा सन्निपातेन
रक्तात्स्तब्धांगदृष्टिता ३० पित्तलिंगं च मद्येन विकृतेहास्वरांगता विषकंपातिनिद्रा च सर्वे
भ्योऽधिकस्तु सः ३१ लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षाद्धातादीन् शालिनाद्रिषु मदः तं क्रमशोलं
वातादिपवनप्रविशान्तमः ३२ शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडावेपथुभ्रमः कार्श्यश्यावारुणच्छायामूर्छायमार

द्रुताभाषणादिलक्षणो भवति॥ पित्तेन क्रोधनादिलक्षणः २९ कफात् स्वल्पासंबद्धवागादिलक्षणः॥ सर्वा
त्मा सर्वदोषलक्षणः सन्निपातेन॥ रक्तात् रक्तमदात् स्तब्धांगता स्तब्धदृष्टिता तथापि तन्मदलिंगं च स्या
त्॥ मद्येन मदे विकृतता चेष्टा तथा स्वरस्य विकृतत्वमंगस्य च॥ विष[illegible]विषात्यमादे कंपातिनिद्रा च
स्यात् स च विषमदः सर्वेभ्यो मदेभ्योऽधिकः ३१ शालिनाद्रिषु मदेषु वातादीन् लक्षणैः लक्षणोत्क
र्षात् स्वस्वलक्षणोत्कर्षात् अथ मूर्छाया लक्षणानि॥ मारुतादिकं मूर्छायां स्वरूपज्ञानमवतिमाकाशपवनमानन्तमःप्र
विरान्मदावस्थायामानि शीघ्रं च प्रतिबुध्यते संज्ञां लभते हृत्पीडा वेपथुभ्रमः तथा कार्श्यादि च स्यात् ३२॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पित्तेन मूर्छायां रक्तं पीतं वा नभः पश्यं स्तमः प्रविशन् विशेत् तमः दाहबहुः प्राप्नुयात् सस्वेदेन विबुध्येत
संतापभेन तथा दाहादिपीडितः तथाभिन्नविट् नाहिकः ॥ कफेन मूर्छायां मेघाभमाकाशं पश्यं स्त
मःप्रविशेत् चिरेण च बुध्येत संतापभेन हृल्लासप्रसेकवान् तथा आर्द्रेण चर्मणा प्रवनद्धो वेष्टि
तइव ॥ त्रिभिर्दोषैः संमूर्छायां सर्वाकारः सर्वरूपं स्मार इवाशु शीघ्रं पुरुषं निश्चेष्टं पातयति वि
ना बीभत्सचेष्टितेन रवस्मारे ये त्याज्ञितानि नानि चेष्टितानि विवर्जयित्वा ॥ अपस्मारवत् ॥ इदानीं संन्या
संलक्षयितुमाह ॥ मदाख्यमूर्छायाः मदमूर्छायाः कृतवेगेषु दोषेषु स्वयमेवोपशाम्यति औषधैर्विना पिश

पित्तेन रक्तः पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्
तापपीडितः २४ भिन्नविट् नीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाका
शमाविशेत् २५ तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लासः प्रसेकवान् गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धव
त् २६ सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः दोषे
षु मदमूर्छायाः कृतवेगेषु देहिनां स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना २८ वाग्देहमनसां
चेष्टामाक्षिप्यातिबलामलाः संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रयाः २९ कुर्वन्ति तेन
पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः म्रियते शीघ्रमेवाशु चिकित्सां न प्रयुज्यते ३० राम ॥

म्यति संन्यासः पुनरौषधैर्विना न शाम्यति ॥ वाग्देहमनसां चेष्टां यथास्वं तज्ञाणामाक्षिप्य मलाः वातपित्त
कफाः सन्निपतिताः संतः उपक्रमकार्यादिना संन्यासं कुर्वन्ति किंभूताः प्रतिबलाः तथा प्राणायतनसंश्रया विशेष
ण हृदयाश्रयाः तेन संन्यासेन पुरुषः काष्ठभूतः स्थाणुकल्पः तथा मृतोपमः स तस्य हृदयाभलात् म्रियते
शीघ्रं म्रियते यदि शीघ्रं चिकित्सा न प्रयुज्यते म्रियते इति संन्यासमदमूर्छायां लिट [illegible] ४० ॥ राम राम ॥ राम

.CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृति घ्नंति विनिस्तनजीवं हित्वैवेनां साहं हृश्यतिर्थमाह ॥ अगाधे अनास्थ्य सलिलौघेन पाम्नावहु-
लेम कराद्विग्राणं हरं प्राणि भूयासिन यागमनटे अरोधिलिन यानस्मिन्निमज्जंतं नरमामुशीघ्रं
निवर्तयेत समागुह्वरेन एवं संन्यासे विनिमज्जंतं नरमामुनिवर्तयेत् अनेनादाहृश्यतेन महात्यय
तमस्याबाधः प्रदर्शितः सुत्यकालहायनमपत्रेत्याधीनकर्दापिमिनिरोधानयनि इदानीं मदात्ययनि
दानत्वान्मद्यस्यामद्येनैवोद्वसंहारं कुर्वन्नाह युक्त्या वियुक्तेन मद्येन मद्याद्विमान्निरोधेः शतुमिहेच्छा हृ
ष्टविनाशकारश्मिवारखानि संभवाम भवंति न केवलं मद्येन महाद्युतिसंगः युक्त्यायुक्तेन

अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवानटे संन्यासे विनिमज्जंतं नरमामुनिवर्तयेत् ५१
मद्यमानेराबलेः यश्चमपुंतिभिरतिभिन्तितेः परिवर्जनः युक्त्यायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन
मद्येन ५२ बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामवयवाप्ति प्रविभज्य तदनुरूपं यु
क्त्या युक्तमुदितं मतं ५३ इत्यष्टांगहृदये मदात्ययनिदानं षष्ठोऽध्यायः ६

मनुल्पं संवद्यनेयुक्तमनुद्धृय मयुक्तमननुष्ठेयं नरुमयं इमानेना यनेयनस्मे वंतनेतो मद्यया
नेयुक्ते गिरीयस्त्व युक्तिश्च भागेवदर्शिता कार्योहितीयत्नमवलस्य प्रतिनियतमवगम्यउ मपद्मयु
वसीति विद्वेन्नियन्त्र गवैगोष्टिनेः पुनरपि युक्तिं प्रदर्शयन्नाह बलकालादीन प्रविभज्य बुद्ध्या
विमृश्य तदनुरूपं तद्योगं पदिश्य पिवति ततो मतत पिवति मद्यं माजेनामृतमास्वादयति
त्यर्थः आर्यः इति मृगांकदत्तपुत्रविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां मदात्ययनिदानं षष्ठोऽध्यायः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

महत्त्वात्पतिदानानंतरसरीरनिर्माणारंभेयुक्तः पनाविभिर्निर्जैः पारखंतदमुक्तं ॥ अलीय
चारिणुहदस्थानीनिवर्त्तते नस्मादेर्तित्तदानप्रत्यमाने ॥ भावस्थापूर्ववत् ॥ अनेन सर्वंप
मव्यवर्ती सागुरुसमेदाहिनाना सान्येन सप्रान्यकृतीनि रूपवान् दोषावानादपत्व व्यास
महासदृष्ठविल्या प्रवानादेवान्यां सांकुरानुवृत्ति सानवर्ती स्त्रिनुसातकनद्दनिपेष: आविशे
हेनकृतीनांसाहीनां व्यक्तं किंभना नु मना सांकुरान विविधा कृतीन्याना संस्थानानन नानिव
हमासन: संसेवनात् हेधारहि प्रकारान्नि कृपाभिन्याह सहस्फटि सहजन्मना सहजन्मवान्तरं वसहे
जन्मवेतेरं तथा हुन्त्थानसहजन्मांतरस्थानते नसहोग्निरोपसमान् कानिचिन्नधीरेसहजानि
कानिचिज्जन्मान्तरभावीनि तथासुक्तं नानाविधमत्स्वहृधा कानिचित्स्कंधा कानिचिक्रावी
॥ यानेशीसानिदानं व्याख्यासामः ॥ औदारिकान्याणि नोमां सकीलकाविरसनिपने ॥ अशीसिन
सादुक्तागुरुसमर्भितिरोधनः १ संघानमस्मासमहोसमहस्वविविधाकृतीन् सांसांकुरानकनादे
कुर्वन्मनीस्थिताने जगुः २ सहजन्मान्तरेस्थान भेदानेहेधा समकासत्तः सुक्ष्माविविमदादु
गुरुः स्थूलान्तमप्यवः ३ अवहिष्ठापुलस्त्वमिस्त साधड्डीगुलाः स्थितः वलं अवांहितीनासा
ननमध्येविक्रांतैषी वाहसवरत्तीनसागुरोहेस्वा हिंगुले पवांधाह्यु: प्रमाणेनरोमाणे जनेन: पर ४
तीव्रवानसाविस्तुक्तं ॥ यस्यनदेवगुदापरपर्यापलसमन्ति ॥ स्थूलांतसमस्य ॥ प्राग्यापपत्सापयवविधा
गुरुः स्थूलयदेवनन प्रतिबद्धस्पर्शः किंप्रमाणत्वेमो ॥ अर्द्धपंचांगुल ॥ अर्द्धेनानानि पचार्द्धपंचशाक
पार्थिवासिलान्समासः ॥ अर्द्धपंचांगुलानियपसार्द्धपंचांगुलः सार्द्धचतुरंगुलपरिमाणः ॥ तस्मिन्नुदेतिता
वल्लीस्थितसव्यास्थितः किंपरिमाणा ॥ अध्यर्द्धांगुलाः ॥ अधिकमर्द्धमंगुलपरिमाणंयासातास्तथा ॥ अपरासाति
हत्तमध्यानुगतानितनामाम्याह नेत्रमलं प्रवाहस्तनाः ॥ प्रत्येकस्थूलावलीप्रवाहिणीनिवरत्यनमध्ये
मध्यस्थिताबलीमलस्यप्रवहतो वाहिर्विसर्जनाहिं सर्जनीनिमत्यते गुदस्यवाहिः स्थितामलस्याप्रव
नालप्रवरणीनुक्तेनसारसंवरणीसंकापा: वलगुलेनतापरिमाणेनवहिर्वहिर्गुदोहि: स्थिताः प्रमाणेनपरिमाणात्वेगु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्रे लिङ्गैरुत्पन्नसहजोत्तरकालभाविविशेषस्तु मध्येहृहोत्पन्नानामर्शसां वलीबीजोपतप्तता वला:
ढंबंधबीजं वलीबीजं शुक्रार्त्तवांशे यस्मात्तस्मात् वली उत्पद्यते उपतप्तस्यभावनप्तता ॰अर्शसांबीज
रक्तकरक्तसमर्थं बीजनाडिपत्रके ये: बीजं तत्र वलीबीजोपतप्तता यत्र सांवबीजोपतप्तिर्बीजो
पतप्ताभ्यामातापित्रपचारतः मातापितृभ्यां वतो नवधीरचनारापराधः ॰अहारविहारादिकृतस्तस्मा
त् तथा देवान्न यथाविधानं प्रागकृतादशुभकर्मणः बीजोपतप्तिः मातापित्रपचाराद्देवा
च्चायस्मात्संनिपातेन एवं कोपदलस्माज्जातान्नशृङ्गसाध्यानि एवमनेनमार्गेण कुष्ठादीनां सर्वेरो
गाः कुलोद्भवा व्याख्याताः बीजोपतप्तत्वाद्दुसाध्यत्वं ज्ञेयं सहजानामर्शसां विशेषलक्षणमाह सहजानि

तत्र हेतुः सहजानां वलीबीजोपतप्तता ॰अर्शसां बीजतप्तिस्तु मातापित्रपचारतः ६
दैवाच्च तासां कार्यो हि सन्निपातसमानतः ॰असाध्यास्ते समाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः ७
६ सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च ॰अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ८ बाढ
मानि पृथग्दोषसमानि च यानि तु नः ॰गुदकालितानान्यव्याख्यानमाश्रितान्युपपन्नः ९

त्युक्तानि भवन्ति विशेषेणोत्पन्नेनैव दोषा नयन्ति उत्तरजातानां पञ्चविधानि भवन्तीत्यर्थः ८ ॰अन्या
मुत्तरजातानामर्शसां षट्प्रकारत्वं पृथक् दोषैर्बीजपित्तकफैः संसृष्टैस्तथा संसर्गेणैवं तथा नि
च येन तथा रक्तेन निबद्धबाह्यदशाहेतु पञ्चवाद्दशादिः ॥ अशुकृत्याभिविभेदाच्चाहितधातुके तत्र मुख्यालिङ्गा
पत्यादाने कुप्यन्तां यस्य समस्ताभ्यां धानि लघु द्विता नामस्य विज्ञेयं दृष्टव्यं समस्ताभ्यां भव
ति ९० वर्षे सर्वरोगनिदाने दोषप्रकोपहेतुर्दर्शितः तेन दोषप्रकोपकारणेन नवहेतुमसादनं मन्दत्वंगमि
ते ॰अग्निमांद्यात्साहारः सम्यक्पाकमगच्छन् अपसामलत्वेनैव संपद्यते ॰अतएवमाह मलेषु भीषा
ख्यानि निचिते प्रवृद्धमांसांकुरजननयोग्यवायुरपानाख्यः पायुसंबंधनीषु वलीषु तन्मलं निचितं धत्ते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

७५

नदेशो मलाश्रितिसंपर्कोन्नावलयोभिद्यालमूर्नैव: पक्विन्नदेहा: संपद्यंते नासुखायप्राप्तमूर्त्तिष
इतिस्रावणेइमुनरक्तलत्रानामर्शस्तस्य क्रमि: तथा चकेन वायु: कुपितो मलधन्ने इत्याह पुनश्चानिव
वायवइत्यादि पुनश्चिनिर्देशात् एकेनहेतुनावायु: कुपितेमलघ: प्रतिरवा वा प्राप्ति: कुपितइत्याम
पति वस्त्यादिनाघट्टेनेनसंबंध: अनेनालिप्रवाहणेनलेषाद्दिवेगानामवर्त्तेन वातस्य त्राकृतांतेहीर
लामेहांत इतिप्रवाहेहीरलपो हृदयाद्पादेन ज्वराद्दिभि: कर्षलोहितिपादस्य विषमाप्यक्षव
मले छ्राम्य इतिसाहस्यादिपादस्वरलोहिकामा: पाषितागुनारितिपुन: ग्रहेनएवंवेमा: प्रकारमा: प्रकारेनतरमा
हाषएकोपहेतु सुप्रागुक्तसेन साहिते ॰समैलाविनिचितेपुनश्चानिसबापन: १० पानसंस्रामविषम
कठिनोन्तस्कृतमनात् वलितेत्रास्थलोहाबीनलवेलादिग्रहनात ११ मराबीनावुसंसर्गान्नतना
तिप्रवाहणात् वातमूत्रराकृद्वेगधारणान्नदुहीरणात् १२ ज्वरगुल्मातिसारामस्नेहपीशापकारुमि:
कर्षनाद्दिषमाभ्यक्षवेष्ठामोपाषितावुन: १३ ॰आमगर्भप्रपतनात्गर्भवृद्धिप्रपोडनात् इहैवोक्ता
परेर्वपुरपान: कुपितोमल १४ कपालेवलोपुसंधत्तेनासाभिप्राप्तमूर्त्तिषु जायतेरशांसितत्रवेल
हेलमरवाकृता १५ विशेष: साकिष्यमदतेन्नेत्वादहृष्टनेभम: सारीतेतत्रप: शाप: शाकइदाय्यवाग
ह: मारत: प्रतुरामह: प्रापनानामरपश्चरन् सरक्तमपरिवर्त्तैषश्यकृत्राणिभवतिसमान १६ ॰तत्रवक्तव
मारेप: साममनाहारमपरिता प्रभूतंमूत्रमल्पविडुत्स्रग्धमकाहाल्कः १७ सार: एकोसामूलमा
लस्याभिन्नवर्णातानेइदृधाणोदोर्वलंस्त्रोधातु: रवापचारता १८ ॰आर्शकामनहणोदोषपांडुगुल्मादरेषुव
मगर्भप्रपतनात्संहन्ते इहदेशवरे रथ्यानि हेहरतनत्र काषहतुाभवायु: कुपितइतिघृत्यं॥तेवा
मशिराएवेलसत्वतनमर्वेलसत्वमरवाकृतेसाहिवशाकृत्हरवर्षनत्र एवंलसत्वमध्येशाकृदेयवामह
इतिनिर्देश कसाचित्पुरवयसाउत्तिमसुखुद्दस्तुभिन्नवर्तैस्तकस्याविद्धहृदवर्त्तस्यवभिनस्थवाराहमार्थ: मारते
इतिसामर्थ्यादपानोत्स्वतनारव्य: प्रापामविहेहतानामरपश्चरनेगठनप्रतुरोमभवतितथापत्हइवमह: क्रियात्मको
नाहिवेववर्त्तमान: तथा सरक्तमप्रल: तथामहपारवतैनवर्त्तेसपरिवर्तेन्नष्ठहृल्लिवकृत्राणिभवतिसमान

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एतान्येवमनहत्तीतिसोपाहीनिहतेनतामसहर्षीसम्यग्ज्ञानेषु विवर्द्धनेवृद्धिमाप्नुवंति २० एतेरतिभिरधोमार्गेराधा
रयानेनिवर्तमानेऊर्द्धप्रवृत्तः सर्वान्निलान् समानान्सनत्मानप्राणान् सर्वेंद्रियशरीरगतानप्रमाहर
त २१ एतन्याज्ञोमपन्समस्तंभानकुर्वत्तयामयज्ञादीक्षयाधान्नेनरसातीक्ष्णसाशयान ससाधारलव
त्रैमानानज्ञोमपन्नाग्निमत्हूतानिमंदीकरोति ततोऽग्नेर्मार्द्दवादिकान्नकारणान् प्रायेणाजीर्णमा
दुर्नामवान्कुष्ठादिकःस्यात् अस्तोसदृशमज्ञाशी·मादित्वादव·विगतनछायाद्युमेजन्तुजुष्टः एवादिवि
रहात्तथाछायारहितः तथैवार्गे सःशोभारहितः इतिश्लेषोपमालंकारः तथोक्तं नकेवलं पूर्वोक्तेरुपद्रवै

एतान्येवविवर्द्धनेज्ञानेषु हततामसहु २० निवर्तमानेनवानेनाहिनेरधोमार्गेरोपनः ज्ञोमपन्नानिलान
मान्सर्वेंद्रियशरीरगतान २१ तथामूत्रशकृत्विनवकाननधान्नमसाशयान गर्हूतानग्निनेनतः सर्वा
भवंतिप्रायमार्ज्जसः २२ कृशोभसहतोन्नाहूतिहीनः शोभानिलिन्नः अभः ·प्रसादेविगतनछायजंतु
जुष्टश्चद्रुमः २३ कृतस्नेहस्वदृष्टेवर्द्धनोपथ्योत्रैमसंधीतुले नथाकामपिपासाम्वेरस्वासधीनस्तः
ज्ञमाननगवमथुस्वपथुस्वयुक्तःरे:तै बवाधियनेमपिहार्कैराश्वरिवेदुनः २५ ज्ञोमभित्र
स्वराध्यापनमुहुर्ष्टीवनस्तेनकोसर्वपर्वाक्ष्यिहस्ताभिपायुर्वस्तलोमालवान २६ गुदेनसव
नापिछोपुलाकोदकसन्निभा विवरमुत्तंसमुच्छाईपक्षामवानेरोतरापतुपोतेहरिद्रं विच्छलंचोपवेस्पते

गोलोकासाहिभरपीसर्थः तैजन्यादि ·प्रवमरपीडितइत्यवद्ज्ञापोरिस्यादिनावहुवचनाद्गस्यः रो
·अथा·म हमलिपीडितइतिपाठः ज्ञामोभिन्नस्य ऋषैव स्मृलएव तथाध्मायनोचिनामात्रः न
पार्क. यानिष्टीवनादिभिर्युतः तथागुदेनापि छोपुलाकोदकसन्निभा सवनाविवक्षादिकमुपवेस्पते
·अपाक्षैधान्यपुलाकस्याहवाचं ·आगमः धान्यपुलाकोनिध्यान्नमिति ·अथवापुलाकःकुत्सित
धान्यनसारकेनतुल्यं ·अनेनुपवेगाधमादिष्विदःपुलाकोदकमिमाहुःतेनतुल्यांविवद्धमुत्तमिति कदाचिद्द्रावृत्तेकदाचिनहृतं भवति

वालार्कीसांकलकलमाह कालाधिकानुल्लासमुक्तादिगुणयुक्ताः विषमाविषमसंस्थानाः ऊर्द्धपत्ति
पिंगादिदुःसंस्थिताः वसुधाहगणकवज्रादिसमुल्लसत्सूर्तिः स्निग्धाविसहृष्यापरुस्पसमतुल्याः वक्राधनुः
काराग्निवत् नयानीलाग्नदंभिकुरवत् विस्फुटकेसरादिवदानतेषकान्तएव लिंगावायुनकोपमानापादानं
तेषांविचित्रसूपदर्शनायै किरणवादिसुधिकव्याध्याः नयाहवयादिप्रदाः नयाकासादिकृतः तेरा
ऋिः पीडितागनयनादिकमुपवेस्यते कुष्ठानमादिस्थान् ननएवगुदांकुरभगगुल्मादिसंभवः श्यिन्ना
गुदांकुरावहनिलाः सुवर्णाङ्किनविमानिताः म्लानाः खावावाहुल्लालस्वबाविषमाः परुषाः स्वराः
स्निग्धाविसहृष्यावरुासोहलविस्फुटितानननाः ३९ विद्रौमकर्कधुरवर्ज्जरिकपासोपलसन्निभाः
केचित्‌ स्वगुणाभाकेचित्सितार्थकोपमाः ४० शिरःपार्श्वमकदरवेत्तापाधिकव्याध्याः
त्वयफ्रारविषमहकहारोचकप्रदाः ४१ कासश्वासाग्निवेषम्यकर्तारस्तेमावहाः नेरन्नेण
पितेस्त्राकंसराहसप्रवाहिकं ४२ [illegible]विच्छानुगतविवदमुपवेस्यते कुष्ठानगनरवारि[illegible]
त्वेत्वक्रूसज्जायते ४३ गुल्मप्लीहोदरादीनांसंभवस्तनएवच पितानरानीलमुखोरक्तपीनासित
प्रभाः ४४ ननस्वरपाविणाविसोत्नवामृदवःश्लक्ष्याः सुकजिह्वायकनवजलोकावक्रुसन्नि
भाः ४५ राहवाकज्वरस्वेदनल्पग्रीष्मविमोहदाः सोष्माणाइवनीलाश्मकोतरत्नामवर्चसः प
वमध्याहारस्मीनाहारिद्रत्वगनखादयः
हिसांनीलसमुखाइत्यादिलक्षणाहारिद्रत्वगनखादयइतिपर्यन्तं ननवममहारत्नेतिस्वनीत्याभीहले
णानिः नयाननवोनघनाः श्लेष्मगुदांकुरवत् मृदवःशिरीषपुष्पादिवत् श्लक्ष्याःस्निग्धमांसादि
वत् सुकजिह्वात्यादिवहूपमानत्वपृथ्वनसंस्थानवर्णवैचित्रार्थं ऊवादीनांवर्चसामंबधः पवमध्या
पवमध्यसंस्थानाः हरितादूर्वावर्णाः पीनाहारिद्राश्मत्वगादयोप्युनएव श्यादिराहेनविगम
नादयोग्रहानेः ॥ राम ॥ राम ॥ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्लेष्मार्शसां महामूलादिकं लक्षणं पांडुस्निग्धत्वगादीनं बहुपिच्छिलाद्यनेन पित्तोल्वणलक्षणाद्यनेने
न च निर्देशेन सर्वकामर्शसां त्रिदोषजत्वं दर्शयति तेन सर्वेषामेवार्शसां त्रिदोषजत्वमिति भवति सानुबंध
दोषाद्युल्बणत्वं ॥ संसर्गात्कृतोंऽकुराः संसृष्टलिंगाः स्युः ॥ निचयात्सन्निपातानां सर्वलक्षणं दोषत्रय
प्रलक्षणेन युताः ॥ रक्तोल्वणार्शसां रक्ताधिक्यात् गुदकीलाः पित्तस्याकृत्या लक्षणेन समन्विताः इत्या
दिकं कलुषद्युतय इति यावत् पित्तलक्षणं बोध्यं गुदांकुराः इति प्रकृतेऽपि गुदकीला इत्युक्ते चेति प्रार्थये

श्लेष्मोल्वणा महामूला घना मंदरुजः सिताः उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कंडूढ्याः स्पर्शनप्रियाः ४९ करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनस
न्निभाः वंक्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभिविकर्त्तिनः ५० सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचि
पीनसाः मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ५० क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायवि
कारदाः वसाभसकफप्रायपुरीषाः सप्रवाहिकाः ५१ न स्रवंति न भिद्यंते पांडुस्निग्धत्वगादयः
संसृष्टलिंगाः संसर्गान्निचयात्सर्वलक्षणाः ५२ रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्वि
ताः वटप्ररोहसदृशा गुंजाविद्रुमसन्निभाः ५३ तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः स्रवंति
सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ५४ भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः हीनवर्णबलो
त्साहो हतौजाः कलुषेंद्रियः ५५ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥ ॥राम॥ राम। राम॥ राम॥

च गुदे कीलाः अतिदुष्टमुष्णं च सहसा अपचितं तिनमेव मूलादिलिंगै रक्तं स्रवंति गाढविट्प्रतिपीडिताः स
न्तः तस्य रक्तस्यातिप्रवृत्तितो भेकाभो भवति चावधारणे तस्य रक्तस्यातिप्रवर्त्तनात् मंडूकाभः स्या
त्कारणेनाप्यर्थः शोणितक्षयसंभवैर्दुःखैः शोषैः पीड्यते रक्तक्षयशिशिरप्रीतिः शिरःशोषादि
रूपः तेनाऽतिरक्तक्षयजाः उक्ताः तथा हीनवर्णबलोत्साहोऽहितस्मात् ५५ राम राम राम॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰आदि शब्दाद्बहुलमलस्याहीनां ग्रहणं मुद्गकोद्रवादिरूक्षैः संग्राहिभिर्वायुरपानाख्यः स्वस्थाने पक्वाशये बलादिलक्षणेनु
पितानन्तरबलवान् स्वस्थाने कुपितो बली अपान इत्यादि वक्ष्यमाणानर्थान् संगं कुर्वीत किं कृत्वा ॰अधोवहानि
स्रोतांसि संरुध्य किं कुर्वन् ॰अधः पुरीषप्रवर्तनं शोषयन् तेन वातविण्मूत्रसंगं मन्ये हेतुना तेन वातेन यथाविधेन
वपुःकोपनेन तीव्रा दारुणा कुक्षिपृष्ठहृत्पार्श्वशूला भवेत् न पा॰आध्मानादयः स्युः परिकर्तनं च वमनं च निरुद्ध
ऋतो भिन्नक्रमः ॰मूलदेशपर्यंतं गंडुपाः स्युः पुर्गुल्मं च युलसमभवः पवनस्य प्रकृतत्वाद्योनाभवस्य
ऊर्ध्वगामित्वं स्यात् ततः ऊर्ध्वगमनात् छर्द्यादयः स्युः तेन च वातेन रोगाः प्रमेहकुष्ठमदादयः
ल॰अन्निदुःखं च वहेतजायते दुर्नाम्नामभिमन्यवदुर्बलत्वेन प्रकारेण यमुदावर्तः परमो महानुपद्रवः

मुद्गकोद्रवजूर्णाह्वकरीरचणकादिभिः रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ५६
॰अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् पुरीषवातविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणम् ५७ ते
न तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वशूला भवेत् ॰आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनं ५८ व
स्तौ च सुतरां शूलं गंडश्वयथुसंभवः पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततः छर्द्यरुचिज्वराः ५९ हृद्रोगग
हणीदोषभ्रममूर्छाश्रवाधिकाः बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ६० मनोविका
रस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः तेन ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ६१ दुर्नाम्ना
मित्युदावर्तः परमो वा महोपद्रवः वाताभिभवेन्न कोष्ठान्नं तेन विनापि स जायते ६२ सहजानां त्रिदोषा
णां यानि तान्येकेवलास्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यानि तानि बलादिभिः ६३

स्पष्टता मुक्तौ विनिशेषः वातेनापि वातेनाभिभूतो भवति ॰कोष्ठापेक्षाणां एवं तेषां दुर्नाम्नामभि विनापि स उदावर्तो
जायते न केवलं तेरेव ... ॰अधुना साध्यासाध्यविभागमर्शसामाह सहजान्यर्शांसि यानि त्रिदोषजानि
न यानि तर्ककाले जानि ॰यानि ... एकदोषद्विदोषजानि तान्यसाध्यानि बलिनामरसाः ॰मुकुलि
गः ॰अर्शसामसाध्यानां किं कुर्यादिति आह याप्यानि ... ॰अग्निबलमादिर्येषां तानि एवं तेषां याप्यते ॰अग्निबलं प्रतीतं ॰अ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृदजानि यानि द्वितीयायां वलौ संश्रितानि तानि कृच्छ्रसाध्यान्यन्यथा दुर्बलस्य इति शेषः । तथा परिसंवत्स
रातीतानि च कृच्छ्रसाध्यानि परिगतानि संवत्सरं परिसंवत्सरातीतानि प्रादिसमासः वर्षातिक्रान्तानीत्यर्थः
॥ बाह्यायां वलौ जातानि यानि तैश्चैकदोषोल्वणानि च तथा नचिरोत्पन्नानि संवत्सरादर्वागुत्पन्ना
नि च सुखसाध्यानि ॥ मेद्रमप्यनाशादिकं तानि हि दुष्टवातापित्तासृक्स्य तथाऽत्र स्वसीयाध्याय गुह्यरोगविज्ञा
नेनात्रासारोग विज्ञानेन कर्णरोगविज्ञानानादेरेवेति ॥ नाभिजातानि तु नाभेर्जातानि तु गंडूपदास्यरूपाणि
गंडूपदानां किंचुलकानामास्यमिव रूपं येषां तान्येवं तथा मृदूनि च भवन्ति ॥ व्यानो [illegible] वायुः श्लेष्मा
लं गृहीत्वा अर्शः करोति ॥ कुत्र त्वचा बहिः [illegible] किंभूतं कीलोपमं तथा स्थिरं खरं तानि तु तानि चर्मकी

दृढजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च । कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ६४ बाह्या
यां तु वलौ जातान्येकदोषोल्वणानि च । अर्शांसि सुखसाध्यानि नचिरोत्पतितानि च ६५ मेद्रादिष्व
पि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु । गंडूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ६६ व्यानो गृहीत्वा श्ले
ष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः । कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ६७ वातेन तोदः पारुष्यं पि
त्तादसितरक्तता । श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ६८ अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु
कुर्वीत बुद्धिमान् । तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरं ६९ इत्यष्टांगहृदये सप्तमोध्यायः ॥

लं विदुर्मुनय इति शेषः ॥ वातेनाधिकेन तोदः पारुष्यं भवतः । पित्तादसितरक्तता भवति श्लेष्मणाऽस्य चर्मकी
लस्य स्निग्धतादिकं स्यात् ग्रथितत्वं ग्रन्थिसदृशत्वं सवर्णता प्राकृतशरीर[illegible]तुल्यवर्णता ॥ अर्श
सां प्रशमे प्रशान्तौ सुमतिः शीघ्रं यत्नं कुर्वीत किमिति चेत्याह तानीत्यादि यस्मात्तान्यर्शांसि गु
दं बद्ध्वा निरुद्ध्य बद्धगुदोदरं शीघ्रं कुर्युरिति ६९ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थानेऽर्शोनिदानं नाम सप्तमोध्यायः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

।अर्शोनिदानानन्तरमतीसारस्य हृल्लिरोगनिदानानारंभः यतोवक्ष्यति ।अर्शोनि सारस्य हृल्लि
विकाराः प्रायशश्चान्योन्यनिदानभूताइति तस्मादतीसारस्य हृल्लिरोगनिदानं प्रवक्ष्यतइ
त्याह॥पूर्ववद्व्याख्या॥दोषैर्व्यस्तैः पृथग्वातपित्तकफैः समस्तैः सन्निपातेनतथा भयात्शो
काच्चेतिषड्विधोतीसारः॥सचसुतरामम्बुपानाच्चायते कृशशुष्कामिषादिभिस्तथा स्ने
हविभ्रमः स्नेहव्यापत्तिः नहिद्विधेयात्प्रकोपदेतुभिरहानुनैरथानिल कुपितोधातुं शरीरगत
मधोविसृजयति ।अधःस्तात्नयति नेनेवधातुनाप्यनलजठराग्निहत्वामरुत्वनीत्वानयाको

।अथातिसारः८ ।अथातीसारस्य हृल्लिरोगकार्यनिदानंआख्यास्यामः दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयात्शो
काच्चषड्विधः ससुतरांजायतेम्बुपानतः १ कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः
मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिस्नेहविभ्रमात् २ कृमिभ्योवेगरोधाच्चतद्विधैःकुपितोनिलः
विसृतस्यप्सधाधातुंहत्वातेनेववानलं ३ व्यापद्यानुशकृत्कोष्ठपुरीषद्रवतानयन् प्रकल्प
तेतिसारायलक्षणंतस्यभाविनः ४ तोदोहृद्गुदकोष्ठेषुगात्रसादोमलग्रहः ।आध्मानम
विपाकश्चतत्रवातेनविड्जलं ५ ।अल्पाल्पशब्दशूलाढ्यंविबद्धमुपवेश्यते रूक्षंसफेनम
च्छंचग्रथितंवामुहुर्मुहुः धन्यादग्धगुडाभासंसपिच्छापरिकर्त्तिकं शुष्कास्याभ्रष्टपायुश्चहृष्टरोमा

हृव्यापव्यस्तानाकोष्ठस्यकारयिताप्यनुशकृत्पक्वमलः समीपगनुसर्वकोष्ठपुरीषवनेनेवधातुना
द्रवतांनयन् प्रापयन्नतीसारायकल्पते संपद्यते ।अनिलइतिपाठः॥तस्यातिसारस्य भाविनामग्रिम
तोलक्षणंतोदोहृद्गुदादिषु गात्रसादादिच तेषुवहृस्वनोसारेषुवातेनातिसारे विड्जलादिकंशुष्कमु
खादिकोनरउपवेश्यते किंकुर्वन् विनिष्ठनन् कार्यः निःकूयनउपवेश्यते ६ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पित्तेन नष्टाग्निर्नरः पीतादिकमुपवेशयते ॥ श्लेष्मणा गोधूमादिगुरुमनुबद्धरुजं तं निद्रालस्यादि
विशिष्टश्लेष्मलं स्वल्पाल्पादिगुरु च नर उपवेशयते निद्रालुरलसोऽन्नद्वेषी च स्याल्पं स्वल्पं सहर्षता
दिकं वा सप्रवाहिकं वोपवेशयते तथा सरोमहर्षादिकः स्यात् तथा कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च कृतेऽपि पु
रीषोत्सर्गे अकृतसंज्ञः कृतं पुरीषोत्सर्गमपि न वेदयते भवति ॥ सन्निपातेन सर्वात्मा सर्वदोष
लिंगः ॥ भयेन चित्ते क्षोभिते सति सपित्तो वायुः शकृद्द्रावयेत् ततो नरमतिसार्येत क्षिप्रं
द्रुतमुष्णं लिंगैर्वातपित्ततुल्यं तद्वच्च भयेन तुल्यं लिंगं शोकादपि साधितं ॥ अतीसारः सामा

पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभं सरक्तमतिदुर्गंधं तृण्मूर्छास्वेददाहवान् ८ सशूलं पायु
संतापपाकवान् श्लेष्मणा घनं पिच्छिलं तंतुमत् श्वेतं स्निग्धमामं कफान्वितं ९ अभीक्ष्णं गुरु
दुर्गंधं विबद्धमनुबद्धरुक् निद्रालुरलसोऽन्नद्विट्स्याल्पाल्पं सप्रवाहिकं १० सरोमहर्षः सोत्क्लेशो
गुरुबस्तिगुदोदरः कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ११ भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो
द्रावयेच्छकृत् वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवं १२ वातपित्तसमं लिंगैराहुस्तद्वच्च शो
कतः ॥ अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः १३ सासृङ्निरस्रः तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्ज
ति शकृद्दुर्गंधमाटोपविष्टंभार्त्तिप्रसेकिनः १४ विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वोऽपि मज्जति

भवति हि प्रकारः संक्षेपत एकः सामो द्वितीयः निरामकः तथा एकः सरक्तो द्वितीयः निरस्रः ॥ तत्र
तस्मिन्नाद्ये सामातीसारे गौरवादप्सु पतितं पुरीषमज्जति ब्रुडति दुर्गंधश्च स्यात् ॥ आटोपादियुत
स्य पुंसः १४ निरामस्तु अतीसारो विपरीतो नाप्सु प्लवति ॥ कफात्तु नः स्वभावगुरुत्वात् पक्वो
पि मज्जति ॥ अथ ग्रहणीरोगलक्षणानि ॥ अतीसारेषु यो नियतत्वात् भवति तस्य ग्रहणीग

रोगम…वेदेति ग्रहण्या निदानं ॥ अथ यस्मादतिसारानन्तरमग्निविध्वंस
करैर्वह्निमान्द्यहेतुभिरन्नपानैः स्थितिर्ग्रहणीरोगः स्यात् ॥ अतीसारग्रहणीरोगयोः समा
नाभासत्वात्तयोर्विशेषं दर्शयन्नाह ॥ सामं पुरीषं सान्नं निरामं जीर्णे ॥ आहारे सामे येन व्याधिनाति
सार्यते ॥ अन्वर्थं विहितं स्यादतिसारे व्याधिरतीसारः ॥ अतिसारणादतीसारः ॥ अतिसारणशब्दनिर्देश
नवास्यान्वर्थत्वं द्योतितं तदेवमतिसारणादतीसार इत्युच्यते तत्त्वं समतिपद्य ग्रहणीदोषस्य
अतिसरणं कथंचित्स्यात् तदानस्य अतीसारत्वं स्यादित्याशङ्क्याह ॥ आशुकारी स्यादिभावप्रधानो

अतीसारे वृत्ते यो नातियन्त्रवान् ग्रहणीगदः १५ तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यम्लसेवितैः सामं
वा० १८ शकृन्निरामं जीर्णे येनातिसार्यते १६ सोऽतिसारोऽतिग्रहण्यास्तु आशुकारी स्वभावतः सामं
सान्नमजीर्णेऽन्नं जीर्णे पक्वं तु नैव वा १७ अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः चि
रकृद्ग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् १८ स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥

२ पाञ्निर्देशः इतोऽप्रथमा स्वभावेनाशुकारित्वादतीसाराद्ग्रहणीदोषादन्य इत्यर्थः ग्रहणीदोषो हि
नाशुकारी किंतर्हि चिरकारी तथा चाह चिरकृद्ग्रहणीदोष इति ॥ अथ ग्रहणीदोषस्य स्वरूपं पृथक्
अतीसाराद्भेदमाह ॥ ग्रहणीदोषः अजीर्णेऽन्नं सामं कदाचित्सान्नं कदाचिज्जीर्णे पक्वं तथा
नैव वा ॥ अतिसार्यते ॥ अकस्मात् कदाचिन्निमित्तमन्तरेणापि मुहुः पुनः पुनर्बद्धं कदाचिन्निमि
त्तं विनापि मुहुः शिथिलं संचयादुपवेशयेदिति योज्यं ॥ एवं तु ग्रहणीदोषश्चिरकृत् १८ स ग्र
हणीदोषः पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैः सन्निपातेन चेति चतुःप्रकारो जायते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नग्रहणीदोषस्य प्राग्रूपं सदनं चिरात्पचनादिष्व ।। धनुर्विधस्याद्ग्रहणीगदस्य सामान्यं लक्षणं का
र्श्यादिकं ।। नत्वनेष्ववनुष्टुगदेषु महोवातात्तालुशोषादिस्यात् ।। पित्तेन पीताभः सतनयाद्रक्ता
म्लराद्याहिंना नीलवर्णादिकं वर्चः सृजति ।। श्लेष्मणा तु दुःखवं कृच्छ्रेणान्नपच्यते छर्द्यादि च स्यात्
तथा हृदयं स्त्यानमुदरं स्तिमितमिव मन्यते जठरं स्तिमितं गुरु च उद्गारश्च दुष्टमधुरः स्यात् सदनं च
शरीरस्य स्त्रीष्वहर्षणं चादि च स्यात् ।। सर्वैर्दोषैः सन्निपातजे सर्वलक्षणसंकरो नाम संकरो मिश्रत्वं भवति
ग्रहणीविभागं च पित्तविषमाद्युक्तविषमं नीहत्य गदा सर्वपाकन घउक्ताः तेषिमन हणीदोषाः सुः नतेवं

प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः आनद्धोदर
ता छर्दिः कर्णक्ष्वेडोंत्रकूजनं २० सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः मूर्छा शिरो
रुग्विष्टंभः श्वयथुः करपादयोः २१ [illegible] नवातात्तालुशोषस्तिमिरक
र्णयोः स्वनः पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका २२ रसेषु गृद्धिः सर्वेषु तृष्णा वमथु
र्त्तिकाः जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमवाप्नुते २३ वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपांडुत्वशं
कितः चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् २४ पुनःपुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकां
सवान् पित्तेन पीतनीलाभं पीताभः सृजति द्रवं २५ पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः हृदयं मन्य
ते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु २६ उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणं भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुव
र्चःप्रवर्तनं २७ अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वजे सर्वसंकरः विभागं च [illegible]
ते पि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणं वातव्याधयश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ

सान्येव ग्रहणीदोषा इति प्रामाणि तेषां मुख्याः संप्राप्तिः पूर्वरूपं रूपं निर्देशादिषु जाम्रत्वात् एवं ग्रहणी
गदाः पंनुविषमाद्युक्तरूपलक्षणग्रहणीरोगा नाम साध्या इति बोध्यं समः पुनरपि स्वास्थ्यस्य आरोग्यस्य कारणं ।। ।।।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वानवा धातुक्षयो क्षेमहारोगाः सुदुस्तराः। विषमास्तस्मात्तेषु यत्नः कार्य इति॥ इति श्रीमाधवकर
पुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायां मधुकोशाख्यायां व्याख्यायां निदानस्थाने अश्मरीसा
रतन्दुलीरोगनिदानं नाम अष्टमोध्यायः ८ अश्मरीसारतन्दुलीरोगनिदानानन्तरं मूत्राघातनि
दानमेकसंबन्धत्वादुच्यत इत्याह॥ वस्त्यादीनामिह वस्त्यादयएकसंबन्धनाः प्रोक्ताः एकसंबन्धने
नेयनं येषां त एव न देवैकसंबन्धनत्वमेकात्मकत्वमिति गुदस्यादि गुदास्थिविवरंप्राश्रयो येषां त
एव नत्राश्रिता इत्यर्थः ननु मूत्राश्रिता दोषाः कथं वस्तिप्राप्ताविकुर्वन्ते वस्तिश्चाधोमुखस्तान्त
रालः एव शाखावस्तिमुखेन न संभाव्यते तस्मान्मूत्राघातानुत्पादयेत्तत्राशंक्याह हृयस्मादर्थं प

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः वस्तिर्वस्तिशिरो मेढ्रं कटी वृषणपायवः एक
संबन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः १ अधोमुखोपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः पा
र्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतं २ तैरेव प्रविशन्त्येनं दोषाः कुर्वन्ति विंशतिं मूत्रा
घातान्प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्मसमाश्रयान् ३ वस्तिवङ्क्षणमेढ्रान्तर्युक्तोस्तालमुहुर्मुहुः मूत्र
यदा निजे कृच्छ्रे ते दीनं सदाहरुक् रक्तवातकफजं वस्तिमेढ्रगौरवशोफवान् सपिच्छं सविबन्धं सर्वैः सर्वात्मकं मलैः

एव सहत्वमुपगमे यत्तयथाधोमुखोपि वस्तिर्न यथाग्निजलमध्यस्थितोधोमुखस्तनवस्त्रतकुम्भवत् हृयस्मात्पार्श्व
भ्यां मूत्रवाहिशिरामुखैः आन्तराहारैः सूक्ष्मैः पश्चात्ताच्छन्नं स्यन्दमानैः स्रवद्भिरनारतं मनवरतं येरेव म
त्रश्रोतोभिर्दोषा एनं वस्तिं प्रविश्य विंशतिं मूत्राघातानां कुर्वन्ति तावत्प्रमेहान् किंभूतान् वस्तावे
र्मसमाश्रयान् इतोदितो यामर्म समाश्रितत्वान् कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्यान्॥ अत्र वक्तारो मूत्राघाताव
तथितं कफसन्निपातात्मकाः तत्र वातजे कृच्छ्रे मूत्राघाते वस्त्यान्तर्युक्तः शुमान्तरत्वात् कृच्छ्रं मुहु
र्मुहुर्मूत्रयेत् पैत्ते कृच्छ्रे पुमान् मूत्रं पीतं सदाहं सरुग्मूत्रयेत् श्लेष्मजे कृच्छ्रे वस्तिमेढ्रगौरवशो
फवान् सपिच्छं सविबन्धं चरं धारधा मूत्रं मूत्रयेत् सर्वैस्त्रिभिर्दोषैः सन्निपतितैः जाते कृच्छ्रे सर्वात्मकं दोषत्रयलक्षणानि

मूत्राघातनिदान

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इदानीमश्मरीलक्षणमाह यदा यस्मिन्काले वायुः कुपितो वस्तेर्मुखं समावृत्य परिशोषयेत् मूत्रं केवलं कदाचित्सपित्तं कदाचित्सकफमथवा सशुक्रं मूत्रं तदा संजायतेऽश्मरी क्रमात् यथो त्तरं घोरा मूत्राश्मरी घोरतरा ततोऽपि घोरा पित्ताश्मरी घोरतमा श्लेष्माश्मरी ततो घोरा घोरतमा शुक्राश्मरीति क्रमशः स्यार्थः वायुनापि संशोषिता गोपित्ते रोचना संजायते तथाऽश्मरीति सर्वासामश्मरीणां श्लेष्माश्रयाः श्लेष्मा आश्रय आधारो यस्याः सैव कफमाश्रित्य सर्वाऽश्मरीणां प्रादुर्भावः ।। अथा ... ततेन तरमस्याः पूर्वलक्षणं प्रागुत्पत्तेर्वस्ति

यदा वायुर्मुखं वस्तेरावृत्य परिशोषयेत् मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ६ संजायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गोरिव रोचना श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यादथास्याः पूर्वलक्षणं ७
वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् मूत्रे च वस्तिगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ८
सामान्यलिंगं रुङ्नाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने
तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमं तत्संक्षोभात्क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ९

ध्मानादि ।। सामान्यलक्षणं नाभ्यादिषु रुग्भवति तथाऽश्मर्या मार्गनिरोधे सति मूत्रं विशीर्ण धारं विच्छिन्नधारं भवेत् तद्व्यपायात् ।अश्मर्यपगमात् नरः सुखं मूत्रमुत्सृजेत् मेहेन्मूत्रमुत्सृजेत् की दृशं ।अच्छं निर्मलं गोमेदकोपमं गोमेदकाख्यो विशेषः उपमा यस्य तत्तथैव तस्याः संक्षोभ संक्षोभाद् हस्त्यश्वादिनानेकवेदनाप्रादुर्भावस्तस्मात्तत्संक्षोभाद्क्षतं भवति तस्मिन्क्षते सति सास्रं सलोहितं मेहेत् ।आयासाद्धावनादिकृतादतिरुग्भवेत् ९ तत्रतास्वश्मरीषु मध्ये वातात्तया ।अश्मरीतस्याः मूत्रमार्गनिरोधे तीव्रया पीडया पीडितो दन्तान्खादति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथा वेपते कंपते महन्नं मेहं मूत्रं स्तनितं स्तनयति नाभिं च हस्ताभ्यां पीडयति किं कुर्वन् ।१
निशां मन्नं वरतं क्रूजन्तां नाविधदुः स्वोङ्गावकं शाहं विद्धन् तथा स्थानेलेन वातेन सहितं
शकृन्मुंचति तथा मुहुर्मेहति मूत्रं पुनः पुनस्स्रजति विंदु शेनर्विंदुकृत्वा ।अस्य चतरस्यापश्म
रीस्याविवर्णितः तथा स्तहाकंटकैश्चिन्तेनव्या प्राभवन् ॥ पित्तेन तथा अश्मरी नयावस्तिर्द
ह्यते पच्यमानइव उष्मवान् तेनाप्युक्तो भवति स्या चाश्मरी भल्लातकास्थिसंस्थाना तां
द्राकारास्यान् तथा वर्णितोरक्तपीता तथाश्मस्तिता कृष्णवर्णा ॥ श्लेष्मणा तथाश्म
र्यां वास्तिर्निस्तुद्यतइव शीतला गुरुस्यात् ।अश्मरी च महती श्लक्ष्णा वा नेपित्तेस्याश्मरास

तत्रवाताद्दृश्यन्ते जीर्णे तान्तु खादन्ति वेपते मूत्रं स्तनति मेहन्नं नाभिं पीडयन्विशं बलान् ११॥
स्यानिलेन मुंचति शकृन्मुहुर्मेहन्ति विंदुशः श्यावा रूक्षाश्मरी चास्य स्याच्चिता कंटकैरिव १२
पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमानइवोष्मवान् भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तापीतासितायश्मरी १३
वस्तिर्निस्तुद्यतइवश्लेष्मणा शीतला गुरुः अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवासिता १४
एता भवंति बालानां तेषामेव च भूयसा ।आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५

कृष्णवर्णा तथाश्लक्ष्णा कोमला मधुवर्णा माक्षिका भा अथवा सिता श्वेताश्मरी १४ एता तिस्रोश्मर्यो
बालानामेव भवंति तथा च तंत्रांतरे त्रिदोषाश्मरी दिवास्वप्नशीलनाध्यशनशीतस्निग्धमधुराहारप्रिय
त्वाद्बालानामेव भवंतीति तेषां च बालानां जातानां तासां अश्मरीणां ग्रहणाहरणे सुखाः तत्रि लवदुशादि
ना ।आहरणं शस्त्रादिना तस्मिन् सुखाः सुखसाध्याः ।अत्रैव हेतुमाह ।आश्रयेत्यादि ।आश्रय आधारः उ
पचयो वृद्धिस्तयोरल्पत्वात् स्मात् हेतोः बालानामश्मर्यामाश्रयोल्पो भवति यत्रासावश्मरी जायते ।अत एव
वाश्रयानुसारेणोपचयो अश्मर्या बालानामल्पो भवति ।अतस्तासां ग्रहणाहरणे सुखाः महतां तु यथा तैर्हेतु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तुरवधारणे महतामेव शुक्राश्मरी जायते न बालानां तथाविधस्थाने वा शुक्रस्याभावात् कुतो जा
यते शुक्रधारणात् न हि धातूदीरणात् स्थानच्युतममुक्तं शुक्रस्य धारणादित्यत आह स्थानादित्यादि
यस्मात्स्थानाच्च्युतं पतितमप्यग्रहं बहिरमुक्तं मन्यते तदानीं वायुर्मुष्कयोर्वृषणयोरन्तरे मध्ये शोषय
ति किं कृत्वा उपसंगृह्य शुक्रं सर्वतोऽश्मरीत्वात् तच्छुक्रं सत् अश्मरी निमित्तेन सा च बस्तिरुगादि
कारिणी तस्यामुत्पन्नमात्रायां न चिरकालोत्पन्नायां पीडिते भिन्नेऽस्मिन्नवकाशे शुक्राश्मरी
स्थाने शुक्रमत्यागच्छति तथा विलीयते च इति चशब्दात् अनुमानादिदृष्टो बाधः विशेषणं तत्ते

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः १६ शो
षयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी बस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी १७ तस्या
मुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा १८ अणु
शो वायुना भिन्ना सा त्वस्मिन्ननुलोमगे निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते १९ ॥

तत्रैव सूत्रे ... कठिनत्वात् ॥ अश्मर्येव च वचनेन नाणुशो भिन्ना सती शर्करा स्यात् ननु त
स्याश्चात्पुरुपादानकारणभिन्नत्वात् सा शर्करा वायुनानुलोमगे नुलोमं कृत्वा स्थिते सति मूत्रेण
सह निरेति निर्गच्छति प्रतिलोमगे वायौ सा शर्करा विबध्यते ननु च बहिर्लिङ्गमपि अश्मरीत्वनुलो
मगापि सह निरेति मूत्रेण सहेति न निःक्रमति तामप्यनेयाभिदः अश्मरीत्वं मल्लानकादि सम्यग्ज्ञान
निर्देशार्थमनुसारणादेवस्त्यवधविपाटने मुखपद्योपाने यथायोग्यं वर्तिनिर्देशो बहिर्लिङ्गं
नानोपायादि वर्तिनिर्देशेन बालादीनमनुमेय तत्कृतानाबलेनाचिकित्सार्थमुपयुज्यते ननु
चरंस्थाने नैव बालादौ नुमानमश्मरी बलस्य भविष्यतीति निर्वर्ण्यनिर्देशो नरर्थकः नैवं स्थानमपि
कर्मिति कोचित्मत्यते तस्मादुक्तानिर्देशो पिवाच्यः प्रायिकत्वेन चहृदयोरुपादानेन लिङ्ग २० ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मूत्रसंधारणात्‌ गुरुवचनं बस्तेर्मूत्राधारस्य मुखं द्वारं तस्य धारणात्‌ रोधात्‌ मूत्रसंगं कुर्यात्‌ रुजं कंडूं च स
वातनवास्तिमुखे स्थितः कदाचिद्धेतुवशाद्वायुर्बस्तिं स्वधामतः स्वस्थानात्‌ प्रच्या
व्य च्यावयित्वा उद्वृत्तं गर्भमिव स्थूलं गर्भाभं स्थूलं स्थूलत्वमापन्नं प्लुतं चंचलं करो
ति तत्र बस्तौ ... विलंबितं ... करोति ... मूत्रं च बिंदुशः बिंदुबिंदु
प्रवर्तते बस्तौ च पीडिते हस्तादिना मूत्रधारया प्रविच्छिन्नं प्रवर्तते एतद्विविधा वातवस्तिरिति
नाम्नाख्यातः स च प्रत्येकं दुस्तरो दुःखेन कृच्छ्रेण तरितुं शक्यते द्वितीयो वातवस्तिर्दुस्तरतरो
यतः प्रबलानिलः अत एव चात्र प्रबलानिलत्वात्‌ मूत्रस्य बिंदुशः प्रवर्तनं ॥ शकृन्मार्गस्य गुदस्य

मूत्रसंधारणात्‌ कुर्याद्वायुर्बस्तिमुखे स्थितः मूत्रसंगं रुजं कंडूं कदाचिच्च स्वधामतः २० प्रच्याव्य
बस्तिमुद्वृत्तं गर्भाभं स्थूलविप्लुतं करोति तत्र रुग्दाहस्पंदनोद्वेष्टनानि च २१ बिंदुशश्च प्रव
र्तेत मूत्रं बस्तौ तु पीडिते धारया द्विविधाप्येष वातबस्तिरिति स्मृतः २२ दुस्तरो दुस्तरतरो
द्वितीयः प्रबलानिलः शकृन्मार्गस्य बस्तेश्च वायुरंतरमाश्रितः २३ अष्ठीला
भं घनं ग्रंथिं करोत्यचलमुन्नतं वाताष्ठीलेति सा ध्मातविण्मूत्रानिलसंगकृत्‌ २४

बस्तेश्चांतरं मध्यं वायुराश्रितः सन्‌ तं अष्ठीलाभं घनमचलमुन्नतं करोति सा वाताष्ठीलेत्युच्यते
सा चाध्मानादिकृत्‌ २४ विगुणः प्रकुपितो नत्वनुलोमगः नद्यादावर्तवद्भ्रमणाद्दिग्दर्शकारकारत्वं वा
कुंडलाकारगतिः तथा तीव्ररुक्‌ कार्यकारणोपचारादेव मुक्तः तथा संरंभो नस्तब्धता तथा
ट्येष्टनं गौरवं च वर्तते स एवंभूतो वायुर्मूत्रमाविश्य संतापयित्वा वस्तौ भ्रमति अथवा मूत्रमाविश्य
भ्रमति किं तर्हि शकृत्पुरीषं सन्‌ जंतुः कृच्छ्रेण मूत्रमल्पाल्पं स्तोकं स्तोकं कृत्वा मुंचति एवं वातकुंड
लिकाख्यते ॥ मूत्रं तु चिरं विधृतं तेन निरेति निःसरति तेन प्रवर्तते अथवा पवनमलिनो हि बहुं निःसृतं मलरक्तं च तन्मूत्रातीतं कथ्यते ॥

विगुणः कुंडलीभूतो बस्तौ तीव्ररुजोऽनिलः आविध्य मूत्रं भ्रमति संरंभोद्वेष्टगौरवैः २५ मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुं
चति शकृतः सजंतुः वातकुंडलिकेत्येषा मूत्रं तु विधृतं चिरं २६ न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक्‌ ॥ मूल ॥ वक्ष्य
नि.५२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विधारणाभ्यां [illegible] स्य रोधात प्रतिहत्नंमत्रेकर्मसूनंवानेनो दावह्निनंयदानाभेरधस्तादुदरंकर्मभ्रमनमा
पूरयेननन्दानीत्रकजाग्निकंकुर्यान नन्मत्रजठरग्निमुच्यते॥छिद्रवेणुत्वेनमूत्रहारदेवेल॰प्रनिलेन
वा नयाभ्यनेनयदाग्निप्रमत्रमल्पाल्पंकिंचिन्न्ध्रु बंमत्रंनहस्तोच्छिद्रनमध्यवानालेमणिकंटेवाच्छि
नेमणिवाच्छिद्रन नत्रच्छिद्रनाव्यपाद्रन तुनेर्वंमहस्तनासजमप्रवानीरुजेस्रवेन पुमः किंभने
प्र नन्ध्र वगुरुस्वेकम: नाद्दिनप्रकृतेमत्रंपराम प्रपवेन नप्रमुत्रमत्रसप्रेवसन्न्ध्र: विच्छिन्नप्र
द्रोननन्ध्र वप्र विच्छिन्नननन्ध्र: नेनगुरुस्वेकागुरुस्वेदुपप्रप्रनन्ध्र वगुरुस्वेकाः नप्रनन्ध्रवगुरु
स्वेकाः नप्रनन्ध्रवगुरुस्वेकम: पएवंविध: समत्रोन्मेगोच्यते॥वलेर्गुलसमछन्नंपर्द्दनोव

विधारणाभ्युनिह्ननंवानोदावह्निनंयदा नाभेरधस्तादुदरंप्रत्रमापूरयेन्नदा कुर्यान्नीत्रगाधान
मवह्निमलस्प्रनह २९ नन्मत्रजठरंछिद्रवेणुत्वेनानिलेनवा॰प्राग्निमल्पमत्रंचवस्रोनाले
पवामणौ ३१ च्छिद्रनाप्रवेन्ध्रनेः पप्रान्सरजेवाप्रवारजे मूत्रोन्मग:सविच्छिन्ननन्ध्रवगुरु
स्वेकम: ३॰ प्रेनर्वह्निमुखेवक्त्र:च्छिद्रराल्प: सहसाभवेन ॰प्रथमरीनुलरग [illegible] नंपिमत्रजन
पि: सउच्यते ३१ मूत्रनप्रग्निपयानोवायुनाप्रमुक्रमूत्रंनध्यानाच्युतेमत्रउपन: प्राक्ताप्राद्दाप्रव
र्त्तते ३२ भप्रोटकप्रनीकाप्रंमत्रप्रमुकंनदुच्यते॥ [illegible] नामीलेनकोलेनेमध्यमनपाद्विमि:३३

र्त्तुलसचास्यरल्पाप्र सहसाकृमिमेवभवेन ॰प्रथमरीनुलस्वकंगंपि:समत्रमनंपिरुच्यते ३१ संज्ञानमू
त्रप्रवुस:स्त्रियंगच्छतोमत्रउपनोमत्रंकुर्वेत:स्थानाच्युतेमुत्रवायुनोद्धतंध्यानंभस्माटकेनप्रनीकाशंनुल्प
प्राक्मत्रिनान्तपप्राद्दापन्मवर्त्ततेप्रमुक्तंनन्मत्रप्रमुक्रमुच्यते॥रूक्षदुर्वलयो:शुमूत्रवानाद्दारत्तप्पित्तिन
शक्तनपदाम त्रप्रानोनुवर्त्ततिमत्रसोतोभिनं॰प्रागच्छति नदाप्राकृतनाससह प्रत्रउरीपसहदा
गधस्थाननविड्ड्याननिभानादिशान ३९ पित्तकर्द्धायायामादिभि: प्रवद्धंवानेनच्छिमंवत्सुपस्यान्नि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दाहवत्कृच्छ्रं मूत्रं कर्म संप्रवर्तयेत् किंभूतं पीतं तथा सदाहं सरक्तं रक्तमेव वा केवलं तथोष्णं मुहु
र्मुहुः कृच्छ्रेण मूत्रयेत् तमुष्णवातं वदन्ति ॥ रूक्षस्य श्रमखिन्नस्य क्लान्तदेहस्य ग्लानशरीरस्य वस्ति
स्थौ पित्तमारुतौ सरुग्दाहं मूत्रक्षयं जनयेते नाम्ना मूत्रक्षयं तदाह्वयं मूत्रक्षयसंज्ञं मूत्रक्षयमि
त्यर्थः ॥ पित्तं श्लेष्मा वा कफो वा सानिलेन सह संहन्यते संघातीभवतेऽनिलेन अथवा द्वावपि सं
मूर्छितौ यदानिलेन संहन्येते तदा कृच्छ्रेण मूत्रं पीतं रक्तं श्वेतं घनं अतीव तनु सदाहं सृ
जेत् मुंचेत् तच्च मूत्रं शुष्कं कालान्तरे गोरोचनाशंखचूर्णवर्णं भवेत् कदाचिद्रोचनाचूर्णवर्णं कदाचि

रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावर्तं शकृद्यदा मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति संसृष्टं शकृता तदा मूत्रं विट्तुल्य
गंधं स्याद्विड्विघातं तमादिशेत् ३५ पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः प्रवृद्धं वा
युनाक्षिप्तं वस्त्युपस्थं निदाहवत् ३६ मूत्रं प्रवर्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा उष्णं पुनःपुनः कृच्छ्रा
दुष्णवातं वदन्ति तं ३७ रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां त
दाह्वयं ३८ पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ३९
सदाहं रोचनाशंखचूर्णवर्णं भवेत्तु तत् शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तं ४० इति विस्तरतः
प्रोक्ता रोगा मूत्राप्रवृत्तिजाः निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यन्ते तत्प्रवृत्तिजाः ४१ इत्यष्टांगहृदये निदाने नवमोऽध्यायः

शंखचूर्णवर्णं कदाचित्पीतादिसमस्तवर्णं वा स्यात् तं मूत्रसादं वदन्ति इत्येवं विस्तरेण मूत्राप्रवृत्तिजा मू
प्र त्रस्याप्रवृत्तिरप्रवर्तनं ततो जाता रोगा निदानानि च लक्षणानि च तैः प्रकर्षेणोक्ताः ऊर्ध्वमितस्ततोऽध्यायादन
न्तरं तु लक्ष्यन्ते संख्यायिष्यन्ते मूत्रातिप्रवृत्तिजाः प्रमेहाख्या रोगा वक्ष्यन्ते च दिक्प्रदर्शनेनास्य ग्रन्थक
ना पुनः संबन्धोऽभिहित इति ४१ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदय
टीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने मूत्राघातनिदानं नाम नवमोऽध्यायः ९ ॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰अथ प्रमेहनिदानानन्तरं प्रमेहचिकित्सारभ्यते प्रमेहा विंशतिर्निर्भवंतिमवंति नत्र विंशतो प्रमेहे हेतु द
शाऽस्नेह्यतः प्रमेहाः षट् पित्तेन चत्वारो वातेन ॥ नेमाः प्रमेहाणामेहाः मूत्रकफकरं यदन्नपानक्रिया
जातं आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि नवान्नपानं गुडवैकृतं च कफकृच्च सर्वं क्रियाचेष्टा व्यायामननिद्रालस्या
दिकाः कफकरी नदेवान्नादि दर्शयित्वा त्रिनु माह स्वाद्वम्ललवणादि एकस्थानावसनेरतिः प्रीतिः शयनेस्व
प्नाविधिवर्जनं यथोक्तं ॰ अकालेति प्रसंगाच्च नच निद्राति दिवा चिना हरवा पुर्धी वरा कुर्यात् कालरात्रि

॰अथातः प्रमेहचिकित्सां व्याख्यास्यामः प्रमेहा विंशतिरेव श्लेष्मणो दश पित्तेन तः षट् च वातोन्
लान् नेवं प्रमेहा मूत्रकफावहे १ अन्नपानक्रियाजातं यत्प्रायः श्लेष्मवर्द्धकं स्वाद्वम्ललवणं
स्निग्धगुरु पिच्छिलशीतलं २ नवधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसं एकस्थानासनरतिः
शयनं विधिवर्जितं ३ बस्तिमाश्रित्य कुरुते प्रमेहान् दूषितः कफः दूषयित्वा वपुःक्लेदस्वेद
मेदोरसामिषं पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयं धातूनवस्तिमुपनीय तत् क्षयेऽपि च मारुतः ४

एवं परेति कफः प्रमेहकारणेर्दूषितो बस्तिमाश्रित्य प्रमेहान् कुरुते किं कृत्वा वपुरादीन् दूषयित्वा क
फप्रमेहानां संप्राप्तिमुक्त्वा पित्तप्रमेहसंप्राप्तिमाह ४ पित्तं कर्त्तृ रक्तं मूत्रसंश्रयं दूषयित्वा प्रमेहान् कु
रुते अपि स्वाहाद्वपुरादीश्च कफमेदोमांसधातोः क्षीणेषसति मारुतश्च दूषितो धातून्नवाग्नप्रमेह
वातेन पित्तान्वस्तिमुपनीय प्रमेहान् कृत्वा धारसमीपनीत्वा नत्क्षयेऽपि च प्रमेहान् कुरुते नधाधा
तूनात्सपलक्षयपलाः संप्रसजति नकेवलं धातून् वस्तिमुपनीय पावदधः सरणात्वाद्दिनानेषाम
पिसंधक स्वेनापि च नमस्याः ५ ॰ अथ साध्यासाध्यविभागमाह सम्लेषमादिर्भवेज्जन्म यथा नेनद्दू
वाःकफादिसमुत्थाः तेनेव विशिष्टेनसंप्राप्तिविशेषेणसाध्यायाप्यपरितास्याः स्युः तथा च कफप्रमे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हा वधुरादिदूष्याणां मात्रोत्थितत्वात्साध्याः पित्तप्रमेहाणां सौम्यधातुदूष्यवधुरादेरन्नस्य रक्तस्य
दूषितेन समत्वाभावाद्याप्यत्वं वातप्रमेहास्तु सर्वधातुदूष्यत्वादसाध्याः अन्ये त्वपि हेतवो त्व
साध्ययाप्यासाध्यत्वे वक्ति समसमाश्रित्य समं चासमं च समा असमा समानाः असमाने समा समक्रियत्वे
त्वसाध्यत्वं तथाभावः समाः समक्रियत्वात्तथा तथाहि महात्ययत्वाच्च विनाशः
शारीरविघटनेऽपि तथा तत्र कफस्य शरीरक्लेदादेः प्रमे-
हदूष्यस्याप्यतत्पीलनं साध्यत्वात्कफप्रमेहाः साध्याः पित्तस्य शीतमधुरादि

साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहास्तेनैव तद्भवाः । समाः समक्रियत्वेन महात्ययतयापि च ॥ ६ ॥ सामा-
न्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता । दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥ मूत्रवर्णा-
दिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते । अच्छं बहु सितं शीतं निर्गंधमुदकोपमं । मेहत्युदकमेहेन किं-
चिच्चाविलपिच्छिलं ॥ इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ९ ॥ रामायनमः ॥ ॥

रूपक्रियाप्रमेहाणां कफजनीलादिकादूष्यप्रतिपक्षत्वाद्दोषविषुक्तौति तस्मात्पित्तमेहायाप्याः वा-
तप्रमेहाणां कफजानीलादिप्रय्य वातस्य तु विज्ञाय मधुरादिकं संतर्पणलक्षणं पथ्यं तदेवं विरुद्ध-
पथ्यत्वादेते मेहाः असाध्याः । प्रार्थितेति समुच्चयेनैषां प्रमेहाणां सामान्यलक्षणं प्रभूतमूत्रता आविल-
व मूत्रता च तत्तु दोषरूपकफादिदूष्यस्य च बहुः क्लेदादस्तु त्वचात्कथ्यन्ति दोषप्रमेहानेकत्वमाह
दोषदूष्याविशेषेपिसमानत्वेपि सति तत्संयोगविशेषतो मेहेषु भेदो नैकत्वं कल्प्यते तथाहि
वदूष्यः संयोगः संश्लेषः तत्संयोगस्तस्य विशेषः प्राकृतकर्मवशात् दोषदूष्यायाः संयोगानेकत्वमि-
त्यर्थः तस्मात् मूत्रस्य वर्णादिभेदो वर्णगंधरसस्पर्शादिविशेषः तेन भेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते निरूप्य-
ते । अच्छं उदकमेहादीन् लक्षयति उदकमेहेन अच्छकादिगुणयुक्तं मेहति किंचिदाविलपिच्छिलमिति
एतत्स्वच्छमूत्रत्वादाविलं पिच्छिलं च भवति इक्षोर्मेहादिदूरसमसदृशं मेहति अत्यर्थं मधुरं च शीतलं इक्षुमेही क्षमाह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सान्द्रमेहेन घनमेहति न च पर्युषितं सान्द्रीभवत्यनेन घनीभवेत्॥ सुरामेही सुरातुल्यं मेहति अच्छमूत्रं उप-
र्युपरि भवेत् अधोभागे घनं यथा धान्यसुरा सान्द्रं भवेदिति॥ पिष्टेन पिष्टमेहेन संहृष्टरोमा सन् पिष्टवत्
पिष्टसदृशं बहुलं शुक्लं च मेहति॥ शुक्रमेही शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मेहति॥ सिकतामेही म-
र्त्ताणून् मूर्त्तान् सूक्ष्मान् मलान् सिकतासदृशान् मेहति मलानिति बहुवचनं ज्ञानेन कर्तव्य-
हो कृ एव मलास्त्रगत्यता॥ शीतमेही सुबहुशो बहुधा मधुरमतिशीतलं च मेहति॥ शनैर्मेही श- का॰

सान्द्रीभवेत्पर्युषितं सान्द्रमेही प्रमेहति । सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनं ॥१०॥ संहृष्ट-
रोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितं । शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥११॥ मूर्त्ताणून्
सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् । शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलं ॥१२॥ शनैः श-
नैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति । लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलं ॥१३॥ गन्धवर्णर-
सस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् । नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मषीनिभं ॥१४॥ हारिद्र-
मेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् । विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमं ॥१५॥

नैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं मेहति नियतकालं निर्देश इत्यपि पिके नरूढो॥ लालामेहेन लालातन्तुयु-
तं पिच्छिलं च मूत्रं प्रमेहति इति कफप्रमेहा दश॥ पित्तजानाह क्षारमेही गन्धवर्णरस-
स्पर्शैः क्षारमेहेन मेहति॥ नीलमेहेन नीलाभं घाषि मिमेहति॥ कालमेही मषीसदृ-
शं मेहति॥ हारिद्रमेही हरिद्रासदृशं कटुकं दहन्निव मूत्रं मेहति माञ्जिष्ठमेही मञ्जि-
ष्ठाजलसदृशं विस्रं च मेहति॥१५॥ रक्तमेहेन विस्रमुष्णं रक्तं मेहति॥ अधुना वातजानाह
वसामेही वसामिश्रं वसाभं वा पुनः पुनः मूत्रयेत्॥ मज्जमेही मज्जाभं मज्जमिश्रं वा
+विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहेनः ८५०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुरुषो मेहति ॥ हस्तिमेही मत्तगज इवाजस्रमवेगरहितं सलसीकं यथा स्याद्विबद्धं मूत्रं प्रमेहति ॥ मधुमेही
मधुसमं प्रमेहति स तु मधुमेहो वायोर्धातुक्षयात्कुपिते स्यात् पथो दोषावृतत्वे अथवा भवतीति किल
द्विधा स्यादेवं ॥ अत्र च विदेहः वायोर्धा द्विधा प्राहुः बहवस्त्वेकमेव धातुक्षयवातकोपजमाहुः
ननु मार्गावरणवातकोपजमपि निरुक्तवन्तोर्थः किल प्राहुः वायोः स्तु द्विधा कोपः न चाचोक्तं
वायुर्धातुक्षयात्कोपो [illegible] मार्गस्यावरणेन चेति ॥ एवं वायुरावृतमार्गो लिंगानि वातस्यावर

वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः मज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः १६
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितं सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति १७ मधुमेहे
मधुसमं जायते स किल द्विधा क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा १८ आवृतो दोषलि
[illegible] ङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् क्षीणः क्षणात्क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यतां १९ कालेनोपेक्षिताः
सर्वे यान्ति मधुमेहतां मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति २० सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः
अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः २१ उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनां

वृतो बलसत्त्वलक्षणानि वातस्य तोत्तिनिमित्तानि तेनोक्तानि [illegible] कस्मात् पदर्शयेद्बलस्वभावकृता
द्वाताः अत एव च क्षणात्क्षीणो बलरहितः लक्षितः क्षणाच्च पूर्ण इत्यादि प्रवृत्तो पूर्णो ने
नुपलक्ष्यः अत एव दोषावृतमार्गवातकोपजत्वादसौ कृच्छ्रसाध्यतां भजते ननु धातुक्षयवात
कोपजत्वे तु साध्यता १९ यदुक्तमिति सर्वे मेहाः कालेनोपेक्षिताः सन्तो मधुमेहतां यान्ति
पञ्च यस्मात्सर्वेषु मधुरं माधुर्यं च मधुमेहं प्रमेहति ततः शरीरस्य च स्वभावादेव माधुर्यं यतो
सौ कारणं सर्वे ह्यन्तः सर्वेऽपि मधुमेहसंज्ञाः ॥ कफजानां मेहानामविपाकादय उपद्रवाः
प्रजायन्ते ॥ राम ॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

103

पित्तजानां च स्यादिना दाहो घोऽजायते ॥ वातिकानामुदावर्त्तोद्वयः स्युः प्रमेहिणां च पिटकाः शराववि
काद्याः सावेगमवंतीति ज्ञात्वाह ॥ शराविकेत्यादि कोः प्रमेहाणां मुखेष्वायां जायंते सं
धिमर्मसु मांसलेषु च धर्ममसु कूर्मास्थलेषु ॥ स्थानेषु ॥ शराविकासंज्ञा पिटकाः प्रतोन्नतना
दिगुणयुक्ता भवति तथा शरावस्येव प्रमाणं संस्थानमाकारश्च यस्याः सैवं ॥ अर्त्तिः पीडा निस्तो
दो विछिन्नं व्यथनं अवगाढावर्त्तिनिस्तोदौ यस्याः सैवं तथा महान् वस्तुपरिग्रहः शरीरावय
व विशेषव्याप्यो यस्याः सैवं तथा श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठतुल्या च कच्छपीसंज्ञा पिटका मता तेत्र कं

वत्तिमेहनयोः स्तनेऽप्यसु ष्कावदरसंज्वरः दाहस्पर्शसकोषणी विद्रदः पित्तजन्मना वाति
ठ° कानामुदावर्त्तकंपहृद्ग्रहलोलता २३ श्लेष्मसुप्तिर्गुरुत्वं च कासश्वासप्रजायते शरा
विकाकच्छपिका जालिनी विनतालजी २४ मसूरिकासर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका विद्रधि
श्चेति पिडिकाः प्रमेहोपेक्षया दश २५ संधिमर्मसु जायंते मांसलेषु च धामसु अंतोन्नता
मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विताः २६ शरावमानसंस्थाना पिडिका स्याच्छराविका
अवगाढार्त्तिनिस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा २७ श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिडिका कच्छपी मता
स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धस्रावा महाशया २८ रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मछिद्रा च जालिनी
अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा २९ महती पिडिका नीला विनिना विनता स्मृता

ता शिरा शेषः सूक्ष्माः छिद्रयुक्ता जालिनीसंज्ञा ॥ अवगाढरुजा इति युक्ता पिटका महती संज्ञा नील
वर्णा विनता नानतनन्नता सा च विनतासंज्ञा पृष्ठे जठरे वा स्थाना ॥ ॥ अलजीत्यं ताः उत्थाने सति त्वचं
दहति अंतदुःसहा विसर्पणशीला नयारक्तकृष्णा अग्निर्दग्धयुक्ता च ॥ मसूरकाकसंज्ञा मसूरेण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उमात्राणाकृतिनिम्नमध्योन्नता॥ सर्षपीसंज्ञा सर्षपसंस्थानप्रमाणा क्षिप्रपाका महारुजाश्च न
यास्वेवकमहत्यीभिःपिटिकाभिःपरिवृतानिताच पुत्रिणीसंज्ञाप्रमाणोन्नता परपिटकायस्यां महती तनयाभ्
रामःसूक्ष्माभिःपिटकाभिश्चाचिताच विदारिकासंज्ञाविदारीकन्दवद्वृत्ताकठिनाचस्यान्॥विद्र
धिरस्यावेद्यनोभ्यामाद्दस्यक्षिप्रलक्षणेनरोधोपयस्यापि पविद्धानेच॥नरस्तामसुपिटकामसमध्यमायारार
वकाकच्छपिकजालिनी एतेऽसाध्यपिटिकात्रयं न यापुत्रिणी विदारिकात्वेति पंचदुःसहाः कुछ साध्यत्वात
यतावहुमेदसएतानभवन्ति॥ प्रमाणएतामग्रोयप्रयत्नस्य पित्तोल्वणाश्च तत्रवः सर्वाः सर्वदुःसाध्याः सुखसा
ध्यस्तित्वचमुन्याने मशीककण्डविसर्पिणी १९ रक्तकृष्णाणिनदस्फोटदाहमोहज्वराल जी मानसंस्था
नयोस्तुल्या मसूरेणमसूरिका २१ सर्वकामानसंस्थानाक्षिप्रपाका महारुजा सर्षपीसर्षपानुल्यापि
टकाप्रिवारिता २२ पुत्रिणी महतीभूरिसुसूक्ष्मपिटिकावृता विदारीकंदवद्वृत्ताकठिनाचविदा
रिका २३ विद्रधेर्लक्षणैर्युक्तज्ञेयाविद्रधिका त्रयं पुत्रिणी च विदारी च दुःसहा बहुमेदसः २४ स
ह्याःपित्तोल्वणास्त्वन्याःसंभवंत्यल्पमेदसः तासुमेहवशाच्चैव ज्ञात्वाऽपाडकावधयायप्य २५ प्रमे
हेणविनाप्येताजायन्तेदुष्टमेदसः तावच्चनोपलक्ष्यंते यावद्वस्तुपरिग्रहः २६ ॥ राम ॥

धान्वात ताश्चाल्पमेदसःसंभवंति॥ तासुमेहानुरोधाद्धोवाद्विकापाययायप्यपायास्वस्थान वातेमेहा
सुवानाधिकं पित्तमेहजासुपित्ताधिकं कफमेहजासु कफाधिकं उद्दंकरा हनेन तन्ते च्यानयन्ति त्रिदोष
जाःसर्वाएताइति २५ एताःपूर्वोक्ताःपिटिकाःप्रमेहलक्षणेनाऽप्रमेहिणोपि दुष्टमेदसो जायन्ते
जाताश्चपितानास्थानविधस्यनरस्यतावल्लक्षणेनयावायय [illegible] लक्ष्यएतानोऽपयान्ते यावद्व्यायाम
पृष्ठाद्राविवस्त्रासामाधारत्वेनतेन्नवृजायतस्मिन्नायिते नल्पपरिग्रहीतेनएवंचिरेणकालेनचामन्नाःपिडिताःपनङ्स्यथ २६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितं यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः मेहस्वपचन्या मूत्रं ते नव
र्जितं हारिद्रवर्णं रक्तं वा यो मूत्रयेत् न मेहं तं विदुः किं तर्हि रक्तपित्तमित्याहुः॥ एतच्चाविशेषतोऽभिहितो
मेहगणस्य विशिष्टलिंगस्यास्य संदेहमादिरूपं नकेवलमेतन्मूत्रं भावान्यपि लक्ष्यमूत्रे अभिधाव
ति मधुरत्वं प्रियपत्वान्नेत्र मूत्रे नरस्य वृद्धिं न जगाद॥ मधुत्वमसाह्नि कनुत्वं मधुरत्वं सह
पिच्छया श्वल्पलीनामर्पमनुत्वया यावन्ति नदुनि हपिच्छमेवं विधं पमेहं हृष्ट्वा तदा नीहि विधा विवा
रः स्यात् सप्रवर्णलक्षणलक्षिमर्धक वसम्भवो मेहोऽपन्नथ्येण साध्यः उत्तरीलबुदामबुकदा

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितं यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः स्वेदोऽङ्गगन्धः शि
थिलत्वमंगशय्यासनस्वप्नसुखाभिषंगः हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखाति
वृद्धिः शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः भविष्यतो मेहगणस्य रूपं
मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्द्विविधो विचारः संतर्प
णाद्वा कफसम्भवः स्यात् क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण
ये वातकृताश्च मेहाः साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टं॥ इति

चित्रदोषत्वपात्रैण साध्यानि लात्मकः साध्याः न संदेहीनमंदबुद्धिः नीहाणामनि स्तु कफमेहाना
नमेहास्त्र लिंगानवेः सममवेत्यैव मधुनाथ दुर्लसाध्ययाप्याश्चाधारन्याद्याः कफारसंभवा इत्यसा
ध्यवादमाह॥ सहपूर्वरूपैः स दोषगंधः इत्यादिभिर्वर्णते नवरत्ने कृत्वा पुनुवध्यानेय नेसपूर्वरूपा
प्रसाध्याः सर्वेषां पूर्वरूपाणामभिचारेऽपि विशेषणसाकल्पप्रापणार्थं सर्वैः पूर्वरूपैः सहप्रवर्त्ते
ते नेकफमेहाः पित्तमेहाश्चासाध्याः। साध्यत्वेनुमशक्यत्वात् उपलक्षणं चेदं ॥ अपरे पिरोगाः सप्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्वरूपाः प्रायेण साध्या एव न याऽक्रमेण कफानुपूर्व्या येवाऽनकृता मेहास्तेऽसाध्याः ननु वात
कृता मेहा असाध्या इति प्रागुक्तमेव नक्किमनेनमन्थ्येनेति क्रमः अक्रमेण प्रथममेव येवानिला
नलास्तेऽसाध्या इति पूर्वमुक्तं इह तु क्रमेण प्रथमं कफप्रमेहास्ततः पित्तप्रमेहास्ततः कालेन तु ए
व येवानप्रमेहाः संपन्नाः ते पूर्वं कफप्रमेहत्वात्साध्या अपि तु मापि शक्यंते इत्याशंक्याऽक्रमेण येवा
धा नकृतास्तेऽसाध्या इत्युक्तं पित्तकृताश्च ये पूर्वं रूपा अपि याप्या असम्यक्क्रियत्वादिति प्रागेव निर्दिष्टं तेषा
पद्मेदो नातिदुष्टं भवेत् नसानेपियाप्याः स्वतः साध्या भवंति मेदो नातिदुष्टमित्यनेनैतत्ताप
यति सर्वमेहेषु मेदोदुष्टिरेव सर्वं भाववतीति मेहिनां राजयक्ष्मिणश्च केवलं वातवृद्धिः किंद

अथातो विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः

बाहुल्याद्भवति रोगस्वभावाद्यन्येव वृत्ता अनुपद्यंति संतानं इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरु
णदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने प्रमेहपिटिका
निदानं नाम दशमोऽध्यायः १० प्रमेहनिदानानंतरं विद्रधिनिदानारंभो यन्नोऽनंतरेऽध्याये पिट
कालक्षणावसरे विद्रधिर्वक्ष्यत इत्युक्तं अनंतरमेव विद्रधिलक्षणं विनुमस्याध्यायस्य प्रसंग
इत्याह ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पर्युषितादिभिर्युक्तैरन्नपानैर्जिह्मशय्याविचेष्टाभिः विविधाभिश्चेष्टाविशेषैः शय्या च विचेष्टाश्च
शय्याविचेष्टाः जिह्मा अनार्जवाः शय्याविचेष्टा जिह्मशय्याविचेष्टास्ताभिः तथान्यैस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैर्निर्दि-
ष्टैः शोफो जायते दुष्टत्वङ्मांसाद्याश्रयः बहिर्बहिर्भागे अन्तरन्तर्भागे च स शोफो विद्रधिर्नाम्ना षो-
ढः षट्प्रकारो विद्रधिः स्मृतोऽभिहितः शोफश्च हृदः पृथग्दोषाद्विनाद्यासाधुः त्वक्च मांसं च मेद-
श्च अस्थि च स्नायु च असृक् च कण्डराश्च ता एव समूहस्तास्वाश्रयो यस्य स तथा कण्डरा महास्नायवः दु-
ष्टदोषदूषितास्त्वक्प्रभृतयः आधारो यस्य स तथा दुष्टत्वङ्मांसमेदोऽस्थिस्नाय्वसृक्कण्डराश्रयः
तथा महामूलः तथा महारुजः अनेनास्य दुष्टत्वमनुक्तं तथा वृत्तः स्यादायतो वा आयतेन

पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः । जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥ १
दुष्टत्वङ्मांसमेदोऽस्थिस्नाय्वसृक्कण्डराश्रयः । यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥ २
वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः । दोषैः पृथक्समस्तैश्च शोणितेन क्षतेन च ॥ ३
बाह्यश्चान्तश्च ते ज्ञेयास्तत्र बाह्यस्तु ... आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद्घनः ॥ ४ वल्मी-

वर्तुलाकारेण तेनास्य संस्थानमुक्तं षोढेत्युक्तं प्रस्थानद्वयं दर्शयन्नपि प्रतिपादयितुमाह दोषैरित्यादि
पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैः समुदितैः सन्निपातेनैकः तथा शोणितेन क्षतेन शस्त्राघातेन च ...
... तेन ... द्विधा तेषां बाह्यान्तःस्थानभेदात् ... आन्तरो
दारुणो ... तत्र ... आन्तरो ... गुल्म ... जायते तथा दार-
णः ... तथा गम्भीरो गूढः तथा गुल्मवद्घनः गुल्मेन तुल्यः तथा समुच्छ्रायी

उन्नतो वल्मीकवत्समुन्नतः तथा शीघ्रपाकी बाह्यविद्रधिः शीघ्रपाकादिकं अग्निसादृश्येन अग्नि
सदृशत्वात् ॥ नाभ्यन्तरस्थानमेवं स्यात् ॥ तेनैव विद्रधिसुमध्यवाताज्जीर्णगात्रः शूलवा
नित्यन्तरं तल्लक्षणं स्यात् ॥ पित्तात्पक्वोदुम्बराभः क्षिप्रोत्थानप्रपाक इत्यनेन लक्षणं
॥ कफात्पाण्डुवर्णस्तथा कण्डूयुक्त इत्यादि चिरोत्थानो विदाहस्समन्तलक्षणं स्यात् ॥ सन्निपा
तजो विद्रधिः सर्वलिङ्गो नानावर्णो नानादिक्स्रावो मिश्रलक्षणः ॥ अत्र विद्रधौ पूर्वं कोष्ठादयो हेतवः
इत्युक्ता सामर्थ्यात् बाह्यस्यापि तल्लक्षणं विभजेत् बाह्यस्य विद्रधेस्तथा आमपक्वलक्षणं
वेदनादिक्षतेन विद्रधेर्बाह्यस्य तद्वत् तथा पावकतोयदाहज्वरः तथा पित्तलिङ्गात्ततो नाम्ना

नाभिवस्तिपक्वस्तोऽहं कोष्ठमहत्कुक्षिवंक्षणस्याहूकयोरस्थानेव वाताज्जीवक
पाववारणोऽरोग्यस्थानपाकोविषमः प्यन्ते । अधश्च दम्भमानादहस्तदुःसर्व शूलवान्
रक्तजामापन्नः पित्तानूल्लोमहज्वरदाहवान् । क्षिप्रोत्थानप्रपाकः पाण्डुः कण्डूयुतः क
फान् सालेश्यशीनकस्तम्भश्चारावकोष्ठवा ८ चिरोत्थानविदाहस्समकीर्णः सन्नि
पातजः सामर्थ्याच्च विभजेद्धाह्यामपक्वलक्षणं ९ कृष्णस्फोटावृतः श्यावतीव्रदाहरुजा
ज्वरः पित्तलिङ्गोऽस्रजो बाह्यः स्त्रीणां प्रसवजस्तथा १० शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षतेन वायुः
कारणः क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ११ पित्तास्रस्य लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूरिउपद्रव
मुनेरस्यादिलक्षणः एवं वाह्यो बाह्य एव तामस्तोऽतद्वस्तु स्वभावात् ॥ अन्तरान्यापि विद्रधिरसजा
जायतेऽस्त्रीणां प्रसवनेन ताल्लोवलुस्वभावात् तेन विद्रधिलक्षणं शास्त्राद्यैरभिघात
स्तनहेतुताय क्षतोष्मा अथवा घातेनाभिघातमनेनाक्षतोऽपि अस्वस्था दृष्टवात्तज्जाते सत्यकारण
दुःखापः क्षतोष्मा अग्निः सवायुनाविक्षिप्तः पित्तमीरयन् कोपयन् किम् तत्पित्तं सरक्तं पित्तास्रयो
मुसल्लयोर्विद्रधोपित्तलक्षणं विद्रधिं कुर्यात् तथा भूरि उपद्रवं इत्यनेन वचास्य विशेषः पित्तास्र विद्रधाः

तस्मात् लक्षणं [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेषु विदग्धेषु पवनद्रवविशेषाधिष्ठानविशेषाद्भवन्ति तमसेऽपद्रवमेदर्शयन्नाह ॥ नाभ्यां जाते विद्रधौ
हिध्माविरामश्च भवेत् बस्तौ जाते मूत्रपूतिः कृच्छ्रत्वं भवेत् यकृज्जाते श्वासः स्यात् प्लीह्नि जाते तृष्णा
समारोधः क्लोम्नि जाते गलग्रहश्च स्यात् गलग्रहोऽत्यर्थ विशोषः स्यात् तक्षाव हृदि जाते सर्वस्या
गस्य प्रकम्पनग्रहः स्यात् तथा प्रमोहादयः स्युः तमकः श्वासविशेषः हृदयघट्टनं व्यथा च कुक्षौ जाते
प्रतिकुक्षिपार्श्वयोरन्तरे शब्दः प्रभवति तथा कुक्ष्याटोपश्च भवेत् वंक्षणयोर्जाते सक्थ्नो
र्ग्रहः नितम्बे स्यात् पृष्ठे वृक्कयोर्जाते कट्याः पृष्ठस्य च ग्रहः वीर्यश्च पार्श्वयोः स्यात् पायो

तेषूपद्रवभेदश्च स्थानतोऽधिष्ठानभेदतः १२ नाभ्यां हिध्मा भवेद्बस्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च श्वासो य
कृति रोधस्तु प्लीह्नि तृष्णा स्यात्तद्गुणः १३ गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात् सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि
प्रमोहस्तमकश्वासो हृद्घट्टनं व्यथा १४ कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्त्तिः कुक्ष्याटोपश्च जन्मन स
क्थ्याम्नो वंक्षणे पार्श्वे वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः १५ पार्श्वयोश्च ग्रहः पायौ पवनस्य निरोधनं

गुदे जाते पवनस्य वायोर्निरोधः स्यात् ॥ ॥ तेषां विद्रधीनां मध्ये पक्वत्वं विस्प
ष्टं वाक्यानि ज्ञानान्तरेण पक्वदाहादिभिः शोफानाम् विवरणेन पक्वत्वं नाह्यन्तिः तत्रशोफस्य
स्व कर्मविधौ शोफस्याल्पा अस्र गिरपाहि नामधेयेन आमादिलक्षणमुक्तं तथैव विद्रधिषु वा
ध्या नाभ्या हस्तं हृदेशाद्धन्यन्तः पक्काः सन्तो मुखादास्यात् स्रावं स्रवन्ति नाभेरधः पक्वानां
क्काः सन्तो गुदात् स्रावं स्रवन्ति नाभिजः पुनर्विद्रधि सम्पन्नो गुदास्यादुभयतः स्रावं स्रवन्ति गुदं
चास्यं च गुदास्यं तस्मात् ॥ विद्रधौ बलेऽश्च यथा संवानादिदोषं लेकेदाहिद्यात् बल प्रतिषेधात्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पारीत्याम सुतं गत्या तांकां तुल्य ननत्समं स्मुतस्याद्विकयावानि कं विरुधिं विवाहान् पूत्र
क्रिस्तुकश्च माहुने तां मातृबंधुसुते न्याद्विकया च पितृ विरुधि विवाहान् बंधुत्वेन घ नस्तुत्स्या
दिकया चकं कुजं विरुधिं विवाहानं यशहानं नके व लं पूर्वोक्तहानात्रतानि नीत्रस्रगि तादेवी
नादिलस्त लाद्रनादिहेष विरुधिं ज्ञानीयात् क्रेदा चेत्यर्थः वणवाहत्ति सप्रम्यं नाहुनिः
विरुधानि सस्मान्नाविर्दशान् तथा चोक्तं भावे उपमानेयः संशयः स्तुपमया ध्यावर्तन
इति अथैकसाध्यासाधविभागार्थमाह सन्तिपात्रं जाया विरुधिः सवि वर्जे साधन्वात् तथा
व कों न वं हिरव वाभिन्नः भ्रान तेन भिन्नो वाद्यो वहिर्भिन्नो हन्ता मिवस्ति ख्या वर्ज्य एव तत्र स्त्रा
भ्राम कविद्यन्त्वं ने कोपाद्वदादिशन् १६ नामेसंदेहगुवामात्राः त्रसंबंध धरेगुदान् उ
भाभ्यां ना भजेवेश्या दायकेदाचं विरुधो १७ यथा संबंधु लव न त्राविवर्ज्यः सलिपातन्नः प
के हन्तामिवास्त स्याभिन्नोनर्वहिरवच १८ वक्ष्यन्ति अवन्त कान्तहीलक्षणादृवान्विनः
एवमेव स्त्तनाशाराविवृता आव्यथापिता १९ सन्तानां गभिलीनां वाससमवेतुः पष्टु र्थनः स्तने
सहुधेदुग्धे वा वाद्याविरुधिलसलः २ नाडीनां सस्वबंधुकन्या कन्यानां नश्यति ॥ ।।।।
नराहृदादि श्योन्या त्रापि जीतो वर्के लत्सवनसीतस्थावद्वेद्विधा हिमिपुत्रो वर्ज्य एव इदानीं सतन विरुधि
के षितां यथा स्यात्तथाह्नि ॥ पथैव विरुध्या स्त्याः स्वपयुविरोवानुतेः षष्टि पितादिभिः सेसेक्षा सक्त्रा
बले: हुष्टत्वंगमा सम्बदोषिस्तानावास्ववह्नराश्रयः न चैवसन्तानां गभिलीनां वाद्यीनां सतने सहुधेद
घवा सहुधेस्ननाशाराविवृता: आव्यथा कस्या वाद्याविरुधिलसलः वाद्या वने त्रनजो गड्साद्दि सत्रलोप
नानिवेशाय: श्रयपुः समवेत सत्तनविरुधिसतः नाडीनां सतनधाराणां सस्वबंधु तास्स कन्यानां नश्यति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथ वृषणवृद्धिमाह अनाहितानीवृद्धिं व्याधिं ब्रध्नमाख्यानं आधिं ब्रध्नमुपक्रमते वायुः कुपितो वृद्धिं करो-
ति किंतु धातुस्थानं कुपितो नेत्याह क्रुद्धोर्ध्वगानिः ऊर्ध्वगतिरधोगतिः ऊर्ध्वगतिरवरुद्धमार्गः इत्यर्थः प्रेम-
नः शोथशूलकरः तथा चरन् देशाद्देशान्तरं गच्छन् वंक्षणं ततस्मात् देशात् मुष्कौ वृषणौ प्राप्य
तथा फलकोशाभिवाहिनीः शिराः प्रकर्षेण संपीड्य धमनीः कस्य वृद्धिं करोतीत्याह फलकोशयोः वृष-
णयोः अधुना सप्तधा व्याधेः संख्यां कुर्वन्नाह दृष्यकृतान् पित्तरक्तदोषैः तथा अस्रेण मेदसा मूत्रेण अ-
न्त्रेण त्रेधा एवं दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः सप्तप्रकारो भवति ननु केवलं वृद्धि-
रेव सप्तधा गदः सप्तवानिलजः यावन्मूत्रान्त्रजावपि पृथग्व्याख्यातो गदो नावानिलजो ननु वपुषि

क्रुद्धोर्ध्वगानिलो वायुः शोथशूलकरश्चरन् २१ मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः २२ दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः मू-
त्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलं २३ पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् २४

मिन्नवृद्धिर्दोषा मूत्रान्त्रजयोः कर्त्तुर्नियुक्तोनिलजस्तत्वादित्याह हेतुभेदस्तु केवलं सत्यं मूत्रान्त्रजावप्यनि-
लाज्जायेते किंतु कारणभेदान्मूत्रान्त्रजाविति निर्दिष्टौ यतो मूत्रान्त्रे अधिष्ठाय वायुर्मूत्रान्त्रज-
दोवृद्धी आरभ्याकरोति एवं तो परमार्थतो वातजावपि मूत्रान्त्रजावुच्यते तथा रूपाद्धेतुभेदादुत्पन्न-
त्वात् एतच्चोपलक्षणमात्रं मेदोरक्तजावपि वृद्धिगदौ दोषजावेव कफपित्ताभ्यां दूष्यसंज्ञिके मेदोर-
क्ते अधिष्ठाय कृतत्वात् तस्मान्मेदोरक्तहेतुकत्वान्मेदोरक्तजाविति संज्ञया नात्युक्तौ एवमत्रो-
प्येवं रूपा अधर्मवाच्याः तत्र वातान्नाद्वृद्धिः वातेन पूरिता या दृतिर्भस्त्रा तत्स्पर्श इव स्पर्शो यस्याः स एवंभू-
ता भवति तथा रूक्षः तथा अहेतुर्निमित्तं विना रुक्पीडा यस्मिन् स एव पित्ताद्वृद्धिः पक्वोदुम्बरतुल्यो दाहोष्मपाकवान् २४

+वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् मू० प० ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कफाद्वृद्धिः शीतो ष्ठदुरः स्यात् ॥ रक्ताद्वृद्धिः कृष्णस्फोटैश्चितः पित्तवृद्धिलिंगश्च पित्तवृद्धिलिंगा
नीवल्लिंगानि पस्पष्टत्व ह मम्रुपमानपूर्वं स्पष्टा हि नो नरपदलो को समासः ॥ मेदसा वृद्धिः कफ
वद्दिनिकार्यकारणे। पचारात्कफकार्यशैनः कफउक्तः विशेषमत्राह मृदुस्तालफलोपम इति
मूत्रजो वृद्धिर्मूत्रधारणशीलस्य जलपूर्णमस्त्रव स्यात् मनुमूत्रजो वृद्धिर्गच्छतो शुजन शोभया
नि सरक्लमद्दुरुश्च स्यात् फलकोशयोरधस्ताच्च वलयकटे स्यात् ॥ उ[illegible]
[illegible]
कफान्नीलो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोल्परुक् कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिंगश्च रक्ततः २५
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजस्तु गच्छतः २६ अम्भोभिः
पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुङ्मृदुः मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च वलयन् फलकोशयोः २७ वातकोपिभि
राहारैः शीततोयावगाहिभिः धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः २८ क्षोभणैः क्षुभितोन्यै
श्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् २९ कुर्याद्वंक्षणसंधिस्थो ग्र
न्थ्याभं श्वयथुं तदा उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः प्रपीडितोन्तः स्वन
वान्प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ३० अन्त्रवृद्धिरसाध्यायं वातवृद्धिसमाकृतिः ३१
वातकोपाहारादिभिः अन्यैश्च पूर्वोक्तैः क्षोभणैः कोपनैः क्षुभितः कुपितो यदा स्वल्पस्यान्त्रस्यावयवमेक
वा॰५ देशं स्वनिवेशात् स्वस्थानाद्विगुणीकृत्याधो नयेत् तदावद्वंक्षणसंधिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं कुर्यात्
उपेक्ष्यमाणस्य हि उपेक्ष्यमाणस्याचिकित्स्यमानस्य वृद्धास्य मुष्कस्य पूर्वनिर्दिष्टो वायुः मुष्कवृद्धि
वर्द्धनं कुर्यात् किंभूता आध्मानरुक्स्तम्भवती तथा प्रपीडितो वा हस्तादिना स्वनवान्स शब्दः प्रयाति मुक्तः प्रके
पितः प्रध्मापयन्पुनरेवागच्छति उपजातिवृत्तं अयमेव लक्षणान्त्रवृद्धिरसाध्या पुनः सर्वैरेवमुपशाहतथा
तथापि किमस्य लक्षणमित्याह वातवृद्धिसमाकृतिः वातपूर्णदृतिस्पर्शरूक्षादिलक्षणलक्षितः ३१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वधर्मिरवमकाधरनंतरंयोगमसाम्यान्यानुलमस्यावसरागुलिलरस्यविनुमाह सर्वेगुल्मार्त्तोना
मान्यलस्यण रुतकृमेत्यादि नथनिदिष्टं गवाह्नितो निरनरानः गुल्मोह्येधनि सस्मारु
वामस्यानिः नदेवाह्येधानंप्रतिकाद्यविनुमाह पृथग्दोषैर्विनिविनेकपस्त्वयः नथाहस्रस्सः सम्न
णत्रयः निचयगनैः सन्निपातेनेतैः नथाम्यहमानारीणांच मार्त्तवस्थादोषेणदुष्टनथापाने
ज्वरछर्द्यत्यादिषावद्भजनेस्यांदनानि चानिनिदानं मलोसागरोपेरित्यादिसा हेन स्निग्धत्यादयो

स्त्रकृमारुणशिरानेनुजालनवाहितेनः गुल्मोह्येकधापृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयेन तैः २२
मार्त्तवस्यचदोषेणनारीणांजायतेह्यमः ज्वरछर्द्यतिसारायैर्वमनाद्यैश्चकर्मभिः २३ क
र्शितोवातलान्यत्ति शीतंवावुभुक्षितः यःपिबत्यनुपानानिलंघनप्लवनादिकं २४ व
वनेरेहमस्सेत्तोमिश्छर्दिवासमुदीरयन् अनुदीर्णामुदीर्णांनावातादीन्नविमुञ्चति २५ स्नेह
स्वेदावनमास्यशोधनंवानिषेवते भुक्त्वावासुचिरंहीनिमज्जनेस्यंदनानिवा २६ वातोल्ब
णास्ततोमलाः पृथक्‌तुदाहिरूपघ्नाः सर्वेवारक्तयुक्तावामहास्रोतोनुशायिनः २७
उर्द्धाधोमार्गमावृत्यसर्वंतस्मलपूर्वकं स्पर्शोपलभ्यगुल्मारव्यमुन्नतंग्रन्थिरूपिणं २८

स्नेहंतेवमनाद्यैरितिमत्रचविरेचनास्थापनादयःज्वरादिभिर्व्याधिभिर्वमनादिभिश्चकर्षितो
वातलान्यन्नानिभुंक्ते अपवानुबुभुक्षितोभोजनविनेवशीतमथवामंबुयःपिवति नथावा
न्तःमनवस्थितदोषोग्नेर्व्याधिक्षीणवलस्यच नात्यश्नतांप्रमृदक्लिन्नतित्रिदोषकृद्भिरिति अ
नुपानानिभोजनादनंतरंलंघनादिकंयतस्मेदहस्येत्तोमिशारीरस्वेरभोम्पादकंसेवनेन छर्दिंवा
पानुदीर्णामनुत्क्लिष्टांसमुदीरयनमनादूर्द्धनयन् उदीर्णानवावातादीन्वानमूत्रपुरीषादीन्नागा
नावमुञ्चतितथायःकश्चिन्नस्नेहस्वेदावनम्यास्यपुनःपुनरकृत्वाशोधनंवमनविरेचनादिनिषेवते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

[illegible]

वा.टी.

अथवा सुहृदः कृतवमनविरेचनेऽनंतरमेव [illegible] विदाहीण्यन्नपानानि भजते
संतापवन्ति निषुं [illegible] वच्यं मालानां च पानानि विदाहीनि आमाशय एव चिरमेव
तिष्ठते तानि विदाहीनि सुक्तानि अथवा कृतवमनविरेचनोऽनंतरमेव स्यन्दनानि [illegible]
कारी पुष्पन्नपानानि भजते तस्य मलाद्वाताद्या गुल्मं संजनयाधिकुर्वते कीदृशा वातोल्वणाः
वातकारणाः न हि [illegible] कारणं [illegible] नासंघटनाघटते तस्मान्निदाहो
नाम [illegible] कारणानां पित्ताद्धि गुल्मं वातस्य गुल्मं निदानं [illegible] न विशे
षतेन [illegible] वाच्यं आचार्यः [illegible] गुल्मं [illegible]
[illegible] गुल्मं पित्तगुल्मं [illegible] विभागेन [illegible] तस्मादुत्तरकारणं [illegible]
नोल्वणाः [illegible] किं भूताः दोषाः कुद्धाः कुपिताः [illegible] कृत्वा
[illegible] सर्वेषां [illegible] गुल्माः [illegible] समुच्चय [illegible]
[illegible] वायुः कुतात्मकः [illegible] ॥३७॥ [illegible]
[illegible] ७. गुल्मस्य [illegible] बस्ति नाभि हृत्पार्श्व संश्रयः
[illegible] वायुः [illegible] गुल्मं कुर्यात् [illegible]
[illegible] गुल्मा [illegible] महास्रोतोऽनुयायिनः महास्रोतः आमपक्वाशय
[illegible] महास्रोतोऽनुयायिनः किं कृत्वा गुल्मं निबध्नाति [illegible]
[illegible] गुल्मं कुर्वन्ति
॥३९॥ [illegible]
[illegible] गुल्म [illegible] कृतेन [illegible]
[illegible]
[illegible] आमाशय [illegible]
[illegible] गुल्मं [illegible]

नि.टी.

वातात्गुल्मे सति मन्याशूलादयो भवंति तथा चलत्वाद्वायोर्गुल्मो निरूपित संस्थान स्थान
वृद्धिक्षय व्यथः स्यात् अनिरूपिताः संस्थानादयो यस्य स तथोक्तः संस्थानमाकारः स्थानमाश्रयः
तथापि पीलिकाभिर्व्याप्तमिव गुल्मः स्फुरति तुद्यते व तुद्यते इति कर्मकर्तरि ॥ पित्ताद्गुल्मे दाहा
दयः स्युः तथा त्वग्नत्वादिषु हारिद्रावर्णः स्यात् गुल्मश्च स्पर्शनं न सहते स्पर्शनासहः स्यात्
तथा दूयते उपतप्यते दीप्यते ज्वलतीव सोन्यस्तु स्वस्थानं गुल्माश्रितं मांसादि दहतीव दूय
त इति दूयते व उपतापे इत्यस्मात् ॥ कफाद्गुल्मे सति स्तैमित्यादयः स्युः गुल्मोवगाढादिगुणः स्यात्

वातान्मन्याशिरःशूलज्वरप्लीहांत्रकूजनैः ७१ व्यथः सूचेव विट्संगः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः
स्तंभो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ७२ रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च
अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ७३ पिपीलिकाव्याप्तमिव गुल्मः स्फुरति तुद्यते
पित्ताद्दाहोम्लको मूर्छाविड्भेदस्वेदतृड्ज्वराः ७४ हारिद्रत्वं च गात्रेषु गुल्मश्च स्पर्श
नासहः दूयते दीप्यते सोन्यः स्वस्थानं दहतीव च ७५ कफात्स्तैमित्यमरुचिः सदनं शि
शिरज्वरः पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगात्रता ७६ गुल्मोवगाढः कठिनो गुरुः सु
प्तः स्थिरोल्परुक् स्वदोषस्थानधामानि सेवे काले भवेद्बुधः अथ सर्वपृद्वंद्वा गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ९८

ते च गुल्माः स्वदोषस्थानधामानो दोषस्य वातादेः स्थानं पक्वाशयादि स्वमात्मीयमात्मीयं दोष
स्थानं तद्धामस्थानं येषां वातपित्तकफगुल्मानां ते तथोक्ता वातुल्येन स्वदोषस्थानधामानः त
था स्वे काले आत्मीये वायोर्हारान्ते जीर्णे भुक्तानामंतमध्यादिलक्षणे यथासंख्यं वातपित्तकफ
गुल्मा रुक्कराः शूलकरा भवंति ॥ द्वंद्वान्त्या संसर्गजा गुल्मा द्वयः संसृष्टलक्षणाः स्युः ॥ ॥
सर्वजास्त्रिदोषजा गुल्माः तीव्ररुगादियुक्ताः सा साध्याः रक्तगुल्मः पुनः स्त्रिया एव प्रजायते ऋतौ वा प्रपतिमात्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰

ऋतौ वार्त्तवकाले नवप्रसूता वा योनिरोगिणी वा स्त्री वातलान्यन्नपानानि यदि सेवते त
स्याः स्त्रियाः समीरणः कुपितो योन्याः प्रतिमासमवस्थितमार्त्तवं निरुणद्धि तदार्त्तवं कुक्षिं
करोति गर्भलिङ्गं चाविःकरोति प्रकटयति गर्भलिङ्गान्येवालिङ्गयति स्त्रीप्रसवमुपमानपूर्वमा
ति बहुव्रीहिः स्तन्यदर्शनं लावण्यं अथ यत्नेऽस्य गर्भलिङ्गमाह हृल्लासेत्यादि मुनिस्तु रक्तगुल्मपा
श्वयथुमेवतीमस्य च आदिशब्दाद्धृदये मूर्च्छादीनां ग्रहणं ॥ क्रमेणेत्यादि तत वायुसंसर्गात् तस्मान्नरतरूप
वातत्वात् पित्तयोनितया च पित्तस्य कारणत्वेन ततः शोणितं वातपित्तोत्थगुल्मजानुपद्रवान् कु
रुते रुक्स्तम्भदाहातीसारतृष्णाज्वरादीन् अनयोरेवमन्या वातपित्तगुल्मयोरुपद्रवाः अथ युक्तमाह — हृल्ला॰

सर्वजः स्त्रीबहुदाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ४८ सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ४९ सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्याः प्रतिमासमवस्थितम् ५० कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविःकरोति च हृल्ला
सदोहृदस्तन्यदर्शनं क्षामतानाहिकं ५१ क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् शोणि
तं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ५२ रुक्स्तम्भदाहातीसारतृष्णाज्वरादीनुपद्रवान् गर्भा
शये च सुतरां शूलं दुष्टासृग्गर्भाशये ५३ योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदनाः न चाङ्गै
र्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ५४ पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित्स्पन्दते चिरात् न चास्या — ने॰

वन्ति गर्भाशयपद्ध्यादि गुल्मश्च गर्भाशये सुतरां शूलं करोति किंभूते दुष्टास्रजः आश्रये आधारभू
ते योन्याश्च स्रावादीनि विकुरुते गर्भलक्षणाद्रक्तगुल्मस्य किंचिल्लक्षणान्तरमाह ॥ न च गर्भ इवा
ङ्गैः पाणिपादादिभिरवयवैः स्फुरति स्पन्दते गुल्मः अङ्गाभावात् अपि तु शूलवान् स एव गुल्मः पि
ण्डीभूतः कदाचिच्चिरेणास्याः स्पन्दते गर्भवत् यथा गर्भेण स्थितेन कुक्षिरस्या वर्द्धते
गुल्मत्वेन स्थितेन स एव वर्द्धते गुल्मो न कुक्षिः इति गर्भरक्तगुल्मयोर्लक्षणभेदः ५५ ॥ ॥॥॥॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

येन।

॥ अथ गुल्मविद्रध्योर्लक्षणभेदं कथयति सर्वो गुल्मस्त्रिदोषसंश्रयोपयस्थएवं ये नदोषत्रयवानां
सुगमनमेनाथवा हृदयस्व ःबेलसन्तिवातनानां नवागुल्मोजनयते हृदयवनस्यगुल्मस्याश्रयः न
दृष्टवानगुल्मस्यवान एवाश्रयो न न स्यात्यिन्नाहृदयः विन्नाहिकृतानां नवाश्रयानएवतः आश्रयः
एवं त्रिदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन त्रिदोषसंश्रयत्वमनवादरणेन गुल्मश्चिरेणकालेनगु
ल्मश्चिरेणकालेनवापाकंभजते एतेन चपित्तगुल्मः पाकं याति तथैवोपमन्येनोक्तं ॥ अतएवाह नैव
वेति ॥ अथवा गुल्मः पाकं नभजतएव विद्रधिस्तु शीघ्रमचिरेणकालेनपाकंभजते ॥ अत्यर्थं दुष्ट
रक्ताश्रयत्वात् ॥ अतः शीघ्रविदाहित्वात्कारणात् सोविद्रधिरभिधीयते तथा चागमः मांसरक्ता

त्रिदोषसंश्रयो गुल्मः सविभ्रवान्नितनतः पाकं चिरेण भजते नैव वा विद्रधिः पुनः ५६ पच्यते शीघ्र
मत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ॥ अतः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधिः सोभिधीयते ५७ गुल्मेन्तराश्रये वस्ति
कुक्षिहृत्प्लीहवेदना ॥ अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्तनं ५८ ॥ अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठाङ्गेषु
तु नातिरुक वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताधिकं ५९ [illegible] रामा॥॥ ॥०॥ ॥०॥॥

त्तान भयत्वात्पाकं गच्छति विद्रधिः मांसशोणितनहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छति तथा प्रायेण वा
तात्मकः सर्वो गुल्मो जायते वात एव आमूर्च्छितो विमर्द्दित्वान्मिवसम्मिन्नो गुल्मः समुत्थाते ॥ अतएव वात
स्यैव सर्वगुल्मकारणं प्रति प्राधान्यं तस्माद्गुल्मस्य पाकानुपपत्तिः ॥ अथ गुल्मस्याभ्यन्तर
लक्षणमाह गुल्मेन्तराश्रये ॥ आभ्यन्तरे वस्त्यादिवेदना ह्यस्तु तथा अग्न्यादीनां भ्रंशो विनाशः वे
गानां चाप्रवर्तनं भवति [illegible] अतो स्माद्बाह्ये विपर्ययो वैपरीत्यं यथा अग्न्यादि
भ्रंशाभावः वेगानां च प्रवर्तनं न भवति तथा वस्तिहृदादिषु कोष्ठाङ्गेषु अतिरुक् न भवति यथा अन्तरे
तथा अवकाशस्य गुल्मप्रदेशस्य वैवर्ण्यं शरीरादन्यवर्णत्वं बहिर्बाह्यभागे उन्नतत्वमधिकं भवति ५९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुल्मानामानाहलक्षणमाह ॥ ऊर्ध्वाधोवातरोधेन कारणेन नेन उदरे भृशमाध्मानं यत्तमानाहं
प्रचक्षते मुनय इति शेषः किंभूतं साटोपं तथा ॥ अन्यमाह ॥ कुक्षौ पक्वदेवं समुत्तेन प्रत्याध्मा
नस्याधिलक्षणमधाधि विमुक्तपार्श्वहृदयं नेष्वाध्माशयो [illegible] स्थितं प्रत्याध्मानं विजानीया
त् ॥ व्याकुलितानिलमिति ॥ निविडोन्नतोपि रष्ठीलावमीयनेन यो ई समुन्नतः तथा ॥ आना
हलिंगोयः समास्थिरानाहलिंग ॥ अष्ठीलाभएव ते तिर्यक्स्थ्युयामंस्थितोऽई समुन्नतः तदाकृति
रष्ठीला सदृशः समस्थितः प्रत्यष्ठीलाजाने ॥ तूनीप्रतूनोलक्षयति ॥ गुद बोपस्य भग्नाबुदपस्थ

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशं ॥ ऊर्ध्वाधोवातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ६ घनष्ठी
लावमाध्मानं पिरष्ठीलोऽईसमुन्नतः ॥ आनाहलिंगस्तिर्यक्तु प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः ६१ पक्वाश
याद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयात् ॥ तूनीप्रतूनी च भवेत्सास्यात् वातेना विपर्यये ६२ उद्गारबाहु
ल्यपुरीषबंधतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ॥ आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिमासन्न
गुल्मस्य वदंति चिह्नं ६३ इति श्रीवाग्भटकृतेऽष्टांगहृदये निदानस्थाने एकादशोऽध्यायः

पक्वाशयान्वतो देशाद्वायुस्तीव्ररुजः सन् गुदोपस्थं प्रयान गच्छन् तूनीत्युच्यते सएव वायुरतो
विपर्यये गुदोपस्थात्पक्वाशयं गच्छन् तीव्ररुजः सन् प्रतूनीति निगद्यते ६२ उद्गारबाहुल्यादीन्या
सन्नगुल्मस्य चिह्नं पाश्चूपं वदंति ६३ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांग
हृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने विद्रधिगुल्मनिदानं नामैकादशोऽध्यायः ११ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰अथ उदरनिदानमारभ्यते यतोऽनन्तरं आध्मा॰ आनाहेन मलमुन्नं उदरं च कुक्षिमाध्माप्य आनह्य
दोषाः कुर्वन्ति तस्मादनन्तरमुदरनिदानमुच्यते इत्याह सर्वेऽपि ज्वरादयो रोगा मन्दे
ऽग्नौ सन्ति जायन्ते ॰अग्निशब्देन पुनरुदराणि ॰अन्ये अग्निशब्दे उदरहेतुत्वमग्निमान्द्यस्य प्रधानमुदरा
णां कारणमिति मन्देऽग्नौ विशेषेण पाकं न यान्तीति ॰अजीर्णादित्यादि चतुर्विधादजीर्णा
दामविदग्धविष्टब्धरसशेषात् तथा मलिनैश्चान्नैः पूतिपर्युषितैः सङ्कीर्णादिभिरन्नैः तथा
मलसञ्चयाच्चिरकालसञ्चयादुदराणि जायन्ते ॰अधुना सम्प्राप्तिमेवाह ॥ अम्बुवाहिनीर्वाहि
नीर्जलवाहीनि स्रोतांसि ऊर्ध्वाधो धातवः प्राणानपानादय उदरं कुर्युः दोषाः त्वङ्मांससन्ध

अथातः उदरनिदानं व्याख्यास्यामः। रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ॰अजीर्णा
न्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् १ ऊर्ध्वाधो धातवो रुद्ध्वा वाहिनीरम्बुवाहिनीः प्रा
णाग्न्यपानान् संदूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससन्धिगाः २ ॰आध्माप्य कुक्षिमुदरमष्टधा तच्च भि
द्यते पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ३ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

दोषान्तरवाः सन्धयः त्वचः मांसं च तत्र गच्छन्तीति त्वङ्मांससन्धिगाः तत्र स्थाने स्थिताः सार्थः किं कृत्वा कुक्षिमाध्माप्य
॰आनह्य तथा प्राणाग्न्यपानाः प्राणश्चाग्निश्चापानश्च तेन प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य दूषयित्वा प्रकुप्य मन्दाग्निः
पुनर्भेदानाह भिः स दूषितो जठरं च रोगो न स्यात् ॥ तच्चोदरमष्टधा स्यात् पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रि
भिः समस्तैः सन्निपातेन चैकं प्लीहोदरं बद्धोदरं क्षतोदरं जलोदरमिति वातादिकृतान्यपि प्लीहा
द्युदराणि प्लीहादिनिमित्तसंज्ञया ख्यातानि यथा वृद्धौ रक्तरोगः सन्ताविशेषश्च चिकित्साविशेषश्च
निवन्धः २ तेनोदरेणार्त्ताः पीडिताः पुरुषाः क्षुद्धतात्वाद्युपात् ॰अनपादादशोथानष्टचेष्टादिकाः कृशा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ह्यपक्षस्तुः॥ नस्य भावित्तो भविष्यतो लग्नात् तुल्लाष्टमाद्रिके स्यात् तथा वात्तिसंधौ रक्कुस्थले
तथा लघुभोजने रत्याभोजने रभाजने रपि वास्निसंधौ नतनाविलीलिना॰ प्राधान्ये नमार्गैः
तथा राज्ञीनां जन्मसंभवः बलीनां च नाशात् जठरस्यात्॥ जठरेषु जठराग्नेषु सर्वेषु तु रोगेषु
तदा॰ स्थालस्थेन तथा स्वदनं देहस्य भवति तथा मलस्य क्षयः पुरीषस्य प्रवृत्तिः तथा॰ स्वल्पवह्नि
तं तथा दाहः स्वपवपुराध्मानं च॰ अनेर वसाने सलिलसंभवः॰ अतो यमुद्दे किल हालामिथ्या
हः॥ सर्वे मुद्दसमतो यजतो दयलाम प्राप्नं वक्ष्ये तिनोरयणं तथा अपरायकृपाक्ते नाना क्रान्ते तथाना

तेनारीः स्वच्छतालोहुः भूनपादककेरादराः नवचेछावलाहाराकृमाः प्रधानकुसुयः ४
स्तुः प्रतस्यपाः पुरुषाः भावितलखालहणं तुल्लाष्टान्तविरामसर्वे सविदाहचपक्ष्मते ५
जौत्तिजीर्णे नजानाति स्वादितमप ... तेनव सीयतेवलनः प्राश्वस्तु तेन ल्पापिचहते ६
वृद्धिर्विषाप्रवृत्तिस्थाकिंचिने ... पवारयोः स्ववस्निसंधौ तनना लघुल्पाभोजनेरपि ७
राजीजन्मबलीनाशान्नठरेजठरेषु तु सर्वेषु तेदाहदहनं मलसंगाल्पवह्निना॥॥ ८
दाहः स्वपवपुराध्मानमतेसलिलेसम्भवः सर्वत्वतोयमरणमाशापजानिभारकं॥ ९
मवाह्निनाशाजालेः सहागुहगुह्यपते नाभिमंडचविष्टभवेत्कृत्वा अस्य पति १०
मारते हृत्कटीनाभिपार्श्वबस्तेलबेदना स्यात् होतिश्वरेहायुर्विद्धधामतन्मल्पकं ॥११॥ नाः

निभारकं नातिशयेन गुरु तथा शिराजालैः शिरासमूहैर्जालाकृतिभिर्व्याप्तं तनिरंतरमाच्छन्नं सदाह
वकुलेगुरुगुह्यपते हृदयमध्ये स्वाहमाचरति तथा मारुतो नाभिविष्टम्भल बधनानीतातथांडेचविष्ट
भवेत्कृत्वा हृत्कटीनाभिपार्श्वबस्तेलबेदनाः स्मेवं स्वमात्मीयसंरम्भप्रदर्शयतितनरं प्रलशयति तथा स्वहा
वायुरतं तेनिश्वरेन्निर्यातिस्वति तथा विद्धधः तथा मूत्रमति शयेनाल्पं स्यात् नातिसंदीपितः तथालोलस्पृहः
मुखे॰ नचविरसंस्यात् यत्र तद्रतोयसंभवेवदं अस्माच्चविपरीतलक्षणसामर्थ्यात्समतोयं॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्रेव उदरे तु मध्ये वातोदरे शोथः पाण्यादिषु तथा कुक्ष्यादिरुक् पर्वभेदनं तथा शुष्ककासादय
स्युः अकस्मान्निमित्तं विना उदरं वृद्धिह्रासयुक्तं स्यात् तथा सतोदभेदं तथा तनुकृष्णशिराभि
स्ततं व्याप्तं आहतं च तद्दृतिवदाध्मातं दृतिरिव शब्दं करोति अत्र च वातोदरे वायुः सरुक्सशब्दः
सर्वतो गतिश्च सन् विचरेत् अथ पित्तोदरे ज्वरादयः स्युः तथा त्वगादौ पीतत्वं भवति जठरं हरि
तवर्णं तथा पीतताम्राभिः शिराभिः नद्धं युक्तं सस्वेदं सोष्म च स्यात् दह्यते नव्यतेव तथा धूमा
यति तथा मृदुस्पर्शं कठिनः स्पर्शोऽपि यस्य तद्वं तथा क्षिप्रपाकं स्यात् प्रदूयते उपतप्यते च अथ श्लेष्मो

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु १२ कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्वभेदनं शु
ष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः १३ श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत्
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततं १४ आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च वायुश्चा
त्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः १५ पित्तोदरे ज्वरो मूर्छा दाहस्तृट्कटुकास्यता भ्र
मोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् १६ पीतताम्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते धूमा
यति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते १७ श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवं निद्रोत्क्लेशा
रुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता १८ उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् चिराभिवृद्धि कठिनं शी

दरे अङ्गसादादयः स्युः तथा उदरं स्तिमितं निश्चलं तथा स्निग्धं कोमलस्पर्शं तथा शुक्लराजी
भिस्ततं व्याप्तं तथा बृहत् तथा चिराभिवृद्धिः कठिनं च तथा शीतस्पर्शं तथा गुरु तथा स्थिरं न
तु चलं १९ अधुना सन्निपातोदरलक्षणमाह मला वातादयः स्त्र्यन्नाः सचित्ताः स्त्रीलिंगं वि
शेषलक्षणं तथा शोषादियुतं तथा शीघ्रपाकं मासूजरणामुरसकृत्पुः विभ्रमैः सचितैः त्रिदोष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

R2

काननेः संकीर्णोहिमजनेह्लसलेः सर्वेरोगानिहा नोक्ते हसयाश्रियाद्देसजामलेः कार्मणा
परवर्यायेस्तयागरलदूषीविषाद्यैस्म आदिशाहेनविरहाश्रवहाराद्देहला अनेनासाह
नुविशवक्यनं कोहस्तोरेणाः काहपायाविकुर्वाणः विश्रियाणानेः नच्चजठरं सुनरां शी
नवानामदर्शनेवाधने १ अनेनास्यविशेषलक्षणकथितं ॥ क्रीडाहरादेनापुनालहपति
॥ अतिनवस्यनरस्याननगमनादिचेष्टितेर्यः हरोमनस्यानयाशान्निबवायाहिमवद्यो
नेः क्रीडास्थानानि स्वाश्रयाः पुनाविवर्द्धनविशेषणात्वेदितिगच्छति किमूतः क्रीडा वामवाधे

त्रिदोषकाननेसलसलेः अदृदेसवजामलेः गरदूषीविषादोमसरन्नाः संचितामलाः २०
काहपाणाविकुर्वाणाः शोषमूर्छानमानिनं कुर्युस्त्रिलिंगमुदरं शीघ्रपाकसुदारुणं २१
वाधनेनच्चसुनरांशनेनवानामदर्शने अन्यान्शिनस्यसंसोभान्स्थानयानानिचेष्टितैः २२
अनिलवायकर्मा धवमनव्याधिकर्शनेः वामवाधोत्रिनः क्रीडाच्युनः स्थानाद्विवर्द्धते २३
शाणिनवारसादिमाविवृद्धंविवर्द्धयेन मोहीलेवानिवठनः प्राकृतः कर्मणहवन् २४ कर्म
णवर्द्धमानस्यकुशावुदरमावहेन् स्नामकामपिपासास्वरसाध्मानरुजं वरः २५
पादुलवछिहिमच्छर्निदाहमोहयंसयुतं अरणाभविवर्णानीलहारिद्रराजिमत् २६ ॥ ॥

स्त्रिनः अथवारसादिमोधातुमणोलितं विवृद्धवृद्धिहनुभिरधिकं कृत्वाबृद्धिं प्रापितं हमनं
नरं क्रीडानं स्वस्थानच्युतमच्युतवाविशावलवर्द्धयेन् सश्रमात्पादाधिकां जनयेत् सक्रीडा॰ ग्रही
लेवानिवठनः प्राग्भन्तानमेनरं कथंप्राकृतः कर्मणासदासेववर्द्धमानस्याधिकं गच्छन्कुशो
दोयस्यानेउदरविदध्यान् कीदृशस्यामादिभिकैर्युक्तं तथाग्रदलाभमरलवर्ण
अथवाविवर्णमनलिष्टिनवर्णं नथानीलहारिद्रराजिमन् एवंविधाराजयोविद्यतेयस्मिंसदेवं २६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नत्र प्लीहोदरे यकृल्लसत्त्वतान्हिनान्मलान् बालादीन् अभेलोमसर्वतन्त्रेहिनाविद्यान नत्रैर
जानाहेर्वानविद्यान माहेलेटरहनजरे: पित्तविद्यान गोरवाहूचिकाठिन्ये: कफविद्यान्
॰अथ यकृल्लक्षणानि यथापूर्वोक्तैर्हेतुभिः प्लीहा वामपार्श्वस्थस्तनो विवर्द्धते विवृद्धश्च ...मने
नरमुदरमावहेत नहेत यकृद्दाल्युदरे दक्षिणपार्श्वस्थयकृन्निष्ठहेत वृद्धमुदरं करोति ॰अथ बद्धो
लेन स्वहेतुना विवृद्धं यकृद्विवर्द्धयेन नचाविवृद्धमुदरमावहेत इति प्लीहोदरयकृद्दरयोः म
हृदयं ॰अथ बद्धोदरलक्षणानि ॥ पक्ष्मालिचवालाश्मपक्ष्मवालाद्यैरन्नेन सह भुक्तैर्बद्धायने
उदावर्त्तेर गानाहे मोहे तत्र दरे हनजरे: गोरवाहूचिकाठिन्ये विद्यात्तत्र मलानेत्र मान प्लीहव
हृल्लास पार्श्वानं बु या यकृद्दालि स्पृत पक्ष्मबाले: सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे दुर्नामि
भिरुदावर्त्तैरन्त्रोपलेपिभिः वर्चः पित्तकफान् रुद्ध्वा करोति कुपितोऽनिलः ॰अपानज
ठरेनेन स्तुहीहेतुटजरहेवा: कासश्वासमारमदनशिरोहन्नाभिपायुरुक् मलमगारवि
दि रुद्धगुदस्य तस्य शिरोरोगापतिहृदयगाहिवा नामस्तरिचयापोगाद्गुदात्तु कृमिजायते
गुदे स्वयवानावायुर्विगुणः कुपितो जठरं करोति बद्धगुदं नेहारवपुरीषानिलवाहिपस्यातदेवं विधगुदे
तथा दुर्नामभिर्गुदे बद्धायने तथादावर्त्तैर्बद्धायने तथा ॰अन्त्रोपलेपिभिरपदेहे भिर्दधुरे
न मार्गा मारिभिर्गुदे बद्धायने अथोदावर्त्तैर्बद्धायने पाने जठरं करोति किं कृत्वा वर्चः पित्तक
फानरुद्धा ॰अथ तत्र बद्धोदरमुख्याने तेन बद्धोदरेण हाहत ... जनरटस्तुवा स्युः तथा कास
श्वास वृद्धस्वरं ... शिरोहन्नाभिपायुरुक् स्यात् तथा मलानाम वपुरीषादीनां संगोऽप्रवर्त्तने
॰अरुचिलर्याछर्दिः स्यात् तथा रुद्धगुदस्य भवेत् मूत्रोऽवहेरन्त: स्वलेत पामारनोयास्मिन

देवं मूढवातस्तत्र स्यात्सामान्या नात्र क्षणेनैव गर्हितत्वात् पुनर्भेदत्वमभिनिवेशयायार्षे तथाह्यष्ट
मचलं तथा नीलाः सर्वत्र सिराराजिभिर्नद्धं बद्धमन्त्रमध्ये वाऽन्त्रराजिसमान् तच्चोदरं प्रायो नाभेः
परि स्यात् शुष्काकृतिर्जायते यथा यथार्हं तथा तथा सम्यगिति स्वार्थः अनेना स्यात् संस्थानं
युक्तं अधुना छिद्रोदरलक्षणमाह अस्थ्यादिशल्यैस्तु कण्टकं वा बालो धान्यशूकं गदा ... स्तेन
सहभोजनेन भुक्तैः यद्वा अत्यशनेनातिमात्रभोजनेन यदन्त्रं भिद्यते पच्यते वा भिद्यते अ
थवा पच्यते पाकं याति तच्छिद्रैरन्त्रच्छिद्रैर्दोषास्रुतः पाकतो वा बहिरा एव बाधते च

अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्च भुक्तैरत्यशनेन वा भिद्यते पच्यते चान्त्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन्
बहिः आम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पं सविड्रसः तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीत
लोहितः शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् वर्द्धयेत्तदधोनाभेराशु चैति जलात्मता
उद्रिक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासतृड्भ्रमैः छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीति चापरे

एवंविड्रसः स्रवन्नल्पाल्पमेव गुदादेत्यायाति तुल्यः सदृशः कुणपगन्धेन शवगन्धेन त
था पिच्छिलः पीतलोहितश्च स्रवति शेषश्चास्रावो यो गुदान्नायाति स जठरमापूर्य पू
रयित्वा घोरं कष्टतरं जठरं जठराख्यं व्याधिं कुर्यात् तदुदरमधोनाभेर्वर्द्धते वृद्धिं गच्छति
वार्द्धक्युराहिः तथा आशु शीघ्रमेव जलात्मतां जलोदरत्वमेति उद्रिक्तदोषरूपं च उ
द्रिक्तमधिकं दोषाणां वातपित्तकफानां रूपमाकृतिर्यस्य तदेवं तथा श्वासतृड्भ्रमैः व्याप्तमि
दमुदरं छिद्रोदरं प्राहुराचार्याः अपरे त्वाचार्याः परिस्रावीत्याहुः ॥ छ ॥ [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथोदरकोटरादस्य नाडीमाह।

५ ५२ 125

प्रवृत्तमारव्धं स्निह्यतानादियेन सप्रवृत्तस्निह्यानादिः आहितस्तहृणाहृमनादिकं कर्म
वेदविधेनसहितेन सन्ततथामलस्यनरस्य सहृस्याः आमांबुपायिनः सहसेवावच्छमानीय
स्य तथामस्यानस्याः स्नीणस्य विशिष्टसाध्याःकारेन तयाधातैर्वयवनस्य स्यानिकृ
त्यस्यानस्यानादिनाहीणमेहामांसस्य एवंविधस्य पुरुषस्यान्यबुपानादबुमार्गानेना
यवादिनीस्यानादिरधाः अनिलः कफश्च किंभूतेन जलमूर्छितेन स्नायमिश्रितेनः नाबुभो
वानककौ जलमूर्छितानाबुदराग्निनो नरदेवांबुनस्यानादुदकस्यानाने स्रोतमनादबहुयेनां

प्रवृत्तस्निह्यानादेः सहस्यामांबुपायिनः आर्द्रंबुपानानन्तरं हीणस्यानिकृत्य
स्यावा रधाम्बुमार्गानिनिलः कफश्चजलमूर्छितः वहूयेनानरदेवांबुनस्यानादुदराग्नि
नो ननःस्यादुदरं तृष्णागुदरश्चुनिरजायुतं कामस्यासायचियुतेनानावर्णाभिरानेत
नोयपूर्णादुनिस्पर्शशाहृप्रहोमभवेपथु दकोदरमहास्निग्धस्थिरमावृत्तनाभिनत

ननानेनरसुदरं तृष्णादियुतेस्थान तयाकामादियुतं तथानानावर्णाभिरनेकवर्णाभिः
स्तराभिस्ततं व्याप्तं नोयस्यादि शाहृस्यप्रहोमः स्वरंभः शाहृप्रहोमवेपथुः कंपः स्पर्शश्च
शाहृप्रहोमश्चवेपथुश्चतएवं नोयेन पूर्णानोयपूर्णस्मात्तादुनिश्च नोयपूर्णादुनिः नोय
पूर्णादुनिवनस्पर्शशाहृप्रहोमवेपथवोयस्मिन्तुदरं नतायपूर्णाहूनिः स्पर्शशाहृप्रहोमवेपथुः
दकोदरं जलोदरं स्यात् तच्चमहदत्योत्पु उदरस्याविस्तीर्णं तथास्निग्धं तथास्थिरमवलं आवृ
त्तनाभिनत आसमंतावृत्तावर्तुलानाभिर्यस्मिन्नरेवं॥ अधुनाजठरेवसानेयथाजलसंभ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वः स्यात्तथाह उपहृताः अपि च किंचित्ततः सर्वेषु देशेषु दोषा वातपित्तकफाः स्वस्थानतः प्र
च्यावितास्तत्स्थाने सुताः स्थानांतरगता स्तथा पाकाद्वातो वाऽपि दर्वीकुर्वी
कुर्युः संधिः श्रोतोमुखान्यपि संधयश्च श्रोतोमुखानि च तथा संधिश्रोतोमुखानि
न केवलं स्वयं दोषा द्रवत्वं गताः पावकं संधिश्रोतोमुखान्यपि दर्वीकुर्युरिति पिशाचार्थः
स्वेदस्रवाहश्रोतस्सु संरुद्धेषु विहतो निरुद्धः स्निग्धगात्रस्य स्निग्धकुपवक्त्रः न देवादि
कं पावकं कुर्वीत वृद्धिं गतमप्याप्य वृद्धिंगतमपि तत्पाचितं कुर्यात् तदा भवेत् गुरु उदरं स्थि

उपहृतापाव सर्वेषु दोषाः स्वस्थानेन स्थिताः पाकाद्वाद्दर्वीकुर्युः संधिश्रोतोमु
खानामपि स्वेदस्रवाहश्रोतस्सु विहतनिर्यगास्थिताः न देवादकमाप्याप्यपिष्ठा
कुर्यात्तदा भवेत् गुरूदरं स्थिरं तन्नमाहतं च न शाहवेत मदुष्यवेतरजीवं नाभ्यास्य
हृत्वम कृत्यनित्यनस्कजन्मास्मिनकुलिङ्गमिनापिवं सिरांतद्धीनमुरकं जठरोन्नं चलहान्

रसबलं तत्तेजस्वं लिंगं तथा प्राह तेनेव यावत्प्रादिनाम शाहवलं शाहयुक्तं तथा मद्धकठिनं तथाम
वेनाशेप्राणापसमानहा वेनरजीवं स्यात् नाभ्यां च स्वप्नसनहृच्छितिप्रमाणं सवगुने तदनु
ननोन नरमस्मिन्नुदराख्येया धातुदकजन्मजलसमवाननेन नरमधिकं कृत्वाकुक्षिव
द्धिर्भवेत् तथा मस्तरं तद्दीनं स्फिरानामस्तनं लिकिमताबदेवलसलंतनेमाह उदरजठरो
क्तंचलसणं न केवलं पदधुनाक्तं लसणं पावकत्वादेशक्तं चेति च शाह सार्थः ॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इदानीमुदराणां हेतुलक्षणान्यभिधाय कृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वे वेदयन्ति ॥ वातासृग्बद्धमुदरं यथोत्त
रं कृच्छ्रेण तेन वातोदरात्पित्तोदरं यावद्दकोदरमन्यं तेन कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यत्वात् ॥ कालं वद्ध्वज्ञपाचेद्व
बद्धगुदमतो दृष्टेन प्रायः पक्षात्परमनन्तरं बद्धगुदमपरयन्तः प्रायोऽनहृत्यान्तं दाचिविपत्नायु
सुमन्नेनेव मारयन्तः किलोपद्रवया सर्वं वृद्धैर्दैन्येन सलिलं स्यभवत्सुकं सर्वं च जातोदकं जातो
दकं च हानादिषु मुख्यं कृच्छ्रं युक्तं न दोषहं स्मेव ॥ छिद्रान्त्रं प्रायो भवतत्ल मनुवर्त्तितोय कदाचि
ज्जातोदकमपि न मारयेदपि तु यापयत्येव न यातिरिष्टाङ्गोपद्रवान्वितं रिष्टाध्यायोक्तैरपि

वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरं कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात्परं प्रायोऽपरे हतः
सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितं जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतं ब
लिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितं इत्यष्टाङ्गहृदयनिदाने द्वादशोऽध्यायः १२

दुर्बलं मुक्तं न ठरं हन्ति [illegible] शूनाक्षं कुटिलोपस्थमित्यादिरिष्टसूत्रनष्टोपहन्ति ॥ जन्मनैव जातत्वेव
स्वभावेनोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतं व्याधिस्वभावात् प्रायोऽनहृत्यान्किंचिदुदरं कृच्छ्रमेव
भवति न कृच्छ्रतमं ॥ अतएवाह बलिनइत्यादि बलिनो बलवतस्तदुदरमुत्थितं नवमजातो
दकं च यत्नसाध्यमिति इति श्रीमद्गणकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृद
यटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां निदानस्थाने उदरनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः १२
उदरनिदानानन्तरं पाण्डुशोफविसर्पनिदानमारभ्यते यतो यथैवोदरं दोषसंघातजं त
थैवेत्याह ॥ यद्वा मलो वानाद्यः पित्तप्रधानाः यथोक्तैः सर्वरोगनिदानायुक्तैः कोपनैः
कुपिताः तु कुष्टः पाण्डुरोगहेतवः कथमित्याह तत्रेत्यादि तत्र तस्य पाण्डुरोगस्य वातेन बलिना

127

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वलवना हि संपित्तं दूषयित्वा न समानेन रेन मिश्रेण धमनीर्दृश्या हृदयानि जाताः संप्रकोपात् प्रसमस्त कलानन्तु मानुवद
मुवानसकल रक्ताकदान पृथुपुरीषादीनां मविमवहपद्यर्थं · प्रलम्बावाक्यात्मानि कृष्णं रूक्षं लोहितं
न वर्वविषमं उनेनेनेति तथाप्येकमनेन तन्नं मारसानि तद्दुष्टं किंचित्पित्तं न्यूतम समोरनेन सधुधासमूतं
न मिलितं शैवलेन पृथग्विधानां नाम्ना काराने वातुहारी इहासिना नकूतने एते मुवर्णमुभधोतनेय सा
दृश्यते न वातुनमयधि · अतो स्मात्मरोगः वातुरिमुक्तः मतिने · ननु पित्तप्रधानाद्रक्तं वमुक्तं वावना
वावावलीयस्त्वाद्दानप्रधानाद्रिति वक्तुं युक्तं मोहवलीयस्त्वं चानन्तमथयोनिवाहिते नत्वानिलेनवलिना
हितम सोनि · अप्रदेनेन यनेनात्रवलीयस्त्वावलीयस्त्वं तेन साधासाध्यान्ते विवर्हितं विकारी
वातुरोगाकरणसतिकर्मत्वात्कर्तृत्वे पित्तस्य वातुरोगकरणत्वमिति युक्तं कर्तने · अतः पित्तप्रधानत्वेऽपि तु
न युक्तं ननु पदिरनेन दोषाः वातुरोगहेतवः कुपितानि हि वस्तानि यथा च धातुपृथग्दोषैः समसमसंनिकारहना
वृत्ति उच्यते सर्वैः वातुरोगानिदानत एव किं तु दोषानुविशेषार्थं रूपभेदः तेनपचान्मकः शापवत्त
·सयानः वातुरोगलक्षणस्य निरूपणानिदानमाक्याप्यायः पित्तप्रधानः कुपितात्पत्ति · वायनेमेलाः
नन्वानिलेन नवलिना हि संपित्तं दूषयित्वा न । धमनीर्दृश्या संप्राप्य मानुवन्सकलानन्तु केवलमन्त्यस्य
सानिप्रद्धानरमापिन २ तस्मात्सयोगानुकूलं तेन विवर्णं तत्पृथग्विधान वातुहारि इहरि नाम
वातुवलनेनवाधिक यन्नान · वातुरिमुक्तः मतानः तेनेनोरव धानत्ना स्यात्स्वशोषिनस्मोजनसमद्रव्य
लक्षणः नतो सारक्तं मदस्कानिः सारः स्यादृष्टे दृष्टः मयपकाने रिवामोऽद्भुतः हृदयेनच ५ मूलाहि
कूरः मदनः कोपनं ह्ली वमोलावाक · मन्दरित्वान्वित्वा हृदयो शोणितो मांसमाहात्म्येनेत्रः सलमकीमाशालीमा मीकवींचे डीमुमीमधी
दृत्रिनविविरक्तापुत्रं ॥ तेन वातुरोगप्रधानत्वात् समः १ धारा सैवा गोरवं शोषितस्य च स्थाने तयो जसो गुणलक्षणमाधु
दिवोन्मकलीनामोजो गुणलोविनाशः ननु एवोक्तः रूपान्वातुसमथीनेरलक्तकमदसः · अल्पवक्तमदहीयपह
एवं तयानिःसारोनिर्बलः स्यात्तेन तथाप्यत्र द्वितीयः शिथिलानीन्द्रियाणि वाक्यानि पादपादपादस्य वे
वालिवदस्या सोम्यते द्वितीयः तथेद्रियवाहे न बुद्धीन्द्रियाणि च हृदयादि मधिष्ठानमुपलक्षणे ननु पित्तप्रधा
नाः कुपिताद्भिः पित्ते वृद्धे रक्त पित्तं वक्त्रा वरक वक्त्राम विनध्य नन यथामुक्तमल्परक्तने नेति · अत्रोच्यते
दोषाणामसमान्य दूषणाद् दृष्टवद्धेतु दूषितमना नयसादयरवरया · अयुक्तिमसंगात्कि हवातुल्यानि तज्ञाधिक्येन
रक्तस्य प्रसादादात्मकं समिति पित्ताधिका · अल्परक्तनोवेमुपपन्नं तथा संमेरवदवेमेघमानेरिवासोनरवप
लक्षितः तथाहृदयेन दूषनाचनथाप्यनावहितकूटोपस्यमणं एवं तथाप्यसादेनोगमादवन्तथाकोपनादिकः स्यात ॥ ॥॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

+ सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनं कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ८ शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्द्धरुक् ८

स पांडुरोगः पंचधा स्मृत कथमित्याह पृथग्दोषैः सान्निपातेन मृद्भक्षणाच्च ननु मृत्तिकादना-
त् पांडुरोगः पृथग्न वाच्यः पृथग्वातादिदोषजे पांडुरोगे अन्तर्भूतत्वात् मृदादिवातादिप्रकोपावि-
धायित्वेन कषायादिमधुरादिवातादिप्रकोपवज्ज पांडुरोगकृत् तस्मात्पृथग्मृद्दानपुनरुक्तिर्दोषः
अत्रोच्यते मृदो न केवलं वातादिप्रकोपहेतुत्वं पांडुरोगस्योत्पादने स्वभावतो योग्याः तेन पांडुरोगे संप्रा-
प्तिहेतुः स्वरसश्च यद्भाविनिवर्तने मृत्तिकानुनीहृतेः संशोधनैर्विना पांडुरोगे पादवन्धायवत्भिद्यते
इत्यवातादिप्रकोपहेतुभ्यो मृदः पांडुरोगप्रतिविशेषः तस्मात्पृथक् पृथक् पांडुरोगाभिधानं स्यात्

पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ६ प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रूक्षता त्वचि
अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ७ पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः त-
ृट्स्वेदमूर्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता ९ वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफाच्छुक्लसिरादि-
ता तन्द्रा लवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः १० कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःस-
हः मृत्कषायानिलं पित्तमूषरा मधुरा कफं दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्षयेत् स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य
कुर्याद्रुद्ध्वा च पूर्ववत् पांडुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः पुरीषं कृमिमन्मुञ्चेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः १२

अस्य पांडुरोगस्य हृदयस्पन्दनादि प्राग्रूपं तेनैव पांडुरोगे भविष्यति वातादिपांडुरोगे गात्ररुगादयः सु-
पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं स्यात् कफाच्छुक्लसिरादित्वं च स्यात् निचयात्सान्निपातान्मिश्र-
लिङ्गः पांडुरोगः स्यात् अतिदुःसहः घोरतमः मृद्भक्षिणा कषायरसा वातं दूषयित्वा पांडुरोगं कुर्यात्
ऊषरा सक्षारा मृत्तिका पित्तं दूषयित्वा पांडुरोगं कुर्यात् मधुरा मृत्तिका कफं दूषयित्वा पांडुरो-
गं कुर्यात् तथा रसादीन् धातून् दूषयित्वा रौक्ष्याच्च हेतोर्भुक्तं विरूक्षयति यतः स्वभावेनैव
मृत्तिका रूक्षा तस्माद्भुक्तं विरूक्षयति स्रोतांसि चापक्वैव रसधात्वादीनि पूर्य तैर्वसनैर्पांडुरोगं पूर्ववत्
पित्तप्रधानाः कुपिता इत्यादिना न्यायेन कुर्यात् मृत्तिकायाः दुःपाकत्वात् न्याकाभावः अथवा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्रहाहोदीपद्व्यैः सलामिश्रकारः स्वेनिशयथा नेत्रविंशिसय क्लैतिगम्याते नन लेनपांडुरोगत्वमनना भा
दिकः हननक्ष्माहिद्युतेबुरोवेमुजेत् अथप्रतिज्ञाकारो अनुक्रान्तविकामलानुसाहेनादिकत्वा
नप्रदर्शयन्नाह ॥ यान्तरः पांडुरोगोमनपित्तलमशिवकांजिकादि स्यमनत्वं सवेनउपयुक्ते न
स्यपांडुरोगिणः पित्तकत्वेकामलाभावहेतुः कीदृशां कोष्ठशाखाश्रयां कोष्ठमहास्रोतः
शाखारक्तादयस्त्वक्चेति एतदुभयमाश्रयायस्याः सा तां किं कृत्वा रक्तं मांसं च दग्ध्वा हारिद्रने
त्रमित्यत्र गननखवक्त्रशकृत्नयानेदाचयुक्ता दाहादिमान्मंडूकछायः दुर्बलेंद्रियश्च स्यात्
दुर्बलानि स्वविषयग्रहणे इंद्रियाणि यस्य स एवं किं पांडुरोगिण एव पित्तलान्यासेवमा
नस्य [illegible] कामला भवेत् उत पांडुरोगिणोपीत्याह ॥ पांडुरोगमन्तरेणापि
यः पांडुरोगी सेवेत पित्तलानि तस्य कामला १५ कोष्ठशाखाश्रये पित्ते दग्धासृग्मांसमाव
हेत् हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तथा १६ दाहाविपाकतृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेंद्रि
यः [illegible] भवेत्पित्तात्मकत्वस्यासौ पांडुरोगाहते पिब उपेक्षयाच शोथा
[illegible] कुंभकामला हरितश्यावपीतत्वं पांडुरोगे यदा भवेत् १८ वातपित्ताद्भ्रम
स्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुज्वरः तंद्रा बलानलभ्रंशो लाघरं तं हलीमकं १९ मलमेव
तिसर्पीत्तेषां पूर्वमुपद्रवाः शोथप्रधानाः कथितास्तः स एवातोतिगःहाने २
पित्ताधिक [illegible] पित्तलान्यासेवमानस्य [illegible] कोष्ठशाखाश्रया कामला स्यात् केवलपांडुरोगिणः
उपेक्षया चाचिकित्साविनासेव कामलायदा [illegible] युबहुला स्यात्तदा कुंभकामलेत्युच
ते कफ [illegible] हलीमकलक्षणमाह पांडुरोगे [illegible] हरितश्यावपीतत्वं [illegible] वातपित्ता
भ्यां [illegible] हलीमकं [illegible] पांडुरोगप्रका
राणां पूर्वमुपद्रवाः शोथप्रधानाः कथिताः [illegible] पांडुरोगनिदाने [illegible] एवमत्रापि ते न विस
र्पः शोथप्रधानाः [illegible] कथिताः [illegible] इति २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बाह्यधमन्यः सिरा बहिः सिराः कस्मात् सिराः वायुः पित्तरक्तकफान् कर्मभिः कान् बाह्यसिराः कर्मभूतान्नीत्वा
उत्सेधं कुर्यात् न पुनर्हि कर्म कर्तृ पित्तादयो बहिः सिराश्रयकर्म यथा अज्ञानपत्ति गमा सभिन्निते
नाप मर्त्यो बन्निष्टते बहिः सिरासु पित्तादीन्नवेत्ति किं भत्ता वायुः दुष्टः सन् कोपनैः कुपितः सि
नमुत्सेधं त्वङ्मांसं च न स्तुशस्तेन सम्यग्यथा प्राप्तं यापमानमर्व ते हि निहितं त्वं वधारणे ते रवब
हिः सिराः प्राप्तः पित्तं रक्तं कफं च दूषयति अत एव सह तेन संहतं निश्चलं प्रविष्टं पत्तमुत्सेधं च तस्मि
न वातपित्तकफैः शोफः संजायते न स्मात् सर्वं शोफं निजयादोषत्रयात् दुष्टः न तेन वयनीतो वि रथाते
दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरिति अत आह पृथगिति विशेषाः पृथग्विभ्रं वैसद्दोषजः शोफः तथापि हेतु
विशेषं वर्षे रूपभेदलक्षणमात्मकं शोफमाह नथा हि प्रावेपाल्लि पात् शोफः हेतुः लक्षणं द
पित्तरक्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः सिराः नीत्वा रुद्ध्वा गतिर्हि सो हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयं २१
उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकं २२ दोषैः पृथक्
द्वयैः सर्वैरभिघातात्तथा विषात् पित्तरक्तकफान् वायुः दुष्टो दुष्टान् तेन विरोधस्त्रिधा विदुः
विसर्गं कृत्वा तु पुनर्विकारो विहितं संकल्पेन दोषहेतुत्रिदोषस्वरूपतया एवं च हेतुविशेषैरपि ल
क्षणभेदलक्षणात्तवशकार त्वं ऽशोफं यथानामेव लक्षणभस्म्रोत्सेधो ऽशोफ एव न था वा भिघातात् हे
तोः स्वरूपतया वचस्तुलक्षणं विषाद्वेतोरन्यत्लक्षणं न हेतुरूपस्वात्तस्त्वयथा वचानतहेतुजेवा
तत्र सन्निपातजे वान्यत्स्तिति एवं लक्षणविशेषात् नवात्मकमाहुः उपलक्षणं चैतत् चिकित्साद्वि
शिष्टादोषविहितं वात्मकं एवं शोफः अतवानिजागन्तुभेदेन द्विधा स्वयत्वमाह तथा तेनैव शोफं सर्वाङ्गजं सर्व
शरीरजं मर्मकाङ्गजं गम्भकाञ्चवयवजं चैव निपुनर्हि प्रकारमाहुः पृथुरुन्नतग्रथितत्वभेदात्तस्य भावः
पृथुत्वं तत्र त्वचि तत्त्वाद्विशेषाद्व्यक्ताद्विधा त्रिप्रकारं शोफं विदुः विदुरिति विदन्तीति तस्मादुत्सादेरत्ताः पृथु
तत्र विस्तीर्णं रूढं तत्र विशेषणं तथा तन्त्रवेन विशेषणं तथा तत्र पित्ततत्त्वेन विशेषणं स्वरूपतेन तिर्यक्

वा.८.

वह्यमानेन गुर्वन्नास्निग्धस्याहितकारिणः स्वभावतो निजानाममागतानां च सामान्यहेतुरन्यत्रो कारणं
दोषजानां स्वभावतो पुनरनिमित्तेन हेतुर्नेतथा आगंतूनामपि निमित्तवशाहेतनवस्तनयति
आधिकर्मोपवासादिभिः क्षीणस्य तथा कर्मणो वंचविधेन वमनविरेचनानिरूहानुवासननस्य
कर्मेन तथोपवासेन आदिमहलाद्येन च मार्गादिनाक्षीणस्य दुर्नेकृत्वा सहसेवदर्भादिकं भजते
अथनिरमुच्चय वा आदिक्षीणलक्षणमः सकाण दन्यस्य स्वस्थ्याद्रव्यनिमात्रमात्रामति
क्रम्य भजतो दोषावहा स्थिता उ. हेशोपं कुर्वंति प्रकृतंत्वादूरम उ. ई वस्त्रो स्थिता अध शोप
कुर्वंति मध्ये स्थिता दोषाम ध्यशोपं कुर्वंति गवामानां चटककुक्कुटादीनां मांसमन्यास्य मांस

सामान्यहेतुः शोपकानां दोषजानां विशेषतः २४ आधिकर्मोपवासादि क्षीणस्य भजतेतद्गुनेभ
जिमात्रामयानस्य गुर्वन्नादिलस्य शीतलं २५ लवणाम्लरूक्षतीक्ष्णक्षाराकावुसमज्जानरं रक्ता
मांसवल्लूरमज्जादिसमं मैथुनं २६ वहानेमार्गगमनंपानेनहोभिघातादिवा स्वासकासादि
प्रादुर्भावजठरमदज्वराः २७ विद्युत्पलस्वकहृदिर्गर्भवीसर्पपांडुता अन्येचमिथ्याप्रके
नासेदोषावहाः स्थिताः २८ उ. ई शोपमधावस्त्रोमध्यकुर्वंतिमध्यगाः सर्वांगगाः स
र्वांगानंश्वयंगेषुनदोषयाः २९ नरवर्द्धस्यदवथुःश्रिरायामांगगौरवं ॥ राम ॥ ॥॥

वल्लूरंशुष्कमांसं स्वभावादाहःस्वमाहार नस्यरात्रिजागरणेवाधः यानेन तुरगादिना तोभिघातशरीर
संभजननकेन तथा स्वासकासादयः पांडुवर्धनादयो गाः प्राधान्येन तथा अन्येपि स्वासकासादि मिथ्यानि
नामिथ्याप्रवृत्तानामिथ्याप्रचरिता अयथा शस्त्रमुपक्रमाः शोथहेतवः तेदोषावहासिस्थि
ता उ. ई शोपं कुर्वंति वस्त्रो स्थिता अधोमध्यगामध्यसर्वांगगाः सर्वांगानंश्वयंगेषुनदोषयाः दोषाः
शोपं कुर्वंति ॥ तल्लक्षणयथा गौरवं नरवर्द्धस्य पंदवथुश्च तुरादिषु यस्तोच उ. आसस्यपले यदुक्तं दवथु
श्च सुरादिषु स्तोत्र उ. अपरं दवर्तेतमिति तथा सिराणामायत्वं स्तब्धत्वं स्पर्शत्वं मृदुत्वं पतसिरा तंतरेधामिवतन्या

नि.८.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

133

वातान्तेष्वपस्मृलोहितलक्षणः ॥ पित्तात्सोपद्रवः पीतरक्तोपहितनासामसादिलक्षणः । एवमपस्मार
प्रदेशात् पूर्वजातपते शाकुनरहस्ये च पस्मारस्य कुलेपि देहदृष्टो च्यादिलक्षणपति कफान्तेष्वपस्मा
कंडूपुलादिलक्षणः स्मात् तथा श्राद्धान्तः कीर्तितः स्मृतानिकृवतोन्नमेत तथा कृष्णेश्याम
जन्मनीपस्मारएवं तथा विशणवलोरज्ञादपिकृस्मर्थः तथा कुशाशस्मारादिपिवर्ज्जितः
सर्वेषां केनरक्तस्मृवेत किंतर्हि चिरेणपिपासांल सो कृपरवर्थीयास्मृवेत तथा स्मर्तामिलाषी च

वातान्तेष्वपस्मृलोहत्व रक्तरोमाहृत्ताग्निनः संकेचस्मंददर्शीन्तेनोदमेदस्मृतिमान
हिप्रास्थानसमः शीघ्रमुन्नमनशीलितत्व स्मृतयोऽपस्मारहेतवः शामाहृत्ताववलोहिता
हान वकचसर्वपाल्लवतन्त्रिप्रियासिद्धिमावते १२ पीतरक्ताहिनाभासः पित्तात्मा
स्मृतेमकृत शीघ्रानुसारप्रशामासपीपासाकृजायतेननु १३ सततं ददाहज्वरसंदेदरवक्तेद
स्मृष्मः पीतामिलाषीविद्धपीतपीपासशीलदाहमदः १४ कडूमानपांडुरासन्नहृष्टिनः
शीतलोगुरुः स्निग्धः स्मृलालाः स्निग्धरक्ताननानिद्राश्च र्दिनि सारकृत १५ श्रावतानोन्न
मेलकृशः रामनतन्मानिशणवलः श्लेष्मान्ता स्पृक्षिरास्थिश्चांकुशस्मारादि वर्ज्जितः एव
रीपसकंदीचकप्रातपयासदद्दनाश्च यः सकरद्रतुल्लिंगानानिचपान्निचपास्मं
शमघातेनशाम्यादिष्टदमेदहनादिभिः हिमानेलादधानिलेमल्लानकपिकृज्जेः १
देः श्लेष्मपस्मारं स्वर्णान्नुपथुः स्मादिहपयानेमरोषादालोहितामासः प्रापश्शादिलक्षणः १

स्मात् हेतवपस्मृलिंगानि चतेषांसकरात्सकीर्त्तितेनयथासंदहनादाश्च यः शोफः स्पृशति शोथः
निचयात्मकादोषप्रज्ञः शामास्तनिचयाद्रतुल्लिंगानिचयान्स्मात् शास्त्रादिष्टदमेदकृतादिभिर्यः शो
कः सोभिघातेनवेदयुक्तिशोथः तथा हिमवचहिमानेलः स्मादधानिलेकृज्जेलयारसेः श्लेष्मपस्म
ल्लानेकपिकृज्जेः एषपस्मारस्मृपथुर्विषयमानभवेत एव श्रतेष्वालोहितामासस्मृवातुल्यनेव
पित्तलक्षणः स्मानापिज्ञेशापस्मालक्षणपिज्ञेशापलक्षणम्भिव लक्षणपस्मारपित्तलक्षणः सम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तु व मानस्य पर्वस्ये तिष्ठन्नु क्रीडि हि ज्ञ्र य वद् लोकस्य विषज्ञः रूपकः स विषा नां प्राणिनां मं ने व रि सर्व
णां कुमनान् यान्ने षां मेव स्नुत्रणान्न्यारं हृष्ट दननव्रो नाम पा नां हां विष प्राणिनां प्रापरूपकः
स्वान् अपि परित्यान्न केवलं हस्ति वप्राणिनां नय्याविग्लम त्रप्रु क्रैर पदहनं नमपरीतां दृषिन म स्वरा
हः विग्लम त्रप्रु क्रै प दहनं च नन्ममलव च्चावग्लमत्रप्रु क्रैप दहन मलवने न यद्यात्रिधवेन दद्दंव
न स्वमकुरः सम्पर्शः नमात् दीपरूपकः स्वान् नय्याविषवैज्ञानमोनलहस्र संप्रहस्र शत्रि
यागरयोगस्यामहं सिनस्य वधु स ननेनमाच महाहिगुणपुरुः स्वपयुः स्वान् नवाचिरो मन्
स्वपा अनुपद्रवः उपद्रवरहितः रूपकः साधुः असाधुः पुरा विकृतिं विज्ञानो यो पि हितः

विषजः स विषप्राणिनां परमर्थलाभ त्रणान् दृहृष्टदननरयापानां दविषप्राणिनां मपि
विग्लम त्रप्रु क्रै प दहनमलवन्ने ब्रह्म संकरान् विषवृहा निलस्य शां ज्ञ रयो गा व चिलनान्
मद् दुःखलां वलं बीव शीघ्रो दाहहन्नाकरः नवानुपद्रवः रूपकः साधुः साधुः पुरेहितः
स्वाहिसर्वांभिघातानां दीषदृष्णोस्य लोपवन् अपि ज्ञानवनमानुदोषाहतरभयाभ्यपान् ॥
पथ्यान्त्रं वदुः साधुः नत्रदोषापयोपय अवकापने प्रकुपितविशेषेनाविदाहिभिः ॥२८॥
रोगोपविसर्पति नन रेन: स्थितनाव हिः वहिस्याहितयोदि स्या वि दा न वा न रंस्व व ॥
मर्मोपनाशकानां माहात्म्य पनानोव घट्टनोन नकालिदायापा हेणानां विषमचपवर्जनान् २९ ॥

पथ्यान्नं अनेकोपद्रवयुक्तः पालनं प्रसन्नो नरं नारीशेषोको मुखदुःखं निकुलिनगुह्याद् दुर्भावकी न
स्वपयुवदापर्दूषास्त्र वनोविसर्पभव स्वान् स्वानि दान प्र क्रम स्यान्ने विसर्पः सर्व लक्षणपद्दह
व एपरवाता पित्तकफैः दयैः सम स्त्रैः स्वया अभिघातान् एवमभिघातानां दोषैः रूपक वहि सर्पेष
भवः दूष्यो रोपेरूपकवन् एवपित्तेर त्रैकफानवायुरिस्याहिरुपितु यौत्रयपरः ॥ न च विसर्पो अयि
स्वान्ने प्रोहु राते पादपडनि रावः वाह्यान रभयाभ्यपान पद्धतिनक मेवरानं साचिहाह्याक्
विसर्पोजायते वाह्याभ्यन्तरयष्पसनेया एवक सा चरननरंभ्रयः कदाचिद् भयाश्रयः ने व
वाह्यानरभयाश्रयाविसर्पापथ्यानरदुःसाध्यः दुःखेन साध्यन इति दुःसाध्याः ॥ तस्मात्

॥ अन्यथा वा तेनार्वसर्पोऽति वाह्यस्यारिवाग्निवाहिः स्वर्वालानिहितयेहयेऽकं स्वेहीये यदिस्याः उभयथास्याः सन्नेवाविसर्पोऽतिर

सर्वेतया पवर्षं प्रकोपनेहितं ते वातलक्षिमिः प्रकुपितानाविरावेणा पुनर्विहाहाहिमिरित्यर्थं कृत्वा प्रकुपि
ताहेह यदि पुरवष्टवविसर्पोऽनि ।। तेनैव पुविसर्प्यं पुरम्पथ्यं तत्र रग्न्यं यं विसर्पो मर्मावनावाहिमर्पि
द्यान समपिल्लहृदयाहितानामुपलोवा दुःखेन स्यात् तथा समस्याहासंयोगे द्वावान् अपनानांतपिना
स्याहीनांविपद्दनाहितरावता वलनाहनिरायेन वा रक्तलाहि मर्यः तथा न स्यायां तन्नियापात
तथा वेगानांतानार पावते वेदनानां विषमं कृत्वा च विस्त्वविष्टिर कृत्वा शर्वनान् सामुच्या
प्रत्रवाध्यनवलयार्थशलाहिताया न ग्रन्थोऽलहस्ताविवधियाहुतांवा हृत्स्यं विसर्पविद्यान ॥ ॥

३८ तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ।। शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् पित्ता
द्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितः ४८ कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् स
स्वदोषलिंगैश्चीयन्ते सर्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ४९ ते च भिन्नाः स्वं स्वं च बिभ्रति व्रणलक्षणं
वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्छातीसारतृड्भ्रमैः ५० अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः करोति सर्व
मंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् ५१ यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः शान्तांगारोऽसितो नीलो रक्तो
वाशु च चीयते ५२ अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतं च सः मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽति
बलस्ततः व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् हिक्कां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना
क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवां ५५ दुःप्रबोधोऽश्नुते निद्रां
सोऽग्निविसर्पः

तत्रेत्यादिना वातादिविसर्पः लक्षणं ज्वरतुल्यव्यथः स्यात् शोफादिगुणश्च पित्ताद्विसर्प
तत्र विसर्पेषु मध्ये वातादयो विसर्पः तथा पित्तज्वरलिंगातिलोहितत्वस्यात् पित्तज्वरलिंगो नीवलिंगातिप
द्रुतगतिः सर्वेषामपि तथा पित्तज्वरलिंगो नीवलिंगा हितापहृत्यो हि रत्तर वर्लोपयस्य ॥ कफाहिमर्पः कर्तुमानाहि
स्यातिस्वस्प्युवमान पूर्वे स्यान्नाहिताव कृर्तो हि रत्तरवर्लापयस्य तत्रैव तरोगतास्या स्पर्शदन्तास्वलार्ह
त्यः कफज्वरतुल्यरुक् च वातादिरिव लहसलपयोऽन्यं तत्र तत्रागतास्या स्फुर्वदन्ताश्वलाह
नादि सर्वचवीसर्पो उपहिता उपद्रवा हिताः स्फोटैश्चीयन्ते स्यापत्ते किम्भतैः स्वदोषलिं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रो यथापूर्वं स्वदेवतलक्षणैः तथा पञ्चकुलभिन्नाः स्वस्वमात्मीयमात्मीयं देवं वज्रललाटे स्वविश्वनिधा
रीति पूर्वं पञ्चकाः पञ्चषाडिकाः पञ्चकुलभिन्नाः पूर्वं काले स्मारितानां समासः तत्र मात्रस्तान्मायावरूपा
हृत्कलेस्मादिरंघ्रनिर्दिष्टं वज्रललाटस्ललोपितेनाहिर्द्रपहृजद्रुत्यादिरंघ्रनिर्दिष्टं एवं कृपादिलक्ष
णमपिबोधः अधुनाटदृश्येल लयतिः कुतानापितानादिसर्वत्रनारदिभिर्भुजैः एककलमगंत दैत्य
मारावकौलिवनस्वलितां मारत्याप्रमहदृशावरोति पंचवराश्रीरत्नं विसर्ग्यं विसर्ग्यं लिपभर
ति समवरमानापरापिनोनीलोरक्तोवामबल तथा हविसर्गयां द्युत बाध्मिलद् नपद्वकरादेश्री
पनेमामवदेपवीरसर्गः श्रीघ्रगत्वा नरनराणां भाववराम्रभीतु सारी दुनल्वारिनकृताललाल न
नव वववनानेजबिवलौ लवलीयानतया दीरमय्यनवोड यन समासविदृहेन्नाभायन लिदाचरह
रेन सासमीरपेकुर्यात तथा हि धर्मांच सविसर्वनानुवधीहिरुरीमव स्यायतः प्राश्रावेतान वथा
कृषेन रहः पवतोभिन्नानेवृद्ध्यारूपं ५८ रक्तवार्ध्रुवत मानवक्रियारामावमासनं दृष्टिनाचरी
घोणगुह्नेस्थल स्वरात्मतां ५८ तं पीतानाकुले मालाश्र क्रानानीवर के स्वर्गं सार्थ कर्णानिसा
रास्याधावहि ध्यावविभ्रमैः माहेव सिमूर्धांतममानितस्वेपुनः स्थापनं त्रिवीसर्गः तपमारस्नकोपन्न ५८
लक्षणमा अत्र तासंत्सोभिभूतोतं चक्षुविद्वमितप्याम स्नान दिवुहर्मदकुलवत् पत्र अत्र निनसद्रुनिहतो
प्रथमापलनिमलक्रादिरित्यर्थः एवंकु विद्युपहरवालाभाइत्यादिविवृद्धमानः परिलुठल
नःलिङ्गामनसाकार्यं नचमनोदहवंमाडवानदुस्याविनिद्रामस्कुने किंभूतः दुःप्रबोधः दुःख
नप्रबोधानिद्रापुनमाय स्वयं संपदवे एवं च प्रमत्तसखी वैसर्गौ उम्मत्ते ॥ कृपतयपवनार हृदस्मेववकपव
द्धधाभित्वानंयीनां मालाकुरुते रक्तचवृद्धर तस्यानरस्फूर्वपितानं यिनामालांकुरुते किंभूत
रक्तं लंबिसरास्नावमासनं किंभूतानानंयीनां दीर्घालुब्ध स्वरभावनानां तथार
क्रवर्णानां किंभूतां मालांनीवर रक्तवर्णं तीवोरराजव रोयस्ताल्लां तथा स्वासादिभिर्भुजां
द्वस्थापमनतरान्नेयप्यिवीसर्गौ उम्मत्ते कृपवानकोपजप्रायं वेदः ५८ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

+ सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वतिसर्पणः ॥ ९०

कफपित्तात्कर्दमाख्यमाह कफपित्तादित्यादि नतु कफजः स्तंभः स्तु सर्पति सर्पणशीलः प्रायेणामाशयं गृह्णन् नाम प्रायेणाभिल
तानन्तरमेकदेशं गृह्णन्नाक्रमन् ततः सर्वांगं नाप्नोति न चातिरुक् स्यात् तथाचपिट
कैरवकीर्णो व्याप्तः स्यात् किंभूतैः पीतलोहितपांडुरैः तथा मेचकाभादिः स्यात् मेचकाभ
धूमकंठसदृशवर्णः ततश्च कर्दमाख्यं कर्दमसदृशमुशंति मुनयः इति शेषः सर्वजमाह

कफपित्ताज्ज्वरः स्तंभो निद्रा तंद्रा शिरोरुजा ॥ अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ६
मूर्छाग्निहानिर्भेदोस्थ्नां पिपासेंद्रियगौरवं ॥ आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ६१
प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ॥ पिडकैरवकीर्णोतिपीतलोहितपांडुरैः ६२
मेचकाभोसितस्निग्धो मलिनः शोफवान्गुरुः ॥ गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोवदीर्यते
पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः ॥ शवगंधिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशंति तं ६
बाह्यहेतोः क्षतात्क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितं
स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितं ॥ ॥ ॥

सर्वात्मा भवति सर्वजमाह सर्वज इत्यादि सर्वजः सन्निपातजो विसर्पः सर्वैर्लक्षणैर्वातादिलक्षणैः सच सर्वान्
धातून् अतिसर्पणशीलः सर्वधात्वतिसर्पणः स्यात् ॥ बाह्यहेतोः क्षतादित्यादि करणेन क्रुद्ध
सन् विसर्पं कुर्यात् किं कुर्वन् पित्तं सरक्तमीरयन् तथा स्फोटैः पिटकैश्चितं व्याप्तं किंभूतैः
कुलत्थसदृशैः तथा शोफादिभिराढ्यमतिशयेन युक्तं तथा श्यावलोहितवर्णं ॥ ॥ एष
महावैद्यैर्नाभिहितः केवलेन बहिर्विसर्पः साध्य इत्युक्ताः ईदृशा श्रेष्ठानुपद्रवाः का सर्वे
दोषजन्या दोषैरुपद्रवैरहिताः स्युः साध्याः इतरे सर्वे नित्याः दोषविसर्पाश्च साध्या तथा स्वभावा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा. ८३ 138

सर्वे विसर्पाः ख्याताः ते मर्मसंकाशाः प्रभिन्नाः ते मर्मसंकाशास्त्वसाध्याः तथा शीर्णस्नायुसिरामां-
सा निःपरस्वयसाध्याः तथा प्रक्लेदः शीर्णता निःस्रवेन प्रक्लिन्नाः स्पर्शादावगन्धयः पृथक्त्वं गन्धस्तस्य
ते व्यसाध्याः शवस्येव गन्धो येषां ते शवगन्धयः ॥६७॥ इति श्रीमृगाङ्कदत्त-
पुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां निदानस्थाने
पाण्डुरोगकामलाशोफविसर्पनिदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३ विसर्पनिदानानन्तरं कु-
ष्ठश्वित्रकृमिनिदानमारभ्यते मिथ्याहारादिना तथा साधुनिन्दावधादिभिः पाप्मभिः

पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वन्द्वजाश्चानुपद्रवाः ६६ असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्त-
मर्मकाः शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगन्धयः ६७ इति श्रीवाग्भटकृतेऽ-
ष्टाङ्गहृदयनिदाने त्रयोदशोऽध्यायः १३ अथातः कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं व्याख्या-
स्यामः मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना साधुनिन्दावधान्यस्वहरणाद्यैश्च
सेवितैः १ पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्व-
ग्लसीकासृगामिषं दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो बहिः त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति

कर्मभिः सद्यः सेवितैरनुष्ठितैः प्राक्तनैर्वा जन्मान्तरकृतैर्वा चरितैः सेवितमात्रेण सहसा नान्यानुष्ठा-
नेच्छया नवपि तेन कदाचित्कारणमेवानन्तं कुष्ठहेतुरिति मन्यन्ते तेऽन्यथा मन्यन्ते कर्मभिर्मिथ्या-
हारादिना च प्रेरिता दुष्टा मलाः वातपित्तकफाः सिराः तिर्यग्गाः तिर्यग्गामिनीः प्रपद्या-
श्रित्य त्वग्लसीकासृगामिषं दूषयन्ति तदेव व्यनक्ति श्लथीकृत्य शिथिलीकृत्य ततोऽनन्तरं ब-
हिर्निश्चरन्तो बाह्यदेशं प्रसरन्तः त्वचो वैवर्ण्यं कुर्वन्ति तत्कुष्ठमुशन्ति मुनयः इति शेषः २ ॥ ॥॥

नि. ८३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

139

कुलोत्पन्नो रोगग्रस्तः कुष्ठी मिति नहं तेन्या कृता यस्माद्देन ज्ञ पो ह्नि न मनुष्यक्रांते न न कालेन सर्वे वपुः
कृमीर्वं कुष्ठानि न स्मान्न कुष्ठी मनुष्यते न च कुष्ठ धान्यं न सर्वं न च पंचदश सा ख्याने न रक्तेन औ
पश्रकृतं तेन तैष्ण मेवं न ते रजका त्वन पापः सर्वस्मान्नेव धान्य नन्दनेसंध्यो ह्नेत्यपि न्याकृमीन्ना वहेत्
त्वं मलान न लेपहिमि पुनाति न यासु दाः कृत्तेन दुष्टिविकस्मान पेः कृमिमिमलनं कुष्ठे लोमादि
नमहस्यपत्न श्वित्रस्य हगण रूपत्नानाविचाने पापकुष्ठस्य कान्त्या अस्मात्त्वकारणान्ना श्वित्रं कुष्ठवो

कालेनो पह्निनेयस्मात्सर्वं कुष्ठानि तिन हपुः सपद्यधान्नं नष्याख्याने: सर्वान्‌ सं
क्रूरचाचहृत् एहेदले दर्शकोष्ठाने कृमीन सस्मान सुदर्शनेन रेमनेन कृष्णास्युधपत्नी
नरसोत्पत्योनि ये: क्रमान महापापि श्लिष्टमस्मा तु कुष्ठवान्हा सुदर्हिन [illegible] कुष्ठानि
सस्यजतदोष: पृथक्त्विप्रे: समागते: सर्वं स्यापि त्रिदोषवकुष्ठवरेस्याधिकत्वत: वानेन कुष्ठकपाल
पित्ताहदुवरकत्न मंडलाख्यविचर्चीयकुष्ठाख्यबानेपित्तज चर्मैककुष्ठकिटिमसिध्मालसविपादिकाः

हासुदर्हिन कुष्ठ दाहाद्युत्तलनमात्रमेवास्मि मर्यः कुष्ठानि सप्तधा सप्तप्रकारा लिक्ष्या मिस्माह
पृथक्त्वानपित्तवर्द्य: नेरवमिश्रे: वातपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां पित्तकफाभ्यां नेरवत्रिदोषे: समागते:
सान्निपाते ननेवं सप्त कुष्ठानि त्रिदोषजे हिदोषजे कुष्ठे न सर्वत्रिदोषजे स्यादिस्याः शंकायाह सर्वस्यापि कुष्ठस्य
त्रिदोषजत्वं सान्निपातेन ते स्व स्वाधिकत्वेन व्यपदेशः सान्निपातेन स्व स्व मौष माल्यकलादनेनाह वा
तालेन सान्निपातेन कापालं नाम कुष्ठं भवति पित्तात्पित्ताधिकात्सान्निपातात् औदुंबरं नाम कुष्ठं
जायते कफात् कफाधिकात्सन्निपातात्मंडलाख्यं कुष्ठं जायते न पक्वा विचर्चीच कफात्देवतिचा
र्यः अरुद्धाख्यं कुष्ठं वातपित्तजं ऋष्यजिह्वं सप्तकारा खरवर्णश्यामकुष्ठानि पुष्पअदन्तजिह्व स्पनये वं वात

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विज्ञेत्वत्सन्निवातन्धक्षाले एवमन्येपि विपाक्यं चर्मैककुष्ठकिटिमसिध्मालसविपादिकाः
वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी इति कुष्ठे अनेकवर्त्तद्दद्रुः पुनरस्य श्लेष्म कापित्तात्
पामा पुण्डरीकं न पाविस्फोटः तथा कामान पामा चर्मदलं तथा पुनः सर्वैस्त्रिभिरेव समस्तैर्दोषैः काक
णं नाम कुष्ठं स्यात् एवं सप्तानां महाकुष्ठानां पूर्वं त्रिकं कपालोदुम्बरमण्डलाख्यं
तथा दद्रुः काकणं पुण्डरीकं ऋष्यजिह्वं चेति महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ अतिश्लक्ष्णस्पर्शादिकं कुष्ठ
लक्षणमग्रजं पाणौ रूपमित्यर्थः अधुनैतेषां लक्षणान्याह कृष्णारुणकपालाभमित्यादि

वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ९
सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रु सकाकणं पुण्डरीकर्ष्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु १० अ
तिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णता दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनं १२
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजं कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुपरुषं तनु ॥
विसृतं ताम्रवर्णं तत्तोदबहुलं समभिक्षितं नाद्यं तमल्पकं दुष्टं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥
पक्वोदुम्बरताम्रं त्वग्रोमभिः कपिलैश्चितं बहलं बहुलक्लेदं दाहरुजाधिकं १४ साम्प्रस्यानी
बहलं कृमिविशालमौदुम्बरं स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तं समन्तात्तु तं १६ अन्योन्यसक्तं
मुत्सन्नं बहुकण्डूसुतिकृमि श्लक्ष्णपीतं मयं पर्यन्तमण्डलं वरिमण्डलं १७ एकं कूपिपिडिका रक्तपा॥

कं कापालस्य लक्षणं ॥ पक्वोदुम्बरताम्रमित्यादिकं उदुम्बरस्य लक्षणं स्थिरं स्त्यानमित्यादिकं म
ण्डललक्षणं १८ एकं कूपिपिडकेत्यादिकं विचर्चिकायाः लक्षणं ॥ तस्मान्निरूपितं ह्यानमः ॥२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

परव्यमिन्वादिकं अरहन्तिह्ममालरलं ॥ हलिवर्मरत्नरव्यार्थं वर्मारलंकुष्ठ एवकंचेनुकुष्ठं वहारत्यं
विस्तीर्णकिशयं नथाऽवेवहृवेदहिते नथामलपवकलहालंमं मल्लानवरवदुमहेरां मुमुनेने
कुष्ठस्येवं लहरणवमधापि कुवलोदेहायमरनेता हलानातेदकायाकुष्ठमादुः हकुष्ठमिति
रोरनाटल्युतं महदरवेदवनमल्लपवकलाकुरयेवजमिति ॥ विदग्धनुहर्णं क्रिणरवरस्यार्थक
ज्ञानर्यवधामितं ॥ भिम्बूहनामकुष्ठवहीरहवंवाद्योवेलापमवरव्यपवीदोषः ॥ अनः स्निग्धपुष्पव
हुजः किरेच्छिवल नथाम्लहलमार्गलयानलनु वर्णनग्रेलमात्रेदोषिपवकुष्ठावदलाबुकुसुमाभ
वरवंतनुरक्तलनपनेः रयाविसमुन्नत १८ हलोदहरहरलेदंवर्वेदोषपादुकेत्रिते अरहन्तिहा
कृतिप्राहुर्मुहत्तिहृवहुहृथि १९ हलिनचर्मरवरव्यार्थचर्मकारस्वमहाकुष्ठं ॥ स्फोटेमनस
कलमान्निभकिटिभंपुनः २० रूक्षंकिणखरस्पर्शंकंडूमत्परकाभितं शिध्मरूक्षवहिः
स्निग्धमनर्घृष्टं रजः किरेत् २१ अहरणस्पर्शंतनुसालमात्रेदोषिपवकुष्ठावत प्रायणलावादि
कुष्ठस्थानं गंडैः कंडूपुनेच्छितं २२ रक्तोरलमंडवालिवादरवर्णविपादिका: नीवाजो
मदकंडूसमलतायपिटिकाचिता: २३ दीर्घप्रताननादूर्वावदतनमीकुष्ठमकिटिं उष्णलमंडलाददू:

नचप्रायणवाहुलोनाईकायेस्यात् दारनादेनातं ॥ अलाबुपुष्पवासत्र्यंगपुष्पचर्मादहमदज
ति ॥ अलसकं नामकुष्ठं गंडैरक्तैवर्णैः कंडूपुनेच्छं तत्रैवभवेनथविपादिका: कादरर्पः स्युः नथा
वरे नीवाजर्मीभंतनथोरुपुलाः नथाभेदकंडूमलवर्णकाः नथामरलायपिटकाचिनाश्च कालि
कादेरारयनेनिकर्माणपक्लातनुदीप ॥ दूर्वावदीर्घप्रताननादद्रु नथाऽननमीपुष्पाभा नथो
स्नल्लमंडलाच नथाकंडूमतीनथा ॥ अनुबंधिनी प्रसक्तानुप्रसक्तासस्थलवनीराशेरम
नुधावेनी २४ शतारुर्नामकुष्ठं स्थूलमूलामूहलेलवलयावत्रापमः ॥ पर्वजन्मवेनि कुरीवं
नामरक्तपर्यंतं नथातनामध्यपादु नथाकंडूदाहरुजायुतं नथोन्ननियुक्तं नथारक्तैरंशुभिः

पा.६५

सूक्ष्माः सताम्राः शिरालावर्णेन ताम्रं वटपत्रमिव तथा घनभूरिलसीकास्रावं ॰आम्रुचयिभेदि वि
स्फोटं नाम कुष्ठं तनुतनुभिः स्फोटैश्चितं ताम्रप्रकिंभितैः सितारुणैः श्वेतलोहितैः पिटकाः कंडू
क्लेददाहाधिकाः पामसंभवैः किंभूताः सूक्ष्माः श्यावारुणाबहुश्च पाकोबाहुल्येन सा चर्मा
माविरूपाः याल्पाकुष्ठं श्यावाश्च स्यात् चर्मदलं नाम कुष्ठं स्फोटवत् तथा स्पर्शासहम् तथा
दुःखितं तथा रक्तं वर्णेन तथा स्फुटनम् तनु स्यात् काकणं नाम कुष्ठं तीव्रदाहवत् तथा पूर्व
प्रथमं रक्तं तथा कृष्णं काकणं तीव्रलोपमं गुजाफलसदृशं ततोनरं सर्वैः कुष्ठलिंगैर्युतं

स्थूलमूलं सदाहार्तिरक्तपर्यन्तं बहुव्रणं श्यावारुणं स्कंदजं तावत् प्रायशः पर्वजन्म च २५
रक्तं तथा परिपाकं कंडूदाहरुजान्वितं साङ्गं प्रायिलेद्रजैः वटपत्रमिवाम्बुभिः २६ घन
भूरिलसीकास्रावं स्वाप्रमाम्रुचिभेदि च पुंडरीकं तनु तत्स्फीतं स्फोटैः सितारुणैः २८
विस्फोटैः पिटिकाः पामाः कंडूक्लेददाहाधिकाः सूक्ष्माः श्यावारुणा बहुः प्रायः स्फिक्
पाणिकूर्परे २९ स्पर्शासहं कंडूयतोदाहवत् रक्तं दलं चर्मदलकाकणम् १
तीव्रदाहरुक ३१ पूर्वरक्तं च कृष्णं च काकणं तीव्रलोपमं कुष्ठलिंगैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भव

नैकवर्णमपि तु श्यावपीतादिवर्णमपि स्याद् इत्यर्थः सुश्रुते तु मंडलदद्रुपादिकाल सक
चर्मदलविस्फोटास्तानि नान्दीनान्ति स्थूलारुष्कमहाकुष्ठपरीसर्पाः सर्वाकसारुणाखानि
तथा कानि एवं वेतन्त्यक्तं तथा स्थूलं मूलं च सदृषि जायते सर्वांगं चापि तत स्थूलारुष्कं कु
ष्ठं उत्तपर्ते सर्वदेहं महाकुष्ठं त्वचं सकोच स्वापतोदं सार्दः पोस्मिनदीर्घाः स्फोटिका सु
चमाः सर्वपुष्पपरीसर्पं सादुः नुत्सः सर्वान्याविसर्पवल्लश्रीघ्रतमंकाटीनवाः प्रसिद्धा
कुन्देदहस्फाटिका श्यावहीना कंडू प्रायशः सालाः प्रदिष्टाः ॰अरणानि तत् निविहादि
लोपाश्च पुनाः अरणानि तदर्दनं कुष्ठभेदं कुवंश्यानाम सिपर्यंत तथा लक्षणानि पर्याये
पि विविक्तेषु कुष्ठभेदाद्दर्शनतश्चैव मतद पिलक्षणान्यारत्वानि मंदनिमस्यते कुष्ठस्थितयादि ॥ २ ॥

नि.६५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कुंडस्थे दृष्टे केन्द्रेषु शुभग्रहैर्वा नाधिकं कुंडमिदं त्रिकोणाधिकं कुंडमिदं केन्द्राधिकं कुंडमिति कथं
ज्ञायते अयमिति चाह॥ कुंडे शुभे बोल्लणेनं दोषाधिकं दोषमेदीपविहीने धिया कथं लिंगकर्म
भिराहिकेन लिंगानि वनानि कर्माणि चालिंगकर्माणि यथा कोपाः स्वमादीनि पितृम
दाहादीनि निर्मलाः स्नेहकाष्ठस्नादीनि यथा यथा स्नानीये देवकर्मणि पितृसंलिंगानि
लक्षणेन तत्र लक्षणादोषवाणाकर्मणि वलिंगानामनुष्ठाने॥ अतएव च स्नानादीनि कर्माणि इ
वाणामनुष्ठानाद्दृष्टमनंतरमुवाच दृष्टे बोधामपकापिपद्गंदेवलहस्ते दर्शनान्तरेषु
हृदयमेदोषविहीने राहिस्थालिंगकर्मभिः कुंडे शुभे दोषे बोल्लणेन हृदयदोषे बोल्लणे
जे ते २॥ रिहेतत्रयचयचतुर्थिस्थमक्षयशुभकृत्समास्थं यावन्मेदोगन्ने कुंडे पि नेह
दृष्टः मांगे १२॥ ग्रहकुंडे कपकानां स्थले ननकुंडस्थमेकमलंचपल् नत्रत्र त्रिविस्थिते
कुंडे नादृष्टे वर्णप्रसन्नाः १३ चिदृष्टांस्य पयवः शोलिनेपिविन्नेपुनः पालिपाद
ष्टिनाः स्थानाः केंद्रे चधिपुवाधिके १४ कोणेषु निहपगानां दलने स्या च मेदृष्टि
नामाभगोस्थिमक्षस्थानेवराणः सवर्ह्यः १५ हलेवकृमपशुकेसवदोपमबाधनं
नस्थलमस्मगुपलदृष्टपाहिनि॥ सर्वदोषेबोल्लणेसन्निपानेकुंडेन्यजेन्नचाकस्मेनरिहाण
क्रमनियचाविकृतिविनासीपकक्षितं कुंडे दिवशीर्षमालानामिस्यादिनचेनोपत्रकमन
पद्मकुंडमलमास्थिमशुकृतसमान्यायेन चान्यजेन मेदोगन्ने कुंडे पापं पद्मपादिनापाव
पितनुवाकं पितृस्पर्शे दहपितृन्दहजे नष्टार्तनं मांसं गं च कुंडे कुंडरुह लधप कपवा
नादृष्टमकुंडस्वसाधं नयानकुस्थं नष्ट एकदेशाधिकं च पन् कुंडे वेनवहस्व
साध्य॥ नत्रतेषु कुंडेषु मध्ये नचिपाल्मे कुंडे नोदादयसः रत्नं कुंडेस्थसदाराः स्तु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

का.८१

...१७ सुधा... ...

कामस्य कुष्ठेवालिकाद्यभिमानः स्फोटाद्यमुः संधिषु वातनिरापनते दोषवति मदाहिस्थिते कु
ष्ठेकाराणि कुलिना तथा वातनिरुद्धं प्रमाणानां दहने गात्रे छिद्रेनमिव वणान् आस्थिमज्ज स्थिते कुष्ठे
नाशा च घ्राणलक्षणं अंगसंस्थाने व्रणानः सर्वस्मिंश्च तथा स्थान् दाने च कफः स्मृः आकृ स्थिते कुष्ठे
दारात्परमथ तस्मानां चकार नमुपद्रवैः सहदाहिभिः कीटैर्न स्थान् अस्मिन्निर्वषधानुकुष्ठे कारान
देहानां नराणां लिंगानि यानुक्तानि नानि यथापूर्वं स्मृः तथा सदाहो निरुक्तं स्थिते कर्मणि नानि
कालत्वाद्यभिमानः स्फोटाद्युपध्रमा सहस्रो स्मृः एवमदः प्रमाणं निषुधा तथा एवं च सर्वदसापादीनि
सर्वेणापिशिमुक्तं स्थितेकुष्ठेदारापणमथमानां च सर्वदिनि यथापूर्वं दाहुत्पातः कुष्ठनिदानानेन

यथापूर्वं च सर्वेषां तु दुर्लभाम्य सदाहिषु १६ कुष्ठेकस्य संभवे क्षिप्रं त्रिविलामं दहनं च
तत्र लिंहिकमथ वशित्र्यां त्रिधान्यं तुषं संभवं १७ वातादुत्तारतापितानां कमलपत्र
वत् सदाहं रोमविध्वंसि दशकान्तं भवेत् कुष्ठ १८ सर्वेषु च कमादुत्तमा समदस्य वादि
तत्र वर्णो नैव दहतु भवं कुष्ठनचोन्नतेसतं १९ ॥ लक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

इंक्षित्रस्यालक्षणे कुष्ठक्षित्रे पारेकरूकारणान्यहनएवाह ॥ कुष्ठेकसंभवे क्षित्रमिति कुष्ठानामेकः
हसमन प्रमथवापणानश्वित्रकुष्ठेक समथविलामदाहएच तन्निर्दिष्टनके वलक्षित्रमिति नचा
वरिस्मिन्ननकुष्ठे वनस्वविलि उद्भवं जनमस्मय प्रास्मयः उद्भवमु समस्मप्रमु उद्भवसम्प्रयो
धानुशरेनामथं पदोरिन हानेवानातपमुमारेषाललपातरक्तरपत्ल पे धानवः धानवमस्मधा
तत्रुमधानवः त्रयोधानवांपथात्क्रमसमुद्भव सम्प्रयोवम्लनेत्रिधानमुद्वसम्प्रयो ॥ वातादुत्तार
तक्षित्रस्थान पित्तानकमलपत्रमिवतान्ववएपिन नथानमदाहनधारोमविध्वंसिरामपत्ताने
तसभावं कफात् श्वेतंन घाघनं नथामुरुस्थानानुभूपेन नथाससहक्रावर्णेन इति सर्वेदु क्रमात्
पात्क्रमवाना मुद्वक्षित्रं रक्तं मस्सनमदःस्वादिशनं नत्रवाना दुवक्षित्रं रक्तासपत्ने दुव
मानसप्रथ मानधानाप्रवकपाद्वमिति कुमराहपात्पतः एवोनवार्णे उमयदाना दुवरके
दारुणं क्षित्रं वर्णान वेदना रक्तास्थलंनयथा कुमनपुनर्वानानाथुद्वत्वमनातमनां विंक्तारे समपनारस्त

नि.८१

॥ अधुना साधारणासाधारणविभागार्थमाह ॥ अनुत्कृष्टो मध्यश्चैवं तथा ॥ अथ वहन्नमध्ये नेन यामितः पर स्य स्वसंस्थः एकमस्मिन्निलिनं तथान्यत्व मवकृतिम्भिकृतेन तथा ॥ अनतिक्रांतस्वधर्मं जन्मान्तरं ॥ पन्नमवे ति न च साधनं कर्तव्यमतो न्यथा अनुत्कृष्टो मध्यश्चैवं वहन्नेन तथा वरस्य स्वरूपं तथापि चिरकुलो मन्नमनिलस्वधर्मं न साधनं गुरुकुलादिवासेन लोकेषु जनन मध्ये चिरनेन न मध्यविशेषभावने न वर्ज्य ॥ एवं रोगाः अपथ्याहारकृताः स्वचारित्रतः सर्वसाधारणाः ॥ एके चान्ये आहारस्य व्या रूपस्य एकाहारस्य व्याधयः ॥ आदिशब्देन श्वासकासादीनां ग्रहणं सर्वेषां संग्रहः साधारण एक

॥ अनुत्कृष्टो मध्यकुलं मम सहृद्भ्रमिच्छेनवं ॥ अनतिक्रांतस्वधर्मं साधारण्यश्चैवं संसेवता न्यथा ॥४॥
गुरुकुलादिवासेन लोकेषु जननमध्ये चिरमनं साधारणाहारकृतव्याधिरेकं न साधारणरोगतः ॥५॥
एवं संचारितानेतत्वविकाराविशावनः कृमयस्तु द्विधा प्रान्ता बाह्याभ्यंतरभेदतः ॥६॥
बहिर्मलकृतास्तावत् जन्मभेदाच्चतुर्विधाः नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तेषु गुरुत्वतः ॥७॥ नि
लयमामाशयस्थानानां वलिकेशावरोम्य पाः बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च पुरुकालिकाः ॥८॥

आहारस्य एकाहारस्य व्याधयः ॥ आदिशब्देन श्वासकासादीनां ग्रहणं सर्वेषां संग्रहः सर्व एकाहारस्य व्याधयस्तेषां भजनं सर्वेषां न स्नानं नैव चान्यत्कुर्वन्ति तत्र विकल्पा न तद्वि शेषेण संचारितः ॥ अधुना कृमयः प्रधानकृमीनधिकृत्याह कृमयस्तु द्विधा प्रान्ताः मुनिभिः नि[illegible]विशेषः तु स्वयं पर लोहितौ स्नेहात् कथमित्याह बाह्याभ्यंतरभेदतः एके बाह्याः एके चाभ्यन्तराः जायन्ते कालिङ्गादयः ॥ अन्ये आन्तराः पुनरान्तरा द्वादश जन्मभेदेन चतुः प्रकाराः कथमित्याह बहिर्मलकफजन्मानः केशादयस्तेभ्यः शरीरवाह्येभ्य उत्पन्नत्वात् पाककफजन्मानो रक्तज न्मानो विट्जन्मानश्चेति चतुर्दा विट्पुरीषं नामतो नामभेदात् कृमयो विंशति प्रकाराः तत्र तेषु बाह्याभ्यंतरेषु कृमिषु मध्ये ॥ गुरुत्वात् तेन बाह्यमलरूपेण मलसंजाताः बाह्याः तेच

का.८८

निष्ठानामैव प्रमाणसंख्यानतुल्यपिण्डधान्यं न एवं तेषां च वंशे चाण्योधान्यं न एवं तथा बहुधा
दः स्तम्भाख्य नामनीना म्नाय कालं स्वच्छोनि द्विधा ने च कार्णा हीनि विदधति ॥ अन्नजाः
॥ अन्नरः कुस्तुः कुत्र कहन वः कुष्ठन सहक स्तुस्फा हेतु र्निष्ठानं पिष्टकादारादिकं वेषा न ए
वं नवन्न जंबुकं पिस्तु मध्येष्टा अन्नजाः ॥ पिष्टक मनिषा येन मधु रान्नादिभिः स्पुः ॥ रन्नजाना
निष्ठान विशेषा वलय मालपूलि कुप्रीपान्या खाजा वदाद् शाकुज्ञाः शाकु दुष्टा ल कुल्ये च हेतु
सामान्ये ष्ठाधिकं बहुविटधान्ये पायसमादिभि च बहुविद्ध बक वर्ण शर्कः वाल कादिभिः

- द्विधानेकोठापिष्टिकाकं स्वान्नान्यां कुर्वन्ति कुष्टे कहन वो नक्षीः अलकजा लघु वाधिवं ४५
मधुरान्न गुड क्षीर दधि पिष्टकुन वोटनं शाकुज्ञा बहुविद्ध धान्य च ली शाकालकादिभिः
कथाहासा सा यजाता बहुताः सर्व्व लिप्सवन्तः पृथुक पूलि भावे चिपिटके चिपिटक पदीपमाः ४७
स्व धान्यां कुराक राला नुदीर्घ स्वया णवः सनानामानायभासा ख्यामतः समधातु
ने ॥ आकृतव्य दरावि शुद्ध दपारा महाकुहाः कुरवाद भेकु समाः मूलपाल बकुर्वते ४८ हल्ले
समासाख्य वल मवि पाक मरोच व मर्थी हित्तरानहे कार्यपल वयु धीनसान्न ५॥
पालकादिभिः उलूक्खल स्तदर्वी ॥ पथ बलु उलूकादिभिः नितेजयुः उलूखलं हरिना वस्यपिवि
धान्यपि निमाचहन्ने खादिवपा दिहन्य प्रायगकका दासा पायजाता नयकाराय नवादिष
घ नच्छले दक्का रायपु कुपीवान्याइनि ने चव वहाः सनः सर्वतः सर्व समन ताराः ग्रीष्मस
प्रसरांसि सर्व नड्याहिना ताः पृथुक धान्य निभाइन्यादिनाः संख्यानकथने श्वेनाइत्या
दिना वर्णकथन नामनीनाम्नाच नेम प्रधान प्रकाराः नुख्या थे नामवर नामान्
ह ॥ अन्नरात्र इत्यादिना ॥ त्रपदनीय च सः इन्नादीन्यथा नुगता निनामानि कानि
चिन्न पाक्षिकानि कुरव इत्यादीनि ने च कपजाः कुमधो हल्ला सादिकं कुर्वन्ति ५॥

त्रि

त्रि.८८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अधुना रक्तजानाह रक्तजाः कृमयो रक्तवाहिसिरास्थाना भवन्ति तथा अपादा वृत्तास्ताम्राश्च
सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः प्रमाणतो ह्यतिसूक्ष्माः कार्येणैवा
नुमीयन्ते तेषां नामान्याह केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बरा इति तथा सहसौरसमातरः
सहसौरसमातरश्च ते षट् एते रक्तजाः कृ
मयः कुष्ठैककर्माण इति सहजाः सहसौरसमातर इति
जननीयकर्माणः कुष्ठेन सहैककर्माणः एवं पुरीषोत्थाः पक्वा

रक्तवाहिसिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः ५१ केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुंबराः षट्ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ५२ पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ५३ तदास्योद्गारनिश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ५४ ते पञ्च नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ५५ विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विनिर्गमात् ५६ इत्यष्टाङ्गहृदये निदानस्थाने कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं

शये एव जायन्ते पुरीषस्य पक्वाशयस्थत्वात् ते चाधोविसर्पिणः स्युर्नाड्याः वृद्धाः सन्तो
वृद्धिंगताः यदा आमाशयोन्मुखाः स्युस्तदास्य प्रसृत्य अस्मिन्नाशये भवन्ति उद्गारनिःश्वासा
विड्गन्धानुविधायिनः पुरीषगन्धानुकारिणो भवेयुः तथा ते पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावा
न श्यावपीतसितासिताश्च भवन्ति तथा नाम्ना पञ्च संख्येन ते नामान्याह ककेरुके
लेलिहा ते च विनिर्गमाद्धेतोर्विड्भेदादीन् जनयन्ति ५५ इति श्रीमन्मृगाङ्कदत्तपुत्रश्री
मदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां निदानस्थाने कुष्ठादिनिदानं चतुर्दशोऽध्यायः १४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कुशलिनं तं सर्वतस्तवा आधिनि.... माराः सर्वे वा नरो गतो लोकं कुशल एवं द्युः स्वकृ
रत्वाद्धि विधद्युः स्वगत्युपिकत्वात्र्केत्यत आह ॥ ..... अर्थाः प्रस्थानर्थाः प्रसवार्थानि यथाः
शुभाशुभाः सर्वत्र तेषां तर्थाः प्रसवार्थाः तर्थानि तत्कारणानि वृत्तिलक्षणानि प्रधानग
न्त्वं प्रधाने कारणत्वात्मः स्विभूतेः । सद्युष्टद्युः यथा क्रमसमद्युः सर्वार्थं कारणं जगतो
नित्यत्वं वायुः प्रधानं कारणं सर्वेन्धिकरणं जगद्धिताशकरणलक्षणलद्युः पवनः प्रधा
नो हेतुः शरीरस्य पुनर्विशेषणं नो नियमेन तथा न प्रकरणे प्रधानकारणं भविशेषः पुनर्धा
त्वं गतेन प्राणलिङ्गेन पाशरीरजनना द्वारणेन च । अतस्सद्युष्टोयानि नभांसि निबन्धः
कथं वायुः कारणं भिन्त्वं गतमपल इत्याह ॥ यतो माता वायुर्विश्वकर्मा विश्वानरः पितृजनननव

। प्रधानो वातन्नाधिनिसान्तं वा नोऽस्य समः सर्वार्थान पूर्णकरलं विश्वस्यास्य एकका
रणं । सद्युष्टद्युः पवनः शरीरणं विशेषणं नः १ स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजा

ना पतिः हासास्पर्धो विभुर्विभुः सहस्रोऽमन्युरतकः तद्युष्टायप्रने नयति तन्नामतः सदा

इन धारणं संजननं स्तम्भनं दीप्त्यर्थानर्थकरणं नि कर्माणि यस्मात् स विश्वकर्मा कस्माद्धि
श्वकर्मेत्याह विश्वात्मा विश्वेषां भूतानामात्मा हेतुः हेत्वर्थो ज्ञानम् अर्थः ननु विश्वात्म
नि कथं ता यत इत्याह विश्वरूपः इति यतो विश्वरूपं बाह्याध्यात्मकं स भावाख्यं यस्य स ए
वं तथा प्रजापतिः प्रजानां पालकः तथा स दृष्टा प्रकृतत्वाद्धि विश्वस्य धाता विश्वस्य धारकः
तथा हि वाह्यो लोको वायुमण्डलेन धार्यते सम लोकोऽपि प्राणापानादिभिः कस्माद्धि विश्वरूपः य
वा प्राविन्यस्य धारणादिकेतुः अस्य विभुरित्याह सहस्रो वाह्याध्यात्मिकान् सहस्रणानमन्युर्यमन्
यतनाधिकरणान् तथा यतो मोमरक एव सा ज्ञानं यतः श्वेव मननस्य दृष्टा तस्याः प्रकोप सदा सर्वकस्येप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नस्य पवनस्य कर्मातं कदाचिदपि नास्ति देवविहारिणीयाधारणे किंभूतं कर्म प्राकृतं वैकृतं च कृतौ
मवं प्राकृतं स्वाभाविकमुच्छ्वासादि वैकृतमनुवृत्त्यादि तेन पवनः कार्यकारी
कर्मान्यादिकं न यानि निर्दिष्टं एतन्नामान्यान्य प्रवनाख्याः कर्म व्याख्यातो विस्तरेण पुनर्दीव
महीपनामधामभेदान्स्यान्नाम्नानुवर्णनीय प्रत्येकं पंचधा एतत्सर्वं प्रतिप्रत्येकं नामधाम च प्रा
णादिभेदेन नाम पंचधा धाम स्थानमपि पंचधा दृष्टिभेदेन प्राणस्य मूर्द्धा स्थानं प्रा
उरस्थ कंठ इत्यादिवचनात् तथा उरःस्थानमुदानस्येति तथा व्यानो हृदि स्थित इति तथापि समा
नोऽग्निसमीपस्थ इति तथा नाभिरपानस्य इति तथा सर्वत्र पवनधारणे धारणा गतिः तथा
तथा तं देवविहारिणे कर्म प्राकृतं वैकृतं २ समासम्यक् प्रकारेण देवमहीपे नामधाम च प्रत्येकं
पंचधा च देवसमान्यान्यविहारे वैकृतं ४ तथा अनेन विभागेन सर्वजिनैर्भाषितं धातुरूपकदेवा
पुण्यकुसुमनिर्निक्षिप्तेः ५ चरत्यामावस्यु स्वेष्वृत्तेषु प्रसारणासु वपुषाद्येत नेत्र्याद्येषु द्वीपेषु
मः प्राणवायुचरत्यनवतो ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ लक्ष्मीनारायणहरात्मने नमः ॥ राम ॥ राम ॥ ॥
कः प्राण उरःकंठचरः उदानो नासानाभिनालचरः व्यानः कृत्स्नदेहचरः समानः कोष्ठचरः ॥ अ
पानो वसितलमेढ्रपादगोचर इति आधारे पितारोप्तः प्राणादिभेदेन पंचधा तत्र प्राणस्य आधारो
हृदयं दिव्य चिन्तयत् प्रसिद्ध्यादि उदानस्य आधारो मा कण्ठदन्ति द्वितीयादि व्यानस्य आधारो
पवनपत्र पल्लवादिकः समानस्य आधारो वह्निलादिकः अपानस्य आधारः शुक्रवृ
निःक्रमणरूपत्व एवं विस्तरेण देवमहीपे वानः प्राणादिभेदेन पंचधा नामधामभिरर्चितः ॥ इहापि
न धायनस्य वायुनस्य वैकृतकर्म विभागेन पवनपवनयोश्चाने किं भूतं सामान्यं हृदयनिद्राने
तथा सह दलरूपेण सकलरूपेण वायुस्त्वाभयस्यापि कृपः समवति तमिस्राणीदर्शनं नानावृत्तिः धातु
रूपकदेवता हार्यविहारादिभिरनिशं प्राप्नोति माचसावृतः चिरकालं सवितेश्च पवनं कुर्वन्ति किंकुर्वन्

पा. ८४

* गुरुस्कन्धोपमुक्तमर्मसंगेन विकृतिमेवच नहृत्पृष्ठमपक्रम्यः
नाराखाधानविकृते नलस्थः स्नावस्थितः कुर्यादूर्ध्वरयायामवकुञ्चनानांप्रः ॥२५॥

ज्ञानस्पृष्टं अंगुलेनहन्तव्यं: पृष्ठेशालानेवस्त्रोलंघितिविकृतानि अथ एवं पूर्वस्थानं एवंधानुहर्यानं
धानिमरुन् तथानेभ्यः स्नानेभ्यो नाम्नाडीषु पृष्ठलिप्सः आवरलं प्राणबलीवायुरेवंवायुव्यानि
एवमुभयथावायुः पक्काशयेतु हृदः मूलानां नाडीनां प्रकूजनादीन् करोति तथा अधरकायेन
पृष्ठेपुरस्तात् दिनारुसमासः ॥ आमाशयेतु हृदन्तनाडीस्वरूपा प्रस्थानमनुसृत्यानन्तर्गाधीनां
भक्षदेकायं करोति आज्ञाछिद्रिद्विदिग्धावध्वं तु हृदुद्गारान् अवधिवितानं करोति लक्षितु हृ
लक्षणात्वचः स्पृष्टं नेत्रहन्तांचकरोति एतेषु दृष्टीभ्रमरुजानेत्रस्रावादीन् करोति मामन्
पे तत्रपक्काशयेतु हृदः मूलानां नाडीनां प्रकूजनं मलरोधाश्मवधार्शोत्रिकपृष्ठकटीग्रहं ॥ च
रानथधर्कारपेचतनास्नान हृच्छानुपद्रवान् आमाशयेनतु मेष्टुत्राससकासविषमचि
कः ८ कण्ठपरोधमुद्गारान् वाधीन् हृचनामिनः ज्ञानाद्दिष्टिरुपवधन्तविषुटन
हलेल ८ रक्तेनीबाहुजः स्नायुरोगविवर्णताः एवं अन्नसापिविह्नमरोचिकृशानाम्
में: अस्थिस्थः सन्धिस्थः सन्धिस्थस्थलेनीवलसप्तमज्जस्थाः अस्थिषुशोषिथमवसंलब्धानारुजे ॥२६॥
हाननलउस्थतुहोमतं

[illegible]

दिपुनाम
पाभमाद्दीप्यकरोति हृष्णुतेवाचविशरक्तउक्तः तथाचतन्त्रे: कर्कशाहोदबहुलानरं
पीतमात्रमात्रिनः वायुर्महायुनः कुपितनन्तीनंदहजानलामिति १० आस्यस्थः कुहः
सन्धिस्थसंधास्थस्थलेनीवहरलवलसप्तवकरोति मज्जस्थः तु दोषस्रोषिधादीनक
रोति ११ शुक्रस्थः तु हृदः शुक्रस्यशीघ्रमुक्तसंगादीन्वाकरोति नहन्त्येवगर्भमपिन
पामनबीजात्यन्नत्व छीघ्रान्तमगीहीनकरोति ॥ तत्स्थः सिरास्थितः तु हृदलम्बेवसिरासाधानविकृ
तांसमदेगगतासंधीसतोसाधानरुकर्करोगेभ्यं गुर्वंगवानिरकृतबृंगुष्ठिदंअहंतोयमं १

त: ८४

संपीडनेनानिलः कुंडली बोधं कुर्यात् किंभूतं वामेन पार्ष्णिर्हति स्पर्शेनानुसंतत्या प्रसारितौ
कुंचनेन च सव्येदनां सुद्धिं कुर्यात् सर्वांगसंप्रयानिलस्तत्रस्थ्यः कुंडली हृदादीन् करोति॥ पद
नुसर्वां धमनीर्वायुः कुंडली भित्त्वा मुखेनानागच्छति पुनः पुनस्तत्र शरीरमाहितवत्या
क्रामति एवं वातमाधिरात्रे पवकस्तनः अधावनं तत्र कलहयति अधः प्रतिहत ऊर्ध्वं व्रज
न्यारतो हृदासितो हृदयात्स्थिता नाडीवनः प्रविश्य हृदयेनत्याशारपुरं रवोचयी इवत
आहितवत् वसिनागात्रे हृत्संतानकाय माहितवन्स्यहरेत तत्याधनुर्वत्रास्तनामयेन प्रकृतत्वा
तालपूर्णिहृति स्पर्शे धातौ संपीडनानिलः प्रसारितौ कुंचनेन पादसव्येनवसव्यवेदनां सर्वां
गसंप्रयस्नात्समेदसुरत्नमंजते १४ तममासेवलसापसंधाकुंचनेकंपने पदानुधमनी
सर्वाः कुंडली भित्त्वा मुहुर्मुहुः १५ तदागमाहितवन्वेषु आधिरात्रेपवकस्तनः अधः प्रतिहत
तावायुव्रजन्तं हृत्सदाश्रयात् १६ नाडीः प्रविश्य हृदयात्रारः सरवोचवीउपत आहितवत्
रितागात्रे धनुर्वत्रास्तनामयेन १७ कृष्णादुष्णासितं लब्धा स्तसमीलितं हृद्धृतं तः कंपाने
वकुंजेन निःसृतः सापनेत्रकः १८ सएवचावनानाख्यामुत्तेनुमस्तो हृदिस्य सुखेन मुहुः सास्थ्यमु
द्रा त्रसेवासापनेत्रकवतो नरस्यनामयेन तत्रास्पष्टमानं कृष्णादुष्णसति हकवतुरिरहृदया
तेनानं तरकपान इवकुंजेत्सतत्वेरा हृद्विदधात् तथाति: सगाविचतनः संपद्यते सएवं स्या
वानव्याधिरपनेत्रकामत्वेन सएवचापनात कसंततानिपद्यते मुक्तेतिनादि वायुनाभ्यना
क्रांते हृदये सतत सास्थ्यामानुयात् मुहुरसासाथ्यंतेनाहृते हृदि सासाथ्यामानुयात् १९॥॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.८

पचाकूलगर्भवानानस्यमनेनरोपेषितांश्रावेजापनेकदाचित्कालिनानिसृष्टवान्स्त्रीलपु
मृघालं त्वाभिधानात्स्यान्नेह्यावने रेका गर्भपानन समुत्पन्नाद्दुष्टिकिनः हालिनानिस्राव
न्यिनो दुष्टिकन्यनरः॥ अभिधानसमुत्पन्नाद्दुष्टिकिन्स्यनमः मनोहरो बापाश्रोभ्रतेना
ष्टोवातपुत्रत्वभ्यान्तरपत्रन धमनीर्षदागतून्नसकलं देहं व्याप्नोति न तदा जन्तुरापाद्यते वै
क्रियते जन्तुरादेहमपुत्रत्वेरोका मथवन्त्वात्तिगस्त्रीलिंगस्त्रीति न यानर्मुखनोभागादेनेय रीरं चधनु
शिवापाद्यते नष्टनिचार्थः॥ वेगेहृन्निष्ठशुपुनरटूवे पुंजपन्दवन्तुस्वनदवनानामग्याकृपेलयान
भवने उपाः करोति न यानंभा नयाहुमानानादनानादानन वोदन दूपनभिप्त्र्यदान्तीपुप
पुजेमाहे दूपानुनाभिवन्नाव निर्देनाव नार्थः कृतानामनन्तोपयमपलोपम्यवनीन
गर्भपानसमुत्पन्नः हालिनानिसृष्टवान्स्थितः॥ अभिधानसमुत्पन्नाद्दुष्टिकिन्त्यनमाहिशः २०
मनसमनप्रवातेनेनरापष्ठन धमनीर्षदा व्याप्नोति सकलं देहं जन्तुरापाद्यते न तदा २१॥ अन रन्तुरोगवा
गनवेगेहृन्मचनेउपाः करोन जंभां दूपानं दूपानानाकरोहम २२ काभिधावेदनानाकाहनुपूर्व
भिरानन्दहृ॥ अनरापामदन्यनवाह्यापामरुनहृिधः २३ दहस्थवहिरापामान्तरपूर्वनोनीपुनोभिरः
उरश्रान्त्रियनेनेवकंधरामवमद्यते दनेपन्नवेवेवर्णिषसहः सन्नगात्रता वाह्यायामधनुः कंपनुवने
ननन्नुरायिमवतिदस्तनभिनिवचनादवननापः प्रायिकवेननतापवकमितिहिनवीदश्चदशान
व्याधिरनरापामसंगमानरापमनाहृ्रीकरलादुश्चनदनिरवः॥ वाह्यायामश्चनेहृिपस्तेहृदान्दे
दृश्यवहिरापामान॥ अगणधनुर्वक्त्रहिर्वक्रीकरणात्हृहिरायामरुश्चनदनिरो नमवप्रदर्शयितुमाहपूर्वने
दन्यादि विरः पृष्ठाभिमुखनीयते नयानत्रवाह्यायाम उरोवक्षउन्नियते उन्नतिनीयतेनन यावन्धरा
मीवाचावमद्यतेदयते नयावदेपुर्व केचवेवर्णिप्रकृताहर्ल्नरापोन्निः नयापकर्षणात्सहः नयासन्नगा

पः २

नि.८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰पुनात्रणाणामसमाह देवाश्रलेन मस्तिष्कित्ने प्राणानानेनरेचक मोरणस्यह मीरणान्मेरणान्स
कीननुसकलंदेहमाकाटमसलेन आपद्यनिर्विवणानेऽऽतमंति एवत्रणापानः नुसानस्वपाके
ऽगात्रस्यनरस्यावर्जितोसाधत्वात् सर्वेषुवाह्येपाद्विकेषुपदानुपमतीः सर्वाङ्गस्याहितंवद्य
निर्दिष्टेषुत्रणापाममवधितेषुवेगगनेसाति वेगानांशांतोसमासासाम्यमभवेन्मान्यद्यः। जि
ह्वानिलेवनाशिभिः कुपितोहन्वोर्मलेस्थितो वायुर्हन्तासपिन्वास्योनभ्रालपित्वा विवृताक्ष
नेत्रस्तानिनमुखन्नमयावासंवन्नासन्नकरोति सएवभवनाहनुस्तमनुच्यते तेनचहनुस्तंभनके
त्रणसमर्थोभितेप्राणसमीरणेसमीरणान आपद्यनिननुसकाः सर्वामाकदमसलं २६ तथानःपा
ऽगात्रस्यत्रणापामः सर्वजितः गतेवनभ्रवेगस्यास्यसर्वेवाह्येषकेषुच २७ जिह्वानिलेवनात
सुखमरुणाद्यपिधानतः कुपितो हनुमूलस्थः स्तब्धपित्वानिलोहनेत् २८ करोतिविवृता
स्यत्वमथवासंवृतास्यता हनुस्तंभः सतेनस्यान्नस्कृद्धेवलमावलं २९ वाग्वाहिनीषि
रासंस्थोजिह्वास्तंभपदेनिलः जिह्वास्तंभःसतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ३० शिरसामारुहा
णाद्विनिद्रःप्रभावतान् उरःपार्श्वसवपुरुहस्कांमुर्दैकषाताना ३१ विषमादुपधानाच्चकं
ठिनानाववैवाणान् वायुर्विवृद्धःसंस्थावानतेस्वरुदिमाश्यितः ३२ वक्रीकरोतिवक्रार्धं ग्रीवांचापि
नमोहितेनतोमख्यकंपनेत्रदोषावकुसानसवनेत्रतादनचालःस्वप्नतःसुनिहानिःवक्ता
गधालानस्वरनोसाहःत्रसःस्मुपस्यजायते ३४ निष्ठीवःपार्श्वनापायादेकस्याहोमो
निमीलनंनवोरसःदेवतानोत्रावधीरदर्घरपिवाःयनमाधुरार्हितस्योवदेकापामसमणावर ॥ ॥
कान्तयमपिचर्वलंपाचलंवस्थान वाग्वाहिनीशिरा संस्थोवायुर्जिह्वास्तंभपदेसएवजिह्वास्तं
भउच्यतेनेनजिह्वास्तंभेनअन्नपानवाक्येष्वनीशता असमर्थताभवति शिरसामारुहेरणाद्विमिर्दे
वुर्विवृद्धोविशेषवलेन्दृदिगतनस्थापानेसंस्थावानलैः सर्वांगगातिदानाद्युक्ते स्वर्दिमाश्यितः स
रस्याविमामःप्रासमनोनिस्थोनावक्रार्धं वक्रीकरोतितथाउक्तंहासनमोहितेनचवक्रीकरोति

क९

वा.९१

नमोनंनरूमस्मनरूस्मप्रहर्षिवने नकानाकृ संप्रज्ञायाने नपास्व थाने रतारूपस्त्र नयानिष्टोवो
निष्ठो वनं पार्थ्रीमछिने एकस्य चा स्तं निमीलनं स्यान जनोरदृष्टो नोद्या रुजा दृहलाकी कुलमव
नि द्युपीदृह्रुः अधोर्णिवाः अधस्ताद्धनमीप्स्यमाल व्याधिं केचिद्दहेति माहुः एवं वनं वकृतं एका
यामं वदंति ॥ एवं मोवतं माश्रित्य ... पित्वा ... हृष्टिनाः ... हितपुत्र पुत्रकाकु र्यान् हुसि
शान्तरू उच्यते स चा सासधः ॥ वायुस्तनोः ... हृदी त्वा सिरः ... विशालघननेनाने
नरवामदं हित्वं वा परं हेति किं कुर्वन् संधानं बधान हिमाद्रू पन विधायन नस्ववरं व्याधि
मनः कृत्स्नं सर्वाहं कायो वा एवकर्म एवः क्रियायाम ... विचिन्तनं स्यात् नमोहृष्टा वानया
रत्नमाश्रित्य वदनः कुर्यान्म हृद्धर्मशिराः २१ ... सर्वे स्नाः कृष्णाः सामाधः स्यात्सिरा
मह्रः गृहीत्वाहं ननोर्वायुः सिरा ... विशाखा २९ पद्ममन्यत्र हृत्सिमधिध्यानिमा
शयन् कृत्स्नो हृदकायस्त स्यात्कर्म एवापि विचिन्तनः २८ एकाग्रतागते केचिद्ग्रथवहु
वधविदुः सर्वांगरोगं नहरं सर्वकायाश्रितं निल २९ सुहृद्वान्नह नपरः कृष्णसाधनमो
मनः कृष्णत्वन्यनसहृष्टात्वा विवर्ज्यः नुयहेतुकः ४० आमनवद्धायनः कुर्यात्सर्वं स्याग
कपान्विनः असाध्यहृन सर्वदेहं कदेहकं मवन् ४१ शमायनमः ॥ शमायनमः

पि.१

कचिद्वकांगतो गंवदंति अन्येवरसंवधमाहुः अर्हकायपुत्र्यहंनपुंसक स्मिनिसमासः ॥ सर्वकायाश्रि
तेवायाने नएवांते नेकांगरो माने नलहत्वनेनुल्यं वनेनेनहृन्सकांग रोगमयाहुः सुहृद्वानेनह
नःपरसएकांगरोगः कृष्णसाधनमोमनः अनिशयनकृष्णसाधः अन्यनमधुनावानः कृष्णः
कृष्णसाधः नुयहेतुकः वहावि विवर्ज्यः नोपकृष्णो साधनानि ४० आमनवद्धानस्यभिनान्य
पनानिहारानि संकृतनान्येन सायनसः आमवद्धायनः कपान्विनामा हृतो गंसर्वस्य
मपित्वाहं देहं कासंवानव्याधिविशाषकुर्यात नमसाध्यनयाहनाः सर्वाङ्गहावेहयामिसमेवंभनं ४१

नि.९१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वायुं समुल्लेख्यितः स्वत्रगात्रं समुल्लेख्यितः शिरः संकोचः सर्व वायुकं खेचान काधिजनप
नि किमन वायुप्रस्पंदितं हस्तौ नित वायुप्रस्पंदितं हस्तं हस्तेनैव तत्प्रसारितं ॥ न लेहस्तलले प्रति
न लक्ष्णं कृत्वा पाकं उदरमु महान स्तायुरधमानः स्वा वायुरुवृत्तः नोगमनास्त्यथा मारनाडिं नावा
नेन वीर्यं नासमी वायुचेष्टा पुंजद्यावारमपहरति वायुचेष्टा प्रहरली वायुलकादक्षकर्ने
शूलाटस्त्रीत्वं च एवमज्ञानविप्रश्नाचीनासनासमुनिभिरं निदाघः ॥ कदाचिच्चलितो मारनाय
हस्तक्ष्मरः संबंधिनी केंद्रमाह्निय हाकेबन तदाकाली खं जातं भवेत् हेयारपिसक्ष्मा

पेसमुल्लेख्यितो वायुः शिरः संकोचमनउगाः वायुः प्रस्पंदितं हस्तं जनपयव वायुकं ७२
न लक्ष्मयगुलीनां पाकं उदरं वायुरुवृत्तः वायुचेष्टा प्रहरली विप्रश्नाचीनामसमास्त्रता ७३
वायुः कदाचिच्चलितः संबंधः केंद्रमाह्निय यदा तदा खं जातं भवेज्जातुं पंगुः सक्ष्महेयारपि ७४
कंपनेन गमनारंभे खं जातं निवर्तयानिधः केंजापखं जनेनेविंध्यानपुनः संधिप्रबंधनम् ॥७५

संबंधिनी केंद्रं रंध्रस्य स्याह्निवेन तदा पंगुः स्यात् ॥ नयायोगमनारंभे कंपनेनेवनेखं जातं निव
र्तयानि कंजापखं जातं खं जनेन भवेमनेनाधि विद्यात् किंमूलमुक्तिः संधिप्रबंधनेनवत्रनेनयामूले
५५ जीर्णे सहिन मजीर्णे जीर्णे पक्वा पक्व माहार कदवके वे न चिन्तितमित्येन जाठराग्नि
संबोगाद्धारस्यातः कश्चिद्रूपः पच्चः कश्चिद्रूपिंदरध्वक्ष्यनिजीर्णे जीर्णे तस्मिन् सति शीता क्षा
रंभिस्त्यथा समंज्ञा भाह्निभिनिवर्तते ऽग्निरन्नमन्यत्र समन्तत्वं संचितं बहु समनमर्वपरि
प्रपचेत् उभावाग्निस्तत्काले न दोनस्मिन्काले न नप यांके न हेतुनानाबूहस्त्रकलाति निलमयानि
किंमूलमामं सम्प्लक्ष्मेटः पवनं सहस्ते प्राणामदस्मापवनेन नववह्निना इति सम्प्लक्ष्मेटः पवने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

[illegible]

त्रिन्नाह तथा च न स्यात् हवन्ने मानन्नापि श्लेष्मणा स्तिमितेन तेन नश्यति न लक्षणं समवधीनस्य योग

तः अपि पूर्णान्तानि निर्भिन्नानि कुर्वाणः स्तब्धौ शीतावचेतनौ इत्यादि तेन हेतुना तदा तेनोरू स्तम्भनं क

लनात् स्कन्नाति निष्क्रियौ तथा स्पर्शेनः शीतौ न स्पर्शं वेदनेन स्यातामिति गुरू समानावपि परकी

यौ नवदनवे ॥ अत एव परकीयाविव गुरू स्यातां तथा अतिभृशव्यथौ चास्य निरुक्तिम्

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः जीर्णाजीर्णे तथायासक्षोभस्वप्नप्रजागरैः ७६

श्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितं ॥ अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते ७७ सक्थ्य

स्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् तदा स्कन्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ७८

परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राछर्द्यरुचिज्वरैः ७९

संयुक्तौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ८० वात

शोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ८१

रुक्पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकं ८२ ॥

पादविनिवृत्तं जनन्यापरस्यावेतिः इयः कुगात्मश्रु तथा ध्यानादिभिः संयुक्तौ ध्यानं चिन्तादोषमनस्स

मित्यर्थः तथा पादसदनादिभिः संयुक्तौ एवं लक्षणो यो व्याधिविशेषलक्षणं तं माहुरूरुस्तम्भ इति

शेषः ॥ अपरे आचार्या आढ्यवातमित्याहुः ॥ आमवातोऽयमनुबन्धकत्वं लोकप्रसिद्धत्वाल्लि

ङ्गस्येति बोध्यं ८० जानुमध्ये महारुजः शोथः वातशोणितजः क्रोष्टुकशीर्षाख्यो वातव्याधिर्भवेत् ॥

स च स्थूलः क्रोष्टुकशिरः सदृशो भवति ८१ पादे वर्तमाने विषमन्यस्ते श्रमाद्वा गुल्फमाश्रित्य वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कार्श्यं प्रतिकाकृमिभिर्मुखं पाकं दृशामारुणतादिना नवापुनात्र दिना व्याख्याता चरकोहृद्
लोकस्पेत्यः सकृच्छ्रसेपकः हृद्रोगं रोगनाम्नि गदतुमानवमुद्गोति सकृत्पार्निष्कलत्वा प्रतिना स्याद्
यति नाकंदरात्र्याधिविशेषहृद्रोगं न गुरुधमनी प्रवहमनेन नृकृतइतिशेषः॥ विदधी चौ वाक्या वो
हृदिच्छावहवल्ली मार्गनाम यनागतहृदी चाधुनेवोक्तानहृद्भीरुजान्विन कृत्या वल्ली
मध्यपतनेयस्य पुरुषस्य वत्लेहृद्यतनेष्टसुप्तावित्वचस्मानानाहृदयम्मलाधावानकाधिःपादहृद्
चार्श्यं प्रवृत्तगुल्मीनांयाकंदरामारुणतादिना सकृष्यदेवनिगहृद्रोगनिगधमनी नां प्रवह
ते ५३ विशेषाद्योगधमनी चौवेलेवल्ली नीवरुजान्विते हृद्ये नेचरलोपलप्यवेनाचप
हृन्नवत् ५४ पादहृदर्थः सविनेयः कपमारुतनेकोपजः पादयोः कुर्वन्तदाहं पित्तात्सक
फहृन्नोनलः ५५ विशेषनश्वेककमनो पादयोहंतमाहितान् इत्यकृत्ता हृद्रप
निदानेवातव्याधिनिदानं पञ्चदशोध्यायः १५ अथ वातव्याधिनिदानव्याख्यायमः
स्याः सुखवातस्याभकोप जावेद्यः॥ अनिलः पित्तरक्तसहितः पादयोर्दाहंकुरुते विशेषेव
लानुचङ्क्रमिते सति नमवंमनं पादवाहमाहु वात्ताक्रोपाद्भूवृणि निशेषः इतिश्री मदाकर
नयुत्रश्रीमद्दत्तलदत्तेन विरचितायां मधुकोशं नहृदयटीकायां निदानव्याख्याने वातव्याधिनि
दानं नाम पञ्चदशोध्यायः १५ ॥ ॥ वातरक्तनिदानं वातव्याधिनिदानानन्तर
मारभ्यते बहुवक्तव्यत्वात् अन्यथा वातव्याधिविशेषत्वएव वातशोणितस्य वाधि
नित्वनेवक्तुं युक्तं स्यात् तस्माद्वातशोणितनिदानं प्रकृत्यनन्तरमाह॥ मध्याम्लरूक्षादि

वा.२३

158

निदानं व्रीहिकवरिकारमांसकुलत्थादिकं विदाह्यन्नं तन्न यावकं क्षुद्रमत्स्यसंयोगमात्रादि विरुद्धं यथा
आनूपमांसं क्षीरमधुरामलकीरसादि कुलत्थगुडं नवधान्यं तत्र सर्वं पद्दूषणं ... आहारविहारजातं
तज्ज्ञेयं तदुपजनितशीलत्वं ... यथाविधिहीनं मद्यपानं स्वप्नजागरमैथुनं
भजतां प्रायशः सुकुमाराणामन्नं प्रायशः ... प्रबलवा
मधुरस्थौल्यशीलिनां मधुरस्थौल्यादिसुखभोजिनामभिघातादशुद्ध्या अनेकविधाऽशुद्ध्या ...
... दूषिते ... तदो वातलैः शीतलैः ...
... वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ... प्रागेव ...

विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम्। भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥१॥ प्रायशः सुकु-
माराणां मधुरस्थूलशीलिनां। अभिघातादशुद्ध्या च नृणामसृजि दूषिते ॥२॥ वातलैः शीतलैर्वा-
युर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः। तादृशेनासृजा रुद्धः प्रागेव परिदूषयेत् ॥३॥ आढ्यरोगं खुडं वातबला-
सं वातशोणितं। तदाहुर्नाम तस्य च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥४॥ विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ तस्य ल-
क्षणं भविष्यतः कुष्ठसमं तथा ... ॥५॥ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसंधिषु। कं-
डूरुक्स्फुरणं निस्तोदभेदो गौरवसुप्तता ॥६॥ भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ॥ ॥

पारे

... कुपितो ... विमार्गगो ... तादृशेनासृजा ... जानुदेशं ...
... प्रागेव परिदूषयेत् ... आढ्यरोगं ...
... प्रधावति ...
... विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ ...
... भूत्वा भूत्वा ...

नि.२३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

159

नदावशेनालिने पादयोर्मूलमस्यापगतेन पूर्वस्थितेनकृत्वाकदाचिद्दलपारत्रिमूलमस्यापश
स्तोर्मूलविवरमस्यस्वेदवधियथामिवकुर्वदेहेवद्दनपूर्वस्थितेनकृत्वा॰अननेरकृन्तनदेहविधावनिवि
रोचेलत्रमरति नचावानयशालिनमुन्नानगंभीरभेदनहिधासमादिमाह तत्कवमासचवनेष्व
श्रयापयशवानरक्तस्यनदेवभनेनहानयशालिनमुन्नानपूर्वप्रागजायते ततःपश्चात्काला
नरलपुनःसर्वानधानूनवरानोपिभेदःप्रमेनीनभिद्रवन्नगंभीरजायते॥उन्नतेवानेश
लिनेनक्रूरमश्रयावलोहिताश्यामिश्रवर्णिभवति नथाप्रहायामेनवर्जनेनइतिसामान्या

पादयोर्मूलमस्याप कदाचिद्दलपारपि ६ ॰अरोचारवधिषु दकृन्तनदेहविधावनि
नमासाश्रयशुन्नाननमूर्वजायतेततः ८ कालानरुणगंभीरसर्वानधानेनभिद्रवन्
कनूरिपुनेनानेनक्रूरमश्रयावलोहिता ९ सयाभामश्राहाहोबागंभीरेधिकपूर्वे
रूक्षयश्रयपुनस्थितःपाकीवायुःसधारियमजन्मसु १० ॰छिद्रलिवचरस्यानवर्जीकुर्वेत्पूर्वे
गवान करपतरवजपंगुवाशरीरेसर्वेनस्फुरन ११ वानेधिकेधिकेनतम्मूलमभुरणनारनरोग्म
रोहकृभन्नरुपावनाबृहिहायनः १२ धमन्यंगुलिसंधीनामकौग नहोनिरकृशीनहेषानुपशयोसंभवेत

तथाभस्राहाहोबागंभीरेवानेशलिने॰अधिकस्थयथुःस्यात् ॰अधिके कृत्वापूर्वोरगयसश्रयको
रसावधिकपूर्वेरुक्षश्रयथुः कुतोधिकपूर्वरक्तप्रकृतनादुन्नानवानेशलिनात् तथाश्वयथुरपि
नः तथापाकीवायुकयुक्तःस्यात् तथानोषितगंभीरेवापुर्वगवानवलवान् शरीरेसर्वेतस्फुरत
गच्छनवर्जीकुर्वनस्वस्थमेस्थाननेदेवशरीरेरवंजयंगुवानेशलिनेतथा॰असोसधारियमजन्मगुपि
दलिवानस्फुरति॥नेववानेशालिनेवानाधिकेधिकस्मूलमभुरणनारतेभवति मूलमनेतना
रक नोदनमुच्छिन्नाःकनोदनेव तथाशोफस्यारोरुपाकृभन्नरुपावनाबृहिहायनःसुवर्गान
स्पचलसभावन्नात् तथाधमनीनांसिराविशेषणामंगुलिसंधीनांचसंकोचःस्यात् तथागनहोगा

CC-0: Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ [illegible]

निवक्तुमीप्सुः तथा ॥ अनिरुक्तं शीतं हेमानुपपत्त्यो व्यभवतः शीतं हेमः शीतला हि हिमं तेन या तेन च शीतेन उपपत्त्या सुखानुबंधिता भवति ॥ अनुपपत्त्या सुखानुबंधः केनानुपपत्त्यः सा कृतत्वा शीतं हेमः [illegible] तथा स्मभवपद्य [illegible] स्पः स्पुः स्पमङ्क [illegible] ॥ अधिकं [illegible] शापः सङ्क्रमवति किंतु [illegible] धिकत्विरुक्तौ दः शापः [illegible] नमवति विशिष्टिच [illegible] तथा [illegible] शापः शामंते

रक्तेशापका निरुक्ता [illegible] विशिष्टिविशमायते [illegible] शामंते निरुक्तं [illegible]
तः १४ [illegible]
[illegible] १५ [illegible] तेनता [illegible]
गच्छकवे १६ एकदेशानुगमाख्यानं [illegible]
रकारिव ॥ रक्तमार्गं निरुक्ता [illegible] १८

तिनथा निवंरुक्ते [illegible] विशेषानुविद्धं [illegible] तिनेविदाहृदयः स्पुः कथानुविद्ध तानवृत्तिते [illegible] सर्वत्र [illegible] तेन च [illegible] सर्वलिंगं [illegible] सर्वलिंगवातेशालिति नमवति [illegible] सर्वशावा
नर नादीतां [illegible] सर्वलिंगवातेशालिति नमवति एकदेशानुगवातेशालिति [illegible] धपितुमारघे [illegible] तमतेतथा [illegible] ॥ [illegible] नयारक्तमार्गमा [illegible] नम्यायां [illegible] वानमाचा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आनो निगमनआनः कुपितश्च दोषैः विशेषतः कफात् पित्ताद्विकाराः दोषैश्च दूषितः पुंस्त्वानाहव
लम्भ्राशो कुपितो नोल्लनवान् मूत्र सर्वांग रोग निश्चोदशोमहर्षांग समना कुष्ठ विसर्प मन्या श्च
कुर्यात् सर्वांग गामान गा ॥ १६ ॥

वायुः पंचात्मके आलो हृदूर्ध्वकायान लयनेः अन्ननिहाराभि घाराभि इत्येतान् पंचत्व भावेवाते
हानिः प्राणो नाम वाताने हि श्मादि मि कुपितः श्वासहृत्क्रौ(?) मुख्यानि प्रवर्तते विहृदये धानि तथा
पीनसादींश्च बहूनः सगातुकुर्यात् ॥ प्राणिं हृदि हि प्राद्ये गहरांते ॥ उदानः स्वव्यादिभिर्वि
कृतः कुपितः कंठरोधादीन् गदान् कुर्यात् वयाघो भिन्न क्रमः गलग्रहादीश्च गदास्तास्तो
ननेकविधानन्जनीद्र स्म श्यानकुर्यात् आनालिगमनाद्भिर्विरोधादिभिस्तु दूषितो दुष्टि
प्राप्तः पुंस्त्वानाहादिमत्रादीन् पत्तनोप सर्वांगमनुगदान् कुर्यात् समानो विषमादिभि
वायुः पंचात्मके प्राणो हृदूर्ध्वकायमलं घनेः अन्नाहारादि घात्राधुवेगादीरणधारणेः
कुपितः श्वासरादीनां मुखपानप्रवर्तते पीनसादीन् हृद्कासादीन्यामयान् बहून् २०
उदानः स्वक्षुद्गरशृद्धि निद्राविधारणेः गुरुभाराति हास्य हर्षादिकु गान गदान २१ क
कंठरोधमनोभ्रंशछर्दिरोचक पीनसान् कुर्याच्च गलगण्डादीन् तांस्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् २२
समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः २३
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाह
नैः २४ यानयानासनस्थाननवस्थानसेवितः कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान्
पक्वाशयाश्रयान् २५ मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ ॥ हृमः ॥ २५
जनाद्भिरकालशयनाद्भिश्च दूषितः शूलादीन् पक्वामाशयजान् गदान् करोति ॥ ॥ अपा
नो रूक्षान्नादिभिरतिसेवितैर्वेगाघातादिभिः स्थानि सेवितैः कुपितः कृच्छ्रान् दारुणान् पक्वा
शयाश्रयान् मूत्रकृच्छ्र प्रदोषादीन् गदान् बहून् कुर्यात् ॥ सर्वमपि मारुते नष्टादिभिर्लक्षणे
पुनः सामं विजानीयात् तहाद्विल लक्षणविपर्ययं लक्षणं निरामं जानीयात् ॥ ॥ अतः सामादि लक्षणा
दनन्तरं वातस्यावरणं बहुभेदमनेक प्रकारं प्रकर्षेण वक्ष्यते किं तेन सामस्य वावरणमपि
त्वमद्य सो निरोनयति ॥ पित्तेनावृते मरुति दाहादिकं लिंगं ॥ कफावृते वायौ शैत्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.८५

दिर्कर्तिनं लंपनादिकामनाच रक्तारवृतेपवने पर्णिः दीर्घम सोत्करं सानर जालहयुक्ताण
न तत्मावा ग्रामपथुः स्पात् नथाम्गुलानिवजार्पने॥ काममावृतेनावाकोटनोविवलिप्र
एतपः नथापिटकास्युः हेमग्र नथापिवीलिकानोगानेवुसकारइवजायते मदहा॰मा
वनेवापावेगवुसाफलसलनपासूतेनामद्युग्रस्यान नथाग्रतेचकः एतावविधप्राह
मानइलिवयः सवकेन्द्रः कठस्यधः॰नस्यानवृतेसकरलेक्षपद्मनुकमधेद्गुनेचाभिनेरस

सर्वच मारुतेस्मामनेहनासेभिन्नमोरवैः २६ स्निग्धवातेभवकालस्फपेत्म रोकाघनहानिभिः
कुदुर्लाभिलाषणनहिधोपवापनच २७ पुर्नविद्याल्लिरामनुनेद्राहीना विपर्ययकाने वायोरा
वर्णंकुनमावकुपेदंपचस्पन २८ लिंगस्फनावृनेदाहलस्फान्तलधमसमः कटुकोषमालव
वालविदाहः शीतकामलाः २९ सैन्यमारवमूलानिकहाघुवरापाधिकु लंघनापाम
हाकुकामनाचवकावृने ३० रक्तावृनेसदाहाति॰वन्मांसानवजामृशं मवचुराशीष्र
पथुजीयलेमफलानिच ३१ मांसेनकठिनः शोपाविवर्णः पिहिकाल्लपा हर्षः पिपीलि
कानांचसंचारइवजायते ३२ चलः स्निग्धामृदुः शीतः शोफागमेगुरोचकः॰ग्रादावाते
दूलिनेपः सकृच्छ्रामदसार्वते ३३ सार्वमस्थापवनेत्युकमपीडनेचाभिनेद्दोन्ति सक्थनतुरा
नेमार्यमनोदीहतिमुह्यते ३४ मज्जावृतेविनमनंजृम्भणपरिवेष्टनं मलवपीडपमाने
नपाणिभ्यांलभते सुखं ३५ शुक्रावृतेनिवेगोवानवातिः फलतांपिवा भुक्ते कुक्षौरुजा
जीर्णेसाम्यमस्नाववृतेनिले ३६ मत्रापवृत्तिराध्मानंवस्तावाघृतेमवेत॥ रत॥॥

भिलवति नथांगमतिश्रूपनेसस्यादवतुहने नथासोहतिमस्पाने॥मज्जावृतेसमीरेविनमनाटि
कस्पान ति नमनमगनानवाणापाणिभ्यांपीडयमानेनवपकृतेनलोगेनमुखलभते॥शुक्रावृतेश्रमंज
नतिवेगापकृनलाल्ड्रकस्पनवावगानिः फलतानस्पात॰नलाहनेवाननुक्तेसतिरुजाक
त्यामवति जीर्णेसतिरुजानस्पाति॥ ३६॥ मत्रावृतेवायोमंत्रापवृत्तिराध्मानंवस्तःस्पान

वा

नि.८५

वातकुतं। विकृते मानरि प्राणे हि स्थाने वा नाभ्यो योविवंधोजायते विवंधान् पारिकृंतति सा हृग्गुहा
भुजत्र्याणि भुक्ते अन्नानि नरं स्थानस्याने आध्मायते एकद्रव्येन कोकिलो रोल स्रुतःद्रुत
कृच्छ्रेण स्रजेन सर्वधाम्नावृतेनिलेश्मा एवाहिर कुस्थान नयापवनो स्यत्तुलाभवति हृदय
वंधीस्यते च।। प्राणे पित्तेनावृतेन भमात्रासुः अन्ये वोधिहाहवस्था प्राप्रसनिवमनं स्थाने
उदाने च पित्तेनावृते सन्निभ भावात्राः पूर्वोक्ताः स्युः नयाः अनेहाह उज्जायाः वलस्यचनाराः

विकृते विविवंधोधः स्वस्थाने परिकृंतति ६७ उजन्याभुजगेहा हो भुक्ते चानस्याने नरः
एककोकिलमन्नेन दुःखंस्रुवंति स्तन्यं जेन ६८ सर्वधाम्नावृते वायो श्वालो वरल
पूरक विलासमा सारजेल स्यहृदयपीड्यते निच ६९ भ्रमम् मूर्छा च रुजा दाहः पित्ते
नप्राणे आवृते विदग्धेन्ने च वमनं तमुदाने पिभ्रमाद्यः ७० दाहोन्तर्स्तुंभ्र मश्च दाहो
दाने च समृधेनः क्रमोजश्च वेष्टोस्तनस्र सस्ननापः स्वेदनः ७१ समाने उष्माधिकः
हति स्वेदारतिः सतटः दाहश्च स्थाने दपाने तु मले हारिद्रवर्तिना ७२ रजोतिवृद्धिहा
पश्च धातु लिमहलवपृथुः शेष्माणो नावृते प्राणे भ्रमादहृद्दौर्वल्यं विवेवमिः ७३ छीवन
स्वयथुश्चारतिश्वास स्तुपास समेनहः उदाने गुरुगात्रत्वमरोचिकं वल्लरगनहः ७४ व
लवर्णप्रणाश्च आने पवातस्थिया वा गमनहः गुरुतांगेषु सर्वेषु स्खलिनेवगतो भृशं ७५

पुनः आने च पित्तेनावृते सर्वांगोन्नवहिश्च दाहः क्लमादयश्च स्युः समाने पित्तेनावृते उष्मातोन
रूपहतिश्रुपघातः प्रनिश्च दाहपश्च स्युः अपाने पित्तेनावृते सन्निमलपूरीषाः हारिद्रवर्ति
ना स्थान यान्या दिवुरजः पीड्यात्वां प्रतिवृत्तिः स्थाक्षस्थाने।। प्राणे च श्लेष्मणावृते सादे
दयः स्युः उदाने च श्लेष्मणावृते गुरुगात्रत्वादयः स्युः।। आने कफावृते पर्वास्थिवाग्नहः
न थांगेषु गौरवं गतो च स्खलनस्थान ७५ समाने कफावृते निस्वेदोगनवमस्वेदमंदाग्निते

॰अपानेन बलवता कृतेन मूर्ध्नि ताडनः प्रवर्तितेन कण्ठस्थाने ७२ इत्यनेन न प्रकारेण वायोरावर्तनं हानि
हानि प्रकारं जानीति नन्वकुतः इति चेत् आत्माह्वः पञ्चवायवोन्योन्यं परस्परमावृत्य वर्तन्ति प
थातुम [illegible] प्राणस्तेन प्राणेनोर्ध्वे प्रकारेण यथापि तेन कफात्प्राणस्तद
पञ्चावृतो [illegible] मात्रां अन्योन्यमावृत्य वर्तन्ति तथा हि हृत्स्थः नत्रवायामालनाद
नाद्यपञ्चतो आवृत्य ते नयौ हृत्ताताडितो व्यानः प्राणा आवृत्य ते एवमुदानेन व्यानादयः
पञ्चावृत्य ते व्यानाहितमज्ञानिमिश्रहितः तथा व्यानेन समानेनापानो नव्यासमानो
व्यानाः अपानः समानेनापानाः ॰अपानेनापि समानः आवृत्य ते इति एकहि आदि
समाने तिष्ठति अङ्गतत्त्वमस्ति देहमध्ये वह्निना ॰अपानेन कण्ठे मूर्ध्नि ताडनः व्यानावर्तनेन ७२ इति
हानिं शानि विधिं वायोरावर्तनं विदुः प्राणाद्यस्तथा व्यानोन्यमावृत्य तिष्ठन्ति यथाक्रमं ७१ एवं
विधिं शानि विधिं विद्याद्वावर्तनं वर्तन्ते निः श्वासोच्छ्वासः संरोधः अनिरुपायः शरीरान्तरे
हृदि इति मुख्यतो वक्ष्ये प्राणोदानमावृते उदानेनाावृते प्राणे वर्तितौ बलसङ्क्षयः ७९
वर्णानामावर्तनं निरूप्य एवं च सर्वेषां परस्परमावृत्य वर्तन्ति नवावर्तनं विशानि विधिं
विद्यात् ॰अपानावर्तनस्य लिङ्गमाह ॥ प्राणेनोदानः आवृते निःश्वासोच्छ्वासरो
धादयस्तु ॥ उदानेन प्राणः आवृते वर्तितौ बलसङ्क्षयः स्यात् तन्तु पित्ताधिकः प्राणादी
नामावर्तनं युक्तं परस्परं तु प्राणहीनापदावर्तनं नहमर्त्येत्वादनुपपन्नमिव मन्याम
हे श्रमः हृदि वातनयोरन्योन्यमनुपसर्पितोबलवतो दुर्बलस्याभिघातेन गतिर्भङ्गात्सतेन
वृत्तमार्गस्तु समेते नसमाहितानामपि परस्परमावर्तनं युक्तमेव ७९ रामाय नमः
राम राम राम राम राम राम राम रामरा मराम राम राम राम राम राम राम राम रा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰अनयादिसाहित्येन प्रदर्शितेन सर्वभावरणं विभजते द्विधा प्राणनिरोधः २ एवं चातुर्विधं उद
नेनावृतेनापानेन छर्दिर्हिक्का हृत्कासा हृद्वेदना स्यात् प्राणेन रतिर्मारस्य उदानेयाने नावृतेन वस्त्य
पानोद्गारवर्त्मगुल्मानाहपरिकर्तिकादयः ॰अपानेन व्यानेनावृतेन विण्मूत्ररेतसामतिप्र
वृत्तिः व्यानेन समानेनावृतेन मूर्च्छा तन्द्रा प्रलापोऽङ्गावसादोऽग्निबलक्षयः व्यानेनोदानेनावृते
च स्तम्भाल्पाग्निताऽस्वेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनमिति एवमन्यदप्या
वरणं भिषक् स्वमनीषया शास्त्रं संपूर्णं कुर्वन्नावृत्य विभजेत न वृथा कृतानुमन्थमोरवभ
पन्नाङ्गं कथं विभजेदित्यपेक्षायामुक्तं द्विधेति स्थानानामेव स्वादि स्थानानि प्रकृत्या

द्विधानया च विभजेत्सर्वमावरणं पृथक् प्राणानामेवस्वानानां वृद्धिं हानिं च कर्मणां ५

हीनिरोधभेदीयोक्तानि स्थानानादीनां प्राणादीनामेवस्य न यावद्वृद्धिमावरकवायुं
बंधितं वैकृतकर्मणामवस्थानात्यन्तनया ॰आवार्यमरनां हानिमवेस्यतान्यावर्ध
मानुक्रमापि विभजेन यथोत्साहहास्यमनिःश्वासचेष्टादीनि कर्माणि प्राणादि
संबधीनि यदाहीनानि दृश्यन्ते उदानादीनां कर्माणि वाक्प्रवृत्यादीनि वृद्धानि
तदैवं ज्ञातव्यं यथा प्राण उदानादीनामेकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वाऽप्यावृत
इति एवमुदानादिष्वपि प्राणादिभिरावरणविभागो कार्यः ५ ॥ रमापवनमः ॥ 165

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰८६

प१

॰अधुनास्या वृत्तेरसंख्येयत्वमपि दर्शयन्नाह प्राणादीनां चक्षुरादीनां वायूनां परस्परमावा
रकत्वेन स्थितानां मिश्रत्वेन उच्छ्वासेन चक्षुष्ट्वेन तस्मिन् यः परस्परमावरणप्रवेशस्वभावत्वा
द्वृत्तेरसंख्येयत्वमिति संबंधः तथा पिङ्गलादिभिर्दृष्टाभिर्मिश्रत्वे च तेनैव मिश्राणां प्राणादीनां
मिश्रीभावः आवरणप्रवेशस्वभावात्वाद्वृत्तेरसंख्येयत्वमिति योज्यं ॰अत्रैवोदाहरति क

प्राणादीनां चक्षुरादीनां मिश्रमावरणं मिथः पिङ्गला
दिभिर्दृष्टाभिर्मिश्राणां मिश्रितैः श्वसनैः ५।

दृष्टान्ता प्राणेन दृष्टान्तरावेधेन पिङ्गलादिभिर्मिश्रितना चक्षुर्णां मुख्यनादीनामावरणं विभजेन
तथा चक्षुभिः दृष्टानादिभिः परस्परावरणं प्रत्येकं दृष्टान्तावधेर्दृष्टान्तवधस्यैकस्य प्राणस्या
वरणामिति नैरन्तर्येन प्राणादयपरस्परं ते तैः पिङ्गलाद्यावरणामिश्रितैः प्राणादिभिः पर
स्परमावारकत्वेन स्थितैर्मिश्रभावावरणप्रवेशस्वभावाद्वृत्तेरसंख्येयत्वमिति योज्यं च समुच्चये ५:

नि॰८६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कालेति कालादयः षडपयुक्ताः परं स्वल्पदोषहराः निक्ताः विरागतिरिक्ताः अनुबंध इति अनुबंधेन मति
यथा रोगं चिकित्सितं कुर्यात् इत्तोद्वेदरति रोगाणां च सर्वेषामपि इत्तोद्वेदोद्धेतुर्जायते विशे
षेण ज्वरादीनां हेतुः स्वप्यते पञ्चपंचगइति मार्जाराणां च सर्पं गोमूत्र मयूराणां च शिरोव्रह
म स्मृति इत्तोस्मानेमिस्मृताः किं विद्यते अपिन सर्वोरोगाणां निदानं तद्यथा यथेति तद

कालं संशाम्य नातिक्त पितकादेवकृत्वा सर्वसमं बैद्य यगालान्यदोषहरं परं अनु
बंधे यथा व्याधि प्रति कुर्वीत कालवित् इत्तोद्वेदः सर्वरोगाणां सर्वेषामपि कारणं विशे
षाज्ज्वरविद्वेदकालसद्रेषि शिरोरुजं सर्मिध्वस्रयोषकाशि सर्पस्वचजायते २७ वह
मंगेविडालानां वहिर्णां च शिरोरुहमे इत्तोद्वेदे चवाराणां नहि किंचित्तद्यते यथादे
१५ वैद्यारोगं यथोद्रेकं यथामयं विभज्य देशकालादीन् त्रयोजयेभिषग्जितं तएवद्रो
षाद्व्याख्या ज्वराद्या व्याधयस्ययात् समस्तदेव मेषज्यं मात्रावस्थकल्पनीयसी १० स
कुमार्यल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात्

दोषानुसारेनुसारेणतथा दोषाधिक्यानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुरोधेन तथा रोगानु
सारेण च देशकालसत्वसात्म्यप्रकृतीनिरूप्य औषधं प्रयोजयेत् तएवेति यद्यस्मात्त
एव वातादयो दोषास्तएव तस्माद्यो दूष्याः ज्वरादयस्तरोगाः पूर्वोक्ताः सएव तस्मात्त
देवपूर्वोक्तं भेषज्यं सर्वस्तनुवालस्य मात्राकल्पनीयसी कुतोस्य हस्वतरामत्वेत्याह सोकुमार्या
त्वादि॥२०॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

- Title – अष्टांगहृदय की टीका
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning –
- End –
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - संस्कृत हेमाद्री टीका
- Revisor -
- Author -

1. Remarks- अपूर्ण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(1)

मत्तालुतेयवद्धाः शिराः ४६ संशोष्यतस्तोजायंते॥ तासांहासामान्यलक्षणं मुखशोषोजला।
तृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ४७ कंठोष्ठजिह्वाकार्कस्यंजिह्वानिःक्रमणंक्लमः प्रलापश्चित्तवि।
भ्रंशस्तृड्ग्रहोक्तास्तथामया ४८॥ मारुतात्क्षामतादैन्यंशंखतोदःशिरोभ्रमः गंधाज्ञानास्य वैरस्य २
श्रुतिनिद्राबलक्षयाः ४९ शीतांबुपानाद्वृद्धिश्चपित्तान्मूर्छास्यतिक्ततारक्तेक्षणत्वंप्रततं
शोषोदाहोतिधूमकः ५०॥ कफोद्धतेग्नौकुपितस्तोवावाह्यमारुतं स्रोतस्सुसकफस्तेनपं
कवच्छोष्यतेततः ५१ शूकैरिवाचितःकंठोनिद्रामधुरवक्त्रता आध्मानंशिरसोजाड्यं।
स्तैमित्यंछर्द्यरोचकाः ५२ आलस्यमविपाकश्च॥ सर्वैस्यात्सर्वलक्षणा आमोद्भवाचभक्त
स्यसंरोधाद्वातपित्तजा ५३॥ उष्णक्लांतस्यसहसाशीतांभोभजतस्तृषा ऊष्मारुद्धोगतःकोष्टं
यांकुर्यात्पित्तजैवसा ५४ याचपानातिपानोत्थातीक्ष्णाग्नेःस्नेहजाचया॥ स्निग्धगुर्वम्ल
लवणभोजनेनकफोद्भवा ५५॥ तृष्णारसक्षयोक्तेनलक्षणेनक्षयात्मिका॥ शोषमे
हज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ५६ यातृष्णाजायतेतीव्रासोपसर्गात्मिकास्मृता इति
श्रीसिंहगुप्तस्यसूनुनावाग्भटेनकृतेष्टांगहृदयेराजयक्ष्मादिनिदानंनामपंचमोध्यायः ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

2

श्रवणादिभिः २५ तत्पूर्वविनिर्देहृदिक्लिष्टेकर्दिह्विधार्थयोगजा॥ वातादीनेवविमृशे
कृमितस्त्वामदोहृदे २६ शूलंवेपथुहृल्लासैर्विशेषात्कृमिजंवदेत् कृमिहृद्रोग।
लिंगैश्चस्मृताःपंचतुहृद्रुजः २७ तेषांगुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्चसंभवः॥
वातेनशूल्यतेत्यर्थंतुद्यतेस्फुटतीवच भिद्यतेशुष्यतिस्तब्धंहृदयंशून्यता
द्रवः अकस्माद्दीनताशोकोभयंशब्दासहिष्णुता २८ वेपथुर्वेष्टनंमोहः श्वासरो।
धोल्पनिद्रता॥ पित्तात्तृष्णाभ्रमोमूर्छादाहःस्वेदोम्लकःक्लमः ४० छर्दनंचाम्लपित्तस्य
धूमकःपीततांज्वरः॥ श्लेष्मणाहृदयंस्तब्धंभारिकंसाश्मगर्भवत् ४१ कासाग्नि
सादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः॥ सर्वलिंगस्त्रिभिर्दोषैः॥ कृमिभिःश्यावनेत्रता ४२
तमःप्रवेशोहृल्लासःशोषःकंडुकफस्रुतिः हृदयंप्रततंचात्रक्रकचेनेवदार्यते ४३
चिकित्सेदामयंघोरंतंशीघ्रंशीघ्रकारिणं॥ वातात्पित्तात्कफात्तृष्णासन्निपाताद्रसक्ष
यात् ४४ षष्ठीस्यादुपसर्गाच्चवातपित्तेतुकारणं सर्वासुतत्प्रकोपाद्धिसौम्यधातु
प्रशोषणात् ४५ सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापतृड्दाहमोहकृत्॥ जिह्वामूलगलक्लो।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यक्ष्मानिदानं व्याख्यास्यामः अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः राजयक्ष्मा क्षयः शोषो
६ रा० रोगराडिति च स्मृतः १ नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञो भूद्यदयं पुरा यच्च राजा च यक्ष्मा च राज
यक्ष्मा ततो मतः २ देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः रसादिशोषणाच्छोषो रोगरा
ट्तेषु राजनात् ३ साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसंक्षयः अन्नपानविधित्यागश्चत्वा
रस्तस्य हेतवः ४ तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः शरीरसंधीनाविश्य तान् सि
राश्च प्रपीडयन् ५ मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवातिविवृत्य वा सर्पन्नूर्द्ध्वमधस्तिर्यग्यथा
स्वं जनयेद्गदान् ६ रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं व
ह्निदेहयोः ७ स्थाल्यमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणं मक्षिकातृणकेशादिपातः
प्रायोन्नपानयोः ८ हृल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः पाण्योरवेक्षा पादास्यशो
फोऽक्ष्णोरतिशुक्लता ९ बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये बैभत्स्यदर्शनं स्त्रीमद्यमांसप्रिय
ता घृणित्वं मूर्द्धगुंठनं १० नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् पतंगकृकलासा
हिकपिश्वापदपक्षिभिः ११ केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणं शून्यानां ग्रामदे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कामंसात्म्यान्नपानेन याप्रयाति च सान्नजा ॥ आयासात्पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्त्तये
त् २१ जत्रुमूलप्रविसृतामसंवेगां मृदुं च सा वृद्धिमायासतो याति भुक्तमात्रे च मा
र्द्दवं २२ ॥ चिरेणयमलैर्वेगैराहारेयाप्रवर्त्तते परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गा
च्छति २३ कंपयंती शिरोग्रीवमाध्मातस्यातितृष्यतः प्रलापच्छर्दितीसारनेत्रवि
प्लुतजृंभिणः २४ यमलावेगिनी हिध्मापरिणामवती च सा ॥ स्तब्धभ्रूशंखयुग्म
स्यसास्रुविप्लुतचक्षुषः स्तंभयंती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुह्यती रुंधती मार्गमन्न
स्य कुर्वती मर्म्मघट्टनं २६ पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्त्तते महामूला महाश
ब्दा महावेगा महाबला २७ ॥ पक्वाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्त्तते तद्रूपा सा मुहुः कु
र्वात् जृंभामंगप्रसारणं २८ गंभीरेणानुनादेन गंभीरां तामुसाधयेत् आद्येद्वेवर्ज
येदंत्ये सर्वलिंगां च वेगिनीं २९ सर्वाश्चसंचितैर्मसस्य स्थविरस्य व्यवायिनः व्याधि
भिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदहतस्य वा ३० ॥ सर्वेपिरोगानाशाय नत्वेवं शीघ्रकारिणः हि
ध्माश्वासौ यथा तो हिमनु कालकृतालयौ ३१ इति श्री चतुर्थोध्यायः अथातो राज

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अभिवर्द्धते सयाप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् ९ ॥ ज्वरमूर्च्छापुतः शीतैः
शाम्येत्प्रतमकस्तु सः ॥ छिन्नात् श्वसिति विच्छिन्नं मर्म्मच्छेदरुजार्द्दितः ११ सस्वेदमूर्च्छासा
नाहो वस्तिदाहनिरोधवान् अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन्रक्तैकलोचनः १२ शुष्का
स्यः प्रलपदीनो नष्टछायो विचेतनः ॥ महता महता दीनो नादेन श्वसति क्रथन् उद्धू
यमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशं प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रांतनयनाननः वक्षस
माक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् शुष्ककंठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशंखशिरोतिरुग् १५
॥ दीर्घमूर्द्धं श्वसित्यूर्द्धं न च प्रत्याहरत्यधः श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रुद्धगंधवहार्द्दितः १६
ऊर्द्धदृक् वीक्षते भ्रांतमक्षिणी परितः क्षिपन् मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् १७
एते सिद्धायुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवं ॥ श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः १८
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च गंभीरा च ॥ मरुतन्नत्वरपायुक्तैः सेवितैः १९
रुक्ष तीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः करोति हिध्मां मरुज्जां मंदशब्दां क्षवानुगां २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोष
कोपनैः आमातिसारवमथुविषपांडुज्वरैरपि १ रजोधूमानिलैर्मर्मघाता
दतिहिमांबुना क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पंचमः २ कफोपरुद्धगम
नः पवनो विष्वगास्थितः प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ३ उर
स्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवं॥ प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोम
ता ४ आनाहः शंखभेदश्च तत्रायासातिभोजनैः प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनं
मरुत् ५ प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्घ पवनः कफं परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वे
च पीडयन् ६ कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषां करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्रा
णोपतापिनं ७ प्रताम्यत्यस्य वेगेन निष्ठ्यूतांते क्षणं सुखी कृच्छ्राच्छयानः श्व
सिति निषण्णः स्वास्थ्यामृच्छति ८ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्त्तिमान् वि
शुष्कास्यो मुहुः श्वासी कांक्षत्युष्णं सवेपथुः ९ मेघांबुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलै

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृत्क्षोभः स्वरसंयं करोति शुष्ककासं च महावेगरुजास्वनं सोंगहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतांव्र
६ जेत्॥ पित्तात्पीताक्षिकफतातिक्तास्यत्वंज्वरोभ्रमः पित्तासृक्वमनंतृष्णावैस्वर्यंधूमकोमदः प्रततं
कासवेगेनज्योतिषामिवदर्शनं॥ कफादुरोल्परुङ्मूर्द्धहृदयंस्तिमितंगुरु कंठोपलेपसदनपीन।
सछर्द्यरोचकाः रोमहर्षोघनःस्निग्धः श्वेतश्लेष्मप्रवर्तनं॥ युद्धाद्यैःसाहसैस्तैस्तैःसेवितैरयथाबलं २२
उरस्यंतः क्षतेवायुः पित्तेनानुगतोबलीकुपितः कुरुतेकासंकफंतेनसशोणितं २३ पीतंश्यावंच
शुष्कंचग्रथितंकुथितंबहु ष्ठीवेत्कंठेनरुजताविभिन्नेनेवचेतसा सूचीभिरिवतीक्ष्णाभिस्तुद्य। न
मानेनशूलिना पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकंपवान् पारावतइवाकूजन्पार्श्वशूलीततोस्य
च क्रमाद्वीर्यंरुचिःपक्तिर्बलंवर्णश्चहीयते ३ क्षीणस्यसासृङ्मूत्रत्वंस्याच्चपृष्ठकटीग्रहः॥ वायु
प्रधानाःकुपिताधातवोराजयक्ष्मिणः कुर्वंतियक्ष्मायतनैःकासंष्ठीवेत्कफंततः पूतिपूयोपमंपी
तंविस्रंहरितलोहितं लुप्येतेइवपार्श्वेचहृदयंपततीवच अकस्मादुष्णशीतेच्छाबह्वाशित्वंबलक्ष ल
यः ३३ स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वंश्रीमद्दर्शननेत्रता ततोस्यक्षयरूपाणिसर्वाण्याविर्भवंतिच ३४ इत्ये
षक्षयजःकासः क्षीणानांदेहनाशनः याप्योवाबलिनांतद्वत्क्षतजोपिनवौतुतौ ३५ सिध्येता
मपिसानार्थ्यंतसाध्यादोषैःपृथक्त्रयः मिश्रायाप्याद्वयात्सर्वेजरसास्थविरस्यच ३६॥ कासात्श्वा
सक्षयच्छर्दिस्वरसादादयोगदाः भवंत्युपेक्षयायस्मात्तस्मात्तं त्वरयाजयेत् ३७ इतिश्रीसिंहगुप्त
सूनुनावाग्भटेनविरचितेष्टांगहृदयेकासनिदानंतृतीयं ३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उग्मपन:

नामविपाचनं स्वप्नेतद्वर्णादर्शनत्वं भवत्यस्मिन्न भविष्यति ॥ ऊर्द्धं नासाक्षिकर्णास्येभ्यो मेढ्रयोनिगुदे
रधः कुपितं रोमकूपेभ्यश्च तमसैस्तत्प्रवर्तते ॥ ऊर्द्धं साध्यमकफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनं वह्वौषधं
च पित्तस्य विरेको हि वरौषधं अनुबंधीकफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धति कषायाः स्वादवो ग्या
स्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः किमुतिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ अधोगा याप्य च लाघ्या
स्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनं स्वल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधं अनुबंधी चलो यश्च शांतये तेन त्व
तस्य तत् कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलं ॥ कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनं ॥ न हि सं
शोधनं किंचिद् अस्य स्यात् प्रतिलोमनं शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषक्जितं एवमेवोपशम
नं सर्वशो नास्य विद्यते संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिल्लंघनं हितं तत्र दोषानुगमनं शिरा स्वइव लक्ष
येत् उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतस्तेषु वाधिकं ॥ आशुकारी यतः कामस्तमेवातः प्रवक्ष्यते ॥ पंचका
सास्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं तेषां भविष्यतां रूप
पं कंठे कंडूररोचकः ॥ शूकपूर्णाभकंठत्वं सर्वतो मिहितोनिलः ऊर्द्धप्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कं
ठे च संसजन् शिरःस्रोतांसि संपूर्य ततोंगान्यक्षिपन्निव क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पी
डयन् प्रवर्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्यसमध्वनिः हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः यद्रुजाशब्दवै
षम्यं कासानां जायते ततः कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकंठवक्त्रतो हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमो

स्रार

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५ ७

कालेनाप्नोति सहसानसरसादीनयथा तथा दोषाङ्कुरयति कुड्मलिरानेविसर्पे
णच भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते ॥ अङ्कुराय यथा बीजं दोषवद्धो
त्रैमवेतथा वेगं कृत्वा विषयहृदाशये स्थितं बलं हृष्यन्नांनेबलं भूयः काले दो
बविवनया ८७ एवं नराः प्रवर्त्तन्ते विषमाः संतताद्यः धातून् प्रहोमयन्दोषो
कालेकाले विलीयते [illegible] नरः [illegible] यन्त्रकूजनवमनचेष्टते वेपते प्रल
पत्युधर्म [illegible] विसर्पज्वर [illegible] क्रोध इव दीप्यते हसन्ते प्रलापवश
हेचशात्रू [illegible] निवगवम् ८६ देहोलघु [illegible] मनोहृतापः पाको मुखे
[illegible] लिप्साकृत्स्नाः मूर्द्धिविगत
ज्व[illegible] इति माधवकरविरचिते माधवनिदाने ज्वरनिदानं द्वितीयोध्यायः २ ॥

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः भृष्टोष्णतीक्ष्णकटुमद्यलवणादिविदाहिभिः कोद्रवो
द्दालकैश्चापि लघुनैरतिसेवितैः कुपितं पित्तं नलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छते तेमिथ सुल्परूपत
मागम्यव्याप्नुतस्तनु २ प्रभवत्यसृजः स्थानात् प्लीहतो यकृतश्च तत् शिरोगुरुत्वमरुचि।
शीतेच्छा धूमकाम्लकः छर्दिश्छर्दितवैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः लोहलोह तमत्स्यामगं।
धास्यत्वं स्वरभेदः रक्त [illegible] हारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु नीललोहितपीतानां वर्णा।

राम
५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दू[illegible]पतनतनेनावलं सविपक्षोज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् दोषः प्रवर्त्तते
ने[illegible]यतनबली ६८ निवर्त्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलावलात् हीनो दोष
ज्वरस[illegible]दिवबलीयते ६९ लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनां दधाति सः आ
सन्नविप[illegible]न्यत्रान संतरसवाहिनो आम्बुसर्वस्वयवुवामाप्रिंहीवेऽणजायते स
ततसततसततानविपरीतोविपर्ययात् विषमो विषमारंभक्रियाकालोऽनुषंगवान् दो
षोरक्ताश्रयः [illegible]करोति संततं ज्वरं अहोरात्रस्यसद्विःस्यात्सकृदन्येद्युराश्रितः
तस्मिन्मासवहानाडीमेदोनाडी[illegible]नीयकं माहीन[illegible]नानिलान्प्रहः त्रिकस्यकफपि
त्ततः सर्ष्ठपृष्ठस्यानिलकफात्सचैकाहांतरस्मृतः ७२ चतुर्थको मलैर्मेदोमज्जास्थि
न्यतमंस्थितैः मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावंसमनुदर्शयेत् ७३ द्विधा कफेनजंघाभ्यां सप
वैर्यारसानिलात् अस्थिमज्जाभयगतत्वानुर्थकविपर्ययः ७४ अहोदृष्टज्वरय
तिदिनमेकं विमुच्यति [illegible]नावलेनदोषाणां न मन्ये येषान् द्विजन्मना ज्वरःस्यान्मन
सत्वमुल्कर्मलमुग्र नहानदा गंभीरधातुचारित्वान्सन्निपातेन संभवात् तुल्याकृष्ण
श्वेदोषाणां दुष्टिकिन्तचतुर्थकः सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरान्दूरतरेषु च दोषो
रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् यान्तिदेहस्यमार्गेषु तेन तादीन करोत्यतः
क्रमाघंतेन विच्छिन्नसंतापाल सयेज्ज्वरः यथा[illegible]निर्मदीशक्तिर्ययायथा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥

धेऽपि वा ३५ तमाहुरर्दितंकेचिदेकायाममथापरे ॥ रक्तमाश्रित्यपवनःकुर्यान्मूर्द्धधरा
श्रिराः ३६ रूक्षाःसवेदनाःकृष्णाःसोऽसाध्यःस्यात्सिराग्रहः ॥ गृहीत्वार्द्धंतनोर्वायुःसि द२
वा· राःस्नायूर्विशोष्य च ३७ पक्षमन्यतरंहंतिसंधिबंधान्विमोक्षयन् कृत्स्नोऽर्द्धकायस्त
२२ स्यस्यादकर्मण्योविचेतनः ३८ एकांगरोगंतंकेचिदन्येपक्षवधंविदुः ॥ सर्वांगरोगं
तद्वच्चसर्वकायाश्रितेऽनिले ३९ ॥ शुद्धवातहतःपक्षःकृच्छ्रसाध्यतमोमतः कृच्छ्र
स्त्वन्येनसंसृष्टोविवर्ज्यःक्षयहेतुकः ४० आमबद्धायनःकुर्यात्संस्तंभ्यांगंकफा
न्वितः असाध्यंहतसर्वेहंदंडकंदंडवन्मरुत् ४१ ॥ अंसमूलस्थितोवायुःसिराःसंको
च्यतत्रगाः बाहुप्रस्पंदितहरंजनयत्यवबाहुकं ४२ ॥ तलंप्रत्यंगुलीनांयाकंडरा
हुपृष्ठतः बाहुचेष्टापहरणीविश्वाचीनामसास्मृता ४३ ॥ वायुःकट्यांस्थितःसक्थ्नः
कंडरामाक्षिपेद्यदा तदाखंजःभवेज्जंतुःपंगुःसक्थ्नोर्द्वयोरपि ४४ ॥ कंपतेगमना
रंभेखंजन्निवचयातियः कलायखंजंतंविद्यात्मुक्तसंधिप्रबंधनम् ४५ ॥ शीतो
ष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः जीर्णाजीर्णेतथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ४६॥

राम
२२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वाह्यायामस्तुतद्विधः २३ देहस्यवहिरायामात्पृष्टतोनीयतेशिरः उरश्चोत्क्षिप्यते
तत्रकंधराचावमर्द्यते २४ दंतेष्वास्यैववैवर्ण्यंप्रस्वेदःस्रस्तगात्रता वाह्यायामध
नुःकंभंव्रुवतेवैद्यनंचतं २५ व्रणंमर्माश्रितंप्राप्यसमीरणःसमीरणात् व्याय
च्छतितनुंदोषाःसर्वामापादमस्तकं २६ तृष्यतःपांडुगात्रस्यव्रणायामःसवर्जि
तः गतेवेगेभवेत्स्वास्थ्यंसर्वेष्वाक्षेपकेषु च २७ जिह्वातिलेखनात्शुष्कभक्षणा
दभिघाततः कुपितोहनुमूलस्थःस्रंसयित्वानिलोहनू २८ करोतिविवृता
स्यत्वमथवासंवृतास्यतां हनुग्रहःसतेनस्यात्कृच्छ्रच्चर्वणभाषणं २९ वाग्वाहि
नीशिरासंस्थोजिह्वांस्तंभयतेनिलः जिह्वास्तंभःसतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ३०
शिरसाभारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् उत्त्रासवक्रत्तवयुरवरकार्मुककर्षणात् ३१
वक्रीकरोतिवक्रार्द्धमुन्नंहसितमीक्षितं ततोस्यकंपतेमूर्द्धावाक्संगस्तब्धनेत्रता ३२
दंतचालःस्वरभ्रंशःश्रुतिहानिःक्षवग्रहः गंधाज्ञानंस्मृतेर्मोहःत्रासःसुप्तस्यजाय
ते ३४ निष्ठीवःपार्श्वतोयायादेकस्याक्ष्णोनिमीलनं जत्रोरूर्द्ध्वंरुजातीव्राशरीरार्द्ध।
विषमात्फधानाच्चकठिनानांचचर्वणात् वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्चवातलैरूर्द्ध्वमागस्थितः २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ते ४९ हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकं मूर्छाछर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपी
नसान् ५० रक्तवाहिशिरोत्थानारक्तजाजंतवोणवः अपादावृत्तताम्राश्चसौक्ष्म्यात्के
वा॰ चिददर्शनाः ५१ केशादालोमविध्वंसालोमद्वीपाउदुंबराः षट्तेकुष्ठैककर्माणः स
२१ हसौरसमातरः ५२ पक्वाशयेपुरीषोत्थाजायंतेधोविसर्पिणः वृद्धास्तेस्युर्भवेयु
श्चतेयदामाशयोन्मुखाः ५३ तदास्योद्गारनिश्वासाविड्गंधानुविधायिनः पृथुवृ
त्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिता तेपंचनाम्नाक्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः सौ
सुरादामकेरुकालेलिहाजनयंतिच ५५ विड्भेदशूलविष्टंभकार्श्यपारुष्यपांडु
ताः रोमहर्षाग्निसदनगुदकंडुर्विनिर्गमात् ५६ इत्यष्टांगहृदयनिदानेकुष्ठश्वि
त्रकृमिनिदानं अथातोवातव्याधिनिदानंव्याख्यास्यामः सर्वार्थानर्थकरणेवि
श्वस्यास्यैककारणं अहेतुरहेतुः पवनः शरीरस्यविशेषतः १ सविश्वकर्माविश्वा
त्माविश्वरूपः प्रजापतिः स्रष्टाधाताविभुर्विष्णुः संहर्त्तामृत्युरंतकः तदद्वेषेप्रय
त्नेनयतितव्यमतःसदा तस्यांकेदोषविज्ञानेकर्मप्रकृतिवैकृते २ समासव्यासतो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

14

माद्रक्तमांसमेदस्सुचादिशेत् वर्णेनैवेदृगुभयंकृच्छ्रंतच्चोत्तरोत्तरं ३९
अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टंमिथोनवं अनग्निदग्धजंसाध्यंश्वित्रंवर्ज्यमतो
न्यथा ४० गुह्यपाणितलौष्ठेषुजातमप्यचिरंतनं स्पर्शैकाहारशय्यादिसे
वनात्प्रायशोगदाः ४१ सर्वेसंचारिणोनेत्रत्वग्विकाराविशेषतः क्रिमयस्तुद्वि
धाप्रोक्ताबाह्याभ्यंतरभेदतः ४२ बहिर्मलकफासृग्विट्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ना
मतोविंशतिविधाबाह्यास्तत्रमलोद्भवाः ४३ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाःकेशांब
राश्रयाः बहुपादाश्चसूक्ष्माश्चयूकालिक्षाश्चनामतः ४४ द्विधातेकोठपिडिका
कंडूगंडान्प्रकुर्वते कुष्ठैकहेतवोन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषुचाधिके ४५ मधुरान्नगुड
क्षीरदधिसक्तुनवौदनैः शकृज्जाबहुविट्धान्यपर्णशाकोलकादिभिः ४६ कफा
दामाशयेजातावृद्धाःसर्पंतिसर्वतः पृथुब्रध्ननिभाःकेचित्केचिद्गंडूपदोपमाः ४७
रूढधान्यांकुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः श्वेतास्ताम्रावभासाश्चनामतःसप्तधा
तुते अंत्रादाउदरावेष्टाहृदयादामहागुदाः चुरवोदर्भकुसुमाःसुगंधास्तेचकुर्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

[illegible] वातपूर्णदृतिस्पर्शःशोथःसंधिगतेनिलः प्रसारणाकुंचनयो
प्रवृत्तिंचसवेदनां" सर्वांगसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनं १४ स्तंभमाक्षे
पणंस्वापसंध्याकुंचनकंपनं" यदातुधमनीःसर्वाःक्रुद्धोभ्येतिमहुर्मुहुः १५
तदांगमाक्षिपत्येषव्याधिराक्षेपकःस्मृतः" अधःप्रतिहतोवायुर्व्रजन्नूर्द्धंहृ
दाश्रयाः १६ नाडीःप्रविश्यहृदयंशिरःशंखौचपीडयेत् आक्षिपेत्परितो
गात्रंधनुर्वच्चास्यनामयेत् १७ कृच्छ्रादुच्छ्वसितस्तब्धस्रस्तमीलितदृक्ततः
कपोतइवकूजेच्चनिःसंज्ञःसोपतंत्रकः १८" सएवचापतानाख्योमुक्तेतुमरु
ताहृदिअश्नुवीतमुहुःस्वास्थ्यमुहुरस्वास्थ्यमावृते १९ गर्भपातसमुत्पन्नः
शोणितातिस्रवोत्थितः अभिघातसमुत्थश्चदुश्चिकित्स्यतमोहिसः २०" म
न्यास्तंभंवातोंतरायच्छन्धमनीर्यदा व्याप्नोतिसकलंदेहंजंतुरायम्यते
तदा २१ अंतर्द्धनुरिवांगंचवेगैस्तंभंचनेत्रयोः करोतिजृंभांदशनंदशना
नांकफोद्वमं २२ पार्श्वयोर्वेदनांवाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहं अंतरायामइत्येष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मांसमेदोगतोग्रंथीन्तोदाढ्यान्कर्कशान्श्रमं गुर्वंगंचातिरुक्स्तब्धं मुष्टिदंडहतोपमं ८

16

दोषभेदीयेनामधामच प्रत्येकंपंचधावायोर्व्यापारैश्चैहवैकृतं ४ तस्याय
तनविभागेनसनिदानंसलक्षणं धातुक्षयकरैर्वायुःक्रुद्धत्यतिनिषेवितैः ५
चरन्स्रोतस्सुरिक्तेषुभृशंतान्येवपूरयेत् तेभ्योन्यदोषपूर्णेभ्यःप्राप्यवा।
वरणंबली ६ तत्रपक्वाशयेक्रुद्धःशूलानाहांत्रकूजनं मलरोधाश्मव।
२५ र्धार्शस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहं ७ करोत्यधरकायेचतांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान्
आमाशयेतृड्वमथुश्वासकासविसूचिकाः ८ कंठोपरोधमुद्गारान्व्याधी
नूर्ध्वंचनाभितः श्रोत्रादिष्विंद्रियवधंत्वचिस्फुटनरूक्षणे ९ रक्तेतीव्राःरुजः
स्वापंतापंरागंविवर्णतां अरूंष्यन्नस्यविष्टंभमरुचिंकृशतांभ्रमं मांसे।
स्पर्शाघ्रमुत्सर्गसंगविकृतिमेवच तद्वद्गर्भस्यशुक्रस्पर्शीशिरास्वाध्मानरि
क्तते तत्स्थःस्नावस्थितःकुर्याद्गृध्रस्यायामकुब्जतां अस्थिस्थःसक्थिसं
ध्यस्थिशूलंतीव्रंबलक्षयं मज्जस्थोस्थिषुशोषिर्यमस्वप्नंसततांरुजं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा. दोषैः पृथग्मिश्रैः समागतैः सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोधिकत्वतः ॥ वातेन कुष्ठं
२९ कापालं पित्तादौदुंवरं कफात् मंडलं ऋक्षाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजं चर्मैककु।
कुष्ठकिटिमसिध्मालसविपादिकाः वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी पुं
डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ९ सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रु सकाक
णं पुंडरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु १० ॥ अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्ण
ता दाहः कंडूः त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चि
रस्थितिः रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेल्पेपि कोपनं १२ रोमहर्षोसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठ
लक्षणमग्रजं ॥ कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु १३ विस्तृतासमपर्यंतं हृ
षितैर्लोमभिश्चितं तोदाढ्यमल्पकंडूकं कापालं शीघ्रसर्पि च १४ ॥ पक्वोदुंवरता
म्रत्वग्रोमगौरसिराचितं वहलं वहलक्लेदरक्तं दाहरुजाधिकं १५ आशूत्थानावद
रणकृमि विघातदुंवरं ॥ स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगं १६ अन्योन्यसक्त

राम
२५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सर्वजोलसको सर्वैसर्वधात्वपसर्पणः॥ वाह्यहृतोः ततोकुंदः सरनोपि नमी 18
रयन् विसर्प्यमाहतः कुर्य्यात्कुलत्थसदृशैश्चितं स्फोटैशोकज्वरतृजादाह
ग्रंथपावलोहितं॥ पृथग्दोषैस्त्रयः साध्याद्वंद्वजाश्चानुपद्रवाः ६६ असाध्योत्त
तसर्वोत्थो सर्वैचाक्रांतमर्मकाः शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगंधयः
इतिश्रीवाग्भटकृतेऽष्टांगहृदयनिदानेत्रयोदशोध्यायः १२ अथातःकुष्ट
श्वित्रकृमिनिदानंव्याख्यास्यामः॥ मिथ्याहारविहारेण विशेषेणविरोधिना
साधुनिंदावधान्यस्वहरणाद्यैश्चसेवितैः १ पाप्मभिः कर्मभिःसद्यःप्राक्तनैःप्रे
रितामलाः शिराःप्रपद्यतिर्य्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषं दूषयंतिश्लथीकृत्य
निश्चरं ततस्तेवहिः त्वचःकुर्वंतिवैवर्ण्यंदुष्टाःकुष्टमुशंतितत् २॥ कालेनोपे
क्षितंयस्मात्सर्वंकुष्णातितद्वपुः प्रपद्यधातून्व्याप्यांतः सर्वान्संक्लेद्यचावहे
त् सस्वेदक्लेदसंकोथान्कृमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान्॥ रोमत्वक्स्नायुधमनीत
रुणीर्यैःसभैः क्रमात् भक्षयेच्छ्वित्रंस्माच्चकुष्टवाह्यमुदाहृतं॥ कुष्टानिसप्तधा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

19

स्याद्दानोतिबलस्तथा व्यायेनांगंहरेतसंज्ञा निद्राचस्वासमीरयेत हिध्मांचसगतोवस्या
मीहर्षीलभतेननाकश्चित्कुमारतिग्रस्तोभूमिशय्यासनादिषु चेष्टमानस्ततःक्लि।
२८ ष्टोमनोदेहश्रमोद्भवा ५५ दुःप्रबोधोश्नुतेनिद्रांसोग्निविसर्पोऽच्यते" कफेनरुद्धःप
वनोभित्वातंबहुधाकफं ५६ रक्तंवावृद्धरक्तस्यत्वक्शिरास्नावमांसगं दूषयित्वाच।
दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनां ५७ ग्रंथीनांकुरुतेमालांरक्तानांतीव्ररुक्ज्वरां स्वास
कासातिसारास्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः मोहवैवर्ण्यमूर्छांगभंगाग्निसदनैर्युतां इत्य
यंग्रंथिवीसर्प्यःकफमारुतकोपजः ५८" कफपित्तात्ज्वरस्तंभोनिद्रातंद्राशि।
रोरुजा अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ६० मूर्छाग्निहानिभेदास्थ्नांपिपा
सेंद्रियगौरवं आमोपवेशनंलेपःस्रोतसांसचसर्पति ६१ प्रायेणामाशयेगृह्ण
न्नेकदेशंनचातिरुक् पिडकैरवकीर्णोतिपीतलोहितपांडुरैः ६२ मेचकाभोसित
स्निग्धोमलिनःशोफवान्गुरुः गंभीरपाकःप्राज्योष्मास्पृष्टःक्लिन्नोवदीर्यते पंका।
वच्छीर्णमांसश्चस्पष्टस्नायुशिरागणः शवगंधिश्चवीसर्प्यःकर्दमाख्यामुशंतितं ६४"

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

20

पुरीरितः॥ स्याद्विसर्प्पोभिघातांतैर्दोषैर्दूष्यैश्चशोफवत् अधिष्ठानेचतंप्राहुर्वाह्या
नरमयाश्रयात् ४३ यथोत्तरंचदुःसाध्याः॥ तत्रदोषायथायथं प्रकोपनैःप्रकुपि
ताविशेषेणविदाहिभिः ४४ देहेशीघ्रंविसर्प्पंतितेंतरंतःस्थितावहिः वहिस्थंद्वि वि४
तयंद्विस्पांविद्यात्तत्रांतराश्रयं ४५ मर्म्मोपघातात्संमोहादयनानांविघट्टनात् त
स्यातियोगाद्वेगानांविषमंचप्रवर्त्तनात् ४६ आशुचाग्निवलभ्रंशादतोवाह्यंविप
र्ययात्॥ तत्रवातात्परीसर्प्पोवातज्वरसमव्यथः ४७ शोफस्फुरणनिस्तोदभेदा
यामार्त्तिहर्षवान्॥ पित्ताद्रुतगतिःपित्तज्वरलिंगोतिलोहितः ४८॥ कफात्कंडूयुतः
स्निग्धःकफज्वरसमानरुक्॥ स्वदोषलिंगैश्चीयंतेसर्वेस्फोटैरुपेक्षिताः ४९
॥ तेपक्वभिन्नाःस्वंस्वंचविभ्रतिव्रणलक्षणं॥ वातपित्ताज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्र
मैः ५० अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः करोतिसर्वमंगंचदीप्तांगारावा
कीर्णवत् यंयंदेशंविसर्प्पश्चविसर्प्पतिभवेत्समः शांतांगारासितोनीलोरक्तो।
वाशुचचीयते ५१ अग्निदग्धइवस्फोटैःशीघ्रगत्वाद्रुतंचसः मर्म्मानुसारीवीसर्प्पः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कृच्च सर्वं पादलिङ्गवतस्मिंश्चिमिश्चिमायते २२॥ पीतरक्तासितावभासः पित्तादाताम्र
रोमकृत् शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राक्जायते तनुः २३ सतृड्दाहज्वरस्वेद
२७ दवक्लेदमदभ्रमः शीताभिलाषी विड्भेदी गंधी स्पर्शासहो मृदुः २४॥ कंडुमान् पां
डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरस्त्यानो निद्राच्छर्द्यग्निसादकृ
त् २५ आक्रांतो नोन्नमेत्कृच्छ्र शमजन्मा निशाबलः अवेन्नासाक्विरात्यिक्वाकुश
शस्त्रादिविक्षतः स्पर्शोष्मकां दीचकक्षात्॥ यथास्वं द्वंद्वजाश्चयः संकराद्धेतु।
लिंगानां निचयान्निचयात्मकः॥ अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः हि
मानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्वि
सर्पवान् भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः॥ विषजः सविषप्रा
णिपरिसर्पणमूत्रणात् दंष्ट्रादंतनखापाताद्विषप्राणिनामपि विण्मूत्रशुक्रो
पहतमलवद्वस्त्रसंकरात् विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात्
मृदुश्चलोऽवलंबी च शीघ्रो दाहरुजाकरः॥ नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ससंश्रयं २१ उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः" सर्वं हेतुविशेषैस्तुरूपभे
दान्नवात्मकं २२ दोषैः पृथक्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि" द्विधावा निजमागं
तुसर्वांगैकांगजंचतं पृथून्नतग्रथितत्वविशेषैश्च त्रिधाविदुः" सामान्यहेतुः
शोफानांदोषजानांविशेषतः २४ व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतोद्रुतं
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलं २५ लवणक्षारतीक्ष्णोष्णसंपशा
कांबुस्वप्नजागरं मृद्ग्राम्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनं २६ पदातेर्मार्गगम
नंयानेनक्षोभिणापिवा श्वासकासातिसारार्शोजठरप्रदरज्वराः २७ विषूच्य
लसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपांडुता अन्येचमिथ्योपक्रांता ता तैर्दोषावक्षसिस्थि
ताः ऊर्द्ध्वंशोफमधोवस्तौमध्येकुर्वंतिमध्यगाः सर्वांगगाः सर्वगतंप्रत्यंगेषुत
दाश्रयाः २९" तत्पूर्वरूपंदवथुःशिरायामोंगगौरवं" वातात्शोथश्चलोरूक्षः
खररोमारुणासितः संकोचस्पंदहर्षार्त्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् क्षिप्रोत्थानप्रशमः
शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः स्निग्धोष्णमर्द्दनैःशाम्येद्रात्रावल्पोदिवामहान् त्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्तता ४ वर्चोभेदोम्लकोदाहः कफात्शुक्लसिरादिता तंद्रालवणवक्त्रत्वं रोम
हर्षःस्वरक्षयः ९ कासःछर्दिश्च निचयान्मिश्रलिंगोतिदुःसहः॥ मृत्तिकाया
२६ निलंपित्तमूषरामधुराकफं दूषयित्वारसादींश्चरौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्षयेच्छ्रो
तांस्यपक्वैवापूर्यकुर्याद्रुध्वाचपूर्ववत् पांडुरोगंततःशूननाभिपादास्य
मेहनःपुरीषंकृमिवन्मुंचेद्भिन्नंसासृक्कफंनरः १३॥ यःपांडुरोगीसेवेतपित्त
लंतस्यकामला कोष्ठशाखाश्रयापित्तंदग्ध्वासृग्मांसमावहेत् हारिद्रनेत्र
मूत्रत्वङ्नखवक्त्राश्च शकृन्नया १५ दाहविपाक तृष्णावान्भेकाभोदुर्बलेंद्रियः
भवेत्पित्तोल्बणोस्यासौपांडुरोगाहृतेपिच॥ उपेक्षयाचशोफाढ्यासाकृच्छ्राकुंभ
कामला॥ हरितश्यावपीतत्वंपांडुरोगेयदाभवेत् १८ वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा
स्त्रीष्वहर्षोमृदुज्वरः तंद्राबलानलभ्रंशोलोढरंतेहलीमकं १९ अलसंचे
तिपांसंतितेषांपूर्वमुपद्रवाः शोफप्रधानाःकथिताःसएवातोनिगद्यते २०॥
पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टोदुष्टान्बहिःसिराः नीत्वारुद्धगतिस्तैर्हिकुर्यात्त्वग्मां राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वलिनाक्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितं १ धमनीर्दश संप्राप्य व्याप्नुवन्सकलां तनुं १
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यांतरमाश्रितं २ त्वग्मांसयोस्तु कुरुते त्वचि व
र्णान्पृथग्विधान् पांडुहारिद्रहरितान् पांडुत्वं तेन चाधिकं यतोतः पां
डुरित्युक्तः स रोगः तेन गौरवं धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः
ततोल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छ्लथेंद्रियः म्रद्यमानैरिवांगैर्नाद्रवता हृ
दयेन च ५ शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः ष्ठीवनोल्पवाक् अन्नद्विट् शिशिर
द्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ६ सन्नसक्थो ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी भ्रमी श्रमी
स पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ७ प्राग्रूपमस्य हृदयस्पंद
नं रूक्षता त्वचि अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोल्पवह्निता ८ सादः श्र
मोनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकंपनं कृष्णरूक्षारुणशिरानखविण्मूत्रने
त्रता ९ शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्द्धरुक् पित्ताद्धरित
पीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः १० तृट्स्वेदमूर्छाशीतेच्छादौर्गंध्यं कटुव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्रागुदस्रुतिरुजायुतं श्वासकासतृड्वियुतं नानावर्णसिरानतं तोय
पूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथुः दकोरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तना
२५ भितत् ॥ उपेक्षया च सर्व्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः पाकाद्द्रवाद्द्रवीकु
र्युः संधिस्रोतोमुखान्यपि स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु विहतस्तिर्यगास्थिताः
तदेवोदकमाप्याय्य पिछां कुर्यात्तदा भवेत् गुरूदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न
शब्दवत् मृदुव्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्प्पति तदनूदकजन्मा
स्मिन्कुक्षिवृद्धिस्ततोधिकं सिरांतर्द्धानमुदकंजठरोक्तं च लक्षणं ॥ वा
तपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरं कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात्परं प्रायोपरे
हतः सर्व्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितं जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः
कृच्छ्रतमं मतं बलिनस्तदजातांबु यत्नसाध्यं नवोत्थितं इत्यष्टांगहृद
यनिदाने द्वादशोध्यायः १२ अथातः पांडुरोगशोफविसर्प्पनिदानं व्या
ख्यास्यामः पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः तत्रानिलेन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बालैःसहान्नेनभुक्तैर्बद्धायनेगुदे दुर्नामभिरुदावर्तैरन्यैर्वान्त्रोपलेपि
भिः वर्चःपित्तकफान्रुद्ध्वाकरोतिकुपितोनिलः अपानोजठरंतेनस्यु
र्दाहतृड्ज्वरक्षवाः कासश्वासोरुसदनंशिरोहृन्नाभिपायुरुक् मलसं
गोरुचिश्छर्दिरुदरंमूढमारुतं स्थिरंनीलारुणसिराराजिनद्धमराजिवा
नाभेरुपरिचप्रायोगोपुच्छाकृतिजायते॥ अस्थ्यादिशल्यैःसान्नैश्चेद्भुक्तैर
त्यशनेनवा भिद्यतेपच्यतेचान्त्रंतच्छिद्रैश्चस्रवन्बहिः आमएवगु
दादेतिततोल्पाल्पसविड्रसः तुल्यःकुणपगंधेनपिच्छिलःपीतलो
हितः शेषश्चापूरयेज्जठरंजठरंघोरमावहेत् वर्द्धतेनदधोनाभेराशुचै
तिजलात्मतां उद्रिक्तदोषरूपंचव्याप्तंचश्वासतृड्भ्रमैः छिद्रोदरमिदं
प्राहुःपरिस्रावीतिचापरे॥ प्रवृत्तस्नेहपानादेःसहसामांबुपायिनः अत्य
म्बुपानान्मंदाग्नेःक्षीणस्यातिकृशस्यवा रुद्ध्वांबुमार्गानिलःकफश्च
जलमूर्छितः वर्द्धयेतांतदेवांबुतत्स्थानादुदराश्रितौ ततःस्यादुदरंत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शुक्लत्वगाढिता १८ उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् चिराभि ।
२४ वृद्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरं १९ त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजो
मलैः गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः २० कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः
शोषमूर्छाभ्रमान्वितं कुर्युस्त्रिलिंगमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणं २१ बाधते
तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने अत्याशितस्य संक्षोभात् यानयानाति ।
चेष्टितैः २२ अतिव्यवायकर्माध्ववमनव्याधिकर्शनैः वामपार्श्वाश्रितः
प्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते २३ शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धये
त् सोऽष्ठीलेवातिकठिनः प्राकृतः कूर्मपृष्ठवत् २४ क्रमेण वर्द्धमानश्च
कुक्षावुदरमावहेत् श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुक्ज्वरैः २५
पांडुत्वछर्दिमूर्छार्त्तिदाहमोहैश्च संयुतं अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्ररा
जिमत् २६ उदावर्त्तरुजानाहैर्मोहतृट्दहनज्वरैः गौरवारुचिकाठिन्यैर्वि
द्यात्तत्र मलान् क्रमात् प्लीहवद्दक्षिणात्पार्श्वात् कुर्याद्यकृदपि च्युतं पक्ष्म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चिह्नोपक्लपादयोः रुग्वस्तिसंधौ ततता लघ्वल्पभोजनैरपि ७ राजीजन्म
वलीनाशो जठरे जठरेषु तु सर्वेषु तंद्रा सदनं मलसंगोल्पवह्निता ८ दा
ल२ हः श्वयथुराध्मानमंते सलिलसंभवः ॥ सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारकं ९
गवाक्षितं शिराजालैः सदा गुडगुडायते नाभिमंत्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्र
णश्यति १० मारुतो हृत्कटिनाभिपायुवंक्षणवेदना सशब्दो निश्चरेद्वायुर्वि
ड्बद्धो मूत्रमल्पकं ११ नातिमंदोनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखं ॥ तत्र वा-
तोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु १२ कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्वभे
दनं शुष्ककासोंगमर्दोधोगुरुता मलसंग्रहः १३ श्यावारुणत्वगादित्वमक
स्माद्वृद्धिह्रासवत् सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततं १४ आध्मातदृतिव-
च्छब्दमाहतं प्रकरोति च वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः १५ ॥
पित्तोदरे ज्वरो मूर्छा दाहस्तृट्कटुकास्यता धूमायति मृदुस्पर्शः क्षिप्रपाकं प्रदूय
ते १७ श्लेष्मोदरेंगसदनं स्वापश्वयथुगौरवं निद्रोत्क्लेशारुचिः श्वासः कासः

भ्रमोतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् १६ पीतता
म्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते धूमा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

29

लोर्द्धं समुन्नतः आनाहलिंगोतिर्यक्च प्रत्यष्ठीलातदाकृतिः ६१ पक्वाशयाद्गु
दोपस्यवायुस्तीव्ररुजः प्रयात तूनीप्रतूनीचभवेत्सएवातोविपर्यये ६२
२३ उद्गारबाहुल्यपुरीषगंधत्वे स्तमत्त्वांत्रविकूजनानि आटोपमाध्मानमप
क्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्यवदंतिचिह्नं ६३ इतिश्रीवाग्भटकृतेरष्टांगहृदयेनि
दानस्थानेएकादशोध्यायः अथातउदरनिदानंव्याख्यास्यामः रोगाः सर्वेपि
मंदेग्नौसुतरामुदराणितु अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायंतेमलसंचयात १ ऊर्द्ध्वा
धोधातवोरुद्ध्वावाहिनीरंबुवाहिनीः प्राणाग्न्यपानानसंदूष्यकुर्युस्त्वग्मांससं
धिगाः २ आध्माप्यकुक्षिमुदरमष्टधातच्चभिद्यते पृथग्दोषैः समस्तैश्चप्लीहब
द्धक्षतोदकैः ३ तेनार्त्ताः शुष्कताल्वोष्ठाः शूनपादकरोदराः नष्टचेष्टाबला
हाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः ४ स्युःप्रेतरूपाःपुरुषाः भाविनस्तस्यलक्षणं क्षु
न्नाशोन्नंचिरात्सर्वंसविदाहंचपच्यते ५ जीर्णाजीर्णंनजानातिसौहित्यंसहते
नच क्षीयतेवलतः श्वसत्यल्पेपिचेष्टते ६ वृद्धिर्विशोप्रवृत्तिश्चकिं

राम
२३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रुणद्ध्यार्त्तवंयोन्याःप्रतिमासमवस्थितं ५० कुक्षिंकरोतितद्गर्भलिंगमाविःकरोति
च हृल्लासदोहृदस्तन्यदर्शनक्षामतादिकं ५१ क्रमेणवायुसंसर्गात्पित्तयोनि
तयाचतत् शोणितंकुरुतेतस्यावातपित्तोत्थगुल्मजान् ५२ रुक्स्तंभदाहाती
सारतृट्ज्वरादीनुपद्रवान् गर्भाशयेचसुतरांशूलंदुष्टासृगाश्रये ५३ योन्या
श्चस्रावदौर्गंध्यतोदस्पंदनवेदनाः नचांगैर्गर्भवद्गुल्मःस्फुरत्यपितुशूलवा
न् ५४ पिंडीभूतःसएवस्याःकदाचित्स्पंदतेचिरात् नचास्यावर्द्धतेकुक्षिर्गुल्म
एवतुवर्द्धते ५५ स्वदोषसंश्रयोगुल्मःसर्वोभवतितेनसः पाकंचिरेणभजते
नैववाविद्रधिःपुनः ५६ पच्यतेशीघ्रमत्यर्थंदुष्टरक्ताश्रयत्वतः अतःशीघ्रविदा
हित्वाद्विद्रधिःसोभिधीयते ५७ गुल्मेंतराश्रयेवस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदना अग्नि
वर्णबलभ्रंशोवेगानांचाप्रवर्तनं ५८ अतोविपर्ययोवाह्येकोष्ठांगेषुतुनातिरु
क् वैवर्ण्यमवकाशस्यवहिरुन्नततादिकं ५९ साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमु
दरेभृशं ऊर्द्ध्वाधोवातरोधेनतमानाहंप्रचक्षते ६० घनष्ठीलोपमोग्रंथिरष्ठी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तंत्रः स्वाश्रयेदुष्टः परतंत्रः पराश्रये ॥ पिंडितत्वादमूर्त्तत्वमिवसंश्रिते ४० गुल्मइत्यु
च्यतेवस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥ वातान्मन्याशिरःशूलज्वरप्लीहांत्रकूजनं ४१ व्य
२२ धःसूच्येवविट्संगःकृच्छ्रादुच्छ्वसनंमुहुः स्तंभोगात्रेमुखेशोषःकार्श्यविषमवा
ह्निता ४२ रूक्षकृष्णत्वगादित्वंचलत्वादनिलस्यच अनिरूपितसंस्थानस्था
नवृद्धिक्षयव्यथः ४३ पिपीलिकाव्याप्तइवगुल्मःस्फुरतितुद्यते ॥ पित्ताद्दाहोम्ला
कोमूर्च्छाविड्भेदस्वेदतृड्ज्वराः ४४ हारिद्रत्वंत्वगाद्येषुगुल्मश्चस्पर्शनासह
दूयतेदीप्यतेसोष्मास्वस्थानदहतीवच ४५ ॥ कफात्स्तैमित्यमरुचिःसदनंशि
शिरज्वरः पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगादिता ४६ गुल्मोचगाढःकठि
नोगुरुःसुप्तःस्थिरोल्परुक् ॥ स्वदोषस्थानधामानस्तेस्वेकालेचरुक्कराः ४७
प्रायःस्वयद्वंद्वदोषाभ्यांगुल्माःसंसृष्टलक्षणाः ॥ सर्वजस्तीव्ररुग्दाहःशीघ्रपाकी
घनोन्नतः ४८ सोसाध्योरक्तगुल्मस्तुस्त्रियाएवप्रजायते ॥ ऋतौवानवसूता
वायदिवायोनिरोगिणी ४९ सेवतेवातलानिस्त्रीकुद्धस्तस्यांसमीरणः नि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

32

त्वाग्रंथिस्याग्रंथ्याभस्यचेतुतदा उपेक्षमाणस्यच मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तंभ

वतीसवायुः प्रपीडितोंऽतःस्वनवान्प्रयातिप्रध्मापयन्नेतिपुनश्चमुक्तः अंत्रव

इति अंत्रवृद्धिनिदान ॥ गुल्मनिदान

द्धिरसाध्योयंवातवृद्धिसमाकृतिः ३१ रूक्षकृष्णारुणशिरातंतुजालगवा

क्षितः गुल्मोष्टधापृथग्दोषैःसंसृष्टैर्निचयंगतैः ३२ आर्त्तवस्यचदोषेण

नारीणांजायतेष्टमः ज्वरछर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्चकर्मभिः ३३ कर्षितोवा

तथात्यन्नंशीतंवांबुबुभुक्षितः यःपिबत्यनुचान्नानिलंघनप्लवनादिकं ३४

सेवतेदेहसंक्षोभिछर्दिंवासमुदीरयेत् अनुदीर्णामुदीर्णान्वावातादीन्नविमु

ंचति ३५ स्नेहस्वेदावनभ्यस्यशोधनंवानिषेवते शुद्धोवाशुविदाहीनिभज

तेस्पंदनानिवा ३६ वातोल्बणास्तस्यमलाःपृथक्क्रुद्धाद्विशोथवा सर्वेवा

रक्तयुक्तावामहास्रोतोनुशायिनः ३७ ऊर्द्धाधोमार्गमावृत्यकुर्वतेशूलपू

र्वकं स्पर्शोपलभ्यंगुल्माख्यमुत्तुंगंग्रथितरूपिणं ३८ कर्षणात्कफविट्पित्तै

र्मार्गस्यावरणेनवा वायुःकृताश्रयःकोष्ठेरौक्ष्यात्काठिन्यमागतः ३९ स्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्याभिन्नांतर्वहिरिवव्रणा १८॥ पक्वश्चातः स्रवत्यस्मात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः॥ एवा
मेवस्तनशिराविवृताः प्राप्ययोषितां १९ सूतानांगर्भिणीनांवासंभवेल्कयधु
२१ र्धनः स्तनेसदुग्धेदुग्धेवावाह्यविद्रधिलक्षणः २० नाडीनांसूक्ष्मवक्त्रत्वात्क
इति विद्रधिनिदानं अथ अत्रवृद्धिनिदानं
न्यानांनसजायते॥ क्रुद्धोरूर्ध्वगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् २१ मुष्कौवंक्षण
तःप्राप्यफलकोशाभिवाहिनीः प्रपीड्यधमनीर्वृद्धिंकरोतिफलकोशयोः २२
॥दोषास्त्रमेदोमूत्रांत्रैःसवृद्धिःसप्तधागदः मूत्रांत्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तुके
वलं २३॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षोवातादहेतुरुक्॥ पक्वोदुंबरसंकाशःपित्ता
द्दाहोष्मपाकवान् २४॥ कफाच्छीतोगुरुःस्निग्धःकंडूमान्कठिनोल्परुक्॥ कृष्ण
स्फोटावृतःपित्तवृद्धिलिंगश्चरक्ततः २५॥ कफवन्मेदसावृद्धिर्मृदुस्तालफला
भः॥ मूत्र धारणशीलस्यमूत्रजःसतुगच्छतः २६ अंभोभिःपूर्णदृतिवत्क्षोभं
यातिसरुङ्मृदुः मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्चवलयंफलकोशयोः २७॥ वातकोपिभि
राहारैः शीताद्भाववयवंयदा पवनोविगुणीकृत्यस्वनिवेशादधोनयेत् २८ कुर्याद्वं
शीततोयावगाहिभिः धारणेरणभाराध्वविषमांगप्रवर्तनैः २८ क्षोभणैःक्षुभितोन्यैश्चक्षुद्र

राम
२१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च॥ पांडुः कंडूयुतः कफात् सोत्क्लेशशीतकस्तंभजृंभारोचकगौर
वाः ८ चिरोत्थानविदाहश्च॥ संकीर्णः सन्निपातजः सामर्थ्याच्चात्रविभजेद्बाह्याभ्यं
तरलक्षणं ९॥ कृष्णस्फोटावृतःश्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः पित्तलिंगोसृजाबा
ह्यः स्त्रीणामेव तथांतरः १०॥ शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वापथ्यकारिणः क्षतोष्मा
वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ११ पित्तासृग्लक्षणंकुर्याद्विद्रधिंभूर्युपद्र
वं तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोधिष्ठानभेदतः १२ नाभ्यांहिध्माभवेद्बस्तौमूत्रंकृच्छ्रे
णपूतिच श्वासोयकृतिरोधस्तुप्लीह्युच्छ्वासस्यतृट्पुनः १३ गलग्रहश्चक्लोम्नि
स्यात्सर्वांगप्रग्रहोहृदि प्रमोहस्तमकःकासोहृदयेघट्टनंव्यथा १४ कुक्षिपार्श्वां
तरांसार्त्तिःकुक्ष्यावाटोपजन्मच॥ सक्थ्योर्ग्रहोवंक्षणयोर्वृक्कयोःकटिपृष्ठयोः १५
पार्श्वयोश्चव्यथापायौपवनस्यनिरोधनं॥ आमपक्वविदग्धत्वंतेषांशोफवदा
दिशेत् १६॥ नाभेरूर्ध्वंमुखात्पक्वाःप्रस्रवंत्यधरेगुदात् उभाभ्यांनाभिजोविद्याद्दोष
क्लेदाच्चविद्रधौ १७ यथास्वंव्रणवत्तत्रविवर्ज्यः सन्निपातजः पक्वोहृन्नाभिबस्ति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३५

२

ठरुजालीदाहदृष्टेवाजठरेपिवा २९ महतीपिडिकानीलाविनिताविनितास्म
ता दहतित्वचमुत्थानेमध्यांकष्टाविसर्पिणी ३० रक्तान्सापितत्वक्स्फोटदाह
मोहज्वरालजी मानसंस्थानयोस्तुल्यामसूरेणमसूरिका ३१ सर्षपामानसं
स्थानाक्षिप्रपाकामहारुजा सर्षपीसर्षपातुल्यपिडिकापरिवारिता ३२ पुत्रि।
णीमहतीमध्येसुसूक्ष्मपिटिकावृता विदारीकंदवद्वृत्ताकठिनाचविदारिका ३३
विद्रधीर्वक्ष्यतेन्यत्रतत्राद्यांपिटिकात्रयं पुत्रिणीचविदारीचदुःसहावहुमेदसः
सह्याःपित्तोल्वणास्त्वन्याःसंभवंत्यल्पमेदसः तासुमेहवशाच्चस्याद्दोषोद्रेको
यथायथं ३५ प्रमेहेणविनाप्येताजायंतेदुष्टमेदसः तावच्चनोपलक्ष्यंतेया
वद्वस्तुपरिग्रहः ३६ हारिद्रवर्णंरक्तंवामेहप्राग्रूपवर्जितं योमूत्रयेन्नतंमेहंर
क्तपित्तंतुतद्विदुः ३७ स्वेदांगगंधःशिथिलत्वमंगशय्यासनस्वप्नसुखाभिषंगः
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहघनांगताकेशनखातिवृद्धिः शीतप्रियत्वंगलतालु
शोषोमाधुर्यमास्येकरपाददाहः भविष्यतोमेहगणस्यरूपंमूत्रेभिधावंतिपि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२. 36

पीलिकाश्च हष्टाप्रमेहं मधुरं सपिछं मधूपमस्याद्विविधोविचारः संतर्प्पणाद्वा
कफसंभवःस्यात् क्षीणेषुदोषेष्वनिलात्मकोवा सपूर्वरूपाःकफपित्तमेहाःक्र
मेणयेवातकृताश्चमेहा साध्यानतेपित्तकृतास्तुयाप्याः साध्यास्तुमेदोयदि
नातिदुष्टं इतिदशमोध्यायः १० अथातोविद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानंव्याख्यास्या
मः भुक्तैःपर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तै
श्चासृक्प्रदूषणैः दुष्टत्वग्मांसमेदोस्थिस्नायवसृक्कंडराश्रयः यःशोफोवहि
रंतर्वामहामूलोमहारुजः २ वृत्तःस्यादायतोयोवास्मृतःषोढासविद्रधिः दो
षैःपृथक्समुदितैःशोणितेनक्षतेनच ३ वाह्योऽन्तरन्तरत्रांगेदारुणोग्रथि
लोन्नतः अंतरोदारुणस्तूरोगंभीरोगुल्मवद्बुनः ४ कवत्समुछ्रायीशीघ्रघात्यग्नि वल्मी ५
शस्त्रवत् नाभिवस्तियकृत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवंक्षणे स्याद्वृक्कयोरपानेचवाता
च्चातितीव्ररुक् श्यावारुणस्त्रिरोम्यानपाकोविषमसंस्थितः व्यधच्छेदभ्रमा
नाहस्पंदसर्पणशब्दवान् रक्तताम्रासितःपित्तात्तृणमोहज्वरदाहवान् ६ ॥

२.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वहन्तिमेहीप्रमेहति १७ मधुमेहेमधुसमंजायतेसकिलद्विधा क्रुद्धेधातुक्षया
१९ द्वायोदोषावृतपथेथवा १८ आवृतोदोषलिंगानिसोनिमित्तंप्रदर्शयन् क्षीणः
क्षणात्क्षणात्पूर्णोभजतेकृच्छ्रसाध्यतां १९ कालेनोपेक्षिताःसर्वेयद्यांतिमधु
मेहतांमधुरंयच्चसर्वेषुप्रायोमध्विवमेहति २० सर्वेपिमधुमेहाख्यामाधुर्याच्चत
नोरतः अविपाकोरुचिश्छर्दिर्निद्राकासःसपीनसः २१ उपद्रवाःप्रजायन्तेमेहानां
कफजन्मनां वस्तिमेहनयोस्तोदोमुष्कावदरणंज्वरः २२ दाहस्तृष्णाम्लकोमू
र्छाविड्भेदःपित्तजन्मनां वातजानामुदावर्त्तकंपहृद्ग्रहलोलता २३ शूलमुन्नि
द्रताशोषःकासश्वासश्चजायते शराविकाकच्छपिकाजालिनीविनतालजी २४
मसूरिकासर्षपिकापुत्रिणीसविदारिका विद्रधिश्चेतिपिडकाप्रमेहोपेक्षयादश २५
संधिमर्म्मसुजायंतेमांसलेषुचधामसु अंतोन्नतामध्यनिम्नाश्यावाक्लेदरुजान्वि
ताः २६ शरावमानसंस्थानापिडकास्याच्छराविका अवगाढार्त्तिनिस्तोदामहावस्तु
परिग्रहा २७ श्लक्ष्णाकच्छपपृष्ठाभापिडकाकच्छपीमता स्तब्धाशिराजालवती
स्निग्धस्रावामहाशया २८ रुजानिस्तोदबहुलासूक्ष्मछिद्राचजालिनी अवगा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथामहात्ययतयापिच ६ सामान्यलक्षणंतेषांप्रभूताविलमूत्रता" दोष
दूष्याविशेषेपितत्संयोगविशेषतः ७ मूत्रवर्णादिभेदेनभेदोमेहेषुकल्पते
अच्छंबहुसितंशीतंनिर्गंधमुदकोपमं मेहत्युदकमेहेनकिंचिच्चाविलपिच्छि
लं" इक्षोरसमिवात्यर्थंमधुरंचेक्षुमेहतः ८ सांद्रीभवेत्पर्युषितंसांद्रमेही
प्रमेहति" सुरामेहीसुरातुल्यमुपर्यच्छमधोघनं ९ संहृष्टरोमापिष्टेनपिष्ट
वद्बहुलंसितं" शुक्राभंशुक्रमिश्रंवाशुक्रमेहीप्रमेहति ११" मूर्त्ताणून्सिकता
मेहीसिकतारूपिणोमलान्" शीतमेहीसुबहुशोमधुरंभृशशीतलं १२" शनैः
शनैःशनैर्मेहीमंदंमंदंप्रमेहति" लालातंतुयुतंमूत्रंलालामेहेनपिच्छिलं १३
गंधवर्णरसस्पर्शैः क्षारेणक्षारतोयवत्" नीलमेहेननीलाभंकालमेहीमषी
निभं" १४ हारिद्रमेहीकटुकंहरिद्रासन्निभंदहन्" विस्रंमांजिष्ठमेहेनमंजिष्ठास
ललोपमं १५" वसामेहीवसामिश्रंवसांवामूत्रयेन्मुहुः" मज्जानंमज्जमिश्रंवा
मज्जमेहीमुहुर्मुहुः १६ हस्तीमत्तइवाजस्रंमूत्रंवेगविवर्जितं सलसीकंविवद्धं।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नः कृच्छ्राद्‌दुःखवातं वदंति तं ॥ २६ रूक्षस्य क्लांतदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ मूत्र
क्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयं २७ ॥ पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेनिलेन चे।
१८ त् कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् २८ सदाहं रोचनाशंखचूर्णवर्णं भ
वेद्यतत् शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदंति तं ॥ २९ इति विस्तरतः प्रोक्तारो
गाम्त्राप्रवर्तिजाः निदानलक्षणैः सर्वैर्व्यंपनेति प्रवर्तिजा ॥ इत्यष्टांगहृद।
यनिदाने नवमोध्यायः अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यामः प्रमेहा विंशतिस्तत्र
श्लेष्मतो दश पित्ततः षट् चत्वारोनिलात्तेषां मेदोमूत्रकफावहं १ अन्नपान
क्रियाजातं यत्प्रायस्तत्प्रवर्तकं स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलं २
नवधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसं एकस्थानासनरतिः शयनं विधिवर्ज
तं २ वस्तिमाश्रित्य कुरुते प्रमेहान् दूषितः कफः दूषयित्वा वपुःक्लेदस्वेदमे
दोरसामिषं ॥ पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयं धातून्वस्तिमुपानीय तत्
क्षयेपि च मारुतः ५ ॥ साध्ययाप्यपरीत्याज्या मेहास्तेनैव तद्भवाः ॥ समासमक्रिय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तंभोद्वेष्टगौरवः २५ मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुंचति शकृज्जनः वातकुंडलिकां
त्वेषां मूत्रं तु विधृतं चिरं २६ न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् विधारणा
त्प्रतिहतं वातोदावर्त्तितं यदा २७ नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा कुर्यात्ती
व्ररुगाध्मानमपक्तिं मलसंग्रहं २८ तन्मूत्रजठरं छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ॥
स्राविष्ट मल्पमूत्रं च वस्तौ नालेथवा मणौ २९ स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात्सरुजं
वाथवारुजं मूत्रोत्संगः सविच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफसः ३० अंतर्वस्तिमुखे वृत्तः
स्थिरोल्पः सहसा भवेत् अश्मरीतुल्यरुग्ग्रंथिर्मूत्रग्रंथिः स उच्यते ३१ मूत्रि
तस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतं स्थानाच्युतं मूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्तते ३२
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावर्तं शकृद्यदा ३३
मूत्रस्रोतोनुपर्येति संसृष्टं शकृता तदा मूत्रं विट्तुल्यगंधं स्याद्विड्विघातं तमा
दिशेत् ३४ पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपाग्निभिः प्रवृद्धं वायुना क्षि
प्तं वस्तुपस्थार्त्तिदाहवत् ३५ मूत्रं प्रवर्त्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा उष्णं पुनः पु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मधुवर्णायवासिता १४ एताभवंतिबालानांतेषामेवचसंपता आश्रयोपचया
१७ ल्पत्वाद्ग्रहणाहरणेसुखाः १५ शुक्राश्मरीतुमहतांजायतेशुक्रधारणात् स्थाना।
च्युतममुक्तंहि मुष्कयोरंतरेनिलः १६ शोषयत्युपसंगृह्यशुक्रंतच्छुक्रमश्मरी
वस्तिरुक्कृछ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी १७ तस्यामुत्पन्नमात्रायांशुक्रमेति
विलीयते पीडितेत्ववकाशेस्मिन्नश्मर्यैवचशर्करा १८ अणुशोवायुनाभिन्ना
सात्वस्मिन्ननुलोमगे निरेतिसहमूत्रेणप्रतिलोमेविबध्यते १९ मूत्रसंधारि
णःकुर्यादुद्ध्वावस्तेर्मुखंमरुत् मूत्रसंगंरुजंकंडूंकदाचिच्चस्वधामतः २० प्रच्याव्य।
वस्तिमुद्वृत्तिंगर्भाभंस्थूलविप्लुतं करोतितत्ररुग्दाहस्पंदनोद्वेष्टनानिच २१ बिंदु
शश्चप्रवर्त्तेतमूत्रंवस्तौतुपीडिते धारयाद्विविधोप्येषवातवस्तिरितिस्मृतः २२ दु
स्तरोदुस्तरतरोद्वितीयःप्रबलानिलः शकृन्मार्गस्यवस्तेश्चवायुरंतरमाश्रितः
अष्ठीलाभंघनंग्रंथिंकरोत्यचलमुन्नतं वाताष्ठीलेतिसाध्मानविण्मूत्रानिलसं
गकृत् २४ विगुणःकुंडलीभूतोवस्तौतीव्रव्यथोनिलः आविध्यमूत्रंभ्रमतिस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तान्प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्म्मसमाश्रयान् ३॥ वस्तिवंक्षणमेढ्रार्त्तियुक्तोल्पाल्पंमुहुर्मुहुः
मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे॥ पैत्ते पीतं सदाहरुक् ४ रक्तं वा॥ कफजे वस्तिमेढ्रगौरवशोफवान्
सपिच्छं सविबंधं च सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ५॥ यदा वायुर्मुखं वस्तेरावृत्य परिशोषये
त् मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ६ संजायते श्मरी घोरा पित्ताद्गौरिवा
रोचना श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यादथास्याः पूर्वलक्षणं ७ वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशे
ष्वपरितोतिरुक् मूत्रे च वस्तिगंधत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोरुचिः ८॥ सामान्यलिंगं रुङ्ना
भिसेविनीवस्तिमूर्द्धसु विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ९ तद्व्यपायात्सु
खं मेहेदच्छं गोमेदकोपमं तत्संक्षोभात्क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् १०॥ तत्र
वाताद्भृशार्त्त्या दंतान्खादति वेपते मृद्गाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ११
सानिलं मुंचति शकृन्मुहुर्मेहति विंदुशः श्यावा रूक्षाश्मरी चास्य स्याच्चिता कंट
कैरिव १२॥ पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्ता
पीतासिताश्मरी॥ १३ वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः अश्मरी महती श्लक्ष्णा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्धार३

नंमुक्तोस्वास्थ्यंसमश्नुते २३ वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपांडुत्वशंकितः चिरादुःखंद्रा
वंशुष्कं तन्वामंशब्दफेनवत् २४ पुनःपुनःसृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान्
१६ पित्तेनपीतनीलाभंपीताभःसृजतिद्रवं २५ पूत्यम्लोद्गारहृत्कंठदाहारुचितृडर्दितः
श्लेष्मणापच्यतेदुःखमन्नंछर्दिररोचकः २६ आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीन
सः हृदयंमन्यतेस्त्यानमुदरंस्तिमितंगुरु २७ उद्गारोदुष्टमधुरःसदनंस्त्रीष्वहर्षणं
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनं २८ अकृशस्यापिदौर्बल्यंसर्वजेसर्वसंकरः
विभागंयस्यये चोक्ताविषमाद्यास्त्रयोग्नयः २९ तेपिस्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तुस्वा
स्थ्यकारणं वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ३० अर्शांसिग्रहणीत्यष्टौमहारो
गाःसुदुस्तराः इत्यष्टांगहृदयनिदानेष्टमोध्यायः ८ अथातोमूत्राघातनिदानं।
व्याख्यास्यामः वस्तिर्वस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः एकसंबंधनाप्रोक्ता
गुदास्थिविवराश्रयाः १ अधोमुखोपिवस्तिर्हिमूत्रवाहिशिरामुखैः पार्श्वेभ्यःपू
र्यतेसूक्ष्मैः स्पंदमानैरनारतं २ यैस्तैरेवप्रविश्यैनंदोषाःकुर्वंतिविंशतिं मूत्राघा

राम
१६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ओलीयेनातिसार्यंते सान्निसारेणि सबला दामुकारी सभावनः सामं सान्नम ८

कृतेष्वकृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ११ भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत्
वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवं १२ वातपित्तसमं लिंगैराहुस्तद्वच्च शोकतः
अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः १३ सास्रग्निरस्रः तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्
ज्जति शकृद्दुर्गंधमाटोपविष्टंभार्तिप्रसेकिनः १४ विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वो
ऽपि मज्जति ॥ अतीसारेषु यो नाति यत्नवान् ग्रहणीगदः तस्य स्यादग्निविध्वंसकरै
रन्यस्य सेवितैः ॥ सामं शकृन्निरामं वा जीर्णेऽन्ने जीर्ण एव तु नैव वा अकस्माद्वा मुहु
र्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः चिरकृद् ग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् १७ ॥ स चतु
र्द्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः प्रसेको
वक्त्रवैरस्यं अरुचिस्तृट् क्लमो भ्रमः आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनं १९ ।
सामान्यलक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः मूर्छा शिरोरुग्विष्टंभः श्वयथुः करपाद
योः २१ ॥ तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवारुजाभी
क्ष्णं विषूचिका २२ रसेषु गृद्धिः सर्वेषु तृष्णा परिकर्तिका जीर्णे जीर्यति चाध्मा

अन्यस्यातिसा रिणोऽग्निविध्वंस करैर्वह्निमाद्यहे तुभिरन्नपानैर्भी तिभिर्ग्रहणीरोगः स्यात् अतीसारस्य ग्रहणीरोगयोः सम्ना नान्नमुभयत्र विशेषस्त्वाहुः म पुरीषमप्यवा रम्भजीर्णमाहार सहितं [illegible] तिसार्यते अप्रवृ द्धिर्विसार्यते [illegible] तिसार ग्रहणी [illegible] तीसारः तिसार [illegible] सारस्य [illegible] [illegible] तिजनेन दोष मतिसारदत्तीसार [illegible] तियदा [illegible] [illegible] कंधे [illegible] [illegible] चापथ्याने [illegible] निर्देशः

[illegible] अतिसार [illegible] पथ्याशंक्याहमामुकारी [illegible] सत्वादतीसार [illegible] ग्रहणी [illegible] [illegible] [illegible] कास्तर्किततर्हि चिरकारि [illegible] ग्रहणीदोष इति ॥ पा ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

...यतः अरोगातिभ्र... ...गीविकाराः प्रायेण ये न्योन्यनिदानभूताः अतः अतीसारग्रहणीनिदानं व्या
ख्यास्यामः॥१॥

45

मोध्यायः ७ अथातोतीसारग्रहण्योर्निदानं व्याख्यास्यामः दोषैर्व्यस्तैः सम
१५ स्तैस्त्रभयाच्छोकाच्च षड्विधः अतीसारः समुत्पन्नं जायतेत्यंबुपानतः १ कृशशुष्कामि
षासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् २ कृमि
भ्यो वेगरोधाद्यैस्तद्विधैः कुपितोनिलः विस्रंसयत्यधोधातुं हत्वा तेनैव चानलं ३
स्तल्पं कारिरिथि त्वा॥५॥ व्यापद्यानुशकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् प्रकल्पतेतिसारायलक्षणं तस्य भा
विनः ४ तोदो हृन्नाभिकोष्ठकुक्षिगात्रसादो मलग्रहः आध्मानमविपाकश्च तत्र वातेन वि
ज्जलं ५ अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विवद्धमुपवेश्यते रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं
वा मुहुर्मुहुः ६ तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकं शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृ
कि... ष्टरोमा विनिष्टनन् ७ पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभं सरक्तमतिदुर्गंधं
किं कुर्वन् सन् नः हन्न कोथैः कृथन् उपवेश्यते॥४॥ तृण्मूर्छास्वेददाहवान् ८ सशूलं पायुसंतापपाकवान् श्लेष्मणा घनं पिच्छिलं
तंतुमच्छ्वेतं स्निग्धमामं कफान्वितं ९ अभीक्ष्णं गुरुदुर्गंधं विवद्धमनुबद्धरुक् द २
वा १ निद्रालुरलसोन्नद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकं १० सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुवस्तिगुदोदरः

राम
१५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यद्युसंवमः पवनस्योर्द्ध्वगामित्वंततः छर्द्यरुचिज्वराः ५९ हृद्रोगग्रहणीदोषमू
त्रसंगप्रवाहिकाः वाधिर्यतिमिरस्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ६० मनोविकारस्तृष्णा
स्रपित्तगुल्मोदरादयः तेतेचवातजारोगाजायंते भृशदारुणाः ६१ दुर्नाम्नामि
त्युदावर्त्तः परमोयमुपद्रवः वाताभिभूतकोष्टानांतैर्विनापिसजायते ६२ सह
जानित्रिदोषाणियानिचाभ्यंतरेवलौ स्थितानितान्यसाध्यानियाप्यंतेग्निव
लादिभिः ६३ द्वंद्वयानिद्वितीयायांवलौयान्याश्रितानिच कृछ्रसाध्यानितान्या
हुः परिसंवत्सराणिच वाह्यायांतुवलौजातानेकदोषोल्वणानिच्च अर्शांसिसु
खसाध्यानिनचिरात्पतितानिच ६५ मेढ्रादिष्वपिवक्ष्यंतेयथास्वंनाभिजानितु
गंडुपदास्यरूपाणिपिछिलानिमृदूनिच व्यानोगृहीत्वाश्लेष्माणंकरोत्यर्शस्त्व
चो वहिः कीलोपमंस्थिरखरंचर्मकीलंतु तंविदुः ६७ वातेनतोदःपारुष्यंपित्ता
दसितरक्तताश्लेष्मणास्निग्धतातस्यग्रथितत्वंसवर्णता अर्शसांप्रशमेयत्नमाशु
कुर्वीतबुद्धिमान् तान्याशुहिगुदंवध्वाकुर्युर्वद्धगुदोदरं ६९ इत्यष्टांगहृदयेसप्त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ङ्गाः कंडूबहुलाः स्पर्शनप्रियाः करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः वंक्षणाना
हिनः पायुवलिनाभिविकर्त्तिनः ४९ सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः
२४ मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ५० क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायवि
कारदाः वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ५१ न स्रवंति न भिद्यंते पांडु
स्निग्धत्वगादयः संसृष्टलिंगाः संसर्गात् निचयात् सर्वलक्षणाः ५२ रक्तोल्व
णा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः वटप्ररोहसदृशा गुंजाविद्रुमसन्निभाः ५२
तेत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः स्रवंति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रव
त्तितः ५४ भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः हीनवर्णबलोत्साहो ह
तौजाः कलुषेंद्रियः ५५ मुद्गकोद्रवजूर्णाह्वकरीरचणकादिभिः रूक्षैः संग्राहि
भिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ५६ अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषय
न् पुरीषं वातविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणं ५७ तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्व
गा भवेत् आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्त्तनं ५८ वस्तौ च सुतरां शूलं गंडश्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दुषीतं हरिद्रक्तं पिच्छलं चापवेश्यते गुदांकुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमचिमान्वि
ताः म्लानाः श्यावारुणास्तब्धा विषमाः परुषाः खराः मिथोविसदृशा वक्रास्ती।
क्ष्णाविस्फुटितानना: ३९ बिंबीकर्कंधुखर्जूरका र्पासीफलसन्निभाः केचित्कदं
दि३ बपुष्पाभा केचित्सिद्धार्थकोपमाः शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः
क्षवथूद्गारविष्टंभहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ४१ कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमाव
हाः तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकं ४२ रुक्फेनपिछानुगतं विबद्ध
मुपवेश्यते कृष्णत्वग्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ४३ गुल्मप्लीहोदराष्ठी।
लासंभवस्तत एव च पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ४४ तन्वस्रस्रा
विणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः शुकजिह्वायकृत्खंडजलौकोवक्त्रसन्निभाः ४५
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्छारुचिमोहदाः सोष्माणो द्रवनीलामपीतरक्तामव
र्चसः यवमध्या हरित्पीता हारिद्रत्वग्नखादयः श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मंद
रुजः सिताः उच्छूनोपचिताः स्निग्धास्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः पिच्छलास्तिमिताः श्ल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५०

गेनत्रयोः शोकः प्राक्तद्वेदोषवाग्रहः ॥ मारुतः प्रचुरोमूढः प्रायोनाभेरधश्चरन् सरुक्
सपीकर्तश्चलकुक्षान्निर्गच्छतिस्वसन् १७ अंत्रकूजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता
१२ प्रभूतंमूत्रमल्पाविडश्रद्धाधूमकोत्सुकः १८ शिरःपृष्ठोरसांशूलमालस्यंभिन्नवर्णि
ता तंद्रेंद्रियाणांदौर्बल्यंक्रोधोदुःखोपचारता १९ आशंकाग्रहणीदोषपांडुगुल्मो
वप दरेषुच एतान्येवविवर्द्धंतिजातेषुहंतनामसु २० निवर्त्तमानोंतेहितैरधोमार्गरोधतः पानीय
क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेंद्रियशरीरगान् २१ तथामूत्रशकृ˚ त्तकफानुधा त्पिर
तूंश्चसाशयान् मृद्नात्यग्निंततःसर्वोभवतिप्रायशोर्शसः २२ कृशोभृशंहतोत्सा
हो दीनःक्षामोतिनिःप्रभः असारोविगतच्छायोजंतुजुष्टइवद्रुमः २३ कृत्स्नैरुपद्र
वैर्युक्तोयथोक्तैर्मर्मपीडनैः तथाकासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः क्लमांग
त्तवपुः भंगवमथुक्षवथुशोफज्वरैः ॥ क्लैब्यबाधिर्यतैमिर्यशर्कराश्मरीपीडितः २४ क्षामभि
न्नस्वरोध्यायन् मुहुःष्ठीवन्नरोचकी सर्वपर्वास्थिहृन्नाभिपायुवंक्षणशूलवान् २५
पि
गुदेनस्रवतापिच्छांपुलाकोदकसन्निभां विबद्धमुक्तंशुष्कार्द्रंपक्कामंचांतरांतरा यां

राम
१२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ध्यर्द्धः प्रमाणेन सोमाणपत्रनतः परं॥ पा॥ तत्र हेतुसहोत्थानेवलीबीजोपतप्तता अर्श
सांबीजतत्त्रिस्तु मातापित्रपचारतः ६ दैवाच्चताभ्यां कोयो हि सन्निपातस्य तान्यतः
असाध्यन्येवमाख्याताः सर्वरोगाकुलोद्भवाः ७ सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्द्दर्शना
नि च अन्तर्मुखानि पांडूनि दारुणोपद्रवाणि च ८ षोढान्यानि पृथग्दोषसंसर्गनि
चयास्रतः॥ शुष्काणि वातश्लेष्माभ्यामार्द्राणित्वस्रपित्ततः ९ दोषप्रकोपहेतुस्तु
प्रागुक्तस्तेन सादिते अग्नौ मले तिनिचिते पुनश्चातिव्यवायतः १० यानसंक्षोभ
विषमकठिनोत्कटकासनात् वस्तिनेत्राश्मलोष्टोर्वीतलचेलादिघट्टनात् ११
भृशं शीतांबुसंस्पर्शात्प्रततातिप्रवाहणात् वातमूत्रशकृद्वेगधारणात्तदुदी
रणात् १२ ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोथपांडुभिः कर्षणाद्विषमाभ्यश्च चेष्टा
भ्यो योषितां पुनः १३ आमगर्भप्रपतनाद्गर्भवृद्धिप्रपीडनात् ईदृशैश्चापरैर्वायु-
रपानः कुपितो मलं १४ पायोर्वलीषु संधत्ते तास्वभिष्यण्णमूर्त्तिषु जायंतेऽर्शां
सि तत्पूर्वलक्षणं मंदवह्निता १५ विष्टंभः सक्थिसदनं पिंडिकोद्वेष्टनं भ्रमः सादो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१२ श्रेष्ठंविनाबीभत्सचेष्टितैः दोषेषुमदमूर्छायाःकृतेवेगेषुदेहिनां स्वयमेवोपशाम्यंति
संन्यासोनौषधैर्विना ३७ वाग्देहमनसांचेष्टामाक्षिप्यातिबलामलाः संन्यासंसन्निपति
ताःप्राणायतनसंश्रया ३८ कुर्वंतितेनपुरुषःकाष्ठभूतोमृतोपमः म्रियेतशीघ्रंशीघ्रंचेच्चि
कित्सानप्रयुज्यते ४० अगाधेग्राहबहुलेसलिलौघइवातते संन्यासेविनिमज्जंतंनरमा
शुविवर्त्तते ४१ मदमानरोषतोषप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परीतांगः युक्तायुक्तंचसमं।
युक्तिवियुक्तेनमद्येन ४२ बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि प्रविभज्य
तत्तनुरूपंयदिपिबतिततःपिबत्यमृतं ४३ इत्यष्टांगहृदयेमदात्ययनिदानंषष्ठोध्यायः ६
अथातोर्शसांनिदानंव्याख्यास्यामः अरिवत्प्राणिनोमांसकीलकाविशसंतियत् अर्शां
सितस्मादुच्यंतेगुदमार्गनिरोधतः १ दोषास्त्वग्मांसमेदांसिसंदूष्यविविधाकृतीन् मांसां
कुरानपानादौकुर्वंत्यर्शांसितान्जगुः २ सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद्द्वेधासमासतः शु
ष्कस्राविविभेदाच्चगुदःस्थूलांत्रसंश्रयः ३ अर्द्धपंचांगुलस्तस्मिंस्तिस्रोध्यर्द्धांगुलाःस्थिताः
वल्यःप्रवाहिणीतासामंतर्मध्येविसर्जनी ४ वाह्यासंवरणीतस्यागुदौष्ठोवहिरंगुले यवा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

52

मोहाहिताहारविहारस्य पुंस्प्रयोगदाः रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः म
दमूर्छायसंन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ मदोत्र दोषैः सर्वैस्तु रक्तमद्यविषैरपि ॥ सक्ता
नसद्भुताभावस्खलत्स्खलितचेष्टितः २७ रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवे
त् ॥ पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः २८ ॥ स्वल्पासंबद्धवाक्पाण्डुः कफात
ध्यानपरोलसः ॥ सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तात्स्तब्धांगदृष्टिता ३० ॥ पित्तलिंगं चा
मद्येन विकृतेहास्वरांगता ॥ विषजे कंपोतिनिद्रा च सर्वेभ्योप्यधिकस्तु सः ३१ ॥ लक्ष्ये
लक्ष्मोत्कर्षाभिघातादीन् शोणितादिषु ॥ आकाशं कृष्णनीलं वा खं पश्यन् प्रविशेत्त
शीध्मः ॥ घ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ॥ कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्छाये मारुता
त्मके ॥ पित्तेन रक्तः पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ॥ विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्ता
पपीडितः भिन्नविट्नीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ॥ कफेन मेघसंकाशं पश्य
न्नाकाशमाविशेत् ३५ तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लासः प्रसेकवान् गुरुभिस्तिमि
रैरंगैरार्द्रं च मीवचनद्रवत् ३६ ॥ सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः पात्यसुभि
नयः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

53

तेषां

मदः कफाधिकामद्यात्पित्तान्मूर्छाग्रयः १२ विपर्ययेति मांतेति विस्र्व्याकुपित्तास्त्रये
११ मर्धेन चाम्लरूक्षेणासाजीर्णेन बहुनाच १३ वातात्पित्तात्कफात्सर्वेभ्यश्चार स्युर्मदात्ययाः
सर्वेपिसर्वेजायंतेव्यपदेशस्तुभूयसा सामान्यलक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा विड्भेदःप्रत
तं तृष्णासौम्याग्नेयाज्वरोरुचिः १५ शिरःपार्श्वास्थिरुक्कंपो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः उरोविबं
धस्तिमिरंकासःश्वासःप्रजागरः १८ स्वेदोतिमात्रंविष्टंभः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः प्रलापः
छर्दिरुत्क्लेशोभ्रमोदुःस्वप्नदर्शनं १९ विशेषाज्जागरश्वासकंपमूर्द्धरुजोनलात् स्वप्ने
मन्युत्पततिप्रेतैश्चसहभाषते २० पित्तादाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः देहोह
रितहारिद्रोरक्तनेत्रकपोलता २१ श्लेष्मणः छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दीगगौरवं सर्वजस
र्वलिंगत्वंमुक्तामद्यंपिबेन्नुयः २२ सहसानुचितंचान्यत्तस्यध्वंसकवि क्षयौभवेतां
मारुतात्मकौदुर्बलस्यविशेषतः ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कंठशोषोतिनिद्रताशब्दासह
त्वंतंद्राचविक्षयेगात्रशिरोतिरुक्कंठरोगः सम्मोहः कासस्तृष्णा वमिज्वरः निवृत्तोप
स्तुमद्येभ्योजितात्माबुद्धिपूर्वकृत् विकारैस्यपातेजातुनसशारीरमानसैः रजो राम ११

हर

अथातोमदात्ययनिदानंव्याख्यास्यामः तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लव्यवायाशुकरंलघु विका
शिविशदंमद्यमोजसोस्माद्विपर्य्ययः १ तीक्ष्णा द [illegible] योविषेप्युक्ताश्चित्तोपप्ला
विनोगुणाः जीवितांतायजायंतेविषेतूत्कर्षवर्त्तिनः २ तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यंमंदादीनो
जसोगुणान् दशभिर्दशसंक्षोभ्य चेतोनयतिविक्रियां ३ आद्यमदेद्वितीयेचप्रमादाय
तनेस्थितः दुर्विकल्पहतोमूढःसुखमित्यधिमुच्यते ४ मध्यमोत्तमयोःसंधिंप्राप्यराज
सतामसाः निरंकुशइवव्यालोनकिंचन्नाचरेज्जडः ५ इयंभूमिरवद्यानांदौःशील्यस्यदमा
स्पदं एकोयंबहुमार्गायादुर्गतेर्देशिकःपरम् ६ निश्चेष्टःशाववच्छेतेतृतीयेतुमदेस्थितः
मरणादपिपापात्मागतःपापतरांदशां ७ धर्माधर्मंसुखंदुःखमर्थानर्थंहिताहितं यदा
सक्तोनजानातिकथंतच्छीलयेद्बुधः ८ मद्येमोहोभयंक्रोधोशोकोमन्युश्चसंश्रितः सो
न्मादमदमूर्छायाःसापस्मारापतानकाः ९ यत्रैकस्मृतिविभ्रंशस्तत्रसर्वमसाधुयत्
अयुक्तयुक्तंमद्यंहिव्याधयेमरणायवा १० मद्यंत्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपिनाशनं नाति
माद्यंतिबलिनःकृताहारामहाशनाः ११ स्निग्धाःसत्ववयोयुक्तामद्यनित्यास्तदन्वयाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्चदाहो॥ व्यानेचसर्वशः क्लमोंगचेष्टासंगश्च ससंतापः सवेदनः ४१॥ समानेऽ
वा· ब्यापहृतिरतिस्वेदोरतिःसतृट् दाहश्चस्याद॥पानेतुमलेहारिद्रवर्णता ४२।
३९ रजोतिवृद्धिस्तापश्चयोनिमेहनपायुषः॥ श्लेष्मणात्वावृत्तेप्राणेसादस्तंद्रारुवि
र्वमिः ४३ ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिश्वासोछ्वाससंग्रहः॥ उदानेगुरुगात्रत्वमरुचि
र्वाक्स्वरग्रहः ४४ वलवर्णप्रणाशश्च॥ व्यानेपर्वास्थिवाग्ग्रहः गुरुतांगेषुसर्वेषु
स्खलितंचगतोभृशं ४५॥ समानेतिहिमांगत्वमस्वेदोमंदवह्निता॥ अपाने
सकफंमूत्रशकृतःस्यात्प्रवर्त्तनं ४६॥ इतिद्वाविंशतिविधंवायोरावणं विदुः
प्राणादयस्तथान्योन्यमावणंपतियथाक्रमं ४७ सर्वेपिविंशतिविधंविद्यादा
वरणंचतत॥ निःश्वासोच्छ्वाससंरोधःप्रतिश्यायःशिरोग्रहः हृद्रोगोमुखशो
षश्चप्राणेनोदानमावृते॥ उदानेनावृतेप्राणेवर्णौजोबलसंक्षयः ४९ दि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चलःस्निग्धोमृदुःशीतःशोफोगात्रेष्वरोचकः आढ्यवातइतिज्ञेयःस।
कृच्छ्रोमेदसावृते ३३॥ स्पर्शमस्थ्यावृतेत्युसुखंपीडनंचाभिनंदति सूच्ये
वतुद्यतेत्यर्थमंगंसीदतिशूल्यते ३४॥ मज्जावृतेविनमनंजंभणंपरिवे
ष्टनंशूलंचपीड्यमानेनपाणिभ्यांलभतेसुखं ३५॥ शुक्रावृतेतिवेगोवा
नवानिःफलतापिवा॥ भुक्तेकुक्षौरुजाजीर्णेशाम्यत्यन्नावृतेनिले ३६॥
॥मूत्राप्रवृत्तिराध्मानंवस्तौमूत्रावृतेभवेत्॥ विडावृतेविबंधोधःस्वस्थानेप
रिकृंतति ३७ व्रजत्याशुजरांस्नेहोभुक्तेचानह्यतेनरः शकृत्पीडितमन्नेना।
दुःखंशुष्कंचिरात्सृजेत् ३८॥ सर्वधात्वावृतोवायोःश्रोणीवंक्षणपृष्ठरुक् वि
लोमोमारुतोस्वस्थ्यंहृदयंपीड्यतेतिच ३९॥ भ्रमोमूर्छारुजादाहःपित्तेन
प्राणआवृते विदग्धेन्नेचवमनमुदानेपिभ्रमादयः ४० दाहोंतरूर्जाभ्रंश

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा·
३५

नोहत्त्वगुर्वन्नवेगाघातातिवाहनैः २४ यानयानासनस्थानचंक्रमैश्चातिसेवि
तैः कुपितःकुरुतेरोगान्कृच्छ्रान्पक्वाशयाश्रयान् २५ मलत्रशुक्रप्रदोषार्शो
गुदभ्रंशादिकान्बहून्॥ सर्वंचमारुतंसामंतंद्रास्तैमित्यगौरवैः २६ स्निग्ध
त्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः कटुरूक्षाभिलाषेणतद्विधोपशयेन।
च २७ युक्तंविद्यान्निरामंतुतंद्रादीनांविपर्ययात्॥ वायोरावरणंचातोवहुभेदं
प्रवक्ष्यते २८॥ लिंगंपित्तावृतेदाहस्तृष्णाशूलंभ्रमस्तमः कटुकोष्णाम्ललव
णैर्विदाहःशीतकामता: २९॥ शैत्यगौरवशूलानिकट्वाद्युपशयोधिकं लंघ
नायामरूक्षोष्णकामताचकफावृते: ३०॥ रक्तावृतेसदाहार्त्तिः त्वग्मांसांत।
रजाभृशं भवेच्चरागीश्वयथुर्जायंतेमंडलानिच ३१ मांसेनकठिनःशो
फोविवर्णःपिटिकास्तथा हर्षःपिपीलिकानांचसंचारइवजायते ३२॥

57

राम
३५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोंगग्रहोतिरुक् शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुसुप्तयः॥
रक्ते शोफोतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते स्निग्धरुक्षैः शमं नैति कंडूक्लेदसमन्वितः॥
पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्छा मदः सतृट् स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोफ पाको भृशो
ष्मता १५॥ कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः कंडूर्मंदा च रुक् द्वंद्वसर्वलि
गं च संकरे १६॥ एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजं॥ त्रिदोषं त्यजेत् स्रावि स्तब्धमर्बु
दकारि च १७ रक्तमार्गं निहंत्याशु शाखासंधिषु मारुतः निविश्यान्योन्यमावार्य वेद
नाभिर्हरत्यसून् १८॥ वायुः पंचात्मकः प्राणो रौक्ष्यव्यायामलंघनैः अत्याहाराभिघाताध्व
वेगोदीरणधारणैः १९ कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् पीनसार्दिततृट्कास।
श्वासादींश्चामयान्बहून् २०॥ उदानः क्षवथूद्गारछर्दिनिद्राविधारणैः गुरुभारातिरुदित।
हास्याद्यैर्विकृतो गदान् २१ कंठरोधमनोभ्रंशछर्द्यरोचकपीनसान् कुर्याच्च गलगंडादीं
स्तांस्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् २२॥ समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः करोत्यकाल
शयनजागराद्यैश्च दूषितः २३ शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान्॥ व्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भजतोविधिहीनंचस्वप्नजागरमैथुनं १ प्रायेणसुकुमाराणामचंक्रमणशीलिनां
अभिघातादशुद्ध्याचनृणामसृजिदूषिते २ वातलैःशीतलैर्वायुर्वृद्धःक्रुद्धोविमार्गगः 59
वा॰ तादृशेनासृजारुद्धःप्राक्तदेवप्रदूषयेत् ३ आढ्यरोगंखुडंवातबलासंवातशोणि
२४ तं तदाहुर्नामभिस्तच्चपूर्वंपादौप्रधावति ४ विशेषाद्यानयानाद्यैःप्रलंबौतस्य
लक्षणं भविष्यतःकुष्ठसमंतथासादःश्लथांगता ५ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपा
दांगसंधिषु कंडूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तता ६ भूत्वाभूत्वाप्रणश्यंतिमुहुरा
विर्भवंतिच पादयोर्मूलमास्थायकदाचिद्धस्तयोरपि ७ आखोरिवविषंक्रुद्धंत
द्देहंविधावति त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानंतत्पूर्वंजायतेततः ८ कालांतरेणगंभीरं
सर्वान्धातूनभिद्रवन् कंड्वादिसंयुतोत्तानंत्वक्ताम्रश्यावलोहिता ९ सायामा
भृशदाहोषागंभीरेधिकपूर्वरुक् श्वयथुर्ग्रथितःपाकीवायुःसंध्यस्थिमज्जसु १०
छिंदन्निवचरत्यंतर्वक्रीकुर्वंश्चवेगवान् करोतिखंजंपंगुंवाशरीरेसर्वतश्चरन् ११
वातेधिकेधिकंतत्रशूलस्फुरणतोदनं शोफस्यरौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः १२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सश्लेष्ममेदः पवनमाममत्यर्थसंचितं अभिभूयेतरंदोषमूरूचेत्प्रतिपद्यते ४७
सक्थ्यस्थीनिप्रपूर्यांतःश्लेष्मणास्तिमितेनतत् तदास्कभ्नातितेनोरूस्तब्धौशीता
वचेतनौ ४८ परकीयाविवगुरूस्यातामतिभृशव्यथौ ध्यानांगमर्दस्तैमित्यतंद्रा
छर्द्यरुचिज्वरैः ४९ संयुतौपादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः तमूरुस्तंभमित्याहुरा
ढ्यवातमथापरे ५०" वातशोणितजःशोथोजानुमध्येमहारुजः ज्ञेयःक्रोष्टुकशी
र्षस्तुस्थूलःक्रोष्टुकशीर्षवत् ५१" रुक्पादेविषमन्यस्तेश्रमाद्वाजायतेयदा वातेन
गुल्फमाश्रित्यतमाहुर्वातकंटकं ५२" पार्ष्णिप्रत्यंगुलीनांयाकंडरामारुतार्दिता स
क्थ्नःक्षेपंनिगृह्णातिगृध्रसींतांप्रचक्षते ५३" विश्वाचीगृध्रसीचोक्ताखल्लीतीव्ररुजा
न्विते" हृष्येतेचरणौयस्यभवेतांचप्रसुप्तवत् ५४ पादहर्षःसविज्ञेयःकफमारुत
कोपजः" पादयोःकुरुतेदाहंपित्तासृक्सहितोनिलः ५५ विशेषतश्चंक्रमतोपाद
दाहंतमादिशेत् इत्यष्टांगहृदयनिदानेवातव्याधिनिदानंपंचदशोध्यायः १५
न१ अथातोवातशोणितनिदानंव्याख्यास्यामः विदाह्यन्नंविरुद्धंचतत्तच्चासृक्प्रदूषणं॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मुत्सन्नं बहुकंडुस्रुतिकृमि श्लक्ष्णा पीताभपर्यंतं मंडलं चरी मंडलं १७ ॥ सकंडुपि।
डिका श्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका ॥ परुषं तनु रक्तांतमंतः श्यावं समुन्नतं १८ सतो
ददाहरुक्क्लेदं कर्कशैः पिडिकैश्चितं ऋक्षजिह्वाकृतिप्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुकृमि ॥ १९
हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाख्यं महाश्रयं अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभं किटिभं पुनः २०
रूक्षं किणखरस्पर्शं कंडुमत्परुषासितं ॥ सिध्मं रूक्षं बहिः स्निग्धमंतर्घृष्टं र
जः किरेत् २१ श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेतमात्रं दौग्धिकपुष्पवत् प्रायेणावोर्ध्वकाये स्या
त् ॥ गंडैः कंडूयुतैश्चितं २२ रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिका तीव्रार्त्यो मंद
कंड्वाश्च सरागपिडिकाचिताः २३ ॥ दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः उच्छन्नमं
डला दद्रुः कंडुमत्यनुबंधिनी २४ ॥ स्थूलमूलं सदाहार्तिरक्तश्यावं बहुव्रणं शता
रुः क्लेदजंत्वाढ्यं प्रायशः पर्वजन्म च २५ ॥ रक्तांतमंतरा पांडु कंडुदाहरुजान्वितं सो
त्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः २६ घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशुचिभेदि
च पुंडरीकं तनुत्वचाभिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः २७ विस्फोटः पिडिकायामाः कंडु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

62

वा॰ २॰

क्लेदरुजाधिकाः सूक्ष्माः श्यावारुणाबहवः प्रायः स्फिकपाणिकूर्परे २८ सस्फोटम
स्पर्शसहं कंडूषातोददाहवत् रक्तं दलत्तच्चर्मदलं काकणंतीव्रदाहरुक् २९ पूर्वरक्तं
च कृष्णं च काकणंतीफलोपमं कुष्ठलिंगैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ३० दोष
भेदीयविहितैरादिशेल्लिंगकर्मभिः कुष्ठेषु दोषोल्बणतां सर्वदोषोल्बणं त्यजेत्
रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयं याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तद्वंद्वास्रमां
सगं ३२ अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ॥ तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे
तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ३३ स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः पाणिपादा
श्रिताः स्फोटाः क्लेदः संधिषु चाधिकं ३४ कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च मेदसि
॥ नासाभंगोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ३५ क्षते च कृमयः शुक्रे स्वदारापत्य
बाधनं ॥ यथापूर्वं च सर्वाणि स्युर्लिंगान्यसृगादिषु ३६ कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं कि
लासं दारुणं च तत् निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं ३७ वाताद्रूक्षारुणं पि
त्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ३८ सकंडु च क

राम २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

63

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

64

शानयाचविभजेत्सर्वभावरांभिषक् स्थानान्यवेक्ष्यवातानांवृद्धिंहानिंच।
कर्मणां ५० प्राणादीनांचपंचानांमिश्रभावंभियः पित्तादिभिर्द्वादशभि
वा. ३२ र्मिश्राणांमिश्रितैश्चतैः ५१ मिश्रैःपित्तादिभिस्तद्वन्मिश्राणामिरनेकधा तार।
तम्यविकल्पाच्चयात्यावन्निरसंख्यतां ५२ तांलक्षयेदवहितोयथास्वं
लक्षणोदयात् शनैःशनैश्चोपशयाद्गूढा
मपिमुहुर्मुहुः ५३ विशेषाज्जीवितंप्राणउदानोबलमुच्यते स्यात्तयोःपीड
नाद्धानिरायुषश्चबलस्यच ५४ आवृतावायवोज्ञाताज्ञातांवावत्सरंस्थिताः
प्रयत्नेनापिदुःसाध्याभवेयुर्वानुपक्रमाः ५५ विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्नि।
सदनादयः भवत्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ५६ इत्यष्टांगहृदय
निदानेषोडशोध्यायः समाप्तम् शुभम् शुभमस्तु श्रीरामचंद्रायनमः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ॐ विघ्नहर्त्रे नमः॥ ननु तार्किकाणां मते धूमजाते वह्निलेपुध्वव ह्निकृत्वलचूतजन्यत्वाव 68
च्छेदकतावच्छेदकता चावेशादुत्वावच्छेदकह्निनष्टकजंघामसपटुत्वावच्छेदकतानस्यात्
नरवह्नित्वपटोर्वह्निकोलूर्मतजन्यत्वात् नचनु वह्निसंयोगा इनेतां वुजपदि
माहस्यत इति चेन्न वृक्षादिजन्यपाको पि वह्निकोल्वएजो जनत्वात् यथा त्वदी
यमते नूतनेघटात्यं तानावस्त्वकैवघट हंगानावेनिधामक इत्यनेके प्रदे
शेपुतद्दत्तसंस्पृश्य वर्तमानो घटानवः क्वचित्प्रदेशे घटसंयोगोत्पत्त्या तदेशा
नावलिंचकैनहहत्वते एवमन्नादिघनिकसंयोगे [illegible] त्यं ताना वस्य कैवल
शेनावेलिया मकतानसंयोगनवेसस्व भावानावे सर्वत्र पटुत्वमेव हस्यतेऽ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

माद्रवं ५२ [illegible]
पइवः [illegible] यापिकृतज्ञानमामातस्याध्य [illegible] दाहनः जातमद्रवतो [illegible]
निब[illegible]वृत्तना नप्रवृत्तिर्निविद्जीर्णताननस्तुनसामज्वराकृतिः [illegible] वेगात् [illegible]
[illegible] मलापक्वसमेधमः मलप्रवृत्तिरुद्रेकःशःपच्यमानस्यलक्षणं समाहात्रिव
मत्वामविपरीत्येनपक्ता जीर्णतामविदधीतात्सन्नरात्रेचलेघनात् [illegible]ःपंच
विधःप्रोक्तोमलकालबलाबलात् प्रायशःसन्निपातेनभूयसारूपदिश्यते
सेनतःसततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ५९ धातुमूत्रशकृन्नाडीस्रोतसांव्या
पिनोमलाः नावर्तनस्तनुंसर्वानुत्पद्यव्याधिवर्द्धिनाः ६० बलिनोगुरवस्तब्धा
विबन्धलरसान्विताः सन्ततेतिःअतिदंद्धज्वरंकुर्युःसदुःसह ६१ मलज्वरोष्मा
धातून्वास्रोतोग्रस्तमयेत्ततः सर्वोकारंरसादीनांशुद्धाशुद्धापिवाक्रमात् वात
पित्तकफैःसप्तदशद्वादशदशवासरान् प्रायोनुयात्निमर्यादांमोक्षायचवधायच
इत्यग्निवेशस्यमतंहारीतस्यपुनःस्मृतिः द्विगुणासप्तमीयावत्नवम्येकादशी
तथा ६४ एषात्रिदोषमर्यादामोक्षायचवधायच शुद्धाशुद्धोज्वरःकालंदीर्घ
मप्यनुवर्तते ६५ कृशानांव्याधिमुक्तानांमिथ्याहारादिसेविनां अल्पोपिदोषो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्यवनः प्रायारक्तं प्रदूषयेत् सव्यथाशोफवैवर्णं सरुजं कुरुते ज्वरं॥ महावेगोभिघातविष
कृतपभीशोककामजः॥ अभिघाताद्वि हेतास्मिन्नत्र कस्माद्वाम राद्दने॥ ओषधीगंधजे मूर्छा
शिरोरुक्वमथुःक्षवः॥ विषान्मूर्छातिसारश्च श्यावता दाहहृद्ग्रहाः॥ क्रोधात्कंपः शि
रोरुक् च प्रलापो भयशोकजे॥ कामाद्भ्रमोरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः॥ ग्रहादोसन्नि
पातस्य भयादोमरजस्त्रयं॥ कोपः क्रोधपि पित्तस्य योनुप्रयाभिचारजो सन्निपातज्व
रो घोरो तो वसाध्यतमो मतो॥ तत्राभिचारकैर्मंत्रैर्हूयमानस्य तप्यते पूर्वं चेतस्ततो
देहस्ततो विस्फोटतृष्णभ्रमैः सदाहमूर्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः इति ज्वराष्टधा
गा दृष्टः॥ ससाहि द्विविधस्तु सः शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोन्तर्बहिराश्रयः प्राकृतो
वैकृतो साध्यो साध्यः सामो निरामकः॥ पूर्वं शारीरे शारीरे तापो मनसि मानसे १९॥
पवनेयोगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेतः संश्रयेपुनः॥
ज्वराधिकं विकारास्तु अंतः क्षोभो मलग्रहः॥ वहिरस्तु हसंतेषु वा नातो दोषाः प्राकृतः सुसाध्यतः
वैकृतोन्यः सदुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतो निलात्॥ वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वि
तो ज्वरः कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्मनाचनेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य २६ सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः तद्वच्छीतं महा
निद्रा दिवा जागरणं निशि २७ सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा गीतनर्त्तनहास्यादि
विकृतेहाप्रवर्त्तनं २८ साश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी अक्षिणी पिंडिकापार्श्व
मूर्द्धपर्वास्थिरुग्भ्रमः २९ सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवावृतः परिदग्धा खरा जिह्वा
गुरुः स्रस्तांगसंधिता ३० रक्तपित्तकफष्ठीवो लोठनं शिरसोऽतिरुक् कोठानां श्यावरक्ता
नां मंडलानां च दर्शनं ३१ हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽपि वा स्निग्धास्यता बल
भ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ३२ दोषपाकश्चिरात्तंद्रा प्रततं कंठकूजनं सन्निपातमभिन्या
सं तं ब्रूयाच्च हतौजसं ३३ वायुना कफरुद्धेन पित्तमंतः प्रपीड्यते अवाप्य त्वाश्रयं सूक्ष्मास्रव
हिर्मार्गं प्रपद्यते ३४ तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसं
पूर्णलक्षणः ३५ असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा [illegible] अन्य
सन्निपातज्वरेष्वाद्ये पित्तं पृथक्स्थितं त्वचि कोष्ठे वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा तद्वत्तान
कफो शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यंदितशोषिते शीते शांतेऽम्ल
को मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते दाहादौ पुनरंतेऽस्य तंद्रा ष्ठीवो वमिः क्लमः आगंतुरभि
घाताभिषंगशापाभिचारजः चतुर्द्धा ऽत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः श्रमाच्चैतस्मि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

70

मन्नलेहृन्योद्गंभलंकर्णयोःस्वनः निस्तोदः शंखयोर्मूर्द्धि विद्दंबाधिरसाम्यता [illegible]
[illegible] वमलानामप्रवर्त्तनं १५ स्रस्तांगत्वग्लानिरवमूत्रपुरीषता [illegible]
का[illegible]पिपासंप्छेद्जागराः १६ कंठोष्ठशोषस्तृट्शोषो छर्दिर्दाहो [illegible] हर्षी
[illegible] ष्वेवयुःस्नेवयोग्निः १७ भ्रमः प्रलापो घर्मैः शीविनाम [illegible] पत्राय
[illegible] लापः कटुवक्रता नासास्यपाकः शीते च्छाम्लमामूर्च्छा मदारतिः [illegible] शाःपि
त्तंवमनरतं [illegible] नमम्लकः रक्तकोष्ठमः पीतहरितत्वचमादिषु स्वेदो निःश्वासवेगःत्पमन्ति
नृष्णा [illegible] पित्तजः [illegible] बादरःचिजोद्य श्रोतोरोधो ल्पवेगता प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासम
पीनसः २१ हृ [illegible] नः छर्दनं कासः स्तम्भः श्वेत्यं नखादिषु अंगेषु शीतपिटकानंद्रोदर्द्दकफो द्रवे १
कालयथास्वंस [illegible] प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता २२ यथास्वंलिं
गसंसर्गेज्वरःसं [illegible] तापिचैः शिरोर्त्तिर्मूर्च्छावमिदाहमोहकंठास्यशोषारतिपर्वभेदाः उन्नि
द्रतानंदभ्रमरोमहर्षजृंभातिवाक्त्वं चवलान्मपित्तात् २४ तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्
नस्यश्वसनकासविबंधा शीतजाड्यतिमरभ्रमतंद्राश्लेष्मवातजनितज्वरलिंगं २५
शीतस्तंभस्वेददाहाव्यवस्था सश्वासकासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः मोहस्तंद्रालिप्तगात्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰२

॥ अष्टांगहृदयनिदाने प्रथमोध्यायः ॥ अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः । ज्वरो रोगपतिः पा
प्मा मृत्युरोजाशनोन्तकः । क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः । जन्मान्तयोर्मोहमयः संता
पात्मापचारजः । विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्तते २ स जायतेष्टधा दोषैः पृथक् मिश्रैः
समागतैः । आगंतुश्च मलास्तत्र स्वैः स्वैः दुष्टाः प्रदूषणैः ३ आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पि
धाय च स्रोतांसि पक्तिस्थानान्निरस्य ज्वलनं बहिः ४ सह तेनाभिसर्पंतस्तपंतः सकलं
वपुः कुर्वंतो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्तयंति ते ५ स्रोतोविबंधात्प्रायेण ततः स्वेदो न जाय
ते ॥ तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवं ६ आस्यवैरस्यमरुचिर्जृंभा सास्राकुलाक्षिता
अंगमर्दो विपाकोल्पप्राणता बहुनिद्रता ७ रोमहर्षो विनमनं पिंडिकोद्वेष्टनं क्लमः हितो
पदेशेष्वक्षांतिः प्रीतिरम्लपटूषणे ८ द्वेषः स्वादुषु भक्षेषु तथा बालेषु तृड्भृशं शब्दाग्नि
शीतवातांबुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ९ इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ॥ आगमा
पगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणां १० वैवर्ण्यं नखनेत्रांगे (?) तास्यत्वङ्मूत्रेष्वचलाः पादयोः
सुप्तता स्तंभः पिंडिकोद्वेष्टनं श्रमः ११ विश्लेष इव संधीनां सादः ऊर्वोः कटीग्रहः पृष्ठं क्षो
दमिवाप्नोति निःपीड्यंते इवोदरं १२ छिद्यंत इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः हृद
यस्य ग्रहः सादः प्रजनेने व तसहः १३ स्कंधयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः ॥ अशक्ति

नि॰

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नन्नुभुक्तं सोऽप्याधिकालो यथामलं ॥११॥ इति प्रोक्तानिदानार्थं समासेनोपदिश्यते सर्वेषा
मेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥१२॥ तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनं अहितं त्रिविधो
योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ॥१३॥ तिक्तोषणकषायाल्परूक्षप्रमितभोजनैः धारणोदीरणनिशा
जागरात्युच्चभाषणैः ॥१४॥ क्रियातियोगभीशोकचिंताव्यायाममैथुनैः ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तां
ते प्रकुप्यति समीरणः ॥१५॥ पित्तंकटुम्लतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः शरन्मध्याह्नरात्र्य
र्द्धविदाहसमयेषु च ॥१६॥ स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वभिष्यंदिशीतलैः आस्यास्वप्नसुखाजी
र्णदिवास्वप्नातिबृंहणैः ॥१७॥ प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसंतयोः पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्ले
ष्मा द्वंद्वं च संकरात् ॥१८॥ मिथ्याभावात्समस्तानां संनिपातस्तथा पुनः संकीर्णाजीर्ण
विषमविरुद्धाध्यसनादिभिः ॥१९॥ व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशाकाममूलकैः पिण्याक
मृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशामिषैः ॥२०॥ दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथान्नपरिवर्तनैः ऋतोर्दुष्टा
त्पुरोवातान्नग्रहावेशाद्गराद्विषाक्रमात् ॥२१॥ दुष्टान्नात् पर्वताश्लेषात् ग्रहैर्जन्मर्क्षपीड
नात् मिथ्यायोगाच्च विविधात्पापानानां च निषेवणात् स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्यो
पचारतः प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥२२॥ रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते इति श्री

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा०१८३

॥ अधि प्रलीने चीतिम्रेन्नर्नृ त्मावरक्त नृतो मेज गत्रः किं न पक्षं ने नस्मा न्नात्रेम भवितो यदिक्षा भि
प्रलीने शीति: तव रावकलमृत्ता रोणा हि स्वामेज गाद्कं कोदिमि गि प्रलीनानि किमि ति नयत्रुं ने सर्वेतो
न वंदु रेद न ज्यपितस्र माविता धीन वाव र कलम्युत्तो वद्गल्व न शयामठोन ननमा मेजाइद: तस्मा
स्थितमेन स्नमा पतेन्माहा मनुष्य निप्रलीन मेवतें गतन्नरन तमृत वदन्ना र्धन वीद गुणेन मा
त्व निमक्षिमोह्यमेव ॥ रुद्र प्रजिवहृद् यमेलासो पुर्वेदवाम्सय वनोरे इत्यु पकुमनमा तं मु
मूम न्नुपरे तनो जगत: एत हृदया स्मा नें लेहृद यंमिव कस्य सा पुर्वे दवाम्नय य यो चै: यमा रि द
यं शरीरस्पेन्दे शम विदग्धमिमें ल्न मिरा मे: स दवें सं गा में श्री ति नधि दन्नी दे धि नि स्पाने
स वलन्म वेता पुर्वे दवाम्न रं श्राय्या स्थित मिति साध म्यति तदेव मीन दाहृ द यक्ष त्वा वि धा व यत्वा
न्मा गोद रेस्रै धा स्तेन त्वा कु भा नुग तो भुवन स्य मंगलं नि स्पार्थ ॥ इति श्रीमद्भागवते द्वितीय
श्रीमद् रा मदत्त विरचित माया मंजरी हृदय टीका यां स मी भ में दरा न्या यो उत्तर स्थाने बाजीकर
णो नाम चत्वारिं शो ध्याय: समाप्तं चायं उत्तर स्थानं मत्रा गामासे संवत् १८७३

३१८३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

...श्यामिते ब्रह्मैव सकलसहस्रवेद्यं कं यच्च परत्वया आनिर्वेदः ननु पुरुषापुर्वं वर्षशतं पठतु कि
ञ्चित्स्मिन् काले हीयमानबुद्धिमेधाजीवितस्य पुरुषस्य स्वर्गापवर्गावबोधानुष्ठानानि दूरोत्सा
रितान्येवेत्यर्थः पुरुषापुरुषमित्यत्र चतुरादिसूत्रे निपातितं मन्येवमन्यसे वक्तृत्वविरोधादवस्थमेवा
यं निराधमवति तस्माद्यथेष्टप्रसङ्गे वाभिधेयो गायकोऽनात्मविदनीतेन कविकेनोक्तिरिति तदेतन्नवा
च्यं कुत इत्याह क बालेयितम्न... शंतो वयमातेरनमधिमारिकं वक्रमेणा एतत् ... भवते ब्रह्म
जीवाकानिर्मैव तु मेधोक्तिशक्तिः बालेते ते पथ्यं पितेयतं पथ्यं ... शंतो मातिकं पथ्यं पथ्याज्ञ
मं इत्येवं भगवान् उद्घाटयते वेदज्ञजीवाश्च नतु मानादिमत्तान् निर्मूल्य स्वभावेनेत्यादिके
त्याकर्ष उत्पन्ने बालादि शमनशक्तेर्वक्तृविशेषोत्थाशक्तिर्न काचिदित्यर्थः मालिनो हि तद्वेदो यस्मि
हे स्वस्य पति क अभिधानत्व सात्त्विकवाङ्मयशक्तिर्विशिष्यते अतो मत्सरसत्त्वं समाधस्थमवलेत्य
तो वक्तृवशात्किं तेनादेरुषस्य शक्तिर्विशिष्यते अपि तु न कश्चिद्देवविशेष उत्पद्यते यतः स्वभावहे
तुभ्यः एवमेतन्नक्तियुक्तमन्योऽन्यज्ञाः अतोऽभिधानत्ववशाद्वाक्शक्तिविशेषे तत्त्वार्थेनामेश्वरमुप
ज्ञाविदिशेषविशेष न यस्याम मार्मिषुलां मध्यस्याहि पुरुषः कालत्रयाबाधरूपमिदमेवशास्त्रमुप
कारकं ममनत्वतो परं शास्त्रमुपकारकं तु प्रायधरामुख्याख्येयतेन ततशानामिनिवेशोऽस्मन्मते इत्यर्थः
ननु किमस्माकमुपकारकत्वादि वारे ... पुलीनमेव नैत्रमनुरागवशादहमध्येष्य इत्याशंक्याह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१८९

75

तं तमधीयानः कंठे दधत्संग्रहहेवोधशास्त्रः स्वमुखकर्मीनस्य गुरोः शतयोगात् ह्रुंगहृदयस्य ग्रन्थाता स्वे
षांनेषजकर्मजेन स स्वन्यस्तकर्मणा चिकित्सकः अतो भूः सन् ग्रन्थेषु चरकादिषु विशालतं तेषु विहि
तानि योगान् वैद्यान् यदि केयपति लोभपति तथान्यं उपज्ञातिहन्ते यथा चाकर्यदं तेपरान्भिष
न स्याद्यादशीपवाह कृ यदि च करमधीते तन् धृवं स श्रुतादिश्रुतिगादिगदानां नाशं तेपि वाद्यः स
पचरकविहीनः उक्रियायामरिन्नः किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः यदि केवलं चरकं ठंति १५
ततस्तस्मात्स्मृतादिश्रुतिगादितानां वतसंधिकितासिताद्यानां रोगार्शीधुवं संस्रापाशाव यवेपि वा
द्यः किं तु हेतलक्षणोपक्रमेनापि तस्यापि श्रुत्वार्थः अपचरकविहीनः केवलं हस्तपाठः साध्यः
उक्रियायां दोषद्रव्यकालबलशरीरसत्वसात्म्यादि सन्तुलनापास्विनः सन् व्याधितानां कारणात्
साध्यासे भूतानां किमि व व कारा त्वभी विंद धान्ठन किं विदिढ धातं शास्त्र इत्यर्थः इह तु चरको
क्तक्रियायाः प्रतिपादनात् सुश्रुतोक्तामयाभिधानात् तदधीतारोगचिकित्सायां श्रवणं मानो रोग
श्रांतिषु वं विदधात्येव नातिनिरहवे तयोवमन्यस्य यदीयविनवनेत्रे मेनकृणां तथा प्यार्षितं त्रा अय
नेत्समाधानानि शायश्ति ततः इदमाह कृ अभिनिवेशवशादभियुज्यते स भणितो भिनयो हृद स्वदवां
पठनुपचनपरः श्रुता पुस्तं स खलु वैद्यकनामविनिर्विदा अभिनिवेशो वस्तु यत्तपानस्य सावशः साम
र्थं तस्मादन्यत्र शोभनो कोपि तत्र योनाभियुज्यते अरधिउसातेश्रीतिं करोति सनरदर्शादो भवः

७१८१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नुदिइणतन्त्र

...यं पुलिंदवद्गुरुत्वेन वर्ते तपस्विषु लाभलवितानमहामुनिमतानुगो ननु संग्रहेण महामुनिकृतं
संगृहीतं तत्किमनेनेत्याह महासागरगंभीरेयः संग्रहाख्यस्य [illegible] मनेनतत् त
स्मात्प्रयोगेतत्त्वमुद्धृते अंगानि यस्य तदेवं अष्टांगं वैद्यकं तदेव महोदधिः अष्टांगवैद्यकम
होदधिः तस्य मंथनमिव मंथनं पाठश्रवणचिंतनादिभिर्विलोडनात् तेन करणभूतेन योष्टांगसं
ग्रह एव महामृतराशिरानः क तस्मादष्टांगसंग्रहमहामृतराशेः सकाशात् प्रयोगे तत्त्वमुद्धृते
कीदृशं अनल्पफलमायुरारोग्यसुखादिकं यस्मात्तदेव महाफलमित्यर्थः तदयं भावः तंत्रस्याल्प
त्वात् पाठादिषु स्वल्पप्रयासो भवति महत्वफलं यतः स्यात् ततो यत्नादरणीय इत्यर्थः वक्ष्यति लक्षं
क इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् मंत्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथंचन इदमनेन तयाभि
हितं तंत्रं मंत्रवदाचरितं संप्रयोक्तव्यं नकुर्यात्किंचिद्विमीमांसं किमिदं स्यान्न वेति संशयो न कार्य इत्य
र्थः क स्मात् सर्वविदुद्धतानेष्टामहामुनिभ्य आगमेन सिद्धत्वात् तथा प्रत्यक्षफलस्य ज्वरचिकित्सादि
केष्वदर्शनात् क दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवं अ
तोष्टांगहृदयाख्यस्य तंत्रस्य पाठावबोधानुष्ठानै रोगचिकित्सात् तेन ध्रुवमवश्यं दीर्घजीवितादीन् प्राप्नो
ति न चैतानेव प्राप्नोति किं तर्हि परमपीत्याह क एतत्पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मभिषक् प्र
मन्नः [illegible] कंपयत्यन्यान् वि शालतंत्रकृताभिधानान्यपि [illegible] एतदनेन तत्रोक्तम् अष्टांगहृदयाख्यं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वदिष्टानन्तरूक्षोष्णगुरुत्वादीनां गुणानिर्दिष्टः एवं कृत्वैव पित्तस्याभिदधीत एवं क्रमोभिन्नोभवेत् संदिग्धंनाम य
थाकिमकालमृत्युरस्ति उत नास्तीत्युभयत्र हेत्वाभावात् परिग्रहात्संशयः पुनरुक्तं नाम यथोर्थोपि उक्तोपि पुनरु
प्रा४ च्यते किंप्रमाणंनाम यथा काकं शीतकषायं वात्रमूलायर्थकमिति अत्रतावदुच्यते न परतोपि वेदितव्येन
कृतो समार्थत्वात्प्रज्ञापनेकिमनेनकार्यमिति अनर्थकंनाम यद् ...र्थेनापियदेनायगतामिछेद्यं
आहतंनाम यथाहृर्वयावाक्यपुरस्ता अपरत आहन्यते अपरयापूर्वात यथा अनाख्यायापिहि न इत्युक्त्वा पुनरा
ख्यापनमनजने अस्त्वादेनिर्दिष्टेयथाठ वातास्वकृशोफमेहार्शोगुल्मविलम्भ्यस्तंग्रहमित्यादि तदत्र ... विधि
प्रतिषेधयोः परस्परविरोधाद्व्याहतत्वं अत्रतमाधानार्थं विपुलमत एवमभिदधुः प्रमेहिणामार्थ्यानिषेधा
द्वितिकल्पपुरन्तुज्ञाह्वेतकतोपिप्रायविशेषईदृशानुमीयते मेहिनो वातस्य प्रबलत्वेन वक्तिमंतरेणान्याप
नायाविषउपक्रमोस्ति तस्मात्सावस्थात्तस्वशायोन्योवक्ति यदाहमेहिनो अपूरणे एवमस्यात्यन्तंदोषजामं
तरेणेवचिकित्सितंप्रवर्तते तथावस्तिनैयोज्य इति प्रतिषेधयितुमेवंविधोविन्यासः कृतः इतिपूर्वो ... कं
त्रपुरस्तात्प्रयुक्तं तत्रदोषैः परमुक्तिदशाद्यादिभिर्वर्जितमतएवसमस्तप्रमाणानां लोकव्यायामानां प्रीत्यर्थेप्रयोगेव
वि२ दंतत्रमुक्तंकिंमन्तेकिं त्वाशात्रशतस्तदत्र प्रोक्तं मन्त्रिवेणादि प्रतीतं वाच्यायर्थ्यपरितः समंतान्तास्थितं न
चैतत्त्वमतो वा निरूपितमित्याह विपुलेत्यादि विपुलांविस्तीर्णांसमतात् वस्तुविषयमनले निर्मलमविपर्यस्तं
विज्ञानं येषां महात्मनां नामात्रेयादीनां तत एवं तेचतेविपुलामलविज्ञानामहामुनयश्च तेषां मतमा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लाभावान्नत्वदेशस्थितत्वान्न यो विमुपपद्यते तथा तं वदो वेधं च दर्शयितुमिच्छामि दृष्टान्तादिभिर्वर्जितं अप्रसिद्धत्वाद्दुः
प्रणीतं असंगतार्थं असत्यदोषीहि विरुद्धं अतिविस्तृतं अतिसंक्षिप्तं अप्रयोजनं भिन्नक्रमं संदिग्धं पुनरुक्तं किं
कं२ प्रमाणं असमर्थार्थं अपार्थकं व्याहतं तत्राप्रसिद्धत्वं नाम यल्लोकेनात्यन्तं प्रसिद्धं यथा उदक्यागमनं तत्त्वा
सुखानामिति यथावाधारस्य अलियाणि धारेद्धकुशलयोगताइति अस्यार्थः अकुनामरुः तस्य शालमिति दुः
प्रणीतं तत्रमाप्रयोजनरहितं असंगतार्थं यत्र वेदात्संबद्धं असत्वारोहि यदंयत्पातन्निवेशविवयतयाद्दुः
खेनोच्चार्यते चर्करीतादिप्रायं यथाधानपरीपुदमिति विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धं यथा कश्चि ६५
द्देश्चित्यः पुरुषोऽनलवच्चादिति हेतुः घटइति दृष्टान्तविरुद्धं तथा मधुरास्त्वत्वणाः कफंशमयन्ति कटुतिक्तक
पं षाया वातं जयन्ति वैद्यकसिद्धान्तविरुद्धमेतत् समयविरुद्धं नाम यथायः समयः पूर्वाचार्यैस्तत्त्वदर्शिभिः कृतः तं ति
मुक्त्वा गच्छति यथानलोकं विरुद्धीयात्तत्वतोकिंचिदादिति एतत्तत्त्वदर्शिभिः कृत्वा स्तोत्रमर्दनादिनक्रियते न
तु हेतुरत्रास्ति अतिविस्तृतं नाम यथामधुरादिस्कंधकंधवव्याख्यावेति मधुराणि गणकति अंततिमधुरद्रव्याणि मधुर
प्रभवाणि नान्यदोषाणि गणयतिदधाति तदा अतिविस्तृतं त्वं स्यात् अतिसंक्षिप्तं नाम यथा योगशतकप्राये प
र्यवाहेतुलिंगौषधादेशण्वकियते न तु तदवबोधकवाक्यानामिति शेषः अप्रयोजनं नाम यथाऽस्याचारः स
मासेनेत्येतावद्यदि वदेन्नतु ब्रूयात् यं शास्त्रोक्तिं समाचरन् आयुरारोग्यमैश्वर्यमित्यादि तदानकश्चिदनुति
ष्ठेदिति भिन्नक्रमं नाम पूर्वं यन्नोक्तं पश्चादुक्तं तत्तेनैव निर्दिश्यते प्रयोजनोत्तरालंभवेति यथा वातपित्तकफा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मन्यते नेव व्यवह्रियते यथा वदनमधुकलेत्ते वेत्यादीनि छेदन प्रयोजनानीत्यर्थः तादात्म्यंनाम यो येन नित्यसंबंध
उपलभ्यते स तत्तादात्म्यं वंध्यात्रमेव संकेयिशाद्व्यत्वमन्ये यथा मध्यमानानां धर्मसंयुक्ताज्वलज्ज्वालसंवह्निः ददृश मसवस्य
मन्युक्तिलोवह्निरित्येव कर्मनाम यत्कर्मकर्मेनिवोपवर्तते मनयः प्रमाणंजगतः नेव मामस्यानीयक।
शिलत्वरामोस्ति किंतर्हि इंद्रियाणां विषयेभ्यः केवलं शक्तिनियमः प्रमाणं मयवगतिः कर्मविषयेभ्यादि
नि५ क्रियमाणं क्रियानिवर्त्तितदेवच कर्मेत्युक्तं गुणाभिन्नं कर्मायत्न यदि भूतिः प्रत्यक्षादिकारणात्परते धर्मपम
समागुणं लोके प्युपरायणो गीनुमोदामहे प्रत्यवधर्मे का ताभिमलमिति प्रत्यवधस्यप्रशंसाविमतिः स्यात
ते प्रत्यवधस्य होमगुणान प्रत्यवधर्मेति वेशानिमित्तंनाम यन्निमित्तमात्रं कस्याचित्क्रियायाम भवति भावस्य
नात्र प्रतिपदक्रियेषा यथा दीपवद्धमानासेन्वस्तितौ तुच्यते नवमानस्य प्रदीपस्य वा बोधितंति उद्दीगामीति
दीपवदासन्निकर्षानिद्रव्याणि रागादहंति रूपं वा स्पर्शो वा तैलादिको यदानं किं तपश्चात्क्रियामात्रं परित
त्यज्वलतीति प्रशंसाकर्माणि। कोपमयशोकलोभहर्षमोहादिभिरुपहतचित्तानं मलोपहतदर्पण
वदप्रकाशवन्निमवेत मलसंज्ञानाम यालोकेत्यासिन्नर्थप्रसिद्धा तंत्रेवान्यासिन्निवेशिता यथा निदानं प
वैरूप्याणि रूपाण्युपपद्यमानाया संज्ञाश्चिमिति रूपंच लोके नीलपीतलोहितादिप्रसिद्धं स्वशास्त्रे संनमाने
रूपं लिंगलक्षणामिति तादात्म्यंनाम यदन्यस्येवार्थस्यान्तस्य तादन्यस्येव कल्पते तद्यथा वन्हिमहतयोः
मूलमिति नवपुंसकत्वेन कारणेन वन्हिमहतयोरिति कल्प्यते चेतयामावे वन्हिमहतयोः सतोरायिम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पोवप्रकृतिर्यथा पुरुषो वयोऽपस्नेहैकं देव्यास्तानुमानात् शास्त्रमधिकृत्योक्तं अष्टप्रकृतिः वातश्लेष्मकादीनां पञ्चादीनि
तानिहि पाकेन विकृतिः प्रमाणं कनोक्तवान् शास्त्रमधिकृत्योक्तं अष्टप्रकृतिः वातश्लेष्मकादीनां पञ्चादीनि तानि
भूयस्त्वनाम यदेकस्मिन्वर्तमानमादिश्यते न क्वचित्प्रतिषिध्यते यथा तैलस्य स्नेहनं रोचयतीत्युक्तं नच मधुरादिरपि न
रोचयतीति कस्यचिद्वात्मविद्धिष्ठितो ज्वरः सामतादिदृष्टमेव कुर्यात् तत्र भूयस्त्वमास्थितेदमुक्तं मञ्जीरोचयति
कदाचित्कस्यचिद्धाना सारोगप्रवृत्ता वनानन्तरो चने प्रकारो नाम योयस्य समानधर्मोसन्तु स प्रकारः यथा कं
ठामरंडनालेन सुशल्यमेदित्युक्ते न च तत्प्रकाराणां तत्र वर्जिता शतपुष्पादिनालानां न प्रत्यक्षं गणिताप्रत्यभिज्ञो
नामयाप्येना ज्ञानिप्रसादाह पार्थिवाः पार्थिवत्वेनेति न तुल्यार्थिवा गुणाः संतिकेचिदेव चरेरन् गुणो
गुणिवत् यथामेधस्मृतिवत्ता प्रज्ञावत्सुरमितायुष इति श्रवणपूर्वपदे तस्मिन् तत्वे नाप्यथः परिमाणात्तस्याप्यु
क्तौ नैवशक्याः समस्तानां नानाम यदेकस्य बहूभिः संबंधः यथा विद्यमानेष्वपि तत्रान्येषु पुष्पं वेधयुतस्यैव व्यपदे
शः क्रियते तथा मधुरस्कंधनिर्देशेन माङ्कादयो गुणिताः कषायादिरसयुक्ता अपि मधुरप्रायत्वान्मधुरसंग्र
हेनयो तत्कर्मत्वानाम येननयाभूतेन नाम्ना व्यपदिश्यते वा स्वेलाभते यथा विषजं वेदविकृपाशात्पाशात्वे
वस्त्रतानिवेति मारणधर्मो हि विषस्य तथा रोगनामा नोऽपुर्य इत्यत तत्रापि तथेवोक्ताः स्थानं नाम यत्र स्थानिना
स्थाने नवास्थानीत्यर्थं दिश्यते तत्र स्थानिनाम्स्थानं यथा कर्णनादः श्रोत्ररोग इत्युक्तो न च श्रोत्रं दिपस्याति
नादः किंतर्हि तदधिष्ठानस्य कर्णस्य तस्मादयम्श्रोत्रेण स्थानिनाकर्णमधिष्ठानमुक्तवान् स्थानेन स्थानी
यथा जिह्वा रसं गृह्णातीति तत्र न जिह्वा रसं गृह्णाति किंतर्हि रसना नादपदेशो नाम यत्रयोजनार्थं प्रवर्तते यो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

...ाधारप्रतिपादक...शरीरकथनादनन्तरंतदाधेयप्रतिपादकनिदानमुपदेष्टुं
युक्तमतःसर्वरोगनिदानंव्याख्यास्यामः॥

ॐश्रीगणेशायनमः अथातःसर्वरोगनिदानंव्याख्यास्यामः इतिहस्माहुरात्रे
यादयोमहर्षयः रोगःपाप्माज्वरोव्याधिर्विकारोदुःखमामयः यक्ष्मातंकगदाबा
धाःशब्दाःपर्यायवाचिनः १ निदानंपूर्वरूपाणिरूपाण्युपशयस्तथा संप्राप्तिश्चे
तिविज्ञानंरोगाणांपंचधास्मृतं २ निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः निदान
माहुःपर्यायैःप्राग्रूपंयेनलक्ष्यते ३ उत्पित्सुरामयोदोषविशेषेणानधिष्ठितः
लिंगमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनांतद्यथायथं ४ तदेवव्यक्ततांयातंरूपमित्यभिधी 81
यते संस्थानंव्यंजनंलिंगंलक्षणंचिह्नमाकृतिः ५ हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्य
स्तार्थकारिणां औषधान्नविहाराणामुपयोगंसुखावहं ६ विद्यादु
पशयंव्याधेःसहिसात्म्यमितिस्मृतः विपरीतोनुपशयोव्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः
यथादुष्टेनदोषेणयथाचानुविसर्पता निर्वृत्तिरामयस्यासौसंप्राप्तिर्जातिरागतिः ८
संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः साभिद्यतेयथात्रैववक्ष्यंतेष्टौज्व
राइति ९ दोषाणांसमवेतानांविकल्पोंशांशकल्पना स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां
व्याधेःप्राधान्यमादिशेत् १० हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणं नक्तंदि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

82

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कर्षति तत्प्रत्यायेन च विसूचिकायां चिकित्सा संभावनानाम यत्स्वेच्छकारणं वा विधीयमानमर्थस्वेच्छा
पकत्वात् संकलेन न सूत्रस्तु स्वात्मख्याप्यते यथा कायवालाहोदुर्गगात्यादेष्टु नरावधान्य मध्यावगानि
तस्यावृत्तिकिं कित्सा येषु सस्मितेति एतान्यद्यावंगानिस कलेन शास्त्रे गणे यदि अंगमित्याचार्यः प्रतिज्ञा
नीते मेगयविभक्तकल्पना याप्याद्यं विशेषः स यं व्याख्यायमविभवो भवति मतविनेव व्याख्याभाः
पच्यमानशवेति मन्नदश्नातात्वा [illegible] दीत्युक्तं तद्यथा नाकीर्त्यं
मवयवः विकारः सामीप्यं भूयस्त्वं प्रकारः गुणिगुणवृत्तिभवः संसर्गः तत्तद्धर्मता स्थानेनाप
र्थं कर्म गुणानि मित्रता चेष्टानिमित्तता मूलतं तात्स्थ्यमिति तत्र ताकीर्त्यं नाम यत्केनचिद्
वधर्मसाहश्येन युक्तमावस्याकीर्त्यमुच्यते नचांगानि स्वपंति किं तर्हि देवदत्तः स्वपितीति तद्धर्मसाद
श्यादंगानि स्वपंतीत्युच्यते तद्यथा पुरुषः सुप्तोन किंचिद्वेदयते न चेतयते के तदंगानामपि यत्किंचि
न्न वेदयते न स्वलोदादि तत्सुप्तमित्युच्यते अवयवो नाम एकदेशोदाहरणाद्विप्रमाणेन तत्तोन्यापि
तज्ज्ञानी यत्कार्योपलभ्यते यथा लंघनैः लघितदोषदीप्तेग्नौ लाघवे सति स्वास्थ्यं रुजुद्धिः पक्तिबल
मोजश्चजायते इत्यनेनैकदेशोदाहरणेन लंघनेन दोषक्षयेण लाघवे सति स्वास्थ्यरुचिः तस्य
ति एतेमान्त लंघने न दोषक्षयेण नमा ने सति अस्वास्थ्यादयो न स्वाम्यपि लभ्यते विकारो नाम वि
परीतक्रिया यथा विकार संज्ञया प्रकृतिरपि लभ्यते प्रकृतिसंज्ञया च विकारः तत्र विकारसंज्ञा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कार्यस्याभिकारणं। कार्यकारणधर्मो नाम यत्र कार्यसंज्ञया कारणानि निर्दिश्यन्ते कारणसंज्ञया वा कार्यं
तत्र कार्यसंज्ञया तावत्कारणानि निर्दिश्यन्ते यथा दोषा व्याधिरोगशब्देनोच्यन्ते तत्र दोषाः कारणं सर्वेषामेव
रोगाणां निदानं कुपिता मलाः इति वचनात् स एव दानी दोषो रोग इति व्यपदिश्यमानः कारणं दोषः कार्यं
रोग उपचरितो भवति एवं कार्यं कारणसंज्ञया निर्दिश्यते आयतनविपर्ययो नाम यथा गतस्वरूपविज्ञा
नं शास्त्रमजित्वा पानमेव प्रथममुक्तं स्वल्पद्रव्यविज्ञानं कुर्वन्तो यदि नोपं ज्ञानेन रोगाणामल्पत्वं बहुत्वं वा जानन्स म
र्होपमतया शास्त्रस्यानुपूर्व्यं मुक्त्वा रोगाहरणार्थं पूर्वं त्यक्त्वा मुख्येन तावद्रोगान् नेयमशास्त्रमूलमिति न्यायात् श
ब्दान्यत्वं नाम यदर्थं पर्यायशब्दं वर्ण्यते तिशास्त्रकृतः यथा रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमाम
यः यक्ष्मातंकगदाबाधाः शब्दाः पर्यायवाचिन इत्यादि प्रत्ययधर्मो नाम यो न च हेतुर्हेतुधर्मो व्यपदि
मात्रेण वा केनचिद्धेतुत्वेन व्यपदिश्यते यथा देवदानवगन्धर्वोन्मादापस्मारादिविविधग्रहविकाराः उक्ताः ३६
यथोक्तं प्रज्ञापराधो मम स्वं सो मे हृदि मकोपने यावत्समनिदुमप्रथमं च विषादेवंशीलत्वमित्यादि व ३५
वेनेयर मार्यताहेतवः किं तर्हि प्रज्ञापराधः तथा चोक्तं हेतुस्तदनुषक्तो नमयः पूर्वकृतो यथा प्रज्ञाप
राधः सततामिति उपनयो नाम मत्त्वे हेतुत्वेन यत्रान्यत्र प्रकरणमुपनीयते यथा मात्राशितीये
गमाहारमात्रालक्षणा प्रत्यावे गतिमात्रभोजन निमित्तायां विस्मृविकारायास्त्विकिन्सा उपनीता मात्रा
याहि विभज्यमानायामवश्यमनानि मात्रोपवि विभजनीये तदपेक्षयामात्रयाः सम्यक् प्रतिपादनाहो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

देशेषु वर्जनीया उक्ताः तत्रःप्रदेशेषु देशेषु संव्यवस्थापनात् प्रत्यवेत्य कथायोदेश इत्यवपाचनः रामनोष्ठ वेत्ति
विज्ञेयवचनात् इत्र स्वरसादेः पंचविध स्वरूपस्य प्रतिषेधः अपवर्गः तत्र सर्वत्र प्रसंगात् विशेषः प्रतिषिध्य
ते निरुक्ताः विशेषविशेषेण श्रेयोज्यः कटुकः कफ इत्यादिना मात्स्यते इवसंतयाः तिक्तकटुकषायो निषिद्धो यं
चविधयात्स्वरसादि कल्पनया प्राप्तं तेनाम उपकक्षुक्त के हिंगुकालीसद्य पसैंधवमित्यो पभाधि कारात्से
धवं लवणं च स्वादिकं समानतंत्रप्रत्ययो नाम यन्नाध्यस्य कस्यचिदर्थस्य साधनाय तनुपलभ्य
माने स्वतंत्रप्रत्यये समाने भवन्त्रे श्रयः प्रत्यय इति उदाहरणं यथा नीचरोमनखश्मश्रुरित्याचा
रेषुक्ते इयाद्विरिय पहुंर्दिने केशनखश्मश्रूणां च तार्थनीचरोमादि नामविलक्ष मितिनोक्तं तत्तो
व्याख्याकाराः तारयानि प्रसिद्धा दशरात्रेणकेशादीनांसंहरणमिति चित्रंति मुनि स्वकादीन द्विः
म६ पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहारयेत् परतंत्रप्रत्ययो नाम यस्यार्थस्य प्रसिद्धितो न स्वकीय मदाह
रणं शक्यमभिधातुं नान्यथो निषकृतेत्रेभ्यः तत्तत्समिन्द्र येपरतंत्रादुदाहरणं कल्प्यते यथा काला
र्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकाः सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणमित्युक्तं योगस्य च
३२ लक्षणं नोक्तं तंत्रे अन्यत्र वाविषय कृतंत्रे तत्र वोढ तंत्र प्रत्ययेन निश्चीयते स हेतुः शीतोष्णादि लक्षणो न
कालस्यो त्वशिरेव योग इति हेतुर्हेतुकधर्मो नाम यो हेतुकहेतुके न धर्मो ज्ञाप्यते यथा पित्तातिसारिणः
पित्तलातिसेवनात् पित्तमुद्रिक्तं रक्तातिसारापनचिरादस्य भविष्यतीत्यनुमीयते समर्थस्य हेतोः स्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पक्वं मधुरीभस्मीभवेदिति वचनं मध्ये विदाहादित्यनेन तु पित्तमामाशयात्कुर्याच्च वमनं च्युतं पु
नः पत्तेन मानिना नाडीगतं च कुपितं तत्केद्रमाहतमिति आदिशब्दग्रहणात् आनात्साध्यावत्त्रजत्वनिर्दिष्टो
दृष्ट्वो आदिमध्यांतलोपवस्था अन्नकाले प्यपहृतं आदौ कोष्ठं प्रज्ञारागनिलाहतं मध्ये पत्ते च दृढे रि
त्यादि वर्गायितमनं तेनाम पत्रात्रतो वेधेपावलोम्बाच्चायं स्यात् प्राक्प्राख्याकाल उपजन्याधोमिथी पतेन
तत्र स्वान्तवानिदे हेतिन्ये प्रांतं संस्पेस्त्रिविविक्तोत्ता यथा बालानृस्पर्शत्वगुष्णासोव हृदंक्तप्रपतनये भवेती
ति च सर्वत्रपत्रपजन्म व्याख्या करणीया आप्यानिक्वारसंस्कोदाघ्राणं गंधाह्निया पार्थिवमिति च योर्भे
तयोर्मंचायें तत्रिवतत्ता यत्रकरणान्न बाधाहोर्थे प्रयमेवं प्राय एव अथिक्लिष्टनाम यदि हि:
ऋषिपुत्रोवा अस्माहितविनं ततोपायस्त्रजावाकिंचित्यदजातमश्रुमच्चारितं तथैव तत्त्रो केष्व
पुज्यते यथोलोमसेमेत्यादि तेत्र शीलेनाम यत्तेत्र कारणात्प्रकृतिः स्वभावस्त्वर्थः यथादिनि
क्त्यानुगतार्थं विलीर्णं संनिपातेति तथा मूर्च्छाशस्त्राणि षष्ठानि शीतादेतेनरैः सहेति न
तान्यंगुलिहस्तयोगी वेधादिविभागेन विलसितानि किंचिद्विज्ञारयेति यथा तैश्चैकौर्गा विभाजो
त्तिताविस्तारितः इत्यवेध्य वेधादिविभागा [illegible]
र्यत्रत्वं गतस्यसिनाशिरा इति वचनादिति तेत्र संतानानामायत्त सिंच्छिद्यं मध्ये व्याख्याय
माने स्वतंत्रसिद्धोदाहरणं तत्र माणार्यप्रत्यते यथा नवज्वरे कषाया अपथ्येषु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्यादनाविरहितकौरगाम्बरायविरागानि हन्ते श्लोयसंग्रहः सोधकेन निहन्ति कोगहनो कोगहन ष्वेदाये
न तथा भरणीमौलिकाश्लेषापूर्वाढ्ढाधिनेतैतेषु नियोतिः शास्त्रोपदेशः विविधमधितदागत्वेषे
त्वेतागोपे भस्यकल्पना नाम एतद्वन्द्वतेसासादित्यादि आत्माकल्पना नाम यस्मिन्नेकानेकेतः
समयगवगेतनरात्वः केवलमात्रवत्तनं प्रमाणीकत्वानुवेधने तथा नक्षिपाद्यपोनमवेलिखेदि
ति नष्टाक्षेत्रर्वं क्रुतास्यते एतदनुष्ठेयमिति अस्य चतुर्विधा कल्पना विंशत्या प्रयाभवति यथा धर्मा
दिलोपः मध्यलोपः अन्तलोपः उभयपदलोपः अर्थोत्पत्तनन क्वचिदिति वृत्ते नेत्रजीतं तेन संज्ञा
पालते समावे नेत्रयुक्ताः परतेश्वप्रत्ययः हेतुहेतुधर्मः कार्यकारणधर्मः कार्यतेविपर्ययः श
ब्दान्तरं प्रत्ययः उभयः संभवः तत्रादिलोपो यथा हंसः श्रीमानेव भवत्यनुमोदुगाहारस
इत्यत्र भीमशब्दलोपेन तथाच धारणोदीरणानि इत्यादौ धारणे गधारणं उदीरणे वे
गोदीरणमिति मध्यलोपो यथा इच्छन्त्यविज्ञानीयम ध्यापयात्स्वात्स्याम इत्यत्र इच्छन्त्यस्वरूप
विज्ञानीयइत्युक्ते अनेन रमन्त स्वरूपविज्ञानीयइत्यत्र स्वरूपशब्दप्रयोगात् अन्तलोपो नाम यथा
पाकपक्षयोर्वः स्त्रियाः स्त्रियः शीतावर्तन्ते इत्यत्र भवशब्दस्य लोपोदृष्टव्यः एवं शास्त्रशब्द
स्यप्रहतत्वात् यथोक्तं नेत्रर्शाबारणाः स्नात्वा पूर्णारिता तस्मात्स्त्रितः त्वग्रादिना स्ववास्तास्व
मिति एवमिहापिकपालावर्तन्ते इत्यनुमेयं कल्पनानीयत्वात् उभयपदलोपो यथा गोदोहकसम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कालः सत्यारीति स्वामिकृष्णकृत्वाऽन्नार्थं तत्र कारः संकल्पोऽदक्षिणांदक्षेवान् यथा समरत्त्वेवारायणान्त्व
श्माणाऽन्नयमंगपूर्वं स्वपाराणाज्ञोति यथानियतापुत्रः स्वयमभारक्वेरिक्वमेमंतः यथा तएवालिभारक्रोलता
दिवम यथाग्नित्वादकाले पिंडवनाज्ञोति तथा ग्नियतापुत्रोरिष्ठोन्यानि मंतरेणामत्तुः यदिपुनर
नियतापुत्रोषिरिकोत्पत्तिपूर्वमरणांकल्पते तदवार्थिकेषाश्पामिकेवारि छिलमृत्यवे मम हेतुयोगान्न
मत्तुः स्यात् अनियतापुत्रोहि सम्पनुपचमाज्ञोरितानुवर्तिः विषमेट्नथारि हारान्मत्तुः अत
एवानियतापुत्रमर्थिमत्परसाधनान्युपदिष्टानि तद्योगादयं वत् न्यपिवर्षाणिजीवेत् नियता
पुत्रस्तु कालमत्युवर्षशतान् परेणजीवितेन निर्दिष्टं यथोक्तं श्रीरेमरणं प्राप्तिनांरथमापुः प्रणे
मयवत्यात् तयोरप्यवेपादष्टं विषमापरिहारिणामेति तस्माद् विशेषोक्तावपि नियतापुत्रावशिषो
त्वात्पूर्वं मरणमिति निश्चितं तथा च अतत्त्व योगमध्यायं व्याख्यास्यामइति शतिहायां प्रकृतविशेषत्र
निवृत्तिर्भवति ननु अनुत्तुदादशानि शास्त्रस्य अतोरिति विभवकल्पनानाम यथा सर्वविद्यानुगतार्थ
निर्देशेसाद्गुकारस्य सर्वेविद्यास्थानानुप्रवेशाद स्वाश्रमत्वुहित इतिवचनात् विनापीष्यते तत्र यदास
नानतास्यागइत्यादिनावाक्येनवृद्धिवचनविषयमाध्यात्मविद्यासंग्रहइष्यते सर्वेदेव गोविंद
त्यादिनाधर्मशास्त्रोपदेशसंग्रहः तथा जगद्विषमं तेरस्यातेनासौ विषसंहितेइत्यादिनायदत्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

माहीकं च संधाने प्रधानत्वात् संधानकृदित्युक्तं ननु सिक्थकमधुपच्छिकादिष्वपि संधानकृत्त्वं नास्तीति २

१६५

क्षिराणां ज्ञानीयादिति अनुलोमं नाम येन तत्र प्रधानस्य कल्पना अप्रधानेन वा कल्पना प्र
धानस्य कल्पना यथा सर्पिः स्नेहनं क्षीरं जीवनं मधु संधानकृदित्यत्र न येषु स्नेहगुणा तान्सर्पिःक्षीरे स्नेहनजीव
ने कल्प्येते ननु तैलतेलादिषु विस्नेहनजीवनत्वं नास्तीति अप्रधानेन तु कल्पना यथा क्षीरदधितक्रमस्तु नव
नीतक्षीरघृतपुराणघृतकिलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादिवर्गाः सर्वः क्षीरवर्ग इत्युक्ते क्षीरप्रधानात् प्र
धानेन कल्पना व्यपदेशस्त्वेकोऽर्थः गुणाकल्पना नाम येन धर्मेण यो धर्मी प्रयुज्यमानः समर्थो भवति
तेन धर्मेण युक्तस्य तस्यावगुणो पिण्डादिषु पाठाकृपा इति कल्प्यते यथोक्तं पिबन्त्या लघुपथ्यात तारो
गीपादवतमस्य चिकित्सितस्थाने द्वे पंचत्वे केवलगुणमित्यादि दत्वादिगुणनिर्देशः सर्वथा [illegible] गुणा
इति गम्यते लेशकल्पना नाम अनुपदिष्टस्य विधेः कण्ठपाठे न युक्तिचिन्त्या [illegible] तरमाप्नित्यार्थः क
ल्प्यते यथा नात्र भाग्ने कालमृत्योरकालमृत्यो [illegible] किं विशेषणत्वेनते तत्र लेशेनानुमीयते क
थमिति यदा हि कालनियतमायुस्तदपकर्षं भवति तदा हि [illegible] ते न विषमाद्यपरिहारेणापि [illegible] मरणे नरो
उक्तं हि मिथ्यान्नपानान्नमस्मिन् [illegible] सर्व एवैते [illegible] समवर्तिनः [illegible]
[illegible] मिथ्या [illegible] शब्दो [illegible] कालानि [illegible] सर्वा एव समुच्चिनोति
समवर्ती [illegible] कालो मन्युरिव [illegible] तरत्वसमवर्ती अत एव चावधेतं [illegible] कालमृत्योरेव विशिष्टानिलाकाला

३१६५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हर्षिवहूनिमत्तानिप्रशस्तानि यथा वादशाप्रसंगेनोर्निर्हः कार्यइत्येके नात्रोपधिपलिकां कुर्यात् स्नेहमात्रिकयोः
पृथगित्यापदेशः तदेतानिमतानिदोषोपधवलायेत्तयास्वमतेनत्रभिर्वितानि च यथोक्तं दोषोपधादिवत्तत्सर्वमे
तत्प्रमाणायेत अन्योन्यविरुद्धमपि तस्यायनिरुद्धलिंगंतु नासंभाव्यमितिवर्ततेयदिति उद्धितके व्याख्यानाम यस्मिन्
सूत्रेनिदर्शनमुक्तानुदाहरणानि तेनोनतः समाहृत्यार्थः शाख्यतेयथा पृथिव्यादिषु महाभूतसंतानस्थायिता र
सादिषु धातुसंतानिवेशिता रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणीधातवइति पुनरुच्यते परस्परोपसंस्तंभात्
धातुभेदपरंपरेति अत्र किं धातोर्ग्रहणेन धातुनाधिधातुशब्दवाच्यानिभवंतीतिव्याख्यानाम यस्मि
न्नधिकारे वर्तमाने तेनाधिकारेणार्थेन सहितं तत्संबंधमभिवीक्ष्य तत्र साध्योविनिक्षिप्यते यथाहृदयं ते भगवन्
केचिदात्मवंतोपि रोगिणः इति हितादितः विभागस्यफलं पृच्छितं संशयनमिवीक्ष्य नचिकित्सावतुल्या भवितुमर्ह
तीत्यादिना उत्तरं दत्वा तेनैव प्रसंगेनान्योर्थोनिक्षिप्यते यथा एतन्नदमतं तंसाध्यासाज्जनग त्यापासर्वजिते यानिहा
न्याहृत्येतं तु सद्यो दुर्मोजनतस्य तमितिति एवमन्येवाम यर्थानांप्रबंधमवमार्यमास्या स्वर्णाहीकल्पनीया प्रयोज
नव्याख्या नाम यत्सूत्रसमभिधीयमानं त्वार्थं स्यादिति एतत्रोनिमित्तभावनयेति यथा उक्तोरोगविभागोनेकधाभिराग
विस्तारः नचतेन निस्तरविस्तरेणोक्तेन किंचिदिहोपकारादृश्यते यदि पूर्वकरणावसरे प्रयोजनसिद्धं यादि
त्वोवेध्याविभागार्थं प्रसंगेवाभिहिताःसिराः एतदर्थे सिराविवरणं प्रवृत्तं केचिदयं वेध्यावेध्याविभाग

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धायसमासेक्तः पदव्याख्यानाम यत्पदानां केवलं व्याख्यानं यथा गतः स्नायुः सा नाभिः स्याध्यायेव्या
ख्यास्यामः इति सूत्रपदं सूत्रव्याख्यानं पदार्थव्याख्यानाम सेवा मेव पदानां विवरणं यथा गुणः
व्याख्यानं तर्पं अधिकारे वा सतः षष्ठो रसादि वि हानादि अधिकरणं व्याख्यास्यामः पदमुपलक्षणमा
रभ्य तदनु बहुगुणव्याख्या नमारभ्यते यथा प्रधाना दिसक पांथ पंचव्याख्यास्यामः इति यस्तु लक्षणात्मेप
हूर्तं उद्धि वेत्तव्यो रसार्थमा पुनः इत्यादिनाते यदि नवयौ विद्यमाने व्यापते तस्तिस्तरः प्रकरणं व्याख्या
मः यस्मिन्नर्थे तदेवा ज्ञातं ज्ञातं तं साध्यते यथा क्लिन्नत्वा ये व्यूहे गन्ना नुक्ता प्रमया स्थापयन्ना
हसमाने पू शेराति तत्र समानगुणा साध्यस्थाना अर्थव्याख्यानाम पत्र प्रकैरोत्स वैवाद्य २६
भावस्याप्यसमंतं क्रियते तद्यथा प्रकृतिस्वपतेस्वभावः सपुनरा हारैषपदव्याख्यांसमादिको गुणायोगः
तथया माषमुद्गयोः स्पर्शरेणा पाम्य लक्ष्य व्याख्या नाम यत्र लेशतः उक्तो नाम विस्तारो नोपकैरोवा २५
ताः शास्त्रकारः सर्वेषु हेतुलिंगैर्विधमदं पुनमध्यमा शक्तिपदानां पणी नियमपति फलव्याख्यानाम
क यत्र वस्तुनि दृष्ट निश्चितार्थेष्वेकीयमतेषु वस्तु सारभूतः स्वमतं समर्थमुपरि नित्यैकीयमता
नितान्तमिन्द्रैः स्वमतैर्नवभिर्वेदं नवति यथानिकृत्यमाज्ञापुरस्कारादि विपन्नानां साध्यायांचानित्यतानि म
व१

स्तौ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यथारस्वारसं ...
द्विधमन्यच्चद्विवजह्याद्यौगिकं समुच्चयोनाम यथा ४ रट

92

नेत्रजलनिधावमज्जार्थे सुरासुरैः पावकज्वालाश्लिष्टमन्यं दृष्ट्वा नेना सौचिव संज्ञितनिर्देशचक्ष्य गद्दहेवदनाहिवमिति न
योगो नाम योगस्यानुवेधः यथा उस्वेदकोपचारीस्यादित्यादि विकल्पो नाम विविधं कल्पनमिदं वा
यमिदं वा कार्यं यथोक्तं पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ हितं लघ्वन्नमतर्पणं वा प्रत्युत्सासेनानयत्रोपपत्ति
दर्शयंतः अस्मरमनानिवारयति तद्यथा गण्डूषतालिव ज्ञानि श्रीणादंतनखैः सह धन्वंतरिस्तुची
णाहस्संधीनां चरितव्यं दशांगुरं तत्रस्त्रे देविजगणाधिनंदनश्रति पूर्वमतानुषयिद्विप्रत्युत्सारयति धत्वं
तदेरविमतं दशांगुरं संधि रातव्यमिति पुनर्वेदः प्रत्युत्सारयति संधिमहस्य व्यसाधयेत उद्धारो नाममता
द्धारेण प्रत्याख्यानादिदो ह्यस्यसमाधाने तद्यथा हृद्यंतेभगवन् केचिदाम्न वेनोपि रोगिणो पावत हिता
हितविभागमफलं तस्मादनिश्चितमिति तेनचोद्ये नचिकित्सां चतुत्त्वामवितुमर्हतीत्यपरिहारः संभ चिकित्सा॰
वो नाम उपपत्तिर्यस्मिन्नुपपद्यते अनुयादिवत् यथा दुस्ससाध्यनयनानां सघोरागरतांशामरस्य तक्रंद्र
कन्नाला युजतो कामंगमिराद्धे यं यासंभवं रक्तमयनीयते यथोक्तं प्रकृतनेकदेशास्य ग्रथितं अ
सजन्नमिः हरेनसेमादिभिः मज्जमस्थ्यादिरिति एवमन्यत्रापि संभवार्थो योज्यः व्याख्यानं नाम तेत्र
सग्राह्यः तामिरयिते अमतं क्रियते ताम्रपंचदशाष्टकाराः तद्यथा पिंडपदपदार्थाधिकरणप्रकरणा
र्थक्रमकलोचितकन्यासन्वयोजनानुलोमप्रतिलोमातिसन्निसमस्ताख्याः तत्र पिंडविरसानामने
हेव तथा सर्वरूपेण गाथायादीनां व्याख्या यथा रूपैर्द्विपस्वरक्तायापतिकापाक्रियादिषु गन्धेषु पि
चमावेदयाकृतेषनिमित्ततः विक्रतिर्यामासेनरिष्टं तदिहलक्षणं यदिनयनेनप्र्ब्रेवेतासकलनारिद्या

३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१९६ त्यारभ्य यावत् हिताहितविभाग स्यात् लंतस्मादनिश्चितमित्यादि विधानं नाम यत् प्रकरणानुपूर्व्या विधानमाचक्षते अनुमतं नाम उक्तं शरीरे द्वैधे वान्येवीर्यमाचक्ष्व
नोपि च नानात्मकमपि द्रव्यमग्निषोमीयं महाबलानित्यादिनाप्यनुमतेन विधानतः कृतः व्याख्यानं नाम यत्नादृशेष्वाविशिष्टांतर बुद्धिगम्यं यथा सप्ताहात्क
लं लीभवेत् द्वितीयमासे कललाद्घनः पेश्यथवार्बुदं पुंस्त्रीनपुंसकाः क्रमादिति न ह्यत्र गर्भस्यावर्तमानाभावः शक्यो विज्ञातुं योगि दृष्टिं मुक्त्वा संशयो नाम
हाकांक्षत्वमनिश्चितवस्तुविज्ञानं यथा संशय श्राममात्रेयोजीवितं तस्यमन्यत इत्यादि अतीतावेक्षणं नाम यदतिक्रांतमवेक्ष्य प्रस्तुतस्य साधनमुच्यते

१६३ स्वकर्मजैरणयोदितः गर्भः संपद्यते पुंक्षिवरस्यादग्निरिवारण्याविति नवपुनरुक्तेनात सापस्मारितागयेरा ९३
शरीरमवत्वमेवरक्तसोक्तेन नयुक्तमेवलितः शारीरे तु यथा मानुपूर्व्या शारीरे हेतुः स्याद्धि हिरेयोक्तं यथा कोणाम
केमं हामं ते स्तैः सात्म्यानुगे ग्रसा जानुष्काहारदलमैः क्रमार्केतो विवृद्धतइति यएकमेवपदमया
विवक्षया याति नान्यं तद्यथा ये भूतविषमाः तु ज्वितानमंगादिसंभवाः रागद्वेषभयाद्यास्ते स्युरागंतवो
गदाइति नैकांतो नाम अन्यतरपक्षानवधारणात् यथा जीवितेनिश्चयमायाणां सर्वेषामेव नोषधात्
एकांतेन नतद्युपायमपेक्ष्यैते सर्वरोगाइत्यादि अपवर्गो नाम साकल्येनाभिव्याप्य पुनरेकदेशापकर्षणं
यथा शीतोष्णस्निग्धस्वेद्यारोग्यमपक्षोतावृयेगदाः सम्यक्साधनसिध्यंति तेवरक्षुप्रकोपजाः तेषु स्त्रावयि
तुरक्तमुद्दिक्तं व्यधयेत्सिरा मितिसर्वमभिधाय एकदेशापवादवक्तिनतत्तवोऽस्मानीतस्वात्पदस्तुजामित्या
दि विपर्ययो नाम यथा उपपादितविपर्ययेणातेषामादिकरणं यथोक्तं वातानुलोम्यं दीप्तोग्निर्वर्चःस्निग्धमसं
हतं देहोदङ्गः क्रमः सम्यग्स्निग्धे स्नेतेविपर्ययइति पूर्वपक्षोनाम प्रतिज्ञातार्थसंदूषणं वाक्यं यथा दृश्यतेऽन
गवन् केचिद्वियोविसेपी मक्रत्तंसूतवरवंरसंचलमुद्विनोति तथाचीर्णपुमयतंचैकमितिक्रमेण सेवेत
नरोन्नकालानशधानमधावरमाद्विमूढइति निदर्शनं नाम यन्निदर्शयितव्यं सत्त्वमपार्थस्व धर्मता
दृश्यते स्पष्टीकरोत्यादर्शइवमुखविंबं यथोक्तं यथा कुसुमादिपुनाज्ञोपाशगंहरेतपटः तथाऽवीलना
देहाद्धातिहरतेमालानित्यादि निर्वचनं नाम निर्णयार्थवचनेनिरुक्तं यथोक्तं विषविधाने मध्यमा १०२

पथान्नं हृद्रोगचिकित्सिते राम्ना जीवकेत्यादि यावन्महास्नेहं विपाचयेदिति प्रवचनत्वायतेकतमोमहास्नेहाइति तदेतदतिक्रांतमपेक्ष्य प्रसाध्यतेस्नेह
विधुक्तं यथा द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वामकस्त्रिवृतो महानित्यपेक्ष्य व्याख्यायते स्वसंज्ञा नाम यातंत्रकारैः स्वतंत्रसव्यवहारार्थं प्रणीता सती परतंत्रेषु नव्यवहरति
यथा शास्त्रकारैस्वयमुक्ताति ऊह्यं नाम यदप्रतिबद्धं तंत्रेण बुद्ध्याप्रत्युह्यते यथोक्तं अस्थिशादिति प्रोक्ता व बालेषु तला मतः पुष्पा
दूधमत्यच्छुद्ध्यजह्यादयोगिकं समुच्चयो नाम यथा ४ रूट

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ङ्गो नाम स्वशास्त्रवचनं यथा स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः। दोषाः स्वेदैस्ते द्रवी-
कृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्ह्रियन्त इत्यादि अपदेशो नाम यदन्यार्थः किञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय हेतुमपदिश-
ति यथा जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नो यथाच्छिति प्रतिज्ञाय हेतुमाह नह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगा ए-
मुपायापेक्षाभावात् अतिदेशो नाम यत्किञ्चिदेवार्थं ज्ञात्वा तत्तुल्यार्थसाधनाय एवमन्यदपि तत्त्वेन व्याप्ति-
तिपरिभाषायो व्याप्यपति यथोक्तं कर्णरोगप्रतिषेधे महतः पञ्चमूलस्य काष्ठैः क्षौमेणावेष्टितान् तैलसिक्तान् प्र-
दीप्ताग्रानाहृत्य सेहल्लाघवः योऽन्यस्नेहं मधुकाद्युक्तं सारस्तादित्यादि अर्थापत्तिर्नाम योऽन्येनार्थे-
नोक्तेन तेनान्योऽर्थः प्रतीयते नैतद्यान्निशि वैकल्यमित्युक्तं ननक्तं दधि भुंजीतेति एतेनार्था-
पत्त्यागम्यते कः पुनरर्थः को वा स्यापत्तिः दध्यभ्यवहारोऽयं नक्तं च कृतानेकद्यान्निशीतिकालातिपरिहोन-
नुदधिमस्त्वां ततो यम प्रतिषिद्धोऽर्थः सम्पद्यते दिवा दधिभोजनार्थो रात्रिप्रतिषेधे दिनव्यतिरेकेण।
कालान्तराभावात् सर्वथा ह्यनन्यवहरणोपस्याहारप्रलापे प्रतिषेधानुपपत्तेः एवमन्यत्रापि व्याख्येय-
निर्णयो नाम पत्निवारितस्यार्थस्य प्रतिपादनं यथा हश्यते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणो इत्यादिना चि-
कित्सापादशास्त्रफलं प्रति संशयकरणोपन्यासे निर्णयार्थमुक्तं यथा न चिकित्सा चिकित्सा व तुल्या भवितुमर्ह-
तीत्यादि प्रसङ्गो नाम पूर्वाभिहितस्यार्थस्य केनचित्संबन्धान्तरेण पुनरभिधानं यथोक्तं सिराव्यधविधौ
लोहितं प्रदेहश्च ततोऽस्थेनैव चास्थितिरित्युक्त्वा पुनः शारीरे महार्णवं बहुतं गेनोक्तं म ... मत्स्यार्द्धेव सतः

यत्तु व्याप्त्यन्तरोक्तिचिकित्सितं नार्थे इति कस्यचिद्रोगासाध्यचिकित्सानिश्चये त्वन्यात् येनोपायप्रसाध्यो रोगो रोगिणश्चा
दयस्तस्मान्यथा चिकित्सामन्तरेणापि विनश्यंति यत्नापोरेतुः सहेतुमान्न भवति अपितु निर्हेतुकत्वमेवायं हेतुवादो क२
यत्र चिकित्साख्येन हेतुनाविनैव रोगोपशान्तिर्दृश्यत इति ॐ यत्तूक्तं सर्वसंयत्नियुक्तोपायि चिकित्सया मृत्यु
य४ र्भवतीति तद्वैतोपाये त्वनुपाते यत्तूक्तं सर्वसंयत्नियुक्तोपापि चिकित्सयापि मृत्युर्भवति इत्येतेन भगवान् के
विदायुर्वेदोऽपि रोगिणो यावज्जीवमायामयप्रयोगाइत्यादि तदेवं न भवति यथा त्वं वदसि यस्मान्न उपा
येऽनुपायत्वमस्ति योहि यस्य यथायुक्त्या उपायः श्रुतितः स न कदाचित्तस्यानुपायः यथा घटस्य मृद्दंड
चक्रादिसामग्रीविशेषो न कदाचित् न कदाचिदनुपायो भवितुमर्हतीति तस्माद्यत्तु व्याधिचिकित्सासाध्य
रोगस्य उपाय एव चिकित्सा न त्वनुपायः ॐ अथ योपायप्रयुक्तस्य यौगन्तो जातु चिकित्सया न सिद्ध्येदेव वैगुण्या
न्नि येषोऽशान्तिका धीमतः प्रतयनरस्योपायप्रयुक्तस्यापि दैवं यत्राग्नादिर्यो वोऽशान्तिकाक्रियाकद
चिन्न सिध्यतीतत्साद्यः कालसाध्यासाध्यविभागतो ज्ञानपूर्वं चिकित्सायां वेद्याः प्रवर्तन्ते तस्माद्दैववै
ल२ गुण्यादिमवित्रयत्नमस्त्याप्यकुर्याद्वैद्यश्चिकित्सायां रोगविषये बहुनोपायाः क्वचिदेव स्यात्तत्सिद्धिः यस्या
द्यो यत्रोपायः स तत्रानुपायो न भवति मनिना यदुक्तं साध्यासाध्यविभागज्ञानपूर्वं चिकित्सकः
कालेनारभते कर्मयच्चसाध्यत्तेध्रुवमिति एतदेव प्रतिपादयन्नाह ॐ कासामिदोषमितोपादिः स्वेद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वैद्यमतानुसारिणां सेवमाचार्य इत्यर्थे तस्मादनेन निरोगानां स्वात्मसिद्धिना हितविभागस्य नेत्रोक्तं फलमनिश्चितं मनि
श्चितं मन्येते क्वांतिकं सुनिश्चितफलत्वात् कारणात्मानुमायुर्वेदाचार्योक्तं किं आस्तिनं किं चिकित्सयनीमि अतएव तु
रं भोनिष्फलकालिकं दृष्टं नयरीत्या शास्त्रवत् इतिचिकित्सायाः गमस्य ज्ञानकरोषमेसदेमं भगवान् पुनर्वसु
स्तत्त्वपरमार्थकान्तेन समस्तेन जगाद । किं भूतस्माद्दीक्षणगणस्य अग्निवेशो मुख्यः यथानैयम्यतस्येति किंतदुक्त
वानित्याह । न चिकित्साविचिकित्सा वा तुल्या भवितुमर्हतीति विना चिकित्सया यथा तात्संगच्छतां षोडशांशगुणा विचिकित्सा व
तुष्पादषोडशगुणयुक्ता सविकित्सा हितमागाय रामेश्वराय चिकित्सा तावत्साम्यं भवितुं नार्हतीति केचोड्यो
विना त्वा स्थानादिगच्छतां सुषिरावोगिन्द्रक्रमः त्वान्यमयीस्यतेनेन तरे हृदयं किं मत याक्रियापाषोडशां
शया तदयं भावः षोडशगुणयुक्तचिकित्सया विना यदरोगोपशांतिः स्यात् तत्राधिचिकित्सयापि प्रत्तरेण तत्साध्यं
चिकित्साविशिष्टो नयाचिकित्सासाध्यानां रोगाहिगीतादीनां चिकित्सामंतरेणशांतिर्नास्ति तदेव मत्राधिचि
त्सयातुल्यमविचिकित्सा न भवितुमर्हतीति । आतंकपंकमग्नानां हतात्वं योगिषु कृजितं जीवितेनम्रियमाणानां
सर्वेषामेव नोपधात् तस्मादातंकरूपपंकोदरकत्वात् तस्मिन्मग्नानां तज्ञानामिषजितं तदुपदेशकशास्त्रमुपचार
देवमुक्तं नहि भिषजितं हतालं वनतुं म्रियमाणानां सर्वेषामेवासाध्यानामपि भेषजाज्जीवितं न च भवति नह्युपा
यमपेक्षंते सर्वे रोगा नवान्यथा साध्याः सिध्यंति नाहेतुर्हेतुमानुपतः । यस्मात्सर्वे रोगा असाध्या अपि उपायं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेसमर्थं तद्यागंदेशादीनां वृत्तेन यथा संकल्पनीयं तद्यनवयवमाकी एतद्वयथा स्वं विकित्सितेषु कथितं
संक्षेपतयायुनः कथितं शास्त्रे हि आत्रेयेन समासेन वर्णितेन तद्योहि निर्दिश्यते न स्मात्स्वर्णं व्यासेनोपदेशा इदं तस्म
मासेनेत्यववुध्यस्व ॥ इत्यात्रेयादानमयर्थेन संतन्तज्ञानं येशालानामतन्त्रः मेजादीनां संमतो भक्तिन
सं४ त्रः पञ्चकेदंशाणानो निवेशाः क्षेत्रे याङ्गवतः पुनर्वसो रिन्त्रु ज्ञेन प्रकारे शार्थतन्त्र मभिधेयतत्वं वा गमया
वधुध्याग्निवेशाः संशयानेन तु शास्त्राववोधे हैतु तइदं व स्पष्टता ताप ॥ किं भूतः तस्यात्रेय स्य मुनेः स
ज्ञानि सभाषितानि युक्ति युक्तार्थ इति यादनाद्वेषोसतनां नेमधुराणामन्त्राः शाकातः तयाव किं भूतः भेजु
गान् कणादीनां पुनर्वसुशिष्याणां तन्मतः तथा भक्तिनम्रानन्तु तानोऽन्तः समस्य क्षशालिनो हन्ते किं
पदवाविस्याह ॥ दार्यं तेभगवन्केविदात्मवंतो पिशेशिलाः इथ्योपस्थानसंपन्नारद्वेद्यःसतान्
गाः तीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथा परे हिताहितविभागस्य फलेतस्मादनिश्चिते किंशास्तिशा
स्त्रमसिन्निर्निकल्पयतोग्निवेशमुख्यस्य शिष्यगणस्य संहरावरयोर्विशेषे तत्त्वं भगवन् पुनर्वसोकेविन्नरा
पुनर्व५ आत्मावंतोहिताहाराश्चपिशेशिलाः वस्तुतानुमानादि रूपलभ्यंते आत्मावंतो यीत्यपिशाच्छादनात्म
वंतोपि कदाचिद्वेषपादत्रयविकलत्वेनरोगित्वंस्यान्वेत्याह इथ्योपस्थानसंपन्नारद्वेद्यमतान्
गाइति तथा सामया म प्राणा श्चामयप्राणाः त्र यमाणा आमयप्राणा येषां ते एवं केचिद्रोगादिम
त्रमानाः केचिद्वा म्रियमाणाः स्पर्धः विपरीतास्तथा परेइति अनात्मवंतोऽइथ्योपस्थानविकलारद

३१६९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ए॰ २ खंडमर्दितमेषु कृतं यथा मत्स्यंडस्तुदरं नश्यं सर्वविकारान् विदुषिमधिरोकृमतविस्ताव: नसंकव लंम
खजातेन यंगानि नेत्रूरुज: इदत्वं दीरघृते मर्कंडी शीतोयुमारतक्राया समसुन्साइकमाश्चामंदेवङ्गोमेसरा
त्नाने दुःखमहत्वे स्थैर्यं याया मोगे तस्त रहित: ककेका दोनिदिग्धिका पार्श्वमरले पुष्कर जाजटा वयस:
स्थापने धात्री त्रिफला गरमलुर्द्धरो वलिर्वातविकारात् पेत्तान्रेक: ककोड्डवानवमनं सोदं जयति वला
मसाधि: पित्तं समीरलोतेलं इत्यग्नंय तत्रोक्तं रोगिणाम् कथं दशमूलं तदेशकालतोविकल्पनीयं यथायोगो
मत्वा यथैव केन्द्रवेर्सुवंशगोयदसमनाय एवंदोषेषु वियोज्यं संधाने उर: संधाने कृमिजात्याक्षेपाम्रकतरं:
शिरीष: शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं इष्टादयोरक्तपित्तादिषु सृष्टा: उपजाति: मत्स्याम यादि पुत्रिफलादीनि
सेव्यानि इंद्रवज्रा मनवं पुराणं सर्पि: कर्तव्यं तस्मात् दंजयति व्यवस्थितं ब्राह्मीजयति एवं क्षीरादयोनि
पुरा ४ पुनामासी तत्जयंतीति यो नं गुडमंजरीकालोल्माली तस्यारव पुरो निर्यासो तस्य नस्कंधादिजरुजं तेति नव
नीतपक्वं खंडमर्दितं ऊर्ध्वं पयोमस्तं चजठरं परा करोति ऊयू मतिविंसं इष्टादुमि शायूकेचित्रं तस्ये रनिति
विवत्या मलपत्रत्वय: कार्य इत्याहु: तस्यादपोसर्वविकारान् जहतीति संबंध: ननु हेत्वहुत्स्यात क्रम:
उत्सर्गत्वात्रस्य वचस: अपवादरूपं त्विदं वचनं तस्मात्क्षीरघृताद् अन्यत्रैकर साभ्यासस्य दौर्बल्यकरणत्वे
धंगीतयत्निवं कोदोत्याह इ आर्या इत्युक्तेन प्रकारेण पक्वं समौषधमक्तं तद्योगासां समायशान्तेम
वृद्धत्वं क्षीरघृते हतः इत्यनुपपन्नं तथाद्येकरसाभ्यासो दौर्बल्यकराणामित्युक्तं दौर्बल्यस्य कारणं च कथं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गं गेषु खानुषेध्येन च प्रतरोधेन च भूयसां तथा च सकलः परिवारो मनसुखहेतुः तथा तोष्ठलादिकं वाजीकरणं
नेकेषु वंतो तोषलादि काम यित्व यद्युक्तं त्रिविधेन सः त्रिविधेन च वाजीकरणं देधकमु प्रीतिरार्या मधुमरवमि
व तोस्य लं श्रियायाः कलरसनापरिवादिनी श्रियैव कुसुमचयमनोरमा च शय्या क्रिशालपिनी लतिकेव पु
ष्पितागया देशशरीरे वनकाविद्धैरर्थेषु नान्येषि मनो विशालः वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य
कामं परिपूरयंति तथा मार्द्वीकलमजल्पजं दयितावदनमिव परिवादिनी वीणा मधुर गाना वल्लभेव
२६ पुष्पति करमणीयो ष्याप वव तो कुसुमप्रधाना लतेव पुष्पिताग्रे निवृतः नाम श्लेषः देशाइत्यादिरा
नेपदार्थाः कामस्य काममिष्टं पूरयंति कामस्य मूल्या दयितो न्वयः पुष्पिताग्रे हूवत्तं अधुना अग्र
संग्रहमाह मुस्तापर्पटकेश्वेरं त्रिविजलं मद्वलो शोडवैल्लजाम्ब दिषु व लिजेषु गिरिणि मेहेषु धात्री निद्रा
पांडेषु मधयोभयानिलकफे ज्ञीहा मयेपिप्पली संधाने क्र लिजा विषमक ज्वरे मेदोनिले गुग्गुलः रुवा
स्थिते कुटजो तिसार भल्लातको र्शः सु गरेषु हेम स्थूले पुत्ता र्कोनिषु कामिषु स्रो षधराक्ष्मा गय योयमांस
मद्यामये पुत्रि फला गडूची वातास्र रोगे मयि तंग्र हिरणा कुष्ठषु सेव्याः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शि
लाह्वयं च उन्मादघ्रतमेनवं शोकं मद्येविसंस्मरंति ब्राह्मी निद्रा नम्रं दीरं जयति रसाला प्रतिरूपा ये मां
संकार्यं लमूनपभंजने लघ्रगात्रलां क्षेपः गुडमंजर्याः खपुरोनस्यात स्कं धांस वाहु रुजेन वनीत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चनापरमनिराश्रयेणवृंसोटूषत्वायकल्पते।उपजातिः ७ श्रावरेच्छसकलां रतिचंद्रीकामशरणस्यविहितामनवाद्यां
देशकालबलशक्त्यनुरोधाद्देशनेरसमयाऽऽन्नविरुद्धं तथाकामसूत्रेविहितायासकला५

गवयोविभूषाभ्याचिः सलज्जाररहसि शृगल्का श्रियंवदातुल्यमनः ग्रायायात्साश्रीरवत्तायपवनरमा यत्साश्रिया
नामापिहृदयोत्त वायपांसुयमालोकयत्नामनाशरवीनश्रिःस्यात् तथाभागरोषारणोकरणोनानाकर्षसायाशः
तथाकांतस्यमनेरनुवर्तनंनदेवतुतंनरयादीक्षिता इंद्रवज्राद्वे तथाकलादयएवविभूषायस्याः सेवंतथाम
चिरंनवेहिमलज्जान्विता रहसिसुरतोत्कंठा तथासोम्यवदना तथातुल्यः समानमनुः शयोमन
सिजोयस्याः सेवंयासास्त्रीवामलोरतिचंद्रीतामगर्हांदेशाद्यनुरोधादाचरेत् तथावैद्यकेशास्त्राचारेऽविरुद्धां
स्वागतावृत्तं ८ सप्रपंजनोद्दर्तनलेपगंधस्त्रिजिवस्त्राभरणप्रकारा गांधर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः समस्त
भागावहगावयस्याः दीर्घिकाः स्वभवनांतनिविष्टाः पञ्चरेणुमधुमत्तविहंगाः नीलसानुगिरिकूटनिते
वेकाननानिपुरकंठगतानि रथिसस्वावविधा नरजातिः ब्रोजसुव्ह ःकलकोकिलनादः गेगतस्वतंवरोनवि
भूषाविचित्रमुखः सकलः परिवारः मूलमकम्मदिराकांताकांतानि शाशांशांकरांका यद्यवकिंचिदिदंमनसोवा
जीकरंतन्नन् तथाप्रपंजनादिवाजीकरणमितिवस्यमाणोनसंबंधः गीतादिकुशलास्तुल्यस्वभावावयस्याः सहा
याः तथादीर्घिकाः क्रीडाःपुष्करिणी स्वगृहसमीपेकृता पद्मरेणुमधुभ्रांमत्ताविहंगायस्यांसैवं हरितसम
मूलागंधस्त्वर्णतमंडितस्यानितत्वस्त्रचयानिकानननानिमानिपुरसमीपस्थतानि उपजातिस्वागतेवृत्ते
८ द्विपिसखकारिणीतथानानाप्रकारामहीरुहजातिः कलकोकिलकंठकूजितं सहणनतरवकादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्षीरमनु यः पिबेत् स गृष्टिवत्तर्पणं याति ॥ स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करं धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा तस्मा न।
त्पुनः विकटक्षुरकबीजचूर्णं सशर्करं गोक्षुरकं तथा ॥ रोत्यतस्मिन्नतीरे पीत्वा नरो वालोपइवाचरति ॥ उच्चटाचूर्ण
मप्येवं शतावर्या योजयेत् अश्वगन्धाचूर्णं शतावर्याश्च चूर्णमेव ... पयो न्वयेत् ॥ चंद्रशुभ्रं दधिसरं सासितं षष्टिकोद
नं पटे सुसमार्जितं मुस्काहवोधितः रसायने दध्नः सरं शशिवधवलं शर्करया दधिकोदनं पुष्टं वस्तुसुभावितं भुक्त्वा
वृद्धोपि तरुणाइवाचरति ॥ स्वदं श्वेतरसायनानां गुणबीजं शतावरीः पिबन् क्षीरेण सो पि गच्छति श्रमदाशन्ते
मदं श्वादीन् क्षीरेणापीत्वा वोधितमाशनं याति ॥ यत्किंचिन्मधुरस्निग्धं वृंहणं वृष्यं मनसो हर्षणं पवनं तत्सर्वं वृ वलः
ष्यमुच्यते यत्किंचिद्रसमधुरादिगुणविहितहर्षजननं तत्सर्वं मधिकं प्रोच्यते ॥ इच्छेरेवं विधैः स्वल्पादर्पितः वृ
लं मदं सृजेत् आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रदर्षितः तस्मादेवं प्रकारैर्द्रव्यैः कृतदर्पः शनैः तत्र नानात्यात्
न केवलं स्वरूपद्रव्यैर्दर्पितो यावदात्मावेगेन चोदीर्णः प्रेरितः ननु वाजीकरणमेव पुष्टमिति योषितं गच्छेत् स्त्री
णां लीलावपयकोमलत्वादिभिः कृतप्रहर्षः सन् ॥ सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमांकुराः विषयातिशयाः पंच
शरांकुसमधन्वनः तथाविषयातिशयाः मनोहराः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः सेवनीयाः किंभूताः सर्वेन्द्रियाणां सु
खहेतवः तथा धर्म एव कल्पद्रुमस्तेऽकुरा इवांकुराः तथा पुष्पवाणस्य पंचशिलीमुखा इति वा रूपकं ॥ इष्टाह्य
केकशोप्यर्थः हर्षप्रीतिकरः परं किं पुनः स्त्रीशरीरे येसंघातेन प्रतिष्ठिताऽन्यस्मादेकैकशोपि विषयास्तत्रापि सर्वाः
शब्दादयो सेव्यमानाः परं हर्षप्रीत्युत्पादकाः किंभूतास्त्रियाः शरीरे ये समुदायेन व्यवस्थिताः ॥ नामापियस्या
स्तद्यात्मवाचयपोपरूपतं तत्रिरनात्रपूर्वी सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशास्तान्कांतान् हरति प्रतिदीहितापा कलाविलासा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१०२

क्षीरकमत्स्यकुरव: शर्करापक्वानि पंचाशत् घृतमधुनमपक्वानि भोक्तृश्च नरः सोयो जितात्कर्षमात्रं समश्नादे।
यस्मभवने कांतारातनमस्ति ॥ मात्मगुप्ताफलान्क्षीरेगोधूमा माषाश्रितान्हिमान् माषान्सघृतदोग्धान्खादन्न ग
छिपयोनुयः जागर्ति रात्रिं स कल्यामपि च्चः स्वेदयन्स्त्रियः गोधूमान्मर्कटिकफलान्दुग्धेसाधितान्
हिमान्माषान्माषतसाधितानन्खादन्न गच्छेत् क्षीरमनुपिबेद्यः समर्थो रात्रिमखिन्नो रामारमयन् जागर्ति ॥
२५ वस्तांडसिद्धपयसि भावितान्सकृत्तिलान् यः खादेन्ससितानाकुर्य्यात्स्त्री शतमपूर्ववत् गलाडपक्के क्षीरेति
२६ लान्केशाविलान् सशर्करान्यः खादेत् सकांताशतमपरं वैइवा याति ॥ समंगविदारीयोवहुशः स्वरसे
नैवभावितं सोद्रसर्पिर्युतं लीढुं शमदाशतमस्कृति स्फंगालिकायाश्चूर्णं विदारीस्वरसेने वबहुशो भावि
तं मधुघृतयुक्तं लीढ्वा रामाशतं याति ॥ समाभात्रीफलरजः स्वरसेनतुभावितं शर्करामधुसर्पिर्मिलीढ्वापयो
नुपयः पिबेत् सनरोशीति वर्षोपि युवेव परिसर्पति समामलकचूर्णं धात्रीस्वरसे नसभावितं शर्करा सोद्र घृते
लीढ्वापयोनु क्षीरं पिबेत् स पुरुषो शीति वर्षोपि तरुणाइव हृष्यति ॥ कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्र समन्वितं पयोनु २७
पानंयोलिह्यात्तनित्यवेगः सनामवेत् मधुयष्टिकायाश्चूर्णस्य कर्षं घृतं सौद्रयुतं क्षीरानुपानं योलिह्यात् सोनघवे
गः पुरुषः स्यात् ॥ कुलीरशृंग्याः कल्कमालोड्य पयसा पिबेत् सिताघृतपयोन्नाशीस्त्रीषु वृषायते कर्क
टशृंग्याः कल्कं क्षीरेणालोड्य यः पिबेत् शर्करा सर्पिः क्षीरं तरपमेतिसः क्षीरं काकोली क्षीरविदारी मापक्षीरक। वपक्रियाणि।
घृतयुतं खादेत्तु [illegible]
क्षीरान्नभुक्सारमासुवृषायते ॥ पः पचशुंगं पयः सिद्धं खादेन्मधुघृतान्वितं पिबेद्वा पक्वपलं चानु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कर्षमेकं बलां मेदे द्वे च काकोल्यौ सुर्यपर्ण्यौ शतावरी अश्वगंधामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवां वीरां पयस्यां जी
वंतीमृद्धिं ऋषभकं मधुकं शालिपर्णी चेमं गां ऋद्धिं प्रियालिकान् एषां पृथक् माषाणामाढकं चैतत् द्विद्रोणे साधये
दपां रसेनाढकशेषमपरेणैव च नाढके दत्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढके घृतात्तु गुणं क्षीरं प्रा
णि मानि चावपेत् वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ पञ्चीकल्कानि पिप्पली द्राक्षा विदारी खर्जूरं मधुकानि शतावरी त
स्मिन् घृते चूर्णं सार्द्धं पक्वं सम्यङ्नयोजयेत् शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च मरिचस्याष्टकुडवेन एषघृ
ऽष्टपलोन्मितैः लंगलकेसरैः सुवर्णत्वचोर्द्धकुडवेन च पलमात्रं ततः खादेत्तत्रानुपेयं रसदुग्धमुक्तं तेनारो
हति वाजीवकुलिंगवद्धृष्यति शरादीनां कंटकारीपर्यंतानां मूलानि तथा जीवकादीनि त्रियस्तिकान्
भागान् एषां माषाणामाढकं चैतत् सर्वं जलद्रोणे द्वये पाचयेत् तेन रसेनाढकशेषेणाघृताढकं विदार्यादी
नां च रसं पृथक् पृथगाढकं दत्वा क्षीराढकं चतुर्गुणं दत्वा पचेत् वीरादीनेकल्कादीन्समानान्प्रक्षिप्योक्तप्रमाणानि
क्षिपेत् ततघृतं पक्वं पूतं पृथक् शर्करातुगापिप्पलीचूर्णैश्च प्रस्थेन कणायाः पलचतुष्टयेन मरिचपलेन च योजयेत् चे
त्वगादिभिः स्तोकं पृथगर्द्धपलोन्मितैः क्षौद्रस्य कुडवयुगलेन योजयेत् ततोऽभिमिश्रितान् पलमात्रं प्रतिदिनम
श्नीयात् मासरसक्षीरभोजी मतः तेन उपयुक्तेन तुरंग इवारोहति चटक इव हृष्यति ॥ विदारीपिप्पलीमांसीपिया
लेक्षुरकाह्वयाः एषां पृथक् स्वगुप्तामूलानां च कुडवाः तथा मधु तुलार्द्धं शर्कराचूर्णस्यार्द्धेन च सर्पिषः सोत
मात्रमतः खादेद्यस्य रामा शतं गृहे विदार्यादीनां चूर्णं कपिकच्छूमूलानां च नवर्णादिपक्वकुडवमात्रं मा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स तु क्लेशैर्बाध्यमानस्य रोगिणः शरीरं तु यस्तार्थं वाजीकरणमुच्यते लोकसत्वस्य पुंसः क्लेशैर्विविधैः पीड्यमान
स्य रोगिणः कामिनः शरीरं तु यस्तार्थं वाजीकरणमुच्यते अन्येन शस्त्रकृताप्युपरैस्तैस्तैश्च कारैः ॐ कल्यस्योदग्र
वयसो वाजीकरणसेविनः सर्वेषु तु ऋतुषु अहरहर्व्यवायो न निषिध्यते कल्यस्य समर्थस्य तया यौवनस्थस्य वाजीकरणं
सततं कुर्वतस्तस्य सर्वेष्वेव ऋतुषु दिने दिने व्यवायो मैथुनं न निषिध्यते ॐ अपत्यमिच्छन्विशुद्धानां निरूहान्सानुवा
सनान् घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् योगवित् योजयेत्सर्वेषां क्षीरसर्पिषां शालिनां ततो वाजीकरान्योगा
न् शुक्रापत्यविवर्धनान् अपत्यं तनयं गलत्सान्निध्यस्य तयापि शुद्धस्य तया क्षीराद्याशिनः योगवित् ॥ यः स्नातिरूहा
न् शुक्रापत्यविवर्धनान् अपत्यं तनयं गलत्सान्निध्यस्य तत्र विशुद्धस्य तथा क्षीराद्याशिनः योगविदैत्यः ॐ
नुवासनान् घृतादिसंयुक्तान्कारयेत् ततोनन्तरं वाजीकरान्योजयेत् किंभूतान् शुक्रादिप्रदान् ॐ
अकायः स्फूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः अच्छायत्वादिभिर्गुणैर्युक्तो
ऽपि नाययातरूनाप्रयणीय तथानादृतो मानवो निरपत्य इति एकवचनेनैव एकार्थस्य तत्सुतादेक ग्र
हणं केवलार्थं प्रतिपत्त्यर्थं एक केवलो माधवील तादिरहितः ॐ खेलन्मनमव्यक्तवचनं धूलीधूसरं अपि
लालाविलमुखं हृदयाह्लादकारकं अपत्यं तुल्यता केनचिदपि न दर्शनादिषु समानं किंपुनर्यद्यशो
[illegible] धर्ममानश्रीकुलवर्द्धनं स्खलन्मनादिकमपत्यं केनचिदपि न दर्शनादिषु
समानं किंपुनर्यत यशआदिवर्द्धनात्स्नाकेन तुल्यता भवेत् अपत्यशब्दस्य पुंस्त्वमत्रविवक्षितं न स्त्रीत्वमिति तत्समा
खच्छ्रुदमित्यर्थः ॐ स्वच्छकायो यथाशक्ति वृष्ययोगान्प्रयोजयेत् स्वच्छशरीरे पुरुषे यथाग्निबलं वृष्ययोगान्वृष्य
प्रयोगान्प्रयोजयेत् तानेवाह ॐ शरेत्कुशकाशानां विदारीवीरणस्य च मूलानि कंटकार्याश्च जीव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुंस्त्वं स्त्रीसंतानादि निरत्ययं अनया यथा पंचकर्मणि अनुविधानादि सामान्योक्तत्वात् सर्वादीनामपि प्रसज
ति तदेदमपि विज्ञापयते तस्मात्तदूर्ध्वं पंचकर्महरा ततस्तदनन्तरं योजयति यथा रसायनस्य
युक्तं चिरकालमनुवर्त्तते न तथा वाजीकरणमिति [illegible] मापन्नयस्मि
न्नेवाह्नि प्रयुज्यते तस्मिन्नेव कार्यकरणसमर्थं प्राप्नोत्यादिति एतेन मनवरतं वाजीकरणमपि केचिदस्यतं
वाजीकरणेन कोर्थः स्यादित्याह तद्धि इत्यादि तत्र वाजीकरणे तथ्यादि संश्रितं अपत्यं किंभूतं गुणवत्
तदुरयत्तत्कुलं नामाह स्तूयं यतोयत्र संतानकरं ग्वा विच्छेद स्थितिकरं च यस्माद्यः शीघ्रमेव संप्रहर्षणं वाजी
करणं के वाजीवातिवलो येन यात् प्रतिहतो गन्ता भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येनोपेनोपचीयते तद्वाजीकरणं तद्धि
देहस्यौर्जस्करं परं येन वाजीकरणेन नरः गाढं व्याप्रतिहतः सामर्थ्यं ललनाः गच्छति तथा योषितामतिप्रियः स्यात्
तथा येनोपचयं प्राप्नोति तद्वाजीकरणमुच्यते ननु वाजीकरणमपायहेतुर्विषयाणां सिद्धेर्वं धनदर्शने उक्तं यत
तं तरे कोशकारो यथैव अनुपादत्ते वर्धते धनानीत्यादि तस्मान्नार्थो वाजीकरणेनेत्याह धर्म्यं यशस्यमायुष्यं लोक
द्वयरसायनं अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेवांतनिर्मलं यतो धर्मो यादृतं धर्म्यं ब्रह्मचर्यं तदनुमोदामहे तथा यशस्यादि
हेतुः तथा लोकद्वये इहलोके परलोके च रसायनमिव रसायनं सदोपकारकत्वात् सर्वथा एकांतेन सर्वथा निर्मलं य
तो ब्रह्मचर्यं न तु ब्रह्मचर्यवत् स्वदारादिषु प्रजार्थमेव निर्मलं अतो हेतोस्तदनुमोदामहे किंतु आभ्युदयिकं मार्गमा
श्रित्य वाजीकरणोपदेशः द्विविधो हि मार्गः नैःश्रेयसिकः आभ्युदयिकश्च तत्र नैःश्रेयसिकं मार्गं समनुसृत्य ब्रह्मच
र्योपदेशश्च कोशकारदृष्टांतश्चोक्तो ज्ञानात्मकत्वा आभ्युदयिकं च मार्गमाश्रित्य वाजीकरणोपदेश इत्यत्राह के अल्पसत्त्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृकुमन् एवलुग्लानिक्षतीद्रियाणि यस्य स एवं ॥ अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्ण
केशः कृष्णायते अनेनैव विधानेन यः पुरुषस्तैलमुपयोजयेत् स तानेव पूर्वोक्तान् गुणान् प्राप्नोति कृष्णकवचश्च संपद्यते ॥
उक्तानि रसायनानि फलान्वितानि गुणान् रूपाणि रसायनानि महान्तुर्जसान्यधिकारात् श्राप्यादिकृतानि कीर्तितानि
नि रसायनानि श्लक्ष्णानि फलयुक्तानि गुणान् रूपाणि च तान्युक्तानि अपराणि चाप्राप्यानि यानि महाफलान्यपि
तानि न कथितानि उपजाति ॥ रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनं
रसायनस्य विधिभ्रंशात् यदि रोगा भवेयुः ततो रसायनं विहाय तेषां यथायोगं स्वं स्वमौषधं कार्यं ॥ सत्यवादिनमक्रोध
मध्यात्मप्रवणेन्द्रियं शांतं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनं सत्यभाषिणं तथा क्रोधरहितं तथाध्यात्मप्रवणानि योगप्र
वणानीन्द्रियाणि यस्य तं तथा सद्वृत्तनिरतं स्थितमेवं वृत्तेन नरं नित्यरसायनं जानीयात् ॥ गुणैरेभिः समुदितः सेवते
यो रसायनं स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते एभिः सत्यवचनादिभिर्गुणैः संयुक्तः पुरुषो रसायनं सेवते यः स पुरुषो
निवृत्तचित्तो दीर्घायुः सन्निह मोदते न्यजन्मनि च ॥ यात्युपसवरिणीवर्यैर्विवर्जितः पार्श्ववर्तिनः बुद्धिरस्खलि
तार्थेषु परिपूर्णं रसायनमिति इति श्रीमदंगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वा
गसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने रसायने एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तं रसायनतंत्रं अथ क्रमप्राप्तं वाजीक
रणाध्यायं ब्रूते ॥ अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः वाजीव येन समर्थः क्रियते तद्वाजीकरणं तस्मा
त्स्मायः शेषायुः कामी यवयोज्यं ॥ वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्त
त्र संश्रितं अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणं विषयीयः पुरुषः सततं वाजीकरणमौषधमन्विच्छेत्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नारसिंहमिवाहरः आयर्थ्यदीन् विहायात्र स्थाप्य गुरोर्मेनेलोहैः शकलैः सह ध्मातान्नाद्रसिभाजनेत्रीणि दिनानि
दिनकरकरैशरशोषयन् भावयेत् पश्चात्तीक्ष्णं वह्नौ लोहशकलैः स्यात् पादस्थितं तत्र पचेत् शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तमेतस्य भागः शौरसंदेशः मंगराजः काचाढ्याः तथा वरायग्रशाम्बुयः घृतादशाम्बुवरः एतत्सर्वं मेलयि
त्वा ह्रस्वलोहेयवेत् वैद्येदेवीहतं क उज्ज्वलं जयार्करामादीकैः ध्ययन्तम् पुनर्वायुतमेन तदात्मेकृषाकृता
हारस्थानविहारेण नरः बलं वलमश्नन् श्रीमद्यादिपुनोभवेत् हन्ति विलंबितत हते सोमाविंशतिपामामवेत् तया
वनमहिषतुल्यबलः वाजिनोष्यवेगेन समः स्थिरांगो दृढशरीरः तथा केशेर्भ्ररकृष्णे सुपलितो भवेत्
तथा मधुरस्वरमिश्रस्वरः स्यात् तथा बहुस्त्रीगमनसामर्थ्ययुक्तः स्यात् तथा वागेनवाग्मधारिभिः समन्ततः तथा
तुष्टिपुष्टिस्त्रीत्वेनाकृतवहोनिर्धपरस्त्यतत्त्याविधोमासमात्रोपयोगात्स्यात् मसावस्य घृतस्योपयोगान्नारसिंहसहशरी
रमतिदीर्घयोगात्तथा वह्निशिखासंततससुवर्णकान्तिं धारयेदिति स्वयथावृत्तं नारसिंहाख्यस्य हविषो भोक्तारं रोग
नस्यशंस्येव मातनाः व्याधयः यथा नारसिंहरूपं वज्रोज्ज्वलभुजं प्रवेष्टुं दैत्यास्तु न समर्था इत्युपमा क संगश्ववा
ला नमुनेवन्मयान्ध्रते नयः स्वादतियुद्धिताल्मा विशुद्धकोष्ठेषु नरः सारसिद्धदुग्धानुपानकृतभोजनार्थीः
मासोपयोगात्सतुस्त्रीजीवत्यब्दशतद्वयं गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलम्बमतीन्द्रियः मासैकवपल्लवाते तेनैव स
र्पिषाभ्यसयन् योश्नाति यतः शुद्धकोष्ठः सन् वीजकसारसिद्धक्षीरान् पस्तेनैवाशनसारसिद्धेन दुग्धेन कृतभोजना
र्थेन दृतिरित्यर्थः सपट् षोमासोपयोगात्सुखी नीरोगो वर्षशतद्वे जीवति तथैकवारमपि कथितं गृह्णाति की

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रमशः क्रमेण पेयां विलेपीं रसकौदनेन मण्डैः स्निग्धमांसैः केवलजितात्मा मासाद् दुर्नामसर्वगदान् विनिहन्ति वर्ज्यपदार्थका
लं च जीर्णं वर्षमेकं योगमेवोपयुञ्जानः भवति विगतरोगो योगसामर्थ्यमार्गैः प्रबलपुरुषकालः सोऽमृतेयोपिचेद्धः उ
त्तमचिनयशुमात्रध्यावनेत्रात् गुञ्जासहस्रानिशमानां पञ्चवर्षीवेकैकानि त्रिफलाद्यैर्नायत्नपूर्वा शानाम्भ्रेगस्वरसेन कु
तेषु षष्टाधिकं गुलिकानां शतत्रयं कारयित्वा ततो गुलिकायाः गर्भं द्र्वयं ग्याम् क्रमेणानां समस्तानामपि भुञ्जीत ततो
विरिक्तः क्रमेणामिताद्यद्दीन यात् उपयोजिते मासैकं पथ्यं भक्त्यं गमनं जितात्मा भुञ्जीत मासाद् नेन रयं पथेष्वमो
जनः स्यात् सर्वदा तृप्तो नानाजीर्णविबन्धैः एवमनेन प्रकारेण नाविशेषसर्वं गुलिका उपयुञ्जान् क्रमेणापथ्यमोनीरो
गो योग्यशक्त्या गात्रैः दुष्टो पित्तकफप्रकारवानजायते गुणविलीर्णशरीरः प्रशान्तनयनकान्तिदीपमान
मणिरत्नानां वर्षशतानि जीवति क गायत्री शिरस शिरस्या सनमो वावे ज्ञानकारण्यकरान् पिप्पल्यादशांशं
लौभसिद्धनानरसेन्द्रैः सहायोगैः पाके नोहनयेद्यहरविकर्षेणालोहयन्नाचयेद्गत्नो वानुमदो स्रस्तो हशकल
पादशिष्टं तं तत्त्वेनेति स्पष्टाः तत्रीरसंशोधितं मनोभागात्रिर्यात्तदिव रापामृतयोगाः संशास्त्रयुक्तार प्राह्वहेयं
ना गवी देवी शर्करा धपकस्त्रलोहं विमलखंडितानामधुभिः पयसा घृतमधुयुक्तं सिद्धं प्रदिवा घृतं सरविभोजन
१४ पानविवेदितो भवति नापदन्नः परिशीलयन् श्रीमान्निद्वनपापभावनमहिषवत्सो वाजिवेगः स्थिररोगः केशे
षुगांगनीलैर्मधुरस्निग्धस्वेदैः कपोलविन्निषेवी वाग्मी मधीमान् मृदुः सुपटुकृतवहोमा समातोपयोगा
हृते सोनारसिंहं स्वयुरनलशिलानसंख्यानीकरामं गत्वारं नारसिंहं रसमाधायोनसहांशं तपि वक्रोच्चलभुजं भीता

१६३

जीवतिकृष्णकेशाः गोक्षुरकादीनां चूर्णं घृतमाक्षिकमिश्रं लिहन् रसायनादिगुणान्वितो वर्षशतं कृष्णकचोजीवति
रसाशोणितप्रदहरीतकीर्वा पेयकल्प
षट् उपजातयः ॐ शार्ङ्गैतिलैः सममलकानि ... धात्रीफलानि सहसप्त विभीतकानि हरीतकीर्वा पेन
रात्रैवतेमनुष्यारसायनेतामममवा भवंति ॐ स्मृतिलैः सह धात्रीफलानि सहसप्तविभीतकानि हरीतकीर्वापेन
रासवन्तेमनुष्यारसायनेतामममता भवंति दर्शनीयाभवंतीत्यर्थः इंद्रवज्ञावृत्ते ॐ शिला
रामलपेषु ते शिलिनइवरमणीयवयः परिणामं प्राप्नुवंति दर्शनीया भवंतीत्यर्थः इंद्रवज्रावृत्ते ॐ शिला
जतुदोहुविडंगमधिलोहभयापारदताप्यभ्रः ग्राप्नुवंते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंचरात्रेणयथाहशाकः शिलाज
त्वादिभक्तोऽर्धमासेनदुर्बलं शरीरधातुरात्र्यते इंद्रवंशेस्तु पमा ॐ येमासमेकं स्वरसंपिबंतिदिनेदिने मंगरजःस
मकं क्षीराशिनस्तेवलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवंति येमार्कवस्वरसमनुदिनं मासं यावत्पिबंतिदुग्धभोज
नाःसंतः तेवलवीर्ययुक्तावर्षशतं जीवितमाप्नुवंते ॐ मासंवचामप्युपसेवमानाः क्षीरेणतैलेनघृतेनवापि म
वंतिरक्षोभिरधृष्यरूपामेधाविनोनिर्मलमृष्टवाक्याः वचांवमासंक्षीराद्युन्यतमेनोपयुंजानाराक्षसैरनुपद्रुत
रूपामेधाविनेवमङ्गवत्सलाः मेधाविनः स्युरसयोरतिउपजातयः ॐ मंडूकपर्णीमपिभक्षयंतो भक्ष्यंघृतेमास
नरः मन्नभक्ताः जीवंतिकालंविपुलंप्रगल्भाकालंतरूपवलावयवरागुणोदयस्थाः मंडूकपर्णीघृतेनपक्वाखादंतोमास
मन्नाशिनोप्रहीतंकालंजीवंतिप्रागल्भादिगुणायुक्ताः इंद्रवज्राहत्ते लांगलीत्रिफलालोहपलपंचाशतकृतं
मार्कवस्वरसेषष्ठ्यागुलिकानांशतत्रयं कृयाविमुपंकंगुलिकाईमयात्पूर्वसमस्तामपितांक्रमेण मनोहरिक्तः

उ१६३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गत्वा रतुमंगे गुरुकांतनि ॐ पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसार्द्धमासं मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा
जीर्णोपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् पुनर्नवे स्य पलार्द्धस्य कल्कं पिष्टं मासार्द्धं मासद्वयं तत्त्रिगुणं वत्सरमात्रं वर्ष
वादेन पुरुषोपयेत् यः पयसा पिबेत् स पुरुषो जीर्णोपि शरीरोपि पुनर्नवो भवेत् ॐ सर्वो रहत्वं पुनर्नवा वल्ला
शरीरस्याद्यासन्नतादिवाशां कोल्लानुसार्यगुरुवंदनानां वदंति यो नर्नवमेवकल्पं सर्वा दीनां कल्पनां
५५ पुनर्नवा वा समहूर्णीकंयंति ॐ शतावरीकल्कक षायसिद्धं ये सर्पिरभ्रं निशि[illegible]कालिनीयं तानजीविताध्वानम
पि प्रपन्नान्न वि[illegible]यंति विकारघोराः शतावरी कल्कं कषायपयके घृतं शर्करा सहितं ये खादंति तान्
जीवितमर्गमपि प्रपन्नान् विकारघोरा न हिंसंति जीविताध्वानमिति विकारघोरा इति समास रूपकं तस्य
हित्वता उपसर्जनोपमेयत्वात् समासमन्यो रस्य घः यत्र प्रयुज्यते तद्रूपकं समस्तमासोक्तमिति ॐ पी
तास्वगंधापयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखांबुनावा शकेस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः अ
स्वगंधाग्रद्धमासं पयसा घृतानुवात मेन वा पीता कृशस्य वपुषः पुष्टिं करोति यथा बालस्य सस्य शोभना वृष्टिः
ॐ दिनेदिने कृष्णतिल प्रकुंचं समश्नतां शीत जलानुपानं पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढी भवंत्या मरणाच्च
दंताः अन्वदिने कृष्णतिलपलं शिशिरजलानुपानं भक्षयतां शरीरस्य पुष्टिर्महती स्यात् मरणावधय श्चद्विजा
दृढाः स्युः ॐ वर्णोस्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्नं सर्पिर्मधुमागसिद्धं वयःस्थिरःशीलविकारदःखः समाः शतं

९१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रसायनं निजराविकाराणां यावि शालारवदंतीहीनाः आमलकास्वरसमाक्षिकशर्करायुतानि नराणां हिता
नात्यंतं हितं जराविकाराः अनायास अयातेति यथा विशालाक्ष्याद्यैः पवित्राः [illegible] अवाप्नोति धा
त्रीकमिश्रासनसारचूर्णस तैलसर्पिर्मधुलोहरेणुः निषेवमाणः समवेत्वरस्य लावण्यमपि अनघं धा
आदिकं मासेव मानस्य नरस्य यौवनादिकं अवाप्नुयादिति यथा एवं भवति ॥ लोहरजो वेल्लभवं च सर्पिः नारसं०३
तौदुड्डतं स्थापितमब्दमात्रं समजकेवीजकसारहस्ते जिह्न्वलीजीवतिलमकेशः लोहचूर्णादिकं सम
जकेसंपुटे बीजसारमयेवर्षमात्रं स्थापितं लिहन्तूबलीवलैर्हिताः कीटलकचोजीवति ॥ विडंगभल्लातक ९८
नागराणि ये भवंति सर्पिर्मधुसंयुक्तानि जरान्वीरोगतरंगिणां तेलावण्ययुक्ताः पुरवासरंति विडंगादीनि ये
पुरुषाम ध्वाज्ययुक्तानि खादंति तेजरान्दीगदकल्लोलवलीलावाण्वंतस्तरंतिनिरामयाजीवंतीत्यर्थः उप
मात्तयः ॥ खदिरासनपूषमाविताम्बाल्लिफलाद्यत्तमाक्षिकयुक्तायाः नियमेननराणिषे वितारोपादि
जीवंत्यरुजः किमत्रचित्रं खदिरबीजसारपूषभावितांत्रिफलां घृतमधुयुक्तांनि यमेनयेखादंति ते निति रा
मयानि [illegible] येन भवंतीत्यत्र नास्तिसंदेहः ॥ अथ कुद्मिकं वृत्तं बीजकसारसमं गुलिहार्यं शार्कराम धुयु
तंत्रिफलां च शीतलयन्सुपुरुषे भुजरवासागताधिविनिवर्ततं एव बीजसारस्य रसमंगलिहाये सतिखरंशार्क
रादिकं वजरत्वरोगीतयभावंसहस्त्रागतमप्यकुरते स्वागतारुपवेदं हन्तंइति श्लोकचले पजेशः तन्नतरांवस्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्यापयेत तिनशीतं मोवा तीरं वा मधुमातिकं वा सर्पिर्वा पील मथवा शीतं तं भ: पय: सीशीतं जलघृते इन्ये
वंपवा लंभवंहे संगुले प्राकु पीते मथवा श्रीशिसंयुक्तानि पीतानि सम कोर्य चतुष्ठयं इत्येव नुवति घृते ॐ गुरे
नमधुना सुखा क सयालवे पीन वा हे हे स्वादन्न सदय ष्ठा जीवे ह वं शातं नखी गुजादिना प्रत्यके हे हे हरीतकी
स्वेदाम त्वपन समा: शतं तस्थी जीवेत् ॐ हरीतकीं सर्पिषि संघृता प्यसमन्न तस्ततिवत्तो घृतेन भवेचिर स्थापि
वतं शरीरं सम क्ततं साधु यया सेत ते घृते हरीतकीं सम्य कृता पयि द्धाम तयत स्नय घृतं पिवतो देहे तिरुद्धं वति स्थि
रतरं भवेय था कतते नरे सलदे कंवा रं शोभनं कृतं चिर स्थापिभवेत् ३ यंद्व वस्य ॐ धात्रीरस शोद्र हिताघृता
नि [illegible] हिताशना नांलिहितां नराणां प्रमा [illegible]
[illegible] यथा
[illegible] त्यतमे न्यायो [illegible] प्राप्तकरोति यथा वालस [illegible]
[illegible] लिपि [illegible] भम्मले [illegible] नजा बुधानं [illegible] स्योहर्षं
[illegible] दत: समुदिनक [illegible] शिरज [illegible] शरीरस [illegible]
[illegible] सहदास्य ॐ चतुर्थं घृतं [illegible] मासिद्धं [illegible] ज्वर: शीतविकार
दु:खं: [illegible] घृतमा सिद्ध [illegible] शेषं [illegible] नव्य [illegible]
त्रिलोवर्ण [illegible] जीवति वह [illegible] तद: ॐ सांद्रहिते रान [illegible] काम्य रदाति [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कफपित्तरोगान् १८ त्रिदोषकोपात्तीव्रपादुष्टवृणाभगंदरान् मुक्ताईवमनोदावशमेहक्रिमिपांडुता: १९ पवो
लाशिवनिर्हिह्व पित्तसत्वरसंजनः गलरोगापचीवंशगतेषि क्षोत्पकामिषग्गुन् १९ शिलाजतुसमः पीतः
पुरुषावनशोणितं निवर्तयत्यतिवलं दीर्घमासकुलारोगिनः २० दृष्टेनपपत्तामूत्रे वसिपित्तकफापहः
षोडशींसंरसक्कं सपानापप्युक्तमेधादि कृद्वैः २१ मासाधिकाग्निविडंगकलिंगैःविल्वघृतैःसवचापलषड्के
गुग्गुलुनातहयोन्नमितैः दोषयुतैः सकलामयनाशः २२ पिवेत्पलद्वातं पोस्यविधिना नियतोयतिः
नाकालमत्युर्नव्यानितस्यराज सोमयं २३ कल्पयेदोषधैः स्वैः स्वैरौषधियुक्तात्र नाशनेः शिलाजतुवि
धानेन गुग्गुलोः सर्वं सिध्यते २४ गुलनिधिरदिकृपाल्तोतिमात्रोपयुक्तः क्रिमिरवदनज्ञोपवल्कीवताका
शिथिले र्पमेहान्नयामलैमाकान्देहरौत्पं वतस्मात् जनिवरनिषेवीस्यात्रोगिषमोषु २५ कठुरीप्रवेशांत
गानोपरि कुंदवत्तां हितः अतोन्यथान्येते षांसूर्यमारुतिकोविधिः तीणानांव्यापारकरणांप्रतिषतत्रा
व५ णंतपापरिकेदं तांपरिवाराणां कुटीप्रविशनद्वारोविधिर्हितः अतोस्याद्येन्यपापरं तत्राज्यरिवार र
हितास्वेवांसूर्यमारुतिकोविधिर्हितः ४ वातातपसहायोगा वर्त्यंतेतोविशेषतः सरवोपचाराद्रु नो
पि येन देहस्यबाधकाः अस्माद्धेतोर्यवातातपसहायोगास्ते पि विशेषेणवर्त्यंते तयायेन दुःखाव
हाः धर्मोपि आपन्नावपिशरीरस्यनपीडाकृतः ५ शीतोदकंपयःक्षौद्रं प्यतस्मै केक शोद्विजः वि
शः समस्तमपवादशाषितं स्थापयेदपः शिशिरजलादिकेक शोद्विशाहित्र शोवाशोभोजनात्पीतेवपः मे।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बलवपुर्जयत्यहं २ गन्धाघृतं मर्गगाः किल पूयमुद्धान् हित्वा बलगुरुतरं स्कुहिमेदुदर्यान् निर्दहमान ग्ग २
वपुषो विचित्रं सोयं तोगंधेन यस्य मुदिता दधति पुण्यादं ३ सोयं गन्धः सदाशिवः सर्वोः सर्वेनेमे स्वयंभूः शील 1/4
नो यः हंता जराया स्मरता मया लोका कर्ज्जीर्भूमेधा स्मृतियांर गानां ३ गन्धोत्कटः सदा हेस्ति घ इव पिकित्तो वि
गत हल्यः महिवाद्यो: पुष्पराग: स्फुलिङ्गो वित्तनी रुजकाय: ४ यः पद्मरागरागोय: कनकके दपाट
लोयो वा नृपतीदुनीलमयस्मे मन्नोपाति कोलिमत्वेन ५ ज्येष्ठः प्रयोगोस्य तुलापलात्रैवाधिकं पिबेत् स्मा
त्रेयमतिमीतम्रमेत्रायं सर्वकर्मेकृतत ६ भगवान् पुंडरीकादेवास्म्य पुरंदराः स्नात्वा पयंति समकृत्वा प्रभावं
वादिशंतिते जरामरतादुःखेभ्यो यया तेमुक्ति तामृगः उपयोक्तुमस्येवाप्यु भवत्वंहि महावला इति ८
पंचमूलसमहतः क्वाथेन हितभोजना ९ गुग्गुलः शीलितो हंति सर्वान् तान्कफामयान् १० लघीयस्यापित
हतमुस्ताम्नेन जलेन वा मस्तुधान्याम्लमध्येर्वा क्वाथैः सलिलेन वा वरणादेस्तु वाधियं दंतकर्ण शिरोरुजः
स्वरभेदोदरश्वासवर्धीनगुल्मविद्रधीन् ११ वातपित्तास्त्ररोगेषु हंहणार्थिनि चेष्यते क्वाथेन वाजिगंधायाजी
वनीयगणस्य वा १३ क्वाथेनोत्पलमद्वीकारक्तचंदनजन्मना वातपित्ते निहंत्येषाय
९२ न्यकादिगणस्य वा १४ चक्रकृ विज्ञं गात्रंय वान्यानागरस्य वा प्रसारण्याश्च तोयेन गुग्गुलुः कफवातजित् १५
ऋष्यणात्रिफलावत्सकरामिभृंतयन्समघृतं महिषाज्जं स्त्रामृंहति कफमारुतमेदोध्यजान् बलवतोपि विका
रान् पटोलनिंबत्रिफला गुडूची गायत्री रात्रिद्वे बीजकानां क्वाथैः पयकृपथ्यपरस्पहंति मासेन घोरान्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिफलावचाविडंगकरंजघनमूर्वापंचमूलानां सहपंचकोलकानां क्वाथेन कफामयेभाव्यं ९२ लघुपंचमूलसंठी
शताकारमर्दशालिगंधानां समहूचीसबलानां रसेनापित्तानिलस्वादेयं ९३ घनकुटजवचात्रिफलासरदारुविडं
गपंचकोलानां रजनीमरिचानि द्विधायुक्तानां चानकफजेषु ९४ पाठापटोल निंबत्रिफलाघनकुटज
सप्तपर्णानां क्वाथेनमस्तानि द्विधासहितानां पित्तकफजेषु ९५ त्रिमलेषु यथादोषं योगानेतान् विकल्प
भावयेत् पाकके बलजलधौतेमृष्टक्वाथेमांतिभाव्यं ९६ गिरिजैचतुर्गुणजलंक्वाथ्यं स्यात्तावनोयथेत
त्र वर्तृयस्तैकाथेपूतोऽस्य प्रतियेगिरिजेत्समिति ९७ मत्रचतुर्गुणजलवक्ष्यस्यक्वाथेनयुक्तारसतानन या
स्यादिति वा भावोक्रमेवावगुणजलेक्वाथेनकायेमितिमन्यामहे तथावोक्तं सलिलंविमुच्य शिरिजापि वेद
रोगः फलत्रिकरसेनमात्रं क्रमिरुद्धांप्रहृदयहोलसावरसेन मूत्ररोगगवात्तछयहंकषायेणमधुकस्येति
रोगान्वितेषु गिरिजं जलमुद्भावितं कषायेश्च ९८ देयव्याधिबलातुरकालाद्येवीक्ष्यपुंजीति जीर्णौषधः सुरवो
दकपरीषिक्तोमांसरसपयोयूषैः ९९ रक्तादि शालिकोदनमन्नवरो गोमदी चाद्यात् व्याधातुरदोषबलं दृ
ष्ट्वा तस्य त्रिधा प्रयोगः स्यात् सप्ताहस्त्रिषविरात्रं मासो मध्यास्त्रिशल्लरात्रमवरः पानावगाहयोः स्याद्द्वि
शैलाद्वयं वौषं १ मृनिस्त्वस्य चतुर्थांतुजलमेव संगिरेते तथाच तस्य द्वः म नल्लंचकषायैकहृयाकेशिलाज
तु मस्तुमशीतंधातुमप्यमतुर्य लसुनंभवः हेमद्वः सरजताताम्बार्द्रंकृतस्यायसादपीति संग्रहे च गुग्गुलवल्लो
मिहितं यथा दानवेंद्र विजिता पुरासुरानप्रवकोति मतिशोर्यतेजसः वीरस्य विस्मृतं किलासृजद्गुग्गुलं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लतिवलीपलितेजीवपतिसुखं शतशरदां वर्षं इदमुपयोगादवें शतवत्सरपर्यं जीवेत् २५ शिलादेतूक्तं कन
काद्रजताम्रायसाद्यः सीसात्रपुताम्रयुगः गिरिविवरनिःसृतेन क्वाथस्निग्धातिमृदूक्तं २६ जत्वाभंचशिला
जतुविद्यादेतुतुज्ञात्मकं गिरि[illegible] जं सेरुक पीतवर्णं सति तन्मधुरं रसे कटुविपाकि २७ शीतं कनकशिलाज
तुविशेषतः स्वल्पपित्तघ्नं हरितं मधुरं पावनं स्वल्पं स्वन्नं शीतं २८ किंचित्तुवर्णं विद्याद्विशेषतो वातपित्तघ्नं
तितिक्तं ठरुत्वलवर्णं ती ताम्रं सलेखं विपाककटु २९ किंचित्तुवर्णं तीक्ष्णात्मकं स्मृतं कफवृद्धिदोषेण ३० गुग्गु
लकानां स्निग्धं तिक्तं लवणं सरं विशदं तीक्ष्णं कटुपाकि नातिशीतं विमलं पुष्पायसं स्पृष्टं ३१ स्वाकरसमानवर्णं सी
तवर्षुकं सर्वे शिलाजतुना अल्पांतरकर्मं गुणं रसायनं शिलाजतुनः ३२ गोमूत्रगंधसहितं गुग्गुलुकामं
विशर्करं मन्दं स्निग्धमनल्पकवायं हितं द्रवं सर्वकर्मणां ३३ व्यत्रगुरुमृदुगुणोनोक्तो तथोक्तं सर्वरल
वसमाचाद्धातुघ्नं पित्तनुत्सरस्वातत् रसपाकयोः कटुत्वात्तेतामश्लेष्ममेदोघ्नं ३४ कटुतीक्ष्णत्वाद्दीपनमग्ने
रुदीपनात्मत्वान्यवति तिक्तत्वादुक्तं घ्नं कटुत्वेत्यात्सकृमिघ्नं च ३५ शोभनमाचाद्व्यं स्निग्धत्वात पौष्टिकं
रवत्वं च मायुष्यंवविषघ्नंमंगत्यममतात्वपत्यं च ३६ शोधनभावात्स्रोतोधातुविशिष्टं वृद्धिशोधनं वर्णं पुष्टं च वृ
ष्यभावान्मेध्यं योनिस्वाभावाच्चेत्यादि ३७ तयाभावितमन्येद्रव्ये वीर्योत्कर्षादिविशेषकर्मण्यं तस्मात्तत्साज्ञा क्वथंवा
तादिहरौषधकषायैः ३८ दशाद्दशमूलक्वाथपुनर्नवैरंडसंठिमधूकानां क्वाथेनभावितं तद्विशेषतो वात
रोगघ्नं ३९ द्राक्षाभीरुपटोलीत्रायतिगुडूचीजीवनीयानां क्वाथेनभावितं तद्विशेषतः पित्तरोगघ्नं ४०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वपेत् वा राजवल्लान्नतमागुरूणा: ककेरस्वद ९ कलायामधुपवसाम्परसे गव्येववारिणि नीरे तमकमरोवं
मत्तमत्वत्तयापुर: १० काकोलियुग्मकनपुष्करस्त्रिरसम्नामेदायुगार्क्षचविकागजपिप्पलीनांपाठाद्धिजी
रकनिकुंभविदारियुग्मवीरावरीमधुकलोध्रमन्तीक्षपूर्नौ ११ पलिकानामशोत्तिर्छिन्नपाददशेषितेक्वाथे
भावितमिक्षुगिरिजं विपलैश्चूर्णितमनेपुस्यात् १२ कर्कटशृंगीधात्रीव्योषेलालीमयवकुडवेन चूर्णपले
नविदार्यस्तवतीयाः कर्षयुग्मेन १३ कुडवेनचतुर्जातात्तैलघृतद्रोणशर्करामिश्चद्विपलानिद्विगुणाभिः कुर्या
मृत्तिकास्ततोत्तमा: १४ ताः शुष्कानवकुंभेजातीपुष्पाधिवासितेस्थाप्याः तासामेकांखादेत् प्रतिदिनमनुपा
नमत्रेव १५ क्षीररसदाडिमांभोमांडीकिसुरासवान्यतमं जीर्णेन्नलघुभोज्यं यूषपयः पिशितनिर्यूहैः सप्ताह
मात्रमेवंसर्वाशीनः क्रमाड्वेत्यरतः मकरांते प्राह्यागुलिकानविरुध्यतेदेषा १६ निरपायामूरिफलापरिहार
मखोपयोजितात्ज्ञयति पवलमपिवातशोणितमुरस्तंभज्वरंदीर्घं १७ भगन्दरमष्ठदोषशोषहृद्यक्ष्मपांडुहृद्रो
२५ गान् वर्ध्मवमिगुल्मपीनसहिक्काकासांविभ्यासान् १८ विड्विधिमुदरं कुष्ठं छिद्रीस्वाज्यंत्वपमदंमदं उन्माद
३४ मपस्मारंसस्वनैत्रशिरोगदोषांस्तान् २० आनाहमतीसारंस्लीमकः कामलागहणीरोगान् ग्रंथ्यर्बुदान् स
पिडकान्भगंदरंगंडमालांवा २१ ग्रतिकार्श्यमतिस्थौल्यंस्वेदमपिश्लीपदंगुदेकीलान् दंष्ट्राविषमूलंगर
वणेगान्सुघोरांश्च २२ अभिचारमरातिकृतंदृष्वप्नं भोतिकौतुपायाथो पाप्मालक्ष्मींचैषागुडिकाशमयेद्धिवा
नाम २३ हपायुष्याधन्याकौ नयः श्रीविवाधनीमेध्याकुरुतेरयरज्ञमतोजयंतिवादेववक्रस्या २४ जिलख

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सर्वदोषजीविपुलं ददाति अत्र भूलोकसुहृतां सकलोकपविमहांत्रे अन्य थाकश्चिदेवदेशोगतस्तेन त्वरोषो भूलोकः
रूपगतस्तोन साध्यः स विकल्पोपि गृह्यते तेन कष्टसाध्योपि साध्यादिभेदेन भिन्न इत्युच्यते रूपदमंतरेण १२
तु हस्व साध्यत्वदेव सोन्न ऽह्यन्तेषां नाम याति ततः स्थिरतरं निश्चितं वरागजयं करोतीति नामयति तद्यथा
त्रिनेषांशा२४ वः कुष्ठघ्नातिमत्र कुष्ठघ्नाणिवायवोयधामयति ततः स्थिरतरं निश्चितं वरोगजयं करोतीति शिलाजितं
नरसरोगसाध्यरूपो विद्यते यं शिलाजतु सुमहानजयेन शिरिजं कालयोगेनवनिधिना प्रयुक्तं नीरजसपुरु
१६ षसमहतीमूर्जां करोति उपजाति यतत्संग्रहे जगाद ज्वरीज्वरघ्नोवुदर्पदत्तादिकायेन रसीमधुयष्टिका
याः क्षीरसे ऽत्र सुगामिशोके मोपरसांशैः पयसावकाशे मधुवृतामेदतिसंप्रदेशीरेणवर्पाकुलेवु ह्रित
वः घोरोसशोफजठरेस ... कफपित्तविकारजातं मरिचीजलेन २ गुरुसमधीरतराद्येन वृ ऐरवदिरवारिणा
विषंविषघ्नेरसादेहंतत्वंवनपयामयं ३ शैलजत्रिकटुतोयदोषघात्ननिषेवते वीर्ददनाशीयोजीर्णेर्यत्नाणा ...
... नमवाप्यते ४ सुभावितांसारजलैस्तु लांपीत्वाशिलोद्भवान्न सराकुलेवभुजानः शालीनजां
गलजैरसैः मायोह्यमधुमेहाख्यामतकं रोगसंकरं वपुर्वलंविलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ५ गामुरमंदरमंदिर
संभवात्पलशतं गिरिजादुपयोजयन् यदि जरामयदुःखविवर्जितं सुचिरवमिकक्षितिजीवितसंततिं ६ दशगुणाम
पयुक्तेयः शतंशैलजातात्प्रयुहितमितभोजीवर्जयन् वर्ज्जनीयान्सततसमनुषक्तान्वैद्यरंदैर्विमुक्तानविधम
तिसगदोयान्नेतनेवायुपित्तमिति ८ शिवगुरिकाचात्रैवोक्ता यथा शि...लाह्वानयोऽशयत्नेत्रिवृरिकत्रमा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य वर्गमध्योर्वरो त्या पलमर्द्धपलं कर्षं मध्यात्तस्त्रिधा मतेति । क संस्कृतं संस्कृतं देहे दृष्ट
कांगिरं जे पुत्रकं य लेसमस्तेविना ग्यायोरूप्याहे मम भिः सीरि ग्यात्तोडितं कुपीतशी छंरासायनं फलं कुलक
नकाचमाक्षीकयोता स्वसदा त्यजेत् । तं कृतं पवनादिद्रं रेद्रं स्यौ भाविनं संस्कृतादेहे स्त्र हन्तशोधनैः कृत
संस्कारे शरीरे शिलाजतुरसपुत्रकैश्चादिभिः समदितैर्यो लेवाधुर्क दृष्टेनाडितं तस्मिन्नेव रसायने फले
विद्यात् कुलकादीनि कृतेन तन्त्रयोगः । तदेव जेतात् स्वारसादेकाकमात्रीकपालेन वर्जितौ नद्वचनेहि
मध्कामिवं निरूहंयिवं सक्ं विदाहि गुरुवान्नत् पानाशने कुलकान विशेवतो वर्जयेद्यत्रेत्यादि सुनि
बर्जितौ नाथिनेतो तथावनड्युः शिलाजतुप्रयोगे सुविदाही निगुरुणि वर्जयेत्तत्रं कालेषु कुलकांश्च स
दान्यजेदिति विदाह्यादिवर्जनेरसायनकालाच्च द्विगुणां कालं विद्धेयं कुलकांश्चयावज्जीव मितो
के गन्धेतनुधतिमदारात्येनमं वत्सरं ज्यते पत्तोपरतेवर्द्धतेवगत्ता वानेव कालेन वर्द्धते व्यतिरि ३२६
क्तं क कालेतो नितेयामयनभिप्रायः ननु विदाहि गुर्वादिभिः किमिति कुलकानामधिकं परिहार ३२६
इष्यते ब्रूमः याद्यानां [illegible] मेदे कुलकानामधिकतरत्वभावात् तथाहि मेनलकुलकजलेनाज
तानां यथा तन्नो पायाधातो सह जेः कटबेने च विदाहसाद्दष्टं शिलाजतु चारि रिजमिसुतकं यतः शिला
जतुप्रयोगात्रमयमेव शरीरे संपद्यते तेन तत्र कुलकगणाधिपिनः इति परहारस्त्रं यामधिककृतः विधेयिर
क न तोत्तिरोगोनुविसाध्यरूपो जन्तवस्मजंपंन जपेस्वतत्य तत्कालयोगो विधिवस्त्रपुत्रे लवस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सूर्यांशुसंतप्तेभ्यस्स्रवति पादि गिरिजं तत्समरसत्तां यातं हेमकं स्रवति पद्दत्तेभ्यः स्वैः स्वैरेवं प्रकाशैर्धोवारान्स
वेत्तत्रहेमं गिरिजं यस्मिन् भावनीयं येन देवस्मद्गुणो नस्लेनिः क्वाथेन स्वा येवं हेमसंतप्तेभ्यस्सतिशिलाज
तुस्रवति येन तत्समरसत्तां यातं मुख्यं पुनः रसे स्रवति येन एवं स्वैः स्वैः क्वाथैः सप्तवाराननुभावनीयेत्यायोज्यन
स्वः सपत्नेर्न्यस्मम्बृहत्स्यात्तेनिरं कसाधि तं अयःदूरं जीतगिरिजमेकैकेनतथा अहं फलत्रयस्ययूषेण प
होत्सामधुकस्य योगे योग्यं ततत्समस्य कालापेक्षः प्रयोजयेत शिलाजतवेवदेहस्यभवत्युपकारकं गुणा
नसमग्रान्कुरुते सहसा च यदं नव स्पर्शगिरिजमेवं भावयित्वा स्निग्धस्य मृदुस्य च नरस्यातिरूक
साधितं यतं दिवसत्रयमप्युपयुंजीत ननु यदि स्निग्धमृदुरेवासो तत्किमितिपुनः सर्पिर्युज्यते ब्रूमः हत
नयाचोक्तं घृतस्य शिलाजतुविधानं स्नेहतं पूर्वं यथा हि कवचीदास्तं पूर्वेभ्यः सहतेषि केनयात्वेत्राघि केगाद्रसेव्य
मानं शिलाजत्वित्याद् तथा एकैकेनवत्समाजेन सहजेत्तं यहमप्युपयुंज्याते त्रिफलायाः क्वाथेन
यहं पटोल्याः क्वाथेन अहं मधुयष्ट्याः क्वाथेन त्रिदिवं स मनंतरं योग्यं योगं कालादीनपेक्ष्य प्रयोजये
त् एवमनेन विधिना गिरिजं युक्तं शरीरस्योपकारकं तेरं स्यात् सकलान्विधत्तेसकलस्वादं आपदनकरोति गुणान् ४
क एकविंशतिसप्ताहं कर्षमर्धपलं पलं हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्येत्युक्तं मात्रातः एकं सप्ताहं त्रिसप्ताहं
सप्तसप्ताहमिति कालयोगः कर्षमर्धपलं पलमिति मात्रायोगः इति द्विप्रकारमप्याह हीनमध्योत्तमत्वं ए
कसप्तप्रकारमस्वतेषां सप्ताहमिति समासः मुनिनाप्युक्तं प्रयोगः सप्तसप्ताहाः त्रय एकश्च कालतः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पित्तकोपभयादंते यं ज्ञात्वा तु विरेचने रसायनगुणानेवं यदि प्राप्तानि समश्नुते तस्मान्न प्रयोगांते च पित्तकोप
भयान्न सद्यो तोयं विरेचनं वा कारयेत एवमनेन प्रकारेण प्रकारसोत्तो रसायनगुणान् परिदर्शीन्
प्राप्नोति अमात्रापाने तु विकार मत्स्यपानीय वातातपश्रमादि विना स्वप्नदिवा जागरणं निद्रा
सधिरेत्य त्रापेंदधि वात्रनेद्रन यो द्रुदरोरः सतनामकन्नमा पानान्यपदादि विवर्त्तलघु पेते विकारे
विशदे ति सारेन्तामे द्रव्ये वनवर्जनीयः हेद्वा म्मदान्त कथं तु शिलाजतु कल्पं ब्रूते क ग्रीष्मेर्कत
प्तागिरयो जतुतुल्यं वमंति यत् हेमादि धातून् रसं प्रोच्य तत् शिलाजतु ग्रीष्मे अर्कसंतप्ता गिरयो रविसंतप्ता ज
तुतुल्यं यद्धमंति तत्तरं ति सव ली द्यम्र्ने वट धातवम्रसेयोरसं तच्छिलाजतु गकते क सर्वं वा तिक्तकटुके
नानुस्यं कटुपाकतः छेदनं च विशेषेण लोहं तत्र प्रशस्यते सर्वं षट्धातु जमपि गिरिजे ति तिक्तकटुकं ता
नुरसं कटुपाकतः छेदनं च विशेषेण लोहं तत्र प्रशस्यते सर्वं षट्धातुजमपि गिरिजे ति तिक्तकटुकेन वाति
रूपेनोस्यं पाके कटुकं छेदने च विशेषेण तत्र मध्ये लोहं शिलाजं प्रशस्यते क गोमूत्रगंधिकृष्णं
गुग्गुल्वाभं विराकेर मतं हि त्यमनस्य क षायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठं गोमूत्रगंध्यादिगुणं शिलाजतु
वरं क व्याधिव्याधितसात्म्यं समनुस्मरन् भावयेद्यः पात्रे प्राक् केवलजलधौतं पश्चात् क्काथे तत्ताभाव्यं व्या
धितस्य व्याधितस्मृतयोः सात्म्यमुपसृत्य समनुस्मरन् लोहपात्रे गिरिजं भावयेत् कथमित्याह पूर्वं केवल
जलेन धौतं ततः पश्चात् क्काथे भावनीयं क समगिरिजमष्टगुणितेन निःक्काथ्यं भावनो बधं तापे तत्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रयेत्तं तु कण्ठे कामुक्ता कर्पूरमालिकाः । विदाहो यश्च शीतत्वे लिङ्गीलानु लेपनः स्यात् तथा मुक्तामालिकाः क
र्पूरमालिकाश्च सजलकणा धारयेत् ॥ कुडवो प्यपरामात्रा तदर्धं केवलस्य तु पलं पिबस्यतन्मतः समङ्गा ।
धातकी शोल्लयेत् ॥ औदिदशात्योदनं जांगलं शंखकं दद्याद्दुर्यं भुञ्जीत यूषैः पयसा सेवाधन्वचारिणां पुराण
शालिमङ्गा परिणतेः खल्वादिमितं बूत्वा दिभिः सात्त्वाद्विदशाङ्गं जीत ॥ मद्यमेकं पिबेत्तत्तत् द्वयं थे जलान् ।
वितं श्रमद्यपस्त्वाश्रलाल्लेफल्गु तु परिसिक्तकं नखब सुखिजायाके वलं मद्यं नत्य युतं पिबेत् श्रमद्यपस्तन
रोधान्यां स्ना [illegible] दी निपिबेत् परिसिक्तकाम दके विशेषः किं हि सितिक विस्त्रसितां ॥ तक्रं तुलं वा मम
धु नेष्टनपाडेरवजाह ते स्थितेद शाहाद्यन्नीयान्नद्द्वावस्पाहमे अपवातस्पलभुन स्य कल्कं न त्यनेत्रवजे ९६
नालोडितेय नमी दिस्थिते दशाहाद्दूर्ध्वं भुञ्जीत तथैव वसयासहस्थितं दशाहादूर्ध्वं भुञ्जीत ॥ विकंचुक
शाज्परसोनगर्भात्तर मल्पमांसान विविधोपदंशान् निमर्दकालाद्यत्नभक्ष्यकोन् इकासमद्याल्लघुनुष्क
मश्वन् विकंचुकोविगतकवचः शाल्यः श्रमतील मनः समर्गो येषां तांस्ल याविधां स्तथा सह मल्पमांसे
नेति मल्पमांसालयानानाविधरवकानीह शान्यानिमर्दकान्घृतसुल्कं कान्वितान् पयेकं खादेल्लघुत
थातुक्के म [illegible] ल्पमृज्जानाः दृयंद्वजातं ॥ पित्तरक्तविनिर्मुक्के समलावरणा हते मुक्के वा विद्यते वायो नद्रवं
लभनात्परं वातलमुनात्परमन्यत्तद्रव्यं न विद्यते किं मृते पित्तरक्तविहीन सकलावरणा हे मृक्षे केव
ले वायवने अपरं द्रव्यं न विद्यते ॥ त्रिषां तु गजदुग्धस्य मांसं नखाम्लविधिः अतित्यतेरजीर्णं सर्वरसोनो
वायदे ध्रुवं लसुनं त्रियजल्लादेर्नरस्पशांसादेदैषिणा तथा अजीर्णमतित्यतो निम्बुपेनवापत्यये स्यात् ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वर्षाभ्यां विशीलयेत् सर्वं देवकाष्ठादिभिश्चापि तुवर्णाश्च रसोनश्शीलयेत् कीदृशाः सन्तः स्निग्धामृदवः
तन्मूलसंस्थशरणं तथा शीतलैर्मधुरैः क्षोदकृतः संक्षेपतः शाखोपदेशमेवं तथानुसन्धानस्यदोष
स्कन्धपूरणं मांसेदितानुचराः सेवकास्तेनरसोपयस्यमततथा ॥ तस्यकंदान्वसंतं तान हिमवत्कु
कदेशजान् अवनीतत्त्वचोराश्रोतीमयन्मदिरादिभिः तत्कल्कस्वरसंघातः सुविनीतनवपीडितं
मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितं मद्यस्यान्यस्य तैलस्य समस्तुनः काञ्जिकस्य वा तत्का
लमवबाधुक्तं युक्तमात्रोन्नमात्रया तेनसर्पिर्वसा मज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् क्वाथेन वायथा
व्याधिरसं केवलमेववा पिबेद्व्यूषमात्रया कण्ठनाडीविशुद्धये तस्यलशुनस्य कंदान्वसंत
उनजान् तथा हिमवद्देशजान् शकदेशजान्वा उद्धृतत्वचोरात्रौ मदिराबीजपूररसादिभि
स्ताम्येत् छेदयेत् तत्कल्कस्य स्वरसं धौतवस्त्रपीडितं मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन युतं
मद्यादेर्वा त्रिभागेनयुतं मद्यवात तस्मिन्नेवकाले सुरादिभियुतं मात्रया देशकालानुरागयेत्तिमास्र
लोच्य निरूप्यतैलादिना पृथग्युक्तं यदिवा क्वाथेन पथा व्याधिवशायुक्तं केवलमेव वारसं प्रा
कृत्पूर्वं गण्डूषमात्रं पिबेत् गलनाडीविशोधनाय ॥ ततः स्वेदनैस्तैर्वं तथा वमोनकं पेवसह
सा रुगित्येव शीतलजलसेकोमुखे न्यस्यते ॥ शेषं पिबेत् मासापेक्षिरतां गलतो जति शेष
रसं क्षीणे रणगमेजोजनसिद्धये यं प्राज्ञेस्तनिपिबेत् ॥ विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः धा
न्यानुवेदनायां प्रशस्यते शीतानुसेकः सहसा वमिमूर्छायो र्मर्मस्थे वेदनायां सत्यां सततं स्वेदनं २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऊहातिनयाहितमितभोजनः आहारजातान् विकारहित्वा जतिमालिनी क तीव्रेणाकुशेनपरीतमूर्तिः
यः सोमराजीं नियमेन खादन् संवत्सरंक अतिलहितीयां स सोमराजीवपुषाति शोते दारुलेन कुशेनवा
प्पदे होयः शशांकलेखांनिलकेमपुत्रांनियमेन संवत्सरंभक्षयेत् सचंदुकांतिं शरीरंजनयेत् उपजा २
जातिः ऊः यः सोमराज्याविनुर्षी कृता वा चूर्णेन येनास्यपसः सजातान् उद्धृत्य सारं मधुनालिहंतितदेने
देवानपिवंतिकांति कुष्ठिनः कुष्यमानो गात्रेजातां कुष्ठिनासिकाः भांतिवृत्ताइवपुनः प्ररूढनव
पल्लवाः विपुरुषाः वितृष्णीकृतायाइदुराज्या चूर्णेन पुक्रादी तांजाता सारं नवनीता त्यमृद्धृत्यमाती
केण सहसिहंति यत्नात्देवचर्केयेवपिवंति ऽदुवत्प्राते कुष्यदंता शीर्णमाणशरीराः समद्धृतांगुलिघ्राणा
शोभंते वृत्ताइवभूयः संजात पल्लवाः शीतवातनिहिमदग्धनभूतां लम्नभग्नकुटिलग्रथितांस्यां भेषजं
पवनतोपहतानां वदंते विधिरतोलम् नस्य अघन्नमृनादिकमावहे राहोरमतचोर्यं णलूना दैन्य ६
घ्रेयतिलागलात् अमृतस्यकणाभूमौ ते वृक्षो नत्वमागताः द्विजानाश्रुतिनमनोदेह समद्भवं सातादे
मृतसंभवेरसुनाणि मरसपनं नास्मानोरमतापरणापराधेनकंठके दायेमतस्यविंदवोधरिं आपति
न४ ताः तेलसुर्वेप्राज्ञाः अतो स्मादिनोदेत्यदेहाकंलमृनं द्विजानभक्षयंतिस्मातारमतसंभूतत्वाद्वितोर
सोनोरसाधनमग्रणीः श्लेषः शीलयेल्लशुनं शीतेवसंतेपिकफोत्वणाः तदुत्तंसावतंसाघ्रनो द्पेपिवा
तार्त्तः सदावाम्रीप्रलीलया स्निग्धमृदु तनुः शीतमधुरोयत्ललतासयः तदुत्तंसावतंसाप्यां वर्विता
नुवारजिरः शीतेहेमंतशिशिरयोलशुनं शीलयेत् कफाधिकोवसंतेपि शीलयेत् वातोत्तरो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लीनां प्रयोगो रसायनं स्यात् ताः पिष्ट्वा पिबेद्दुग्धेन बलवद्भिर्नरैः पातव्याः मध्यबलैर्नरैः कथिताः पंचाः
॥ त्रिःसप्तकृत्वः सहदुग्धेन हेमंतस्य प्रयोजयेत् अनेनैव क्रमेण कृष्णाशरीरेण सह हेमंतस्य प्रयोजयेत् ॥ एभिः प्र
योगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शःपांडुत्वविषमज्वरान् श्वतिशोफंवमिंहिध्मां प्ली
हानं वातशोणितं एभिः पूर्वोक्तैः प्रयोगैः पिप्पल्योपयुक्ताः कासादीन् शोफान्तान् जयंति ॥ बिल्वार्द्धमात्रे
णां च पिप्पलीनां पात्रं चूर्णं यद्यसौ निशायां प्रातः पिबेत् सलिलांजलिं मासं वर्षं पयःपानानपानचेष्टः
पिप्पलीकर्षद्वयमात्रे पात्रे निशायां लोहपात्रे चूर्णं पिबेत् तद्वज्जलांजलिप्रमाणेन प्रातः पिबेत्सैरं स्वकाभोज सं८८
नपानक्रियः एतद्धि रसायनं पूर्वगुणं ईदृग्वृत्तान्ते ॥ शुंठीविडंगत्रिफलागुडूचीपथ्याहरिद्रातिबला
बलाश्च मुस्तासराह्वागुरुचित्रकाश्च सौगंधिकं पंकजमुत्पलानि ॥ धवाश्वकर्णासनबाणपत्रे सारो तथा
पिप्पलीवत्प्रयुंजते लेहोपलिप्तान् पयोगेवजीवेत्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः ॥ आदीन् प्रयोगे
वपिप्पलीरिव लोहोपलिप्तान् प्रयुज्य वर्षशतं रोगजरारहितो जीवति ॥ क्षीरांजलिमासं च रसायनानि
लेहोपलिप्तानि क्षीरांजलिमासं दुग्धपलाशकेनोपयुक्तानि पूर्वोक्तगुणातिशयमायुः प्रकर्षं च ततो दिग्
णं विदधति आद्यांते ईदृग्वपुर्व्योममध्यममृयजाति ॥ असनखदिरपूर्वैर्भाविता सोमराजी मधुघृतलि
खिपथ्यालोहचूर्णेन पेतां शरदमवलिहानः पाण्ड्वामयान् विकारान् त्यजति मितहिताशी तद्वदाद्योजा २२
ना१ तान् ॥ असंदिग्धाय भाविता कुचीमातिक्कादिभिर्युक्तां वर्षमवलिहन् त्वयः परिणतिजान् विकारा
न्मुक्तान्यमूल्यायसलेपनानि कुर्वंति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं तत्र प्रमूनि पूर्वोक्तानि रसायनानि ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्यक्तं पिबेन्मासं मयं त्रितः तैलाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीप्सितं अनेनाभ्युपयोगेन लाभाधये कुष्ठिने नरं त
देवनवराष्ट्यतैलं खदिरक्वाथेन त्रिगुणेन सम्यक् पक्वं पूर्ववत् करीषे पत्नं निहंति मासं मयं त्रितः पिबेत्
तेनस्वते तेनाभ्यक्तशरीरो भोजनं पूर्वोक्तं मधुरस्मान्नं विदधीत एतेन प्रयोगेण शीघ्रं कुष्ठवंतं परमुपक्रमे
त् ॥ सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना पक्वं मासस्य साहारं करोति द्विशतायुषं तदेवनवराष्ट्यतैलं खदिरसं
नेशमायत मधुयुतं पदं पीतं सन्मासं सरसाहारं नरं द्विशतायुषं विधत्ते ॥ तदेव नस्ये पंचाशद्दिवसानुपयोजितं
वपुष्मंतं स्मृतधरं करोति द्विशतायुषं तदेव तैलं नस्ये पंचाशद्दिवसान् सेवितं वरशरीरं स्मृतधरं त्रिवर्षश
तायुषं पुरुषं करोति ॥ पंचाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत्
पंच पिप्पलीरपवासस्त्वाष्टौ वा दश वा माक्षीकसर्पिभ्यां रसायनगुणमन्विच्छन् वर्षमेकं प्रयोजयेत् ॥ ति
स्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः प्रयोज्या मधुसंमिश्रा
रसायनगुणैषिणा पलाशक्षारेणभाविताः पिप्पल्यः सर्पिषा भर्जिता माक्षीकान्विता स्तिस्रः पूर्वाह्णे तिस्रो
भुक्ता तिस्रो भोजनस्याग्रे प्रयोज्या रसायनगुणं कामयमानेन ॥ क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलि
कं दिनं वर्द्धयेत्पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत्पुनः जीर्णे जीर्णे च भुंजीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा पिप्पलीनां
सहस्रस्य प्रयोगोयं रसायनं पिप्पल्यास्त्वबलिभिः सेव्याः सत्वा मध्यबलैर्नरैः दशादिनानि दशपैप्पलिकं दि
नं पयसा सह रसायनयेत् परिणतभेषजश्च षष्टिकं दुग्धघृतेनाश्नात् ग्रयमेवं प्रकारः सहस्रपिप्प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सकुलकादीनि विशेषेण वर्जयेत् ॥ क ॥ वृत्ता स्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः वीचीतरंगविक्षोभमारु
तोद्धृतपल्लवाः तेभ्यः फलान्याददीत पक्वान्यंबुदागमे मज्जः फलेभ्य आदाय शोषयित्वावचूर्ण्य च तिल
वत्पीडयेत् द्रोण्यां क्वाथयेद्वा कुसुंभवत् तत्तैलं संभृतं भूयः पचेदापलिलक्षयात् अवतीर्य करीषे च पक्ष
मात्रं निधापयेत् स्निग्धस्विन्नोद्धृतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः चतुर्थभक्तांतरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् मं
त्रेणानेन पूतस्य तैलस्याद्य दिवसे शुभे मज्जसार महावीर्य सर्वान्धातून् विशोधय शंखचक्रगदापाणिस्त्वा
माज्ञापयतेऽच्युतः तेनास्योर्द्ध्वमधश्च दोषा यांत्यसकृत्ततः सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् पंचा
हानि पिबेत्तैलमित्थं वर्ज्यानि वर्जयन् पटोलमुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते क्रुवेरंता वृत्तास्तुवरकाः प
श्चिमसमुद्रतीरे जाता वीचीत्यादिना विशेषणेन तोयविनिकटत्वं प्रतिपादयति तेभ्यो वृक्षेभ्यो जलदा
गमे पक्वानि फलानि गृह्णीयात् फलेभ्योपि मज्जां गृहीत्वा शोषयित्वा च तिलवत् द्रोण्यां पीडयेत् कु
सुंभवद्वा क्वाथयेत् तद्वत्तैलं सिद्धं पुनः पचेत् तोयपलपर्यंतं यावत् पक्वं यावत्तार्यं करीषे मासार्द्धं निधापयेत् मंत्र
पीडितेन पक्वं स्वेदमेवापीतं तैलं तदपक्वमपि तन्मेव निधापयेत् ततः पश्चादनंतरं तैलमुद्धृत्य स्निग्धस्विन्नोद्धृतदो
षो मंत्रेणानेन मज्जासारेत्यादिना पवित्रस्य तैलस्य शुभे दिवसे चतुर्थेन भक्तेनांतरितो हर्मे विकर्षं पिबेत्
तेन तैलेनास्य पुंस ऊर्द्ध्वमधश्च पुनः पुनर्दोषा यांति अनंतरं सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतां पिबेत्
इत्थमनेन प्रकारेण परिहार्यान् परिहरन् पंचदिवसानि तैलं पिबेत् पटोलमुद्गरसान्नभोजनः सर्वकुष्ठै
र्विमुच्यते ॥ क ॥ तदेव खदिरक्वाथे त्रिगुणे साधु साधितं निहितं पूर्वव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गौरः सोश्नुते दीर्घमायुः सुनिष्पन्नानि भल्लातकानि पाकेन परिचुतान्याटकसंख्यानि इष्टिकाचूर्णकोष्ठि
कानि जलेन प्रक्षाल्य मारुतेन संशोष्य तज्ञातये ततो जर्जराणि जलद्रोणे विपचेत् यादशेषश्च तमालितं शीतं
वतद्रसं पुनरपि क्षीरद्रोणमासिक्तं पचेत् तस्मिन् पादशेषे पयसो तुल्यप्रमाणां सर्पिः पक्वं शर्कराचूर्णेन युतं पयेकं
प्रकृत्यादिवशात् युंजीत तद्बहुजलो हनेन रक्तीभूते धान्यमध्ये सप्तरात्रं स्थाप्यं इंदुवत्तास्त्वागता शालिन्दो
हन्नाति तमरतरसतुल्यपाके यः पूर्वाह्णे प्राशं लेहं मक्षयन् यस्मात् पयो घृतं जलक्षीरं मांसरसं वापिवेत् समस्या
दियुतः सर्वरोगेभ्यो गौरो दीर्घमायुः प्राप्नोति भल्लिनं ॥ द्रोणं भल्लातकातो विशन्नादिपक्वात् काथाटकप
ता८ लसमं क्षिप्त तैलस्याढं तिक्ताविषाद्यपवरागिरिजन्मदेवैः सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिवर्हणाय जलद्रोणे तु
एकं तां भल्लातकानां ग्रन्थाद्यादिपक्वात् काथस्याटके प्रवशिष्टे तिलतैलाटकं तिक्तादिभिः पालिकैः कल्कै
ल८ तैपक्वानि शं कुष्ठनिषूदनापयरं ॥ वसंततिलकं ॥ सहामलकशु क्तिभिर्दधिहरणतैलेन वा गुडेन
पक्वाघृतेन यवसक्तुभिर्वा सहतिलेन सहमाक्षिकेन पललेन स पनवावपुष्करमसक्षरं परममेध्यमापुष्करं
श्यामलकत्वगादिभिरेकादशभिः सहप्रत्येकं भल्लातकमुपयुक्तं प्रशस्तशरीरकरणं तथापरमतिशयेन
मेधमायुःप्रदं वस्यात् पथ्यौ रतं ॥ ॥ भल्लातकानितीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि४
यथाविधिः भल्लातकानि तीक्ष्णानि मुनिभिष्ट्वानि दहनतुल्यानि यथाविधि प्रयुक्तान्यमृतकल्पानि
भवंति ॥ कफजो न स रोगोस्ति न विबंधोस्ति कश्चन भल्लातकं यत्तु तरदहनकरं न हन्यात् ॥ वानात
पविधाने पि विशेषेणा विवर्जयेत् कुलत्थदधिसक्तानि तैलाभ्यंगाग्निसेवनं वार्ततयविधावपि भल्लातक
यं न भल्लातकं हन्यात् शीघ्रमग्निबलप्रदं ॥ कोरोगाः सन्ति विविधाश्च तकश्चिदपि न विद्यते ये रोगा विविधं धवा २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सप्ताहैः स हस्तमुपयुंजीत यः स्वितान्मासमुद्ध्वः घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः तथैव भल्लातकप्र
योगांते एकविंशतिस्तामान्नूद्घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनं कुर्यात् एवं कृतभल्लातकप्रयोगो पू
र्वोक्तमिलबिलादपित्तामाशिषो लभते तथा च वह्निदाहे च विशेषेण प्रमेहादिवर्जितः स्यात् कपि
षस्वेदनमरुजेः पूर्वोभल्लातकैर्विजर्जरितैः भूमिनिखाते कुंभे प्रतिष्ठितं कृष्णमृल्लिप्तं परिवारितंत
मंतातप चेत् गोमयाग्निना मृद्ना तत्स्वरसो यश्च वतेत् गृह्णीयात् द्वितीयेन्यस्मिन् अमृतमय युज्यस्वरसं म
घषमात्रिकं द्विगुणसर्पिः पूर्वविधियंत्रिता त्मासाः प्राप्नोति गुणान्सततानेवापि षष्ठं से चेत् तस्मिन्निति पिषस्वे
दनं भांडं तत् प्रारजेहृदैर्भल्लातकैस्तथा विजर्जरितैः चूर्णं समकं तद्विडं भूमिनिखाते कुंभप्रतिष्ठितं कृष्णमृत्ति
कयालिप्त मनंतरं गोमयाग्निना मृद्ना परिवारितं पचेत् तत्स्वरसो यस्त्रवधारा निखाते कुंभे यतेत् तमन्यस्मि
न्नहनि गृह्णीयात् अमृतपूर्वोक्तस्वरसं मात्रिकाष्टमभागं द्विगुण घृतं पूर्वविधिना यं त्रिता त्मासमनुपयुंज्यता
नैव पूर्वोक्तान् गुणान् प्राप्नोति अपर्याप्तिसः मधुमान्न मुम्नवपला ~~कुष्णानि पाके न परिवृत्तानि~~ भल्ला
तकान्याटकसंमितानि घृष्टे पिष्टिका चूर्णं करीर जलेन प्रक्षाल्य संशोष्य मारुतेन जर्जराणि विपचेज्जलकुं भे
पादशेष घृतगालितशीतं तदंशं पुनरपि श्रपयेत् क्षीरकुंभसहितं चरणांश्ये सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं भुज्या
न सेकं शर्करायारजोभिः एकीभूतं तत्र तज्जोभमाणेन स्याप्यं धान्यसप्तरात्रे सुगुप्तं तममृतरसपाकं यः
प्रागे प्राशमश्नन्नं नु पिबति पथ्ये वा दिदुग्धं रसं वा स्मृतिमति बलमेधा सत्वसारै रुपेतः कनकानिचप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेदाध्ययसा यति: सं मसा वाहीतान्नाशीभातं जीवतिनीरुजः मेधावी बलवान् कांतो वपुष्मान्दीप्तपावकः
तस्माच्चित्रकान्मूलं कार्षं मासं हरिणीकृतं घृतेन मधुघृताभ्यां वा लिह्यात्पयसा वा ब्रह्मचारी पिबेत्
पानीयेन वा हितान्नभोजनः संवत्सरेण सुसौ मेधावान् बलवान् रमणीयो वपुष्मान्दीप्ताग्निः समाः शतं
जीवति ॥ तैलेन लीढो मासेन वातान् हंति त्वग्दोषान् मूत्रेणाक्तचित्रकचूर्णानि पीतस्तक्रेणापाण्डुजानंति
लेन लीढ ॥ चित्रको मासेन दारुणान् कुष्ठान् नयति गोमूत्रेणापीतश्चित्रकः कुष्ठानि हंति तक्रेणापी
तोऽर्शांसि जयेत् ॥ भल्लातकानि पक्वानि धान्यराशौ निधापयेत् ग्रीष्मे संगृह्य हेमंते स्वादुस्निग्धहिमैर्व
पुः संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिले क्वाथयित्वा चयेत् अष्टांशशिष्टं तत्क्वाथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् वर्द्धयेत्स्व त्व
हे चानुतद्वेवं क्रमात् एकैकं सप्तरात्रं यावद्वीणि ततः परं आवर्त्य त्रिंशतं तानि ह्रासयेद्द्वितीयं ततः
सहस्रमुपयुञ्जीत सह्याहे इति त्वग्भिः एवं तान्याहृत्य क्षीरशालिषष्टिकभोजनः तद्विगुणितं काल
प्रयोगांते विवाचरेत् ॥ आशिषोलभते सर्वान्बृहद्दीप्तिं विशेषतः यमे ह्रसमिक्षया योगमेदादोषविवर्जितः
भल्लातकानि तरूनि: पक्वानि ग्रीष्मे संगृह्य धान्यराशौ निधापयेत् हेमंते मधुरस्निग्धशीतलैः संस्कृतश
रीरः सुपक्वानष्टगुणे जले क्वाथयेत् तत्काथमष्टांशशेषं क्षीरसहितं शीतं पिबेत् पश्चाद्दशस्मिन्प्रतिदिनं
चैकैकं भल्लातकं वर्द्धयेत् आधिकीकृत्य काथयेदित्यर्थः सप्तरात्रं पंचावत् सप्तरात्रं यावत् त्रिंशि
त्रिंशदेकोत्तराणि चत्वारिंशतं यावद्वर्द्धयेत् अनंतरं तान्येकोत्तराणि ह्रासयेत् इत्येवं सहस्रभिः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तद्भायाविंध्यः सुचूर्णितानः सभावितानः स्वेनरसेन तत्क्वाथ्यांशेयतं प्रास्यतिकोपि वेद्यः नीरेणतेनैव
वशालिमसम्मजीर्णेभवेत्तद्धितुलोपयोगात् ॥ शंखः सुरूपः सुभगः शतायुः कामीककुम्भानिव
गोकुलक्षः गोक्षुरकः कलानिमुखोमूलयुतछायाविमुक्तः स्वच्छचूर्णितः स्वरसेन भा
वितः तस्मात् हरकाञ्चनात्री प्रास्यतिद्विपदोयः क्षीरेणपिबेत् परिणतेच तस्मिन्दुग्धेनच शालि
नमश्नयेत् सपुरुषः पलश्चतद्योपयोगान्नान्याद्विगुणास्यात् उपजातौ कवतारहे ॥ वारा
पि६ हीकंदमाईद्रक्षीरेणक्षीरपं चेत् मासंनिरन्नोमांसक्षीराञ्नादोजरांजयेत् वाराह्याहृद्दारकस्य
मूलंमत्वाइंदुग्धेनमांपिबेत् जीर्णे पिबेत्क्षीरयोनिरन्नः स्यात् अपरं च मासं क्षीरान्नादः सन्जरांज
यति तत्कंदस्य च दशा चूर्णं वा स्वरसेन सुभावितं घृततो द्युतं लिह्यात् तत्पकं वा घृतं पिबेत्
तस्मात् वाराह्या मूलस्य तु चूर्णं वा स्वरसेन सभावितं घृतमात्री कालुतं लिह्यात् तेन वा मूलक
ल्केन पकं घृतं पिबेत् सर्वं गुणं ॥ तद्द्विदार्यतिबला बलामधुकवायसी श्रेयसाश्रेयसी युक्ताः
पथ्यामात्रीस्थिरामृताः मंडूकीशंखपुष्पीमावाशिगंधा शतावरी उपयुंजीत मेधावी वयस्थैर्य वल
प्रदाः विदार्यादीश्चप्रयधृत तद्द्विद्वादारकवत् सर्पिदग्धयुक्तामेधावी उपयुंजीत ततस्त्रोपयु
क्तावयःस्थैर्यादिप्रदास्युः ॥ यथासंचचित्रकः पुष्पैर्भेदः पीतसितासितैः पयोत्तरं सगुणावान वि
धिनावरसायनं चित्रकोपयायोगपुष्पैः पीतैः स्वेतैः तस्मिन्पयोत्तरं गुणावान् सेयः विधिनाच
यपुक्तोरसायनं चस्यात् ॥ क्षायामुष्कंतनोमूलंमासं चूर्णितं लिहन् घृतेन मधुसर्पिष्मापि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कुवलयंसहिरण्यपत्रमेधंगवामपिभवेत्किमुमानुषाणां यष्टिघृतंमीलोत्पलस्यनालादिसत्कोवन
शकलानित्रिलंसंदीरंविषदंवदर्षिचतुष्कंवलयंप्राशिद् गवामपिजडानामप्येतन्मेध्यं किंपुनर्मानुषा
णां तेवांसमेधानामतिशयेनेत्यर्थः वलंतनिलकेदत्ते ब्राह्मीवचासैंधवशंखपुष्पीमत्स्याक्षकवतस्य
वर्चलेंद्रः वैदेहिकावरि एषांयथापृस्युयवीसुवर्चलाख्याति त्वाविषस्य सर्पिषप्रस्थमेकतएतव
योजयेत् परिणतेवघृताहेभोजनंक्षमधुवन्क्षरमेवशीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः अतिक्रांतजरोव्या
धिर्तंडालस्यश्रमक्लमः जीवत्यब्दशतंदृष्टोसोतेजः कांतिदीप्तिमान् विशेषतःकुष्ठकिलासगुल्मवि
षज्वरोन्मादगरोदराणि अथर्वमंत्रादिकृताश्चकृत्याः शमंस्वनेनातिबलाश्चवाताः ब्राह्म्यादय
स्त्रिपवक्रमात्ताः [illegible] मत्स्याक्षीकंवलव्र: सुवर्चलस्यपदीघोतिलपर्णकोविषस्य घृतस्यवक्
लं [illegible] तदेकतोयोजयेत् जीर्णेचास्मिन्नुभेयजेवद्धृतंभोजनं समाक्षिकं योजयेत् एवंवर्षंशील
यन्विपुलबुध्यादिकःस्यात् उपजातिवृत्तं गतेहतेजरादिरहितः सुर्मिलत्स्यादिकोवर्षशतंजीवति
विशेषेणकुष्टादयोनेनक्षयाम्यंति अतिवलावाताश्चउपजातिः ॐ शरन्मुखेनागवलापुष्ययोगे
समुद्धरेत अतमात्रेततोमूलाचूर्णितातपसापिवेत् लिह्यान्मधुघृताभ्यांवाक्षीरहस्तिरनन्नमकृ ए
वंवर्षप्रयोगेणजीवेद्वर्षशतंवली शरदादौपुष्यनक्षत्रेनागवलामूलंसमुद्धरेत् तस्मान्मूला
चूर्णितादक्षमात्रंकर्षमात्रंदुग्धेनापिवेन्माक्षीकाज्याभ्यांवालिह्यात् क्षीरवत्तोनन्नाशी एवंवर्षप्रयो
गे [illegible] णवलवान्सन्वर्षशतंजीवेत ॐ फलोन्मुखोगोक्षुरकःसमु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यन्नस्तीति योज्यं मधुसर्पिषेरत्येकवचननिर्देशात् द्वाभ्यामपि प्र[illegible] गयत्प्रयोगेण ॥ रसायनं वेष्ठं ॥ मंडूक
पर्ण्याः स्वरसं यथाग्निक्षीरेण पथ्या मधुकस्य चूर्णं शंखपुष्प्याः सहमूलपुष्प्याः ॥ कल्कं प्रयुंजीत वशंख
पुष्प्याः आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या
विशेषेण तु शंखपुष्पी मंडूकपर्ण्याः स्वरसं प्रयुंजीत अग्निबलापेक्षया दुग्धेन मधुयष्टीचूर्णं युंजीत
तथा गडूच्याः रसं प्रयुंजीत तथा सहमूलपुष्पां [illegible] सहमूलपुष्पी तस्याः शंखपुष्प्याश्च कल्कं
प्रयुंजीत इत्येतानि रसायनान्यायुःप्रदानि रोगघ्नानि बलादिवर्द्धनानि मेध्यायेहितानि च [illegible]
येन शंखपुष्पी मेध्या उपजातीवृत्तं ॥ नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चंदनसारिवोग्रगंधाः
त्रिफला कटुकत्र्यं हरिद्रे सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं घृत
मल्पगं विपक्वं उपयुज्य भवेज्जडोपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः नलदादिभिः सुपिष्टैः सामा
न्यपरिमाणोक्तप्रमाणं त्रिगुणेन शंखपुष्पीरसेन घृतस्याढकेच तुर्थपंक्षीरसहितं विपक्वं प्राश्य जडो
पि नरो वाग्मी श्रुतधरः प्रशान्तिमो निरामयश्चस्यात् उपकृद्धस्तिके वृत्ते ॥ पेष्यैर्मृणालबिसकेस
रपत्रबीजैः सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः पंचारविंदमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां ब्रह्मप्रियो दृष
बल प्रतिमैर्निबंधं मृणालादिभिः कल्कैः सहेमशकलान्वितं हेमखंडसहितं पयसा [illegible] पंचारविंद
मिति यस्मिन्निति समासः एवमग्रेपि कार्यं एतत्प्रयुक्तं [illegible] मेतन्निषेवनेने
त्यानिरुद्धरित्यर्थः ॥ पद्मालकंदं दलकेसरवाद्विपक्वं नीलोत्पलसतदपि प्रथितं द्वितीयं सर्पिस्ततः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्निग्धविमानं जरसं न योग्रसवति मधुमागधिकाविडंगसारं त्रिफलाहेमयुतं सितां च खादन्
जरसा न वलीढदेहकांति: समधातुस्समना: शतं च जीवेत् हेमविल्वं वचा सर्पि रेकधा मधपचो
जितं मेधामायुष्यमरोगकांतिसौभाग्यपुष्टिदं द्राक्षावरीघनं लीढं समवर्णं समाक्षिकं करोति चि
रंजीवित्वं राजानं वशानुगं के लेपक: दशमूलादिकं पलोन्मितमेकधा तोयद्रोणे सामलकशता
नि पंच पचेत् तस्माच्चतुर्थांशरसं विगलात्तानि चामलकान्यादाय तैलघृतयो: प्रत्येकं द्वादशभि:
पलै र्भर्जयेत् शर्करातुलार्द्धेनान्वितं तदेतत्सर्वं लेहमिव पचेत् स्नेहस्यार्द्धपले शीते मधुतयात्तवक्षीरी
चतुष्पलं कणाद्विपलं कणार्द्धेन चतुर्जातं च दद्यात् अतो लेहात्कात्राकुटीस्थित: पथ्यान्नमन्नवले
ह्यंत इत्येवं प्रकारोयं च्यवनप्राशाख्यो लेह: यं लेहं प्राश्य च्यवनसंज्ञो मुनिर्जराक्रांतोपि तरुणी
लोचनरंजनमासीत् अयं लेह: कासादीन्व्याधीन् हंति उपसर्गोदस्यात्यूहो वीवनमिति तदुक्तं बलादी
नामंगतद्धिकृत मेधादीनांद्विदध्यात् विधिनारसायनोक्तेनोपयुक्तोयं इड्वल्लाहतं क मधुकेनतव
लीर्यापिष्पल्या सिंधुजन्मना वचम्लो हे: सवर्लेनवचया मधुसर्पिषा सितया वा समायुक्ता सामायुक्तार
सायनं त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुस्मृतिबुद्धिदा मधुकेनसमायुक्ता युक्ता त्रिफला तया समे: सर्वैर्यु
क्तोपयुक्ता रसायनं सर्वरोगघ्नी मेधादिदास्यात् तृगातीयादीनां प्रत्येकं त्रिफलांगत्वेन रसाय नानिनि
रूप्याणि । सिंधुजन्मना सैंधवेन लोहा रूप्यता अत्र युग्मयतिं चतै:सवर्णे नचघृपक्कयुक्ता वरा रसा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तोदुग्धनयुतानि तस्मात्पुरुषः स्वादेत् पश्चाद्दुग्धं क्वथितं च हि पिबेत् तेनैव च दुग्धेन मासमेकं वर्त्तेत तदंड वज्रारसाय
नविधौ यानुक्तानि तारादीनि वर्ज्यानि तानि वर्ज्यानि तानि परिहरेत् तद्यानि यत्नेन हस्तेनापि शिरीरं गलेन
कोपहव्यं ततो स्यरसायनविधानं रेकादशेह्निव्यतिरेकात्ते केशादयः पतंति ततोल्पकैरेव दिनैः रूपवां
स्मृतिमान् विषयमत्तः यशस्वी गजबलो नरः सामर्थ्यं कुरुते मेधादिरसो भवति वर्षसहस्रजीवी च रवजातं
हते क दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलं पर्णिन्यो पिप्पली शृंगी मेदा तामलकी त्रुटिः जीवं
तीजोंगकं शतावरी पुष्करं चंदनं षटी पुनर्नवा ऋद्धिका काकोली काकनासामृताह्वयाः विदारी वृषमूलं चवन
देवधान्यं पलोन्मितं जलद्रोणे विपचेत् तत्र धात्रीफलशतानि च पादशेषं रसं तस्माच्च सीन्यामलकानि च
गृहीत्वा मर्जयेत् तैल घृतात् द्वादशभिः पलैः मत्स्यंडिकातुल्यार्द्धेन युक्तं तत्पचेत् लेहार्द्धं मधुसि २८
क्तं लवलीयस्तुः पलं पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातकसार्द्धिकं ततोवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः ७६
पथ्यभोजनः स्वेच्छा च्यवनप्राशोऽयं प्राश्य च्यवनो मुनिः जराजर्जरितोप्यासीन्नारीनयनानंदनः
कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितं मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्ययोहति बाल
वृद्धक्षत क्षीणकृशानां अंगवर्द्धनः मेधां स्मृतिं कांतिमनामयत्वमायुः प्रकर्षं
पवनानुलोम्यं स्त्रीषु हर्षं बलमिंद्रियाणामग्नेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः हरीतकीमागधि
कालसधात्रीसूरीकृतालोहरजोविमिश्राः सर्पिर्मधुभ्यामदतः शरीरं कालागतं हंति न जरादु
नोति त्रिफलामसनोदकेन पिबेत् रजनीं पर्युषितामयः कयांत्ते मधुनामधुरां लिहन् हिन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

136

मत्राचलके आमयवर्जिते स्वस्थानुवृत्तिकरणासमर्थम् अस्य रसायनत्वं हन्तेऽद्रादिग्रहणं च रोगनाशेऽप्यस्य न्याय
त्वमिति प्रतिपादनार्थं ॥ अथ यथामलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रयुतं तरुणपलाशक्षारद्रवीकृतं
स्थापयेत्प्रते उपयुक्ते च क्षारे [illegible] छायायां [illegible] चूर्णितं [illegible] त्रिगुणेन [illegible] मधुयुक्ता [illegible]
तद्धन्तकुम्भे भस्मराशौ निखाय [illegible] मासमस्य [illegible] घृतमधुयुक्ताहारो भवेत्ततः इत्युपयुंज्य
रोगवर्षशतमनामयो जरारहितः जीवति बलपुष्टिवपुःस्मृतिमेधाद्युक्तो विशेषेण ॥ अथ यथामलकानां
ला६ सहस्रं हंठकलशसहस्रं [illegible] तारद्रवीकृतं भाजने स्थापयेत् [illegible]
यो [illegible] चूर्णितं [illegible] त्रिगुणेन [illegible] भूमौ निधाय [illegible]
वर्षमात्रस्थितं समुद्धृत्य पूर्वाह्णे यथाग्नि भुञ्जीत [illegible] आहारः सदा स्यात् निवृत्त[illegible]र्याः एवमेतत्सर्वमुप
युज्य संवत्सरशतं नीरोगो जरारहितो जीवति विशेषेण बलादियुतः ॥ [illegible] ॥ नीरुजा [illegible]
छिन्नशिरसि [illegible] गम्भीरं पूर्यमामलकैर्नवैः [illegible] पद्मिनीपंकलेपितं [illegible]
गोमयैर्वन्यैर्निवाते स्वेदयेत्ततः स्विन्नानि तान्यामलकानि [illegible] स्वादेन्नरः [illegible] तानि [illegible]
तं चानुपिबेत् [illegible] तेन [illegible] मासमेकं वर्ज्यानि [illegible] पयसा [illegible]
पि एकादशाहे [illegible] ततो [illegible] केशाद[illegible] [illegible]
जरत्स्ववीर्यः [illegible] मेधाबलपुष्टिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी नीरुजो जंत्वादिभिरनुपद्रुतो यः प
लाशस्तस्य शिरसि छिन्ने गर्तं [illegible] हस्तमात्रं तत्कृतं सुषिरीकृतं गंभीरं नवैरामलकैः पूरणीयं मूलं यावदमी वे
ष्टितं पद्मिनीकर्दमेन लेपितं ततः आरण्यगोमयैः [illegible] निवाते स्वेदयेत् तानि चामलकानि स्विन्नानि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

देवतैलात्त्वचेत्सर्वं तद्गोलेहत्तां गतं भवतीसौहि संयुंज्याद्विंशैः तोडशनैस्त्रिभिः ततः खजेन मथितं निदध्याद्घृ।
तभाजने यानीयं दध्यादातारमेकं मात्रास्य सा स्मृता प्रविकाः यथसात्वा अजीर्णे भोजनमिष्यते वैखानसा वालि
खिल्यास्तथाचान्ये तपोधनाः ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राशरसायनं तंद्राश्रमक्लमवलीपलितामयवर्जि
ताः मेध्यास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः अभयानां सहस्रमामलकशतत्रितययुतं तथा पंचानां पंचमूला
नां पलशतद्वयं सार्धं सलिले दशगुणे पक्त्वा दशांशावशिष्टे रसे आयसेध्वस्य दित्वा हरीतक्यामलकानि निष्कुल्यो
निकृत्वा तस्मिन् क्वाथे प्रतिपचेत् कुडवप्रमाणं त्वगेलादिकं चूर्णितं योजयेत् कनकं नागकेसरं वासी नीलि
नपुंसकमनपुंसकेसनपुंसके नेत्येकशेषः पलशतेनाधिकं शर्करया मर्द्य भारं घृतस्य त्रीणपाटकानि दे
चाटके तैलात् तत्सर्वं हैयवेत् तद्गोलेहत्तां गतं भवतीसौशीतं तोडशनैस्त्रिभिर्विंशतिः अधिकैः युंज्यात् विंशी
तिर्विंशतेः पूरणः इत्ते पूरणार्थे डिति विंशतेडितीति तिस्त्रियो विंशशब्दः अनंतरं खजेनालोडितं घृतभांडे नि
दध्यात् यामात्राएकमाहार सायंतनं नैतापरं ध्यात् सामस्या रसायनस्य मात्रा स्मृता आहारमेकमितिव
नाद्वयमाहारकालस्य रसायनमात्राया अवरूपमुपरोधः कार्यइतिवेदयति अस्मिंश्च लोहजीर्णे षष्टिका
क्षीरेण सह भोजनमिष्टं वैखानसादयो ब्रह्मणा निर्मितमेतद्प्रयुज्य रसायनं तंद्रादिवर्जिता अमितजीवनाब
भूवन् धन्यमिति धनाय हितं ननु रसायनस्य धनार्जनोपायत्वाभावात् कथं धनत्वं अत्रोच्यते कार्यकारणो
पचारादेवमुक्तं तथाहि रसायनमिदमामयघ्नत्वात् दीर्घायुष्वसति मेधास्मृत्यादिपुरुषैः साधनोपायमंकु
र्वतो वश्यधनसंपत्तिरिति युक्तमेव तन्द्रामयवर्जिता इत्यनेनैवोक्तार्थत्वात् तंद्रादिग्रहणं सामवायमेव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

138

यद्वा त्रिरात्रं पंचरात्रं सप्ताहं वा घृतान्वितं दद्यादेवं क्रमात्सुद्धेः पुराणशाकृतोथवा अनंतरं सुद्धदेहाय कृत
येयादिकक्रमाद्यद्वा त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा सर्पिर्युतं पायकं दद्यात् अथवा पुराणशाकृतः शुद्धिं यावद्या
वकं सर्पयुक्तं दद्यात् त्रिविधमलापेक्षया त्रिविधं परिज्ञाने हीनपुरीषस्य त्रिरात्रं मध्यपुरीषस्य पंचरात्रं महापु
रीषस्य सप्तरात्रमिति तथा हि बहुवर्चस्कस्य पंचरात्रेण सप्तरात्रेण वा मलः शुध्यति अल्पमलस्य त्रिरात्रेणै
वेति त्रिविधं परिज्ञानं युक्तं बहुतरमलस्य बहुतरैरेवाहोभिः शुद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् आशुद्धेः पुराणशाकृतो।
थवेति ॥ एवं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् यस्य यद्यौगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित् एवं संस्कृत
कोष्ठस्य नरस्य यस्य यद्रसायनं यौगिकमुपलभ्यते सात्म्यद्यौगिकं सर्वमालोच्य तस्य तद्रसायनमुपाहरेत् ७०
हरणात्सर्वरोगाणां यासावुक्ता हरीतकी पथ्यत्वात्सर्वथा नूनं शिवा पथ्या तथा शिवा यस्मात् द्विजपते व्याधी
नस्यां प्रोक्ता विजया ततः अभयं सर्वरोगेभ्यो भवत्यायुष्ट्वशाश्वते यतः शीलयतामेनां तेनेयमभया स्मृता नवा
वृत्ता घना स्निग्धा गुर्वी मज्जति वाप्सु या बालस्यैषा प्रयोक्तव्या नवनीतसमन्विता वाते ससर्पिर्लवणा पित्ते सगुड
२४ शर्करा कफे सपिप्पलीतो ऽस्सर्वदोषा प्रशस्यते बहुवीमदात् ॥ पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितं पं
पंचर२ चानां मूलानां सार्द्धपलशतद्वयं जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे आपोथ्य कृत्वा व्युष्टिं निर्विजयामलका
न्यथा विनीय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत्कुडवांशकं त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचंदनं मंडूकपर्णी कनक
पुष्करपुष्पीवचाप्लवं यष्ट्याह्वयं विडंगं च चूर्णितं तु लयाधिकं सितोपलार्द्धभारं च धात्रीगोसर्पिषः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वैद्योपकरणानि भेषजादीनि प्रशस्तानि तथाविधान्युपसंभृत्य मलपलेपनादिकरणेनुसंहृत्य ॥ अथ पुण्येह्नि संपूज्य पूज्यां
स्तांश्च विशेषतः ततः संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः दानशी
लदयासत्यव्रतधर्मपरायणः देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः प्रियौषधः पेशलवाक्प्रारभेत रसाय
नं अथ कृतमंगलाः शुभे दिवसे शुचिः पूज्यान् गुरुमित्रादीन् संपूज्य तां पूर्वोपवर्णितां कुटीं प्रविशेत् तस्यां कु
ट्यां कृतसंनिवेशः संशोधनैः शुद्धः सुखी अरोगः एतच्च बाहुल्येनोक्तं शिलाजतुच्यवनप्राशादीनां व्याधिषु अनु
ज्ञातत्वात् तथा च वक्ष्यति न सोस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत् प्रसह्य इति तथा अन्ये च च्यवनप्राशे
यं प्राश्य च्यवनो मुनिः जराजर्जरितो प्यासीन्नारीनयननंदनः कासं श्वासं तथा शोषं वैस्वर्यं चापोहतीति पुन
र्जातबल इति प्रकृतिबलेन यो बलवानासीत् तस्य संशोधनेन बलहीनत्वेन पुनर्जातबलो बृंहणाहारादिना य
दा तदा रसायनमारभेत इत्यर्थः असंजातबलो ह्युत्कृष्टवीर्याणां रसायनानां वीर्यं सोढुं न क्षम इति पुनर्जात
बल इत्युक्तं ब्रह्मचारीत्युक्ते निवृत्तस्त्रीसंगः तथा जातसंतोषः अव्यालुरलोलुपश्च तथा दानरतः दयादत्त
परः तथा देवताभक्तः युक्तो स्वप्नजागरो यस्य स एवं तथा भेषजानुरागवान् मधुरवचनः एवंविधेन विशे
षेणाकल्याणेन युक्तस्य कायवाङ्मनोविशुद्धस्य रसायनेन यत्पूर्वं करणीयं तदाह ॥ हरीतकीमामल
कं सैंधवं नागरं वचां हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडं चोष्णांबुना पिबेत् स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्य
ते हरीतक्यादिकं योगमुष्णजलेन प्राक् स्निग्धः स्विन्नो नरः पिबेत् ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जना

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ॐ अधुना पूर्वोक्तहेतुसंवद्धं रसायनाध्यायं विगदिषुराह अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः दीर्घमायुः स्मृति
मेधामारोग्यं तरुणं वयः प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेंद्रियबलोदयं वाक्सिद्धिं प्रणतिं कांतिमवाप्नोति रसायनात् ला
भोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनं दीर्घायुः प्रभृतीन् रसायनादधिगच्छति कस्मादेतानि रसायनाल्लभ्यंत इ
त्याह यस्मात् शस्तानां रसरुधिरादीनां यो लाभोपायः स रसायनमुच्यते ॥ पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जिता ना५
त्मनः स्निग्धस्य स्नुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा तद्रसायनं जितात्मनः पुरुषस्याद्ये वयसि सति बाल्यातिक्रांतमा
त्रे अथवा मध्यमे वयसि प्रयोज्यं कीदृशस्य पुंसः स्निग्धादि स्निग्धस्यादि प्रयोगयुक्तस्य तथा सर्वथा अधनयरिष्ठा च शुद्ध
स्य ॥ अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रंग इवाफलः यस्मादविशुद्धे शरीरे रा
सायनो विधिः प्रयुक्तो वाजीकरो वा उपयुक्तो निष्फलः स्यात् यथा मलिने वस्त्रे रंगः मलिनं हि वस्त्रं न रज्यते ॥ ना६
ना८ रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा मुनयो रसायनानां प्रयोगं द्विप्र
कारं जानंति तत्र मुख्यं कुटीप्रवेशनिवन्नं वातातपिकमन्यथा अमुख्यमित्यर्थः ॥ निवाते निर्भये हर्म्ये प्राप्यो
पकरणे पुरे दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनां धूमातपरजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलंघितां सज्जवै।
द्योपकरणां सम्यक्तां कारयेत्कुटीं कृतं तत्र वातपुरे प्राप्योपकरणीये हर्म्ये धवलगृहे निवाते निर्भये च यस्मिंस्त।
स्मिं तथा उदीच्यां दिशि शुभे दुर्भिक्षमरकादिरहिते कुटीं त्रिगर्भां कारयेत् प्रथममेकं गृहं तस्य मध्ये द्वितीयं एवं
त्रिगर्भां त्रयो गर्भा अंतराणि यस्याः इति कृत्वा तथा सूक्ष्मगवाक्षां तथा धूमादिभिरविलंघितामनाक्रांतं तथा प्रगुणानि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽवकुष्ठमन्थनर्द्दीतैः यथायथं कालेषु देयानां लोकरक्तहिनेषु ॥ मूषकविषं किंचिच्छेषं जलदस्तनितेन कुप्यति । ष
यवादीनां यथासंकल्पेषु रक्तहिनेषु प्रकुप्यति ॥ तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः पूर्वक्रमाः
यथास्वं पंचनिर्दिष्टा लूतादूषीविषापहाः । तत्र सर्वस्यायमवस्थादुपक्रमाः सर्वे यथायोग्यं प्रयोज्याः पंचदूषी
विषघ्नानि ॥ ॥ लूतान्न प्रयोज्याः ॥ दष्टमलर्केण दष्टस्य मुखं मूलं पिबेत् ॥ प्रदह्यात् दंशे लेपं पुरा ले
चघृतं पिबेत् । अलर्कदष्टस्य दष्टमुष्णेन घृतेन दग्धममदंशे लेपं कृत्वा ॥ लेपयेत् पुराणं सर्पिः पिबेत्
॥ अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनं अर्कक्षीरान्वितं चास्य विरेचनं हि प्रयोज्यं ॥ अंकोलोत्त
रमूलांबुघृतं ह्विः पलं पिबेत् सधत्तूरफलांभसा वापि पुनर्नवां । अंकोलोत्तरमूलक्वाथं पलत्रय
मात्रं सघृतं पलं पिबेत् धत्तूरफलपुनर्नवाभ्यां वा पुनर्नवां जलेन पिबेत् ॥ एकैकं पलं तैलं पिका
यः पथ्यगुडाः पिबेन्नित्यं विषमालर्कं घनवृन्दामिवानिलः । एकैकं तिलगुडं तैलं रूपिकायाः अर्कस्य क्षीरं
गुडान्वितं समेतं कृत्वा तण्डुलजलेन पीतं विषमालर्कं भिनत्ति यथा दोषमिव वायुः समंत्रेसौषधीर
त्नैः स्नपनं च प्रयोजयेत् । अपामार्गरसानंदा ह्निस्त्रिसंवामिमंत्रितैः । अपामार्गरसान्नाम्नानैः पुष्पमाला
घुंटितैः मंत्रमिमात्रकैः निशिहवनैनाकुशासने स्थंडिले सरित्तीरे स्नानं वामावर्तनुः पथ
अलर्काधिपतये यक्षसानमपतनगाधिपः अलर्कजुष्टमेनं मे निर्विषं कुरु माचिरात् स्वाहेति मंत्रेणालर्केण
सर्वकर्मसु सामान्येन इति हुत्वा मंत्रान् मंत्रान्वितमौषधीरत्नयुतं स्नपनं च कारयेत् ॥ तनुत्वात्
हिंसकादिर्वानरवदनं परिदंतं अस्य तेन पश्चात्तेन रागतः रक्तस्रावं जानीयात् तनुत्वात्तद्दंतस्य प्रमाणमिमः
प्राणिभिर्दंष्ट्रादिभिः मनुष्यमयूरकुक्कुटादिभिर्दीनं खपरिदंतनं दंतपरिदंतनं च सूयते पश्चाच्च रागाद्य
न्विते स्थामवल्मीकवल्मीकमात्रं हाहकादिका रजन्यागरिकं लेपानं दंतविषापहः खदिराद
भिर्लेपोनरखदंतविषप्रदः इति ॥ इति श्रीमदरुणदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदय
टीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने मूषकालर्कादिविषप्रतिषेधो नामाष्टत्रिंशोध्यायः ३८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

142

थ ईनेकांथं शुकाख्यां कोल्लेयाग्रकृष्णेन वमनं शुकाख्या शिरीषः ॥ कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमू
तकस्य च मदनस्य च संचूर्ण्य दध्यापीतं विषं वमेत् ॥ कोशातक्यादीनां फलानि संचूर्ण्य दध्ना पीतं विषं वमन्
॥ वचामदनजीमूतकुष्ठं गोमूत्रपेषितं एकैकं लेपनपानाभ्यां सर्पादि दूषीविषापहं वचादिगोमूत्रेण संचूर्ण्य पूर्वव
त्तेन दध्ना पीतं सर्वं दूषीविषं हंति ॥ विरेचनेन कृतनीलीत्रिफलावल्कल पाने विरेचनं त्रिवृता दिक्कल्क
पाने ॥ नागादि विरेचने सारः त्रिवृत्स्य फलानि च शिराधिरेचने सारः फलं च ॥ अंजने
गोमयरसाद्यस्य अंजनं विनः गोमयरसचूर्णानि कृत्वा कुटुकाख्यांजनं ॥ कपित्थगोमयरसो मधुमान
वलेहनं कपित्थगोमयरसः समाक्षीको वालेहनं ॥ तंडुलीयकमूलेन पानेहितं घृतं द्विनिशा कट
भी रक्ता पथ्या हेर्वी मनास्त्विनः आमलकानमूलं पिष्टं वा वचकापित्थमवा तंडुलीयकमूलेन पक्वं सर्पिः
पानेहितं अथवार्कमूलेन सिद्धं घृतं पानेहितं अथवा वचकापित्थसिद्धं घृतं पानेहितं कपित्थस्य
मानि कापित्थानि मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि पंच पंचतानि कापित्थानि चनेः सिद्धं पंच कपित्थं ॥
सिंदुवारं नतं शिग्रु बिल्वमूलं पुनर्नवा वचाश्वदंष्ट्रा जीमूत मवाक्काथसमाक्षिकं पिबेन्माला दनं द्वा
भुंजानो मृत्तिकादिनः ॥ सिंदुवारादीनां क्वाथसमाक्षिकं पिबेन्मूत्रिकविषवीद्विजादप्रासालादनं भु
जानः ॥ नतं कलशारपुंखायाः बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् अथवा शारपुंखायाः बीजं संचूर्ण्य मस्तुनेन पिब
त् ॥ अंकोलमूलकल्को वा वस्त्रमूत्रेण कल्कितः पानालेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषनाशनः अंकोल
मूलकल्को वा छागमूत्रेण पिष्टः पानलेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषापहा ॥ कपित्थमध्यतिलकक्षिलांके
ल्लजटाः पिबेत् गवां मूत्रेण पयसा मंजरीं तिलकस्य च कपित्थबीजादिकं गोमूत्रेण पिबेत् क्षीरेणवा ति
लकमंजरीं पिबेत् अथवा सैंधिकान्मूलं सद्योऽहं तंडुलांबुना सैंधिकमूलं वा समाक्षीकं जपेत्समाप्य पिबेत्
॥ कटुकालांबुनिन्यस्य पीतं वांबुनिशापितं अथवा कटुकालांबु निजलं निद्विश राधि स्थित पीतं मे
वकविषनाशनं स्यात् ॥ सिंदुवारस्य मूलानि बिडालाख्यविषनं जलपिष्टानि दाहं हंति नस्या
देराखुजं विषं सिंदुवारमूलादिको जलपिष्टानदोनस्य दोर्मचकविषं हंति ॥ सर्पाधम्षिकवि

द्विनिशादि
सिर्वी साधि
तं पाने हितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तोऽग्निरसा स्त्रिनादंशात्प्रदरे मोक्षात् वानामनिरा भूतं नोमं कुर्वन्ति सोऽलार्कं न च धवर्षः सर्वतः सोऽभिधावति सलपुच्छहनु
स्कंधः शिरोदुःखी न तनातनः सबालालापुत्नो धवधेष्ठेमध लपुच्छहनुस्कंधशिरोदुःखी न नमुखः सर्वत्राभिधावति द
शालेन विदष्टस्य मुनः कृष्णं स्रवत्यस्रकं तेन स्तुनाविदष्टस्य दष्टा स्तुमात्रे तनः कृष्णरक्तं स्रवति हस्तिवराहकुञ्जरस्यं
मत्स्यमार्जारद्रवानुच अनुपस्थाने हस्तिवराहमाहृयाचायते अनेनान्यपि बोधयन्त्या व्यालादंष्ट्राप्रहारिणः शृ
गालाश्वनराश्वदंष्ट्री पिपासा घनकादयः अनेन दंष्ट्रा हिंस्रस्यपाल अपरव्याला दंष्ट्रा माहारिणः शृगालाद
यएवंदंष्ट्राः कंडूनिस्रावदैवर्णसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः विदाहरागहकपाकशोफग्रन्थिविकुञ्चनं दंशावदा
लस्फोटाकर्णिकामण्डलानिच सर्वत्राम विविलिंगं विपरीतं तनुनिर्दिशे दंशाकठादयालिंगंनिषचदंशानो
विपरीतं लक्षणं विद्यात् ॥ दष्टोयेन मनुजः स्रोत्राहतं कुर्वन्ति नश्यति पश्यं स्नमवचाक्समादादर्शसलिला
दिषु येन शानेनादष्टस्तच्छेत्राहतं कुर्वन् म्रियते तमेव दष्टारमादर्शकादिषु सहसा पश्यन्नेव नश्यति ॥
गी॥ याद्युत्रस्यदष्टोपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः जलहत्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् योजलम्यः अदष्टोपि संत्रस्य
न शब्दस्पर्शदर्शनैर्हेतुभिः तं जलसंत्रासमसंज्ञं हेदष्टं वर्जयेत् ॥ आखुनादष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् दर्प
णेनाथवानीव्ररुजास्यात्कर्णिकान्यथा आखुनादष्टमात्रस्य नरस्य सततोदंशं काण्डेन दाहयेद् दर्पणेन वा
दाहयेत् अन्यथा एवमदग्धेसति कर्णिकादाहरुजापीडास्यात् ॥ दंशं विस्रावयेद्दंशं प्रच्छितं च प्रलेप
येत् शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवल्लिभिः दंशं दष्टं प्रच्छितं विस्रावयेत् शिरीषबीजादिभिः प्रलेपये
त् ॥ आगारधूममंजिष्ठारजनीलवणान्वितैः लेपोजयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनं आगार
धूमादिको लेपाख्ययं मूषिक विषं हंति कर्णिकांच पातयति ॥ ततोम्लैः क्षालयित्वानु तोयैरनुच
लेपयेत् पालिंदीश्वेतकटभीविल्वमूलगुडूचिभिः अन्यैश्च विषशोफघ्नैः शिरां वा मोक्षयेत् द्रुतं
अनंतरमम्लैः क्षालयेत् पश्चात्पालिंद्यादिभिरपरैश्च विषघ्नैः शोथघ्नैश्च लेपयेत् अथवा शीघ्रं
शिरां व्यधयेत् पालिंदी त्रिवृत् ॥ ॥ इंदनीलिनीकाथे शुकाख्यांकोल्लपाख्य नीलिनीकाथेन ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्पा।

व्याख्यांमः छुछुंलालनश्चपलः पुत्रो हंसिरश्चिकिरोजिरः कषायदंतः कुलकः कोकि
लः कपिलोसितः नः अरुणः शबलश्वेतः कपोतः पलितोंदुरः छुछुंदरो रसालाख्यो दश
ष्टौ चेति मूषिकाः लालनादिमे देवदशाष्टाधिकारा तेषां शाद्रस्यामूषिकाः शुक्रं प
तति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशंति वा यदंगमंगेस्तत्रास्ते दूषिते पांडुतां गते ग्रंथयः श्व
यु कोथो मंडलानि च मोरुचिः शीतज्वरोतिरुक् सादो वेपथुः पर्वभेदनं रोमहर्षः स्नुतिर्मूर्छा
दीर्घकालानुबंधनं श्लेष्मानुविद्धवर्ती रुकपोत छर्दनं सतनूः एषां मूषिकाणां यत्र शुक्रं प
तति शुक्रदिग्धैरं गैर्वा यदंगं स्पृशंति तस्मिन्नंगे रक्ते दूषिते पांडुत्वं याते सति तं पादयस्तु
तथा तत्र प्रभावात् कफानुगत वज्रमूषिककपोत वमनं स्यात् सतन्दुसहितं छर्दिः चार्यारवु
विबकः छुभ्रमः याम्यश्च कुप्यति गोरखवार्विंध विलायी व्यापन शीलं पुनः पुनश्च कुप्यति रुछ्र
कसाध्यं मूर्छांगशोफवैवर्ण्यक्लेददशाश्च तिज्वराः शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासा
ध्यलक्षणं मूर्छादयोसाध्य लक्षणं श्वनवसिंदेववर्णो हमारघामिगंधिमिश्रिते छुछुंद
रसगंधं च वर्जयेदाशुदूषितं श्वन चुत्तिं विवर्णो ह मूषिक निभे गंधि मिश्रो तुछुछुं
दरगंधेच मूषिते नो पक्रमेत शुनः श्लेष्मो लवणदोषाः संज्ञासंज्ञावहाश्रिताः मुखंस्तः
कुर्वते दोमं धाम्हनामति दारुणं शुनः सारमेयस्य श्लेष्माधिकादोषा संज्ञावहानि श्रोता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पातनाकाले च विधेहि दंहयेत ॥ स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत विषस्य वृद्धये तैल
मग्नेरिव तृणोलुपं लूतायामधोषस्नेहन यत्का यैकर्तुयोग्यं नतरयतेनैव कुपितः पतस्ते
ले विषस्य वृद्धये तैलोलुपमिव वह्नेः ॥ ह्रीवेरवैकंकतगोपकन्यामुस्ताह्वामी चंदन नरिंदु
कानि ड्री वालनीलोत्पलत्वक यष्टी त्वग्नाकुलीपद्मकराठमध्यं रजनीद्वयं नसर्प लोचनाकृणांशु
ठीकणमलचित्रकाः वरार्णगुरु विल्वपाटली पितृमेदामयष्टीलुकेसरं बिल्वचंदननतोत्पल
लशुणीपिप्पलीनिचुलवेतसकुष्ठमुस्तशाकवरपाटलि भार्गीसिंदुवारकरघाटवरांगं पित्त
कफानिलल्ताः पानांजननस्यालेपसेकेन अगदवरावृत्तस्याः कुर्वंती रवेवारयंत्येते ह्रीवेरा
दिकमिंदुवक्त्रावृत्ते रजन्यादिकं वेतालीयंवृत्ते बिल्वादिकं स्वागतावृत्ते एते त्रयो गदाः वरावृ
त्तस्याः पित्तश्लेष्मानिलल्ताः क्रमात पानादिभिः कुर्वंती रिववारयंति ॥ शिरीषं सेव्यपद्मकें
पर्यायैणुः कालीयारंवचंदनेयद्वरंतं कांतापुष्पदुग्धिनीकामणांलेलूतासर्वीघ्नेति सर्वक्रिया
भिः सर्वाभिरेष्वापदयक्रियाभिः सर्वोलूताघ्नेति ॥ इति श्रीमृगांगदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्त
विरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्टे उत्तरस्थाने सप्तत्रिंशोऽध्यायः
॥ विषचिकित्साप्रक्रमात मूषिकालर्कविषमुपक्रम्यते अथातो मूषिकालर्कप्रतिषेधं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८६। नैतैलकुष्टमरिचयष्ट्याह्वघृतमाक्षिकैः अगदोमंदरोनामतथान्योगंधमादनः नतरोध्रव
राकहीपाठेलायवकुंकमैः अपामार्गादिभिरगदोमं मंदरोनामतथावद्युमाला
नतादिर्गंधमादनोनाम ॥ विषघ्नंवज्रदोषघ्नंप्रयुंजीतविशोधनं वज्रदोषघ्नुनरेषुवि
षघ्नंविशोधनंप्रयुंजीत ॥ यष्ट्याह्वमदनांकोठजालिनीसिंदुवारिका कफवष्टेनुनापीत्वा
विषमेभ्रुसमुद्धरेत् कफेयष्ट्याह्वादीनितुलोद्रकेनपीत्वाविषंहिप्रसमुद्धरेत् ॥ शिरी
षपत्रत्वग्मूलफलेवांकोठमूलवत् विरेचयेत्त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः शिरीषपत्र
त्वग्मूलफलेंकोठमूलफलयुतेःसेष्टंभसापीत्वोद्धमेत् त्रिफलादिभिर्विरेचयेत् ॥
निवृत्तेदाहशोफादौकर्णिकापातयेद्व्रणान् दाहादावुपशांतेसतिव्रणान्कर्णिकांपातये
त् ॥ कुसुंभपुष्पंगोदंतःस्वर्णक्षीरीकपोतविट्चित्रकतासैंधवंदंतीकर्णिकापातनंतथा
मूलमुत्तमवारणवंशनिर्लेखसंयुते कुसुंभकुसुमादिकंदंतीपर्यंतंकर्णिकापातःपा
तनेवरंउत्तमारणीमूलेवंशनिर्लेखनयुक्तंवा ॥ तद्वच्चसैंधवंकुष्टंदंतीकटुकंदोग्धि
कंराजकोशातकीमूलंकिणोर्ध्वमपिलोद्भवः सैंधवादिकंतद्वत्सर्वगुणंतत्राजोवादि
ल उपरिष्टात्फेनामः सर्वगुणः ॥ कर्णिकापातसमयेवंहयत्त्वविषापहेः कर्णिका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सर्पसंध्यादिसंज्ञिते पूसृतंसर्वेतोदंशं वृश्चिकदी तेदहेन्नेव ककेशादिगु
णं दंशं न वृश्चिकस्यान्नेव दहेत् ॥ लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैंधवसंयुतैः
सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ दग्धंदंशमगदैर्मासैकसैंध
वान्वितैर्लेपयेत् पश्चात्क्षीरिवृक्षजैः कषायैरतिशिशिरैः सेचयेच्च ॥ सम
वेतोपहरेद्दंतेन संगाद्यैः सिरयापि वा सेकालेपलतैः शीतैर्बोधिसृक्ष्यानेका
हैकैः सवैनोरक्तं विस्रावयेत् शृंगादिभिः अनंतरं सेकालेपान् शिशिराहितैः
पिप्पलादिभिः फलिनीहिनिशाद्वैर्दूसर्पिर्भिः पद्मकाह्वयः गदोऽयं लूताकी
ग टनाशनः सावेकामिकः फलिन्यादिको यं पद्मकसंज्ञोऽगदः सार्वकामिकः अन्यै
बक्रियासु लूताकीटानां हितः हरिद्रहयपद्मनगमंजिष्ठानतकेसरैः सक्षौद्रसर्पिः प
र्वस्मादधिकः पद्मकाह्वयः हरिद्राह्वयादिभिः क्षौद्रघृतान्वितः पद्मकनामागदः
पूर्वस्मादधिकः ॥ तद्वज्जोमयपनिष्पीडरसेकंराद्यतमादिकैः गोशालनिपी
डादिभिरगदस्सहस्रवेगुणः ॥ अपामार्गमनोह्वालदार्वीध्यामकगैरिकैः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रिववाचितोव्यक्तवर्त्मेमध्ये ततः सकं दूर्यं ध्विनिमः ॥ तृतीयेस ज्वरोरोग महर्षक
दूक्तमंडलः शरावरूपस्तो दाघोरोग कृपेषु सास्लवः ततोवहनिज्वर विनतोग
मांचक्त दूक्तमंडलः शरावाकारो ऽधिकव्यथो रोमकूपेषु स्राववानं महोष्मा तुर्थे स्वप
पुलापश्वासमनमप्रदः चतुर्थवासरे महान् शोफस्तानादिकृत ॥ विकारान् कु
रुतेनोस्मात् पंचमे विषकोपजान् पंचमे दिने तांस्तान् पूर्वोक्तान् विषकोपजान् वि
कारान्विधत्ते ॥ षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितं षष्ठे दिने मर्माण्यप्नोते
सप्तमे दिवसे जीवितं हन्ति ॥ इति कीटानां विषं मध्यं हीनं च विभजेद्ततः स्तोकं वस्तु पंची स्तां
विषं मध्यं हीनं च चातालिरूप लक्षयेत ॥ एकविंशति रात्रेण विषं शाम्यति स
र्वथा सर्वे यातकविंशति रात्रेण विषं शमं याति ॥ जयाप्युक्तं तादृश्यस्य
स्वेणा देश मुहूर्ते दृष्टस्य जीवं वैद्यो ऽद्वेद्रनतु पित्तोत्तरं दृष्टे हेत गच्छति मंगले
स्नेन मेगतस्य तु तादृशस्य गजा समंताते दंशोति प्रेशास्वेणा हूरेत जीव
वैद्यादिभिर्दृष्टे हेत पि [illegible] नाधिकं वर्जयित्वा ॥ कर्कटं इमि नरोमा णां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्रापि कृतत्वे बूणं सर्वेष्वलूतादंशो दद्रूमंडुकरः सितादिवर्णोपद्रवन्न
तोमध्येकृष्णवर्णः श्यावो वर्णो वा परितो जालकवतो विसर्पो दाहिमान्स्यात्
तथा तथ्यते ज्वेकरजः तथा ज्वरादियुतः तथा सर्वे देशाः क्लेदेन पच्यदेशं स्फुटे
त तत्र तत्र च बलं विदध्यादिति ॥ स्पष्टं संदष्टा हत्या मे वेष्टु क लाला नखवान्नवैः
गात्रे मिश्रमतेषाविषं वक्ष्ये विशेषतः स्वेदादिविर प्रमिरेषात्तु तां विषमु
द्देष्यति वक्रेण विशेषणा ॥ लूतानां भेदं स्तत्रवे म्हदेवाचश्च कीटकाः तत्र
दृष्टितं च वक्ष्यादिदेहे पक्कं विकारलता नाभेस्तद्वै लूतादंशेति दिनानि तस्मा
तेनैव दंशो लूताविषोद्भवः स्त्रीव्याधव्रदाभाति तो सो प्रथमेहनि अव्यक्त
वर्णप्रचलाः किंचित्कंडूरजान्विताः लूताविषजो दंशादिनाह्वेन लक्ष्यते एवं त
तोनंतरमसौ दंशप्रथमे दिने सर्वो व्याधतुल्यमाभाति अव्यक्तवर्णः प्रकोष्ठ
ये२ मात्र लोमनाकडूरगयुतम् ॥ द्वितीयमुच्चतोंते बुप्पिटकैरवचाचितः व्यक्त
वर्णोन्नतो मध्ये कंडूमान्ग्रंथिसन्निभः द्वितीयहनि मुच्चतेतोंते बुपिटकै

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

150

र्वं मेदःस्वरपद्रः वातिकोद्देशः परुषश्च ...ः द्रवा च लक्षप र्वं मेदःस्वरल्पते ... तद्वि
भागं यथा संवेदो बालिं मे ... भाव येन तासां विभागं दोषाणां ... ण वध्याया गं लदे
येन ... जसा ध्यायांतु हे म्नो हस्पास महि ध्या रोगो रुजाः ... तपीतास्मितार क्ता पिटका
सपद्मवाः वेपथुर्वेमथु दी ह स्तं डांध्यं वकेनासता रुपावो ष्ट्व कंदंतत्वय ष्टगी
वा म्भं जने पक्कं जं बुसवर्णं वदं शालवति शोणिते ... जसा ध्यायां ल्लता याहुन्मो हाया
सुः ... तादिगुणा पिटका स्याप्य ... श्याद्यायद्देशादूर्ध्वं पक्कं ज्ञे विनिम्नस्लवति ... सर्वा
पि सर्व जा ... पायपदेशान्तुन्यमर्ता सर्वा व ल्लता विदोषजे व वा ... त्वेन तु व्यपदेशः ... ती
हतामध्यावरत्वेन साविधाहंतुपे स्या सर्वे हेन दशा हे नप ... णच परं क्रमात सा वल्लता
ता हता हि मे देन त्रिधा पर्कं रा उपाविता च सती यथा सर्वं समन्ना हेन दशा हेन प ... णवं हे
ति ... लताहेशात्सर्वापिदद्रु मंडलसन्निभः सितासितारुणः पीतः रुपावो वाम
दुरुच्यतः मध्ये ... मध्यं रुपावः पर्यंते जालकावृतः विसर्पवान् शोफयुक्तस्तेब
... वेदनाः स्वरासपाक विक्लेदकोपा वदरशान्वितः ... देनप ते स्म शालगं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्री

तिरित्येते ततोप्यन्यानुनेयसौ सहस्ररश्मिचरावंद्रं त्वनेमसहत्रूः बहुपदस्वपाश्लैते के
वविकालिका कीटिभ्यापि पारालताः नाममुनेयथाचा सेरखा गध्यमीषतः गन्ने
गध्याविंशति लेत इत्येवोवन ततोप्यर बहुतरा गर्भवस्त्रः गन्ध्यनुरवेरन्नु वेराः सहे
सहेशावदंति इतिनानामतमुक्त्वा स्वमतेयुक्त्या सर्वमतानुगा हि वक्तिः गनेकाय स्न १
दवत्वेनेकवल्लताविषात्मिका रूपाणि नामनैस्याद्दुर्ज्ञेयान्यतिसंकरात् नास्ति स्या
नव्यवस्था च दोषतोतः प्रवर्तते नाम्ना यानि रूपाणि तानि तस्याप्रतिसंकराद्दुर्ज्ञे
नानि स्यान्नव्यवस्थापि नास्ति तस्माद्दोषवशे न भण्यते ॥ कृच्छ्रसाध्या यथादो
षेरसाध्या निचयेरसा यथा दोषैर्लूता कृच्छ्रसाध्या सन्निपतेन चासाध्या ॥ तद्दंशः
पिडिको दाहतरस्फोटज्वरमोहवान् भगोपाररक्तपातामः लैरी द्वादापकलोप
मः क्लेदवान् द्वाष्टापकलाकारः स्यात् ॥ श्लैष्मिकः कठिनः पाण्डुः परुषकफला
कृतिः निद्राशीतज्वरं काशं कंडूं च कुरुते भृशं श्लैष्मिको भृतादंशः कठिनः पाण्डु
वर्णः परुषकफलनिभो निद्राहीनतिशायेन करोति ॥ वातिकः परुषस्पावेः प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

152

सो हरितालं सैंधवं वविनिहंत्य गदोयं लेपतो लिकुल जे विषमास्तु नागराहि कमय
मगदो लेपन वृश्चिकविषं शीघ्रं पराकरोति लागता लतं ॥ ५ ॥ गंधेन वृश्चिकदष्टानां समु
द्दीर्णम शं विषे विषेण लेपयेद्देशमुच्चिटिंगप्यं विधिः वृश्चिकदष्टानां तेम ऊं
समुद्दीर्ण विष विषेण देशमालेपयेत् उच्चिटिंगस्तेशेष्वेवं वचि किला ॥ ६ ॥ नागपुरी
ष ६ त्रेरेणु हिम्नु लेच वेशलु तोयेन कुर्यात गुटिकां लेपादि यमलि विषनाशनी श्रेष्ठा
गजपुरी ॥ ७ ॥ त्रेकटू तणम्नु लेच श्लेष्मांतक जलेन गुटिकां विद थीन एषा वे लेपेन
परं वृश्चिकविषघ्नी ॥ ८ ॥ अर्कस्य दुग्धेन शिरीषवीजं त्रिर्भावितं पिप्पलि चूर्णमिश्रं
एषो हंति विषाणि कीट भुजंग लूतोदर वृश्चिकानां अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रीन्वा
रान् भावितं पिप्पलीरजोयुतम मैदः कीटादीनां विषाणि हंति ॥ ९ ॥ शिरीषं सकरं ६५४
ज बीजं काश्मीरजं कुष्ठ मनःशिलेच एषौ दो रावि क वृश्चिकाणां संक्रांतिकारी कथि
तो जिनेन शिरीष कुसुमादिकमेषोगदो राविक वृश्चिकाणां विषसंक्रांति लड्डग व
ता जिनेनोक्तः उपजाती वृत्तं ॥ १० ॥ कीटभ्यो दारुणतरा लूताः षोडुशता जगुः अष्टाविंश

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सपैश्चैव गुलिकावर्त्मिकादिति लशुनो मरिचं हिङ्गुमूत्रं सविषमेव जङ्गमकेन्द्रे
णगुलिकावर्त्मिकाहितज्ञोकरी बद्धवाग्भटोक्त ॥ हिङ्गुनाहरिताले न मातुलुङ्गरं
सेन च लेपाञ्जनाभ्यां गुटिका परमं वर्त्मिका पहा हिङ्गुहरितालेसवीजपूररसे
३२ लेपाञ्जनाभ्यां गुलिका परं वर्त्मिकविषहृत् ॥ केरञ्जाञ्जनेन शैलनां पटभ्याकु
टजस्य च शरीषस्य च पुष्पाणामञ्जनादंशलेपनं ... करञ्जादीनां पुष्पाणि
मञ्जनादंशलेपनं ॥ यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलेपत्सु गवेदनः तस्य पथ्यानि
शाकेभ्यामेजिह्वाति विदोषणं सालाबुं वेत वार्त्ताकरस पिष्टप्रलेपयेत यो
न रोमुह्यत्यादीन्विधत्ते तथा दारुणपीडः तस्य पथ्यादिकं वार्त्ताकरस पिष्टं
प्रलेपनं कार्यं ॥ सर्वेभ्यो गात्रविषपायये दधि सर्पिषो विधेत्सिरां विद
ध्यात्तु वमनो जनना वनं उत्पत्ति ग्याम्लमधुरं भोजनं वानिलापहं सर्वस्मिन्नु
दारलेवर्त्मिकविषदधि सर्पिषी पाययेत सिरां च विध्येद्वमनादिकं च कुर्या
त उत्पन्नगलादिकं च भोजनं वातघ्नं हितं ॥ नागरं गृहकपोतपुरीषं जं पूरकर
वी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सिंचेत् कवोष्णेन कांजिकेन दुग्धसैंधवान्वितेन वा सिंचेत् ॥ उपनाहो घृते
मृष्टः कल्कोऽजाज्याः ससैंधवः जीरककल्कः सैंधवघृतक्षौद्रयुक्तो घृतेन मृष्ट उपनाहः
स्यात् ॥ सदंशस्वेदितं चूर्णैः प्रच्छायदृतिसारवत् रजनीसैंधवव्योषशिरीषफल
पुष्पजैः ॥ समंततो दंशस्वेदितं प्रच्छाय चूर्णैः रजन्यादिजैर्घर्षयेत् ॥ मा
तुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजं लेपः सुरसोग्र इति हि तत्र पिण्याको गोमयो
वा पाने सर्पिर्मधुघृतं क्षीरं वा मरिचशार्करं बीजपूराम्लमातुलुंगं गोमूत्र
पिष्टं च सुरसाग्रजे पाठः पिष्टसुरसाग्रं लेपः स्यात् तथा सुरसोग्रः पिण्याक
गोमयो वा लेपो हितः पाने हैयंगवीनं क्षौद्रसंयुतं दुग्धं वा प्रभूतसितं हितं ॥
पारापतशकृत् पथ्या तगरं विश्वभेषजं बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिका
गदः ॥ स एव लोहदंष्ट्रा वा हन्ति वृश्चिकजं विषं पारापतशकृदादिभिः फलपू
ररसेयुक्तः श्रेष्ठो वृश्चिकागदः करमर्दष्ट्रा [illegible] सेवालपु
ता वृश्चिकविषघ्नी ॥ मनोह्वा सैंधवं हिंगु मालती पत्रं वा निचगोशकृद्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बैश्म केर्देशान सर्पं बल्लाधयेत ॥ तंदुलीयकेन त्वचं हंति विषं तो सर्वं कापि वेत
याति कीट विषं कं पं नकेलासरवानिलैः निबतो तंदुलीयकस्य मोघ्र तेनेन नरः
पिबेत एवं कीटविषेश्म कंपंहो मनयाति कैलासशावबीपुमिः ॥ नौरिबघत्व
गालेपः मुहु कीट विषापहः ॥ दुहे सति हीरिवाह्स त्वगालेपः कोट विषघ्नः
॥ मुक्ताहं पावरः ज्ञोपकतो दशाहा स्वरप्रणत मौक्तिकलेपः श्लेष्मः शौफादि
घ्नः ॥ वचाहिंगुविडंगानि सैंधवं गजपिप्पली पाठाप्रतिविषाव्योषकाश्य
पेचविनिर्मितं दशांगमगदं पीत्वा सर्वे कीटविषं जयेत वचादिक दशद्र
व्यनिर्मितत्वात् दशांगमगदं काश्यपेन निर्मितं पीत्वा सर्वो कीट विषं हंति ॥ स
योवश्मकजं दंशं वृक तैलेन सेचयेत विदारिगंधासिद्धेन केवो स्मेनेतरेणवा
बक्ष्मिको कृदंशं सद्यः एव चक्र तैलेन सेचयेत शालिपर्णी सिद्धेनवाइतरे
ण चक्रतैलेन कोष्णेन वा सेचयेत ॥ लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः
सिंचेत कोष्णोरनालेन सक्षीरलवणेन वा सैंधवान्वितेन वा उक्तेन मुहुर्मुहुः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सेवेदा नाड्री पुल्ला कादौ बृंहणश्च विधिर्हितः वातिके विषविणपा केन ॥ श्लेष्मले
पौत्तिकेः तैलाम्भणश्च नाड्याहिमिश्च सेदो बृंहणश्च विधिः स्मृतः ॥ पैत्तिके तन्मये
त्सेके प्रदेहश्चालिङ्गीतलैः पित्तानिके विधे तेकाहिमिशति स्मिाहिरेत्तन्मयेत
९४ ॥ लेखनच्छेदनं स्वेदं वमनैः श्लैष्मिके जयेत श्लैष्मिकं लेखनाद्यैर्जयेत ॥ की
टानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्ये न क्रियाहिता स्वेदालेपनसेकास्तु कोष्णाः प्रायो
वचारके जन्मयत्रमूर्छि नादंशपाकः कोठवा कीटानां त्रिविधानां वया
त्रिविधे वचिकित्साहिता स्वेदादीश्च प्रायेण कारमान्कुर्यान्नमूर्छितेनरं दंश
पाके वर्जे विलुप्ता तयादंशकोपेन हिता ॥ रक्तेश्चाः सर्वपाः पीता गुडोजीर्णं
श्वधूपनं विषदंशस्य सर्वस्य कारयेत्परं मबूवीत नरकचारदोधूपनं स
वेस्यविषदंशस्यपारेहितमितिभगवान्काश्यपो वादीत ॥ विषघ्नंच विधिं
सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च तर्पविषघ्नं विधिं सकलं विदध्यात संशोधनानि
च कुर्वीत ॥ साधयेत्सर्पवद्दष्टान् विषोग्ने कीटहे मिश्रकैः विषात्कीटैकीटै

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वृश्चिकादतिरिक्तव्यथः तथा स्तंभं करोति मेढ्रस्य तथा हृष्टरोमतां रोमहर्षं करो
ति तथा देहाच्छोणितस्रवणेनैव सेकमेगानां विध्यतीस एवोग्रधमकः कथितः
राक्षिचरणाद्याश्रितः कः स एवोक्तः ॥ वातपित्तेतराः कीटाः श्लेष्मिकाः कणभोदु
रः प्रयोक्ता तोल्वणविषाः वृश्चिकास्तोग्रधमकाः कीटा वातपित्ताधिकाः कण
भोदुरः श्लेष्मोल्वणाः प्रायेण वृश्चिका वातोल्वणविषा उग्रधमकस्य ॥ यस्य
यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं प्रतर्कयते तस्य तस्यैव बुधः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियां यस्ये
व दोषस्य लिंगाधिक्यं जायते तस्य तस्य दोषस्य मेव जे विपरीतगुणैः कियां विदधीत
॥ हृल्लीडोद्वेनिस्तंभः सिराया मास्यैव पर्वरुक्छूर्णेनोद्वेष्टनं गात्रे कृष्णवता वाति
के विषे वातिके विषे हृल्लीडादयस्युः ॥ संज्ञानाशोष्मनिश्वासो दाहः कटुक
स्यता मांसावदरणं शोफो रक्तपीतत्वं पैत्तिके पित्तोल्वणे संज्ञानाशादयस्युः ॥ छ
र्दिरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्यात् श्लेष्माधिकं विषं
कफाधिके विषे छर्द्यादिभिर्जानीयात ॥ पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यंगश्च वातिके

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यतः सर्पकोपात्संभूता मंदमध्यमहाविषाः ते गवादिशुक्रकोथादिविषदिग्धदग्ध
दग्धकोथात्सर्पकोपाच्च संभूता यथास्वं मंदविषा मध्यविषा महाविषास्तु ॥ मंदाः
पीताः शिताः कृष्णा वा ... रक्ते ... चकाः रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पांडुरोदरा
मंदविषाः कीटाः पीतादिगुणाः रोमशाः शिलोमादीत्यादिनाशाः ॥ ... मो दकाति
पर्वाणो मध्यास्तु कपिलाः लक्षणाः पिंगाः शबलाः स्निग्धाः श्यामिता ... मध्यविषास्तु
कपिलादिगुणाः ॥ महाविषास्त्याभा ह्येकपर्वाणो रक्तासितनसितोदराः तैर्दष्टः
नरः सनः तत्र गात्रे ज्वरादितः रेखर्व मनः शोणितं तत्स्य सिद्धितया यानसेविदन् सिद्ध
... न्ने विमूर्च्छास्यो विह्वलो वेदनातुरः विशीर्यमाणमांसश्च प्रायसो विजहात्य
सून् तैर्महाविषैर्दष्टः सनरः ... जिह्वादिस्यात ततो ... मिदं कुर्वन्नीदशः सम्प्राय
सोऽजीवितं स उपैति ॥ उच्चिटिंगस्तु वकोणदंशस्त्र्यादिकवयः साध्यता वृश्चिकान्त
सोऽयं ज्ञापक सो हृष्टरोमता करोति सकंपगात्रो दंशः शीताम्बुनेव च उष्ट्रधूमः स
एवोक्तो ... राविचारा ... विकः उच्चिटिंगारवो वृश्चिकोवकेणदशति साध्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मास्यात पक्वपीलुफलनिभः रक्तज्वरसदृशो वा स्यात ॥ ककाधिके मंदरुजः
पक्वोडुंबरसन्निभः ककाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दंशो
मंदरुजः पक्वोडुंबरसदृशः ॥ सर्वावयवः सर्वलिंगलक्षणो विवर्ण्यः सान्निपातिकैः त्रिदो दै
षिकैः कीटैर्दष्टस्य दंशः सुतुल्याधिकः सर्वलिंगः स च बहूपद्रवो पक्वमलीनः ॥ वेगा
श्च सर्व व छोफो वर्द्धिस्तु विस्फुरकता ह्रिदा हि गौरवे मूर्छाभ्रमः श्वासो तिवेदना
वेगाश्च सर्ववत्कीटेषु स्युः तथाश्वपद्यु र्वैहेन त्वमांसो विक्लेदशानितत्वचमर्द्दनेन
गुरुत्वमूर्छाद्याश्च स्युः ॥ सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कंडूररोचकः कर्णिका
यश्च सर्वेषां दंशानां स्युः ॥ वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत ऊर्द्धमारो
हति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तिष्ठति दंशः सद्यो तिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च वृश्चि
कस्य तीक्ष्णं विषं भवति तच्च प्रथममग्निरिव दहति उपरिष्टाद्धावति नाह
ति पश्चाच्च दंशे तिष्ठति दंशः वृश्चिकेन सविषो सद्यो तिरुगादि स्यात् भिद्यते स्फु
टतीव च तुद्यते इति कर्मकर्त्तरि तङ् ॥ तेगवादिदंशा हो कौ यादि यंदष्टादिको

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णावीर्यं वेति विषशान्त्यै धारयेत छ इत्यजीर्णेरपाणिरोऽर्द्धाको विज्ञेयवतः न चरे १
घ्रायाः ९ विशेषतः पूर्णत्वमुपैति भुजंगमाः छ त्रेवान्हजंगरि हस्तं स्ववरे हि
ज्ञेयेराज्ञो तथाक्षु चंडुडर योद्धयासंख्य छ योज्ञाय विज्ञेत्ताः सर्पाः पूर्वम ति
तस्मादेवमाचरेल्लीयमिति छ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितां
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने सर्पप्रतिषेधो
नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः छ विषपन्नगमात्कीटलूतादि चिकित्सितं वक्ष्ये छ अथातः
कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवको
थजाः दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः सर्पाणां पूर्वोक्तानां
विण्मूत्रादिजाः कीटा दोषैः पृथग्युक्तास्त्रिप्रकाराः समुदितैः संयुक्ता इति चतुःप्र
कारास्तु छ दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्वणः छ तेषु मध्ये वायव्यैः कीटैः
कीटैर्दष्टस्य दंशस्तोदरुजाधिको भवेत् आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान्
पक्वपीलुफलप्रख्यो रक्तजेरसरद्गापवा आग्नेयैः कीटैर्दष्टस्य दंशोऽल्पस्रावादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रेपुरुषाजन्मनोपद्दुतोऽस्य स्यस्य यदि उपजायते तेनैः ॥ घृतेर्धं पीयेऽ अनिःशेषे
देशादपद्दुरेहितं भूयो वेगाय मज्जायेत शेषं दूषीविषाख्यवाद् देशात् विषं किं पुनः का
यान्सर्वीविषमुद्दुरेत शेषाद्धि विषपुनर्वेगाय संपद्यते दूषीविषाख्यवान् ॥ विषापा
येनिर्लेकुवेसेहा हिमिरुपाचरेत् तेनमद्य कुलत्थ्योस्य वर्ज्यपवननाशनैः पित्ते वि
तेज्वरहरैः कषायलेहवस्तिभिः समाहितैः कुशावेगेण कफमारग्वधादिके विषापग
मेसतिवायुकुपितेस्वेहा हिमिरुपक्रमेत् तैलावर्जितैर्वा तन्नाशनैः पित्ते पित्तज्वरहरैः
काथैः सहस्त्रिमिरुपक्रमेत आरग्वधादिगणेन समाहितैः कफमुपचरेत ॥
सितावेगं धिकाद्दवान्यसामधुकं मधुपानं समं चहुतां सुप्रोक्षणं प्रलितत्वान्मेचट
तजलेनैव गरोऽद्दरश्च तथा तालत्वनेहयंता सर्पा गामि हते पुंश्यालेशकाविषपीडि
तेच पुंश्याले ॥ कर्केतनंमरकतवज्रवारणमौक्तिकं वैदूर्यं गर्दभमणिं पित्तुकंवि
षमूषिकां हिमवद्गिरिसंभृतां सोमराजीं पुनर्नवां तथा द्रोणं महाद्रोणं मनसी
सर्पजेमणिं विषाणिविषशान्त्यै वीर्यवंति च धारयेत कर्केतनादीनिच विषा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुष्पाद्यैर्वेनेदद्यस्वराज्ञिल्लैः गगलोकंबुनाहरे दृष्टे पूर्वैव स्वागदं विवेन् नाशिमतो वेगे
पुष्पमेकमन्निर्हृधेन पुष्पाया ...लोकं वुनार कं हेरे न पूर्वैव स्वागदं विवेन ॥ एवं जनेतीरण
तमप्रमवर्षीडुचयोजयेन रवधें जनमतितो ह्रनं योजयेदद्यवर्षीडुच नन्वच केचिद्देगानो
हितात्र व नेषु किं विधेयमित्याह ॥ अनुक्तेषु चवेगेषु किं यादवीकरोहितोग
कथितेषु दर्वीकरोक्तां क्रियां योजयेत् ॥ गणि लीवाल क्षे केषु मदुर्विद्योत्तिरं
नेचगर्भ त्वादिषु मधुक्रियांचा जयेत् सिर्द्धां वनखयधेन ॥ त्वगमनोहानिद्रोवकं
रसः स्नाद्वैल जोनरवः तमालाः केसरे शीतले पीतते दुल्लवारेण हेतिन्न बैविर्षल्पेत
द्विजिवर्ज्मिवनुरान त्वगादि कमिदं उपेक्षा भसार्पीतेसवैरीति विबाहिम हेति वज्जिव
जेमिवनुरानित्तुपमाहेकारः ॥ बिल्वस्यन्त्तलमूरसस्य पुष्पं फले कंरंजस्यनतेमुत
हुं फलत्रिकं व्योषं मिशाहवंचवत्त स्यमवेणमुस्तहमपिंडन्नुजंगल्लतोहुरहवि
कायेर्विमवि काजीलगरज्वरे स्नु गार्तेन्वेरतन मनिविथर्विते स्नुस्वस्थी करो
त्येजनपानवेस्यै विल्वमूलादिकं छागमवेणमुस्तदातिषमे जन्मादिभिरातौ

मेदं ॥४॥ अथ दक्षिणतो वेगेषु दैवं विस्तार्य श्रोणितं आगादं मधुसर्पिषी शंखचूर्णं त्वरि
तं पिबेत् ॥५॥ द्वितीये वमने कृत्वा तत्र देवागादं पिबेत् द्वितीयवेगे वमनं विधाय तत्रै
वागदं पिबेत् ॥६॥ विधाय हेतुः पुंसां जीवनं तृतीये कृतं नाकने तृतीयवेगे विषघ्नमंजना
३२ दि दद्यात् ॥७॥ पिबेच्च तुर्ये पूर्वोक्तं यवागूं वमनेऽलं ते चतुर्थवेगे कृतवमनः पूर्वोक्तं
यवागूं पिबेत् ॥८॥ पञ्चमे च मयोः शीतं हिमं सकंपमो हाराः पायये द्वमनं ती
क्ष्णं यवागूं च विधाय हेतुः ॥९॥ पञ्चमयोर्वेगयोः पुरसं ग्रीष्मे रसपुंकसिंपृ सिक्कं वती
क्ष्णं वमनं पाययेत् ॥१०॥ आगादं तत्र मेतीक्ष्णं युक्तादं जनन स्यपा सेत्वा वगादं शस्त्रे
णमूर्ध्नि काकपदं ततः मांसं सरुधिरं तस्य वर्मवतश्च निक्षिपेत् सप्तमे वेगे तीक्ष्णम
गदं जनेन स्यच चक्षुर्यात् ततः शस्त्रेण काकपदमव गाढं मूर्ध्नि विधाय तत्र तस्य दष्टस्य
तस्मिन् काकपदे मांसं स श्रोणितं तस्य दद्यात् चर्म निक्षिपेत् तृतीये वमितः पे
यो वेगमे मंडलिनो विषे तृतीये मंडलिनो वेगे वमितः पेयां पिबेत् ॥११॥ तीक्ष्णमगदं ष
ष्ठे गणं वा पठ्य कादिकं ॥१२॥ तीक्ष्णमगदं पथ्यकादिवागणं पिबेत् ॥१३॥ षष्ठे वगादं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पादेशं पानमहुधंमुवि उद्धृत्यपश्चिमंसर्पिर्धान्वसद्गां प्लेलवघेन लिवेत्सुराणां च घृतं वंचूर्णं
वच्चूलितं जीर्णे विरिक्तो नुजीतयवान्नंसूपंसंस्कृतं कोडुचिचायाः सर्पविद्धो वस्य देशं
पानमहुधंमुविनिखचेत् ततउद्धृत्यप्रछिनं सर्पिर्धान्वमध्वप्रलेपघेन पानस्यमते
तथापुराणघृतंत्रिफलाचूर्णं युतं पिवेत् जीर्णे विरिक्तो यवान्नेशाल्यादिकं
सूपंचसंस्कृतं नयात करवीरार्ककुसुमसल्लकीगलिकाकेणाः कल्कं पदारना
लेन पाठामरिचसंयुताः एवं व्यंतरदष्टनाशने दः सार्वकामिकः करवीरार्क
जेः कुसुमसल्लेलांगलिकारीभ्रूकांजिकेन कल्कयेत् एषोगदः सर्वकामिके
व्यंतरदष्टानां हितः सार्वकामिकः इतिमनुराति कादित्वाडुमध्यपदलोपः शिरी
षपुष्पस्वरसेन सप्ताहं मरिचं सितं भावितं सर्पदष्टानां पानेनस्यांजने हितं शिरी
षकुसुमरसे सप्तवासराणि क्षितं मरिचं भावितं भुजंगदष्टानां पानादौ हितं द्वि
पलेचत्तकुष्टाभ्यां घृतं क्षौद्रचतुष्पले नपितं सेकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदं तत
गरकुष्टयोर्द्वपले घृतमाक्षीकयोश्चत्वारिपलानि तत्सेके एणपिदष्टानां तेत्सीनंदा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्वामंडलिविषविशेषादगदोहितः सुगंधाद्यः समभागाः ...भागेनस्तु
रसपत्राहिकमितिसमाहो कौमंडलिनोविषविशेषेणागदोहितः ॥ एवं
चवल्कव रायपहोनागपुष्पेलवालुकं जीवकर्षभकौशीतंसितापद्मकमु
त्पलं समोदोहिमवान्नामहेतिमंडलिनोविषे लेपः प्रपद्मवीसव्ये विस्फो
टज्वरदाहहा पंचवल्कादिकोमाहोकपुत्रो हिमवान्नामागदो मंडलि
विषेलेपनेहेति शोफादिहाच ह्रीबेरषपिप्पलवटहूर्दुवेतसानांपंचानां
९६ त्वकृपंचवल्कंमुच्यते ॥ काश्मर्यवटशुंगानि जीवकर्षभकौ सितामंजि
ष्ठामधुकंचेतिदशोमंडलिनापिबेत काश्मर्यादिकंमंडालिदशेनरः
पिबेत ॥ वेश्मत्वग्बीजकटुकापाटलीबीजनागरं ह्रीबेरबीतिवि ज्ञा
षमलंगवेद्युक्तंवचा शिरीषोगोवारिणाशोगोहंतिगोनसजं विषं वेश्म
त्वगादिकोगणोगदोगोनु चशिरीषोगोनासविषंहंति वेश्मत्वग्बीजं
॥ कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः सक्षौद्रव्योषतगरा घृतेति
राजीमंतां विषं कटुकादयोराजीमतांविषंघ्नंतिति ॥ निरवनेकांडचित्रा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्पर्शनक्वैर्न्नतसंदष्टैः कौशिकादिरहितैर्वमनैर्वामयेत विषहरैश्चवामयेत ॥ ए
वं कृते सति तस्य विषार्त्तस्य शरीरं विषं न व्याप्नोति ॥ भुजंगदोषप्रकृतिस्थानां वेग
विशेषतः सुसमीक्ष्य सम्यगालोच्य विविधौषधैर्वा चरेत्क्रियां भुजंगदोषादिकं सुसमीक्ष्य
बुध्या सम्यगालोच्य विविधौषधैः क्रियां समाचरेत ॥ सिंदुवारितमूलानि श्वेता च
गिरिकर्णिका पाने दर्वीकरैर्दष्टेन संमधुघृतपाकं तेसिंदुवारितमूलादिकं जल
नियेत दर्वीकरैर्दष्टैः पानेन स्यमाक्षीकं कुष्ठसहितं ॥ मंडलिसर्पदष्टस्य तिपेद
शेहतं सजिं वारही नाकुलीमांवातीहूत्रा मूलविषेणवा पाने चदोष्ट्रमं भिष
गुह्यमधुघृतयुतं हेमभुजंगदष्टस्य रक्तहतेन सनिदंरोगं जाना नाकुलीमांसादिं
पवेत तीक्ष्णं नमूलविषेणवा तिंपेत स्नोद्रादि युतं च सर्पिः पानं ॥ तंडुलीय
ककाकमार्धकिणिही गिरिकर्णिका मातुलुंगी सिकासेलुः पानं नस्यांजने
हितः राजगदः फणिनां घोरे विषराजीमतामपि तंडुलीयकादिकाः पाना
दिभिर्गदः फणिनां राजीमतां च दारुणे विषहितः ॥ समाः सुगंधाम
हीकाश्वेता रव्यागुंदतिकाः गंहींशेसोरसंपवेकपित्थं बिल्वदाडिमसहो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पविलीने विषोष्मणा लेपसेकैः सुकुंकुमाः सोमयदुरानृीतलैः स्नातेऽशेषं
वल्लोहितं विषोष्मणा प्रविलीने लेपादिभिः पुनः पुनः प्रयुंजीत शीतलै
लेपसेकैः ॥ सस्नेहे विषवेगाद्विमूर्छा यमदाहहृद्रवाः भवंति तान् जयेत् शीतैः
बीजैः स्रावैर्मधुरैर्घृतैः सस्नेहस्नेहस्नेहतेऽस्त्याद्विहिरक्ते विषवेगमूर्छाद्या भवंति
तान्सर्वान् जयेत् शीतैर्लेपादिभिः नस्याद्यैरंजनैर्वा पानैर्वा शीतैर्नस्यादिभिर्वा बीजैश्च ॥ स्नेहे
तु रुधिरे स्रुते विषवेगः प्रशाम्यति सस्नेहे तु स्रुते सति विषवेगः शीघ्रमेव प्रशाम्य
ति ॥ विषं कंठगतं ज्ञात्वा हृदयं तस्य गुप्तये पिबेद् घृतं घृतं क्षौद्रमगदं वा घृता
प्लुतं हृदयावरणे वास्य श्लेष्माहृदयमुपचीयते विषं ज्ञात्वा दियोगाते हृदयं कष
ति तस्य हृदयस्य गुप्तये रक्षणाय घृतं घृतं क्षौद्रमगदं वापि बेत घृता प्लुतं ग
स्य पुरुषस्य हृदया [illegible] वरणे सति श्लेष्मा हृदये च यं याति ॥ प्रवेते गौर
वालैः शाहहल्लासं वामये तेतः द्रवैः कांजिककोल्लच्छे तैलमद्यादिवर्जितैः वम
नैर्विषं हरेत् प्रनेवेद्य प्राशितं तद्यप्रवेज्ञाः सं जाता गौरवो लेशा हल्लास्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तदा मदादिभिः पूर्णेवदनेनगृरिहमध्यं प्रछायप्रछादनेकल्लोज्झवेषेन
मांसलेनतुस्यात् नेविशेषणप्रछायांचेवेत ॥ अंगंसदेवदंशेनलेपयेद
गदेर्मुहुः चंदनोशीरयुक्तेनसमतिर्वेववसंचयेत् तथादंशेनसादुत्सं
गमंगदेनपुनःपुनर्लेपयेत चंदनोशीरान्वितेनोदकेनसेचयेच्चशरी
रं ॥ विषवृविसतेविध्यात्सिरांसापरमाक्रियारक्तेनिर्हियमाणेहि
कृत्स्नेनिर्हियतेविषं विषवृविसतेसर्वासिरांविध्येत साहिसिराउत्त
माक्रिया यतोसृगजसृजिनिर्हियमाणेविषंसर्वमेवनिर्हियते तदाश्रि
तत्वात् ॥ दुर्गंधस्सविवर्णकृष्णमनोवचटचटायते यथाश्वविषंकृमस्कंचपूर्व
वत्लक्षेपदस्कुसविषंशोणितंदुर्गंधंस्यात् वर्ज्ञोचद्विपंचटचटायते
विषुहवेचरकं दोषानुसारेणपूर्ववत्सिराव्यधविधियुक्तेनलक्षणेनविध्या
त ॥ सिरालक्षणप्रमाणानामृपाणाम्नगजलौकामिः सिराप्रतेशाफादिना
नुपलभ्यमानानामसृगजलौकसावापुज्यात ॥ शोणितेस्रुतेशोधंच

168

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेत्ति कथमित्याह यैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितः । अन्नं तु वक्ष्यति तु बंधे न बंधेन लभ्यते विषं न
वर्धते इति हि तस्मात्स्म विषं बंधानि पीडिताः दंशास्ते परि शुद्ध चतुरंगुले रिष्टां होमा
दिभिर्वेत्ति कथमित्याह अभिमन्त्रितरूपलक्षितो मंत्रश्चौवधीयात् बंधेन हि विषं लभ्य
ते जलं यथा सेतुबंधेन अस्य च द्रष्टव्यमित्यरिष्टाविषं बंधनपीडितान वर्धते इति ॥
निः पीडनात्तु दूरे दंशं मर्मसंधयमर्त्तनयानजाय [illegible] ते विषा वेगा
बीजनाशादिवांकुरः अन्नं तु पक्ष्यामि पीड्य दंशा मर्म संधिवर्ज्जं चिन्त्वा तथा
ज्ञो एवं कृते सति विषा वेगा न येते यथांकुरो बीजनाशादिवत ॥ दंशं मंडलि
नो मुक्तापि न तत्स्वादयापरं घृतपृष्ठे हेमलोहादयोर्दहेत् दाहस्तत्सुकेन वा करो
ति भस्मसात्तथैव वह्निः किं नाम न स्यात मंडलिनां च दंशोपि न तत्त्वाद्धेतामु
क्तो अथ यापरं दंशे हेमादिभिः घृतपृष्ठैः शीघ्रं दहेदुल्मुकेन वा पतो गिनःसर्वाए
वमस्मतो सर्वेषं वबल्लेन पतितं तत्तु किम्पस्मात्वं अन्य द्विषस्थिरं वको वामकुंभस्था
नदेशो मध्ये प्रच्छायं अंतररिष्टायामांसलेनतु विशेषतः अथ पवो पिन तत्प्रायः स्यात्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नमवति समसमीपं प्रयातस्य गमिष्यतो नरस्य प्रयातस्येति वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्त
मानवद्वेति भविष्यति क्तः अतोन्यथानुत्वरयाप्रदीप्तागारवद्विषकरस्य कंठ
गतान्प्राणान्विषमाशु शमनयेत् अतोन्यथा साध्यत्वमतिसद्योजुष्टत्वरया कंठ
गतान्प्राणान्प्रज्वलितगृहमिवरक्षेत् विषशीघ्रं शांतिं नयेत् ॥ मात्राशतं विषं स्थि
त्वा देहाद ॥ स्य देहिनः देहं प्रकम्पते धातून्रुधिरादीन्प्रदूषयेत् प्रकोपमत इति
प्रोघाभ्यानितितड ॥ एतस्मिन्नंतरे कर्म दंशस्योत्कर्त्तनादिकं कुर्याच्छीघ्रं तथा दे
हे विषवल्ली नरोहति अस्मिन्नंतरे दंशस्योत्कर्त्तनादिके कर्मचपले विदधीत य
था विषवल्लीकायेनरोहति विषं वल्लीवेल्लिउपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ॥
द्दर्श मात्रो देहदाप्नुते मेव पवनाद्विते लोष्टं मही वादशने स्थित्वा चानु सं सन्मम
निस्वेन समालिंपेद्दंशं करोमलेन वादश मात्राः पुरुषस्य मेव संख्य द्दष्टारं शीघ्र
मेवरवादेत ॥ यवालोष्टं धरण्यो दशने स्थित्वा पश्चात् मितिनिष्ठीवेद्दंशमालिं नर
पेत्कर्णमलेन वालिंपेत् ॥ दंशस्योपरि बध्नीयाद्दरिष्टां चतुरंगुले द्वौ मादिभि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कूर्मपृष्ठवदुन्नतः रक्तं रक्तैव ःकामसंस्पर्शा वर्द्धते तेननुदेशतः दोमहर्षो
निद्दिशिरेः स्वयमुत्तोहितामितः हृदयेहनतावकवेकोलेयस्यैतस्यजत
वेष्टं वागमेदार हिध्मास्वासावमिःकाशोदष्टमात्रस्यदेहिनः जायते युग
पदस्यसहहृत्शूलेनजीवति यस्यदेहिन एककालमेवहिध्मादयो हृच्छूलंच
न५ स्यात् सं जीवति फेनंवमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः नासावसादोम
गोगविट्भेदः स्नायुसंधिता विपरीतस्यदष्टस्य हृदयेनाभिहतस्यच भवंत्येता
निरूपाणि संप्राप्तेजीवितक्षये यस्यफेनं वमति निःसृतेनः श्यावपादादिस्त
थानासावसादादयस्नायुस्यपुंसो विपरीतस्य वध्यादष्टमात्रस्य विपरीतिप्त
केनाभिहतस्यच सामान्येनैतानि रूपाणि तस्य जीवितक्षये संप्राप्ते स्युः विप
पीतस्येत्याहितागन्वादित्वान्यरनिपातः नस्य तनातीहूणेनदृतात्वेतजा
गमः दंडाहतस्य नाराजीमयातस्यपमातिके तीदेणेः स्य चेतनानेचेतन्यं
तथाहताच्छिन्नाद्वकगमोचभवति तयादंडेनलगुडेनाहतस्य राजिर्लेखा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

याः दिव्याश्रयिता दैत्या पत्र देवताः कृत सन्निधाना श्मशाने चैत्यवल्मीकयज्ञा-
श्रयसुरालये चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्याने शुष्कोटरे द्वीरे द्रुमे निंबतरौ निर्ई-
२२ रेभितिरिंगहैं चके बन्धुगदाकुतति अप्लाले कोटाधरा रक्तस्पनयनाये च तेषु
राशी विशेषः नेतेषु कालनियमो न च वेगा षत्रुक्रमः मंत्रयंत्रबलेनापि प्रसह्य विनि-
वर्तते बहुवाक्यदोषं ते देशं चरंति ॥ श्मशाने विति चैत्यादौ पंचमीपर्वसंधिषु अ-
ष्टमीनवमीसंध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ग्राम्यार्ण्येयम घाश्लेषा विशाखापूर्वे नैर्ऋते
[illegible]तारथेषु हृत्तैवदष्टमं मर्मसु च त्यजेत् दष्टमा वः तितास्यादाः शीर्षमाण्डेशि-
रोरुहः स्नायुजिह्वामुक्तमूर्छे न शीतोच्छ्वासो न जीवति श्मशानादिषु दष्टम-
र्मसु च दष्टं त्यजेत पामं भरणी [illegible] ते मूलं [illegible] तारवेषु
हृ[illegible] सं [illegible] दपएव यः स्मृत्वा मुख्यन पनः पतत्यैव [illegible] सनः पुनः पुन
मूर्छे न शीतोच्छ्वासः न जीवति ॥ बेप पूर्वे दनातीब्रा [illegible] वामं गात्रि
रक्ते नाम मूर्छा गलग्रह [illegible] राजस्य किंकराः जांबवप्रतिमोदंशः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ततः सविषो दंशः कंडूशोफरुजान्वितः इत्युक्ते गर्भितः किंचिद्विपरीतस्तु निर्विषः स
विषो दंशो वक्ष्यते कंडूद्वियुतो दष्टो ते जालक वल्कि किंचिद्ग्रथितो स्याद्विपरीतस्तु निर्वि
षः स्यात ॥ पूर्वो दर्वीकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पं
तीव च कीटिकाः दर्वीकराणां प्रथमे द्विष वेगे श्याववर्णं दुष्टं चरक्तं स्यात तेन च नाहश
रक्ते न मुखवक्त्रनादौ श्यावता स्यात कौटिकाश्च गात्रे सर्पंतीव ॥ द्वितीये ग्रंथयो
वेगे तृतीये मूर्द्धगौरवं दृक्रोधो दंशविक्लेदश्च तुर्थे ष्ठीवनं वमिः संधिविश्लेषणं तंद्रा
पंचमे पर्वभेदनं दाहो हिध्मा च षष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवं मूर्च्छाविपाकोतीसारः
प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे स्कंधपृष्ठकटीभंगः सर्वचेष्टानिवर्त्तनं द्वितीये विषवेग
ग्रंथयः स्युः तृतीये शिरोगुरुत्वादयस्युः चतुर्थे ष्ठीवनादयः पंचमे संधिविश्लेषणं तं पं४
द्रापर्वभेदनं दाहो हिक्का च षष्ठे च वेगे हृद्यपीडाद्याः सप्तमे शुक्रं प्राप्य स्कंधा
दिभंगः सर्वचेष्टानिवर्त्तनं स्यात ॥ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ते
न पीतांगता दाहो द्वितीये श्वयथूद्भवः तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते च

315
1774

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जं हेदं तद्दत्तापदे स शोणिते वा शृंगविद्यात् । ओशिते देशापदानि मांसशोथ दात्तेन नास्ति व्रीहि
निहृष्ट कमादिशेत् । देशाप दानि चत्वारि न दुष्टेऽ कमविदृष्ट निपीडितस्यात् । एवु
मध्येहृदयमादिकं चिंतं निर्विषंवदेत् । पक्षिणे दष्ट निपीडिता रक्तम सामध्ये व
देतत् । व्यालनृन दष्ट केतु मेषु साध्यं स्थितं धोभूभ्यते । विषमा हेयमप्राप्य र जंदूष
यते वपुः । रक्तमेव स्थितु प्राप्नु वेहं दुर्लते ते लमं वुवत् । सर्पाजे विषं ने शोणिते मप्राप्य
शरीरे दूषयते अपि तु प्राप्य कितुरंजं तो कमपि प्राप्नं विषं वदेत् । यथा तेलं जले प्रा
प्य प्रसरति तद्वेवं ज्ञातहेयमिति दति कुशीत्यादिना भवा दंश कफ क छ नीरोसु स
ये५ थं संस्पर्शात् हृनकुपितेनानिलः कदाचित् कुरुते शोफसंज्ञा गामि हते तत्तते भीरोः सम
यस्य पुंसः सर्पसंस्पर्शादुद्भूता यध्द्रयते न वायुः क्रुद्धः कदाचित् शोफं विधत्ते तत्संज्ञा गा
मि हते स्यात् । दुर्गंधकारविहृस्यकेन चिरष्टेऽशंकया विषा हेगाज्वरः छर्दिमूर्छा
दाहो पिवाध्यवेत ग्लानिमोहोतिसारो वा तच्छंका विषमुच्यते दुर्गंधकारकेनाति
स्पृशेन नाविद्धस्य दुष्टशंका पाविषाहृगादयः स्युः तच्छंका विषंनिगद्यते छनुष -

२६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शूलहरणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः अंतराश्रितेषु मेव संकटाङ्गोनीकारं ध्नते
अतेसंकीर्णलक्षणास्तस्मात्सन्निपातप्रकोपनाः स्मृ ॥ आहाराद्यैश्च वातादयः सर्वतो
दूषिता वा क्रुद्धः पापवृत्तेनशोवैराद्वेषेभ्यश्च वेद नाते दंशंति सर्पास्तेषु तेषु विषा
धिकं यथाक्रमं आहारादिभिः कारणैर्भुजंगा दंशंति तेषु यथाक्रमं विषस्याधिक्यं
कथितं ॥ आहारादिष्टा कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथं आहारदिष्टास्तर्पयित्वा तु वि
दित्वा यथास्वं चिकित्सेत् ॥ अंतरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ अंतरा
भुजंगमः पापभुजंगमः पापस्वभावत्वान्मार्गं समाश्रित्यास्ते ॥ यथा लालापरि
क्लेदमात्रमगात्रे प्रदश्यते न तु दंष्ट्राक्षतं दंशे न तुंडाहतमादिशेत् एकं दंष्ट्रापदं द्वे
वाव्यालीढाख्यम् शोणिते दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि मांसच्छेददाद वि
च्छेदरक्तं वाहीति दष्टकं दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्दष्टं निपीडितं निर्विषं द्वंद्व त्रय सम
साधं पञ्चमं वदंति यस्मिन्नेकाये लालापरिक्लेदमात्रमुपलभ्यते न पुनर्दंष्ट्राक्षतं दंश
तदेवं न तत्तुंडाहतं कथयंति एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा दंष्ट्रापदे रक्तवर्जिते न ह्यालीढसं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शाट्वने हस्त्यावरणादश्च स्त्वारोमासाग्रहीताः शीतातपाद्यास्त्वारोमस्याग्रही
ताः अंतरावि ज्ञातपद्मतु संधि द्युविर्वधिकासु ज्ञेतु संधिः प्रागुक्ताः ॥ रथांगलांग
ले ॥ वस्त्रिकां तुरगधारिणा फणिनः शीघ्रगतयः सर्पादर्वीकराः स्मृताः रथांगा
द्विधारिणः फणाः वेतो द्रुतगतयो भुजगा दर्वीकरा इति मुनिभिः स्मृताः ॥ जेयामं
डलिनो भोगा मंडलैर्विविधैः स्थिताः कुंडलो मंदगमना भोगाज्ञस्य भोगास्तथा
नानाप्रकारैर्मंडलैः स्थिताः कोशकोशीघ्रगतयो मंडलिनो वैद्याः ॥ राजीमंतस्तु राजि
मिस्त्रिग्धाभिर्विचित्रवर्णा मिस्त्रिग्धगूर्ध्वं विचित्रताः स्निग्धाभा नानाप्रकाराभिस्तिर्य
गूर्ध्वगराजिभिर्विविचित्रताराजीमंतो वेद्याः विज्ञातयाधुनोच्यते ॥ गोधास्तु तस्त्र
गोधेरविषर्दवीकरैः समः चतुष्पात्र गोधापुत्रो गोधेरः ननु गोधेरा इति नाग्रेव
गोधास्तनः प्रतस्वादि तयाच गोधायाः फणित्स पस्मार्थः वृत्तादितो यसस्तमाद्
मवाने पादष्ठिकनामशंकानिरासायां स्वेतते सवर्दवीकरैर्विषणतुल्यस्तेरेव
जातत्वात चतुष्पा चतुष्पादोसौ ॥ वेतराविद्यादेते वामेव संकरात्व वामि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृदयपीडा कायः सर्वांगसंदशस्यास्यात्वोपेट उन्नरस्याने विषमतिषेधो नम पंशि
शोध्यायः ॥ छ ॥ विषमप्रकपाल्कपर्यं विषप्रतिषेधं विवेदराह ॥ छ ॥ अथातः सर्प
प्रतिषेधं विवक्षुराह ॥ छ ॥ अथातः सर्पप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः दर्वीकरामं
डलिनो राजीमंतश्च पन्नगाः त्रिधा समासतो भौमा भिद्यंते ते त्वनेकधा व्या
सतो योनिभेदेन नोच्यते नुपयोगिनः दर्वीकरादिभेदेन भुजंगाः संक्षेपेण त्रि
प्रकारा भौमाः ते नुयोनिभेदेन विस्तरतोनेकधा भिद्यंते विशेषात् हानुप
योगिनो यतस्ततो न विगद्यंते ॥ छ ॥ विशेषात् दुष्टकटुकंहो स्मिलादुरुगीगलं वि म६
मा४ षं दर्वीकरादीनां कं द्वातादिकोपनं दर्वीकरमंडलिराजीमंतः ते षां विषं रू
क्षादिगुणं क्रमेण च वाततपित्तकफानां कोपनं स्यात् यदापि विषं रूक्षादिगु
णं तथापि तदात्मैव पुनरिह गुणकथनं विज्ञाता सुखसमेव कथितं तेन दीत
ले ॥ छ ॥ तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च विषोल्वणा भवंत्येते व्यंतरा
[illegible]त्वे संधिषु एते च दर्वीकरादयः तारुण्यादिषु च विषोल्वणा भवंति वृष्टि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्तमधुरेघृतपुत्तैश्च भोजनैः वैद्निकविधिविरचैस्तान्याजयतिश्री तत्सैः सेवैः प्र
लेपैश्च तथा भोजनैः कषायतिक्तमधुरैः शाख्यपुतैश्च शमयेरेः ॥ वातात्मकं जये
त्वा दुष्टि गंधामूलवस्त्रान्विते सघृतैर्भोजनैर्लेपैः तथैव विधिज्ञाता शनैः न्यायतं
श्लेष्मनं कृत्ते प्रलेपाभोज्यमौषधं वातिकमधुरादिवृत्तैः ससर्पिकैर्भोजनैर्लेपै
श्च जयेन्मासभोजनै कषायतिक्तमधुरैः शाख्यपुतैश्चशमयेत् विषश्वस्मनं विरेच
नं प्रलेपो वामो ज्यमौषधं वा नाघृतं शालंकिंतं हि सर्वमेव सघृतं शर्करं ॥
३६ सर्वभूतस्थं विभुत्वाद्यत्तौ वन्नं त्विषतेमेव जंकिंचिद्दृश्य वात्मबले
निले सर्वभूवि षभुतस्थं वा स्थभुवघ्नतु त्वं नान्यदेवबद्धं किमपास्तिवि
शेषणाच वातेतिरिक्तं ॥ उग्रपत्नात हेत्वंगं साध्यं यत्नात्विताशयात्स्वयं सुदुः
श्रयात्स्वयं यत्नेन साध्यं वा नाशयात्स्वयं कफगतं विषमल्पयत्नेन साध्यं पित्ता
स्यादिति ॥ इति श्रीमद्गंगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांग

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रोधशोकभयश्रमैः अजीर्णैर्वद्दोद्रवतापित्तमारुतश्लेष्मभिः ति
५२ लशुष्कफलाद्याम्लमूत्रवाष्पन्नैर्जिह्मेतैः हस्तिमूषिकवाद्देश्चनिःस्वने
र्द्विषसंकटे पुरोवातोत्पलामैः कृमदन्तैर्वर्द्धते विषं श्लेष्मादिभिः विषंहेदि
मेति ॥ वर्णात्सुत्रोक्तोपनित्यात्सौक्षेदं गुडवत्कृते विसर्पति घनार्पयेत
दगतस्योहि नक्तिंच प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्माद्धनात्यये क्वावेषिच
जलप्रभावत्वाद्दिष्टं संक्लेदं गुडवद्याति विसर्पति प्रसरति घनार्पये विगतवर्ण
समये तद्दिषमगतस्योहि नक्ति अत्यन्तं किंकरोति तस्माद्धनात्यये रांस्से मयेमंद
वीर्यत्वं प्रयाति ॥ इति प्रकृति सात्म्यर्तु स्थानवेगबलाबलं आलोच्य निपुणं बुद्धा
कर्म्मानंतरमाचरेत् इत्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृत्यादिकं बुध्वा यत्नेन निरू
प्य ततः कर्म्म कुर्यात ॥ श्लेष्मिकं वमनेन रक्तमूस्रुतीक्ष्णप्रलेपनैः कषायकटुति
क्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषं श्लेष्मिकं वमनैः रक्तादिगुणैः प्रलेपैश्च दशैर्भोजनैश्च
कषायादिगुणैः शांतिं नयत ॥ पित्तकं स्रंसनैः सेकप्रदेहैर्मधुरीतलैः कषायति ५३।

णं हेमवर्णं स्यदापये दि तिँ स्मर स्मितत्वा धिगधैत्यादि नाविधिरश्च्छाक्र नेत्रिव
श्री छक्रार्केरासोद संयुक्तं वर्णं ताप्यसुवर्णं योः त्वे हः प्रश्नम यत्पुनः सर्वयो
गक्नतेविषं माक्षीकधातुकांचनयोः चूर्णं श्वार्कं राक्षाक्षी कान्वितं लेहो दारुणं
गरयोगजे विषं हंति छमर्वाममतानवकणं नष्टो त्तीव व्यधि व्रकार वेचा मुस्ता
विडंगानि तक्रकोसांबुमत्सुमि पिबेद्रसेनवाथ्रे च गरोपहत पावकः च्चर्कोद्सीनि
तक्रादिभिरसेनवाबीजपूररसादिरसेन गरोपहतानिः पुमान् पिबेत छपा
रापतांभिवसदी उक्तराहं मूतेहि सं गरन स्मारुता काश्यासहि ध्माजरा
पहे पारापतांभिबादिभिः मृतश्शीत जेत्सेगररत्स्मादि छु विषप्रतीतिकाला
नेहोवदूष्यादिसंगमे विषसंकटमुद्दिश्य ज्ञातसेकोवे जीवति विषप्रलेता
रियोगे सति विषसंकटे कोपि ते ग्रस्मिन् विषसंकटे विधाज्ञाः श्रतमध्ये
एकोऽजीवेत छतेन विषप्रकृतिः पितृप्रकृतिः कालो वर्षा विधान्ने सर्व पादिवि
षदोषः पिते दृष्यर जेग्मादिक्षये न सान्माादीनां ग्रहणं हृत मापमेदोकि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रोफवारसततताम्यतः शुष्कपादकरः हायी॥ स्वेदेगोमांसकुमांजारनकुलव्यालवानशान॥ प्रा
यः वरपतिशुष्कंशुवनमति जलाशयान्॥ मध्यते क्लिप्यमात्मानं गोरोगोरवकार
कः विकर्णेना सानपने पप्रयनेम्हदतें दूयः तेनगरण पांडुादिगुणः कसादिकी॥
डितस्मुस्यात् वातेनप्रतिलोमेनप्रयुक्तेस्तथा स्वप्नचिंता परस्यातेन याहरेत्ठ
रयलेन ह्रीहवान हीनवाग्गादिगुणस्मुस्यात् स्वप्ने भृंगालादीनपश्यतिप्राये
ण शुष्कवृक्षादयानात्मा लोकते ज्ञात्मानंच गौरः सन्नेतेसंमन्यते तेनस्य गौरमन्य
ते तेनगरविषेणविहतेंद्रियः सन् विकर्णघ्राणचक्षुर्वपदस्यते छ एतैरन्येश्च
उपद्रवैः क्लिश्यो घोरैरुपद्रवैः गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्यश्चिकित्सितः एते
नतैरुपद्रवैरपरैश्चानुक्तैर्दारुणैः क्लिष्टः सन्नेगरपीडितः कश्चिदेव चिकित्सितः
नाशर सद्यः एवं मनुष्यते छ गरार्तोऽतत्वान्नभुक्तानंतस्य पथ्यपानभोजने शुद्धहृच्छीलयेदे
मसदवस्थानविधेः स्मरेत् गरातुरः क्रतेवमनस्तस्मै वोक्तपथ्यपानभोजनेन भुक्ता
शुद्धहृदयः सुवर्णंशीलयेत किंकुर्वन् सदवस्थानोक्तविधेः शुद्धहृदितेततः गा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

183

ग. २ षुप

नते कुर्य्यात् पक्षीचंदनगैरिके दूषीविषारिर्नाम्ना यं न चान्यत्रापि वार्यते पिष्ट्वा
दकेो यमगदो नाम्ना दूषीविषारि न चान्यस्मिन्नपि वार्यते किंतु विषवेगे प्रयुज्यते
ष्ठ दिग्धविद्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः विवर्णभावं भजते विषादं चाधिगच्छति की
टैरिव वृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते श्रोणिपृष्ठः शिरः स्कंधसंधयः स्युः सवेदना
क्लमदुष्टास्रविस्रावी तस्य कोष्ठो ज्वरदाहवान् दृष्टिकातृष्णवमथुश्वासकासकरः दो
णात् ग्मारक्तो पीनपर्यंतः श्यावमध्योतिसंरब्धव्रणः स्याद्यते पच्च तेसद्योगत्वा मांसं च क्लेस्य
तो प्रक्लिन्नं शीर्यते मीढगं सपिच्छिलपरिस्रवं कुर्यादमनमं विद्धस्य हृदयावरणं कृतं वि
षदिग्धेन विषलिप्तेन शस्त्रेण विद्धो नरः पुनः प्रताम्यति तथा वैवर्ण्यं प्रयाति दूषं विवि
षादमेति ग्रस्य च विषदिग्धेन विद्धस्य शरीरं कीटैरिव व्याप्तं चिमिचिमायते श्रोणिप
दपृष्ठस्कंधजानुः कृष्णदुष्टं रक्तं स्रवति तदादियुतः कोष्ठस्तेनैव ब दृष्टिकातृष्णा
दिकरः स्यात् तथा व्रणः रक्तपर्यंतः श्यावमध्यो महासंरंजः स्यात् तथा स्रवते पा
कं याति तेषां सद्य एव च मांसं कृष्णतां गत्वा प्रक्लिन्नं शीर्यते नित्यमेव पिच्छिलयुतं

155

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लौं

परिस्रावं कुर्यात् ॥ अथ मर्मविद्धस्य हृद्देयावरणं हृतं विदध्यात् ॥ शल्यं मर्मलग्नं तेष्वन्यैर्हेना
नुरहेद्धृत्वा अथवा मुष्ककर्मेतासोमत्वेक्षामवह्नितः ॥ विरीबाह्य गर्भं नरव्याघ्रप्रकारेण
प्रतिसारयेत् मुष्ककनासा प्रति विषाव्याधी मूले शूले पयेत् ॥ शल्यमाहृत्य तेष्वेन लोहेन
व्रणं पश्चाद्दहेत् अथवा मुष्ककादि क्षारेण प्रतिसारयेत् मुष्ककनासादि मिश्रूले पये
द्व्रणे कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यान्नस्य यथार्हतः ॥ तस्य च दिग्धफलविद्धस्य कीटदष्ट
चिकित्सितं यथा योगं कुर्यात् ॥ व्रणे च प्रवृत्ति मांसे पि न्नविसर्पैरवचिकित्सा कार्या
॥ सोमाग्या पीत्वि यो मद्वैराज्ञे चाराज्ञि वा दितः गरमेहारसं प्रक्नेय ॥ त्यासन्मवह्निनः
कांता योषितः पत्न्यो सौभाग्यार्थं राज्ञे अनि कटवर्जिनो नराश्चारातिः प्रेरिता गरयुक्तं भो
जनं ददाति ॥ नानाप्राण्यंगशमलविरुद्धौषधिभस्मनां विषाणां चाल्पवीर्याणां यो
गो गर इति स्मृतः नानाप्रकाराणां प्राण्यंगशकृतां तथा विरुद्धौषधिभस्मनां विषाणां चाल्पक
वीर्याणां योगः सगर इति स्मृतः ॥ तेन पांडुः कृशोल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः वा
युनाप्रतिलोमेन स्वप्नचिंतापरायणः महोदरयकृत्प्लीहादीनैवाक्दुर्बलोलसः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१२१

दीपकः कटुरोहिणी पद्मका हिंगु काकोली वा जितं धात्रीतावरी पिप्पल्यौ शैवं तत्र प्रस्थं
पचेत्क्षीरचतुर्गुणं योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं ध
न्यं पुंसवनं परं फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् मृतवत्साप्रजानां च गर्भि
णीनां च हितं एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनं मंजिष्ठादिभिः काथैः केः
तत्र प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणं पचेत ततो घृतं सर्वेषु योनिशुक्रप्रदोषेषु शस्यते आयुष्या
दिगुणं परं पुंसवनं मृतवत्सानां गर्भिणीनां च हितं फलसर्पिरिति नाम्ना
प्रसिद्धं कुतः यस्मात्पुष्पे ऋतौ तदेव समये पीतं फलाय जायते तथा परं बालानां ग्रहघ्नं
शरीरस्य वृद्धिकरं चेति ॥ इति श्रीवृन्दाके तत्पुत्र श्रीमद्रणदत्तविरचितायां मंजुग
न्धदत्तटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां बष्टे तृतीये स्थाने गुह्यरोगप्रतिषेधो नाम च
तुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ इतिश्रीसुश्रुते सहसाङ्गे ॥ अथातो विषप्रतिषेधमुच्यते सद्यः प्राणहारि
त्वेन तुल्यसाधर्म्यान्तरं ज्ञायते विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः तत्र विषस्य प्रागुत्पत्तिं व
दन्नाह क्षुभ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषोघो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कुत्सितस्निग्धमंसक्तं मांसविशेषः कषायवस्त्रचेलकुदानपानस्य ॥ दुर्गंधानां क
षायस्तैलं वा कल्क एव वा चूर्णं वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ दुर्गंधानां
योनीनां सर्वगंधद्रव्याणां कषायः क्वाथो हितः तत्पक्वं तैलं तत्कल्क एव च अथवा स
र्वगंधानां चूर्णः पूतिगंधापहः ॥ श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः पित्तेन स
मधुकक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः श्लेष्मलानां योनीनां कटुप्रायाणां गोमूत्रयुता वस्तयो
हिताः पित्ते मधुयष्टीक्षीरयुक्ता वस्तयः वाते तैलाम्लयुता वस्तयो हिताः ॥ सन्निपात
समुत्थायाः कर्म साधारणं हितं सन्निपातोत्थायाः साधारणं कर्म हितं ॥ एवं योनिषु
शुद्धासु गर्भं विंदंति योषितः अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति एवमनेन प्रकारे
ण योनिषु विशुद्धासु सतीषु स्त्रियो गर्भं लभंते प्राकृते बीजे अदुष्टे सति तथा जीवस्यो
५२ पक्रमणे हेतौ सति ॥ पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेंद्रियं परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं
तद्धेतुरेत नरस्य पंचभिः कर्मभिः शुद्धस्येंद्रियं शुक्रं दोषवर्णैर्दुष्टं परीक्ष्यता
न दुष्टदोषदुष्टरूपकामेन ॥ मंजिष्ठा कुष्ठतगर त्रिफलाशर्करावचाः द्विनिशे मधुकं मेदा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्री

पिच्छवेत्तिपुयोजयेत् स्नेनान्नानोच्यते तत्पिच्छिलाश्चाविशेषी तथा विष्टुतोपसूता
१९ योनिः स्निद्वेन स्फोटश्लिनी धातक्यादिभिः कल्कीकृतैः समस्तरजीकृतैः अर्द्धगली मृत्त्व
क्षीरे च हिंगुलेनतैलपक्वं स्थापयेत् नन्नैलसमं मर्गादिद्रव्यास्य ग्रन्थितैले च सूनादिगु
णायोनिः सिध्यति ॥ पत्रा खनमध्यादिंश्च सीधुतैलं च वीलयेत् पिच्छलयोरजःप
यायप्रयोगांश्च तमादिकान् तत्र यवक्षारादिकं लापयेत् पिच्छत्यादिप्रयोगांश्च दो
दोन्वेतानन्यस्येत् ॥ कासीसं त्रिफलाकांक्षीसाम्रज स्थिधातुकी पिच्छले दो
दं संपूर्णं विशद्यकारकः कासीसादिकं चूर्णं माक्षीकान्वितः पिच्छलेवि
शदत्वकृतत्व ॥ पलाशधातकीजं बूसमंगामोचरसजं जः दुर्गंध पिच्छिले लोद
संभन चूर्णं रक्षते आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचने पालाशादिज्ञ
र्णं दुर्गंधादिषु तं भन रक्षते आरग्वधादिवर्गकाथः दुर्गंधादौ परिषेकः ॥
सर्वव्यापिनोक के शानां च कार्यमार्दवकारकं धारणं वेसवांस्य कृशरापायसस्य च २२
सुसूतं खरस्पर्शानां च योनीनां मृदुत्वकरं वेसवारादिधारणं विधेयं वेसवारः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

188

यो श्यामस्य वर्णैरनुबंधमवेक्ष्य च पादादोषेपं पुंसाद्दृक्तं स्थापनमौषधं रक्तपीतां
लोहितवर्णैर्लक्षयित्वाऽनुबंधे च पादादोषादयं रक्तं स्थापनमेव जं प्रयुंजीत ॥छ॥
पाठाजंबूम्रकोरस्थिशिलोद्भेदं रसांजनं ग्रंथेबेरं श्रीसल्लीपिप्पलीं समंगां वल्कलं त्वचं वा
ह्रीबेरबिल्वातिविषारोध्रतोयदगैरिकं सुंठीमधूकमाचीकरक्तचंदनकट्फलं कदुंगव
त्सकानंताधातकीमधुकांजनं पुष्पेगृहीत्वा सचूर्णं समौद्रंतं दुलांभसापिबेदर्शः स्वती
सारेरक्तपश्रावेषश्यते दोषाजंतुकृतायेच बलानांतांश्चनाशयेत् योनिर्बरजोदोषश्रा हो६
वस्वेतारुणसितं चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितं पाठादिकं पुष्पे गृहीत्वा सचूर्णं
सौद्रान्वितं जं संभसा पिबेदर्शोर्शः प्रमतिषु येच दोषाजंतुकृता बालानांतांश्च योनि
दोषादीन्हंति पुष्यानुगसंज्ञमेतच्चूर्णं हितमात्रेयपूजितं च ॥छ॥ योन्यां बलासदुष्टा
यां तवं रूक्षोसमोशंधं योन्यां बलासेनदुष्टायां सर्वमेवरूक्षोसमहितं ॥छ॥ धातक्यामलकी
पत्रश्रोतोजमधुकोत्पलैः जंबूम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिंदुकैः सौराष्ट्रिकादाडि
मत्वगुदंबरशिलादुमैः अक्षमात्रेरजामूत्रेक्षीरेचद्विगुणपचेत् तैलंप्रस्थंतदभ्यंग

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१२९

189

श्वासं हन्ति मधुकं कामलां वाततृड्विषं विसर्पं हृद्ग्रहं शोफं हं अपस्मारादिं तापममदोन्मादं
श्वासकाशांश्च येन शतावरी मूलतुलां चतुष्प्रस्थान क्षुण्णपीडितां दुग्धसमेन सर्पिषः आढके
पचेज्जीवनीयादिभिः कर्षांशिकैः कल्कीकृतैः पक्के शीते माक्षिकपलाष्टकं कणाष्टपलं सितापला
नि च दश क्षिपेत् तस्माच्चतुःकर्षमात्रं लिह्यात् योन्यादिदोषघ्नं बृंहण्यादिगुणं ॥ एवमेव पयः
सर्पिर्जीवनीयोपसाधितं गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परं हितं अनेनैव क्रमेण क्षीरं सर्पि
र्जीवनीयैः पक्कं गर्भप्रदं पित्तजानां च रोगाणां परं हितं ॥ बलाद्रोणद्वयक्वाथे घृततैला
ढकं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे कल्काकाकनासासितात्रिवृत् जीवनीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धि
जीरकैः पयस्यास्थावर्णीमुद्गपीलुमाषपर्णीभिः वातपित्तामयान् हत्वा पानात् गर्भं
दधाति तत्र बलाया द्रोणद्वयस्य क्वाथे घृततैलयोराढकं पचेत् क्षीरं चतुराढके ल
स्यादिभिः कल्कितैः सामान्यपरिभाषयोक्तप्रमाणैः ततस्तत्पानेन वातपित्तरोगान्
हत्वा गर्भं धत्ते मुद्गादीनां पर्णी प्रत्येकं संबन्धो मुद्गपर्णी पीलुपर्णी माषपर्णीति ॥ र ले

उ॥१९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कष्क्रा १

लर्थोपकुंचके तुबकाहीनिमाद्यैः सलवणैः पिबेत् तथा पिप्पली स्थूलजीरकेनाभयैः सलवणैः १ 190

ष्ठ वर्षकं मातुलुंग स्वरसेन निमर्दयेत्तिकं पिबेन्नमद्यैः सलवणैः पिबेत ष्ठ तातासवं

[illegible] ना पिप्पली मूलं [illegible] सलवणैः पिबे

त् ष्ठ रास्नासवं दत्त्व क्वाथकैः अतं स्थूलहरंपचः रास्नादिभिः अतं पचः स्थूलघ्नं ष्ठ गुडूचीत्रिफ

लादंतीकाथे अपरिषेचनं गुडूच्यादिभिः क्वाथैः परिषेचनं तु रवोसंहितं प्रकृतेन्वायोनेः

ननवानोकिनीकुष्ठसैंधवगमरदारुभिः तैलप्रसारितहायौविनुर्योनिस्त्रापहः ननादिभि

स स्तैलं काम्नितुर्योनेय घृतोरुजापहः ष्ठ पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रियाः शीताविन्न

जिताकार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च पित्तलानां च योनीनां शीतादिकाः क्रियाः सेकाद्याः का

र्याः स्नेहनार्थं घृतानि च देयानि ष्ठ शतावरीमूलतुलाचतुष्काल्सेत्पीडनात्स्वरसेन दी

रतुल्येन पाचयेत् घृताढकं जीवनीयैः शतावर्यामृद्वीकाभिः परूषकैः पिष्टैः प्रियालैश्च

सांशैमधुकद्विबलान्वितैः सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकं शर्करायाः दशाप

लं क्षिपेल्लिह्यात्पितं ततः योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परं क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कास

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यंमतानां स्त्रियं बलातैलं मिश्रकाख्यं वा सुकुमारकाह्वं पाययेत् तथा योनिं स्निग्धस्वे
न्नां चतुःस्थितां समं स्थापयेत् जिह्मां कुटिलां योनिं हस्तेन नमयेत् संवृतां तु व्यथये
त्प्रसारयेदित्यर्थः निःसृतां च प्रवेशयेत् विवृतां उन्नतां परिवर्तयेत् यतः स्थानच्युता यो
निः स्त्रियः शल्यरूपा भवेत् ॥ कर्म निर्वमनादीन् अस्मद्विनियोजयेत् स्त्रियं सर्वतः सुविशुद्धाया
शेषं कर्म विधीयते बस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणं वमनादीनि च कर्माणि मद्
न्यरवराणि कारयितव्यानि सर्वतो न परिशुद्धविशुद्धायाः नार्याः परिशिष्टं कर्म बस्त्या
दिकं क्रियते ॥ काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकाथमर्दनिशाह्वयेः गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासा
पुनर्नवैः परूषकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परं
काश्मर्यादिभिः कल्कितैः कार्थैः घृतात् प्रस्थं पचेत् तद्धृतं पीतं योनिवातविकारहरं सुष्ठु
गर्भदं च ॥ वचोपकुंचिकाजाजीकृष्णावृषकसैंधवं अजमोदायवक्षारचित्रकशर्कराविन्वि
तं पिष्ट्वा प्रसन्नया लोड्य खादेत घृतभर्जितं योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये
वचादिकं पिष्ट्वा प्रसन्नया लोडयित्वा तेन घृतभर्जितं खादेत् योनिपार्श्वार्त्यादिशांतये ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ततः पाटनादनंतरं सद्यः क्षतविधानं प्रयुंजीत ॥ ग्रथितं तत्स्वेदितं नाडीस्विन्नयोस्तैः तपना
हयेत् ग्रथितसंज्ञं नाडीस्वेदितं स्विन्नयोस्तैस्तु पनाहयेत् ॥ लिंगपाकं बाह्यसंशोद्धृत्य पित्वा
शतधौतकं शतधौतकं लिंगरोगं लिप्त्वा कषायद्रवचूर्णसमाहितैः कैर्लिपेत् ॥ रक्तवि
द्रधिवत्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे शोणितार्बुदे रक्तविद्रधिवच्चिकित्सा कर्तव्या ॥
व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् सर्वेषु लिंगरोगेषु यथावस्थं एव स्यात् शतत्
व्रणोपचारान् अतः शुद्धिकषायलेपघृततैलरसक्रिया चूर्णेन शोधनं च ॥ योनिव्या
पत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् स्नेहस्वेदबस्त्यादि वातजानां सु विशेषतः ॥ ६
योनिव्यापत्सु विशेषेण प्रायेण पवनविजं यच्चिकित्सितं पुस्तं स्नेहनादि वातो
ह्यासु व्यापत्सु विशेषेण शस्यते ॥ न हि वाताद्विते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ॥ अतो
जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजं यतो वातमंतरेण कोपितो योनिर्न दुष्यति त
स्मात्तं मारुतं जित्वा परस्य दोषस्यौषधं कुर्वीत ॥ पाणिना नामयेज्जिह्मां संवृतां व्याघ
यत्पुनः प्रवेशयेन्निःसृतां चापि विवृतां परिवर्तयेत् स्थानापवृत्तां योनिर्हि शल्यभूता स्त्रि

115

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

193

११८ स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्मसमानयेत् मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टं चोप
नाहनं मणेः पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चावशस्यते निरुद्धसंज्ञे लिंगरोगं घृतेनाभ्य
ज्य स्वेदयित्वा चोपनाहयेत् त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सुस्निग्धैः साल्वणादिभिः ततो भूयः स्वे
दयित्वा स्निग्धं चर्ममणिं समानानात् किंचित्वा मणिं शनैः प्रपीड्य प्रविष्टं मणौ चोप
नाहं पुनः पुनः कुर्यात् भोजनं चात्र स्निग्धं हितं ॥ छ ॥ अयमेव प्रयोगः स्याद्रवणद्वा
मपि क्रमः अयमेव क्रमः अवपाटिकायां योज्यः स्यात् ॥ छ ॥ नाडीमुभयतोद्वारां निरुद्धे ज
तुनास्कृतां स्नेहाक्तां श्रोतसि न्यस्य सिंचेत् स्नेहैः स्वालापहैः त्र्यहात्र्यहात्स्थूलतरान्यस्य
नाडीं विवर्द्धयेत् स्रोतो द्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेणपाटयेत् सेवनीं वर्जयन्युक्त्या
त्सद्यः क्षतविधिं ततः निरुद्धे निरुद्धद्वारस्य निरुद्धमणौ नाडीं द्विद्वारां जतुनास्कृतां लिप्तां
स्नेहाक्तां लिंगे न्यस्य लिंगं बलादिभिः स्नेहैः सिंचेत् त्र्यहात्र्यहात्स्थूलतरां नाडीं नि
स्वस्रोतो द्वारं बर्द्धिं नयेत् एवमप्यसिद्धौ धीमान्वैद्यः सेवनीं परिहरन् शस्त्रेणपाटयेत्

३११८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लोहितं मोक्षयेत् पक्वायां च बुधो ज्ञोध्यतेस तितिंदुकादिभिर्लेपः तिंदुकादिभिरे
वसिद्धं तैलं रोपणं स्यात् ॥छ॥ लज्यां स्तुं तेरकृतायामयं व क्रियाक्रमः गतलज्यां स्क
न्नायामेव एवोपक्रमः उन्नमार्ख्यां तु पिटिकां संछिद्य बडिशेनोद्धृतां कल्कैः चूर्णैः कषा
पा८ योर्णां क्षौद्रयुक्तैः स्तंभयेत् ॥ उन्नमार्ख्यां पिटिकां बडिशेनोद्धृतां समकृच्छेदयित्वा कषा
याणां कल्कैः चूर्णैः क्षौद्रयुक्तैः रुपक्रमेत् ॥छ॥ कुंभीकापिटिकां विसर्पोक्ताः पुष्करस्थ ढयोहि
तः पुष्करिकायां संमूढे च पिटकावीसर्पविहितं चिकित्सितं हितं ॥छ॥ त्वक्पाके स्पर्शहा
न्यां च सेचयेत् त्वक्पाके स्पर्शहान्योः सेचनं ॥छ॥ मर्दितं पुनः बलातैलेन कोष्णेन
मधुरैः श्रेष्ठोपनाहयेत् ॥ मर्दितं नाम लिंगरोगं वक्ष्यमाणे न बलातैलेन सेचयेत् त
था मधुरैः द्रव्यैः कल्कितैः सुस्वोष्मैः घृतस्निग्धैः उपनाहस्तु कार्यः ॥छ॥ शतापलिकां हते
रक्तेः स्नेहमंगं पिबेद्दावरेत् ॥ अष्टीलिकां रक्तस्रुते कफग्रंथिमिवोपक्रामेत् ॥छ॥ नि
वृत्ते सर्पिषाभ्यक्ते स्वेदयित्वोपनाहयेत् त्रिरात्रं त्रिरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

195

१९६ जलैः हरेणुपथ्याकासीसकौरामृद्भीलवणोत्तमैः लेपः क्षौद्रयुतैः स सैन्धवैः रूपदं श्वित्र
णापहः तुत्थादि ... मिर्मोशिकद्रुमैः सस्पीक्कैर्लेपो उपदं श्वित्रणहरः ॥ कप
लैस्त्रिफलादग्ध्या स घृता रोपणापरं कपित्थरित्रिफलादग्ध्या ॥ तास्वितारोपणं ॥
सामान्यसाधनमिदं वृत्तिदोषानुरोपकं वत् सामान्येन साधनं वृत्तिदोषानुरोपक
तुल्यं चिकित्सितं ज्ञेयं ॥ न च याति यथा पाकं प्रयते तेन पामसंशोधकैः स्निग्धस्निग्धा,
मांसैः प्रायेण रोपति हि ध्रुवं यथा च पाकं न याति तथा पाकं गमति पक्वः कार्यः य
तः पक्वे स्नावादिभिः प्रायेणमेदो न रोपति ॥ गर्भसंधि स्रवदाधानां क्रियाकार्यावदं
रावत गर्भसंधि स्रवाणां दग्धानां चावदेशानुस्या क्रियाकार्या ॥ सर्षपीविरिषाताः
श्लेष्मैः कषायैरव वर्णीयेत तैरेवाभ्यंजनं तैलं साधयेद्व्रणरोपणं सर्षपिकादासेणलि
खिता कषायद्रव्यैः जेष्ठादिभिः पृथ्वीकैः स्तस्वमूलैरवचूर्णयेत तैरेवकषायैस्तैलप
चेत तदभ्यंजनं व्रणरोपणं स्यात ॥ क्रियेयमस्रवयंतापिरक्तं स्रवंत्योर्भयोः एतच्चि
कित्सितमवमंचेपिकार्यां तथैवेतयोः सर्वपावमयोर्स्वसाध्य ॥ कुंभीकावा
हरेद्रक्तं पकायां शोधितेव्रणे तिंदुकत्रिफलालोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणं कुंभीकावं

७११६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

९२ शुक्लेन पतीच्छति ततो गर्भेन सहूति से रोगांश्चप्रोतिदारुणान् गस्त्रदरार्त्रीगुल्मादीना
बाधास्थानि हिंसिः इतिस माप्रोत्येव वंध्यामिरोगान् कश्चिन्नारति इंतवः येनामयेयोनिः शुक्रेन
पतीच्छति न तो गर्भं नादत्ते रोगं शुदारुणानसृदरादीन बाधाते वातेपित्तेकफे वन्ध्या बाधाः
पीडा विशेषान्प्रोक्तानि ॥ इति श्रीमद्गंगादत्तेपुत्रमहरामदत्तविरचितायाम अंगहृदयटी
कायां सर्वाम संदरारव्यायां षष्टेतन्त्रे रस्थाने गुह्यरोगविज्ञानीयो नामत्रयस्त्रिंशोध्यायः ॥३३॥
अथेयत चिकित्सा ब्रूते ॥ गर्भयोनिगुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ मेढ्रमध्ये सिरां विध्येद्
पदंशे नवोछ्रिते शीतां कुर्यात्क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः तिलकल्कघृतक्षौद्रलेपः व
णेनुपाकेते ॥ ओपदंशजविरोद्भूते लिंगस्य मध्ये सिरां मोक्षयेत् शिशिरां च चिकित्सां लेपसेका
दिभिः कुर्यात् विशेषेण विरेचनेन शुद्धिं विदधीत पक्कपाटिते च तिलकल्कानमधुमिश्रलेपः
॥ जम्बाम्रमनोनीयश्वेतकांबोजिकाकुरा च शलकीवदरीबिल्वपालाशतिनिशाद्भवाः
त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च यवेभ्रे ते सक्कायः क्षालनं तेन पक्कं तैलं च रोपणं जंबो
र्धकुराच्च शल्लक्याादीनां त्वचः क्षीरि वृक्षाणां च त्वक्त्रिफलां च जलेपचेत सक्कायः
क्षालनं हितं तेन क्वाथेन तैलं पक्कं रोपणं स्यात् ॥ तु कोगरि करोधेलामनोक्लालरसां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पित्तलायाः नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता अनास्य यो।
शोफमहासार्त्तिनीलपीतास्रवाहिनी ॥ वस्तिकुक्षिगुरुत्वातिसारारोचककारिणी श्रोणिवंक्ष
णरुक्तोदज्वरकृत्सा परिप्लुता पित्तलायाः स्त्रियाः नरसंयोगे क्षवथूद्गारधारणात् पित्तान्वितेन
वायुना योनिर्दूषिता अनाद्ध्यादिगुणा स्यात् वस्त्यादिगुरुत्वादिविधायिनी तथा श्रोण्यादितोदक
री स्यात् सा परिप्लुताख्या ॥ वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी उपप्लुता स्मृता योनिः
वातश्लेष्मरोगेण व्याप्ता श्वेतपिच्छिलस्राविणी योनिरुपप्लुता स्यात् २७ ॥ विप्लुताख्यां अधा
वनात् संजातजन्तुः कंडूला कंडूवातिरतिप्रिया ॥ अक्षालनात् योनिसंभवैः कृमिभिः कंडूयुता
कंडूत्वाहेतुना सुरतेऽभिलषिता विप्लुताख्या ॥ अकाले वाहमानायाः श्लेष्मरक्त
विमूर्छितः कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं सा कर्णिनी मरुत् अकाले वाहने कफ
रक्तमिश्रितो योनौ कर्णिकां रजोमार्गनिरोधनीं कुर्यात् सा कर्णिनी गद्यते २८ ॥ त्रिभिर्दोषै
र्योनिर्गर्भाशयाश्रितैः यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत् सान्निपातिकी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशया
श्रितैर्यथायोग्यमुपद्रवकारिभिर्या व्यापत् सा सान्निपातिका स्यात् ॥ इति योनिगदा नारीणां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मांस्यगर्भकोष्ठं च मारुतः कुरुते विवृतं अस्त्रंतां वातिकीमिव दुःखितां नु स्रवमांसांतां
मज्जमहायोनिं महारुजां पवनोद्दुष्टायोने विवृतमागर्भकोष्ठं च विवृतम् स्त्रीमूत्रं वातिकी
ड मिव मु खामुस्रव विस्निग्धां ... त्वाद्योनिं कुरुते तां महारुजां महायोनिं वदंति ॥११॥
यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितं करोति दाहपाकोष्मपूतिगंधज्वरान्वितां भृशं
लोहितकृष्णपीतनीलपीतामसितां तां व्यापत्पैत्तिकी यथायोगं दूषणैः सर्वैरोगनिदाघु
क्तैर्दुष्टं पित्तं योनौ स्थितं योनिं दाहा... न्वितां करोति तथा मूर्छा भ्रमादिगुणयुतां त्रेवां साथे
मार्ट ... कौमार ... रक्तयोन्याख्यात् ... कफो
भिष्यंदिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनां शीतलां कंडुलां पांडुपिच्छिलां तद्विधस्रुतिं सा व्या
पत्श्लैष्मिकी ... अभिष्यंदकरणहेतुभिः कुपितो योनौ पीडारहितां शीतलादिगुणां
तथा तद्विधपांडुपिच्छिलास्रुतिं ... तथाविधां कुर्यात् सैवंविधा व्यापत्श्लै
ष्मिकी स्यात् ॥१४॥ वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहि
तक्षया यस्या वातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते दाहकार्श्यविवर्णयुतं सा लोहितक्षया रक्ता ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽन्येनोत्पीडितायोनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजं मंततमु
खीतिसा जनितृसुहितायानिपृवेने पवनोऽन्येनोत्पीडितो योनेः संबंधिा निस्रोतसि स्थि
तो मुखं योनेर्वक्रं कुर्याद् अस्थिमांसेन सह दारुणपीडां सा व्यापदं तर्मुखी स्यात् ॥ २४ ॥ वा
तलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितो निलः स्त्रियो बीनि मणं द्वारं कुर्याद्वृ चीमुखी तिसा वात
लाहारसेवि न्यां मातरि वायुः कुपितः स्त्रियो गर्भस्थायाः सन्या द्वारं योनिं कुर्यात् सूची
मुखी सा स्यात् ॥ २५ ॥ वेगरोधात्तो वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं करोति योनिः शोषं च मुष्का
रव्या सातिवेदना रोतो वेगधारणाद्वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं करोति योनेः शोषं च क
रोति सा शुष्कसंज्ञा तिरुजा स्यात् ॥ २६ ॥ षडहात्सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत्
वमत्सरुग्नीरुजो वायस्यां सा वामिनीमता षडहे नाथवा सप्ताहे न गर्भाशयाद्वा पुः
सरुजो नीरुजो वा यस्याः शुक्रं वमेत् सा वामिनीगदिता ॥ २७ ॥ योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बी ग
जदोषतः नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् ॥ २८ ॥ षंडसंज्ञानुपक्रमा वातोपतप्तायां योनौ स्त्रीगर्भे बीज
दोषान्नरद्वेषिणी स्तनरहिता च स्त्री स्यात् सा षंढसंज्ञा अनुपक्रमा ॥ २९ ॥ दुष्टो विष्मयो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रणके स्थाल्पत्वेन रुक्षा र्त्तिर्वस्तुति स्नसंवरणपार्श्वे द्वे यथा गुल्मं क्रमेण च तास्तास्तु
स्थानादान् व्यापद्यन्तीति कीनानन्ता स्मृता विषमस्थाङ्गशयनादिभिर्योन्यां पवनः कुपितो
रुजाद्दीन् कुर्यात् तथा पिपीलिकोपसर्पणमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनं तथा फेनिलादिगुणा
र्त्तवस्रुतिं तथा वेदनादौ स्तंभं संरंजोंशं क्रमेण च गुल्मं कुर्यात् तास्तांस्थानेकविधान् रोगा
न् कुर्यात् सैवंविधा व्यापद्वातिकी स्मृता १ छ सैवातिचरणा शोफसंयुक्ता तिव्यवायतः सै
वातिचरणा स्याद् यद्युपयुक्ताति व्यवायात् स्यात् छ मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुवंक्षणं रुजन् सं
दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा मैथुनादतिर्बालायाः पवनः पृष्ठजंघोरुवंक्षणं पीडयन्यो
निं संदूषये त् प्राक्चरणेति सा स्यात् २ छ वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः सा फेनिलं तं
रजः कृच्छ्रादुदावर्त्ते विमुंचति १ यं व्यापदुदावर्त्ता वेगोदावर्त्तनेन मारुतो योनिं प्रकर्षेण पीड
यति ततः सा योनिः फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावर्त्तं विसृजति एषा व्यापत्तिरुदावर्त्तार्ख्या छ
जातघ्नीतु यदा निलः जातं जातं सुतं हंति रौक्ष्याद्दुष्टार्त्तवाद्ध्रुवं यदा तु वायुः सुतमुत्पन्नमुत्प
न्नं रौक्ष्याद्दुष्टार्त्तवं हंति तदा जातघ्नी स्यात् ५ छ अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषलेपाहितैः कृमिकैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च कीलितं विवेदनाश्च दाहस्तस्मिन्वेवं विद्यं रक्तार्बुदं ५

कृ २

201

वा ११२ मेहने सर्वाङ्गजातं वातशोणितकोपेन तं विद्याद्वातफेनकं यत्तु कृमिदूषितैः समुत्थं सर्वतः परि

२ तप्तितं वातशोणितकोपात् तं शतपोनकं विद्यात् ॥ पित्तासृक्संभवं त्वक्पाकं त्वक्पाको ज्वरदाह

वान् पित्तरक्ताभ्यां त्वचः पाको ज्वरदाहान्वितस्त्वक्पाकाख्यः ॥ मांसपाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांस

शातनः सर्वदोषोत्थो मांसपाकाख्यः सर्वविदनो मांसशातनः १९ ॥ सरागैरसितैः स्फोटैः पिटि

काभिश्च पीडितं मेहनं वेदनाचोग्रा तं विद्यादसृगर्बुदं जानीयात् २० ॥ मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधि

श्च त्रिदोषजः मांसार्बुदं पूर्वमुक्तं ग्रन्थ्यादिरोगविज्ञानीये तच्च त्रिदोषजं २१ विद्रधिश्च त्रिदोषजः

स उक्तो विद्रध्यादिविज्ञानीये २२ ॥ कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः पक्वानि सन्निपाते

न तान्विद्यात्तिलकालकान् कृष्णानि मांसानि भूत्वा परिशीर्यन्ते पक्वानि सन्निपातेन तानेवं प्रकारांस्ति

लकालकान् विद्यात् २३ ॥ मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् चतुरो वर्जयेदेषां शे

षान् शीघ्रमुपाचरेत् एषां मध्ये मांसार्बुदादीन् चतुरस्त्यजेन्नोपक्रमेत् शेषान् षोडशरोगान् शी

घ्रमुपक्रमेत् विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् योनेर्व्यापदो विंशतिदुष्टाहाराद्भव

न्ति ॥ विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः दुष्टार्तववाद्युपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः यो

नौ क्रुद्धोऽनिलाः कुर्याद्रुक्तोदायामसुप्तताः पिपीलिकासृप्तिमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनं फेनिला

३।१३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रैबा

संवृद्धे पिटिकामवेत् हस्ताभ्यामति शयेन संवृद्धेषु हस्तिसंवृद्धपिटिकां स्यात् ९ ॥ मर्दि
तेमर्दितेवस्त्रसंरुद्धे वातकोपतः मर्दिते मलिते वस्त्रसंरुद्धे वा संसाहोमितेवाते कोपात्मर्दि
ते स्यात् १० ॥ विषमा कठिनानुगुना वायुनाष्ठीलिकास्मृता यापिटिका विषमास
मुन्नता तथा कठिना कु टिला च पवनेनाष्ठीलिकाग दिता ११ ॥ विमर्दनादिदुष्टेन वा
युनाचर्मभेद्रजं निवर्त्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकं च गछति पिंडितं ग्रथितं चर्म्मतत्प्रलंबमधो
मणेः निवृत्तसंज्ञं स कफं कंडूकाठिन्यवत्तु तत् वायुना विमर्दनादिदुष्टेन मेद्रजं चर्म सरुग्दाहं
निवर्त्तते क्वचित्कदाचित्पाकमपि याति तच्चर्म मणेरधः पिंडितं ग्रथितं प्रलंबं च स्यात् तत्स कफं
कफेन सह कंडूकाठिन्ययुतं निवृत्तसंज्ञं स्यात् १२ ॥ दुरूढं स्फुटितं चर्म्म निर्दिष्टमवपाटिका
रूढं घृणाहतियच्च दुःस्फुटितं चर्म्मतत्कथितमवपाटिका ॥ वा तेन दूषितं चर्म्म मणौ स
क्तं समाश्रितं वातो मूत्रं ततोऽस्पेति मंदधारम [illegible] वेदनं मणेर्विकाशरोधमूत्र
निरु द्धमणिं गुदः वातेन चर्म्म दूषितं मणौ सक्तं चेछ्रोतो रुणद्धि ततो मंदधारमरुजं मूत्रमे
ति मणेश्च विकाशरोधः स एवंविधो रोगो निरुद्धमणिसंज्ञः १६ ॥ स्त्रकदूषित रक्तोत्था स्प
र्शहानिस्तदाक्षया स्त्रकदूषितरक्तोद्भवा स्पर्शहानिस्पर्शहानिसंज्ञा ॥ छिद्रेरणुमुखैर्यत्तु
× लिंगमूके रिवाहृणांग्रथितारंव्यकफोद्भवे लिंगमूकैराकीर्णमिवस्यात तद्दूषितसंज्ञोकफजं १५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

साम्यैः कुष्ठैर्मेदूषांतर्वीहिर्वीकंडुतामांसकीलकाः इंद्रकेवा जायंते तथापिच्छिलर
क्तस्राविणः तथैवयोन्यौष्ठे च स्फटशाः स्युः तेमांसकीलाअर्शांसिजायंते उपेक्षिता
श्चमेद्रेर्जिताः ५ स्वच्छतिमगजाताअजिर्द्धंति २ ७ गुह्यस्यवहिरंतर्वा पिटिकाः कफ
रक्तजाः सर्षपमानसंस्थानाघनाः सर्षपिकाः स्मृताः गुह्यस्यबाह्यतोंतरिकफरक्तजाः
पिटिकाः सर्षपप्रमाणाः सर्षपाकाराघनाः सर्षपिकाः स्मृताः ७ पिटिका बहवो दीर्घा
दीर्यते मध्यतश्चयाः सोवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् पिटिका बहवो दीर्घा म
ध्ये च या दीर्यते सोवमंथो वेदनारोमवान् कफरक्ताभ्यां स्यात् ७ कुंभीकारक्तपित्तोत्था
जांबवास्थिनिभाश्वजा जंबवास्थिरूपाकुंभीकारक्तपित्तोद्भवाशीघ्रोत्पन्नाश्च ५ ७ अ
लजीमेहवद्विद्यात् अलजीप्रमेहे यथा तथात्रास्मिन्नपि विद्यात् ६ ७ उत्तमांपित्तरक्तजां
पिटिकांमाषमुद्गाभां उत्तमाख्यांपित्तरक्तजांमेहपिटिकांमाषसमांमुद्गाभां विद्यात् ७ ७
पिटिकापिटिकाचिताकर्णिकापुष्करस्यवत्ज्ञेयापुष्करिकेति सापिटिकाचिता या पिटिकास्यात्॥
तथापद्मकर्णिकाकारापुष्करकर्णिकाभा तां पुष्करिकेति विद्यात् ८ ७ पाणिभ्यांमर्द्दासंवृद्धे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ उपदंशो न पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैः समस्तैश्च ग्मगत्रेणमध्ये तु उपदंशः पंचप्रकारः कथ
मित्याह दोषैः ॥ पृथक्त्रयः ३ तेन चतुर्थः सन्निपातेन पंचमः ॥ गात्रमारुतात्मेढ्रस्तो
फोटः जातः लोत्रासंभवकाचरिपीटनं एषां मध्ये वातेनोपदंशो मेढ्रे स्फोटो भवति दार
णपीडासंभवस्तथा त्वचः परिपाटनं ॥ पक्वोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः पित्तेन श्व
यथुः पक्वोदुंबर फलनिभो ज्वरश्च स्यात् २ ॥ श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कंडूमान् शी
तलो गुरुः श्लेष्मणा श्वयथुः कठिनादिगुणः स्यात् ३ ॥ शोणितेनासितस्फोटसंभ
वो स्रस्रुतिर्ज्वरः लोहितेन कृष्णस्फोटकसंभवादयः स्युः ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं श्वय
थुर्मुष्कयोरपि तीव्रा रुगाशुपचनं दरणं कृमिसंभवः सर्वदोषजे सर्वलिंगत्वं श्वयथु
र्मुष्कयोरपि स्यात् तीव्ररुजा शीघ्रपाकादिश्च ॥ याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्नि
पातजः एतेषां मध्ये रक्तजो याप्यः सन्निपातो मृत्युहेतुः १ ॥ जायंते कुपितैर्दोषै
र्गुह्यासृक्मांससंश्रितैः अंतर्बहिर्वा मेढ्रस्य कंडूलाः मांसकीलकाः पि ॥ लासवा
योनेस्तु हृच ॥ च सन्निभाः ते शिस्युपचेपायुं तिमेढ्रे पुंस्त्वम गार्ज्ञेव दोषैर्गुह्यरक्तमां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

काचिरस्थासुतराहृ छन्न यातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतो
थवा दोषाध्युषितसंकीर्णमलिनाणुरजःपथं अन्ययोनिमनिच्छंतीमगम्यां नवसूतिकां दूषितं
स्पृशतस्तोयं रतांतेष्वपि नैव वा विवर्द्धयिषया तीक्ष्णलेपाद्याचरतोथवा मुष्टिदंतनखोत्पीडावि
षवच्छूकपातनैः॥ वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्प[illegible]र्शविघट्टनैः दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयो
विंशतिमामयान् जनयंत्युपदंशादीन् वनितासंभोगादिनिवृत्तस्य सहसाकस्मादेव स्त्री
व्यवायं भजतः केचित्तरादिनैव व्यवायमासं कुर्वंति तन्निवृत्ते स्त्रीग्रहणं अथवेति वक्ष्यमाण
गुणं स्त्रियं सेव्यमानस्य किंभूतां वाताद्यधिष्ठितस्तस्या संकीर्णः संकटो मलिनोऽणुः सूक्ष्मो र
जो मार्गो यस्यास्तां तथाविधां स्त्रियं तथान्ययोनिं महिष्यादि तथाऽनभिमंती तथा अ
गम्यां भगिन्यादि नवसूतां तथा दूषितं सविषजंत्वादिमिश्रं जलं स्पृशतः रतांतेष्वपि नैव वा
जले स्पृशतः विवर्द्धयितुमिच्छया तीक्ष्णानप्रलेपसेकादीन् वा प्रसक्तत्वाद् मुष्ट्या प्रघ
ट्टनं नेत्रपामुष्ट्यादिपातनेन तथा वेगसंरोधनेन तथा दीर्घातिखरस्पर्शेनेन च यानि विघ ल४
ट्टनानि तैरेव दोषा दुष्टाः गुह्यं प्राप्ताः त्रयोविंशतिं वक्ष्यमाणानुपदंशादीन् कुर्वंति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पक्वा तेन पादादग्धेरेणला द्वादिमिश्र पिष्टैः कार्षिके सेलमाकुडवे छागीक्षीरं द्विकुडवं पचे
त् तत्तैलं नस्यं शीलितं नीलिकालं द्रीन् हंति मुखो पच पकेरं व्यंगीकरं च मंजिष्ठाशाबरो द्रवकुवरिका
लाक्षा हरिद्राद्वयं नेपाली हरितालकुंकुमगदागोरोचनागैरिकं पत्रं पाटुं वटस्य चंदनं पुन्नागतालीय कौ
पक्वं मारहृ पत्रंगं कनकत्वचं कमल जंबीजं तथा केसरं सिथं पच पकाप्योठ सांजं मज्जाक्षीरं क्षीरि
तैलं संबुचाग्नो सिद्धं सिद्धं व्यंग नीलादिनाशं वक्रे छायां बहवी चास्यघन्ते कनकस्य त्वक् कनकत्वक्
तां कनकत्वचं मंजिष्ठा द्वे निवसाहृतं मज्जा गोक्षीरं क्षीरि सहस्रकाथ एवं द्वैनोपकं व्यंगादिनाशि सि
द्धं व्याहत तत्रान्ति मुखस्य कांतिं चांद्रमसीं शोभां करोति शार्दूलविक्रीडितं शालिनी च ॥छ॥
मार्कवस्वरसक्षीरतो यानि शालिनी नावनेनावनेनस्पेमार्कवस्वरसादीनि हितानि प्रसुप्तौ ग
त कुष्ठोक्तं कुर्याद्दाहे च वह्निना प्रसुप्तौ वातकुष्ठविहितं कुर्याद्दह्निना च दहेत् ॥छ॥ उत्कोठे
कफपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्ठिकं उत्कोटे कफपित्तविहितं कार्यं कोटे च सर्वं कुष्ठोक्तमिति
॥छ॥ इति श्री मृगांकदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदरा
ख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगप्रतिषेधो नाम द्वात्रिंशोध्यायः ॥छ॥ अथातो गुह्यरोगं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिंत्वग्रसेन पिष्टो लेपः सवर्णकरः ॥ उत्पलं तगरं प्रियंगु कालीयकं बदरमज्जा १ इमुद्व
र्त्तेन मासांकरोति शतपत्रसंकाशं उत्पलादिकमेतदुद्वर्त्तनं पद्मसदृशं मुखं विधत्ते ऽर्थो ॥
एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यंगाय साधयेत् यथादोषमनुकानस्नेहान्मधुककाथसंयुतैः ए
भिरेव सर्वौषधैः पिष्टैर्मधुककाथासिंचितैर्मुखाभ्यंगार्थं यथादोषं यथर्तु स्नेहान् पाचयेत् ॥
यवान् सर्जरसं लोध्रमुशीरं चंदनं मधु घृतं गुडं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात्तदभ्यंगाद्धि
हंत्याशु नीलिकाव्यंगदूषिकान् मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ यवादीन्दर्वीले
पं यावद्गोमूत्रेण पचेत् तदाभ्यंगाद्व्यंगनीलिकादीन् हंति वक्त्रं शतपत्रसदृशं करोति चर
णौ पंकजपत्रतुल्यौ विदधाति ॥ कुंकुमोशीरकालीयलाक्षायष्टीकचंदनं न्यग्रोधपा
दांकुराणां तपद्मकं पद्मकेसरं सनीलोत्पलं मंजिष्ठापालिकं सलिलाढके पक्वा पादा
वशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः लाक्षायष्ट्यांगमंजिष्ठायष्टीमधुककुंकुमैः अजाक्षीरद्वि
गुणं तैलस्य कुडवं पचेत् नीलिकापलितव्यंगवलीतिलकदूषिकान् हंति तन्नस्यम
भ्यंगं मुखोपचयवर्णकृत् कुंकुमादिकं मनीलोत्पलं मंजिष्ठपलप्रमाणं जलाढके

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कं वेतनाद्द्योणांग गृहरे मुखकांतिकरो लेपः इतिश्चकणत्वाक्रमते हेडीरकेकमलतिलाः
सर्षपाः पयपसा सहपिष्टाः कुर्वंति वक्त्रं कुमदामलं व्यंगलोपघ्नं क्षीरहृत्पादयः लेप
प्रयुक्ताः पयसा पिष्टा वक्त्रं वेदं निरस्तव्यंगलोपघ्नं दधति वक्त्रमिंदुः व्यंगमिव लो
घ्रनमिति निरूपकालंकारः ॥ क्षीरपिष्टायुतैर्वा दन्तुक्ता वाम्रपत्रैस्तुषाः मसूराः क्षी
रपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकंटकाः सगुडः कोलमज्जा वा शशास्रक्शोद्र कल्कितः
सप्ताहं माहुलुंगस्य कुष्ठं वा मधुनान्वितं पिष्टा वा छागपयसा सहोदाम्रो शालीजटा
गोरस्थि मुशलीमूलयुक्तं वासाज्य माहिकं मसूराम्लाः इति निक्षिप्रसुद्धीरपिष्टाः सर्पि
मोक्षीकान्विता लेपः शाल्मलिकंटकाः क्षीरपिष्टा वा लेपः कोलंस्य जम्बू वदरस्य म
ज्जा शशास्रक् शोद्र पिष्टो गुडान्वितो लेपः सप्ताहं बीजपूरसंपातरस्थितं कुष्ठं माक्षीक पुतं वा
लेपः मौ शालीजटा शाल्मलीमूलं लेपयगली क्षीरपिष्टं सहोद्रं वा लेपः गव्यमस्थिताली
मूलान्वितं सद्यः तं माक्षीकं वा लेपः ॥ अथ नासूत्र सुवामस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः लेपः
सवर्णे हेलिप्टे स्वरसेन कचेतिं हुकं अंजनामूत्र हवादिको लेपः सवर्णकरः तिलुकं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दग्धं दहेत निरुह्य मांसं णवर्णार्थं रूढव्रणायोक्षिकिल्बिषितं निरूढमणिसदृशां कार्ष्णी
त्तु विच्छगुर्याजितोष्णाजं साधयेत प्रान्तके निम्न दुग्धं कुन लभमध्यं वं कुन लेङ्गुम
ध्यं वमेव साधयेत वर्णावलसेपुनः ध्यानाङ्गलिकौकासीमपटोलीरोचनातिले
सनिंवपत्रं तालिंपेत स्थलसेतु चरणौ कांजिकलिक्तौकासीमालिभिः सनिंचपत्रं तालेपे
त दहेनु तिलकालिकान मेषांग्रुष्टर्यकांते नद्धारेणयदिचाग्निना तिलकालका
नेषांग्रुस्त्यकांतादिभिर्दहेत नहुडक्कनवणन्हेणव मेकीलजनमनीलांछनादिवे
कुर्यात्रिया सन्नसिरां व्यधे लेपयेत् रपिष्टैश्च तीरुहतिरंकुरै चर्मकीलजनमनी
षाहेसेनाह्वयन्तष्टे च सूर्यकांतादिभिर्दहेत लांछमादिष्ठु विष्णुयथा सन्नसिरांविध्येत
दोरिहत्तांणं हमभिर् कुरैश्च तीरिपिष्टै प्रलेपयेत कंगोष्ठु चाज्जे नवनवां मंजिष्ठावा
समिपित्तकालिपः सचवनीतावाष्ठेनाश्वजा गाम पीत्क्वं गादिष्ठु चार्यं लेपः
अर्जुनवल्कमतीक पिष्टं वा मंजिष्ठामाक्षीकसहितावा श्वेताश्वखुर जारा।
वीसलवनीताकर्कि वंटन मंजिष्ठाकुष्ठरोध्रप्रियंगवः वटांकुरा मसूः। १०९
॥ ॥ ॥ सूराश्चव्यंगनाशमुखकांतिदार ॥ ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विहृतादीन जालांतानिरिवेकांच पित्तवीसर्पवच्चिकित्सेत् अग्निरोहिनिरो
हिणीं च प्रत्याख्याय चिकित्सेत् चिप्पं च वमनं रक्तविमोक्षणं च विरूक्षणं कायविशो
धनं च धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात् कक्षा जालकगर्दभस्य जालगर्द
भस्य लेपनादि यथावस्थं सर्वं कुर्यात् विदारिकां हते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरे
त् विदारिकां रक्ते हृते कफग्रंथिमिव चिकित्सेत् मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात्तत्र श
र्करार्बुदे शर्करार्बुदे तस्मात् मेदोर्बुदक्रियां कुर्यादिति प्रहृष्टं सवजं छित्त्वा तं सप्तोफम
मणिं स्थितं वल्मीकवत् पादे च वर्जयेत् वल्मीकं प्रहृष्टादि गुणं हस्तपादे जा
ते च वर्जयेत् इतरस्तु नः शुद्धस्यास्ते हृते लिंपेत् समहावेदनाम् उपनाहकुलत्थ
काम्लदंतीपललसक्तुभिः इतरस्तु नर्वल्मीकं शुद्धस्य रक्ते हृते शमनादिभिः स
लवणकर्णिकारगडूभिर्लिपेत् पक्वे तु दुष्टमांसानि निगनीसर्पाघ्रेणापयेत् शा
स्त्रेण स्फ्यमरणचतारेण ज्वलनेन वा पक्वे तु दुष्टमांसानि सर्पविषघ्नेनापयेत्
केन शस्त्रेण कथं संभेक पञ्चाननतारेण शिलनावा प्रशस्त्रेण कृत्वा निषेधास्ते हृदे नक।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२०८ किन्नितं विचक्षणः ॥ अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ छ ॥ विस्राव्य
यजलौकोभिरपक्कामजगल्लिकां अजगल्लिकामपक्कां जलजन्मभिर्विला
पयेत् ॥ छ ॥ क्षेदपिनाथवपत्ताविलपाप्रलेपयेत् ॥ शरकुम्भमनोह्वालेः
पवप्रत्याख्यानविलापनार्थं प्रलेपाद्योऽवाधिरिष्यते ॥ छ ॥ इत्यापाषाणगर्दभा
त् विविधिमलं श्वाचरेत्पक्वाणामवल्लाजगल्लिकान् ॥ पाषाणगर्दभं पावषेष
विधिः ॥ तेनग्रंथिकरूपपाल कपाषाणगर्दभा ॥ तांपूर्वोक्तं कार्यमित्यवतिष्ठ
ष्टते ॥ तांश्चपक्वानजगल्लिकांच व्रणवदुपक्रमेत् ॥ छ ॥ प्रकुष्ठवरूवचाप्रलेपो
इपमपके ॥ वटपल्लवयकान्तानालिकेरोधमुक्षय ॥ अरणतोवमननेनसं
ललाटे च सिराव्यधः ॥ मषहषकेशोपाद्यः ॥ प्रलेपाः वटपल्लवयकान्नालि
केरणुकयोर्वा ॥ एवमप्यनुपशमे वमनं नस्यं हितं ललाटे च सिरामोक्षः ॥ छ ॥
निर्वापुर्वातोनिर्वाशुलाक्लिनपमकंटके ॥ पिवेत्तोद्भानि तं सर्पि निवारणवप
लेपनं ॥ पद्मकं कंटके निर्वापुनाकृतवमनो निर्बक्काथपक्व घृतं सतोद्रं पिवे
त् ॥ निंबकर्णिकारांभ्यां लेपः ॥ विड्हंता द्वीस्त्वग्जालांतांश्रिकित्सेरिवेलिकान् पिवेशोष १८
॥ ॥ एवं वृषौ स्येवव्रह्मनस्याकोयाप्परोहिणी ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

परुषश्च वितथा परुषस्पर्शा एषा मवर्मैवर्ण्यं गंवा नाम स्यात्। पित्तेन ताम्रांतं किं
चिन्नीलं कफेन श्वेतं नतांतं स्वकं तु च स्यात्। रक्ताद्रक्तांतं किंचिद्दाताम्रं सोषं विभि
विमायनेच छवाक्ष नो दीरिता श्लेष्मान त्वग्गताग्निविसृष्यति ततस्त्वग्जायते एषां
उत्क्रमेण च विचेतनं नाम स्वल्पकंडूर विक्लेदा सा प्रसृप्तिः प्रसृप्तिना पवनेन कफः
प्रेरितस्त्वंच ग्राप्य विसृष्यति अनंतरं त्वक पां उत्क्रमेण च विचेतनाम स्वल्पकंडूर
विक्लेदरहिता च जायते सा प्रसृप्तिः प्रसृप्तिः स्यात्। असम्यग्वमनोदीर्णपि।
त्तश्लेष्मान निग्रहे मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि च उत्कोठः असम्यग्व
मनेन प्रेरितपित्तश्लेष्मान्न निग्रहे मंडलान्यति मात्रकंडूनि लोहितानि ब।
हूनि च उत्कोठः सवानुबंधः कोठ इत्युच्यते प्रोक्ताः षड्विंश इत्येते त्वग्दूरोगा वि।
भागतः इत्यनेन प्रकारेण षड्विंशति त्वग्दूरोगा विभागो नोक्तः इति क्षुद्र इतिश्री
मदंगकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुं
दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने त्वग्दूरोगविज्ञानीयो नामैकत्रिंशोऽध्यायः अध्येषां वि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

213

२०७ गुल्मोरसमिन्याङ्कुमुपकर्दमसंस्पर्शकं वृद्धेर्दपम्लांतरा अंगुल्योलसशि।
निवदंति छुनिलाभांस्तिलकालकान् कृष्णानवेदनांश्लक्ष्णान्तिलसदृ
शान्कृष्णवर्णान्नरुजांश्लक्ष्णांस्तिलकालकान्याङ्कुः मषांल्लानेवचोन्नतान् तानि
वचतिलकानुन्नतान्मषः नाङ्कुः मषेभ्यस्तून्नततरां श्यामकीलान् सितासिता
न्मषेभ्यः सकाशात् येउन्नततराश्च तानाहुस्तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहि।
तश्लक्ष्णः तस्मात्तणिर्जतुमणिः सहजो लोहितवर्णश्लक्ष्णोऽतः कृतसितंवाम
हजं मंडलं लांछनं समं श्लक्ष्णं सहजं मंडलाकारं शरीरस्य लांछनमाङ्कः
शोककोधादिकुपितावातपित्ताभ्यां ह्ववतनुः श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्त्रादन्य
त्र नीलिका वातपित्तालंकादिकुदाश्चनुष्णास्तु वर्णमंडलाकारं मुखे व्यं सु.टी.
गं वदंति मुखादन्यत्र नीलिका परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं श्यावं च मारुता
त् पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कंडुमत्कफात् रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं सोषचिमिचि

१०७

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्वारैर्वल्मीकोऽसौ भगन्दरः पाणितले पादतले संधौ जत्रूर्ध्वं वा ग्रंथिर्वल्मीकव
वच्छनैरुपचीयते तद्वल्मीकवत् बहुभिर्मुखैस्तु निचितं मुखैः स्रावैर्वदनैरुप
लक्षितं तोदरुग्दाहकंडूक्लेदवद्भूलो वल्मीकाख्योऽसौ विद्वेषजः शर्करोन्मथिते पादे
कंटकादिभिर्विद्धिते कीलवद्ग्रंथिरुन्नतो जायते तत्कदरं नाम वेगसंधारणा
द्वायुरपानोऽपानसंश्रयं आनकरोति वातस्तं मार्गमस्यततः शकृत् कृच्छ्रान्निर्गच्छति
व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः अपानो वायुर्वेगसंधारणाद्रूपाणाश्रयं मार्गं व्याप्तं त
नूनकरोति ततोऽस्य गुदस्य कृच्छ्रेण शकृन्निर्याति अयं रोगो रुद्धगुदः स्मृतः कुर्या
त्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरं चिप्पमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं चितं पि
त्तानिलं कर्त्तु नखमांसे सरुग्ज्वरं पाकं कुर्यात् तं चिप्यं तथाक्षततरोगमपा
नखं च विद्यात् कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः अभिघातात् कृष्ण
वर्णो रूक्षश्च खरश्च नखः कुनखः कृष्णकर्दमसंस्पर्शात् क्लेदाद्विततान्तरं अं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

215

२०६ तंहंति छ॰ त्रिलिंगापिटिकाष्टलाजन्नुर्हमिरिवेलिका त्रिदोषलत्तणपिटिका
वन्नुलाजलतुणरुर्हमिरिवेत्यकाता छ॰ विदारीकंदकठिना विदारीकत्तवंतणे वि
दारिकंदवत्कठिना कत्तायावत्तणे चविरीस्यात् कत्ताचवत्तणंतस्मित्वत्तणंच
कांतयारिन्मदिनाहूस्त: मेदोनिलकफैर्ग्रंथि: स्नायुमांससिराश्रये भिन्नेवसा।
ज्यमधांभस्रवेतन्नोत्वणोनिल: मांसंविशोष्यग्रथितं शर्करामुपपादयेत् दुर्गं
धंरुधिरंक्लिन्नंनानावर्णंततोमल: तांसावयंतिनिचितांविद्यात्तच्छर्करार्बुदं सि
द्रापवनकफैस्नायु मांससिराश्रियेग्रंथिस्यात् सचभिन्नोवसाद्यंतमथ:
निर्भस्रवेत् तस्मिन्नवमनोपिकोमांसंविशोष्यग्रंथिलानशर्करा: कु
॥ र्यात् ततोदोषाल्लाणशर्करांनिचितांदुर्गंधंलोहितं क्लिन्नंविवि
धवर्णंस्रावयंति तदेवंबुधंशर्करार्बुदंविद्यात् छ॰ पानिपाद
तलेसंधौ जनार्हचोपचीयते वल्मीकवच्छनैर्ग्रंथिलहृदङ्ग
णुभिर्मुखै: रुग्दाहकंडूक्लेदैः ॥ ॥ १०६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

राविस्फोटानयोल्लन्ना सरागपिटकैराचिता कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रापोद्देशेषु मानि
लात् कक्षासन्नेषु प्रदेशेषु षागर्द्धभी कक्षेत्युच्यते साच वातात् स्यात् पित्तादङ्गवंतिपिटि
कास्तस्माल्लाजोपमाचनाः तस्मामेव पित्तेन स्तस्माः पिटिकाला जाकाराः घनाः कक्षा
स्तनापवस्य नाहृषीमहृतीत्वेका गंधनामेति कीर्त्तिता नाहृषी लाजा सदृषीमहती।
पिटिकैकां गंधेनामेति स्मृता घर्मस्वेदफलेशरीरे पिटिकारुजायकनाचना राजिकाप्र
माणा राजिकासंज्ञा दोषैः पित्तोल्वणैर्मन्दैर्विसर्प्पति विसर्प्पवत् शोफोपाकस्तन्
स्ताम्रोज्वलक्रज्वालगर्द्दभः पित्तापिके दोषैर्मन्दैर्विसर्प्पति विसर्प्पवत् शोफोपा।
कस्तनुस्ताम्रोज्वरकृज्जालगर्द्दभः पित्तापिके दोषैर्मन्दैः शोफो विसर्प्यत्युव विसर्प्प
ति तथाप्रपाकस्ताम्रवर्णो ज्वरकारी च स जालगर्द्दभः स्याछ मलैपित्तोल्वणैः स्फोटा
ज्वरिणोमांसदारुणाः कक्षाभागेषु जायंते येग्न्याभाः साग्निरोहिणी पंचाहात्सप्ता
द्वाद्वाताहंति जीवितं पित्तोल्वणैर्मलैर्ज्वरवन्तोमांसदारुणाः स्फोटाः कृत्ताप्रदेशेषु
येग्निसदृशा जायंते असावग्निरोहिणीत्युच्यते पंचाहेन सप्तरात्रेण पक्षेणवाजीव।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१०५ मुखदूषिकाश्च तेषु मर्कटकास्थे याश्चैः पद्ममिव कंटकैश्चीयते नीरुजै।
श्वेतैः शरीरं कफवातजै पद्मकंटकसंज्ञास्ते वेद्यायैकंटकैर्नीरुजै श्वेत
वर्णैर्वातकफजैः पद्ममिव शरीरं चीयते ॥ पित्तेन पिटिका हेमापक्वो
दुंबरसन्निभाः महादाहज्वरकरी विवृता विवृताननाः पित्तेन या पिटि
का वर्तुला पक्वोदुंबरनिभा महादाहज्वरकृच्च सा विवृता व्याख्या विवृतमुखा
स्यात् ॥ गात्रेष्वंतश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः मसूरमात्रास्तद्वर्णा।
स्तत्संज्ञा पिटिका ह्येना गात्रेषु च अपरेषु वक्त्रस्य चांतरे दाहादियता मसू
रप्रमाणा तद्वर्णास्तत्संज्ञा मसूरिका चैना पिटिका ततः कृष्णरा।
स्फोटा व्याख्या महारुजाः ताभ्यो मसूरिकाभ्यो दारुणाः नमा स्फोटा महा
रुजाः विस्फोटसंज्ञा याः पद्मकर्णिकाकाराः पिटिका पिटिकाचिता
सा विदा वातपित्ताभ्यां पद्मकर्णिकानिभाया पिटिका पिटिकैश्चिता
सा वातपित्ताभ्यां विदा स्यात् ताभ्यामेव च गर्दभिः मंडला विपुलोन्न। १०५
ता सरागपिटिकाचिता ताभ्यामेव वातपित्ताभ्यां गर्दभिसंज्ञा मंडलाका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्क्षुद्ररोगाणां विकाराणां क्रमप्राप्तमभिधास्यन्नाह अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः स्नि
ग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ।
बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणयुक्ता पिटिका अजगल्लिका व्याख्याता यवप्रख्या
यवप्रख्या यवप्रख्यानाम्ना मांसाश्रिता घनाः ताभ्यां वातकफाभ्यां यवप्रख्या यवसंज्ञा सा
यवप्रख्यायवसंज्ञा सा यवप्रख्या यवाकारा मांसाश्रिता घना कठिना च ॥ अवक्त्रा
वालजी वृत्ता स्तोकपूया घनोन्नता ग्रंथयाः पंच वा षड्वा कच्छपी कच्छपोन्नता ग्रंथया
पंच वा षड्वा किंभूता अनुलोम अलजी वृत्ता वर्तुला स्तोकपूया घना उन्नता स्यात् ॥
कर्णस्योर्ध्वं समंताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् शालूकाभा पनसिका कर्णस्योपरिष्टा
त् परितो वा पिटिका कठिणा नीरुजा शालूकनिभा पनसिका संज्ञा ॥ शोफमल्पर
जः स्थिरः हनुसंधिसमुद्भूतः श्लेष्मवाताभ्यां पाषाणगर्दभः शोफो रुजः स्थिरो हनुसंधि
समाश्रितो वातकफाभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ शाल्मलीकंटकाकाराः पिटिकास
रुजो घनाः मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिका वातकफाभ्यां शाल्म ।
लीकंटकसदृशाः पिटिकाः सरुजा घनाश्च नाम मेदोगर्भास्तरुणानां मुखे स्युस्ताश्च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२०५

219

ट्ठानर्ह्णां गतिं समागे विषण्णाभिलाषं ते तारकक्केन स्वत्रेण पुनः पुनर्दारयेत् छ
व्रणेषु दृष्टसत्वाम्लगंभीरादिष्विस्रावणं यावन्तो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्तं ।
ते दुष्टेषु स्रसमुखेषु गंभीरादिषु व्रणेषु यन्त्रायनं कथितं यावन्ति यउक्तायानि तै
लानि तदेतत्सिकिल्वितं नाडीष्वपि कव्यते पिष्टं चंचुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परं ।
चंचोफलं पिष्टलेपेण परं नाडीव्रणहृत् घोंटाफलत्वग्लवणं सलाक्षावृकस्य ।
त्रैवनितापपश्च स्नुगर्कदुग्धान्वितं तपकल्को वर्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीं घोंटाफला
दिकाः स्त्रीलीरस्नुगर्कदुग्धयुक्तपद्ध कल्को वर्तीकृतो द्रागेव नाडीं हन्ति ३ दुर्वज्रांपहृते
मामुदूलेोवचाल सिंधजन्मपकघोंटाफलवेणुमयमा सामान्तिगायवित्रिजपल्लवा
श्वकंटंकं टेयीस्तणवे तकीच कल्के भ्रंगे चूर्ले वर्त्ती चे तेषु सेव्यमानेषु स्वस्थ्योगाति ।
रिवनपणतिस्व पलाश्च पलेषु भ्रनिरिव समुदूलवणादिकं कल्केऽभ्यंगे चूर्णे व
र्त्यां च सम्यक्प्रयुज्यमानेषु गाति रिव गतिः पींचुन श्यति च पलाच पलेषु नरेषु भ्र ।
तिवित्रे पथ्येति : उपजातिराय वि ३ इतिश्रीमन्मांककदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचिता ।
या मष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठेउत्तरस्थाने ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीना

अष्टांगहृदयटीका उ॰

१८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यमलास्तु निर्भानि मथ्याज्ञानानि कर्षेदिति ह्रस्वक्तोक्तिः पंक्तिद्वयमात्रं त्यक्तमंत्रदेवं
नुप्रतस्य वचनं तु उपजानिवृत्तं छुम्ना गुल्फकर्णात्तु भिन्नस्य जंतोस्तस्याष्टभागं विद्युका
द्विभज्य ग्राणोजवेधः स्वरराजवणोभिन्नानमात्रं त्वपरे वदंति गुल्फनं पावतकर्णं
दरध्यप्राणिनः सुष्टुभिन्नस्यकर्णानांछ्वलं वर्तते नानिपतस्थाननात स्थानेनियमं
करोति ग्राणजवेधइति द्रवमुक्तं भवति नासाग्राकर्णप्रतिस्पृष्टे सति सुभितस्यक
स्मात्गुल्फं पावन्तवमेवत तस्यलबुकाफुल्पात् दृष्टभागं विभज्यन्काइंद्रुवन्नाहतं उपा
नात्यानिलानाडीं पाटितांसाफलेपयेत् प्रत्यकपुष्पीफलफनैर्मिलैः पिष्टैः स्मसैंध
वैः वातानाडीमुपनामुपनाह्यपाट्यितासाफकनाम्नपामार्गादिभिर्लेपयेत पि।
त्तीनु नाडींपाटितांतिलादिभिः प्राद्रूयेत छुश्लेष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीतिकुंभारिष्टसैंध
वैः श्लेष्मिकींच पाटितां तिलसौराष्ट्रादिभिः प्रदेह्रेरत शल्यजांतिलमध्वाज्यैर्लेपा
येच्छिन्नशोपितां शल्यजांगतिंभिन्नांशोपितांच तिलमध्वाज्यैर्लेपयेत छुअशसन्दृ
स्यामेषिशिणभिन्नानः सम्यग्गोषितां त्वारपीतेन सूत्रेण बद्धशो दारयेद्गतिं शाखेणा

१०३ भयदर्व्याहूपानान्हृ हि पिदारुभि: तैलक्षीरसंसिद्धनस्येमं गेचपूजितं उत्तम
वारुणादीनां मूलैः सैलं क्षीरलंसिद्धं नस्यंगे वहितं उत्तमे वोन्नमकां तिम
त्पानरसामिसिद्धः उत्तमकाचामाविर्णिं छ उत्तम कारणीत्यर्थः उत्तमारणीक
रम्भाः छ गोवाला पश्चरादपाकदतैलेनलेपनरोगमुदेनतहृत्साहिवायसावा
सयंमतः गवाक्षीवांवुराद्यपाकदतैलेनविप्रितेनलेपोहिता हृत्सर्पोदापुं
गुदी तैलेनकाकोवासयंमतनं ऊगुंसीतैलेन पांतीरा हस्तान्यपार्ष्णिजंगासमाश्रितं
वस्तेरूर्द्ध मः पसाद्वामेदोहृत्वाग्निनादहेत एवमसप्यनेहितं उत्पल्लेपांनोसवांरोग
स्यापरपार्ष्णिजंगासमाश्रितं वस्तेरूर्द्धमथस्ताद्वामेदोहृत्वाजलमदहेत छ स्थित।
स्पोर्द्धपदं मितात्तन्मानेनचपार्ष्णिता: ततःऊर्ध्वं हरेत्रंथीनिस्याहूमगवान्नि
मि: स्थितस्पुंसऊर्द्धपदमितात्तन्मानेनपार्ष्णिप्रदेशात्तन्मात्रेमितात।
तऊर्ध्वंग्रंथान् हरेदितिनिमि:मुनि: प्राहृशायोवस्तीतीति: छ०।
पार्ष्णिप्रतिष्ठादक्षिणाचांगुलानिमुक्तेंद्रवस्तिंचगदानिपार्श्वेविदा १०३
॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेन तैलेन नगतुम्बालाविरोह्णायूपवाहिनी वा साध्यप्रापिनासादिभिः स्थिगानि तैलं।
लांगलिकीकंदकल्पादं चतुर्गुणे निर्गुंडीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीं प्रणुदेत् लांग
लकीकंदकल्कपादं निर्गुंडीस्वरसे चतुर्गुणे तैलं पक्वं नस्याद्यैरपचिं जित् पादं इति
पाठे लांगलकीकंदकल्कपादो ह्नि स्नेले तदेवं भद्रश्रीदारुमरिचहरिद्राद्वयत्रिवृद्ध
नैः मनःशिलालल्लनदविशालाकरवीरकैः गोमूत्रपिष्टैः पिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्ध।
लेन च ग्रामीरमार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतं प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमापचिनापोह
ति पानाद्यैः पीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचीः भद्रश्रीदार्वादिभिः पलिकैर्गोमू।
त्रपिष्टैर्विषस्यार्द्धपलेन यतैश्री क्षीरस्यादिभिः संयुक्तं सर्षपतैलप्रस्थं पक्वं ना
नाद्यैरपस्यंकुष्ठादीनपीत्युमेव हन्ति ॥ छ ॥ त्रंचाद्गीतकीलाक्षाकटुरोहिणीचंदनैः तै
लं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् वचाहरीतक्यादिभिः कल्कितैस्तैलं पक्वं।
पीतं निर्मूलामपचीं कुर्यात् ॥ छ ॥ पारस्त्रुकोन्नवमूलं पिष्टं तंडुलवारिणा नस्यालेपा
भ्यां गंडहरपचीविषजंतुजित पारस्त्रुकोमूलं तंडुलजलेन पिष्टं नस्येन लेपनेन।
चक्रुष्टाहः प्रमतीन हंति ॥ छ ॥ मूले रुतेमवारुण्यापीनपर्णीसहाचरात् सारोधा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१०२ वाचनं सिरायाप्रहरेद्वुकं पिबेन्मूत्रेणतार्क्ष्यजं अपक्वामदृढीपः पाचनं दग्धादिभि
सामितंलृतं यातव्यं नव्याकफे मेदोहरं धूमायिकमभ्यसेत् सिरायांप्रहरेत रक्त
जं तेन मूत्रेणालोहितं पिबेत् ग्रंथीन पक्वानालिपेन्नाकुलीपटनागरैः विन्नाना
लवणयोमूलपाकं छिनः नन्नमर्दयेत् आमानग्रंथीन्नाकुल्याहिमितालिंपेत् क
छिनानग्रंथीन लवणपोटल्या स्विन्नान् पश्चाद्गुग्गुलादिना मर्दयेत् शमीमूलकसि
ग्रुवीजैः सपवसर्षपै लेपः पिष्टोम्लेन केणग्रंथिगंडविलापनः पास्पादिभि
म्लेनत्कपिष्टोलेपोग्रंथ्यादिविम्लापनः स्नुणानिनिंचपुत्राणि किन्नैर्भल्लातके महा
सेरावसंदुटेदग्धापार्श्वसिद्धार्थकेतमे एनच्छागंडुनापिष्टं गंडमालाप्रलेपनं ॥ पाको
न्मुखानुकतास्वस्यापित्तश्लेष्महरं जपेत् अथ पक्वान्नेवबोधन्सताराविनभ्यानुपाचरेत्
पाकोन्मुखानग्रंथीनस्वंतेरकं स्यापित्तश्लेष्महरैर्जयेत् अथवामपक्वानेवग्रंथीनु
द्धृत्यताराविभ्यामुपक्रामेत् ॥ काकादनीलांगलिकानहिकोतुंडिकीफले जीमूज
वानेककोटीविशालानु तेषुन्ने पर्णान्विते पलाहीषो विषकघेयतेपचेत् प्रस्थक
रंजतैलस्यनिर्गुंडीस्वरसाधके अनेनमालागंडानंचिरजापूपुवाहिनी सिद्धितमा
याकस्यापि पातानभ्यंजनावनैः काकादन्यादिभिकल्कैर्हिंकर्षोन्मितैर्विषकर्षा
यतैकरंजतैलस्यप्रस्थं निर्गुंडीस्वरसस्याढकेपचेत् ॥ १०२

योर्मस्तुनवं हितं कुर्यात् श्लीपदे तिलजे विध्येत्स्निग्धोपनाहितैः सिरामुपरि।
गुल्फस्य द्व्यंगुले पाययेत्तं मासमेरंडजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितं त्रैफलं वापि देवस
र्षपं ना वा निनाहरेत् गुल्फस्याधः सिरामोक्षः श्लीपदे वातोत्थे स्निग्धस्विन्ने च उ।
पनाहिते च गुल्फस्य द्व्यंगुले उपरि सिरां विध्येत् तं च श्लीपदिनं मासमेरंडोद्भवं
तैलं गोमूत्रयुक्तं पाययेत् जीर्णे चैरंडतैले पुराणमन्नं पयसोदनं शुंठीशृतेन क्षी।
रेण सहाश्नीयेत् त्रैवृतं वा पिबेत् एवमप्यप्रशांतो वह्निना दहेत् यथा गुल्फस्याध
स्तात् सिरामोक्षयेत् कुर्यात् सर्वं चापि पित्तजित् पैत्ते तु श्लीपदे सर्वं पित्तचिविकित्सि
तं हितं सिरामंगुष्ठके विध्या कफजे पीलयेद्यमान् सक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमा
नाश्च त्याभया लिंपेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्यपाठ्यवा कफजे तु सिरामंगुष्ठ
के विध्याय वान्नं पीलयेत् कषायगुणफलकानि द्रव्याणि माक्षीकान्विकानि हतानि
त्र्याप वर्द्धमानं हि त्र्यादिक्रमेण हरीतकी हिता सर्षपमूलेन वार्ताकीमूलेन च
लिंपेत् धान्यापाठ्यवा सपालिंपेत् छुरुंडीयः तोयं नयेयमपश्चामांसाश्रितं।
तं दंती द्रवंती त्रिवृता जालिनी देवदालिभिः पीलयेत् कफमेदोघ्नं पंगारूष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१०१ येत् ततः प्रभृत्यकृतनवमनविनेकस्याससतस्तीर्षोः ह्रस्वेलेपनं कार्यं ॥ संस्कारवह्नयोग्रंथिविमर्द्दीया
तथुनः पुनः ग्रंथिंमभ्यकृत्यस्त्रद्वयिनांगुष्ठाद्विनाडुनः पुनर्विमर्द्दीयात् ॥ शषयानेविषोषेणाक्रमः
पित्तासृग्जेपुनः जलौकसाहितमंसर्वेकफजेनालिकाविधिः पृथक्क्रमोविशेषेणावानेकार्यः पित्ता
सृजेयंथोजलौकसः सर्वेदाषीतंप्रलेपादिकंहितं कफजेग्रंथोवानोद्भवयंथ्यिविहितःक्रमः ॥
तथाव्यापर्कं छिनेनेस्थितेरक्तेग्निनादहेत् साध्यशोथंसशोषोहिपुनराप्याययेद्धवं एवंमप्यप
क्रमेणग्रंथिंसापुयथाभवत्सशोषंचच्छिन्नातथास्थितेरक्तेसम्यग्निनादहेत् शोषःकस्मान्नक्रिय
तस्मात् यस्मात्सशोषोग्रंथिर्निस्र्वये नैवपुनराप्याययतेवृद्धिंयाति ॥ मांसग्रंथिजाह्नवोग्रंथीपा
टयेदेवसेवच मांसग्रंणाह्नवोग्रंथीपवपाटयेत् ॥ कार्यमेदोभवेच्छिन्नयोः फालादिभिस्त्रुतं
प्रमृज्यान्निलदिग्येन छिन्नंद्विगुणवाससावाराणापादयिवावादहेन्मेदसिम्रहुते मदोजेप्य
तकार्यं तंचमेदोद्भवंग्रंथिंतिलकल्कदिग्धेनद्विगुणवाससाछन्नंसंततनैःकालादिभिरपस्पर्शे
त अथवाषोसृणायारयितामेदसिति शोधमहतेसम्यग्निनादहेत् ॥ सिराग्रंथो
नवपेपंतैलंमाहचरंतथाउपनाहोतिलहस्वेवस्तिकर्मसिराप्रयः सिराग्रं
थौचनवेसाहचरं तैलंयेपं तथावातघ्नरूपनाहोहितोवस्तिकर्म
सिराव्यधश्च ॥ ग्रार्बुदेग्रंथिवत्कुर्यायथासंसत्वोहितं अर्बुदेग्रंथाविवसर्वेयथा १०१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तितितिरिसचनेश्तिष्ठ सदोषैः पृथगेकशश्चैः शल्यहेतुश्च पंचमी असौनाडीयथा दोषैस्त्रिभिसद्यो
सन्निपातेनततचतुर्थी पंचमी शल्यहेतुः ॥ वातात्सरुक्सूक्ष्ममुखी विवृता फेनिलास्रमास्रवत्यभ्य
धिकंवरात्रौ वातात्मरुजादिगुणा १ ॥ पित्तात्तृट्ज्वरदाहकृत पीतोष्णपूतिपूयान्दिवावातिनिषिं
चति पित्तेनोष्णपूयास्रावी दिवसेवानिशायेनमवति २ ॥ घनपिच्छिलसंस्रावाकंडूलाकठिना
कफात्तिनिशिवाभ्यधिकस्त्रोरा कफाद्धनपिच्छिलस्रावाकंडूरमतीकठिना निशिवाभ्यधिकले
दास्यात् ३ ॥ सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत्सर्वैः दोषैः सर्वाकाराणां च समन्वेतम् ॥ ग्रंतः स्थितं शल्यना
दंते तु करोति नाडीं चदहनेवसास्रफेनानुविद्धं तनुमल्पमसंमामासं च सरुजं च नित्यं अदान
रस्थितेशल्यमनाहृतमसंतं नाडीं करोति अस्रस्रव शल्यवतः पुंसः स्रा नाडी फेनिलं तस्या पित्तमोव
पूयं नित्यमेवसरुजं चवदन्तिरुति उपेजातिवृत्ते ॥ इति श्रीमगांकदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचिता
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीवि
ज्ञानीयो नाम सोकोनत्रिंशोध्यायः ॥ अथातोग्रंथ्यादीनां चिकित्सितं व्याख्यास्याम अथातोग्रं
थ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ग्रंथिषामेषु कर्तव्या यथास्वंशोफवत्क्रियाश्रा
मेषुपक्वेषु ग्रंथिषु यथास्वंशोफे षड्विधाक्रिया विचिकित्सित ॥ हंति ... वातकं ... सिद्धेनम
र्यषा स्नेहयेत्तु ... कामं चनीतो ... लेपनं ... सिद्धेन सर्पिषा ... कामं नरं स्वेद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्नायुस्थान् ॥ छ ॥ तन्मजेत्युक्तदानीतंसमहत्त्वपरिश्रुति तनवश्रीपदंवधीतिकानंसहत्त्वपरिस्रावंकस्यनेनप
१०० णीनासोष्टकर्णोष्ठवदंमेके तु पारवत् श्लीपदंजापतेतनुदेशोत्पन्नेमहत्त्वंशुणायागारिद्विधपिपारवश्लीप
दंजापतेइमेकेवदंति सवान्नपदेशोभिशोथेनेशोगस्यभावाजायेत् ॥ छ ॥ संदस्याः कर्कन्ध्वादिकोलावला
णगामलाः सर्वस्मात्कठिनान् स्निग्धान् वार्त्ताकामलानाकान्तौ नौ ग्रन्थवगाटान् बहून्गण्डान्स्निग्धया
कोमसकुर्वते पच्यतेल्पस्नु स्रवन्त्येतिक दुराः नश्यन्त्येमपरांसेदीर्घकालानुबंधिनः गंडमा
लापचीचेयं दृढंवस्नपन्हविभावक् मेदस्याकर्कंधुरादिगादोषाः सवर्णान्कठिनान्स्निग्धान्वार्त्ताका
मलाः काकारानवगाटान् बहून् गंडांस्थिरवाकास्पकुर्वते तेवगंडाः सोपक्वमानाः पचंते अन्येव
स्रवंति अपरेचानिकंदुराः कंदुरानतदंतरंतिकंदुराः नश्यंत्येअन्येजायंते दीर्घकालानुबंधि
नः इयमीदृशीगंडमाला अपचीचोच्यते दृढंवस्त्रपन्हविभावक् ॥ छ ॥ तांपनेनस्तज्वरछर्दिपार्श्वरुक
शाधीनसो नोगंडमालजयादिपुनामजेतन् अथनाडीविज्ञानमाह अभेदात्पक्वशोफस्यव्रणोवाप
थ्यसेविनः अनुप्रविश्यमांसादीन् दूरंपूयोभिधावति गतिः सादूरगमनान्नाडीनाडीवसंस्रवेतः
नाड्याकारत्वरमेषां शोथानेकगतिर्गतिः पक्वशोफस्याभेदनादपथ्यसे
विनश्चपूयोमांसादीननुप्रविश्य दूरंव्रजति सा
दूरगमनाद्गतिरित्युच्यते नाडीवस्रवतीति नाडीत्युच्यते अन्ये १००
षांतुनेत्रस्नंतामनेएकानाडी अन्तर्गतैकानाडीत्युच्यते सैवनाडी अनेकग

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

228

साध्याः पुनः स्थूलाः खराश्चलास्तथा मर्मसाः कंठस्था नखस्था अन्येथ यत्नसाध्याः ॥ मेदस्त्वग्रंथयो
र्बुदा नव्रणत्वं च मेदोनिः षोढाः दोषादिभिस्तनत् प्रायोमेदः कफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते ग्रंथ
यन्मेदस्त्वर्बुदं तस्य चार्बुदस्य लक्षणं षट्प्रकारं कथं दोषैस्त्रीणि रक्तं मांसमेदांसि त्रीणीत्युक्तेति तस्मादर्बु
दं मेदः कफबाहुल्यात् स्थिरत्वाच्च प्रायः पचनं न याति ॥ सिरास्थं शोणितं दोषः संकोच्यातः प्रपी
ड्य च पाचयेत् तदा नद्धं सास्रावं मांसपिंडितं मांसांकुरैश्चितं याति चाशु स्रवेत्ततः अजस्रं दुष्टरुधिरे
भूरि तच्छोणितार्बुदं सिरास्थितं रक्तं दोषा वातादयस्तनमः संकोच्यातरं अंतरे च प्रपीड्य पाचयेत् तत
पक्वं च सदा नद्धं सास्रावं मांसपिंडितं मांसांकुरैश्चितं नद्धं गच्छति वृद्धं च सदा अस्तनंतं दुष्टरुधिरं प्र
भूतं स्रवति तदेवंविधं शोणितार्बुदं गच्छेत् मांसार्बुदमेदोर्बुदयोश्च लक्षणं तत्कृत्यलक्षणेनैवो
क्तप्रायत्वान्नेहोक्तं तेषां समं मांसजं वर्ज्यं चत्वार्यथ्यानि साधयेत् तेषु च रक्तार्बुदे वमथ शोणितमांसजे
हे अर्बुदे नोपक्रमेत् अपराणि चत्वारि साधयेत् ॥ प्रस्थितावेतत्पाणौ वादिमथकायं कफोत्वणा
दोषाः संसृगाः पादे कालेनाश्रिय कुर्वते शनैः शनैः घनं शोफं श्लीपदं तन्प्रचक्षते ॥ अथः कोप
वेक्षणोरु प्रभृति दोषागताः कफोल्वणा मांसलोहितगाः कालेन पादौ समाश्रित्य निविरप्रवर्धं शा
नैः शनैर्विदधाति तदेतत् श्लीपदमचक्षते ॥ परिपोटपुनं कसमनिमित्तरुजं खरं रूक्षं वातात्
श्लीपदं वातात् सपरिपोटेन पुनेनक्षणेव सिमहेतनपाडे खरं रूक्षं च स्यात् ॥ पित्तात्पीतं दाहज्वराभि
तं कफाद्गुरु स्निग्धमरुक् वितमांसांकुरैश्चितं कफेन गुरुस्निग्धं रुजारहितं मांसांकुरैश्चितंम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

९५ रोषैर्दुष्टैर्लोहितेन मतिर्ग्रंथिर्भवेत् जंतुवृक्षमिश्रुष्वंगरक्तस्य सिरामांसंवसंग्रथित्वासाध्यावितः शोफः
समानलक्षणस्मात् ४ मांसलेदूषितेनमांसमावहारैर्ग्रंथिर्भावेहेन सिरामेदोनकविनं सिरानद्रक्तफान्न
तिः मांसलेराहारैर्मांसंदूषितेनग्रंथिस्निग्धादिगुणाश्लेष्मकफाकारंकरोति ७ प्रवृद्धमेदुरैर्मेदोनीतेनमां
सेथवातिर्विवं वायुनाकुलनेग्रंथिभूशंस्निग्धसदृवलं श्लेष्मतत्स्याकृतिर्देहह्रासवृद्धयोर्दंपसविभिः
न्नाषनेमेदस्त्रासास्मिनेस्रवेत मेदुरैर्भोजनेमेदः प्रवृद्धेवायुनामासेनीतेनमथवातविनीतेमेदोग्रंथिं
मसंस्निग्धादिगुणं श्लेष्मसमानाकटंतयाशरीरहासवृद्ध्योर्भवात् यापस्यनेनाहृद्योकरोति सच
ग्रंथिभिन्नः सन्नयनेनानाप्रमसितंसितंचमेदः स्रवति अस्थिभंगाभिघाताभ्यामुन्नतावनतंतुप
न् सोस्थिग्रंथिः अस्थिभंगेनाभिघातेनवाग्रस्थुन्नतमवनतंयापश्यात् सास्थिग्रंथिः ९ ७ पदातेरु
सहसाभोवगाहनात् व्यायामाद्वाप्रतांतस्य सिराजालसशोणितं वायुः संपीड्यसंकोच्यवक्रीकृ
त्यविशोष्यच तिः सप्तेनारुनेग्रंथिंकुरुते समसिरहृदयः पदातेः सरसेवजलावगाहाद्वाप्रतांतस्य तस्य
ग्लानस्यपवनःक्रुद्धः सरक्तसिराजालसंपीड्यतथा संकोच्यवक्रीकृत्यविशोष्यच तिः स्फुरंतीमुन्नतंग्रंथिंक
रुते ससिरासंज्ञः तिः स्फुरंमिति स्फुरनिस्फुलंमाइतिनाघवे ९८ साध्यावातकफमेदोजावर्जिताः सर्वरसा
श्रितः साध्यावातकफरहितेनगात्रेरमाभिहतेनथवा वातोस्त्रमस्रुतंदुष्टंसंशोष्यग्रथितंव्रणं कुर्यात्सदाहःकं
डूमान् व्रणग्रंथिरसौस्मृतः व्रणेतथारूढमात्रेनथारूढेव्रणेसुर्वरसा शिनानरस्यायवासाप्रव्रणेवय
रहितेमाभीरेरमाभिहतेवातोरक्तमसृतंदुष्टंसंशोष्यग्रथितंव्रणंकुर्यात् दाहादियुतरोषव्रणग्रंथिस ९५
ज्ञो मतिर्मितिः ७ साध्यादोषास्त्रमेदोजानतुस्थूलखराश्चलाः मर्मकंठोदरस्थाश्चदोषास्त्रमेदोजाग्रंथयः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

230

व्यंजनसाधनानि व्रणाधिकारात्परिशीलनाद्व सम्यग्विदित्वोपचरेदिति किं विस्तरेण ॥ भगंदरेषु सर्वे
ष्वयमुपक्रमविशेषोऽक्तः शोधनानि तु लेपव्रणाभिष्यन्दसाधनानि तेषु व्रणाधिकारात्परिशील
नात्सम्यग्विदित्वोपक्रमं यथायोग्यं कुर्यात् ॥ अश्वपृष्ठगमनं चलं वेगं मद्यं मैथुनमजीर्ण
मसात्म्यं साहसानि विविधानि वरूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा भगंदरव्रणो रूढेऽपि तुरगपृष्ठगम
नादिकं वर्षं यावदधिकं वा परिहरेदिति सामर्थ्यादुक्तं ॥ इति श्रीमृगांकदत्तश्रीमदरुणदत्त
विरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने भगंदरप्रतिषेधो नामा
ष्टाविंशोऽध्यायः ॥ अथातो ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ कफप्रधानाः ॥
कुर्वंति मेदोमांसास्रगामलाः ॥ वृत्तोन्नतं विग्रथितं ग्रंथिं ग्रथनात्स्मृतः ॥ मेदोमांसरक्तस्थिताः क
फप्रधाना दोषा वृत्तोन्नतं विग्रथितं कुर्वंति स ग्रंथनाद्ग्रंथिः स्मृतः ॥ दोषास्रमांसमेदोऽस्थिसिराव्र
णभवा नव ते ॥ ते च ग्रंथयो दोषात्मकत्वान्नव संख्याः स्मृताः ॥ तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसि
तः स्थानात्स्थानांतरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक्
तेषु मध्ये वातादायामादिगुणः स्यात् स च विभिन्नो लोहितमच्छं स्रवति ॥ पित्तात्सदाहः पी
ताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतं भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति पित्तेन दाहप्रभृतिः अथवा रक्तः शोफः शीघ्रं पच्यते भि
न्नः सदुष्णमस्रं स्रवति २ ॥ श्लेष्मणा नीरुजो घनः शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्वः पूयं स्रवे
त् ३ ॥ दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्छत्सु जंतुषु सिरामांसं च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५८ विनं भगंदरापहीकुष्टमधुमेहव्रणापहं मधुकादिघृतं ॥ सबीजपूरैः सैलेर्विपाचितं भगंदरादिघ्नं ॥ छ ॥
मधुनेन्वपुनाविडंगसारत्रिफलामागधिकाकणामूली ढा॥ कृमिकुष्ठभगंदरप्रमेहनाडीव्रणरोहणा
भवंति विडंगसारादयोमाक्षीकेनेनयुक्ता लीढाः क्रिम्यादिव्रणरोपणा सुः मागधिकाकणाः पिप्पलीतं
डुलाः रूपपञ्चदासिकं ॥ छ ॥ अमृतात्रुटिवेल्लवत्सककलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः क्रमवृद्धमिदं मधुपातं
पिडकाश्चैव भगंदरान् जयेत् अमृताद्यैकादशिकं क्रमेणाभागान्वृद्ध्याग्रहगघ्नुना उक्त पिडिकादीनजपति
वैनालीयं ॥ छ ॥ मागधिकाग्निकलिंगविडंगैर्बिल्वशुंठैः सचरापलषट्कैः गुग्गुलुस्तदर्धेन समेतैः तोडधुतैः स
कलामपनाशः ममाधिकादिकैर्विल्वशुंठैः पृथक्कुपलमितैस्त्रिफलापलषट्क सहितैः सर्वैस्तुल्येन गु
गुलुना युतैर्मधुसमेतैः त्रिमितैर्मात्रया भक्षितैः त्रिमितैर्मात्रया भक्षितैः समस्तव्याधिहरणा स्यात् ॥ छ ॥
गुग्गुलुं पंचपलं पलिकां मागधिकांत्रिफलाचतुष्टयकुस्यात् त्वक्त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्ठभगंदर
गुल्मगतिघ्नं गुग्गुल्वादिकं चोद्दलीढं कुष्ठादिघ्नं सायंभवोयोग्गुग्गुलुरेषप्रसिद्धः दोषकत्रयं ॥ छ ॥
शृंगवेररजोयुक्तं नदेववसुभावितं काष्ठेन दशमूलस्य विशेषाद्धांनरोगजित् नरेवगुग्गुलादिद्व्यं सैवी
चूर्णितं दशमूलक्वाथेन सुभावितं शोषेणावातरोगरोगजित् ॥ छ ॥ अनमाखदिरसारजं रजः शीलपत्र
सनवारिभावितं हंति तत्समहिषाक्षमाक्षिकं कुष्ठमेहपिडकाभगंदरान् त्रिफलादिरजश्चसनका
थेन भावितं तत्सा महिषाक्षमाक्षिकं शीलयनेक्कुष्ठादीन् हंति एनारलोगुरुष्वत ५८
रेयाद्भुता ॥ छ ॥ भगंदरेषैव विशेषउक्तः शोषाणां

231

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भगंदरस्यकाप्यसाध्यस्यचिकित्सा: अनंतरं शाल्मलवनाग्रशालं ग्राहयेत् तथाक्लिन्नं लेपं भोजनं च द
द्यात् पीडायां च समो पिंडस्वेदादयः सस्निग्धाहिताः ॥ सर्वत्र च द्विविधे छेदानालोच्य योजयेत् गोती
र्थसर्वतोभद्रदललांगलान् अर्द्धचंद्रे च भगंदरे सर्वत्रैवालोच्य च नरः छेदान् गोतीर्थकान् कुर्यात्
नानेव छेदानाह गोतीर्थमादौ ॥ पार्श्वगतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः सर्वतः सर्वतोभद्रः
पार्श्वच्छेदो हि लांगलः पार्श्वद्वये लांगलकः शस्त्रेण पार्श्वगतेनैव पच्छेदः स गोतीर्थकाख्यः सचक्रा
ग्रगतगोत्रिकाकारः सर्वतोपच्छेदः स सर्वतोभद्राख्यः काप्याकारः यः एकस्मिन् पार्श्वच्छेदः स च
दललांगलकाख्यः कुठारसदृशहलाकारः पार्श्वद्वये पच्छेदः स लांगलकाख्यः संपूर्णहलाकारः स
मस्ताश्चाग्निना दहेत् आस्रावमार्गानिति शेषान्नैव विकुरुते पुनः व्रणानां सर्वेषां स्रावमार्गान्निःशेषं
कृत्वा अग्निना दहेत् एवं कृते सति पुनर्विकारं व्रणो नायाति ॥ यनेन कोष्ठशुद्धौ च भिषक् स्यात् तं गतां
रा तस्य भगंदरिणः कोष्ठशुद्धौ वातरोगान्तरा वैद्योपनेत् ॥ लेपो व्रणो विडालास्थि त्रिफलारसकल्कितं
मार्जारास्थि त्रिफलारसकल्कितं व्रणे लेपो हितः ॥ ...निषूननीमलपुलांगलिशेलपाठयकुभाग्निस
जे करवीरत्वचा सधाकैः अभ्यंजनाय विपचेत् भगंदराणां तैलं वदंति यदमेहिनमेनदे... ज्योतिष्म
मादिभिरभ्यंगार्थे तैलं पचेत् भगंदराणामेतेषामेतत्परमतिशयेन हितं वदंति वसंततिलकं वृत्तं
वस्य माणां च मधुकादिहुतैर्विलेपनं ॥ मधुकरोधकणाम्लविरेणुकाद्विरजनीफलिनीपद्मसा
हिवाः कमलकेसरपद्मकधातकी मदनसर्जरसामयरोधकाः सबीजपूरद्छरनेरमिस्त्रैलंविया

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५०

विदारयेतिशीघ्रमेव असावुन्मार्गगतनजत्वाच्चेति ६ छ तेषु हृन्नाहृकं ह्यादीनविचाहणविषेषतः तेषु
भगंदरेषुव्रणप्रतिषेधाह्यगादीनविधान् छ षट्कृच्छ्रसाध्यनास्तेषांनिचयपत्तनजोन्मजेत् पवादिनीवल्लि
प्रामेसेवनींवासमाश्रितेतेषाम् आकृच्छ्रसाध्यनाः षट् एकदोषजा द्विदोषजा असन्निपातजेतनजेचप्रजेत
प्रावादिहीणाव लिप्राप्तंय भगंदरंतन्मजेत् तथा सेवनीमाश्रितम् एयेजानतेचवर्जयेत् छ अस्य पिडिकामेवतया
पत्ताडराचरेत् अप्रसूकस्त्रुनिमकार्ये यथापाकनगच्छति अथास्य भगंदरस्य पिडिकामेव पिडिकावस्था
मेवपतंतक्रमान्मुश्नादिभिस्त्रयोपक्रमैः यथापाकनप्राप्नोति छ पाकेपुनरूपस्निग्धं स्वेदितंतंबावगाहनः प
यपित्वाग्रांसंविवपयेत्सम्यग्भगंदरं अर्वाचीनपराचीनमंतर्मुखंबहिर्मुखं पाकेतत्स्यपस्तिग्रंयमवा
गाहेनवस्वेदितंततोग्रीसमिवयंत्रयित्वा सृष्टभगंदरपश्येत् अवाङ्मुखंपराङ्मुखंवान्तर्मुखंवहिर्मुखंच सृष्ट
निरूप्य अर्वाचीनमितिविभाषा चेरहितुं स्त्रियामितिस्वार्थेवः छः अर्थानमुखमेषित्वासम्यक्शास्त्रे
णपाटयेत् वहिर्मुखंचनिशेषंततः क्षारेणसाधयेत् अग्निनावामिषक्साधुषारेणोवोष्टकेयत् अनेन
रुंतनमुखमेषिण्यायषिण्यासम्यक्शास्त्रेणपाटयेत् वहिर्मुखंवभगदरंनिःशेषंपाटयित्वा ततःक्षा
रेणसाधयेत् ज्वलनेनवाउष्ट्रक यत्मत्ग्रीवंक्षारेणवसापक्कनावेद्यः साधयेत् ततयित्वा छ जाडवेका
नराः कृत्वापाटयेत्तत्तयेनकेतान्स्फुटास्रशोषाद्याप्रमत्तसंदोमेगुदेमध्या शनपानकान्तान्नेकोनताविनाडीः
कृत्वापाटयेत् विनाडीः पाटयेत् अन्यथाराकहेलयेवगुदेप्याटितेमत्स्य स्यात् छ परिस्राविणिपाचा
त्येवंनाडीः कृत्वा क्षारसूत्रकः परिस्राविणिवभगंदरेनाडीकथितैः क्षारसूत्रकैरेवेक्रमात्साधयेत् छ अ
र्शोभगंदरेएवंमर्शांसिप्रतिसाधयेत् मर्कोपचार्यैः ततजः शाल्यपालवनस्नुतं आहूरेततथोदया
कृमिप्रलेपभाजने पिटनाडशादयः सेदाः कृस्तिस्थारुजिपूजिताः अर्शोभगंदरेपूर्वमर्शांसिप्रतिसाध

५०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जायते पिडिका शतपोनकवत् सा तनुव्रणमुखा अणुछिद्रैः क्रमेणाचीयते किंकुर्वाणैः अच्छं तनु स्रावं सद
फेनमनवरतं स्रवद्भिः अयं शतपोनकसंज्ञो भगंदरः ॥ उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः पित्तजस्तु भगंदर उष्ट्रग्री
वाख्यः २ ॥ बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः कफोद्भवो भगंदरो बहुपिच्छापरिस्रावी स्यात् स चे
परिस्रावी क उच्यते ३ ॥ वातपित्तात्मरिक्तैः पीडा परिक्षिप्य गुदं गतिः जायते परितस्तत्र प्राकारपरिघवच्चा
वातपित्तात्मरिक्तैः पीडा उच्यते तत्र गुदं परिक्षिप्य गतिः पुरप्राकारं परिघवज्जायते ४ ॥ कफपित्तेन
पूर्वोक्तः उन्मार्गी सक उच्यते अर्शोमूलेन ततः शोफः कंडूदाहादिमान् भवेत् सर्वाग्निपक्वभिन्नोऽस्य क्ले
दयन्मूलमर्शसः स्रवत्स जसं गतिभिरयमर्शो भगंदरः पूर्वोक्तः उन्नाम समार्गम कफपित्ते परात्कु
प्यतः ततस्तत्कोऽप्यादर्शो मूले शोफः कंडादिमान् स्यात् स शोफः पक्वभिन्नोऽस्यार्शसो मूलमाश्रि
त्य क्लेदयन् गतिभि रजस्रं स्रवति सशोफार्शो भगंदर उच्यते ६ ॥ सर्वजः शंबूकावर्तः शंबूकावर्तस
सन्निभः गतयो दारयंत्यस्मिन् रुग्वेगैर्दारुणैर्गुदं सन्निपातोत्थः शंबूकावर्तसंज्ञः शंबूकावर्तस
सः स्यात् अस्मिन् सर्वजे भगंदरे रुग्वेगैस्तीव्रैर्गतयो गुदं दारयंति ७ ॥ अस्थिलेशोऽभ्यवहृतो
मांसगृध्याय दा गुदं क्षणोति तिर्यग्निर्गच्छेन्मार्गे ल ततो गतिः स्यात्ततः पूयदीर्णमांसकोऽथे
ततः प्रपद्यते कृमयस्तस्मात् दारनः परितो गुदं विदारयन्ति विदारदुन्मार्गगत्तु तज्ज … अस्थिले
शो मांसगाध्येन भक्षितो यदा तिर्यगुन्मार्गे निर्गच्छन् गुदं क्षणोति क्षतात् … स्यात् ततः पूयप्र
स्रावांगतो मांसकोपेन तत्रास्मिन् कृमयो भवंति तेव कृमयः तस्य भगंदरे रोगो गुदं भक्षयंतः परितो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२३५

रहितस्यांगुलः तेषु भगंदरेषु शीघ्रमारोग्यं वैद्येश्छिद्रैः सूक्ष्मैर्बहुभिः क्रमेणवानादीन् वमति ॥ दो
५९ षैः पृथक् पृथक् तैः सर्वैरागंतुः सोष्टमः स्मृतः भगंदराख्याव्रणोद्दोषैः पृथक्कृत्यिपाङ्कै स्त्रिदोषैस्त्रि
धा सर्वैरेक आगंतुरष्टमो भगंदरैः ॥ अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरं अपक्वे शोफ पि
टिकाकथ्यंति पक्वे शोफं भगंदरमाहुः ॥ गूढमूलां ससंरंभां रुग्गाढ्यां रूढकोपिनीं भगंदरक
रीं विद्यात् पिटिकां न ततोन्यथा पिटिकां गूढमूलादिगुणां भगंदरकरीं विद्यात् अतोन्यथा वि
पर्ययेण पिटिकामात्रं विजानीयात् तत्र यथा वारुणानोद भेदस्फुरणरुक् शीघ्रपिटिकामाहुः तान्
तेषु मध्यात् श्यावादिगुणा पिटिका पवनात् स्यात् ॥ पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता रागिणी तनुरूष्मा
सोग्नरधूमायनान्विता पित्तात् पिटिका उष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रितरागादिगुणान्विता च स्यात् स्थिरा स्नि
ग्धा महा महामूला पांडुः कंडूमती कफात् कफात् पिटिका स्थिरादिगुणा स्यात् ॥ यादृशा कि
विदां मणाषाकृष्णा पाकोकपानिलात् श्लेष्मपवनात् पिटिका याद्दशादिगुणा स्यात् कफपित्तज
ा भगंदरे रोगः समानि त्रिस्त्रसारभाग्नेयपतिदायादयिष्यति नेनेदतः पिटिका अनुक्तनामाभिहिता ॥
पादे गुष्टसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यथा शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता सर्वैर्दोषैः चि.
पादांगुष्ठतुल्या नानाविधव्यथा शूलादिभिरुपद्रुता पिटिका स्यात् ॥ व्रणानायांतिनाः प ५९
क्वाः प्रमादात् ताः पिटिकाः प्रमादात् पत्नत्त्यक्वाः सद्यो व्रणतां यांति ॥ तत्र वातेन नायपते
ण मक्के पक्षक्वेः पानपानकचक्रमात् अच्छेसंवह्निरास्रावमजस्रं फेनसंयुतं शतपोनकसंज्ञं तेषु म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नप्रकारेण तीरेस्थितानानन्तरिते प्रतिसारयेच्छोधितानाम् समशर्करीरेवंमधुयष्ट्याह्वस्थितेचजलेवास
येदिहशोधयेच्चवसनेनतिलकल्कयुक्ते पुनरपिचपीततीरात्सोत्क्षिप्तान्पूर्वदेवानिशापेनशोधितानांप्रगतत
षामन्यथाविरजसः संचूर्णितानलरात्रौसचूर्णितैर्योजयेत् ग्राथीः तानेवाह नलदेन्मारिरूपक्षेदसिकंपम
कादीन्यादि किंभूतैर्नलदादिभिः पद्मकादिगुणसहितैः सचूर्णितैः योजयित्वाचैनन्निलयिष्टंसकलचोर
कारिणंपडुख्यसिद्धेनतीरेणसदपीडयेत् ततस्तैलसैंधवकादिभिर्नलदादिभिःसकक्षोरुते डेपसहितैः
पचेत् ईदृक्स्वत्रा रात्रं तैलमतिवीर्यमस्थिस्थितवकदापयोस्त्रपरंतपिनाच्छादनतिर्वीर्यान् व्यापिनोप्या
शुजपतिविवियैः पानतस्यादिभिरुपयोगेस्सागताः ॥ इति श्रीमत्सिंहगुप्तसूनुश्रीमदरुणदत्तविरचि
तायामष्टांगहृदयटीकायांसर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठेऽत्र स्थाने भगंदरप्रतिषेधोनामसप्तविंशोऽध्यायः ॥ व
णस्यामाहभगंदरप्रतिषेधमाचष्टे अथातोभगंदरप्रतिषेधंव्याख्यास्यामः इस्यस्पष्टगमनकठिनोत्कट
कासनैः अर्शांनिदानाभिहितैरपरैरपिचहितैः अतिशापदुष्टपाकेनसद्योवासामयगर्हितोःपायेणपिटिका
पूर्वोयोगुलेद्वंगुलेपिवा पायोर्व्रणोन्तर्वाह्योवाडुष्टःसभगंदरोभवेत् वस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात्स्प
दनात्मकः भगंदरः सहसपवस्मादिभिरर्शोनिदानोक्तैरपरैरपिनिषिद्धैस्तैरष्टुभज्यात्कृतकर्मविपाकेन
सद्योवासायुनिरोधिःपायोरंगुलेद्वंगुलेवापायोर्व्रणोन्तर्वाह्योवावाहुल्यात् नपिटिकापूर्वोडुष्टरक्तमासगो
वस्तिमूत्राशयसमीपगतत्वात्स्पंदनस्वभावः सभगंदरस्यात् ॥ सर्वस्वदारपमक्षिपावतः भगवान्स्त्रिदोष
दृष्टीपमाणेषभूमिभिः वातमूत्रशकृच्छुक्रैः सह समैवमतिक्रमात् भगान्दीनसर्वान्दारपतिक्रूपा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

६५ मंगान्नवासनैर्बिल्वान् वत्साय हितान् भग्नस्य योजयेत् तथा वस्तिकर्म प्राकृत सेहपकः पंचांतस्मा
दिनोक्रमभ्यसेन् शाल्यारसदुग्धाद्यैः यष्टिकैरविदाहिभिः मात्रयोपचरेद्ध्यं संधिसंश्लेषकामि
साद्दिनोक्रमभ्यमेन् शाल्यारसदुग्धाद्यैः यष्टिकैरविदाहिभिः नात्रयोपचरेद्ध्यं संश्लेषकामिनि
लानि न शास्यते नस्स संधिविश्लेषकृत् हिसा शाल्यादिभिस्तथा यष्टिकैरविदाहिभिः संधिसंश्लेषका
रिभिर्मात्रया भग्नमुपाचरेद्रूपक्रमेत् नस्यमग्रस्य ग्लानिं न शस्यते यतः साग्लानि संधिवि
श्लेषकृत् ॥ लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपं व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं च भोजनं
भग्नो लवणं कटुकं क्षारं वा दारं न सेवेत ॥ कृष्णास्तिलान् विरजसा दृढवस्त्रबद्धान् समस्तिपावदूतिवा
रिणा वासयेत् संशोषयेत्तु दिनसप्तके सार्यचैवमनुशीरेण च वमधुकक्वथितेन वा पि पुनरपि पीन
पयस्कांस्तान् एवं वटवशोषितानावाटविगतत्वचा तरजस्कान् संचूर्णितात्तूर्णितान् योज्यात् नलस्वा
लकलोहिनिकानवमिनि तवकुष्ठबलाद्रपैः अगुरुचंदनकुंकुममांसिवासरलसर्जरसामरदारु
पद्मकादिगणेन तैलपिष्टान्तनन् समसगंधभेषज्यासिद्धमुग्धेन पीडयेत् तैलपरान्नामृ
मतीकसेककालानुसारीत न यत्न रोधैः सक्षीरगुर्भैः सपयस्कांस्तेषु शैले पचेत्तैलदारादिभिस्सुगं
धनैलमिदमन्नमसस्थिस्थैर्यं कुर्यात निवाम्भविकारान् वातपित्तजनितान्निवारयेत् आपि
नोपि विविधैरुपयोगैः कृष्णास्तिलानवहमस्थिरेजले समरात्री विगतरोमकांस्तथा दृढव ६५
सनसंयतान्वासयेत् पतासमविरलान् विकार्यप्रतिदिनं संशोषयेत् तथैव पूर्वोक्ते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गार्थं वकीलाः कीलकाः पंचविधाः स्थिति निहेतवः कार्याः तेषां वस्थानान्याह जंघोर्वोर्ह्रोद्दो
कीलकौ न लेपकः कीलकौ श्रोण्यांभग्नस्य पृष्ठवंशेन भग्नस्य पार्श्वयोर्ह्रौर्ह्रौ वेकरं नित्य
नयवाह श्रोण्यांवेमादि वलस्य स्तकयोश्च भग्नस्य चेकंकीलकौ योज्याः विशेषस्तनोना
मरिष्यकीलकोयोज्यो युक्तिवशात् ॥ मोतेभग्नसंधीन्मुविधिमेवं समाचरेत् भग्नसं
धीनोविमोक्षेपवंप्रकारं विधिसमाचरेत् संधास्थिरविमक्तास्वस्थितयासितान्मद्रक्तनात्
उक्तै विधानैर्बंध्याच यथायुस्थानमानयेत् स्थिरविमक्तोमुसंधानपूर्वस्थितयानयश्चात्
स्थितान्नान्मद्रक्तेनान् यथोक्तैर्विधानैर्बंध्यचवि शेषेणा यथान्नीपस्थानेप्रयत्नयेन ॥ ग्रसं
धिभग्नरूढेनविषमोल्वणसाधितेन ग्राणोच्चभग्नंयमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ग्रसंधोभग्न
रूढेवविषमोल्वणमाधितेनसतिभग्नमापोच्य भक्तापश्चान्तभंगं यमयेत् ग्रनंतरंभग्न
वदाचरेत ॥ भग्नेनेतियथापाकंप्रयतेन तथाभिषक् पक्वमांसशिरास्नायुः संधिः श्ले
षनगच्छति भग्नंयथापाकेन प्राप्नोति तथा वैद्योपयत्नेकुर्यात् यतः संधिः पक्वमांससिरा
स्नायुः संधिः श्लेषनयाति ॥ वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्ययोजयेत् चतःप्र
योगानवसांस्त्रवस्तिकमेवशीलयेत् वातव्याधिकथितानास्नेहाश्चतुःप्रयोगान् पानेनस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नवगुणान्वैर्यावंधनैर्व्योपपादयेत् ब्रुणमंसासाम्नितेवाम्निमधुचूर्णेना लिप्यव्रणानुवेधः संस्थान्
५८ ननसंधानांमव्रनानपणासेवंधैर्योजयेत् ॥ ह्युनानसामानूमस्थितानानूजात्वा फलिनीरोधकट्
फलैः समंगाधानकीपुत्रैर्मधुर्गीनैश्चवकणीयेन यान्कीरोग्रचूर्णोवाशेद्धंसामधुनयाव्रणाः ना
नव्रणानसस्थितानान्समांस्त्रविद्दिवाफलिन्याद्दिभीह्यनैश्चचूर्णयेत् यान्कीलोउयोचूर्णैनवा
नथापवंह्नूनेसनिव्रणोऽरागेवरोहति इतिभंगउपक्रमः अनेनप्रकारेणभंगास्थिकित्सितः ॥
स्थिरथानोनोर्ह्निमे मांसलस्याल्पदोषस्यसमाध्याचाहरणोन्यथा पीनर्नेणीस्थिरथानोत्पथामांस
लस्यत्साकदोषस्यव्रणाः सावसाध्यः अन्यथान्त्रेनोविपर्ययेणादारुणाः ॥ भृत्त सात्यावा ॥
वैमध्यांनवपसामेकहित गुणैः क्रमात् मासैः स्थैर्यभवेत्संधेयथोक्तंभजतांक्रमं पूर्वमध्या
नवपसांयथोक्तक्रमंभजतामेकद्वित्रिगुणैर्मासैर्यथाक्रमंसंधेः स्थैर्यजापते ॥
कटीजंघोरुभग्नानांकपाटशयनंहितं यंत्रणार्थंतथाकीलाः संचका
षीनिवंधनाः जंघोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौद्वौतलएकश्चकीलकः
श्रोणपर्श्वापृष्ठवंशोवाक्षत्तस्यजत्रकयोसथा
कयादिभग्नानांकपाटेस्थि
तिर्हिता यंत्र ५८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विनामाकर्णानि कोष्ठाणां भञ्जयंते कुद्दिलीक्रियंते तथा नलकानि भग्नयोनि कपाला
नि च विदार्यंते अस्थ्यानि चाल्यानि वा दुल्येन स्फुटंति पतन्ति दुःसाध्यं ॥ अथ वानत
मुन्नमवनतं नेवावपीडयेत् आंच्छेदुन्नतिमवनतं चोपरि विवर्धयेन ॥ आच्छन्नो नी
उन्नोन्नामच मे संहते पवं पनैः संधीन् शरीरगान् सर्वान्स्थलानण्यचलानपि ॥ एतैः स्था
पनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलं पट्टैः प्रभूतमभिविवित्रिः पिचुनामदवेसनः कदंबोडु
वराश्वत्थसकोर्जनपलाशजैः वांशोद्गवैवीरणयुभिस्तनुभिः सनिवेशितैः सम्यग्बद्धो
सुपनिसनैर्भवेंदुकोरिविशेषं विज्ञाय चक्रते लेवानत्रोधपसंयुते सदो सैविजानन्ना वेग
नवावचारणीयं ॥ पतन्नेसेकलेपांश्चविद्ध्याद्गन्नाशीतलान् पतन्नसेकादीश्चसशी
तलानकुर्यात् ॥ सहिक्तीरसमसपिंकमधुरौषधसाधिते प्रातः प्रातः पिवेद्गग्नः शी
तलेलाप्नुपायते मधुरौषधसाधिते मौदुग्धं शीतलीभूतं सघृतं लाक्षपादितं भग्नः पुमा
न् प्रातः प्रातः पिवेत् ॥ सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः कषायैः प्रतिसार्यो यथा दो
षाभिगोरितः क्रमः सव्रणभग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः कषायैः प्रतिसार्योतिसारणीयः अ
थशेषः क्रमो भग्नकथितो नाविपर्ययः ॥ लेवानि व्रणानां मांसानि प्रतिस्थमधुमपिबा सदंधा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथाक्षकादीनामपियत्नदुःसाध्यं ॥ भिन्नंकपालंपकट्यांसंधिमुक्तंच्युतंचयत् जघनंप्रतिपिष्टं
१२ चभग्नं यत्तद्विवर्जयेत् कट्यांकटीप्रदेशेपकपालेविदारितं पक्षसंधिविमुक्तंपक्षसंधेश्च्युतंत
थायच्चजघनंप्रतिपिष्टंचभग्नंयत्तद्विवर्जयेत् परिहरेत् ॥ असंश्लिष्टकपालंललाटंचूर्णितं
तथा यच्चभग्नंभवेच्छंखशिरःपृष्ठस्तनान्तरे ललाटमसंश्लिष्टकपालंभिन्नं चूर्णितंचतथोप
क्रामेत् शंखशिरःपृष्ठस्तनानांमध्येयद्भग्नंभवेत्तच्चवर्जयेत् सम्यक्प्रमितमप्यस्थिदुर्न्यासा
न्दुर्निबंधनात् संक्षोभादपियद्भग्नंविक्रियांतद्विवर्जयेत् आदितः प्रथममेवय
च्चास्थिदुर्जातमप्युत्पन्नंस्यात्तच्चदुःसाध्यं अथवास्थिसंधिर्यो
दुर्जातः स्यात्सचदुःसाध्यः दुर्जातश्चदुर्जातमस्थिदुर्जा
तंनपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः तरुणा
स्थीनिभुज्यन्तेभज्यन्तेनलकानितु क
पालानिविभज्यन्तेस्फुटन्त १२
न्नानिभूयसातथा
तरुणास्थी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सर्वस्यपतनंप्रयासाद्युपयोगायतनयानतुदेस्पते पानादिभिः रस्यांभंगोहेत्वादिप्रका
र संधीनांभंगो संधेर्वा संधिभंगो प्रसारणो आकुंचनेचाशक्तिः संधिमुक्तनाच
इतरस्मिन्संधिभंगो निशोफः सर्वांगस्यासत्रनिश्रायेन रुजा अल्पेपिचेष्टितेअशक्ति
पीड्यमानेचसशब्दतास्यात् इति संधेः पतनभंगस्यलक्षणं उक्तं नवभंगभेदेनाविक
थाभिधत्ते नस्यसर्वस्यभंगस्यसाध्यनेचिकित्सितेयथावभोगायस्यात् तथाप्रदेश
ने [illegible] प्राज्ञामएदारिय नास्थिस्पर्शेप्राष्टं करोतीयत् यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्य
मस्थोविदारितनाभग्नं यत्राभिघातेन किंचिद्विदेवावशेषितं उन्नम्यमानेहतनवद्याघ्रमज्ज
निमजति नतदुःसाध्यं कृशादाशक्तिवात नत्वल्पाशिनामपि ग्राम्यादयः नेतावस्थमा
ज्ञातवः प्रभूतसत्वाः नदारादारणानिविर्यनेयत्रास्थिनि नस्प्रभूताएदारियद
स्थिनतदुःसाध्यं यत्रास्थिस्पर्शमनिशाष्टंकरोति नतदुःसाध्यं यत्रास्थिलेशो
दारितः पाटितोस्मामध्यंप्रविशेत् नतचदुसाध्यं यत्राभिघातेनभग्नंकिंभूतंकिं
चिदेवावशेषितंभवेत् नतदुःसाध्यं यत्रोन्नम्यमानेहतनसमंस्यात् नतदुःसाध्यं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५२ लेरोपणमन्नमं नालीसादिभिः कर्के नेपक्कने लेसद्योव्रणोपुरोपणपरमङ्कं ॥ गूढप्रहाराभिह-
तेपतिते विषमोच्चकैः कार्य्यंबानास्त्रनिवृत्तिमर्द्दनाभ्यंजनादिकं गूढप्रहाराभिहतेनत्था विषमंप-
तितेनत्थोच्चकैः पतिते चवानरक्तहरादिकं कार्य्यं ॥ विश्लिष्टदेहंमथितं क्षीणमभीहतं हतं वा
सयेनेलघूर्णायां क्षीणं मांसरसाशिनं विश्लिष्टदेहादिकं नरं तैलद्रोण्यां रसाशिनं वासयेदिति
इति श्रीमल्लांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने सद्योव्र-
णप्रतिषेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ अस्मादनंतरं क्रमप्राप्तो भंगप्रतिषेधः प्रस्तूयते ॥
अथातो भंगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः पातघातादिभिर्द्वेधा भंगोस्थ्नः संध्य-
स्थितः प्रसारणाकुंचनयोरशक्तिः संधिमुक्तेनास्तरस्मि-
न्भृशं शोफः सर्वावस्थासु निश्चया अशक्तिश्चेष्टने ले
पिपीड्यमाने सशब्दता समासादिन भंगस्य
लक्षणं बहुधा तत्तु भिद्यते
भंगभेदेन तस्य स ५२

व्रणापंव्रणासंवन्मरंपावदन्नवह्निते ॥ उदरान्मेदसोद्भूतंविगीतोभस्मनामहदाम्रवल्कीयक
षायेवास्मलेतोमलेस्ननः समं हटंवयाचस्त्रेणावद्धयेन कुशलोभिषक्तोनोनाग्नि
पतमेनशस्त्रेणसह्रुरेवतस्मादन्याथ्यारुजाटोपोमरस्तुर्वाछ्छिद्यमानपा सत्तोद्रेणव्रणा
वद्धेसजीर्णेनेचूर्णंपिवेत लीरंवायाकेनाविवालात्तागीतरकैः स्तनौ रुग्यहजिमय
श्यान्दे: पंप्टर्वाद्दिनोविधिः मेदोग्रथ्युदितेनत्रैलमभ्यंजनेहितं जवसन्मेदसोद्भूते
निर्गतोभस्मना महा भवकीयोथवाग्नलतांचूर्णैः कषायैमूलेरवकीयतनोमूले
नसमंदृढंवन्तत्वामत्रेणावध्यातीत्तोनवह्निपनमेनशस्त्रेणाकुशलोवैद्योमल्हरेवव
द्धेयेन अन्यथाछिन्नयारुजाम्राटोपोमरस्तर्वीस्यात ततोव्रणोसमाहीकेवद्धेनवसुजी
र्णोसतिचूर्णंपिवेत अथवाशाकेराद्दिभिः शृतंदुग्धंपिवेनव्रचूर्णंलीरवारुजाराहृ
न अन्ननरंप्रवीक्षाविधिनत्रमेदोशथ्युदितेतैलमभ्यंजनेहितं ॥ नालीमंपश्यकंमा
सीहरेणावगुरुचंदनं हरिद्रेपश्यवीजानिमोशीरमंथकंचने पधंकसैन्यावव्रणाहृत्कंते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८१ लतं अंगुस्ताप्रमप्रोकं वंजलेनो हेन्येरपि नथांग्रागिग्वि ग्रांमंन स्तकालेपीर यंग्नि चमुफम
वंतीरेणाट्टीकृतं वदहृनपरि स्तनमंगुस्तागलं प्रमप्रोजलेनो हेनपेन नथाप्वमंग्राणपेनाय
विशांविनिनकालेंचपोरयेनि हु वृणासोल्मेहहुनाह्वाकोष्टमेव्रमनाविपान् नमपमाणेनज
वरंपाटयिकापवेशायेन् यथास्यानंस्थितेसम्पगंत्रेसीव्येदन्नत्रणं स्यानादपेनमादन्नेजी
वनंकुपितंचनन् वेष्टयिनानुपहेनन्नेनपरिषेचयेन् पापयेनननंः कोस्तंविज्ञानेलपुनं
पपः मरडक्रियार्थमाकृनोवायोमाथः मन्नजये मनुवर्नेनवर्षवयथोक्तोव्रणपंत्रणोव
णसूत्मनादंनमस्वहृनाक्कोष्टमनाविमादंनेजवरंनममाणेनपाटयिनाप्रवेशान् यथा
स्यानस्थितेसम्पगंत्रेसतिपुमाहृणसीव्येन् स्यानाच्युनमेत्रेजीवनंदर
तिकुपितंचनदंत्रंपहेनवेष्टयित्वापमाहृतेपरिषेचये
न् अनंतरंविज्ञानेलाम्विनका
लंदीरंपिवेन्तुक्रुनोम
हूकरणासपवमानस्य
चपवर्तनाययय
योक्तो। ८१

245

वति क्लिन्नांत्रभेदेन भिन्नांत्रभेदेन च कोष्ठभेदो द्विप्रकार उक्तः प्रथमे क्लिन्नांत्राख्ये मूर्छादयो
स्याः किं च दैवस्तु द्वितीये भिन्नांत्राख्ये निशायेन बाधकास्तु क्लिन्नांत्रो देही संशयी स्याज्जी
वने भिन्नांत्रो न जातु जीवति ॥ यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः सुपद्रवः सभिन्ने
पि कोष्ठे जीवनसंशयं यस्य विण्मूत्रमारुता यथाय यथामार्गं प्राप्ता विगतोपद्रवश्च स नरो
भिन्नकोष्ठोपि सन् जीवति ॥ अभिन्नमंत्रं निष्क्रांतं प्रवेश्यं न त्वतो यथा
उत्संगलिसिरोग्रस्तं न दयो केवदं नित्यं अंत्रमभिन्नं निष्क्रांतं
प्रवेशनीयमंतरे न त्वतोन्यथाभिन्नमिति अर्थः
अभिन्नं त्वेवमावत्तने उत्संगिलखिरसाम
कौटिशीर्षेण ग्रस्तं भिन्नमप्यंत्रं
प्रवेश्यं ॥ शालात्पयसाक्षि
प्यन्तरातो विगतायाम्बुभिः प्रवेशो
पलिप्य नखोवनेनाक्रमणेन शनैः अंत्रं निष्क्रांतं रणा
दिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्य सर्पिषाभ्यक्तं क्षिपन स्वेः शनैः शनैः
प्रवेशयेत् ॥ क्षीरेणार्द्रीकृतं तच्च क्षुभ्रसर्पिः परि

247

मेदयोभागे यैस्तु छिद्रे स्रोतोऽपि रक्तागमनं ७ अभिघातप्रकोपः मूत्रस्रोतोभिरभिहते
मूत्रनाशः स्यात्‌ मानेन न पास्यं मूत्रेण वा हिंवत्‌ सारणेयोभिच्छिन्ना पि मूत्रस्रोतोभि लोहितेन
स्पन्दमानेन नाभिप्रदेशे यो मूत्रेणवास्ति दिव ७ नष्टान्तलोहितमात्र पादो
च्छासकराननं रक्तालेपाङ्गुवदनमानाङ्गं च विवर्जयेत्‌ नेत्रभमध्ये स्तनमूलेन शीत
२. पादं शीतोच्छ्वासं शिशिरकरं शीतवक्रं लोहितालेपाङ्गुवदनमानसं च वर्जयेत्‌ । ७
आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रये विरेचनं निरूहं च तत्र हो स्ते विशोधने:
आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितं पक्वाशयगते विरेचनं निरूहं च विगतस्नेहहस्ते
स्वविशोधनं हितं ७ यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः भुंजीतान्नं यवा
गूं वा सिक्थं यवमयं तथा यवागूंमांसरसैस्नेहरहितैरन्नं भक्षयेत्‌ येषां मेयवा विता
पिबेत्‌ ७ वातलैः स्तनरक्तस्रभिन्नकोष्ठः पिबेद्रसक अतितैः तृत्तिलो
हितं भिन्नकोष्ठोर्ध्वरुधिरं पिबेत्‌ ७ छिन्नभिन्नान्त्रभेदनकोष्ठभेदो द्विधास्मृताः २.
मूर्च्छा दयोस्याः प्रथमे हितं येन तिवा यकाङ्क्षिणं त्रसंशयी रे हो छिन्नान्त्रो नैव जी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

छामारातनं समयाचोदितिविचाना मल्लंगहमनावयृणकममाहमलेगस
मनाध्यसमूलतावनयनीवजाम्नलिंकानवादेत ॥ रक्लेषदृष्टंगादमसाक्षेदव
तिनिधापयेत ॥ मंगादन्यसाक्षलेदृनेमलिनास्मिनवणेसेदवर्तिनिधापयेत
॥ दृणवगाढाः सूक्ष्मास्यायवणाव्रणाः अनपेक्षिता सेचयेच्च कषैतेलेन स्वल्पने
त्रार्पितेन तान् ये व्रणा हृवगाढादिगुणस्ताश्च कल्केन कोहकाषाग्रद्भवेन
तैलेन सेचयेत् किंभूतेन सूक्ष्मनेत्रेणार्पितेन नातिमेन ॥ भिन्नकोष्ठ स्नाय
तोमूर्छादत्यार्थवेदनाः जोदाहमरणध्मानेभक्तस्यानभिलंदनं सगो विणमूत्र
महतोच्छ्वासः स्वेदो लिंकला लोहगंधनमास्यस्याङ्गात्रेच विगंधता भिन्नकोष्ठे के
नपूर्णे मतिमूर्छाद्याः स्युः ॥ आमाशयस्थे रुधिरंछर्दयत्यपि आध्मानेनातिमा
त्रेण शूलेन च विशस्यते आमाशयस्थे रुधिरे रक्तछर्दमतध्मानेनातिमात्रेण
शूलेन च विशस्यते व्यापद्यते ॥ पक्वाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् नाभेरध
स्ताच्छीततं वापि व्याधरक्तस्यचागमः पक्वाशयस्थलादित्रिशूलसहिते गौरभवेत्र ना

248

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कणिस्यानाङ्गये स्यूने सतितेलेन सोन्तः पूरयेत् ॥ कुकाटिकायां छिन्नायां निशं हृ
त्यपयाहते समं निवपणवधीयात् स्तनाग्नौ ब्रजेन्तिरं ॥ कुकाटिकायां छिन्नायां वाते
पिनिर्याति सति समस्या पयित्वा सूत्वा चमिरं तत्रं शीघ्रं वधीयात् ॥ आसार्पगर्वला
८९ जातीचंदनपर्यैः शिलादर्द्धमनातत्स्योमिद्धमेलवरोपणं ॥ काकाद्युसर्पादिभि
कभिकक्षितेः सिद्धते लहघृणायोरोपणं ॥ छिन्नं निशेषतः पातवादग्यातेले
नयुक्तितः वधीयात्कोशवंधेन ततो व्रणवदाचरेत् निःशेषणछिन्नं वा खादग्यातैले
लनयुक्त्या कोपावंधेन वधीयात् अनेनं संव्रणमिवाचरेत् ॥ कार्यापणात्पादहते
विहंभंगाद्विवालिते क्रिया विहंशत्पादहते सतिभंगाहिदलिते क्रिया ॥ शिरसो
पतते पालेवालवल्मीप्रवेशयेत् मस्तलंगसुतेक्रुद्धोहन्यादेवं चलोमयथा व्रणो
रोहतिचैकेकंशने रथपचयेकवे मस्तलुंगकतोवादेवमसिक्रान्तपनावमीत
शिरसाणाल्ये निपतिते सतिवालवल्मीप्रवेशयेत् अन्यथा मस्तलुंगस्राववातवात ८९
वाधः कुद्धपवं व्रणेनहन्यात् व्रणोरोहतिसत्येकैकंकचं पानैर्नयेत् आवरमो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कर्णास्यानाडूहे सूते सतिते लेनस्रोतः शयेत् काकाटिकायां छिन्नायां निर्गि
कृत्यपमाहन्ते सम्मं निवयणव धीयात स्कन्नाशीर्षं निर्जितं काकाटिकायां छि
न्नायां वाते पि निर्यातिसतिसमेस्यापयित्वा स्वनाचनिर्मितं पाणीच्चैवधीयात् ॥
आजेन सर्पिषा चात्रपरिषेकः प्रशस्यते उक्तानो वाति भेजीनं तणायीनव स्वयं
त्रितः स्वाजेन घृतेनच परिषेकः श्लेषः उन्नानसन्न भोजने भेजीनसमयपवित
स्पात् ॥ ग्रीवायां भासतिर्यक् स्थिताग्रेस्समध्यग्रीवे शिते स्वावेलि
तं वेष्टयेन वधीयात् चन्नवा स्वस्थाच्चर्मणोगो फणा वंधः कार्यस्त्रां समुगते वणे शा
खां सुद्धन्मानशे तिर्यक् स्थितपाशेसमध्यकस्थापयित्ने स्वावलितं वेष्टयेन व
नेनवा सम्माव धीयात् स्त्रस्तं गते वणे चर्मणा नो फणावंधो विधेयः ॥
पादौ विद्धं विमुच्य स्वसम्मोसनेत्रं च वारिणा ॥ प्रवेश्य पद्ध्यं लोसीवृत्से ॥
विश्रामनसंज्ञया कार्यस्त्रगोष्फणावंधः कस्त्रामावेणुपेदकं स्वेह ॥
सेकेनक्रवींतनत्रमज्जिच्यनिहियातिहिब्रणः विलेविमुक्त स्वपादोने ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रवणे चूर्णं नियोजयेत् चक्षुर्व्रणे पीडासु मण्डूकास्य चूर्णं नियोजयेत् ॥ कक्को
लेम्यवल्कलेन स्रवन्ते पूर्णव्रणे कक्कोली नियोजयेत् विच्छिन्नप्रविलम्बितनाः
सावर्त्म विधिनोक्तेन वन्धनेनानुपीडनं विच्छिन्ने प्रविलम्बिते निववव्रणे मांस
८८ नष्टे वीक्ष्यते न तथा बन्धनं व पश्चात् नियोजयेत् ॥ अस्माच्छस्तृस्ते तेन मही मील
वे तेन यत सन्निवेशयन्यास्थानमथवा विद्धसिरेऽस्मिपक्व पीडयेत्याणिनायं ।
मपलाशतालितेनततः स्फुटितेलोचनमसाथ्यं अस्फुटितनयेनत्वमही मीलवनेन
न स्वस्थाने सन्निवेशयन्या विद्धसिरे पक्वपातिते तेन हस्तेन पीडयेत् ॥ ततोऽस्य सेचयेत्
नसेनतर्पणं च हितं हवि: विपक्वपाञ्जयस्यादजीवकर्षभकोत्पलै: मधुपर्कै: पा
तदि सर्वनेत्राभिघातजित् अनेन रम्यसातरस्य सुतेन काकोलीसतीरै: समस्यादिभि: कल्कै: पक्वं
सेवनाद्धि हितं यतः स्तन्यं लेपः सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ गलपीडोवमन्येऽस्मिवमनोकाशनस्त
वा: शाणयामोव्यवाकार्यं क्रिया वतस्मनेत्रवत् गलपीडनमवमन्येनैव मनादय: कार्या:
मा ण या मो वा तथा स्तनन्नेत्रक्रियावातहिता: ॥ कर्णस्यानाच्युते स्रुते स्रोतसे तैलेन शायेत् ८८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथाप्रतनेरक्तस्यावर्णं हितं ॥ त्रुटेविदलतैवैषसतरामिष्यतेविधिः ततोहि
तंसवर्णसंपाकस्तेनाप्युजायते यथापूर्वोक्ताविकिसाउच्यते यस्मान्नयोद्वंद्व
विदलितयोरसमेलस्रवति तेनवकारणेनचतयोरमृपीन्द्रपाकोजायते ॥
अन्यर्थ मयस्रवतिप्रायसोम्त्रविदले ततोरक्तस्यायुपोकूपितेतिहनाको
हेहपानपरीषकसेदलेपायनादूते सेहवासिचकूर्वीतवातज्योषधसाधिते
अमत्रविदलेवज्ररक्तस्रवति नचविपाकंयाति अनंतरमंतरक्तस्रावात् पव
नेकूपितेतिहजाकोमतिस्वेहपानादिकंस्वेहवासिचवानहरोषधसाधितंकु
र्वीत ॥ इतिसमाहिकःप्रोक्तः मयोव्रणाहितोविधि समाहाङ्गतवेगेनुएवो
क्तविधिमाचरेत् इत्येवसमाहिकः सयोव्रणाहितोविधिरुक्तः समाहेननिवृत्तइति
प्रागवथहसेणगितिठक समाहाहूईगतेलोभेसति एवोक्तविधिव्रणप्रतिषेधो
कंकूर्यात् ॥ प्रायःसामान्यकर्मदेवस्तेनप्रथकप्रथक् प्रोयोवाद्वलेननयो
व्रणपतत्सयोमान्यकर्मप्रथकरविशेषणकर्मभणिष्यते ॥ त्रुटेहजनिरस्ता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

253

शोणितास्थियत्न पातितं पक्वरीसत्र व्यातितं स्यात् सूक्ष्मसूत्रविशाला विद्धयत्र हृदक
ष्णते कोष्ठवर्जिते अन्यत्र तु कोष्ठयहिद्धं तदिच्छिन्नमाचते विद्लितं न नश्यते यस्म
ज्जरक्तपरीस्त्रुतप्रदाराहिभिः सद्यःस्थापन्नतांगते छेदयः सद्योव्रणं सिंचेद् दग्ध
८३ यष्ट्याह्वसर्पिषा नीवत्वयर्थं कवोष्णेनवबलातैलेन वा पुनः अथैव व्रणं स्वचूर्णका
तावासल्पवेतिस्य सद्योव्रणं तीव्रव्यथम् मधुयष्टीयुक्तेन कोष्णेन बलातैलेन वा पु
नः पुनः सिंचेत् ७ ततो भ्रमणोनियदार्थेन कालं विस्तस्य च कषाय शीतमधु
रस्निग्धालेपादयो हिताः ततोऽभ्रगतस्थयन्तेयतकालनिग्रहीतस्य च कषायाद
योलेपाद्याशस्यतेष्व सद्योव्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशोधनः मधुसर्पिर्भ्यां यु
क्तेन पित्तघ्नाः शीतशुद्धिमाः क्रियाः सद्योव्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषेण माक्षी
कं सघृतं प्रयुंजीत तथापित्तघ्नाश्च शीताः क्रिया हिता ७ संरंभेषु कर्णव्यमूहे
वा यथोक्तं अपवासो हितं भक्षपनं तैलं क्षमोत्तरण संरंभेषु व्रणेषुरुद्धमध्य ८३
व्रणोपचनेकार्यं तथापवासो विधातव्यः यवस्याव पातप्रलीकं भोजनं हितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इति श्रीमत्सांकतनयश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुं
दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने व्रणप्रतिषेधो नाम पंचविंशोध्यायः २५ व्रणप्रक्रमात्स
द्योव्रणप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह ॥ अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
सद्योव्रणा ये सहसा संभवंत्यभिघाततः अनेनैवमित्यैतेरंगमद्यातेज्ञष्टमष्टधा घृ
ष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलंबितपातिते विद्धभिन्नविदलिते अभिघातात्सद्य एव ये स
द्योव्रणा जायंते अस्मात्कारणात्तैरेतैः शरीरं जुष्टमष्टधा कथ्यते तत्तानेवाष्टप्रकारा
नाह घृष्टमित्यादि अथैषामेव लक्षणमाह तत्र घृष्टं सशीकरं स्रावसंक्लेशेन वायु
क्तं सभाषच्छेदनाख्येवेन अवगाढं ततः तत्रैव विच्छिन्नं स्यात् न विच्छिन्नं स्यात् ततो
पि च प्रविलंबितं समं पातितं पतितं येनासूक्ष्मास्यशल्यविद्धं नु विद्धं कोष्ठ
विवर्जितं भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुतं महाशयोद्भूतादेषामाद्यास्या
स्य एष्वेनागतो नेत्रमध्ये घृष्टं सशीकरमारक्तलेशेन वायुक्तस्रवेन छेदनात्संघो
षं तस्मादवगाढमवकृत्तं स्यात् ततोप्यगाधात्तं विच्छिन्नं स्यात् प्रविलंबितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

255

दंतीमर्धमसैलं रसांजनं च लेपो रोमोद्भवकरः तथैव तैलपरिस्तनाचनस्यान्
कोहिजामथोपु द्विगुणाः ॥ ब्रणिनां रास्नककर्मीनस्य पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ब
८९ णिनां पाकस्य कर्मविधिकथितं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ॥ देयं च मूले वर्गस्त्रवा
तघ्नो वातिके हितः न्यग्रोधपद्मकाद्यो मततक्षस्त्रप्रहृषिते श्यामाद्यस्तथारिष्टश्च:
कफभिश्रास्तस्मिश्राजे देयं च मूलेतर्थवर्गो वातघ्नो वातारिके हितः तथापि
पैत्तके न्यग्रोधाद्यः पद्मकादी हितो श्लेष्मके श्यामाद्यवथादिः कफघ्नो हितः मिश्रे
तु मिश्रितोपक्रमो हितः एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रियाः चूर्णेव
र्तिश्च संयोज्या व्रणे समयथामयं एभिः पूर्वोक्तैः प्रक्षालनाद्यः समवणे सनि
पयास्तयोज्याः ॥ जातीनिंबपटोलपत्रकटुका दार्वीनिशासारिवा मंजिष्ठा
भयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजान्वितैः सर्पिः साध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रि
ताः क्लेदनो गंभीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुध्यंति रोहंति च न्यासारिषिः सर्पिः साध्यं अ ८९
भयमधुशीरमत्रथेनेन सर्पिषा सस्त्रावः सर्म स्यात्पश्चव्रणाः शुध्यंति रोहंति वेति शार्दूल
विक्रीडितवृत्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

केन घृतेन रोपयेत् ॥ रोपणद्रव्यसिद्धेन तैलेन कफवातोत्थान् रोपयेत् ॥ कुष्ठका
ह्वीरोप्रभयास्वर्जिकासिंदूरांजनतुत्थकं ॥ चूर्णितैलमर्दनेशुक्लंरोपमत्रमं ॥ काक्षा
दिकंस्तु ॥ लसर्जकृतनतैलमर्दनेशुक्लं संरोपणं ॥ ७ ॥ समानां स्थिरमांसानां तनक
स्थानां चूर्णं ॥ ७ ॥ समानां स्थिरमांसानां तनकस्थानां चूर्णैरवघाते ॥ सममनीं वर्ण
मांस्थिरमांसानां तनकस्थानां चूर्णमिष्टं ॥ ७ ॥ ककुभोदुंबराश्वत्थजंबूकदंफल
रोध्रजैः त्वचमांसुनिगृह्णातिवकस्य चूर्णैश्चूर्णितावणा ककुभादिजैश्चूर्णैर्व
णाश्चूर्णिता शीघ्रमेव वचनिगृह्णंति ॥ ७ ॥ लाक्षामनोह्वामंजिष्ठाहरिताल
निशाद्वयैः प्रलेपः सघृतनतौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः परं ॥ लाक्षादिभिर्घृतेन तौ
द्रसहितो लेपः परं त्वग्विशुद्धिकरः ॥ ७ ॥ कालीयकलतामालस्थिहेमकालार
सौजनैः सगोमयरसः सवर्णकरणः परं कालीयकादिभिर्लेपः सगोशकृद्र
सः परं सवर्णकरणः ॥ ल्ययोवारणदंतोनर्भूमंतैलरसांजनं रोमसंजननोले
पनाद्वैलपरिप्लुता ॥ चनघ्रावराविशेमास्थितक ॥ मृगराजाजामषी वारण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८५

257

र्म्मणश्शोधनास्तुः पटून्सादार्थेश्च रूक्षकठिनां नदेवस्तुञ्जनांव्रणानां रोपणं
रोजस्य ॥ ७ ॥ अश्वगंधाकृहरारोधकट्फलमधुयष्टिका समंगाधातकीपुष्पप
मव्रणरोपणमश्वगंधादिकं व्रणरोपणपरं ॥ ७ ॥ अपेतपूतिमांसानां मांसस्था
नामरोहतां कल्कः सरोहणः कार्यो तिलानां मधुकान्वितः अपगतपूतिमांसा
नां व्रणानामरोहतां तिलकल्कं समधुकं सरोहणं कुर्यात् ॥ ७ ॥ स्निग्धोष्णतिक्त
मधुरकषायाद्यैः स सर्वजित् स स्नेहनिंबपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परं एवी
भ्यां सर्पिषा वा संयुक्तः रोपणः पथ्यतिलकल्कः स्निग्धादिगुणैः स
र्वरोगजित् समाक्षीकनिंबपत्राभ्यां युक्तस्तिलकल्कः परं संशोधनं एवाभ्यांरो
इनिंबपत्राभ्यां सर्पिषा वा सौतिलकल्कोयुक्तः शीघ्रं संरोहणं कुर्यात् ॥ ७ ॥ तिलव
यवकल्कं तु केचिदिच्छंति तन्नहितः केचिद्व्रणस्य रूपाभिज्ञाय यवकल्कं वदिच्छंति सा
र्षपित्रविषाग्नेतगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् क्षीरप्रोपणभेषजस्नेहेनाऽपनरोपयेत्
रोपणेऽौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् सासर्पिना दीनव्रणान् क्षीरयुक्तरोपण

द्रव्य

८५

येत् ॥ अल्पमांसगंभीरेव्रणउत्सादनं हितं अश्वगंधप्रकाद्भिर्भ्यामश्वगं
मातिलैः अयमर्थःसादमांसानिविषिनोपरिहितानिच मांसंमांसादमांसेनवर्द्धते
शुद्धचेतसः व्रणेऽल्पमांसेगंभीरेउत्सादनंहितं अश्वगंधादिभिः तथामां
सादानां प्राणिनांमांसानिसम्यक्समश्नानिचभक्षयेत् यतःशुद्धमनसोमांसेन
पिशितंवर्द्धते ॥ उत्सन्नमृदुमांसानांव्रणानामवसादनं जातीमुकुलकासीस
मनोह्वालघृताश्विकैः व्रणानामुत्सन्नमृदुमांसानांजातीमुकुलादिभिरवसाद
नंहितं ॥ उत्सन्नमांसानुकारिनानर्कंडुकोऽश्रितोथितान् व्रणानमृदुरवशो
धयेत्क्षारकर्मणा उत्सन्नमांसादिकान्व्रणांस्तथापेनसदुर्विशोध्यांस्तानूक्षा
कर्मणाविशोधयेत् तथैवतोरमसिरासूत्रयेचान्येरक्तवाहिनः छिन्नाश्चसंधयो
येषांयस्मोक्तेयेचशोथनैः शोथ्यमानानस्पृथ्यंति शोथ्यास्तेग्निकर्मणा शुद्धा
नारोयणयोग्यमनसारादायपदीपितं अश्मसिरावणामुत्रेऽश्रवंतोयेचान्येरक्तवाहि
नोयेषांचसंधयः छिन्नायचयस्योक्तेः शोथनैः शोध्यमानानस्पृष्यंति तेअग्निक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

व सम्यक्क्षालनादि कृत्वा क्षालनं आलेपः चूर्णं तैलं रसक्रिया चूर्णो वर्तिश्चेति स
मते शुद्धस्याशिरारोगयथादिक्षति दुष्टव्रणाभ्यक्षणयोगो यथा मेहादिषु च ॥ अ
थवा क्षालने क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः अथ विष्णुद्वे विष्णुदन्तमयोथाशिवगुड
वः अथवा अविष्णुद्वे व्रणपटोलीनिम्बपत्रजः क्वाथः क्षालने हितः विष्णुद्वेवव्र
णमयोथाशिवगुडवः क्वाथः क्षालनादौ हितः ॥ पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्दन्ती
निशाद्वयं निम्बपत्राणि चालेपः सघृतो व्रणशोधनः पटोलादिभिर्लेपः स
घृतो व्रणशोधनः ॥ व्रणान् विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिमर्मगान् कृ
तया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः व्रणान् सूक्ष्ममुखान् सन्धिमर्मस्थितान्
कृतवर्ती त्रिवृतादिभिः कृतया विशोधयेत् ॥ वाताभिभूतान् सास्रावान् धू
पयेदुग्रवेदनान् यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः वाताभिभूता
न् सास्रावान् दारुणवेदनान् यवादिभिर्धूपयेत् ॥ निर्वापयेद्भृशं शीतैः
पित्तरक्तविषोल्बणान् ॥ पित्तादिकान् शीतैर्भृशं निर्वापय ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्रपक्वे पिडितेनेणोफेणीडनैहूपपीडिते दाहलां दाहणाई स्पम ऊमारस्यचेष्यते
शोफेस्रपक्वेग्रथितेनेपीडनैः ईवैहूपपीडितेसतिदाहणाई स्पऊमारस्यनास्पहार
णामिष्यते ॥ गुग्गुल्वलसिगोदंतस्वर्णक्षीरीकपोतविट् तारोषथाग्निता
राश्वपक्वशोफविदारणं गुग्गुल्वादीतितथालारोषथानितारविषुक्तनित्ताः
स्वपक्वशोफविदारणंस्यात् गोदंतोदहीताल ॥ पूयगर्भानणून्द्वारान् सोत्स
गान्मर्मगानपि निम्नैर्हैः पीडनद्रव्यैः समंतात्प्रतिपीडयेत् पूयगर्भान्समुत्सद्वारा
न्सोत्संगान्मर्माश्रितान् स्वेदयित्वैः पीडनद्रव्यैः पदैः प्रतिपीडयेत् ॥ शुष्क
तेनमुपेलेनप्रलेपंपीडनंमतं नमस्वैचेनमालिंपेन्तथारोषः प्रसिच्यते पीडन
प्रतियोग्लेपश्लक्ष्णेनसमुपेलेन स्वेचेनवलेनालिंपयेत् तथाचपूर्ववंदोषः
प्रसिच्यतेनिर्यातिः ॥ कलायमवगोधूममाषमुद्गहरेणवः द्रव्याणांपिच्छिलानां
चत्वग्मूलानिप्रपीडनं छगेयादयःपिच्छिलानांद्रव्याणांत्वचोमूलानिचपीडनंस्या
त् ॥ सममुत्तालनायेष्ठगुरसासरवथादिकैः स्रणरूक्षरणेयास्त्रोमदहऊष्चवणेषु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णानां तथा स्तथानां कठिनानां तीव्ररुजां स्कन्दतानां शोफानां व्रणानामपि वेदक
स्वेदनं णां ऊ हितं नहूनादिसंस्कृतानूपमांसाद्यैः स्वेदो हितः अतसीगुञ्जाकासिलाभ
शाद्गुग्गुलेनिर्वापितानास्नेहैर्वतीरणपिशाचादहजात्वाः ॥ स्थिराणां मंदरुजः शोफान
स्नेहैर्वातकफापहैः अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाडणा शनैः शनैः विम्लापना
र्थं तलेनांगुष्ठकेन वा यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् शोफान
स्थिरामल्पपीडावातकफकृतैः मैदैः भक्तपित्वा स्वेदयित्वा च वेणुनाडणा विम्लाप
नार्थं पाणिनैः शनैर्मर्दयेत् तलेनांगुष्ठकेन वा मर्दयेत् यवादिभिः सिद्धपिष्टैः
प्रदेहयेत् ॥ विलीयते सचेत्रेवं ततस्तमुपनाहयेत् अविदग्धस्तथा शोणितवि
दग्धः पाकमश्नुते: एवं कृतेऽपि शोफो न विलीयते ततस्तमुपनाहयेत्
तथा कृते सत्य विदग्धः शोफः शोणितं प्राप्नोति विदग्धस्तु पच्यते ॥ सकोलातिल
वसोमादध्यम्लाः सक्तुपिंडिका सकिण्वकुष्ठलवणाः कोष्णा शस्तोपनाहने दो
दिपुनाः सक्तुपिंडिका अम्लदधिपुताकिण्वायानिलाकोष्णापनाहेश्च ष्टः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

262

॥ शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते विषयुक्ते विशेषेण जलौकाद्यैर्हरेदसृक्
दुष्टास्रेपगते सद्यः शोफरागरुजाशमः शोफे व्रणे च कठिनादिगुणे विशेषेण ज
लौकाप्रभृतिभिरसृग्हरेत् यतो दुष्टरक्तेऽपनीते सद्य एव शोफादीनां नाशः स्यात् ॥ दू
र्वा च हरिद्रा च पीते स्पर्शवीर्ययोः सम्पत्तौ मल्लदृढः पिष्टैः शीतैस्तस्य समद्रवैः पानयो
तच्चूर्णोपेते रूक्षैस्तैर्लेपाभिः प्रतिलोमं हिमो लेपः सेकाभ्यङ्गाकृता पुनः पुनः
पुनः स्नावितेऽत्र शीते स्पर्शवीर्ययोः सह शीतद्रव्यैः सम्पत्तैस्तस्मिन्ने वा हित
पिष्टैः नतपर्पुषि तैलपालीनादिद्रवैः पानधौतनवनीतयुक्तैर्मसूरपर्णैरपि भिर्ले
पो हितः प्रतिलोमं न वन्नेलोमं सेकाभ्यङ्गास्त्र एवोक्तैः कृता हिताः ॥ न्यग्रोधो
दुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः प्रदेहो भूरिसर्पिभिः शोफनिर्वापणः परं न्यग्रो
धादिवर्गभिः प्रदेहो भूरिसृतः परं शोफनिर्वापणः वातोल्बणानां शोफानां क
ठिनानां महारुजां मूत्रास्रजाच शोफानां व्रणानामपि चेदृशां आनूपवेसवार
द्यैः स्वेदः सोमासिलापुनः भृशानिर्वापिताः शीतैस्तम्पिण्डदाहरुग्यता वातोल्ब

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेतद्दुःसाध्याः ॥ नैव सिध्यंति वीसर्पज्वराणां साध्यकासिनां पिपासिनामपि ज्ञातानाम्
सिवाशविपाकिनां भित्त्वे शिरःकपालेवा मस्तुलुंगस्यदर्शने ज्वरादिमतां ब्रणेनैव सिध्यंति
शिरःकपालेवभित्त्वे मस्तुलुंगदर्शनेज्वले नहि ध्यति साध्येक्तेदालिंगेक्वेदाज्ञानी साध्ये
कामिभक्षणात् अस्थिभेदासवरक्तानां विषवादतकिंतात् मिथ्यावंध्यदतिवेहाक्ते
साक्षेमादि घट्टनात् ज्ञोभादक्षणक्रोधशासोहिमादतिकर्षणात् मद्यपानोदिवास्वप्न
घवायाम्रात्रिजागरात् ब्रणेमिथ्योपचाराच्च नैव साध्योपिरोहति साध्यक्तेदादेःकार
णान्साध्योपिव्रणोनसिध्यति ॥ कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः स्थिराश्चपि
टिकावंतोरोहंतीतितदादिशेत् यस्यकपोतकण्ठाभाः प्रक्लेदवर्जितास्तथावपिटकावंतो
व्रणारोहंतीतिनिर्दिशेत् ॥ अथ शोफावस्थायाम्प्रथमत्र विशोथनं योग्यव
व्रणेशोफावस्थायांवमनंयथाक्रमसंत्रम शोथनंवमनवायोज्यं क्षुद्राणां द्विशोफेव्रणस्यशो
चंशाम्यति ऊर्ध्वाधःशोधनेन शोफावस्थास्वसनते दोषाग्निरिंश्चिरिवतेनप्रयाति सहसा प्रशमं ।
शोफावस्थस्यसंततेशोधनोपचारंऊर्ध्वातनेनशोधनोपचारेण कृतेनसतादोषाग्निरश्चिरिवसहसैवप्रश
मयाति ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सर्वैर्लक्षणैर्नोमुखकरान्सर्वगतादीन्विद्यात् ॥ जिह्वाप्रबंधोमहस्रक्रवनतः यथावोष
पिटकः स्मः किंचिदुन्नतमध्योवाव्रणः स्फुटोत्रुपद्रवः जिह्वाप्रभादिगणोनप
द्रवः शुद्रःसाननवगामिषसिरास्नायुसंध्यस्थीनिव्रणाप्रायःकोष्ठेमर्मसुवतान्य
षोडशःसाध्यान्यव्रणोव्रणं व्रगादिव्रणाप्रयातथाकोष्ठेमर्मवेलमषाडवव्रणोव्रणांडःसा
ध्यानि ॥ स्रसाध्यःमवमासासाध्यिवयोवलवनिव्रणः हृत्रोदीर्घविपुष्टकस्वतरा
स्राक्रतिसुयाः तथास्फिकपाडुमेढ्रोष्ठएष्ठांतर्वक्रगंडगाः सवाहिमनिव्रणः
सुसाध्यः हृन्नादिगुणास्फिक्हृगादिषुचसुसाध्यः ॥ कृच्छ्रसाध्यानिदृष्टान
नासिकाग्रांगनाभिषु। सेवनीजनवस्थौष्ठपार्श्व कक्ष्यास्तनेषुच गुदादिषुस्थि
तःकृच्छ्रसाध्याः ॥ फेनपूयानिलवहः शल्यवान्ऊर्ध्वनिर्वमीभगंदरोंतर्वदना
लग्नाकपालस्थिसंश्रितः ऊष्टिनाविषजुष्टानांप्रायेणमधुमेहिनांव्रणः कृच्छ्रेण
सिध्यंतियेषांचस्वव्रणेव्रणाः फेनादिवहः शल्ययुक्तः ऊर्ध्वनिर्वमीतथाभगंदरो
अंतर्मुखवस्नधाऊष्टिमतादीनांव्रणःकृच्छ्रेणसिध्यंते तथायेषांव्रणेव्रणास्युः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रमाद्वितत्त्वं चोद्यमानं सर्वाण्याख्यातुं न शक्यन्ते अशेषेण कात्स्न्यं प्राप्तिवर्त्तमानं योबोध्यं
तथाद्येकदोषजं पित्तेष्वातत्स्माभुवं यथवस्तुरूढीकरादिदोषजं तान्नुमानेनापयोपक्रम
स्तद्विहापीतिवात्रपर्वोपस्थापनं तत्र माहुजान्त स्वाभावः क्रमाद्रूपाणि भस्मकपो
तास्थिनिभो पिवा मस्तुमांसपुलाकाविकल्पतनुत्पसंस्तुतिः निर्मांसमांसोदभेदाद्योरू
तश्वेच्चदायने तेषुमध्येमारुताग्रोवाताधिगुणेन मस्तादितल्पतनुल्पविस्तावस्त
शानिर्मांसादिगुणः स्यात् ७ पित्तेन रक्तं पीतोनीलः कपिलपिङ्गलः मूत्र
किंशुकभस्मावृतैलाभोस्रवदनुक्रुतिः तारोत्तिततत्समम अथोरागोक्षपाकुवा
त् कफेनपाण्डकेह्रमानवःस्रुतघनस्तुतिः स्थूलोधःकविन स्नाशुसिराजालनतो
ल्पनूक कफेनपाहुकेद्युतोवज्रमुक्तत्तनस्रावः स्थूलोधःकठिनस्त्वथास्नाशुसि
राजालतनतश्चल्परजः ७ प्रवालाङ्कोरकेनसारक्तेपूयमज्जितेनवाजिस्थानेसमोगांयेषुक्तो
लिंगेस्तूपैतिः केः रक्तेनविद्रुमलोहितः सारक्तेपूयंस्रवेतत्तुरागस्थानमल्पोगंयेन तथा
पैत्तिकेलिंगेषुतः ७ द्वाभ्यांत्रिभिश्चसर्वैश्चविद्यात्लवणसंकरान् द्वाभ्यांत्रिभिः ॥ ८१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ अथ क्रमप्राप्तं व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधव्याख्यानमाह ॥ अथातो व्रणप्रति-
षेधं व्याख्यास्यामः व्रणो द्विधा निजागंतुदुष्टशुद्धविभेदतः निजो दोषैः शरीरोत्थैरागं-
तुर्बाह्यहेतुजः दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः व्रणो द्विप्रकारो निजागंतु-
भेदाच्च निजो व्रणः शारीरैर्दोषैर्भवति आगंतुर्बाह्यहेतुजः वा दोषैरधिष्ठितो दुष्टः
शुद्धो दोषैरनधिष्ठितः ॥ संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुतापि वा अत्युत्सन्नावस-
न्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता रक्तं वा पांडुता कार्ष्ण्यं पूतिपूयपरिप्लुतिः पूतिमांससिरास्ना-
युच्छन्नतोत्संगितातिरुक् संरंभदाहश्वयथुकंडूपिडकोपद्रुतिः दीर्घकालानुबं-
धश्च विद्याद्दुष्टव्रणाकृतिं संवृतत्वादियोगः तं दुष्टव्रणाकृतिं विद्यात् ॥ स
पंचदशधा दोषैः सरक्तैः स पंचदशप्रकारो रक्तसहितैर्दोषैः स्यात् तत्र पृथक्दोषै-
स्त्रयः संसर्गजास्त्रयः सन्निपाते नैक इति एवंभूता रक्तसहितैः सप्त एवं चतुर्दश
रक्तेन केवले नैक इति पंचदश ननु प्रागभ्यधायि मूले नर्तेनिलाद्रुजः पि-
त्ताच्छोथः कफोदयात् रागो रक्ताच्च पाकः स्यादित्यनेन हि एकदोषजत्वं द्विदोषजत्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८

वृश्चीलितं त्र्यंबरीकादिभिधात्रीरसे सिद्धं तैलं नावनेनाभ्यंजनेन च सर्वान् शिरोरोगान् हंति श्रीलितं च पलि
तं निहंति ॥ वरीजीवंतिनिर्यासपयोभिर्यमकं पचेत् जीवनीयैश्च तत्पानं सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् शतावरीजी
वंतिक्वाथेन क्षीरेण जीवनीयैश्च यमकं पचेत् तत्पानेन सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ मधुरं पलाशबिल्वत्वपाढवि
हं कुं रवर्जितं दशमूलं बलारास्नामधुकैस्त्रिपलैः पृथुतं जले पक्त्वाथ घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ॥ क्षि
नेर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् तद्भ्यासीकृतं पानेनाभ्यंजननावनैः तत्कृतं सर्वजत्रूर्ध्वरोगजि
त् एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः जीवंतीत्रिफलामेदा
मृद्वीकर्द्धियष्टिकैः समंगाचविकाभार्गीकाश्मरीशुक्लकेतकैः आत्मगुप्ता महामेदातालखर्जूरमस्त
कैः मृणालबिसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः शतावरीविदारीत्वक्हृत्तीतारिवायुतैः दूर्वामेदकषभकसिंगाटककसे
रुकैः रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाबृहतीद्वयैः पुनर्नवानवहीरीकाकोलीधन्वयासकैः मधूकाक्षोडवाताम
मुंजातानिशुकैरपि महामायूरमित्येतन्मायूराद्धिकंगुणैः धात्विंद्रियस्वरभ्रंशश्वासकासार्दितापहं योन्यसृक्शु
क्रदोषेषु शस्तं वंध्यासुतप्रदं अनेनैव काथेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् चतुर्गुणेन क्षीरेण मिश्रं जीवंत्यादिभिः कल्कैः
कार्षिकैः एतन्महामायूरं मायूराद्गुणैरधिकं धात्वादिभ्रंशघ्नं च योन्यादिदोषेषु शस्तं वंध्यासुतप्रदं ॥ गलरोगिः
कुर्कुटहंससशशांश्चेति पूर्वकल्पयेत् ॥ जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशत शतद्वये परस्परसमं कीर्णं विस्तरेण प्रका
शितं जत्रूर्ध्वजानां रोगाणां शतद्वयमेकत्रिंशदधिकमन्योन्यसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितं ॥ ऊर्ध्वमूलमधः
शाखं पुरुषं यं प्रपश्यन् जानाति तस्मान्मूलापहारिणो दोषान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ सर्वेंद्रियाणि येनास्मिन् प्राणाः प्रतिष्ठि
ताः तेन तस्योत्तमांगस्य रक्षायामादृतो भवेत् यस्मादस्मिन्नुत्तमांगे सर्वेंद्रियाणि प्राणाश्च प्रतिष्ठिताः तस्माद्
ऊर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं विदुः मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगान् शीघ्रतरं जयेत् २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

268

भुनापिनान् तैलं भृङ्गं क्षीरं भृङ्गजो नावनात्पलितान्न कृन् नीलाम्बरं रसेन भावितं फला दिनो दं जं कां
उकीनत्वं कागदुग्धेन पिष्टं लोहाग्निशाद्विरं दिमिमिलापिता तैलं भृङ्गं क्षीरादिनो नस्यं पलितांतकारं ॥ क्षीरा
नाह चराङ्गराजतःसोरसाद्रसात् प्रस्थं तैलस्य कुडवः सिद्धोय क्षीयलावितः नस्यं तैलासने भांडे भृङ्गे जेवस्य वा२
स्थितः क्षीरात् प्रस्थेन सह वररसात् प्रस्थेन भृङ्गराजरसात् प्रस्थेन सहरसात् प्रस्थेन तैलस्य कुडवः पक्वो मधुयष्टी
पलयुतः तैले भांडे वीजसारस्य वाभांडे षष्ठ भृङ्गे वास्थितो नस्यं ॥ क्षीरं पाम्ल लापि विशोवादुग्धिकाकरवीरको
उलापपलितं देयावाशयपलितापहो दुग्धिकाकर वीरको क्षीरेणाम्ल लापि शेयपलितमत्याग्न स्यान्नेदयोपति
नष्टो ॥ तैलं विपालेयथाकं जीवनीयोगणालिलाः कस्माः प्रलेपो वक्रस्य हरितो मवलीहितः क्षीरादयो वक्र
स्य लेपं इन्द्रलुप्तवलीपलितः ॥ तिलाः सामलकाः पद्मकिंजल्को मधुकं मधु दृढयेदरजे केश्यनं मूर्ध्नि प्रले
पनात् तिलादिकं शिरः प्रलेपनात् केशान्रञ्जेत् पुष्पी याच ॥ मौलीकु रंति लाः कस्मा सारिवानीलमुस्तलं
कमम त्तिकास्य तमि तुरसेमासं समं लेप लितं रजेत् लोहमृज्जो त्कलापि फलावल्का मपिरंजयेत् माषादि
भिर्यवागूस्त्रिदिवसो षिता लोहमृज्जोत्कलापि फलावल्का मपि रंजयेत् किंपुनः पलितं ननरंति त्रपोंद्री क
मधुकपिप्पली चंदनोत्पलैः सिद्धं धात्रीरसेंद्र मांसंसम्नं लेपलिपतं रजेत् लोहरजमादि कमि त्तरसेमासं स्थितं
समं लं पलितं रजेत् ॥ माषकोद्रवधान्याम्ल पवागू त्रिदिनोषिता लोहमृज्जोत्कलापि फलावल्कामपि रंजये
नमाषादिभिर्यवागूस्त्रिदिवसोषिता लोहमृज्जोत्कटापि फलावल्कामपि रंजयेत् किंपुनः पलितं ननरंति
त्रपोंद्रीकमधुकपिप्पली चंदनोत्पलैः सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्यनाभ्यंजनेन च सर्वोन्हरं गदान् हंति पलितानि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लाक्षां शीलयेन्नरः ॥ नावनं मूर्ध्नि वलिं च लेपयेद्वा समाहितैः । पियालबीजमधुकं कुष्ठं माषाः ससर्ष
पैः लाक्षामाणकपत्रेण गजयाञ्जीफलेन वा कोरदूषततालारवारि प्रक्षालनं हितं दाडिमाके लाक्षां
शिरां विध्येत् मत्स्यांभुड्क्तेन संमूर्ध्नि वलिं च शीलयेत् पियालादिभिः समाहिते लेपयेत् लाक्षादिभिः
तैः पुनर्लेपः कोद्रवेन तालाक्षारजलेन प्रक्षालनं हितं ॥ इन्द्रलुप्ते यत्तास्य रोहितं विधृ प्रलेपयेत् प्रकाण्यमादंता
सीसमनोह्वातुत्थकोपलेः वमामरनरसंवायुजा मूलफलेन वा नयालांगलिकामूलैः करवीररसेन वा मरोड्
तद्वाज्ञीकरवरत्वेनरसेन वा धत्तूरकस्य पत्रातां मल्लातकरसेन वा ॥ गवयवार्महिकहविर्तिलपुष्पत्रिकंटकैः
इन्द्रलुप्तेन धामत्रेदेवासिसंविध्वा मधु प्रक्षाय प्रक्षालनं कृत्वा कासीसादिभिर्लेपयेत् वन्यदेवदारुभ्यां वा
लेपयेत् ॥ तैलाकाहलिदंतमषीवाचोषधं परं हस्तिदंतमषीतैलाक्तावा नामोषधं परं ॥ मल्ल
७६ रोमोज्जमैत्रमषीमेषविषाणजा स्तिरोमा ऊर्णमेषविषाणजा मषीतैलाक्ता ॥ वर्जयेद्धारिणा
सेकं यावद्रोमसमुद्भवाः जलसेकं च वर्जयेत् यावद्रोमोद्भूतिः ॥ खलतौ पलिते वल्यां हरिलोम्नि वशो
धितं नस्यवक्त्रशिरोभ्यंगप्रदेहैः समुपाचरेत् खलत्यादिषु शोधितमातुरं नस्यादिभिरुपाचरेत् ॥ सिद्धं
तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनं मासं कार्यं जीवनीयतैलं क्षीरभुग्नावयेत्पलितेः बृहत्यादिभिर्जीवनीयैश्च
पक्वं तैलेन संहितं निर्गुण्डीवाग्नितैलं मासं क्षीरभुग्नावयेत्पलितैः ॥ संपलीनत्तमं वर्धपरः ॥ नीलीशिरीषको
रंटभृंगराजसमावितं शेलुतातिलरामारांणां बीजं काकांडकीभं पिष्ट्वा जयपयसा लोहाञ्जनादकं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिभिः पीतरक्तत्वाद् रक्तमण्डलनिर्देरेत गउरक्तं न विस्रावयेत् कुष्ठोद्दिष्टोसिन्धाह त्रिभिः पीतरक्त
त्वात् ॥ वातामिलायविहितः कंपेताहाद्भिन्ना नमः कंपे वातामिलायोक्तो विधिर्दाहाछिन्ना नवे जन्मो
त्तरं जाते यो ... जेयदुपशीर्षके वातव्याधिक्रियां पक्वेकर्मविद्रधिवोदितं उपशीर्षकेनवेजन्मो
त्तरं जाते वातव्याधिविधिस्मितं कुर्यात पक्वे विद्रधिविहितं कर्मकुर्यात् ॥ ग्रामपक्वे पथायो
ग्यं विद्रधीपिटकार्बुदे ग्रमिपक्वे च विद्रधौपिटिकायामर्बुदे च यथास्वकमेकुर्यात् ॥ अरुंषि
काजलौकोभिर्हृत्वा स्रानिंबवारिणा सिक्ताप्रभूतलवणोलिंपेदश्वशकृद्रसैः पटोलनिंबपत्रै
र्वा हरिद्रैः समन्वितैः गोमूत्रजीर्णपिण्याकैः रुक्कवाकुमलैरपि अरुंषिकाजलौकोभिः
निःसृतरक्ता निंबजलेन सिक्ता वाजिशकृद्रसैः प्रभूतलवणैर्लिंपेत पटोलनिंबपत्रैर्निशान्वितैः
सपिष्टैर्वा गोमूत्रादिभिर्वा रुक्कवा कुंकुकुटः ॥ कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतं रूषि
कालेपनं कंडूक्लेददाहार्त्तिनाशनं कुष्ठं चूर्णितं कपालभृष्टं तैलसंयुतं रूषिकालेपनं कंड्वादिहि
तं ॥ मालतीचित्रकाश्वघ्नं नक्तमालश्रसाधितां वाचारुंषिकयोस्तैलमभ्यंगः वारुंषिकयोः मा
लत्यादिश्रसाधितं तैलं वाचारुंषिकयोः ... योरभ्यंगः ॥ अर्शांतौसिरसः ... यतेतव
मनादिभिः अर्शांतौसत्यां ... शोधनाय वमनादिभिर्यतेत ॥ विधौसिसंदारुणाकेला

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धनवातजः जीवनीयसिद्धेन क्षीरसर्पिषा पानं नस्ययोः मूर्द्धाभितापे दिव्ये संभवे स्निग्धस्य सतः सिरां
मोक्षयेत् तथा शिरोभ्यासाले पादयः शीताः हिताः जीवनीयसिद्धेन क्षीरघृतेन पानं नस्ययोर्हिते ॥
कर्द्धवंर रक्तजे येन तथ्यव्याख्यातं शंखके रक्तजे येन छिद्रितास्रितं कार्यं शंखके च शत्याख्या ये षा
एवोपक्रमः कार्यः ॥ क्षयाभिताये जीर्णज्वरे हितः कट्वेर्वमेत् स्नेहशल्ये च नस्यायाम
ते तीक्ष्णो वमनजेः वातकोपे वा वातकोपे श्लेष्मजशिरोभितापे उग्रशोध तेन स्वेदनः कटुके
र्वमेत् स्वेदपोषणादि द्रव्येण रसं ते उपवासमन्नाच्च हितः ॥ नित्ययोगमाचरेत् सन्निपाते।
मिश्रमाचरेत् ॥ कृमिजे शोणितं नस्ये तेन मूर्च्छन्ति जंतवः मज्जाः शोणितगंधेन नियोतिषु
णवत्कयोः स्नीव्लानस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः कृमिजे शोणितं नस्ये देयं तेन शोणि
तेन तेन जंतवो मूर्च्छन्ति रक्तगंधेन च मज्जाघ्राणेन वक्त्रेण च निर्गच्छन्ति अनंतरं तीक्ष्णनस्यधू
माभ्यां निर्हरणं कुर्यात् ॥ विडंगस्वर्जिकादंती हिंगुगोमूत्रसाधितं कटुनिंबेंगुदीपीलुतैलं ना
स्यपथ्यकृत् पथ्यकृत् विडंगादिभिः साधितं सर्षपतैलं निंबतैलमिंगुदीतैलं पीलुतैलं वा पृथक्
पृथक् नस्ये हितं ॥ अजामूत्रयुतं तेन नस्यं कृमिजित् कृमिजित्परं पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद्धूमं नाव
नमेव जेः अजामूत्रयुतं हिंगु नस्यवरं कृमिघ्नं पूतिमत्स्यान्वितेन सर्षपधूमं कुर्यात् ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तैरद्विः विरागाकृर्यकेत्यादिगणो जर्जरितेक्षीरमध्योदकं पचेत् तेनैवासवसिद्धं शालीमूतमथित्वा
सारमाहरेत् मन्तरं नष्टतं मधुरद्रव्यैः पक्वेन संस्रवेद् ॥ वर्णेन्दुयकंतीरे वपेयं स्तम्भः सशर्करं
आलिप्तेवत्वरमादोवर्गे तीरे वद्धतं पक्वं सशर्करं पेयं ॥ कर्षा समज्ञात्वमस्त्रामनः तारका
लिव नस्यमस्यां तु नापि यानि सर्वमूर्छरजापदं कर्षा समज्ञादीन्मस्त्रलेन पिष्टानि सर्वमूर्छर
जाघ्नं नस्यं ॥ शर्करा कुंकुमसमं तं पिष्टा स्रगालये प्रलेपः सघृतेर्लेपः कुटिलोत्पलचंदनैः
वातोद्रेकभयाद्दंतं न चास्मिन्नवसेचयेत् इत्याशीतो वलेदाहः कफे चैवोष्णयोदितः शर्करा
कुंकुमसमं सर्पिः पिष्टात् स्रगाये हितं कुष्ठादिभिः सघृतेः प्रलेपः कुटिलं नगरं अस्मिंश्च वा
तोद्रेकभयाच्छोहितं नावसेचयेत् एवमप्यनुपशमे वायो दाहश्च कफे वधोत्कर्म समापितं ॥
गर्धाव मेदके पेया यथादोषात्वगाश्रिता सर्वांव मेदके येवा एवं क्रिया दोषान्त्वयादोषानुरोधाव
पयाख्यं कार्यं ॥ कुचिरीषवीजाया मार्गमूलं नसंविजान्वितं स्थिरासंवालेपेनश्रंकुनाहोन्त्र
कल्कितः शिरीषवीजादिभिर्नस्यं स्यात् शालपर्णी वा योवा नस्यं ... नारवीजसन्त्वेन पि
ष्टलेपः ॥ सर्पावदेपितस्मिंस्तु सिरया पहरेद्दसृक् सर्पावद्धे पवरोपक्रमः तस्मिंश्च सिरया
रक्तं स्त्रावयेत् ॥ शिरोभिन्नाऽपेपिष्टो ... शीताः शिरोमुखालेपसेकशो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वर्णस्पर्शनाशः स्यात् ॥ असाध्यानि सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ॥ खलितिः सन्निपातेनासाध्या प
लितानि च सन्निपातोत्थान्यसाध्यानि दोषैः सर्वैः खलतिरसाध्येति ज्ञायते मे वेदं नुपतवनं स्याधार्य मेवेति
मन्यं तथा सन्निपातोत्थानि पलितानि असाध्यानीति ॥ शरीरपरिणामोत्थान्यपलितेन रसायनं
शरीरपरिणामोद्भवानि नु पलितानि रसायनमपेक्षन्त इति ॥ इति श्रीमद्गौकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्त
विरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने शिरोरोगविज्ञानीयो नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ अथैतद्धि चिकित्सितं व्याख्यातुमाह अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
शिरोऽभितापे निलजे वातव्याधिविधिं चरेत् पवनजे शिरोऽभितापे वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् ॥
घृतं नक्तं शिरोरोगेऽपि वेदुस्मयपोनुपः माषान्मगान् कुल्माषान् वातहृद्भिः खादेद्युतान्वितान् तैलं।
तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः वातघ्नद
शमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनं स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरोऽभ्यञ्जनतर्पणं ॥ शिरोरोगे घृतं पि
बेत् पश्चाद्दुग्धं क्षीरं पिबेत् माषादीन् घृतान्वितान् खादेत् दुस्मयपोनुपः सन् तिलानां तैलं।
कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् पिण्डस्वेदानुपनाहस्वेदांश्च मांसयुक्तैर्धान्यैः कृताहिताः वातह
रदशमूलादिना सिद्धेन क्षीरेण सेचनं हितं स्निग्धं च नस्यादिकं हितं ॥ वरणादिगणे तु क्षीरम्
र्धोदकं पचेत् क्षीरावशिष्टं तत्पीतं मथित्वा सारमाहरेत् ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्सर्पि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं रोमकूपानुगतं रोमाणि प्रच्यावयति ततः श्लेष्मा रक्तसहितो रोमकूपान् रुणा
द्धि तेन कारणेनाप्रसंइंद्रलुप्तवतोन्येषां रोम्णामनुत्पत्तिः तदेतदिंद्रलुप्तं रुज्यां चाचेत्यन्ये वदंति ॥ ख
लतेरपि जन्मैवं शब्दं तदनुक्रमात् एवमेतत्तुल्यरूपा खलतेरुत्पत्तिः किंतु खलतेः क्रमेण केशानां
शातेन तिंद्रलुप्त इव सहसा ॥ सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात्सिन्नसिरावृता कफाद्घनत्वग्वर्णाश्च यथा
संनिर्दिशेत्त्वचि दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्यासाध्यत्वप्र...भा दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा याव
जायते सा वातान्निर्लोमादग्निदग्धाभा स्यात् पित्तात्सिन्नसिरावृता स्यात् कफेन घनत्वक् त्वव
र्णाश्च यथादोषं निर्दिशेत् सर्वैर्दोषैः सर्वाकृतिः सर्वलक्षणलक्षितिः नखप्रभासा वासाध्याग्न
ग्निदग्धतुल्या रोमरहिता सदाहा च या जायते साप्यसाध्या स्यात् ॥ शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा
शिरोगतः केशान्सदोषः पचति पलितं केशवत्तनः शोकादिभिरुद्धतः शरीरोष्मा मूर्द्धिदोषैः सहितः
केशान्पचति अतः पलितं जायते ॥ तत्र वातात्स्फुटितं श्यावं परुषं रूक्षं जलप्रभं पित्तात्सदाहं पीताभं
कफात्स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं समलं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणं तत्र पलितं वातात्स्फुटितादि
गुणं स्यात् पित्तेन सदाहं पीतवर्णं कफात्स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं समलं च सर्वैस्तु दोषैः संकी
र्णलक्षणं विद्यात् ॥ शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहं शिरोरुजोद्भवापरं पलितं वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१ऊंनस्त्रिरात्रेत्स्त्रीविनेहरति शीघ्रं च चिकित्सितः स्निग्धस्यापि ॥ पिशाचा च द्राचिन्त्योपध्यानि ॥ पित्तानु १ 275
७६

निर्कं निकृत्वादमासंयतस्मिन् शंखकेसः एवमन्यदपि योज्यं सवानुबंधः शंखकादिषु ललाटेषु मारुतः रुजं
सवेदनां कुर्यादनुसृतैर्दाहै यद्यं ज्वरमध्यादूर्ध्वविवर्द्धिस्वं कटकः सविसर्पवतः मज्जावस्थित शीतोष्णसरवाणा
मप्यन्तः परं सर्पावर्तः स पित्तानुबद्धो मारुतः शंखादिषु रुजं सस्पंदनां कुर्यात् विंमतोरुजं मनुसृतैर्दाय
मदेयावस्याः सातो ज्वरमध्याह्नं मध्याह्ने मर्यादीकृत्य वर्द्धनशीला सा पीड़ा वृद्धि तस्याविरोधेन तथाम
नियतशीतोष्णसरवा ज्वरतो मध्याह्नात् परं शमं गच्छति स एवं सर्पावर्त उक्तः ॥ इत्युक्ताद्दश रोगाः शि
रोगताः दशैते मर्दगा नारोगा उक्ताः ॥ शिरस्येव च व्यक्ते कपाले आधपीनत्व शिरस्येव कपालेनव रोगा
मभिध्यते ॥ कपालेषु व्रणेषु गर्भस्थस्यापि जायते सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकं कपालेष्वने
दुष्टे गर्भस्थितस्यापि नीरुजः शोफस्तत्सवर्णः कायसमानवर्णो जायते तमुपशीर्षकाख्यं रोगं जानीयात्
॥ यथादोषं कदंपकुर्यात्पिटकार्बुदविद्रध्यान् पिटकादीन्त्रीन् यथादोषोपदंपकूपात् ॥ कपालेष्वेव
हूलः पित्तासरक्श्लेष्मजंतुभिः कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकास्युररुंषिकाः कपाले क्लेदवहुलः पित्ता
सरक्श्लेष्मजंतुभिः कंगुसिद्धार्थकपलरूपाः पिटिका अरुंषिकाः स्युः कंरुल्लोशा च्युति स्वायरोत्तम
स्फुटनं त्वचः सरूक्षं कफवाताभ्यां विद्याद्दारुणकं तु तत् कंड्वादि रूक्षत्वचः स्फुटनम सत्संपत् तद्दा
रुणकं कफवाताभ्यां विद्यात् ॥ रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्छितं प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्ले
ष्मा सशोणितः रोमकूपान् रुणद्धस्य तेनान्येषाम संभवः तदिंद्रलुप्तं रूज्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेगनिरोधमायनज्वरादयश्च स्युः ॥ स्वरविः कफजे मूर्द्धगुरुस्तिमितशीतता शिरानिःस्पंदनालसंसगसेदापू
यिकानिशितं शामना लिकूटत्वं कर्णकंडूयनं वमिः कफजे शिरोभितापे स्वरच्यादयस्युः दिवापीडा मंद
भवति विभावर्यामधिका तथा तंद्र्यादयस्युः ॥ रक्तात्पित्ताधिकरुजः रक्तोद्भवो मूर्द्धतापः पित्ताधिकरुजः
स्यात् ॥ सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः सन्निपातेन सर्वलक्षणः स्यात् ॥ संकीर्णभोजनैर्मूर्द्धि क्लेदिते रुधिरामि
षाकोपिते सन्निपातेन जायते मूर्द्धि जंतवः शिरसस्तोपि वंतो स्वघोरां रुजं कुर्वंति चेतनाः चित्तविभ्रंशरुज
ननीज्वरः कासो बलक्षयः रौक्ष्यशोफव्यथाछेददाहस्फुटनपूतिताः कपाले तालुशिरसोः कंडूः शोषः
प्रमीलकः ताम्राच्छसिंहाणकता कर्णनादश्च जंतुजः संकीर्णाहारैः शिरसि क्लेदिते रुधिरे मांसे च
सन्निपातेन कोपिते कृमयो मूर्द्धि जायंते ते च मूर्द्धिरक्तं पिबंतो दारुणाः पीडाः मनोविभ्रंशकारिणीर्जन
यंति ज्वरादयश्च स्युः तथा कपाले तालुशिरसोः कंड्वादयस्युः तथा ताम्राच्छसिंहाणकत्वं कर्णनादश्च
कृमिजे स्यात् ॥ वातोल्बणाः शिरःकंपं तन्वंते कुर्वंते मलाः वाताधिका दोषाः शिरःकंपाख्यं कु
र्वंते ॥ पित्तवधात्मर्वो ताड्यैः शंखशोफः सशोणितैः तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः तिलो
स्पीतवदनः त्रिधकारी सशंखकः शिरानाडी वित्तंहंति सिध्यत्यपास्य साधितः पित्ताधिकैः दोषैः स
रक्तैः शंखेशोफोति दाहादयश्च स्युः स च शंखकस्तिलास्याः पीतवर्णमुखः त्रिधकारी च स्यात्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुरोगेषु यत्कर्म प्राग्विदधीत गर्भार्यं ग्रंतनवः ॥ इति श्रीमहेश्वरसुत श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृ-
दयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने मुखरोगप्रतिषेधो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ अथ प्रकरणप्राप्तं
रो॰२ शिरोरोगमाह ॥ अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ धूमातपतुषारांबुक्रीडातिस्वप्नजा-
गरैः । उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ अत्यंबुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणात् । उपधानमृजा-
भ्यंगद्वेषाधःप्रततेक्षणात् ॥ असात्म्यगंधदुष्टाममाधाद्यैश्च शिरोगताः । जनयंत्यामयान्दोषाः धूमादि-
भिः शिरोगता दोषा रोगान् जनयंति ॥ तत्र मारुतकोपतः । निस्तुद्येते भृशं शंखौ घाटा संभिद्यते तथा । सं॰
भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनं । बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ॥ घूर्णतीव शिरः सर्वं
संधिभ्य इव मुच्यते । स्फुरत्यति सिराजालं कंधराहनुसंग्रहः । प्रकाशासहता घ्राणस्रावोऽकस्माद्व्य-
पायशमौ मार्दवे मर्दनस्नेहस्वेदबंधैश्च जायते । शिरस्तापोऽयं ॥ तत्र तेषु मध्ये वातकोपाच्छंखौ निस्तो-
दादयः स्युः तथा मर्दनादिभिर्मार्दवं जायते दष्टानीत्येति घ्राणस्रुदाहिः अयमीदृशः शिरस्ताप उच्य-
२५ ते ॥ अर्धे तु मूर्ध्नः सोऽर्धावभेदकः । पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति । अतिवृद्धस्तु नयनं श्रो-
त्रं वा विनाशयेत् । शिरोभितापे पित्ते ॥ शिरोधमायतेऽत्यर्थं स्वेदोत्थिदहनेम् ... निशि शीते च मा-
र्दवं अर्धे तु शिरसोऽर्धावभेदक उच्यते । स च पक्षेण कुप्यति मासेन वा कुप्यति स्वयमेव चिकित्सितं
विना शाम्यति । अतिवृद्धस्त्वयं लोचनं कर्णं वा हन्यात् ॥ शिरोभितापेत्यादि शिरसोभितापे पित्ता-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२७८

नपीलोर्मुखे वसितो गंडूषो धारितो मुख[illegible]गदान् नाशयतीहेति उपजाति ॥ खदिरः क्वथितो
दार्वीघनोऽमृतः सगैरिकः आम्रस्य: समधुवत्र्पाकनाशीघ्रनाशयेत्॥ दार्वीरसः क्वथितो घनोऽमृतः सगै
रिकतोऽमुखस्यो वक्रपाकादिघ्नः ॥ पटोलनिंबपटोलादि वा आजातिरिमेद्मा खदिरस्यवरायाम्बुद।
यगेवंपकल्पना पटोलादीनां यस्येवं कल्पना कार्या ॥ खदिरयोवरायार्यमदपंत्यहि मारकेः गे
डूषोऽनुसतोधार्यो दुर्बलद्विजशोतये खदिरादिभिर्जलभृतेगंडूषो द्विजदार्ढ्यकृत्धार्यः ॥ इति मारकम
रिमेद मुखदंतमूलगलजाः आद्यारोगाः कफाद्भूयिष्ठाः तस्मात्प्रायशस्तस्य रुधिरं विस्रावयेत्
द्रं मुखादिगदाविहृत्यन्न[illegible] कफरक्तमपि हापनः तस्माद्वेतोत्तेषां दुष्टं रुधिरं पुनः पुनर्विस्राव
येत् ॥ कायशिरसोर्विरेकोवमनं कवलग्रहाः कटुकातिक्ताः प्रायः तेषां कफरक्तहरं तथा कर्मका
यशिरसोर्विरेकादिकं वाहलेनतेषां शस्तं कफरक्तहरं वयस्कर्मतत्क्लं ॥ यवतृणधान्यमक्तं विदलैः
क्षारोषितैरपक्वैः यूषाः नसात्युहितायद्वान्यत्रैषमनामायः ॥ तेषांमुखदंतरोगाणांमक्तं भोजनं
यवतृणधान्यं क्षारोषितैः क्षारोदकेडघितैर्विदलैर्मुद्गादिभिः कृतायूषा मतास्सहिताः अन्यदपिश्लेष्मना
शायस्तस्मवति श्राणानिलपयसंख्याः सहितमपि निरंधतेप्रमादवतः कंठामयाधिकिलित मनोहृ
तेतेषुकुर्वीत श्राणापवनमार्गस्थिताः कंठरोगाः प्रमाद्यतः स्वासमपि निरुंधतियतःततोऽस्माद्धेतोस्ते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

279

मुस्तासमंगात्रिफलापीताराधुतेजोवतीनां चूर्णः स्त्रसोदंतमांसार्तिकंडूपाकस्रावकाणां नाशनोघर्षणेन वा
ठानां चूर्णः सौद्रयुतो दंतमांसार्तिदीनां घर्षणेन नाशनः वैसदेवी ॐ गृहधूमतार्क्ष्यपाठाव्योषक्षारा।
ग्नपोवतातेजोह्वैः मुखदंतगलविकारेसस्तौद्रः कालकोविधार्यः चूर्णः गृहधूमादिनिचूर्णः समासितः
कालकाख्यो मुखविकारे धार्यः ॐ दार्वीत्वक्तिंदुकव्योषमनःशिलायावशूककहरितालैः धार्यः पीतकचूर्णो
दंतास्यगलामये समधुराज्यः दार्व्यादिभिः पीतकाख्य चूर्णोदंतास्यामये समधुगतोधार्यः गीतिनार्याः ॐ
छित्वारधूमवत्पिवयद्गोधवेष्टगिरितादेः गोमूत्रेणविपक्वा गलामय क्षीरसाक्षिकेषा छिन्नादीभि
गोमूत्रेण विपक्वा रसास्तक्रिया गुटिका गलरोगघ्नी भवति ॐ गोमूत्रक्वथने नविलीनविगतशतां
पथ्यानिमित्तमिति कुर्यनाविलानां [illegible]क्षारं नरमलावोपिवक्ररोगाः क्षारं नवमिवनस्यांशत्यनपोः
गोमूत्रपकपनेनविलीनशरीराणां पथ्यानां वा लाकरानपुथ्याकुष्टेभोविलानां भवतविनारनरंखल्या
अपितगानस्य[illegible]ति मनर्याः क्षोलारं नयमिवेत्युपमालंकारः इहर्षिणी ॐ सद्बदोसीरपटोल
मुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः पद्माकराजद्रुमचंदनैश्च क्वाथं पिवेत्पाकहरं मुखस्य सप्तछद
दिभिः क्वाथं मुखपाकहरं पिवेत् ॐ पटोलशुंठीत्रिफलाविशालात्रायंतितिक्ताद्विनिशामृता
नां पीतः कषायो मधुमान्निहंति मुखे स्थितश्चास्यगदान्दोषान् प[illegible]पटोलादीनां कषायो मधुम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कंचंदनद्वयोशीरं पद्मकपत्राकुष्ठानां जलद्वयं धातकीकपित्थदिनिर्गुंडी त्रिफलाक्वनुजीतजोंगकं मुस्त
मंजिष्ठान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकं पद्मकेसरमंगाकृष्णीतैर्भिर्लघ्यायालिकां दयात् जातिपत्रिकांस
जातिफलां सलवंगकंकोलकोंकुटिकमुस्तरमिकर्पूरकुंदंवं तजावपेत्नः कारयेद्गुटिकाः सदा चे।
ताधार्या मुखेन नरुजादायहाः खदिरसारात् द्विगुणले तुल्लां वारिमेदसो वल्का जलघट चतुष्ठये पचेत् पादावशे
षिते पूते स्मिन् पुनः कायना चूर्नीमसाकार्चिकालिना ज्वलन चूर्णानि मेत्यादीनि क्षिपेत् अस्मिन् शीते
जातिपत्रादीनपयत्कपालिकानत्रिपेत् कुसुमेमोज्ज्वलकर्पूरकुंदंवं चावतिपेत् मनेनतरं गुटिकाः कारये
त् एताः सदा मुखे धार्याः सर्वमुखरोगहराः ७ काथ्योषधमात्त्रयोजनेन तैलं पचेत्तत्त्वनयानपैव
सर्वमुखरोगहितये तदाहुर्दंतस्थिरत्वेति दमेवमुख्यं काथ्यौषधयोः खदिरमेदसोः अतापोवेप
रीत्यमात्रमेदसो वल्कलात् द्विगुणले प्रयोज्य खदिरसारात् तुल्लं अन्यत्सर्वं पूर्ववद्धं इति तैलं पचेद्नपेवकल्प
नया तत्तैलं सर्वमुखरोगघ्नं दंतस्थिरकृतौ वेदमेव प्रधानमाहुः इंद्रवज्राः खदिरेणेताः गुटिकाः सेतैलमिदं
वारिमेदसा प्रयितं द्वयमप्येतत् प्रतिदिनमभ्यस्तं स्वस्य स्यापि हिजदाढ्रीकृत आर्याः ७ तृणागृह्णीस
मनः प्रवालदार्वीयवास त्रिफलाकषायः तौडागापुत्रः कवलग्रहो यं सर्वमिमान् वक्त्रगतान् हंति
लक्षादिभिः कषायः तौडागापुतः कवलग्रहोयं सर्वमुखरोगान् हंति इंद्रवज्रा ७ पाठादार्वीकुष
अनुशीलयन् प्रतिदिनं स्यस्योपि दृढहिजो भवति खदिरेणैताः गुटिकाः सेतैलवेन द्रिमेदसा प्रयितं २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ल्लिमवेतसो खवेतसः ग्रन्थेषु इ उपजाती मध्यमरंदवज्रा ॥ खदिरनैलामेनुधरेयक्वाथेनतेनपि
बेत्स्व चंदनजोंगककुंकुमयष्टिलवंगानकोशीरैः सरसेरासुजातामंलिष्ठाजीचयं च कर्तिरंगैः
स्त्रुक्वाथेतनरवकत्कल्कस्तैलाध्यायने: सर्वैर्गैः तैलप्रस्थं विपचेत् ॥ दंतैः पानेनस्यगंडूषे
लेहरवा सर्वरोगादान् जनयति गात्रं दृशं मूर्द्धि वज्रारंहि खदिरपलशतं जलद्रोणेय क्वाथपादावशे
षितेनजलेनपिष्टैर्मञ्जं दंतोदिष्टिं ... तैलप्रस्थं पचेत् तत्पानेनस्यगंडूषैर्नासधारितैः सर्वान्रोगा
न् जित्वा नरधुसंबंधि ... स्थिरत्वं ... मूर्तिं विधत्ते आर्यागीतिः ॥ उद्धृतं तं च ... रोधुदार्वी
निरयक्रमनेन पूर्वं ... गनीलीमुस्त ... कादि संज्ञायते ... कांतिः ...
रुद्धृतं मरवं तैलेनानेना ... गादिरहितं च ... कांति संजायते उपजातिः ॥ पलशतं
वारगाख्यायघटे यत्कारसे सिंधु ... लावित्तैः खदिरजं यच्चूर्णं ... रहिमारनीलोत्पलान्वितैः
तैलप्रस्थं पाचयेत् म्लेत्लापिष्टेरैरसिंध्यरिते तन्मुखेन रोगान् सर्वान् हंति ... कान् हेर्द
धत्ते दंतपंक्तेप्रलापाः नीलक्षरवराज पलशतं जलघटे पक्वात्तस्मिन् रसे हिकार्षिकैः खदि
रादिभिः कल्कितैः ... तैलप्रस्थं विपाचयेत् तन्मुखेन धारितं सर्वं ... विशेष
र्दंतपंक्तेप्रलापाः स्थैर्यं कुर्व ॥ शालिनी ॥ खदिरसारार्द्धतुलेयवेक्वाथेनुलोचारिमेदसः
घटचतस्रु पादशेषे स्मिन् स्रुतेपुनःक्वाथयनातपने मासिकं ... तस्मिन् रसः सर्वाबुपत्र ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पित्तास्रेपित्तरक्तोद्भवविधिः कफवातकफहृत् ॥ लिंपेत्कार्कादिपत्रैश्चपिटिकाः कठिनाःस्थिराः पिटि
काः कठिनाःस्थिराः शाकादिपत्रैर्लिखेत् ॥ यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितं सन्निपाते
यथादोषोदयं चिकित्सितं कुर्यात् ॥ नवोर्बुदे त्वसंहतेऽदिते प्रतिसारणं क्षारिकानागरत्वोर्देवदारुयो
गः क्षवदध्वते गुडूचीनिंबकल्को मधुतैलसमन्वितः यवाक्षमदकी त्वौतेलनस्यमध्यं गां लया चरेत् ॥
वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णाः सनाडेनः समेयाधात्रीकीरे प्रक्षालनीय प्रक्वेर्न तैलं धावनं वदनस्यो
तक्षणीनेरवचूर्णनं शीतादेषु कुशास्कंचनाचनादिवशीलयेत् पूतिमुखेवमिते सतितीक्ष्णाध
न मोनस्यं वनीतं प्रयोज्यं ममंगादिजलेनवदनस्योतः क्षालयेत् एतैरेवमुखामध्यं तरं चूर्णितैरेवचूर्णि
येत् शीतादेषु कुशोतं चनस्पादिकमभ्यसेत् ॥ फलत्रयपिप्पलिकारततिक्तपथ्याक्षयकहरि
कालिमुस्ताहरिद्राद्वयावभ्रनेरेलात्वकाम्लोपिमवेतसांम्भः समेतजंबाम्बुधनंजयत्वकुंवचाहिमा
रान्खदिरसंसारः क्वाथेन तेनाघनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिकाविधेयाः ताधारिता मुखेननि
त्यं कंठोष्ठतालुत्थादिगदान्सकलान्विशेषतोरोहिणीकास्यशोषगंधान्विदध्यात् पितिशलीना विष
लादीनां द्वयानां क्वाथेनघनत्वंगतेन तच्चूर्णैर्निविषफलादिरजसान्वितागुलिकाः कार्याः ताःमुखेननित्यंधा
रिताः कंठादिरोगान्दारुणानपिघ्नंति विशेषतो रोहिणीकादीन्विदेहपतिनानिर्मिता एता मन्त्रा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मेदोभवे गलगंडे सिरां विध्येन् कफपूर्वं विधिं सेवेन अशनादिमूत्रेण पाययेत् ८

६२

तैलं मक्स्माद्देवदारुभिः गुडूच्यादिभिर्वा समस्तात् देवदारुभिः कल्कितैः गलगंडे नस्यानुसंधके तैलं पाययेत्
॥ कर्तव्यं कफजे येन स्वेदविम्लापनैस्तथा इति कफोक्त्येन तत् वातगलगंडोक्तं चिकित्सितं कार्यं किंतु स्वेदविम्ला
पनेवात्नापं कार्यं ॥ लेपोजन गंधादिविषाग्निशल्या सविषाणिका: गुंजालाबु मकाक्षाग्रुपलाशदंता
वकल्किता: कफजे गलगंडे ग्रजगंधादय: पलाशक्षार निम्बोत कल्किता लेप: ॥ मत्स्यमुंन्हस्तदा
रंयन्माकोडवमकादिवेन साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपट्टं पंचके: कफघ्नान्धूमवमनानावनादीन्स्
शीलयेत् हतेभिर्मिर्मित्नस्वतारं गोमूत्रे मूत्रं यवक्षारोद्धीरस्यापेन पिबेज्जलेन देवदालोड्वेनवारीतिव च
नात् किंम्मन् सन्कोडवमुकवत्साकादिभिर्वा तैलं साधितं हितं कफघ्नान्धूमकादीन् शीलयेन्
॥ मेदोभवे सिरांविध्येत् कफपूर्वं विधिं भजेत् अशनादिरजं नेत्रानमूत्रेणपाययेत् ॥ शस्त्रलोपादयि
त्वात्मक्षीन् वृणवदाचरेत् ग्रशांतो सत्त्वांपाटयित्वा सर्वानि वृणवदुपक्रमेत ॥ मुखपाके बुसदोर्द्द
योज्याम्बुधावना: कथितास्त्रिफलापाठा मृद्वीका जातिपल्लवा: निषेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादि
गणोऽपवा मुखपाके बुसमातीकाम्बुधावना: कथितास्त्रिफलादय: प्रयोज्या: अथ वा त्रिफलादी
न् भक्षयित्वानिषेव्या: भक्षा निष्ठीवेन कुवेरादिगणो वा हरितकवर्गोक्तो भक्षयित्वानिषेव्या मुख
पाके नीलोत्पलास्यापलेन यष्ठिमारणी तैलेवातहरै: सिद्धं हितं कवलनस्ययो: मुखपाके नीलोत्पला
दयस्त्रिसारणी वातघ्नै: सिद्धं तैलं कवले नस्ये च हितं ॥ पित्तादेरजपित्तघ्न: कफघ्नकर्के विधि:

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

युक्तेन च नखेन शीघ्रमेव लिखेत् पंचमूलाख्य काथः कवलः तैलं गंडूषो नस्यं च ॥ विस्राव्य पित्तं तं भूक्तो
सिताक्षौद्रप्रियंगुभिः घर्षेत् लोध्रयष्टीभिः कवलः क्वाथितैश्च तैः ॥ शालापरूषकक्वाथो हितश्च कवलं गतः ॥ पि
त्तजं रोहिणीं विस्राव्य रक्तं निहत्य सितादिभिः घर्षयेत् तैश्च सितादिभिः क्वाथितैः सरो धादिभिः कवलः द्रा
क्षापरूषकयोः क्वाथः कवलो हितः ॥ उपाचरेदेवमेव श्लेष्मायाश्च संभवां रक्तजां रोहिणीं कोष्ण
स्याश्यापित्तजामिवोपक्रमेत् ॥ सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् नस्यगंडूषयोस्तैलं साधि
तं च श्वेतसारे मधामार्गयवक्षारदंतीजंतुघ्नसैंधवैः कटुकैः सागारधूमैः कफोत्कां प्रतिसारयेत् मधामार्गा
दिभिः कल्कितैः [illegible] साधितं तैलं कफरोहिण्यां नस्यगंडूषयोः श्रेष्ठं ॥ कण्ठशालूकतुंडकेरीगिलायुषु
एषा एव चिकित्सा इंद्रादिषु ॥ विद्रधौ बालिते श्लेष्मरोगनाशनं गैरिकैः सरोध्र पटु पत्रंग कंगोर्गंडूषधर्ष
तौ विद्रधौ शस्त्रे गताविते श्लेष्मादिभिर्गंडूषादिहितं ॥ गलगंडः पवनजः स्विन्नो विमृत शोणितः तिलैर्वीजैं
श्चल्लहो मापिप्पल शाणे सैंधवैः उपनाहो व्रणे रूढे प्रलेपश्च पुनः पुनः शिग्रुवल्कलकतकरीगजकर्णापुनर्नवैः
कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटकैः शाकेषिकान्वितैः [illegible] पिष्टैः सरयाकांजिकेन वा गलगंडो वां त्रि
वा स्विन्नो निःस्रुतास्त्र सिलेलालाहाद्वीजैश्च उपनाह्यः रूढे व्रणे सन्निप्रलेपश्च वृहत्ताः शिग्र्वादिभिः सरयाकां
जिकेन वा पिष्टैः शाकेषिकान्वितैः ॥ गडूची निंबकुटजहंसपादी वलाह्वयैः साधितं पाययेत् [illegible]

सोर

८१

285

हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ कं व रोगेषु सर्वेषु रक्तमोक्षः शिरादिभिः । तीक्ष्णैर्द्धूमैर्नस्यगंडूषादिश्च दा
पीनं नागनागरकल्कं वेलादंतीजं तद्गुडसैंधवैः ॥ कटुकैः सागारधूमैः कफोत्कं च तिलाश्च बल तन्नादिभिः
कल्कितैः साधितं तैलं कफरोहिण्यां नस्यगंडूषयोः ॥ वैद्यं ॥ गंडे च दंष्ट्रगलकंठे कोहिनीगलपुष्पं तथा
एव चिकित्सा हंसपादिका ॥ विद्रधौ स्राविते व्रणेन तान्वैः सैन्धवैः ॥ गलौघ्नवद्धयवंतो गलरोगे जंबूसर्वतो
विद्रधौ शल्ये लत्ता विते विभादिभिर्गंडूषादि हितं ॥ गलगंडः ॥ पवनजः स्विन्नो विस्नुत शोणितः तिलैर्वी
गन्वले तोनाथियाल शरसैंधवैः ॥ उपनाहो व्रणे रूढे श्लेष्मजे पुनः । शिग्रुः वल्कल कतकीगजकर्णा
पुनर्नवैः । कालाकृष्णार्कमूलैर्भकरस्फोटकैः । एकैषिकान्वितैः । पिष्टैः पिष्टैः गादीनां क्वाथः पातव्यः
हरीतक्याः क्वाथः समाक्षिकः पेयः ॥ मेदोजे यवक्षार वीथी वीथिरसांजनैः । समयाठानेजितानि वैः
रक्तमामद्व्रणसाधितैः ॥ कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणं । मेषादिभिः रक्तगोमूत्रसाधितैः कवलः
गुटिका चात्र स्मिन् क्वाथपरिकल्पिता प्रतिसारणं ॥ निचुलं कटभीमूलं देवदारु महौषधं वचा दं
ती च मर्वा बलेयाः कोमोत्रिं शोषहा निचुलादिभिर्लेपाकोमारुजाशोषघ्नः ॥ ग्रयांतर्वाह्यतः सि
न्नोवा नारोहिणिकां लिखेत् तंभगली शाद्वके गामुदडुपृतैनखेनवा पंचमूलोवुकवलतैलगंडूषना
वनं ग्रयेत मंगले मंगलपर्वकं वानजां रोहिणिकामंतर्वाह्यतम्यसिन्नामगुलिशावके गाघवावदु

८१

व्याधिर्विवर्द्धते रक्षायां गल्लमंडिकायां सत्यां जिह्वायाममग्रेनिविष्टं कस्य दीर्घककोटिका वीजसदृशं वदि
शादिनाग्रवल्लंवितं मंडलाग्रेणावदध्येत कर्त्तनातिशयेन शांतेनवातिशयेन मूले पतोति केदेम
त्यसकृत्वयान्तनुः हीनंहि छिन्नेसति व्याधिर्विवर्द्धते ॐ मरिचानि विषापाठावचाकुष्ठकटुकनेत्रैः छि
न्नायां सैपटुतोइं घर्षणं कवलपुनः कटुकानिविषापाठानि वराज्ञावचा वृभिः छिन्नायां मरिचादिभिः
ससैंधवैः सक्षौद्रैर्घर्षणं कवलं कटुकादिक्काथेन ॐ संधायेपुप्पुटेकूर्मेविलिखेदेवंसमाचरेत् संहते
पुप्पुटेकेकषयेविलिख्यैवमनेन क्रमेणसमाचरेत् अपक्वेतालुपाकेतुकासीसक्षौद्रनास्येवजेः घर्षणं
कवलः शीतकषायमधुरौषधैः अपक्वेतु तालुपाके कासीसादिभिर्घर्षणं शीतकषायमधुरौषधैः क
वलः ॐ पक्वेपाययदवह्निवेतीक्ष्णोल्मेः अतिसारणं वमनिं वदरोलाद्यैस्त्रिजेः कवलधारणं पक्वेपा
यदवह्निवेसतिनीक्ष्णामैः अतिसारणं काथैं अथायदं चतुरंगपाहितं स्थादिभिस्त्रिकटुकैः कवलधार
णं ॐ तालुशोषेवृनस्यसर्पिरुत्तरभक्तिकं कणांमंठोसूतंपानमम्लैगंडूषधारणं धन्वमांसरसाः
स्त्रिग्धातीरसर्पिश्चनावनं तालुशोषेत्रतस्य सतः सर्पिरुत्तरभक्तिकं योज्यं पिप्पलीशुंठीभ्यांश्र
तं जलपानं अम्लैः कांजिकादिभिर्गंडूषधारणं धन्वमांसरसाः स्निग्धाः तथा तीरस्य सर्पिश्चनाव
नं हितं ॐ कंठरोगेष्वसाध्यांस्त्यक्त्वा शोनंस्यादिकर्मेव कायः पानं चदार्वत्वग्निंवनाल्यकलिंगजः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

खदिरस्याङ्कुरं कटुकैः क्षीरवृक्षांबुगंडूषो नस्यं तैलं च तत्र हितं [illegible] उभयत ऊर्ध्व
धूमकायं मृदीनं च विरेकेण नस्यादिना च संशोध्य ततो नाडीं दंतानुगामध्य चरेत् दंतान्समुद्धृत्या
ग्निना दहेत् कुष्ठो नेकगतिं पूर्सांगुडेनमदनेन वा दहेत् जात्यादिभि धावने हितं क्षीरिवृक्षांबुगं
डूषः तत्पक्वं तैलं नस्ये ॥ कुर्याद्वातेनोष्ठकोपानंतरकेषु निःशेषमुजिह्वायां वातोल्बणकंट
कृषु वातोष्ठकोपाक्तचिकित्सितं जिह्वायां कुर्यात् ॥ पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरस्रुते प्रतिसारणं
गंडूषनावनं मधुरैर्हितं पित्तजातेषु जिह्वाकंटकेषु घृष्टेषु रुधिरस्रुतेषु प्रतिसारणादि मधुरैर्हितं
॥ नवे जिह्वालसेप्येवं तं तु शस्त्रेण नस्य च्छेदयेत् नवे जिह्वालसस्याप्येवोपक्रमः किंतु शस्त्रेणैतन्नस्य
द्येत् एतत् पुनस्त्वाचपर्वैर्वातोड [illegible] मयर्दनं कर्पमित्यनुक्तेदो ॥ उपजिह्वामालक्ष्यो वडिशेना
धिजिह्वि कां ॥ छेदयेन्मंडलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च [illegible] अधिजिह्वि [illegible]
[illegible] कां वडिशेनाकृष्य मंडलाग्रेण छेदयेत् किं कृत्वा उन्नम्य जिह्वां तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च का
र्यं ॥ उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ॥ कफजे: मंडिकासाध्या नस्य गंडूष घर्षणैः मंडि
का कफजे नस्यादिभिः साधनीयाः ॥ दर्वी रवीज इति मंत्रः द्वायामसिताननं क्रमेणेति विषं जिह्वा
यां वडिशेनाच्चवलं विन छेदयेन्मंडलाग्रेण नात्यग्रेन च मूलतः छेदेत्पसतणयान्मत्तु हीने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कं घर्षेत्कवलं चास्य योजितं ॥ दंतपुप्पुटके छिन्नभिन्नविलिखिते पंचाद्रक्तस्राविकाः संस्तीर्णैर्बधेः प्र
तिसारणं दंतपुप्पुटके छिन्नभिन्नविलिखिते पथ्यादिभिः प्रतिसारणं ॥ विद्रधौ कहुतेलोमरू
तैः कवललेपनं घर्षणं कटकाकुष्ठहरिद्राभिः कालीयवाड्वेः रसोत्याकं हिमैः ॥ पक्कपाकेदास्त्यावगाट
कः विद्रधौ कहृतादिभिः कैवलं लपनं हितं कहुताद्भिर्घर्षणं हितं शीतलैः पाकं रते च ॥ पक्कःपा
टनीयःदाख्यावगाढः ॥ शौषिरे छिन्नलिखिते सतोदैः प्रतिसारणं रोध्रमुस्तमिशिकृष्णालार्क्ष्यपत्र
गविकंकैः स कटुलैः कषाये ज्वलनेलांगं जूषपथ्याते पथ्योरोध्रात्वलानं तत्सारिवागुरुचंदनैः स गौरि
कसित्तामुख्यैः सिंहतैलं च नावनं शौषिरे छिन्नलिखिते रोध्रादिभिर्मांसीकयुक्तैः प्रतिसारणं ते
रेव कषाये गंडूषस्यात पथ्यादिभिः ॥ पक्कं तैलं नावनं ॥ क्रिमाधिमांसके च्छेदः सतोदैः प्रति
सारयेत् वचातेजोवतीपाठासर्जिकायावशूकजैः पटोलनिंबत्रिफलाकाथः कवलो हितः ॥ अ
धिमांसके छित्वा वचादिजैः चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् पटोलादिकाथः कवलो हितः ॥ विदर्भे
दंतमूलानि मंडलाग्रेण शोधयेत् सारं युंज्यात्ततो नस्यं गंडूषादि च शीतलं विदर्भे दंतमूलानि मंडला
वा२ ग्रेण शोधयेत् सारं युंजीत ततो नस्यं गंडूषादि च शीतलं ॥ कसंशोध्यो न यतः कायः शिरसोपचरेत्ततः ना
डीं दंतानुगं दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत् कुज्ञानेकगतिं पालीं मेदा न गुडेन वा धावनं ज्ञातिमदन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्रस्तमपि पूर्वं मस्ताद्भिश्चालितं तैलखुना संदंशकेन दंतनिर्घातनेन यंत्रेण वोद्धरेत् अनंतरं तैलं मधुयष्टी
णीयुतं गंडूषं धारयेत् मांसीं वा मधुयष्टी चूर्णयुतं ॥ ततो विदारी यष्ट्याह्व शृंगाटक कसेरुभिः तैलं दश
गुणक्षीरे सिद्धं युंजीत नावने ततो विदार्यादिभिः दशगुणक्षीरे तैलं पक्वं नस्ये युंजीत ॥ मृद्वादुर्बलदंत
नो वा तारुण्यात् चलतोद्धरेत् नोद्धरेदुत्तरं दंतं बहूपद्रवकृद्धितः एषामप्युद्धृतैः स्निग्ध स्वादु शीत क्रमो
हितः ॥ कराली दंतं नोद्धरेत् उत्तरं च दंतं नोद्धरेत् यस्मात् सउद्धृतो बहूपद्रवकरः एषामपि दंतेर
द्धृतैः स्निग्ध स्वादु शीत क्रमो हितः ॥ विस्त्राविते स्त्रे शीतादे सतोदः प्रतिसारणं मुस्ताञ्जनत्वक्त्रिफ
लाफलिनी तार्क्ष्य नागरैः तत्र क्वाथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितं विस्त्राविते रक्ते शीतादे मुस्ता
दिभिः सतोदः प्रतिसारणं हितं तेषां मुस्तादीनां क्वाथः कवलः साधितं तैलं नस्यं ॥ दंतमांसान्युप
कुशे स्विन्नान्युष्णांबुधारणैः मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ततस्त्र प्रतिसारणीय
नमंडमधुद्रुतैः लाक्षाप्रियंगुपत्तंगलवणोत्तमगैरिकैः सकुष्ठ सैंधव मरिच यष्टीमधुरसांजनैः मुखो
ष्णोदकमंडेन तैलेन वा कवलग्रहः घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः उपकुशे दंतमांसानि स्वि
न्नान्युष्णांबुगंडूषधारणेन ततो मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ततो लाक्षादिर्दर्तमं
डमधुद्रुतैः प्रतिसारणीयानि अनंतरं सुखोष्णघृतमंडे तैलेन वा कवलग्रहः मधुरैः स्नेय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मालिंडंयदावारेणानजैरं कृमिदंतमितोत्पाद्यतच्चोपचरेद्वदा अनवस्थितरक्ते च दग्धे नुगाढवक्रिया
मधिदंतकमालिंडंयदाताारेणाजजैरं नचाकृमिदंतं यपोत्पाद्यनयेवायकृमेत् अनवस्थिरक्तेचदग्धेनुगा
ढवचिकित्साकार्या ॥ व्हहिंसनदंतमूला निदंतेभ्यः शर्करांहरेत् लारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तु प्रतिसा
रयेत् दंतेभ्यःशर्करांहरेदंतमूलानिऽनाहिंसन्नग्रयोन्मथन् रक्तं ततोनंतरंदार्वीरोविलिख्यताऽर च
र्णैर्मधुयुतैः प्रतिसारयेत् ॥ कपालिकायामप्येवंहर्षेदंतेवसमाचरेत् कपालिकायामप्येवमेवद्रवो
पक्रमाःकार्याः दंतहर्षेद्वेचसमाचरेत ॥ जयेद्विस्रावणैःस्विन्नमवलंकृमिदंतकं स्निग्धैश्चालेपगं
डूषनस्याहारैश्चवातजैः गुडेनदशनांस्थिरंसपृक्किवेनवादहेत् सनद्धकीराक्षीराभ्यांपूरणंकृमिघ्न
लजित् कृमिदंतकंस्विन्नमवलंविस्रावणैर्विस्रावयेत् तथास्निग्धैर्वातघ्नैश्चलेपादिभिः गुडेनद
र्शनाविरंमदनेनदहेद्वा सप्तपर्णार्कक्षीराभ्यांपूरणंहितं ततःकृमिमूलजित् ॥ हिंगुकट्फलकासीस
सर्जिकाकुष्ठवेल्लजं रजोऽरसेजयत्याशुवक्त्रस्थंदशनेन्धतं हिंग्वादिकेच सर्ववर्णनेस्थितंदंतधनंरजाहरेत्
॥ गंडूषस्तद्यत्तैलमेभिरेवचसाधितं कार्येचावृकृमेरंहस्तिचर्याश्रीमकदंवजे एभिरेवहिंग्वादिभिःकाथ
युक्तंसिद्धंतैलंगंडूषंरोगिणांग्राहयेत् एरंडादिजैःकाथयुक्तंतैलंगंडूषंधारयेद्वा ॥ क्रियायोगैर्बहुवि
धैरित्यशांतरजेऽमसं हटमपरतुहरेद्दंतं पूर्वंमूलाद्विमोचितंसंदंशकेनलघुनादंतनिर्घातनेपुच तैलंस्य
पशाकरजोगंडूषोमधुवानतः इत्येवमादिभिः क्रियायोगैर्बहुप्रकारैःकृतैरप्युपक्रमैरशांतपीडंदंतं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिमदन्तकं दहेन्मु दोजमग्निना प्रियंगुरोध्रुत्रिफला मोत्तिकैः प्रतिसारयेत् भेदोजमोक्षति
नं भित्वं विदारितं गतमेदस्तं मूलमग्निना दहेत् प्रियंग्वादिभिः प्रतिसारयेत् क सलोध्राद्यवर्गेण
नीरुगामित्रमहेजलार्बुदे ग्रव्यादेतिहहे वातारोग्निवी प्रतिक्रिया नीरुगाः पिप्पलीमरिचा
दयः समाक्षिकाः भिन्नमुद्रेजलार्बुदेध्दवेगं ग्रवगाटेग्रतिहहे जलार्बुदेतात्रेग्निरथवा
चिकित्सितं आमाद्युवत्यावलगींगंजेह्नाकवदाचरेत् आमाद्युवत्यावलगींगंजेताफा
वड्डुवकमेत् क छिन्नस्य शीतदंतस्य पालीविलिख्य तो दहेत् तैलेन प्रतिसार्या च सलोध्र
नसैंधवैः दाडिमत्वक्ववरानार्दकानातंतु स्विनागरैः कवलः क्षीरिणां क्वाथे रहेलेलव
नावने शीतदंतस्य छिन्नस्य पाली विलिख्य तेलेन दहेत् दाडिमत्वगादिभिः सलोध्रादि
युतैः प्रतिसार्या च क्षीरिणां क्वाथैः कविलोहितः तस्य मणुले ले हितं क दंतहर्षण भेदसर्वा
वातहराक्रिया तिलयष्टी मधुकृते क्षीरंगंडूषधारणं दंतभेदहर्षे च सर्वा वातघ्नी क्रिया शलाति
लयष्टीमधुसते क्षीरगंडूषधारणं सलेहदग्नस्ले वुगंडूषः प्रचलद्विजे तृष्यरोधकणाम्रेण
पत्रेगपट्टुयर्षणं स्निग्धाः शीतला यथावस्थं नस्यावककवलादयः प्रचलद्विजे दशनमूलं तु
स्रस्तेहंगंडूषः तृप्यादिभिर्हणं स्निग्धान्नसादयोवस्थावशादभ्यसनीया क अधिदंतक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तं वातघ्नमधुरस्कंधसाधितं वातहरमधुरौषधसाधितं तस्य तैलं प्रयोज्यं ॥ महास्नेहेन वातोष्ठ
सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुलसर्जरसादिभिः ॥ श्रीरसिक्थकगुग्गुलुदेवदारुभिः सिद्धे
न महास्नेहेन सर्पिर्मज्जवसातैलाख्येनाक्तः पिचुर्वातोष्ठे वातजे ओष्ठकोपे हितः ॥ यथयाक्त च
लिप्तेन तेनैव प्रतिसारणं ॥ तेनैव महास्नेहेन मधुयष्टीचूर्णयुक्तेन वातोष्ठकोपे प्रतिसारणं हितं
॥ नाड्योष्ठं स्वेदयेत् दुग्धसिद्धैरेरंडपत्रैः ॥ दुष्टवातोष्ठं दुग्धसिद्धैरेरंडपत्रैर्नाड्या स्वेदयेत्
॥ स्वेदोष्ठविहितेनस्यं तस्य मूर्द्धि च तर्पणं ॥ स्वेदौष्ठविहितं स्वेदोष्ठोक्तं नस्यं प्रयोज्यं तथा तस्य मूर्द्धि
तर्पणं शिरोभ्यंगः कार्यः ॥ पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ पित्तजमभिघातजमो
ष्ठकोपं जलौकोभिरुपाचरेत् विरिक्तिर्वा नाभिः रक्तं स्रावयेत् ॥ रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रति
सारणं पित्तोक्तं अभिघातजे च ओष्ठकोपे रोध्रादिभिः प्रतिसारणं हितं ॥ गुडूचीपटोलपत्रं गर्भि
तमभ्यंजने घृतं गुडूच्यादिभिः कल्कितैः घृतं सिद्धमभ्यंजने हितं ॥ पित्तविद्रधिवच्चाप क्रिये
ति ॥ तत्र तयोः पित्ताभिघातजयोः पित्तविद्रधिवत् क्रियाचिकित्सा कार्या ॥ शोणितजेऽपि च
इदमेव भवेत्कार्यं कर्मेति शोणितजे रक्तोष्ठकोपे इदमेव कर्म कार्यं भवेत् ॥ श्लेष्मजे कफोत्थे पा
ठातारमधुक्षौद्रैर्हृतास्रे प्रतिसारणं ॥ धूमनावनगंडूषाः शोध्याः क्रमकफच्छिदः ॥ वयोत्तरोष्ठे
हृतास्रे हृतरक्ते च्यूषपाठादिभिः प्रतिसारणं हितं तथा धूमादयः कफघ्ना हिताः ॥ मा स्विन्नं मित्रं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कच्छपस्तालुपिटिका गलतोयः सुषिरो महान् स्वरघ्नोर्बुदं गदः सुसाध्याः तालुश्रीवलयालसाः ना
ड्याघ्रकोपो निवगाडक्सामर्वैमूलरोहिणी दशनस्फुटनेदंतभेदः पक्कोपजिह्विका गलगंडः स्व
रभंशः कंठोन्नासो निवत्सरः तेषामप्येषु मध्येनुपक्रमा असाध्याः करालो नाम दंतरोगः महा
सुषिरो दंतरोगः स्वरघ्नो गलरोगः उर्द्धगदो वक्त्ररोगः तालुश्रीवलयो कंठरोगो अलसो जिह्वा
रोगः त्रिदोषसन्निपातात् नाडी दंतमूलजा ओष्ठकोपः सन्निपातजो असाध्यः रक्तात्सन्नि
रा६ पातात्जातो रोहिणी दंतभेदो दशनस्फुटितेऽसाध्यः पक्कोपजिह्विका असाध्या गलगंडः
स्वरभंशः कंठोन्नासो निवत्सरो असाध्यः याप्यमूलयोर्भेदस्य दंतहर्षो दंतभेदश्चला
वेतौ याप्यौ शेषान् रोगान् शस्त्रौषधैर्जयेत् शेषान् रोगान् शस्त्रौषधैर्जयेत् यथायोगैर्वदेत्समा
रोरिति इति श्रीमगोकदत्तपुत्रश्रीमदनपालदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायामोष्ठे
उत्तरस्थाने त्रयोविंशोध्यायः ॥ अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः खंडौष्ठस्य
विलिख्यांतौ सम्यक् च्यावुलवदाचरेत् खंडौष्ठस्य कित्रौष्ठस्य स्निग्धस्विन्नस्योष्ठप्रांतो वि
लिख्य सन्निवेश्योलोमशत्रेणास्यूत्वा सन्धौ पुलवद्वचारं कुर्यात् इनधौतयष्ट्याभ्यक्तौ पुन
स्योपरि कवलिकां दद्यात् ॥ पश्चाजोतिष्मतीरोध्रमावगौसारिवात्पलैः पटोल्याका क
माञ्चाच तैलमभ्यंजनं पचेत् मधुयष्ट्यादिभिः कल्कितैस्तैलमभ्यंजनं पचेत् ॥ नस्यं वने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पात्स्वर्ई वक्त्ररोगैर्ध्यंकुर्वन्त्वईगादमुखः मुखरोगान्मकत्कादिभिर्वा गुरथः प्रतिहतो वक्त्ररोगैर्ध्यंकु
र्वन्त्वर्ईयाति स एकर्ईगादइतिसंहितिः ॥ मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषातिक्तवक्त्रता । क्षारोक्ति
तवक्त्रसमावृत्ताइति पित्तजे पित्तोद्भवे मुखस्य पाके दाहश्चोषो भवतः तथा तिक्तवक्त्रता ति
क्तास्यत्वं भवेत् क्षारकत्वारे गोहितं च पत्रवत्व्रणाले न समाना लास्य मरुजा व्रणाम भवंति ॥ क
नकवातजे इति रक्तजे पाके मुखस्यांतः पित्तज पाकवल्लक्षणानि भवंति ॥ कफजे मधुरा
स्यत्वं स्यात् तथा कंडूमत्पिच्छिलास्य व्रणा भवंति ॥ अंतः कपोलमाश्रित्य श्यावपांडु
कफोर्बुदं कुर्यात्तत्स्याहितं च्छित्वं मर्दितं च विवर्द्धते कफोद्भवं अंतः कपोलं माश्रित्य गर्बुदं
श्यावपां डुवर्णं कुर्यात् तदार्बुदं पाहितं च्छित्वं मर्दितं च विवर्द्धते ॥ सर्वपाको भवेत्साखेः
सर्वैः सर्वाकृतिर्मले मलैर्वातादिभिः सामेः सर्वैः सर्वमुखपाको भवति सर्वपाकः सर्व
दोषलक्षणो भवति एतास्यतावतेरेव दंतकाष्ठादिविद्विषः दंतकाष्ठविद्वेषिणो नरस्यैते
रेव दोषैः एतास्यताप्तनिवृत्तत्वं स्यात् ॥ ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले व
क्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचषष्टिरामयाः एकादशैकादशवत्र्योदशतथाचवष्ट मष्टादश वक्र
वक्त्रमादिते ओष्ठामयाएकादशोक्ताः गंडे एकः द्विजे दंते दश दंतमूले त्रयोदश
जिह्वायां षट्तालुन्यष्टौ गले अष्टादश वक्त्रे त्रयामयाः एवं सर्वत्र पंचषष्टिरामयाः आ
ख्याताः उक्ताः ॥ तेषु न याप्याः करालोमांसरक्तौष्ठा वर्त्तलदानितजादिना ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्ठोष्ठं चिरसात्स्यात्तं च कुर्यात् ॥ स्थिरः सवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ॥ कफात्तु गले लेपं कु
र्याच्च मधुरास्यतां गले गलगंडो जातः स्थिरः समानवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुश्च भवेत् तद्वः सन्
तान्तु गले लेपं कुर्यात् तथा मधुरास्यतां मधुरवक्त्रत्वं च कुर्यात् ॥ मेदसः स्निग्धवान् हानिवृद्धोऽस्मा
नुविधीयते देहं ह्रस्वं कुरुते गले शब्दं स्वरोऽल्पतां मेदसः कफवृद्ध्यादुत्पन्नो गलगंडः कफवल्लक्षणो भ
वेत् स च देहं शरीरं हानिवृद्ध्योरनुविधीयते अनुकरोति तेन देहस्य ह्रासोपचये ह्रासो भवेत् देह
स्य चयात् तीव्रः स्यात् वृद्धः सन् गले शब्दं स्वराल्पतां कुरुते ॥ श्लेष्मरुद्धानिलगतिः शुष्कं
२८ चोद्धतस्वरः ताम्यन् श्वसिति येन स्वरहानिलात् श्लेष्मणा रुद्धे येन यदानिलस्य वायोर्गति
रुद्धा भवेत् येन व्याधिना पुरुषः शुष्ककंठो हतस्वरश्च स्यात् ताम्यन्तमो गच्छन् तमः प्रविशन् श्व
कर्षणास इच्छ्वासं मुञ्चति स व्याधिरनिलाद्यान् स्वरहा स्वरघ्नो नाम भवेत् ॥ इति गलरो
गा ॥ आदणा करोति वदनं स्यान्तर्वृणान् सर्वसरोऽनिलः संचारिणोऽरुणान् रूक्षान् ओष्ठौ ताम्रौ च
लत्वचौ जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कंटकाचिता विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखं पाको मुखस्य
च अनिलो वायुः सर्वतः प्रसरन् सन् सर्वतो वदनं स्यान्तर्व्रणान् संचारिणोऽरुणान् रूक्षान् करो
ति तथोष्ठौ ताम्रौ ताम्रवर्णौ चलत्वचौ जिह्वा शीतस्पर्शासहा गुर्वी स्फुटिता कंटकैराचिता स्यात्
स च मुखं कृच्छ्रेण विवृणोति स मुखस्य पाक इत्युच्यते ॥ अथः इति हतो वायुरसौ गुल्म कफादिभिः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त उदेव गलौघं वदंति शोफो नातिरुक् ... उद्देयवलाया क्रमित्वात् ॥ मांसकीलो गले दो वै.
षैस्तेनेको यवाल्परुक् कंठोन्नासाम्यवहृतिः ... गिलायुकः दोषैर्वातादिभिर्दुष्टैर्गले मांसकीलग
को मनेको वा मल्परुक् जातोऽन्नस्य ... [illegible] ... तया विधो
व्याधिर्गिलायुकस्तूच्यते ॥ वर्त्तिर्मांसांकुरैर्वृता तीव्रतृड्ज्वरमर्दरुक् शतघ्नी निचिता वर्त्तिः शतघ्नीवा
तिरुक्करी वर्त्तिर्मांसांकुरैराहृता परिवृता तीव्रतृड्ज्वरमर्दरुक् पुना ... शतघ्न
ीत्युच्यते निचिता संहतावयवा ... शतघ्नीवन्नानारुक्करी शतघ्नी शस्त्रविशेषः ॥ व्याप्तसर्वगलः
शीघ्रजन्मपाको महारुजः ... गलविद्रधिः व्याप्तः सर्वः गलः कंठो येने तिर
वं विशेषः ... शीघ्रजन्मपाकः महारुजः ... भवति स गलविद्रधिरित्युच्य
ते जिह्वावसाने कंठादावपाकं ... जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तत् गलार्बुदं जिह्वावसाने य
येते कंठस्यादौ ... स्थिरं रक्तं नीरुजं ... जनयंति तत् गलार्बुदसंज्ञं ... पा
पौः ॥ पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगंडो भवेद्बहिः वर्द्धमानः सकालेन मुष्कवल्लंबते निरुक् इष्टैः
पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलस्य बहिर्गलगंडो नाम व्याधिर्भवेत् सच कालेन विवर्द्धमानो निरुक् मु
ष्कवल्लंबते ॥ कृच्छ्रोच्छ्वासो ... राजिमान् ... गले ... विर
... सगलगंडः ... वातात् ... राजिमान् स्यात् ... गले

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तप्तांगारनिभा वर्त्मनः सर्वतो वा कर्णयोरुजां करोति पित्तजा कफात् पिच्छांकुरो हि रोगो लवणास
मन्विता भवेत् ॥ गंभीरपाकानिचयात्समलिंगसमन्विता निचयात्सन्निपातात् रोहिणी गंभी
रपाकात् रुपाकास्यात् ॥ [illegible] सर्वलिंगैर्वातादीनां संबं
धिभिः समन्विता पूक्रास्यात् ॥ दोषैः कफोत्थरोगः शोफः कोलवद्ग्रथितोन्नतः सकंटकव
[illegible] ॥ कंठशालूको मार्गरोधनः दोषैर्वातादिभिः कफोत्थरोगः कफप्रधानैः कंठे
कोलवद्ग्रथितोन्नतः सकंटकवन्मार्गरोधनो यः शोफः स्यात् स कंठशालूक इत्युच्यते ॥ हे
दोषैरुन्नतो दाहज्वरकृत् गलपार्श्वगः कंठे वृत्तोन्नतो गलपार्श्वगो यः शोफो भवति दाहज्वरं
करोति स नाम्ना वृंद इत्युच्यते ॥ हनुसंध्याश्रितः कंठे कर्पासीफलसन्निभः पिच्छिलो मंद
रुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका कंठप्रदेशे शोफः कर्पासीफलसन्निभस्तदाकारः पिच्छिलो
मंदरुक् शोफः कठिनः स नाम्ना तुंडिकेरीत्युच्यते ॥ वातोत्थः श्वयथुर्यो गलमार्गार्गलोप
मः गलौघो मूर्द्धगुरुत्वतंद्रालालाज्वरप्रदः कंठे श्वयथुर्बाह्यांतर्यो रोगः सर्वगलमार्गार्ग
लोपमः स ज्वरे जायते मूर्द्धगुरुत्वादीन् प्रददाति स गलौघ इत्युच्यते ॥ वलयं नातिरक्तं शो
फस्तद्वदायतोन्नतः गलस्य शोफो नातिरक्त आयतोन्नतः स्यात् स व्याधिर्वलयमित्युच्यते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

देशोपः श्वयथुः कफपाकारक्तिरत्वति: मसकृतः सकफपइत्युच्यते स्नेहश्लेषमेदोभ्यांदृढाभ्यांकोलाभः
कोलवदल्पवेदनोनीरुजः स्थिरश्वयथुः शोफः स्यात् सपुप्पुटइत्युच्यते ॥ पित्तेनपाकः पाकाख्य पूयास्रा
वी महारुजः पित्तेन दुष्टेन यत्तालुनः पाकः पूयास्रावी महारुजः स पाकाख्यः पाकसंज्ञः ॥ वात
पित्तकफयासैः तालुशोषवल्पवाकृयाः वातपित्तज्वरायासैः प्रतिवद्धः यः शोषस्तालुशोषइत्युच्यते ६
त्यष्टौ तालुरोगाः ॥ जिह्वाप्रबंधजाः कंठेदारुणामार्गरोधिनः मांसांकुराः शीघ्रचयारोहिणीति
प्रकारिणी कंठे कंठप्रदेशे ये मांसांकुरा जिह्वाप्रबंधजा जिह्वामूलोद्भवा दारुणा दुःसहाः कंठमा
र्गावरोधिनः शीघ्रचयाः सत्वरोद्भवाः भवंति सा शीघ्रकारिणी प्राणव्यापादनशीला रोहिणीत्युच्यते
[illegible] ॥ कंठास्यशोषकृद्वातान्मांसाहनुश्रोत्ररुक्करी सा रोहिणी वातान्मांसमुच्छ्राय कंठा
स्यशोषं करोति हन्वोःश्रोत्रयोश्च रुजं करोति ॥ पित्तान्ज्वरो बान्त्यमोह कंठधूमायनान्विता त्
क्षिप्रजाति प्रपाकाति रागिणी स्पर्शनासहा पित्तात्रोहिणी ज्वरादिभिरन्विता स्यात् क्षिप्रजा शीघ्रो
त्थाना शीघ्रपाकाः अतिरागिणी भृशं लोहिता स्पर्शनासहा स्पर्शं न सहते ॥ कफेन पिच्छि
ला पांडुरिति कफेन दुष्टेन रोहिणी पिच्छिला पांडुवर्णा भवति ॥ असृजा स्फोटकाचिता तप्तांगारनि
भा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः असृजा रक्तेन दुष्टेन रोहिणी स्फोटकै राचिता समंतात् व्याप्ता स्यात्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जिह्वातलं भकरस्वन्नतः पक्वो मलं संधिर्भवेत् नकुलस्यास्यो मांसस्थानतः ॥ श्वयथुर्जनेयो जिह्वायाः शोफो
जिह्वाग्रतल्यिभः सांकुरः कफपित्तास्रैर्लालोषांसंभवाद्वरः अधिजिह्वः सरक्तं दुर्वाक्याहारविघात
कृत् जिह्वायाः श्वयथुर्नेसाधस्तात् जिह्वाग्रतुल्यः शोफः सहांकुरः कफपित्तरक्तैर्लालोषांसंभयुतः स
रमपर्शयुतो धिजिह्वो रक्तं दूष्यो युतो वाक्याहारविघातं करोति ॥ तालुगेचापजिह्वा तु जिह्वाया उप
रिस्थिता तालुगो वाधिजिह्व सदृशा जिह्वाया उपरि स्थिता उपजिह्वा संज्ञा इति जिह्वायाः पञ्च ते ॥
तालुमांसे निलादुष्टे पिटिका सरजाकरा बह्वी घनाः स्रावयुक्ताः तालुपिटिकास्मृताः वाता
त्तालुमांसे दुष्टे पिटिकाः सरजः स्वराः बह्वो घनाः स्रावान्विताः तालुपिटकाः स्मृताः ॥
स्वा ६ तालुमूले कफास्रोन्मत्स्यवस्तिनिभो मृदुः प्रलंबपिच्छिलः शोफो नासयाहारमीरयन् कंठो
परोधनस्यकारावसिकृत् गलशुंडिका तालुमूले कफात्तरक्तान्वितात् मत्स्यवस्तिसदृशो मृदुः
प्रलंबः पिच्छिलः शोफः नासया आहारं प्रेरयन् कंठोपरोधादिकृत् गलशुंडिकाख्यः तालुम
ध्ये निरुक्तांसंहतंतालुसंहतिः तालुमध्ये निरुक्तां संहतं सा तालुसंहतिरित्युच्यते ॥ पद्माकृ मा २
ति तालुमध्ये रक्तात् कूर्पपद्मरर्बुदं तालुमध्ये पद्माकारो रक्तात् कूर्प पद्मार्बुदं ॥ कच्छपः कच्छपाकारस्थि
रः स्थिरः कफादरुक् कोलाभ स्तब्धमेदो मांसपुष्पुटो नीरुजः स्थिरः कफान्दूषात् तालुप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क दंतांतेकीलवत्कोपि योहन्नं करोति जाकरः शूलमत्वं बहुलं श्लेष्मप्रसादात् अधिमांसकः दंतांते कीलवत्सह
शः शोफो हन्नोकोऽपि वरजां करोति स्रवत्यं बहुलं श्लेष्मलंदंति सोऽधिमांसकः श्लेष्मणस्यात् क दंतेषुदं
तमांसेषु संरंभो जायते महान् यस्मिन्स्रवंति दंताश्च स विदर्भोऽभिघातजः दंतमांसेषु दंतकाष्ठादिना
घृष्टेषु महान्संरंभो जायते यस्मिन्स्थाने दंताश्चलंति सोऽभिघातजो विदर्भाख्यः क दंतमांसाश्रिता
न्रोगान्यः साध्यानप्युपेक्षते अंतस्तस्य स्रवन्दोषः सूक्ष्मां संजनयेद्गतिं पूयं मुहुः सा स्रवति
त्वक्मांसास्थिप्रभेदिनी नाडी पुनः पंचविज्ञेया लक्षणैः स्वैः पृथग्विधैः दंतमांसाश्रितान् रोगान्
साध्यानपि य उपेक्षते तस्यांतरे पूयदोषः स्रवत्सूक्ष्मां गतिं संजनयेत् सा च गतिः पुनः पुनः पूयं
स्रवति त्वङ्मांसास्थीनि प्रभिनत्ति नाडी नाम नव पंच विज्ञेयाः स्वैः स्वैः पृथग्विधैर्लक्षणैः क इति
दंतमूलेषु रोगाः शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता जिह्वा वातदूषिता जिह्वा शाकपत्र
वत् खरा सुप्ता स्फुटिता च स्यात् क [illegible] पित्तात्सदाहोपचारैः मांसांकुरैश्चिता
पित्तात्सदाहोपचारैः मांसांकुरैश्चिता जिह्वा स्यात् क शाल्मलीकंटकाभैस्तु कफेन बहुला
गुरुः कफेन शाल्मलीकंटकाभैः कंटकैश्चिता बहुला गुरुश्च जिह्वा स्यात् क कफपित्तादधः शोफो
जिह्वास्तंभकृदुन्नतः मत्स्यगंधिर्भवेत्पक्वः सोऽलसो मांसशातनः कफपित्ताज्जिह्वाया अधः शोफो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रा ॐ श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्रमहेतुकं शीर्यंति दंतमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च शीता
दोसौ श्लेष्मरक्तेन दंतमांसानि पूतीनि रक्तं निर्निमित्तं वहंति शीर्यंते क्लिन्नानि मृदुक्लि
न्नानि असितानि च असौ शीतादः कथ्यते ॐ उपकुशः पाकः पित्तासृग्भवः दंतमांसानि
दह्यंते रक्तान्युत्सेधवंत्यतः कंडूमंति स्रवंत्यस्रमाध्मायंतेसृजि स्थिते चला मंदरुजो दंताः
पूतिवक्त्रं च जायते पित्तरक्तोद्भवो यो दंतमांसपाकः उपकुशाख्यः तेन दंतमांसानि दह्यंते
रक्तवर्णानि सोत्सेधानि च ततः कंडूमंति भवंति रक्ते स्थिते सत्याध्मायंते चला दंता मं नेः
दरुजाः स्युः पूतिवक्त्रं च जायते ॐ दंतपाल्यंतु बाह्यायां शोफो वदनास्थितिमान् घनः कफात्सास्राद्वेबु
क्तो बुद्बुदोयं दंतपुप्पुटः द्वयोर्दंतयोर्बाह्यपार्श्वे दंतेषु शोफो वदनास्थिमद्घनः कफरक्ताभ्यां बुद्
बुदः शीघ्रं पच्यते दंतपुप्पुटसंज्ञः ॐ दंतमांसे मलैः सास्रैः बाह्यांतः श्वयथुर्गुरुः सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः
पूयास्रं दंतविद्रधिः दंतमांसे वातादिभिः पृथक् समस्तैर्वा सरक्तैः गुरुः श्वयथुः सरुग्दाहः स च भिन्नः सन्
पूयास्रं स्रवेत् स दंतविद्रधिः ॐ श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान्पित्तरक्तजः लालास्रावी स सुषिरो
दंतमांसप्रशातनः दंतमूलेषु श्वयथुः पीडावान् पित्तरक्तोद्भवो लालास्रावी सुषिरसंज्ञो दंतमांस
स२ प्रशातनः ॐ सन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः महासुषिरइत्युक्तो विशीर्णद्विजबंधनः
सन्निपातज्वरयुतः पूयरुधिरस्रावेनान्वितो महासुषिराख्य उक्तः स च विशीर्णद्विजबंधनः स्यात्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्खलिताइवचस्युः । ७ दंतभेदे द्विजाः स्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः दंतभेदे दंता
स्तोदादियुताः स्युः ७ बालश्चलद्विजान्नित्यं भक्षणादधिकञ्च ॥ चालाख्यो
रोगो दंतेषु चलद्विजं भक्षणादधिकव्याधेस्स्यात् करालस्तु करालानां दश
नानां समुन्नमः करालानां दन्तानां समुन्नमः करालाख्यो रोगः ७ दंताधिके
धिदंताख्यः एवोक्तः खलुवर्द्धनः जायते जायमानेतिरुक् जातेनतत्र शाम्यति
अधिकाद्दंताधिदंतसंज्ञो रोगः वर्द्धनस्स एवोक्तः जायमानेनास्मिन्दंते
तीव्रारुग्जायते जातेनुनास्मिन्नीरुजा शाम्यति ७ अधावनान्मलोदंतेकफ
वातानशोषितः पूतिगंधः स्थिरीभूतः शर्करासाप्युपद्विजाः पूतिगंधः
स्थिरीभूतः शर्करासाप्युपद्विजाः अधावनाद्दंतमलः कफवातप्रवनेन शो
षितः पूतिगंधः स्थिरीभूतः स एवोपद्विजान् शर्करास्स्यात् ७ शातयत्यणुशो
दंतान्कपालानि कपालिका कपालिकाख्यो दंतानां कपालान्यणुशः स्तोकं स्तोकं शा
तयति ७ श्यावः श्यावत्वमायातो रक्तपित्तानिलैर्द्विजः द्विजः श्यावत्वमायातो र
क्तपित्तानिलैः श्यावाख्यः ७ समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः शोषितेम
ज्जसुषिरे दंतेन्नमलपूरिते पूतिनाकृमयः सूक्ष्माजायंतेजायतेततः अहेतुती
व्रार्त्तिशमः ससंरंभोऽसितश्चलः प्रलूनः पूयरक्तस्रुत्सचोक्तः कृमिदंतकः समूलंद
तमाश्रित्य दोषैरधिकमारुतैः शोषितेमज्जसुषिरे दंतेन्नमलपूरिते पूतिनात्
कृमयः सूक्ष्माजायंते ततोनिमित्तं प्रकरणतीव्रार्त्तिरहेतुतोनिर्जायते तथा सरं
भोऽन्वितः कृष्णश्चलः प्रलूनाख्यः पूयरक्तस्रावी स च कृमिदंतकः उक्तः इति दंतेद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

महागुरुस्मनोसवर्णः पिडिका रात्रिजोस्याम् ॥ सन्निपातादनेकाभो दुर्गंधा वतिपि
च्छलो ॥ सकस्मान्म्लानसंकुचनेऽतो विषमपाकिनो सन्निपातादेशो नानावर्ण
पिटकेस्यान्त्रिनो दुर्गंधस्रावपिच्छिलो स्यात् सर्वम्लानो नाकस्वाचितसंकृत्तो सर्जो विष
मपाकिनो वा ॥ रक्तरूपसङ्घातसाधस्रावनः रक्तोत्तमप्रभो रक्तजस्सर्वकांचनवद्दी
लारक्तेर्बुदं भवेत् ॥ रक्तेनपुरुणांगुधिरस्रावेनारक्तप्रभो च ह्येलरक्ते रक्तजे राकारस्य
बुर्दमाहुः स्यात् ॥ मांसपिंडोपमो मांसात्स्यान्नामूर्छाकूर्मीस्मात् मांसेनमां
सापिंजोपमावाहो कूर्मपृष्ठवन्मूर्छकूर्मीस्यान्नो ॥ नेलाभ्यस्वापयुक्तदोसकं
द्रुमदसाम्बंदू मदसानेलाभःस्नायुः कंदस्रावपयो म्लानंवं नपाकंदयुतो म
दुर्वाष्ठास्यान्नो ॥ तनजाववदीर्घनो पाटयेनेवासकस्मुनः नपिपिनेचपुनः
स्यान्नोकंदूलोसस्वानच्छदो तनजावसकद्वदीर्घनेव परिवाटेतेनभद्यनेदुस
गुप्यनोवपुनरोष्ठास्यान्नोसंकंदूकोच ॥ जलबुद्बुदवद्धानकफाद्दोष्ठजला
र्बुदं वातकफाज्जलबुद्बुदाकारं जलार्बुदमाहुः स्यात् इन्द्रकाद् राउष्ठो ॥
गंडालजी स्थिरःस्यात् कागंडेदाहज्वरान्वितः स्थिरः स्यात्कागंडप्रदरादाहज्वरे
पुनोगंडालजीनिपुच्चने इन्द्रकागंडे वातादुमसहादंतोः शीतस्पर्शाधिक
व्यथाः दाल्पनस्वमलेन शीताखादा लनञ्चस्सः वातेनदंताः उष्णसहाः
शीतस्पर्शाधिकव्यथा मूलेन दाल्पनश्च वञ्चसा शीनदंतसनोदाल नश्च्रा
त्रः ॥ दंतहर्षमवातान्मशीतमहाक्षमाद्विजाः भवंत्यम्लाशनेनेव हसुज

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

304

रक्तेन केन्येरक्तं थीनस्य च्छिद्रितानि कुर्यात् ॥ जातिफलं हेमाक्षिनाक्षु लवदुपक्रम
॥ दन्तवेष्टार्बुदे वृच निकुंभकुंभमाक्षिकयुक्तामनोह्वालक्तकलागनकैः कृष्णीनेपि नमधा
न्या घ्राणे वर्त्तिं प्रवेशयेत् ॥ शिग्रुत्रयादिना वनं चात्र पूजिता साऽदितं भवेत् ॥ शर्करार्बुदे बुंदस्य ८२
बुनिकुंभादिभिः कृष्णीनेपि नमधान्या घ्राणे वर्त्तिं प्रवेशयेत् ॥ शिग्रुत्रयादिना वनं चात्र
पूजिता साऽदितं भवेदिति ॥ इति श्रीमदमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायाम
ष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां उत्तरस्थाने नासारोगप्रतिषेधो ना
म विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ अथातो मुखरोगविज्ञानमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह ॥ ॥ अथातो मु
खरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकं माष
सूपदधिक्षीरसुक्तेक्षुरसफाणितं ॥ अवाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनं धूमछर्द्दि
नगंडूषानुचितं च सिराव्यधं ॥ क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखं गदान् ॥ मुखरो
गानष्टसु स्थानेषु कुर्वन्ति ॥ तत्र खंडोष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधाकृतः ॥ तेषु मुखरोगेषु मध्ये
पवनेनोष्ठो द्विधाकृतः खंडोष्ठ इति गदितः ॥ ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ म
हारुजौ दाल्येते परिपाट्येते परुषासितकर्कशौ ॥ पवनादोष्ठकोपे ओष्ठौ स्तब्धौ महा
रुजौ दाल्येते तथा परिपाट्येते इव तथा परुषौ सितौ दृश्येते ॥ पित्तात्तीक्ष्णासहौ
पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ पिटिकाभिर्बहुक्लेदौ दाहपाकिनौ ॥ पित्तेन तीक्ष्णास
हने पीतौ च स्यातां तथा सर्षपाकृतिभिः पिटिकाभिश्चितौ बहुक्लेदौ दाहपा
किनौ ॥ कफात्तु शीतासहौ गुरू स्नानौ सवर्णपिटिकाचितौ कफेन शीता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मं कुर्वन्नावयवन्दुष्टपीनसं दुष्टपीनसं पाचयेत् पक्ष्महं कृमिहं वमिचिकित्सितं कु
र्वन् ॥ अथ कासकृत्कृमिजिद्दारुमाक्षीगदंकुष्ठं वा नस्यं कीर्तितं वनाशसिद्धार्थः पूतिम ५२
स्तकः ॥ पनसंपयस्य पुष्पाणि कीलुशिग्रुफलानि च ॥ विडंगमपामार्गफलाहतिमवे
णचेकृतः ॥ सोमगर्भाकृतावर्जितधूमं पाल्लस्पनः पिबेत् नुरसरसविटपामार्गफलाहति
मूत्रेणचेकृतः ॥ पिष्पलीनस्तोमगर्भाकृतावर्जितधूमनासयापुत्तलनपिबेत् ॥ दुग्धकी
पुटकादयचनी लालपधमनहिनेसर्वथापुटकादयैवनाभेसीदन्तः पधमनंमनोहिन
॥ संठीकुष्ठकणावल्लड़ासादलवणायवनं साधितेनतैलमाक्षिकवानसमेतचपुटम्
लुत् मृष्ठादिकल्कपायवनेतैलघृतंवा साधितेनमसेवपुटवर्हन्ति ॥ नासाणा
ववल्लानेलंपानादौ भोजनेरसे ॥ स्नेहपोधूमलयाससनानासानाहव्यवधाविधः
नासाराणववल्लानेलंपाननस्पादौहितं भोजनमांसरसोहितानयापस्नेहपापधमन
स्नपाखादानासानाहव्यवधाविधमोहितः नासानाहव्यवधएवविधाधिकतसर्वथः
॥ वाकदीप्रावपिनघृतीस्नानसमादिसस्तुता नासापाकेदीप्रावपिनघ्राचिकित्सि
तं सस्तुतासावनीस्नानसमादौहितं ॥ कफपीनसवदनितनासापीनसयोः क्रि
या पूतिनासापीनसयोः कफपीनसवदुपक्रमः ॥ लाजासक्तजमरिचवल्लहि
गुकणागुडैः ॥ अविमद्गुहूनेनेस्यकारयेद्वमनेसुते । लाजादिभिरस्य मूत्रेदुनेः ह
नवमनेनस्यकारयेत् ॥ शिग्रुसिंहीनिकुंभानांबीजैः सव्योषसैंधवैः सवल्लस
रसैस्तैलनावनेपरमंहितं शिग्रुवादीनांबीजेकौवादिपुनेस्तैलंपकं पूतिनासापी
नसयोः नस्यहितं ॥ पूयरक्ते नवकुर्यादुक्तपीनसवत्क्रिया ॥ अनिपद्धेनाजीव पूय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वगादिकं कृदिकाथितं पुनर्नवगुडेन वा चावानपालप्रमाणेन पक्वेन तटकीकृतमेतत्
पीतं समाप्ते हृद्रोगं हन्यादिति ॥ शतावर्याह्वात्वगवल्लीमूलं रेपानादेरुद्बिल्वकं सार
त्वग्विपिवेत् मांसं वसाज्यमाद्रिनालितं ॥ अपक्वामलकनामसंकूटकृत्वा मल्लकसंपुटे
शतावर्यादिकं वसाद्यां पुनः धूमं पिबेत् ॥ मल्लकसंपुटेवासमाद्यं पिबेत् धूमं कृत्वा
पिबेत् ॥ कृष्णजेनस्नानेन मुखं कृत्वा धूमं सर्वं शाल्यादि हिमजलस्नानादीनि त्यजेत् इति
सामान्येन चिकित्सामभिधाय विशेषमाह ॥ पित्तहृद्रोगे प्रतिश्यायसर्पिर्वा
ने घृतादि पद्मपत्रकाश्मर्य द्वावा विदार्यादिगणेन वा क्षीरं तत्स्वादिकं कुर्यात् चिकित्सा
मार्ग्य नाडिनां वात प्रतिश्याये वातघ्नैः स्नादिभिः साध्यं न घृतं पिबेत् सैंधवा
भिः पञ्चभिर्लवणैर्वा सिद्धं विदारिगन्धांशुमत्यादिना सिद्धं घृतं पिबेत् तथा श्वासादि
तान् कासचिकित्सास्वदादिकान् कुर्यात् ॥ पित्तरक्तोत्थयोः पयः सर्पिर्मधुरकैः स्तन
शीत॰ पादकान् प्रदेहान् शीतैः कुर्वीत तैला नैः पित्तान्ये रक्तजे च प्रतिश्याये मधुरद्रव्यैः
शृतं सर्पिः पानं स्वपरिषकादीन शीतलानि कुर्यात् ॥ पक्वकुक्षिफलत्रिफलाकामारी
पर्णी पश्चिबिल्वकैः क्षीरदशगुणेन तैलं नावनं सनिरोधं पिबेत् पक्वत्वगादिभिस्तैलं
क्षीरदशगुणं द्राक्षातैलेन नावनं पचेत् ॥ कफजे लंघनं लेपः शिरसागोरसर्षपैः
ससारं वा घृतं पीत्वा वमनं पिष्टैलशुनावनं वस्ताम्बुना पटुक्वाथवेल्लव्रणसकफजेरकैः
कफजे लंघनं हितं तथा शिरसा गोरसर्षपैर्लेपः घृतं सपञ्चसारं पीत्वा वमनं छाग
मूत्रेणाञ्चापिष्टैः सैंधवादिभिर्नस्यं हितं ॥ कटुतीक्ष्णोष्णैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जय
न घृतैः कटुतीक्ष्णैर्नस्यैः कवलैश्च सान्निपातिकं प्रतिश्यायं जयेत् ॥ पञ्चकुमित्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नीयाने ॥ सर्वेषु कृच्छ्रेषु स्मृतं पीतं मस्तु तन्नेदृशं निः सानुनासिकं वपटत्वं प्रतिनासःश्वासरो
वधा सर्वेषु सर्वैः सर्वेषु देषु वक्तु च्छ्रदुष्ट स्मृतं न याधीनस्तो नवरत्नेष्ट च स्वरा नानुनासिक भा
षितं नयायुक्तिनासःश्वासनाद्यपनिस्तुः ॥ अथ प्रतिश्यायानां मात्रयापायवयपदुष्ट पीतं
एषामष्टादशानां पीतं सानां च दुष्ट पीतं सकाचपर्यदिति ॥ इति श्रीमद्गणाकृदत्त
पुत्र श्रीमद् सुलदत्तविरचितायां महागदवृत्तदीकायां वसुंदराख्याकां षष्ठे
उत्तरस्थाने नासारोगविज्ञानीयो नाम विशोऽध्यायः ॥२०॥ अधुना नासाचिकित्सा
मारण्यानावसरस्मात् ॥ अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेषु पीनस
स्वकालेषु तिक्तानागारसभोजनं स्नेहनस्वेदवमनधूमगंडूषधारणं वा समनुस्कोरा
रसःस्नुधनंपरिवेष्टनं लघुम्ललवणलिप्तम्यामुक्ताभोजनमद्रव धनमांससमुष्टकोर
चणकत्रिकटू लट पवनाधमन पिष्टदाघदाडिमसाधितं बालमूलकजोपूषः
कुलत्थान्यश्च पूजितः कवोष्णदशमूलानुजीर्णेवा वारणोपवेन जिघ्राघ्रेरकत
कारीवचजानुपकुचिकाः पीनसे स्वेपिले पिपिनिवानवेरमाष्यनःहनस्नेहन
स्वेदनवमनधूमानगंडूषधारणं सर्वेन न यावस्तुत्कस्सभावकोरायावेकादि
मर्दैःपरिवेष्टन भोजनं न यामभोजनं लघुादिगुणभोजनं दाडिमस्वरह दाडिमसरदाडि
मसाधितमितिके चित्पठन्ति बालमूलककान्याय पूषः कुलत्थजस्त्रपूषःपूजितः द
शमूलानुकाम्भसनोवातुरालपिबेत वारकादीनां सेवनं ॥ अथावनाली सवि
कानिमितीकाम्ले वनस सामजाद्दिडियालिक न्गलापत्रपादिकं जीर्णजुडाजुला
ईनपवनवटिकोरनं पीनसत्नासकासप्रसेकविस्वरकसंपर्ग वाषाद्विकं पृथकद्वित्पलदत्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

[illegible] स घ्राणपाकाख्यः ॥ क्षवथुस्तु न
नासः श्लेष्मसंभवः ॥ छजलो वमजलो वमोजसं विशेषान्निःशिजायते ॥ क्षव
थुस्त्वसौ घ्राणक्षवथुः स च कुपादेव केवला भवति ॥ छजलसहरणानि
क्षावाजायते विशेषेण ततो ॥ कफः प्रबुद्धो नासायां रुद्ध्वा स्रोतांसि पीनसं कु
र्यात्सघुर्घुरश्वासं पीनसाधिकवेदनं ॥ अवेरिव सदा यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ॥
अजस्रं पिच्छलं पीनसं हे सिंहाणकं घनं । कफान्नासापरिदाहस्राववती नासि
अपीनसं घुर्घुरश्वासं सपुनं पीनसाधिकं रुजं कुर्यात् तेनापीनसाधिकं रुजं कुर्यात्
तेनापीनसेनास्य सामान्यमय स्रावानवरसप्रक्लिन्नो नासिकापि छ लादि मूर्ध्नि
हालकश्रवति ॥ रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यान्तः स्पर्शनासह भवेद्[illegible] मायमा
मसादीप्तिर्दहतीव च ॥ रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यान्तः स्पर्शनासहे नयाधूमाव
कुनासादहतीव च सा दीप्तसंज्ञा रोगजानि ॥ तालुमूलमलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिका
न श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छन्ति नासंवदंतिनि । तालुमूले दोषैर्दुष्टैर्मुखनासिकान्तवा
युः कफश्च पूतिर्निर्गच्छन्ति नंपूतिनासं वदंति ॥ निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासि
कास्रवेन तन्मूर्धरक्तमार्ग्यान्तं मारादाह रुजाकर ॥ सन्निपाताद्भिघाताद्वा नासा
मयात्कफ स्रवेन तन्मूर्धरक्तसंचितं रादाहरुजाकरमाख्यातं ॥ पित्तश्लेष्मावरु
द्धेत नासायां शोषयन्मरुत् कफं सम्पुष्प पुटतां याप्राप्नोति पुटकं नु तत ॥ पित्तश्लेष्मावर
रुद्धो वा पुरतं नन्नासायां शोषयेन्कफं ह च व कफः शुष्क पुटतां याप्राप्नोति पुटकं नदुःखाते
अर्शांसि बुदानि विभजेदोषलिंगैर्यथायथं अर्शांसि अर्बुदानि च दोषलिंगैर्यथायथं जा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दीप्तस्य पित्तनाम्नः सर्वदा एव भवति रक्तधातु वह्निज्वालाद्रुष्टन्नेत्रयोर्निसन्तुदृष्टयोन्नसापत्या
नेत्रपद्मकालमुखशोषो दीनो मा पिबन्त्या ह्नेतः सर्वेन्द्रियान्नतनासबहुराहीनां खेदकृ
॰श्रमिन सातादिपुनश्च स्यात न यास्य ह्रस्व पुनः पुनः क्रुध्यन्ति मुखदौर्गन्ध्यादिकरः तथा
नासिका क्लेददाहे करा मुहुः पूयसहदवाकृष्णकर्णकाटिदुत्ता स्तम्भमूर्छितः अत्र च क्रिमयो
मूर्छितदीर्घाः स्निग्धाः श्वेताः सूक्ष्माश्च ॥ एकलिङ्गानि तेषान्लाघवं दत्रवयोः शि
मः श्लेष्मश्चिक्कणः पीताचानेचरसगन्धकाः तत्र भवति रक्तयथुपवकलदन्तानि न
दीरीरस घ्राणश्रमलाघव [illegible] व स्यात लुलसरामः कफः स्निग्धः पीतः रसगन्धयाश्चता
नमिति प्रत्यासबलविपनुमाह ॥ नासाघ्राणवर्त्मगाङ्केरामस्तन्ततादिभिः
वातकापिभिरत्नेर्वातनासिकानेत्रणास्थितानि विघटनेनानिलः कुञ्चार दुःश्र नाटकं बध्ने
न निरुद्धः कुरुतस्य थैत्वव पुत्रमशास्त्रवः नीलात्प्रमवि नादघ्राणान्तिसहनाननयारवि
रस्मादिभिर्वातकापिभिरत्नवीनासानतरुलास्थितानिविघटितेनानिवायुकुञ्चारदुःश्र
नाटकंगच्छेतस्मानिरुद्धः सन्नत्यन्तंछिकाकुरुते सम्प्रत्याहकउच्यते ॥ नासापन्नास
कास्त्रानः कफरच्युतेनानिलः प्रकुपितमिनासाग्वेकफादुच्छ्वासनेननः सन्तासाना
कास्त्रानः कफचबायुः शोककुपितमिनासान्वकुरुते
सिकाशोषा शोषयन्नासिकास्त्रानः कफचवायुः शोककुपितमिनासान्वकुरुते
ननरुद्धादुच्छ्वसनंस्यात प्रसानासिकाशोषः स्मृतः ॥ नासानाहनुजायते
नद्धत्वमिवनासयोः श्लेष्मरुद्धेनवायुना निस्वासोच्छ्वाससंरोधान्नस्त्रानतोस्य
हर नेद्व नासोर्ध्वरोगजातेसनिपाणस्यनद्धत्वमापूर्णमिवजायते श्लेष्मणारुद्धनवायो
ननिस्वासोच्छ्वाससंरोधात्स्नेनसोस्य नद्धत्वस्यानाहः ॥ पूयचन्नासापुटविन्नेनग्मासदृ
हस्पसवनः सघ्राणपाकः पित्तेकेतेनासापुटेनग्मासदाहस्पलवनं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

310

नासायां स्रोतसां गताः जनयंति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदं घनत्वं नासाः प्रतिश्यायं जन
नयंति नित्यं न विवर्द्धमानं क्षयप्रदं ॥ नतु वातनासाप्रतिश्यायं मुखशोषं रोगशोषं शंखवः पार्श्व
परोधनिस्तोदहनुशंखवाहि रोगमयाः कीटिकाद्यस्य चलितो न नासानेपरिनामुवो स्वरसादे
भ्रिरात्मकः शिरसि रागः ॥ कफप्रसुप्तिः नेत्रमध्ये वातनासाप्रतिश्यायं सनिमुखशोषादयः धुवा
परिनः कीटिकान्यर्द्धतो विवर्णमन्यते मुखे परिनन्दनः इन्द्रियो हीनोपा स्वरसाद्यप्रसुः
॥ पित्तात्तृष्णान्वरघ्राणविद्रिका सभवन्नमाः नासाधव वाको स्द्धोमनासप्रीनकफप्रसु
तिः पित्तात्प्रतिश्यायसनितस्मादेवा [illegible] भवंति घ्राणम छोपिटका घ्राणपिटका नासा
सभवः नासाकापाकेपाकोनासानपाकः ॥ कफात्कासारोचिश्वासाश्चवमथुर्गौरवगौर
व माधुर्यवदनेकंडूः स्निग्धमुक्तघनास्रुतिः कफात्प्रतिश्यायेषजे [illegible]
कारणदयस्रुः सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्ध
द्धिशान्तिमान् त्रिदोषजः प्रतिश्यायः सर्वदोषलक्षणैर्युतः अकस्माच्छान्तिमित्तं विनाव
द्धिशान्तिमान्स्य ॥ दुष्टं नासाः शिराः प्रायप्रतिश्यायं करान्यस्र कुउरसः स्रुत
नानाम नेत्रांत्वस्वासवृत्तिना कंडूः श्वानाघ्रिनासास्रुपित्तोक्तं चात्रलक्षणे ॥ दुष्टंना
सा शिराः प्राप्तप्रतिश्यायं करोति नस्मिन्सति उरसः स्रुत्रत्वं नाम न यन्ततादिकं पित्ता
भिहितं च लक्षणं स्यात् अयदुष्टप्रतिश्यायलक्षणमाह ॥ सर्वएवप्रतिश्यायादुष्ट
तां यान्त्युपेक्षिताः यथोक्तोपद्रवाधिकान्सर्वेद्रियतापनः साग्निसादज्वरश्वासकास
कारः पार्श्ववेदनः कुपान्यकस्माद्वहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत नासिकाक्लेदशो
षशुद्धिरोधकरो मुहुः पकोपमासिनारक्तग्रथितश्लेष्मसंस्रुतिः मूर्छन्तिचात्रकृमयो दी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वद्धावारवमाक्षिप्तेन नाभावय्यानतं कुर्यान्निकेतु सविधिं ततः । विंद्यादूढोषधं समालंवना
सापानान्नचमविवन् लोज्ञकूलनकसुस्त्रहणहोलनसवईपेन्नुनः । स्मयेनि संगलं ॥ वृत्तनमंग
लसवपस्यस्यनर लसूमृदुस्यनाभिक्रीछिन्नाकुर्यान् कथमिस्माहनाभानुस्प
त्रछिंद्यात् नेनवचेत्नानुलयकवालानछिद्यान् नाभिःकानुसदेशान्तवमांसवरलेन
नवत्रनानुनानवन् ॥ नानरस्रक्आलेवनापिचुयुक्तयानं स्वान् ॥ यथनासाछदेन
खिनलवचमुपरवारवर्णानकपालवंधसंदध्यान् नासावयनेनसीव्यन् ॥ नंनमपेनारु
स्यामुत्तितवन्सुखा छादयवेनेनाय ननभ्रामनेलेननामिवकापत्तंगमधुकंजनेरवचू
लियदन्तेनपविसिराप्रधविच्युत्तेः स्यालिनस्थापनेः सुस्नहणालिववनलिवन् ॥ स
नेनरंमांसेवकघेनाभ्याममवनकवधाभ्याचा विकंस्वेहविधुतंमा दिशेत् ॥ वेस्यान
तंचेलाजावामयावलवुतिषधविविलिस्सिनाविधिकुर्यात् ततोऽस्य ठसन्धिकं मांसंत
चनामासमकोपादधिके वमंछिद्यान् ॥ नंनरसीव्यन् ततः सुस्रहणवचकृत्वा पुनः
साधयेत् होलंचवहेयेत् ॥ निवमानेयथान्यासमनछेदेष्ययंविधिः सद्यच्छिन्नेपि
घ्राणेयथान्यासं निवेशितेन मनसमवंविधिः ॥ नाडीयामांहितोष्ठमनासंधान
वद्विधिः नाडीयामसंनरणाइष्यापिछिन्नस्यनासंधानंतुल्योविधिरिति ॥ १६
इति श्रीसुश्रुतीयायां संहितायां चिकित्सितस्थाने विसर्पनाडीस्तनरोगचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः १७
नमस्तदस्वामाघ्रापवहस्तनस्थानेनवर्णरोगबन्धनिवंधनानामाधानं दसनाभ्यायः १८
अथयदनुमणधावतंनामासरोगविस्तानं विभमासुराह ॥ अथातो नासारोगविज्ञानं
व्याख्यास्यामः ॥ अवथ्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः नीचात्युच्चोपधानेनपी
तेनान्येनवारिणा ॥ अत्यंबुपानरमणछर्दिवाष्पग्रहादिभिः क्रुद्धाः कफोल्वणादोषा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

312

रिवाकिरतैः शालितानाम्याप्यनेत्रीणमक्वाथं कांदिशाननः सप्ताहमामने तानं शाने रपन
पयित्वा ॥ व्रणवत्ताद्वरणविधानमाह ॥ कृष्णानंतिपिनाक्षटैलेपनं तु कृत्वा संधिमुखं
नित्यं यनानिपुनस्तत्ननंमुखमाहरतु तेनित्यं ॥ भगंदरमधुसर्पिषो पोविधु सनवकुठ
नं सूत्रेणननाटं नाहायित्वंव्वा शालितानस्यापनेमधुक्तमारिसाहिपयं च चूर्णितं
नताग्रलोहितमाचारमाचरेत् ॥ सप्ताहाद्दूर्ध्वमामनेलेनासेवानेः पिचुमवितनतंनापसु
नेननं नकर्णामोदतामाहि पिचुमथानमिश्रने नष्टस्वरूपनानुमनापेनमुद्दतनारं
पति ॥ नस्यंदेनाननरमाशाप्रत्रणधिमवस्थिर मुखं कोगमुखेवं वपाने कांलि
वर्द्धयेत् ॥ सराद्यादिमुलकव्वकंथिजानौ वर्धयेत् ॥ वर्णस्य प्रयुज्याने ॥ अलयुकः ॥ व्याप्नु
प्तारजलोप्र हृतोपल ॥ प्रमवधावलाहलितिप्पलीमारत्सर्वपाः ॥ मूलकोत्पलनत्व
न्यः पिप्पलीसूत्रवल्लिभंचुचुंदरीकालकस्तनागहेमधुकरीकृत जनततजलतन्माचने
शाल्मव्वं कंदकं लोभः कर्केः खरंपत्रं समेलमाहिवंधनं हस्त्यश्वत्तलपरमण्डगात
कर्णवर्द्धनं ॥ जल ॥ मुक्ताशाप्रागिजावयावमूत्रैः तैः सनेलमाहिवधनं खरपाकंपक
मच्यगानत्कर्णवर्द्धने जलमकसेवालं ॥ सपकः ॥ अर्कः ॥ चुचुंदरीपायिकामद्वः सपाक
तेनमूनानुपानपादिना जलकावर्मचंडिका जलजन्माजलौका शंबरकं दुकालमु
नः ॥ भगंदपतिदवस्य स्वारिन्नामुद्रस्यनाशनाय छिन्नानां मणपञ्चतनुलपक
कपालनः ॥ नागमांसंनाभिकामल्लेरल्लेल्न तनुनालेपन सोप्यनंनन सन्धातसवन्ता
पिचपुत्रया नासाच्छेदयोलाक्खनवारवणीयावारत्वचं कपालवधलंदधानसौवान्ता
सावपन्नंनः नाजेपामुहि विदनः सुखान्वयामवत्रलये ॥ भामनेलेनासमनुपक्त
नमधुकाजैनेः शालितानस्यापनेश्रायः सुश्लाहणरव चूर्णपन ॥ ननामधुछ ॥ नाम्पक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुरसालांगलीभ्यां च सिद्धं नीहलं चनावनं उक्तं शेनैलेगोधाकर्कटवसापुत्रेना
लवल्लिहिभिः सिद्धमभ्यंजनं हितं तथा सुरसालांगलीभ्यां चनैलसिद्धं नीहलनाव
नाहितं ॥ दुर्विहस्रमनंतजं चाभ्यंवतकाथ्येन ससिविना तैलेन पालीस्वभ्यक्ता सुरसे
रवचूर्णयेत् चूर्णैर्मधुकमंजिष्ठापद्मकुष्ठहुनिशाब्दैः लाक्षाविडंगासिद्धेनतैल
मभ्यंजनाहितं दुर्विहे व्रणमनंतकाहिका चैनससिविनापालीनैलेनस्वभ्यक्तामधु
काहिभिः सदृमरजोकृतैरवचूर्णयेत् लाक्षाविडंगासिद्धैनैलमभ्यंजनैहितं दुर्वि
हेव्रणमनंतकाहिकाच्यैनससिविनापालीनैलेनस्वभ्यक्तां मधुकाहिभिः सदृमरजो
कृतैरवचूर्णयेत् लाक्षाविडंगासिद्धेनैलमभ्यंजनैहितं॥ ॥ स्विन्नांगामयजेःपि
डैर्बहुशः पारलोहिकां विडंगसारेरालिपटुस्त्रीमत्रकांजिकैः कौटजेगुदका
रंजवालेसरम्याकवल्कलैः ॥ पक्षेवाभ्यंजनेनैवकटुतैलविकाचयेत् स्विन्नैवपत्र
मारचदमनतैलेहिकावण पारलोहिकंगामयजेःपिंडैर्बहुशः स्विन्नां विडंगसारे ५८
रस्त्रीमत्रकांजिकैरालिपटुकौटजाहिबीजाहिभिर्वाप्रावमत्रेण कांजिकेरालि
नं ॥ पक्षेवानैरवकौटजाहिभिः कटुतैलनिबाहिभिः सहाचिपावपल्लेहिकावण
॥ छिन्नानुकर्णमुद्रसबंधमालाच्यपामिकां मुद्राहलागपल्लगने स्यः
छिन्नोविराध नं कर्णनुछिन्नमुद्रूहरनं मुद्रस्यपामिकं बंधमालाच्य
[illegible] लागयेत् लग्नकर्णसद्यश्छिन्नेविरोधनेविरका
दि ॥ व्रणमपित्वाकेसांनंकृत्वाछेदनलेखनं निवपस्धिसुवमनन्निघ्नेनस
मुन्नतेव्यभ्यज्यमधुसर्पिर्भ्यांपिचुज्ञानावगुंठितं सक्ते ...ढा...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इपिष्टिका कर्णाविद्रु घोवमनन कोविद्रुधिक्रु यायान्ना ॥ पित्तोत्थकर्णशूलार्कं
कर्णेनंत्दतनाविद्रधौ ॥ स्तनोविद्रधौपिनान्यकर्णापूलौ तेवजेष्वं ॥ पवनीनुदेहुनामात्त
न ॥ पवनीनुदेहुनामासांतन्त्रि विकमा ॥ गामाक कर्णविद्रधारका कर्णविद्रधिवत्साध्या
यथादोषाद्दयन चाकुर्णानिदा रिदा ॥ पवका कुर्णाविद्रधिवच्चिकित्सा पफदोषादेव
नचाथ ॥ पालीशोषाते नाशा ॥ मूलकसुनस्वालेपन ॥ स्वेदंचकुर्णात्संज्ञा चपालीमु
द्वर्तनेसैः ॥ विपालबीजपद्मकूहूहयनधाथपवानिनेः तनः पुष्टिकरैःस्नेहैरभ्यंजने
समाचरत ॥ पालीसुखबानश्चोत्रमूलसूवनस्याद्दिस्वदंचकुर्यात्न पालिंवास्वनौनि
लैःविपालबीजानेदूपुनेरदूतैवन तनःस्नेहैःपुष्टिकाद्विनिस्वसांगधपन्नका ॥
शातावरीवाजिगंधापयस्यैरंडजीवकैः तैलंविपक्वंसक्षीरंपालीनांपुष्टिकृत्परं
शतावकादिभिस्तैलंसक्षीरंचकुपालीनांपरपुष्टिकृत ॥ वक्तलेनजीवनीयन
तैलंपयसिवाचितं श्यान्नपमांसकूटयचपाली पावलवर्द्धनं जीवनाद्दिगणेजन
कलेनक्षीरपानूपमासकूटयेचतैलंकाचितंवालीनांपवर्णकालीवृद्धकृच्च ॥
पालीछिन्नानिसंगौणांकार्कासधापथावयन पालीमान्निसंदोणाछिन्नाशांखी
सफपवर्द्धयेन ॥ काश्वैवनत्रिकास्यापिपरियाटस्यवंधाः काश्वैवतेत्रिकास्या
परयाटस्यवरवविधिर्यथानाम्त्व ः ॥ उत्पातनेशोतंलेलंपाजलौकाकृतनराणितेन
उत्पातनेजलौकाभिःरक्तेनैस्तेशोतंलेलंपः ॥ जंबाम्रपल्लवबलावट्टीरधवतैला
लैःसधात्र्याम्लैःसमंजिष्ठैःसकट्टुंकैःसलाक्षैः सिद्धमभ्यंजनंतैलंविसर्पानने
घ्नानिवजंबाम्राद्दिभिःसिद्धतैलमभ्यंगेहितं विसर्पानत्पूनानिचहितानि ॥
उन्मथाभ्यंजनंतैलंगोधाकर्किवसान्वितं तालपत्रप्रसंगधाकंवाकुचीपलसंधवैः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वैलपवक्षारस्वर्जिकाहिङ्गुसैन्धवं ५ जम्ब्वाम्रकपित्थविटपपुस्तकमधुयुक्तं चतुर्गुणं मातुलुङ्गरसस्य
स२ द्वन्कदलीस्वरसेनेः पक्वं तैलं जयन्त्यामधुसूक्तं शान्तिपूरणं कटूकं दववाधिर्यप्रीतिक मा२
लोत्वरू कमीन हीरनेलामरंश्रहमुरवद्दनामयेपुत्र मूसकमूलकरवदुहाराक्षीनिसा
न्ववारमाधान पमापलानिन्यानेतलान्मधुसूक्तं चतुर्गुणं तथा वीजपूररसः कदलीस्व
रसः चतुर्गुणः तेन तैलं पक्वं पूरणात्सकृच्छान्तिपित्त नासमुक्षेपन हहमारनेलमु
वदेन रागपुञ्जेश्रहं ७ अथ समुक्तावरपानाक हरनन्तः पादिकर्णासमा विवस्था
नानदोष स्वहरेत ७ सर्वे पकर्णेदयामंदिपुरेनर्वमनमाचरेत्"कर्णपाः सशोफदेदया
मेदस्युनेरानुरक्तवमनं प्रपुञ्जानन॥७ वाधिर्यविकर्णपद्धालवृद्धकाश्चरजेनवपेत वाधिर्यवा
लवृद्धकाश्चरजानंवयनहृदजेयेत ७ प्रतिनाहवदिलकेयसलहस्वदोर्विस्थापयेत कर्णगा
धवकेनानुकर्णतैलस्वपूरयेत तस्मुनसेपवमधर्ममातुलुंगरसस्य च शोधनाद्दूस्सना
न्तनाधुनपक्वस्वपूरयेत प्रतिनाहस्तलहसदं"वा रले यकर्णकर्ण शोधनकेन शोधयेत
वश्रान्तेतैलस्वमुत्काद्दिनापुनः स्वकर्णपूरयेत तेलसानिसं वयमातनिवष्टीमातुलुंग
रसस्वावासुन्ताद्दिपुनः स्वपूरयेत शोधनेन रुद्दनात्मन्नेहस्वपूरयेत स्वपूरणंहितं ७
कर्णायं मलपूर्णविकर्णकटुकाकफावहं नस्यादिनकृत्स्नाकफिकटुश्रेष्ठानुलेपनं कर्ण
मलेनपूर्णव्यापतितनोहान्तेकफमः कार्यः कटुवेस्त्रथाकफघ्नस्यादिसाकफपितथैवा
वरमः कटुश्रेष्ठलेपनहितं ७ कर्णश्रावादिनेकुर्यान्मात्रिक्रमिणाकर्णपाः पूरण
कटुतैलेनविशेषात्कृमिकर्णके पूतिकर्णेकृमिकर्णेचकर्णस्रावेच चिकित्सितंवु
धानं कृमिमलकर्णकविशेषात्कटुतैलेनपूरणंहितं ७ वामयर्णवाहिनाकर्णविदधाव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पिचुवर्त्तिभिः पुरणं धूपयित्वानु मार्ज्जितं कर्णं पूरयेत् सुरसादिगणक्वाथकाञ्जिनाञ्जं
नुयाजयेत् पिचुवर्त्तैः सुरसादिक्षतैलं चूर्णं रसवचूर्णयेत् पिचुवर्त्तिभिश्च कर्णस्रोतो नाडीगतं पू
यनन्त्रो कालो प्रमार्ज्य गुग्गुलुना धूपयित्वा ततो मार्ज्जीके तत्पूरयेत् सुरसादिगणक्वा
थकनककाञ्जिनाञ्जं पिचुवर्त्तिं च योजयेत् सुरसादिक्षतैलं च तैलं सुरसादिचूर्णं रसवचूर्णयेत्
कर्णस्रोतः ॥ शूलकृमिदुष्टत्वानां विधिरेव प्रवर्त्तितः शूलादीनां निवर्त्तको विधिर
वः ॥ पिचुगुमधुकार्कवेष्टाधान्यकुल्माषपत्रिकाभिः मञ्जिष्ठाराधलानाम्नाभिः कपित्थ
स्वरसेन च पचेत्तैलं तदासान्द्रं निःसृत्यास्य पूरणात् पिचुवर्त्त्यादिभिः कपित्थतैले
नरसं पिबेत् तत्पूरणात् द्रागेवास्रावं निर्हरति ॥ नादबाधिर्ययोः कुर्यात् शूलो
क्रमोषधं श्लेष्मानुबन्धं श्लेष्मणाः प्रागन्तर्यद्वमनादिभिः नादेबाधिरत्वे च वातशूलो
क्तमौषधं कुर्यात् श्लेष्मानुबन्धे प्राक् श्लेष्माणं वमनादिभिर्ज्जयेत् ॥ एरण्डशिग्रु
वरुणमूलकात्पत्रजे रसे चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते यष्ट्याह्वक्षीरका
कोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ एरण्डादि
पत्रजे रसे चतुर्गुणे क्षीरे चाष्टगुणे यष्ट्याह्वकाकोलीकल्कयुक्तं तैलं पचेत् तच्च नावनादिभि
र्न्नादादीन् हन्ति ॥ पक्वकपित्थनिचिकाहिंगुमिसितं कर्णजे कोवलेः हस्तकैः पूरणात्ते
लं रक्तस्रावात्पुनर्नादस्तु न पत्तिविवारादिभिः सपुत्रजैलं पचेत् पूरणाद्भुजादिजिते ॥
कर्णनादहितं तैलं सर्षपोत्थं वपूरणात् सर्षपोद्भवं च तैलं कर्णनादहितं ॥ शु
ष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिंगुमहौषधं शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनं सौव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नस्यकर्णपूरणाभ्यंजनैरेतैर्दंतमूलान्नाहान्न हन्ति केवलं सोढवा ॥ पथ्यादिभिस्सकृष्णैःव
र्तिरिहाप्यस्मनेनः पथ्यादिभिः पूर्वोक्तैः सप्तभिर्विकैः कर्णतौ धारैर्ताल्लिपन ॥ वामपत्ते
पिप्पली सिद्धः सर्पिः स्नेहमंडकेदंडैर्वै धूमनावन [illegible] सेदानकुर्यात्कफापहानि
कान्यपिप्पलीवच [illegible] वामपत्र धूमादीस्यक्फ स्नानुविदध्यान ॥ लसुनार्द्र
कशिग्रुमूलं सुरंगामूलकस्यच कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणं लसुनाद्रेकं
शुष्ठक सूथक स्वरसः कर्णपूरणे [illegible] ॥ अर्कांकुरानम्लपिष्टान्सतैलांल्लव
णान्वितान् सन्निधाय स्नुहीकांडे कोटरे तन्न ॥ दाहनान् [illegible] पुटपाकेन रसः श्रेष्ठ
मरं अर्कांकुरानम्लेन कांजिकेन पिष्टान् तैलेन [illegible] लवणान्वितान् स्नुहीकांडे
कोटरे निसन्निधायत स्याःस्नुह्याः [illegible] पुटपाकेन [illegible] स्वरसः [illegible]
॥ रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् सुक्तेन पूरयित्वा वा [illegible] वचूर्णयेत्
न या बीजपूररसेन कपित्थरसेन वा पूरयेत् अथवा शुक्तेन पूरयित्वा [illegible] समुद्रफे
न चूर्णं रक्तचूर्णयेत् ॥ अजाविमूत्रं वंशाल्वकसिद्धं तैलं च पूरणं सिद्धं वा सार्षपेन तैलं
हिंगुतुंबरनागरैः अजाविमूत्राभ्यां वंशाल्व[illegible] सिद्धं तैलं पूरणं हितं सार्षपतैलं हिं
गुतुंबरसुंठीभिः सिद्धं पूरणं हितं ॥ रक्तजे पित्तवत्कार्यं शिराचाशु विमोक्षयेत् र
क्तजे कर्णमूले पित्तवत्कार्यं शीघ्रं च शिरां च विमोक्षयेत् ॥ पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगंडू
षनावनं युंज्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् पक्वे पूयवहे कर्णे धूमादिकं योज
यं नाडीविधानं च योज्यं दुष्टव्रणघ्नं यच्च तच्च योज्यं ॥ श्रोतः प्रमृज्यादिति [illegible] तु दोकाले

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्पगास्वन्यविल्वार्द्रकं दुग्धमनां तैलसिद्धं पथ्यदैर्घ्यानां स्विन्नानां पुरुषकावतः रसैः कवो
ष्णैर् हन्त्यमूलकस्याश्वत्थापि वानीडूवेकर्णमूलमांसरसेन भोजितानां वानप्रद्वृक्षसाधितं
तर्पितानां पाययेत् कर्णवाप्लिन्नं सन्नृपथ्यगाम्बष्ठयाच्छिन्नानां वज्रालं तैलसैंधवहिंगुयानां पु
रुषाकनः स्विन्नानां रसैः कार्मुकपूरणं तथैव मूलकस्याद्र रसेन पयानाकस्याद्र रसेन पूरयं
त् वामलोवानहरम्लपुष्पत्रेपुच विपाचितैः महाप्लीहोदुन्दहेनिस्तुनो यामापि वत्स्ना। वानहरे
गलाम्लपुष्पत्रेपुच गामूत्रादिदुग्ध विनाम महाप्लीहोदरवृद्धार तामापिपोग्जयति
॥ महतः पंचमूलस्यकाष्ठान सोद्दुलवृष्टिनान् तैलमन्कानपदी ग्रामानस्नेहसद्यः रुजा
पहः महतः पंचमूलस्यैकतमानकाष्ठान् सोमलवृष्टिनानेलासिक्तानयज्वलितानग्ना
द्यः स्नेहः सकर्णनिविक्तः सद्यो रुजाहृत् ॥ पंचमूलं पंचमूलकाष्ठानुकाष्ठानकाष्ठाद्यसा
रलान् एवमनेनैव विधिना देवदारुकाष्ठानकुष्ठान्सरलकाष्ठाच्चैवपुनः स्नेहारसायनेः
॥ वानव्याधिप्रतिसेधपविहितं हितमत्र च वानव्याधिप्रतिसेधायचवविहितं हितमत्रजेन ब्रा
ह्मंहितं ॥ वर्जयेत्शिरस्नानं शीतंनामः वानमयूरापि शिरसास्नेहस्नानं वर्जयेत् शी
तजलपानं दिवास्वापनकार्यं राजानुसर्वथा वर्ज्यमेवेन्यर्थः ॥ पतनमूलसिनापुत्रघ्नतान्निर
गविरेचयेत् द्राक्षापथ्यान्नं मलसाध्यत कर्णपूरणं पित्तमूलान्निमान्पित्तघ्नतान्निरं
विरेचयेत् द्राक्षामधुकाम्निहक्षीरोत्तरं कर्णपूरणं ॥ पथ्यतंतात्मेमोसेरकाकोली रा
धजीवकैः मृणालविशालामंजिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् पट्टी मधुरसा प्रस्थसीरहि प्र
स्थसयुतं तैलस्यकुडवनस्यपूरणाम्भजतैरर्हानिहांतमूलसाहायाः केवलास्रोद्भव
वा पथ्याशिभिः कल्केर्मधुककाथप्रस्थेनक्षीरस्यहिप्रस्थेनच संयुतं तैलकुडवं साधयेत्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सहसैव प्रवर्द्धिते कर्णे शोफः सरुक्पाल्यामरुणः परिपोटवान् परिपोटः स पवनात् सुकुमा
रकर्णे चिरोत्सर्गात्सहसैवानुवर्तनैः प्रवर्द्धिते श्वयथुः पाल्यां सरुक्कृष्णपालो हि नः परिपोटवा
न्परिपोटः स्फुटनं सूक्ष्माणां दारणं तद्वान् ॥ उत्पातः पित्तशोणिताभ्यां गुर्वाभरणभा
राद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् श्वयथुः स्फोटपिटिकारागोषाक्लेदसंयुतः पित्तशोणिताभ्या
एवोत्पातसंज्ञः पित्तशोणिताभ्यां गुर्वाभरणभारादिभिर्हेतुभिः प्रकुपिताभ्यां श्यावकारुगादिमा
२१ नस्फोटादियुतः श्यावोऽनुगतार्थः ॥ पाल्यां शोफोऽनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः स्तब्धः
सवर्णः कण्डूमानुन्मन्थो गल्लिरश्च सः वातकफाभ्यां पाल्यां शोफः सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः स्तब्धः
समानवर्णः कण्डूयुत उन्मन्थ उच्यते स एव गल्लिराख्यः ॥ दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाक
रुक् श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः कर्णे दुर्विद्धे वर्द्धिते सति कण्ड्वादिसंयुतः श्वा
थुः सन्निपातात्मको दुःखवर्द्धनसंज्ञः ॥ कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ले
ह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः कफरक्तक्रिमिजाः सूक्ष्माः कण्ड्वादियुता लेह्याख्याः
पिटिकाः यस्मात्ता उपेक्षिताः पालीं लिह्युः ॥ पिप्पली सर्वजं मूलविदारी कुचकर्णिकः एषाम
साध्या याप्ये कानेत्रिकान्यास्तु साधयेत् पंचविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः पिप्पल्याद
यः पञ्च रोगा एषामसाध्याः तन्त्रिकाया याप्याः अन्यांस्तु विंशतिरोगान्साधयेत् इत्येवं शा
गुक्तेन प्रकारेण पंचविंशतिरोगा यथाविभागमन्वाख्याताः अनेनान्यतन्त्रकृतां सर्वकर्णरोगकथनं
सूचयति संख्यानवस्थावस्मरणार्थमत्र कृतमिति ॥ इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुण
दत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायामुत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयः सप्तदशोऽध्यायः १७
अस्मादनन्तरमेतच्चिकित्सोच्यत इत्याह ॥ अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशितः वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् पर्णै

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ण्ने बहुलके दूषिकर्णलिकमनुमन्नाः शुंकुरुते ॥ वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसमासृक्क्लेदजाः जां खादन्तोऽन्ते
न चकुप्युर्यो जांसकृमिकर्णकः वातादिभिःश्रोत्रं दूषितं जंतवाः मांसं वेतामासादिक्लेदजाः तीत्रासकु
र्युः सकृमिकर्णकाख्यः ॥ श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते स्याद्विलक्षणः विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफः
श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते परवृत्ते क्षतजो विद्रधिः स्यात् निदानादोषमुक्त ॥ कर्णकावहिरंतर्वास
हासूलो महारुजः व्रजः स्यादापनापोवाम्बुमनः कोष्ठासविद्रधिरिति नोद्दिष्टविद्रधिसामान्यात्क
र्णविद्रधिरकएवेरितः ॥ कर्णार्बुदमित्यादि लक्षणं कपूतिकर्णत्वं बाधिर्यं च बाधने अर्शोऽर्बुदेत्सं
ख्याताभिनिकर्णाशः कर्णार्बुदाभिनि नवर्शुकं अर्शोधिकांसवर्त्मनिः लब्धस्निग्धमृदाहकृ र
त्रैरतनं नन्स्राविच्छिन्नोच्छिन्नाविवर्द्धनेइति अर्बुदस्यानुलक्षणं वर्त्मनि मांसपिंडमपः स्वयमुप
चितोरुजः सास्त्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमावर्द्धितइत्यलक्षिति नव श्रोत्रार्बुदे पुरं गवाधनपूतिकर्णत्व
बाधिर्यंच ॥ गर्भानिलात्संकुचिताशष्कुली कुचिकर्णकः वातात्गर्भस्थेन संकुचिताशष्कुली
कुचकर्णसंज्ञः ॥ एकानीरुगल्पकावातगर्भमांसांकुरः स्थितः पिप्पलीपिप्पलीमानः मांसांकु
रागर्भस्थएकानेकावानीरुजः पिप्पलीइत्युच्यते कर्णपिप्पलीत्यर्थः मांसांकुरः पि
प्पलीमानः ॥ सन्निपातात्द्विदारिका सवर्णासरुजस्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः कटुतैललि
भपाकः स्रवेल्लकृच्छ्रलराहन्ति सकाचयतिस्तदा च साधुवकर्णशष्कुली सन्निपातेन विदारिकाख्य
श्वयथुः स्तब्धः स्यात्सवर्णः सरुजः स उपेक्षितः सन् कटुतैलनिभं स्रवेत् कृच्छ्रलराहन्ति सा
कर्णा २ चविदारिका स्तदा सनीतिश्लिष्टं शष्कुलिसंकोचयति ॥ शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयं
शिरास्थो वायुः पालीशोषं तदाह्वयं पालीशोषसंज्ञं कुरुते ॥ कृशा दृढा च तंत्रीवत् पाली वा
तेन तंत्रिका वातेन पाली कृशा दृढा च तंत्रीवत् स्यात् सा तंत्रिकेत्युच्यते ॥ सुकुमारचिरात्सर्गा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मुखाकारयोस्मिन्नदेवे तथाश्रवणं च समर्थीन त्वमिकर्णशूलिस्यात् साचत्वमौकाय शब्दं गस्य शे
न तत्पाकं न गच्छति ॥ कफानिलौ ततः हनुग्रीवागौरवं मंदता ज्वरः कंडूः श्रवणशूलस्य वा पाका
क्षेतनयनाः श्रुतिः कफात्विष्ठि स्थाश्रित्य गौरवं जायते कृजः मंदत्वं कर्णशूलं त्विच स्यात् पाकातो
नाघनात्वश्रुतिस्यात् ॥ कर्णनिःस्रवणं मूलमभिघाताद्दिदूषितं रक्तं पित्तसमान्वितं कि
चिच्चाधिकसतत्वं किंचिच्चाधिकलक्षणं ॥ मूलं समुद्दिष्टैर्दोषैः स्रवोपकज्वरनीवरक
पाण्याद्युक्तकर्णेन कंडूजायते श्रुतिजाड्यवत् पकृष्टिनाप्तिनारक्तघनपूर्वश्वनाहितसन्निपा
तितैर्दोषैः मूलरागकाद्युत्तजायते तथा च यथायणाप्रसीते ॥ श्रुतिजाड्यपुत्रं च प
कृष्टिनामिनरक्तघनं पूर्वं प्रवहति ॥ शद्ववाहिशिरासंस्थे वातेति पवनेमुहुः नादा
नकस्माद्विविधान्कर्णे नादं वदंतितं ॥ शद्ववाहिनीषु सिरासु गतेन वातेन मुहुः शब्दान्विवि
धानकस्माच्छ्रुणोतिनिकर्णेनादं वदंति ॥ श्लेष्मणानुगतोवायुर्नादोवासमुपेक्षितः
उच्चैः कृच्छ्रान्छ्रुतिं कुर्याद्बाधिर्यत्वं क्रमेण च वायुः श्लेष्मणानुगतः कर्णे नादोवासमुपेक्षि
तो चिरकालिनः कर्णस्थानं उच्चैः कृच्छ्रान् श्रुतिं श्रवणं कुर्यात् क्रमेण बाधिर्यं वाधिर्यं कु
र्यात् ॥ वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिंपेत्ततो भवेत् ततोगौरवं पिधानं च संप्रतीना
हसंज्ञितः वातेन श्लेष्मा शोषितः स्रोतो लिपेत् ततस्तत्कार्ये तस्य स्रोतसो गुरुत्वं स्रोत
तस्याप्यतं च संप्रतीनाहसंज्ञिकागदः ॥ कंडूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृ
तौ कफात्कंडूशोफौ कर्णे स्थिरौ तत्संज्ञौ कंडूशोफाख्यौ भवतः ॥ कफो विदग्धः पित्ते
न सरुजं नीरजं वाप्यघनं पूतिवहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकं कफः पित्तेन विदग्धः सरुजं नीरुजं वा घन
नीरजं ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रागं च विधिर्विघ्नं नच किंत्र लच्चेशाधनं विरेचनादिभिर्जेत् तथा वेगसंरोधादिकं च वर्जयेत् ॥
हृद्दाहमधोदृशुसंतवराशिरोगतनं वहुधावनेन नामरजोदृद्वैन लवनाद्दीनवादश्युक्तान्वय
ननयंति हृदाहश्वमधोदृष्टश्वरूपपिरिनं वहुधावनेत्रोगतः नाः शिराः श्रमगाद्दीन वादयुक्तान्ने
त्रवायवति ॥ मलोपमस्य दहन चोऽम्नाद्यलाद्दूषयंते नयनानि दुष्टाः भजेन्मद्दाहहृतानि
नस्मादुपानदभ्यंजनधावनानि नाम्रमलाद्रूपादिभिर्दुष्टानयनानि दूषयंति यन एवं तस्मात् दृष्टि
हितानि सर्वदा उपानदभ्यंजनानि दीनिभजेत् उपजानीहृत् ॥ इति श्रीमाधवकरात्मज श्रीमदृह्ल
दत्तविरचितायां मधुकोशाख्यायां हृदयरोगस्य सर्वांगसुंदराख्यायां व्याख्यायां नेत्ररोगनिदानं नाम
ध्यायः षाड्शः १६ नयनामयादनंतरं दूराज्जलमार्धर्मलकृ शिरोगानाह यथाहि चन्द्रं दूर
दृष्टात्ममपि वस्तुवति नयापश्रोत्रं दूरस्थमपि ग्राह्यतीन्याह ॥ प्रयानः कर्णरोगविज्ञानी
यमध्यायं व्याख्यास्यामः प्रतिश्याय जलक्रीडा कर्णकंडूयनैर्मिथ्यायोगेन शब्दस्य
कुपितोन्यैश्च वायुः प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् प्रदोषभेदं कर्णशूलमा
चिरात्तानामनष्टं न चिरात्तद्वाचं पक्वमनुलोमाक्रामति सपाः स्वयेन श्रोत्रशूलमकस्मानुसा
स्वरावचित्तारवत् प्रतिश्यायेत्यादिभिः शब्दस्य च मिथ्यायोगेन पवनः कुपितोऽन्य
रेरपि सर्वनिदानैः कुपितः श्रोत्रशिराः प्राप्य श्रोत्रनासिकर्णविवरे शूलं वेगवत् कुर्यात्
नयाप्रदोषभेदं कर्णशिरारोगलक्षणं कर्णस्त्रावेन यादृशीन स्यान्नापिनं दृष्टं चिरेण च पाकं कुर्यात्
पक्वं नु श्रोत्रमल्पस्राव लसीकां स्त्रवेत् एवं कस्माच्छ्रोत्रशूलं स्यात्सं चारविचारवत् स्थगितास्थगि
तं च यथा स्यात् ॥ शूलोपदिष्टानस्य दाहोषाशीतनेच्छा स्वयथुज्वरं आशुपाकं प्रपक्वं च यद्यपि
नलसिकाः स्तुतिः सालसीकाल्पशाब्धु द्धत्वं तत्पाकमुपैति च पित्तेन शूलं दाहादयोन्वित
स्यात् नतदुपप्रादशकः संतापः दाहः सर्वांगीणत्वं स्तौ वाष्पासहा प्रशांतिमानं तथाऽश्रा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रसोनं देवदारुं च हरीतकी क्वाथपिष्टेन नरं पिल्लघ्नं देवदारु रसोनं वल्लमूत्रेण २

मधुना पिष्टमञ्जनेनवरं ह्रेदं कृष्णं ७ मयूरपत्र संस्थितं दग्धं पिल्लनाशनं ॥ भावितं वल्लमूत्रे
ण भावितं तद्वज्जन ७ सैंधवं त्रिफला कुष्ठं ताम्रं कुटकं हरिद्रवं नाभ्यः समानम् रजसा वर्तिः पिल्लघ्नं रक
नाशनी सैंधवाद्यं पस्तानां रजः स्तिष्टैः वर्तिः पिल्लघ्नं कृष्णं ७ पुष्पकासीसचूर्णं वा सुरसाश्र
समभावितः नाम्रं द्रव्यं तेन तैल्यपात्रं समस्तानां जितं जनं ७ पुष्पकासीसचूर्णं सुरसारसेन दत्ता हुभा
वितं तस्त्रदंजनं वैल्यपात्रं समस्तानं प्रसुरसाम्बर्ती ७ फलं च सावीरकं मंजनं च ताम्रपात्रं संपन्नाम्र रजः
सुसूक्ष्मं पिल्लघुरमालि निघर्षितं नासौ चूर्णः कर्तव्यं करालाक पात्रं हरिताल सावीरं जनं ता
म्रपात्रे ताम्रनुत्यं नाम चूर्णं सूक्ष्मं च चूर्णं निघर्षितं नभ्रूक्षयाणि शालाक्यापिल्ले घुरो मालिकरानि
युक्तानि ७ लाक्षानि गुडिकं मदाविरसेन सहितं व्याधिसमाभावितं स्तनकल्काः दीपाज्वालाः सर्पि
षा तन्नु मुत्या श्लेष्मापिल्लानां रोपणार्थं मधीसा लाक्षादिरसेन सहितं ७ कुष्ठसमस्तवारानभावितं
तेनं कृष्णं सन सर्षिपादीपः अञ्जनास्य तन्तु मुत्या मधीपिल्लानां रोपणार्थं श्रेष्ठं वैश्वदेवीयं ७
वल्मीवले रवंबहुशालकृष्णस्तालि नमाहरणं पुनः पुनार्तिरेकं विनियमाक्ष्यानं नंजनं तावन्पमपा
न चापिल्लरोगानुरामजेत पिल्लरागी वेरमले रव्वादिकं पुनर्पुनर्भजेत ७ कृपालसत्वसांनमदा
हः सज्जसशालाकया कृपालसपुनरसांनेसन्यतेसस्त्रसशालाकयादाहोहितः ७ वनुर्मिवतिरि
म्नज्ञार्हेतुलक्षणसाधनैः परस्परमसंकीर्णाः कान्स्र्थेनगद्विताः इत्येवमहणुक्रनुर्नवति
नेत्राहेतुलक्षणसाधनैरन्यानन्यमसंकीर्णाः कान्स्र्थेनोक्ताः ७ सर्वदावनिषेवतस्याप्यनय
नप्रियः पुराणयवगोधूम शालिषष्टिककोद्रवान् मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भोज्य सर्पिषा पारभ्रुता
न् शाकं चैवं विधं मांसं जाङ्गलं दाडिमामलकं सैंधवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पानेच नाभसं आतपत्र
पदत्राणं विधिवद्दोषवर्जनं वर्जयेद्दुग्धं रोधं मत्स्यानि तैल्यग्राम्यानि च विदाहिविष्टम्भकरं यच्चदा
हारमेव ज सयाप्यपिनय नवल्ल भः मनसदेव पुराणयवादिकं निषेवते एवं विधं कफपित्तघ्नं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुटिकाः कुर्यात् नाञ्जनस्याविशेषितः स्नन्धदृष्टाघवीदिघ्राः ॥ काशीत्व ग्मधुकं तत्ता
म्ररजोञ्जार्द्धीरकार्द्धितं रामामलकपत्रं स्वपद्मपिन सितापरकाणेन ॥ पाद्याद्रिकमरञ्जाद्रीर
कार्द्धितं रामामलकपत्रैर्घृतानि नेत्रपिल्लशोफरक्तं प्रणुत ॥ अम्लानापित्तप्रकुतोनापित्तापि
छार्दिसाधनं ॥ अम्लानापित्तनेत्ररोगापित्तानापिछार्द्रीचोक्तानि न कुर्यात् ॥ उक्लिष्टाः कफाद
ताम्रानिचयान्याः कुक्कुणकाक्षपक्ष्मोपरोधः स्मुक्लिष्टवाकः पूपालसावितः ॥ पोथकाम्ला
विनोत्पादकः स्पन्दमपाविना निलीनं एतेष्टादशपिल्लारव्यादीर्घकालानुबंधनः उक्लि
ष्टादयोष्टादशरोगाः पिल्लारव्यादीर्घकालानुबंधिनः ॥ चिकित्सापृथगतेषां स्वस्व
मुक्तास्थवस्थेन पिल्लोग्मनेवसामान्यात् एतेषां पृथक् चिकित्सायथास्वमुक्ता ॥ प्रथमलिख
नाचिकित्सा पिल्लोम्नेवसामान्येन ॥ पिल्लाख्यरोगिणः स्निग्धस्य छर्दितवतः सिरा
व्यधहृतासृजः विरक्तस्य च वर्त्मानुनिर्लिखेद्दविमुंडितः ॥ पिल्लाख्यरोगवतः स्निग्धस्य
छर्दितवतो नरस्य विद्धसिरस्य विरक्तस्य च वर्त्मानि निर्लिखेदविमुंडः ॥ तुत्थकस्य पलं श्वेतमरि
चानि च विंशतिं त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् पिल्लानपिल्लान्कुरुते बहु
वर्षोत्थितानपि तत्सेकेनापदेहाश्च कंडूशोफांश्च नाशयेत् तुत्थकस्य पलं विंशतिः
श्वेतमरिचानि शोभांजनकबीजानि काञ्जिकपलैस्त्रिंशता पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् तत्से
केन पिल्लान् बहुवर्षोत्थितानपि पिल्लान् कुरुते उपदेहादीश्च नाशयेत् ॥ करञ्जबी
जं सुरससुमनःक्षारकाणि च सकृच्छ्वसाधयेत् काथे पूतेन तत्ररसक्रिया ॥ अंजनं पिल्लमे
व ज्वरपक्ष्मणां च प्ररोहणं करंजबीजादीनि संक्षुद्य जलेसाधयेत् काथे पूतेन तत्ररसक्रि
या ॥ अंजनं पिल्लउपघातवपक्ष्मणां च प्ररोहणं ॥ रसांजनं सर्जरसो जातिपुष्पं मनःशिला
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ अंजनं मधुनापिष्टं क्लेददंकंडूघ्नं शुक्रमं रसांजनादिकं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पवेसघृतनान्ते धूपितेनन्संधावमतं नेत्रप्रयुक्तं रौप्रवर्षवेदनामतितदाहरुणं चहंति। ताल्येयो चन्ते। ० ।उदुंब
रपललोहघृष्टक्ष्स्मेन धूपिता। सजैः रामोछदे दाह ष्मूलरागाश्रु घघिजिन। उदुंबरपललोहस्मेनघृतान्तैः रामोपवेर

५१ विरक्तः स्तनरोधघृतेनभृष्टचूर्णितैर्लाञ्जनं वोष्याने उशीरंचुनातिमदितेन सेकः शूलहरः परं 325
स्तनरोधघृतेनभृष्टचूर्णितैर्वक्त्रैर्ष्यैन मुस्ताचुनाम्बुदैतनेसेकः शूलहृत्परं ० दार्वीप
थेजरौकक्यकाथांतामथ्यानने हितः दार्वीप्रपौण्डरीककृष्णकाथः सामथ्यानने हितः
० संधावांस्य प्रपुंजीत कृषरागान्तु सूत्र्यरागानु संधावांस्य वहस्य सामालानु घर्षादिहन्त्य
युजीत ० ताम्रलोहपत्रघृष्टप्रयुक्तं नेत्रे सर्पिःधूपितं वेदनाघ्नं नाम्रघृष्ट मगध्यादपुः
हरोवापुत्रः स्तन्यास्धवाप्यवारघृष्टः लोहभस्मं तामेनाम्र त्रेणघृष्ट सर्पिधूपितं नेत्रेषु
युक्तं पीतं दाहहृत्। नव्यदधिमस्तुस्तन्यं सुघृष्टः स्तन्यासेंधव युक्तानेत्रप्रयुक्तो वटी पानं वेदना
घ्नं संधावः ० संखंनाभ्रस्तन्यघृष्ट घृतान्तैः ताम्राय त्रैधूपितंनघृष्टं वेस्य नेत्रयुक्तं हं
ति संधावसंलं हि संघर्षवेदनां वाति नेत्रा संखंसस्मैनताम्रघृष्टताम्रोपत्रैर्धूपितं
दाहहृज्जित ० ताम्रपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे घृतेन धूपितो हन्ति श्लोक
घर्षाश्रु वेदना शिग्रुपल्लवरसः सुघृष्टस्ताम्रसंपुटेघृतेनधूपितः शोफदाहेन हन्ति ०
तिलाम्भसाम्रकपालके स्थघृष्टसधूपितं निम्बपत्रैर्घृतनाशन्ते घर्षशूलाश्रुरागजि
त् मत्स्यपालेन तिलाम्भसा कांस्ये घृष्टेन याति निम्बपत्रैर्घृतनाम्सन्ते धूपितं घर्षादिहृज्जित् ०
संधावेनाञ्जितेनेत्रेविगतेपधवेदने स्तन्येन सस्पनानेनकार्यःपरंनाजयवबनेः संधा
वनेनेत्रे अंजिते विगतेपधवेदने सतिस्तन्येनास्थापननेहितेनकार्यजीनवारान नेत्रसंधा
वैः परंत्रिमावारभ्यानाजयेत् ० लोलेसपत्रचपलान नलोहसंजेफजैः जातीसु
कुलकासीससैंधवैर्मत्रेपोषैतैः ताम्रमालिप्यसप्ताहं धारयेत्स्वपत्रनः मत्वेत्र्या
नुगरितकाः कुम्भाछायाविशोषिताः नाः स्तन्यघृष्टाघर्षाश्रुरागकंड्विनाशनाः
...नीमत्रत्रिपैस्ताम्रमालिप्यसप्ताहं धारयेत् ततः सप्ताहाहूर्ध्वमत्रैव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

...यनाशिनी स्नुह्यर्कमारेहृग्रीस्नेहेन लेपेन नाशमनं दाध्रनीलत्वमागते शुक्ष्मनु
मस्तुनावर्त्तिर्वीनाशिनी रागनाशिनी ॥ सुमनः ... कोरकाणां रवाञ्चिपत्लामधुकं बलाप
त्रकं कारवहा वर्त्तिः पिष्टहिमेन वारितला सुमनः कोरकाण्यां वर्त्तिः हिमेन जलेन पिष्टा पित्
रक्तहृत् ॥ सैंधवं त्रिफला कोशं शंखनाभिः समुद्रजः फेनं लेपकं रजो वर्त्तिः स्त्रवण्याद्रि
रागहृत् सैंधवादिमवर्त्तिः स्त्रवणादिरोगजित् ॥ प्रपौण्डरीकं पद्माख्यं दार्वी वाष्ठवलेप
येन जलद्राले रसेपूने पुनः ... घनेलेपेन पुष्पांजनादसावलेकं ... चाकृतः कृ
नचूर्णा यवासाः सर्वाभिष्यन्दं सर्वान् हन्ति रागजाघर्षान् ... प्रसादय
त् ॥ अयं पामुपनाघोरहस्वीपवजांपरं प्रपौण्डरीकादिकमद्यपलपृथक् जलद्रोले
वाचयेत् रसपूते पुनः पचेत् घनेच पुष्पांजनादसावलानि मरिचा ... चहितेन कृत
स्नचूर्णांयवावर्त्तिः सर्वाभिष्यन्दान् रागादीन्हन्ति तथाभ्र घृतेवहीं ... प्रसादयेत्
त घयामुपनारव्यापाघोभिवजांपरं रहस्यं ॥ भुवकादिपाकेहावितः पानमहालाक्ष
तर्पणे घृतेन जीवनीयेन नस्येन लेपेन चाणुना पारबकाहितश्चाउपकामंसंघृत
मुद्धाहितपाके घृतस्य कानमहालाभ्रजीवनीयसिद्धेन घृतेन तर्पणं हितं भणुनातैले
न नस्यं हितं ... चरकामंसेधवपुनः पारबकाहितः ॥ सौर्यपुत्र स्त्रन्याधिष्ठं मंजनं
वमहात्यथं वसावानव ... न्याधिचन्नेसेधवनागरा नागरस्तन्याविष्ठं घृतान्वितम्
जनंहितं ... ॥ घृतानां तर्पणे
घृतानेके ... मल्लकसंपुटे ... धापिष्टालाहस्था सामकीश्वेष्ठ मंजनं केशान
घृताक्तानं दर्पणे घृताक्तानमल्लकसंपुटदग्धाघृतपिष्टालाहवाद्यस्था सामकीश्वेष्ठ
मंजनं ॥ ... रेकः ... पुनर्द्वासाव ...
यानंचद्विनेः ... पुनर्द्वासाहिम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA.

घृतमर्दं समुच्चूर्णितं वस्त्रस्य स्वलनमर्दितं पित्तरक्ताभिघातजित् श्लेष्मरोधं मधुकं च
तम्रं समूलं सर्जी कृतं वसनेश्च स्वलनेन प्रदिग्धं पित्तजाहितं ॥ नागरं त्रिफलात्रिवृ
तासारो घृतं समं कृत्वा कालं च स्रोतनं नागरादिरसः स्रोतः पाप्मघ्नं नं कोष्ठहि
तं ॥ त्रिफला मेघजः सान्निपातिके सान्निपातिके प्रत्यक्षेन तत्कालमिश्रे रोग्ये
रक्तध्यानं नं कोष्ठहितं ॥ सर्पिः पुराणं पवनं पित्ते शर्करया त्रि
तं ॥ वासामितं कफपीतं च यवक्षाराव चूर्णितं स्वावधे युधे रंभ्र स्वलनः स्निग्ध
विरेचयेत् ॥ वतं पुराणं घृतं हितं पित्ते शर्करया युतं घृतं हितं कफे च क्षारमिश्रं
घृतं यवक्षारावचूर्णितं पीत्वा सुपरं स्रावयेद्रूपः स्निग्धं तनं विरेचयेत् ॥
ओतं पूर्वं समवारेण शिरावदनलेपनं उष्मनश्मले दाहेनु पयः सर्पिषुनेर्हिमैः
ओतं पूर्वं समवारेण शिरावदनलेपनं मुखेन कार्यं श्लेष्मणि दाहेनु सन्निदोर
घृतान्वितं शीतैः प्रलेपः कार्यः ॥ तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य पुञ्जाध्याय
यं तिमिरः प्रतिषेधं च पर्यालोच्य पथ्या योगं चिकित्सितं पुज्यात् ॥ अथ
मवविधिः सर्वामं धात्रीहि स्थापि तास्मिन् ॥ एवं विधिरेष समं प्यादि ॥ विशेष
तं ॥ अस्य तत्त्वमर्थं यामं ये मुखे कारपरदाहेषु नं सर्वथैव तां ज्ञानेन मये मुखेर
परदाहेषु नं ॥ रूपं स्वेतेलगोदधात्रि पञ्जी लक्ष्मीयागते मुखे तु मस्तुनाव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऐधवांनैर्विंजलकंतुर्थ

शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः ॥ शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः एकदोषजं सन्निपात
जं वा तत्पत्तयोर्नानाविधां पीडितं शीघ्रमेव एकरूपेभोजनकरसः सद्यो ज्वरं जयति
रथोद्धतावृत्तं ॥ नरसलमुस्तवृक्षकपत्रमूलंचविभिश्च सिद्धमजेक्षीरं वातनाभिछर्द
रुजं सदाहाविनिहंति सत्तुषपिंडिकाचोष्मा ॥ एवं उष्णनरसलपत्रमूलंचविभिश्च सि
द्धमाजेक्षीरं वातनाभिछर्दिपीडां सद्य एवं निहंति दोषादिवशात्सत्तुषपिंडिकोष्
मा चरुजं हंति ॥ आर्यागीतिः ॥ पाक्षान्नमारनजे क्वाथो बिल्वादिभिर्हितः
क्वाथः सहेरण्डजटा बृहती मधुसिंधुभिः ह्रीबेरवक्रतगरं सोदुंबरत्वक्तुसाधि
तं साधसाधयसजेन मूलाक्षान्नमुद्गम वजिह्वा रजनीलाज्ञाद्राक्षा [illegible] मधुको
त्पलैः क्वाथः सशर्करः शीतः सर्वनरक्तपित्तजित् वातजेभिव्यद्वाबिल्वादिभि
रेरंडमूलादिभिः सह क्वाथः कृतः क्रोमोहितमाक्षान्नं ह्रीबेरादिवसाधित
सजलेनाजेनपयसा उत्तमं भमलाक्षान्नं प्रसादनं भवेत् ह्रीबेरंबालकं वक्रं तगा
रं वजिह्वादिभिः क्वाथः ससितः शिशिरः सेक्षारक्तपित्तघ्नः ॥ कसेरुकच्छत्राद्रू
रजस्तानवेशीपलयितस्थिर [illegible] दिव्यासुनिहितं हितं सपदेसपित्तजे कसेरुकादि
रजोवस्त्रशीतयितोस्थयनं दिव्यजले हितं सप्तदेरक्तपित्तजे हितं ॥ पुंड्रकच्छन्नानि
शाकलौलुनालिनासशर्करे छागदुग्धेयवादाहस्त्राणामाशुनिवर्तनौ पुंड्रादि
भिर्मनोसक्षीरसशर्करे सुनाछागदुग्धेवादाहादिजित् ॥ [illegible] मधुक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सैंधवांतैर्विडालकं कुर्यात् सैंधवादिघृतमंडेन मरिचं नागरं वनजं घृतमरिचं वा रोध्रं पोजयं मांस्यादिभिः सैंधवांतैः ।

५९

न सर्वत्रस्यंदेषु वैलादिभिः पिष्टैः रक्तपित्तादिकृतं विडालकं कुर्यात् मनःशिलादिभिः कफजे स
र्वजे तुत्थं देवदारुभिः पूर्वोक्तैः मिलितैर्विडालकं कार्यं ॥ सैंधवमरिचभागमेकं चतुर्मनःशि
ह्रि१२ हरीतकी मरिचं एकचूर्णं एवं स्तन्यवत्सबद्धप्रकुपितमात्रचक्षुः ठनेने चतुर्भागप्रमाणाम
नोह्यायस्मिंस्तच्चतुर्मनोह्लि द्विकी द्वितीयादौ भागप्रमाणाः शावरं यथा यस्मिंस्तद्विर
६ शावरकं तेन सैंधवमरिचयो एकं भागं मनःशिलायाश्चतुरो भागान् रोध्रस्याष्टौ
भागान् सञ्चूर्ण्य एतत्स्तन्येन वा वत्सबद्धप्रकुपितमात्रे सद्यः प्रकुपितेनयने वगुंठने
हितं गीतिः समुद्रफेनचपला ॥ आरण्याः कुलत्थाः गवारसेन पटावबद्धाः सुखिन्नास्तेन खवि
नुर्वीकृताः कुलत्थाः नवचूर्णं सकृद्दत्तवर्त्मनाक्षिरोगेषु नेत्राणां विधमति सद्य एव
क्वाथ आरण्याः कुलत्था अम्लं नालरसेन गोशकृद्रसेन पटावबद्धाः सुखिन्नास्तस्य तान
खर्विनुर्वीकृतास्तेषां चूर्णमेकवारमेव चूर्णनात्सद्य एव नेत्राणां कोपं विधम
ति जयति पर्वतस्रोतः ॥ धात्रीवामयानुत्यक्वाथेन रोध्रं मंजिष्ठासु सैंधवसैः अन्नथव
त्स्ववद्धैः नामस्य धान्याम्लनिमग्नमूर्तिरतिजिपन्नयात्रिणा नेत्ररूपां घाघादिभि
स्त्वेः अम्लरसेन स्वबद्धैर्मंजीपाटलिका नामस्य कांजिकनिमग्नमूर्तिः पौंड्र
कूटं० नानाविधान्नेत्रविकारान् जयति ॥ २ वज्रः ॥ बोधुराभिः सलिलपलैः पलनयेकं
कूटश्चिताः सिद्धः सक्षौद्रभागसिद्धः क्षौद्रपुनः सर्वदोषप्रकुपितेनेत्रे दार्व्याः पलजल
पलैः षड्भिः स्तन्यमष्टभागशेषः सक्षौद्रमधुपुनः सर्वदोषकुपिते च तत्तु हि
हितः आर्द्रगीतिः ॥ वातपित्तकफसन्निपातजानां नेत्ररोगाणां चिकित्सामभिधास्ये

५९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पाकात्ययकेऽत्रैलेसलेऽप्यवलम्बिनः स्यात् तस्मिन्नन्ये पाकात्ययेषु शोथः संरंभः कण्डूयाश्रुतामशान्ति
तथाकृष्णमण्डलं कथपरिदृश्यं स्यात् शुक्लमण्डलं प्रकृष्टरागयुक्तं स्यात् तथा दाहो दर्शनस्य संरोधो
वेदनाश्रुबलास्रुः अम्लाध्युषितं लक्षयति अम्लसारोम्लतां नीतः पित्तरक्तो बलेन मलैः शिराभिर्
नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितं सशोफदाहपाकाश्रुसर्वांगाविलदर्शनं अम्लाध्युषितोपि पित्त
रक्तोल्बणो दीर्घरक्तसारोम्लत्वं नीतः शिराभिर्नेत्रमारूढः सन् श्यावलोहितं नयनं करोति
तथा शोथाकाक्षिपुटमसान्नास्य दर्शनं इत्यम्लाध्युषितः ॥ इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः
इत्येवं षोडश सर्वगामारागे युक्ताः प्रस्तुतत्वात् सर्वे नेत्ररोगा इति गम्यते ॥ हताधिमंथमेव तु सा
क्षिपाकात्ययमन्यजेन एते तु रोगेषु मध्ये सान्निपाताक्षिपाकात्ययं हताधिमंथं त्यजेत् वातात्तु तः
पंचरात्रेण दृष्टिं हन्ति सप्ताहेन श्लेष्मजाताधिमंथः रक्तात्मन्तो हन्ति तद्विरात्रान्मिथ्याचारात्पैत्ति
कः सद्य एव वातजोधिमंथः पंचरात्रेण दृष्टिं हन्ति पैत्तिकश्चाधिमंथो मिथ्याचारात् सद्य एव
दृष्टिं हन्ति सान्निपातिकं ॥ इति श्रीमदाढकदत्तपुत्रश्रीमद्वल्लभदत्तविरचितायामातंकद
र्पणटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां ॥ उत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः पंचदशोऽध्यायः
अधुना सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधमुपक्रम्यते ॥ अधुना सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः प्राग्रूप
वस्त्रे तु नोद्धतं गण्डूषनावनं कर्पदुग्धवासचक्रोपादन्नत्रवान्नान सद्देतु पूर्वरूपावस्थायां वीह
मवगंडूषादिकमुक्तवा सच स्पंदनेन कारयद्धानोन्यकायमुक्ता ॥ हाहोपदेहरागास्रुशोफशान्तये
विडालकं कुर्यात् सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः रसांजनमध्याहूतं च तन्दनसैन्धवैः सैन्धवना
गरंताक्ष्मीमरिचमंजनसर्पिषः वातजेषु तत्र मधुघृतवायव्यपरावरदेषजं मासीवचाककाकोलीय
ष्ट्याह्वैः पिष्टरक्तेयाः मनोह्वापालिनीहोदैः कफसर्वेषु सर्वजे दाहादिरोगमेषविडालककुर्या

शुष्माटनसमानरक्ता: स्तम्भेण वेधक निमंनाम्पानि स्पर्शकालसं: अश्रुस्रविन मन्दा: रिक्तामंकृष्णमण्डलाभिदर्शनं
५८ मंथेसनिनामपर्वणि २
नेत्रपिल्लस्यं दल्ललक्षणं रक्तस्यं देनरक्ताश्रुराशुयाक्षिकं तत्पर्न स्यात् पिल्लस्यं दनलक्षणमाह ७
मेथक्लिनाम्रपर्वणेनैनेशोत्पाटनेनसमारम्भयस्याने टेवंभूतं नत्पर्न स्यात् वेधकपुष्पानुलेपसमंन
याना भ्यनि स्पर्शनात्तमंलोहितनिमग्ननिंबाभ कृष्णपाकशरदंवाच दर्शनं स्यात् ७ अधिमं
पाथयात्वं चसर्वं स्पर्शाधिकमथया शास्त्रदंलकपालेषुकपालेचानि रक्त रा: अधिमंथाम्र
पथात्वंचसर्वं स्पर्शाधिकमथयास्रुतास्र या शस्त्रवोदिष्टानि शोपनरक्तरा: स्रु: वातविपर्ययरपर्व
नोदपदोषदहवेन सक्षदाहत्वभ्रुमाक्षिकशोत्मीलनेमीलनं विकूणनविस्पुष्टत्वशीनेष्ठा
शूलपाकवत् उक्त: शुष्काक्षिपाकेपर्य वातपित्तानरं नेत्रंपर्वादिमत्स्यात् नथारुक्षेदारके
वदर्त्मनी पक्ष्मिस्त्रथाकृष्णादुन्मीलननामिमीलने यास्मिंस्त्रया अक्षिदं गं वनेनविस्पुष्टत्वं
नथोरुगिनेष्ठापश्चलकोकेनचपुनर्माक्षिस्यात् अयं शुष्काक्षिपाक[illegible]नामाउ
क्त: ७ सत्वाप: स्याक्षिभिर्मले: सरक्तेस्त्रत्रराथाकानिरंगदाहहर्षवनादिकान् पक्षोदुंवरस
काशंजायनेशुष्कमंडलं अश्रुस्रावीतविरागदपिछलाष्ठनेमुत्र: त्रि भिर्मलेर्दोषकाना घ८
दृष्टि: सरक्तै: स[illegible]रुत्तकानामनेत्ररोगासाश्यात् नेत्रपाकापाक: अन्निरकुदाहहर्षवनादि
मान्भवेत् नथाम्रुक्लमंडलंपकोदुंबरसंकाशंजायते अश्रुचमुहुर: कंमुहुरीनामिस्त्रा
हृष्ठिनेच ७ अल्पशोफोस्तरोगप्रसृतपाकोऽप्रलेहलेनसत्या अल्पपाकात्ययरोग: स
रंभ: कलुषाश्रुना कथावाविक्षिप्मसिनोसितंपक्वेदरागवान् दाहहर्षनिसंरोधावेदना
स्रावनवाष्पितना पाकइतिपाकशाहेनाहिकाकात्ययउपलक्ष्यते आदेवेनतोपाकात्ययानं
नयुक्ता अपाहपाकात्ययारयोरोगाभवंति तथाविंभूत: तथानेनप्रकारेणपरे: शुष्क

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुखैः कालेपि वाचितं स्निग्धोष्णोपशमनं नेत्रवातेनाभिघातेन नानाहेतुना नादि
नानिंगानिर्देशः स्निग्धोष्णोपशमनं सुखवातमुपशायनिर्देशः सोभिष्यन्दउपेक्षि
तः ॥ अधिमन्थो भवेत्तत्र तत्राधिमन्थे कृतिना दाहिकं स्यात् ॥ उपरति शाहः पुरुषोलिंगः ॥ ह
तनाधिमन्थः सोपि घ्याता नस्मादुत्तेन वेदनाः ॥ अनेकरूपा जायन्ते व्रणाहर्षो वहर्षो हाः ॥ अ
धिमन्थोपि प्रमादादुपेक्षितो हन्नाधिमन्थो भवेत् तेन हन्नाधिमन्थे नानेकरूपा रुजा जाय
ते व्रणहर्षदोषादीहा स्यात् ॥ मन्याहिशिरःखतोवा पुरन्ध्रनेत्रावा प्रवर्त्तयेत् अधान्तेभ्रम
वेछित्वाराग नेत्रोत्कविलोचनं संकोचयति वर्धस्तु सोन्ध्रनेत्रावानसंहितः ॥ मन्यादितो वायुर
तोवानेनेत्रा अधा प्रवर्त्तयेत् नयनं संकोचयति किंभूतं वेछित्वारागगण्योपरहितं नयावध
स्तु सम्प्रन्थनेत्रावानसंहितः ॥ तद्वन्नेत्रं भवेत्क्लिष्टं सम्नेत्रावातनपर्यायं तद्वत्स्यनेत्रावानस्व
स्थस्य नेत्रं समं नेत्रवातनपर्यायं स्यात् ॥ दाहोधूमायनं रोगः शुष्कपाकनाविर्मितो वहिः ॥ अंजनः
केदाः ख्रुपोतो कुरागः पीतोताभदर्शनं शीरोत्सिनश्चलनाशितं विज्ञाभिष्यंदलक्षणं दाहद
र्शनादिविज्ञातमभिष्यंदलक्षणं ॥ ज्वलदंगारकीर्णाभं यत्कृतिपुरसमप्रभं ॥ अधिमन्थे भवेत्ने
त्रे ॥ अधिमन्थे ज्वलदंगारकीर्णाभं यत्कृतिपुरुतुल्याभं नेत्रं भवेत् ॥ स्यन्देनुकफसंभवे जाड्य
लोपकामहानतंद्रानिद्रान्नानामनंदतं सांद्रास्रावमधवकुस्वेदपिछाववद्दूषिक स्तुनाक
फसंभवेस्यन्दे जाड्यमित्यादि पिछाववद्दूषिकाश्रुनेत्यन्नालेगं ॥ अधिमन्थे नतकृष्णमुन्न
तं शुक्लमंडले प्रसेकोनासिकाध्मानं पांसुपूर्णमिवेक्षणं ॥ अधिमन्थे कृष्णमंडलंनतमुन्नत
मंडलंचोन्नतं प्रसेकादिस्यात् ॥ रक्तसुरजोदूषीकं शुक्लमंडलदर्शनं रक्तस्यंदेननय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५८

दृजा स्याल्लिंगनाशनं से ध्रुवादिष्विरजाली रेष्वंजनमाक्षिकान्वितेनोत्पलजादिहितं ॥ मधुकोत्पल
कुष्ठदार्वीहरितालोत्पलाक्षिलामिले: मधुकादीनि पिष्टं जनमंजनं रजालीरमाक्षिकान्वितं हितं ॥ वातघ्न
सिद्धे पयसि घने सर्पिरंजनं तुल्यं पयस्कादिप्रलीनावाष्पं सर्वकर्मसु रक्षयेत् ॥ वातघ्नसिद्धे पय
नुतुल्यं सर्पिः पयस्कादिप्रलीनावाष्पं सर्वकर्मसु रक्षयेत् ॥ सर्वत्र तथानुपसाम्यं लिंगनाशे विन
समाक्षेपन संस्थान्वां विकृत्यां नु व्याहृत्य दृष्टेनं मदुः एवमप्यनुपशान्तौ लिंगनाशे वि लसादि
समाक्षेपन संस्थाने दोषकृ मधुजाल वेध इव हन्ति महुंजनं हितं ॥ मादिकाद्ये मूलमाख्याहि
नालरसाजने: विहायमिमगुरुवर्तिर्यंज्याहक्षान्तु यथिनी मादिकाद्यामिः सगुरुवर्तिरि
कां वुधिहत्वा विहनयनेषु रुग्वाः ॥ जातीसारीवधवमेषविबालि पुष्पवैदूर्यमौक्तिकप्रवालप
यसा सुपिष्टं मांजेनतामसमनुलापनतनु यादृग्यंस माह्न: पुनरिदं पयसीव पिष्टं पिदंजं
नं हितं मनानाव सुखमाहितं विहमसादं जननेक् वरोहे: जात्यादिकमंजनं हीरे लघ्नहरण
पिष्ट मतेनवतामसमनतनुदिश्यसमाहान्नु नरजालीरे ल चैनं पिष्टं विदंजनं छागपयसा सुपिष्टं वि
हुतपत्रं मसादं नेहितं हृदे सबलकृतं ॥ जातीतत्र विद्रुमाश्मलाबुधिफेनतीरोरसेवनुल्य
दृहितं गुलकल्पनाभिः जात्यादिभिरंजनं हीरे पिष्टैः पिदंजनं पूर्ववद्दीपवसनं तिलकाव
नं ॥ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदरा
ख्यायां उत्तरस्थाने लिंगनाशप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः १५ ॥ अथातः सर्व
रोगाक्षि व्याख्यास्यामः ॥ वातेन नेत्रे
शालिं पत्रशस्त्रावतारनवां ॥ अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः वातेन नेत्रेऽभि
ष्यन्ने नासानाहाल्पशोषकता शंखाक्षिभ्रूललाटाश्रुतोदः स्फुरणं भेदनं शुष्काल्पा दूषिका
शीताश्रु समसुचलारुजः निमेषोन्मेषणं कूणनं जानुनामिव सर्पणं ॥ अदृष्टाध्मानमिवाभाति

५८

वेष्टनैः विहारन्नेनेन पार्श्वेन तन्मुद्गान्नं हृत्कोष्ठे निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हितैरन्नैः सुखैः
सनिग्धैः स्यात् तथा च मृदुतल्पतलवस्त्रस्पर्शः श्रुतिः स्यात् सान्त्वनोक्तिभिः मनुष्यस्नानेनैतं स
न्यसेच्चयेत् तत्र तं नरं शालाकां पाणौ धृत्वा दृष्टिमण्डलं निर्लिखेत् कथमपीडयन् तथा च
नेत्रोत्सन्नप्रतिकर्मानुद्दत् ततनुद्धृत्य हनाच्च दृष्टिमण्डलं गव्यपूरेण दोषबलोत्थितं वा सव्याहि
वा स्तनेन निष्ठेदयेत् ततः नेत्रं स्वेदयेत्तु स्नेहप्रयुक्तस्नानैः शलाकामाकर्षेत् ततोऽप्युत्त
मूले विद्धं लाञ्छितया च हृत्स्थविहारं पार्श्वेन शाययेत् हृदयाङ्गुलीं कोष्ठे स्निग्धमुद्गान्नं
निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हितैरन्नैः शाययेत् तत्र पुंकारमुद्गारं छीवनं पानं मैथुनः
प्रधोमुखस्थितिं स्नानं दन्तधावनं पञ्चरात्रं समाहितः नावरेत् स्नेहपीतं च त्रोत्रयं त्रिरात्रं तत्र चर्यादी
न् समाहितः नावरेत् एतच्च स्नेहपीतं नवरात्रं ततः सामान्यं लङ्घयेत् सकारस्थितिकर्मणा सर्पिषा
सह आमलकं वा द्युमक्षौषधैः सघृतं दद्यात् विलेपिकां आहारं वा स्यात् कुर्यात् मुक्ताहितं सेवयेत् वात
घ्रः स्रमत्वं हितं सर्वं चेतावद्विमाचरेत् एतमनुदिनं सर्वं चेतावद्विमाचरेत् एतत् त्रैलोमनुर
श्येन दृष्टरास्येषु लाभनेः रूपाणि सूक्ष्माणि सूक्ष्माणि सहसा नावलोकयेत् एतत् रागरजा
दीनामधिमन्थस्य वाद्धवः प्रहितैर्वा प्रदोषा हृष्यपाकोनान्तनुपक्रमेत् प्राहितैरागैरेलयावे
धद्रोषा च रागादीनामधिमन्थस्य वाद्धुतिः तां प्रत्यधिपतिमनुपक्रमेत् एतत् कल्कितनाः सघृता
दूर्वाः पयः शारकं साधितं वा मुखालेपः प्रयोक्तव्यः रजारागोपशान्तये दूर्वादयः कल्कितनाः सघृता
मुखालेपः प्रयोक्तव्यः रागोपशमनाय एतत् ससर्पिषा तिलान् लाक्षां दन्त्यामातुलुङ्गरसाप्लुता
निलाः सपिष्पलीयुक्तं बीजपूररसाप्लुताः सर्वशुक्लाः एतत् पयसा सारिवापत्रं मञ्जिष्ठां मधु
यष्टिभिः अञ्जनं क्षीरपुनर्नवा सुरवाक्षः शर्करया पयसा आढकीभिः छागक्षीरान्वितैः सुरवे
शालेपः परिसुखकृत् एतत् लोध्रसैन्धवमरीचिकामधुकं छागमलयपयः सन्तमाप्य क्वाथेन पानं
स्नानुसारेण चैतं लङ्घयेत् वीजार्थं सन्तांकोष्णेन घृतेन सेको हितः तथा आमलकयुक्तं वा सद्द्रवं स
घृतं यवान्नं भुञ्जीत विलेपिकां वा आहारं तनन्तरं स्नपनं मुक्ताय एतान् घृतैः सेचयेत् ९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

साभीरात्रीपिनिश्चिनात्सात ॥ विषमाछिन्नरूपाभासरू कृष्णिन्नांशुकास्य ना विषमाछिन्न
रूपानानयासरूजाछिन्नांशुकारूष्टिः स्मरना: ॥ दृष्टिः कास्यसमछायाचंद्रकीचंद्रकाकृतिः
चंद्रकीदृष्टिः कांस्यतुल्यछायाचंद्रकास्यात् ॥ छन्नाभाने कृष्णलीच छन्नकीनामनीलिका:
छन्नाभा ॥ एनेकवलिश्च छन्नकीनामनीलिकास्यात् नविपदुःखिराहीणानन्तरपीनसकारि
नो नजीलिधीरवमिनशिरःकुलिहिम्लिलिनां ॥ सिराहीणानराणानविधेन ॥ अथ घस
धारलेकालेसुहृदसमोजितान्मनः देशप्रकाशपूर्वोद्भिमिषज्ञानंचपीठगः पवित्रेणो
पविष्टस्यसिन्नास्यसमुखतानिलैः ऊर्ध्वमुष्टस्थितेनेचेदृष्टौदृष्टुंस्तुनमलं सांनासांपेस
मास्यनिष्कंपंमद्धिधायेन कृष्णाद्वयंगुलंमुक्तानयाहार्दमपांगतः नत्त्वेनीमध्यमांगु
ष्ठैः शलाकांधानिस्सलोधत्नां देवछिद्रनयत्नात्सांद्रुहमाचलपल्लिव सव्यंदक्षिणहस्तेनत
त्रसव्येनचेतरत् विधेन ॥ प्रयोतिमनलाथः कृतमलस्यमुद्भस्थतथासमोजितान्मन ॥ प्र
नुरक्षसाधारणकालप्रकाशदेशपूर्वोद्भिजानुतुल्यासनस्थिते वैद्यः प्रांजुरस्यप्रविपवि
विष्टस्यनयासितन्नेश्चहिलोचमस्यनस्यहितनास्यस्यैकमुखवायुभिस्तत्याश्रगुष्ठेनमलिनेने
त्रेसाजितृष्टेमलपुत्रमुमनेदृष्टा स्वांनासकर्वीद्यमान्यस्वसाद्धीनष्कंपंधारितस्थि
कृष्णमंडलात्दूयंगुलंहित्वापांगतोगुलचतुर्भागमुक्तानत्त्वेनीमध्यमांगुष्ठैः शलाकांनि
श्चयंपयासवीनितयाधत्नादेवछिद्रस्यपार्श्वेनयदृष्टमालोड्यन्निव सव्यनेत्रेदक्षिणकरेण
वामेनहस्तेनदक्षिणमांविधेन ॥ सुविद्धमाहः स्वात्स्रकांवुलवसुतिः सात्वपञ्चानुर
चानुनेत्रस्तम्भेनसचपन् शलाकायास्त्वनामेलनिलिखेनेमेवमंडलं ॥ प्रबाधमानः श
नकैर्नासाप्रतितुदस्तनः उच्छिद्यनकेणाप्रहेरदृष्टिमंडलगंकफं स्थिरदृष्टेचलेवानिरवद
पदाहितवाहन: ॥ अथदृष्टपुरस्तेषुशलाकामाहरेच्छनैः घृतासुतेनपिचुंदत्वा बद्धाक्षयानुं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

साधुसो ॥ अहिनादृष्टा रात्र्यामनेनं निवृत्तिरात्रिभास्तुरांध्या लोकनाच्छोपशांतिशैत्यनेनोन्नीनामिनाम्ना
मुनिना परमेनं तृणं लयनस्य रहस्यमुदितं ॥ उपद्रष्टं दृष्टिस्कंधं कृतं ॥ ७ ॥ इति श्रीमंगलाकरदत्तपुत्रश्री
मद्डल्हणदत्तविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबंधसंग्रहाख्यायां षष्ठउत्तरस्थाने सप्तद
शोध्यायः १७ लिंगनाशप्रतिषेधान्तव्य गुह्यं ते बहुवक्तव्यत्वात् ॥ ७ ॥ अथातो लिंग
नाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ विभीतस्तु जानन् निःशेषं लिंगनाशं कफोद्भवं ॥ आवर्त्तक्यादिभिः
बाह्यैर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ सुजानं सुष्ठु घनीभूतं लिंगनाशं निःशेषकफोद्भवं विधान ॥ शेषास्तु लिं
गनाशा असाध्या इति न तान् विधत्ते ॥ तथा आवर्त्तक्यादिभिर्वक्ष्यमाणैर्बाह्यैरुपद्रवैर्वर्जितं सु
ज्ञानं कस्मादित्याह ॥ ७ ॥ सा संजातो हि विषमोत्थितः स्यात्तु नेमस्तनुः शलाकया वक्तुरुहो
पि पुनः सद्य प्रपद्यते कराति वेदनां नो द्वांदृष्टिं च ॥ ७ ॥ गयेन पुनः श्लेष्मलैः पचिते चाश्रुस्रावैः साप
द्रवैश्चिरात् ॥ लिंगनाशं यस्मादसंजातो विषमोऽनलसमं संस्थानस्थ यादंधमस्तु सहरास्व
याननु नेयनः शलाकाया अवकृष्यमाणोपि सन् पुनः सद्य एव वर्त्तते नो वा रुजां करोति पुनरपि कृत्वा
योपि सन् मध्येऽपि दृष्टिमाच्छादयेत् श्लेष्मलैराहारैः रात्रौ पूर्यते ॥ सापद्रवैश्च श्लेष्मलैराहारैः सो
पद्रवैश्चिरात् पूर्यते ॥ ७ ॥ श्लेष्मिके लिंगनाशे हि सितत्वात् श्लेष्मणः सितः तस्मात्पद्मोऽभि
भवाद्रुवत्या नीलनाद्रः ॥ यस्मात् श्लेष्मिके लिंगनाशः श्लेष्मलस्तु कृत्वा तु कः ॥ तस्य लिंग
नाशस्यान्यदोषलवानादिनाभिभवादांतो लल नामवति गदः ॥ तथावर्त्तचला दृष्टिरावर्त्तकी
कृष्णा सिता नव तने आवर्त्तक्यादिषु मध्ये आवर्त्तकी दृष्टिरावर्त्तक्वचला नयायाः कृष्णा सिता चस्या
न ॥ ७ ॥ शर्करार्कपयो लेशनिचिते च घनानि च शर्करा अर्कक्षीरलवलेशनिचितेव तया प्रतिघना
च स्यात् ॥ ७ ॥ राजीमती दृष्टिनिचिता शलिसूकाभिराजिभिः ॥ राजीमती दृष्टिः शालिसूकसह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गोशकृद्रसादिभिर्विपक्वात् अंजनं शालाने सर्वलौहगैरिकादीनां चूर्णैः तथा व्योषयस्त्वां साञ्जनं विधारसक्रिया २

४५ तस्मिन्नुस्मरस्यान्न विन्दुः क्वचिद्दहेति पुराणमधोमाध्वीकं सिद्धं गंधलोहे विशोधयेत् रसेनैव
सर्वेतालेषु पचेत् गोशकृद्रसदुग्धघृतेविपक्वा शालाने जनने सर्वलौहरकृत्तालीसचूर्णितायां रस
क्रियावाशालाने ७ मदालापि नेत्राणि तिमिरादिप्रशमिनः क्षीराष्टगुणघृतेन पक्वे रसनेतेन ताम्रे
हितं मदादिभिः क्षीराष्टगुणघृतेन तेन सहितं वक्तुं नाम वतं हितं ७ नस्यं तं क्षीरसर्पिः स्यात् दशाप्तांस्ति
क्षीराद्यधः क्षीराद्दृष्टं सर्पिः स्याद्धितं एवमसम्यग्ज्ञानतो हितार्थमधःकार्यः ७ चिंतानिर्घातभीतेः कर
रासानसान्त्रकटकासनानां विरेकं नस्यं वमनं पुटपाकं च क्वचिद्भिम्भान् त्यदंग्याहारवमनानंतरं सुतं
सादि विधारणान् ग्रसेत् राजमावसानां चक्षुष्यं तिमिरे रोगवत् चिंतादिभिः तिमिरवानपि ति
मिररोगी वपदस्वेन ७ पथ्याहारं च प्रयुंजीत दोषादीन् स्वस्थाणुस्थं तान् तास्मिन् प्रतितिमिररोगिणः हरादि
शनेयत्यापागदोषवद्भूतस्थानं दीनं दोषावधं प्रयुंजीत ७ सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोक
नेनोपहतेचक्षुषि हितं स्निग्धहिमादिकार्यं निर्वाजेनेन मधुघृतेन च ७ सूर्योपरागादिविलो
कनेनोपहतदर्शनस्य हितं स्निग्धहिमादिकार्यं आदिशब्देनाग्निसूक्ष्माग्निभास्वरादिप्र
तिभास्वरादिप्रतिनमतः सुवर्णं च घृतेन घृष्टमंजनं हितं ७ तद्रक्षणायोपायं सर्वकालं मनुष्येण यत्नः
कर्तव्यो जीवितं यावद्दिष्टा यथैलोके यं तुल्यरात्रिंदिवानां पुंसां अंधानां विद्यमानेऽपि वित्ते
नेत्ररक्षायां सदा यत्नो विधेयो यावज्जीवितं नाभिलाषितव्यं यस्मादंधानां तुल्यरात्रिंदिवानां पुंसां
विद्यमानेऽपि धने लोक एव निरर्थकः स्यात् रात्रिंदिवशब्दात्रयं चतुरादिसंज्ञेति ख्यातितः वेष्टदे
वीवत्स ७ त्रिफलां सर्वरसुनित्यविशुद्धिमनसा निर्वृतेरंजनं हननं स्पशाकुनाशनं नासपादप
जाघृतेन पानं च सदैव नेत्रहितं त्रिफलादिकं सदैव सर्वकालं नेत्ररक्षा स्यात् अहितादशनात् स
दानर्द्रात्रिर्भस्माभास्वच्चलत्स्वमवीक्षणं च मुनिनानामिनोपदिष्टं मतन्यरमंरक्षणमीक्षणं

४५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रियासेद्धान्वितेयंकाचपात्रपायनमंजनं नकुलांधत्रिदोषजेन्यैतेमिश्रैर्विहितोविधिः नकुलांधत्रिदो
षजेतिमिरेविहितोविधिः काचि ॥ रसक्रियाघनसोद्भूमोमधुस्वरसहितैः नास्यैगैरकुनालीसे
त्रिरांधेहितमंजनं घनादिद्रुमैरसांजनाद्दिभिर्निर्वत्तांधेरसक्रियाहितमंजनं ॥ दध्नाविघृष्टं
मरिचंरात्र्यंधंजनमुत्तमं दध्नाविघृष्टमरिचंरात्र्यंधेश्रेष्ठमंजनं ॥ करंजिकोत्पलस्वर्णगै
रिकांभोजकेसरैः पिष्टैर्गोमयरसेनवर्त्तिर्दोषांध्यनाशिनी करंजादिभिर्गोमयरसेनपिष्टै
वर्त्तिर्निर्मितांधघ्न ॥ अंजनामृतगणवाकोनीकुलाष्टांनोजसेंधवैः अंजनामृतगणपिष्टैः कौं
स्याहिपिवींविवर्त्तिर्निर्मितांध्यरामनी ॥ कालानुसारीत्रिकटुत्रिफलालमनःशिलाफेना
ख्यास्तदुग्धेनरात्र्यंधवर्त्तयोहिताः कालानुसार्याद्यैराजाहीरेणपिष्टावर्त्तयोनिरांधेहि
ताः ॥ सलिलेवपयकृत्मध्याविवलीरहृहृत्रयवेन नाम्युष्णामधुनाघृष्टारात्र्यंधवरमंज
नं ॥ रवोदेवङ्गीहृतपकृतीमाहिनेलसर्पिषा माहिषवङ्गीहृतपकृतीनेलसर्पिषासहमस्ते
पेन ॥ घृतसिद्धेनिजीवंत्याः पल्लवानिचभक्षयेत् तथानिमुक्तकेरएडशेफाल्याभीरजा
निच मत्स्यघृतेकुम्भयोनेःवचैः पानेचपूजितं जीवंत्याश्चपल्लवानिसर्पिषापक्कानिभुंजीत
तथातिमुक्तकादीनिपत्राणिघृतसिद्धानिरवादेत् अगस्त्यस्यवचैः सर्पिःसिद्धंपानेचपू
जितं ॥ धूमरात्र्यांम्लपित्तोष्णविदाहेजीर्णसर्पिषा स्निग्धंविरेचयेत्शीतैःशीतेर्दिह्या
त्सर्वतः अम्लपित्तोष्णविदाहाविदग्धजम्लपित्ताष्णविदाहः धूमरात्र्यांम्लपित्तोष्म
विदाहेषुतस्मिन्नेवधूमरात्र्यः रोगजृम्भादीनाद्दिलक्षणैः मरसमल्लारानादित्याहिना
अम्लविदग्धामवेत्पित्तविदग्धाख्योनिःपित्तविदग्धाउष्णकमस्येत्यादिनाउष्मविदग्धेति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

११

रुधिरेणान्वितास्रावं स्तन्यं पिबेत् ॥ रसोनं नावनं तैलं पिबेत् लेपो गुडूच्या मधुकादिभिः स
हीरं तैलं सिद्धं नावनं हितं मधुकादिभिः सिद्धं जले नवं पिबेत् मुस्तलेपोहितः ॥ ७ ॥ नीलो
त्पलाद्यं नाग पुष्पाद्युत्पलानि चन्दनं केसरं मधुकं नावनं तैलं पिबेत् वस्त्रे चशास्त्रे न ना
डिभिः ॥ साधितं तैलं नावनं नासादिवक्त्रं चशास्त्रे ॥ ७ ॥ दशाद्युत्पलोत्पलानि यूहे चूर्णानि क
ल्कं सर्व ॥ नवनीतं नस्यं नस्यः पंचकोद्यं पुनर्हितं पिबेत् शीतं चाग्निमाहितमिदं सर्वजंतिमि
रंजनं उशीरकं पिप्पलीसैंधवं सजीकणं दद्यात् नवनीतं नस्यं पञ्चनानि नेत्र पुनः पच
नं घनेनाग्निनं शीतं नवनीतं दिवसं एतत्सर्वान्येतानि सिरोहितं मंजनं ॥ ७ ॥ पथ्यानिम
ज्जपूर्णानि सैन्धवानि त्रिफलावारलोध्राणि अंजनं पुनर्नवाहस्तं भागवासयेत् मासवि
शानि रात्रौ चानन्तरमुद्वर्तनं सर्वं पंचकं समं संगीतपुष्पाणि एवं पञ्चाहानि तानि नु चूर्णानि
अंजनं श्रेष्ठं तिमिरे सन्निपातिके रात्रिचारिणि चतुर्णां नामस्थानि मज्जापूर्णानि स्नानेजं
नवपुण्ड्रानि जलवर्हानि मासावतानि रात्रौ वावासयेत् ततः पश्चादुद्धृत्य वासयेत् तानि च म
धु संगीत पुष्पाणि मधुके न च चूर्णानि नानि सान्निपातिके तिमिरे अंजनं श्रेष्ठानि ॥ ७ ॥ का
चे वा कृष्णपुष्पाणि रात्रौ निपीडिताः ॥ साधायस्तु मृल्लाद्य द्यात्स्राव्य स्वजले ॥ कसः
काचे वाप्यूर्ध्वदिनात्क्रियाश्विरां हित्वा रसरायिकस्मान्नानुमीयन्ते त्ताहयंत्रे न्वादिरा
त्रयांग पंत्र निपीडितामला ॥ साधापयनः सुः स्रावितं नवनीतं लोकसः दद्यात् ॥ ७ ॥ गु
डः फलं जनं कृष्णामरिचं कुंकुमादजः रसक्रियंसरोजां काचयापनमंजनं गुडादयोरस ४४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुनः कुष्ठलोहरजो वा वसैः पत्रत्रिफलांजनैः शंखादिभिर्दग्धैमलापाविमला ६ 340

गर्थं ॥ नलंबान्यंसलिलेक्षीरजीवनीयस्नेहमलैः क्षीरेणचतुर्गुणेनजीवनीयादिभिरांजं
स्नेहपक्वंनस्यम् ॥ शीघ्राद्गुवेमनाकायवदाकलहेनेघृतं विधेत्सिराधीनवनोद
दाच्चानुविरेचनं कार्यं पूर्णाम्मयाश्रंठौ कुष्ठाकुंभनिकुंभजं ... न्यतिमिरे प्रमना
दिभिः पक्वंघृतंपीतंवतः स्त्रावयित्वा विरेचनंपाशादिभिः कार्यं विरेचनं ॥ हीवेरद्रा
क्षहिमनिशाकुष्ठाकल्कैः पयसान्वितैः द्विगुणेमलनिष्ठैः तैलंपक्वं वनावनं हीवेरादिभिः
कल्कितैः पयसान्वितैः ... न्यवकुनादनेहितं ॥ ... पिप्पलीकटु
त्रिकफलत्रिकैः ... वर्त्तिर्हितास्मानं कुष्ठलोहादिभिः काकिलव
र्ति ॥ ... हिमालालाटंमास्थि ... बालमारिच ... चंदन
केनकं पिष्ट्वा ... दुग्धाभ्यां वर्त्तिस्तिमिरप्रभुक् ... दिक्षाहिमादंता ६
... लालाटंलालाटेमधुंप्रांस्थि तोयाञ्जनमोबालादीनि क्षीरक्षीरछागदुग्धाभ्यां
पिष्ट्वा वर्त्तिस्तिमिरप्रभुक् ... हरन्त्यपि ॥ रक्तजो पित्तवत्सिद्धिः क्षीरेन
... प्रसादयेत् रक्तजे तिमिरे पित्ते वदुकुंमः क्षीरेणवीर्ये ... नुपानोवधसेक दैं५
लेपादिभिः ... रक्ते प्रसादयेत् ॥ ... दिभिः ... हिमवद्यं पद्य४
केः ... मलदुग्धवर्त्तिनेरक्तजे तिमिरे ... नरथाति द्राक्षादिभिः ...
लीदुग्धाप्यैः ... तिमिरे न रथाति ॥ संसर्गसान्निपाते तान्ययथादोषाद
यं क्रिया ॥ संसर्गजे सान्निपातजे च तिमिरे यथादोषोद्रेकं चिकित्सितं ॥ सिद्धंमपक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमं तत् पुष्पाद्यैः सिद्धेन सहितं गुल्गुलु क्षीरं पक्वं कृतं तर्पणं ॥ मेदः सलवणं दद्या
यानदुग्धे सिद्धान्त खंजनाहृत्यानि उद्धृत्य क्षापितं नेत्रं मधुकोशीरचंदनैः तर्पयेत् कर्महरणानि
द्रुमाद्दुग्धे सिद्धान्तखञ्जनेनालोड्य तान्नेत्रे उद्धृत्य मधुकोशीरचंदनैः एवं पक्वं तर्पणमुत्तमं ॥
ध्यावि कल्कगाधानां दद्यान्निर्विरचाहि पृथक् पृथग्गनेनैव विधिना कल्पयेद् बुधः सा
विदादीनां पृथग्गनेन विधिना वश्यां कल्पयेन् ॥ प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ पु
टपाकं नु प्रसादनं स्नेहनं च तर्पणं पुटपाकं विधानं प्रयोजयेत् ॥ वातपीनस च चत्वारि निरूह
सानुवासने ॥ चत्वारि तज्जे तिमिरे वातपीनस कृत्वा निरूहमनुवासनं च प्रयोजयेत् ॥ पित्तजे
तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत् सिरां पित्तजे तिमि
रे जीवनीयैः फलत्रिकेण च सर्पिः पक्वं पाययित्वा ततः स्निग्धस्य ततः सिरां व्यधयेत् शर्करै
ला त्रिवृच्चूर्णं मधुयुक्तं विरेचयेत् शर्करादिभिः समायुक्तैः विरेचयेत् सर्पीनानसेकलेपांश्च
न युज्यात् नेत्रास्य मर्द्दनं नेत्रास्य सेचनं शीतानि सेकलेपांश्च युज्यात् ॥ शर्करा
नापद्मकैः क्षीरमुक्ताशावरचंदनैः वर्तिः शस्तांजनं चूर्णं तथा पत्रोत्पलांजनैः सनागपु
ष्पकर्पूरपद्माह्वस्वर्णगैरिकैः सारवादिभिर्वर्तिरंजने शस्ता तथा पत्रादिभिः चूर्णांजनं
शस्तं ॥ सौवीरांजनतुत्थकशृंगीधात्रीफलस्फटिककर्पूरं पंचांशं पंचांशं त्र्यंशम
थ कोशामंजनं तिमिरघ्नं सौवीरांजनादिकमंजनं शस्तं कियत्किं यत्समाशमित्यादि
पंचांशमित्यादि तदेव पंच भागाः सौवीरांजनस्य पंचैव तुत्थकस्य ... आमलकानां
भागास्त्रयः स्फटिककर्पूरस्य भाग एकः इति निश्चितं एवमेतदंजनं तिमिरहं कुर्यात् गीति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कंपिवेत् ॥ अनेनरंजितःकालेचभृंगलानांकरंजीर्णेएसंयुक्तेमेरंडतैलान्वितंविरेचनंयोजये
त् ॥ सप्तलजालजीवंतीनुलांडोलेभसःपचेत् ॥ अष्टभागस्थितेतस्मिंस्तैलप्रस्थंपचेत्सम
वलात्रिफलजीवंतीवरीमूलैःपलोन्मितैः ॥ मधुयष्टिपलैश्चतुर्भिश्चलोहपात्रेविपाचयेत् लो
हएवस्थितंमासंतावनावृद्धंजत्रुजान् कान्तिवर्णप्रदान्नाशयेद्गात्रंनाडूरीकाहेमाक्ष्यादान् केशा
सकंधरास्कंधपुष्टिलावण्यकांतिदं ॥ मूलजालपुनर्नवाकजीवंत्याःपलशतंजलद्रोणप
चेत् तस्मिन्जलेष्टभागशेषेक्षीरतुल्येतैलप्रस्थंबलात्रिफलापादिभिःपलोन्मितैर्म
धुयष्टिकापलैश्चतुर्भिर्लोहपात्रेविपाचयेत् लोहभाजनएवमासंस्थितंतन्नस्येनोर्द्ध
जत्रुजान्रोगान्हन्ति विशेषेणदृष्ट्याश्रयवातपित्तरोगान्पराकरोतिकेशादिपु
ष्टिलावण्यकांतिकरं ॥ छ ॥ हिमेरण्डतुरगीसिंहीपलदारुवचानतैः ॥ घोंवयाबिल्वमूले
श्चतैलपक्वंपयोन्वितंनस्यसर्वोर्द्धजत्रुगतान्श्लेष्मामयान्जितं ॥ मधुकैरुत्पलादि
भिस्तैलंसक्षीरंपक्वंनस्येनसर्वजत्रूर्द्धरोगान्हिजित ॥ छ ॥ रसांजनेनचवैयाघ्रीवाराहीवाश
शस्यते गृध्राहिकुक्कुटोत्थावामधुकेनान्वितानांपृथक् वैयाघ्रीवाराहीवावसाप्रजंने
शस्यते गृध्रसर्पकुक्कुटोत्थावावसापयोमधुयष्टीयुतामेष्टा ॥ छ ॥ प्रत्यंजनेनच
स्रोतोंजनंरसक्षीरघृतैःक्रमात् निषिक्तंपूर्ववच्चांजनंतिमिरघ्नमनुत्तमं ॥ प्रत्यंजनेचस्रो
तोंजनंमांसरसादिषुक्रमेणनिषिक्तंपूर्ववदांजनं एतच्चपरंतिमिरहृत् ॥ नेत्रदेवंशामेषा
न्नतनलपर्णमाचरेत् यद्येवंतिमिरंनशाम्येत्तनलपर्णलंकुर्यात् ॥ छ ॥ नानाहाकु
ष्ठनलदकाकोलीहृयष्टिभिः प्रपौंडरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः सार्धरष्टगुण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

निर्दग्धं हमधनमंजनं चयेक्षं योगो गोयं नयनतलेऽकुर्वे निगाधे कारुदासि सकोस मांसो नयोः समयंजन
बाजुंश्सां शकर्षर पुनर्मिद् मंजनं नितिमिरापहं भवति वो मदृक्षस्तद्वलविश्रकाश्मा गल्ल सलक्ष समयम्
नस्या स्यमुरवं गो शकृद्रि गोमयकरी बोढ़ि दग्धं भस्म स्यान्नंजनं न स्यात्समं यंजनं स्रोतोंजनं समथ
नं हमा गये श्रवं चूर्णितं विलकोः पंये कोपा नयनं नयोर्वेगा धुंग्रधनुस्वाकं रोति ७ कृष्णसर्पवदने सह
विष्टं दग्धमंजनमतिस्तनधूमं चूर्णितं नलं दपत्रविभिन्नं भिन्नतारमपि दृशनिचक्षुः कृष्ण
सर्पस्य वदने सह विष्टमंजनं नंनतिःस्तनधूमं दग्धं मांसी भिन्नं नं चूर्णितं मधुपुष्पं नचा हुर्भिन्न
तारमपि दृशति भिन्नतारमपीत्यनेन ज्ञानं पति स्पष्टमस्या [illegible] ह नतु भिन्नतारस्य कथं चिद्
दृष्टं स्यात् अन्वत्रायोवं विधो न्यायोपमनुसरणीयः स्यागनाथे ७ कृष्णसर्प [illegible] मन
स्यस्व चन्द्र स्वापि दृष्टकान् क्षीर कुंभे त्रिसप्ताहं कोर्दयित्वा समं प्रयेन् मे श्रवणेन तीन स्य
न्य क्षीयानेन कुकुरा [illegible] स्य पुरीषं सप्तसनेषु चमंजनात् क्षीरकुंभे मन्नं कृष्णसर्प [illegible]
वृश्चिकं सकनुराण्डस माहं कोर्दयित्वा विलेपयेत् नस्य कुकुरस्य पुरीषबलं पोयजानान्नि
क्षितमीक्षते ७ कृष्णसर्पवसारांगव कनकान्तमंजनं [illegible] चिरादंधानां दर्शन
प्रदा कृष्णसर्पस्य वसा शंखं कनक फलं [illegible] वीरांजनमिदं परमक्रियाद्वागे
वांधानां दृष्टिप्रदो ७ मरिचानि दशनां वृपि तुल्यान्यानुत्यान्य लं विचुर्यक्ष्याः क्षीराई दुग्धमंज
नमप्रतिसार [illegible] मुन्मवितिमिरे दृशामरिचानि व [illegible] माक्षीकादर्ष्टैकर्ष तुन्या
न्यलं मधुयष्टिकायाः कर्षः एतत्सर्व क्षीराई पश्चाहदुग्धमप्रतिसारसंस्तमंजनमतिमिरेषु
मिरक्षेत्रे गीतिरायी ७ महाबीजमरिचामलककलतुन्यया यष्टिमधुके जलपिष्टैः छाय
येव गुटिकाः पारमकानाशयन्ति तिमिराणि चिरेण महाबीजानि [illegible] मर्जं जलपिष्टे गुटिका श्रा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

४२ पयेवचाद्रिसुक्तानन्वानपेनलिप्तिस्तूलिति लघुनाशायंति स्वामननाद्वन्ने ॥ मरिचामलकजलो
द्भवनस्याञ्जननाप्यधानुमिः क्रमवृद्धैः वत्स्याह्निकइतिपाणस्तिमिरापर्कदकावकेंदूहता
मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः वत्स्याह्निकइतिपाणस्तिमिरादिघ्नः वत्स्याह्निकइतिकोर्थः कीदृ
शः समासः क्रमः माह्निकवर्ह्नेनाहिलोतास्यपानक्ययुक्ताच दमाह्नीकइत्युच्यते षट्
पूरणोवत्समाहिमाह्निकोपरिस्मन्निति समासः तेनाऽस्मिन्योगेषण्णवत्समाह्नीकइत्ये
वनिष्ठते नीतिरार्थः ॥ रक्तातिरक्तास्यस्फटिकं सुवर्णं स्रोतोजं नेनाम्ब्रमयः सरांकुर
इनं लोहितंगैरिकंचचूर्णांजनं सर्वहराम्मयघ्नं रक्तादिभिसमृर्णांजनं रक्तान्यत्रवत्त्वम
रकतादीनि पद्मालाभस्ताह्याणि लोहितंगैरिकं लोहितंगैरिकं केचितुलोहितंकुंद
समाहुः एनच्चूर्णांजनमवैवदृष्टिरोगहरं उपजातिरत्ने ॥ तिलतैलमसतैलं ग
स्वरसोसनाज्ञ्चनिर्यूहः आयसपात्रविपक्कं करोतिदृष्टिबलं ॥ तिलतैलं अक्षतैलंच
समांशं मार्कवस्वरसोसनाजकाथ स्त्रेणायसपात्रविपक्कं दृष्टिबलं मेनल्लस्यकरोति
कार्यादोषानुरोधनच नेकरास्तलस्तेहास्त्राविस्त्रावणेरक्तनस्यैः उपचरेदंजनमद्वेचास्ति ।
वासित्रियानभ्यालेपसेकैः दोषवशाच स्नेहास्त्रिभिर्मुहुर्मुहुरनेनत्ररोगगणमुपक्रमे
त मूर्ध्ववस्तिर्गण्डूषादिविधुक्तः उपजातिरत्ने ॥ सामान्यसाधनामिदं प्रतिदोषमतः
शृणु इदमनन्तराभिहितं सामान्यं चिकित्सितमतोनन्तरं प्रतिदोषं साधनं शृणु किंत
दित्याह ॥ वातजेतिमिरेनत्रदशमूलाम्भसाधृतं क्षीरचतुर्गुणमाक्षस्लाकल्कपक्कं पिवेन
नः त्रिफलापंचमूलानां कषायक्षीरसंयुतं एरंडतैलसंयुक्तं योजयेच्चविरेचनं नेत्रुत्ति
मिरादिषुमध्येवातजेतिमिरेदशमूलक्वाथेन घृतं क्षीरचतुर्गुणे त्रिफलाकल्कप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मधुनात्यक्तायाः पृथक् पृथक् मही कालार्करोतो है: ननंनंतितिमिरातुरः ताव संजिफलानुनं शी मधु
शर्करायानरयाड्डूनं पूर्वं वा हरीतकी तस्य होका शर्करा है: पृथक् पृथक् पुनामनारन
२४ तिमिरातुरे स्यात् ॥ स्रोतोंजं शंखनुः षाष्टिकाम्भायाः पाकाचनैः पुन्नाग्न्यैकमेका
शेरंधम रोगिष्यामनान् धात्राविल्वा तत्र तं नन तस्य चूर्णितं चयेन रसांकं पकषाये नु सम
कृतः पृथक् पृथक् वेदपंमुक्तानां पान्नां त्रिमिमेर्गुनं नतः चूर्णितं नं प्रयुंजीत नतर्व
तिमिरापह स्रोतोंजं शंखनु षाष्टिमं रास्नामा दिमिः प्रत्येकमेकं ये पुनानं धमकोदराख्य
तान् धात्रावपित्वा तस्य तत्र नतन्माद्यां निशालायां नतो नं नरं मधुराहिगलकायवुनाशि
वचयेत प्रथक् पृथक् सप्तवारान् नतो वे दूर्यमुक्ता शंखाना त्रिमिमेर्गुनमेन चूर्णि
जनं सर्वतिमिरघ्नं प्रयुंजीत ॥ कासी जिनानकाय कुंकुमनी लोत्पलामयानुत्यैः सि
मस्रोतः तिमिरामर रक्तराजी कंडू कावादिरामाभिष्ठन् मांस्यादिमिः समस्तजी वृतेस्यं दे
रलवलभा भा भागा द्वाकलमधुद्वे नाम्रा सौवीरभागनवकं त्रिजातायां चूर्णितं कलामय
जेन मरिचसैंधवयोर्द्वौ भागौ पिप्पलीमधुद्वे नयोर्हौ भागौ सौवीरांजनस्य भागानव
एतच्चूर्णितां चूर्णितं कफामयजित्मीनिरयी ॥ द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमघवसा
सुच पृथक् द्विमास सु स्रोतोंजं समकृत्वा निषेचयेत् नचूर्णितं स्थितं रोखेदकसात्नये
जनं रक्तस्रवान्हि रागे गुर्विदहवानि निर्मितं द्राक्षादि स्वरसे पृथक् पृथक् द्विमास ले
च स्रोतोंजं ने नस्तकृत्वा निषेचयेत नचूर्णं कनर च वाष्पतेहाष्ट प्रमादे कृतं जनं सर्वो द्विरो
नेत्रुरोगं चिरोहवानि निर्मितं ॥ निर्दिग्धं वाकराम्ल रेसे ष्टुचेत्यं नि षेचनं कमादृत्यापयः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

346

४१ सार्धः ह्रोट्टे नस्यात्वलहृयं कार्पिदैस्लाध्यमत्रिवश्रोतोतुनकरत्क्रमतैः वदरोधयापोलापया
कर्णेलंजनवोनिकैः पुत्रपलेलनवश्याहूमवानधानचूर्णितं हंतिकाचार्यनत्तां ध्धरक्त
रात्रौः सशीलिनाः चूर्णविशेषान्त्रिभिरंभास्करेभास्करेणपया त्रिंशद्भागाभुजंगमस्यांध
कावालपंचकंभुल्वनारककोहैहोवंगस्याकोंजनाद्रपं ऽयंधमूर्वाकुनधानवक्रंविमल
मंजनं तिमिरांतकरंलोकेद्वितीयइवभास्करः वांहंगारेसुष्ठंनिर्दिष्टं पूर्ववत्क्रमेणञ्जा
गहौरघनमात्रिकेनिषिचितंतस्मात्तिहिंग्वाद्यनुत्यात्यलहृयंताप्यादिभिः कार्षिकैर्य
पे हफलेनचपुत्रकामूत्रानधानितंचूर्णितंकाचादीनहंति सुसेवितोयंभास्कररसूर्णोविरोव
लतिमिरंहंति व पारंवरंधकारमितुषमात्रेबोलकारः भुजंगमस्यसीसकस्यत्रिंशद्भागः
अंधपावालस्यभागपंचकंभुल्वतालयोर्हीहो भागौ वंगस्यत्रपुसैः एको भागः ऽयंजनाद्र
नत्रयं ऽयंधमूर्वाधानेविपक्कमंजनंद्वितीयोभास्करइवलोकेतिमिरांतकरं भुजंगादीनां
शतधिनानामत्रप्रयोगः ननुमारितानां लोमवेछगलरसेनुकांजिकवहोसल्ब्येहृविषि
ताषिचमाहिकेव यनुत्यत्वल्लिनमनेकृशेनिषिचेंनन्नकुर्णाकृरउंसमंनरस्यवस्तुः ननुत्य
नरस्यगरउनुल्यानयनेकुर्यात् कनपंचदीप्तसकृमयारिछुनेकपासप्रकृत्वानिषिक्तं ग्रहार्थ
लो ७ श्रेष्ठजलंभंगरसस्यविषाज्यपमजापयः पहीरसवयनसीसंसप्रकृत्वः एयकुर
यक नमनंनवायितेनन्छलाकूनेवेपुत्रकासांजनानांजनावानेमिर्थाम्न स्तावयेछिल
वेल्लवकृजाद्यरंत्रराजीवहंति पन्सीसनप्रनवत्रिपलाकृत्याद्विकपयकपयकसमेके
त्वः पायितेंतस्य शलाकूनयनेपुत्रकासहंजना ऽयंजनेनरहितावानेमिर्यादीनहंति शालि
नी इवलोकयामिति प्रोषिता ७ रसेदभुजगेनतुल्योनवानुल्यमपांजनं शैषवकपैरस
पुत्रमंजनंतिमिरापहं वागदृस्वरल रविप्रकाशगल्लल्लस्यासंसमपमनेनसणोशवृद्धि

४१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तयात्वष्टश्चमेदसा २२ स्वरभेदोभवेत्तेनमोहत्तस्खलस्वरः मूकपूर्णामकंठत्वंस्निग्धो
श्लाघश्योनिलात् पित्तात्तालुगलेदाहःशोषउक्तावसूयनं लिंपन्निवकफोकंठंमंदः
खुरखुरायते २५ स्वरोविवद्धःसर्वैस्तुसर्वलिंगस्तयात्क्षयात् धूमायतीवचात्यर्थंमेद
साश्लेष्मलक्षणं २६ कष्टकुलक्षणात्स्वरस्मात्सर्वैरंत्यंतुवर्जयेत् अरोचकोभवेदोषैर्जिह्वाहृ
दयसंश्रयैः २७ सन्निपातेनमनसःसंतापेनचपंचमः कषायतिक्तमधुरंवाता
दिषुमुखंक्रमात् २८ सर्वोत्थेविरसंशोकक्रोधादिषुयथामलं छर्दिःपंचपृथक्सर्वै दो॰
द्विष्टैरर्थैश्चपंचमी २९ नाभिपृष्ठंरुजन्वायुःपार्श्वेचाहारमुत्क्षिपेत् ततोविछि
न्नमल्पाल्पंकषायंफेनिलंवमेत् शब्दोद्गारयुतंकृष्णमच्छंकृच्छ्रेणवेगवत् कासा
स्यशोषहृन्मूर्द्धस्वरपीडाक्लमान्वितः ३२ पित्तात्क्षारोदकनिभंधूम्रंहरिपीतकं सा
सृगम्लंकटूर्ध्वंचतृण्मूर्छादाहतापवान् ३३ कफात्स्निग्धंघनंशीतंश्लेष्मतंतुगवा
क्षितं मधुरंलवणंभूरिप्रसक्तंलोमहर्षणं ३४ मुखश्वयथुमाधुर्यतंद्राहृल्लासकास
वत् सर्वलिंगामलैःसर्वैरिष्टाक्तावाचतांत्यजेत् ३५ रजोमेध्याशुचिद्विष्टदर्शना

हृताविकृताहेयान्सर्वास्यपूर्वंमस्पृशि:ताहलेश्वगस्यलावएपडसकारचयोगजाः ६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शानादर्शनेमुष्यतोभ्रमः १२ ज्योतिर्गिरीणांपततांजलतांचमहीरुहां पीनसश्वासः
कासांसमूर्द्धस्वररुजोरुचिः १३ ऊर्द्ध्वविड्भ्रंशसंशोषावधश्छर्दिश्चकोष्टगे तिर्यक्स्थे
पार्श्वरुग्दोषेसंधिगेभवतिज्वरः १४ रूपाण्येकादशैतानिजायंतेराजयक्ष्मिणः तेषा
मुपद्रवान्विद्यात्कंठोध्वंसमुरोरुजं १५ जृंभांगमर्दनिष्टीववह्निसादास्यपूतिताः
तत्रवाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसांगमर्दनं १६ कंठोध्वंसःस्वरभ्रंशःपित्तात्पादांसपाणि।
षु दाहोतिसारोसृक्छर्दिर्मुखगंधोज्वरोमदः १७ कफादरोचकछर्दिःकासोमूर्द्धांगगौ
रवं प्रसेकःपीनसश्वासःस्वरसादोल्पवह्निता १८ दोषैर्मंदानलत्वेनसोपलेपैःकफो।
च्छ्रितैः स्रोतोमुखेषुरुद्धेषुधातूष्मस्वल्पकेषुच १९ विदह्यमानःस्वस्थानेरसस्तांस्ता
नुपद्रवान् कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक्चोर्द्ध्वंप्रधावति २० पच्यतेकोष्टएवान्नमन्न
पक्त्रैवचास्ययत् प्रायोस्मान्मलतांयातंनैवालंधातुपुष्टये २१ रसोप्यस्यनरक्ताय।
मांसायकुतएवतु उपस्तब्धःसशकृताकेवलंवर्त्ततेक्षयी लिंगेष्वल्पेष्वपिक्षीणंव्या
ध्यौषधबलाक्षमं २२ वर्जयेत्साधयेदेवसर्वेष्वपिततोन्यथा दोषैर्व्यस्तैःसमस्तैश्च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar d by S3 Foundation USA

Almora-1 Shelf-4
Potli-2

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA